

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

KLASİK TÜRK NESRİNDE SOSYAL TENKİT
(XVI. YÜZYIL)

Yasemin KARAKUŞ

2502140327

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mücahit KAÇAR

İSTANBUL - 2022

ÖZ

Klasik Türk Nesrinde Sosyal Tenkit (XVI. Yüzyıl)

Yasemin KARAKUŞ

Klasik Türk edebiyatı yüzyıllar boyunca süren bir gelenek içerisinde manzum ve mensur olmak üzere iki ana damardan beslenmiş ve canlılığını devam ettirmiştir. Klasik Türk edebiyatı sahası ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde bu edebiyatın şiir ağırlıklı olması dolayısıyla manzum eserlere öncelik tanındığı, edebiyatın nesir yönünün çoğu defa ikinci planda kaldığı görülmektedir. Hâlbuki klasik edebiyatın teşekkül etmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren mensur tarzda tarih, tezkire, siyasetname, nasihatname gibi farklı türlerde pek çok eser kaleme alınmış, Osmanlı nesir yazıcılığı son derece büyük gelişme göstermiş, yüzyıllar içerisinde nesir edebiyatımızın seçkin ve zarif örnekleri verilmiştir. Nâsirler de tıpkı şairler gibi -Divan edebiyatına yöneltilecek haksız eleştirinin aksine- toplumsal hadiselerle duyarsız kalmamışlar, eserlerinde devrin sosyal hayatını, yaşanan sıkıntıları, bozulmaları ve bunlara olan eleştirilerini açıkça dile getirmişlerdir. Bu yönüyle edebî eserler aynı zamanda sosyolojik birer kaynak hüviyeti de taşımaktadırlar.

Bu tezde XVI. yüzyılda yazılmış Türkçe mensur eserler içerisinde eleştiri barındıran metinler üzerinden bir seçki yapılmış, bu eserlerde yer alan sosyal eleştiriler tespit edilmek suretiyle metinlerin sosyal hayat ve tarihle olan ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, XVI. yüzyıl, nesir, tenkit, sosyal tenkit

ABSTRACT

Social Criticism in Classical Turkish Prose (XVIth Century)

Yasemin KARAKUŞ

Classical Turkish literature has been nourished by two main veins, verse and prose, in a tradition that has lasted and continued for centuries. When the studies on the classical Turkish literature are examined, since the works are written mostly in poetry form, it is seen that the priority is given to poetic works, and the prose is often neglected. However, many genres such as history, biography (tazkira), book of government (siyasatnama), advice (nasihatnama), etc. have been written in prose form, starting from the early works in the classical Turkish literature. As Ottoman prose-writing developed gradually, the prominent prose works were written over the centuries. Despite the unfair criticism, the prose writers did not ignore social issues, similar to the diwan poets, and they discussed about social problems in their works. In this respect, these literary works also can be considered a sociological source.

In this thesis, a selection has been made over the texts containing criticism among the Turkish prose works written in the 16th century, and has been determined the social criticism in these works. It has been tried to be established the relationship of the texts with social life and history.

Keywords: Classical Turkish literature, XVIth century, prose, criticism, social criticism.

ÖN SÖZ

Herhangi bir kişi, olay ya da topluma kusur ve noksanlarını fark edecek ölçüde eleştirel gözle bakmak insanlık tarihi kadar eski bir faaliyet olmasına rağmen bu eleştirileri dile getirmek ve açıkça ifade etmek her zaman çok kolay olmamıştır. XVI. yüzyıl Osmanlı ülkesinde, otoritenin zirvede olduğu bir dönemde ve bugün hâlâ bazı araştırmacıların yalnızca çıkar amaçlı övgü içerikli eserlerin yazıldığına ve toplumdan kopuk olduğuna inandığı bir edebiyat zümresinin, toplumsal kaygılar güderek padişahlar, devlet adamları ve idareciler başta olmak üzere toplumun hemen her kesimine yönelik eleştirilerini dile getirebilmesi, yöneten-yönetilen, başka bir deyişle eleştirilen-eleştiren ilişkisi çerçevesinde karşılıklı bir hoşgörü-cesaret ortamının mevcut olduğunu açıkça göstermektedir.

Divan edebiyatı geleneğinde asıl hünerin şiir yazmak olduğuna dair ön kabul sebebiyle mensur metinler klasik edebiyat araştırmacıları tarafından deyim yerindeyse üvey evlat muamelesi görmüştür. Bununla birlikte mensur metinler, imkânları dâhilinde yazarına geniş bir ifade alanı sunmakta, rahatça kalem oynatacağı bir mecra yaratmaktadır. Nesir yazarları, cesur bir tavır sergileyerek toplumsal aksaklıkları ifade ettikleri sosyal tenkit içerikli eserlerinde günümüz okuyucusunun bilgisine ve yorumuna sayısız malzeme sunmuşlardır. Biz de her biri birer sosyal tarih hazinesi sayılabilecek bu metinleri sosyal tenkit açısından inceleyerek klasik Türk edebiyatının toplumsal yönü ile alakalı çalışmalara küçük de olsa bir katkı sağlamayı amaçladık.

Bu süreçte ilmî ve manevî desteğini bir an olsun esirgemeyen, pek çok kere umudumu yitirmek üzereyken karanlığın aydınlığa çıkabileceğini gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Mücahit Kaçar başta olmak üzere, tezle ilgili pek çok konuda

tavsiyelerinden faydalandığım Prof. Dr. Hanife Koncu'ya, Dr. Öğr. Üyesi Esra Egüz'e, Dr. Öğr. Üyesi Fatih Tıǒlı'ya, Dr. Ömer Arslan'a ve bu tezi yazmamda maddi destek sağlayan Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK)'a teşekkürü borç bilirim.

Yasemin KARAKUŞ

İstanbul, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT.....	iii
ÖN SÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xvii
METİN ÖRNEKLERİNİN ALINTILANDIĞI KAYNAKLAR	xviii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖNEM ELEŞTİRİSİ

1.1. İdare ve Bürokrasiye Yönelik Eleştiriler	20
1.1.1. Rüşvetin Artması	23
1.1.2. Haksız Aziller	35
1.1.3. Devlet Yönetimine Müdahale: Vezirler	41
1.1.4. Zulüm ile İş Yapılması.....	46
1.1.5. Bürokrasinin Güvensiz Ortamı	53
1.1.6. Şairler, Nâsirler ve Yöneticiler	58
1.1.6.1. Devlet Erkânının Şiirden Anlamaması	59
1.1.6.2. Yöneticilerin İhsanda Bulunmamaları	66
1.1.6.3. Şairlerin Yalnızca Hâmî ile Var Olabilmeleri	71
1.1.6.4. Kabiliyetli Kimselerin Değer Görmemesi	78
1.1.6.5. Acemlere Daha Fazla İtibar Edilmesi	85
1.2. Adlî ve İlmî Alana Yönelik Eleştiriler	88
1.2.1. Bozulmanın Rüşvet İle Başlaması	94
1.2.2. Atama ve Terfilerde Liyakatsizlik	105
1.2.3. İmtihanların Dikkate Alınmaması.....	120
1.2.4. Medrese-Kaza Tercihi.....	122
1.2.5. Âlimlerin Durumu.....	130
1.2.6. Kanunlar ve Şahsî Ceza Uygulamaları	134
1.3. Dînî ve Tasavvufî Alana Yönelik Eleştiriler	137
1.3.1. İtibar Edilen Değerlerin Eleştirisi	140

1.3.2.	Müteseyyidlerin Durumu	143
1.3.3.	Sünnî İnanişaya Aykırı Düşünce ve Akımlar	149
1.3.3.1.	Zındıklık, İlhad, Rafizîlik	149
1.3.3.2.	Kızılbaşlık	160
1.3.3.3.	Hurûfîlik	163
1.3.3.4.	Dürzilik	165
1.3.4.	Dervişler ve Tasavvufî Zümreler	165
1.3.4.1.	Kalenderîler	169
1.3.4.2.	Abdalân-ı Rûm	171
1.3.4.3.	Bektâşîler	173
1.3.4.4.	Hayderîler	175
1.3.4.5.	Câmîler	176
1.3.4.6.	Şemsîler	177
1.4.	Askerî Alana Yönelik Eleştiriler	179
1.4.1.	Rüşvet	181
1.4.2.	Askerlerin Nitelikleri	184
1.4.3.	Toprak Sistemi ve Askere Etkisi	186
1.4.4.	Celâlî İsyanları	191
1.5.	İktisadî Alana Yönelik Eleştiriler	200
1.5.1.	Hazine Yönetimi	202
1.5.2.	Vergiler	212
1.5.3.	Faizciler	218
1.5.4.	Narh Meselesi	220
1.5.5.	Pahalılık ve Esnaflar	224
1.6.	Şehirlere ve Mekânlara Yönelik Eleştiriler	230
1.6.1.	Şehirler	231
1.6.1.1.	Bursa	231
1.6.1.2.	Edirne	233
1.6.1.3.	İstanbul	234
1.6.1.4.	Mısır	236
1.6.1.5.	Rus Kasabası	237
1.6.2.	Sosyal Mekânlar	238
1.6.2.1.	Hamamlar	238
1.6.2.2.	Kahvehaneler	241

1.6.2.3. Bozahaneler.....	242
1.6.2.4. Meyhaneler	244
1.6.2.5. Tekkeler	245
1.6.2.6. İmarethaneler	249
Değerlendirme.....	253

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN ELEŞTİRİSİ

2.1. Padişahlar.....	259
2.1.1. Osmanlı Padişahları	262
2.1.1.1. Sultan I. Murad	262
2.1.1.2. Sultan I. Bayezid.....	263
2.1.1.3. Sultan II. Mehmed	264
2.1.1.4. Sultan II. Bayezid.....	265
2.1.1.5. Sultan I. Selim.....	267
2.1.1.6. Sultan I. Süleyman.....	275
2.1.1.7. Sultan II. Selim	277
2.1.1.8. Sultan III. Murad.....	278
2.1.1.9. Sultan III. Mehmed	285
2.2. Diğer Padişahlar.....	288
2.2.1. Timur.....	288
2.2.2. Karakoyunlu Hükümdarları	291
2.2.2.1. Kara Yusuf.....	291
2.2.2.2. İskender Mirza	291
2.2.3. Akkoyunlu Hükümdarları	292
2.2.3.1. Uzun Hasan.....	292
2.2.3.2. Sultan Halil	294
2.2.3.3. Rüstem Mirza.....	294
2.2.4. Safevi Hükümdarları.....	295
2.2.4.1. Şah İsmâil.....	295
2.2.4.2. Şah Tahmasb.....	297
2.2.5. Kadı Burhaneddin	300
2.3. Şehzadeler.....	301
2.3.3. I.Murad'ın Şehzadeleri	302
2.3.3.1. Savcı Bey	302

2.3.4.	I. Bayezid'in Şehzadeleri.....	303
2.3.4.1.	Emir Süleyman.....	303
2.3.4.2.	Musa Çelebi	306
2.3.4.3.	İsa Çelebi	307
2.3.5.	II. Mehmed'in Şehzadeleri.....	308
2.3.5.1.	Şehzade Cem.....	308
2.3.6.	II. Bayezid'in Şehzadeleri.....	310
2.3.6.1.	Şehzâde Ahmed	310
2.3.6.2.	Şehzade Korkud	310
2.3.7.	I.Süleyman'ın Şehzadeleri	312
2.3.7.1.	Şehzade Bayezid	313
2.3.7.2.	Şehzade Selim.....	317
2.3.7.3.	Şehzade Mustafa	318
2.4.	Düzmece Şahıslar.....	319
2.4.3.	Düzmece Mustafa	319
2.4.4.	Yalancı Mustafa	320
2.5.	Musâhipler ve Lalalar	321
2.6.	Padişahları ve Şehzadeleri Olumsuz Yönde Etkileyenler.....	332
2.7.	İlmiye Mensupları.....	339
2.7.3.	Şeyhülislamlar.....	340
2.7.4.	Müderrisler.....	341
2.7.4.1.	Arab Çelebi	342
2.7.4.2.	Abdurrahman Halebî.....	343
2.7.4.3.	Bâbek Çelebi.....	344
2.7.4.4.	Cemaleddin Aksarâyî.....	344
2.7.4.5.	Mevlânâ İshak.....	345
2.7.4.6.	Molla Abdülkadir.....	347
2.7.4.7.	Molla Ali Koçhisârî	347
2.7.4.8.	Molla Fenârî.....	348
2.7.4.9.	Molla Gürânî.....	348
2.7.4.10.	Molla Hatipzâde.....	349
2.7.4.11.	Molla Kastalanî.....	350
2.7.4.12.	Molla Şücâ	350
2.7.4.13.	Molla Zeyrek.....	351

2.7.4.14. Seydî-i Hâmidî	351
2.7.5. Kadılar ve Kazaskerler	352
2.7.5.1. Arabzâde	363
2.7.5.2. Âgehî	364
2.7.5.3. Cihânî	364
2.7.5.4. Çâk-zâde	365
2.7.5.5. Hacı Hasanzâde	366
2.7.5.6. Halîlî	368
2.7.5.7. Kadı Musa	369
2.7.5.8. Koca Keşiş	382
2.7.5.9. Molla Muhyiddin	382
2.7.5.10. Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi	382
2.7.5.11. Müslimî Efendi	384
2.7.5.12. Nihânî-i Kadı	386
2.7.5.13. Özrî	392
2.7.5.14. Râyî	393
2.7.5.15. Şemsî-i Dîvâne	393
2.7.5.16. Zeyrekzâde Rükneddin	394
2.8. Seyfiye Mensupları	398
2.8.1. Vezirler	398
2.8.1.1. Sultan I. Bayezid Dönemi Vezirleri	402
2.8.1.1.1. Çandarlı Ali Paşa	402
2.8.1.2. Sultan II. Murad Dönemi Vezirleri	403
2.8.1.2.1. Oruç Bey	403
2.8.1.2.2. Şehâbeddin Paşa (Kula Şahin)	404
2.8.1.2.3. Sarıca Paşa	405
2.8.1.3. Sultan II. Mehmet Dönemi Vezirleri	405
2.8.1.3.1. Çandarlı Halil Paşa	405
2.8.1.3.2. Mahmud Paşa	406
2.8.1.3.3. Rum Mehmed Paşa	410
2.8.1.3.4. Has Murad Paşa	410
2.8.1.3.5. Mesih Paşa	411
2.8.1.3.6. Karamânî Mehmed Paşa	412
2.8.1.3.7. Davud Paşa	414

2.8.1.4.	Sultan II. Bayezid Dönemi Vezirleri	415
2.8.1.4.1.	İshak Paşa	415
2.8.1.4.2.	Gedik Ahmed Paşa	416
2.8.1.4.3.	Hersekzâde Ahmed Paşa	417
2.8.1.5.	Sultan I. Selim Dönemi Vezirleri.....	418
2.8.1.5.1.	Dukakinzâde Ahmed Paşa	418
2.8.1.5.2.	Yunus Paşa	418
2.8.1.5.3.	Ferhad Paşa	419
2.8.1.5.4.	Zeynel Paşa	420
2.8.1.6.	Sultan I. Süleyman Dönemi Vezirleri.....	420
2.8.1.6.1.	İbrahim Paşa	420
2.8.1.6.2.	Ayas Paşa	425
2.8.1.6.3.	Rüstem Paşa	426
2.8.1.7.	Sultan II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Dönemi Vezirleri...	434
2.8.1.7.1.	Sinan Paşa	434
2.8.1.7.2.	Lala Mustafa Paşa	435
2.8.1.7.3.	Mesih Paşa.....	439
2.8.1.7.4.	Şemsî Ahmed Paşa.....	440
2.8.1.7.5.	Ferhad Paşa	442
2.8.2.	Beyler.....	444
2.8.2.1.	Lala Şahin Paşa.....	446
2.8.2.2.	Mezit Bey.....	446
2.8.2.3.	Mirza Çâpük.....	447
2.8.2.4.	Demirhan Bey	447
2.8.2.5.	Karamanoğlu Ali Bey	448
2.8.2.6.	Karamanoğlu Mehmet Bey	451
2.8.2.7.	Karamanoğlu İbrahim Bey.....	452
2.8.2.8.	Karamanoğlu Pir Ahmed Bey.....	453
2.8.2.9.	Karamanoğlu Kasım Bey	453
2.8.2.10.	İsfendiyaroğlu Kötürüm Bayezid.....	454
2.8.2.11.	İsfendiyaroğlu İsfendiyar Bey.....	455
2.8.2.12.	İsfendiyaroğlu İsmail Bey.....	455
2.8.2.13.	İzmiroğlu Cüneyt Bey.....	456
2.8.2.14.	Germiyoğlu Yakup Bey	456

2.8.2.15. Taharten	457
2.8.2.16. Tekeoğlu Osman Çelebi.....	458
2.8.2.17. Turgutoğulları	458
2.8.2.18. Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey	459
2.8.2.19. Canbirdi Gazâlî	459
2.8.2.20. Aydın, Menteşe ve Saruhan ve Germiyan Beyleri.....	460
2.8.2.21. Diğer Türkmen Beyleri	461
2.8.2.22. Kürt Beyleri	461
2.8.3. Yeniçeriler.....	461
2.8.4. Azeb Askerleri	473
2.8.5. Ases.....	476
2.8.6. Subaşılar.....	478
2.8.7. Kethüdalar.....	478
2.9. Kalemiye Mensupları.....	480
2.9.1. Reisülküttaplar ve Kâtipler	481
2.9.2. Defterdarlar	483
2.9.2.1. İskender Çelebi	485
2.10. Saray Çalışanları	486
2.10.1. Haremağaları.....	488
2.10.2. Çavuşlar ve Kapıcılar.....	491
2.11. Şairler.....	492
2.11.1. Şairlik Kabiliyeti ile İlgili Eleştiriler	495
2.11.1.1. Andelîbî.....	496
2.11.1.2. Cebrî.....	496
2.11.1.3. Cenâbî Paşa.....	497
2.11.1.4. Emânî-i Sâni.....	497
2.11.1.5. Emrî.....	497
2.11.1.6. Fazlî-i Kâtib	498
2.11.1.7. Gazâlî Deli Birâder	498
2.11.1.8. Hadîdî.....	499
2.11.1.9. Hâfız-ı Acem.....	499
2.11.1.10. Hasbî	500
2.11.1.11. Hâşimî	500
2.11.1.12. Kandî.....	500

2.11.1.13.	Kebîrî	501
2.11.1.14.	Keşfî.....	502
2.11.1.15.	Müderris.....	502
2.11.1.16.	Necâhî	502
2.11.1.17.	Nihânî.....	503
2.11.1.18.	Nisârî.....	503
2.11.1.19.	Nişânî-i Sâî	504
2.11.1.20.	Revânî	504
2.11.1.21.	Rüsûhî	505
2.11.1.22.	Senâyî.....	505
2.11.1.23.	Sıdkî	506
2.11.1.24.	Şânî	507
2.11.1.25.	Şemsî.....	507
2.11.1.26.	Ulvî	508
2.11.1.27.	Ümîdî	508
2.11.1.28.	Visâlî.....	508
2.11.1.29.	Zâtî	509
2.11.1.30.	Zâtî-i Hallâc	511
2.11.1.31.	Zeynel Paşa	512
2.11.2.	Kendini Beğenmişlik	512
2.11.2.1.	Ârif Çelebi	513
2.11.2.2.	Emîrek.....	513
2.11.2.3.	Gubârî	515
2.11.2.4.	Kebîrî	519
2.11.2.5.	Keşfî.....	519
2.11.2.6.	Keyfî	520
2.11.2.7.	Kurbî	520
2.11.2.8.	Lutfî-i Acem.....	521
2.11.2.9.	Merdî-i Diger	521
2.11.2.10.	Molla Hükmi.....	521
2.11.2.11.	Muammâyî.....	522
2.11.2.12.	Mü'mîn	523
2.11.2.13.	Sânî'î	524
2.11.2.14.	Şânî	524

2.11.2.15. Zâtî	525
2.11.3. Şiir Hırsızlığı	525
2.11.3.1. Ca'ferî	527
2.11.3.2. Fünûnî	527
2.11.3.3. Hâverî	528
2.11.3.4. Hüseyin Çelebi	528
2.11.3.5. Sıyâmî	529
2.11.3.6. Zâtî	529
2.11.3.7. Zihnî	531
2.12. Tezkire ve Tarih Yazarlarının Birbirlerine Eleştirileri	532
2.12.1. Âşık Çelebi'ye Yapılan Eleştiriler	532
2.12.2. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye Yapılan Eleştiriler	538
2.12.3. Latîfî'ye Yapılan Eleştiriler	539
2.12.4. Hoca Sadeddin'in Diğer Tarihçilere Eleştirileri	548
2.13. Meslek Grupları	553
2.13.1. Ehl-i Cihet (Müezzinler, İmamlar, Kassamlar vd.)	553
2.13.2. Vaizler	555
2.13.3. Hafızlar, Hânendeler, Gûyendeler	562
2.13.4. Tüccarlar	565
2.13.5. Sarraflar	566
2.13.6. Hekimler	569
2.13.7. Nakkâşlar	570
2.13.8. Oyun ve Eğlence Sektöründe Çalışanlar	571
2.14. Milletler	574
2.14.1. Acemler	576
2.14.2. Rûmîler	578
2.14.3. Moğollar	582
2.14.4. Tatarlar	582
2.14.5. Araplar	583
2.14.6. Kürtler	585
2.14.7. Türkler	586
2.14.8. Arnavutlar	588
2.14.9. Ruslar	588
2.14.10. Zengîler	589

2.14.11. Çerkesler	589
2.14.12. Gürcüler	589
2.14.13. Hintliler	590
2.14.14. Habeşliler	590
2.15. Yol Kesiciler	591
2.15.1. Karada Yol Kesenler	593
2.15.2. Denizde Yol Kesenler	596
2.15.3. Kızılkocaoğlu Türkmenleri	600
2.16. Kadınlar	601
2.17. Çelebiler	607
2.18. Reâyâ	609
Değerlendirme	613

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUY, DAVRANIŞ VE ALIŞKANLIK ELEŞTİRİSİ

3.1. Bireyin Kendisini İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi	621
3.1.1. Cimrilik ve Müsriflik	621
3.1.2. Afyon ve Şarap Müptelalığı	635
3.1.3. Alıngan ve Vesveseli Olmak	654
3.1.4. Mal, Mansıp ve Mevki Düşkünlüğü	656
3.1.5. Pis Olmak	667
3.1.6. Kendini Beğenmişlik, Kibir	671
3.1.7. Hayasız Olmak	679
3.1.8. Alay Konusu Olan Tuhaf Davranışlar Sergilemek	680
3.1.9. Zen-dostluk	685
3.2. Bireyin Diğer Bireyi veya Toplumu İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi	688
3.2.1. Aldatmak/Kandırmak	688
3.2.2. Hicvetmek, Başa Kakmak, Haksız Yere Eleştirmek, Ta'n Eylemek, Alaya Almak (Mezelemek)	690
3.2.3. Uygunsuz Sözler Söylemek, Uygunsuz Davranışlar Sergilemek, Küstahlık Etmek	702
3.2.4. Dedikoduculuk	706
3.2.5. Hırsızlık	710

3.2.6.	Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık	713
3.2.7.	Nankörlük, Vefasızlık	748
3.2.8.	Yalan Söylemek, İftira Atmak, Töhmetsi Altında Bırakmak, Gammazlamak	750
3.2.9.	Gösteriş Gayesi ile Hareket Etmek, Riyâkârlık	762
3.2.10.	Hizmet Eden-Edilen İlişkilerine Yönelik Eleştiriler	769
3.2.11.	Meclis Âdâbına Aykırı Davranmak	771
3.2.11.1.	Uygun Yere Oturmamak	772
3.2.11.2.	Sözü Karıştırmak, Münasebetsiz Sözler Söylemek	774
3.2.11.3.	Meclise Kötü Kokan Şeyler Yiyip Gelmek	778
3.2.11.4.	Hane Sahibinden Önce Yemeğe El Uzatmak	778
3.2.11.5.	Çok Fazla İçki İçmek	779
3.2.11.6.	Çirkin Davranışlar Sergilemek	779
3.2.11.7.	Söz Esnasında Başka Bir Şeyle İlgilenmek	781
3.2.11.8.	Söz Verdiği Hâlde Gelmemek	781
3.2.11.9.	Ziyâret Zamanı ve Âdâbını Bilmemek	782
Değerlendirme		784
SONUÇ		787
KAYNAKÇA		807
ÖZGEÇMİŞ		833

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
AKM	: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
h.	: Hicri
Haz.	: Hazırlayan
İ.Ü:	: İstanbul Üniversitesi
m.	: Miladi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Yay.	: Yayınları

METİN ÖRNEKLERİNİN ALINTILANDIĞI KAYNAKLAR

Eser İsmi	Yazarı	Kısaltması	Kaynak
Heşt Behişt	Sehî Bey	SEH.T	Sehî Bey, Heşt Bihişt , (Haz. Haluk İpekten vd.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihistpdf.pdf?0&_tag1=03EE5380B678F1063BF0A9ED54D2FA0DD771F0E5&crefer=94A6BAA511BCA3DFC6319CCBE07EEB14774878E0711460D75A5D29326E915A0D
Tezkiretü's-Şuarâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ	Latîfî	LAT.T	Latîfî, Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzemâ (Haz. Rıdvan Canım), AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
Meşâirü's-Şuarâ	Âşık Çelebi	AŞÇ.T	Âşık Çelebi, Meşâirü's-Şuarâ I-II-III (Haz. Filiz Kılıç) İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2010.
Tezkiretü's-Şuarâ	Kınalızâde Hasan Çelebi	KHÇ.T	Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şu'arâ , (Haz. Aysun Sungurhan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html
Tezkiretü's-Şuarâ	Beyânî	BEY.T	Beyânî, Tezkiretü's-Şu'arâ , (Haz. Aysun Sungurhan), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194495/beyani-tezkiresi-tezkiretus-suara.html
Gülşen-i Şuarâ	Ahdî	AHD.T	Süleyman Solmaz, Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin) , AKM Yayınları., Ankara 2005,
Kühü'l-Ahbâr (Tezkire Kısmı)	Gelibolulu Mustafa Âlî	KÜN.A	Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı (Haz. Mustafa İsen), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194288/kunhul-ahbarin-tezkire-kismi.html
Tâcü't-Tevârih	Hoca Sadeddin Efendi	TAC.T1. TAC.T2 TAC.T3 TAC.T4	Hoca Sadeddin, Tâcü't-Tevârih I -II-III-IV (Haz. İsmet Parmaksızoglu), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

Tarih-i Selânikî	Selânikî Mustafa Efendi	SEL.T	Mehmet İpşirli, Tarih-i Selânikî , TTK Yayınları, Ankara 1999.
Şikâyetnâme	Fuzûlî	FUZ.Ş.	Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”nin Mektupları II”, İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , 1949, C. 3, S.1-2, s.49-85)
Nushatü’s-Selâtin	Gelibolulu Mustafa Âlî	NUS.S	Nushatü’s-Selâtin (Siyaset Sanatı) (Haz. Fâris Çerçi), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.
Mevâidü’n-Nefâis Fî-Kavâidi’l-Mecâlis	Gelibolulu Mustafa Âlî	MEV.N	Mehmet Şeker, Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâidü’n-Nefâis Fî-Kavâidi’l-Mecâlis , TTK Yayınları, Ankara 1997.
Letâ’if	Zâtî	ZAT.L	Mehmet Çavuşoğlu, “Zâtî”nin Letâyif’i”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , C.18, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970, s. 25-51.
Letâif-i Lami’î	Lami’î Çelebi	LET.L	Yaşar Çalışkan, Latîfeler Kitabı (Letâif-i Lami’î) , Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul, 2015.
Âsafnâme	Lütfî Paşa	LUT.A1	Lütfî Paşa, Âsafnâme (Haz. Ahmet Uğur), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.
Âsafnâme	Lütfî Paşa	LUT.A2	Mübahat S. Kütükoğlu, Lütfî Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi) , Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.
Ahlâk-ı Alâ’î	Kınalızâde Âlî Çelebi	AHL.A	Kınalızâde Âlî Çelebi, Ahlâk-ı Alâ’î (Haz. Mustafa Koç), Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân	Vâhidî	HAC.C	Vâhidî, Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân (İnceleme-Tenkitli Metin) (Haz. Turgut Karabey vd.), Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
Cevâhirü’l-Ebrâr min Emvâc-ı Bihâr	Hazînî	CEV.E	Hazînî, Cevâhirü’l-Ebrâr min Emvâc-ı Bihâr , (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler, Haz. Cihan Okuyucu, Mücahit Kaçar), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014.
Evsâf-ı İstanbul	Latîfî	EVS.İ	Latîfî, Evsâf-ı İstanbul (Haz. Nermin Suner Pekin), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

GİRİŞ

Arapça “nakd” kökünden türeyen ve Fransızca “ciritique” kelimesinin karşılığı olarak kullanılan “tenkit”, bir eserin iyi veya fena olduğuna, onun hakikaten güzel sayılıp sayılamayacağına dair hüküm vermek manasına gelmektedir.¹ “Kritik” kelimesinin kökü, Yunancada “hüküm” demek olan “krites”e dayanır, Yunancada “krinein” “hüküm vermek” demektir ve “kritikos” terimi milattan önce IV. yüzyılda “edebiyat hükmü” anlamını kazanmıştır.² Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*’nde eskiden tenkide “ilm-i nakd” denildiğine, bu ismin sarrafın hâlis akçe ile mağşuş akçeyi ayırması gibi şi’r-i bî-aybı şi’r-i ma’yûbdan ayırmak için kullanıldığına ve şiirin ayıplarını bilmeyenin ayıpsız şiiri tanıyamayacağına işaret etmektedir.³

Tenkit, Muallim Naci’nin sözlüğünde ise “edebî, fennî, sînâî âsârı tetkik ile iyi ve fena cihetlerini bi’l-muhakeme göstermek, bu türlü âsâr tetkik olunarak iyi ve fena cihetleri bi’l-muhakeme gösterilmek” olarak tanımlanmaktadır.⁴ Naci, bir eserin sadece iyi yönlerini göstermenin tenkit sayılmayacağını ayrıca belirtmiştir. Ona göre tenkit, bir eserin hem iyi hem fena yahut yalnız fena cihetlerini göstermekten ibaret olmak üzere iki türlü olur.⁵

¹ Tâhirü’l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati* (Haz. Kemal Edip Kürkçüoğlu), Enderun Kitabevi, İstanbul 1973, s.163.

² Rene Wellek’ten naklen; Bilge Ercilasun, *Edebiyat Tarihi ve Tenkit*, Dergah Yay., İstanbul 2013, s. 216.

³ Tâhirü’l-Mevlevî, *a.g.e.*, s.163.

⁴ Muallim Naci, *Lügat-i Naci* (Haz. Ahmet Kartal), TDK Yay., Ankara 2009, s. 699.

⁵ Muallim Naci, *a.e.*, 699.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde ise “eleştirme” ve “eleştiri” olarak tanımlanan tenkit,⁶ Türk edebiyatında edebî bir tür olarak Tanzimat döneminde ortaya çıkmış, türün ilk örnekleri Namık Kemal tarafından verilmiştir. İnsanın olduğu her yerde mevcut bir zihin faaliyeti⁷ olan tenkit, Tanzimat öncesinde uzun yıllar var olmasına rağmen müstakil bir edebî tür şeklinde karşımıza çıkmamıştır. Abdullah Uçman, Tanzimat'tan önce sistemli bir tenkit anlayışından söz etmenin mümkün olmadığına, bununla birlikte şuarâ tezkireleriyle bir kısım divan dîbâcelerinde güzel şiirin vasıflarına dair yer alan bazı tespitlerin tenkit sayılabileceğine işaret etmektedir.⁸ Ancak klasik Türk edebiyatındaki tenkit faaliyetini yalnızca tezkire ve divan dibacelerinde yer alan poetik eleştirilere indirgemek bu alanda yazılmış eserlerdeki farklı unsurlara yönelik onlarca eleştiriye gözden kaçırmak demektir. Osmanlı dönemi şair ve yazarlarının toplumu da adetâ bir eseri eleştirir gibi pek çok farklı açıdan ele aldıkları görülmektedir. Her ne kadar sistemli olmasa da klasik Türk edebiyatında tenkidin var olduğu klasik edebiyat sahası araştırmacıları tarafından kabul edilmekte, Dursun Ali Tökel *Divan Edebiyatında Eleştiri* isimli makalesinde “Geçmiş devirlerde eleştirmenler vardı, ancak eleştiri yoktu.”⁹ sözüyle münekkidin tenkitten önce var olduğunu vurgulamaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar, tenkidin şark medeniyetlerinin en büyük eksiği olduğunu ve sanatla hayatın arasındaki münasebeti aramaya başladığımız gün tenkitin de

⁶ Tez başlığında ve içeriğinde kullanılan tenkit ve eleştiri kelimeleri, günümüz Türkçesindeki anlamlarıyla (birbirleriyle eş anlamlı) kullanılmıştır.

⁷ Bilge Ercilasun, **Edebiyat Tarihi ve Tenkit**, Dergah Yayınları., İstanbul 2013, s. 215.

⁸ Abdullah Uçman, “Tenkit (Türk Edebiyatı)”, **TDVİA**, İstanbul 2011, C.40, s. 462.

⁹ Dursun Ali Tökel, “Divan Edebiyatında Eleştiri”, **Hece, Aylık Edebiyat Dergisi**, Eleştiri Özel Sayısı, S. 77/78/79, Mayıs-Haziran Temmuz 2003, s. 18.

başlayacağını ifade eder.¹⁰ Tanpınar'ın sözünü ettiği sanat-tenkit-hayat üçgeninde sanat, yüzyıllardan bu yana duyularla algılanabilen her şeyi içerisinde barındıran görüngü dünyasını yansıtan bir aynaya benzetilmiş ve bu benzetme yansıtma kuramları ile temellendirilmiştir. Bu kuramlarda ortak olan nokta, eserin dış dünya ile ilgisidir. Eleştiri yöntemlerinden bazıları eserle dış dünya (toplum, gerçeklik, insan) arasındaki ilişkilere eğilirken, bazıları eserle sanatçı, bazıları ise eserle okur arasındaki ilişkilere eğilir.¹¹ Bu yöntemlerden biri olan sosyolojik eleştiri, edebiyatın kendi başına var olmadığı, toplum içinde doğduğu ve toplumun bir ifadesi olduğu ilkesinden hareket eder.¹²

Berna Moran'a göre sosyolojik eleştiride amaç, sanat eserlerini anlamak ve değerlendirmek değil, onları kullanarak başka alanlarda bilgi edinmektir. Bunun bir örneği, edebiyatı sosyal tarih araştırması için kullanmaktır. Sanatın toplumu yansıttığı ilkesinden hareket ederek edebiyat eserlerinden, toplumun yaşayışına, âdetlerine ışık tutan bir belge gibi yararlanmak ve özellikle sosyal belgelerin kıt olduğu daha eski çağlara ait çeşitli bilgileri o çağların sanat eserlerinden elde etmek yoluna gidilebilir. Moran'a göre Plautus'un ve Terentius'un zamanında Roma'daki sosyal hayatı bu yazarların eserlerinden çıkartmaya çalışabiliriz.¹³ Moran'ın sözünü ettiği yazarların yaşadığı milat öncesi tarihler kadar eski olmasa da inceleme alanımıza giren XVI. yüzyıl, bugünle mukayese edildiğinde toplumsal alana dair bilgi edinebileceğimiz

¹⁰ Ahmet Hamdi Tanpınar, **Mücevherlerin Sırrı** (Haz. İ.Dirin, T. Anar, Ş. Özdemir), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.192.

¹¹ Berna Moran, **Edebiyat Kuramları ve Eleştiri**, İletişim Yayınları., İstanbul 2014, s.77.

¹² Moran, **a.e.**, s.83

¹³ Moran, **a.e.**, s.85.

kaynakların görece az olduğu bir dönemdir. Bu yüzyıla kaynaklık edecek olan tarih metinlerinin içerisinde edebiyat metinleriyle örtüşen pek çok malzemeye rastlanması, edebiyat ve tarih disiplinlerinin iç içeliğini bir kez daha gözler önüne sermektedir.

Bir eserle ilgili olumlu ya da olumsuz değerlendirmeler içeren eleştiri metinlerinin edebî, sosyal, siyasi tenkit gibi pek çok alt türü bulunmaktadır. Ancak gerek eski gerekse yeni Türk edebiyatı sahası araştırmalarında eleştiri çalışmaları genellikle edebî eleştiri üzerinden yapılmakta, diğer alt türler edebî eleştiriye nazaran geri planda kalmaktadır. Klasik Türk edebiyatı sahası söz konusu olduğunda özellikle tezkire metinleri, divan dibaceleri, mesnevilerin sebab-i telif bölümleri ve şiirlerin mahlas beyitleri edebi eleştiri ve poetik değerlendirmeler noktasında araştırmacılara nitelik ve nicelik açısından kayda değer veriler sunmaktadır. Bu alanda yapılmış irili ufaklı pek çok akademik çalışma bulunmaktadır.¹⁴ Osmanlı döneminde kaleme alınan hiciv ve hezel tarzındaki mizah içerikli türler ve şikayet içerikli sözler de eleştiri noktasında önemlidir.¹⁵

¹⁴ Bu alanda yapılmış çalışmalardan bazıları: Yavuz Bayram, “16. Yüzyıl Divan Şiirinde Poetika”, **On Dokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi**, Samsun 1995; Namık Açıkgöz, “Klâsik Türk Şiiri Tenkid Terminolojisi ve Âb-dâr Örneği”, **Türk Kültürü İncelemeleri**, S. 2, İstanbul 2000, s. 149-160; Necati Sungur, “Divan Şairlerinin Birbirlerine Yönelik Tenkitlerinin İlk Örneklerinden Biri: Cafer Çelebi’nin Şeyhî ve Ahmed Paşa’yı Tenkidi”, **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 17, Ankara 2001, s.71-79; Harun Tolasa, **Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Akçağ Yay., Ankara 2002; Muhammet Nur Doğan, **Fuzulî’nin Poetikası**, Yelkenli Yay., İstanbul 2009; Nagihan Gür, Latîfî’nin Eleştirel Perspektifinden Osmanlı Divan Şiirinin Poetikası, **Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi**, Danışman: Mehmet Kalpaklı, Ankara 2009; Necla Türkyılmaz, “Klasik Şiir Üzerine Yapılan Tenkit Terminolojisine Bir Örnek: ‘Rengin’”, **Turkish Studies**, C.13, S. 28, 2018, s. 1001-1021; Fahri Kaplan, “Latîfî Tezkiresi’nde Edebî Eleştiri Terimleri ve Edebiyat Eleştirisi, **Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, Muğla 2018.

¹⁵ Bu alanda yapılmış çalışmalardan bazıları: Hikmet Feridun Güven, “Klasik Türk Şiirinde Hiciv”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Ankara

Doğrudan sosyal eleştiri ile ilgili yapılan çalışmalara baktığımızda ise bu çalışmaların daha çok manzum metin odaklı olmaları dikkat çekmektedir. Bu bağlamda zikredilmesi gereken en kapsamlı eser, Zülküf Kılıç tarafından hazırlanan “Türk Divan Şiirinde Sosyal Eleştiri” başlıklı doktora tezidir.¹⁶ 1995 yılında Cemal Kurnaz’ın yazdığı “Yunus Emre’de Tenkit”¹⁷ isimli çalışmada Yunus’un kendini ve devrini tenkidi ile ilgili örnekler mevcuttur. Şeyma Güngör’ün 1999 yılında yayınladığı “Fuzulî’nin Eserlerinde Sosyal Tenkit”¹⁸ isimli çalışma, bu konunun ilk örneklerinden olması açısından önemlidir. Bunların dışında Lütfi Alıcı’nın “Klâsik Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit Örnekleri Olarak “Yuf” Redifli Şiirler”¹⁹, Hasan Gültekin’in “Veysi’nin Sosyal Tenkit İçerikli Kasidesi”²⁰, Ömer Savran’ın “Nâbî’nin Şiirlerinde Döneminin Sosyal Eleştirisi”²¹, Ayşe Ulu’nun “Eski Türk Edebiyatında

1997; Hasan Çiftçi, **Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri**, Kültür Bak. Yay., Ankara 2002; Gamze Demirel, “Klasik Türk Edebiyatı Geleneğinde Hiciv”, **TALİD**, C.5, S.10, İstanbul 2007, s. 131-154; Tunca Kortantamer, **Temmuzda Kar Satmak (Örnekleriyle Geçmişten Günümüze Türk Mizahı)**, (Haz. Fatih Ülken, Şerife Yalçinkaya), Phoenix Yay., Ankara 2007; Hanife Dilek Batıslam, **Divanlardaki Şikayet Şiirleri**, Karahan Kitabevi, Adana 2009; Hanife Koncu, “Mizah Geleneğinde Bir Örnek: Kaside-i Cüzdân-nâme”, **Perspectives on Ottoman Studies**, Berlin 2010, s. 363-379; Hatice Aynur vd., **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII: Hicve Revâ Mizâha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak**, Klasik Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁶ Zülküf Kılıç, Türk Divan Şiirinde Sosyal Eleştiri, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Tez Danışmanı: Zülfi Güler, Elazığ 2008.

¹⁷ Cemal Kurnaz, “Yunus Emre’de Tenkit”, **Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri**, Ankara 1995, s. 465-472.

¹⁸ Şeyma Taşçıoğlu Güngör, “Fuzulî’nin Eserlerinde Sosyal Tenkit,” **Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C. 23 [Hasibe Mazıoğlu Armağanı III], s. 145-194, Cambridge, 1999.

¹⁹ Lütfi Alıcı, “Klâsik Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit Örnekleri Olarak “Yuf” Redifli Şiirler”, **İlmî Araştırmalar**, S. 17, İstanbul 2004, s. 35-48.

²⁰ Hasan Gültekin, “Veysi’nin Sosyal Tenkit İçerikli Kasidesi”, **Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi**, S. 64, Ankara 2013, s. 31-47.

²¹ Ömer Savran, “Nâbî’nin Şiirlerinde Döneminin Sosyal Eleştirisi”, **Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan: Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu**, Şanlıurfa 2006, s. 156-168.

Sosyal Eleştiri”²² isimli makaleleri tez konumuzla doğrudan ilgili çalışmalar olmaları bakımından önemlidir.

XVI. yüzyıl ve sosyal eleştiri konuları birlikte düşünüldüğünde dikkat çekilmesi gereken önemli bir metin de Bağdatlı Rûhî’nin terkîb-bendidir. İdris Kadioğlu’nun “Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-Bendinde Sosyal Gerçekler ve Tenkit”²³ başlıklı çalışmasında ele aldığı bu şiirine, gerek kendi döneminde gerekse sonraki yüzyıllarda pek çok nazire yazılmıştır.²⁴ Bu yüzyılda, Refikî’nin tercî-bend şeklindeki şiiri de aynı konuda yazılmış önemli bir metindir.²⁵ Terkîb-bend ve tercî-bend nazım biçimlerinin sosyal eleştiri içerikli şiirlerde tercih edilmesi dikkat çekicidir.

Bu konuda yapılan çalışmaların çok büyük bir kısmının manzum metinlerle alakalı olması bizi sosyal eleştiri noktasında pek çok malzeme barındıran mensur metinlerle ilgili müstakil bir çalışma yapmaya yöneltmiştir. Bu tezde XVI. yüzyılda yazılmış mensur eserlerde sosyal tenkit konusu ele alınarak metinlerin -edebî muhtevalarının yanı sıra- yazıldıkları dönemin tarihî ve sosyolojik kaynakları olarak

²² Ayşe Ulu, “Eski Türk Edebiyatında Sosyal Eleştiri”, **Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu**, Ordu 2012, s. 797-816.

²³ İdris Kadioğlu, “Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-Bendinde Sosyal Gerçekler ve Tenkit”, **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, C. 2, S.4, s. 205-234.

²⁴ Bu konu ile ilgili bazı çalışmalar için bkz: Mustafa Aslan, “Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-i Bendine Bir Nazire Daha: Trabzonlu İbrahim Cûdî’nin Terkîb-i Bendi”, **Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu**, C.2, Trabzon 2002, s.367-385; Abdülkerim Gülhan, “Levhî ve Bağdatlı Ruhi’nin Terkib-bend’ine Naziresi”, **Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, S.2, İstanbul 2010, s. 61-78; Leyla Alptekin, “Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-Bendi’ne Yazılmış Bir Nazire: XVIII. Yüzyıl Şairi Berberzâde Mehmed Zihnî’nin Terkîb-Bend’i”, **Turkish Studies**, C.8, S.13, İstanbul 2013, s. 439-454; Yunus Kaplan, “Kütahyalı Meşkî ve Bağdatlı Rûhî’nin Terkib-i Bendine Naziresi”, **Selçuk Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S.39, Konya 2016, s. 263-284.

²⁵ Hanife Koncu, “**Refikî ve Tercî-Bendi**”, **Osmanlı Araştırmaları**, S. 27. [Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan - III], İstanbul, 2006, s. 255-280.

değerlendirilebilme imkânını sorgulamak ve bu imkânın sınırlarını metinlerin malzeme sağladığı ölçüde genişletmek amaçlanmıştır.

Tez kapsamında XVI. yüzyılda farklı türlerde yazılmış 19 adet Türkçe mensur metin incelenmiştir. Bunların yedisi şura tezkiresi, ikisi tarih, ikisi siyasetnâme, ikisi ahlak kitabı, ikisi tasavvufî eser, ikisi letayif, biri mektup ve biri de İstanbul hakkında risaledir. Sosyal eleştiri konusu için mensur metinlerin seçilmesinin sebebi, mensur metinlerin manzum metinlere göre sunduğu imkân dâhilinde nâsirin -vezin, kafiye, redif gibi kurallara daha sıkı bağlı kalmak zorunda olan- şâire göre geniş bir alanda ifade şansı bulmasıdır. Ayrıca klasik Türk edebiyatı sahasında yapılan akademik çalışmalar ve üniversitelerde eski Türk edebiyatı anabilim dallarına ait ders içerikleri incelendiğinde mensur edebiyatın manzum edebiyata göre ikinci planda kalmış olması da Selim Sırrı Kuru'nun "örgüleri karmaşık ve çetrefilli" olarak nitelendirdiği²⁶ Osmanlı nesir örneklerini seçmemizde etkili olmuştur. Tez kapsamında incelediğimiz en önemli metinlerden biri olan Latîfî tezkiresinde yer alan mensur ve manzum eserlere yönelik ibareler bu sahada düzyazının kaderinin yüzyıllar içerisinde pek değişmediğini göstermektedir. Tezkire yazarı o dönemde şiire rağbetin daha fazla olduğunu, her iki kişiden birinin şair geçindiğini, kendisinin de şiirleri olmasına rağmen arsasında çok daha az kişinin kanat açtığı nesir vadisinde dolaşmayı tercih ettiğini vurgulamıştır:

Bu fakîr ü hakîr 'unfuvân-ı cevânîde beş yüz mikdârı gazeliyyât ve otuz üç 'aded kasîde ile terbî'den tahmîsden ma'dâ tertîb-i hurûf üzre Dîvân tedvîn itdükde gördüm ki metâ'- ı mu'teber ve çendân fazl u hüner degül ve hem söyletsen iki kişünün biri şâ'ir belki şâ'ir-i mâhir geçer ve her biri meges mikdârı iken makâm-ı 'Ankâda uçarlar ve hem fazl u savâb

²⁶ Selim Sırrı Kuru, "Osmanlı Nesrinin Örgüleri", **Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V**, Turkuaz Yay., İstanbul 2010, s. 15.

itmez ve beyne'l-akrân sâhibine kadr ü menzilet virmez. Lâbüd ben dahî tarîk-ı inşâ ki ehâlî ve efâzıl destgâhî ve fuzalâ ve bülegâ semt ü râhıdur kudret ızhâr idecek ve miknet ü bidâ'at gösterecek meslek ü mahaldür. Her nâdân u nâ-sâzun bu hevâda pervâzı ve 'arsada tek ü tâzı yokdur. (LAT.T, 486)

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde “eleştiri” söz konusu olduğunda akla ilk gelen hemen daima şiir eleştirisi olmuş, bu kapsamda şairlerin ve tezkirecilerin poetik değerlendirmeleri pek çok çalışmaya konu edilmiştir. Bu çalışmada sosyal eleştiri konusunu seçmiş olmamızın sebebi, nesir yazarlarının sosyal hadiselerle duyarsız ve daha da önemlisi sessiz kalmamaları, mensur metinlerin imkânları dâhilinde yalnızca edebî eleştirilerini değil, toplumsal aksaklıklara, kişi ve kurumlara yönelik eleştirilerini de kimi zaman açıkça, kimi zaman ise dolaylı bir biçimde ifade etmiş olmalarıdır. Dönem olarak XVI. yüzyılı seçmiş olmamızın sebebi ise, Osmanlı Devleti'nin gerek tarih sahnesinde gerekse edebiyatta zirve yüzyılı olmasına rağmen bu dönemde bile toplumsal aksaklıkların umulandan çok daha fazla olduğunu ve edebî kişiliklerinin yanı sıra devlet adamı, kadı, müderris, esnaf gibi farklı kimlikleriyle toplumun gözlemci birer ferdi olan nesir yazarlarının bu aksaklıkları görmezden gelmediklerini, eleştiri yoluyla pek çok soruna temas ettiklerini göstermektir.

XVI. yüzyılda Sehî, Latîfî, Âşık Çelebi, Ahdî, Kınalızâde Hasan Çelebi, Beyânî ve Gelibolulu Âlî tarafından yazılmış şair tezkirelerinin tamamı tez kapsamına alınmıştır. Tezkire metinlerinin, edebiyat tarihi yazımında birinci derece kaynak hüviyeti taşımalarının yanı sıra biyografiler içerisinde yer alan edebiyat dışı malumatla okuyucusuna toplumsal hayatla ilgili önemli ipuçları sağladıkları bilinmektedir. Tarih türünde seçilen metinler Hoca Sadeddin Efendi ve Selânîkî Mustafa Efendi'ye aittir. Bu isimlere ait eserlerin seçiminde yüzyılı kapsayacak nitelikte olmalarına dikkat

edilmiştir. Hoca Sadeddin Efendi'nin *Tâcü't-Tevârih*'i ile yüzyılın ilk yarısına, *Selânikî Tarihi* ile de yüzyılın ikinci yarısına nüfuz edilmeye çalışılmıştır. Siyasetname türünde alınan eserler yüzyılın iki tecrübeli devlet adamı Lütfî Paşa (*Asafnâme*) ve Gelibolulu Mustafa Âlî'ye (*Nushatü's-Selâtin*) aittir. Bu türdeki eserlerde devlet yönetimi ve idari kadrolardaki bozulmalarla ilgili pek çok eleştiri yer almaktadır. Ahlak kitapları, özellikle yerilen huy ve davranışlar konusunda sosyal eleştiriye önemli ölçüde malzeme sunmaktadır. Bu kapsamda Kınalızâde Âlî Çelebi'nin *Ahlâk-ı Âlâ'î* isimli eseri ile yine Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis fî Kavâidi'l-Mecâlis*'i incelenmiştir. Kınalızâde Âlî Çelebi'nin eseri huy ve ahlakla ilgili daha çok teorik zemini oluştururken Gelibolulu Âlî'nin eseri özellikle meclis âdâbı ile ilgili eleştirdiği konularla pratik bir çerçeve sunmuştur. İnceleme alanımıza giren bir diğer grup, mizah yoluyla yapılan eleştiriler için önemli kaynaklar olan letâifnâme türündeki eserlerdir. Lami'î ve Zâtî'nin latifeleri bu bağlamda teze dahil edilmiştir. Tasavvuf ve tarikatlara yönelik eleştiriler için ise Hazînî'nin *Cevâhirü'l-Ebrâr* isimli eseri Vâhidî'nin *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân* isimli eserleri çalışma kapsamına alınmıştır. Son olarak sosyal eleştiri konusunda yazılmış en yoğun metinlerden birisi olması sebebiyle Fuzûlî'nin yazmış olduğu *Şikâyetnâme* isimli mektup ile Latîfî'nin XVI. yüzyıl İstanbul'u hakkında kayda değer bilgiler verdiği *Evsâf-ı İstanbul*, incelememize dâhil edilmiştir.

Sözü edilen metinlerin inceleme yönteminin temelini, metin örneklerinin sosyal eleştiri ile ilgili başlıklar içerisinde tasnif edilmesi, sadeleştirilerek yorumlanması ve değerlendirilmesi oluşturmaktadır. Metinler, yeni harfli neşirlerden transkripsiyonsuz olarak alıntılanmış, metin örneklerinin alıntılandığı kaynaklar tezin

başında listelenmiş ve kısaltmaları oluşturulmuş, alıntılanan metin örneklerinde - dipnot kalabalığı olmaması açısından- parantez içerisinde kısaltmalar verilmiştir. Metinler sadeleştirilirken kelimesi kelimesine bir çeviri yapılmamış, ana hatlarıyla vurgulanmak istenen hususa ve önemli noktalara değinilerek metin, sosyal eleştiri çerçevesinde ele alınmıştır. Aynı metin içerisinde olup konu ile alakasız bölümlerin çıkarılmış olduğu yerler parantez içi üç nokta (...) ile gösterilmiştir.

Tezin ana ve ara başlıkları belirlenirken eldeki malzemeye göre şekillenen bir tasnif yapılmış, örnek ya da hazır bir tasnif kullanılmamıştır. Her bölümün başında bölümü tanıtıcı ve özetleyici bir giriş yazılmış, bölüm sonlarında ise kısa bir değerlendirme yapılmıştır.

XVI. yüzyılda çok fazla mensur eser kaleme alınmış olduğu için bu eserlerin tamamını tez kapsamına dahil etmek mümkün olamamıştır. Sosyal eleştiri noktasında yeterli malzeme vererek prototip oluşturabilecek belli türler ve metinlerin seçilmesi zorunluluğu tezin sınırlılıklarından biridir. Bu kapsamda, içerisinde toplumsal eleştiri malzemesi barındırsa bile başka dillerde yazılıp Türkçeye tercüme edilmiş eserler ile manzum eserlerin mensur dibaceleri gibi müstakil olmayan metinler tez kapsamına dâhil edilmemiştir. Tezin bir diğer sınırlılığı malzemeye bağlı olarak irili ufaklı sayısız başlık açılmasına elverişli olmasıdır. Başlangıçta yüzlerce olan bu başlıklar sınırlandırılmış, aralarında sebep-sonuç, zıtlık yahut başka yönden bir ortaklık bulunanlar birleştirilerek malzeme daha rafine hâle getirilmeye çalışılmıştır. Eserler, farklı araştırmacılar tarafından neşredildiği için tabii olarak imla ve noktalama konularında farklı tercihlerin var olduğu görülmektedir. Metinler tarafımızca özetlendiği/izah edildiği için dil ve imla hususiyetleri bakımından değiştirilmemiş,

sadece bariz okuma ve yazım yanlışlarının düzeltilmesi yoluna gidilmiştir. Neşredilmiş metinleri anlama ve yorumlama esnasında fark edilen/edilemeyen okuma hatalarının varlığı tezin sınırlılıklarından biridir. Metinler içerisinde kimi zaman tespit mi eleştiri mi olduğu ile ilgili net bir cevabı bulunmayan bazı örnekler yer almaktadır. Bu örnekler, diğer metin örnekleriyle desteklenerek ve yazarının üslubuna göre değerlendirilerek incelenmiştir.

Tezin bölüm ve başlıklarını belirleme süreci pek çok farklı türden eleştiriye birlikte barındıran tezkire metinleri ile başlamış, tezkire metinleri ile ana iskelet oluşturulduktan sonra yeni eserler eklenmiştir. Yeni eserler eklenirken mümkün olduğu kadar farklı türden olmasına ve farklı konularda eleştiriler içermesine dikkat edilmiştir. Eser ekleme süreci malzemenin çeşitliliğinin yeterli geldiği kanaati üzerine 19 eser ile sınırlandırılmıştır. Bunların dışında yeni eserler eklemek elbette mümkündür ancak tespit ettiğimiz malzemelerde özellikle vurgulanan hususların tekrar ediyor olması dolayısıyla yeni metinlerin yüzyılın genel görüntüsünü değiştirmeyeceği, ancak mevcut eleştirilerin içeriklerini zenginleştirilebileceği düşünülmüştür.

Teze kaynaklık eden mensur metinlere ek olarak bu metinlerde yer alan sosyal eleştirilerin izdüşümlerinin bulunabileceği farklı türden eserlerle de içerik zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Bunlar, XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına seyahat yahut diplomatik görev için gelen yabancı yazarların eserleri, yüzyıla ait mühimme defterleri ve fetva metinleridir. Bu bağlamda Osmanlı topraklarına birbirinden farklı amaçlarla gelen Ogier Ghislain de Busbecq, Hans Jacob Breüning, Philippe du Fresne Canaye ve Micheal Heberer'in eserleri; Başbakanlık Devlet Arşivleri tarafından

yayınlanan 3,5,12 ve 66 nolu mühimme defterleri ile Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvaları ele alınmıştır.

Tez, üç ana bölümden oluşmaktadır. “Dönem Eleştirisi” başlığını taşıyan birinci bölümde metinlerden hareketle yüzyılın sosyal eleştiri noktasında genel profili çıkarılmak suretiyle diğer bölümlere zemin oluşturmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, “İdare ve Bürokrasiye Yönelik Eleştiriler”, “İlmiye ve Adliye Yönelik Eleştiriler”, “Dînî Alana Yönelik Eleştiriler”, “Askerî Alana Yönelik Eleştiriler”, “İktisâdî Alana Yönelik Eleştiriler” ve “Şehir ve Mekânlara Yönelik Eleştiriler” olmak üzere altı alt başlık oluşturulmuş ve bu başlıklar içerisinde sonraki bölümleri açıklamaya da yardımcı olacak metin örnekleri incelenmiştir. Başlıklar seçilirken devlet içerisinde yükselişten duraklamaya giden süreçte bozulmaların yaşandığı yönetim, eğitim, adalet, ekonomi, askeriye, din gibi temel alanlar ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bölüme özellikle tezkire, tarih, siyasetname ve tasavvufi eser metinlerinin katkı sağladığı görülmektedir.

İkinci bölümde “İnsan Eleştirisi” ana başlığı altında kişi ve kişi gruplarına yönelik eleştiriler ele alınmıştır. Bu bölümde sırasıyla “Padişahlar”, “Şehzadeler”, “Düzmece Şahıslar”, “Musahipler”, “Padişahları ve Şehzadeleri Olumsuz Etkileyenler”, “İlmiye Mensupları”, “Seyfiye Mensupları”, “Kalemiye Mensupları”, “Saray Çalışanları”, “Şairler”, “Tezkire ve Tarih Yazarlarının Birbirlerine Eleştirileri” “Meslek Grupları”, “Milletler”, “Yol Kesiciler”, “Kadınlar”, “Çelebiler” ve “Reâyâ”ya yönelik eleştiriler incelenmiştir. Bu bölümde şairlerin yalnızca şairlik kabiliyetleri ile alakalı eleştiriler ele alınmış, karakter özellikleri ile huy ve

davranışlarına yönelik eleştiriler üçüncü bölümde incelenmiştir. Şairler, sosyal hayat içerisinde önemli bir kesimi oluşturuyor olmaları dolayısıyla kapsama dâhil edilmiş, şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştirilerde -poetik eleştiri müstakil bir çalışma konusu olduğu ve bu konuda pek çok çalışma yapıldığı için- çok fazla detaya girilmemiştir. Birinci bölümde çerçevesi sunulan pek çok eleştiri konusunun bu bölümde kişi bazında örneklerinin yer aldığı görülmektedir. Örneğin birinci bölümde “İlmi ve Adli Alana Yönelik Eleştiriler” başlığı burada “Kadılar” ve “Müderrisler” başlığı altında; “Askeri Alana Yönelik Eleştiriler” ise “Yeniçeriler” başlığında daha somut hâle gelmiştir. Bu bölümde özellikle tarih ve tezkire metinleri ağırlıklı bir malzeme söz konusudur.

Üçüncü bölüm, “Huy, Davranış ve Alışkanlık Eleştirisi” ana başlığını taşımaktadır. Bu bölümde de “Bireyin Kendisi ile İlgili Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi” ile “Bireyin Diğer Bireyi veya Toplumu İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi” şeklinde iki alt başlık oluşturulmuş ve özellikle ahlak kitapları ve tezkire metinlerinden faydalanılarak eleştirilen ahlaki konular ele alınmıştır. Başlangıçta “Huy”, “Davranış” ve “Alışkanlık” başlıklarına ayrılarak tasnif edilen bu bölümde üçüncü bölümün girişinde izah edileceği üzere bu kavramların tanımları kesin çizgilerle ayrılamadığından ve alanımızın dışına çıkan farklı bir disiplinin konusu olduğundan başlıklar bireyin kendisi ve birey-birey/toplum olarak insan ilişkileri çerçevesinde ele alınmak suretiyle değiştirilmiştir. Bu noktada rüşvet ve yolsuzluk gibi konular üçüncü bir grup olarak birey-devlet ilişkisi çerçevesinde ele alınmaya müsaittir ancak bu konularda diğer bölümlerde ziyadesiyle örnek bulunduğu için bir kez daha başlık açarak tekrara düşmekten kaçınılmıştır.

Tezin sonuç bölümünde ise üç bölümün verilerinden istifade edilerek tez kapsamına giren XVI. yüzyıl mensur metinlerinin sosyal eleştiri noktasında okuyucuya sağladığı malzeme bir bütün olarak değerlendirilmiş ve bu değerlendirmenin sonuçları sunulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

DÖNEM ELEŞTİRİSİ

Tarihin her döneminde içinde bulundukları zamandan şikayet eden ve yaşanabilecek en kötü dönemin kendi zamanından ibaret olduğunu düşünerek eleştiren insanlar var olmuştur. Toplumun birer ferdi olan sanatkârlar da her ne hâl ve şart altında olursa olsun yaşadığı hayata, çevresine ve içinde bulunduğu atmosferin sosyal gerçekliğine kayıtsız kalmayarak²⁷ yaşadıkları devre yönelik eleştirilerini resim, müzik, şiir gibi farklı türlerdeki sanat eserlerinde ifade etmişlerdir. İlk İslami dönem eserlerimizden olan Kutadgu Bilig'in sonunda yer alan "Ödlek Artakın Dostlar Cefasın Ayur" başlıklı şiirde Yusuf Has Hacıb, zamanenin bozukluğunu ve dostların cefasını içten bir şekilde anlatmaktadır.²⁸

Dönem eleştirisi, yüzyılların çözümsüz bir meselesi ve değişmez bir döngüsü olarak klasik Türk edebiyatında karşılığını bulmuş, bu konu ile ilgili "zamaneden şikayet" gibi bir tema ortaya çıkmıştır.²⁹

²⁷ Mehmet Fatih Köksal, "Zamânenen Bir Şikâyet Daha: Sâdıkî Baba'nın Âhir Zaman Manzumesi", **Yâ Kebîkeç (Mecmaualar Arasında)**, Kesit Yay., İstanbul 2016, s. 481.

²⁸ Yusuf Has Hacıb, **Kutadgu Bilig** (Çev. Reşid Rahmetî Arat), Kabalcı Yay., İstanbul 2006, s. 1078-1079.

²⁹ Bu konu ile ilgili bkz: Mustafa Erdoğan, "Zamâne Şiirleri Yahut Nazîre Muhammesler", **Türk Kültürü**, C.38, S.448, Ankara 2000, s. 479-497; Murat Tala, "Şiirsel Derkenarlarda Zamânenen Şikâyet: Şâfiî, Edib Ahmed Yûknekî ve 20. Yüzyıl Şiiri Örneğinde Zamanın Ahlâkîliği ve Zamânenin Ahlâkı Üzerine Bir Değerlendirme", **Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu Bildirileri**, C.2, Konya 2015, s. 227-239; Mehmet Fatih Köksal, "Zamânenen Bir Şikâyet Daha: Sâdıkî Baba'nın Âhir Zaman Manzumesi", **Yâ Kebîkeç (Mecmaualar Arasında)**, Kesit Yay., İstanbul 2016, s. 481-489; Alper Ay, "Türk İslam Edebiyatında Zamaneden Şikayet ve Ahmed Yesevî", **VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu**, Kastamonu 2018, s. 243-255; Murat Keklik, "Fâik Mahmud Dîvânında Zamaneden Şikâyet", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.46, Van 2019, s. 25-46.

İçinde yaşanan zamanı ifade eden “zamane”, metinlerde çoğunlukla olumsuz bir şekilde ele alınarak umutsuzca kendisinden şikayet edilen bir kavrama dönüşmüştür. Zamaneden şikayet, özellikle mersiye metinlerinde sıklıkla rastladığımız “feleğe sitem” teması gibi aslında müsebbibi bilinen ancak rahatlıkla ifade edilemeyen konularda yazarına ifade imkânı sunan bir alan olarak karşımıza çıkar. Bu metinlerin yazarları olarak şairler ve nâsirler elbette “zaman” gibi soyut bir mefhumdan değil, dolaylı yoldan zamanın paylaşıldığı insan topluluğundan şikayet etmekte; zamaneden şikayet konusunu toplumu tenkit aracı olarak kullanmaktadırlar. Her edebî eserde muhakkak teşekkül ettiği zaman ve zeminin ya da müellifinin zihniyetini, anlayış tarzını ve hayata, dünyaya bakış tarzını bulmak en azından hissetmek mümkündür.³⁰ Zamaneden şikayet metinleri de bizlere yazarının eleştirel perspektifinden ait oldukları dönemin panoramasını çizmektedirler.

Zamanın sonu anlamına gelen “ahir zaman” ve ay devri anlamına gelen “devr-i kamer”, zamaneden şikayet içerikli metinlerle ilgili dikkat çekilmesi gereken kavramlar arasındadır. Âhir zaman, zamanın devrî oluşunu kabul eden dinlerde insanın içinde yaşadığı devrenin son dönemini, âlemin ve insanın fâni olduğunu kabul eden dinlerde ise dünya hayatının kıyametten önceki son zamanlarını ifade eder.³¹ Kendi devirlerinden şikayet eden şiir ve nesir yazarları, şahit oldukları hadiseleri ahir zaman fitnesi kabul edip kıyamet alametleri olarak değerlendirirler. Kaynakları Nebâtîler’e isnad edilen devr-i kamer anlayışı ise, yedi gezegenden her birinin biner yıllık devri olduğu, altı gezegenin devrinin tamamladığı, içinde bulunan devr-i Muhammedî

³⁰ Mustafa Erdoğan, “Zamâne Şiirleri Yahut Nazîre Muhammesler”, **Türk Kültürü**, C.38, S.448, Ankara 2000, s. 481.

³¹ Günay Tümer, “Âhir Zaman”, **TDVİA**, C.1, s. 542.

olarak da bilinen yedinci ve son devrin ahir zaman ve kıyamet öncesi devre işaret eden ay devri olduğu esasına dayanmaktadır.³²

Hicretin bininci yılına denk gelmesine bağlı kıyamet inanışları ile birlikte düşünüldüğünde, XVI. yüzyılda meydana gelen olayların, şair ve nasirler tarafından pek çok kez ahir zaman fitnesi olarak değerlendirildiğini söylemek; bu yüzyılda yazılmış dönem eleştirisi metinlerinde yer yer bir kehanet ve kıyamet senaryosu havası sezmek mümkündür. XVI. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmaları ile bilinen Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat, Tarihçi Mustafa Âlî* isimli eserine “Binyıla Doğru: Savaş, Kıyamet ve Tarih” isimli bir başlık açmış, bu başlık altında Koca Sinan Paşa’nın vezaret makamına geçmesi, yangınlar ve veba ile birlikte Gelibolulu Âlî’nin 1589-1591 yılları arasında yazdığı şiirlerin hastalık, yoksunluk ve hem birey hem de kamuya ilişkin kıyamet imgeleri ile yüklü olduğunu, hatta Âlî’nin Sinan Paşa’yı “Deccal”i andıran bir şekilde betimlediğini vurgulamıştır.³³

Bu konu ile ilgili Latîfî’nin tezkiresinde mehdîlik iddiası ve ahir zamandan söz ettiği Kâşîfî başlığında anlattıkları dikkate değerdir. Latîfî’ye göre Dâvud-ı Halvetî halifelerinden olan Kâşîfî, zâhirî ve bâtınî ilimlerde olgunluğa erişmiş, Kemalpaşazâde tarafından da beğenilen bir kimsedir. Ancak bir gün karanlık bir mağarada kalmış, gecesini gündüzüne katmış, mağaradan mehdîlik³⁴ iddiası ile çıkmıştır. İbrahim Paşa devrinde zuhura gelen bu hadisede, devrin önde gelenleri Kâşîfî’nin aklî dengesinin

³² Sebahat Deniz, “Klasik Türk Edebiyatında Devr-i Kamer Anlayışı”, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.19, s. 150-151.

³³ Cornell H. Fleischer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aydın ve Bürokrat Tarihçi Mustafa Âlî* (Çev. Ayla Ortaç), Doğubatu Yay., Ankara 2021, s. 211-213.

³⁴ Mehdî, kıyamet gününden önce ortaya çıkarak insanları dine döndürüp mutluluğa kavuşturacağına inanılan kişidir. Orhan Hançerlioğlu, *İslam İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.306.

yerinde olmadığına kanaat getirerek ona türlü nasihatler ederler. Hiçbiri bir fayda etmez, Kâşîfî davasından vazgeçmez. Hatta mehdilik iddiasına ispat olarak kılıcın kendisini kesmeyeceğini ileri sürer. Kâşîfî, kafası kesilerek öldürülür:

KÂŞİFÎ: Nesr: Lâcerem bir sevdâ-yı hâm ile 'uzlet-i 'ani'l-enâm idüp bir gâr-ı târda müddet-i mütemâdî yatdı ve riyâ ve riyâzat ile geceyi gündüze katdı. 'Âkıbet Mehdî-vâr gârdan zuhûr u hurûc idüp İbrâhîm Paşa 'ahdinde mehdîlûk da'vâsın itdi. A'yân-ı erkân 'illet- i hikmetin iz'ân itdiler ki yübûset-i riyâzatdan dimâgı muhtel olup mizâc-ı bî-ilâcî i'tidâlden inhirâf bulmuşdur ve cevî-i dimâg-ı bî-ferâgı vesâvis ü hevâcisle tolmuşdur. Her ne kadar ki nush u pend ve kayd-bend itdiler nâfi' u sûd-mend olmadı ve mâl ü merâtib ile nevâziş itmek dilediler semt-i da'vâdan 'âdûl idüp kabûl kılmadı. Mehdî-i 'ahdüm sözüm sem'-i kabûl ile işidün eger zer-i kâlûm hâlis fehîm olunmazsa mehekk-i tîg u nîze ile imtihân idün ki mehdî-i mühdî olanı kılıç kesmez ve ihtilâfât-ı rûzgârdan üstine yavuz yil esmez didi ve turdı. Âhir u 'âkıbet bu kavîl üzre turup mezbûrî zer- kâl-i bî- kalîle mihekk-i tîga urdılar. Vaktâ kim esb-i da'vâ 'arsa-i imtihâna yetdi kâl (ü) kalbinde 'illet ü gış bulundukda sevf-i katî' burhân-ı sâtî' gibi nizâ'ı kat' itdi. (LAT.T, 453)

Tezkiresinde bu olayı anlattıktan sonra Latîfî, tüm bunların kıyamet alametleri olduğunu, mağarada oturan her divanenin mehdilik davasını, dinsiz şeytanlarınsa Beni Asfarlık³⁵ sevdasını kıldıklarını söyler. Ona göre, her köşede bir Deccal'in belirdiği bu fitneler, âhir zaman âlametidir:

'Alâyim-i eşrât-ı sâ'at her vechle zâhir degül midür ki her dîvâne-i gâr-nişîn mehdîlûk da'vâsın ve her ehrimen-i bî-dîn benî asfarlık sevdâsın kılur.

Mısra': Bu fitneler 'alâmet-i âhir zamân gibi

ve her kûşede bir deccâl zâhir olur. (LAT.T, 453-454)

³⁵ Sarıoğulları olarak da bilinen Asfaroğulları, hadislerde kıyametten önce ortaya çıkıp Müslümanlarla anlaşma yapacak olan ancak bu anlaşmaya uymayıp saldıracak bir topluluk olarak zikredilmektedir.

İnceleme alanımıza giren XVI. yüzyıl mensur metinlerinde -Âlî ve Latîfî örneklerinde olduğu gibi- klişe ifadelerden ziyade isim ya da zümrenin hedef gösterildiği somut dönem eleştirileri de azımsanmayacak ölçüdedir. XVI. yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin zirve dönemi olarak nitelendirilse de homojen bir dağılım göstermeyen, başından sonuna tek bir yükseliş yahut düşüş çizgisinde ilerlemeyen, altı farklı padişahla birlikte iniş çıkışları barındıran bir dönemdir. Yüzyıl, 1481-1512 yılları arasında tahtta kalan II. Bayezid ile başlamakta, I. Selim (1512-1520), I. Süleyman (1520-1566), II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) ile devam etmekte, III. Mehmed (1595-1603) ile sonlanmaktadır.

“Dönem Eleştirisi” adını verdiğimiz bu bölümde yüzyılın genel çerçevesi çizilmeye çalışılarak İdare ve Bürokrasiye Yönelik Eleştiriler, İlmiye ve Adliyeye Yönelik Eleştiriler, Dini Alana Yönelik Eleştiriler, Askeri Alana Yönelik Eleştiriler, İktisadi Alana Yönelik Eleştiriler ve Şehir ve Mekânlara Yönelik Eleştiriler olmak üzere altı ana başlık belirlenmiştir. Osmanlı devlet yapısı sebebiyle tasnif içerisinde bazı kavram ve konuların birbiri içerisine geçtiği görülmektedir. Bu durumun başlıca sebebi, özellikle idarî-ilmî-adlî alan sınırlarının çok net bir şekilde çizilememesidir. Örneğin kadılık kurumuna yapılan bir eleştiri hem adlî hem ilmî hem de idarî alanı ilgilendirdiği için rüşvet konusu hem idari hem ilmî alan başlıkları içerisinde ele alınmıştır. Yapmış olduğumuz tasnif çerçevesinde azil, bürokratik engeller, vezirlerin devlet yönetimine müdahalesi, şair-yönetici ilişkileri gibi konular idare ve bürokrasiye yönelik eleştiriler içerisinde incelenmiş; liyakatsizlik, adaletsizlik gibi konular ise ilmiye ve adliyeye yönelik eleştiriler içerisinde alınmıştır. Dinî alana yönelik eleştirilerde ilgili yüzyılda konu edilen yüzeysel dinî tartışmaların eleştirisi,

müteseyyidlik, ilhad, Rafizilik gibi konular tasavvufi zümrelere yönelik eleştiriler ele alınmış; askerî alana yönelik eleştirilerde ise müsebbibi olmaları yönüyle Celali isyanları, asker seçimi, terfi kriterleri ve bunların sonuçları incelenmiştir. İktisadî alana yönelik eleştiriler, XVI. yüzyılda özellikle hazine yönetimi konusundaki sorunlar ile halkın ekonomik durumuna ilişkin eleştirileri içermektedir. Coğrafi alana yönelik eleştirilerde ise daha çok içinde bulunan kişiler dolayısıyla eleştirilen bazı şehirler ve mekânlar yer almaktadır.

I. Bölümde ele alınan konular inceleme alanımıza giren metinler içerisinde eleştiri dışında yer yer tespit ve tavsiye niteliğinde bilgiler içermesi ve genel itibarıyla diğer bölümlerdeki eleştirilerin zeminini oluşturması açısından önemlidir.

1.1. İdare ve Bürokrasiye Yönelik Eleştiriler

Altı yüzyıl boyunca hüküm süren Osmanlı Devleti'nin siyasi ve idari teşkilatı Türk-İslam devletlerinde ortaya konulan uygulamaların devamı niteliğinde olmuş, bununla birlikte ihtiyaca göre tarihî süreçte kendine özgü bir model oluşturmuştur.³⁶ Osmanlı idaresi, merkeziyetçi bir yapıda olup devletin başında bulunan padişah mutlak yetkilidir. XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen Fransız seyyah Philippe Du Fresne-Canaye'nin mutlak yetkili olan padişahın bildiği diller üzerinden devletin hâkimiyet alanı ile ilgili yaptığı yorum dikkate değerdir:

Her şeyin sonu geldiği gibi, üç yüz yıldır dünyanın her yanında zaferlerini artırarak gelişen bu monarşinin de -ulaşılabileceği doruk noktasına ulaştığı için- artık bundan böyle düşüşü yaklaşıyordu. Zira padişah, her biri birçok krallığa ve eyalete yayılan, birbirinden büyük üç dile egemendi: Rumca, Slavca, Türkçe ya da Arapça. Bütün bu diller yalnızca sözcükler bakımından değil, harfler bakımından da birbirlerinden çok farklı. Bu durum çok büyük

³⁶ Mehmet İpşirli, "Osmanlılar", **TDVİA**, C.33, s. 502.

bir gücün ve hemen hemen akıl almaz bir egemenlik alanının var olduğunu gösteriyor. Padişahın maliyesi öylesine büyük bir titizlikle yönetiliyor ki imparatorluk dokuz yüz bin kişilik bir orduyu besleyebilecek güçte.³⁷

Canaye'nin düşüşünü öngördüğü bu mutlak otorite, devlet ve hükümdar anlayışının adalet ile birlikte var olması prensibine dayanmaktadır. Bu anlayışa göre devlet, hükümdarın kuvvet ve kudretinden, devletin gayesi de bu kudreti artırmaktan ibarettir. Ancak eğer halk huzursuz veya hoşnutsuz olursa bu gaye tehlikeye düşecektir. Bu durumdan kurtulmak padişahın “âdil” olması ile mümkündür.³⁸

Halil İncılık, Osmanlı devlet idaresini düzenleyen kanunnameleri; padişah hükümleri şeklindeki kanunnameler, sancak kanunnameleri, belirli gruplarla ilgili kanunnameler, devlet teşkilatlarıyla ilgili kanunnameler ve genel kanunnameler olmak üzere beş alt kategoriye ayırmaktadır.³⁹ Kanunnamelerin yanı sıra yine hükümdarın otoritesini ifade eden adaletname metinleri, Osmanlı idaresi hakkında fikir vermeleri açısından son derece önemlidir. Adaletname, devlet otoritesini temsil edenlerin, reâyâyâ karşı bu otoriteyi kötüye kullanmalarını, kanun, hak ve adalete aykırı tutumlarını olağanüstü tedbirlerle yasaklayan beyanname şeklinde bir padişah hükmüdür.⁴⁰ Adaletnameler, bir haksızlığı bertaraf etmek için en son tedbir olarak ortaya çıkmaktadır.⁴¹ Devletin sınırlarının genişlemesine paralel olarak merkez ve

³⁷ Philippe Du Fresne-Canaye, **Fresne-Canaye Seyahatnamesi**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 56.

³⁸ Halil İncılık, “Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü”, **Adalet Kitabı** (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 155.

³⁹ Halil İncılık, “Kanunname”, **TDVİA**, C.24, s. 333-337.

⁴⁰ Halil İncılık, “Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü”, **Adalet Kitabı** (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 155.

⁴¹ İncılık, **a.e.**, 155.

taşra teşkilatı odaklı bir idare anlayışı benimseyen Osmanlı Devleti'nin zirvede olduğu XVI. yüzyılda, tüm bu “âdil düzen” çabalarına karşın, yönetimi oluşturan idari yapı ve bürokratik kademeler içerisinde belli sorunlar çıkmaya başlamış, bu sorunların yüzyılın başından sonuna artarak devam etmesi devletin zirvenin ardından duraklama dönemine girmesine sebep olmuştur.

İdari kadroları yöneten devlet adamları ile ilgili Lamii Çelebi'nin latifeleri arasında yer alan bir anekdot dikkate değerdir. Bu anekdota göre vezirler, Birader Kasım'a Bursa'nın ahvalini sorarlar ve aldıkları cevapların karşılığında Birader Kasım'a “Anlaşıldı Birâder, sen Bursa'nın büyüklerini donatmağa gelmişsin. Belki de onlardan şikayet etmek için bol bol rüşvetini almışsın.” derler. Birader Kasım ise “Hay devletlü paşalar, ben kimin ki büyükleri donatayım? Veya onlara haksız yere isnat ve iftiralarda bulunayım. Ben fakîre rüşvet almak iftirasında bulunarak devlet adamlarımıza benzetmeyiniz. Amma, burada sözüm dinlenmez de sağlıklı Bursa'ya varırsam büyükleri donatmayı ve bu maceraya haşiyeler katmayı nasîb olursa görürsünüz.” diyerek devlet adamlarının algılanışı hakkında konumuz açısından son derece anlamlı bir cevap verir. (LET.L, 202)

Bu dönemde özellikle vezirlerin, padişah ve hanedan ailesinin hayatını değiştirecek kararları verebilme yetkisinde olmaları neticesinde yönetime müdahale etmeleri, rüşvet, haksız yere azledilme, idarecilerin halka zulmetmeleri gibi konular metinlerde karşılaştığımız sorunlardan bazılarıdır. Ayrıca yazar ve hami ilişkisi çerçevesinde içinde bulundukları yüzyılı bu yönüyle eleştiren şair ve nasirler de idare ve bürokrasiye yönelik eleştiriler çerçevesinde ele alınmıştır.

1.1.1. Rüşvetin Artması

Yetkiyi, görevi veya nüfuzu kötüye kullanarak sağlanan gayrimeşrû menfaat⁴² olarak tanımlanan rüşvet, XVI. yüzyılda hem edebî metinlerde hem de siyasetnâme ve ahlâk kitaplarında karşımıza çıkan önemli bir eleştiri konusudur. Rüşvet, idari ve bürokratik alanın yanı sıra liyakatsizlik sonucunu doğurması sebebiyle ilim ve adaletle ilgili alanlarda da bahis konusu edilmiştir.⁴³

Lütfi Paşa, siyasetname türündeki *Asafnâme* isimli eserinde, rüşveti amansız bir hastalık olarak tanımlarken aynı zamanda devlet adamlarına, muhtaç olan kimselerden hediye alınmaması gerektiği konusunda bir sınırlama getirir. Ona göre veziriazâm, namazı evinde, cemaatle birlikte kılmalı, kapısı insanların kolay ulaşabileceği şekilde açık olmalıdır. İnsanların arzularını kırmayıp mümkün mertebe gönüllerini hoş tutmak için çalışmalı; haram yiyicilerden ve hırsızlardan gelen hediyeleri kabul etmekten kaçınmalıdır. Rüşvet, devlet görevlileri için çaresi olmayan bir hastalık gibidir. Ancak hediye, getirmeyi âdet edinmiş kendi dostlarından yahut, muhtaç olmayan kişilerden geliyorsa câizdir; aksi hâlde hediye, muhtaç olan bir kimseden almak câiz değildir:

Vezîr-i a'zâm salâvat-ı hamseyi cemâ'at ile hânesinde edâ idüp ve kapısı açık olup buluşması âsân olmak gerekdür. Ve arz-şiken olmayup mümkün olan mertebe tatyîb-i hâtıra sa'y itmek gerekdür. Ve haram-zâde ve hırsızdan zuhur ideni hedâyâ ile halâsdan hazer itmek gerek. Ashâb-ı devlete rüşvet maraz-ı bî-ilacdur meger ki kişinin kendü dostlarından hedâyâ getürmeğe mu'tâd olanlardan kudreti olup muhtâc olmayan âdemlerden alınmak câiz ola, yohsa rüşvetten *el-hazere hazere, allahümme neccinâ*. (LUT.A1, 61-62)

⁴² Saffet Köse, “Rüşvet”, **TDVİA**, C.35, s. 303.

⁴³ Bkz: I. Bölüm “Atama ve Terfilerde Liyakatsizlik”, II. Bölüm “Kadılar ve Kazaskerler”

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen yabancı seyyahlardan Türklerin rüşvet almaya müsait bir toplum olduğuna hükmeden⁴⁴ Hans Jacob Breüning, devlet adamlarının divan toplantıları dışında evlerinde yaptıkları toplantılarda rüşvetten şüphelenildiğini söyleyerek Lutfi Paşa'nın ihtarlarının yerinde olduğuna işaret etmektedir:

Paşa, müftü, kazasker gibi yüksek devlet görevlileri, Divan toplantılarına katılmanın dışında kendi özel konutlarında da toplantı düzenlerler, ama bu toplantılarda para ve rüşvetin de geçerli olduğundan kuşulanılmaktadır. Bu nedenle burada halledilemeyen sorunlar daha sonra audientz a la porta [Kapı'ya yani Divan'a] aktarılır.⁴⁵

Gelibolulu Âlî ise *Mevâidü'n-Nefâis*'te hem manzum hem mensur şekilde rüşvet ile ilgili olumsuz düşüncelerini dile getirmektedir. Ona göre, bu devirde âlemin büyükleri alçaklığa düşmüş; kötü, bayağı kimseler ise mutluluğa ermiştir. Ne aşçı, ne başçı kalmış, hepsi sayısız rüşvet vererek büyük mansıplar elde ederek nimetlenmişlerdir. Halk dağılıp gitmiş, zenginler fakirleşmiş, rüşvet denen bu büyük zulüm İslam askerinin nizamını bozmuştur. Zamane halkı canından usanmış; rüşvet ateşi, cennet gibi olan memleketi cehenneme çevirmiştir:

Garîb zillate düşdi ekâbir-i 'âlem
'Aceb sa'âdete irişdi nâ-kesân-ı zemîm

Ne aşçı kaldı ne başçı bî-şumâr rüşvetle
Çıkup manâsıb-ı a'lâya oldı ehl-i na'îm

Tagıldı gitdi re'âyâ ganîler oldı fakîr

⁴⁴ Hans Jacob Breüning, **Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)**, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 114.

⁴⁵ Breüning, **a.e.**, s. 108.

Nizâm-ı 'asker-i İslâmı bozdı zulm-i 'azîm

Zemâne halk muhassal usandı cânından

Behişt memleketi nâr-ı rüşvet itdi cahîm (MEV.N, 307)

Âlî, devletin işleyiş mekanizması ile dolap arasında bir benzerlik kurarak gerek Osmanlı gerekse Selçuklu ve Sâmânîlerde bu işleyişin rüşvet ile bozulmaması için kesin kaidelerle dönmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Devlet düzeni, her dâim tetikle dönmesi gereken bir dolap gibidir, bu dolap adetâ bir sanatla dönmektedir. Örneğin bu dolaba güçlü sığırlar, beygirler, dişi ve erkek develer, eşekler, güçlü kuvvetli köpekler ve kedilerin yanında zayıf kıtmirler koşulsa da dolabın dönüşü güçleşmeyecektir. Bu dolabın dönmesi için güçlü kuvvetli, akli başında insanlar kullanılmalıdır. Böylelikle o kârhâne, günler ve aylar geçtikçe güzel bir düzen içerisinde olacaktır:

Gerek kâr-hâne-i devlet-i 'Osmâniye gerek esâs-ı saltanat-ı Selçûkiyye ve Sâmâniyye mâdâm irtişâ ile halel-pezîr kılınmaya. Ve ol dolâbun kâ'ide-i mukarrareleri üzre dönmesi ve ma'mûlün bih olması mukarrer ola. 'Ukalâ ol kâr-bârı şol büyük dolâb-ı devvâra benzedür ki dâimü'l-evkât tetikle döne. Ya'nî ki bir san'at ile devrân kıla. Farazâ ki kavî sığırlar ve bâr-gîrlar ve şütürler ve merkebler ve ba'îrlar hattâ güçlü kuvvetlü köpekler ve kedilerden gayri za'ifü't-terkîb olan kıtmîrler bile koşulsa ol dolâbun devrânı sühûlet ile müyesser ola. Ve yine 'âkil ü dânâ kuvvet-i cismâniyesi zâhir tûvânâ insân dahî kullanıla. Ol kâr-hânenün devrân-ı mâh ü sâl ile hüsn-i intizâmı ta'ayyün ve tahakkuk bula. (MEV.N, 307)

Ancak ne zaman ki bir devletin esası bozulup ileri gelenleri rüşveti düşünür, padişah ve vezirler kanunu korumayı bırakır, akçe vermeden hakkıyla itibar görmek isteyen akıllı kimseler azledilip bucaklarda kalır, rüşvet yolunu seçen gafiller hak etmedikleri hâlde günden güne büyük mansıplar alırlarsa o zaman bu dolap muhakkak yıkılıp bozulacaktır. Hatta bu dolabın ustası da ölüp fena bulacak ve onun yerine

dolabı ıslah edecek bir öğrencisi dahi bulunmayacaktır. Tedbir konusunda mahareti olmayan kişi ne o dolabı yerinden kaldırabilir ne de dolabın kanadını döndürebilir. Âlî'ye göre, sözün özü, bir devlete rüşvet musallat olursa onun dolabı bütünüyle yok olmuştur. Ne o devlet düzen üzerine baki kalır ne de gün ve ayların dönmesi gibi o mülkün mevsimleri düzenli bir şekilde birbiri ardına gelir:

Fe'emmâ şol zemân ki bir devletün esâsı halel-pezîr olup ekâbiri irtîşaya düşüne. Mülûkında ve vüzerâsında sıyânet-i kânûn ber-araf olup akça virmeyüp istihkâkı ile ri'âyet taleb eyleyen 'âkiler 'azl ile bucaklarda kala. Nakd-i rüşvet sayan nâ-sezâ gâfiller günden güne menâsıb-ı 'âliye merâtibine irişüp murâd u kâm ala. Lâbüdd ol dolap yıkılıp bozula. Hadd-i zâtında üstâdı dahî ölüp fenâ bulmuş ola. Husûsâ ki yirin tutar ıslâh-ı dolâb kudreti yeter bir kabil şâkirdi dahî mevcûd olmaya. Bu kerre o kâr-hâneyi hayvânât ve devâbb ve ne'âyim ve merâkib ve kilâb dahî insân kısmının kati bir dest-i 'âkili döndürmege kâdir olur. Hüsni-i tedbîrde mâhir olmayan ne ol dolabı yirinden kılmıdadabilür ve ne ol yapışduğı nâ'ûrun devrân ile münâsebetleri ta'ayyün bulur. Hulâsa-i kelâm bir mülk ü devlete ki 'iyâzenbillâh ashâb-ı irtîşâ musallat ola. Anun dolâbı ihtilâl-i küllî bula. Ne nizâm üzre ol devlet bâkî kala ne deverân-ı eyyâm-ı mâh u sâl gibi ol mülkün fusûline mugâyeret müterettib ola. (MEV.N, 307)

Sosyal eleştiri konusunun bu yüzyılda yazılmış en meşhur eserlerinden biri olan *Şikâyetnâme* isimli manzum-mensur karışık mektup, eser metnini yayınlayan Abdülkadir Karahan tarafından “İstihzâ ve yerme kudretinin şaheser örneği, mürteşi, kıskanç ve hırsız memurların alnına basılmış silinmez bir damga, ebedî bir işaret”⁴⁶ olarak tarif edilmektedir. Fuzûlî, bu eserinde kendisine tahsis edilen zevâyid akçesini alabilmek için evkâf memurlarına müracaat etmiş, ancak onların hâl ve davranışları

⁴⁶ Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî'nin Mektupları I”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1948, C. 2, S. 3-4, s. 255.

karşısında eli boş bir şekilde geri dönmek durumunda kalmıştır. Fuzûlî, eserinde diyalog yaşadığı memurları, bürokratik sistemi ve aynı zamanda başından geçen bu hadisenin altında yatan sebepleri eleştirmektedir. Ümitli bir şekilde hükmün ibrazı için vakıf memurlarının yanına giden Fuzûlî, idarecilerden kimseyle görüşme fırsatı bulamaz. Şair bunun üzerine aceleyle divan katiplerinin yanına gider. Fuzûlî'nin gördüğü topluluğun hâli öylesine perişandır ki bunu uğursuz bir vakitte gitmiş olabileceğine yorar. Bu memurlar topluluğu hile tuzağı gibidir, orada hazır bulunanlar ise hayvanlardan daha aşağı yaratıklar gibidirler. Şair, uygunsuz hareketleri olan bu kimselerin kırıncı sözlerini de Nuh tufanındaki dalgalara benzetmektedir:

Mücmelen ümmid-i temâm ile ihtiyârsuz durdum ve ibrâz-ı hükm için mütevellî-i evkâf huzûruna yüz urdum. Elhakk mütevellî mülâkatına fırsat düşmedi ve anun dâmen-i mülâzemetine dest-i neyl irişmedi. Ammâ divan-ı iblâgına teheccüm itdüm. Çün enhas-ı evkâtda ez'af-i ahvâl ile huzûrlarına gitdüm. Bir cem' gördüm hikâyetleri perişân ne safâdan anda eser var ve ne sıdktan anda nişân var. Cem'iyetleri dâm-ı hiyel huzzâr-ı meclisleri *ülâ'ike ke'l-en'am bel hum edal*. Harekât-ı nâ-hem-vârları mesâbe-i sühân-ı rûh ve kelimât-ı pür-âzârları müşâbih-i emvâc-ı tufan-ı Nûh. (FUZ.Ş, 58-59)

Bu ortam tasvirinin ardından asıl eleştiri kısmına geçen Fuzûlî, meşhur “Selâm virdüm rüşvet degildür diyü almadılar” cümlesi ile sözlerine başlamaktadır. Rüşvet olmadığı için Fuzûlî'nin selamı alınmamış, elindeki karar hükmünü gösterdiğinde ise faydasız olduğu için iltifat gösterilmemiştir. İşlerini yapıyor gibi görünen bu kimseler iş namına yalnızca Fuzûlî'nin sorularına cevap vermişlerdir. Yaptıkları yanlış işin ve böylesine çatık kaşlı olmalarının sebebini soran Fuzûlî, bunun onların âdeti olduğunu öğrenir. Kendisine emekli maaşı bağlanacağını, elinde belge olduğunu ifade ettiğinde ise beyhude bir çaba içerisinde olduğunu, kendisine zulmedildiğini söylerler. Bu durumun sebebini soran Fuzûlî, zevâyid akçesinden pay almasının mümkün

olmadığını öğrenir. Bu pay, payitahttan arta kalsa bile oradaki memurlardan arta kalmayacaktır. Para verip satın aldıkları için bunu yaptıklarının vebâl olup olmaması da umurlarında değildir. Bu dünyada yaptıklarının bir karşılığı olmayacağını düşünen memurlar katipleri de razı etmişlerdir. Onlara göre bu hesap bu dünyada değil ancak kıyamette görülebilecektir:

Selâm virdüm rüşvet degildür deyü almadılar. Hükm gösterdüm fa'idesizdür diyü mültefit olmadılar. Egerçi zâhirde sûret-i itâ'at gösterdiler ammâ zebân-ı hâl ile cemî'-i su'âlîme cevâb virdiler. Didüm yâ eyyühe'l-ashâb bu ne fi'l-i hatâ ve çîn-i ebrûdur didiler muttasıl 'âdetimiz budur. Didüm benüm re'âyetüm vâcib görmişler ve bana berât-ı tekâ'üd virmişler ki evkâfdan hemîşe behre-mend olam ve pâdişaha ferâgatle du'a kılam. Didiler ey miskin senün mezâlimine girmişler ve sana sermâye-i tereddüd virmişler ki müdâm bî-fâ'ide cidâl idesin ve nâ-mübârek yüzleri görüp nâ-mülâyim sözler işidesin. Didüm berâtumun mazmûnı niçün sûret bulmaz. Didiler zevâyiddür husûlî mümkün olmaz. Didüm böyle evkâf zevâyidsiz olur mı. Didiler zarûriyât-ı âstânedan ziyade kalursa bizden kalur mı. Didüm vakf mâlın ziyade tasarruf itmek vebâldür. Didiler akçemizle satun almışuz bize helâldür. Didüm hisâb alsalar bu sülûkunuzun fesâdı bulunur. Didiler bu hisâb kıyâmetde alınur. Didüm dünyâda dahi hisâb olur zîrâ haberin işitmişüz. Didiler andan dahi bâkimüz yokdur kâtibleri razı itmişüz. (FUZ.Ş, 59)

Bu diyalogun ardından eli boş bir şekilde geri dönen Fuzûlî'nin mektubunun sonlarına doğru rüşvetçi memurların yanı sıra padişaha hitaben eleştiri noktasında dikkate değer cümleleri yer almaktadır. Abdülkadir Karahan, mektupları yayınladığı makalesinde “Bu cümlelerden devrin Muhteşem ve Kanunî büyük sultanına da zımnen dokunulmuş, o da hicvolunmuş değil midir? Bu suretle sanatkâr, memurlardan açıkça ve büyüklerden imaj ve mecaz siperi altında hıncını ve öcünü almış olmuyor mu?”⁴⁷ diyerek bu noktaya temas etmiş; Mücahit Kaçar ise eserin başında padişahın

⁴⁷ Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî'nin Mektupları I”, *İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1948, C. 2, S. 3-4, s. 257.

görevlerini hatırlatması, ardından olayı anlatması ve eserin sonunda olayı yeniden padişaha hitapla bitirdiği görülen Fuzûlî'nin *Şikâyetnâme*'sinde herhangi dolaylı bir anlatıma veya imaya başvurmada doğrudan doğruya ve çok açık ifadelerle Kanunî'yi hedef alarak ondan şikayetçi olmasına ve onu eleştirmesine vurgu yapmıştır.⁴⁸ Gerçekten de Fuzûlî, verdiği beratın hükmü gerçekleşmeyen padişahın kendisine zevâyid akçesini uygun görerek kıymetini bilmediğini, ona bütün hizmetçi ve emeklilerin maaşından, hayvan yemlerinden, tamirat masraflarından arta kalan miktarı uygun görerek değerinin aslında bunların hepsinden düşük olduğunu ima ettiğini ifade etmektedir:

Hüdâvendâ mahfî buyurulmaya ve mestûr olunmaya ki vârid olan berât-ı hümayûn mazmûnı irsâl olunan 'arza mutabık olmayup 'ibâretinde lafz-ı zevâyid vâki' olmuştur ve lafz-ı zevâyiddür ki anun mîzân-ı tasarrufda nâkıs kılmıştır. Fî'l-vâki' eğer lafz-ı zevâyidden garaz bu ise ki vezâ'if-i hüddâm ve revâtib-i erbâb-ı tekâ'ud ve ihrâcât-ı 'aliku'd-devâb ve 'alef-i 'avâmil ve mâ-yuhtâc hafr u binâdan sonra bendeye fâ'ide mürettib ola. Hakikatde dergâh-ı mu'allâdan böyle işaret olunmakdur ki bende-i vâcibü't-taksîr Fuzûlî-i hâkîr isti'dâd-ı tekaddüm ve istihkâk-ı tekerrüm da'vâsın kılur iken ve kendüzin ekser-i erbâb-ı istihkâkdan mukaddem bilür iken merhamet-i mülûkânem ve mekrûmet-i hürevânem zuhûra gelüp bu berât-ı sehâvet-âyâtı virdüm ve buyurdum ki min-ba'd rütbe-i iktidârın ve pây-e-i 'tibârın cemî'-i gedâlardan belki behâyimden ve taşdan ve toprakdan ehsass ü ednâ bile ve beyhûde tasarruf u berât kılmayup mertebesinden haberdar ola. (FUZ.Ş, 60-61)

Mektubunu ironik bir şekilde sonlandıran Fuzûlî'nin bu olayda asıl üzüldüğü şey kendi ziyanı değil, padişahın o hükmü yazmakla boşuna emek çekmiş olmasıdır. Ancak tüm bu olanlardan sonra elden gelecek bir şey yoktur:

⁴⁸ Mücahit Kaçar, "Fuzûlî *Şikâyetnâme*'sinde Kimi Eleştirdi?", **Bizim Külliye**, Mart-Nisan-Mayıs 2020, s. 66.

Hakkâ ki bu vâkı’adan benüm çekdügüm renc ü melâlet etdügüm harc ü hasâret için degül mahzâ tahrîrinde hazretünüz çekdüğü emek içündür ki zâyî’ oldu. Nidelüm elden ne gelür hızâne-i gaybden ‘ivaz müyesser ola ve kalem-i kazâ tedârük kıla. (FUZ.Ş, 61)

Zevâyid akçesi ve rüşvet ilişkisi içerisinde değerlendirilebilecek bir diğer hadise, tezkire metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. XVI. yüzyıl şairlerinden Layîhî’ye evkaf zevâyidinden maaş bağlanmış ve vazifeye tayin olunmuştur. Halkın Layîhî’ye müracaat etmesini kıskanan diğer kimseler, kendilerinin âdeti üzerine aldıkları rüşvete ortak çıkacağı endişesiyle paşaya Lâyîhî’nin cüz zamlı olduğunu söylerler. Layîhî hastalığının behak⁴⁹ olduğunu, cüz zam olmadığını söylese de ona inanmazlar. Çaresiz kalan Lâyîhî, İstanbul’da durmayıp memleketi Siroz’a geri döner ve kısa bir süre sonra orada vefat eder.

LÂYİHÎ: Pâdşâha ‘arz olunup zevâ’id-i evkâf-ı selâtinden otuz akça vazîfe ta’yîn olındı. Âher havâssı hased idüp halkun ana mürâca’atından ve kendülere vâsıl olan rüşvete şirketinden dil-gîr olup cüzâm oldu diyü paşaya geçdiler. Ol be-hak-ı Hudâ behakam meczûm degülem didükçe inanmayup bile yiyüp içmekde ve turup oturmakta seçdiler. Güc ile göğçek olmaz gördi, İstanbul’da turamayup vatânı Siroz’a dek taban urdı. Ol gitdüğü gibi bir aya varmadı, paşa dünyâdan sıkleti götürdi ve ol kâbûs-ı menhûsun bâr-ı belâsı eyyâm-ı enâmın üzerinden gidüp râhatlıktan ‘âlemün cânı yirine oturdu. İşidenler n’olaydı Lâyîhî üç yıl evvelden cüzâm olaydı tâ ki ol dûzehînün selâmlaması ile ‘âlem-i ‘âlemiyâna dârü’s-selâm olaydı didiler. Hikmet Allâh’un Siroz’a vardukdan sonra ol dahı âhirete gitdi. (AŞÇ.T, 756)

Âşık Çelebi’nin tezkiresinde anlatılan bu hadiseye Gelibolu Âlî’nin *Künhü’l-Ahbâr*’ında da vurgu yapılmış, rüşvetleri azalacak diye acımasızca iftira atan bu kimselerin Lâyîhî’nin “irtişadaki iştirakini” caiz görmedikleri kaydedilmiştir:

⁴⁹ İnsanın derisinde pul pul beyazlık ve alaca renk meydana getiren bir tür hastalık.

LÂYİHÎ: Fe-lâ cerem üç dört yıl mikdârı hâce-i muhterem ve musâhib-i sâhib-i âsâf-şiyem olup kapısı melâz-ı erbâb-ı hâcât ve tapısı melce-i ashâb-ı mühimmât iken kethüdâsı ve ba'zı havâsı Lâyahînün irtişâdaki iştirâkini câ'iz görmediler. Âhir bir tarîkla tefrîkına dahi fûrce bulmadılar. Renc-i behaka ibtilası olmagla cüzzâm marazına mübtelâ oldu didiler. Sizünle bir sofraya yed sunması belki gâh u bî-gâh bir mak'adda oturması câ'iz degüldür diyu hekîmâne tedârûkle red itdürdiler. Her çend ki be-hakk-ı Hudâ behakam didi dinlemediler. Meczûm degül idügime câzimüm kelâmını söyledi ısgâ eylemediler. Gördi ki gücle gökçeklik olmaz. Ayrılup Sîroza gitti. (KÜN.A, 201)

İdari sistem içerisindeki rüşvet konusu Latîfî tezkiresinin Güvâhî ile ilgili maddesine şairin, kendi zamanından şikayet ettiği şiirinde de ele almıştır. Güvâhî'ye göre hizmet kapısı kulların sürekli bulunacağı bir yerdir ancak şimdi beylerde himmet kapısı kapanmıştır. Yıkılınca rüşvet kapısı açıldığından beri olgun kimselerin menzili yalnızlık hanesi olmuştur. Bu olgun kimseler mihnet köşesinde aç kalırken cahil kimselere makam ile nimet kapısı açılmış hâldedir. Dünya, hakikatte sıkıntı ve eziyet evidir, bu bela yerinde rahat kapısı zaten kimseye açılmadığı için kaygılanmamak gerekir. Gönül, sonu olan rızık için alçaklara minnet etmemelidir, kanaat kapısı sonsuza dek açıktır, ebedî hazineyi kazanmak gerekir. Rüşvet ile çalışma kapısı göz göre göre açılmaya başladığından beri miskinlerin meskeni yalnızlık köşesi olmuştur. Cennet kapısının cömerte açılacağını cimriye söyleyen o yine dinlemeyip dönecek, cehennemden yana gidecektir:

GÜVÂHÎ: Nesr: Bu şi'r-i şekvâ-şi'âr dahî kendü zamânından şikâyetin beyân ider.

Şi'r: Kullarun dâyim yeridür gerçi hizmet kapısı
Şimdi kapandı velî beglerde himmet kapısı

Hâne-i 'uzlet olupdur menzili kâmillerin
Açılaldan göreyin yıkıla rüşvet kapısı

Künc-i mihnetde 'acebdür ki kalur her kâmil aç

Açılır her câhile câh ile ni'met kapısı

Fârig ol mihnet evidür çûn hakikatde cihân
Kime açıldı belâ dârında râhat kapısı

Nice bir minnet gönül her dûna fânî rızık için
Genc-i bâkî kesb it açıkdur kanâ'at kapısı

Hâne-i 'uzlet olupdur meskeni miskînlerün
Açılaldan göz göre sa'y ile rüşvet kapısı

Dinlemez döner cehennemden yana gider hasîs
Disen evvel açılır cömerde cennet kapısı (LAT.T, 472-473)

Rüşvet konusunda özel bir hassasiyeti olduğu anlaşılan Latîfi, tezkiresinin Andelîbî maddesinde, mezkûr şairin başından geçen son derece trajikomik bir hadiseye yer vermektedir. Andelîbî'nin yolu bir gün bir belge almak üzere devlet kapısına düşer. Müracaat etmesi gereken devlet memuru, asla hediye-siz ve rüşvetsiz iş görmeyen bir kimsedir. Bu kişi, rüşvet almadığı takdirde kolay bir işi zor, küçük bir işi ise büyükmüş gibi göstererek en sonunda olumsuz olduğunu haber vermeyi alışkanlık edinmiştir. Bu kişinin kapıcısı eli boş gelenlere, "Efendi uyur!" demekte; elinde altınla gidenlere ise "Efendi, gel, buyur!" demektedir:

ANDELÎBÎ: Mutâyebe: Nakl iderler ki mezbûr bir maslahat için der-i devlete vardukda ol 'asrun a'yânından birine bir emr için mürâca'at ve bir cüz'î maslahat için küllî hizmet ider. Meger ol şahs-ı mürteşînün mezheb-i bâtılinda tuhf u hedâyâsuz ve bî-ahz u irtişâsuz bir ferdün mesâlihînin görmek ve cüz'îden ve küllîden li'llâh bir iş bitürmek hilâf-ı rızâsı ve nâkız-ı muktezâsı olmagın bir emr-i yesîri sa'b u 'asîr ve bir şey'-i kalîli 'azîr ü kesîr gösterürdi veyâhûd ümîdinden nevmîd idüp ye's haberin virürdi. Lâbûd bâb-ı rüşvet me'âbına bî-hûde nice gün gelür gider ve habâyis ü kabâyihine mütefattın olur görür ki derinde olan derbânı ve ahz u ekl için mütevakkıf u müterakkıb olan a'vânı tehi-dest

gelenlere efendi uyur dirler ve etegi altında bir vasla gösterene efendi gel buyur dirler idi. Mezbûr bu beyt-i meşhûrî anun hakkında demişdür.

Beyt: Elüne zer alup varsan efendi gel buyur dirler
Eger destün tehî varsan efendiyi uyur dirler (LAT.T, 405)

Andelîbî en sonunda bir baş şeker ve bir iki bal mumu alıp Latîfî'nin tabiriyle “o cehennemliğin” yanına gider. Bir iki altınla da utanmaz yüzünü utandırır. Daha sonra da bu rüşvetçi hakkında şiir yazar. Gözü kapıda, her gelenden bir şey uman bu kişi, hediyeyle gelene nazar kılıp eli boş gelene gözlerini yumar, her gelenin eteği altına bakar. Şair sözlerini Hz. Peygamber'in rüşvetçiye lanet ettiğini söyleyerek ve kendisi de lanet ederek bitirir:

Nesr: Âhırü'l-emr bir baş şeker ve bir iki bal mumı alup ol dûzahîye yandurur ve gözlerine bir iki zer basup utanmaz sûretin utandırur. Bu kıt'ayı dahî ol mürteşînün hakkında demişdür.

Kıt'a: Halka gibi iki gözi kapıda
Her gelenden begüm derâmed umar

Tuhfesiyle gelen olur manzûr
Tuhfesüzden velî gözini yumar

Etegi altına bakar gelenün
Her kişiyi sanur ki vasla sunar

La'net itdi Rasûl mürteşîye
La'net ana k'anı kabûl eyler

Andelîbî'den alınan son şiir örneğindeki hikâye de yine aynı konuyla alakalıdır. Şair, ekabirden birisinden, bir başkasına iletilmek üzere Allah rızası için ricada bulunmuş, elinde verecek bir şey olmadığını söylemiştir. Bu sözü duyan kişi

ise, söylediklerini iletceğini ancak Allah için söylenen sözün bir nüfuzu olmayacağını, halkın Hakk'ı unuttuğunu, ufak bir hediyenin derde deva olacağını ifade eder:

Kıt'a: Birisine didüm ekâbirden
Beni lutf eyleyüp fülâna ana

Hakk için olsun elde nesnem yok
Ecrini eyleye tapuna Hudâ

İşidüp bu sözi didi ol da
Anayın bu sözi ana ammâ

Hakk için söylenen sözün lâkin
Sezmezem şimdi ki nüfûzı ola

Hakk için söyler il unuttı Hak'ı
Zerre dermân it ola derde devâ (LAT.T, 405-406)

XVI. yüzyılda Osmanlı ülkesine gelen diplomat Busbecq, *Türk Mektupları*'nda şairleri destekler nitelikte bilgiler vermekte, hududa girildiği anda kesenin ağzını açmak ve çıkana kadar da kapatmamak gerektiğini, paranın Türkler için tılsımlı olduğunu vurgulamaktadır:

Hakikatte, Türklerin yanına gitmek isteyen bir adam, hududu geçer geçmez kesenin ağzını açmaya ve memleketi terk edinceye kadar onu hiç kapamamaya hazır bulunmalıdır. Orada bulunduğu müddetçe etrafa para serpecek ve bunların boşa gitmiş olmaması için dua edecektir. Hiçbir netice elde edemese bile, öteki bütün milletlerden nefret eden Türklerin sert kalplerini yumuşatmak için bundan başka bir çare yoktur. Onların aksi ve sert huylarını tatlılaştırmak hususunda para tılsım gibi tesir eder. Eğer böyle bir çare

olmasaydı, memleketleri sıcakın yahut soğğun fevkalade şiddetinden dolayı daimî yalnızlığa mahkûm telakki edilen yerler gibi ecnebilere kapalı kalırdı.⁵⁰

1.1.2. Haksız Aziller

Göreve son verme, temsil yetkisini kaldırma⁵¹ anlamına gelen azil, Osmanlı tarihi metinlerinde sıklıkla rastladığımız, tasarrufta bulunan kişinin haklı gerekçeleri olması durumunda son derece normal karşılanan ancak haksız bir durum söz konusu olduğunda eleştirilen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Haksız aziller, kimi zaman sebepsiz azledilme kimi zaman ise intikam kasdıyla azledilme şeklinde görünür hâle gelmekte, nesir yazarları tarafından bu konuda dikkat çekilen hadiseler bürokratik sistemdeki bozukluğun yanı sıra liyakat eleştirisini de beraberinde getirmektedir.

Sebepsiz azledilmenin uygun bir iş olmadığı, tecrübeli devlet adamları tarafından dile getirilmiş bir husustur. *Asafnâme*'nin Ali Emîrî nüshasında, Lütî Paşa'nın yok yere vezirlerin ve devlet ileri gelenlerinin mallarını müsadere ettirmekten kaçınılması gerektiğini ifade eden cümleleriyle karşılaşırız. Paşa, taşra vezirleriyle ilgili bir şikâyet durumu olduğunda hemen söylenenlere inanıp takdir etmemek, gerçekten işlediği bir suç varsa, önce vezire bir eleştiri yazısı göndermek gerektiğini söyler. Eğer çok gerekirse veziriazâm bir ferman gönderip, “Bu işlerden el çekiniz, yoksa cezalandırılırsınız” demelidir. Yoksa garezkârlık nedeniyle veya yok yere basit bir suç işledi diye veziri azletmek veya -Allah korusun- idam etmek ya da vezirliğini kaldırmak gibi hareketlerden çekinmek gerekir:

⁵⁰ Ogier Ghislain de Busbecq, *Türk Mektupları* (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 51.

⁵¹ Fahrettin Atar, “Azil”, *TDVİA*, C.4, s. 326.

‘Abes yire vüzerâyı veyâhud sâir ricâl-i Devlet-i ‘Aliyye’yi müsâdere itdirmeden gâyet ihtirâz gerekdür. Ve taşra vüzerâsı hazerâtlarının birinden teşekkî olundukda birden i’timâd idüp tekdir itmeyüp cürmü vâkî’ ise itmemesini müş’ir evâmîr-i ‘aliyye ile cürmüne göre muâheze eyleye. Pek iktizâ ider ise bir kıt’a hatt-ı hümayûn irsâl idüp “böyle hareketden keff-i yed idesiz, sonra cezâ tertîb olunursuz” diyü tahvîf eyleye. Yohsa garaza binâen yâhud lâ-an şeyin bir vezirden ednâ cürm sudûruyla ‘azl yâhud ma’âzallah i’dâm gibi yâhud ref-i vizâret gibi böyle hareket itmeden be-gâyet ihtirâz lazımdır. (LUT.A2)

Lütfî Paşa, eserinin başka bir yerinde ise yine makam sahiplerini bir iki şikâyetle hemen azletmemek gerektiğini, kadılardan veya emirlerden biri şikâyet edildiyse önce sadrazamın nasihat içerikli bir mektup göndermesi gerektiğini vurgular. Eğer nasihatları dikkate almazlar ve haklarında şikâyetler de gelmeye devam ederse, o zaman azil gerçekleştirilmelidir:

Ve ehl-i menâsıbı bir iki şikâyetçi sebebiyle ‘azl itmemek gerek. Bir iki kere şikâyetçisi olsa eger ümerâdur ve eger kuzâtdur, sadr-ı ‘azâm olan bir nasihat-müş’ir mektub gönderüp nasihat itmek gerek. Anunla mütenessih olmayup şâkileri üstelerse ‘azl olunmak gerek. (LUT.A1, 66)

Lütfî Paşa, şikâyetlere hemen inanılıp alınan azil gibi olumsuz kararların sonuçlarını da öngörmüştür. Bu durum, memleketin idaresini zorlaştıracak, herkes taşradaki en ufak bir şikâyet için İstanbul’a gelince, bu kalabalık neticesinde kıtlık meydana gelebilecektir. Tüm bunlar devletin hezimet sebebidir:

*Zîrâ men hafere bi’reñ li-ahihi fe-kad vaka’a fihi*⁵² olduğundan gayrı bu takrîb zabt-ı memalik ‘asîr olup ednâ şey için re’âyâ bu keyfiyeti şöyle gördüğü gibi teşekkî ile İslâmbol’u doldurup mücerred kaht-ı Âsitâne’ye sebep ve tezâhümüne bâ’isdür. Ve ‘ırz-ı devleti dahî şikest itmeye bâdîdür. (LUT.A1, 61)

⁵² Kardeşi için kuyu kazan kimse, ona kendisi düşer.

Lütfi Paşa, eserinde, ideal bir veziriazam portresi çizerken veziriâzâmın padişaha din ve devlet işleriyle alakalı konuları hiç bekletmeksizin söylemesi ve azledilmekten korkmaması gerektiğini de vurgulamaktadır. Ona göre insanlar arasında beğeni kazanarak azledilmek, uygun olmayan bir iş yapmaktan yeğdir:

Vezîr-i a'zâm pâdişâha umûr-ı dîn ve devlete lâzım olanı tevakkuf itmeyüp söylemek gerekdür ve çendân 'azlden vehm itmemek gerekdür. Bir hizmet-i nâ-hemvâr görmeden 'azl ile beyne'n-nâs pesendîde olmak yegdür. (LUT.A1, 61)

XVI. yüzyılın önemli devlet adamı, şair, nâsir ve tarihçilerinden Gelibolulu Âlî, siyasetname türündeki *Nushatü's-Selâtîn* isimli eserinde padişahın devlet yönetimiyle ilgili yapması gereken işleri anlatırken on altıncı başlık olarak mansıp erbabının olur olmaz bir bahane ile azledilmemesi, aynı şekilde görevden alınan birinin de ekabir ricasıyla yeniden mansıp almaması gerektiğine vurgu yapar. Âlî'ye göre görevini layığıyla yapan bir şahsı azletmek apaçık bir zulümdür. Suç isnat edip azlettikten sonra iltimasla yeniden mansıp vermek de çirkin bir durumdur. İrfan erbabı kimselere mansıp verdikten sonra bilenlerle bilmeyenleri ayırmayıp onları azletmek, o erdemli kimseleri sıradan halkla bir tutmak kötü bir yönetime ve müminlerin namusunun yok edilmesine delildir. Doğru işler yapan ve bulunduğu göreve layık kimselerin hastayken yaptıkları işler, bozuk tabiatlıların sağlıklı zamanlarında yaptıkları işlerden daha üstündür:

On Altıncı Lâzime: Erbâb-ı menâsibun olur olmaz bahâne ile 'azl olunmaması ve ashâb-ı merâtibün 'azlî ve hidemât-ı mebrûreden ref'î mukarrer olduktan sonra ekâbir ricâsiyle yine mansıp verilmemesidür ki 'âmme-i 'asâkirün ıztırâbı bu makûle nâ-hem-vâr dâd-istâddandır. Ve kâffe-i cünûd-ı nusret-me'âsirün deryâ gibi inkilâbî rûzigârun bu minvâl

üzre harekât-ı fâsid-i mevâddındandır ki hizmetinde istikâmetle kâyim ve mensıbındaki hidemât-ı lâzimeye müdâvim olan şahsı ‘azl eylemek zulm-ı sarîhdür. Ve cürm ü günâh isnâdı ile ma’zûl olduktan sonra iltimâsla yine mansıb tevcîh olunması vaz’-ı kabîhdür. Ve erbâb-ı ‘irfân ve ashâb-ı bedî’ ü beyân zümresi ki vardır, menâsıba dâhil olduktan sonra ‘azl olunmaları, husûsâ *hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu*⁵³ nass-ı kerîmine muhâlif vaz’ idüp anların ‘avâmm-ı nâsla bir görülmeleri sû-i tedbîre delîl ve mü’minînün ‘ırz-ı tedmîrine sebîldür. Ve ol makûle kâmillerin mansıb-ı ma’rifetleri niçe mü’ebbed ise manâsıb-ı dünyeviyyeleri dahi ol te’bîdle mü’eyyed gerekdür. Ve bi’l-cümle kayd-ı hayâtta olduklarıncâ mansıblarında ibkâları ve olur olmaz maraza ibtilâ ile ref kılınmayup salavât-ı mefrûzedeki gibi hidemât-ı mebrûre edâsında îâmaları vâcibdür. Ve anun gibi müstakîmlerin maraz hâlindeki hizmetleri sakîmü’t-tab’ olanların hâlet-i sihatteki muvâzabatlarına gâlibdür. (NUSS.S, 340)

Bu yüzyılda bizzat kendisinin görevinden azledilmesini eserine “Fakîr-i hakir sipâhîler kitabından ref buyurulduğudur” başlığıyla kaydeden bir kişi de tarihçi Selânikî Mustafa Efendi’dir. Şark seferinde sipahi katipliği hizmetinde iken bir kabahati olmadığı hâlde sebepsiz bir şekilde görevinden azledildiğini ve yerine İbrahim isimli acemi birinin tayin edildiğini öğrenen Selânikî’nin müddet-i ömründe vâsıl olduğu mansıp “bî-tekellûf” elinden alınmıştır. Tarihçi, böylesine uygun olmayan yersiz işler yapılmaya devam ettikçe devlet hazinesinin sıkıntıya düştüğünü ve devrin iş yapan kimseleri ile filozoflarının olanları hayran ve dilleri tutulmuş bir hâlde izlediklerini kaydetmektedir:

Ve bu bende-i fakîr-i kalîlü’l-i’tibâr Şark seferinde cemâ’at-ı ebnâ-yı sipâhiyân kitâbeti hizmetinde iken Südde-i sa’âdetden hükm-i şerîf vârid olup sipâh külliyyen Âsitâne-i sa’âdete gelmişdür, gelüp hizmetde olasin Kethüda Beg ile sene 997 şehr-i şa’bânında Erzurum’dan serdâr-ı âlî hazretleri hizmetinden kalkup İstanbul’a teveccüh idüp şehr-i ramazânü’l-mübârekde Âsitâne-i sa’âdete dâhil olup ve reşen mevâcibin tezî’ idüp şehr-i şevvâlün yigirmi beşinde bî-cürm ve bilâ-sebeb İbrahim nâm henüz çıkmış

⁵³ Zümer, 39/9.

acemi celebe hatt-ı hümayûn ile kitâbetimiz tevcih buyurıldı. Müddet-i ömrümüzde vâsıl olduğumuz mansıba zemâne ihdâsı bî-tekellûf gelüp alurlar. Elhükümü li'llâh hasbuna'llâhu ve ni'me'l-vekîl. Bu makûle nâ-mahall ü münâsib evzâ' gurur-ı kâmrânî ile ihtiyâr oluna oluna umûr-ı devlet ü saltanat güzel uslûba girdi, Hazîne-i Âmire gitdükce muzâyakaya düşdi kârdân-ı âlem ve feylesof-i rüzgâr olanlar hayrân u dembeste kaldı. (SEL.T, 215)

Kaynaklarda daha çok hiciv ve hezel yönüyle ön plana çıkan Nihâlî Cafer Çelebi, hicvettiği kişilerin yüksek mevkilere gelerek kendisinden intikam almak istemeleri neticesinde azil belasına bulaşmış bir kişidir. Aziller yüzünden iyice fakir düşen Nihâlî bıçak kemiğe dayanınca, Kanuni Sultan Süleyman'a bir kıta yazarak hâlini arz eder⁵⁴. Kimi kime şikâyet edeceğini, başından geçenleri kime anlatacağını bilmediğini; ilim ehlinin fakir olanına kimsenin saygı göstermediğini söyler. Kimi zaman müderrislik, kimi zaman kadılık yaparak süründüğünü, artık bir vakfa müteveli tayin edilmek istediğini belirtir:

Kıt'a : Kime kimden şikâyet eyleyeyin
 Ser-güzeştüm hikâyet eyleyeyin

Ehl-i 'ilmün fakîrine şimdi
Kimse dimez ri'âyet eyleyeyin

Gâh tadrîs ü geh kazâ diyüben
Nice zillet denâ'et eyleyeyin

Bana bir tevliyet 'inâyet iden
Vakfa sa'y ü kifâyet eyleyeyin (KHÇ.T, 874)

⁵⁴ Aynı hadise, Latîfî tezkiresinde de anlatılmış, ancak kıtayı Sultan'a değil, kazaskere yazdığı ifade edilmiştir: "Nesr: Zamân-ı mülâzemetinde ve ' âlem-i felâketinde bu kıt' ayla hâlin hikâyet ve kadı' askere kendüden şikâyet itmişdür." (LAT.T, 540)

Kınalızâde'nin tezkiresinde küçük bir kısmı zikredilen bu şiirin devamı Âşık Çelebi tezkiresinde de yer almaktadır. Nihâlî, serzenişine devam etmekte, hakkın hak edene verilmesini istemekte, mansıba lâıyk olduğunu düşünerek Ayasofya'yı istemekte, 'eğer değilsem feragat edeyim' demektedir:

Ka'be-i Rûmdur Ayâsofya
Bana virün 'imâret eyleyeyin

Hakkını müstehakka sevk eylen
Dirsenüz ki nezâret eyleyeyin

Mansıba ger liyâkatum yog ise
Ol cihetden ferâgat eyleyeyin

Dâ'imâ itdügüm günâhı anup
Niçe âh u nedâmet eyleyeyin

Sadka eylen meded tarîkinden
Tâ kifâf-ı cemâ'at eyleyeyin

Tâ olinca devâm-ı devletünüz
Da'avâtını 'âdet eyleyeyin (AŞÇ.T, 909)

Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinin Lütî Beyzâde Mustafa Meylî bölümünde Meylî'nin Süleymaniye medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra Mekke kadılığı görevine getirildiğini nakleder. Ancak bu şerefli görevden hiçbir sebep ve vesile olmadan azledilen Meylî, Kınalızâde nezdinde devrin vefasından çok cefasını görmüş, yücelik ve mutluluk dolu endamı iki büklüm olmuş, istikameti adeta bir tekerlek gibi yuvarlanmıştır:

MEYLÎ: Ba'dehû çâr rûkn-i sarây-ı ikbâl ve 'anâsır-ı erba'a-i 'âlem-i mecd ü ma'âl olan medâris-i Süleymâniyeden biri intimâ-yı sūd-de-i 'ulyâlarıyla tahsîl-i envâ'-ı 'izzet ü 'alâ idüp andan Beytu'llâhü'l-harâmda şerrefha'llâhu'l-melikü'l-'alâm hâdim-i şer'-i seyyidü'l-enâm ve fâsıl-ı kazıyye-i şer'ıyye-i hâss u 'âm olmuşlar iken ol gül-bün-i gülşen-i fazl-ı kazâ-yı Mekke-i müşerrefeden bî-vech ü bî-sebeb 'azl olındı. Egerçi devr-i eyyâm ve sipîhr-i bî-mîhrden bir mikdâr cefâ-sûretleri ki nümâyân olmuş idi -Bi- 'avni'llâhi Te'âlâ-. Hâlâ ehille-i lutf u mihrî 'ıyân oldı ve kâmet-i 'izzet ü sa'âdetleri ki fi'l-cümle kemân gibi inhinâ bulmuş idi. Hâlâ hatt-ı mihver gibi istikâmet buldı. (KHÇ.T, 824)

XVI. yüzyılda İstanbul'a gelen Habsburg elçisi Busbecq ise Türklerde azlin kimi zaman haklı gerekçelere dayanmadan, sırf batıl bir inanıştan ötürü bile gerçekleşebileceğini yazmaktadır:

Türkler uğur ve talih mülâhazalarına büyük bir ehemmiyet atfederler. Beygirinin ayağı sendeledi diye bir paşanın memuriyetinden azledildiği meşhurdur. Çünkü bu hâl büyük bir musibete sebep oldu diye itikat ediliyordu. Onun memuriyetinden azlolanması, felaketi devletin başından hususi bir adamın başına atabilirmiş.⁵⁵

1.1.3. Devlet Yönetimine Müdahale: Vezirler

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde olan hadiseler, II. Bayezid'in saltanatının son yılları ile Sultan Selim'in tahta çıkma macerası Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde tüm ayrıntılarıyla anlatılmıştır. Büyük tarihçi yer yer Sultan Bayezid'i devlet işleriyle ilgilenmemek noktasında eleştirse de en büyük eleştiri, -dolaylı yoldan aynı durumun sebebiyet vermesiyle- saltanat işlerine müdahale eden ve Sultan Selim'in tahta çıkmasına mani olmaya çalışan vezirlere yöneltir.

⁵⁵ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 84.

Sultan II. Bayezid, padişahlığının son yıllarında ortaya çıkan kargaşalardan yorulmuş, sıhhat durumu da bozulmaya başlayınca atalarının töresi olan gaza ve cihat anlayışına ara vererek devlet yönetiminden neredeyse elini eteğini çekmiştir. Bu durum, yönetimde vezirlerin söz sahibi olması sonucunu doğurmuş, ancak vezirlerin de iyi niyet göstermeyerek yetkilerini aşan davranışlarda bulunmaları sonucu ülkenin nizamı bozulmuştur. Hoca Sadeddin, Kızılbaşlar konusunda savsaklanmasını, bu güruhun Karaman hududuna gelmelerine değin göz yumulmasını, ülkenin yanlış görüşlü vezirler eline bırakılmasına bağlar. Normalde vezirlerin yapması gereken, gelişen her olayı aracısız bir şekilde ve derhal saltanat makamına bildirmeleridir. Ancak bu dönemde âdetâ tüm sorumluluk kendilerine bırakılmış olduğundan bu konuda rahat davranmışlardır.

Şehzâde Selim, vezirlerle ilgili tüm bu olan bitenlerin farkındadır. Vezirlerin yaptıklarını, daha doğrusu yapamadıklarını telafi etmek amacıyla taht kentinde seferlere ağırlık vererek bir taraftan Gürcistan'a akın düzenleyip diğer taraftan Kızılbaşlarla savaşmaktadır. Şehzâdenin kendileri için bir tehlike oluşturmaya başladığını fark eden vezirler, bir taraftan da Sultan Ahmed'e bağlanarak padişah II. Bayezid'i Selim'den soğutmak için kışkırtmaktadırlar. Şehzâde Selim'in Rumeli'ye geçmesini fırsat bilerek, bunun Âl-i Osman yasalarına ters düşmesinin yanı sıra başka sakıncalarının da olduğunu, Selim böyle baş çekerse diğer şehzadelerin de kendilerinde bu hakkı göreceğini ve böyle bir durumda sonu alınamaz tehlikelerin ortaya çıkabileceğini vurgulayarak, herkese yeniden kendi sancağının önerilmesi gerektiğini söylerler. Padişah, ilk bakışta haklı gibi görünen bu fikirleri kabul ederek

Sarı Gürz Molla Nureddin Efendi'yi babalık hakkı ve tahtın gereğini açıklamak üzere şehzade katına gönderir.

Şehzâde Selim, Sarı Gürz Nureddin Efendi'yi son derece saygılı bir şekilde karşılayarak ona sayısız ihsanlarda bulunur, padişah kapısına bağlılığını ve boyun büktüğünü bildirir. Ancak eski sancağına dönme önerisinin ne kadar akıl almaz olduğunu delilleriyle açıklayarak, istediği şeylerin kendi gönül arzusu olmadığını, tek düşüncesinin ülkenin düzeni ve halkın korunması olduğunu anlatır. Babasının elini öpmek şerefine erişmek üzere yola çıkar. Devlet kademesindekiler, Selim'in büyük bir kalabalıkla geliyor olmasından çekinirler. Bu sırada padişahın hastalığı da şiddetlenince şehzadeyi uzaklaştırmak için ellerinden geleni yaparlar. Padişaha, şehzadenin geliş amacının Osmanoğlu tahtını ele geçirmek olduğunu söylerler.

Sultan Bayezid, bir taraftan Şehzâde Selim'e karşı savaş hazırlıklarına başlarken, diğer taraftan da saltanatı Ahmed yerine gücü ve cesareti ile üstün olan Selim'e bırakmanın daha uygun olacağı düşüncesini değerlendirmektedir. Ancak Hoca Sadettin'e göre yine vezirlik makamındaki fitneciler devreye girip Sultan Ahmed'le olan bağlarını pekiştirerek padişahın akıl terazisinin dengesini bozarlar. Sultan, gönlüne ekilen hınç tohumları sayesinde en sonunda tahtirevana binerek şehzâde üzerine asker çeker. Selim, babasının tutulmuş bir ay gibi olduğunu görünce görüşme ihtimalinin asla kendisinin düşündüğü gibi olmayacağını, fesat düşüncelilerin araya ne tür engeller koymuş olduğunu anlar. Savaşmak için gelmemiştir; anlaşma konusunda boyun eğdiğini ve bağlılığını bildirir. Padişah beklemediği bu açıklama karşısında gözyaşlarını tutamaz.

Sultanın şehzadeden yana olumlu görüşleri olduğunu gören vezirler bu kez de Selim'e Rumeli'de bir sancak verilmesini, ancak bu sancağın şehzadenin taht kentinden uzak olması gerektiği konusunda padişahı etkilemeye çalışırlar. Sultan Bayezid artık hastalık ve sancılardan iki büklüm hâle gelmiş, gücü ve direnci kalmamıştır. Bu öneriyi kabul eder ancak şehzadenin Mora, Semendire ya da Bosna sancaklarından istediğini seçmesini ister. Selim, yeniden babasına bağlılığını bildirerek Semendire'yi tercih eder. Divan üyeleri, o esnada esnada Teke yöresinde, Şahkulu İsyanı'nı bastırmakla görevli Sultan Ahmed'e kışkırtıcı bir mektup yazarlar. Şehzâde Selim'in de derhâl Semendire'ye gitmesini sağlamaya çalışırlar. Ancak Selim, "Kızılbaş fesadını yok etmek, bizim sancağa gitmemizden daha az mı önemlidir", diyerek gitmek istemez. Vezirler, padişahı yine etkiler ve onun emriyle Selim, Zağra'ya doğru yola çıkar.

Padişah artık tamamen bir köşeye çekilmiş, tüm yetkilerini vezirlerin ellerine teslim etmiştir. Ülkeyi yönetenler halkın mallarına el uzatmaya başlamış, rüşvet kapıları açılınca tımarlı sipahiler tımarsız kalmıştır. Bunun üzerine türlü yollar denemişler, pek çoğu yol kesici çetelere yoldaş olup onları desteklemiş, fesadın genişlemesine katkı sağlamışlardır. Kendilerine boyun eğmeyenleri demir kılıçlarla tepeleyen bu sapkınlar, Anadolu Beylerbeyi Karagöz Paşa üzerine yürümüş, geçtikleri yerleri yağma ve talanla perişan etmişlerdir. Sultan Bayezid, devlet yönetiminde yetersiz olduğunu iyiden iyiye hissedince Sultan Ahmed'i tahta çıkarmaya niyetlenmiştir. Ahmed, payitahta doğru yola çıksa da yeniçeriler, Sultan Selim gibi bir yiğit dururken asla böyle güçsüz ve beceriksiz, tatlı canını düşünen bir kimsenin baş ve buğ olamayacağını söylerler. Yeniçeriler nezdinde Ahmed, memleketin ortasında

onca fesatlık yapılırken, insanların ırzı çiğnenirken kılını bile kıpırdatmamıştır, bu yüzden saltanat makamına layık olacak bir yüzü yoktur.

Devlet ileri gelenleri Selim'in tahta geçeceğini anlayınca bu kez de Şehzâde Korkud'a gizli bir mektup yazarak onu kışkırtırlar ancak yeniçerilerin büyük desteğiyle nihayetinde Selim, 1512 yılında tahta geçer. (TAC.T4, 11-12, 15-17, 20-26, 28-32, 77-79, 88)

Babasının Yavuz Sultan Selim'in musâhibi olmasının da etkisiyle Hoca Sadeddin, Selim'in tahta çıkış macerasını uzun uzadıya tüm ayrıntılarıyla ve her konuda onu destekler bir zaviyeden anlatır. Sultan Bayezid'in devlet işlerini boşvererek üzerine düşen vazifeyi yerine getirmemesi yüzünden devlet yönetiminde söz sahibi olan diğer kimseler -en çok da Selim'in kurdukları rahat düzeni bozacağı endişesiyle- sürekli fitne tohumları ekerler. Hakkında, Rakîbin ölmesine çâre yoktur/ Vezîr ola meger Sultan Selim'e beyiti yazılacak kadar vezir katletmesi yönüyle öne çıkan Sultan Selim'i bu arka plan ile birlikte yeniden düşünmek isabetli olacaktır.

XVI. yüzyıl tezkire yazarlarından Latîfî'nin de devlet yönetiminde söz sahibi vezirler ve beyler hakkındaki sözleri manidardır. Müellif, Fatih devrinden ve o devir âlimlerinden gıpta ile bahsettikten sonra onların makam mevki uğruna canlarını cehennem kuyusuna atmadığını, mansıplarını korumak için açıkça hak görünen şeylerin üzerini örtmediklerini, veya doğrunun icra edildiği yerde sessiz kalmadıklarını, beylerin ve vezirlerin hatırı için gerçeği bâtil etmediklerini, zaten onların da şeriatın emirlerine gönülden bağlı olup şeriat dairesinden uzak bir emre asla ruhsat vermediklerini belirtmiştir. Şimdiki hâkimler ise mansıplarını korumak için her

konuda vezirlere ve beylere açıkça yalan söyleyip onlara “sıdku’l-emir” demekte veya hakkın icra edileceği yerde sessiz kalmaktadırlar:

Ammâ anların her biri bir ‘âlim-i Rabbânî ve hâkim-i hâkânî idi. Câh u nâ’im için canların câh-ı cahîme atmazlar ve sıyânet-i menâsıb için hakk-ı sarîhi ketm ü setr veyâhûd mahall-i icrâ-i hakda sâkit ü sâmit olup mîr ü vezîre sıdku’l-emîr dinilmez imiş. Hâtır-ı hatr-ı emîr ü vezîr için hakkı bâtil itmezler imiş ve vüzerâ ve ümerâ emr-i şer’-i şerîfe kemâl derecede ittibâ’ u inkıyâd idüp dâ’ire-i şer’-i şerîfden bîrun bir emre ruhsat virülmez imiş. Zamânemüzde ‘âlem-i devrânımız hâkimleri gibi ki her husûsda berây-ı sıyânet-i mansıb vüzerâ ve ümerâyâ kizb-i sarîha idüp sıdku’l-emîr dirler veyâhûd icrâ-i mahall-i hakda sâkit ü sâmit olurlar. (LAT.T, 140-141)

1.1.4. Zulüm ile İş Yapılması

XVI. yüzyıl metinlerinde idari kademelerde görevlerini başka insanlara zulmederek yapan ve devlet nizamına hâlel getiren pek çok kimsenin doğrudan ya da dolaylı yoldan adının geçtiği görülmektedir. Hoca Sadeddin’in aktardığı bilgilere göre II. Bayezid’in saltanatının son yıllarına tekâbül eden 1509’da İstanbul’da çok büyük bir deprem olmuş, şehrin neredeyse bütün yapıları yıkılmıştır. Sultan, ören yerine dönen şehrin ahvâlini değerlendirmek için devlet ileri gelenlerini katına çağırır. Muhâsipler, ruznâmede saptadıkları yıkık binaların sayılarını padişaha ilettiklerinde Sultan Bayezid, ağır ve sert sözlerle onları kınar. “Zulüm ve yaramaz tutumunuz yüzünden gönlü kırılan zavallıların ah yelleri Tanrı’nın gazab denizini köpürtmekle ülke yıkıntılar içinde çöküp gitti. Bu olay kuşkusuz, sizin yaptıklarınızın ve önemsemediklerinizin bir sonucudur” diyen padişah, hepsini katından kovar. Sallantılar, bir ay daha sürerek şehri harap etmeye devam eder. Hoca Sadeddin,

sarayda padişahın oturması için çatma odalar yapılmak zorunda kalındığını Sultan Selim'den nakleden babası Hasan Can'dan dinlemiştir. (TAC.T4, 3-5)

Bu yüzyılda deprem ve yangınların yanı sıra veba salgınına bağlı olarak da çok sayıda can kaybı olduğu bilinmektedir. Sultan Bayezid'in Tanrı'nın cezalandırması anlayışına benzer şekilde İtalyan yazar Luigi Bassano da Türklerin vebayı Tanrı'nın kılıcı olarak gördüklerine işaret etmektedir.⁵⁶

Fazlî mahlasıyla bilinen ve tarih yazarı İdris-i Bitlisî'nin oğlu olan Ebu'l-fazl Mehmed Efendi biyografisinde, Kınalızâde Hasan Çelebi ve Beyânî tezkirelerinde ortak olarak zikredilen husus, Fazlî'nin içinde bulunulan devirle ilgili hayıflanma içeren cümleleridir. Fazlî, bir mecliste gaflet ve görmezden gelme ile iş yapanların zulüm ve vebâlinin âleme illet olduğu, zalimlerin âciz ve zayıflar üzerindeki yaptırımları ile âhir zamanın yakın olduğundan şikâyet ettiğinde meclistekilerin itirazı ile karşılaşır. Bunun üzerine onlara, “Bizden önce gelenler cihan bahçesini bize yemyeşil ve suya doymuş şekilde teslim ettiler, biz ise onu harap ve viran olmuş şekilde teslim edeceğiz, bu sevap mıdır” diye cevap verir:

FAZLÎ: Cümleden bu latîfesi gâyetde hûb u mergûbdur ki gaflet ü igmâz-ı selâtîn-i pür-iclâl ile ümerâ vü 'ammâl ve sâ'ir-i mübâşirân-ı i' mâlûn zulm ü vebâlinden i'tidâl-ı mizâc-ı 'âlem-i kevn ü fesâda i'tilâl ve erkân-ı memleket vücûd u imkâna hûbûb-ı cünûb-ı zulm-i firâvânla mânend-i zülf-i mehveşân ihtilâl gelüp edânî vü erâzil esâgır u esâfil e'âlî vü efâzıl ve ehâlî vü emâsile tasaddî idüp 'anede-i zaleme-i 'âdîn 'aceze vü za'afe-i re'âyâ-yı mesâkine ta'addî itdüğinden hâsıl-ı kelâm 'alâ'im-i âhirü'z-zemân rûz-be-rûz bâriz ü 'yân olduğunı her ân hikâyet idüp takallübât-ı çarh-ı devvâr ve tagayyürât-ı etvâr-ı devr-i sitîzekârdan şikâyet itdükde hâzır olanlar ıslâh-ı 'âlem hod cenâb-ı fazl-ı tev'em hidmetine

⁵⁶ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.114.

farz u ehemm degüldür. Niçe şükr ü şikâyet ve niçe bir nakl-i nikâyet didüklerinde bizden akdem bâgbân-ı gülşen-i vücûd u imkân olanlar gülistân-ı cihânı bize ser-sebz ü şâdâb teslim itdiler. Biz anı harâb u yebâb virmek savâb mıdur diyü cevâb virdi. (KHÇ.T, 665-666)

Aynı hadise, Beyânî tezkiresinde daha sade bir dille aktarılmakta, Fazlî'nin intizam içerisinde teslim alınan dünyanın ihtilal içerisinde teslim edilmesinin insaf olmadığı görüşü ifade edilmektedir:

FAZLÎ EFENDİ: Meclisinde ihyâ-yı mâ-takallüb ahvâl-i dünyâdan şikâyet-âmîz kelimât itdükde yârândan ba'zı i'tirâz idicek bizden evvel gelenler dünyâyı bize müntazamü'l-hâl teslim itmişler iken biz sonra gelenlere böyle muhtellü'l-ahvâl teslim itmek insâf mıdur diyü cevâb virürler idi. (BEY.T, 148)

İncelediğimiz metinler içerisindeki genel zulüm ifadelerine ek olarak Osmanlı haberleşme teşkilatında önemli yeri olan ulaklarla ilgili olumsuz bir durumdan söz edilmekte, Lütî Paşa'nın *Asafnâme*'sinde bu konuyla ilgili ulak zulmü⁵⁷ ifadesi geçmektedir. Olur olmaz yere ulak için hüküm vermemek gerektiğini, ulak hükmünün çok önemli olduğunu ve hükmün, saltanat işlerine zarar ihtimali olan yerde vermek gerektiğini söyleyen Paşa, vezirliği sırasında fakirleri kurtarmak için bazı köşelere beygir menzilleri kurduğunu belirtmektedir:

⁵⁷ “Osmanlılar'da önceleri padişahın ve mensuplarının ulak hizmetini yapanlar ellerindeki ulak hükmüyle halktan istedikleri beygiri alabilirlerdi, ayrıca her türlü ihtiyaçlarının giderilmesini istemek gibi bir imtiyaza sahipti. Daha sonra vezirler, defterdarlar, ağalar da ulak hükmü vermeye başlamış, onları taşrada beylerbeyiler, sancak beyleri, kadılar ve subaşlar takip etmiştir. Elinde ulak hükmü bulunan kimse kendisi, hizmetkârları ve kılavuzları için beygir almakta, eşyalarını taşımak için de beygir istemektedir. Ulaklar bu hayvanları gittikleri yerlerde bırakır, dönüşte yorgun olmayan dayanıklı beygirlere el koyarlardı. Yolda hayvanlarının zayıf düşmesi durumunda rastladıkları bir kimsenin beygirini alabilirlerdi. Onların bu hareketi belgelerde “ulak zulmü” diye geçer.” Yusuf Halaçoğlu, “Ulak”, **TDVİA**, C. 42, s.77. (77-79)

Olur olmaz yere ulak için hüküm virmemek gerek. Ulak gibi memâlik-i Osmâniyye’de nâ-hemvâr zulm yokdur. Ulak hükmü katı mühim olup umûr-ı saltanata zarar ihtimâli olan yerde virmek gerekdür. Olur olmaz yerde ulak virmek câiz degildür. Fukarâyı halâs için sadâretim zamânında menzil-i bâr-girleri ba’zı kûşelerde vaz’ itdim. (LUT.A1, 59-60)

Aynı konuya temas ederek “ulak ta’addîsi” ifadesini kullanan Gelibolulu Âlî ise bu zulmün arka planını ve sonrasında olanları daha detaylı bir şekilde anlatmaktadır. Âlî, ulakların haberi geciktirmeden götürebilmek için fakir fukaranın yolunu kesip onlardan at ve katır bahanesiyle rüşvet aldıklarını, ulakların sayısı arttıkça bu zulmün de arttığını vurguladıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman’ın bu organizasyonu kaldırmak için emir verdiğini ancak vekillerinin nizâm-ı âlem için gerekli olduğunu söylemeleri üzerine bu karardan vazgeçildiğini ifade eder. Bunun üzerine -Lütfî Paşa’nın da yukarıda sözünü ettiği üzere- o dönemde bazı yolların uğrak yerlerine beygir menzilleri konulmuş, bunların bedelleri Müslüman fakirlerden alınarak bazı vergilerden muaf olmaları karşılığında, hayvanların beslenme ve bakım masrafları o menzilde ikamet eden çalışanlara verilmiştir. Âlî, bu tedbiri isabetli bularak bu kararı alanların iki cihanda sevap kazanacağını düşünmektedir:

Merhûm Sultan Süleymân Hân, -Allah’ın rahmeti ve merhameti onun üzerine olsun-men’ine emr-i ‘âlî-şân buyurmuşlar iken vükelâsının bildürmesi ve “Elbette nizâm-ı ‘âlemîçün lâzım ü mühimdür” dimesi ile ol tarîk-i ‘adâlet-refikden dönüldi. Nihâyet ba’z-ı yol ugragı yerlerde menzil bâr-gîrleri konuldi ki bahâları fukarâ-i müslimînden ve beslenüp gözedilmeleri ol menzilde mütemekkin olan kâsibînden ta’yîn olunup bu mukâbeledde ba’z-ı tekâlîfden kendüleri mu’âf kıldılar. Ve anlarun ve ebnâ-i sebîlün huyûl ü devâbbını ulâk ta’addîsinden halâs u rehâ buyurdılar. El-hak bu bâbda tedbîrlerinde isâbetleri ve iktisâb-ı sevâb-ı dü-cihânîye cell-i himmetleri mukarrer oldı. (NUS.S, 396)

Ancak bir müddet sonra işler değişmiş, sistem yeniden kötü işler hâle gelmiş, Âlî'nin zamanında ulak konusu bitmez tükenmez bir kavgaya dönüşmüştür. Kadılar, nâibler, beyler ve beylerbeylerine acil bir iş düşüp birini göndermeleri lazım olduğunda ulaklar bir bahane icat ederek kendi beygirleriyle gitmemeye, başkalarının hayvanlarını alıp eziyet etmeye, Âlî'nin deyimiyle mezbahadaki kuduz köpek gibi halka saldırmaya başlarlar. Bu kişilerin beygirlerini alıp yüklerini yere koyar, itiraz ederlerse dövüp derbente bırakırlar. Kendilerinin yeteri kadar beygirleri olduğu hâlde namuslu bir kimsenin dar boğazda boğazına çöküp şerbet pahası diye altınlarını alırlar, bu şekilde öldürücü zehir içerek hizmetlerini yaparlar:

Fe 'emmâ fî zamâninâ ulak husûsı bir dükenmez gavgâdur ki beglerbegilere ve beglere belki kâdîlere ve nâyiblere bir müsta'cil maslahat düşüp âdem göndermeleri lâzım olsa rasûl olan âdemîleri kendü bâr-gîrî ile gitdüğü takdîrce menzile geç yetişmek husûsâ kendinün ve tavârının harcını bunlara çekdürmek mukarrer olmagla ol tarîka sülûk yanlarında metrûk olup fi'l-hâl bir bahâne icâd iderler. Ve kaç nefer âdem göndermek murâdları ise ulagla gönderürler. Ol firistâdeler dahi şöyle ki bülend-himmetler olalar ri'âyet-i hâtır için ba'z-ı dostlarının bir iki âdemlerin bile uydurmak veyâhud bir zâlimün bir kaç florisin alup anı dahi ulâk bar-gîrine bindürmek farazâ ebnâ-i sebîli kannârede de bulsalar kelb-i 'akûr gibi emân virmeyüp dâmenin almak ve bin bâş bir pula satılan derbendlerde de yetişseler bâr-gîrlerin alup yüklerin yerde koymak dahi söylerse muhkem dögüp derbend eyleyüp derbende bırakmak emr-i muhakkakdur. Ve kifâyet mikdârı bâr-gîrleri dahi vâriken bir ehl-i 'ırzun ki ol makûle târ bogazda bogazın alalar "elbette şerbet-bahâ" deyü bir kaç altının alurlar. Ve bu tarîkle semm-i kâtil ve zehr-i helâhil nûş ide edâ-yı hizmete çekilürler. (NUS.S, 396)

Âlî'nin verdiği bilgilere göre adeta görevi kötüye kullanma niteliğinde işler yaparak halka böylesine kötülük eden ulaklar gittikleri kasabalarda ulemayı tahkir ve kadıları taciz etmek için "Bize çabuk beygir getirin" diyerek topuzla dövmekte, insaflıysa dövmek yerine çirkin küfürler ederek ağzına yüzüne sövmektedirler. Zâlim

ulaklar, bulurlarsa yüzer altınlık işe yarayan atları alıp durdurmak isteyen atın sahibine karşı hızlıca sürmekte, zulmetmek için atları öldürmektedirler. İşe yarayan atları Arap diyarından Rum'â kadar götördükleri, sahibine asla geri vermedikleri, “Yolda kaldı, derbentte durdu” gibi bahaneler sundukları defalarca vaki olmuştur:

‘Ale’l-husûs her kasabaya ki ugrarlar mücerred ‘ulemâyı tahkîr ve kâdîleri ta’cîz-i kesîre için “Tez bize bâr-gîr” deyu debbûsla dögmek katı insâflısı ise şetm-i galîz idüp tâ yorılınca yüzine karşı agzına yüzine sögmek eger bulurlarsa yüzer altınlık yarâr atların alıp binmek ve birini dahi tutduğu gibi anı bırakmayup tâ turdurınca taziâyâne ile sürmek bu vechile sahibine gadr-i sarîh idüp atcugızın öldürmek ve ba’z-ı çavuşlar tâ diyâr-ı ‘Arab’dan yarârca yondlara binüp tadrîcle Rûm’â dek götürmek ve ser-menzile geldiği gibi bir âdemine virüp döl niyyetiyle çiftliğine göndermek mirâren vâkı’ olmuştur. Zîrâ, âyinlerinde yokdur ki, aldıkları bâr-gîri ugradıları hükkâma tapşuralar. “Bu tarîkle yolda kaldı veyâhud der-bendde turdı” deyü ta’allül ü bahâne ile kurtulurlar. (NUS.S, 396-397)

Eser yazarken adeta bir münekkit gibi davranan Gelibolulu Âlî, ulak zulmünün yanı sıra beylerbeyleri ve sancakbeylerinin bazı cins beygirleri tutmak için ruhsat almaları ve bu durumun yarattığı zulümünden de söz etmektedir. Hatta Âlî’ye göre bu zulüm, ulakların zulmünden daha beterdir. Örneğin bir mirlivâ yahut melikü’l-ümerâ adamlarından birini gerekli bir iş için gönderse veya “Falanca hizmeti sana verdim, git ve yap” dese o kişi kendi beygirlerini yormaz, şiddetli soğukta ya da sıcakta zayıf düşmelerini istemez. Binek ve yük taşımak için kaç tane beygir gerekiyorsa hepsini başkalarından alır. Beygirlerin birçoğu ağır yüke dayanamayarak helak olurlar, zavallı sahipleri ise ah ve feryat ile dövünerek yakalarını parçalarlar. Sahibinin giden beygirine kavuşmasının yegane yolu ise “başı devletli bir kimse” olması ve beşer beşer akçeler sayarak zaten maliki olduğu şeyi yeniden satın almasıdır:

El-kıssa ulak ta'addîsinden gayri etrâf beglerbegileri ve sancak beglerinün Anadolu ıstılâhınca suhra ve Rûmili i'tibârınca komara bâr-gîrleri tutmaga ruhsatları mezâlîmi vardır ki ulak cefâsından ol kavmün balâsı eşed ve 'ibâdu'llâha ezâları her cihetle ezyed ü ekedür. Meselâ âdemlerinden birini ki bir mîr-livâ veyâhud bir melikü'l-ümerâ bir hizmet-i lâzimesine irsâl ve ü inhâ eyleye veyâhud “Filân hizmeti sana virdüm vâ edâ eyle” deyu î mâ eyleye hemân ol şahs kendü bâr-gîrlerini yormaz. Şiddet-i şitâ ve germiyyet-i germâda za'îf ü zebûn olmalarını revâ görmez. Her ne mikdâr bâr-gîr lâzım ise tutar kimini binek ve kimini seys-hâne ve yedek idinüp çekilür gider. Nicesi haml-i sakîle tahammül idemeyüp kendüni helâk ider. Dêr-mend sâhibi feryâd ü vâveylayla girîbânını çâk ider. Başî devletlû kimse gerekdür ki bâr-gîrine dest-res bula. Ve beşer beşer akçe sayup sayun aldugı mâ-melekine kerreten ba'de uhrâ mâlik ola. (NUS.S, 397-398)

Devlet görevleri dolayısıyla eleştirisini dile getirdiği pek çok konuda somut tecrübeleri de olan Gelibolulu Âlî, eserlerinde bu tecrübeleri aktarmaktan imtina etmemiştir. Âlî, Bağdat'ta mal defterdarı iken Kubat Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa zulüm ve eziyet ile meşhur, fesat ehli bir beylerbeyidir. Bir gün Bağdat subaşı bununla ilgili Âlî'nin yanına gelerek şikayette bulunmuştur. Subaşı, ulak beygiri tutmaktan yorulduğunu, adı geçen kişi zamanında sekiz yüz elli baş ulak beygiri ele geçirdiğini, bunların hepsinin zayı olduğunu, ne binenlerin getirdiğini ne de sahiplerine ulaştığını söyleyerek bunun hesabını sual gününde kimin vereceğini sorar. Ardından subaşı, bu yapılanın cevabını, “İcrasına emir veren hakim verir” diyerek Allah korkusuyla ağlar ve bir müddet sonra bu beladan kurtulmak için görevinden feragat eder. Gelibolulu Âlî, bu konuyla ilgili sözlerini böylesine açık ve çirkin bir zulmün nadiren olabileceğini söyleyerek bitirir:

Hattâ bu hakîr Vilâyet-i Bağdâd'da defter-dâr-ı emvâl iken melikü'l-ümerâ-i sâhib-câh ü celâl ki Kubâd Paşa Oğlu Süleyman Paşa idi. Ve ol bir cebbâr hâkim idi ki ednâ âdemi ebvâb-ı zulm ü sitemde bir ehl-i fesâd-ı muzlim-efşâ idi. Bir gün Subaşı-ı Bağdâd bu fakîre 'arz-ı şikâyet ü feryâd idüp “ulak bâr-gîrleri tutmadan yoruldum. Mîr-i mîrân-ı mezbûr

zamânındaki yedi ayda sekiz yüz elli re's ulak bâr-gîrîne dest-res buldum. Hâlâ ki cümlesi zâyî' oldu. Ne binenler getürdi ve ne ashâbına vusûl buldı. Bilmem yevmü's-su'âlde bunun cevâbını kim virür. "Zâhir budur ki bu fi'l-i münkerün icrâsına emr eyleyen hâkim virür" diyüp havf-i Hakk ile agladı. Âhirü'l-emr bu ibtilâdan halâs için Subaşılık hizmetinden ferâgat ü ibâ eyledi. Muhassal-ı kelâm bunun gibi zulm-ı sarîh nâdir ve bu makûle gadr-i kubh hilâf-ı mütebâdir idüğünü zâhirdür. (NUS.S, 398)

1.1.5. Bürokrasinin Güvensiz Ortamı

Bir yerlere gelebilmenin yolunun sırtını güçlü insanlara yaslamaktan geçtiğini düşünen pek çok idari görevli her döneme olduğu gibi XVI. yüzyılda da vardır. Gelibolulu Âlî'nin *Künhü'l-Ahbâr* adlı eserinde Celâlî'nin başından geçen olayları anlattığı kısım, bürokrasinin kaygan zeminini göstermesi açısından son derece manidardır. Celâlî, mutlu ve rahat bir hayat içerisindeyken Sokullu Mehmed Paşa'ya, Ebussûud Efendi'ye ve Şeyh Nureddinzâde Muhyiddin'e karşı düşmanlık yolunu tutmuş, bu şekilde davranarak muvaffak olacağını düşünmüştür. Ancak bu durum padişahın hoşuna gitmemiş, onun padişah yanından uzaklaştırılmasına sebep olmuştur. Nazik bir şekilde hatunu aracılığıyla ağzı aranarak seyahat ettiği yerlerden en çok hangisini beğendiği sorulmuş, Şam'ı beğendiğini söylemesi üzerine Şam beylerbeyi tayin edilmiştir. Halbuki bu olaydan iki gün önce hareme dahil olduğunda evvelkilerden çok daha fazla iltifat görerek değerli bahşişler almış, padişah meclisinde sabit-kadem olacağını düşünmüştür:

CELÂLÎ: Kemâ fi'l-evvel be'l-ezîd ve ekmel-i sa'âdet ülfetiyle mübeccel iken gâh vezîr-i a'zam ve dâmâd-ı muhterem olan Mehmed Paşa-yı Tavîl cenâbına gâh şeyhü'l- islâm üstâd-ı benâm müftî-i zamân Ebu's-su'ûd-ı 'âlî-makâm savb-ı bâ- savâbına gâh 'umde-i meşâyih-i kirâm kıdve-i vâ'izîn-i 'izâm Şeyh Muhyiddîn bin Nûreddînün semt-i hidâyet-me'âbına izhâr-ı 'adâvet semtin tutdı. Ke'ennehû bu tarîkla teferrüd ü tefavvuk hâtırasında oldu. Hâlâ ki sû'-i tedbîri kalb-i pâdişâhînün tenfîrine 'âkıbet rütbe-i râtibe-i musâhabetden

teb'îd-i dil-gîrine sebep 'add olındı. 'Acabâ seyâhât itdûgi yirlerden kangı memlekete mâ'il olmışdur diyu vâlîde-i Sultân Murâd Han izn-i pâdişâhî-sâmî-mekân ile hatun-ı Celâle söyledi. Anlar dahi semt-i nezâketle agzın arayup sâbikan gördüğünüz diyârdan kangısı makbûl olmuşdur didükde Şâm-ı şerîfi cümleden râcih gördüğünü beyân eyledi. Hemân ki bu haber cânib-i şehriyâre nakl olındı. Celâle Şâm beglerbegliği tevcîh olunup hatt-ı hümâyûn gönderüldi. Ma'a zâlik bu tevcîhatdan iki gün evvel ki dâhil-i harem olmuş idi. Evvelkiden ziyâde mazhar-ı iltifât olup üç yüz dînâr mukavvam ve kırk bin akçalık bir fassî elmâs hâtem 'Acem kalıçalarından bir bisât-ı 'âlf-kıyâm bahşîş olunmuş idi. Hattâ derdmend Celâl müddet-i 'ömrinde defaten ol makûle in'âm-ı ber-kemâl görmedüğine binâ'en bezm-i pâdişâhîde sâbit-kadem olmasına haml itmiş idi.

Şam'a beylerbeyi tayin edileceğine dair evrak kendisine ulaştığında büyük üzüntü ve kırınglık yaşayan Celâlî, fermana razı gelmekten başka bir çaresi olmadığını, inat ederse daha çok zararlı çıkacağını farkına varmıştır. Ertesi gün hareme gider, el öptükten sonra sadrazamın huzuruna çıkmak ister. Ancak beklediği ilgiyi göremeyince, hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını anlayarak sultanlarda vefa olmadığına kanaat getirir. Birkaç gün sonra, iki namaz arası Mehmet Paşa'nın yanına varıp el öptükten sonra Şam hadisesini anlatır, ancak gönlü sıra tarafına (Manastır'a) gitmekten yanadır. Şam'a gitmeyi erteleme talebinde bulunur. Bu talebi kabul görür ancak Celâl Bey, padişahın gözündeki değerinin farklılaştığına, hatrının kırıldığına emin olarak hemen çekilip gitmeye karar verir:

Beglerbegilik varakası ki kendüye vardı. Vücûdını hücûm-ı hümûm ve 'umûm-ı gumûm ihâta idüp hâtırı munkabız oldu. Gördi ki rızâdan gayrı çâre yokdur. 'Înâd iderse ziyânı fâ'idesinden artukdur. İrtesi harem-i muhtereme girdi. Dest-bûsla mugtenem oldukdan sonra sadr-ı a'zama varalum mı diyu istihbâr kıldı. Belî varursun vezîr-i a'zamımızdur mürâca'at kılursun buyuruldı. Celâl gördi ki 'arz-ı cemâl bir yüzden oldu. Evvelki fursat u inbisât bi'l-küllîye zâ'il olup ⁵⁸ملوك لاوفاء nüktesi ta'ayyûn buldı. Bir iki günden sonra beyne's-selâteynde Mehemed Paşaya vardı. Vüzerâ ve ümerâdan bir ferd dâhil olmaduğı kasrında bulnup haber virildüğü gibi

⁵⁸ Sultanlarda vefa yoktur.

içerü girmesine ruhsat virildi. Müşârünileyh ki dâhil oldu. Kemâl-i âdâbla el öpüp eyâlet-i Şâm-ı şerîf kıssasını bildürdi. Lâkin hâlâ murâdum sıla cânibine teveccühdür. Geldükden sonra Şâm-ı şerîf emri alınmak ve hâslarımız ol zamânda bendezâdenüze tevcîh kılınmak mutazarrı'dur diyu recâ kıldı. Pes sadr-ı a'zam-ı kâm-yâb her hâlde lutf ile cevâb eyledi. İster misinüz şimdi müteselliminüz emirle gitsün hemân bu târîhde mülk-i Şâmı zabt itsün mahdûmunuza dahi hâslarınız sâ'atiyle tevcîh kılınsun sözlerin söyledi. Celâl Beg te'hîri münâsib gördi. Nihâyet haslarınun bir mikdârın oğluna virdi. El-kıssa mezbûr gördi ki nazar-ı pâdişâhî mütegayyer hâtır-ı 'âtır-ı nehri ise temâmen mütekedder. Hemân çekilüp gitmegi mukarrer itdi.

Manastırlı Celal, bir kez daha padişahın meclisine dâhil olur ancak yine beklediği yakınlığı göremez. Bu tavra, Fazlullah-ı Hurûfî'nin Câvidannâmesine râğbet ettiği için rafz ve ilhadla itham edilmesi ve Ebussûud Efendi'nin hareme girmesinin caiz olmadığını mektupla bildirmesi sebep gösterilir. Şam'a gitmeden önce memleketi Manastır'a gitme isteği kabul edilince veda için son kez padişahın meclisine varır. Üç yüz sikke hasene ihsan alır. Mehmet Paşa ise Manastırlı Celâl'e beş yüz sikke dinar, birer katar katır ve deve, üç baş at ve pek çok değerli kumaş hediye eder. Celal, bunun üzerine Mehmet Paşa'ya muhalefet ettiğine çok pişman olur ve "Dünyada hizmet edecek kişi asıl Mehmet Paşa imiş" diyerek hayıflanır. Üzüntüsünden ölümü yaklaşmış bir hastaya döner:

Ancak bir kere dahi bezm-i hâsa girdi. Anda dahi ne evvelki ülfeti gördi ne bir şemme safâ sürdi. Ba'zılar kavlince reddine bâ'is Fazlullâh Hurûfînün Câvidân-nâm mecmu'a-i muzahrefâtına râğbetden hâdis oldu. Şeyhu'l-islâm Ebu's-su'ûd-ı Zemahşerî-kıyâm cenâb-ı saltanata mektûb gönderdi. Bu makûle rafz u ilhâdla müttehem olan şahsun harem-i muhtereme duhûli câ'iz degüldür diyu bildürdi. Bina'en 'alâ zâlik eyâlet tarîkıyla Şâm-ı şerîfe gitmesi münâsib görüldi. Nihâyet kendüsi sıla cânibini takdîm itmegin ruhsat virildi. Ve bi'l-cümle esnâ-yı veda'daki dâhil-i bezm-i şâhî oldu. Üç yüz hasene in'âmları zuhûr buldı. Feammâ sadr-ı a'zam olan Mehemed Paşa beş yüz sikke dînâr-ı bî- hemtâ ve bir katar katır ve bir katar deve ve üç re's rahş-ı sebük-pâ ve nice tonluk ıskarlat ve atlas u kemhâ bağışladı. Hattâ merhûm Celâl Beg vezîr-i müşârünileyhe muhâlefetine nâdim olup dünyâda hizmet idicek Mehemed Paşa imiş

dimege başladı. Bu tarikle çıkup Manastıra gitdi. Lâkin cândan ayrılmış mevti müte'ayyen olan hastaya döndi.

Celâl Bey, yolda çok hastalanmış, Manastır yolunda vardığı ikinci konaktan II. Selim'e içinde bulunduğu durumu anlatan bir gazel göndermiştir. Hatta "olur kalır mı" redifli bu gazele padişahın "olup kalmaz" redifli bir cevap verdiği bilinmektedir.⁵⁹

⁵⁹ Su'âl-i Celâl Beg:

Bu çeşm-i dūr-feşânum giryân olur kalur mı
Seyl-i sirîşküm âhir ummân olur kalur mı

Artuk harâbe gönlüm manend-i mülk-i âlem
Ma'mûr olur mı yohsa vîrân olur kalur mı

Yıllar-durur ki gönlüm kendüye gelmemişdür
Bi-çare tâ kıyâmet hayrân olur kalur mı

Olmaz degüldür âhir şerh-i hutût-ı vechün
Te'vil-i sırr-ı Kur'an pinhân olur kalur mı

Olmadı dil Celâli çâh-ı Şamundan âzâd
Bî-kes olan esîr-i zindân olur kalur mı

Cevab-ı Sultan Selîm Han
Çü ba'de'l-'üsr-i yûsrâdur gözün giryân olup kalmaz
Güher gavvâsı gark-ı şiddet-i 'ummân olup kalmaz

Kadîmi mülk-i 'âlemde yıkan çünkim ola mi'mâr
Dahı a'lâ olur 'adettür ol vîrân olup kalmaz

Budur keyfiyyeti her gussanun devr-i zamân içre
Sürûra irişür her eki iden hayrân olup kalmaz

Felek mir'ati her da'im küdûretten safâ bulmaz
Velî da'im sehâb içre güneş pinhân olup kalmaz

Selîmî çâh-ı Şamda cevri-i hussâd ile Yûsufveş
Gönül bil kim esir-i mihnet-i zindân olup kalmaz

İkinci konakdan bu gûne bir gazel söyledi ve gönderdi ki matlaı budur.

Min nazmihi

Bu çeşm-i hûn-feşânum giryân olur kalur mı

Seyl-i sirişkûm âhir ummân olur kalur mı (KÛN.A, 235-236)

Asker şairlerden olan ve “Deli” lakabıyla bilinen Hüsrev, Sarhoş Bâlî Efendi’den etkilenerik birkaç yıl mestane bir şekilde gezmiş, sonrasında yayabaşı olmuş ve aklı başına gelmiştir. Beyânî, “Divaneyi uslatmanın çaresi, ona bir mansıb vermektir derler” diyerek ironik biçimde bir devlet görevine terfi etmenin kişinin deliliğini ve mestaneliğini ortadan kaldıran bir husus olduğuna dikkat çekmektedir:

HÛSREV: Bir sancâkbegi oğlıdur. Yeniçeri zümresindendir. Delü Hüsrev demekle ma’rûfdur. Sarhoş Bâlî Efendiye irâdet getirüp birkaç yıl mestânedâr dîvâne-i girdâr gezdükden sonra yayabaşı olmagla aklı başına gelmişdür. Dîvâne uslatmagun dermânı mansıb-ı Osmânîdür dirler ve kendi dahı öyle dir idi. (BEY.T, 62)

XVI. yüzyılın üstat şairi Zâtî, devlet yöneticileri tarafından beğenilen, saygı gösterilen ve kendisine ihsanda bulunulan bir kimsedir. Tezkire metinlerinde pek çok olumlu özelliği ile zikredilen Zâtî’ye mansıp verilmesi hususu gündeme geldiğinde ise durum değişmektedir. Vezirler bir araya gelerek bu konuyu konuşmuşlar ancak fiziksel engelinden ötürü ona tevliyet hizmetinden fazlasını münasip görmemişler, hatta Bursa’da yirmi beş akçelik bir mütevellilik vermişlerdir. Zâtî ise beklemediği bir sonuç çıktığı için bu duruma alınmış, yıldan yıla aldığı caizenin bile bundan fazla olduğunu söyleyerek mansıbı kabul etmemiş, Bursa’ya gitmemiştir:

Kadri Hüsnu Yılmaz, “Üzüntülerini Şiire Döken Bir Şair ve Onu Şiirle Teselli Eden Padişah: II. Selim ve Manastırlı Celal”, **IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Nisan 2017, s. 430-431.

ZÂTÎ: Üstâdlık ka'r-ı deryâdaki dürer-i şehvârı bulmakdur diyu nice 'atâlar itmişler. Elbette Zâtîye mansıb görilsün diyu Hüseyin Aga-nâm mahremlerine ısmarlamışlar. Vezîrler dahi tefakkud-ı menâsıb itmişler. Ammâ kimesne sameminden ötürü tevliyyet hıdmetinden gayrisini münâsıb görmemişler. Hattâ Burusada yigirmi beş akçe ile bir mütevellîlik virmişler. Benüm sâl-be-sâl aldugum cevâ'iz-i seniyye mahsûli tevliyyetden ziyâdedür. Sene-be-sene vech-i ma'âşum anlarınla murâd üzre âmâdedür diyu terk itmiş. Ne kabûl eylemiş ne Burusaya gitmiş. (KÜN.A, 139)

1.1.6. Şairler, Nâsirler ve Yöneticiler

Divan edebiyatının toplumdan ve realiteden kopuk olduğu yönündeki görüşler gibi bu edebiyata yöneltilen haksız eleştirilerden bir diğeri de şairlerin yalnızca menfaat amacıyla şiir yazarak şairliği yalnızca para kazanılacak bir geçim kaynağı olarak görmeleri noktasındadır. Şairlerin bizzat padişah ya devlet adamları tarafından şiir yazmaya teşvik edildikleri, yazdıkları şiirler bilhassa kasideler vasıtasıyla ödüllendirildikleri bilinen bir gerçektir. Ancak padişaha ve diğer devlet büyüklerine kaside sunarak hüner göstermeyi ve bu sayede bir karşılık görmeyi “yaltaklanma ve intisabın sanatla bağdaştırılmış ve kurumlaşmış biçimi”⁶⁰ olarak nitelemek, bütün bir sanat ve edebiyat geleneğini yok saymak demektir.⁶¹

Divan şairleri içerisinde otoriteye karşı gelen, haksızlığı cesurca tenkit ederek bunu yöneticilerin yüzüne çarpan şairler çıkmış,⁶² nesir yazarları da eserlerinde yöneticilere karşı en az şairler kadar yoğun eleştirilerde bulunmuşlardır. Mensur metinlerde

⁶⁰ Halil İnalçık, **Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme**, Doğu-Batı Yay., Ankara, 2003, s.17.

⁶¹ Mücahit Kaçar, “Şairin Patrona İtirazı: Şehzade Mustafa Mersiyelerinde Beddua ve Sitem”, **Lânet Kitabı**, İstanbul, 2009, s. 354.

⁶² Mücahit Kaçar, **a.e.**, s. 354.

padişahların ve devlet yöneticilerinin devlet yönetimindeki kusurları veya karakter özellikleri haricinde⁶³ eleştirildikleri bir diğer husus da sanatkârlarla olan ilişkileridir. Nâsirler bu yüzyılda geçmiş yüzyıllardaki yönetici-sanatkâr ilişkilerine imrenerek kendilerini değersiz hissettiklerini, bu devirde ilime ve sanata değer olmadığını, kabiliyetli kimselerin değer görmediğini, Acemlere daha çok itibar edildiğini ifade etmişler, bu konulardaki eleştirilerini eserlerinde açıkça dile getirmişlerdir. Tuba İsen Durmuş, tezkire yazarlarının eleştirilerinin hâmilik sisteminin işleyişini daha iyiye götürme ve adaletli davranma konusunda özellikle yöneticilere mesaj veren cümleler olduğunu, şairlerin şiir dilini kullanarak yaptıkları eleştirilerin ise daha çok kendilerine arzuladıkları nitelikte bir hamî bulamamalarından kaynaklandığını ifade etmektedir.⁶⁴

1.1.6.1. Devlet Erkânının Şiirden Anlamaması

Altı yüz yıl boyunca hüküm sürmüş Osmanlı Devleti'nde başta padişahlar olmak üzere yöneticilerin pek çoğunun şiirden anlayan, bizzat divan tertip edecek kadar şiir yazan, şairleri destekleyen kimseler oldukları malumdur. Özellikle XVI. yüzyıl, II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman gibi isimler ile âdeta şair padişahlar çağıdır. Buna rağmen tezkire yazarlarından bazıları, geçmiş yüzyılla mukayese tarikiyle şiiri ve şairi ayırabilen erbâb-ı devletin var olmadığını ifade ederek içinde bulundukları devirden hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir.

⁶³ Bkz: II. Bölüm, “Padişahlar”, “Şehzadeler”, “Vezirler”

⁶⁴ Tuba İsen Durmuş, “Edebî Hâmilik İlişkileri: Kaynak Olarak Âşık Çelebi Tezkiresi”, **Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar**, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2011, s.144.

Hem Latîfî hem de Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkirelerinin Ahmedî bahsinde bu konu ile ilgili aynı hikâyeye üzerinden ortak bir eleştiriye yer verirler. Hikâyeye göre Ahmedî, *İskendernâme*'sini tamamladıktan sonra devlet erkânına sunar ancak onlardan beklediği iltifatı göremez. *İskendernâme*'ye karşılık, “Bu kadar şey yazacağına bir güzel kaside yazsaydın daha iyi olurdu” şeklinde cevap alan Ahmedî, son derece kırgın şekilde geri döner, üzüntüsünden hastalanır. Ahmedî'nin yakın arkadaşı olan Şeyhî, o gece bir kaside yazar. Ahmedî, kendi yazmış gibi, yeniden devlet erkânı katına kasideyi arz etmeye gelir. Kasideyi incelerler ve *İskendernâme*'deki beyitlerle bu kasidedeki beyitlerin münasebeti olmadığını tespit ederler. Ahmedî'ye, “Eğer *İskendernâme* seninse, bu kaside senin değildir; eğer bu kaside seninse *İskendernâme* senin değildir.” diyerek tebessüm ederler, Ahmedî'nin iddiasını reddederler.

Bu hikâyeyi anlatırken hem Latîfî hem de Kınalızâde, o dönemde ekâbir-i erkânın şiirden anlayan temyiz sahibi, fazilet ve irfan pazarının sarrafı kimseler olduğunu söylerler. Latîfî, Kınalızâde'den bir adım ileri giderek şimdi böyle izan sahibi kimselerin bulunmadığına işaret eder:

AHMEDÎ: Rivâyet iderler ki kitâb-ı mezbûrî mezkûr âhir ü encâma a'ni itmâm u ihtitâma irgürüp ol 'asrun a'yânına ve erkânına 'arz itdükde çendân pesendîde görülmeyüp bu gûne nazm ile bir kitâbdan bir pâkçe kasîde evlâ ve efdal idi dimişler ve hâme-girân harîfe vâfir harf atmışlar ol dahî ol ta'ne-i cân-güdâzdan mecrûhu'l-bâl ve şikeste-hâl olup tamâm müte'ellim ü müte'essir olıcak harâret ü buhârından zâtına 'ârıza 'ârız olur. Meger ol zamânda Şeyhu'ş-şu'arâ merhûm Şeyhî ile bir hücrede celîsler velâ-tekellûf hemdem ü enîsler imiş. Ebyât-ı kasîde gibi dûr u dirâz mâ-vaka'ayı Şeyhîye hikâyet ve bu makûle nazm ile bir kitâbdan bir hoşça kasîde efdal idi didüklerini rivâyet ider. Kendü ol 'illetden hasta ve sebebsüz şikeste oldukda mezbûr Şeyhî ol gice Ahmedî nâmına hasb-i hâle mülâyim ü münâsib bir muhayyel ü musanna' kasîde peydâ kılur ve yârendesi Mevlânâ

Ahmedî ol kasîde-i yek-şebeyi alup erkâna gelür. A'yân-ı erkâna 'arz itdükde meger ol devrde a'yân-ı erkân her biri nüktedân-ı kân-ı 'irfân imiş çünkü kasîdeyi alurlar im'ân-ı nazar ile mütâla'a kılurlar görürler ki ebyât-ı kasîde ile nazm-ı kitâbun ol kadar münâsebeti ve elfâz u ma'ânide çendân mümâşelet ü müşâbeheti yok. Tebessüm-künân u hande- zenân eydürler ki Mevlânâ Ahmedî eger bu îrâd itdügin kasîde senün ise ol kitâb senün degüldür ve eger kitâb senün ise kasîde senün degüldür diyüp meyânlarında çendân tefâvüt-i fâhiş yogiken iki suhanverün kelimâtın birbirinden fark u temyîz itmişlerdür. Ekâbir-i erkânda kanı anun gibi 'azîzler ve suhandân u dâna ehl-i temyîzler kemiyet-i kelâmı bileler ve iltifâtla bed i'tibâra alup nazar-ı iz'ân ile nazar kılalar. (LAT.T, 163)

AHMEDÎ: Egerçi mezbûrun İskender-nâmesi meşhûrdur. Lâkin ne makûle nazm idügi ma'lûm-ı cumhûrdur. Hattâ rivâyet olınur ki Ahmedî kitâb-ı mezbûrî a'yân-ı 'asrına 'arz eyledükde anlar dahı bu makûle kitâbdan bir iyice kasîde yegdür dirler. Ahmedî dahı Şeyhî ile celîs ve leyâlî vü eyyâm ve şühûr u a'vâmda mezbûr ile hem-dem ü enîs imiş. Ahmedî nâmına Şeyhî ol gice bir kasîde diyüp irtesi Ahmedî kasîde benümdür diyü mezbûrlara 'arz itdükde ol zemânda olan ekâbir ü a'yân-ı nâkdân emti'a-i belâgat u beyân ve sarrâfân-ı bâzâr-ı fezâ'il ü 'irfân olmagın görürler ki kasîde ile nazm-ı kitâbun ol kadar münâsebeti ve elfâz u ma'ânide asla müşâbeheti yok ikisi bir mişkâtde olınmadugı zâhir ve ol nev-âmede-i 'âlem-i gaybun ol mâderden togmadugı nûr-ı hûrşîd gibi rûşen ü bâhir olıcak kasîde senün ise kitâb senün degüldür demekle menba'-ı sened- i ehass murahhasdur diyü müdde'âsını redd ve ebvâb-ı kabûl u tahsîni bu yüzden sedd itmişlerdür. (KHÇ.T, 181-182)

Latîfî, anlattığı hikâyenin hemen ardından söylediklerinin doğruluğuna ispat olarak, Naimî-i Hamîdî'nin *Münazara-i Seyf ü Kalem*'inden zamaneden şikayet konulu manidar bir şiir örneği verir. Zaman öyle bir vakte ermiştir ki adetâ elif ile ra harfini ayırabilen yoktur. Söylediği sözler anlaşılıp rağbet görmeyince kemal ehli elbette feragat eder. En ehil addedilen kişi bile mana yönüyle Karaoğlan türküsünü şair sözünden yeğ tutar. Sözü idrak edebilmek, iyiyi kötüden ayırabilmek için ilim, irfan gerekir. Cahiller ya Ehrimen gibi kötü, ya da rezil kimselerdir, onlar sözün manasını anlayamazlar. Bunların tek dertleri altındır. Okuyup işitmek kimsenin umrunda değildir.

Nitekim ‘illet-i killet-i i’tibârdan Na’îmi-i Hamîdî ber-sebîl-i şikâyet Münâzara-i Seyf ü
Kalemünde zamâne hâlinde hikâye dimişlerdür.

Nazm: Bir olmaz vakte ırgürdük zamânı
Bilür yok âsumandan rîsmânı

Çü söz fehm olmayup olmasa ragbet
İder lâbüd kemâl ehli ferâgat

En ehli yeg görür ma’nâ yüzinden
Kar’oglan türküsün şâ’ir sözinden

Suhan fehm itmege ‘irfân gerekdür
Temîze ‘ilm ile ‘irfân gerekdür

Ma’ânî fehm ide mi hiç câhil
Kimisi Ehrimen kimi erâzil

Bularun derdi şimdi zer dürür zer
Kim okur kim işidür hey birâder (LAT.T, 163-164)

Bu konuda bir diğer eleştiri Gelibolulu Âlî’den gelmektedir. *Künhü’l-Ahbâr*’ın tezkire kısmındaki anlatıma göre Şükrî, Sultan Selim Han’ın fütuhatını nazm etmiş, bu eserini Sultan Süleyman ile veziri İbrahim Paşa’ya sunmuştur. Karşılığında seksen bin akçe zeamet verilmiş, ancak Şükrî bundan pek memnun olmamıştır. Bunun üzerine kendisinden *Süleymannâme* yazması istenmiştir. Eserin bir kısmını yazıp getirdikten sonra kendisine sancak taahhüt edilmiş, ancak eseri tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Âlî, bu hadiseyi anlattıktan sonra, “Ehline rağbet, bilgi ve görgü sahiplerine iltifat o zamanda imiş. Şimdi öncekiler hakkında söylenen sözleri kimse dinlemez. Molla Câmi ya da Nizâmî’ninki gibi eserler yazılsa bile vezirlerden ve

padişahlardan rağbet görmez.” diye eleştiride bulunarak aynı yüzyıl içerisindeki geçmiş dönemlere gıpta etmektedir:

ŞÜKRÎ: Bu husûsı böyle tahkîk itdüm ki Monlâ Şükrî ol zümreden ‘Ali Begün hâcesi olup henûz tîmârdan ma‘zûl iken fütühât-ı Selîm Hanı nazm itmîş. Sultân Süleymân Han-ı şehriyâr-kârdân ve İbrâhîm Paşa-yı zî-şân vezîr-i müşîr- i âsâf-nişân olduğu hâlde getürüp sunmuş. Defaten der-dest seksen bin akça ze‘âmet virilmiş. Ma‘a zâlik Monlâ Şükrî izhâr-ı şükrân itmemiş. Belki ‘adem-i kabûl sûreti göstermiş. Ba‘dehû Süleymân-nâme te‘lîfî emr olunmuş. Zamân-ı devlet-i vilâdetden cülûs-ı hümayûna dek yazup getürdükde sancak tevcihine ta‘ahhüd kılınmış. Hattâ anı dahi bir mikdâr yazup itmâmı ile meserret-encâm olmadın ‘ömri âhire yetmiş. Sancak müyesser olmadığı gussadan helâk olup kefenden bayrak açmış. Subhânallâh. Ehline ragbet ol zamânda imiş. Ol denlû dâniş ü binişi olanlara iltifât me‘mûl olandan ziyâde imiş. Şimdi selef vâdisinde sözler söylerler kimse dinlemez. Monlâ Câmî ve Nizâmî revîşinde eserler korlar vezîr ü şehden ragbet zuhûra gelmez. (KÜN.A, 161)

Geçmiş dönemi methetme tarikiyle eleştirisi, *Künhü’l-Ahbâr*’da, Zâtî maddesinde de karşımıza çıkmaktadır. Zâtî, veziriazam Ali Paşa’ya mim redifli bir kaside sunar. Şiirde bir kafiye de “samem” kelimesindedir. Zâtî’nin sağırılığından hareketle Ali Paşa, “Remmâl ve Zâtî ile yetinmeyip Samem’le birlikte üç mahlas kullanmışsın” diyerek kendisine normalden fazla caize verir. Gelibolulu Âlî, bu olayı anlattıktan sonra kendi yorumunu ve eleştirisini getirir: “O zamanın vezirlerinin tabiat ve marifetlerinde bu derece incelik varmış; şimdiki gibi şairlere kıskançlık ve düşmanlık besledikleri çok nadirmiş.” der:

ZÂTÎ: Hattâ vezîr-i a‘zam olan ‘Alî Paşa ki nûkte-şinâs u dil-küşâ lutf u keremi mebzûl ve ehl-i dillerün ri‘âyetinde mecbûl bir devletlü idi. Monlâ Zâtî bir gün ana bir mîmiyye kasîde virmiş ki samem kâfiyesinde bir beyti dahi bulunmuş. Monlâ Zâtî ‘aceb ki bu kasidede üç mahlas ri‘âyet itmîşsün. Remmâl ve Zâtî edâlarına kanâ‘at itmeyüp samem lafzını bile irâdet itmîşsün dimişler. Ve me‘mûlinden ziyâde câ‘ize-i seniyye virmişler. Hele bârî ol zamânun vezîrlerinde bu denlû letâfet-i tab‘ u ma‘rifet olurmuş. Şimdiki

‘azîzler gibi şu‘arâya hased ü ‘adâvetleri nâdir idüğü ta‘ayyün bulurmuş. (KÜN.A, 138)

Geçmişe gıpta ile bakan bir diğer tezkire yazarı, Sehî Bey’dir. Sehî Bey, tezkiresinin Fatih Sultan Mehmed Han bölümünde, o dönemde ilim ehline itibarın çok fazla olduğunu söylemekte, Fatih’in medreselerdeki danışmendleri kabiliyetleri ölçüsünde defterine not ettiğini, müderrislik veya kadılık lüzumunda defterine bakarak uygun gördüğü kişileri atadığını, böylelikle herkesin ilme talip olup okumaya can attığını ifade etmektedir. Yine, o devirde şairlere çok fazla rağbet gösterilmiş, o dönemde toplanan şairler başka hiçbir vakitte toplanmamıştır. Padişah onların her birine dirlikler verip huzuruna çağırarak karşılıklı şiirler söyletmiş, Arap ve Acem’den marifet ehli kim varsa getirtip onlara saygı göstermiştir. Fatih Sultan Mehmet dönemi övgüsü, bir daha öyle bir dönemin olmayacağı hususu vurgulanarak, içinde bulunulan dönemin üstü kapalı yergisine dönüşmüştür:

Ol zamânda ehl-i ‘ilme şol derecede itibar var idi ki medârisde ne denlü kâbil adına dânişmendler var ise her birinün dâyiyesine göre defter itdürüp yanında saklardı. Medrese veya kâdîlık düşicek defterine bakup kendü münâsib gördüğüne virürdi. (...) Bu sebeb ile her kişi ‘ilme tâlib ü râgıb olup okumağa cânlar virürdi. Ve şu‘arâ zümresine ol itdüğü i‘tibarı ve ol virdüğü iştihârı bir pâdişâh dahı itmemüşdür. Anun devrinde cem‘ olan şu‘arâ bir vaktde dahı olmamışdur. Her birine ulu ulu dirlikler eyleyüp her gâh huzûr-ı şerîfine getürdüp müşâ‘are itdürürdi. (SEH.T, 15)

Örneklerden anlaşıldığı üzere XV. yüzyıl, özellikle Fatih dönemi, tezkire yazarlarının imrenerek baktıkları bir dönemdir. Ancak Latîfî ve Gelibolulu Âlî’nin eserlerinde, Ezherî ile ilgili başlık altında verilen şiir örnekleri, evvelki dönemin yalnızca sonraki dönem için cazip görüldüğü, her dönemin kendi içerisinde eleştirisinin yapıldığı gerçeğini bir kez daha ortaya koymaktadır. Ezherî, Fatih Sultan

Mehmed dönemi şairlerindendir ve o dönemde cahile makam mevki verilirken ehliyetli kimselerin yalvarma ve inlemeye mecbur kaldığını ifade etmektedir. Ona göre bilgisiz kişinin tahıl ve gümüşü varken, bilgili kişinin elinde tek bir tane bile yoktur. Şeker kamışı hasıra sarılmış bir vaziyette çölde titrerken soğanın üzerinde kat kat elbisesi vardır:

EZHERÎ: Nesr: Ve bu nûkte dahî gerdûn-ı sifle-nevâz câhile câh u nâz ve ehle nâle ve niyâz virdigüni müş'ir ü münhî ol nûkte-gûya isnâd olunur.

Beyt: Müdd ile sîmi merd-i nâdânun
Dânesi yok elinde dâânun

Beyt. Mümâsil-i in-ma'nâ

Bûriyâya sarılup sahrâda ditrer ney şeker
Gel piyâzı gör ki kat kat arkasında câmesi (LAT.T, 171)⁶⁵

Aynı şekilde, XV. asrın hamse sahibi büyük şairi Hamdullah Hamdî, şiirine kıymet bilir alıcı bulamadığından söz etmekte, bu durumdan Leylâ ile Mecnûn mesnevisinde şikâyet ederek sıkıntı içindeki hâlini anlatmaktadır. Ona göre fazilet ve irfanın değeri kaybolmuş, devran, marifet defterini dürmüştür. Şimdi cihanda hüner göstermek, yabanda cevherler saçmaya benzemektedir. Nizâmî, *Penc-Genc*'ini şimdi yazsa beşini bir pula almayacak; Tûsî, *Şehnâme*'yi şimdi yazsa bir bakır sikke dahi alamayacaktır. Hamdullah Hamdî, Anadolu'nun âdetinin, hak edeni hakkından mahrum bırakmak olmasını sorgulamaktadır. Hüner sahibi kişi ne kadar fazilet gösterirse göstereceğini onu kabul edecek bir yiğit bulamaz. Herkesin istediği mal

⁶⁵ Aynı hikâye için bkz: (KÜN.A, 35)

toplamaktır; marifet, ayaklar altındaki toprak gibidir:

HAMDÎ ÇELEBÎ: Nesr: Ve merkûmun beş pâre manzûm kitâbı ve Türkîde hamseye cevâbı vardır. Ammâ zamânlarında metâ'-ı nazmun harîdârın ve cevâhir-i kelâmun kıymet ü i'tibârın bulamadugından kitâb-ı Leylî vü Mecnûnında 'asrlarından çok şikâyet ve bu birkaç ebyât-ı eziyyet-simât ile hâl-i pür-melâllerin hikâyet itmişlerdür.

Nazm: Dirîgâ gitdi kadr-i fazl u 'irfân
Ma'ârif defterini dürdi devrân

Hüner 'arz eylemek şimdi cihâna
Cevâhir saçmaga benzer yabâna

Nizâmî şimdi itse Penc-Gencin
Kimesne bir pula almazdı pencin

Eger Şeh-nâme düzse şimdi Tûsî
Ana vîrmezdi kimse bir fülûsî

Hemîşe böyle mi ki 'âdet-i Rûm
Ki eyler müstehakk olanı mahrûm

Ne denlü eylese kesb-i fezâyıl
Bulımaz mertebe bir merd-i kâbil

Murâdı her kişinün cem'-i emvâl
Ma'ârif yanlarında hâk-i pâmâl (LAT.T, 236-237)

1.1.6.2. Yöneticilerin İhsanda Bulunmamaları

Tezkire metinlerinde devrin yöneticilerinin - genellikle isim zikredilmeden- şairlere ve nâsirlere ihsanda bulunmadıkları için eleştirildikleri görülmektedir. Latîfî, tezkiresinin Çâkerî Bey bahsinde Sultan Bayezid ile şair arasında geçen bir hikâyeyi anlatır. Hikâyeye göre sultan Bayezid'in sancağını çekmekle görevli Çâkerî'nin sakalı,

gençliğinde geçirdiği hastalık dolayısıyla erken yaşta ağarınca, siyaha boyamaya başlar. Bunu gören padişah, “Nuru niçin karanlığa tebdil edersin, ak sakalının yüzüne niçin suçlu gibi kara çalarsın” diye şaire iltifat eder. Çâkerî de, “Sakalım beni yaşlı gösterdiği için yalan söyler, ben de bu suçundan ötürü ona kara çalıp intikamımı aldım” der. Bu cevap padişahın çok hoşuna gider, şaire büyük ihsanda bulunur:

ÇÂKERÎ BEG: Ümerâdan emîrû'l-kelâm kimesne idi. Selâtin-i 'Osmâniyândan Sultân Bâyezîd Hân sancagın çekerdi ve kul cinsinden olduğu münâsebetle Çâkerî tahallus iderdi. Nakl olunur ki mezbûrun civânlığı zamânında nâzile zahmetinden sakalı bî-vakt agarmış idi. Ol dahî gam-rîşinden dil-rîş olup lihye-i pür-teşvîşine hilye virmek için boya çalarmış. Bir gün merhûm Sultân Bâyezîd iltifât-ı mezîd erzânî kılup buyurur ki bu lihye-i nûr-misâli niçün zulmete tebdîl idüp rengîn tagyîr idersün ve ak sakalın yüzine kâra çalıp mücrimler gibi teşhîr idersün diyicek sa'âdetlü pâdişâh bu çâker-i bî-iştibâh yaşum bilürin sakal yalan söyler gerçi beyâz subh-misâl sâdık görünür ammâ subh-ı kâzib-sıfat kizb-i sarîh eyler. Bu sebebden ben dahî yüzine kara çaldum ve mücrimler gibi teşhîr ü tahkîr eyleyüp intikâmum aldum diyü hitâb-ı müstetâbına cevâb viricek bu mizâh u mütâyebe mizâc-ı pâdişâha hoş gelüp ol merd-i sühan- âferînün cevâb-ı sezâ-yı tahsînine hezâr âferîn idüp ihsân-ı firâvân ile tereffu' u terakkî erzânî kıldılar.

Latîfî, bu hikâyenin üzerine kendi eleştirisine başlar. Nükte ve latifeye itibarın o zamanda olduğunu, hoş bir nüktenin mansıba sebep olduğunu, hoş söz söyleyenin bir latife ile mertebe bulduğunu dile getirir. Şimdiki zamanın ileri gelenleri ise, latifelerle dolu yüz ciltlik kitap yazılsa dahi ihsanda bulunmamak için duymazdan gelirler, kendilerini sağırılığa vururlar:

Meger ol zamânda nûkât u letâyife i'tibâr u ragbet ve nüktegûy u suhan-güzâra ri'âyet var imiş. Bir hoş nükte ve latîfe bir mansıba sebep olurmış ve bir bezle-gûy mahallinde bir latîfe ile bir mertebe bulur imiş. Ammâ şimdi bir nükte-gûy-ı fâzıl bin fasl u bâb

nükât u bezle hitâb-ı sihr-intisâb ile yüz cild kitâb itse a'yân-ı zamândan biri sem'-i iltifât ile istimâ' itmez ve mukâbelesinde ihsân u istihsân lâzım gele diyü sagırlığa urup işitmez. Meger âvâze-i zer veyâhud ana benzer bir nesne ola. (LAT.T, 206-207)

Latîfî, aynı konuda vezirlere yönelik bir diğer eleştiriyi, tezkiresinin Hâkî başlığında yapar. Hâkî, caize umuduyla zamanın vezirlerinden birine bir kaside sunar. Caizeyi alamayacağını anlayınca da o makamdaki bir kişinin kerem sahibi olmamasının münasip olmadığını ima ve işaret eden bir kıta yazar. “Bu makam, kerem sahiplerinin makamıdır, bu ululuk olur da nasıl cömert olunmaz? Gel beyim, sen vezareti bana ver, beni methet de ihsan nasıl olurmuş, gör!” der.

HÂKÎ: Nesr: Mezbûr, ol zamânun vüzerâsından birine câ'ize ümidi ile kasîde sunar. Bu tarz-ı tîrâz ile ol nâ-tîrâşdan tîşe yonar. Âhir ol müdbir ü mümsik câ'ize virmek katında câ'iz olmayıcak ol kadar kadr-i bülend ve rütbet-i ercümend ile makâm-ı keremde olan kirâma kerem lâzım ve sadr-nişîn-i suffe-i riyâset olanlara bî-mürüvvet ü bî-kerem olmak nâ-münâsib ü nâ-mülâyim idügin kıt'a ile iş'âr u işrâb itmişdür:

Kıt'a: Kerem ehli makâmıdır bu sadr
Bu ululuk ya bî-sehâ nic' olur

Gel begüm sen vezâreti bana vir
Beni medh eyle gör 'atâ nic' olur (LAT.T, 243)

Âşık Çelebi tezkiresinin Nişânî-i-Evvel (Yeşilce lakaplı Nişancı Mehmet Paşa) bahsinde paşanın ömrünün kemâle ermemesine, kendisinin ve mülazımlarının da muratlarına eremeyişlerine hayıflanır. Âşık Çelebi, bu tayfadan Nişancı Bey, Şîrî Bey, Dukakinzâde Mehmet Paşa, Mîrî Bey ve Memî Şah Bey'lerden her birinin marifet ve iyilikte eşsiz kişiler olmalarına, faziletleri ve huyları gönüllere hoş gelmesine, üstün vasıfları her mecliste konuşulmasına rağmen ömürlerinde mutluluk bulamadıklarını,

istediklerini alamadıklarını söyler. Bunun apaçık görünen cevabını ise zamanenin marifet ehlinin kötülüğünü isteyişinde gösterir. Zamane, marifet ehli için âdetâ can yeridir:

NİŞÂNÎ-İ EVVEL: Hayfâ ki ne ‘ömri kemâle irdi ve ne devleti ve ne kendü murâdına irdi ve ne mülâzımân-ı hıdmeti. Fakîr bu tâ’ifeden gördüğüm mezbûr Nişancı Beg ve merhûm Şîrî Beg ve Dukakin-zâde Mehmed Paşa ve Pîrî Paşa- zâde Mîrî Beg ve Mesîh Paşa-zâde Memî Şâh Beg’dür ki her biri ma’ârif ü ‘avârifde bî-nazîr ve fezâ’il ü şemâ’ilde dil-peizîr ve evsâf-ı cemîleleri her meclisde hikâyet ü semîr idi, hiç birisi ‘ömrdan ber-hûrdâr ve devletden kâmkâr olmadılar. Cevâb-ı zâhir budur ki zemâne bi’t-tab’ ehl-i ma’rifete kîne-hâhdur. Ol sebebdan zemâne anlar hakkında cân-gâhdur.

İltifat dolu bu sözlerin ardından Âşık Çelebi, ismini zikrettiği isimleri, övülecek vasıfları yanında cömert olmayışları yönüyle eleştirir. Hatta eleştirisini bir adım daha ilerleterek cimrilikleri dolayısıyla yaptıklarının cezasını çektiklerini, bu yüzden mutluluktan mahrum olup murat alamadan gittiklerini söyler:

Ammâ hâtır-ı fâtır-ı bende-i kâsıra bu lâyıh olur ki bu cümle ki mezkûr olmuşlardur, cümlesinün sıfat-ı semâhat u sahâvetleri sâ’ir evsâf-ı hamîdelerine nisbet pest ve hiç birinün eli açuk olmayup her biri hisset ile hem- dest idi. Ol sebebdan Hak Te’âlâ dahı anlara infâk-ı erzâk-ı ‘ömrdan ve *cezâü seyyi’etin seyyi’etün bi-mislihâ* ile ‘amel buyurup anlar dahı itdükleri taktîri takdîrde müşâhede itdiler, murâdca ‘ömri devletden mahrûm olup nâ-murâd gitdiler. (AŞÇ.T, 869)

Gelibolulu Âlî de *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinde “Der Ahval-i Selâtîn Der Münâsebet-i Sehâ vü Atâ Beyanında” isimli bir başlık açarak cömertliğin doğru kişide olması ve doğru şekilde kullanılması hakkında İslam tarihi üzerinden yorumlarda bulunarak içinde bulunduğu durumu anlatan bir şiir örneği verir. Âlî, bu bölümde Yezid’in, babası Muaviye’den çok daha cömert olduğunun tarihçiler tarafından bilindiğini, bu cömertliğin Yezid gibi bir taş kalpli yerine başkalarında olması

gerektiğine vurgu yapar ve Muaviye'nin cömertliğinin de Hz. Ali'nin yoluna uyma konusunda söz konusu olmamasına hayıflanır:

Yezîd-i pelîdün ba'zı husûsda mürüvveti ve bezl-i nûkûd u cûda müte'allik sehâveti babasından ziyâde idügi ma'lûm-ı müverrihîn-i zû-fünûndur. Ammâ nolaydı sehâ gibi cevher-i 'âlî-bahâ Yezîd gibi kalbi seg-i hârâdan hüveydâ olmayaydı. Kezâlik Mu'âviye'den sudûr iden kerem ü 'atâ 'Alî mürtezâ cenâbına mütâbe'at ve rızâ husûsında mebzûl olaydı ki bu gazel-i hasb-i hâldür. (MEV.N, 392)

Âlî'ye göre cömertlik yolu dedikleri bağlanıp kalmış, ihanet kapısı ise her an açık durumdadır. Mürüvvet eşiğinin kapısını cimrilik yapmıştır. Cömertlik ve eli açıklık dedikleri mahvolup gitmiş, himmet dedikleri ise ortadan kaybolmuştur. Mübtezeller arifleri eleştirir olmuş, eğlence uğruna bayağılıkların adı zerafet olmuştur. Şu an cihanda cehalet gibi büyük bir olgunluk yoktur, sadakat dedikleri şeyin ismi anılmaz olmuştur. Bu kadar belanın yanı sıra Âlî'nin gönlünden keder eksik olmamaktadır:

Gazel:

Baglandı kaldı râh-ı sehâvet didükleri
Her dem küşâde bâb-ı ihânet didükleri

Bir âsitâne idi mürüvvet didükleri
Yapdı anun kapusını hisset didükleri

Mahv oldu gitti cûd-ı sehâvet didükleri
Zirâ kim öldü ortada himmet didükleri

'Arifleri zemm ider her mübtezel
Şimdi zerâfet oldu sefâhet didükleri

Yokdur cihânda şimdi cehâlet gibi kemâl
Anılmaz oldu gitdi sadâkat didükleri

Bunca belâdan özge yine ‘Âliyâ müdâm
Eksük degül gönülde kasâvet didükleri (MEV.N, 392)

Padişahların bahşış ve yardımlarıyla ilgili tezkire metinlerindeki haklı talepkârlık ve Gelibolulu Âlî’nin *Mevâidü’n-Nefâis*’teki cimrilik eleştirisine karşılık siyasetname türü bir metin olan *Nushatü’s-Selâtin*’de aynı yazarın padişahı bu konuda daha dikkatli olması gerektiği konusunda uyarması manidardır. Bu defa olaya farklı bir zaviyeden bakan Âlî’ye göre padişah herkese yardım yapmamalı, devlet hazinesinin koruyucusu olarak dikkatli olmalı, bahşış verirken liyakati ve yeteneği gözetmelidir. Eğer yüz dirheme layık olmayan birine bin dirhem ihsanda bulunursa bu galat-ı bahş (uygunsuz bağış) olacak, kerem sahibi yanlış bir iş yapmış olacaktır:

On Üçüncü Lâzime: Oldur ki, gerek selâtin-i ‘âlî-câh, gerekse ekârim-i a’yân-ı sipâh bahşış ü ‘atâ ve in‘âm-ı sehâda galat kılmayalar ki, hâkân-ı rûy-i zemîn ki emîn-i beytü’l-mâl-ı müslimîn ve hâfız-ı vedî‘at-i Rabbü’l-‘âlemîndür. Bunca hazâyin ü defn ve mâ-melek ü vâ-pesîn, ashâb-ı istihkâka tevzî olunmak bahşâyış-i nâ-mütenâhîlerinde meziyyet-i ta‘âdül bulunmak ve in‘âm ü ihsân itdüklerinde dahi liyâkat ü isti’dâd gözedilmek ve mücerred muhtâcîn ü fukarâ olanlar bi-hasebi’l-isti’dâd ehakk u ahrâ olanlarla berâber görülmemek gerekdür ki, yüz dirheme lâyıf olmayın şahsa, meselâ bin direm i’tâ kılana ‘ârifler “galat-ı bahş” dirler. Kezâlik, hezâr dînâra müstehakk olana yüz direm îsâr idene, ‘ukalâ “ma ‘kûsü’l-kerem” iderler. (NUS.S, 334)

1.1.6.3. Şairlerin Yalnızca Hâmî ile Var Olabilmeleri

Sanat ve iktidar bağlamında şair ve hükümdarlar arasındaki hamilik ilişkisi pek çok çalışmaya konu edilmiş, şairlerin hamisiz ne kadar başarılı ya da meşhur

olabileceği, patronajın sanata etkisi pek çok araştırmacı tarafından sorgulanmıştır.⁶⁶

Tezkire metinlerinde şairler çoğu zaman yalnızca hami ile var olabilen kimseler olarak nitelendirilmekte, hamisi olmayan pek çok şairin yanı sıra bir hamisi varken onu kaybeden kişilerin ahvali de anlatılmaktadır.

XVI. yüzyıl şairlerinden Askerî, dervişlik hâlindeyken devlet erbabından lütuf ve kerem umduğu kapılarda dilenip kimseden merhamet göremeyince bir kaside yazar. Cömertliğin olmadığı bu dönemi şikâyet eder. Gelibolulu Âlî, şairle ilgili şiir örneği olarak bu kasideden beyitler almıştır. Askerî, “Ey gönül! Devlet ileri gelenleri arasında himmet kalmadı. Kimsede mertlik kalmamışken sen kimden kerem umuyorsun? Eyvahlar olsun! Lütuf ve ihsan kapısı kapandı; hayır zikreden bir devlet ehli kalmadı. Adları Hâtem olmasına rağmen cömertlik tomarını yok ettiler. Kerem kayboldu gitti; eli açıklık ve cömertlik kalmadı. Âlem mülküne kıyamet alametlerinin fitnesi doldu; görmesini bilersen, ortaya çıkmadık alamet kalmadı. Dünyayı baştan başa şöhret âfeti tuttu, eyvahlar olsun ki bir köşede bile birlik ve esenlik kalmadı.” der:

ASKERÎ: Lâkin dervîşlik hâlinde ahvâl-i ma’âşında muztarib olup erbâb-ı devletden lutf u kerem umduğu kapuları der-yûz itdükte kimseden merhamet ü himmet görmemegin bir kasîde dimişdür. ‘Âlemün kem-keremlerinden vâfir şikâyet eylemişdür. Bu ebyât ol kasîdesindendür.

Nazm

Ey gönül a’yân-ı devlet içre himmet kalmadı
Kimden umarsın kerem ehl-i mürüvvet kalmadı

Ey dirîgâ lutf u ihsânun kapusın yapıdılar

⁶⁶ Bu konu ile ilgili bkz: Halil İnalcık, **Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme**, Doğu-Batı Yay., Ankara 2003 ; Tuba Işınsu Durmuş, **Tutsan Elini Ben Fakîrin: Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.

Zikri hayr olsun dinür bir ehl-i devlet kalmadı

Adları Hâtem sehâ tomârını tayy itdiler
Gitdi gayb oldu kerem cûd u sehâvet kalmadı

Toldı mülk-i 'âleme eşrât-ı sâ'at fitnesi
Ger bilürsün zâhir olmaduk 'âlâmet kalmadı

Ser-te-ser dünyâ yüzünü tutdı şöhret âfeti
Âh kim bir kûşede vahdet selâmet kalmadı (KÜN.A, 172)

Bunun ardından Âlî, himmet sahiplerinden şikayetin yalnızca Askerî'ye özgü olmadığını, hüner erbabının hemen hepsinin onların cimriliğinden şikayetçi olduğunu söyler. “Dünya-perest olan bu kimselerin işi artık cömertlik değil, red, cevır, ihanet ve hakaret etmektir” diyen Âlî, duruma münasip gördüğü kendi şiirini de buraya almıştır:

Dûn-himmetân-ı 'âlemden şikâyet ve anların buhl ü hissetlerini rivâyet hemân 'Askerîden
degül 'amme-i erbâb-ı hünerden zâhir bir hâletdür. Zîrâ ki ashâb-ı ma'rifet hakkında
dünyâ-perest olanların işi cûd u kerem degül redd ü cevır ile mahzâ ihânet ü hakâretdür.
Binâ'en 'alâ-zâlik bir zamânda bu hakîrden dahi bu mazmûnda bir gazel sâdır olmışdır.
Vird-i zebân idinecek vâridât olmanın bu mahalde îrâdı münâsib görüldi.

Li münşiihî

Güm oldu zevk u şâdî devr-i âdemden vefâ gitdi
Hakîkat câmı sındı bezm-i 'âlemden vefâ gitdi

Mürüvvet bahrı mervârîdinün gavvâsı gark oldu
Dönüp girdâba deryâ-yı keremden âşinâ gitdi

Kerem nev-berlerin bezl itmez oldu devha-i himmet
O yüzden şîve-i her nahl şimdi mutlakâ gitdi

Gönüllerden recâ nâ-yâb u nâ-peydâ degül kat'â
Velî her mâlik-i dînâr u dirhemden sehâ gitdi

Eger kan içre bin merdüm görürse agramaz kimse
Terahhum demlerinde çeşm-i pür-nemden 'atâ gitdi

Elinden rûzgârun herçi bâd-â-bâd okır 'Âlî
Kasâvet çekmez oldı kâyd-ı gamdan ol hevâ gitdi (KÜN.A, 172-173)

Âşık Çelebi'ye göre bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer isim, Figânî'dir. Ona göre şair Figânî, ömründe mutluluk ve saadet bulamamış, devlet erkânından da destek görememiştir. Hayatını idâme ettirecek kadar bir rızık için ırzını rehin vermeden ödünç alamamış, yeri göğü bilmezlerin önüne defalarca sunulmadan bir katiplik görevine erişememiştir. Para kazanabilmek için hiç durmadan, sürekli yazan Figânî'nin eli bomboş kalmıştır. Ekâbirden biri câize vaadinde bulunsa, adını ihsan defterine yazsa, Figânî'nin kötü talihi yüzünden onun tasdikini de yanlışlıkla yapacak olur. Kısacası Figânî, murat alamadan bu dünyadan gitmiştir. Günahı işleyen işlemiş, cezasını ise o çekmiştir:

FİGÂNÎ: Hemân 'aybı budur ki ne 'ömrden ruhsat ve ne tâli'den sa'âdet ve ne ashâb-ı devletden terbiyet buldı. Kifâf-ı ma'âş için 'ırsın rehn virmeyince karz alımazdı, yiri göği bilmezlerün önünde niçe def'a arz olmayınca bir kitâbete 'arz alımazdı. Bende-i mekâtib gibi kesb ü kâr için turmaz yazardı, eş'âr dimege fırsat bulımayup işgâlden âzâdelik andan kıyı çizirdi. Ekser-i zemânda sıfru'l-yed idi. Gâhî ekâbirün biri va'de-i câ'ize hisâb-ı ferahın gösterse nâmın defter-i ihsânına sebt iderdi, tâli' ana dahı mâni' olurdu, ol va'de defterine sahh lafzın meger yanılup yazardı. 'Âkıbet nâ-murâd geldi gitdi, cezâsın ol çekdi günâhın iden itdi. (AŞÇ.T, 1203-1204)

Aynı tezkire yazarının dikkat çektiği bir diğer isim, Çeşmecizâde sanıyla bilinen Nâimî'dir. Nâimî, ilim yolunda ilerleyen, akranları arasında meşhur bir kimsedir. Müftü Sadî Çelebi'nin İstanbul kadılığı esnasında kassamlık görevi yapmış, ondan mülâzım olmuştur. Nâimî, zamane halkı gibi devamlı ekâbir kapısına gidip gelmeyi

tercih etmemiştir. Bu yüzden baht yıldızı tutulmuş, murat güneşi gam bulutları içerisine doğmuştur. Talihinin kederini gideren kimse olmamış, murat aksi aynaya defalarca yansımış, ancak kendisini göstermemiştir:

NA'ÎMÎ :Akrânınun meşhûr ve müselle-i ehl-i 'ilm ü edîbidür. Babası dahı Çeşmeci-zâde 'Ubeydu'llah Çelebi idi ki kuzât-ı 'asâkire niçe yıllar kâtib-i dîvân idi ve manzûr-ı 'ayn-ı 'inâyet-i a'yân idi. Kendü dahı Müftî Sa'dî Çelebi İstanbul kâzîsı iken niçe yıllar kassâmı olup andan mülâzım olmışdur. Ammâ zemâne halkı mülâzemeti meslegine gitmez, zemâne tavrınca ekâbir kapusına tereddüd itmez. Ol sebebden kevkeb-i bahtı burc-ı şerefden tâlî' olmayup münkesifdûr ve mihr-i murâdî gamâm-ı gumûm içinde gayr-ı münkeşifdûr. Yine-i tâlî'inün kederin kimesne gidermedi. 'Aks-i murâd ol mir'âtda merrât ile kasd-ı cilve itdi ammâ sûret virmedi. (AŞÇ.T, 887)

Hâmisi olmayanların yaşadığı sıkıntıların yanı sıra, var olan hâmisine bir şey olduktan sonra (ölüm, azil, gücünü kaybetme vs.) ortada çaresiz kalan şairlerin sayısı da azımsanmayacak derecededir. Örneğin Kınalızâde Hasan Çelebi'nin verdiği bilgilere göre XVI. yüzyıl şairlerinden Tokatlı Zârî, Samsunizâde'ye danışmentlik, sonrasında Şehzâde Mustafa'ya divan kâtipliği yapmaktayken, şehzadenin öldürülmesi ile adı sanı kaybolur, âdeta can gibi görünmez olur:

ZÂRÎ-İ DİĞER: Tokadîdür. Gâyetde hoş-nüvîs ve Riyâzî ile dânişmendliği zemânında celîs ü enîsi idi. Merhûm Samsunîzâdede dânişmend iken ser-hayl-i şühedâ merhûm Sultân Mustafâya kâtib-i Dîvân olup ol devletde hayli kâmrân u pür-'unvân iken merkûm şehzâdenün fetreti zemânında bî-nâm u bî-nişân olup cân gibi nazardan nâ- peydâ vü pinhân oldu. (KHÇ.T, 403)

Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre Şehzâde Mustafa'nın ölümü ile talihsizlik yaşayan bir diğer şair de Zemânî-i Sâni'dir. Zemânî, şehzadenin katlinden sonra adeta

sevgilinin saçı gibi darmadağın olmuş, nokta kadar dudağı gibi görünmez hâle gelmiştir:

ZEMÂNÎ-İ SÂNÎ: Bu dahı Edirneden vücûd bulan şu'arâdan ma'dûddur. Nâmı Mahmûddur. Evvel mahlası Semâ'î idi. Ârzû-yı câh u celâl ve hevâ-yı menâsıb u me'âl mezbûrî dânişmendliğinden ferâgata dâ'î olmagla hizmet-i Şehzâde-i Sultân Mustafâya sâ'î olmuş idi. Âhir fetret-i katl-i şehzâdede erkân-ı dîvânî kâkûl-i dil-berân gibi târûmâr u perîşân oldukda mezbûr dahı nokta-i dehân-ı cevânân misâli nâ-peydâ vü nihân olmuş idi. (KHÇ.T, 405)

Tezkire yazarına göre, İbrahim Paşa ve Şehzâde Mustafa'nın ardından perişan olan bir diğer şair, Rahmî'dir. Zamâne, mürebbilerin her birini sevgilinin saçı gibi tarûmâr ve âşîğın gönlü gibi perişan etmiş, yastıkları zemin yatakları ise diken olmuştur. Merhametsiz felek, Rahmî'nin hâl gemilerini acı ve keder denizine salmış, taç gibi baş üstünde olması gerekirken altın bir halhal gibi ayakta kalmışlardır:

RAHMÎ: Ba'dehû rûzgâr-ı zûrkâr mürebbîlerinün her birin kâkûl-i dil-dâr gibi târûmâr ve hâl-i 'âşık-ı dil-figâr gibi perîşân rûzgâr idüp cümlesinün bâlîni zemîn ü bisteri hâr oldukda hâr u zâr olup sipîhr-i bî-mihr keşfî-i hâlini 'ummân-ı âlâm u melâle salmış idi ve mânend-i tâc-ı pür-ibtihâc baş üzre yir itmiş iken misâl-i zer-halhâl ayakda kalmış idi. (KHÇ.T, 381)

Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde babası Âlî Çelebi öldükten sonra bazı cahil kimselerin İlmî'nin yoluna kara bir taş gibi çıktıklarını, onun mihnet çölü ve eziyet sahrasında kalmasına yol açtıklarını anlatır. Neyse ki sonrasında Abdurrahman Efendi, yüce bir makama geldiğinde İlmî'nin elinden tutarak yeniden kötü günlerinin aydınlığa çıkmasını sağlamıştır:

'İLMÎ: Vâlid-i cennet-mekân 'azm-i gülzâr-ı cinân itdükde ba'z-ı cühhâl mezbûrun râhında seng-i siyâh olmagla bevâdî-i mihnet ü 'anâ ve sahârî-i cevîr ü cefâda kalmış idi. Ba'dehû merhûm 'Abdu'r-rahman Efendi def'a-i sâniyede sadr-ı 'âlî-kadr oldukda ol fütâde-i hâk-i

endûha destgîr ve ol Selmân-ı ‘âlem-i ‘îrfâna mu’în ü zahîr olup mülâzım olmagla sûret-i me’mûlî mir’ât-ı husûlde bürûz u zuhûr kılmış idi ve elem-dîde ve hâtır- ı sitem-keşidesi müşahede-i şahid-i merâm ile pür-nûr olmuş idi. (KHÇ.T, 573)

Kınalızâde Hasan Çelebi’nin İlmî’den aldığı şiir örneklerinden biri de bu konuyla alakalı olması bakımından manidardır. İlmî’ye göre devlet ehlinin yaptığı tek şey, canı ve malı, her şeyi perişan etmektir. Dillerinden altın ve gümüş hiç düşmez, ancak ellerinden de hiç ihsan eylemek gelmez:

Kıt’a : ‘İlmiyâ ahvâli ehl-i devletün
Cem’-i mâl ü dil perîşân eylemek
Dillerinden sîm ü zer düşmez velî
İllerinden gelmez ihsân eylemek (KHÇ.T, 575)

Hâmisi vefat edince kaderi değişen bir diğer şair, Gazâlî’dir. Gazâlî’nin gönül kuşu, Defterdar İskender Çelebi Mansur gibi darağacına asılarak idam edilince Rum’dan Hicaz’a uçmak zorunda kalır. Ulufesini surre ile değiştirip ömrünün sonuna kadar Mekke’de kalır:

GAZÂLÎ: Kendüden ba’z-ı ef’âl-i kabîha vü vakîha sâdır ve ekâbire rencîş-hâtır virür ba’z-ı umûr zâhir olduğundan gayrı mu’âşir ü musâhibi belki mazhar-ı mevâ’id ü mevâhibi olduğu merhûm İskender Çelebinün âftâb-ı câh u celâline zevâl ve sa’âdet ü ikbâline çeşm-i pür-hışm-ı zemânedен zahm-ı ‘aynû’l-kemâl idüp ol zât-ı ‘âlî-mikdâr Mansûrvâr salb u ber-dâr olıcak bi’l-âhire Birâderün murg-ı hâtırî âşiyâne-i Rûmdan remîde olup hevâ-yı Hicâzda pervâz itmiş idi. Sene semân ve selâsîn ve tis’ami’ede ‘ulûfesin surreye tebdîl itdirüp ölince Mekke-i müşerrefede ikâmet itmişdür.

Gazâlî, orada bulunduğu sırada yazdığı şiirde, gurbette sevdiklerinden uzak da olsa en azından düşman yüzü görmediği için sevinçli olduğunu ifade ederek dostlarını medh, düşmanlarını ise zemmetmektedir:

Ve ol diyâr-ı celîlü’l-’itibârda likâ-yı a’dâdan halâs ve ‘âlem-i vahdetde elem ü

mihnetden menâs buldugına ve medh-i dostân ve zemm-i düşmenân ile bu kıt'a vü kasîdeyi göndermişdür.

Kıt'a : Sanmanuz kim diyâr-ı gurbetde
Kişi mesrûr olup safâ sürmez
Dûr olur gerçi kim ehîbbâdan
Hele a'dâ yüzün dahı görmez (KHÇ.T, 638-639)

Hasan Çelebi'nin satırlarından anlaşılacağı üzere Sürûrî, Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya hocalık yapma vazifesini kabul etmiş; tezkireci de Sürûrî'nin bu davranışı ile âleme sultanken kendisini kul ettiğini düşünmüştür. Nitekim şehzadenin şehit edilmesi ile birlikte Sürûrî fakirlik içerisine düşmüş, dokuz yıl hiçbir yerde vazife alamamış, münzevi bir hayat yaşamıştır:

El-kıssa Şehzâde Sultân Mustafâ hâcelıga da'vet olındukda da'vete icâbet eyledükde
hidmet-i ta'lîmi kabûl idüp

Mısra : 'Âleme sultân iken kendüsini kul eyledi

Ba'dehû şehzâdenün fülk-i vücûdı garkâb-ı girdâb-ı fenâ ve keştî-i hayâtı sarsar-ı memât ile garîk-i 'ummân-ı 'anâ olup hâkân-ı sâhib-kırân merhûm Sultân Süleymân Hân oğlu şehzâde-i mezbûrî ser-hayl-i gürûh-ı şehîdân itdükde mezbûrun dahı evzâ' u etvârından rencûr u nüfûr olmagın sürûrî gumûma mübeddel ve safâ vü huzûrî âlâm-ı mevfûra muhavvel olup fakr u fâka ile müzellel olmuş idi. Tokuz yıl bî-vazîfe geçinüp mihmân-hâne-i dünyâda hâle-misâl yine süfresi güşâde ve mihr ü mâh gibi kurs-ı nânı âyende vü revendeye şeb ü rûz âmâde olup bî-dirhemlikden gonçe-misâl derhem olmuş iken bir kimseye mâfî'z-zamîrîn izhâr itmeyüp râz-ı derûnından agız açmaz idi ve berg-i çenâr gibi eli yufka iken yine zıll-ı vücûdına ilticâ idenlere sâye-endâz idi. Çünkü bu hâkdân-ı hayret ve tengnâ-yı mihnetde gâyetde ıztırâr üzre olup şecere-i ma'ârif-i semere-i hayâtı sarsar-ı pîrî ile ber-inkisâr olmuş idi. (KHÇ.T, 426-428)

1.1.6.4. Kabiliyetli Kimselerin Değer Görmemesi

XVI. yüzyıl mensur metinlerinde sanatkârların en çok şikayet ettikleri meselelerden biri de kabiliyetlerinin fark edilmemesi dolayısıyla takdire layık görülmemeleridir. Bu durum, yöneticilerin ihsanda bulunmaması ve hami ile var olabilme sorunlarının da kaynağını teşkil etmesi açısından önemlidir ve özellikle tezkire metinlerinde sıklıkla dile getirilmektedir.

Âşık Çelebi tezkiresinde Emrî'yi sanatlı söyleyişler ile medhetmektedir. Emrî, Âşık Çelebi nezdinde, hayâl ayda ya da boğa burcunda dahi olsa, şiirinin sihri ile oradan indirip o hayal ineğinden saf şiiri sağacak kadar kabiliyetli bir şairdir. Anlam, balığın içinde bile olsa onu düşünce çengeliyle çıkarıp bir hayal ile bağlar. Muamma ve tarih söylemede de mucize derecesinde güzel sözler söylemektedir. Ancak tek kusuru, elinden tutan birilerinin olmayışı ve nüfuzlu bir kimsenin lütfuna mazhar olamamasıdır. Âşık Çelebi, o kılıcın kınının içinde kalmış olmasına hayıflanırken Emrî de kendi durumunun farkındadır. Kendisini kara toprak içinde kalmış bir cevhere benzeten Emrî, “Devran sarrafı kıymetimi bilmesene ne olur?” der:

EMRÎ: Hayâl şöyle ki mâhda yâ burc-ı sevrde ola sihr-i şi'r ile indirüp inek gibi andan şi'r-i sâfi sagar. Ve eger ma'nî mâhîde olursa kullâb-ı re'y-i fikr ile çıkarup bir hayâl ile baglar. Mu'ammâda hod ol nâmver ad çıkarmışdur ve târîhün envâ'ında hîç bir târîhde dinilmedük târîhler diyüp hadd-i i'câze varmışdur. Heman 'aybı budur ki bir perteve mazhar olup dest-res bulmadı ve bir sâhib-i vücûdun 'ayn-ı 'inâyetine manzar olmadı. Beyt:

Hayf u efsûs u sad hezâr dırîg

Kaldı gitdi niyâm içinde o tîg

Nite kim kendü dahı bu ma'nâya işâret eylemişdür.

Beyt: Bir gevherem ki hâk-i siyâh içre kalmışam

Sarrâf-ı dehr bilmez ise n'ola kıymetüm (AŞÇ.T, 359-360)

Emrî'nin kabiliyeti nisbetinde değer görmediği hususunda devrin diğer tezkire yazarları da aynı fikirdedir. Beyânî, Emrî'nin hâlini, “hüner ehli zamânede gülmez” mefhumu ile açıklarken ömrünün fakirlik içerisinde, azillerle perişan bir şekilde geçmiş olduğunu söyleyerek kadrinin kıymetinin bilinmediğini tekrar eder:

EMRÎ ÇELEBÎ: Edirnedendür. Nâmı Emru'llâh olmagla Emrî mahlas itmişdür. Fünûn-ı ma'ârifün cümlesinde üstâd-ı kâmil olmışdur. Lâkin hüner ehli zemânede gülmez mefhûmı üzre fakr u fâka ile ömr geçirüp gâh ba'zı tevliyet ile gâh azl ile perîşân u dem-beste vü hayrân olmışdur. Şi'ri lâ-nazîr târîhi dil-pezîr mu'ammâsı âlemgîr olmışdur. Kendünün kadr u kıymeti bilinmedüğine bu şi'rle iş'âr itmişdür.

Sûfî mecâz anladı yâre mahabbetüm

Âlemde kimse bilmedi gitdi hakîkatüm

Bir gevherüm ki hâl-i siyâh içre kalmışum

Sarrâf-ı dehr bilmez ise n'ola kıymetüm (BEY.T, 28)

Kınalızâde Hasan Çelebi ise daha sert bir üslup kullanarak, babası Âli Çelebi Emrî'ye Yıldırım Han Medresesi'ni vererek onu mutlu ettikten sonra bazı zulüm ve düşmanlık sahibi kimselerin, suçu ve günahı olmadığı hâlde Emrî'yi hıyanet yüzünden azlettirdiğini, Emrî'nin bunun üzerine darmadığın olduğunu ve kendini toplayamadığını söyler. Zamâne ve felek, terazisinin ayarını yanlış tutmuş, kalp ocakları cevherlerle dolu olanların yerini toprağın altı; müflis kesesi gibi gönlü bomboş olan aşağılık kimselerin makamını ise feleğin üstüne çıkarmıştır. Devran, Emrî'ye ettiğini eziyet ve cefayı kimseye etmemiştir:

EMRÎ: Ba'dehû mürebbî-i 'ulemâ ve destgîr-i ehl-i 'irfân ve sadrû'l-cerîde-i fuzalâ-yı devrân merhûm vâlid-i firdevs-mekân ve cennet-âşiyân Edirne kâdısı oldukda mansıb-

ı tevliyet-i Yıldırım Hân ile dil-i mahzûnın şâdân ve gonçe-i hâtırın gül gibi handân itmiş idi. Serv gibi istikâmetde ‘alem ve meşhûr-ı cümle-i ‘âlem iken ba’z-ı ashâb-ı zulm ü ‘udvân ve bir niçe erbâb-ı ‘utüvv ü tugyân mezbûrî bî-cürm ü cinâyet ve gadr u hıyânet ma’zûl itmekle Emrî muhtell olup zûlf-i dil-berân gibi perîşân ve dil-i hünerverân gibi dem-beste vü hayrân oldu. Hakkâ rûzgâr-ı zûrkâr ve çarh-ı kec-reftâr ki mîzân ü mi’yâr gibi kân-ı kalbi pür-gevher-i âbdâr olanların yirin zîr-i hâk ve kîse-i müflis gibi tehî-dil olan edânî vü erâzilün makâmın bâlâ-yı eflâk ider. Mezbûra itdügi cevır ü cefâ ve mihnet ü ‘anâyı kimesneye itmemişdür. (KHÇ.T, 202)

Asıl adı Mehmed olan Niğbolulu Sehâyî, Şeyh Zeynel isimli bir azizin oğludur.

Kabiliyetiyle emsalleri arasında kendini göstermiş, erbabından kabul görmüştür. Her fenne çalışmakta, ilim yolunda sebat göstermektedir. Sehâyî, kötülük isteyen aşağılık felek ile rezilleri beğenen zamane, kabiliyetli kimselerin tarafına bir kez baksa çok eser meydana getirebilecek, ilim ve irfanın görüneceği bir kimse olacak kapasitededir:

SEHÂYÎ: Adı Mehmed’dür. Babası tarîk-i Zeynîden Şeyh Zeynel nâm bir ‘azîz sahib-i temyîz ehl-i perhîzdür. Mevlidi Nigboludur. Kâbiliyetiyle emâsil-i kavâbil içinde erbâb-ı hüsn-i kabûlün makbûludur. Her fenne kûşîş ve revîş-i şî’rûn aksâmına verziş itmişdür. Hâlâ mevâlî-i ‘ızâm hıdmetinde ve tarîk-i ‘ilmün pây-e mülâzemetindedür. Çerh-ı bed-kîş ü dîn-perver ve zemân-ı erâzil-perest ü sifle-âverden taraf-ı kavâbile bir nazar olsa çok âsâr zuhûrına mazhar ve ‘ayn-ı ‘ilm ü ‘irfâna manzar olacak vücûddur. (AŞÇ.T, 948)

Âşık Çelebi, Dîvdestoğlu olarak da bilinen Edirneli Sihrî biyografisinde satırlar boyunca mezkûru methettikten sonra, zamanenin alçak kimseleri korumasına, câhil kimselerin pek çok mal sahibi olup, gümüş baldırlı sâkîlerin altın kadehleriyle, ahmak ve eşkıyalarla toplanıp işrette olmalarına hayıflanmaktadır. Âşık Çelebi, devlet adamlarının yeteneksiz ve liyakatsiz kişilere makam ve mevki vererek onları yükseltmelerini çocukların normalde uçma kabiliyeti olmayan kemik parçalarına ip ve kanat takarak onları havalandırmalarına benzetmektedir. Bir gün biri Âşık Çelebi’ye

öfkeyle alçak dediğinde karşılığında bir rubai söylemiştir. Şiirinde, kibir ve öfke ile yanına gelip garip bir şekilde kendisine “denî” diyen kişiye karşı, felek zaten alçak kimseleri koruduğu için alçaklık ederse ayıplanmaması gerektiğini ifade eder:

SİHRÎ: Hayf ki rûzgâr-ı dîn-perver ü sifle-âverde şu makûle kâmil-i erzel-i ‘ömrinde kût-ı yevmî tedârükine kendü mübâşir ola ve her cîlf ü çepel ü câhil ü erzel mâl-ı vâfire kâdir olup sîm-sâk sâkîlerle zerrîn kadehlerden ‘ıyş u ‘işretlerde olup ma’âşir-i agbiyâ vü eşkıyâ ile mu’âşir ola. Bu hakîr dünyâ bi’t-tab’ edânîye meyl ve her denîye kâm u murâdî tufeyl itdüğün gördükde kûdekâne üstühâna bâl u per sokup uçurduklarında bâl u per hevâsı ile merkezine su’ûdî hâlinde mukârin olduğu üstühân-ı hâkîyi kasla bile iletdüğü gibi erbâb-ı ‘uluvv u rıf’at bir denîyi cebr ü kasla şânında liyâkat yogiken mansıb-ı e’âlîye iletdüğüne teşbîh iderdüm ki bir gün biri bilâ-takrîb bu hakîre gayz u gazab ve şûr u şagab yüzünden denî didükde didüğüm rubâ’î hasb-i hâldür. Rubâ’î:

Ta’azzüm ile tehevvür idüp bilâ-takrîb
Denî didi beni gördi şikeste-hâl u garîb

Sipîhr sifle-nevâz oldu dehr dîn-perver
Denîlik eyler isem eylemen beni ta’yîb (AŞÇ.T, 950-951)

XVI. yüzyılın üstad şairlerinden Zâtî de kendisine kabiliyeti ölçüsünde değer verilmediğini düşünenlerdendir. Zâtî, şimdi şiirine rağbet olmasa dahi öldükten sonra kıymetinin anlaşılacağını ummaktadır:

ZÂTÎ: Silk-i nazma münselik olan cevâhirün her birisi dürr-i sîr-âb iken hâl-i hayâtında cevher-yân-ı bâzâr-ı ‘itâb ve ma’ânî-dân-ı hâzır-cevâb yanında kıymeti olmadığı ecilden bu beyti hüve’l- vâkı’ diyü nass-ı katı’ gibi buyurmuşlardır. Beyt :

Şimdi eş’ârûna Zâtî n’ola ragbet yog ise
Her biri sen ölicez dürr-i yetîm olsa gerek (AHD.T, 305)

XVI. yüzyıl mensur metinlerinde zikredilen, marifet sahibi oldukları hâlde değer görmeyen, değerleri bilinse çok yüksek mertebelere geleceklerine inanılan Sun’i-i

Sânî, Cevherî, Mu'înî, Makâlî, Hevâyî gibi pek çok başka şair de vardır. (BEY.T, 111; KHÇ.T, 281,797, 798-799, 923)

Metinlerde, kabiliyetin iltifat görmemesine eş bir durum da cehaletin itibar gördüğünün vurgulanmasıdır. Latîfî, tezkiresinin Hâfız-ı Konevî ile ilgili bölümünde, olgun insanların bela bağıyla bağlanırken işe yaramaz kimselerin zevk ve sefa içerisinde boğulmalarının eski zamanlardan beri gaddar dünyanın kaidesi ve zulmedici feleğin âdeti olduğunu söyler. Zira iki iyilik bir yerde bulunmaz, bir kişi iki saadeti aynı anda bulamaz. Tezkireci, Hâfız-ı Konevî'nin, bu düşüncesindeki manayı işaret eder mahiyetteki şiirini örnek olarak almıştır.

HÂFİZ-I KONEVÎ: Nesr: Kadîmü'z-zamândan kâ'ide-i dünyâ-yı gaddâr ve 'âdet-i çarh-ı sitemkârdur ki ekseriyyâ merd-i kâmil beste-i bend-i belâ ve şahs-ı bâtil u 'âtıl garîk-ı zevk u safâda olagelmişdür. Hikmet budur ki iki iylük bir yirde cem' olmaz ve iki sa'âdeti bir kişi degme kez bulmaz. Bu ma'nâyı müş'ir bu kıt'a anundur.

Söz konusu şiirde zamane, hüner ehline düşman olduğu için Hâfız-ı Konevî, fazilet ve marifet istememektedir. Fazilet kazanmak yerine cahil olmak için çalışmak gerekir, nitekim bu devirde itibar gören cahillerdir. Hüner altın ve gümüş gibidir ancak bu devirde hüner sahiplerinin eli boşdur. Bu devirde yalan ve kötülük sahibi kim varsa, hüner sahipleri onlardır. Cihanın hayrının kalmadığı bu devirde uyanık olmak gerekir, nitekim zamane, kargaşa ve fitne ile doludur:

Kıt'a: Gerekmez bana fazl u ma'rifet hîç
 Zamâne düşmen-i ehl-i hünerdür

Ko kesb-i fazlı sa'y it câhil ol var
Bu devr içinde câhil mu'teberdür

Hüner da'vâsın itme ey tehî dest
Hüner elde bu demde sîm ü zerdür

Hüner kizb ile şirret oldu şimdi
Anı her kim bilür sâhib-hünerdür

Gözün aç kim cihânun hayrı gitdi
O demdür kim zamâne şûr u şerdür (LAT.T, 221)

Latîfî, Refîkî'yi anlattığı bölümde ise önce onun şairliğini över, divanında pek çok kaside ve gazeli olduğunu ancak zamanenin kötülüğü hakkında yazdığı tercî-bendi kadar güzel bir şiiri olmadığını vurguladıktan sonra ilgili tercî-bendden örnek verir. Örnekte cahil, safa ve sürûr ile; irfân ehli ise dert ve gamla birlikte doğmuştur. Kâfir, ekmek derdinden asude iken dîn yolunun yolcuları yiyeceksiz kalmışlardır. Hüneri olmayanlar altın ve gümüşe batmışken üstadlar müflis ve nasipsizdirler. Rüşvet kapısı ulu bir dergâhmışçasına dâima açıktır. Ancak bu açıklık da yine yalnızca zengin olanadır. Müflis olanlara burada da yer yoktur. Her işi suç ve günah olan bir şahıs varsa, kapı ancak ona açıktır. Bu zaman, bütün iyilerin kötüye dönüştüğü tuhaf bir zamandır:

REFÎKÎ: Nesr: Merhûmun gerçi Dîvân-ı merkûmında kasâyid ü eş'ârı gâyetde çokdur. Lâkin ahvâl-i şe'âmet-i zamâne hakkında vâki' u vârid olan terci'-i bend-i dil-pesendine bedel vâki'-i hâli beyân nâzûk ü latîf latîfesin irür güzel güftârı yokdur. Bu ebyât-ı pür-nükât zikr olan terci' benddendir.

Nazm: Câhile tev'emân safâ vü sürûr
Ehl-i 'irfâna derd ü gam hem-zâd

Kâfir âsûde-dil gam-ı nândan
Reh-rev-i dîn olan yürür bî-zâd

Bî-hünerler garîk-ı sîm ü zeheb

Müflis ü bî-nevâ yürür üstâd

Nesr: Ve bu beytler dahî ol tercî' dendür.

Şî'r: Bâb-ı rüşvet gibi ulu dergâh
Hak kapısı gibi açuk her gâh

Gerçi açuk veli ganî olana
Anda müflislere ne kadr ü ne câh

Açılur ol kapu şu bir şahsa
K'ola her dem işi cürüm ve günâh

Bu zamân bir 'aceb zamân oldı
Yahşılıklar kamu yamân oldı (LAT.T, 275-276)

1.1.6.5. Acemlere Daha Fazla İtibar Edilmesi

Osmanlı döneminde başka ülkelerden, özellikler İran coğrafyasından gelen şairlere ve ilim adamlarına son derece büyük saygı duyulduğu bilinmektedir. Hatta bu saygı ve ilginin boyutu öylesine fazladır ki bu durumu fırsata çevirmek isteyen Türk şairler, kendilerini Acem gibi tanıtarak padişah sohbetine dâhil olmayı, ve bu sayede itibar görmeyi amaçlamışlardır. Acem geçinen bu şairlerden en bilineni XV. yüzyıldan Leâlfî'dir.⁶⁷ Leâlfî'nin Acem olmadığının anlaşılması üzerine söylediği şiir, son derece

⁶⁷ "LEÂLÎ: Şehr-i Tokaddan ve ' ilm-i tevârîh-i sikâtdan mütereccem ü mûte' accem kimesnedür. Vilâyet-i ' Acemde çok seyr ü seyâhat ve zebân-ı Fûrsi fesâhat üzre tekellüm itmegin selâtîn-i âl-i ' Osmâniyândan Sultân Mehmed Hân devrinde kisvet-i kalenderî birle bûm-ı Rûma gelüp mûte' accem iken ' Acem geçinüp ekâbir ü a' yâna Hazret-i Mevlânâ Câmî selâmın ve ' Acem erenleri peyâmın getürdi ve kendü dahî envâ' -ı kemâlât ile ârâste emîrû'l-kelâm ve şîrîn-beyân kimesne olup ' acâyib-i ' âlemden efsâne-gûy ve küşâde-tab' u hande-rûy idi. Bu letâfet ü zerâfetle nice şâhlar meclisine girmiş ve nice selâtîn mülûk u vüzerâ sohbetine irmiş cihân-dîde ve kâr-âzmûde vâfir tevârîh u letâyif ve menâkıb u maârif bilür kimesneydi. Bu vâsîta ile Sultân Mehmedün meclis-i hâssına duhûl idüp ' izz-i huzûrında ' izzet ü ' itibâr buldı. Âhîrû'l-emr keyfîyyet-i hâli tefahhus u tefakkud olundukda ' Acem olmayup mûte' accem oldugı tuyuldukda iltifât-ı Şâhîden dûr ve bisât-ı kurb-i Pâdişâhîden

düşündürücüdür. Ona göre itibar görmek isteyen Arap'dan ya da Acem'den gelmelidir. Acem'den Anadolu'ya gelen herkes ya vezirlik ya da sancak beyliği umarak gelmektedir. Anadolu'da bu kadar izzet ve ikram varken Acemlerin buraya toplanması şaşılacak şey değildir:

LEÂLÎ: Bu bir kaç ebyât-ı pür-nükâtı ol husûsda dimişlerdür.

Nazm: Olmak istersen i'tibâra mahall
 Ya 'Arapdan yahûd 'Acemden gel

 'Acemün her biri ki Rûma gelür
 Ya vezâret ya sancak uma gelür

 Rûmda kellelenmesün mi 'Acem
 Oldı bu 'izzet ile çûn ekrem

Leâli'ye göre cevhere madende kıymet verilmezse, inci değerini elbette ummanda bulur. Ceylan, bulunduğu yeri terk etmeseydi misk o kadar kıymetli olmazdı. İnci Aden'i, misk de Hoten'i bu sebepten terk etti. Her biri vatanlarından ayrıldıkları için hak ettikleri nimetlere ulaştılar:

Gevhere kıymet olmaya kânda
Dürr bahâsın bula mı 'ummânda

Nâfe ger itmiyeydi terk-i diyâr
Olmaz idi cihânda kıymet-dâr

mehcûr oldu. Meger ol zamânda tâyife-i ' Aceme gâyetde ragbet ü hürmet ve ri' âyet var imiş ve anı işidüp fuzalâ-yı ' Acemden vilâyet-i Rûma çok kâmil-vücûd kimesne gelür imiş ve bi'l-cümle çünkü mezbûrun Rûmi idüğün bilmişler kurb-i sohbet-i pâdişâhiden dûr kalmışlar.” Latîfi, *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzemâ* (Haz. Rıdvan Canım), AKM Başkanlığı Yay., Ankara 2000, s. 473-474. Aynı hadise için bkz: Mustafa İsen, *Sehî Bey Tezkiresi (Heşt Behişt)*, Akçağ Yay., Ankara 1998, s. 141.

Dürr anunçün ider ‘Aden terkin
Misk anunçün ider Hutten terkin

Her biri itdi çûn sılâ-yı vatan
Oldı her birisi ehakk-ı neman

Şair, “Mum dibine ışıık vermez” sözünün boşuna söylenmediğini, kişi marifeti murat edinmişse yerin bir önemi olmadığını, cevherin taş, gülün de dikenin arasından çıktığını vurgular:

Söylenür nükte vü meseldür bu
K’olur elbet çerâk dibi karânû

Eger âdemde ma‘rifetse murâd
Ne fazîlet virürmiş ana bilâd

Taşdan sâdır oldı gerçi güher
Hârdan çıkmadı mı yâ gül-i ter

Taşdan sâdır oldı gerçi güher
Mu‘teberdür velî niteki hüner

Leâlî’ye göre, başından geçen bu talihsiz olay yüzünden olgunluğun kıymeti kalmamış, marifet arada ayaklar altında kalmıştır. Şair, insanın zâtında cevheri fark edebilen, marifeti koruyup kollayan nazar sahibi kimseleri aramaktadır:

Gitdi bu ‘illet ile kadr-i kemâl
Oldı arada ma‘rifet pââmâl

Kanı merdüm-şinâs ehl-i nazar
Zât-ı insânda fehm ide gevher (LAT.T, 474-475)

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmiş olan şair Mesîhî'nin yaşadığı dönemde de bu durumun devamlılığını sürdürmekte olduğu anlaşılmaktadır. Mesîhî, içinde bulunduğu dönemde Araplara ve Acemlere daha fazla itibar edildiğini, gökten inmiş olsa bile kendisinin itibar görmeyeceğini ifade etmiştir.

MESÎHÎ: Zemâne hâline göre dimişdür. Beyt:

Mesîhî gökden insen sana yir yok
Yüri gel ya 'Acemden ya 'Arabdan (AŞÇ.T, 813)

1.2. Adlî ve İlmî Alana Yönelik Eleştiriler

Adalet, Osmanlı yazarları tarafından üzerinde en fazla durulan mefhumlardan biri olup kurulu düzenin temel direkleri arasında son derece mühim bir unsur olarak telakki edilmiştir.⁶⁸ Bu dönemde yazılmış ve adaleti bir idare felsefesi olarak ele alan metinlerden biri Kınalızâde Âlî Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâ'î*'sidir.⁶⁹

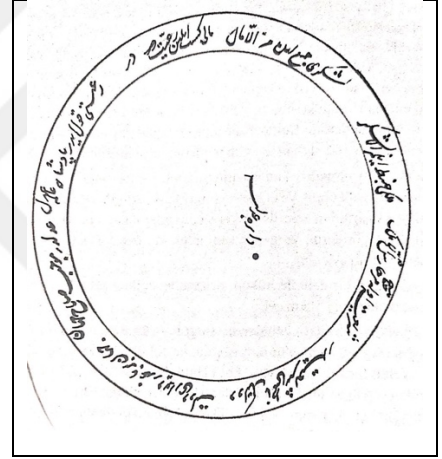
⁶⁸ Fahri Unan, "Osmanlı İdare Felsefesinde Adalet", **Adalet Kitabı**, (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 117.

⁶⁹ Fahri Unan, adı geçen makalesinde Osmanlı idare felsefesini bu metin üzerinden açıklamaktadır.

Kınalızâde Âli Çelebi, eserinde adaleti “eşref-i fezâyil” ve “alâ-yı hasâyil” olarak nitelendirmekte ve adaletin müsâvâtta ibaret olduğunu söylemektedir. (AHL.A, 135) Adalet, yönetimin ve devletin ayakta kalabilmesinin en önemli şartıdır. Âlî Çelebi, eserinin sonlarına doğru, Aristo’ya atıfta bulunarak İskender’e gönderdiği bir risaleden ve bu risaledeki daire-i adliye adındaki adalet çemberinden bahseder. Adl kelimesi ile başlayan adalet dairesi, yine adl kelimesi ile bitmektedir. Yani her şey adaletle başlayıp adaletle sona ermektedir. Başka bir deyişle, âdil başlamayan bir düzenin âdil sonuçlanması mümkün değildir:

Dâyire-i Adliyye

Addir mûcib-i salâh-ı cihân
Cihan bir bağdır dîvârı devlet
Devletin nâzımı şerîattır
Şeriate olamaz hiç hâris illâ mülk
Mülk zabt eylemez illâ leşker
Leşkeri cem edemez illâ mâl
Mâlî kesb eyleyen raiyyettir
 Raiyyeti kul eder pâdişâh-ı âleme adl (AHL.A, 539)

Böylesine ideal bir adalet anlayışı benimsenmesine karşın, bu yüzyılda yönetici zümreler ile birlikte en çok eleştirilen kesimlerden birinin, içerisinde adli işlemleri yapan kimseleri de barındıran ilmiye sınıfı mensupları, ve bilhassa kadılar olduğu görülmektedir. Adaletin uygulayıcısı konumundaki ilmiye sınıfına mensup kadı, mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan görevleri bulunan bir kimse olup onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur.⁷⁰ Böylesine geniş bir

⁷⁰ İlber Ortaylı, “Kadı (Osmanlı Devleti)”, **TDVİA**, C.24, s. 69.

görev alanında bulunan kadıların rüşvet alması adlî ve ilmî konularda pek çok bozulmayı da beraberinde getirmiştir. Lami'î Çelebi'nin latifelerinden biri içerisinde yer alan Molla Hızır Bey'den nakledilen bir hikâyeye kadılık mesleğinin zorluğunu (!) anlatması açısından dikkat çekicidir. Hikâyeye göre meclistekilerden biri Hızır Bey'e "Kadılık, iki hasımdan biri büyük yerden olduğu vakit zordur" der. Hızır Bey ise buna, "Yok, onda ne zorluk var? Belli ki makam korkusuna büyükler lehine hükmedersin. Esas zor olan, iki taraf da büyüklerden olduğu zamandır" diyerek cevap verir. (LET.L, 215)

Aynı eserde yer alan bir başka hikâyede ise bir kadı ve kethüda arasında geçen diyalog konumuz açısından dikkate değerdir. Yeni atanan bir kadı, kethüdasının evine misafir olur. Kethüda kadıya ismini, nasıl anıldığını sorduğunda kadı, "Olduğum yerde kötülükle anılır, Azrâil Kadı diye bilinirim" cevabını verir. Bunun üzerine kethüda da "Sultanım, ben kulunuza da Kara Şeytan derler. Ne kadar münasip düşmüş, tam yerine gelmişiz. Bu halk isyankâr ve inatçı bir taifedir. Hemen durma sen canlarını al ben imanlarını alayım" diyerek cevap verir. (LET.L, 212)

XVI. yüzyıla ait mühimme defterlerinde haklarında şikâyet olan kadılarla ilgili işlem başlatılması konusunda sayısız örnek mevcuttur. Bunlardan biri, 1565 yılında Şam beylerbeyi ile Ba'albek ve Hımıs kadılarına gönderilen hükümdür. Bu hükme göre Müslümanlara baskı ve zulüm yaptıkları, cami arsasına ve umûmî yola tecavüz ettikleri, sicil tahrifatında bulundukları, başkalarına ait arazi ve bostanların kayıtlarını kendi üzerlerine geçirdikleri, yetimlere vasî olup mallarını yedikleri ve rüşvet aldıklarına dair halkın şikâyetinde bulunması üzerine teftişleri emrolunan Hımıs Kadı Nâibi Alaeddin ve oğulları Bedreddin ile Ebülfazl'ın ve diğer nâib Bereket ile Kâtib

Celâl'in buldurulup gerek bu iddialardan, gerekse bunların dışında, işledikleri şer'an sâbit olan suçlarının da ayrıntılı olarak yazılıp arzedilmesi istenmiştir.⁷¹ Bir diğer defterde ise, Canik sancağındaki bazı kadıların, nikâh akçası almak için, bekâr kızların Kıbrıs'taki kul tâifesine tezvici emrolunduğunu ve Kıbrıs'a gönderileceklerini öne sürerek bir çok kızı dengi olmayan şahıslara nikâhladıkları bildirildiğinden, bu işi yapan kadıların isimlerinin arzedilmesi istenmiştir.⁷²

Lami'î Çelebi'nin latifeleri arasında yer alan bir diğer hikâye ve ardından aktarılan şiir ise ulemanın durumunu anlatması açısından manidardır. Hikâyeye göre Rumeli kazaskeri Hacı Hasanzâde'ye bir gün "Gece gündüz evde ya da sarayda niçin maiyetinizde ve hizmetinizde olanların selamlarını almaz, yüzlerine bakıp sözlerini dinlemezsiniz, ahirette sorulunca ne cevap vereceksiniz" diye sorarlar. Kazasker ise "Onların yanımızdan çıkınca ardımızdan kötölemelerine ve ağzımıza yüzümüze sövmelerine sayarız" diye cevap verir. Bu hikâyenin ardından aktarılan şiirde, ulemanın kendini değersiz hâle getirdiği, selamlarının alınmaz olduğu, övme ya da kötöleme yoksa bir araya gelmedikleri, Allah yolundan gitmedikleri için sıkıntı içerisinde kalmalarına şaşırmmamak gerektiği vurgulanmaktadır:

Şöyle hor etti kendüzin ulemâ

Degme yirde selâmın almazlar

Medh ü zem olmaz ise bir işde

Biriküp bir araya gelmezler

Tan mıdur mihnet içre kalsa bular

⁷¹ **5 Nolu Mühimme Defteri (1565-1566)** (973), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:21, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:II, Ankara 1994, s. 13.

⁷² **12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572)** (978-979), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996, s.453.

Çünkü râh-ı Hudâda yelmezler (LET.L, 196-197)

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvaları arasında ulema hakkında verilen bir hüküm, toplumsal arka planı ile birlikte düşünüldüğünde konumuz açısından dikkate değer hâle gelmektedir. Fetva metninden toplum içerisinde ulemaya, özellikle kadı ve müderrislere söven bazı kimselerin olduğu ve bu kimselerin sürekli ulemanın ayıplarını dile getirerek düşmanlık ettikleri anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi'ye bu kimselere verilecek ceza sorulduğunda onlara düşmanlıktan ileri geliyorsa bunun küfür sayılacağını ancak eğer yaptıklarına karşılık düşmanlık ediyorsa suçsuz olanlara iftira atılmaması kaydıyla bir yaptırım uygulanmayacağını söylemektedir:

Mes'ele: Amr'ın her zamanda âdeti ulemâ-ı dîni ve erbâb-ı şerî'ati kadh edip “kâdîlerin yedikleri ve içtikleri haramdır, ve müderrislerin dahi şüpheden hâlî değildir. Bunların ettiklerin câhil etmez. Her ne fesâd olursa dânişmend taifesinden zuhur eder ve cehele haramdan artuk ictinâb ederler” deyip ve ulemanın uyûbunu tecessüs edip ale'd-devâm bunlara bugz u adâvet üzere, mecâlîste mezemmetlerin etmeden hâlî olmayıp halka nefret verse ana ne lazım olur?

El-cevâb: Eger ulemâ-i dîne ilimleri için bugz u adâveti olup söylediği andan nâşî ise küfür lâzımdır. Eger isnâd ettiği umûra te'âtî için bugz ederse nesne lâzım olmaz, içlerinde bî-günâh olanlara iftira etmeyecek.⁷³

Bu yüzyılda ilmiye sınıfının bozulması ve Celâlî isyanları⁷⁴ ile birlikte düşünülecek olan “suhte olayları” dönemin panoramasını vermesi açısından önemlidir. Bozulmaya başlayan düzen içerisinde genç nüfusun statü arayışı ile medreselere yönelmesi ve medreselerin bu talebe cevap verememesi neticesinde medrese öğrencileri Celâlî isyanlarının habercisi niteliğinde toplumsal bir kargaşaya

⁷³ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 289.

⁷⁴ Bkz: I. Bölüm, “Celâlî İsyanları”

sebeup olmuşlar, âdeta medrese önlerinden eşkıyalığa soyunmuşlardır.⁷⁵ Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin fetvalarından suhte adı altında haramilik yapan bu kimselerin insanları kaçırap mallarını almaları, hatta işkence edip öldürmeleri karşısında bir tedbir alınması gerekliliğı açıkça anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi bu kötülükleri yapan kimselerle ilgili ellerinin, ayaklarının kesilmesi ve hatta bazı durumlarda maktulün varisi affetse bile dikkate alınmayıp öldürülmeleri gibi caydırıcı cezalar öngören hükümleri vardır:

Mes'ele: Bir livâda suhte namına bazı harâmîler olup bazı Müslümanların oğulların çekip alıp gidip evliyası varıp talep ettiklerinde vermeyip ve bazının akçaların alıp oğulların verip ve bazı Müslümanların koyunların alıp bazı Müslümanları dahi tutup kollarından asıp darb-ı şedîd ve şikence edip nice akçaların alıp mâbeynlerine taksîm eyleyip zulm u taaddîleri hadden mütecâviz olsa mezbûrlara ne lâzım olur?

El-cevap: Mezbûrlar iki karye ve iki mısır mâbeynlerinde olmayıp mısra mesire-i seferce ba'îd mağaralarda müctemî' olan, kuvvet ve şevket sahipleri kıvâm olup yola çıkıp Müslümanlardan malların alıp mâbeynlerinde her birine onar dirhem-i şer'î düştüyse elleri ve ayakları sağ olanların sağ elleri ve sol ayakları kat' olunur. Eger yola çıkıp adam katl ettiler ise imam anları hadden katl eder. Verese-i maktulün afvına itibar olunmaz. Eger hem nisab mikdârı mal alıp hem katl-i nefis eylediler ise muhtardır, dilerse sağ ellerin ve sol ayakların kat' edip ba'dehu salb eder yâ ibtidâ katl eder. Dilerse salb eder böğrünü süngü ile şakk eder. Ba'de'l-had aldıkları mal bâkî ise ashâbına verilir, zâyî' olduysa tazmin olunmaz. Eger yola çıkmayıp gasbla mal aldılar ise tazmin olunup ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd olunurlar.⁷⁶

Bu yüzyıla ait mühimme kayıtlarında da suhtelerin leventlerle⁷⁷ birlikte hareket ettiğine dair kayıtlar mevcuttur. Örneğın bu konuda Manavgad ve Alâ'îyye ve

⁷⁵ Yunus Koç, "XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", **Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.18, s. 147-159, Ankara 2013.

⁷⁶ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 239.

⁷⁷ Bkz: II. Bölüm, "Yol Kesiciler"

Duşenbe ve Teke Karahisâr kadılarına Teke sancağındaki suhtelerin ayaklanarak Alaiyye ve Manavgat'ta oğlan kaçırıp binden fazla levendi de yanlarına alarak pazar ve köy basıp halkın mallarını gasbettikleri bildirildiğinden, il erleri ve sefere gitmeyen sipahilerle suhtelerin üzerlerine varılıp yakalanmaları ve suçu sabit olanların hapsedilip küreğe konmak üzere kimler olduklarının arzedilmesi ile ilgili hüküm gönderilmiştir.⁷⁸

İkinci bölümde kişi ve grupları bazında ele alınacak olan ulema sınıfına ait eleştirilerde ön plana çıkan en önemli husus rüşvet ve rüşvetle iç içe geçmiş olan liyakatsizliktir. İmtihanların dikkate alınmaması, müderrislik ve kadılığı tercih sebepleri, ilim adamlarının durumu, bu bölümde ele alınacak olan başlıca konulardır. Bir bütün olarak düşünüldüğünde hepsi birbirleriyle ilintili olan bu konularda meydana gelen aksaklıklar halkın ilme ve adalate olan güvenini sarsmış, nesir yazarları bu konudaki ümitsizlik ve kızgınlıklarını eserlerinde -yer yer somut örnekler de vererek- açıkça dile getirmişlerdir.

1.2.1. Bozulmanın Rüşvet İle Başlaması

İdare ve bürokrasiye yönelik eleştirilerde olduğu gibi bu bölümde de bozulma rüşvet ile başlamış, rüşvet bir müddet sonra adetâ herkesin bildiği, gördüğü ve normalleştirdiği bir uygulamaya dönmüştür. Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde “Der ahvâl-i kuzât ve müderrisîn ve mevâlî ve sâîri” başlığını açmış, bu

⁷⁸ 12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572) (978-979), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996, s. 436.

bölümde geçmiş yüzyıllardan örnekler de vererek yaşadığı dönemde ilmiye sınıfının durumuyla ilgili önemli tespitlerde bulunarak eleştirilerini dile getirmiştir. Âlî'ye göre, Sultan Süleyman Han'ın saltanatının son zamanlarına gelinceye kadar ulema sınıfının nizamında büsbütün bir bozulma meydana ortaya çıkmamıştır. Ancak ekabire mensup kimseler ve övünülecek hocalar zümresi öne geçerek imtiyaz bulmuş, diğer cahillerin vücut buldukları görülmemiştir. Âlî, I. Süleyman devrinden sonra II. Selim devrini anlatmaya geçmeden evvel arada verdiği şiir örneği ile eleştirisine başlar. Evvela nice has bahçeler Türklerin avamlarına menzil olmuştur. Adı danişment olan nice cahil, acemi, temiz olmayan bir bölüğe imamlık eder, onlara toprağa yüz koymayı öğretmektedir. Bu hizmet onları mülazım edip başlarını göğe erdirmiştir:

Ne hâl ise Sultân Süleymân Hân merhûmun evâhir-i eyyâm-ı saltanatına dek nizâm-ı tarik-i 'ulemâ bi'l-küllîye ihtilâl ile hüveydâ olmadı. Ancak mensûbât-ı ekâbir ve hâcegân-ı mefâhir zümresi 'arz-ı tekaddüm ile imtiyâz bulup sâir cehelenün vücûd bulmaları ta'ayyün bulmadı.

Evvelâ niçe hâs bağçeler
Menzîl oldı 'avâm-ı etrâke

Bir niçe câhil adı dânişmend
'Acemî bir gürûh-ı nâ-pâke

Ya'nî kim anlara imâmet ider
Yüz komagı ol öğredür hâke

İşbu hizmet anı mülâzım idüp
İrgürür başlarını eflâke (MEV.N, 313)

Âlî, Sultan II. Selim dönemine gelindiğinde ise padişahın, aynı zamanda damadı da olan sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'ya güvenip Cemşit gibi sürekli ıyş ve işret

meclislerinde olduğunu belirtir. II. Selim'in bu şekilde devlet işlerini umursamayarak her şeye göz yumması ile eski kanun değişmiş, devlet düzeni bozulmaya başlamıştır. İlk etapta kasaba kadılarıyla rüşvet ilişkisine giren birkaç mal defterdarı türemiştir. Gelibolulu Âlî, Mehmed Paşa'nın işlerini vaz'-ı abes olarak değerlendirmekte, düzenin bozulmasından üstü kapalı bir şekilde onu sorumlu tutmaktadır. Hücet ve sicil akçesine bin bela ile ulaşabilen, imaret muhabbeti duymayan, Cuma günü gelmedikçe pilav ve çorbaya el sunmayan köylüler devlet hazinesine konunca midelerini tıka basa doyurmuşlardır. Diğer rezil Türklerin mal toplamaya rağbeti, idrakten yoksun kadıların kese kese akçeler almaya cüret etmesine sebep olmuş, bu kötü ve sapkın zümreden hiç kimse düzelmemiştir:

Vaktâ ki Selîm Hân-ı sâni zamânı oldı anların sadr-ı a'zâma i'timâdları ve dâmâd-ı hâsları olan Muhammed Paşa-yı efhama teslim ü inkiyâdları ve kendüler cemşîd-ver hazân u bahâr nûş-ı câm hûş-güvâr idüp igmâz u istignâlarını müşîr 'ıyş u 'ışret esnâsındaki dâd u üstâdları min vechin tagyîr-i kânûn koyma min vechin mü'essir olup gerçekden ihtilâle bâ'is oldı. Evvelâ kuzât-ı kasabât mürteşilerinden birkaç mâl defterdârı hâdis oldı. El-kıssa ol vezîr-i müşîr ki bu yüzden vaz'-ı 'abes itdi. Güyâ ki 'alâ melâ'i'n-nâs tekâzâ'i nefsâniyye ile bir zâyîçesi kerîh hades itdi. Ya'nî ki hüccet ü sicil akçasına bin belâ ile vâsıl ve ihrâcât-ı yevmiyeleri hezâr su'ûbet ile hâsıl olan rûstâyîler ki değmede 'imâret muhabbeti tuymazlardı. Cum'a gecesi gelmeyince pilâv-ı zerde ve zırvaya el sunmazlardı. Hemân ki hazâyin-i beytü'l-mâle koyuldılar. İmtilâ ve tenâvül idüp tuhmeliklerin bildirmekle hep tuyuldılar. (...) Sâir erâzil-i etrâkun cem'-i mâl rağbetine ya' nî ki kuzât-ı bî-idrâkun sicil ve hücceti kîse kîse akçalara sayılmağı mûcib cür'etine sebep oldılar. Garâbet bundadır ki ol zümre-i dalâlet-i habîsenün hiçbirisi onmadı. (MEV.N, 313-314)

Âlî, II. Selim devrinin ardından III. Murat dönemi ile ilgili değerlendirmelerde bulunur. Bu dönemde padişahın hocası olan Hasan Can oğlu Hoca Sadeddin, ulemanın başına adeta bela olmuştur. Kazaskerlere zorbalığı öyle bir dereceye varmıştır ki ona danışmadan kimseye mansıp verilmez hâle gelmiştir. Onun uygun gördüğü biri varsa

medrese ya da kadılık görevinin başka kimseye verilmesi mümkün değildir. Âlî, dönemin şair ve müderrislerinden Bursalı Cinânî'nin ulemanın bu durumu için söylediği şiiri de aktarmaktadır. Cinânî'ye göre kazaskerler “Mansıbı ilmin ile al” derler ancak “Okutun, üstünlüğümü görün” diyene de “Hâceye (Hoca Sadeddin) hizmet edip öyle gel” diye nasihat ederler:

Ba'de zemânin Sultân Murâd Hân-ı sâlis kemâl-i 'azamet ve saltanat ile mülke vâris oldı.
Ansızın hâceleri Sa'de'd-dîn bin Hasan Cân 'ulemâ zümresine belâ-yı nâgehânî sıfatında
hâdis oldı. Kâzî'askerlere tegallûbî bir mertebeye vardı ki ana tanışmadın kimseye mansıb
viremez oldılar. 'Ulemâ fukarasına tasallutı bir dereceye irdi ki ol benümsedigi ya'nî ki bir
talibe der'uhde kılduğu kazâ ve medreseyi bir mushafa 'arz idemez oldılar. Hattâ
müderrişinün şâ'ir-i nüktedânı Mevlânâ Bursevî Cenânî ol esnâlarda bu gûne bir kıt'a
dimiş idi. 'Ulemânun vâsf-ı hâlini 'alâ vukû'ihî beyâna getürmüşler idi. Kıt'a:

Kâzî'asker efendiler gerçi
Mansıbı 'ilmün ile al dirler

Okudun fazlımı görün diyene
Hâceye hizmet eyle gel dirler (MEV.N, 314)

Sözü özetleyen Âlî, ilmiye yolunda bozulma bu kadar kesin hâle gelince bu bozulmanın yüksek mevkideki kadılara da sirayet edip payitaht kadılarının dahi rüşvet yoluna meylettiğine, kazaskerlerin de bu yola girip işlerini bitirdiğine dikkat çekmektedir. Hasan Canzade Hoca Sadeddin'in ölümünden sonra ona bağlı bazı kimseler de güç göstermeye devam etmiştir. Âlî, III. Murat'ın oğlu III. Mehmet devrine gelindiğinde ise padişahın bu konuda eteğinin hiç kirlenmediğini, hangi tabakadan olursa olsun kimsenin ona rüşvet töhmetinde bulunmadığını, irtişaya rağbet eden gazez sahiplerinn sözlerini işitmediğini özellikle belirtmiştir:

Muhassal-ı kelâm tarîk-i ‘ilme ki ıdlâl mukarrer oldu tâ mevâlî-i ‘izâm ‘adâdındaki ekâbirine bile sirâyet ider oldu. Ya’nî ki pâ-yı taht kâzîleri dahî irtişâ silkine sülûk itdi. Kâzî-‘askerler bile bu tarîk ile ‘amel idüp işleri bitdi. Ancak ol ma’nâ ya’nî ki şümâr-ı nakd-i irtişâ sadr-ı fetvâda olmadı idi. Mevlânâ Hasan Cânzâde vefâtından ba’zı tâlibîn anda dahî ‘arz-ı kudret eyledi. Lâkin şehriyâr-ı cihân Sultan Muhammed Hân bin Murâd Hân ki hergîz dâmen-i dâd u dihişi ol tarîk ile mülevves olmamışdur. Ya’nî ki ‘avâm u havâsdan bir ferd ana irtişâ töhmetin kılmamışdur. Bu bâbda i’tikâdât-ı eyyâmı tahrif etmedi. Ra’bet-i irtişâdaki ashâb-ı agrâzun sözlerin işitmedi. (MEV.N, 314)

Eleştirisine ilmiye sınıfının bozulmasında rüşvet ve liyakatsizliğe vurgu yapan bir şiir ile devam eden Gelibolulu Âlî’ye göre şerefli ilim yolunun kanunu bozulmuş, ilmin mizacı zayıflamış, şeriat hastalanmıştır. Cihanı kavuklu, süslü abalı oğlanlar ve uşaklar kaplamış, bu yüzden âlem elîm olmuştur. Sahn medreseleri adetâ müderrislerin talime ihtiyaç duyduğu okullar hâlinedir. Sorulsa her biri saygı gösterilmesi gereken mollalardır ancak içlerinde fetva makamına layık bir kimse yoktur. Kadılar rüşvet nakdi ile mansıp almıştır, onların kıydıkları nikah sağlam olmayacaktır:

Tarîk-i ‘ilm-i şerîfün bozuldı kânûnı
Mizâc-ı ‘ilm za’îf oldu şer’i sakîm

Mücevveze ile sancakla ‘abâ-yı müstevfî
Cihânı oğlan uşak tutdı ‘âlem oldu elîm

Sahn-ı medârisi bir mektep idi san enbûh
Müderrisîn ise sıbyân-ı vâcibü’-tâ’lîm

İçinde mansıb-ı fetvâyâ lâayık âdem yok
Sorulsa her biri monlâ-yı lâzımu’t-tekrîm

Nükûd-ı rüşvet ile mansıp aldı kâzîler
Sahîh olur mı itdükleri nikâh-ı ‘amîm (MEV.N, 315)

Gelibolulu Âlî, XVI. yüzyılda diğer tüm alanlarda olduğu gibi ilmiye sınıfındaki bozulmayla ilgili somut bir örnek de verir. Müderrislerin arasına cahilliği hem içinden hem dışından belli olan, kara suratlı bir kimse hariç ellili medresede göreve başlamış; Hz. Ali'nin, varlığından incineceği muhakkak iken Ali ismi ile şöhret bulan bu bilgisiz kişi layık olmadığı hâlde kara yüzlü harem ağalarının da etkisiyle İstanbul mahkemelerinin en yükseğine atanmıştır. Şerefli şeriatın seccadesi canavarın yattığı yere benzemiş, kasaba kadıları arasına Ruslar ve Çerkezler karışmış, mertebe aşamalarında uğursuz ve aşağılık kimseler yarışmıştır. Ne padişah ne vezir bu bozulmayı düzeltmekle ilgilenmemiş, alemin nizamının şeriat ve kanun hükümleri ile mümkün olacağını idrak etmemişlerdir:

Fî-nefsi'l-emr târîh-i re's-i elf-i hicrî havâdisinden sonra sâir tarîkler muhtel olduğu gibi nehc-i 'ilm-i şerîf şöyle ihtilâl buldı. Fırka'-yı müderrisîne ki pâye-i mevâli-i dâris idi. Sevâd-ı gabâveti tâ her cehl-i mürekkep idüğü ma'nen ve sûreten zâhir nûbiyü'l-asl ve siyeh-rû-yı gayr-i zâhir iç ilden hâric ellili fırkasına dâhil oldı. Husûsâ ki vücûdından zât-ı kanber-i âzürde ve mugber idüğü mukarrer iken 'Ali ismi ile nâm-ver olup şöhret buldı. 'Ale'l-husûs ol mikdâr gâyet ile iltifâtı ulular zümresi münâsib görmedi. Ya'nî ki harem ağalarından olan siyeh-rûlar il gayretin çekdi tek turmadı. Tâ ki dârü'l-mülk İstanbul mahâkiminün en a'lâsına ol nâdânı iclâs eylediler. Seccâde-i şer'-i şerifi kara cân-ver yatmış mahalle benzetdiler. Kudât-ı kasabât miyânına hod Rûs ve Çerkes ile karışdı. Meyâdin-i kat'-ı merâtibde menhûs u nâkes menzil yarışdı. Hâlâ ki şehriyâr u vezîr bu idlâlün def'ine mukayyed olmadı. "Nizâm-ı ahvâl-i enâm şerâyi' ve ahkâm tarikindeki intizâm iledür" deyü el-kıyâs hâtır bulmadı. (MEV.N, 315)

Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te sözünü ettiği kasaba kadıları (kudât-ı kasabât) konusunu siyasetname niteliğindeki *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinde daha geniş bir şekilde ele alır. Âlî, bu bölümde mülazemet usullerinden biri olan ve ulemanın vefatından sonra

danişmendlerinden birinin mülazım olması kuralına dayanan⁷⁹ mevtadan mülazemet (ölüm sebebiyle mülazemet) sistemini de eleştirmektedir. Kasaba kadılarının ahvâli öylesine bozuk hâldedir ki harf okumayan esnaflar mevta mülazemeti ile hayat bulup gizli sırlara vakıf geçinir olmuşlardır. Yalnızca yazı okuyup maaş alanlar ise biz padişah kullarıyız diye hak etmedikleri hâlde mülazım olarak mansıp almış, üstatlarını kendilerinin takipçileri gibi görmeye başlamışlardır. Kadılardan biri vefat eder etmez hemen deftere kendi isimlerini yazdırmaya çalışarak bu mirasa konmuşlardır:

Ahvâl-ı kudât-ı kasabât bir tarîkle muhtellü'l-harekâtdur ki harf okumayan ehl-i hiref mevtâ mülâzemeti nâmiyle hayât bulup, *vâkıf-ı sırr-ı men 'aref* geçinür oldu. Ve mücerred sevâd-hân nâmına olan mevâcib-horân-ı muhtelif “biz pâdişâh kullarıyuz” deyü liyâkatsüz mülâzım olup ve mansıbı terakkî ile alup üstâdlarını kendülere halef bulur oldu. Hemân ki mevâliden biri vefât ve dâr-ı fenâdan sarây-ı bekâyâ rihletini isbât eyleye. Dânişmendleri deftere idhalleri ve gumûm-ı fakrıla vefât iden babalarının mîrâsından bu tarîkle temevvül-i pür-me'âlleri mukarrer olur. (NUS.S, 356)

Bu kimseler yıllarca isimlerinin kayıtlı olmasından ettikleri gelirlerle tüm ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Özellikle çiftçi tayfasından nice kötü huylu Türklere kaza mansıbı verilmiş, ilim ve marifetleri olmayan bu kimseler kendileri gibi yalan dolanla başkalarını da deftere kaydettirmişlerdir. Böylelikle mülazemet için verdikleri gümüş ve altın paraları sicil ve hüccet ücretinden çıkarmaya başlamışlardır:

Lâ-siyyemâ niçe yıllar vâridâtları kayd-i esâmîden ve masârif ü ihrâcâtları ol makûle nâme-i nâmîden tedârik kılınur. Felâ cerem rencber tâyifesinden niçe etrâk-i mezmûmü'ş-şiyem menâsıb-ı kazâyı muhterem ve fevâid-i 'ilm ü ma'rifetle müttehem olup kendüsi tezvîrle kayd-ı defter kılındığı gibi elleri dahi kizb ü şirretle terezdesine zamm itmege ve mülâzemet içün virdügi dînâr ü dirhemi 'avâyid-i sicill ü hücetden ma'a-ziyâdetin ferâhem kılınmağa başlar. (NUS.S, 356)

⁷⁹ Mehmet İpşirli, “Mülâzemet”, **TDVİA**, C.31, s. 538.

Göreve atanmış olsalar bile şeri hükümleri bilmeyen bu kimseler Âlî'ye göre kendi kötü düşünceleri doğrultusunda hükümler vermişlerdir; onların ahmaklık hüccetlerini imzalayıp şeriata aykırı nikahları onaylamaları halka bir kaza gibidir. Dinledikleri Müslüman davalarının çoğu zina ile ilgili olup kıldıkları nikahlar geçerli değildir, hüccet belgeleri zina eden kadın ve adama müsaade verir niteliktedir. Gelibolulu Âlî, böyle hükümler veren kadıları ve kâtipleri Allah'a havale eder ve bu yaptıklarının yazıcı melekler tarafından yazıldığını ve Hakk'ın kadı olduğu gün cezalandırılacaklarını ifade eder:

Fe emmâ ahkâm-ı şer'iyeye 'âlim olmayup husûsâ re'y-i fâsidine göre fikh-ı 'aklı kullanup hükmünü icrâ ve hüccet-i gabâvetini imzâyla ve şer'-i şerîfe muhâlif münâkehâta temessükât ü rızâ virdüğü takdîrce 'iyâzen bi'llâh kazâsı halk-ı 'âleme ber-nâ-gehânî kazâ ve de'âvî-yi müslimîni ısgâsı ekseriyyâ kadiye-i zinâ-iktizâ olup itdükleri nikâhlar fâside ve hüccetleri zânî vü zâniyeye müsâ'ade ve anlardan vücûda gelen eftâl-ı nâ-halefün zinâ şöhretiyle metâ-ı a'mâlleri kâside olup Hak kâdî oldukda ol makûle kuzâtun cezâları virülür. Ve küttâb-ı nâ-savâb ma'siyetleri *kirâmen kâtibin* imzâlarıyla mukayyed bulunur. (NUS.S, 356-357)

Âlî, bu noktadan sonra eleştirilerine somut karar örnekleri üzerinden devam etmektedir. Bu tarz ahmak kadılar çelişkili hüccetler verip kimi zaman rüşveti daha fazla veren tarafa, kimi zamansa korktuğu, hatırını gözettiği büyük kimselere göre karar vermektedirler. Bunlar içerisinde sözde adalet laflarıyla öne çıkan Arabistan kadılarından bir bilgisiz, başında büyük bir sarıkla halk arasında parmakla gösterilmekte, kendisinden başkasını hiçe sayan bir kibir içerisine girmektedir:

Ma'a-hâzâ ol makûle kudât-ı agbiyâ icrâ-i hak ve ısgâ-ı kazâyâ-yı mutlakda tenâkuz sûretinde hüccetler virüp gâh rüşveti ziyâde virenler cânibine hükm idüp ve gâh havf ü

haşyetine mübtelâ olduğu ekâbir hâtırın gözedüğü niteki fi-zamânina 'Arabistân kâdilerinden bir nâ-dân 'imâme-i büzürgle müşârün-ileyh bi'l-benân ve ekmâm-ı sütürle engüşt-nümâ-yı a'yân olup lâf-ı nasfetle ve güzâf-ı 'adâletle rûzgârın geçürürdi. Ve mir'ât-ı tâb-nâk-i hestîde kemâl-i gabâvet ü cehâletinden *menem diğêr nîst* deyü her zaman kendüsini görürdi. (NUS.S, 357)

Bir gün iki köy halkı arasında bir kızın nikahıyla alakalı anlamsız bir çekişme yaşanmış, iki taraf adetâ karşılıklı rüşvet artırma yarışına girmiştir. Sözü edilen kadı, önce yüz altın rüşvet almış ve taraflardan birine nikahın geçerli olduğuna dair bir hüccet vermiştir. Ancak diğer taraf rüşveti artırıp iki yüz altın verince bu kez de onlara nikahın geçerli olduğuna dair kendi cehaletini de ispatlayan bir hüccet vermiştir. İlk taraftan aldığı yüz altını da geri vermeyen kadı, bu yaptığım şey şikayet edilirse hâlim nice olur diye bile düşünmemiştir:

Bir gün iki karye halkından nizâ' u da'vâ ve bir duhterün nikâhına mûte'allık 'inâd-ı bî-ma'nâ vâkı' olup izdiyâd-ı rüşvetle nizâ' iderek bir mertebeye vardı ki evvelâ cânib-i vâhidün nikâhı şer'îdür deyü yüz sikke altın rüşvet alup ellerine bir müekkîd hüccet verdi. Sâniyen anlar dahi irtişâda 'arz-ı kudret ve isbât-ı müdde'âda bezl-i mâl ü milket kılup ikiyüz flori rüşvete cür'et ve evvel virilen hüccetün tezyîfine sa'y ü dikkat itdüklerinde fi'l-hâl kâzî-i irzâ ve cehâleti hüccetini kendüye imzâ itdürüp bu kerre sihhat-i nikâhı anlara hükm eyledi. Ve ellerine anların murâdlarına muvâfık ve kendinün sevâdına lâyıf bir sûret-i sicill ü hüccet dahi virdi. Hâlen ki evvel aldığı yüz sikkeyi döndürmedi. Ve âsîb-i kazâya gögsün gerüp anlar şikâyete giderlerse hâl niçe olsa gerekdür dimedi. (NUS.S, 357)

Gelibolulu Âlî, bu hadiseden daha ilginç bulduğu ve güvenilir bir dostundan işittiği bir hikâyeye daha anlatır. Hikâyeye göre Halep'te Sermin kazasında bir alacaklı on şahı miktarındaki borcunu alabilmek için mahkemeye başvurur. Borçlu, borcunu kabul edince alacaklının iddiası kesinlik kazanmış olur. Ancak on şahı alacağı olan kişiden sekiz şahı mahkeme harcı talep edilir. Bu parayı vermek istemeyen ve inat eden

alacaklıya sekiz şahî'nin üzerine bir de mübaşir ücreti konur. Kurtuluşu olmadığını anlayan alacaklı, davasından feragat eder ve yaka silkerek işi gücüyle meşgul olmak için geri dönmek ister. Ancak onun gitmesine izin vermezler ve davadan feragat etmiş olsa bile mahkeme harcını vermesi gerektiğini söyleyerek hızlı bir şekilde parayı almaya çalışırlar:

Ve bundan agreb bir kaziyye-i bü'l-'aceb dahi budur ki asdikâdan bir sâdiku'l-kavlün şehâdeti ve 'ilmi müte'allik olduğu rivâyet ü hikâyeti üzre Haleb tevâbi'inden Sermîn Kazâsında bir şahs-ı râst-güftâr bir medyûnını mahkemeye ihzâr idüp on şâhî mîkdârı hakk-ı şer'isine tâlib olur. Ve medyûn-ı mezkûrun inkâre mecâli olmayup i'tirâfı ile müdde'âsı sübût bulur. Felâ cerem müdde'iden harc-ı mahkeme deyü sekiz şâhî talep olunur. Nev'an ta'allül ü 'inâd itdüğü için hattâ üzerine muhızır da konulur. Görür ki halâsına imkan yok da'vâsından ferâgat ve meblâg-ı mezbûrî medyûnına hîbe tarîkıyla ibrâ'-i zimmet ider ve kendü zu'munca mahızır elinden yakasın silküp kâr ü kesbine meşgûl olmaga gider. Lâkin gitmege komazlar. Nâyibü'ş-şer' ve huddâm-ı mahkeme da'vâ-yı mezbûrdan hiçbir tarîkle el yumazlar. “Elbette sen ferâgat itdünse biz geçmezüz ve sen mâlunı ana hibe kıldunsa biz harc-ı mahkemeyi muzmahil itmezüz” deyu sekiz şâhî talebinde cüst ü çâlâk ve herîfi çeküp çevirmede şitâbân u bî-hemâk olurlar. (NUS.S, 357-358)

Adı geçen şahıs haklı olduğunu düşünerek dürüst bir şekilde “Benden ne istiyorsunuz” diye sorar. Karşılığında “Sen, şeriâtı hafife aldın, hakkını değersiz gördün” diyerek hakkında bir kayıt tutarlar. Vereceği mahkeme harcı bedeli için subaşidan beş sikke altın alınır ve “Var bunun on filorisini al” denilerek hapsine ruhsat verilir. On şahî alacağı için mahkemeye başvuran alacaklı seksen şahî haraçla güç bela oradan kurtulur. Âlî, bu trajikomik olayı anlattıktan sonra zamanındaki kadı ve yöneticilerin bu tarz zulümlerinin nihayeti olmadığını vurgulamaktadır. Ona göre, Arabistan kadılarının tahrir-i dava adı altında akçe almaları, davacıdan belge için ücret

istemeleri ne şeriatı uygundur ne de geçmiş uygulamalarda yeri vardır. Bunu ortadan kaldıracak olan da yöneticilerin amiri olan adaletli padişah'tır:

Şahs-ı mezbûr ise nev'an 'âlim ve hak kendü elinde olduğına câzim olmagla, "Benden ne istersiz" deyu esahh ü râst ve bî-kem ü kâst hak söz ne ise edâ eyledikde "Nedir ki sen şer'-i şerîfî tahfîf ve müteveccih olan hakkını tezyîf eyledün" deyu müdde'î-i mezbûrun hakkında bir nâ-hakk sicill iderler. Ve ol virecegi harc-ı mahkeme bedeli subaşidan beş sikke altun alınıp "Vâr bunun on florisin al" deyu habsine ruhsat virürler. Fi'l-vâkı' meblag-ı mezbûr alınur ve on şâhî da'vâsiyle gelen müdde'î seksen şâhî haracla gücle halâs bulur. Pes kudât-ı zamân ve vülât-ı gabâvet-nişânun bu makûle zulûmlerine hadd ü gâyet ve fukarâyâ bu gûne ta'addîlerine encâm ü nihâyet yokdur. Çâk başdan 'Arabistân kâdîlerinin "Takrîr-i da'vâ" deyu akça almaları ve müdde'îye hüccet ü temessük olmayan tahrîrden ücret istemeleri ne şer'î şerîfe muvâfık ve ne 'âdât-ı guzât-ı selefe mutâbıkdur. Def'i bâbında re'y ü tedbîr, âmir-i ulû'l-emr olan pâdişâh-ı 'adâlet-semîr savbına menûtdur. (NUS.S, 358)

Kadı ve para ilişkisine dair bir diğer anekdot ise Lami'î Çelebi'nin latifeleri arasında komik bir hikâye şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu hikâyeye göre bir gün bir adam çok sevdiği köpeği ölünce onu sarıp gömer, ardından yemek dağıtır ve arkadaşlarını davet eder. Bunu görenler alt tarafı bir köpek için böylesine hürmetle tören yapıp üstüne dualar okutmasına sinirlenerek adamı kadıya şikayet ederler. Kadı bunu duyunca çok öfkelenir ve bir köpeğin leşine bu kadar saygı gösterdiği için gazapla "Yoksa dinsiz imansız ya da kendinden haberi olmayan deli divane bir aşüfte misin?" diye bağırır. Adam ise kadıya dinlemeden hüküm vermemesi gerektiğini, bu köpeğin akıl almaz bir kıssası olduğunu, köpeğin, efendi hazretlerine de iki yüz akçe vasiyeti olduğunu ve onu getirdiğini söyler. İki yüz akçeyi duyan kadı bu kez "Bu halk devlet ve nimet sahiplerini kıskanıp çekemiyor. Elde olan dedikoduyu bırakalım, o merhumun namazına yetişemedik bari ruhu için bir Fâtihâ okuyalım" der. (LET.L, 215-217)

1.2.2. Atama ve Terfilerde Liyakatsizlik

Kelime anlamı itibariyle layık olma anlamına gelen liyakat sözcüğü, ahlak terimleri sözlüğünde maharet, salâhiyet, mensubiyet, bir hususta yeteri derecede elde dilen bilgi ve kazanılan tecrübe⁸⁰ olarak tanımlanmaktadır. Liyakatsizlik, inceleme alanımıza giren metinler içerisinde rüşvetle iç içe geçmiş bir şekilde en çok eleştirilen konulardan biridir. Rüşvet, liyakatsizliğin araçlarından yalnızca biri ve en kuvvetlisidir. Rüşvetin yanı sıra adam kayırma, iltizamla mansıp verme de liyakatsizliğe sebep olan unsurlar arasında zikredilmektedir.

Liyâkat, XVI. yüzyılın önemli devlet adamlarından Lütî Paşa'nın temas ettiği konulardan biridir. Ona göre, kıskançlık içerisinde olan müderris ve ulema tayfasının birbirleri hakkında söylediklerine inanmayıp ulemaların reisleriyle fikir alışverişinde bulunularak meseleyi araştırmak gerekir. İster ruznâmede, ister muhasebede, isterse diğer hizmetlerde çalışıyor olsun, kâtiplerin rütbeleri konusunda çok dikkatli davranmak, kalem işlerinden habersiz, ehil olmayan kimselere bu görevleri vermemek gerekir:

Müderrisîn ve 'ulemâ tâifesi birbirine hased üzeredir. Anların birbirinün hakkında söyledüğüne inanmayup re'is-i 'ulemâ olanlar ile müşâvere idüp menâsıb-ı ulemâda taharrî itmek gerek, yoklamak gerek. Ve menâsıb-ı küttâbı eger rûznâme ve eger muhâsebe ve sâir hizmetlerdür, hazer idüp ahvâl-i kalemden bî-haber olan na-ehle düşürmemek gerekdür. (LUT.A1, 63)

⁸⁰ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 370.

Paşaya göre sadrazam, kadir-şinas olmalıdır. Herkesin kadrini, akrabalık ilişkileri sebebiyle mi, marifetle mi yoksa hizmetle mi geldiğini bilip ona göre teveccüh göstermelidir:

Sadr-ı a'zam olan makâdir-şinâs gerek. Herkesün kadrin eger haseb iledür ve eger marifet ile ve eger hizmet iledür bilmek gerek. Ana göre tevcih itmek gerek. (LUT.A1, 66)

Toplumu ve devleti ilgilendiren hemen her konuda fikir sahibi olan ve bu fikirlerini eserlerinde dile getiren Gelibolulu Âlî *Mevâidü'n-Nefâis*'te, mertebe ve mansıpların liyakat esasına göre verilmemesinin zararlarından bahseder. Buna dikkat etmeyen sultanın, hatta vezirlerin ve beylerin âlem halkı nazarında şanı ortaya çıkmayacaktır. Ancak nefer mertebesine kadar tüm mansıplar üzerinde düşünerek hareket eden ve mansıbın Allah'tan bir emanet olduğunu bilen padişah, büyüklük ve yücelik ile anılacaktır:

Mâdâm ki selâtın-i âfâk fark-ı makâdir ehl-i istihkâk etmeyeler ve her mansıbın lâyıkın ve her bir mertebenün sâhib-i muvâfıkın yoklayup teşhîs etmek semtine gitmeyeler. Ne halk-ı âlem meyânında kendilerün 'azm-i şânı ma'lûm olur. Ne vezirlerinde ve beglerinde beyne'l-halâyık imtiyâz-ı şân ta'ayyün bulur. Ammâ şol pâdişâh ki nefer mertebesine dek herkesün mansıbını fîkr ide. "Menâsıb vedâyi'-i ilâhiyyedür" diyü müstehak olanlara teveccühü münâsib kendinün dahî zâtı beyne'l-mülûk übbehet ve 'azamet ile söylene. (MEV.N, 323)

Konuya genel giriş niteliğinde nasihat içerikli sözlerle başlayan Âlî, ardından daha somut ifadelerle geçmektedir. Ona göre rüşvet ortaya çıktığından beri kimsenin liyakati ve istihkakı sorulmaz olmuştur. Hatta göçebe müteseyyidlerden⁸¹ bazıları Anadolu'ya

⁸¹ Bkz: I. Bölüm, "Müteseyyidlerin Durumu"

gelip “Acaba ömrümüzün sonunda ben on bin akçalık tımar ile rahat edebilir miyiz” diye düşünmeye başlamışlardır. O zümreden biri mansıp meydanına at koşmuş, ilk mansıbı zeamet, ikincisi tımar defterdarlığı üçüncüsü ise hazine defterdarlığına ulaşmak olmuştur. Dördüncü olarak da Mısır’a yönelmiştir. Ona bu kadar mansıp veren vezir, hiçbir şekilde utanmamış ve sonunda bir fitne fesat çıkar mı diye düşünmemiştir. Daha da ilginç olanı padişah da hiçbir şekilde bu kişinin liyakatini sorgulamamış, kim olduğunu, nereden geldiğini bile umursamamıştır. Tereddütsüz bir şekilde o kişiye Mısır sultanlığı verilmiştir. Âlî’ye göre padişahın bu kişiyi araştırması, harem hizmetinden, divan-ı hümayundan veya dışarıdan gelip gelmediğini sorgulaması, dışardan ise marifeti ve olgunluğu olup olmadığını, bu görevi layığıyla yapıp yapamayacağını incelemesi gerekmektedir. Bunlar padişah tarafından ne sorulmuş ne de görülmüştür. Bu karar ile şahbaz yuvası alçakta uçan kargaya verilmiştir:

Nakd-i irtişâ peydâ olalı kimsenün liyâkat ü istihkâkı sorulmaz oldu. Hattâ göçer evlü gurbet cinsinün müteseyyidlerinden ba’zılar Rûm’a geldi. Esnâ-yı musâhabetde te’essüf-künân “acabâ evâhir-i ‘ömrümüze dek beş on bin akça timâr ile âsâyîşe imkân ola mı” diyü söyleşerdi. Rütbe’-i ze’âmeti mertebe-i sâmiyedür diyü dillerine almaga nâsdan hicâb iderlerdi. Hikmet Allâhındur. Ol zümreden biri ki meydân-ı menâsıba at bıraktı. Evvelki mansıbı ze’âmet ikinci timâr defterdârlığı nâmındaki pâyeye vuslat üçüncü hazîne defterdarlığına muvâsalatdur. Dördüncü Mısır-ı Kâhire eyâleti ile ‘arz-ı celâlet oldu. Bu teveccühün ‘arzına cür’et iden vezîr-i pür-vezîr ne i’lâmından şerm ü hayâ itdi ne sonunda bir fitne fe fesâd hâdis ola diyü ibâ’ itdi. Garâbet bundadur ki ol târihde şehriyâr-ı cihân ve kâr-fermâ-yı ‘âlemyân olan pâdişâh-ı zî-şân kemâl-i mekârim ü ihsân ucundan ne ol şahsun kim idüğini sordu ne hod nerden hâsıl olmuşdur buyurdu. Hemân ‘arz itdükleri üzre bilâ-tereddüd memleket-i Mısrun saltanatını ol nâ-sezâyâ tefvîz kıldı. Hâlâ ki lâzım olan su’âl itmek idi. “Haremimiz hizmetinde mi hâsıl olmuşdur yoksa dîvân-ı hümayunumuzda mı neşv ü nemâ bulmuşdur” demek idi. Yabandan gelme bir şahs idüğünü duydukda “bâri ma’ârif ü kemâlâtı var mıdur” veyâhûd “hıdemât-ı seyf ü kalem ü tedbîr cihetinden bu

güne re'âyetlere sezâ-vâr mıdır” sözün söylemek gerek idi. Me'azâlik ne sorıldı ne görüldü. 'Ulüvv-i himmetleri muktezâsınca âşiyâne-i şehbâzun kelâg-ı sıfâl-pervâza teveccühine rızâ gösterildi. (MEV.N, 323-324)

Bu kişinin durumu başka illerden yabancılar tarafından öğrenilince herkes kendine göre bir mansıp talep etmeye başlamıştır. Hatta yine göçebelerden esmer suratlı bir falcı, pek çok yalanla para kazanmaya çalışırken, bir gün yolu Mısır'ı arz eden vezirin yanına düşer. Vezir, ona da yörük sancğını verir. Halbuki yörük beyliği görevi daha önce kırk elli bin akçe zeametle verilen büyük bir payedir ve zaimlik ve yayabaşılıktan Rumeli ve Anadolu ağalığına vasıl olan emektar kimselere layık görülmüş bir görevdir. O zamana kadar bir falcıya beylik verildiği görülmemiştir. Âlî, bu durumun ortaya çıkışında padişah ve vezirlerin rolüne bir kez daha değinir. Ne zamanki padişahlar bizzat sefere gitmemeye, vezirlerini göndermeye başlamışlar, o zaman manevi padişahlar türemiş, eskiden olmayan şeyler ortaya çıkmaya, şark ve garba kötü kokular yayılmaya başlamıştır:

Hemân ki mezbûrun bu yüzden zuhûrî yâd ilden ecnebilere ma'lûm oldu. Her kişi *gücüne ve kuvvetine göre* manâsıb-ı 'âliye tâlibinde ihtimâm kıldı. Hattâ yine ol gurbetlerden ya'nî ki göçer evler nâmındaki esmer sûretlerden bir remmâl hezâr dürûg-ı bî-me'âl ile birkaç fülûs kesbine meyyâl olup sevk-i me'âşa sevk ile cânın gezdürür iken sâbika Mısır 'arz iden vezîr hâinün yanına düşdi gitdi. Serdârlığı hâlinde ana dahi yörük sancğını tevehh itdi. Me'azâlik yörük begliği kırk elli bin akçe ze'âmete mutasarrıf bir bellü başlu pâyedür ki alay bayrağı ile sefer eşmek 'izz ü devletine hem-sâyedür. Husûsâ ki mâ-tekaddemden za'îmlere ve yayabaşılıktan Rûmîli ve Anatolî ağalığına vâsıl olan emekdâr kadîmlere virilegelmiş idi. Remmâl kısmına beg itlâkı ol devre dek tecvîz olunmamış idi. Her ân ki vüzeradan etrâf-ı memâlike serdârlar gönderildi. Pâdişahlar bi'z-zât sefere gitmeyüp ma'nevî şehir-yâr zuhûrî kerraten ba'de uhrâ münâsib görüldü. Anların virgülerinden bu makûle ihdâs mukarrer oldu. Ya'nî ki şark u garba râyiha-i kerîhesi vâsıl-ı hadesleri ta'ayyün buldı. (MEV.N, 324)

Gelibolulu Âlî, siyasetname özelliği taşıyan *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinde ise eleştirinin dozunu biraz daha artırmaktadır. Daha eserinin giriş bölümünde liyakat konusuna değinen Âlî, hâkimlerin tek tek, hangi tabakadan olursa olsun herkese hüküm verdiklerini, aşağıda olanlara üstünlük taslayıp daha üstün olanlara bağlı olduklarını, ellerinin altında bulunan rezil kimseleri yüksek mertebelere ulaştırdıklarını, Adem'e inat eden şeytanı meleklerle bir tuttuklarını vurgulamaktadır. Bu kişiler aynı zamanda kıyafet ilmini de hiç umursamayarak asık suratlıları nice kâmilden daha layık ve daha üstün görürler. Bu sözlerini şiir ile de pekiştiren Gelibolulu Âlî'ye göre her vilayette kâmil insan istenirken Anadolu'da cahil istenmektedir. Zulüm ile altın ve gümüş alıp satanlar, yanlarında layık olanları değil, para suratlı rezilleri görmek istemektedirler:

Fî nefsi'l-emr hükkâm-ı nâfizetü'l-ahkâm ki ferden-ferden fermân-rân-ı havâss ü a'vâm olup mâ-dûnlarına dehr-i denî gibi tefevvukları ve mâ-fevkinde olanlara kemâl-ı mutâba'atla 'arz-ı 'ubûdiyyetde tahakkukları nefsi-i emmâreleri yek-rânına kirâren irhâ-i 'inan ve nefsi-i mutme'innelerine kendüleri semt-i muhâlefetle nümâyân idüp zîr-destleri olan erâzili hem-vâra merâtib-i 'aliyyeye ırgörürler ve benî Âdeme ızhâr-ı ta'annüd iden 'azâzili melek-rû ve ferîşte-hû merdümlele her âyine bir görürler. Belki hibret ü basîretde niçe vechile anlardan tercîh kılurlar ve ilm-i kıyâfeden ıgmâz-ı 'ayn idüp 'abûsü'l-vech olanları vecîh ü bî-şebîh kâmillerden rütbe-i râtibeye elyak u ahrâ bilürler.

Li-münşi'ihî

Her vilâyette kâmil isterler

Rûm mülkünde câhil isterler

Zulmile sîm ü zer alub virici

Sikke-sûret erâzil isterler (NUS.S, 281-282)

Eserinin ikinci bölümünde yer alan “Fî-zamâninâ hilâf-ı kavâvin zuhûr iden ihtilâl-i mevfürdadur” başlıklı kısımda kanunlara aykırı hareket edildiği için ortaya çıkan bozulmaları anlatan Âlî, iltizamla menasip verilmesini bozulmaların sebeplerinden

biri olarak görmektedir. Mansıp iltizamla verilmemeli ve aşağılık kimseler ileri çekilmemelidir. İdare memurları ve mültezimlerin borç deryasına batmaları ve suç sahrasında koşmaları ahir zaman fitnesi alametidir. İltizamla mansıp verilirse bunların her biri layık olmadıkları hâlde tuza koşan koyun gibi mansıplara koşacaklardır:

Tarîk-i Sâni: Oldur ki iltizâmla menâsıb verilmeye. Ve şürût-ı fâside ile edânî ilerü çekilmeye. Zîrâi 'ummâl ü mültezimîn ki deryâ-yı düyûna istigrâkları 'iyân ve sahârî-i cerâyimde yel gibi tek ü pûları delîl-i fitne-i âhırî'z-zamândur. Şerâit-ı iltizâmle menâsıb virildügi takdîrce her biri koyun tuza segirdür gibi segirdür. (NUS.S, 348)

Gelibolulu Âlî, eserinin son kısımlarına doğru bir kez daha liyakat meselesine değinir ve sırf haremine hizmet etti diye genç, tecrübesiz bir delikanlıyı veya anlayışı kıt bir şahsı mirliva, melikülümera hatta vezir yapıp faziletli kimseleri onun emrine memur etmemek gerektiğini söyler. Yaş, ilim, tecrübe, anlayış olarak ona galip olup da sırf taşradan diye layık olan kimseleri yabana atmak da son derece yanlıştır. Bu konuda güzel bir benzetme yapan Âlî, liyakat ve kabiliyet itibar görmeyip yakınlık önemli olacaksa meleklerin değil Âdem'in secdeye memur olması gerektiğini söylemektedir. Ancak hak edenlerin ilahi güzelliğın nuru ile istila edilmeleri ve sonsuz tecellileri müşahede edecek olmaları kafidir:

Hakk-ı hilâfet bu mıdır ki, “bu benüm harem-i muhteremüme hizmet itdi” deyü bir nev-haste ve mühimmât-ı fehm ü kiyâseti nâkıs u kâste şahsı gâh aga ve mîr-livâ ve gâh melikü'l-ümerâ ve vezîr-i mülk-ârâ nasb idüp efâzılı anun emrine me'mûr ve erâzili anlara istinâdla melâz-ı cumhûr eyleyeler. “Ve sinnen ve 'ilmen ve tecrûbeten ve fehmen ana gâlib-i mutlak olup tefevvukı lâzım ve tasaddurı emr-i mütehattim olanları bu taşrada hâsıl olmışdır” deyü reddile yabânlarla atalar. Hâlen ki hizmet-i takarrub mûcib-i rütbet-i tagallüb olaydı melâ'ikenün hazret-i Âdem'den takdîmi bi'z-zarûre lâzım olurdu. Ve liyâkat ü isti'dâd i'tibâr olunmayup kurb ü bu'd iktizâsı müreccahlik dâ'irelerin bulaydı emr-i ber-'aks olup secdeye me'mûr olacak hazret-i Âdem idügi sübût bulurdu. Pes anlara

envâr-ı cemâl-i ilâhî istîlâsı ve gâh ü bî-gâh müşâhedât-ı tecelliyât-ı nâ-mütenâhî incilâsı kâfidür. (NUS.S, 460)

Liyakat meselesi ile ilgili eleştiriler tezkire metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Edirne’de Ferecik isimli kasabadan olan Hadîdî, ilim yoluna meyletmiş, mülâzım ve müderris olmuştur. Babası demirci olduğu için bu mahlası alan Hadîdî’nin kabiliyet ve liyakatle mansıb alması Hasan Çelebi’ye göre soğuk demir dövmek gibi beyhude bir uğraştır. Hadîdî, mansıb isteğinden feragat ederek el emeği ve alın teri ile kanaat yolunu seçer:

HADÎDÎ: Edirne havâlîsinde Ferecik nâm kasabadandır. Babası âhenger olmagla Hadîdî tahallus itmişdür. Tarîk-i ‘ilme sülûk idüp mülâzım u müderris olmuş idi. Lâkin rû’esâ-yı zemâne olan ashâb-ı devletden istihkâk u liyâkat ile mansıb almak soğuk demür dögmek idüğün bilüp recâ-yı mansıbdan ferâgat idüp kedd-i yemîn ve ‘arâk-ı cebîn ile kanâ’at itmiş idi. (KHÇ.T, 288)

Latîfî de Hadîdî bahsinde aynı konuya değinmekle birlikte daha keskin eleştirilere yer vermiştir. Eski arkadaşlarından biri Hadîdî’ye, “Bu derece ilim ve hüner sahibiyken neden erkâna varıp da bir mansıb talep etmiyorsun, neden sıradan insanlar gibi yalnızca esnafılık edesin?” dediğinde Hadîdî bu sözleri reddeder. Arkadaşına, “Zamanın hâlini bilmeyen cahiller gibi konuşuyorsun. Mansıb dediğin şey bu zamanda kimseye bedava, bir karşılık almadan verilmez, her hüner sahibi onu hazır bulamaz. Zarif kimselerin literatüründe ve irfan âdâbında mansıb dedikleri dayanılacak bir mesned bulmaktan ibarettir, mesned ise ancak hediye ile elde edilir.” diye cevap verir:

HADÎDÎ:Nesr: İhvân-ı kadîminden biri bir ecilden didi ki niçün bu kadar ‘ilm ü hüner ve tab’-ı pür- güher ile erkâna varup cümle-i menâsıbından şân-ı fazîlet-nişâna münâsib bir mansıb almayasun çünkü tarîk-ı tahsilden kaldun bâri bir cihet ile kalmayasun müdâm

‘avâmü’ n-nâs gibi meşakkat-i hırfet ve me’ûnet-i san’at ile zindegânî idesün didükde redd-i cevâb ve mukâbele-i hitâbda didiler ki ey yâr-ı ‘azîz sâhib-temeyyüz zamâne hâlinden gâfiller ve muktezâ-yı devr-i dândan câhiller gibi söylersün bu mes’ele-i şerîf ü denî hafî ve habî degüldür ki mansıb didükleri nesne zamânede müft ü meccân olmaz ve anı her fazl u hüneri olan varup anda hâzır bulmaz. Istılâh-ı zurefâda ve ‘örf- i ‘irfân mansıb didükleri mesnedden ‘ibâret ve mesned dahî tuhf u hedâyâdan kinâyetdür.

Mısra’: Bu sırrun yine remzin ‘ârif anlar

Bu cümlelerin ardından Latîfî, konuya ilişkin kendi yorum ve eleştirilerini getirir.

Bu devirde Allah için, bir karşılık beklemeksizin hiçbir şey yapılmayacağını söyler.

“Bu zaman öyle bir zamandır ki garazsız hiçbir iş yapılmaz. Şeyhe elin boş varsan, himmet vermek yerine cevizlerini alır. Şeyh böyleyse halkın kalanı nasıldır, var sen hesap et!” diyerek din adamlarını da eleştirir.

Ale’l-husûs bu zamânda ve bu makûle evânda lillâh bir işi ve hasbî bir cünbişi olmaz.

Nazm: Bu zaman bir ‘acep zamândur ki
Bî-garaz sanma şimdi bir iş ola

Şu ki dest-i tehî vara şeyhe
Vara himmet yerine kozun ala

Var kıyâs it buna cihân halkın
Şeyhi böyle bunun kalanı n’ola

Latîfî, Hadîdî biyografisini, bu devir ileri gelenlerinden birkaç akça karşılıksız mansıb almanın ne kadar imkansız bir iş olduğunu ifade ettiği satırlarla sonlandırır. Bu, kaba bir yumrukla sağlam bir kaleyi almak kadar zor bir iştir. Timsah ya da kaplanın ağzından bir lokma almak bundan çok daha kolay bir iştir. Yanında destek olacak, dayanacak bir kişi olmadan bu sevdaya düşen kişi muradına ermek için nice rezil ve aşağılık kimselerin ayakları altında kalmayı göze almalıdır. Elinde sarı şahin

(altın) varsa salarsın; eğer yoksa ağzınla kuş da tutsan bir fayda vermez:

Nesr: Elhâsıl bî-bâd-hevâ ve bî-tuhf u hedâyâ kişi erkândan cihet çıkarmak ve a'yân u erkân kattâlleri elinden bir kaç akça müft mansıb almak müşt-i dürüşî ile bir hisâr-ı üstüvâr almak kadar vardır. Neheng agzından lokma ve peleng agzından tu'me almak hod bir kâr-ı âsândur. Eger bî-mesned ü zahîr ve bî-mu'în ü nasîr olursa ol sevdâda dâmen-dermiyân idüp hezâr ibtihâl ü ibtizâl ile nice mâh u sâl yilmek ve dergâh-ı mîr ü vezîrde derbân u segbândan nice erâzil ü esâfilün zîr-i kademinde hak-i hakîr gibi pâymâl olmak gerekdür ki kişi murâdına vâsıl ve maksûdı hâsıl ola.

Beyt: Saru şâhin elüneyse salarsun
Ol olmazsa gerek agzunla kuş tut (LAT.T, 223-224)

Layık olduğu değeri göremediğini düşünen bir diğer şair, Nihâlî'dir. Nihâlî Cafer Çelebi, hicvettiği kişilerin makam sahibi olarak kendisinden intikam almaları neticesinde azledildikten sonra iyice fakir düşmüş, hâlini Sultan Süleyman'a arz eden bir şiir yazmıştır.⁸² Sultan, himmet gösterip kendisine yardımda bulunur. Nihâlî, mansıbı terk edip, Sultan Mehmed'in (Fatih) musahiblerine günde otuz üç akçeden ayda bin akçe vermesini örnek göstererek padişaha bu isteğini arz eder: "İlim ehline seksen, doksan, yüzlük riayetler edilirken Nihâlî bunca yıldır ilimle uğraşan biri olarak otuz üçü bulursa ne âlâ!" der.

NİHÂLÎ: Sultân Süleymân-ı merhûm ki pâdşâh-ı bende-nevâz-ı zerre-perver ve mürebbî-i erbâb-ı hüner idi, mezkûrun hâline nazar-ı 'inâyet ve iksîr-i lutf u himmetine mazhar kılup ri'âyet buyurdılar. Ol dahı terk-i menâsıb idüp Sultân Mehmed-i merhûm musâhiblerine ve sâ'ir ri'âyet itdügi kimesnelere ta'yîn itdügi ayda bin akça ki günde otuz üç akça olur, anı istid'â idüp bu kıt'a ile 'arz-ı hâl eyledi. Kıt'a:

Kime seksen kime toksan kime yüz
Ri'âyetler olur çün ehl-i 'ilme
Nihâlî bunca yıldır 'ilm içinde

⁸² Bkz. I. Bölüm, "Haksız Aziller"

Bulursa otuz üçü elf ni'me

Nihâlî'ye göre, dünyanın hâli şimdi çok güçtür. Ehliyet sahibi olmak, kişi için büyük bir suçtur. Yağı olan günde bin kere bayram ederken aç uyuz olan ise her gün oruç tutmak zorundadır. O yalnızca yaşamasına yetecek kadar rızık talep etmekte, elli değil, yalnızca otuz üç istemektedir:

Kıt'a:

Cihânun şimdi hâli katı güçdür
Ki ehliyyet kişiye ulu suçdur

Yag'olan günde bin bayram eyler
Ac uyuz olana her gün orucdur

Nihâlînün kifâf-ı külfetiçün
Murâdı elli degül otuz üçdür

Ayda bin akça ulûfe tayin edilince muradına eren Nihâlî, bu kez de talebini kırka çıkaracaktır:

Ayda bin akça eylediler, ol murâdına nâ'il oldı. Ba'dehu Beyt:

Keserdi cimrilikden cümle 'ırkı
Nihâlî otuz üçden bulsa kırkı

diyü 'ulûfesin kırk itdürmege mâ'il oldı. (AŞÇ.T, 909-910)

Nihâlî'yi haklı çıkarır görünen bir anekdot, Kınalızâde tezkiresinin Işkî ile ilgili bölümünde yer almaktadır. Işkî, kendisinde şairlik kudreti, şiirlerinde ise herhangi bir güzellik yokken zamanında büyük saygı görüp günlük yüz akçe almaktadır. Hatta, devrindeki kimi şairler ona, "Ey Işkî, şiirin kötüyse de yıldızın iyi, talihine aşk olsun!" demektedir:

'İŞKÎ: Şi'rinde melâhat ve kendüde îcâd-ı tasarrufa kudret yog iken yine zemânında hayli ri'âyet olunup yevmi yüz akçe vazîfesi var imiş. Hattâ ol eyyâmda ba'z-ı şu'arâ bu beyti dimişdür.

Beyt : 'İşkiyâ tâli'üne 'ışk olsun

Gerçi nazmun kötü sitâren eyi (KHÇ.T, 566-567)

Zeynî'nin babası, veziriazam Mehmed Paşa'nın sır kâtibidir. Bu sebepten akranlarından daha kolay bir şekilde mertebe ve mansıb basamaklarını tırmanmıştır. Lala Mustafa Paşa'nın da Zeynî'nin babasıyla geçmişten beri gelen bir hukuku olduğu için kendisine Mahmud Paşa medresesi, ardından Osman Paşa tarafından Kalenderhâne medresesi ihsan edilmiştir. Kınalızâde, Zeynî'yi, divane-meşreb ve laübalî bir kimse olarak tanımlar. Şerh ve beyana gelmeyen sözleri, yazmaya ve anlatmaya sığmayan davranışları vardır. Güçlü olduğu dönemde, eline geçirdiği kişilerin malını, eşyasını, hayvanlarını, tüm para ve altınlarını gasp ve ödünç yoluyla alarak bir alay ehil olmayan kimseye vererek kendisini cömertlik konusunda töhmet altında bırakmıştır:

ZEYİNÎ: Babası vezîr-i a'zam Mehmed Paşanın kâtib-i sırrî olmagla emsâl u akrânından tevaffuk idüp şevâhik-i merâtib ü menâsıba ta'allâ vü tesalluk itmiş idi. Ba'dehû vezîr ü serdâr-ı 'asâkir-i nusret-şi'âr dilîr-i ma'reke ve şîr-i bîşe-i gîrûdâr olan Lâlâ Mustafâ Paşayla babasının hukûk-ı sâbıkası olmagla bagteten Mahmûd Paşa medresesin ihsân itdükde sâ'ir tullâb ol vezîr-i kâmyâba gulüvv idüp hayli güft ü gû itmişler idi. Ba'dehû vezîr-i a'zam ve müşîr-i efham şecâ'at meydânının merd-i güzîni ve heybet ü salâbet-bîşezârının şîr-i garîni Ebû Bekr-salâbet ve 'Ömer-mehâbet 'Osmân-hayâ ve Haydâr-şecâ'at 'Osmân Paşa Hazretleri müdebbir-i Devlet-i 'Osmâniyân oldukda şerâ'it-i hukûk-ı sâbıkayı zâhir ü 'ıyân idüp pâyelik ile Kalender-hâne medresesin ihsân eyledi. Hakkâ ki divâne-meşreb ü lâ'übâlî gerden-i dil ü cânı kılâde-i kayd-ı teklîfden hâlî 'acâ'ib güftârı ve garâ'ib eş'ârı ve şerh ü beyâna gelmez takrîr ü tahrîre sığmaz evzâ' u etvârı vardır. Cümleden kâdir olduğu ve dest-i celb ü ahzâ itdüğü kimesnelerün emvâl ü esbâb ve 'abîd ü devâbb kalîl ü kesîr mümkün olan derâhim ü denârînin gasb u 'âriyet tarîki

ile alup bir âlây nâ-ehle i'tâ itmekle kendüye töhmet-i sehâvet virmişdür. *Leyteke lem tezinî ve lem tetasaddakî* mazmûnından gâfil

Mısrâ' : Kec 'atâyihâ ki ez-imsâk nîst

fehvâsından zâhil olmagla 'aceb makâma ırmışdür. Kâtibzâdelik töhmeti ile tahrîr ü imlâsına 'ale'l-husûs eş'âr-ı dil-güşâsına hayli i'tikâdı vardır. (KHÇ.T, 409)

XVI. yüzyılın renkli simalarından biri olan Gazâlî, Sivrihisar medresesinde göreve başlamış, bir müddet sonra “Sivri yerdir, rahat edemedim” diyerek Akşehir medresesine geçmiştir. Ardından Kazasker Kadri Efendi'den Agrad'ı talep etmiş, Kadri Efendi ise oraya layık olmadığını söylemiştir. Bunun üzerine Kadri Efendi'ye yazdığı kıtada, “Rahmet yağmuru zamanında yağmazsa letafet bahçesi taze olmaz. Efendi, sen ölçüp tartmayı bir kenara bırak, himmet metanın ölçüsü olmaz.” diyerek âdetâ layık olup olmadığını önemsememesi gerektiğini ima etmiştir:

GAZÂLÎ: Bir zemân dahı Sivrihisârda medrese alup lâkin çok oturmayup sû'âl itdüklerinde sivri yer imiş oturup huzûr idemedüm diyü bu latîfe ile Akşehir medresesin elli akçe ile alup ba'dehû Agrad fetvâsına tâlib olup Kadri Efendi pâyen degüldür didükde bu kıt'ayı dimişdür.

Deminde yagmaşa bârân-ı rahmet
Letâfet sebzeârı tâze olmaz

Efendi lutf it ölçüp dökmegi ko
Metâ-ı himmete endâze olmaz⁸³ (BEY.T, 140)

Kınalızâde, Sâni'î biyografisini anlatırken onun ilim ve marifetten nasibini almamış olduğu hâlde tarihler ve beyitler söyleyip büyük ve emin kişilerin yanına varıp isteyerek ya da istemeyerek cahilliğini ispat eden bir kardeşi olduğundan bahseder. Bu kişinin saçmalık derecesinde boş sözleri vardır. Ancak ne hikmettir ki bu

⁸³ Aynı hikâye için bkz: AŞÇ.T, 1640.

cahil kişi, müderris ve Trablus kadısı olmuştur. Bu kişiyi şeriatın hizmetine veren, şeriat binasını yok etmiştir:

SÂNÎ'Î: şa'ir-i mezbûrun bir birâder-i mihteri var idi. 'İlm ü ma'rifetden 'ârî vü berî iken târîh ü ebyât diyüp ekâbir ü sikâta virüp kendünün kabâhat ü cehlîni hâh u nâ-hâh isbât iderdi. 'Acâ'ib kelimâtı ve garâ'ib türrehâtı vardır. A'ceb-i hâlât ve agreb-i efâ'il-i dehr-i denî vü bî-sebâtıdan idi ki bu makûle kimesne merâtib-i sâmiyye ve medâris-i 'âliyyeye müderris olup Trablusa pâ-y-tahtlık ile kâdî vü hâkim olmuş idi. Fi'l-hakîka bu makûleyi hâdim-i şer'iden binâ-yı şer'i hâdim olmuş idi. (KHÇ.T, 500)

Latîfî, XVI. yüzyıl şairlerinden Üsküplü Mu'îdî'nin biyografisinde, içinde bulundukları devirde hak edenlerin hak ettikleri mertebeye ulaşamadıklarına dair bir kıta örneği verir. Devlete lâ-yık olanlar mutluluk yüzü göremezken, devlet dünyada layık olmayan kim varsa onlarındır. Cevher saçan kimselerden değeri ve imtiyaz görenler olgun kimseler olmayıp hiçbir üstünlükleri de bulunmamaktadır:

MU'ÎDÎ: Nesr: Bu kıt'a dahî anların mukatta'âtındandır.

Kıt'a: Devlete lâ-yık olanlar göremez devlet yüzün

Devlet anun kim cihânda devlete lâ-yık degül

Merdüm-i vâlâ-güherden buldı kadr ü imtiyâz

Anların kim zâtı kâmil şânları fâ-yık degül

Latîfî hemen ardından tezkiresine, Müftî Ahmed Çelebi'nin aynı konuyla alakalı şiirini almıştır. Cahillerin başı yücelerde iken kâmillerin yüzü toprağın altındadır. Hüner ehli bu dünyada bir dikene muhtaç iken hüneri olmayanlar diba kumaşlara boğulmuş hâldedirler. Hüner sahibinin faziletleri ne kadar çok olursa olsun bunu kabul edecek bir mert kişi bulamaz. Hüner ehlinin hâli ortadadır, hüner anka kuşu

gibi alemde yok olmuştur:

Nazm li-Müftî Ahmed Çelebi

Başî câhillerün fevka'l-'alâda
Yüzi kâmilleriün tahte's-serâda

Hüner ehli cihânda hâr u muhtâc
Serâser bî-hünerler gark-ı dîbâc

Ne denlû eylese kesb-i fezâyil
Bulmaz mertebe bir merd-i kâbil

Hüner ehlinün oldı hâli ma'lûm
Hüner 'ankâ gibi 'âlemde ma'dûm (LAT.T, 223-224)

Gerek direkt gerekse nasihat içerikli ifadeler doğrultusunda liyakat meselesinin o dönemde problemli bir husus olduğu anlaşılmaktadır. Meseleye içerden bu olumsuz bakışların yanı sıra, XVI. yüzyılda Habsburg sefiri olarak Türkiye'ye gelen, İstanbul'u geçip daha doğuya, Amasya'ya kadar giderek Sultan Süleyman'ın huzuruna çıkan Ogier Ghislain de Busbecq'in mektuplarında konuyla ilgili dile getirdiği ifadeler son derece olumludur. Busbecq, Türklerde tüm idari mevkilere liyakat esasına göre atamalar yapıldığını, hatta Türklerin başarısının sırrının burada yattığını düşünmektedir:

Biz huzurda iken büyük bir kalabalık vardı. Vilâyet beylerbeylerinden birçoğu hediyeleriyle gelmişlerdi. Bütün hassa süvarisi, sipahiler, gurebalar, ulufeciler burada bulunuyordu. Birçok da yeniçeri vardı. Bu koca mecliste hiçbir adam yoktur ki haiz olduğu mevkii ve rütbeyi kendi şahsî liyakat ve cesaretine borçlu bulunmasın. Hiç kimse sırf filanın neslinden gelmiş olmak dolayısıyla diğerlerinden mümtaz bir mevkiye

çıkamaz. Her adama uhdesindeki vazife ve memuriyete göre hürmet edilir. Bundan dolayı burada merasimde teveffuk kavgası yoktur. Herkesin ifa ettiği vazifeye göre tayin edilmiş bir mevkii vardır. Herkese bizzat sultan vazife ve memuriyetlerini tevcih eder. Bunu yaparken ne zenginliğe ehemmiyet verir ne boş rica ve davalara. Bir namzedin haiz olabileceği nüfuz ve şöhreti hiç düşünmez. Yalnız liyakate bakar, seciye arar, fitrî kabiliyet ve istidadı düşünür. İşte bu suretle her adam istihkakına göre mükâfat görüyor. Memuriyetlerin başında o vazifeleri görmeye hâdim kimseler bulunuyor. Türkiye’de herkes kendi mevkii ve ikbalinin bânisidir. Sultanın hükmü altında en yüksek mevkilere çıkmış olanlar çok kere çobanlıktan yetişmişlerdir. Bunlar böyle küçük mevkiden doğmuş olmaktan utanmak şöyle dursun bilakis bunu bir iftihar neticesi telakki eder. Ecdatlarına ne kadar az borçlu bulunurlarsa kendilerini müftehir olmakta o kadar haklı görürler. Türkler insanlarda meziyetin irs tarikiyle intikal ettiğine, bir miras gibi elde edildiğine inanmazlar. Bunu kısmen Allah’ın bir ihsanı, kısmen de çalışmanın, zahmetin ve gayretin mükâfatı diye telakki ederler. Nasıl güzel sanatlara, musikiye yahut riyaaziye veya hendeseye istidat irsî bir şey değilse, bir oğul nasıl mutlaka babasına benzemek lazım gelmezse seciyesinin de irsî olmadığına, bir oğlun babaya benzemek lazım gelmediğine, meziyetlerinin kendisine Cenâb-ı Hak tarafından bahşedildiğine kânidirler. İşte bu suretle Türklerde şeref ve makam, idari mevkiler liyakat ve maharetin mükâfatıdır. Namussuz, tembel ve âtıl olanlar hiçbir zaman yükselmezler, ehemmiyetsiz ve hakir bir hâlde kalırlar. Türklerin neye teşebbüs ederlerse muvaffak olmalarının, hâkim bir ırk hâline gelmelerinin ve her gün hükümetlerinin, hudutlarını genişletmekteki hikmeti bundandır.⁸⁴

Busbecq, liyakat konusuna asalet kavramı üzerinden de değinir. Osmanlı hanedanı hariç diğer ailelerde asalet kavramının sorun edilmediğini, aristokrat aileden gelen birilerinin köylülerle evlenebileceğini, şahsî meziyet ve liyakat dışında bir şeyin önemli olmadığını vurgulamaktadır:

Burada, umumiyetle, insanların asalet dedikleri şeyin kararsızlığından ve tahavvülünden bahsetmek isterim. Müstesna surette iyi yetişmiş gibi görünen bazı kızlar gözüme çarptı.

⁸⁴ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 92-93.

Bunların büyük ailelere mi mensup olduklarını sordum. Büyük çiftlik sahipleri hatta hükümdar hanedanı neslinden geldiklerini, fakat şimdi köylüler ve çobanlarla evlenmiş olduklarını söylediler. İşte Türkiye hükümeti dâhilinde asalet bu derece düşkün bir mevkide bulunuyor. Daha sonraları da her tarafta Kantakuzen ve Paleolog imparator hanedanına mensup kimselerin çok hakir (itibarsız) mevkide bulunduklarını gördüm. Çünkü Türkiye’de, hatta Türklerin kendi aralarında bile, şahsî meziyet ve liyakatten başka hiçbir şeye kıymet verilmez. Osman hanedanı bu kaidenin biricik istisnasıdır. Yalnız o ailede irs ve nesep bir mevki temin eder.⁸⁵

1.2.3. İmtihanların Dikkate Alınmaması

İncelemiş olduğumuz metinler içerisinde ilmiye sınıfına yönelik imtihanların dikkate alınmaması ile ilgili eleştiriler de yer almaktadır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın verdiği bilgilere göre herhangi bir medresede münhal olup oraya aynı derecede birkaç müderris talip olursa aralarında imtihan yapılırdı. Bunun için müderrislere herhangi bir mesele verilerek hem takrirleri dinlenir hem de o mesele üzerine bir risale yazdırılırdı. Bunu müteakip bir heyet tarafından tetkik edilen risaleden sonra kim muvaffak olmuşsa münhal medrese ona tevcih edilirdi.⁸⁶

Latîfî tezkiresindeki ifadelere göre Kastamonulu Şânî, devrin büyük âlimlerinden Kemâlpâşazâde’den mülâzım olmuş, zekâsı eşsiz derecede olan şanı yüce bir kimsedir. Mülâzemet vakti geldiğinde imtihan sırasında akranlarından önde gelip, onların cevap veremediği pek çok soruya cevap vermiştir. Ancak buna rağmen yine de medrese ya

⁸⁵ a.e., s. 48.

⁸⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, TTK, Ankara 2014, s. 73.

da kaza yolunu tutamamış, mansıblar diğer adaylara layık görülünce mahrum ve muradını alamamış bir şekilde arkalarından bakakalmıştır:

ŞÂNÎ: Nesr: Mezbûr mevâlî-i 'izâmdan Kemâlpaşa-zâde mülâzımlarından fâyık u mümtâz dânişmend ve zihn ü zekâda bî-mânend idi ve şanı bülend idi. Zamân-ı mülâzemetde hîn-i imtihânda akrân u emsâlinde imtiyâz u rüchân buldukda ve ta'yîn olan mahall- i mebhasun mütâla'a ve istihrâcında dakîku'l-hayâl gayr-ı mündefî' nice su'âl ile husemâ ve şürekâya gâlip oldukda bunca rüchân müfid ü nâfî' olmayup yine tedris ü kazâdan mahlûl u mevkûf olan mahall ü münâsib-i menâsıbı anlar alup bu mahrûm u nâ-murâd bakakalıcak gerdûn-ı sifle-nevâzla mücâdele ve ceng ve devrân-ı degâ-bâzla setîze-âheng birle bu kıt'ayı 'itâb-âmîz ve 'arbede-engîz ile hitâb itdi.

Şânî, bu olayın üzerine orada mükemmel bir şiir söylemiş, söylediklerinin tam tersini ima ederek âdetâ bilgeliğini bir kez daha ispat etmiştir. Şâir, “Ey felek! Câhil ve bilgisizlere meylediyorsan, ben de o kadar kâmil ve bilgili bir kişi değilim. Beni irfan sahibi sanıp neden bu kadar cevrediyorsun, beni fazilet ehli sandınsa, hâşâ, değilim! Ben de aşağılık, câhil bir kimseyim, bana da bir nazar et; ahmaklıkta ve eblehlikte kimseden aşağı kalır değilim. Beni cehâlet ile imtihan et, cahiller de gelip kalın kafalılıkta hiçbirine denk olmadığımı görsünler. Câhillere mansıb almak nasıl olurmuş göstereyim, cehâletin karşısında şimdi artık güçlü değilim.” diyerek hakkını savunur:

Ol mahalde imlâ ü inşâ ve ibnâ ü inhâ eylemişdür.

Kıt'a: Ey felek meylün eger câhil ü nâdâna ise
Ben dahi tâ o kadar kâmil ü dâna degülüm

Bana bu cevri nedür sâhib-i 'irfân sanuben
Ehl-i fazl anladun ise beni hâşâ degülüm

Echel-i dîn u denîyüm bana da bir nazar it
Gayrıdan humk u belâhatda da ednâ degülüm

İmtihân eyle beni cehl ile gelsün cehele
Ki gabâvetde bugün kimseye hemtâ degülüm

Mansıb almak nic’olur göstereyin cühhâle
Cehl ile şimdi hele dahî tûvânâ degülüm

Latîfî, tezkiresine Şânî’den ima yüklü bir beyit daha alır. Şânî, “Eyvahlar olsun ki kemâl, bu devirde eksiklik sebebiymiş. Olgunluk şimdi, mal tahsil eylemekte imiş.” diyerek mal ve kemal kelimelerini imalı ve isabetli şekilde kullanmaktadır:

Velehû: Veh bilmedük ki mûcib-i noksân imiş kemâl
Tahsîl-i mâl eyle ki şimdi kemâl imiş mâl (LAT.T, 317-318)⁸⁷

1.2.4. Medrese-Kaza Tercihi

Müderrislik ve kadılık, Osmanlı döneminde ilmiye sınıfını temsil eden saygın mesleklerdendir. Her iki mesleğin de öğrencilik aşaması benzer süreçleri ihtiva etmekte, mezun olunduktan sonra göreve atanma aşamasında meslek tercihi ya da sonrasında meslekler arası geçiş yapılabilmektedir.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, müderrislik ve kadılık yoluna giden süreci kısaca şu şekilde tarif etmektedir: Bir medrese talebesi, Hâşiye-i tecrid medreselerinden başlayarak müteaddid hocalardan ders görüp nihayet Hâriç ve Dâhil medreselerine devam eder ve burayı tamamladıktan sonra arzu eden Sahn-ı seman veya Sahn-ı Süleymaniye medreselerine devam eder ve burayı tamamladıktan sonra icazet alır yani kendisine müderrislik edebileceğine dair diploma verilirdi. Bundan sonra müderris

⁸⁷ Aynı hadise için bkz: KÜN.A, 158-159; KHÇ.T, 463.

namzedi nevbet denilen müderrislik veya kadılık almak için sıra bekler. Eğer Anadolu’da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin ve Rumeli’de müderris veya kadı olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam edip matlab denilen deftere ruznameye (gündeme) ismini kaydettirirdi.⁸⁸ Kadılar medrese tahsili görüp icazet alarak mülâzemet edenlerden tâyin edilirdi. Medreseden çıkıp kazasker divanına mülâzemet edenler, müderris olmak istemeyip kadılık etmek isterlerse doğrudan doğruya kaza kadılıklarına tayin edilebildikleri gibi bir müddet müderrislik edip sonra kadı olmak isteyenler de müderrisliklerinin derecesine göre kaza, sancak veya eyaletlerden birinin kadısı olurlardı.⁸⁹

Müderrislerden Hâşiye-i tecrid müderrisliğinden (20-25 akçe yevmiyeli ilk müderrislik) itibaren en son müderrisliğe kadar herhangi bir müderris derecesine göre bir kadılığa geçebilirdi. Yirmi ila otuz akçe yevmiyeli bir müderris kaza (ilçe) kadılıklarına, elli akçe yevmiyeli müderris yüz elli akçelik sancak kadılıklarına ve Sahn müderrisleriyle altmışlı müderrisler mevleviyet tabir olunan beş yüz akçeli Şam, Halep, Mısır gibi eyalet kadılıklarına tayin olunurlardı.⁹⁰

İnceleme alanımıza giren metinler içerisinde kimileri medrese yolunu meşakkatli olmasına rağmen daha cazip görürken kimileri de huzur ve rahatın, maddi kazancın daha çok kaza yolunda olduğunu düşünerek, “Devlet kaza yanındadır” meselini düstûr hâline getirmiştir. Örneğin Ubeydî, bu saikle kaza yolunu seçmiştir:

⁸⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 55.

⁸⁹ Uzunçarşılı, **a.e.**, 94.

⁹⁰ Uzunçarşılı, **a.e.**, 75.

‘UBEYDÎ: Kâdîzâde Efendiden mülâzım oldukdan sonra devlet kazâ yanındadır diyü mansıb-ı kazâyâ rızâ viridi. (KHÇ.T, 545)

Edirneli Mecdi de mutluluğu kaza yolunda bulacağına inanarak müderrislikten kadılığa geçen kimselerdendir:

MECDÎ: Nâmı Mehmeddür. Bir gurre-i garrâdur ki şehir-i Edirnedir nümâyân ve bir hûrîd-i pür-ziyâdur ki ufk-ı belde-i mezbûreden tâli’ ü rahşân olmuştur. Mukaddemâ tahsîl-i ma‘ârif-i iştigâl ve tekâmül-i fezâ’ il ile kandîl-i dil ü cânına iştigâl virdükden sonra Ahîzâde Mehmed Çelebinün medrese-i Sultân Bâyezîdde müderris iken hizmet-i i‘âdesinden mülâzemet-i müyesser olup ‘arûs-ı me’mûlî mınassa-i zuhûrda cilveger oldukda devlet kazâ yanındadır diyü semt-i kazâyâ mâ’il olup silk-i kuzât-ı kasabâta dâhil oldu. (KHÇ.T, 743)

Aynı şekilde, Ebussuud Efendi’den mülâzım olan Müslimî Efendi, İbrahim Paşa medresesinde müderrisken devlet kaza yanındadır diye düşünerek kadılık yolunu seçmiş, ancak kadılık onun için çileli bir işe dönüşmüştür. Müslimî Efendi, Şehzâde Bayezid’in Amasya’da isyanı esnasındaki olaylardan sorumlu tutulacak, görevinden azledilecektir.⁹¹

MÜSLİMÎ EFENDÎ: Tahsîl-i envâ’-ı fazl u kemâl ve tekâmül- i dâ’ire-i esnâf-ı ma‘ârif ü efdâl idüp hasbû’l-’âde sülûk-ı tarîk-i istifâde itdükde cenâb- ı felek-kıbâb müftî’l- imâmü’l-haberî’l-himâm ve’l-bahri’l-kamkâm mazhar-ı dakâ’ik esrârî’l-te’vîl kâşif-i hakâ’ik envârü’t-tenzîlî’l-matla’ ‘âli-havâsu’t-terâkîbî’l-ma’ânî ve’l-vâkıf ‘alâ gavâmız nûketi’l-kur’ân ve’s-seb’i’l-mesânî üstâdânâ Ebu’s-su’ûdü’l- ’imâdî Hazretlerinden nâ’il- i rütbe-i mülâzemet oldukdan sonra sâlik-i tarîk-i tadrîse olup rûz-be-rûz kasr-ı rif’atlerini teşyîd ü te’sîs üzre Kostantiniyye-i mahmiyede kırk akçe ile medrese-i İbrâhîm Paşada müderris iken

Beyt : Devlet için ihtiyâr itdi kazâyı Müslimî

Bu mesel meşhûrdur devlet kazâ yanındadır

diyüp semend-i tab’-ı mekârim-iktizâsıyla müteveccih-i seyr-i fezâ-yı kazâ olmuştur idi.

⁹¹ Bkz: II. Bölüm, “Kadılar”, “Müslimî Efendi”

Fi'l-vâki' kazâ hizmet-i 'aliyyelerine mahz-ı kazâ ve 'ayn-ı 'anâ olup kazâ-yı evtâr amânî itmek ister iken kazâ-yı âsmân oldu. (KHÇ.T, 775)

Kaza yolunu seçen bir diğer kişi ise Nûrî'dir. Kınalızâde, Nûrî'nin Kepenkçi müderrisi iken kaza yoluna girmesini tedris yolunun fakirliğine tahammül edememesine bağlamaktadır:

NÛRÎ: Kırk akçe ile Kostantiniyye-i 'aliyyede Kepenkci müderrisi iken tarîk-i tadrîsün fakr u fâkasına tahammül itmeyüp tarîk-i kazâyâ girmişdür. Bir def'a vâlid-i firdevs-makâm kâdî-i Şâm-ı şeref-encâm iken ba'z-ı a'dâ vü hussâdı merhûma gamz u nifâk itdüklerinde (Hazret)-i vâlide ruk'a inhâ idüp mezbûra gönderdükde *yurîdûne en yutfi 'û nûra 'llâhi bi-efvâhihim* âyet-i kerîmesin ruk'ada derc idüp hizmet-i vâlidün sebeb-i izdiyâd-ı ri'âyet ü nevâzişi olmuş idi. (KHÇ.T, 866)

Hasan Çelebi, Kâmî Efendi bahsinde müderrisliğin gelirinin az olması, medrese yolunun fakr u faka içerisinde bırakması konusuna yeniden temas eder. Kâmî, önce tedris yoluna girip Mustafa Paşa medresesine müderris olmuş, daha sonra Sultan Süleyman onu kendi medreselerinden birine görevlendirmiştir. Ardından Edirne kadısı olan Kâmî, Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferinde vefatının ardından tahta Sultan II. Selim geçip Edirne'ye geldiğinde bazı gazez sahibi kimselerin fesadına uğramış, halkın kendisinden şikayetçi olduğu söylenerek azlettirilmiştir:

KÂMÎ EFENDİ: Ba'dehû sâlik-i semt-i tadrîs olup elli akçe ile Dârü's- saltanütü'l-'aliyye-i Kostantiniyye-i mahmiyyede Mustafâ Paşa medresesine müderris olup niçe müddet ol medresede ikâmet idüp evvel dereceden pâye-i uhrâya ta'allî vü teselluk itmemekle akrânı kendüden tefevvuk itmiş idi. Hezâr mihnet ü âlâm ile nâ- ümmîd ü nâ-kâm iken iltifât-ı cenâb-ı celâlet-nisâb ile kâmyâb olup sâhib-kırân-ı zemân merhûm Sultân Süleymân Hân merkûmun sefâ'in-i âmâlin bedâyi'-i mecd ü me'âl ile meşhûn ve 'unvân-ı dil ü cânını envâ' u esnâf-ı lutf u ihsânına makrûn idüp az müddetde kendü medreselerinden birini ihsân itmekle hâtır-ı mahzûnını hurrem ü handân idüp yine zemân-ı gayr-ı medîdde kasr-ı lutf-ı bî-hasrını teşyîd ve mukaddemâ olan cümle-i şefkat ü re'fetini te'kîd idüp def'aten Dârü'n-nasr-ı Edirne kazâsını taklîd eyledi. Ba'dehû ol sâhib-kırân-ı cihân fermân-dih-i

zemîn ü zemân Sultân Süleymân Hânun sahîfe-i dil ü cânı *küllü men 'aleyhâ fânin*⁹² rükûmı ile merkûm u dîbâce-i eyâlet ü celâleti *tilke 'l-eyyâmu nudâviluhâ beyne 'n-nâsi*⁹³ sûtûrı ile mersûm olup ol şâh-ı Zuhâl-mahall-i muhâsır-ı kal'a-i Sigetvâr iken muhâsır-ı 'asker-i ecel olup Evreng- i Süleymânîsin emr-i cenâb-ı Subhânî ile şâh-ı Selîmü't-tab'a teslim eyledükde ol şâh-ı sa'âdet-makrûn müteveccih-i ordu-yı hümâyûn olup bir iki gün şehir-i Edirneye şeref-nüzûl buyurduklarında ba'z-ı ashâb-ı devletün mezbûra garazı olmanın re'âyânun andan şikâyeti vardur diyü ma'zûl itdürdiler.

Kâmî, Kıbrıs fethedildikten sonra ise Kıbrıs kadılığına atanmıştır. Tezkiredeki ifadelerle göre Kâmî'ni kaza yoluna rıza göstermesinin sebebi fakirlikten kurtulmak ve biraz para kazanmaktır. Aradığını bulamayan ve bu yolda istediğine ulaşamayıp fakr u faka ızdırarından halas olamayan Kâmî, bir yıl sonra emekliye ayrılmıştır:

Ba'dehû ol vâris-i tâc-ı Keyânî ve taht-ı Süleymânî olan Dârâ-yı cihân Sultân Selîm Hân-ı Sâni (Hazret)lerinün zemân-ı devlet ü kâmrânîlerinde cezîre-i Kıbrıs feth olındukda kazâ-yı cezîre ma' tevâbi'hâ el-'azîz ol cenâb-ı sâhib-gazîre taklîd olunmuş idi. Lâkin ol makûle belâya mübtelâ olmakdan maksûd aslı ve bu gûne kazâyâ rızâ virmekden murâd-ı küllî fakr u faka ızdırarından bir mikdâr halas olup iktisâb-ı gınâ vü yesâr ve tahsîl-i dirhem ü dînârdur. Ammâ ber- fehvâ-yı *mâ küllü mâ yetemennâ 'l-mer'u yudrikuhu*⁹⁴ ol ma'nâ dahı hâsıl olmayup cezîre-i mezbûrenün re'âyâ vü berâyâ sagîr ü kebîr ve za'îf ü tüvânâsı tu'me-i şemşîr-i guzât u mücâhidîn ve lokma-i hüsâm-ı humât-ı câh u dîn olup bakiyetü's-süyûf olan me'ûf u melhûflar dahı na're-i tûb u tüfenk ve sadme-i tîr ü hadeng ve ra'd u berk-i tîg-i bî-direngden niçe zemân hayrân u deng olup hırâset ü zirâ'ata kudret ü istitâ'atleri olmanın cezîre-i mezkûr bir iki sâl kalb-i erbâb-ı kemâl gibi perîşân olup etrâf-ı memâlik-i islâmdan re'âyâ sürûlmek ile fi'l-cümle ma'mûr u âbâdân olmuş idi. Müddet- i medîde kazâ-yı mezbûrda miknete iktidârları olmamagın nâ-kâm u nâ-çâr yevmi toksan akçe ile tekâ'üd ihtiyâr itmiş idi. (KHÇ.T, 709-710)

Her ne kadar refaha erişmek için tercih edilen bir yol olarak görünse de kaza yolu, kendi içerisinde başka zorlukları barındırmaktadır. Bunu geç de olsa anlayan pek çok

⁹² Rahmân-26 (Yeryüzündeki her canlı yok olacak).

⁹³ Âl-i İmrân-140 (O günleri biz insanlar arasında döndürür dururuz, zaferi bazen bir topluma bazen öteki topluma nasip ederiz).

⁹⁴ Kişi her istediğine kavuşamıyor.

kişi devletin kaza yanında olmadığını fark edince pişmanlıklar yaşamıştır.

Kelime anlamı “konaklama yeri, misafir için hazırlanan yemek” olan nüzöl, mâli bir terim olarak sefere giden ordunun konaklama, yeme içme masraflarını karşılamak üzere halktan alınan geçici bir vergi türünü ifade eder. Nüzöl vergisi, avarız vergisinin devamı niteliğinde olduğundan, verginin tarh ve tahsili belirlenirken avarız hanesi temel alınmıştır. Bununla bağlantılı olarak öşür ve salariyede doğrudan doğruya toprağı işleyen ifti mükellef durumunda iken nüzulda bu mükellefiyet kazaya yani bir kadı’nın görev sahasına giren şehir, kasaba ve köylere aittir. Dolayısıyla nüzulün tarh ve tahsil sürecinde önde gelen görevli kadıdır.⁹⁵ Hâverî, müderrislikten kadılığa geçtiğinde, bu vergiyi toplama görevini yapacak olmaktan dolayı üzüntölüdür. Kendisine nüzöl yolunda pek çok bela yoldaş olmuştur. Bir kaşık aşla yetinmeyerek neden tedrisi bırakıp da kadı olduğunu sorgular. şimdi bu kâfirlerden nüzöl vergisini nasıl alacağını, kötü başın sahibine domuz güttüreceğini söyler. Âşık elebi de kadılık görevinde bulunmuş bir kimse olarak, bu göreve mübtelâ olmak zorunda kalmış, bunun hiç iyi bir şey olmadığını vurgulamıştır:

HÂVERÎ: Müderris iken kâzî olup ibtidâ’en nüzöl ihrâcıyla mübtelâ oldukda kefare eleminden zarûrî dimişdür. Kıt’a:

Nedür ey Hâverî bunca belâlar

Sana râh-ı nüzölde oldu yoldaş

⁹⁵ Süleyman Polat, “Osmanlı Devletinde Nüzöl Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzöl Vergisi Üzerinden Değerlendirmek”, **Belleten** 82, TTK, 2018, s. 830. (829-862)

Niçün tedrîsi koyup kâzi oldun

Sana yitmez mi sandun bir kaşık aş

Nüzül kâfirlerini var sür imdi

Tonuz gütdürür ıssına yavuz baş

Fakîr zahîre ihrâcına mübtelâ olduğumda didüm idi Beyt:

Çıkarmakdansa bir kâzî zahîre

Yeg olman mübtelâ olup zahîre (AŞÇ.T, 1511-1512)

Hâtîfî, maddi kazanç elde edeceği düşüncesiyle kaza yolunu tercih edenlerdendir. Hâtîfî, Âşık Çelebi tezkiresinde, her zaman birine âşık olup yolunda ayaklar altına düşen bir kimse olarak tasvir edilir. Bu gözdelerden biri de Fındık Memî'dir. Fındık Memî'nin pek çok âşığı vardır ve ona kese kese altınlar, altın kılıçlar, atlar, semur kürkleri, kıymetli kumaşlar, nadir kitaplar hediye ederlerken Hâtîfî'nin hasret ahı ve gözyaşından başka verecek bir şeyi yoktur. Bunun üzerine sevdiğine, "Benim elbette medrese değil kaza yoluna girmem gerekir. Gel sana bin filori borç ikrar edeyim, vadelerini nasıl istersen o şekilde ödeyeyim, yeter ki beni bırakıp başkalarına vefa gösterme" der:

HÂTİFÎ: Her zemânda bir 'âlî-cenâb dil-bere hevâdâr ve sebze gibi bir serv-i sâyedâr ayagında pây-mâl u hâksâr olurdu. Cümleden biri Fındık Memî'dür ki ekâbirden 'uşşâkı kîse kîse zerler ve zerrîn tîg ü hancerler, câme vü destârlar, esb-i rehvarlar, mahbûb hıdmetkârlar 'Acemî kâlîler ve Firengî nihâlîler, kürk-i semmûrîler, kâse-i fagfûrîler, fâhir esbâblar ve kem-yâb kitâblar bağışladukda bu dahî âh-ı hasret ve eşk-i fûrkatden gayrı bâd-ı hevâ ve dest-âvîze kâdir olmayup sultânüm ben elbette medrese almam, tarîk-i kazâyâ sâlik olsam gerekdür. Gel sana şu kadar bin filori deyn ikrâr

ideyin ne kadar buyurursan va'deleri yolunda ber-güzâr ideyin, tek agyâra yâr ve beni koyup ekâbire vefâdâr olma dirdi. (AŞÇ.T, 528)

Edirneli Mecdî, Âşık Çelebi'ye göre devrinde benzeri az olan seçkin bir şairdir. Akranları arasında da ilime olan kabiliyetiyle öne çıkmış durumdadır. Nazım ve nesri son derece başarılı olan şair, Arap nesrinde ve kaside yazımında da üstaddır. Âşık Çelebi, Osek kadılığı görevi yapan Mecdî'nin kaza yoluna gitmesini âdetâ onun harcanması gibi görmekte, bu durumu zamanenin alçakları korumasına bağlamaktadır:

MECDÎ: Edirmelidür. Şi'r dir şa'irlerde nazîri az dimelidür. Ehl-i 'ilmün fâ'iki ve akrânının makbûl u kabûle lâyıkidur. Hâlâ Sultân Bâyezîd'ün Edirne medresesi i'âdesinden mülâzımdur ve yine tahsîl ü tekmîl-i kemâlâta müdâvimdür. Şi'ri çâşnîdâr ve nazmı hemvârdur. Çok bîkr-i ma'nâya dest urmuşdur ve edâsı dahı puhtedür, kemâle ırgürmüşdür. Selîkası nazm u nesre şâmildür ve inşâ-yı 'Arabîde dahı kâmindür. Şem'iyyesi vardır hiddet-i zekâsına delîldür ve tûmâr-ı inşâsı gûyâ şem'-i kâfûrîdür ki sûy-ı kûy-ı belâgata hâdi's-sebîldür. Kasâ'idde dahı yed-i tûlâsı ve bi'l-cümle fûnûn-ı ma'ârifde derece-i 'ulyâsı vardır. Zemânenün dûn-perverliği cihetinden kazâyâ ugrayanlarındandır. Osek kâzîsı olup sedâd u istikâmetle mu'ayyenlerdendir. (AŞÇ.T, 783)

Medrese ve kaza ile ilgili bir diğer anekdot ise İshak Çelebi ile Amrî arasında geçmektedir. Birlikte danışmendlik yapıp mülazım olduktan sonra Amrî Serfice'de kadı, İshak Çelebi ise Siroz'da müderris olur. Kaza yolunu seçen Amrî, İshak Çelebi'ye mektup gönderip kadıların huzur ve sefa içinde olduklarını ve kazançlarının bolluğunu anlatır. İshak Çelebi ise Amrî'ye bir kıta ile cevap verir. O da müderrislerin bey gibi haftada dört gün dostlarıyla divan topladıklarını, kadıların ise dava zamanında doğruyu bırakıp eğriye bile iftira edebileceklerini söyler:

İSHÂK ÇELEBÎ: Merhûm-ı merkûm Mevlânâ 'Amrî ile dânişmendlikde şerîk ü sehîm ve hem- dem-i kadîm olup mülâzemetden sonra 'Amrî, Serfice'ye kâzî ve İshâk Çelebi Siroz'da müderris olmuş. İtifâk 'Amrî, İshâk Çelebi'ye mektûb gönderüp taraf-ı tarîk-i kazâyâ tergîb ider ve kuzâtun ol zemânda olan huzûr u safâsı ve tahsîl-i dünyâsı ile tatrîb

ider. İshâk Çelebi mukâbeledede bu kıt'a ile cevâb virür. Kıt'a:

Tâlib-i medrese cem'iyet-i yârân eyler
Dört gün heftede bir beg gibi dîvân eyler
Da'va faslında efendi ki olur kâzîlar
Togruyu şöyle koyup egriye bühtân eyler (AŞÇ.T, 338-339)

Her iki tarafın da olumlu ve olumsuz özellikleri bulunmakla birlikte medrese ve kaza tercihinin yapacak kişilerle ilgili fikir vermesi açısından Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinin Meâlî bahsinde anlatılanlar dikkat çekicidir. Garip bir şekil ve surette olduğu ifade edilen, sakalsız pürüzsüz bir yüze sahip olan Meâlî, hezel ve hicvi âdet edinmiş, sakalın ağırlığından uzak, sükunet ve ağırbaşlılıktan ârî, rind-meşrep bir kimsedir. Bu hâli dolayısıyla ona müderrislik layık görülmemiş, kadılık yoluna gönderilmiştir:

ME'ÂLÎ: Yârhisâroglı demek şöhre-i dâr u diyâr olan fâzıl-ı nâmdârun oğludur. Kayd u teşvîş-i rîşden âzâde ve rûy-ı emlesi mânend-i felek-i atlas-ı nukûş-ı mahâsinden sâde garîb şekl ü sûret ve 'acîb vaz' u hey'et dâ'imâ hezl ü hicâ kârı ve hemîşe rindlikle kallâşlık evzâ' u etvârı olup kesâfet-i lihyeden beri olmagla mezbûra gâyet hiffet 'ârız u târî olmuş idi ki sekîne vü vakârdan dahı bi'l-küllîye 'ârî idi. Bu hâl u şânından sudûr-ı zemân ana mansıb-ı tedrîsi revâ vü sezâ görmeyicek sâlik-i mansıb-ı kazâ olup Anadolu'da ve Rûmilinde bilâd-ı kebîreye kâdî olmuşdu. (KHÇ.T, 735)

1.2.5. Âlimlerin Durumu

Bu yüzyılda ilmî alana getirilen bir diğer eleştiri de âlimlerin durumları ile alakalıdır. Mensur metin yazarları bu dönemde rüşvet ve liyakatsizlik zemini ile birlikte değerlendirildiğinde âlimlerin hem nitelik hem de nicelik bakımından azaldığını düşünmekte, layık olduğu hâlde takdir görmeyen âlimlerin incinerek her şeyi bırakıp gittiklerini vurgulamaktadır.

Kınalızâde Hasan Çelebi'nin nakline göre bir gün faziletli kimseler devrin büyük âlimlerinden Kemal Paşazâde'nin etrafında toplanarak onun kıymetli sözlerini dinlemektedirler. İçlerinden birisi, Molla Refik'in ilim ehli olmadığı hâlde bulduğu kitabı topladığını, bu kadar kitabı hapsetmekten muradının ne olabileceğini sorar. Büyük âlim ise kinayeli bir şekilde zamanın ulemalarından şikayet ederek çoğu kimsenin kitabı alıp işkence ettiğini, Molla Refik'in kitabı hapsetmesinin işkence etmesinden daha kabul edilebilir olduğunu söyler:

AHMED EFENDÎ (KEMAL PAŞAZÂDE): Hikâyet olunur ki efâzıl u emâsil-i rûzgârdan niçe nâmdârlar pervânevâr bir gice Monlânun şem'-i pür-envâr-ı dîdelerine cem' ve bârân-ı bahâr ve nîsân-ı lü'lü-bâr gibi kelâm-ı fesâhat-şî'ârına sadef-girdâr gûş tutup cümleten sem' olmuşlar idi. İçlerinden birisi Monlâ refik-i ehl-i 'ilm degül ammâ bulduğu kitâbı cem' ider. 'Acebâ bu denlû kitâbı habs itmekden murâdı ne ola didükde Monlâ dahı 'ulemâ-yı zemâneden kinâyet ve ebnâ-yı rûzgârdan şikâyet idüp yârân-ı safâ kitâbı alup olanca işkence iderler. Hele bu habs idermiş habs hod işkence itmekden evlâ idüğü zâhir ü hüveydâdur buyurmışlardır. (KHÇ.T, 167-168)

Riyâzî, mâhir bir müneccim ve yıldız falı bakmaya kâdir bir kimsedir. Gelibolulu Âlî'ye göre sanayi ve bedâyî cevherini çalmış olan Riyâzî, gökyüzü çemberini elinde top gibi oynatmaktadır. Mülâzemet yolundan feragat eden Riyâzî'nin manzum ve mensur eserleri de mevcuttur. XVI. yüzyılda İstanbul'da görülen meşhur veba salgını esnasında bu illete çözüm bulmak amacıyla leşle beslenen bir kuş olan çaylakları şehir surları dâhilinde tutmamak gerektiğine dâir görüş bildirir. Ancak, inanca aykırı düşeceği gerekçesiyle Riyâzî'nin bu görüşü kabul görmez. Bu olaya çok içerleyen Riyâzî, günden güne yıldız falı bakmayı bile bırakır. Hatta o dönemde, Mevlânâ Lütfullah'ın ölümü ile birlikte yıldız ilminden anlayan hiç kimse kalmaz:

RİYÂZÎ-İ DİĞER: Bu Riyâzî İstanbul kul ogullısıdır. Müneccim-i mâhir ve takvîm istihrâcına kâdir tabakât-ı eflâk safahât-ı usturlâb gibi öninde hâzır olanların belki kürre-i semâvât u 'arzı tûb gibi elinde oynadanların birisidir. Yanî ki sanâyi' u bedâyi' cevâhîrinün ugrısıdır. Tarîk-ı mülâzemetden ferâgat eyledi. Manzûm u mensûr ba'zı te'lîfâta cüll-i himmet eyledi. Menkûldür ki dâr-ı vebâ ve cezîre-i ta'unla müsemma olan İstanbul şehrini ol renc ü 'inâdan hıfz için sûr-ı Kostantiniyye dâhiline çaylak kondurmamaga müte'allik da'vâlar itdi. Ba'zı erbâb-ı devlet i'tikâdât-ı nâsa hâlel virür hâlatdur diyu ruhsat virmemegin mübâşeretî câ'iz görilmedi. Ana binâ'en rûzgâra incindi. Yıldan yıla takvîm istihrâcına bile mukayyed olmaz oldu. Hattâ meşâhîr-i münecciminden Mevlânâ Lutfullâh vefâtında ashâb-ı nücûmdan kimse kalmadı. (KÜN.A, 146-147)

Bu konu ile ilgili Busbecq'in çaylak kuşları ile ilgili gözlemleri de dikkate değerdir. Busbecq, Osmanlı ülkesinde çaylak kuşlarına çok şefkatli davranıldığını, bu kuşların şehirleri temiz tuttukları için tercih sebebi olduğunu vurgulamaktadır. Koyun kestirip bağırsaklarını havaya atarak çaylakların gelmesini sağlayan Busbecq eserinde, leşe üşüşen çaylakları gizlice avladığını şu satırlarla anlatmaktadır:

Şimdi de size kuşlardan bahsedeceğim. Türkler bütün hayvanlara ve bilhassa kuşlara karşı şefkatli davranırlar. Bunların içinde de en çok çaylakları tercih ederler. Fikirlerince bu kuşların vazifesi şehirlerini temiz tutmaktır. Onun için bu cins kuş burada pek mebzuldür. Kendilerine bir şey yapılmadığından insana alışıyorlar. Bir ısıklık çalarsanız davetinize icabet ederek gelirler ve havaya atılan bir gıdayı ayaklarının arasına sıkıştırarak yükselirler. Âdet edindim: Bir koyun kestiriyorum. Barsaklarını çaylaklara dağıttırıyorum. Bunlar havaya atılıyor. Derhal on, on iki, yirmi çaylak peyda oluyor. Biraz sonra bunlar o kadar çoğalıyor ki, ev adetâ bir bulut altında kalıyor. İçlerinden bazıları eti adamların elinden kapacak kadar cüretkârlık gösteriyorlar. Bu sırada ben bir sütunun arkasında elimde yayla gizleniyorum, onları artık nerelerinden rast gelirse, kuyruklarından kanatlarından vuruyorum. Nihayet, birkaç tanesi ölü hâlde yere düşüyor. Bu avcılığı Türkler görmesin diye ancak kapılar kapalı iken yapabiliyorum.⁹⁶

⁹⁶ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 142-143.

Rumelili şair Sâilî, tasavvufa meyletmiş, tevhid ilmiyle alakalı pek çok risale ve kitaba ilgi duyarak onlarla meşgul olmuştur. Karamânî⁹⁷ adı verilen ve şeytanca işler işleyen kişi teftiş edildiği zaman Sâilî, korkusundan Ebussûud Efendi'nin faziletli meclisine vararak kendini kurtarır. Ancak bu olaydan öylesine etkilenmiştir ki aklını yitirmiş, şifahanede zincire vurulmuştur. Kendisine divane diyenlere karşılık asıl aklı olanların divane olduğunu söyleyen Sâilî, bu hâlden iyileşmeden ölmüştür:

SÂ'İLÎ: Nâmı Mehmeddür. Rûmilinde Yenişehrdendür. Fenn-i tasavvufa mâ'il olup mücâhede vü hâlsüz mücerred kâl ile mutâla'a-i kütüb ve resâ'il-i 'ilm-i tevhîde müştâgil ü mutavaggıl idi. Karamanî demekle ma'rûf olan mülhid ü zâl ve şeytân-ı bed- fi'âl teftiş olındukda bu fırkaya küllî havf u hırâs gâlib olmagın merhûm Ebu's-su'ûd Efendinin meclis-i fezâ'il-istînâslarına varup kendüyi halâs itmiş idi. Lâkin bu hâlet kalbinde yir idüp derûnında câygîr olan ebhire-i reddiye dimâgına te'sîr itdükde kuvây-ı 'âkilesine efkâr-ı bâtıla 'ârız olup dârü's-şifâda der-zencîr itdiler. Yârânından biri mezbûra ol esnâda dîvâne diyü hitâb itdükde 'âkılâne böyle cevâb virmişdür.

Beyt : Divâne mehân me-râ be-hârî

Divâne tûyî ki 'akl dârî⁹⁸

Ol hâletden ifâkat bulmayup cenâb-ı 'izzete rihlet eyledi. (KHÇ.T, 417)

Âlimlere yönelik bir eleştiri de Lami'î Çelebi'nin latifelerinde karşımıza çıkmaktadır. Hikâyeye göre bir sarhoş gece bekçileri tarafından yakalanarak kadı'nın huzuruna getirilir. Kadı adama niçin şarap içtiğini, şarabın haram olduğunu bildiği hâlde niçin İslam ahkâmı ile amel kılmadığını sorar. Sarhoşun cevabı ise son derece anlamlıdır: “Hay sultanım, biz okuma yazması olmayan bir taifeyiz. Âlimlerimizi

⁹⁷ Şeyh Muhyiddin Karamânî, Gülşenî tarikatına mensuptur, bazı görüşleri yüzünden zındıklıkla suçlanmış, Ebussuud Efendi'nin fetvasıyla 1550'de idam edilmiştir.

⁹⁸ Divane diyerek beni küçümseme. Aklın olduğu için asıl divane sensin.

gördük, domuz etine “haramdır” dediler ve kendileri kabul edip yemediler. Amma şaraba “haramdır” dediler sonra dönüp kendileri içtiler. Biz de onlar ne dedi ise dedik ve ne yaptıysa yaptık. İçmeyin içmeyelim, yol komayın geçmeyelim.” (LET.L, 214)

Bu hikâyenin ardından verilen şiir örneğinde de âlemin, âlimler azmadan azmadığı; insanların birbirlerinden etkilenererek kötülük ettiği ifade edilmiştir:

Âlimler azmayınca bilün âlem azmadı
Kâmiller azmayınca cihânda kem azmadı
Şeytanı âdemün yine âdemdür ey refik
Âlemde ferd ü yek-dil iken Âdem azmadı (LET.L, 214)

1.2.6. Kanunlar ve Şahsî Ceza Uygulamaları

Adaleti tesis etmek için kanunların doğru bir şekilde uygulanması gerekliliği özellikle siyasetname metinlerinde karşımıza çıkan, padişah ve vezirlere defalarca ihtarı yapılan bir konudur. Örneğin Lütî Paşa, eserinde Sultan Bayezid zamanında emeklilik ücretinde vezirlere yirmi bin, diğerlerine onar bin artış yapılması arz olduğunda padişahın buna rıza göstermediğini anlatır. Padişah, veziriazama, ne kadar zeamet gerekiyorsa verilmesini, kanun dışında asla bir iş yapılmaması gerektiğini, bunu yaptığı takdirde sonunun geleceğini söyler. Kanunun hilafına hareket edip iki kılıcı bir kişiye veren, kanunda belirtilenden fazla ulûfe veren, büyük tımar sahiplerinin ücretlerini artıran vezire lanet eder:

Hikâyet: Sultân Bâyezid Hân –nevvera’llâhu merkadehu- zamân-ı şerîflerinde vüzerâyâ yirmi bin sâirlere onar bin berây-ı tekâ’üd terakkî ‘arz olundukda asla rızâ-yı şerîfleri olmamış. Buyurmuşlar ki: “Ne kadar kılıç noksân üzre olmak lâzım gelür? Kânûndan ziyâde nesne ‘arz eyleme, yohsa sana hitâm irişür.” deyü vezîr-i a’zâma hitâb itmişler ki, “la’net ol vezîr-i a’zâma ki hilâf-ı kânûn iki kılıcı bir âdeme vire.” Ve kânûndan ziyâde ‘ulûfe virilmeye ve zu’amâyâ terakkî virilmeye. (LUT.A2, 38-39)

Lütfî Paşa'nın değindiği bir diğer nokta, veziriazamın yaptığı bağışlardır. Aklı başında bir Zeyd'in Amr için lanetlenmeyi kabul etmeyeceğini söyleyen Paşa, Osmanlı'nın eski sultanlarının uygulamalarından bahseder. Tedbir sahibi vezirin ikinci divanında bahşış vermesi kanun değildir. Ancak sadrazamın, evinde görülen işler için bahşış vermesi kanuna uygundur. Eğer ihsan verilecekse, Divân-ı Hümâyûn'da verilmelidir, veziriazam bunu iyi kavramalıdır. Çünkü hata bir yerden başlar, ancak pek çok yere sirayet eder:

İmdi, lâzım olan budur ki vezîr-i a'zâm kimesneye kat'â terakkî vermeye. Zeyd-i 'âkıl, 'Amr için lâ'ini kabûl ider mi? Ve kânûn-ı 'Osmânî budur ki, selâtin-i mâziye zamânında gelen vüzerâ-yı sâhibü't-tedbir ikinci dîvânında aslâ virgi vermek kânûn degildir. Ancak sadr-ı a'zâm evinde mesâlih görür, kânûn üzre virgi vermektür. Lâzım gelen Dîvân-ı Hümâyûn'da virilür ve budur ki, vezîr-i a'zâm olanlar buraları fehm itmek gerektür. Hatâ bir yerden olur, cümleye sirâyet ider. (LUT.A2, 39)

Paşa'ya göre ayrıca savaş sırasında askere kanuna aykırı bahşış vermemek gerekir:

Ve ceng içinde askere hilâf-ı kânun tafra virgiler virilmemek gerektür. (LUT.A2, 28)

Yabancı yazarlardan Luigi Bassano'nun davaların görülmesi ile ilgili yorumları dikkate değerdir. Kanunsuz iş yapmanın tehlikelerini öngörüp ihtarda bulunan Lütfî Paşa'nın sözlerine karşılık Bassano, davaları gören kimselerin açıkça hırsızlık yaptığını ve yalancı şahit tutulduğunu ifade etmektedir:

Ceza davalarına bakan subaşlar askerdir, diğerleri ise kendilerini çalışmayla hazırlayan din adamlarıdır ve bu kişiler ne kadar bilgi sahibi ya da gözde olursa o kadar önemli şehirlerde bulunurlar. Bu kişiler açıkça hırsızlık yaparlar, tartışmaları ana hatlarıyla çözer fakat işlerinde ne noter ne de vekil isterler. Herkes şahsi konuları kendi söyler, dil bilmeyenler ise söylediklerini ileten bir tercüman kullanır. Kendi aralarında az parayla birçok sahte şahit bile bulurlar. Şahitlere karşı itirazı kabul ederler ve bir din adamının ifadesi durumunda 12 sene içerisinde bir defa bile şarap

içtiği ispat edildiği takdirde verdiği tanıklık kabul edilmez.⁹⁹

Metinlerde kanuna aykırı olan uygulamaların yanı sıra kişilerin birbirleri arasındaki husumete dayalı verilen cezalar yani cezanın suçla alakalı ve orantılı olmaması da eleştirilmektedir. Belli bir mevkiye gelen kimselerin birilerinden intikam almak kasdıyla, tek kabahati düşmanlık besledikleri kişiye yakın olmak olan suçsuz üçüncü kişilere yönelmesi de tezkirelerde ceza uygulamaları noktasında eleştirisi yapılan bir durumdur. Kız Memi sanıyla bilinen Sihrî, Hasan Çelebi defterdar olunca Atpazarı kâtibi olur ve murat atını mutluluk arsasında sürmeye başlar. Bir gece odasına genç bir oğlan getirir, sabaha kadar zevk ve safa sürerler. Zengin ve eşkıya akrabaları, ertesi gün oğlanı üstü başı perişan hâlde Üveys Paşa'nın önüne çıkarırlar. Üveys Paşa ise yıllardır Defterdar Hasan Paşa'ya düşmanlığı olmakla intikam kasıyla hareket eder. Hem Kınalızâde hem de Âşık Çelebi tezkirelerinde zikredilen bu olay, eşğine gücü yetmeyince palanını döven Üveys Paşa'nın, Sihrî'nin erkeklik organını kestirmesiyle son bulur:

SİHRÎ: Mezbûr Hasan Çelebi Halebe defterdâr oldukda bile gidüp anda Atpazarı emîni olmagla meydân-ı cihânda rahş-ı merâma süvâr olup nat'-ı felekde piyâde kalmış iken murâd atını sürmekle fi'l-hâl ruh-ı firûzı zâhir ü bedîdâr olmuş idi. İttifâk bir gice odasına bir cevân getirüp şem'-misâl ol dil-ber-i mülâyimi koynına koyup sabâha dek murâdı üzre nâ'il-i zevk-i visâl oldukda irtesi cevânun akâribi her birisi efâ'î vü 'akârib gibi mezbûra üşüp oglânı kün derîde vü dâmen-âlûde emîrû'l-ümerâ-yı Haleb-i şehbâ olan Üveys Paşaya iledüp Paşa-yı merkûmun sâlîfû'z-zikr defterdâra bugz u 'adâveti olmagla kasd-ı intikâm itmiş idi ve eşğine gücü yetmeyicek pâlânını dögmek ma'nâsını izhâr kılmış idi. 'Âkıbet ol töhmetle derdmendün 'uzv-ı ma'hûdı kat' ve nihâl-i recüliyyetin bâg-ı

⁹⁹ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.80.

hilkatinden hal'eyledi. 'Acâ'ib-i hâlât ve garâ'ib-i ittifâkdandır ki Kız Memi demekle meşhûr olup nâm-ı rücûliyyeti bir mikdâr noksân üzre iken 'uzv-ı ma'hûdî kat' olunmagla ol hâletden bi'l-küllîye hırmân üzre oldu. (KHÇ.T, 423)

SİHRÎ-İ SÂNÎ: Mezkûr Hasan Çelebi çünkü 'Arab u 'Aceme defterdâr oldu, Sihri Çelebi dahı Atbâzârı kâtibi olup rahş-ı murâdî 'arsa-i kâm-rânîde sebûk-reftâr oldu. Hikmet Allâh'un bir niçe nâ-merd tahrîkiyle bir gice odasına emred getürür. Oglunun akribâsı meger agniyâ vü eşkiyâ imiş. İrtesi oğlanı bend-i şalvar berîde ve kun derîde, melikü'l-ümerâ-yı vakt olan Üveys Paşa dîvânına iledürler. Ol hod Hasan Çelebi'ye kînedâr ve kemîn-i intikâmda hâzır u üstüvâr imiş. Ekâbir hod intikâmı yıllarla güderler, eşegine güci yitmeyicek pâlânın dögerler. Fi'l-hâl tehevvr idüp Sihri'yi budarlar. (AŞÇ.T, 957)

Aynı konuyla ilgili bir diğer hadise, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinin Fazlî'yi anlattığı bölümde karşımıza çıkar. İdris-i Bitlisî'nin oğlu olan Fazlî, Müeyyedzâde'den mülazım olarak tahsil sürecini tamamlar. Rumeli kazaskeri bulunan Molla Halil, babası Molla İdris'e geçmişten gelen bir düşmanlık beslediği için Fazlî'ye eziyet eder, cefa çektirir. Babasının hıncını kendisinden alan Molla Halil'e karşılık Fazlî, müderris olmak niyetindeyken Rumeli'de kadılık yapmak zorunda kalır.

FAZLÎ: Gülistân-ı fesâhatün serv-i ser-bülendi şöhre-i cihân Ebu'l-fazl Efendidür ki merhûm Monlâ İdrîsün ferzend-i sa'âdetmendidür. Evâ'il-i hâl ve zemân-ı iştigâlinde ve harâret-i garîziyyenün hengâm-ı iştî'âlînde mebdâdî-i 'ulûm-ı âliyyeyi kemâ-yenbagî tahsîl ve sâ'ir-i ma'ârif ü rûsûmı 'alâ mâ-hüve'l-mersûm tekmîl idüp Burusada sultân müderrisi olan Kâdî-i Bagdâdînün mu'îdi iken kâzî'asker Mü'eyyedzâdeye dânişmend olup andan mülâzım olmışdur. Ol eyyâmda Rûmili kâzî'askeri Monlâ Halîl ile merhûm- ı merkûmun pederi Monlâ İdrîsün 'adâvet-i sâbıkası olmagın mezbûra kasd-i eziyyet ü cefâyla oğlını semt-i kazâyâ sâ'ik olmagla mütekâzî oldukda mezbûr dahı bi'l-âhire kazâyâ rızâ virüp Rûmillerinde kâdî olmışdur. (KHÇ.T, 664)

1.3. Dînî ve Tasavvufi Alana Yönelik Eleştiriler

Tasavvufun nazari ve ameli esasları hakkında telif edilen ilk eser hüviyetini taşıyan ve henüz XII. yüzyılda Hucvirî tarafından yazılmış olan *Keşfü'l-Mahcûb*'da, fakr ve savfet meselesinde ihtilafa düşen sufilere yönelik eleştirilerin yer alması, İslami eserlerde dini ve tasavvufî konulardaki eleştiri ifadelerinin tarihsel açıdan ne kadar geriye götürülebileceği hakkında bizlere ipucu vermektedir.¹⁰⁰

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren Sünnî-İslam anlayışını benimseyerek bu anlayış çerçevesinde şekillenmiş, yüzyıllar boyunca Sünniliğin iki kolu olan Maturîdîlik ve Eşârilik geleneği tarafından temsil edilmiştir. Osmanlı Devleti'nde sınırların genişlemesi ve ilim adamlarının başka ülkelere yaptığı seyahatlerin de artmasıyla özellikle XVI. yüzyıl, Osmanlı Sünnî düşüncesinde ilim ve fikir hayatında bir takım ekollerin etkisini gösterdiği, bazı ayrışmaların yaşandığı ve düşünce okullarının ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemlerde Osmanlı ilim ve fikir hayatında etkili olan Fahreddin er-Râzî, Celâlüddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Birgivî (ö. 981/1573)'ye ait olmak üzere üç okulun varlığı dikkat çekmektedir.¹⁰¹

XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en büyük sorunlarından biri Safevîler'dir. Safevîler'in Anadolu'da yürüttükleri Şîî propagandası ve Kızılbaşlık hareketi gibi gelişmeler, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı-İran çatışmasının siyasî, içtimaî, dinî ve mezhebî zemininin şekillenmesinde önemli rol oynamış, Osmanlılar bir tehdit unsuru olarak gördükleri bu eğilimlere karşı merkezileşme yolunu seçmiş, özellikle Şîî temayüllere karşısında devletin resmî ideolojisi olan Sünnî İslam'ı pekiştirmeye

¹⁰⁰ Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcûb* (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul 1982, s. 139.

¹⁰¹ Recep Önal, "Osmanlı Devleti'nde Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Kabul Edilmesi Üzerine Bir Değerlendirme", *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, Karabük 2018, s. 935.

ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda tedbirler alma yoluna gidilmiş, merkez ve taşraya müftüler ve kadıların atanmasına önem verilmiştir. Bu tedbirler ise zaman içinde Sünnîlik ve Şîîlik olmak üzere birbirine zıt iki İslâmî ekolün ön plana çıkmasının yanı sıra dinî kutuplaşmaların da hız kazanmasına neden olmuştur.¹⁰²

Osmanlı Devleti, kuruluşundan itibaren tasavvuf ve tarikatlarla alakadar olmuş, bu durum devletin zirvede olduğu XVI. yüzyılda da artarak devam etmiştir.¹⁰³ Bu alaka tarikatların bu yüzyılda Osmanlı topraklarında oldukça rahat teşkilatlanmasına imkan sağlamıştır. Ancak bu tarikatlar Sünnî-İslam çerçevesinde bulunan tasavvufi kurumlardır.¹⁰⁴ Osmanlı Ortodoks anlayışı ile çatışan Kalenderîlik, Bektâşîlik gibi pek çok heterodoks inanç “sapkın” olarak değerlendirilmiş ve siyasi otorite tarafından tehdit unsuru olarak görülmüştür.¹⁰⁵

İnceleme alanımıza giren mensur metinler içerisinde doğrudan yukarıda zikredilen gruplara yönelik tespitler bulunmakla birlikte, dini yüzeysel şekilde yaşayanlar ve sahte hüccetlerle seyyidlik iddiasında bulunan zümrelere yönelik eleştiriler de dile getirilmiştir. Metinlerde Sünnî inanişaya aykırı olmasa da mehdîlik iddiasında bulunan bazı kimselerin de eleştirilerek ahir zaman fitnesi olarak yorumlandıkları da görülmektedir.¹⁰⁶

¹⁰² Önal, **a.e.**, s. 940.

¹⁰³ Reşat Öngören, **Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu’da Sûfiler, Devlet, Ulemâ (XVI. Yüzyıl)**, İz Yay., İstanbul 2000, s. 235.

¹⁰⁴ Öngören, **a.e.**, s. 256.

¹⁰⁵ Resul Ay, “Bizans’tan Osmanlıya Anadolu’da Heterodoks İnanışlar: ‘Öteki’ Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650–1600)”, **OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S. 31, Ankara 2012, s.37.

¹⁰⁶ Bkz: “Dönem Eleştirisi”

1.3.1. İtibar Edilen Değerlerin Eleştirisi

XVI. yüzyıl metinlerinde dini yanlış yorumlayarak sadece şekle bağlı kalan, cübbeye sarığa itibar eden yahut inancı yalnızca ibadet yönüyle ele alan kimselerin eleştirildiği görülmektedir. Örneğin Azmî, “Beylere bin marifet eylesen de pul kadar değeri yoktur, şimdi onların meyli gümüş ve altın parayadır. Görünüşte parlak, cazip ol, kemâlini belli etme, halkın itibarı şimdi cübbe ve sarığadır.” der:

AZMÎ: Kıt’a ve lehu eyzan :

Beglere bin ma’rifet harc eylesen degmez pula
Şimdi meyli dirhem ile bunların dînâredür

Sikke-sûret ol yûri gel itme izhâr-ı kemâl
İ’tibârı şimdi halkun cübbe vü destâredür (AHD.T, 448)

Galatalı Kudsî ise ekâbir zümresinden kastedilenin menfaat olduğunu, fayda göstermeyen büyüklükten bir şey olmayacağını vurgular. Ve bu söylediğine, şeyh ve sûfinin parası olmayan uludan hazzetmemesini delil gösterir:

KUDSÎ: Nesr: Ve bu kıt’a dahî anun cümle-i letâyifindendür. Kıt’a:

Menfa’atdır garaz ekâbirden
Pes n’olur nef’i olmayan uludan

Görmez misün ki hîç hazz itmez
Şeyh ile sûfî akçasuz uludan (LAT.T, 448)

Akçasız uludan hazzetmeyen şeyh ile sûfî eleştirisi, *Tâcü’t-Tevârih*’de de karşımıza çıkar. Hoca Sadeddin, eserinin son bölümünde Osmanlı’nın kuruluş devrinden başlayıp kendi zamanına kadar geçen süre içerisinde yaşamış çeşitli âlim ve

bilginler hakkında biyografik malumat vermektedir. Hoca, Şeyh Muslihüddün Vefâ'yı anlattığı bölümde şeyhi çeşitli yönleriyle methettikten sonra bir hikâyeye üzerinden kendi döneminin şeyhlerini eleştirir. Şeyh Vefâ, dünya malından öylesine kaçınan biridir ki, Sultan Bayezid, kızlarından birini nikahlama görevini ona vererek uğur getirmesi için kırk bin akça gönderdiğinde bunu kabul etmemiş, bu işi Kocalı Muhyiddin Halife'ye yüklemiştir. Hoca Sadeddin, bunu anlattıktan sonra şimdiki zamanda posta oturup şeyhlik tâcı giyenlerin çoğunun riyakârlık yolunda olduğunu, dünyaya kapılanların gönüllerini tespihle avlamayı iş edindiklerini söyler. Devlet büyüklerinin kapısına gitmeyi tarikat yolunun amacı sanan bu kimseler, sırf mal toplamak için olur olmaz yerlere yüz sürerler, nefislerini köreltmedikleri için sürekli boş yere ulurlar, kuzgunluk edecek yerlere giderler, pilav kazanı için harp ederler. (TAC.T, 190)

Şeyhler ve halkı kandırmaları ile alakalı bir anekdot da Lami'î'nin latifeleri arasında karşımıza çıkmaktadır. Nakledilen hikâyeye göre bir gün Şeyh Şerefüddin, Mevlânâ İzzüddin'e Allah'ın şeyhleri Kur'ân'ın neresinde zikrettiğini sorar. Mevlânâ, âlimleri zikrettiği yerde zikrettiğini söyler ve "Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu" sözünün geçtiği Zümer suresinin dokuzuncu ayetini okur. Şeyh, bu ayette âlimlerin ve şeyhlerin nerede olduğunu sorar ve "Bilenler âlimler, bilmeyenler şeyhlerdir" cevabını alır. (LET.L, 218) Bu hikâyenin ardından şeyhleri eleştiren bir şiir yer almaktadır. Buna göre cahiller şeyh olmuş, halkı doğru yoldan uzaklaştırmaktadırlar. Şeyhler, tespih tanesiyle tuzak kurmakta, halkı avlamaktadırlar. Tacın sünnet olduğunu söylerler ancak yalnızca dış görünüşlerini süslemek için giyerler, tek istedikleri beylerin mal verip onları memnun etmeleri ve reisliktir:

Meşâyih oldu hayfâ şimdi cühhâl
Kılurlar togru yoldan halkı idlâl

Düzerler dâne-i tesbihden dâm
Kılurlar sayd-ı âm u cem-i erzâl

Hemân zâhirlerini zînet için
Geyerler tâc iderler sünnet irsâl

Riyâsetdür kamusunın murâdı
Virüp mâl eyleye tâ begler ikbâl (LET.L, 218-219)

Âşık Çelebi'nin tezkiresinde de iki kişinin diyalogu aracılığıyla Lami'î'nin sözünü ettiği şeyhlerin tuzak aracı tesbih üzerinden dini tartışmanın yüzeyselliği anlatılmaktadır. Sofu kısmından iki kişi, mercan tesbihle mi yoksa yüsri tesbihle mi zikretmenin daha sevap olduğu hususunda anlaşmazlığa düşerler. İçinden çıkamayınca Müftî Sa'di Çelebi'ye danışırlar. O ise, "Kurtuluş ne yüsri ne de mercan tesbihtedir. Sen, isteyeceklerini yeter ki hâlis niyet ile iste." diye cevap verir:

SA'DÎ ÇELEBÎ EL-MÜFTÎ: Merhûmdan sübha-i mercân ve sübha-i yüsri kankısının isti'mâlün sevâbı artukdur diyü istiftâ olındukda virdüğü cevâbıdır. Beyt:

Yüsri ü mercân degül halâsa sebeb

Yüsri ihlâs-ı tâ'at eyle taleb (AŞÇ.T, 984)

Sürekli dua okumayı âdet edinen ve ellerinden tespih düşürmeyen kimseler Gelibolulu Âlî'nin de eleştirdiği bir zümredir. Âlî, bu kimselerin ellerinde tespihle döne döne dua okuyor olmalarını kedi mırıltısına benzetmektedir. Bunlar, istediklerini elde etmeye çalıştıkça beladan kurtulamazlar. Çünkü dilleri duada olsa bile gönülleri masivada ve gözleri iştiha veren şeylerdedir ya da dualarını bir mürşitten ruhsat ve

icazet almadan okumaktadırlar. Böyle kimselerin tek derdi doğru okuyup okumadıklarına bakmaksızın yalnızca hedefledikleri sayıya ulaşana kadar dua okumaktır:

Virdi çok okumaga mu'tâd olanlar oturduğu ve gezdiği yerlerde ellerinde tesbîhi dâneleri döne döne cefâ çeküp kendülerin kürbe gibi mırıldısı zuhûr bulanlar ekseriyâ onmazlar. Husûl-i merâma sa'y itdükçe nekbetden kurtulmazlar. Zîrâ ki yâ budur ki dilleri hizb ü du'âda gönülleri fikr-i mâ-sivâda nazarları mevadd-ı müştehadadır. Ve yâ budur ki bir şeyh-i mürşîdden ruhsat ve icâzet ile okumamış ola. Ve okuduğu ed'iye-i me'sûre hadd-i zâtında tashih olunmayup yanlış okunmadı ve 'aded-i mu'ayyeni mukarrer iken "fızce bermurâd olayın" diyü ol hisâbdan ziyâde kırâ'et olunması ile sıfırü'l-yed kalup bî-behreligi ol sebeple âmâdedür. (MEV.N, 318)

Bu yüzyılda yabancı bir gözün Türklerin dine ve ibadete olan yaklaşımlarını nasıl değerlendirdiğini göstermek adına Micheal Heberer'in satırları dikkate değerdir. Heberer, Türklerin dinin gerektirdiği şeyleri eksiksiz yaptıklarını gözlemlemekle beraber bunları Tanrı'yı bilmeden yaptıklarını düşünmektedir:

Camilerinde olsun dışarıda olsun dualarını hiç aksatmıyorlar, sessiz ve edepli davranıyorlar, kendilerini ibadetlerine veriyorlar, dinlerinin gerektirdiğini içtenlikle yerine getiriyorlar, sadaka verirken cömert davranıyorlar. Dışardan bakıldığında biz Hristiyanlara kıyasla bu bakımdan çok üstünler. Ama eğer bir Türk'e Tanrı hakkında ne bildiğini ve neye inandığını sorarsanız buna cevap olarak: "Tanrı her şeye kadirdir, tektir ve gerçektir" der. Ben Tanrıya inanıyorum demez. Bunun sebebi de Tanrının ne olduğunu bilmemesidir.¹⁰⁷

1.3.2. Müteseyyidlerin Durumu

¹⁰⁷ Micheal Heberer, **Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588**, (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 313.

Hız. Peygamber'in ailesinden gelen kimseleri ifade eden seyyid ve şeriflere Osmanlı tarihi boyunca daima önem verilmiş, bu kimseler toplum içerisinde ayrıcalıklı ve seçkin bir konumda tutulmuşlardır. Resûl-i Ekrem'in ailesi, yakın akrabası ve soyundan gelenlerle ilgili bazı hizmetleri ifa etmek üzere görevliler tayin edilmiştir. Böylece zamanla nakâbet müessesesi ortaya çıkmış, bununla ilgili görevlilere de nakib, nakîbü'l-eşrâf ve nakîbü'n-nükabâ gibi isimler verilmiştir.¹⁰⁸

Bir müddet sonra öyle olmadıkları hâlde peygamberin soyundan geldiğini iddia eden kişiler ortaya çıkmıştır. Seyyid ve şerifliğin maddi ve manevi kazançları neticesinde müteseyyidlerin sosyal dengeyi sarsacak şekilde hızla artması ve bunun özellikle vergi gelirlerinde de önemli bir kayba sebep olması yönetimi bir takım tedbirler almaya zorlamış, bir yandan hüccet almak zorlaştırılırken diğer yandan da teftişlerle müteseyyidler engellenmeye çalışılmıştır.¹⁰⁹ 1572 yılına ait mühimme defterinde Erzurum beylerbeyine gönderilen hükümde seyyidlik davası edenlerin sahilliğinin araştırılması, başlarında yeşil sarık varsa bunun çıkarılması emredilmektedir.¹¹⁰ XVII. yüzyılda Konya kaymakamına 38, Adana kaymakamına 10, Antep kaymakamına 65, Halep kaymakamına ise 300 yeşil sarık teslim edilmiştir.¹¹¹

Lütfî Paşa, *Âsafnâme*'sinde Haşimîlerin temiz soyuna dışarıdan çok kimsenin karıştığını, artık bir nakîbü'l-eşrâf tayin edildiğini ve gerçekte mevcut olmayanları soy kütüğü defterinden, şecereden çıkarmak gerektiğini söyler:

¹⁰⁸ Ş.Tufan Buzpınar, "Nakîbüleşrâf", *TDVİA*, C.32, s. 322.

¹⁰⁹ Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, Kitap Yay., İstanbul 2005, s. 64-65.

¹¹⁰ Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik*, (Sadeleştiren: Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İstanbul, 1994, s. 89.

¹¹¹ Rüya Kılıç, *a.e.*, s. 68.

Ve cins-i sâdât-ı kirâm ki 'örf-i mutahhara-yı Hâşimiyyedür, anlara dahî çok hâricden karışmışdır. Anlara nakîbü's-sâdât vaz' olunmuşdur ve defter-i kadîmleri ki şecere-i tayyibe dirler anda mevcûd olmayanı ihrâc itmek gerekdür. (LUT.A1, 78)

Seyyid torunu olduğu bilinen Âşık Çelebi de Emîrî biyografisinde, seyyidlerin durumu ve nakîbü'l-eşrâflık hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yıldırım Bayezid devrine gelinceye kadar Anadolu'da seyyid taifesinin nâzırı bulunmamaktadır. Merhûm Emîr Efendi ile Âşık Çelebi'nin cediti Seyyid Nattâ Anadolu'ya geldiklerinde Yıldırım Bayezid, Seyyid Nattâ'yı seyyidlere nâzır eylemiştir. Kızını Emir Efendi'ye, veziri Halil Paşa'nın kızını da Seyyid Nattâ'ya verip her ikisine de cami ve mescit imarı şart ederek büyük ihsanlarda bulunmuştur. Seyyid Natta öldükten sonra oğlu Zeynelabidin sâdât nâzırı olmuş, o da Sultan Murad, Mehmet ve Bayezid'den büyük iltifatlar almıştır. Zeynelabidin'in ölümünden sonra ise nakîbü'l-eşraflık makamı boş kalmış, seyyid tâifesi nâzırsız kalmıştır:

EMÎRÎ : Nakîbü'l-eşrâf olan Seyyid Mahmûd bin Ubeydu'llâhdur. Mevlidi Burusa'dur. Burusa 'ulemâ vü sulehâ ve sâdâtı câmi' bir mahrûsadur. Vilâyet-i Rûm'da Sultân Yıldırım zemânına dek tâ'ife-i sâdâta nakîb ü nâzır olmaz imiş. Emîr Efendi-i merhûm ile fakîrün cediti Seyyid Nattâ' Rûm'a geldüklerinde Emîr Efendi-i merhûm iltimâsı ile Sultân Yıldırım Seyyid Nattâ'ı sâdâta nâzır eylemiş. Kendü kızın Emîr Efendi'ye ve vezîri Halîl Paşa kızın Seyyid Nattâ'a virüp Emîr Seyyid câmi' ü imâretin Emîr Efendi için binâ vü şart idüp Ebû İshâkiyye mescid ü zâviyesin Seyyid Nattâ' için binâ vü şart idüp her birine in'âm-ı vâfir eylemiş. Seyyid Nattâ' fevt oldukdan sonra oğlu Zeyne'l-'âbidîn nâzır-ı sâdât olmuş ana dahı Sultân Murâd ve Sultân Mehemed ve Sultân Bâyezîdden vâfir iltifât olmuş Zeyne'l-'âbidîn fevt olup ol mansıb niçe zemân şâgır kalmış ve tâ'ife-i sâdât yine bî-nakîb ü nâzır kalmış.

Seyyid Mahmud yani Emîrî, küçük yaşta yetim kalınca Molla Kırîmî tarafından evlat edinilerek büyütölmüş, ilim tahsilinden sonra bir zaman Acem ve Arap vilayetlerine seyahat etmiş tasavvufa çalışmış, makam mevki havası dimağından

giderek mizacı fakirliğe alışmış bir hâlde dönüp Anadolu'ya gelmiştir. Anadolu'da seyyidlerin arasından birtakım rezil kimselerden bazı hoş gitmeyen vaziyet ve tavırlar ile seyyidliğin hilafına işler zuhur edince bunların başına akıllı, tedbirli, doğru işler işleyen bir görevli getirmenin lazım olduğu anlaşılır. Seyyid Mahmud'u seyyidlerin nâzırı yaparlar. Arap coğrafyasında nakîbü'l-eşraflık makamını gördüğü için kendisine bunu lakap edinir, bundan böyle Anadolu'da nakîbü'l-eşrâf olarak bilinir.

Ulûfesi ve gördüğü iltifat artar:

Mezkûr Seyyid Mahmûd dahı vâlideyninden yetîm kalup merhûm Monlâ Kırîmî alup ogul idinüp fûnûn-ı 'ilmden vâyesin alduktan sonra bir zemân vilâyet-i 'Acem ve 'Arab seyâhatin idüp niçe dem dahı tasavvufa çalışmış, câh u celâl hevâsı dimâğından gidüp fakr u fâka ile mizâcî alışmış, yine Rûm'a gelmiş imiş. Bu hâlde ba'zı sâdât adına olan erâzilden nâ-şâyeste evzâ' u etvâr ve hilâf-ı ırz-ı siyâdet kâr zuhûr idüp bunlara müstakıl nâzır u nakîb ve kâzî-ı mü'eddib ve hâkim-i musîb lâzım olduğın bilürler. Seyyid Mahmûd'ı yigirmi beş akça ile nâzır-ı sâdât kılurlar. Merhûm 'Arabda nakîbü'l-eşrâf lakabın görmüş imiş, nakîbü'l-eşrâfî kendüye lakab idinür. Ol mansıb Rûm'da nakîbü'l-eşrâfîlik ile şöhret bulur, andan akçası otuz ve otuz beş olur. Her kasîde vü kıt'a virdükçe 'ulûfesine terakkî ve envâ'-ı teşrîf ü ihsân ile telakkî bulur. (AŞÇ.T, 379-380)

Gelibolulu Âlî de *Mevâidü'n-Nefâis*'te müteseyyidler konusuna değinmiştir. Ona göre bu zamanda sahih olarak seyyidler zümresinden birinin olması neredeyse imkânsızdır. Gerçekten seyyid ve şerif olanlar kıyıda köşede kalmış, yalan söyleyenler ortaya çıkmış ve artmıştır. Onların nâibleri olan kimse bile aslında gerçekten seyyid değildir, seyyidlik taslamaktadır. Halk içinde seyyid olduğunu iddia edenlere velî bile olsa inanılmamalıdır; seyyid, Hz. Muhammed'in ahlakı ve Hz. Ali'nin cömertliğini taşıyan kimsedir:

Me'azâlik fî-zemâninâ ol zümreden kimse var idügi muhâldür. Zîrâ ki ekser sâdât u eşrâf töhmet-i teseyyüd ile şöhre-i kenâr lâzımü'l-idlâldür. Fî'l-hakîka da'vâ-yı sıhhat-i neseb eyleyen kezzâbîn bir mertebede kesret ile bedîdâr oldılar ki nakîbleri nâmına olan

büzürgvâr-ı hâricden idügi neslinün ötesi ‘Abdullâh evlâdından bir müteseyyid-i eşher irdügi zâhir ve âşikârdur ki Hazret-i Rasûl dâhile ve hârice la‘net buyurur. *Halk içinde biri seyyidlikten dem vurursa velî bile olsa ona inanma. Seyyid ol kimsedür ki Hz. Muhammed’in ahlâkı ve Ali mürtezânın cömertliği onda açıkça görünmelidir.* (MEV.N, 310)

Ancak Gelibolulu Âlî’ye göre Hz. Muhammed ve Hz. Ali’de görülen bu iki hasletin zamane seyyidlerinde bulunmasına imkân yoktur. İsmi abd ile başlayan, Abâdileoğullarından¹¹² olan herkes seyyidlik iddiasındadır. İçinde şerif olmayan en küçük bir köy ve kasaba bile yoktur. Onların şecereleri çiçeği ve meyvesi sağlıklı olmayan kuru bir ağaca, hüccet belgeleri etrafı mühür ve imza dolu sahte bir evraka benzemektedir. Kısacası bu dönemde belge ile ispatlanacak bir seyyidlik kalmamıştır. Ahlak ve haslet olarak şeriflere benzemeyenlerin sahih olup olmadıkları yaptıkları işlere kalmıştır. Bunların sayılarak hesap defterlerine yazılmaları imkânsızdır. Ak başlılarının nadir olup çoğunun yeşil giyinmeleri yalanlarını açıkça göstermektedir:

Garâbet bundadur ki bu iki haslet zamâne seyyidlerinde bulunmaga imkân yokdur. Zîrâ ki ebnâ-yı abâdileden olan müteseyyidlere nihâyet ü pâyân yokdur. Ve bi’l-cümle hiçbir karye ve bir kasaba bulunmaz ki anda birkaç şerîf nâmına âdem olmaya ve olur olmaz kasabâtta bir mahalle bulunmaz ki anda bir niçe eşrâf birbirine merâhım olmaya. Hâlâ ki şecereleri şol dıraht-ı huşke benzer ki nevr ve nevber-i sıhhatden berî ola ve temessükleri ve hüccetleri şol müzevvir-i muhazzara dönmişdür ki meyân u etrâfı mühür ü imzâ ile tolup hükmünde zamâne kâzîleri serserî ola. Hulâsâ-i kelâm sâdât-ı ‘izâm temessükât ile bilinmeden kalmışdur. Ahlâk u hisâl ile eşrâfa müteşebbih olmayanların sıhhat-i ahvâlî nâmına a‘mâllerine kalmışdur. Zîrâ ki hisâb defterine şümâr ile derc olmaları muhâldür. Zîrâ ki ak başlıları nâdir bulunup ekseri hadrâpûş idügi kizb-i sarihlerine dâldür ki dimişlerdür. (MEV.N, 311)

Gelibolulu Âlî, seyyidlerle ilgili eleştirilerini şiir ile de pekiştirmektedir. Nesebi

¹¹² “Abâdile aslında “Abdullahlar” demektir, fakat İbnü’l-Arabî ve Kâşânî gibi müellifler, Allah kelimesinden başka isimlerin başına abd kelimesini ekleyerek meydana getirdikleri birleşik isimlere de abâdile demişlerdir.” “Süleyman Uludağ, “Abâdile”, **TDVİA**, C.1, s.7.

sahih olan, elindeki şeceresi doğru olan seyyid az bulunmaktadır. Bir davanın aslı yalan olunca o ağaç meyve vermeyecektir, kadıların ona bere vurmaları bir şey ifade etmemektedir. Hz. Muhammed'in bağı bir bahçedir, ağaç oradaki yaprak ve meyvenin beresidir:

Az olur seyyîd-i sahih-neseb
Ola müsmir elindeki şecere

Aslı tezvîr olunca da'vânun
Şecere viremez ana semere

Nola kâzîler ursa ana bere
Her şecer lâ-büdd anda meyve vere

Ravzadur bâğ-ı Ahmed-i muhtâr
Şecer ki ola berg ü bâre bere (MEV.N, 311)

Ebussuûd Efendi'nin fetvaları içerisinde de toplum içerisindeki ayrıcalıklı konumlarından hareketle kul hakkını gözetmeyip ahirette bundan sorumlu olmayacaklarını, her hâlükârda cennete gideceklerini düşünen seyyidlerin olduğu anlaşılmaktadır. Ebussuûd Efendi ise bu düşüncede ısrarcı oldukları müddetçe zındık olduklarının kanıtlanmış ve katillerinin vacip olacağına hükmetmiştir:

Mes'ele: Sâdâtta ba'zı, "bize hukûk-ı ibâd zarar eylemez, biz âhirette huûk-ı ibâddan mes'ul olmazız, alâ külli hâl, biz cennete dâhil oluruz" deseler, mezburlara ne lâzım olur?

El-cevâb: Bu i'tikâd üzerine musır olup İslâm'a gelmezler ise zındıkları mukarrer olup katilleri vacip olur.¹¹³

¹¹³ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 131.

1.3.3. Sünnî İnanişaya Aykırı Düşünce ve Akımlar

Bu yüzyılda yazılmış olan metinlerde Osmanlı'nın Sünnî Müslüman bir devlet olması dolayısıyla bu tanımın dışında kalan hemen her türlü görüşün olumsuz telakki edilerek sapkın addedildiği görülmektedir. Zındıklık, ilhad, Rafizilik meselesi ile Hurufilik, Kızılbaşlık gibi mezhepler Batıniyye içerisinde değerlendirilmiş, bu gruplara mensup olanlara çoğu kez lanet edilmiştir.

XVI. yüzyıl tezkirelerinde de pâk-mezheb, pâk-itikâd, Sünnî-itikâd olarak nitelendirilen makbul şairlerin yanında perişan-mezheb, lâubâli-meşreb olanları tavsif için o dönemlerde rafazî, kaderi, Şia ve zındık gibi terimler kullanılmış ve bunlara bir de dehrî terimi eklenmiştir.¹¹⁴

1.3.3.1. Zındıklık, İlhad, Rafizîlik

Zendeka ve ilhad kelimeleri Osmanlı kaynaklarında genelde kabaca ya Ehl-i Sünnet denilen Ortodoks Müslümanlığa aykırılığı yahut inançsızlığı ifade için kullanılmaktadır.¹¹⁵ İbn Kemal'in Molla Kabız olayı dolayısıyla kaleme aldığı risalede zındık, Allah'a ve herhangi bir dine inanmamakla beraber bunu gizleyen kişi" demektir.¹¹⁶ Doğru yoldan çıkma, yanlış yola sapma,¹¹⁷ İslam dinine inanmama,

¹¹⁴ Oğuzhan Şahin, Şairin Canıyla İmtihanı: "On Altıncı Asır Tezkirelerinin Gözüyle Zındıklık ve Mülhidlik", *Turkish Studies*, C.8, S.13, İstanbul 2013, s. 1427-1449.

¹¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (XV-XVII. Yüzyıllar)*, Timaş Yay., İstanbul, 2016, s. 39.

¹¹⁶ Ocak, a.e., 41.

¹¹⁷ Ocak, a.e., 45.

dinden dönme ve tanrıtanımazlık¹¹⁸ anlamlarına gelen ilhad, gerçekte asıl olan birincisinin anlamını açıklamak ve kuvvetlendirmek için kullanılagelmiştir.¹¹⁹

Râfîzîlik ise, bırakan anlamında Arapça râfîz ve râfaza sözcüklerinden türetilmiştir, Hz. Ebû Bekir'le Hz. Ömer'i bırakanlar anlamındadır.¹²⁰ Osmanlı döneminde “Râfîzî, Revâfîz, Râfîziyyü'l-mezheb, Revâfîzü'l-mezheb” vb. biçimlerde kullanılan terimle daha çok Şîî unsurlar taşıyan bâtinî gruplar kastedilmiştir. Bu terim, ileride Alevî yahut Bektaşî diye anılacak olan ve yaygın İslâmî anlayıştan uzak kalan muhtelif derviş zümreleri, Şîa'ya mensup olan Acemler, Kalenderîler, özellikle Safevî Devleti'nin kurulması esnasında ve sonraki dönemlerde Anadolu'da ve İran'da bulunan Osmanlı muhalifi kızılbaş zümreler için kullanılmıştır.¹²¹ Aslında bizzat Rafîzîliğe değil, İmamiye ve Caferiye'ye mensup İran'la ilgili her zümre Osmanlılarda Rafîzî damgasını yemiş görünmektedir. Bu durumda terim, asıl anlamından çıkarak zındık gibi geniş bir muhteva kazanmıştır.¹²²

İncelemiş olduğumuz XVI. yüzyıla ait mensur metinlerde de zındıklık, mülhidlik veya Rafîzîlikle itham edilen kişi veya gruplara yönelik eleştiriler karşımıza çıkmaktadır. XV. yüzyılın son yıllarında zındıklık ithamıyla öldürülen Osmanlı âlimi Molla Lütî, XVI. yüzyıl tezkirelerinde pek çok yönden övülmekte, hatta kendisinden ziyade onun öldürülmesine sebep olanlar eleştirilmektedir. Genellikle sivri dilli ve

¹¹⁸ Orhan Hançerlioğlu, **İslam İnançları Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1984, s.188.

¹¹⁹ Ocak, **a.e.**, 39.

¹²⁰ Hançerlioğlu, **a.g.e.**, s.469.

¹²¹ Mustafa Öz, “Râfîzîler”, **TDVİA**, C.34, s. 396.

¹²² Ahmet Yaşar Ocak, “Türk Heterodoksi Tarihinde “Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehli Bidat” Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, **Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar**, İstanbul, 2011, s. 260.

hazır cevap bir kimse olarak bilinen, Sehî tezkiresinde “dîvâne-reng” olarak nitelendirilen ve Deli Lutfî olarak bilindiği söylenen Molla Lutfî, Sultan Mehmed tarafından kütüphanede görevlendirilmiş, padişahın zamanının büyük kısmını birlikte geçirdiği musahibi olmuştur. Bir gün padişah kendisine lazım olan bir kitap için kütüphaneye gelmiş, Lutfî, yüksekte olan kitabın altına bir mermer parçası koyup onun üzerine çıkararak kitabı padişaha vermeye çalışmıştır. Buna sinirlenen padişah o mermerin Hz. İsa’nın doğduğu taş olduğunu söyler. Padişahın sözüne aldırış etmeyip işine devam eden Lutfî, kitapların üzerinde örtülü duran, kirden simsiyah olmuş, güveler tarafından parçalanmış bir bezi alıp nazik bir şekilde padişahın dizinin üstüne koyar. Huzursuz olan padişah bunu neden koyduğunu sorunca “Neden huzursuz oluyorsunuz, bu Hz. İsa’nın beşik bezidir” yanıtını alır. Sehî Bey bu hadiseyi anlattıktan sonra Molla Lutfî’nin latîfe konusunda seçimi olmadığını, kime ne isterse söylediğini, bu yüzden bazı kadıların onu münafıklık suretiyle padişaha gammazladığını, küfür söylediğini şahitlik ettiklerini belirterek Atmeydanı’nda boynunun vurulup katledildiğini anlatır:

MEVLÂNÂ LUTFÎ: Dîvâne-reng kişi idi. Beyne’l-mevâlî Deli Lutfî demekle belli olup dârü’s-saltana-i İstanbulî feth iden merhum gâzî Sultan Mehmed Han *aleyhi’l-cenneti ve’r-rıdvan* dârü’s-saltanalarında olan kitâb-hânelerinde hâfız nasb itmiş. Sultan Mehmed Han ile ekser-i evkâtda huzur-ı şerîflerinde musâhabet ve hâk-i pâ-yı kimyâ-yı saâdet-bahşlarında münâsebet idüp mâ-beynlerinde çok mülâtefe vü ziyâde muhâvere geçer imiş. Rivâyet iderler ki bir gün Sultan Mehmed bir kitâb murâd idinüp kitâb-hâneye gelmiş. Monla Lutfîye hitâb idüp “bana şol kitabı alıvır” diyü emreyledi. Kitâb bir yüksek yerde bulunup el kitaba irmedi. Kitâblar öninde yerde bir mermer pâresi taş yaturmuş. Mevlânâ Lutfî ol taşa basup kitâbı alup pâdişâh eline vireyin demiş iken Sultan Mehmed merhum incinüp “Hây neyledün ol taş İsi aleyhi’s-selâm mevlididir. O taş üstüne togmışdur” didi. Monla Lutfî dahı nesne dimeyüp kitâb-hânede hizmetine meşgul olup hizmet iderken kitâblar arasına örtülmüş bir köhne bez pâresin görür. Güveler yemiş delik deşik eylemiş üsti kapkara toz olmuş

yatur. Nâzûkluk ile ol beze iki elinün iki barmagı ucıyla alup ve ihtirâm birle yapışup ol bezi getirüp izâz u ikrâm üslûbında Sultân Mehemedün oturduğu yirde dizi üstinde kor. Sultân Mehemed bunu göricek bî-huzûr olup “bunu benüm üstüme neye getürdün” diyicek Monla Lutfî “Devletlü pâdişâh niye bî-huzûr olursız bu bez İşi peygamberün beşiği bezidür” diyü cevâb virdi. Merhûm Sultan Mehemed huzûrında itdügi bu cins latîfelere ve bu nev sakîfelere nihâyet yokdur. Sâhib-muhâvere olmagıla bu asl küstâhlığa cüret ve bu denlü latifeye kudret gösterüp Sultan Mehemed ile musâhib olmuş idi. Sonradan Semâniye müderrislerinden olup latîfe bâbında ihtiyârı olmayup kimi görse donadup her kişinün hakkında garâyibât söylerdi. Ol eelden mevâliden bazı ittifâk idüp münâfıka sûreti ile “sâhib-devletlere gamz eyleyüp küfr söyledi” diyü şahâdet itdiler. İstanbulda At Meydanında boynın urup katl eylediler. (SEH.T, 64-65)

Âşık Çelebi de Molla Lutfî'nin dış görünüşü ve kıyafeti ile ilgili bilgiler verdikten sonra onun derse gittiğinde atını medrese kapısının halkasına bağladığını, dersten sonra Şeyh Vefa camisine gidip Buhârî naklederken ağladığını anlatır. İlim yönüyle övülen Molla Lutfî, Âşık Çelebi tarafından “zebân-dırâz” biri olarak tanımlanmakta, ulemaya sövmekle meşhur olduğunu vurgulamaktadır. Meclislerde sözleriyle insanları inciten biri olarak bilinen Molla Lutfî, kendisine tek bildiğinin felsefe olduğunu, dinî meselelerden anlamadığını söyleyen Molla Arab'la ve Hatibzâde ile de münakaşa etmiştir.

MONLÂ LÜTFÎ: Merhûm-ı merkûm ehad-ı efâzıl-ı emâsil-i mevâlî-i Rûm'dur. Mevlidi Tokat'dandur ve kendü sıkâtdandur. Lâ'übâlîveş ü meczûb-nakş u müşevveş melâmî-üslûb tekellûf-meslûb kimesne imiş. Başında müzevvecesi monlâyî degül mevlâyî ve egninde cübbe vü kabası ma'hûde mugâyir fenâyî imiş. Derse vardukda atın kendü eliyle medrese kapısı halkasına bağlar ve önine otluca döker ba'de'd-ders Şeyh Vefâ câmi'ine varur Buhârî nakl eyler, anlar semâ' ider ol aglar imiş. Fazlı ke'n-nârı 'ale'l-'ilm ve 'ilmi ma'lûm-ı 'âlemdür ammâ zebân-dırâz ve 'ulemâ tonatmakda akrânından mümtâz imiş. Kimin mecâlisde diliyle âzürde-hâtır idüp tahkîr ü tahfîf eyler ve kimin eliyle incidüp tahrîrât u ta'likâtların redd ü tezyîf eyler imiş. Fuzelâ-yı 'asrdan Monlâ 'Arab ki sâhib-i lihye-i keşife imiş, bir gün Sultân Mehemed huzûrunda Monlâ ile esnâ-yı mübâhasede ve hılâl-ı muhâdesede Monlâ Lutfî'ye ekser

bildüğün felsefiyyâtdur, mühimmât-ı dîniyye ve 'ulûm-ı şer'iyyeden nesne bilmezsin belki dahı istincâ nicedür fehm kılmazsın dir. Monlâ Lutfî latîfe idüp kaba sakalı elüme ilsen sana istincânun birkaç dürlüsin bildürürdüm ve niçe bilmedüklerün öğredürdüm dir. Kezâlik Hâtîb-zâde'nün Haşîye-i Tecrîd'i hakkında müzahrefâtdur, ben anun ipliğin bâzâra çıkardayum, dakîkâların inceden ince eleyüp götüne elek asayum diyü tonadurmuş. Ve'l-hâsıl ikisi bile bundan rengîn ü endûhgîn olur.

Âşık Çelebi'ye göre Molla Lutfî'ye incinenler arasında dönemin vezirlerinden İskender Paşa da vardır. İntikam almak için bir fırsatını bulmayı arzulayan Paşa, Molla Lutfî'nin teftişi ile görevlendirilir ve Lutfî, on dokuz gün hapsedilir. Onun yaptıklarından rencide olan Çömləkçizâde Kemal Çelebi ve emsâli danışmentler gazez ile şahitlik ederler, Molla Arap, Hatipzâde ve Molla Ahaveyn fetva verir, Sultan Bayezid de katline rıza verir:

Vüzerâ-yı vaktiden İskender Paşa'nun dahı ba'zı husûsdan merhûmdan tab'ı dil-gîr imiş, her zemân âh fursatın bulsam dir imiş. 'İzz-i huzûr-ı pâdşâhîyezall u muzilldür, vücûdî dîn ü dünyâya muhilldür diyü teftîş olmasın 'arz iderler. Kazâ-yı İlâhî İskender Paşa kol olur ve bu husûs mevâlî-i vakte buyurılup on tokuz gün habs olunur. Rencide olmuş dânişmendlerden Çölmekçi-zâde Kemâl Çelebi ve emsâli garaz idüp ba'zı umûra şehâdet iderler. Monlâ 'Arab ve Hatîb-zâde fetvâ virüp ta'assub u nisbet iderler. Efdal-zâde hiç fetvâ virmez, Monlâ Ahaveyn evvel tereddüd ider ba'dehu fetvâ virür. Sultân Bâyezîd dahı katline rızâ virür. Sene tisa' ve tis'în ve semâniyede katl iderler. (AŞÇ.T, 730-731)

Hasan Çelebi, Molla Lutfî'nin teklifsizce herkesi eleştirmesi, ağzına ne gelirse laubali bir şekilde söylemesi yüzünden halk arasında dinsiz ve geniş mezhepli biri olarak sanıldığını söylemektedir. Molla Lutfî, hapiste zincire bağlı iken Sultan Bayezid'e yazdığı bir şiirde padişahın kendisini öldürmeyene kadar sevgi ve vefa göstermeyeceğini söylemesine binaen, asıl sevgi ve vefa gösterirse kendisini öldürmelerini istemektedir:

Monlâ-yı mezbûrun evzâ' u etvârı tekellûf ü tasallûfden sâlim ü 'ârî herkes ile mutâyeye vü mülâtafa ve mümâzaha vü muhâvere üzre lâ'übâlî-meşreb olduğundan hâşâ bî-dîn ü vâsî'ü'l-mezheb sanurlar idi. Ol şîr-i dilîri mukayyed zencîr idüp mânenend-i Yûsuf ol zât-ı fezâ'il-i meşhûnı mahbûs u mescûn itdüklerinde Sultân Bâyezîde gönderdüğü ebyâtındur.

Beyt : Öldürmeyince mihr ü vefâ itmezüm dimiş
Ger eyler ise mihr ü vefâ öldürün beni (KHÇ.T, 723)

XVI. yüzyıl tezkirelerinde Molla Lütî ile de bağlantısı bulunan, yer yer eleştirilen ve Sultan Bayezid tarafından cezalandırılan bir grup olarak “aşere-i muhabbese” (on habis) zikredilmekte ancak konuyla ve kişilerle ilgili detaylı bilgi verilmemektedir. Örneğin Sehî tezkiresinde Mevlânâ Abdülvâsî Çelebi anlatılırken onun on habisten biri olduğu, Sultan Bayezid bu gruba kızınca her birinin bir tarafa dağıldığı ve Abdülvâsî Çelebi'nin de İran'a gittiği, orada uzun müddet çalışıp sonra yeniden Anadolu'ya dönüp kadı ve müderrislik görevlerinde bulunduğu anlatılmaktadır:

MEVLÂNÂ ABDÜLVÂSÎ ÇELEBÎ: Dimetokaludur. Aşere-i muhabbesedendür. Merhûm Sultân Bâyezid evvel ol tâyîfeye hışm itdükde her biri perâkende olup terk-i diyâr idüp gıybet itmiş idi. Ol zamânda bu dahî diyâr-ı Acem'e çıkup nice zamân şugl idüp kesb-i fezâyil ve tehzîb-i hasâyil kılup bunda Rûm'a geldükde ragbet ile müderris olup âhir pâdişâh-ı sâhib-kırân zamânında kâzî-asker oldu. (SEH.T, 40)

Latîfî de aynı şekilde aşere-i muhabbeseden Vâsî Çelebi maddesinde söz eder. Sehî'den farklı olarak Molla Lütî'den bahseden Latîfî, Vâsî Çelebi'nin Molla Lütî'nin musahiplerinden olduğunu belirterek bir aşere hadisesini dile getirir. Bu hadise meydana geldiğinde Sultan Bayezid gazap etmiş ve bunlar korkularından her biri bir yere firar etmiştir:

VÂSÎ'Î ÇELEBÎ: Edirne kurbinde Dimetoka nâm kasabadandır. Mevlânâ Lutfî-i maktûlün musâhiblerinden ve cümle-i 'aşeresinden biridir. Ol zamânda ki 'aşere hâdisesi vâki' olup ol tâyife teftîş emr olundukda hemân Vâsî'î degül hep bunlar Vâsî'î ancak diyü Sultân Bâyezîd ol tâyifeye kahr u gazab sûretlerin göstericek bunların her biri havf u hazerden ıztırârî her biri bir cânibe firâr ve terk-i diyâr itdükde mûmâ-ileyh dahî çıkup vilâyet-i 'Aceme gitmişdi ve müddet-i mütemâdî anda 'azîm şugl itmişdi. Vaktâkim bu hâdisi mürûr-ı devrânla nisyân buldukda bu dahî yine diyâr-ı Rûma 'avdet idüp kâdı-i taht ve kadî'asker oldu. (LAT.T, 554-555)

Latîfî'nin aşere-i muhabbeseden söz ettiği bir diğer bölüm ise bizzat Mevlânâ Lutfî'yi anlattığı kısımdır. Latîfî, Lutfî'ye karşı olumlu bir tutum sergilemekte, onun gazez ehli kimseler yüzünden haksız yere öldürüldüğünü düşünmektedir. Latîfî'ye göre aşere-i muhabbese hadisesi Lutfî'nin öldürülmesine bahane olmuştur:

MEVLÂNÂ LUTFÎ: Elhâsıl mevlânâ-yı mûmâ-ileyhün bu gûne nüktelerinden ve bu makûle isti'âre ve kinâyelerinden ol 'asrun mevâlîsi ve ehâlîsi münfa'îl ü münkesir olup mûmâ-ileyhe muhkem hasm oldılar. İttifâk ol esnâda 'aşere-i muhabbese hâdisesi vâki' olıcak her taraftan husemâ husûmete yol buldılar ve tîg-ı 'adâvetlerin sertîz idüp kanın dökmege mânend-i seyf-i bî-dirîg ve hayfa bel bağladılar. Hâl-i musîbet-me'âline dost u düşmen sûret-gûlar yüzünden agladılar. 'Âkıbetü'l-emr katlini mûcib ü muktezî nesne isnâd idüp katli husûsında ikdâm u ihtimâm ve kıyâm-ı tâmm gösterüp emrin tamâm itdiler. (LAT.T, 483-484)

Molla Lutfî ile ilgili kaynaklarda, ona kin besleyen hasımlarının kaynaklarda “aşere-i muhabbese” (on habis insan) hadisesi diye zikredilen fakat hakkında ayrını verilmeyen bir olay bahanesiyle kendisini ortadan kaldırmayı planladıkları ve onun halkı saptıran bir zındık, varlığı din için zararlı bir mülhid olduğu söylentisini yaydıkları ifade edilmektedir.¹²³ Molla Lutfî ile ilgili son derece ayrıntılı çalışmalar yapan İsmail Erünsal, “Molla Lutfî Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?” başlıklı

¹²³ Orhan Şaik Gökyay, “Molla Lutfî”, TDVİA, C.30, s. 256.

makalesinde bu meseleyi tartışmıştır. Erünsal ilgili yazısında “Makalenin yayımından sonra “Aşere-i muhabbese” ile ilgili olarak Hüseyin Enisî’nin XVI. asırda yazdığı Menakıb-ı Akşemseddin adlı eserinde enteresan bir bilgi olduğu görüldü.” diyerek ilgili kaynak eserden şu bilgileri aktarmıştır:

Rivâyet olunur ki: Göynük’de Akşemsü’ d-dîn’ün bir tâcir komşusu var idi. Ol tâcirün üç oğlu ve bir kızı var idi. Ol kimse gözetdi bir gün şeyh hoş-hâtır olıcak oğlancıkları du’â ve himmet istemeğe şeyhe götürdi. Bunlara nazar idüp murakebeye vardı. Başın kaldurup büyügin ticârete iki küçügin okımağa işâret eyledi. Ol ticârete ta’yin olunan mâldâr oldu, Hindistan’a ticârete gitdi anda vefât eyledi. Ve ol okumağa tayin olunanun biri âlim, kâmil fâzıl zâhid oldu ‘âkibet Göynük’ten göçdi Bursa’da Orhaniye Câmî-i şerîfinde imâm oldu kırk yıl imâmet eyledi, Mevlânâ Muharrem Halife dirlerdi. Ve küçücük oğlunun ismi Saferşâh idi cemî’ ‘ulûm-ı zâhiri tekmi idüp ilm-i kelâma ve felsefiyyâta meyl eyledi. İstanbul’da kendüye akran tokuz kişiyle müsâhib oldu nice zamân i’tikâdiyyâta ve felsefiyyâta müvâzabat eylediler. Tahrirât-ı kesîre ve takrirât-ı hazîreleri vardur. Ol kimselerinün her biri ferîd-i asr vahîd-i dehr idiler. Lâkin bi-irâdati’llâh dalâlete düşdiler, ‘aşere-i muhabbese diyü halk arasında meşhûr oldılar. Cum’a günü olup halk câmie giricek anlar meyhâneye cem’ olurlardı hamr içüp sarhoş olurlardı. Birisi pîş-i hûn tahtası üzerine çıkup istihzâen hatibe taklid eyleridi ve kendüleri tonadurdi, evveluhâ kara-balı âhirühâ masmas ve hümâ merdûdâni ‘inda’llâhi ve’n-nâsi dirdi ve buna benzer çok kelimât-ı nâ-meşru’ eyidürdi. ... Pes bunların ahvâli meşhur oldu. Sultan Mehmed bunları ahz olunmak buyurdi pâdişâh havfından bunlar kaçdılar her biri bir taraf gitdi bulımadılar mezkûr mevlânâ Seferşâh diyâr-ı Arab’a vardı, ‘arazi-i mukaddesede gezdi enbiyâ ve evliyâ meşhedâtına sâkin olup dergâh-ı Hakka tazarru’ eyledi Allâhu ta’alâ ‘inâyet eyledi dalâletden hidâyet ve sa’âdete düşdi âhir yine diyâr-ı Rum’a geldi.¹²⁴

Buna göre aşere-i muhabbese, Akşemseddin’in Göynük’te tacir bir komşusunun oğullarından birinden zuhur etmiş bir tabirdir. Tacir, oğullarını Akşemseddin’in yanına getirmiş, Akşemseddin üçü için dua etmiştir. En büyüğü ticarete, ortancası okumaya, Saferşah isimli küçük oğul ise kelam ve felsefe ilmine meyl etmiştir. Her

¹²⁴ İsmail E. Erünsal, “Molla Lutfi Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?” **Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi**, C. 23, S. 2. (Mehmet Akif Aydın’a Armağan), 2015, s.30.

biri devrinin biricik şahsiyetlerinden olan akranlarından dokuz kişi ile musahip olan Saferşah, bir müddet sonra arkadaşlarıyla birlikte sapkınlığa düşer. Cuma günü halk camiye giderken meyhaneye şarap içemeye giden bu ekip, ulu orta yerlerde uygunsuz sözler söylemeye başlarlar. Bu durumları aşikâr olunca Sultan Mehmed bu on kişiyi yakalatmak için emir verir. Hepsi korkularından kaçarlar, Saferşah Arap diyarına gider, orada yeniden Allah'a sığınır, inancı sağlam hâle gelir ve Anadolu'ya geri döner. Erünsal yazısında, bu hadiseyi anlatan Hüseyin Enîsî'nin Saferşah'a yakınlığı ile ilgili metinleri de aktarır ve dolayısıyla aşere-i muhabbese ile ilgili bu bilgilere güvenilmesi gerektiğini söyler.¹²⁵

Metin örneklerinde görüldüğü üzere nesir yazarları, Molla Lütî'nin aşere-i muhabbese olayı bahane edilerek zındıklık ithamıyla öldürülmesine tepki göstermekte ve onun yanında yer alır bir tutum sergilemektedirler. Başka kimselerle alakalı ise böyle bir tutum görülmemekte, zındık, mülhid ya rafizi olarak tanımlanan kimseler sert bir dille eleştirilmektedir. Örneğin gündelik yaşayışında çok rind bir görünüşle karşımıza çıkmasına rağmen Sünnî inanca aykırı kanaate sahip olanların her sözünü sapıklık saymakta tereddüt göstermeyen¹²⁶ Âşık Çelebi, Şeyh Gülşenî'nin yanına gidip sonrasında Anadolu'ya dönen Usûlî'yi bu yönüyle sert bir dille eleştirir. Şeyh İbrâhîmîlere isnad edilen dinsizlik tohumunu Anadolu'da onun ektiğini, Nesîmî'nin saçma sözlerinin ağacını onun diktiğini söyler. Tohumlarının çürümesi ve köklerinin kuruması için beddua eder:

¹²⁵ Erünsal, **a.g.m.**, 30-31.

¹²⁶ Mustafa İsen, "Divan Şairlerinin Tasavvuf ve Tarikat İlişkileri", **Tezkireden Biyografiye**, Kapı Yay., İstanbul 2010, s.185.

USÛLÎ: Zâl-i dünyâyâ gönül virme Usûlî var iriş

Gülşenî dirler vilâyet içre bir er var imiş

diyüp varup niçe zemân şeyh-i mezkûrun huzûrında tekmîl-i nefis ü tehzîb-i ahlâk için mücâhede idüp yine Rûm'a gelüp gâh Yenice'de gâh Evrenos Beg oğlu Abdî Beg yanında sancaklarda bile olup âhir fevt olmışdur. Şeyh İbrâhîmî'lere isnâd olunan ilhâd tohmın Rûm'da ol ekmişdür ve Nesîmiyyât türrehâtından getürdüğü nihâl-i nihâd-ı dalâli ol dikmişdür. Niçe onup bitmeyecekler gelüp ol tohmı ekmege başlamışlar ve niçe ber-hurdâr olmayacaklar ol nihâle budaklar aşlamışlardır. Hak Te'âlâ tohmların çüride ve köklerin kurıda. (AŞÇ.T, 344-346)

Latîfî, tezkiresinin II. Bayezid dönemi şairlerinden Temennâyî ile ilgili bölümünde, mezkûr şair üzerinden Rafizîlik ve inanış biçimleri ile zararları hakkında uzun uzadıya anlatımlarda bulunur. Temennâyî, Kayseri'den, zındıklar zümresinden, mülhidler fırkasından biridir. Harf ilmi, tenâsuh ve hulûl mezhebi hakkında yazılmış kitaplar aracılığıyla yanında pek çok mülhid ve zındık toplamıştır:

TEMENNÂYÎ: Kayseri kurbinden zenâdıkâ zümresinden ve melâhide fırkasından bir kalender idi. Âdem ot gibi biter ve ot gibi yiter diyen küfr-gûylarun biri idi. 'İlm-i hurûfa ve mezheb-i tenâsuha ve hulûle müte'allık kitâblar cem' idüp yanına zenâdıkâ haylinden hâyli zenâdıkâ ve melâhide cem' itmişdi.

Latîfî'ye göre bu gürûh, batıl olan yollarını hakmış gibi göstermek için tarikat silsilelerini bir evliyaya nisbet ederler. Kendi inanışlarına göre farklı bir mezhepleri vardır. Yaptıkları tüm batıl işleri, evliyadan birine, kötü düşüncelerince yasak olan sözlerini, yapılmaması gereken davranışlarını ululara isnad ederler:

Ammâ tarîk-ı bâtıllarını Hak çıkarmak için silsile-i tarîkların evliyâ-i kibârdan birine nisbet itmişlerdür ve kendü i'tikâdlarınca cümle-i mezâhibden hâric bir mezhebe gitmişlerdür ve teşebbüs-i teşbîh ittükleri ef'âl-i bâtılanun her birin evliyâ-i kibârdan birine isnâd ve zu'm-ı fâsidlerince her kavî-i memnû'da ve fi'l-i nâ-meşrû'da bir uluya isnâd

itmişlerdür.

Her biri bir iblis olan bu grubun bireyleri yolunu şaşırılmış durumdadırlar. Şeriat kurallarından uzaktırlar. Bu yolunu kaybetmiş grup, haramları helal addederler. İndirilmiş tüm kutsal kitapların söylediklerini, insan sûretinde bulurlar ve temiz olmayan insana secde ederler:

Her biri bir iblîs-i insdür ve her biri makûle-i gavî-cinsdür. Çünkü şer'-i şerî'atden dûr u biründür. Ve ol gürûh-ı gümrah ne'üzü billâh mezheblerinün vüs'atinden cemî'-i muharremâtı helâl ü mubâh bilürler ve cemî'-i kütüb-i münzeleyi tevcîh-i bî-vechle şekl-i insânda bulurlardı ve tahâretsüz âdeme secde kılurlar.

İnsan, en büyük âlem ve Allah'ın zuhur ettiği yerdir diye gördükleri güzellere secde ederler, secdelerinde de iblis yoluna girerler. Bu korkusuz tâife, rafz mezhebi üzerine ölmeyi ve bu fesat inanış üzerine can vermeyi, küfür söyleyerek ateşte yanmayı şehitlik mertebesi addederler. Eceliyle ölene murdar öldü gözüyle bakarlar:

Âdem âlem-i kübrâ ve mazhar-ı Hazret-i Hudâdur diyü gördükleri mahbûba secde iderlerdi ve secdelerinde sehiv idüp tarîk-ı iblîse giderlerdi. Bir tâ'ife-i nâ-hâyife-i dâll ü mudilldür. Mezheb-i rafz üzre ölmegi ve ol i'tikâd-ı fâsid üzre cân virmegi ve küfr söyleyüp ihrâk-ı bi'n-nâr olmagı merâtib-i şühedâdan 'addiderler. Şol mülhid ki 'âdet üzre eceliyle öle anı murdâr öldi dirler.

Sultan Bayezid devrinde ulema toplanıp ittifak ederler ve bu eziyet verici, Ehlibeyt'e kötülük eden taifeden kimini kılıç suyunda boğulmak, kimini taşlanmış şeytan gibi ateşte yanmak suretiyle kılıç ve balta ile vücut ülkelerinden göçürüp, kahr ve gazap köprüsünden cehennem suyunda kaynar sular içirirler:

Sultân Bâyezîd Hân devrinde icmâ'-i 'ulemâ ile bi'l-ittifâk ol tâ'ife-i şıkâkun kimini âb-ı tîg ile igrâk ve kimini dîv-i racîm gibi âteş-i reddile ihrâk idüp ol teberrâyilerün tîg u teber ile zâviye-i vücûddan göçürdiler ve cîsr-i kahr u gazabdan geçürüp sûy-ı cahîmde mâ-i hamîm içürdiler. (LAT.T, 200-202)

1.3.3.2. Kızılbaşlık

İnançları dolayısıyla aykırı görülen bir diğer zümre Kızılbaşlardır. Eskiden mensuplarının giydiği başlığın rengine istinaden kullanılan kızılbaş terimi XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı-Safevî çekişmesinin tabii bir neticesi olarak “devlet muhalifi ve isyancı zümreler” anlamında kullanılmış, bu asrın başlarından itibaren artan kızılbaş ayaklanmalarında isyana katılan zümrelerin dinî inanç ve anlayışları Kur’an ve sünnete dayalı çoğunluğun anlayışıyla karşılaştırılarak isme dinî boyut da eklenmiş ve kızılbaşlık sapıklık, yoldan çıkmışlık, hatta inkârcılık; kızılbaşlar da yoldan çıkan kişi ve gruplar olarak anılmıştır.¹²⁷ XVI. yüzyılda Amasya, Merzifon, Kastamonu, Elbistan gibi pek çok yerde Kızılbaşların yakalanması, hapsedilmesi ve katledilmesine ilişkin mühimme kayıtları mevcuttur.¹²⁸ Yine bu yüzyılda Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin Kızılbaşların katlini helâl, onların elinde ölenlerin ise şehid kabul edildiğini beyan ettiği fetvası şu şekildedir:

Mes’ele: Kızılbaş taifesinin şer’an kâtîlî helâl olup katl eden gazî ve kızılbaş taifesinin ellerinde maktul olanlar şehîd olurlar mı?

El-cevâb: Olur, gazâ-i ekber ve şehâdet-i azîmedir.¹²⁹

Safiyüddîn-i Erdebîlî (ö. 1334) tarafından kurulan ve XVI. yüzyılın başında İran’da Safevî Devleti’ne dönüşen tarikat, kurucusunun adına nisbetle Safeviyye diye bilindiği gibi Erdebîlî nisbesinden dolayı Erdebîliyye diye de anılır. Azerbaycan’ın

¹²⁷ İlyas Üzümlü, “Kızılbaş”, **TDVİA**, C. 25, s. 547.

¹²⁸ Ahmed Refik, **Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik**, (Sadeleştiren: Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İstanbul, 1994, s. 82, 84, 103, 112.

¹²⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 173.

Erdebil şehrinde kurulup buradan yayılması sebebiyle mensuplarına Erdebil sûfleri denilmiştir.¹³⁰ Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih* isimli eserinden, söz konusu Erdebil sûflerinin Yıldırım Bayezid döneminde de sorun olduğu anlaşılmaktadır. Hoca Sadeddin, eserinin son kısmını oluşturan biyografilerin yer aldığı bölümde Yıldırım Bayezid devrinde yaşamış olan Şeyh Erzincanlı Abdurrahman Efendi'ye yer vermiştir. Bu kısımda anlatıldığına göre Şeyh hazretleri bir gün hücrelerinden dışarıya keder ve hüznün içerisinde çıkmıştır. Yakınları bu durumun sebebini sorduğunda onlara “Şimdiye değin Erdebil sofuları uygunsuz işlerden kaçınan, temiz inançları ile tanınan, bidatlerin çirkefine düşmeyen kişilerdi; ama şeytan onları yollarından saptırdı.” diye cevap verir. Gerçekten de çok zaman geçmeden Şeyh Cüneyd oğlu Haydar padişahlık sevdasına kapılıp onları Şeyh Safi'nin çizdiği yoldan ayartıp azgınlığa yöneltmiştir. (TAC.T, 49)

Kınalızâde Hasan Çelebi, Sunî mahlaslı Mustafa Bey hakkında bilgi verirken onun Sultan I. Selim zamanında sancakbeyi olduğunu, Çaldıran Savaşı'nda kızılbazlarla savaşıırken büyük kahramanlık gösterdiğini yazar. Hasan Çelebi, kızılbaz askerlerini “asâkir-i kızılbaz-ı bed-fiâl” olarak tanımlar. Aynı zamanda onların kötü namı ve inatçı bir taife olduğunu, Ceyhun nehrinin onların kanlarıyla dolduğunu vurgular:

SUN'Î: İskender Paşaoğlu Mustafâ Beg demekle ma'rûf idi. Sultân Selîm Hân-ı Mâzî zemânında sancakbegi idi. Hattâ sahrâ-yı Çaldıranda 'asâkir-i kızılbaz-ı bed-fi'âl ile telâkî-i saffeyn olup âteş-i kîtâl ve şu'le-i ceng ü cidâl inzîrâm u işti'âl buldukda 'asâkir-i İslâm u îmân ki şüc'ân yevme iltakâ'l-cem'ânidür¹³¹ resûl-ı sihâmı ol tâ'ife bed-nâma inzâr u peygâm içün irsâl iderlerdi. Katarât-ı peykân kavs-i kuzah-ı kemândan ol tâ'ife-i tâgiyye-

¹³⁰ Reşat Öngören, “Safeviyye”, TDVİA, C.35, s. 460.

¹³¹ Âl-i İmrân-166, Nisâ-155, Enfâl-41 (İki ordunun karşılaştığı gün).

i bed-gümânun üstine bârân oldukda Ceyhûn-ı hûn mecârî derûn u bîrûnlarından tamâm kûh u hâmûna revân olmuş idi. (KHÇ.T, 511-512)

Kahramanlığı ile övülen bir diğer şair Muhîfî ise Lala Mustafa Paşa tarafından ordu-yı hümayun kadılığına getirilmiştir. Hasan Çelebi Muhîfî'yi Şirvan vilayetini kızılbaşların kesik başları ile lale bahçesine çevirdiği, Aras ve Ceyhun nehirlerinden onların kanlarını akıttığı için övmektedir. Tezkire yazarı kızılbaşlar için bu kez bed-maâş (kötü yaşayışlı) ve tâife-i bagîye (sapkın tâife) tabirini kullanır:

MUHÎTÎ: Şîr-bîşe-i şecâ'at dilîr-i 'arsa-i salâbet merhûm Mustafâ Paşa teshîr-i îrân u Tûrân için 'azm-i gîrûdâr idüp sahrâ-yı vilâyet-i Şîrvânı kızılbaş-ı bed-ma'âşların başı ile lâlezâr ve nehr-i Aras u Ceyhunı ol tâ'ife-i bâgiyenün hûnı ile sûrh-âb itdükde ordu-yı hümâyûna kâdî olmuş idi. (KHÇ.T, 770)

Edirne'de, babası Acem Hasan tarafından bina edilen Kadı Medresesi'nde müderrislik yapan İyânî, bu görevden sonra Anadolu'da kadılık yapmaya başlar. Diyarbakır Pasinovası'ndaki görevi sırasında kızılbaşlara esir düşüp eli kolu bağlı şekilde Şah Tahmasb'ın yanına getirilir. Tahmasb'ı tatlı sözler ile kandırıp güler yüz göstererek onun musahibi, serdarı, nişancısı ve mühürdarı olur ve böylelikle yeniden Rum diyarına dönerek kadılık görevine devam eder. Hasan Çelebi yine kızılbaşlar için bed-maâş (kötü yaşayışlı) tabirini kullanırken bu yolunu kaybetmiş kavmin reisi olan Tahmasb'ı şeytan olarak niteler:

'İYÂNÎ: Nâmı Mehemmeddür. Babasına 'Acem Hasan dirler. Rûmillerinde fâsıl-ı kazâyâyı merd ü zenn iken terk-i makâm-ı mihnet ü şîven itmişdür. Edirne Kâdî medresesi demekle ma'rûf medresenün bânî vü vâkıfidur. 'İyânî-i mezbûr Edirne babası medresesinde müderris oldukdan sonra Anadolu kâdî olmuş idi. Hikâyet olunur ki Diyârbekrde Pasinovasında kâdî iken kızılbaş-ı bed-ma'âşa esir olup ve dîvâne gibi silsile vü zencîr ile re'îs-i kavm-i güm-râh olan şâh-ı bî-intibâh-ı nekbet-sipâh ve dalâlet-penâh yanına vardukda derd-i derûnın ahsen-i vücûh u fûnûnla 'iyân eyleyüp çerb-zebânlık ve

şîrîn-beyânlık ile Tahmâs-ı hannâsun musâhib ü serdârı ve nişâncı vü mührdârı olmuş idi. Zâhiren anlara sûret-i ihlâs göstermekle ter-destlikle ellerinden halâs olup ba'dehû diyâr-ı Rûm-ı sa'âdet-mersûma geldükde mutasarrıf-ı mansıb-ı kazâ ile mevsûm olmuş idi. (KHÇ.T, 623)

1.3.3.3. Hurûfîlik

Temelleri çok eski zamanlara dayanan hurûf ilmi, harflerin gizli ve etkili anlamlar içerdiği inancına dayanmaktadır. Hurûfiliğin temel akidesi Fazlullah-ı Hurûfî'nin Allah'ın mazharı olduğu yani Allah'ın Fazlullah'ın bedeninde görüntülediği ve kıyamet gününe yakın Müslümanları, Hristiyanları ve Musevileri kurtaracak mehdi olduğudur.¹³² XVI. yüzyıl mühimme defterlerinde özellikle Balkan coğrafyasında Hurûfîlerin takip edildiği, dinsizlikleri sabit görülenlerin yakalanarak öldürüldüğüne dair kayıtlar mevcuttur.¹³³

Fazlullâh-ı Hurûfî ile birlikte Osmanlı ve İran coğrafyasında yayılıp bir mezhep hâline gelen bu inanışın en önemli temsilcilerinden biri de Nesîmî'dir. Tarikatın yayılımı açısından önemli bir isim olan Nesîmî, 1409 tarihinde Refî'î'yi Hurûfîliği Anadolu'da yaymak üzere görevlendirilmiştir.¹³⁴ Tezkirelerde Nesîmî'nin şairlik yönü ve şöhreti övülmekle birlikte Fazlullâh-ı Hurûfî'nin yolundan giderek doğruluğu elden bırakması eleştirilmektedir. Hasan Çelebi'ye göre Nesîmî, şathiyat makamına ayak basmış, kötü şöhretli bir yerde rezil ve alçak bir toprağa düşmüş, karar ve iradesi elinden gitmiştir. Aşk keyfiyeti akıl sultanına galip gelmiş, bilinmez sırların keşfinde

¹³² Ahmet Yaşar Ocak, **a.g.e.**, s. 187.

¹³³ Ahmed Refik, **Onaltıncı Asırda Râfîzîlik ve Bektâşîlik**, (Sadeleştiren: Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İstanbul, 1994, s. 101.

¹³⁴ Fatih Usluer, **Hurûfîlik (İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren)**, Kabalcı Yay., İstanbul 2009, s.27.

ısrarcı olmuştur. Gizlenmesi gereken bu türden fikirlerini her yerde dile getiren Nesîmî, Halep'te katledilerek öldürülmüştür:

NESÎMÎ: Nâmı 'Îmâdü'd-dîndür. Diyâr-ı Bagdâddan nâhiye-i Nesîmden vezân olmagla mahlas-ı mezbûr ile vesîm olmuştur. Zümre-i sâdât-ı zü'l-iftihâr miyânında hayli şöhret-şi'âr olup egerçi evâ'il-i hâlinde gülistân-ı cinân ve bûstân-ı dil ü cânına nesîm-i fenâ vezân olmagla bûy-ı 'ışk u mahabbeti meşâmmına yitürmüş idi. Lâkin bu tarîkde refîk-i sedâdı yitürmüş idi ki âhir Fazlu'llâh-ı Hurûfiye irâdet getürmüş idi. Tarîkleri üzre riyâzât u mücâhedât çekmekle makâm-i şathiyâta kadem basup bâde-i mahabbet ve sahbâ-yı meveddet peymâne-i vücûd ve sâgar-ı hil'atinden ziyâde gelmekle kûy-ı bed-nâmîde hâk-ı rûsvâyî vü mezellete fûtâde olup 'inân-ı istibâr u ihtiyârı dest-i iktidârından gitmiş idi. Ve keyfiyyet-i 'ışk sultân-ı 'akla gâlib olmagla bî-ihtiyâr keşf-i estâr ve efşâ-yı esrâra ısrâr kılmış idi. Ve 'aklen ve şer'en vâcibü'l-izmâr olan kelimâtı her ser-bâzârda i'lân u izhâr itmekle medîne-i Halebde fetvâ-yı e'imme-i şerî'at u tarîkatle katîl-i meydân-ı 'ışk u meveddet ve gasîl-i mâ-yı tahûr-ı şehâdet olmuş idi. Fi'l-vâki' çünkü sultân-ı serîr-i 'ışk u garâm-ı a'lâm galebe ve istîlâ-yı tâmmı efrâhte idüp maglûbân-ı ma'reke-i hayreti varta-i belâ vü mihnede endâhte ide ve tarîk-i dehşet ü hayretde ser-küştegân-ı bî-ser ü pâ olan mübtelâları refîk-i 'akl u reh-nümâ-yı idrâkden cüdâ ide dil-i za'îfleri ki mahzen-i esrâr-ı rûmûz-ı hakîkatdür ihfâ-yı esrâr-ı rûbûbiyetden 'âciz ve beden-i nâhîfleri ki hâmil-i ihmâl-i vedî'atdür ihtimâl bâr-ı şerî'atden nâşir olup nâ-çâr derûn-ı derdnâklarından nâle vü zâr zâhir ü bedîdâr olur ve ol seciyye-i mahfiyye mânend-i rûz zuhûr u bûrûz idüp râz-ı pinhân rûşen ü âşkâr olur. (KHÇ.T, 851)

Âşık Çelebi de Nesîmî'yi anlatırken onun Fazlullah-ı Hurûfî ile yakın olduktan sonra bâtil inanışlara kapılarak zındıklıkla itham edildiğini ve Mansur gibi derisi yüzülmek suretiyle öldürüldüğünden bahseder:

NESÎMÎ: Türkmânî-cins ü Âmidî diyârdur. Halk içre şeref-i siyâdet ile şöhedârdur. Fazlu'llâh-ı Hurûfî'ye mukârin olup egerçi nesîm-i 'ışka mazhar düşmüş ammâ reyâhîn-i riyâzeti riyâz-ı terbiyet-i şûra hâk-i erbâb-ı zeyg ü dalâlde neşv ü nemâ bulmagın ol nesîmün hübübiyla bûy-ı zendeka zuhûr idüp meşâmm-ı 'ulemâ-yı latîfû'l-mesâmm-ı ehl-i Haleb ü Şâm istişmâm itdüklerinde gülşen-i 'âlemden götür kokuyu diyü Nesîmî'nün evrâk-ı kelimât-ı müzahrefe gibi eczâ-yı 'ömrin ber-bâd iderler. Derisin yüzüp ba'dehu metâ'-ı 'ömri derisi tolu bahâya alurken menem Mansûr dîger nîst dirken ve ehîbbâsı leyse

fi'd-dâri gayre deyyâr dirken Nesîmî'yi niçün hevâ-yı nefsânî ve igvâ-yı şeytânîye fermân-ber-dâr oldun, ene seyyid dir iken şeyyid-i erbâb-ı enâşîd-i bâtilaya uydun diyü ber-dâr iderler. 'Ulemâ-yı şerî'at mezheb-i Mansûr üzre 'âlem-i şehâdetde medâr-ı şer' üzre icrâ-yı hak itdüklerin Mansûr ile anun ikisi ile işhâd iderler. (AŞÇ.T, 865)

Kınalızâde Hasan Çelebi ve Âşık Çelebi'nin keskin görüşlerine karşılık Latîfî, tezkiresinde Nesîmî'yi “aşk meydanının serbâz-ı bî-bîmi ve mahabbet Kâbe'sinin fidâ-ı azîmi” olarak nitelendirmektedir. (LAT.T, 510) Latîfî, tıpkı Beyânî gibi onun suçsuz olduğuna inanmakla birlikte öldürölme kararının isabetli olduğunu ifade etmektedir.¹³⁵

1.3.3.4. Dürzilik

Dürzîlik, Fâtımî halifelerinden Hâkim-Biemrillâh döneminde (996-1021) Vezir Hamza b. Ali tarafından kurulan aşırı bir fırkadır.¹³⁶ XVI. yüzyıl şairlerinden Bahrî Hasan Çelebi, Trablus kadısı iken Dürzîler tarafından şehit edilmiştir. Beyânî, Dürzîler'i “âsî” olarak nitelendirmektedir:

BAHRÎ: Nâmı Hasandur. Mevleviyyet ile Trablus kâdîsı iken âsî dürûzîler elinde şehîd olmuşdur. (BEY.T, 38)

1.3.4. Dervişler ve Tasavvufi Zümreler

Derviş, bir tarikata ve şeyhe bağlı olan mürid, sûfiyâne bir hayat yaşayan kişidir.¹³⁷ Osmanlı devletinde bizzat sufiyane bir hayatı tercih eden derviş meşrepli

¹³⁵ Bu konu ile ilgili bkz: Mücahit Kaçar, “Osmanlı Düşünce Dünyasında Nesîmî Algısı”, **Türk Edebiyatı**, S.554, İstanbul 2019, s. 27-32.

¹³⁶ Mustafa Öz, “Dürzîlik”, **TDVİA**, C.10, s. 39.

¹³⁷ Tahsin Yazıcı, “Derviş”, **TDVİA**, C.9, s. 188.

padişahların var olduğu, devlet tarafından tarikatlara destek verildiği ve XVI. yüzyılda da yükselişe paralel olarak bu desteğin sürdüğü kaydedilmekle beraber hâkim görüşe muhalif yahut fikirleri aykırı bulunan bazı tarikat mensuplarının fitneye sebep olduğu düşünülmektedir. Bayrami-Melami tarikatı içerisinde Oğlan Şeyh olarak bilinen İsmail Maşuki'nin 1529'da Kemalpaşazade'nin fetvasıyla idam edilmesi¹³⁸, onun için “zulmen katl olundu” diyenlerin de onun mezhebinde olduğu için katline ferman verilmesi¹³⁹ bu grup içerisinde değerlendirilebilecek örneklerdendir. Bu yüzyılda hem makbul görülmeyen heterodoks tarikatlar ve bunların dervişlerine yönelik, hem de makbul olmasına rağmen genel anlamda dervişlik ve tasavvuf yolunun nasıl olması veya olmaması gerektiğine yönelik tasavvuf ve tarikat eleştirilerine rastlamak mümkündür.

Tâcü't-Tevârih'de İbrahim Tennûrî'nin, Akşemseddin ile arasında geçen bir hadise esnasında şeyhi tarafından azarlandığı bir anekdota yer verilmiştir. Akşemseddin'in iftar için gönderdiklerini halvetteki arkadaşlarını görerek yemeyen İbrahim Tennûrî, güçsüz kalarak katettiği gelişmeyi yitirir hâle gelmiştir. Bunun üzerine Akşemseddin onu azarlayarak kendi kendine yorum yapmanın dervişin işi olmadığını, kendi kendine yorum yapan dervişin yüzüne vuslat kapısının kapalı tutulacağını, hekiminin onun durumunu, yaradılışını bildiğini, onun ve diğerlerinin yapısının farklı olduğunu söyleyerek o gün her zamanki gönderdiği yemeğin iki katını göndermiş, İbrahim Tennûrî'nin güçsüzlüğünü gidermiştir. (TAC.T5, 184-185)

¹³⁸ DİA, “İsmâil Ma'sukî”, TDVİA, C.123, s. 112.

¹³⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 314.

Ahdî, Hasırî'yi överken onun nazik tabiatlı, zarîf ve riyasız bir kimse olduğunu, dünya nimetleriyle kaydı olmadığını, sufilerin yaptığı gibi cihanın güzel yüzlülerini cennet bağına satmayacağını vurgulamaktadır:

HASIRÎ: Hayli nezâket-i tab' ve zerâfet-i vasfla ârâste ve esbâb-ı lehv ü lu'bla ol felâket-me'âb pirâste ve bir bî-riyâ 'âşık-ı şeydâ ve'l-perişân-menzil ü bî-me'vâ olmagın bûriyâdan bî-ser-i bî-devletine bir tâc-ı pür-revâc peydâ idüp bî- kaydlığında şâhân-ı 'âleme ser-fürû' idüp 'arz-ı ihtiyâc itmez ve hûb-rûyân-ı cihânı sûfî gibi bâg-ı cinâna satmaz. (AHD.T, 271)

Diğer kaynaklarda küçük çaplı eleştiriler olmakla birlikte XVI. yüzyılda belli tasavvufî zümreler ve dervişlere yönelik eleştiriler için incelediğimiz iki temel kaynak; Hazînî'nin Yesevîlik ile ilgili eseri *Cevâhirü'l-Ebrâr min Emvâc-ı Bihâr*'ı ve Vâhidî'nin çeşitli tasavvufî zümrelere yönelik eleştirilerini dile getirdiği sembolik eseri *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân*'dır.

Hazînî, Yesevî'nin hayatı ve Yesevîlik adabıyla ilgili eseri *Cevâhirü'l-Ebrâr*'da tarikatın şartlarını anlatmış, ardından kendi zamanında bu şartların eksik olduğunu vurgulayarak eleştirilerini dile getirmiştir. Ona göre tarikatın dört şartı mekân, zaman, ihvân ve rabt-ı sultandır. Mekân, sağlam ve imkânları olan bir yer olmalı, zamanın hadise ve sıkıntılarından emin olunmalıdır. Üçüncü şart olan ihvan, birlikte terakki edilecek kardeşleri ifade etmektedir. Hazînî'ye göre en önemlisi ve diğerlerini tamamlayan dördüncü şart ise padişahla irtibatlı olmaktır. (CEV.E, 146-148)

Bu şartları sıraladıktan sonra Hazînî, akıl ve insaf sahibi kimselerin de açıkça görebileceğini söyleyerek kendi zamanındaki sorunları dile getirmektedir. Ona göre, fakirler tarikatten uzak, beyler ise ilgisizlerdir. Tarikat yolları kapalı, zamane halkı itiraz etmekte, avam ve havas kim varsa saldırıya geçmektedirler. Mekan virane,

zaman kötüdür, ihvan ise bulunmamaktadır. Hazînî'nin en önemli şart olarak gördüğü padişahla rabıta ise adetâ hayaldir. Takva sahibi kimseler eşkıyalardan muzdarip, fakirler ise zenginlerden ümitsizdir. Bu kadar engelin arasında keramet ya da mucize de zuhur etmemektedir. Heyhât ki hünerler ayıp, ayıplar ise hüner olmuştur:

Ehl-i mürüvvet ve insâf te'emmülünde gizlü ve mahfî olmaya ki âhirü'z-zamân âsârından fukarâ battâl ve ümerâ fârigü'l-bâl buyurıldı. Şürût-ı mefkûrede ve terîka-i sülûk mesdûde halk-ı zamân mu'teriz ve havâss u 'avâm müte'arrız mekân vîrân ve zamân nâ-emel ihvân nâ-yâb rabt-ı sultân hayâl u hâb etkiyâ eşkıyâdan muztaribü'l-ahvâl ve fukarâ agniyâdan 'adîmü'l-âmâl. Yokdur mevânî ü mu'âriz içinde zuhûr-ı kerâmât ve sudûr-ı havârik-ı 'âdât. Heyhât heyhât hünerler 'ayb ve 'ayblar hüner. Ve hasretâ fi'l-bahri ve'l-berr. (CEV.E, 351)

Hazînî, zamanına yönelik eleştirilerini şiir ile de pekiştirmektedir. Bu zaman öylesine fesatlıklarla dolu ve kötü bir zamandır ki Ahmed Yesevî gibi bir şeyh gelse bile bunca karışıklık arasında halk keşif ve kerametlerini göremeyecektir.

Zehî fesâd-ı âvân u zehî fütûr-ı zamân
Niçük zuhûra gelür tarz-ı hazret- sultân

Ger Ahmedü'l-Yesevî şeyh-i evliyâ'ullâh
Gelürse bu hadesân u füturda nâgâh

Zemânede hâlel ü ihtilâl içinde cihât
Zuhûr-ı keşf ü kerâmât kim görür heyhat (CEV.E, 351)

Azizler zelil olmuş, kerametler ise görülmemektedir. Bunlar olsa olsa kıyamet alâmetleridir:

Karîb geldi kıyâmet budur 'alâmâtı
'Azîz oldu zelîl ü nihân kerâmâtı (CEV.E, 351)

Hazînî şiirinde düzme ve devşirme tarikatların varlığından da söz etmekte, onlardan uzak durarak fena ve fakr ile Seyyid Mansur'un rehberliğinde Yesevîlik yolunu tuttuğunu dile getirmektedir:

Tarîk-i tüzme vü tevşürmeden ganî vü berî
Fenâ vü fakr ile bulgıl tarik-i râh-beri

Bu zümreden ola gelmiş Hazînî-i âgâh
Cenâb-ı Seyyid Mansûrdan bi-hamdi'llâh (CEV.E, 351-352)

1.3.4.1. Kalenderîler

Dünyayı ve dünyevî değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun, toplumsal düzenin inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına da yansıtan sûfilere kalender, bunların temsil ettiği tasavvufî zümrelere de genel olarak kalenderiyye veya kalenderîlik adı verilmiştir.¹⁴⁰ Vâhidî'nin *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân* isimli eserinde sembolik olarak Kalenderilerin de içinde bulunduğu her bir derviş taifesinin lideri şiirle kendilerini tanıtmakta, Hâce-i Cihan ise söylenenleri değerlendirerek eleştirilerini nesirle dile getirmektedir.

Vahîdî, Hâce-i Cihân'ı Kalenderi şeyhi Pir Baba Rüstem-i Hamedânî karşısında oldukça sert bir dille konuşturmuştur. Hâce-i Cihân Kalenderi pirini “pir-i nâ-bâliğ” ve “dîn-i Muhammedî'den fâriğ” olarak nitelendirmekte, onların bu dünyada halk tarafından zemmedildiğini, ahirette ise Allah'ın rahmetinden mahrum kalacaklarını söylemektedir. Bu güruh, diyar diyar, şehir şehir avare olup abes yere gezmekte, kendi

¹⁴⁰ Nihat Azamat, “Kalenderiyye”, *TDVİA*, C.24, s. 253.

illerini bırakıp, nefislerine uyup başkalarının eline bakıp dilenmekte, bir şey vermeyenlere ise beddua etmektedirler. Hâce-i Cihân, Allah'ın insanları yaratırken onlara kendilerine bakmaları için gözler, yürümeleri için ayaklar, çalışmaları ve geçinmeleri için eller verdiğini, başkasının değil kendi ellerini kullanarak yani dilenmek yerine çalışarak geçinmelerini gerektiğini söylemektedir. Dervişler de bu şekilde dolaşmak yerine çalışarak kısmetleri kadar nasiplerini bulmalıdırlar:

Çün iy Hâce-i Cihân Pîr Bâbâ Rüstem-i Hamedâniden Kalenderîlik tarîkinden bu kadar harekât-ı fitne-engîz gördi ve bu kadar kelimât-ı lâf-âmîz işitdi ve ana göre iş itdi. Hemân sâ'at dehân-ı melâhat açup zebân-ı fesâhat birle ayıtdı iy pîr-i nâ-bâlig ve iy dîn-i Muhammedîden 'aleyhi's-selâm fârig dünyâda halk arasında mezmûm 'ukbâda hâlık rahmetinden mahrûm bu sûret-i seyâhatla diyâr-be-diyâr şehir-be-şehir âvâre olup kirdâr-ı bî-fürûgıla 'abes yere gezersin kendü ilinüz koyup seg nefse uyup ilün eline bakup cânunı nâr-ı zillete yakub su'âl idersin hezâr zilletle bâzâr-be-bâzâr ve hâne-be-hâne der-be-der dilenür sana nesne virmeyene ilenür cihândan gidersin ol Hâlık-ı bî-bedel ve ol Râzık-ı lemyezel hod seni halk idüp sebep-i ma'îšetçün ve mücib-i râhatçün sana bu elleri virdi ki ilün elin koyup kendü elün emegin yiyesin ve bu gözleri virdi ki kimse yüzün gözlemeyüp özin gözleyesin ve bu ayakları virdi ki kimse izin izlemeyüp izün izleyesün bir kûşe-i havlı ihtiyâr idüp kesb-i kâr eyleyesin zikr-i ma'bûda meşgûl olasın ve an bâr-ı gaybda olan erzâku'l-lâhdan kısmetün kadar nasîb bulup nefsi bî-amâna gıdâ idüp ol yüce sübhâna habîb olasın ki habîbu'l-lâh 'aleyhi's-selâm el-kâsibu habîbu'l-lâh buyurmuşdur ve mü'minlerün ve muvahhidelerün nüfusını bu ni'met-i nefsile toyurmuşdur. (HAC.C, 128-129)

Hâce-i Cihan'ın Kalenderî pirine bir diğer itirazı da dürüstlükleri noktasındadır. Pir, içlerinde kötü ahlaklı, kendini hileci, fitneci, riyâkâr, kallâş ve evbâş kimse olmadığını söylemesine rağmen Hâce-i Cihan onun yalan söylediğini düşünmektedir. Ona göre bu grupta böyleleri olduğunun ispatı bir yerde bir hafta bile karar edemeyip iklim iklim, şehir şehir, kapı kapı dolaşıyor olmalarıdır. Bunlar, insanları kandırmak için kendilerini farklı şekilde göstererek tevazu sahibiymiş gibi riyakar davranmakta,

eğer kendilerine bir şey verilmezse oradan hemen başka bir yere giderek tevhid ehli kimselerin arasında muvahhidane hareket etmektedirler. Ancak bunların hepsi Hâce-i Cihan’a göre riya ve gösteriş içindir, onlar mezhebi ve meşrebi aslında böyle olmayan kallaş ve evbaşlardır:

Ve aydursun kim aramızda kizb ü nifâk ve bir merd-i ‘âkk çün sûfî-i zerrâk ve bed-ahlâk ve hod-fürûş ve bâde-nûş hîle-perdâz ve mekr-sâz süm’e-nümâ ve ehl-i riyâ fitne-engîz ve bî-temyîz kallâş evbâş yokdur dirsün yalan söylersin vardur ol cihetden ki bir yerde bir hafta karâr idemeyüp çün pür-kâr ser-nigün ve ser-gerdân olup dâyim dâyre-i cihânı devr idersiz ve cerr-i merdümân itmek için iklîm-be-iklîm şehir-be-şehir ve der-be-der gidersiz ve tevâzu’ ve meskenet gösterüp halkı aldamagiçün riyâ vü zerki sînâ’at idünüp özünüzi satarsız bir akçe alınca bin lehce kızardup dūrûg-ı bî-fürûglar söyleyüp hîleler idersiz ve eger nesne virmezlerse ilenürsüz bir yere dahı dilenü gidersiz. Ve eger bir yerde karâr idecek olursanız bu ahlâk-ı zemîme sizden zâhir olur rüsvây-ı ‘âlem olup hemân-dem gidersiz. Ve eger bir yerde dahı varıcak bir iki gün yine yir idinürsüz anda dahı lâf-ı güzâf idüp ehl-i tevhîdün içinde mü’minâne kelimât idüp muvahhidâne harekât idersiz sâde diller aldamagiçün ve ‘ömür hırmanın sahrâ-yı hevâda bâda virmek için yoksa mezhebünüz ve meşrebünüz eyle degüldür rind kallâşlar mahalle-i cümleden evbaşlarsız. (HAC.C, 140)

1.3.4.2. Abdalân-ı Rûm

Vâhidî’nin eserinde Hâce-i Cihân’ın diyalog kurduğu bir diğer zümre, Abdalân-ı Rûm’dur. Abdalân-ı Rûm, Aşıkpaşazâde’nin bahsettiği dört misafir tayfasından birini teşkil eden, gaza faaliyetlerine katılmak için Babailer İsyanı’ndan sonra Anadolu’ya gelen heteredoks tarikat mensuplarını tanımlamak için kullanılan bir tabirdir.¹⁴¹

Eserde Rum abdalları, kendi izahlarına göre cezbe içinde oldukları için akılla müşerref değillerdir. Kendilerini sorumlu görmeyen bu zümredeki zemini şah-mat

¹⁴¹ Vedat Turgut, “XVI. Yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre Hüdavendigar ve Sultanönü Sancaklarında Abdalân-ı Rum”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.4, S.19, s. 207.

edecek ferzâneler ve kendilerine kalem sorulmayacak olan âşık ve divanelerdir. “*Mûtû kable en temûtû* mertebesini bulmuşuz, ölmeden önce ölmüşüz, zamane gelmeden biz gelmişiz, ölen kimse namazı neyler” diyerek namaz kılmamakta, oruç tutmamaktadırlar. Hâce-i Cihan’a göre ise bunlar yalan söylemekte, yanlış beyan vermektedirler. Onlar da diğer insanlar gibi sorumludurlar ve akılla şereflendirilmişlerdir. Çünkü her istedikleri işi yapmakta, istedikleri yere gitmekte, her şehirde pazarlarda dilenip şarap, kebab ve boza yiyip içmektedirler. Nefisleri için keramet satmakta, müminane laflar ederek muvahhidane tavırlar sergilemektedirler. Kendilerine sadaka verenlere çirkin sözler söyleyip günaha girmekte, yedikleri nimete küfür etmektedirler. Hâce-i Cihan’a göre divaneyiz dedikleri doğrudur çünkü akıllı olan kişiler böyle meşru olmayan hareketler yaparak sapkın bir yola girmezler:

Bir dahu bu ki biz mükellef degülüz ve ‘aklıla müşerref degülüz. ‘Âşık u dîvânerüz ve bisât-ı nat’-ı zemînde şâh-mât idici ferzânelerüz ki bize kalem yokdur dirsiz. Ki biz dîvâne vü ‘âşık kalem-nîst dirsiz ve bize namâz u rûze nemûze gerek ve beze olmaz diyüp herze söylersiz ve biz ölmedin ölmüşüz zamâne gelmedin bir gelmişüz dirsüz cemî’-i teklîfâtıdan beri hemân bir et ü kan u deri olmuşuz dirsiz. Mûtû kable en temûtû mertebesin bulmuşuz dirsiz. Ölen kimse namâzı neyler ve niyâzı nicedür dirsiz yalân söylersiz ve galat beyân idersiz. Zîrâ mükellefsiz ve ‘aklıla müşerrefsiz diledüğünüz kârı idersiz ve istediğiniz diyârı görmege gidersiz ve her şehirde olan bâzârı der-yûze idüp şarâb u kebâb ve boza yiyüp içersiz nefsünüz nafakâtıçün keşf ü kerâmetler satar ve mü’minâne kelimât söylersiz ve muvahhidâne evzâ’ gösterirsiz ve niçe sadakât idene muhmelât sözler söylersiz dümbekîlerdür kanları ve hânûmânları halâldür dirsiz vebâle girürsiz. Yidüğünüz ni’mete küfrân ve hazrete tугyân idersiz. Biz ma’nîde ‘âkil degülüz dîvâne yüz didüğünüz dahu râstdur. Zîrâ ‘âkil olan kimesneler bunun gibi harekât-ı nâ-matbû’a ve kelimât-ı nâ-meşrû’a şürû’ itmez ve tarîk-i Hakkı koyup tarîk-i bâtıla gitmez. (HAC.C, 163-164)

Rum abdalları kendilerini şehzade ve azade kabul etmekte, bende olmadıklarını, herhangi bir bağları bulunmadığını düşünmektedirler. Hâce-i Cihân bu konuda da

onların karşısında olarak bu söylediklerinin delillerini ve hüccetini sorgulamaktadır. Ona göre, Allah’a ibadetten feragate izin verilmesi ne tefsirde ne de hadislerde vardır. Sırf meczub oldukları için mükellef olmamaları kabul edilebilir bir şey değildir, kaldı ki öylesi bir cezbe hâlinde oldukları da yoktur. “Her işimiz ibadet, her hareketimiz taat” derler ancak kafirden beter, Hristiyanlardan kötülerdir. Her an sebze yaprağı yiyip hayran olan hayvanlar, nefislerinin gıdası için tatlı bekleyen aç köpekler gibilerdir. İklim iklim, şehir şehir, pazar pazar, ev ev, kapı kapı pis bir şekilde gece gündüz dolaşmaktadırlar. Bunlar hiçbir milletten değildir, dinleri ve imanları, isimleri ve resimleri, ölüleri ve dirileri de yoktur; Hâce-i Cihan’a göre imana gelmeleri de pek mümkün görünmemektedir:

Bir dahı bu kim biz şehzâdelerüz ve âzâdelerüz bende degüllerüz bendelik bendine efgende degüllerüz dirsiz. Herze söylersiz eyle idigünüz kanı bürhânunuz ve hüccetünüz? Gelün oda yakmanız cânunuz. Dünyâda Hakkun ‘ibâdâtından ferâgata izin ve hürriyete destûr ne tefâsîrde var ne ehâdisde meger meczûb-ı sırf olası mükellef olmayasız. Siz de hod cezabâtından ne eser belürür ve ne haber. Bu cümleyile hem aydursız. Bizüm her işümüz Hakka ‘ibâdetdür ve her cünbişümüz tâ’atdür ve gâh olur ki biz Hudâyuz dirsiz kâfirden beter ve Nasrânîden ebter olursız. Katle müstehâk ve ihrâk-ı nâra lâyük olursız. Zîrâ siz bir işde ve bir cünbişde degülsiz. Ne Hâlîka ‘ibâdet ve ne resûle itâ’at ve ne halka mutâba’at idersiz ve ne kendü kârunuza mürâca’at eylersiz. Şöyle her dem berg-i sebz yiyüp kân hayrân olup hayvân gibi kût-ı nefisçün lût gözleyüp iz izleyüp âvâre vü ser-gerdân olup ac kelb gibi devân iklîm-be-iklîm şehir-be-şehir bâzâr-be-bâzâr hâne-be-hâne der-be-der zâviye-be-zâviye zevâ’id-i rûzgâr olup bî-tahâret ve murdâr leyl ü nehâr gezersiz ebedî cünüb idügünüz halk bildüklerinden dahı sezersiz ammâ nefis-i emmâreye bi’-tab’ tâbi’siz ve anun lezzât-ı bî-sebâtı habâsetine kâni’siz. Hiç bir milletden degülsiz ne dînünüz var ve ne îmânunuz var ne isminüz ma’lûmdur ve ne resmünüz ne ölünüz peydâdur ve ne dirinüz sezmez ki îmâna gelesiz. (HAC.C, 167-168)

1.3.4.3. Bektâşîler

Bektâşîlik, XIII. yüzyılda yaşamış olan Hacı Bektâşî Velî'nin öğretileri çerçevesinde Kalenderîlik içerisinde teşekküle başlamış, XV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da ortaya çıkmış bir tarikattır. Yeniçeri Ocağı'nın kuruluşundaki rolü dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu tarihi boyunca nüfuzunu koruyan Bektâşîlik, gerek oynadığı siyasî roller ve arzettiği farklı dinî inanç ve telakkileri birleştirici (synchrétique) yapı, gerekse devletin XVI. yüzyıldan itibaren resmen tanıdığı tek gayri Sünnî (hétérodoxe) tarikat olması sebebiyle en çok ilgi çeken ve en çok araştırılan tarikat olmuştur.¹⁴²

Vâhidî'nin eserinde eleştirilen bir zümre de Bektâşîlerdir. Hâce-i Cihân, taçları ve ona yükledikleri anlam üzerinden Bektâşîlere eleştiride bulunur. Başlarında bulunan tacın onların söyledikleri gibi ölmekten önce ölmek sırrına ulaşmış kâmil insan olmaları ile alakası yoktur. Ona göre tacı yalnızca gösteriş için kullanan bu zümre mensupları, taçlarına biri dokunsa onları dövecek mertebededirler. İnsanların onlara karşı attıkları oklara karşılık sakın kalmalarının alameti olarak taçlarını göstermelerine rağmen böyle bir durumda hemen öfkelenecek, gazap siperine yapışacaklardır. Hâce-i Cihân'a göre bunlar, Bektaşî dervişler değil, Bektâşîlerin yolunda giden rind ve kalleslerdir:

Ve tâcumuz ucındaki düğme başımuza işâretdür ki her şahsa döğme dirüz dirsiz. Ve düğmenün şarâbesi saçımuza işâretdür ki baş ile kesüp meydân-ı 'ademde ve meydân-ı benî Âdemde tîr-i cebr-i merdümâne nişâne dikdük ki kemâne el urup pehlüvâne itsünler dirüz dirsiz. Ya'nî mûtû kable en temûtû hadîsiyle 'âmil her birimiz vücûd-ı kâmilüz dimek istersiz. Eyle degülsiz. Zîrâ tâcunuza bir kimesne el uzatsa düğmeye degme diyüp döğmeye çapınursız. Kande kaldı ki sizi halk çevre alup tîr-i çevre tutalar. Ol vakt cenk itmek için gazab siperin yapınursız. Siz Bektâşî dervîşler degülsiz. Bektâşîler tarîkinde rind ü kallâşîlersiz. (HAC.C, 225-226)

¹⁴² Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", **TDVİA**, C.5, s. 373.

1.3.4.4. Hayderîler

Haydariyye, XIII. yüzyılda Seyyid Kutbüddin Haydar tarafından kurulan ve zamanla Bektaşilik içerisinde erimiş bir tarikattır.¹⁴³ Kalenderîlerden bıyıklarını kesmemeleri yönüyle ayrılan Hayderî dervişlerinin kulaklarına, bileklerine, boyunlarına, ayaklarına hatta cinsel organlarına dahi demir halkalar taktıkları bilinmektedir.¹⁴⁴

Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân isimli eserde bu zümreye yönelik de son derece canlı tasvirler ve yoğun eleştiriler yer almaktadır. Hayderîler kulaklarına demir halka olan Hz. Ali olduklarını, gönül velâyetinde velî olduklarını, su ve çamur karanlığında parlak bir nur olduklarını düşünmektedirler. Ancak Hâce-i Cihân, onların bu söyledikleri şekilde olabilmeleri için halkayı beden değil hûş yani akıl kulağına takmaları gerektiğini, halkaları kulaklarına takarak bilmezlikle yanlış yaptıklarını söylemektedir:

Ve dahı kulagunuza demür halka dakup bende-i halka-begûş-ı Hazret-i 'Alîyüz ve velâyet-i dilde velîyüz ve zulmet-i âb u gilde nûr-ı celîyüz dirsiz ammâ eyle degülsiz zîrâ gûş-ı hûşa pend-i perhîz halkasın dakmak gerek idi ki bende-i halka-be-gûş-ı Hazret-i 'Alî olup velâyet-i dilde velî ve zulmet-i âb u gilde nûr-ı celî olaydunuz ammâ siz galat idüp beden kulagına halka-ı âhen musallat eyledünüz bilmezligile. (HAC.C, 182-183)

Hâce-i Cihân eleştiri tonunu sertleştirerek onların Haydarîler değil, Gaydarîler olduğunu, bedenlerine bunca demir yükünü yükleyip kendilerini süsleyip böylesine uygunsuz bir vaziyette dolaşarak halkın kendilerine altın vermesini beklediklerini ifade etmektedir. Ona göre suretleri de siretleri gibi kötü olan bu dervişler Hayderiler

¹⁴³ Ahmet Kırkkılıç, **Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf**, Timaş Yay., İstanbul, 1996, s. 285.

¹⁴⁴ Tahsin Yazıcı, "Hayderiyye", **TDVİA**, C.17, s. 35.

değil, feryad ve inleme ile şehir şehir, pazar pazar, ev ev, kapı kapı dolaşarak halktan zorla para alan dolandırıcılardır:

Siz Haydarîler degülsüz. Gaydarîlersüz ki bu kadar bâr-ı âheni yüklenüp cihânı gezersüz ve bu âhenler ile kendünüzü bezersüz ki halka ‘aceb gelüp zeheb vireler sezersüz bu sûret-i nâ-meşrû’ ile vü bu sûret-i nâ-matbû’ ile rindân-ı cihân ve fettân-ı devrân geçüp yel ü yelâle ve ten ü terâne fennin kesb eyleyüp feryâd u nâle idüp şehir-be-şehir bâzâr-be-bâzâr hâne-be-hâne der-be-der nevâle isteyü bu halk-ı cihâna havâle olup cebbâr u cerrâr u ‘ayyâr u tarrârlarsuz siz kande Haydarîlik kande. (HAC.C, 195)

1.3.4.5. Câmîler

Câmîyye, Ahmed-i Nâmekî’ye (ö. 1141) nisbet edilen bir tarikat olup onun ölümünden sonra müritleri ve halifeleri tarafından şekillenmiştir.¹⁴⁵ Şaraba, saza, raksa düşkün bir tarikat olarak bilinen Câmîyye,¹⁴⁶ Vâhidî’nin eserinde eleştiriden nasibini alan topluluklardan biridir.

Hâce-i Cihân, zilleri, demirleri, zincirleri ve traşsız bıyıkları ile fiziki görünüş olarak Hayderîlere benzettiği Câmîlere yönelik bu konulardaki eleştirilerini sözü tekrar etmek tuzsuz bir yemeğe benzeyeceği için yinelemez. Hâce-i Cihân, Hayderîler ve Câmîlerin pek çok özelliklerini birbirlerinden çaldıklarını, keçe giymek, şarap içmek, sarhoşluk gibi konularda bir olduklarını vurgulamaktadır. Ona göre Câmîler, gece gündüz mest ve hayran bir şekilde dolaşırlar ve kendilerini safi aydınlık olarak görerek kendilerini kıracak kişilerin bir daha eski sıhhatlerini bulamayacaklarını söylerler. Ancak bu sözleri yalandır, onlar gerçek velîler değil, velayet satıp velayet

¹⁴⁵ Süleyman Uludağ, “Câmîyye”, **TDVİA**, C.7, s. 136-137.

¹⁴⁶ Ahmet Kırkkılıç, **a.g.e.**, s. 270.

seyr eden kimselerdir. Şehir şehir, kapı kapı ekmek parası toplayarak canlarını gezdiren bu zümre Câmîler değil, Câmî şeklinde haramilerdir:

Ve sizün zenglerünüzi ve âhenlerünüzi ve elünüze ve bilünüze olan zencîr kemerlerünüzi ve içünüzdaki kem erlerünüzi ve gûşunuzdaki mengûşlarunuzu ve bî-hûde şâdlarunuzu ve pür-cûşlarunuzu ve sakalunuzu tırâş ve bıyığunuzu nâ-tırâş ve esrârunuzun fâşî ve ebrârunuzun kallâşî ve evbâşî ve 'ayyâşî Bâb-ı Haydarîlerde denilmiştir. Bir dahî demek emekdür. Zîrâ tekrâr-ı güftâr ebrâr katında çün ta'âm-ı bî-nemekdür. Bir tarîkle birbirünüzdən serika idüp yağı siz de anlardan yakarsız çerâğı ve anların kabîlesinden sizün başunuzda saçunuz fetîlesi zâyiddür. Hemân yoksa mezhebünüzdür yek-sân ve yanunuzda birdür. Yahşî vü yaman ve küfr ü îmân ve sûd u ziyân nemed-pûşlıkda ve nebîz-nûşlıkda ve sarhoşlıkda ve pür-cûşlıkda birsiz hemân. Zîrâ şeb u rûz gâh mest gâh hayrânsız ve sâfî rûşenüz ve Câmîlerüz ki bizi şikest iden hergiz dürüst olmaz ve eger olursa da evvelki sıhhatın bulmaz diyü söylersiz. Yalan söylersiz halka velâyet satup velâyet seyr idersiz. Şehr-be-şehr der-be-der cerr-i nân idüp cân gezdürürsiz. Siz Câmîler degülsiz Câmîler şeklinde 'âmîlersiz. Belki ma'nîde hârâmîlersiz. (HAC.C, 211-212)

1.3.4.6. Şemsîler

Şemsiyye, Vâhidî'nin eserinde Mevlevîliğin Şems-i Tebrizî'ye nisbet edilen bir kolu olarak zikredilmektedir. Kendilerini yokluk bezminde var olan ve aşk şarabı ile sarhoş olarak nitelendiren bu dervişler de Hâce-i Cihân'a göre yalan söyleyen bir zümredir. Bunlar, yokluk bezmi nedir, yokluk bezminde var olmak nedir, varlıkta sarhoş olmak nedir bilmemektedirler. Saçlarını, sakallarını ve başlarını traş edip yüzleri güneş gibi meydanda olduğu için kendilerine Şemsîler dendiğini düşünseler de bu doğru değildir. Onların sakalları kabahat, kaşları edepsizlik, başları da kınanma kılıcı ile traş edilmiştir. Âlemde eşkıyalık ile şöhret bulmuşlardır. Ahmedîleriz, Alevîleriz, Hasan ve Hüseyinîleriz deseler de öyle değildirler. Öyle olmadıklarının delili Şems-i Tebrizî gibi haramlardan perhiz edip ruhani yolda yürüyüp vecd içerisinde ve kavuşma deryasına batmış olmamaları, kendilerinin farkında olmalarıdır.

Eğer dilleri manevi kelimeler söylese, gözleri şer'i suretleri gözlese, özleri hakiki ilimleri özlese ancak o zaman Şemsîleriz ve kutsal âlemin ruhuyuz demeleri mümkündür ancak bu vaziyetleriyle böyle diyecek bir durumları yoktur:

Ve aydursız ki biz nîstlik bezminde hestî müdâmuz ve müdâm câm-ı 'ışkdan mest-i müdâmuz dersiz. Eyle degülsüz. Nîstlik bezmi nedür ve nîstlik bezminde hestlik nedür ve hestlikde mestlik nedir bilmezsiniz. Hemân âb-ı engûr-ı minâ nûş idüp mest-i gurûr-ı hevâ olup cûş-ı dürûğ ve hurûş-ı bî-fürûğ gösterüp harekât-ı nâ-matbû'a ve kelimât-ı nâ-meşrû'a şurû' idüp dahî sakal ü saç u kasumuzu tîg-i 'iş tırâş itmişdür ve başumuzu tîg-i vahdet tırâş kılmışdır. Ve yüzümüzi gün gibi çarha fâş eylemişdür. Ol vecihden bize Şemsîler ve rûh-ı pâk-i 'alem-i kudsîler derler dersiz. Siz eyle degülsiz. Zîrâ sizün sakalunuzu tîg-i kabâhat ve kaşunuzu tîg-i fazâhat va başunuzu tîg-i melâmet tırâş itmişdür. Ve sizi 'âlemde şekâvetile fâş eylemişdür. Ve Ahmedîlerüz ve 'Alevîlerüz ve Hasan ve Hüseyinîlerüz rıdvânü'l-lâhî 'aleyhim ecma'ın dersiz. Eyle degilsiz. Zîrâ eyle olmanın delâleti ve 'alâmeti oldur ki Şems-i Tebrîz gibi muharremâtdan perhîz idüp ki râh-ı rûhânîdür mest-i harâb sürûr-ı safâ olup kâr-ı her dü-cihânı ferâmûş eyleyüp vecd ü hale varup bahr-ı visâle garîk olup kendüzin farîk olmayaydunuz yine ol bahr-ı vuslatdan necât bulacak cismünüz harekât-ı uhreviyye idüp dilünüz kelimât-ı ma'neviyye söyleyeydi ve gözünüz suver-i şer'iyye gözleyeydi ve özünüz 'ulûm-ı hakîkiyye özleyeydi ol vakt siz Şemsîlerüz rûh-ı 'âlem-i kudsîlerüz dersünüz ammâ eyle degülsiz. (HAC.C, 239)

Vâhidî'nin dervişler ve tarikatlara yönelik eleştirilerinin ana eksenini onların her şeyden vazgeçmiş, sürekli diğer insanlardan yardım bekleyen pasif hâllerine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşünceye paralel olarak Ebussuûd Efendi'nin fetvaları içerisinde de tekkelerde inzivaya çekilen sufilerin hâllerinin makbul olmadığı kaydedilmiştir:

Mes'ele: Tekkelerde münzevî olup "ehl-i tevekkülüz" diyenlerin şer'an hâlleri makbûl mudur?

El-cevâb: Degildir.¹⁴⁷

¹⁴⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 131.

Dervişlerle ilgili göründükleri kadar masum olmadıklarına yönelik Vâhidî'nin çizdiği olumsuz portre yabancı yazarların eserlerinde de benzer şekilde karşımıza çıkmaktadır. Luigi Bassano, yalın ayak yürüyen tüyleri traşlı bu dervişleri anlatırken onların azizlik adı altında her türlü rezilliği yapan eli baltalı hırsızlar olduğunu ifade etmektedir:

Çoğu [gerçek derviş olanlar] adak için başın, sakal, kaşları yani tüylerin tümünü traş ederler. Bunlar ustura kullanarak zalimce bacak, kış, göğüs ve kollarda uzunlamasına yara açarlar ve vücutları boyunca iğrenç yara izleri bulunur ve kaynar demiri şakak ve alına bastırırlar. Devamlı yalın ayak yürürler ve üzerlerini sadece iki adet keçi ya da koyun derisi ile örterler [bir tanesi önde diğeri arka tarafta olmak üzere] ve vücudun diğer tarafları gömleksiz olarak çıplak ve traşlı kafa ile kalır. Bazıları edep yerlerini örtmek için bezden bir örtü kullanırlar, omuzun üzerine daima bir kurt derisi koyarlar ve bu şekilde giyinmiş hâlde yaz ve kış bu hâlde gezerler. Bu tarzda sonsuz sayıda derviş vardır, azizlik adı altında her türlü rezilliği yaparlar. Hepsi hırsızdır, seyahatleri esnasında tanında balta ile gezer ve yalnız başına giden bir seyyahla karşılaştığında hangi milletten olursa olsun, ona vurup öldürürler çünkü gerektiğinde hiç kimseyi affetmezler.¹⁴⁸

1.4. Askerî Alana Yönelik Eleştiriler

İlk defa düzenli orduya Orhan Bey döneminde geçen Osmanlı Devleti'nde XVI. yüzyıla gelindiğinde profesyonel şekilde teşkilatlanmış bir askeri yapı karşımıza çıkmaktadır. Kara ordularını oluşturan kapıkulu askerleri, eyalet askerleri ve yardımcı kuvvetler ile deniz orduları (donanma) bu yüzyılda sayısız başarılarla imza atarak devletin topraklarını genişletmiş, imparatorluğu doğal sınırlarına ulaştırmışlardır. Ancak diğer alanlarda olduğu gibi askerî alanda da bazı sorunlar ve aksaklıklar

¹⁴⁸ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.84-85.

meydana gelmiş, askerlerin ve komutanların hataları yüzünden kişi ya da toplum düzeyinde zarar görenler olmuştur.

Bu sorunlardan biri, yüzyıl boyunca pek çok farklı alanda karşımıza çıkan rüşvet meselesidir. Özellikle yüzyılın ikinci yarısından itibaren askerlerin ve komutanların görevleri ile ilgili rüşvet aldıkları, rüşvetle tımarları hükümsüz kılan, askere rüşvet vererek ayaklanma çıkartan, suç işleyen askerleri para karşılığı affeden komutanların olduğu bilinmektedir.¹⁴⁹

Askeri birlikler içerisinde yeniçeriler ve azep askerleri ile ilgili pek çok eleştiri yer almakta, özellikle yeniçerilerin ellerindeki gücün verdiği rahatlıkla halka, devlet adamlarına ve dolayısıyla devlete vermiş oldukları zararlar farklı türdeki eserlerde uzun uzadıya anlatılmaktadır.¹⁵⁰ Yeniçerilerin yağma faaliyetleri ile mühimme defterlerinde de pek çok kayıt mevcuttur. Örneğin, bu yüzyılda Haslar kadısına hüküm verilerek Kilyos yakınlarında batan üç gemiyle ilgili yapılan tahkikatta, çevre halkının geceleri kasıtlı olarak ateş yakıp fener zannı vererek gemileri yanıltmak suretiyle karaya vurmalarına ve parçalanmalarına sebebiyet verdikleri, parçalanan gemilerdeki erzak ve eşyaları yağmaladıkları, ayrıca çevrede yeniçeriler tarafından ağıllar ihdas edildiği ve asıl yağmanın yeniçeriler tarafından yapıldığı bildirildiğinden, gerekli soruşturma yapılarak suçluların ve yağmalanan eşyaların bulunması; ağıl ihdas eden yeniçerilerin de isimlerinin bildirilmesi istenmiştir.¹⁵¹

¹⁴⁹ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 93.

¹⁵⁰ Bkz: II. Bölüm, “Yeniçeriler”, “Azep Askerleri”

¹⁵¹ **12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572)** (978-979), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996, s. 411.

Siyasetnamelerde ise özellikle vezirlere ve devrin serdarlarına tavsiye niteliğinde sabırlı olmak, sipahi seçiminde dikkatli olmak, liyakati esas almak, toprak sistemini düşünerek hareket etmek gibi konular vurgulanarak hatalardan ders çıkarma ve devleti iyileştirme amacının güdüldüğü anlaşılmaktadır. Örneğin Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin*'de bir bölümü “Ammâ bâb-ı sâlis ki ba'zı nâ-şâyeste ef'âl sebebi ile 'acz-i ahvâl-i cumhûrdadır” başlığı ile halkın acze düşmesine sebep olan uygunsuz işlerden bahsetmekte, burada en büyük sorumluluğun padişahın vekilleri olarak vezir-i azâm ve serdarlarda olduğunu vurgulamaktadır. Âlî, bu bölümde bir serdar olarak Lala Mustafa Paşa'nın hatalarını madde madde yazmakta ve onu sert bir dille tenkit etmektedir.¹⁵² Vezir ve serdarlar halka iç sıkıntısı ve üzüntü veren değil onların huzurunu sağlaması gereken kişiler oldukları için gaflete düşmemeli, halktan uzaklaşarak cahilce davranmamalı, uyanık olmalıdırlar:

Hafî olmaya ki ihtilâl-ı 'aceze vü mesâkîn hazerlerde vezîr-i a'zam olan ser-dâr-ı muhteremün tegâfûlünden ve seferlerde 'asâkir-i deryâ-makâtıra ser-dâr nasb olunan kâm-kâr-ı muhteşemün umûr-ı cumhûrla mukayyed olmayup tecâhülünden idügi meşhûd-ı 'ukûl-i dûr-bîn ve ma'lûm-ı fuhûl-li rûy-i zemîndür. Ve bu iki zât-ı 'âlî-câh ki vekîl-i bî-'adîl-i pâdişâh-ı devlet-destgâhdur. Mâ-dâm ki ahvâl-ı kihân ü mihândan tayakkuz u intibâh üzre olmayalar, 'âmme-i re'âyâ ve kâffe-i berâyâ sâhâ-i huzûr ü râhâtdan peygûle-i ducret ü melâlete yakîndür. (NUS.S, 367)

1.4.1. Rüşvet

Rüşvet konusu liyakatsizliğin bir görünümü olarak idarî ve ilmî alanlarda olduğu gibi askerî alanda da karşımıza çıkan bir problemdir. Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin serdarlarda olması gereken özellikleri anlattığı bölümünde askerler ile

¹⁵² Bkz: II. Bölüm, “Lala Mustafa Paşa”

ilgili önemli ipuçları vermekte ve ardından rüşvet konusuna değinmektedir. Âlî'ye göre yüksek rütbeli askerler ve kumandanlar evvela anlayış ve kavrayış açısından üstün nitelikte olmalı, öfkelerini kontrol etmeyi bilmeli, sabırlı bir şekilde davranmalıdırlar. Çünkü onların hizmetlerinde çalışanlar sefih kimselerdir ve bu zamanda çoğu berş ve afyona müptela olmuş vaziyettedirler. Böyle uygunsuz davranışlara sahip kimselerin eline dizginler verilmemeli, her söylediklerine kulak verilip dinlenmemelidir:

Evvelâ ser-dârân-ı 'âlî-rütbet ve sipeh-sâlârân-ı ma'âlî-menzilet olanlara lâzım u mütehattimdür ki ârâste-i fehm ü kiyâset ü pîrâste-i dâniş ü basîret olup hîn-i gazabda hamûl ve vakt-i meşakkat ü ta'abde sabr ü sebâta mecbûl olalar. Ve kenef-i hizmetlerinde ve kitf-i himâyetlerinde olan süfehâ ki fî-zamâninâ ekseri ibtilâ-i berş ü afyonla mezmûm ve hidemât-ı kitâbet ü gayrde bu makûle nâ-sezâlarun etvâr-ı şenî'a ve ef'âl-ı menî'âları safahât-ı rûzigarda belki levehât-ı leyl ü nehârda mektûb u mersûmdur. Mümkin oldukça anlara irhâ-i 'inân eylemeyeler. Ve her söyledükleri söze kulak tutup dinlemeyeler. (NUS.S, 367-368)

Serdarın dikkat etmesi gereken ikinci husus ise askerin mühimmatını en kısa ve kolay yoldan temin etmesi, menzillerde yiyeceklerini hazırlayarak tedarik görmesidir:

Sâniyen: Ser-dâr-ı dânâ ol zât-ı müşkil-güşâyâ itlâk olunur ki, 'askerün mühimmâtını eshel tarîkle tehyî'e ide. Ve zâd ü zevâdelerini merâhil ü menâzilde hüsn-i tedbîrle izhâr u ta'biye ide. (NUS.S, 369)

Âlî'nin temas ettiği üçüncü konu ise irtişadır. Serdar, rüşvetten tamamen uzak durmalı, kendi nefsini ve yakınındaki seçkin kimseleri bu konuda zaptetmeli, içinde mala rağbet etme arzusu varsa bundan kurtulmalıdır. Eğer rüşvetle ayakta durulursa ahval-i nizamdan söz etmek mümkün olmayacaktır. Sözlerini şiir ile destekleyen Gelibolulu Âlî, tamahkar olanların gaza yoluna yakışmayacağını, bu yoldaki

kimselerin canlarını feda edeceklerini, ganimet için cihat edenlerin¹⁵³ gaza sevabı alamayacaklarını vurgulamaktadır:

Sâlisen: İrtişâdan pür-perhîz-i ber-kemâl ve kendü nefsinî ve havâssını rabt-ı zabtla muntazimü’l-ahvâl eyleyüp nefsinde ragbet-i temevvül ve evzâ’-ı fâsidelerinden suret-i zâhirede tegâfûl ve şikâyetçileri geldükde istimâ’ından hiç bir tarîkle tecâhül eylemeye ki süfehâyı istihdâm bâ’is-i husûl-ı merâm olmaz. Ve irtişâyla kıyâm sebeb-i intizâm-ı ahvâl-ı enâm olmaz.

Yakışmaz tama’kâra râh-ı gazâ
Ana bezl-i cân eyleyendür sezâ

Ganîmet recâsına iden cihâd
Sevâb-ı gazâdan kalur nâ-murâd (NUS.S, 369-370)

Latîfî tezkiresinde asker şair Dilîrî ile ilgili anlatılan hikâye de terfî konusunda rüşvetin etkisini anlatması bakımından dikkate değerdir. Kılıç erbabından Dilîrî, son derece kabiliyetli ve yiğit bir asker olmasına rağmen terfî edememektedir. Latîfî, erlik elbisesini rüşvet ile lekeleyenler yükselirken bu cesur sipahinin muradını alamamasına hayıflanmaktadır. Dilîrî, kendi hâline ve rüşvet dönemine uygun bulduğundan, “O fakir silahşör ne güzel dedi: altın elde etmek, elli batman zordan daha iyidir.” manasındaki Farsça beyiti okumaktadır. Daima okuduğu bir başka beyitte ise, “Yaslanacak bir dayanağın yoksa faziletli olmanın ne faydası var; dayanağın var ise olgunluğa ne gerek var?” denmektedir.

DİLÎRÎ: Ve gazâlarda ve karavullarda ser-dermiyân idüp ser götürürdi ve nice mahall-i mühlîke-i mehlekede kemîne girüp dilâverlik idüp dil götürürdi ve meyân-ı mübârizânda mübârizlik idüp da’vâsın itdükde esb-i da’vâyı menziline yetürmüşdi. İrtikâ u irtifâyâ müfid ü nâfi’ olmadı ve vakt-i sâf-ı mesâfda erlik câmesin lekeliyen lekeler irtişâ ve iltizâmı

¹⁵³ Bu konu ile ilgili bakınız: “Yeniçeriler”

ber-murâd olup bu çâbük-süvâr-ı meydân-ı şecâ'at iken murâd atına binüp murâdâtına
vusûl bulmadı. Bu beyti hasb-i hâline muvâfık ve zamân-ı irtişâyâ mutâbık bulup okurdu.
(...)

Nesr: Bu beyti dahî dâ'imâ okurdu.

Beyt: Mesnedün yok ne sûd ider fazlun
Mesnedün var kemâli neylersün

Latîfî'nin Dilîrî'den aldığı şiir örnekleri yine bu eleştiriye destekler mahiyette
olup bilinçli olarak seçilmiştir. Kılıcıyla makam mevki elde edenin kılıcı düşman kılıcı
gibidir. Bu kişi rüşvet toprağına durmadan altın ve gümüş ektiğı sürece işi
görülecektir.

Velehu: Ey kılıcıyla mansıba irişen
Şöyle benzer firengîdür kılıcun

İrtişâ mezra'ına sîm ü zer ek
Turma ek tâ ki bite maslahatun

Latîfî, Dilîrî biyografisini, “Rüşvete iş bitiren derler, işini bitiren bununla
bitirir” diyerek kendi şiiriyle sonlandırır.

Li mü'ellifihi'l-hakîr:

Diger: Didiler irtişâyâ iş bitüren
Bunun ile bitürür iş bitüren (LAT.T, 261-262)

1.4.2. Askerlerin Nitelikleri

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin*'de askerlerin durumu ile ilgili dikkate değer
tespitlerde bulunmaktadır. Ona göre ordu, nice yıllardır mali anlamda zorluk yaratan

seferlere çıkmakta, askerler bedenen yorgun düşmektedirler. Bu yorgun hâllerleriyle askerleri sürekli dolaştırmak, geşt ü güzer etmek onlara zarar verecek, fukara hâllerine üzülmelerine sebep olacaktır. Böyle bir durumda kötü düşünceli ve nifakta ittifak etmiş düşmanlar ortaya çıksa her tarafa asker göndermek, bunu organize etmek güç bir iştir. Düşman henüz yuvadan uçan kartal gibi avlamaya çalışır ve hücum ederken askerin durgun ve atlarının yorgun olması ve tembellik etmesinin sonuçları aşıkardır. Böylesi bir durumda ne büyük kötülükler olacağı akıl sahibi kimselerin malumudur. Âlî, konuyu yine askerin kendisinden çok verdiği kararlar bunlara sebep olma potansiyeli olan serdarlara getirmekte, adeta onları uyarmaktadır. Ona göre askerin kuvveti serdarın iktidarına, seraskerin başarısı da orduya bağlıdır:

Fi'l-vâkı‘ale't-tevâlî niçe yıllar sefer ve harc ü hasâret-i mâliyye ve ta'b ü meşakkat-i bedeniyye ile geşt ü güzer leşker-i zafer-rehbere 'ayn-ı zarar ve fakr ü fâkalarına bâ'is-i meşakkat ü keder olduğu ve ansuzın 'iyâzen bi'llâhi Ta'âlâ bir iki cânibden a'dâ-i bed-râ ve ittifâk-ı pür-nifâkla her taraftan düşmenân-ı eşirrâ zâhir ü hüveydâ olmalı olsa 'asâkir-i mansûre bir iki bölünmek ve her cânibe yarâr ü kâr-güzâr ser-dârlarla leşker gönderilmek emr-i 'asîr olup anlar henüz âşiyânesinden pervâz etmiş şâh-bâz gibi şikâr-bâz olmada ve kendüler turgun ve atları yorgun olan 'asâkir cünbüş-i vâjgûn-ı tekâsül-nümûnla şöhrat ü imtiyâz bulmada anlar türktâzla nusret ü igtinâmda bunlar sûz ü güdârla hasâret ü inhizâmda olmanın netîcesi ne tarikle zuhûr bulduğu bâhir ve hâtimesi ne makûle fesâd îcâb ideceği her âyine 'akl-ı kâmile mütebâdirdür. Pes leşkerün kuvveti serverün iktidârına bâdî ve ser-'askerün nusreti cünûd-ı zafer-rehberle zâhirü'l-mebâdî olup hem-vâra bî-sebeb harc ü hasâretten sıyânetlerini mûcib ve şedâyid-i seyhât ü müsâferetden himâyetlerini müstevcibdür. (NUS.S, 407)

Metinlerde askerlerle ilgili vurgulanan bir diğer husus da sipahi seçiminin önemi ile alakalıdır. Lütî Paşa, *Asafnâme* isimli eserinde askeri nizamın devamlılığı için veziriazamın sipahi seçerken dikkat etmesi gereken noktaları ele almıştır. Paşa'ya göre atadan ve dededen sipahi olmayanı sipahi yapmamak gerekir. Bu kapı herkese açılsa,

halkın raiyyet olmaktan kaçacağını ve devletin gelirleri üzerinde azalma meydana geleceğini söyleyerek olası sonuçlar üzerinde değerlendirmede bulunur:

Ve re'ayâdan olup, ata ve dededen sipâhî-zâde olmayanı sipâhî itmede tayanmak gerek. Ol kapu açılınca herkes ra'iiyetlikden kaçıp sipâhî olmak lâzım gelür. Ra'iiyet kalmayınca irâd-ı pâdişâhî killet üzre olmak lâzım gelür. (LUT.A1, 61)

Gelibolulu Âlî de eserinde tımarlı sipahi ve zeamet ilişkisine değinmiş, askere şartla mansıp vermenin zararları üzerinde durmuştur.¹⁵⁴ Buna ek olarak şart gerçekleşmeden o şarta bağlanan şeyi vermek, basit bir taahhülle askerin rütbesini artırmak, sorumlu olduğu hususu sormamak son derece yanlıştır. Üstlendiği meblağı hazineye teslim etmeyen kötü bir sipahinin bey mertebesine çıkması uygun bir durum değildir. Gelibolulu Âlî, şartla mansıp alan nicelerinin şartlarını yerine getirmediğini, bunların derbentleri pâ-bend (ayak bağı) hâline getirdiklerini duymuş veya görmüştür:

Sâniyen: Şart yerin bulmadın meşrût virilmek ve edânîden bir şahs mücerred ta'ahhüdle rütbe-i sâmiyeye yetişmek ba'de-zâmânin mûta'ahhid olduğu husûs sorulmamak ve boynına aldığı meblag beytü'l-mâla teslîm olunmamak bu hîle ile niçe eşirrâ ümerâ merâtibine çıkmak ve bu makûle hud'â ile edânî e'âlî menâsıbına dest-res bulmak ne muvâfık-ı re'y-i münîr ve ne mutâbık-ı tedbîr ü dil-pezi'dür. Çâk başdan bu makûle şürûta i'tibâr ve olur olmaz 'avâmma havâss merâtibini îsâr cidden münâsib degüldür. Bâ-husûs fî-zamâninâ niçelerin gördük ve nakl-ı sikâtla istimâ' itdük ki şartla mansıp alanlar meşrûtı icrâya mukayyed olmadı ve dereklige ta'âhhüd kılanlar der-bendi pâ-bend idüp hizmet-i lâzimesinde sâbit-kadem olmadı. (NUS.S, 408)

1.4.3. Toprak Sistemi ve Askere Etkisi

¹⁵⁴ Bkz: III. Bölüm, "Toprak Sistemi ve Askere Etkisi"

Osmanlılar'da devlete ait toprakların askerî ve idarî gayelerle tahsisine dayalı olan timar sistemi, imparatorluğun sadece askerî-idarî teşkilâtlanmasının temel direği olmakla kalmamış, aynı zamanda mîrî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçilerin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde ve imparatorluğun klasik çağında (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici faktör olmuştur.¹⁵⁵

Osmanlı toprak yönetiminde dirlik toprakları has, zeâmet ve tımar olarak üç kısma ayrılmaktadır. Has, padişaha, hanedan mensuplarına, yüksek devlet görevlilerine ait şahsi topraklar ve bunların gelirleri için kullanılan bir terimdir. Lütfî Paşa, veziriazamlık makamında olanların 1.200.000 akçelik hassa sahip olduğunu, Kürt beyleri ve diğer emirlerden sağlanacak gelirlerle birlikte yirmi dört yük akçesi olacağını, bunun on beş yük akçesini mutfığa ve adamlarına harcayıp beş yükünü ise sadaka olarak dağıttığını, yine de hazinesinde para kaldığını ifade etmektedir. Lütfî Paşa, ayrıca savaşlardaki ganimet mallarından ve beylerden alınan vergilerden de gelir sağladığını, bunları da fakirlere sadaka olarak dağıttığını, hayır işlerinde kullandığını söylemektedir. Paşa'ya göre açgözlü olmak çirkin bir tutumdur, kanaat sahibi olmak gerekir:

Vezâret-i 'uzmâ makamında olanların on iki kere yüz bin akça hası vardır. Bir buçuk yazusun düzerse, yigirmi yüke karın akça olur ve iki üç yüklük etrafında olan ümerâyı Ekrâddan ve kavî ümerâdan akmışa ve attan dahi gelürse senede yigirmi dört yük akça olmak lazım gelür. Bi-hamdi'llâhi te'âlâ devlet-i 'Osmâniyede bu ihsan kâfidür. Hele bu hakîr on beş yük akçasın yılda matbahım ve kulum mühimmatına ve beş yük akçasın tasaddukâta sarf idüp dört beş yük akçası dahi hazinemde kalurdu ve gazâlarda mâl-ı ganâyımdan ve beglerbegilerden halâl i'tibar olan rüsum-ı a'sârdan niçe mahsul

¹⁵⁵ Halil İnalçık, "Tımar", **TDVİA**, C.41, s. 168.

saklanmışdur anı tasaddukât ve hasenâta bezl iderdüm. Elhamdülillâhi'l-lezi ekremenâ ve en'amenâ. Tama' bir kabîh vâdidür, gâyeti yokdur. Kanâ'at bir kenz-i lâ-yefnâdur menâfi'i çokdur. Allahümme'r-zuknâ mine'l-kanâ'ati ve yessir lenâ mine's-şefa'ati. (LUT.A1, 62-63)

Zeâmet, Osmanlı askerî teşkilâtı terminolojisinde genel olarak askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirlikleri ifade eder. Bu dirlikleri tasarruf eden kimselere zaîm denilir.¹⁵⁶ Osmanlı idarî ve iktisadî sisteminde önemli yeri olan tımar sistemi ve bu sisteme dayalı toprakların dağıtılması hususu *Âsafnâme*'de, doğru uygulanmadığı takdirde asker azlığına sebep olan önemli bir konu olarak ele alınmıştır. Lütî Paşa, vezirlerin kendilerine tâbi olanlara zaemet vermemesi gerektiğini, onların tımar ile yetinmesi gerektiğini söylemektedir. İki üç kılıcı¹⁵⁷ bir araya getirmek suretiyle asla kanuna aykırı hareket edilmemeli, asker azalmasına izin verilmemelidir, zira önceki âkil kimseler de buna cevaz vermemişlerdir. Askerin azalması belaların, zorlukların en fenasıdır:

Vezirler kendi tevâbi'ine ze'âmet virmemek gerekdür. Adamları tımar ile kanâ'at itmek gerekdür. Virirse dahi pek az ve seyrek gerekdür. Ve iki üç kılıcı bir yere götürüp kat'an hilâf-ı kanun berây-ı hâtır ibtâl-i kânun-ı kadîm itmemek gerekdür. Tâ ki 'asâkire killet gelmeye. Birkaç kılıcın bir yere getirmesi sadâkat değildir. Zîrâ evvelden gelen 'ukalâ birkaç kılıcı bir yere getürmeği tecvîz itmedikleri mücerred 'akıllarından gelmiştir. Killet-i askere bundan büyük belâ yokdur. Ve bundan büyük bir fenâ mihnet olmamak gerekdür. (LUT.A2, 8-9)

¹⁵⁶ Erhan Afyoncu, "Zeâmet", **TDVİA**, C. 44, s. 162.

¹⁵⁷ Kılıç, tımara dâhil olan mâli ve askerî birimlere verilen addır.

Lütfî Paşa, zeâmetlerin müteferrikalara en çok yüz bin, kâtiplere en çok elli bin, çavuşa ise kırk bin verilmesi gerektiğini söyler. Paşaya göre bunu artırmak, fazlasını vermek kanuna uygun değildir. Biriktirmek kılıç azlığına sebep olacağı için sakınmak gerekir.

Ve za'îme vezîr kalkmak kânundur. Ze'âmetile müteferrikaların yüz bindür nihâyeti. Ve kâtibün ze'âmeti elli bindür nihâyeti. Ve çavuşun kırk bindür nihâyeti, ziyâde kânun değildir. Bundan ziyâde terakkî olmak kânun değildir. Ziyâde birikdürmek kılıç azlığına sebep olur, birikdürmekden ihtirâz gerek. (LUT.A2, 21)

Lütfî Paşa, mukataaların da iltizamdan ise emaneten iyi kimselere vermenin daha uygun olacağını söyler. Sadrazam ve başdefterdar devletin yararına olan şey ne ise onu yapmanın makul olacağını vurgular:

Ve mukâta'âtı iltizâmdan ise emâneten eyü kimesneye virmek evlâdur. Ammâ sadr-ı a'zâm ile başdefterdâr mîrîye evlâ olan ile 'amel eyleyeler, ma'kul odur. (LUT.A2, 39)

Lütfî Paşa'nın bu konudaki endişelerinin benzerleri, Gelibolulu Âlî'de de karşımıza çıkmaktadır. Ona göre şimdi her vezir, beylerbeyi ve haşmetli komutanlar hayattheyken etraflarındaki kimselerin işine yarayacak tımarlar ve zeametler vermektedirler. Özellikle uç beylerbeyleri sırf kendilerine adam beslemek için bir akçelik dirliğe mutasarrıf olmayan şahısları dört beş ay içinde zeamete çıkarmışlar, yüz binlerce akçelik yerler ziyan olarak beylerbeylerinin adamlarının eline tımar veya zeamet olarak geçmiştir. Bu uygulama eski adetlere ve kanunlara aykırıdır ve gerçekten hak eden kimselerin tımar ve zeamet almasını imkânsız hâle getirmiştir:

Felâ cerem şimdi her vezîr-i muhterem ve mîr-i mîrân ve mîr-livâ-i muhteşem hâl-ı hayâtlarında cümle âdemlerine yarâr tîmârlar ve za'âmetler virüp husûsâ uc beglerbegileri berây-ı hâtır yevmiyesi ziyâde gedükler kaydiyle za'âmet 'arzları gönderip bir akçe dirliğe mutasarrıf olmayan şahsı dört beş ay içinde za'âmete çıkarup ve kendülere âdem beslemek

içün 'inâyet buyrulan niçe kerre yüzbin akçalık hâss mahsûlî gayri mesârîfe sarf olunup cemî'-i âdemleri tîmâr ü za'âmet hâsılından behre-mend ve efendileri kendü hâsları mahsûlî ile tüccâr-ı nâm-dâr-ı ercümend olup 'âdet-i kavîme muhâlif dâd-istâda ve kânûn-ı kadîme mugâyir nehc-i gayr-i sedâda sâlik olmaga başlamışlardır. Zîrâ beglerbegileri âdemlerinden mahlûl artmak ve niçe yıllardan berü nâ-murâd kalan ma'zûllar tîmâr ü za'âmet almak derece-i muhâldedür. (NUS.S, 363-364)

Âlî, Halep'te tımar defterdarlığı esnasında bu konuyla ilgili bir tecrübe yaşamış ve bu iddiaların gerçekliğine kâni olmuştur. Halep vilayetinin beylerbeyi on kere yüz binlik kendi eyaleti durduğu yerde ikinci senede adamlarına sekiz kere yüz binlik tımar ve zeamet vermiştir. Onun zamanında tımar, azledilenler ve tımarsız ve dirliksiz kalan hastaların derdine derman olmamış, üstüne üstlük bu şekliyle padişahın şerefine de hâlel gelmiştir. Tımar sahipleri, emirlik payesindeki tımarları peyk, sarraç, kapıcı ve çeşnigirleri namına vermiş, normalde sarraçlar beşer altışar akçe çeşnigirler ise kırk akçe alırken bunlar ikişer üçer katını kazanır olmuşlardır. Vezirlerin ve diğer beylerin adamlarına emirlik payesi olarak zeamet vermeleri uygun olmayan ve edepsiz bir davranıştır ve bunu yapanların ihanetlerini göstermektedir:

Sâbıkâ bu hakîr Vilâyet-i Haleb'de tîmâr defter-dârı iken vâkîf ve bu müdde'ânun sübûtına, kemâ-yenbegî 'ârif oldum ki fermân-rân-ı Diyâr-ı 'Arab ya'nî mîr-i mîrân-ı Vilâyet-i Haleb'ün on kerre yüz binle kendinün eyâleti mukarrer iken ikinci seneye varınca sekiz kerre yüz binle âdemlerinün tîmâr ü za'âmeti mükemmel oldu. Aslâ zamânında ma'zûllere tîmâr ve dirliksüz kalan haste-hâllerün derdine tîmâr müyesser olmadı. Ma'a-hâzâ bu tarikle 'ırz-ı pâdişâhî dahi hâlel-pezîr olup, pâye-i emâretdeki zu'amânun kimi peyk-i devân ve kimi sarrac ü bevvâb ü çâşni-gîr nâmına dâmen-dermiyân olup mâlik-i mülk-i cihân olan şegr-yâr-ı gîfî sitânun bevvâbları ve sarrâc u peykleri beşer altışar akçe 'ulûfeye ve çâşni-gîrleri kırkar akçe vazîfeye mutasarrıfları iken vüzerâ-i 'uzemânun ve sâ'ir ümerâ ve mîr-i mîrânun bu hizmetlerdeki âdemleri yarâr za'âmetlerde ve ikişer ve üçer yazusına mütehammil tîmârlar ile pâye-i emâretlerde bulunmak ne muvâfık-ı rây-i münîr ve ne mutâbık-ı tedbîr-i dil-pezîr oldukdan gayri edebden hâriç vaz'-ı nâ-şâyeste ve hiyânetlerini mûcib hısâl-i nâkıs u kâste idügi rûşendür. (NUS.S, 364)

Tımarlı sipahi ve zeamet ilişkisi çerçevesinde askerlere şartla mansıp ve mertebe verilmesi de Gelibolulu Âlî'nin dikkat çekerek eleştirdiği hususlar arasındadır. Bir sipahinin “filan derbendi koruyayım, o derbentte oluşacak tüm zararları ben ödeyeyim” diye şartla zeamet alması ve bir zeamet sahibinin “hazineye filan maddeden şu kadar altın para ödeyeyim” diyerek emirlik istemesi, şart yerini bulmadan zeamet alması, taahhüt ettiği meblağı hazineye teslim etmeden padişahın sancağı ile şad olması son derece kötü bir iştir. Âlî'ye göre, bir sipahinin tek başına bir derbendi koruması imkansızken defterdar ve vezirlerin bu tür yalanlara inanmaları çok gariptir:

Biri dahi şürûtle menâsıb u merâtib verilmesidür ki bir sipâhî “Fülân der-bendün dereki olup bekleyeyin ve ol der-bendde ne makûle nehb ü gâret ve ebnâ-i sebîle hasâret vâkı' olursa ben ödeyeyin” deyü şart ile ze'âmet almak ve bir za'îm “Beytü'l-mâl-ı müslimîne fülân mâddeden bu denlü florî sa'y ideyin” deyü emârete çıkmak dürûg-ı mahz olup şartı yerin bulmadın za'âmet alması ve müte'ahhid olduğu meblag teslîm-i hazîne kılınmadın livâ'- pâdişâhî ile şâd-kâm olması hakkâ ki niçe vechile fâsid olup evvelâ yalunuz bir sipâhînün bir der-bendi beklemede 'adem-i kudreti zâhir ve bir kâfile alındığı takdîrce tazmînine mâ-meleki vefâ itmesi her cihetle muhâl ü nâdir iken bu makûle kizbe vükelânun i'tiyâdı ve ol gûne akâvîl-i fâsideye defter-dârlarla vüzerânun i'tikâdı 'acebden 'aceb ve her vechile müstagrebdür. (NUS.S, 408)

1.4.4. Celâlî İsyanları

“Celâl'e mensup” anlamına gelen Celâlî tabiri, XVI. yüzyıl başlarında isyan eden Bozoklu Şeyh Celâl'le ilgilidir. Celâlî isyanları başlangıçta, Osmanlı idaresinden memnun olmayan zümrelerin ve Şîî eğilimli Türkmen gruplarının Safevîler'in de tahrikiyle devlete baş kaldırmaları şeklinde ortaya çıkmış, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren büyük bir mesele halini alarak değişik bir mahiyet kazanmış, Osmanlı

idaresinde meydana gelen isyanların genel adı hâline gelmiştir.¹⁵⁸

Celâlî isyanlarını dolaylı yoldan bir yönetim sorunu olarak değerlendiren Gelibolulu Âlî gibi başka tarihçiler de farklı zamanlarda bu olayların nedenleri üzerine düşünmüşlerdir. Çağdaş araştırmalar içerisinde Celâlîler üzerine en kapsamlı çalışmalardan birini yapmış olan Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyânları* isimli çalışmasında *Amasya Tarihi* yazarı Hüseyin Hüsameddin'in konuya farklı bir bakış açısıyla yaklaştığını ve bu isyanlara kendinden önce kimsenin düşünmediği apayrı bir neden bulduğuna işaret etmektedir. Hüseyin Hüsameddin'e göre Osmanlı sarayına ve çevresine köle-kul olarak girip gittikçe kalabalıklaşan “dönmeler” kapıkulu kadrolarını doldurmuşlar, sancakbeyliği, beylerbeyliği, vezirlik vb. görevler, yavaş yavaş Türklerden bunlara geçmiş, böylece devletin kurucusu olan bir halk kendi devletinin yönetimini bu sonradan gelenlere kaptırmakla onlar efendi ve asıl sahip reâyâ durumuna düşmüştür.¹⁵⁹ Yani kapıkulları olarak nitelendirilen kişilerin oluşturduğu yönetime karşı tepki ilk önce devletin yüksek hizmetinde bulunan Türklerden gelmiş, Anadolu'ya yayıldıkça Enderunlu valilerin zulmüne, yeniçerilerin dayanılmaz hakaretlerine karşı ise halk da karışınca mücadele genişleyerek ünlü “Celâlî İsyânları” denen büyük olaylara dönüşmüştür.¹⁶⁰

Akdağ'a göre, askerî sınıftan hükümete ilk kafa tutanlar, hatta her siyasi bunalımı fırsat bilerek isyancı tarafı tutanlar, seferlere çağırıldıklarında gitmeyen ya da

¹⁵⁸ Mücteba İlgürel, “Celali İsyânları”, *TDVİA*, C.7, s.252.

¹⁵⁹ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyânları*, YKY Yay., İstanbul 2017., s. 25.

¹⁶⁰ Akdağ, *a.e.*, 25.

kaçanlar, bulundukları yerlerinde eşkıyalık eden, eşkıyaları koruyan zümre tımarlı sipahiler olmuştur.¹⁶¹ Celâlî isyanları ile irtibatlandırılacak askeri zümrelerle ilgili¹⁶² XVI. yüzyıl metinlerinde pek çok eleştiri yer almakta, yeniçerilerin halka zulmetmeleri defalarca dile getirilmektedir.¹⁶³ Tımarlı sipahiler aynı zamanda ekonomik bunalım içerisinde bulunan halka faizcilik yaparak zulmetmeleri ile ilgili de bahis konusu edilmektedir.¹⁶⁴

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te “Sâhib-zuhûr olanların hareketleri beyânındadır” başlığında sonradan ortaya çıkıp başa geçmeye çalışan isyancıları eleştirmektedir. Âlî'ye göre bu yol kesici haramzadelerin çoğu Türk ve Tatarlar arasından çıkmaktadır. Celali adıyla bilinen bu kimseler memleket memleket gezip zenginlerin mallarını yağmalamakta, reayanın aile ve kadınlarına zarar vermektedirler. Bunların elleri altında bulunan leventler, fakirlere musallat olur, henüz yüzünde tüy bitmemiş oğulları ve kızlarının arasından güzel ve makbul olanları seçip kucaklarına alırlar. Bu zavallı kız ve erkeklerin hazinelerine ejderhalar, gümüş havuzlarına deniz yılanı şeklinde yılanlar girer. Âlî, Allah'ın kahhar sıfatıyla bu kötülükleri yapan kimselerden gücünü göstererek intikam almasını temenni etmektedir:

Bu hevâ ve heves ile nicesi Etrâk ü Tâtâr'dan ekseri kuttâ'-i tarîk olan reh-zenân-ı ziyânkârdan gâh u bî-gâh bir haram-zâde zuhûr ider. Celâlî nâmı ile mazhar-ı mihter ü halâl olup memleket memleket gezer. Agniyânun mâl ü menâllerin gâret eyler. Re'âyânun ebkâr u 'iyâllerini hasâret eyler. Taht-ı yedlerindeki levendler fukarâ derd-mendlere musallat olurlar. Sâde-rû oğullarını ve kızlarının hüsni ve makbûllerini taht-

¹⁶¹ Akdağ, a.e., 211.

¹⁶² Celâlî isyanları ile irtibatlandırılacak bir diğer zümre olan suhteler için bkz: II. Bölüm, “İlmiye Mensupları”

¹⁶³ Bkz: II. Bölüm, “Yeniçeriler”

¹⁶⁴ Bkz: I. Bölüm, “Faizciler”

ı tasarrufa getürüp bevş ü âgûşına koyalar. Ya'nî ki gencînelerine su'bânlar ve havz-ı sîmînlerine mâr-ı mâhî sıfatında yılanlar dühûl kılur. Hudâ-yı kakhhâr ki müntekim-i büzürg-vârdur. 'Âkıbet kudret-i tâmmesini âşikâr eyler. (MEV.N, 295)

Âlî'ye göre garip olan ise bu gibi küstahlıkları yapanların bayağı kimselerden olmalarına rağmen saltanat sevdasına düşüp korkusuzca hareket eden Türklerin boy beylerinden yüz iki yüz Türk'ü yanına toplayıp kendisine mahkum edenler arasından çıkmasıdır. Yahut birkaç namert yol kesiciye başbuğ olan namertler veya soy davasını kılıp seyyid geçinenler arasından çıkmaktadır. Bunlar, olur olmaz her kişinin yapacağı şey değildir:

Garâbet bundadur ki bu gûne küstâhlıklar ve serbâzlıklar ve kendüsi edânîden iken arzû-yı saltanat idüp ser-endâzlıklar ekseriyâ etrâkun boy beglerinden olup bir iki yüz türkû mahkûm edinenlerden olur. Veya birkaç rehzen-i nâ-merde başbûğ nâmına olan nâ-merdlerden sudûr bulur. Veyâhûd cüstün nihâyetinde şeref-i neseb olup hiç olmazsa bâri sâdâtdan geçinenlerden ve mülûk-ı güzesteñün birine min vechin intisâb-ı neseb da'vâsın eyleyenlerden zuhura gelür. Yohsa olur olmaz hâr u hâşâk işi degüldür. (MEV.N, 296)

Gelibolulu Âlî, buradan sonra bu kimselerle ilgili eleştirilerine devam ederek konuyu devlet yönetimine ve padişahlara bağlar. Ona göre bu tarz eşkıyaların başarılı olabilmesinin tek ihtimali devlet sahibinin görevini layıkıyla yapmamasıdır. Bu kişiler, saltanat davası esnasında “biz falan soydanız” diyerek soy boku olduklarını itiraf edip bu argümana dayanmaktadırlar. Eğer bir mülkün maliki zalim değilse, askeri ve halkı ondan şikayetçi değilse, ortaya çıkan bu kimseler ondan daha üstün değilse, onların rüşvetçi ve zalim olduğu aşıkarsa başarılı olmalarına imkan ve ihtimal yoktur:

Ya'nî ki esnâ-i da'vâ-yı saltanatda ol gûne lâf u güzafa tayanurlar ki “biz fülân soydunuz” deyü soy boku idüklerine min vechin i'tirâfda menfa'at vardur sanurlar.

Me'azâlik degmede behremend ve ber-hûrdâr olmazlar. Ve her melîkûn şehriyâr-ı temellûki mukarrer iken temekkûn ve iktidâr bulmazlar. Meger ki bir mülkûn mâliki katî zâlim ola ve 'askeri ve re'âyâsı andan müşteki ve müte'ellim ola. Veyâhud evvel zuhûr eyleyen her vech ile andan râcih ve kavî ve kendüsi ana nisbetle mürteşî ve mütecebbir ve gavî idügi ta'ayyûn bula. Bir tarîk ile ki re'âyâ ve berâyâ ve sipâh ve 'asâkiri 'umûmen andan rû-gerdân olmuş ola. Ve Celâlî nâmına gelen şahsa da'vet-nâmeleri vüsûl bulmuş ola. Bu takdîrce hareketi lâzım ve zuhûrî emr-i mütehakkâr idügi ta'ayyûn bula. Ve bu iki ihtimâlden akvâ bâ'is-i zevâl-i mülk ve yagmaya sebep olur. Bir dahî bu husûmet ve yagmadır ki ezel-i ezâlde ol nesl-i mütemellike takdir olunan hisâb-ı mâh u sâl temâm olup gâyet bulmuş ola. Ya'nî ki ol 'irk-ı devlet-mendûn zuhur idecek evlâd u ensâbı nihâyetine irüp münkariz olmuş ola. (MEV.N, 296)

Bu noktadan sonra eleştirilerini somutlaştırdığı anlaşılan Âlî'ye göre devlet, durmaksızın şarap içip gaflette olan, mal toplama hırsı ve rüşvete rağbet ederek fitne çıkaran kadınların hilelerine uyan padişahlar yüzünden zeval bulmuştur:

Nihâyet-i sudûra zâhirede bâ'is ü bâdîsi gâh müstemirren hamr içüp gafletleri gâh cem'-i mâl ü menâl ve irtişâyâ ragbetleri gâh 'avretler mekretine uyup sihr-i zenân-ı âteş-zenân fitnesinün fetret ve hasâretleri 'illet-i zevâl-i mülk ve devlet bulmuştur.

Gelibolulu Âlî bu sözlerin ardından "Bedîhiyye" başlığı altında konu ile alakalı düşüncelerini destekleyen nasihat içerikli bir şiir de söyler. Bir saltanatın son bulacağı belli oluyorsa bunun sebebi o mülke bir zalimin musallat olması ve bütün kanunu bozmasıdır. Padişahın, biri altın ve gümüş diğeri ise reaya olmak üzere iki hazinesi vardır ve ikinci hazinenin (reayanın) bedeli memleketin kendisidir. Üstelik bu hazine, asıl kökü oluşturur, dalları ise askere dağılır. Eğer asıl hazine yerinde durursa silsile kesintiye uğramaz:

İrse bir saltanat zevâle 'ıyân
İdeyin bâ'isini sana beyân

Mülke zâlim musallat olmuşdur

Cümle kânûnı hep bozulmuşdur

İkidür lâ-cerem hazîne-i şâh
Genc-i mülk olmaz anlar ile tebâh

Birisi sîm ü zer hazînesidür
Nakdi sermâye-i hazînesidür

Bil ikinci hazîne ey dânâ
Şol re'âyâdurur bahâsı hittâ

Her yıl anlar birer hazîne virür
'Asl odur fer'i 'askere tagılur

Tura mâdâm kim hazîne-i 'asl
Silsile bulmaz inkîtâ' u fasl

Eğer bir memlekette padişah, vezir ya da başkası olsun, rüşvet yiyenler varsa, ikinci hazine ziyan olur, padişah yerinde kalır ancak malı başkasına gider; rezil kimseler yüzünden devletin düzeni bozulur. Tüm bunlar, memleketini başkasına bozulmuş, dağılmış gösteren gaflet sahibi padişah yüzünden olur. Eğer onun gaflet hastalığı yaratılışından geliyorsa buna çözüm bulmak zordur. Eğer bu gaflet, içkinin sebep olduğu bir şeyse ve padişah gece gündüz rahatça şarap içiyorsa; yahut mülk ehli kimseler tarafından kınanacak kadar kadınlara mağlup bir kimse olduğu içinse, akli kısa kimseler fitne babında rüşvete kanat açıyorsa, kadınlar erkeklerin yerine geçtiyse, nakdin tükenerek hazinenin boş kalması ve devletin zeval bulacak olması kaçınılmazdır. Bir devletin karışıklığı açıkça görülüyorsa eninde sonunda yok olacağı kesindir. Âlî, şiirini bu nasihatları anne-babanın bile etmeyeceğini, bu sözlerin yalnızca kendisinden duyulabileceğini söyleyerek bu cesareti gösterecek kişinin ancak kendisi olabileceğini de vurgulamaktadır:

Olsa bir memleketde rüşvet-hâr
Her şeh ü ger vezîr ü ger agyâr

Ol ikinci genc-i îl hasâret ider
Şeh kalur şöyle malı gayra gider

Kılur ol mülki 'âkıbet muhtel
Tama'-ı hâm u zümre-i erzel

Gaflet-i padişâhtan kopar ol
Gösterür gayra mülkünü mahlûl

Maraz-ı gafleti anun ammâ
Hilkatindense müşkil ana devâ

Eger ol muktezâ-yı 'işret ise
Rûz u şeb şûrb-i râh-ı râhat ise

Yâhûd ol zenlere olur maglûb
Görine ehl-i mülkine ma'yûb

İrtişâyile nâkısât-ı 'ukûl
Fitne bâbında aç a pençe-füsûl

Oturup sadr-ı merde her bir zen
Hirmen-i ırza ola âteş-zen

Ba'd ezîn sen zevâl-i mülki hemân
Nakd bil cümle boş kalup hemyân

Olsa bir mülkün ihtilâli 'iyân
Olur âhir anun zevâli 'iyân

Râst pendî sana bu kemter ider
Ne peder sevk ider ne mâder ider (MEV.N, 297)

Celalîlerin zuhur etmesini bir insicam içerisinde okuyucuya aktaran Âlî, aynı eserin ilerleyen bölümlerinde kötülerin hâlini anlattığı “Der ahvâl-i eşirrâ beyânıdır” başlıklı bir bahis açar ve bazı kasabalarda nâib, imam, hatip, kethüda gibi görevlilerin beyler ve kadıların meclisinde ileri geri söz söylediklerini, sözlerinin dikkate alınıyor olmasına güvenerek her işe burunlarını soktuklarını ve devlet kapısından bir teklif geldikçe halkı tahrik ettiklerine vurgu yapar:

Ba’zı kasabâtun nâyibleri ve imâmları ve hatîbleri ve şehir kethüdâları nâmındaki bellü başlu nâ-edîbleri ki ümerâ ve kuzât mecâlisinde ilerü varup söz söyleyegelmişlerdür. Ve bu yüzden mesmû’u’l-kavl olduklarına magrûr olup giderek her işe sokulmağı ve der-i devletden bir teklif sudûr itdükçe halkun ağızlarına dil sokup tahrîk kılmağı ‘âdet idinmişlerdür. (MEV.N, 398)

Bunu yapanlar genellikle Karaman ilinin kasabalarından ve Aydın, Saruhan, Teke, Alaiye sancaklarından zuhur etmektedir. Ayrıca Çorum, Tokat, Amasya, Ankara ve Çankırı halkı da yalancılık ve şirretlikte birbirlerine benzemektedir. Beylerin geçmiş devirlerdeki saygınlığı kalmamış, bu devirde olur olmaz alçak kimselere sancak verilmiştir:

Fe’emmâ bu makûle ahvâl ekseriyâ Karaman vilâyetinün kasabaları a’yânından sudûr ider. Aydın ve Saruhan ve Teke ve ‘Alâ’iyye sancaklarındaki şehirleri sükkânının bellü başlularından dahî zuhûr ider. ‘Ale’l-husûs vilâyet-i Rûm’a tâbî’ Çorum nâm kasaba ol makûle eşirrâlar teng-kânıdır. Kasaba-i Tokat ve Amâsiyye dahî şirret ü tezvîrde anların akrânı Ankara halkı dahî bu bâbda müttefiklerdür. Kengiri sofileri ise iblîsün pesend ü tahsînine karîn olmuş müte’ayyinlerdür. Fî zemânînâ ki beglerin ‘asr-ı evveldeki mehâbetleri kalmadı. Olur olmaz denîlere sancak virilmegin mansıbdâ meks idüp eglenmedi. (MEV.N, 399)

Görüşlerini hemen daima neden-sonuç ilişkisi içinde argümanlar sunarak ve

kademeli bir şekilde destekleyerek ilerleyen Gelibolulu Âlî, beylerin saygınlıklarının azalması bahsinin ardından devlet kademelerinde liyakatsizlik konusuna değinerek¹⁶⁵ tüm bu bozulmaların sonucunda Celâlîlerden söz edecektir. Kadılar mansıplarını liyakatle alamaz olunca onlara itimat edilmemeye başlanmış, bir kaç kere şikayet edilen kadı hemen azil ya da teftiş olunmuştur. Yok yere reayanın eline hükümler verilerek istemedikleri beyleri ve kadıları köylerine sokmamalarına izin verilmiştir. Böyle olunca alçak ve kötü kimseler çok fazla yüz bulmuş, bahaneler ile hakimlerden intikam almaya koyulmuşlardır. Bazı kasabalardaki yerli kadılar ve müderrisler gereksiz yere hükümet eder olmuşlar, her biri belli bölgeleri benimseyerek halkı beylerden ve kadılardan korumaya başlamışlardır:

Kâzîler dahî mansıplarını liyâkat-i zâtîyye ile almadı. Ana binâ' en ne 'arzlarına i'timâd olundu ne kendülere i'timâd olundu. Birkaç şikâyetçisi geldiği gibi 'azl ü teftişleri mukarrer oldu. Dahî var yok yere 'ale'l-husûs re'ayânun ellerine 'acâyib hükümler virildi. İstemedükleri begleri ve kâzîleri köylerine kondurmamaga ruhsat gösterildi. Tâ ki edânî ve eşirrâ katı yüz buldılar. Ednâ bahâne ile hükkâmıdan intikâm almaga koyuldılar. Felâ cerem ba'zı kasabâtdaki yerlü kâzîler ve nev'an mesmû'u'l-kavl olan müderrisler fuzûlî hükûmet ider oldılar. Her birisi niçe karyeyi benümseyüp halkını beglerden ve kâzîlerden korutmaga başladılar. (MEV.N, 399)

Suç işledikçe cezalarını yutma, örtbas etme cüretini gösteren bu kişiler, gözlerine kestirdikleri beyleri ve kadıları şehirlerden sürerler ve hatta onlara yardım edenleri bile uzaklaştırırlar. Bu şekilde alemin düzeni bozulur, azil ve teftiş ihtimalinden korunmuş olan cürümler meydana gelir. Mansıpsız beyler ve kadılar çoğalır; asker ve tımar sahipleri fakirlik içerisinde, kadı ve beyler ise rüşvet belasına

¹⁶⁵ Bkz: 1. Bölüm, "Atama ve Terfilerde Liyakatsizlik"

düşerler. Beyler birbirleriyle savaşmaya başlayınca etrafta Celaliler zuhur eder. Tüm bunlar nizam-ı âlemin bozulma ve yıkılma sebepleridir:

Cürümleri sâdır oldukça cerîmeleri kendüleri yutmaga cür’eti münâsib gördiler. Hatta gözlerine yegdirdükleri begleri ve kâzîleri şehirlerinden sürdiler. Anlara mu’âvenet kasdın idenleri bile töskürdiler. Tâ ki bu tarîk ile nizâm-ı ‘âlem bertaraf oldu. Cerâyim olur ve ‘azl ü teftîş ihtimâlinden masun olur. Mansıbsız begler ve kâzîler çoğaldı. Bâ’is budur ki sipâh u zu’amâ fakr u fakâyâ mübtelâ oldılar. Kuzât-ı bî-pervâ ve ümerâ-yı kübrâ kesret-i irtişâ belâsından girü inhizâm buldılar. İkiye bir begler birbirleri ile ceng itmek begler begler taht-ı eyaletindeki leşker zümresi ile kıtâle âhenk itmege ve etrâf u cevânîde Celâlîler zuhur itmege bâ’is-i emn ü emân olan zıllu’llâh-ı cihân-sitân taht-ı devletinde fârig u kâmrân iken nizâm-ı ‘âlem hücum-ı gumûm ile müzmahil olup gitmege bu kıssalar sebeb olmuşdur. (MEV.N, 399)

1.5. İktisadî Alana Yönelik Eleştiriler

Yükselişin zirvesi ve ardından duraklamanın başlangıcını içerisinde ard arda barındıran XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti hazine gelirlerini önemli ölçüde artırmış, buna bağlı olarak hazine yönetimi ile ilgili konular da daha mühim hâle gelmiştir. İktisadi alandaki bozulmanın devlet ve toplumu ilgilendiren diğer alanlara da sirayet edeceği tecrübeli devlet adamları tarafından farklı başlıklar üzerinden defaatle ifade edilmiş ve bu konuda önlemler alınmaya çalışılmıştır.

Bu yüzyılda hemen her alanda olduğu gibi mâlî işler içerisinde de özellikle vergi toplama ve sikke basımı gibi konularda rüşvet kapısı açılmış¹⁶⁶, yüzyılın ilk dörtte

¹⁶⁶ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 96.

üçlük kısmında, Kanuni devrinin sonuna kadar daha çok hazineyi yönetecek kişilerin nitelikleri, hazinenin artırılma imkanları, mala düşkün kişilere karşı alınacak önlemler gibi konular vurgulanırken yüzyılın sonlarına doğru israf konusunda alınması gereken tedbirler, pahalılık ve hatta kıtlık gibi meseleler tartışılmaya başlanmıştır. Osmanlı, bu yüzyılda Avrupa ile Doğu arasında kendisi için hiç de müsait olmayan bir aracı vaziyetine düşmüş, devletin içine sürüklendiği iktisadî kriz ilk belirtilerini kıymetli madenlerin azalmasında gösterdiği için bu durum devletin para rejimi üzerine gittikçe kötü tesirler yapmaya başlamıştır.¹⁶⁷ Halil İnalcık'ın yayınladığı belgelerden 1595 tarihli adaletnamede reâyâyı sıkıntı ve darlığa atan para meselesi de ele alınmakta, her yerde flori altınının 118 akçeye ve gümüş kuruşun 68 akçeye geçmesi, fazlaya alınıp verilmemesi emredilmektedir.¹⁶⁸

Bu dönemde, *Selânikî Tarihi*'nde anlatılan kalpazanlarla ilgili bilgi dikkate değerdir. Sonradan yakalanarak öldürülen, içlerinde kadınların da olduğu bu kimseler aletleriyle birlikte Ramazan ayında bazı mahallelere gelip sahte para basmaktadırlar:

Evâ'il-i şehri ramazân-ı şerîfde ba'zı mahallâtta kallâb u sikke-zenler tutulup âlât u esbâblarıyla ele gelüp hatta ba'zı karı hatun kişiler dahi san'at idinmegün Vezîrün câmi'inde imâmet iden kimse harca bahîleri olup ve hâssa sarrâclardan birinün evinde bulunmagın, cümlesine emân virilmeyüp muhkem siyâset olundılar. Fî sene 1000. (SEL.T, 273)

Sahte para konusu Osmanlı topraklarına gelen yabancıların da dikkat çektiği bir husustur. 1532-1540 yılları arasında Osmanlı topraklarında yaşamış olan İtalyan yazar

¹⁶⁷ Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları**, YKY Yay., İstanbul 2017., s. 36.

¹⁶⁸ Halil İnalcık, "Osmanlı Hukuk Sisteminde Adaletin Üstünlüğü", **Adalet Kitabı**, (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş), Yeditepe Yay., İstanbul, 2015, s. 208.

Luigi Bassano eserinde akçe ile İtalyan parasını karşılaştırmış, “Piyasada bunların çok sayıda sahtesi dolaşır, bunun için biraz eskimiş veya eksik ise bu parayı kabul etmezler” diyerek bu durumun varlığına işaret etmiştir.¹⁶⁹

1.5.1. Hazine Yönetimi

Beytûlmâl adı verilen devlet hazinesinin korunmasına yönelik tedbirler iktisadi alana yönelik eleştiriler içerisinde önemli bir yer tutmakta, metinlerde özellikle devlet adamları tarafından bu konuya yönelik tavsiyeler dile getirilmektedir. Hazinesin korunması ile ilgili hükümler Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin fetvaları arasında da yer almaktadır. Örneğin beytûlmala ait bir malı çıkarmaya çalışan kişinin durumu sorulduğunda verilen cevap, bununla mansıba tevessül etmesi durumunda dünyada lanetleneyeceği ve ahirette de büyük bir azap çekeceği yönündedir:

Suâl: Beytûlmâle ait bazı yerde mal olup ihracına sâ’î olan Zeyd indallâh müsâb olur mu?

Cevap: Bi-hasebi’ş-şer nefsi-i emirde beytû’l-mâle müteallik olup mutasarrıf olan hilâf-ı şer’-i şerîf tasarruf ederse şer’ ile beytû’l-mâlin hakkı idüğün sa’y idüp izhar ederse olur. Eğer bu makûle umûra fî-zamaninâ sa’y edip anlar gibi izhâr edip anınla mansıba tevessül ederlerse dünyada la’n-i kebîr ile ve âhirette azâb-ı elîm ile mu’azzeb olurlar.¹⁷⁰

Lütfî Paşa, hazine tedbirlerinin önemli işlerden olduğunu özellikle vurgulamış, eserine *Tedbîr-i Hazîne Beyanındadır* başlığıyla bir bölüm açmıştır. Saltanat hazine ile, hazine ise zulümle değil, tedbirle mümkündür. Kendi vezirliği esnasında hazineyi

¹⁶⁹ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.17.

¹⁷⁰ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 220.

çok perişan ve eksik hâlde bulan Lütî Paşa, Sultan Süleyman'ın tahta geçtiği dönemde gelir ve giderin eşit olduğunu, hatta bazen yetişmeyince, taşrada olan eski hazineden karşılandığını söyler. Bu bir karışıklık sebebidir, elbette ki gelirin giderden fazla olması gerekir. Paşa, bu durumla ilgili gerekli tedbirleri aldığını ifade eder:

Evvelâ tedbir-i hazîne umûr-ı mühimmedendir. Saltanat hazîne ile olur ve hazîne tedbir ile olur, zulm ile olmaz. Bu hakîr zaman-ı vezâretimde, hazineyi müşevveş ve noksân üzre buldum. Cûlûs-ı Sultân Süleymân Hân'da îrâd masraf ile berâber olmuş idi. Gâh yetişmeyüp taşrada mevcûd olan eski hazineden virilürdi. Bu sebep-i ihtilâldür. Elbette îrâd masrafa gâlib gerekdür. Âyin-i saltanata noksan gelemeyecek kadar tedbir itdüm. (LUT.A1, 73)

Lütî Paşa'nın hazine yönetimi ile ilgili önerileri de vardır. Örneğin, gelir giderden fazla olmalıdır. Aynı şekilde kul taifesini (yeniçerileri) çoğaltmamak gerekir. Asker az ve deftere düzenli bir şekilde deftere kayıtlı olmalıdır. Ulufeli yeniçerinin sayısı on iki bin olması kanundur.

Îrâd, masrafa gâlib gerekdür ve kul tâ'ifesini çoğaltmamak gerekdür. Asker az, ve defâtir mazbut ve esâmî mevcûde ve mukayyed olmak gerekdür. Ve ulûfeli yeniçeri on iki bin olmak kânundur. (LUT.A2, 35)

Lütî Paşa'ya göre padişahı mala meyletmekten, mal vesilesiyle vebale uğramaktan korumak, bu konularda uyarılar yapmak da veziriazamın görevleri arasındadır. Hazine adına gelen akçenin, vârisi gelinceye dek Bâb-ı Hümâyûn'da saklanması gerekir. Sultan Selim zamanında, padişahın emriyle 7 yıl bekletilmiş. Sebepsiz yere halkın malını devlet hazinesine katmak, devletin yok olma sebebidir. Böyle bir şey yapıldığı takdirde tüm devlet hazinesi telef olacak, perişan ve bereketsiz

kalacak, belki de devletin düzeni bozulacaktır. Zira, en çok da üzerinde yetim hakkı olan maldan sakınmak gerekir:

Vezîr-i a'zam pâdişahı meyl-i mâldan ve mâl takrîbi ile vebâlden hıfz eyleye. Ve beytü'l-mâl nâmına olan akçeyi Bâb-ı Humâyûn'da vârisi gelince saklayalar. Merhum Sultân Selîm Han hazretleri zamân-ı şerîflerinde yedi yıla değin tevakkuf iderlerdi. Zîrâ öyle emr itmiş idi. Ol zamâne değin vâris gelmez ise hazineye zabt olunurdu. Zîrâ emvâl-i halk bî-vech dâhil-i mâl-i pâdişâhi olmak fenâ-yı devlete delîldir. Ve belki bütün hazîne-i beytü'l-mâlin itlâf ve perîşân ve bî-bereket ve belki nizâm-ı devlete dahî muhtell ve 'ibâdu'llah devlete sokulmağa bâ'isdir. Zîrâ ekseri hakk-ı eytâm terettüb ider maldan hazer itmek vâcibdir. (LUT.A2, 10-11)

Lütfî Paşa hazine yönetimi konusunda emeklilik bahsine de değinmektedir. Giderlerin azaltılması gerektiği için özellikle emeklilik konusunda ihtimam gösterilmelidir. Emeklilik kanundur ancak mümkün olduğu kadar dayanmak, başka bir yola girmek gerekir. Böyle yapılmazsa hazine artmayacaktır. Özellikle sadrazam olanın dayanması gerekir:

Tedbîr-i hazinede sa'y budur ki çokluk mevâcib izdiyâdına sa'y itmeyeler. Husûsâ ki tekâ'üd virmede ihtimâm idüp virme-yeler. (...) Hazîneden tekâ'üde vazife câiz değildir. Gerçi tekâ'üd kânundur ammâ mümkün oldukça dayanmak ve gayri tarikle ri'âyet oluna, evvelâ budur. Böyle olmayınca hazîne ziyâde olmaz. Ve sadr-ı a'zâm olan dayanmak gerekdür. (LUT.A2, 37-38)

Paşa'nın hazineyi artırmaya yönelik teklif ve tedbirlerinin yanında Gelibolulu Âlî, açgözlülük konusuna vurgu yaparak hazinenin emanet edileceği kimseler hakkında eleştirilerini dile getirmektedir. Ona göre, nerede yetiştiği belli olmayan şeytan yaratılışlı kimselerden doğruluk ummak, sicil ve hüccet akçası ile zenginleşmiş Türk kadılarından iffet ve emanet ümidi kılmak, bunlar gibi ömürlerinde beş on kese akçeyi

bir yerde görmemiş akli kıt kişileri hazineye karıştırmak veya mal müfettişi ya da defterdar gibi görevlere tayin etmek, hırsız ve yol kesicilere güvenilir bir yer emanet etmek gibi son derece yanlış bir iştir. Âlî'ye göre bu kimselere emanet ısmarlamak, günlerdir bir lokma yemek yememiş aç bir kimseyi nimetlerle dolu bir sofraya koyup “Yemeklerden yeme!” demek yahut yıllardır kocasını görmeyen şehvetli bir kadın ile genç bir delikanlıyı aynı yatağa çıplak koyup “Sakın cinsel ilişkide bulunmayın!” demek gibi bir şeydir:

Yoldan bucakdan yetişmiş Ehrimenlerden istikâmet ummak ve sicil ve hüccet akçası ile gınâ bulmuş kuzât-ı etrâkden 'iffet ü emânet ümidin kılmak husûsâ ki bunun gibileri ya'nî ki müddet-i 'ömründe beş on kîse akçayı bir yerde görmeyen gabîleri beytü'l-mâle karıştırmak ya müfettiş-i emvâl veyâhud defterdâr-ı sâhib-i câh u dalâl idüp tam'-ı hamdan biri olsun diyü ısmarlamak gayetle yanlıştır. Sârik ü reh-zenleri emîn ve hırsızlığa gûşîş iden şeb-revleri mu'temidün 'aleyh-i güzîn itmek gbi aksine bilişdür. Zîrâ ki bu didüğümüz eşhâsa emânet ü istikâmet ısmarlamak nice günlerden berü aç ve bir lokmaya muhtâc 'abdü'l-bâtını sımât-ı pür-nî'mete emîn kılmak be-şart-ı ân ki “ta'âmından behremend olma” diyü sipâriş kılmakdur. Ve niçe yıllardan erine dûr u şevherine mehcûr olan nigâr-ı şehvet-güsteri henüz bâlig olmuş bir cûvân ve har-mâdeye ragbet-i şehvânîyesi câiz olan nefsânî şübhân ile bürehne ve 'uryân ve câme-hâb altında bûs u âgûşa ruhsatla cübân idüp “sakinun mucâme'at idüp safa sürmen” diyü hüccet komakdur. (MEV.N, 330)

Gelibolulu Âlî, mala meyl etmeyecek insan sayısının az olduğunu düşünmektedir. Öyle ki salih tabiatlı kimseler ile diyanet ehli arasında bile mala düşkün kimseler vardır. Açgözlülük hain ve kötü kimselere has bir özelliktir. Bu konuyla ilgili tecrübelerine yer veren Âlî, her kimi mütedeyyin ve müstakimdir diye güvenip başı için yemin edip mal emini ettilerse o kişinin kendilerine açgözlülükle ihanet ettiğine, buna rağmen inkar ipini elden bırakmadığına, Bistâmî ve Harkânî davası kılıp bu

işlerden feragat etmediğine, kendisine emanet edilen malın yarısını yiyip yarısını sahibine verdiğine tanıklık ettiğini anlatmaktadır:

Ve bi'l-cümle mala meyl etmez âdem nâdir olur. Mücerred meyl tab'ı salâh u diyânet ehlinden bile zâhir olur. Fe'emmâ tam'-ı hâm ki karînini bednâm ve irtikâb idenleri mezmûm-ı enâm itmesi mukarrerdür. Ol nâ-sezâ hâlet bir kabâhat ü hıyânetdür ki müstemi'leri degül hâin ü sakîmlere müyesserdür. Hele sad-bâr tecrübe itdük, imtihân-ı hezârla gavr ile yitdük ki her kankı şahsı mâl üstine emîn itdükse ve “bu kişi mütedeyyin ve müstakîmdür” diyü başına yemîn itdükse yemîn ü yesârdan dest-i tama'ı hâmî-dırâz eyledi. Kemîn hıyânet ü hasârdan bel' ü ketmine nasb u nefis idüp kendüi hıyânetle mümtâz eyledi. Me'azâlik yine inkâr ser-riştesini elden komadı. Zühd-i Bistâmî ve vera'-ı Harkânî da'vâsı ile ferâgat çeşmesinden el yumadı. Hâlâ ki insâflu hıyânet-kâra iştirâke i'tirâflu ehl-i tam'-ı sekâmet-girdâra kâil olduk. Yarısını kendüsi yiyüp yarısını sâhibine götürmesine mâil olduk. (MEV.N, 330)

Âlî sözlerinin devamında, kimsenin eşitliğe rıza göstermediğine, haram mal kazanmayı helale tercih etmediklerine şaşırmaktadır. Pek çok defa olduğu gibi eleştirilerini en sonunda durumun kaynağına yönelten Gelibolulu Âlî, bu konuda da devrin sultanlarının hazine teslim ederken dürüst ve ihanet edecek kişiyi birbirinden ayıramamalarına ve vezirlerin gerçekten dindar olanları fakirlik ve ihtiyaç cehennemine düşürmelerine hayıflanmakta; doğru yolda olan dindar kimseleri fakirliğe düşürmeden hazinenin onlara emanet edilmesini gerçekleşmemiş bir alternatif çözüm önerisi olarak sunmaktadır:

Garabet bundadur ki hiçbirî müsâvâta rızâ göstermedi. Harâm-ı bisyârdan halâl itdük şumâr râcihdür dimedi. Ammâ nolaydı selâtîn-i rüzgâr teşhîs-i râst-kâr u hıyânet-kirdâr dekâyıkını bileydi ve vüzerâ-yı nâm-dâr-ı merdân dindâr u müstekîmân-ı perhîz-kâr zümresini fakr u ihtiyâc berzâhına düşürmeden ihtiyât kılaydı. Ba'dehu emânet-i beytü'l-mâl-i müslimîne kullanalardı ve sıyânet-i hazâne-i sultân-ı dîne vefret-i nizâma virelerdi. (MEV.N, 330-331)

Gelibolulu Âlî'nin hazine konusundaki bir diğer önemli eleştirisi israf konusuna yöneliktir. Âlî, *Nushatü's-Selâtin*'de bu konuya geniş bir yer ayırarak lüzumsuz yere harcanan israf kalemlerini çıkarmış ve niçin lüzumsuz olduklarını tek tek açıklamıştır. Ona göre, devlet hazinesini korumak için israftan kaçınmak gerekmektedir. Hazinesiz padişah, sermayesiz tacire dönecek, gideri gelirinden çok olursa zenginken acze düşen ve bir şeye gücü yetmeyen ağaya benzeyecektir. Osmanlı ülkesinde de israf olduğu gün gibi meydanda olan bazı masraflar vardır:

Ondördüncü Lâzime: Beyt-i mâl-i müslimîni isrâfdan siyânet ve hazâyin ü vâ-pesîni olur olmaz yerlere itlâfdan hirâsetdür ki hazînesiz pâdişâh sermâyesiz tâcire döner ve masârifi îrâdına gâlib şehin-şâh mâl-dâr iken sınımış hâceye benzer ki istediği metâ'a dest-res bulmaya. Ve re's-i mâlî rûz izdiyâdla bürûz ü zuhûr bulmaya. Meselâ memâlik-i ma'mûre-i 'Osmâniyyeden ba'zı-ı ihrâcât vârdur ki mahz-ı isrâf ü itlâfla bâhirü'l-hâlâtdur. (NUS.S, 335)

Âlî'nin israf olarak gördüğü ilk mesele, saraylar ve gereksiz masraflarıdır. Başkent İstanbul'da bulunan eski saray ve yeni saray, içerisinde çalışan hizmetkârlarla birlikte adetâ imar edilmiş iki şehir gibidir. Önceki sultanlar zamanında gösterişli saraylar yoktur ve başka saraylar yapmaya da çok fazla rağbet edilmemiştir. Ancak şimdi eski ve yeni sarayların yanı sıra İstanbul'da bulunan İbrahim Paşa Sarayı, Vâlide Sultan Sarayı, Galata Sarayı ve Üsküdar Sarayı ile dört saray daha yapılmıştır. Bunların dışında iç ferahlatan bir yer de Edirne Sarayı'dır:

Cümleden pâ-yı taht-ı 'aliyye mahmiyye-i Kostantıniyye'deki sarây-ı cedîd-i sultânî ve andan gayri sarây-ı 'atîk-ı husrevânî 'ammerehüma'llâhü Ta'âla ki her biri bir şehir-i ma'mûr gibi 'imâret-encâm ve huddâm-ı vâcibü'l-ihirâm zümresinden nüfûs-ı kesîre ile zâhirü'l-intizâm olup selâtîn-i selef ve havâkîn-i sâhib-şeref zamânlarında bu rüstâkla sarây-ı sâmiye ve bu güne tumturâkla dârü's-sa'âde-i 'âmire görünmüş degülken husûsâ tab'-ı latîf-i şehir-yârîde âhâr sarâyılara çendân meyelân ü ragbet buyrulmaz iken nefis-i

İstanbul'da İbrâhim Paşa Sarâyı ve Vâlide Sultân Sarâyı ve Galata Sarâyı ve Üsküdar Sarâyı ki, 'atîk ü cedîd iki 'azîm sarây-ı na'îm 'idâdından gayri dört dârü's-sa'âde-i vâcibü't 'zîmdür. Bunlardan mâ-'adâ Edirne Sarâyı başka bir dârü'd-devle-i fesîhü'n-na'îmdür. (NUS.S, 336)

Bu sarayların her birinde çok sayıda iç oğlanlar, haram ağaları ve bunların sayısız ağaları, baltacılar, kapıcılar, bahçıvanlar ve bostancılar vardır Bunların günlük yeme içmeleri, aylıkları ve üç ayda bir hilat ve elbiselerine sarf edilen paraların, kılıç erbabı olan askerlere ayrılması daha uygundur. Bu gereksiz masraflar yüzünden günden güne devlet hazinesinden altınlar azalmaktadır. Gelibolulu Âlî, kendisine bu konuda gelebilecek eleştirileri öngörerek onlara da cevap vermektedir. Eğer bir gün padişah ansızın bu saraylardan birine gelirse diye bu kadar tadilat ve masraf yapılıyorsa bu da lüzumsuzdur çünkü bu işi yapmak için bahçıvanlar ve bostancılar yeterlidir, diğerlerine ise ihtiyaç yoktur. Kaldı ki padişahın ansızın buralara gelmediği de açıkça bilinmektedir:

Her birinde vâfir iç oğlanları ve tavâşî kısmından her birinün müte'addîd ağaları ve baltacıları ve darbânları ve yine bâgçe üstâdları ve bostancıları mukarrer olup bunların rûz-merre ta'âmlarına ve mâh-be-mâh mevâciblerine ve in'âmlarına ve her üç ayda bir hil'ât ü libâslarına müte'allık harc-ı tâmlarına sarf olunan derâhim ü denânîr ashâb-ı silâh ve erbâb-ı rimâh kısmından hezârân hezâr merdân-ı kâr-zâra mevâcib-i lâzimü't-takdîr ve vezâyif-i bâhirü't-tevfîr olmak ve izdiyâd-ı leşkere ihtiyâç çekilmediği takdîrce günden güne ihrâcât-ı lâzimeden niçe bin sikke altun aşâğa varılmak muhakkakdur. “Ve eger kim bilür ansuzın lâzım ola ve sa'âdetlü pâdişâh ol saraylardan birine kadem-rence buyura denilürse ya'nî nâmûs-ı saltanata lâzım olan ol makûle emâkin-i letîfe hâlî turmayup şeb ü rûz ta'mîr kılınmasudur” deyu cevâb virilürse biz dirüz ki ol hizmete her sarâyun bâgçe ustasıyla bostancıları kâfidür. Sâyirleri mahz-ı isrâfâ bâdî idüklerine sa'âdetlü pâdişâhun gâh ü bî-gâh ol makâmât-ı şerîfeye varmadukları remz-i şâfidür. (NUS.S, 336)

Osmanlı saraylarının ihtişamı yabancı seyyahların da dikkatini çeken bir husus olmuştur. Örneğin Hans Jacob Breüning, Türklerin evlerine harcama yapmadıklarını, evlerin yalnızca ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik, çok basit ve gösterişsiz olduğunu, buna karşılık hükümdarların sarayları, paşaların konakları ve divan binasının çok üstün bir zevkle ve bol harcamayla inşa edildiğini kaydetmiştir.¹⁷¹

Âlî'ye göre, eski ve yeni saraylardaki yeme içme konusundaki israf da apaçık ortadadır. Bunlar bir yazılsa çıkan sonuçlara kimse inanmayacaktır. Aşçılar, ekmekçiler ve kilerciler adı verilen hainler, haremağalarını arkalarına almış vaziyette, hâllerini ıslah edecek bir vekil geldiğinde ağaları kendilerine siper edinmektedirler. Ağalar da yemeklerinin kesileceğini ve alışılmış düzenlerinin bozulacağını düşünerek hemen padişahın yanına varırlar ve yemeğimizi kestiler diye ağlaşırlar. Bunun üzerine bir değişiklik yapılmaz ve her şey eski hâline döner. Bu şekilde hainlerin ihanetleri, açgözlülerin de kötülük ve cesaretleri devam eder:

Kezâlik ekl ü şürb umûrındaki isrâfât, zıkr olunan 'atîk u cedîd saraylarda bir vechile bâhirü'l-hâlâtur ta'bîr olunmaz. Farazâ takrîr olunsâ kimse i'tikâd idecek mertebede bulunmaz. Felâ cerem tabbâhîn ü habbâzîn ve kilarcılar nâmındaki zümre-i hıyânet-karîn harem-i muhterem ağalarına arka virmişlerdür. İslâh-ı hâllerine vükelâdan biri mukayyed oldukça anları siper idinmişlerdür. Anlar dahi sanurlar ki yemekleri kesile yâhud vaz'ı mu'tâd ve isrâf-ı bâhirü'l-i'tiyâd üzre virilmeyüp eksile. Hemân-dem ittifâkla 'izz-i huzûr-ı pâdişâhiye vâurlar. 'Mu'ayyen olan yemegümüz keddiler" deyu ağlaşırlar. Pes ol an peyk-i fermân 'acûl ü sitâbân gelür yetişür. "Harem-i muhterem ağaları ta'âmına dahl olunmasun" deyü durışur. Bu tarikle yine hâyinler hıyânetde ve tama'kârlar cesâret-i hasâretde sâbit kadem olurlar. (NUS.S, 336-337)

¹⁷¹ Hans Jacob Breüning, **Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)**, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 100-101.

Bunlardan daha garip olanı ise ehl-i hiref adı verilen sanat erbabının maaşları hususudur. Her cins sanattan beşer onar hünerli üstat yeterli iken her biri için yüzer kişi yazılmış ve onlara sefer hizmeti teklif edilmeyip beş altı akça maaşa layık oldukları halde yeniçeriler gibi bütün yevmiyelere sahip olmuşlardır. Üstelik bu kişiler sarayda yetenek ve liyakatlerine de bakılmaksızın imtiyaz bulmuşlardır. Lüzumsuz yere 60-70 tane altın işlemecisi ve 200 kadar nakkaş ve ressam vardır ve bunların her biri 2-3 sipahinin ulufesini yemektedirler. Ancak bunlara sefer emri verilse gitmek istememekte, padişahın emrettiği bir şey için ekstra harç ve ücret almayınca o işi yapmamaktadırlar:

Bunlardan agreb bir hâdise-i bü'l-'aceb dahi ehl-i hiref nâmındaki kavm-i muzahref mevâcibleri husûsıdır ki erbâb-ı sanâyi'ün her cinsinden beşer onar üstâd-ı hüner-ver hidemât-ı mebrûre edâsına kifâyet eylerken her nev'den yüzer nefere karîb yazılmışdır ve anlara sefer hizmeti teklîf olunmayup beşer altışar akçe mevâcine ancak müstehikler iken Yeniçeri zümresine teşebbûhden buçuk kâ'idesi ile küllî yevmiyelere mutasarrîf olmuşlardır. Ve her biri bi-lâ liyâkat u hizmet vezâyif-i külliyye dest-res bulmagla dergâh-ı 'âlî müteferrikaları gibi imtiyâz bulmuşlardır. Cümleden biri altmış yetmiş nefer zer-kûb ve iki yüz nefer mıkdarı nakkaşân u musavvirân-ı pür-âşûb ki, her biri iki üç sipâhînün 'ulûfesini yer. Fe-emmâ sefer-i hümâyûn buyrulsa her-i muhakkar gibi sefer eşmez ve hazret-i sultân-ı selâtîn, "Allah onu kıyamet gününde desteklesin" hidemât-ı mebrûresinden bir hizmet emrolunsa sâyir nâsdan aldıkları üzre harc ü ücret almayınca ol işe yapışmaz. (NUS.S, 337)

Gelibolulu Âlî'nin *Nusretnâme* isimli kitabının ferman doğrultusunda tezhip ve resimlerle süslenmesi emredilince bu konuyla ilgili de tecrübeleri oluşmuştur. Bir yıl kadar eseri yazan katip günde on altı akçelik vazife ücreti haricinde ekstra ücret almış, üç altın işlemecisi bir senede aldıkları yirmi bin akçe ulufenin yanı sıra kırk bin akçelik altın varak satmıştır. Âlî'ye göre yapılması münasip olan şey, altına alıp hizmete ücret almamaktır. Eser tamamlandığında yirmi kadar resam, nakkaş ve

müzehhip bir senede elli bin akçeden fazla olan vazife ücretlerinin yanı sıra elli bin akçe daha ücret almışlar, sebebi sorulduğunda ise pişkince “Olagelmiştir!” diye cevap vermişlerdir:

Hattâ bu hakîrûn mü’ellefetâtından *Nusret-nâme* nâm kitâb ber-mûcib-i fermân-ı müstetâb tezhîb ü tesâvîrle tertîb itdürürlerken bir yıl mikdârı zamânda bir kâtib yazdı. Günde onaltı akçe kitâbet vazîfesinden mâ-’adâ degerinden ziyâde ücret dahi aldı. Ve üç nefer zer-kûb dahi bir senede yigirmi bün akçe mikdârı ‘ulûfe aldıklarından gayri kırk bin akçalık altun varak satdı. Ma’a-hâzâ altunun alup hizmetine ücret almamak gerekdi. Ve lâkin bi’t-temâm aldı. Belki sâ’irler satduğundan ziyâde taleb kıldı. Kezâlık yigirmi nefer mikdârı musavvir ü nakkâş ü müzehhib, bir senede elli bin akçadan ziyâde vezâyif almışlar iken elli bin akçe dahi kitâb-ı mezbûrdan ücret aldılar. Vechi su’âl olundukda, “Ola gelmişdür” deyu cevâb-ı bâ-savâb virdiler. (NUS.S, 337-338)

Âlî, açıkça israf ve itlaf olarak nitelendirdiği meselelerin ardından bu durumun düzelmesi için çözüm önerileri de sunmaktadır. Ona göre bu gider kalemlerinin hepsi hesaplanıp gereksiz olanlar kaldırılmalı, gerekli olanlar ise düzgün bir şekilde yapılmalıdır. Sanat erbabının ulufelerinin onar akçeden fazla olmaması konusunda kanunnameye kayıt düşülmeli, artan miktarlar bölük halkına aktarılmalıdır. Eğer bunlar yapılırsa kimseye zulmedilmeyecek ve devlet hazinesi zarar görmeyecektir. Çalışanların ulufeleri kendilerine helal olacak ve hak etmedikleri hâlde haram yeme işlerine son verilerek suçlu olmaktan kurtulacaklardır:

El-kıssa bu zikr olunan isrâf ü itlâf ki on dördüncü lâzimedde zâhirü’l-evsâf kılınmışdur. Cem’an hisâb olunsa ve harc-ı zâyid olanlar ref kılınup lâzım olanlar istikâmet ü emânetle görölse ve ehl-i hiref ‘ulûfeleri onar akçe yevmiyyeden ziyâde olmaya deyu Kânûn-nâme mukayyed kılınup ağır yevmiyyelüleri ve kifâyet mıkdarından ziyâdesi bölük halkına ilhâk buyrulsa ne kimesneye cevri-i sahîh ve ne beytü’l-mâl-ı müslimîne gadr-i sarîh olurdu. Bâ-husûs ‘ulûfeleri dahi kendülere halâl olup ve bî-hizmet ü bi-lâ istihkâk mevâcib ekliyle harâm-hor olanlar dahi mücrimlikden halâs bulurdu. (NUS.S, 338)

Eserinin ilerleyen bölümlerinde israf konusuna yeniden değinen Gelibolulu Âlî bu kez de bir israf kalemi olarak “tıla” (altın veya gümüşle süsleme, cilalama, yaldızlama) uygulamasından söz eder. Altın ve gümüş bir eşya eskiyip kullanılamayacak aşamaya geldiğinde yeniden eritilerek neredeyse yarısı kadar altın ve gümüş ortaya çıkar. Ancak yaldızlama işlemi için kullanılan altın ve gümüşün az bir miktarının bile yerine gelmediği, adeta sabah yeli gibi esip kaybolduğu bilinmektedir. Dolayısıyla bu, hazine için gereksiz bir harcamadır. Üstelik bu yolla yıldan yıla Kahire’nin hazinesi kadar geri dönüşü olmayan mal harcanmaktadır:

Biri dahi ahvâl-ı tılâdur ki vücûdı bâ’isi isrâf-ı bî-intihâ olup, sâyir metâ u kâlâ ve ser â ser ü zer-beft ü dîbâ ki târ ü pûdı zer-rîşteden sahte ve nukûş-ı mevcûdı altun ve gümüş tellerle bâhte olmuş ola. Anlar eskiyüp helâk olmak mertebesine vardukda yine ihrâkla nısf mıkdarı zer ü sîm hâsıl olur. Ne hâlse bi’l-küllîye hevâya munkalib olmaduğı zuhûr bulur. Fe emmâ tılâya sarf olunan zer bâd-ı sabâ gibi ma’dûmü’l-eser olup sâyir metâ’a sarf olunan altun hâtîme-i kârda bir mıkdar mahsûlla sâhibi tasarrufuna makrûn olduğı gibi fâ’ide-i cüzviyye ile manzûrû’l-’uyûn olmaduğından tılâyla zîb ü zînet ‘asâkir-i mansûre mâ-beyninde bir harc-ı zâyid-i pür-hasâretdür ki sâl-be-sâl hiç olmazsa Mısr-ı Kâhire’nün hazîne-i seneviyyesi denlû mâl tılâ tarîkıyla ‘adîmü’l-me’âl olup gayri husûsa sarf olunan zer ü sîm gibi şekl-i âharla ve yâ hud takâlîb-i zîb ü ziverle şems gibi zevât-ı kıyemden olmak ve mâliyyeti bi’l-küllîye muzmahil olmayup nihâyet bahâsında bir mıkdar noksânla sebîke-i hilâl gibi vücûd u zuhûr bulmak mukarrerdür. Fe emmâ tılâya sarf olunan altunun cemî’an hevâya inkılâbı ve menfe’ati meslûb olmagla mâliklerinün nev’an iftikâr ü ıztırâbı her cihetle azherdür. (NUS.S, 406)

1.5.2. Vergiler

Osmanlı Devleti’nde yüzyıllar boyunca devlet hazinesine gelir sağlayan başlıca kaynak olan vergiler temelde şer’î ve örfî vergiler olmak üzere iki kategoriye

ayrılmaktadır. Şerî vergiler, zekat, öşür, haraç ve cizye olmak üzere temelde dört çeşittir. Örfî vergiler ise tekâlif ve avâriz adlarıyla ikiye ayrılmaktadır.¹⁷² İncelemiş olduğumuz mensur metinler içerisinde vergiler ve bunlara yönelik usulsüzlüklerle ilgili eleştiriler söz konusu edilmiştir.

Lütfî Paşa'nın verdiği bilgilere göre halka dört beş yılda bir ödenmek üzere yirmi akça avâriz vergisi konulmuş, bu vergi Sultan Selim zamanında bir kere toplanmıştır. İstirahatlarının karşılığında, “askere peksimet için baha” diye bir vergi de konmuştur ancak bu akla uygun olmamıştır. Halka zor gelmemesi için bu verginin her yıl alınmaması gerekir:

Ve re'ayâdan 'avâriz alınmak dört beş yılda bir yigirmişer akça ihdâs olup, Sultan Selîm Hân zamanında bir kere cem' oldu. Ba'dehû dört beş yılda bir yigirmişer akça alınmışdır. Mukâbele-i istirâhatlarında askere peksimâd için bahâ diyü rây itmişler emmâ mâ'kul nesne degüldür ve her yıl almamak gerek. Anlara güç gelmeye. (LUT.A1, 78)

Kendinden sonraki dönemde isminin verildiği bir berş ile anılacak olan¹⁷³ XVI. yüzyıl şairlerinden Rahîkî bir attar dükkânı açmış, fakirliğine acıyan biri ona filonya-i Selîmî isminde bir macun getirmiş, o da bu macunun eczasını artırıp azaltarak yeni bir karışım meydana getirmiştir. Bu karışım çok beğenilince kazanlar dolusu pişirilmeye ancak yine de keyif ehline yetişmemeye başlamış, bu işten oldukça fazla para kazanılmıştır. Hatta bu macundan elde edilen gelir o kadar fazlalaşmıştır ki vergisi verilmediği için defterdarlar bu durumla ilgili harekete geçince günde kırkar ellişer bin akçe almak kanun olmuştur:

¹⁷² Cevdet Türkay, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Vergi”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün Bugün Yarın [BTDD]**, S.39, s.55.

¹⁷³ Berş-i Rahîkî

RAHÎKÎ: Bi'l-âhâre bir 'attâr dükkânı açdı. Gâh fenn-i hikmete gâh ma'cûn-furûşlugla kesb-i ma'îşete mukayyed oldı. Giderek meşâyih-ı vâsılînden biri mezbûrun fakr u fakâsına terahhuman filonya-i Selîmî nâmındaki nüshayı getürdi. Eczâsının kimini arturdi ve kimini eksiltdi. Hüsn-i nazar u i'tibârla cevher-i iksîre nazar idüp Rahîkîyi tadrîcle gınâya vâsıl itdi. Bu hâlde sene sülûs ve hamsîn ve tis'ami'ede ol dahi rahmân yolına gitdi. Ammâ mâ'âcin ü berşinün revâcî kendüden sonra kemâlin buldı. Farazâ sene elf-i hicrîde ahabâr-ı sikâtle sıhhati yetmişdür ki otuz mikdârı cevân u gılmân şebânruz eczâ dögerler ve muttasıl büyük kazanlar ile mâ'âcin bişürürler yine de silk-i gâlibîndeki ahabâb-ı keyfe yetüşdüremezler idi. Harcları mahsûb oldukdan sonra yevmiyye üçer bin akçalık mâ'âcin satdukları mukarrerdür dirler. Hattâ bu denlû kâr u kesb eyleye cenâb-ı mîrîye resm ü harc n'îçün virilmeye diyu defterdâr-ı emvâl olanlar ta'arruz eylediler. Sâl-be sâl kırkar ellîşer bin akça almagı kânûn-ı cedîd vaz' itdiler. Ammâ kendü zamânında dahi rûz-merre üçer yüz akça intifâ' vâkı' olmuş. Hammâm akçasına muhtâc iken rûz-merre ol denlû 'avâ'ide dest-res bulmuş. (KÜN.A, 143)

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtîn*'de cevâlî-horân (cevâlî yiyciler) ve zevâyid-perestân (zevâide tapanlar) ile ilgili bir bölüme yer verir. Cevâlî, Suriye, Irak ve Mısır'da cizye mukabili kullanılan bir tabir olup oralarda yerleşen yabancı cemaatlerden alınan rüsuma bu ad verilirdi.¹⁷⁴ Zevâid ise hukuk terimi olarak vergilere, görülen lüzum üzerine sonradan ilave edilen kısım için kullanılan bir tabir olup vakıflardan elde edilen gelirlerin hizmet karşılığı olmaksızın meccanen yardım amacıyla birilerine verilmesini de ifade etmekteydi.¹⁷⁵ Âlî, bu iki koldan elde edilen gelirlerin sorumluluğunun hak edenlere verilmesi gerekirken şartları taşımayan kimselere beşer altışar akçe ile bu görevlerin verildiğini, bu görevlerin uygun olmayan

¹⁷⁴ Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, C.1, MEB. Yay., İstanbul 1993, s. 284.

¹⁷⁵ Mehmet Zeki Pakalın, **a.g.e.**, s. 656.

yerlerde ve bilgisiz kişilerin elinde olduğunu vurgulamaktadır. Hatta Âlî, daha da ileri giderek bu işin bir bölüm eşkiya tarafından yapıldığını, Mekke ve Medine’de dağıtılan surre akçasının da ilgili ilgisiz yerlere gittiğini vurgulamakta, padişahı bu konuda teyakkuzda olması gerektiği hususunda uyarmaktadır:

Biri dahi cevâlî-horân ve zevâyid-perestândur ki Mısr-ı Kâhire’de ve sâyir memâlikde zevâyid ü cevâlî ‘asâkir-i müslimînden pîrlikle ve yâhud zahm ü cirâhat ve naks-ı ‘uzv ü darîrlikle ‘amel-mândeler ve yâhud ‘ulemâ ve sâdât u sulehâdan ve tavâşî kısmından istihkâkı zâhir olanlara meşrût iken hâlâ bir tabakaya varmışdır ki bu zıkr olunan şartlarun biri kendide mevcûd olmayanlara beşer altışar akçe cevâlî vü zevâyid vezâyifi virilüp Li-münşî’ihî

Her biri nâ-mahalde vallahî hep zevâyid
Nâ-dân olanda neyler ger surre ger cevâlî

Mazmûnına ehl-i ‘irfân adına bir bölüm ağbiyâ ve sulehâ nâmına bir fırka eşkiyâ müstehk u revâ görülmüşlerdür. Kezâlik Haremeyn-i Şerîfeyn’de tevzî’ olunan surre dahi ol makûle zühd ü salâhla ârâste ve ziver-i sa’âdet ü ma’rifetle pîrâste olanlara mu’ayyen iken fî-zamânına kudât-ı kazâ-ibtîlâ ekâbir mektûblarıyla tevzî’ ü i’tâ ve menâsıb gibi dilekçilerle nâ-mahallere bezl ü ‘itâ etmeden hâlî degüllerdür. Bu bâbda dahi tayakkuz-ı şâhî ve intibâh-ı pâdişâhî farz mertebesindedür. (NUS.S, 404)

Bu dönem metinlerinde vergi konusuyla birlikte düşünülmesi gereken bir kavram da yolsuzluktur. Yolsuzluk, geniş anlamıyla başta kamu görevlileri olmak üzere önemli mevkilerde bulunan kişilerin gayri meşru yollardan şahsi menfaat sağlamak maksadıyla salahiyetlerini (yetkilerini) kötüye kullanarak, her türlü kanuni düzenlemelere aykırı bir şekilde görevlerini suiistimal etmeleridir.¹⁷⁶ Yolsuzluk yapmak bu yönüyle hem topluma hem de devlete karşı işlenmiş bir suç niteliğindedir.

¹⁷⁶ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 585.

XVI. yüzyıl tezkirelerinin neredeyse tamamında Revânî'nin surre emînî vazifesiyle hacca gitmesi ile ilgili zikredilen ortak bir hadise yer almaktadır. Tezkire yazarlarına göre Revânî'nin bu görevde iken fukaranın hakkını çalarak yolsuzluk yaptığı iddiaları gündeme gelmiştir. *Nushatü's-Selâtin*'de surre konusundaki yolsuzluğa temas eden Gelibolulu Âlî, tezkiresinde Sultan Selim'in bu iddialarla ilgili "Revânî sana neler derler?" diye sorması üzerine Revânî "Bal tutan parmağını yalar derler" diyerek cevap verdiğini söyler. Bir müddet sonra Kaplıca, ardından da Ayasofya'da mütevellilik görevi yapan Revânî, Kırk Çeşme yakınında hiçbir karşılık beklemeksizin, Allah rızası için bir imaret yaptırmıştır. Bu hayratı yaptıranın Revânî olduğunu duyan padişah "Ne güzel Ayasofyasın, ayda bir mescit doğuruyorsun" diyerek Revânî'nin yolsuzluk töhmetini halka duyurmuş olur:

REVÂNÎ: Ba'del-cülûs gâh matbah-ı âmire emânetine mutasarrıf olduktan sonra surre emâneti ile hacc-ı şerîfe varmış gelmiş. Hattâ hakk-ı fukarâ olan surrenden "sadaka alan içincir" müsted'âsınca ekl ü bel' ile müttehem olmuşdur. Hattâ şehriyâr-ı cihân Selîm Han-ı kâmrân

Be Revânî sana neler dirler
mısra'ıyla vâkı'-ı hâlden istihbâr itdükde

Bal tutan parmanın yalar dirler
zamîmesi ile cevâb virüp teftîştan kurtulmuşdı. Ba'de zamânin Kaplıca tevliyetine'akabince Ayasofya tevliyeti hidmetine dest-res bulmuş. Menkûldür ki Kırk Çeşme kurbündeki mescid ü hucurâtı hasbeten lillâh binâ eylemiş. Esnâ-yı'imâretde merhûm Sultân Selîm Han ol reh-güzâra ugrayıp bu hayrât kimindür diyü buyurdukda Revânî kullarınındur dinildükde başını sallayup bir mikdât ta'accübe kalup hoş Ayasofyasın ki ayda bir mescid kuzılsın latîfesi ile mezbûrun ekl ü bel' töhmetini sâmi'ine tuyurmuş. (KÜN.A, 95-96)

Kınalızâde Hasan Çelebi ise tezkiresinde surre akçesini fakirlere âdil bir şekilde dağıtmamakla itham edilen Revânî'ye başkasına ait olan bir şeyi almaması gerektiğini, alsa da bu Kabe hakkından hayır göremeyeceğini söylemektedir:

REVÂNÎ: Sultân Selîm Hân-ı Mâzî Hazretleri ‘âmme-i diyâr-ı ‘Arabı zamîme-i temîme-i mülket-i ‘Osmânî itdüklerinde surre-emîni olup Hacca gîtdükde ba’z-ı zurefâ töhmet idüp dimişdür.

Beyt : İlün ma’nâsın almasın Revânî

Ana hayr eylemez ol Ka’be hakkı (KHÇ.T, 396)

Aynı tezkireye göre Revânî’de bu yolsuzluğu yaptığı günlerde remed hastalığı ortaya çıkar ve gözlerine perde iner. Bu olay üzerine şairlerden biri bir kıta yazmış, Revânî’ye “Kabe’ye gittiğinden beri Hakk’ı unuttun, müslümanlık bu mudur? Dünyanı ilerlettin, dinine noksan gelse ne olur? Gözünün içine kan oturdu, seni bundan sonra Kabe’nin hakkı da iflah etmez” diyerek onu eleştirmiştir. Revânî ise, bal tutanın parmağını yalayacağını söyleyerek Kabe’ye bu şekilde gelenin din ve dünyasını yapmasının bilinen bir şey olduğunu vurgulamıştır.

REVÂNÎ: Mekke-i müşerrefeye surre iledüp fukarâya tamâm taksîm itmedi diyü töhmet olındığı eyyâmda rutûbet-i cildiyyesine hâlel idüp gözlerine ‘illet-i remed ve zahmet-i sebel ‘ârız oldukda şu’arâdan birisi dimişdür.

Kıt’a : Müselmânlık mıdur bu kim Revânî
Unutdun Ka’beye varalı Hakkı

Ne gam ger dînüne noksân gelürse
Hele dünyâna itdürdün terakkî

İçüne kan olup turdı gözüne
Seni âhir onarmaz Ka’be hakkı
Revânî dahı bu kıt’a ile cevâb virüp dimişdür.

Kıt’a : Be Revânî göre neler dirler
Bal tutan parmagın yalar dirler

Ka’beyi böylece ziyâret iden
Dîn ü dünyâsını yapar dirler (KHÇ.T, 398)

1.5.3. Faizciler

XVI. yüzyılda ekonomik bozulmanın artması ile birlikte borç verip yüksek fiyattan faizi (ribâ) ile geri alan, bugünkü tefeci sözcüğüne denk gelen ribâ-horân takımından söz edilmeye başlanmıştır. İktisat tarihçisi Mustafa Akdağ, XVI. yüzyılda Celâlî isyanlarına giden süreçte devletin iktisadi durumunu ayrıntılı şekilde ele alarak faizcilere özellikle dikkat çekmiştir. XVI. yüzyılda hükümet tarafından müsaade edilen resmî faiz fiyatı en fazla onda bir buçuk, yani yüzde on beş iken para darlığından dolayı halk arasında kabul olunan faiz fiyatı onda dört ve beş yani yüze kırk ile elli arasındadır. Akdağ'ın tespitlerine göre faizciliği yapanlar, ellerinde altın toplamış olan bazı şehir zenginleriyle hükümet mensuplarından kapıkulları ve hatta tımarlı sipahilerden bazılarıdır.¹⁷⁷ Akdağ'ın çalışmasında örnek verdiği, Rumeli'den gelen şikayetlere karşı 1572 yılında yazılan bir hüküm, durumu özetlemesi açısından son derece önemlidir. İlgili hüküm şöyledir:

Taht-ı kazanızda bazı ribâhorlar reâyâyâ onunu on beşe ve on altıya ve belki daha ziyadeye akça verip zaman geldikde reayada akça bulunmamakla emlâk ve bağ ve bahçelerini ve sâir yerlerini ve yurtlarını rehin tariki ile alıp reâyâyı kendi çift çubuk ve sâir hizmetlerine meccanen istihdâm edip akçe deyü tazyik elemekle mameleklerini satırıp envâi teaddi eylemekle reâyâ bu yüzden fakir ve müflis olup ekseri celâ-yı vatan edip memleketin harap olmasına bâis olmuşlardır. (Mühimme Defteri 16, s. 270)

Faizcilere yönelik hükümler fetva metinlerinde de yer almakta, Ebusuûd Efendi faizcilerin yemeklerinin yemenin dînî açıdan helal olmadığını belirtmektedir:

Mes'ele: Ribâhor olan Zeyd'in ta'âmın ekl eylemek şer'an helâl olur mu?

¹⁷⁷ Mustafa Akdağ, "Celâlî İsyanlarının Başlaması", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.4, S.1, s.29.

El-cevâb: Olmaz, gâlib-i mal ribâdan olucak.¹⁷⁸

Gelibolulu Âlî de *Nushatü's-Selâtin*'de köylerde ve kasabalarda ortaya çıkan ve yerli nayiblerle işbirliği yapan bu riba-horân takımının ateşinin fukaranın evini ocağını yaktığını, hâkimlerden ziyade onların sözünün geçtiğini ifade etmektedir:

Beşinci Lâzime: Kurâ ü dıyâ ve kasabât ü bikâ'da vâkı' olan ribâ-horân ve yerlû nâyiblerle 'avân fasakasına a'vân kimesnelerün tarh ü tardîdur ki, anlarun hükûmet-i dâyimesi âteşi, fukarânun hân-mânını yakmışdur. Ve 'arz-ı kudret ü temevvülle tagallübleri re'âyâyı hâk-i mezellete bırakmışdur. Hükâmıdan ziyâde anlarun ahkâmı cârîdür. (NUS.S, 322)

Bunlar öylesine kuvvetlidirler ki tabiatlarında ne valilere ne de kadılara karşı en ufak bir korku yoktur. Zirâ hâkimler kararsızken onlar reayaya zulmetme konusunda son derece kararlıdır. Hatta halkı fine ve fesatla tahrik ettikleri için korktukları anlaşılan hâkimler de onlarla anlaşma yoluna gitmektedirler. Bunlar altın ve gümüşleri saçarlar, verdikleri bir dirheme karşılık bin dirhem aldıkları kişi için yine “borçlumuzdur” derler. Bu şekilde fakirler ve hatta kendilerinden sonra gelecek evlatları da borç belasından kurtulmazlar. Kendilerinin tefecilere olan borçları, evlatlarının onların evlatlarına olan borcuna dönüşür:

Kuvvet-i kullebleri bir derecededir ki, tabî'atları vülât ü kuzât havfından 'ârîdür. Zirâ, hakimler nâ-pâyidâr ve anlar re'âyâyı tagallüble ber-karârdur. Hattâ hükâm-ı nâfîzü' ahkâm bile anlarunla müdârâ semtinde sebât ve tahrîk-i silsile-i fitne vü fesâdla re'âyâyı guluvv-i 'âmm itdürmelerinden havf ü haşyetlerini isbât üzeredürler. Felâ cerem zâhiren bezl-i dînâr ü direm iderler ve bir direme bin dirhem aldıkları şahs için yine medyûnumuzdur derler. Bu tarikle fukarâ dünyundan kurtulmaz ve niçe karn sonra gelecek evlâdları bile belâ-yı deyn kaydından halâs bulmaz. Kendüler ribâ-horâna,

¹⁷⁸ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 228.

bende-i direm-herîde ve evlâdları, evlâd-ı nâ-haleflerine verâsetle intikâl etmiş memâlik-i mihnet-keşîde mesâbesinde olurlar. (NUS.S, 322)

Bunlar gibi zalimliği adet edinmiş olan kadı naibleri ve onların yardımcıları da ceviz ağaçları gibi zulüm ve haksızlıkta sabit-kademlerdir. İncinme ve zorlama ile reayaya sığınacak yer olurlar. Bunların hiçbirisi azledilmez ve nesilleri tükeninceye kadar da fitne ve fesatları bitmez. Âlî, sözü yine padişaha getirerek bunlarla ilgili uyanık ve teyakkuzda olması gerektiğini, böylelerini Kıbrıs, Rodos gibi adalara sürerek reaya ve berayayı bu zulümden kurtarması, fakirleri de düzene kavuşturması gerektiğini vurgulamaktadır:

Kezâlik nüvvâb-ı mezâlim-pîşe ve a'vânî olan feseke-i mahâyif-endîşe dahi kâfirî ceviz ağaçları gibi zemîn-i cevri ü ta'addîde sâbit-kademler ve dest-i tezzî vü tagallûle re'âyâyâ melce' ü melâz-ı muharremlerdür. Hiç birisi 'azlile ma'zûl olmaz. Ve inkırâz-ı nesline dek pâye-i fitne ve fesâdı mahlûl olmaz. Meger ki, pâdişâh-ı 'âlem-penâh hasb-i hâllerinden teyakkuz u intibâh idüp bunun gibîleri ba'z-ı cezâ'ire ve Kıbrıs ve Rodos gibi bâdiye-i nevâdire tarh u tard buyuralar ki, re'âyâ vü berâyâ zulmlerinden sâlim ola. Ve fukarâ-i bikâ' ü zıyâ', kemâ-yenbegî âsâr-ı âbâdânî ve intizâm bula. (NUS.S, 322)

1.5.4. Narh Meselesi

Osmanlılarda mal ve hizmet fiyatlarında devletçe tesbit edilen üst sınırı ifade eden¹⁷⁹ narh, tüketiciyi korumak amaçlı bir uygulama olup metinlerde devlet adamlarının her zaman dikkat etmesi gereken, son derece önemli bir ekonomik ve sosyal mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Lütfî Paşa'ya göre narhın kaydının çok

¹⁷⁹ Mübahat S. Kütükoğlu, "Narh", TDVİA, C.32, s.390.

iyi tutulması gerekir. Muhtesip tayin edilen kişi, devlet işlerinde önceden görev almış tecrübeli, doğru işler yapan dindar bir kimse olmalıdır. Devlet adamları, pirinç tüccarlığı, attarlık, bakkallık, sarraflık gibi işlerle uğraşmamalıdır. Narh, fakirlerin işidir. Devlet görevlileri, terazinin ucuna yapışmamalıdır, veziriazâm bu hususta çok dikkatli olmalıdır. Eğer bunu yaparlarsa narh ahvâli bozulur:

Ve ahvâl-i narh umûr-ı mühimmedendür; muhkem takayyüd gerekdür. Evvelâ, muhtesib olan nice umûrda hidmeti sebk itmiş bir ihtiyâr ve istikametile mevsuf dindar kimesne gerekdür. Ve erbâb-ı devletin kimi pirinç bâzîrgânı ve kiminün hânesi 'attâr dükkânı ve kendüsü bakkallık ve ne'üzûbi'llâhi te'âl'a sarraflık eyleyüp bu mürtekibâtı ricâl-i devlet ve bunlardan olmamak gerekdür. Narh mesâlih-i fukarâdur. Hünkâr kulu nâmına olan kimesne terâzu ucuna yapışmaya. Vezîr-i a'zam narh ahvâline takayyüd itmek lâzımdur. Şöyle ki hünkâr kulu terâzu tuta, ahvâl-i narh muhtell olur.

Sadrazam gâfil olmamalı, İstanbul ve Galata'yı gezip şehirde narhın nasıl uygulandığını teftiş etmelidir. Et konusu da mühimdir. Yeniçeri narhı ne ise çarşılardaki narh da aynı olmalıdır. Sadrazam buna özen göstermezse sonra çok pişmanlık yaşanır:

Ve et ahvâli dahi umûr-ı lâzımedendür. Yeniçeri narhı ne ise çarşılarda dahi ol minvâl üzre gerekdür. Sadr-ı a'zam takayyüd eylemeyecek olursa sonra çok nedâmet olur. (...) Sadr-ı a'zam olan kimesne narhdan gâfil olmamak gerekdür. Müstakîm adamlar İstanbul'u ve Galata'yı gezüp şehrin narhı nice olur haber almak lâzımdur. (LUT.A2, 23)

Lütfî Paşa eserinde, bu konuyla ilgili bir rivayete de yer verir. Sultan Selim Han zamanında veziriazam, yeniçeriye etin, pazarda satılan etin narhından bir akçe eksikliğine verilmesi gerektiğini söylediğinde padişah bu duruma çok sinirlenmiştir.

Yeniçeri olsun, diğer insanlar olsun, bütün narhın eşit olması gerektiğini buyuran padişah, bunu sağlamazsa veziri katl edeceğini dile getirmiştir:

Rivayet: Sultan Selîm Hân hazretleri zamân-ı şerîflerinde et ahvâli ‘arz olundukda “yeniçeri eti bazarda satılan narhtan bir akçe eksikçe virilmek lâzım geldi” deyü vezîr-i a‘zam i‘lâm eyledükde saâdetlü padişah buyurmuşlar ki: “Cümle narh birdir, eğer yeniçeri ve eğer sâir nâs. Şöyle ki narhın hilâfı zuhûr ide vezîr-i a‘zama buyurmuşlar ki “seni katl iderim, heman tedârik üzre olasın.” deyü kelâm itmişler. (LUT.A2, 23)

Tıpkı Lütfî Paşa gibi Gelibolulu Âlî de narh meselesine dikkat çekmekte, bu uygulamanın âdil bir şekilde yürütülmesi için faziletli ve ahali içinden bir muhtesip tayin edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Muhtesip olmadığı için düşük mertebedeki insanlar zenginleşmiş, silah erbabı ise iflas eder hâle gelmiştir. Rençber namına olan çiftbozanlar¹⁸⁰ fakirlikten kurtulmuş, mal edinmeye başlamışlardır:

Biri dahi narh-ı rûzî husûsıdır ki te‘âdüle icrâ olunmaması ve üzerlerine efâdıl ü ahâlîden muhtesîb konulmaması edânînün gınâsına ve ashâb-ı silâhun iflâsla ‘anâsına sebep olup rencber nâmına olan çift-bozanlar renc-i fâkadan kurtulup levâzımları düzelmege ve fakrile mün’akid olan sırr-ı rişte-i ma’îşetleri dest-i temevvülle çözümege başlar. (NUS.S, 387)

Gerek yiyecek içecek türü ürünlerde gerekse elbise ve kumaş gibi diğer lazım olan şeylerde narhı gözetmek adeta farzdır. Terziler, tüccarlar ve diğer sanat erbabı bahşış almak için belirlenen narhtan fazlasına ürün satmaktadırlar ve bu durum halkın üzerindeki bir bela gibidir. Bu işin zararlarının avam ya da havastan olsun herkesi etkileyeceği malumdur. Âlî’ye göre bu belanın def edilmesi padişaha farz ve vaciptir; bu konuyla ilgilenmesi padişaha sayısız sevap kazandıracaktır:

¹⁸⁰ Toprağını işlemekten vazgeçen kişiler.

Ve bi'l-cümle gerek me'kûlât ü meşrûbatda gerekse sâyir levâzımla melbûsâtta si'r-i mu'tedil gözedilmek farz mertebesindedür. Zîrâ hayyâtın ve sâyir kâsibîn hilâf-ı 'âde dest-müzd almak ve sâyir erbâb-ı sanâyi' u haffâfın harc-u mu'ayyenine göre ücretden istignâ idüp si'r-i cârîden ziyâdeye metâ' satmak ma'nen beliyye-i 'âmme kabîlinden olup intifâ'ı anlara mahsûs u me'lûf ve zarar-ı 'âmmı havâss u 'avâmma sirâyetle ma'rûfdur. Pes sultân-ı erbâb-ı dîn ve hâkân-ı rûy-i zemîn hazretlerine farz ü vâcibdür ki bu makûle beliyye-i 'âmmenün def'ine kûşîş ve dekâkîn-i himâyenün hedm ü ref'ine verziş buyurup ücûr-ı mevfûr ile müsâb olalar. (NUS.S, 389)

Ebussuûd Efendi'nin fetvalarında da malını belirlenen narhtan yüksek fiyata veren kişi için şiddetli tazir ve uzun hapis cezası öngörölmüştür:

Sual: Zeyd, otun, on ikiye ve on üçe ve dahi ziyâde akçaya muâmele eylese, "fî-zamâninâ emr-i sultânî ve şeyhülislâm müftî'z-zamân hazretlerinin fetva-i şerîfleri olup otun on bir buçuktan ziyadeye verilmemek üzeredir" deyü beyyine olunduktan sonra ısga etmeyip ısrar eylese şer'an ne lazım olur?

Cevap: Ta'zîr-i şedîd ve habs-i medîd lâzımdur. Tevbesi zâhir olucak ıtlak olunur.¹⁸¹

Lami'î'nin latifeleri arasında geçen ve narh konusuna değinilen bir hikâyede ise fukara kimseler açısından narhın ne ifade ettiğı anlaşılmaktadır. Hikâyeye göre vezirler, Birader Kasım'a Bursa ahalisinin ahvalini sormuş, karşılığında yiyip içip hoşça vakit geçirdikleri cevabını almışlardır. Vezirler bunun üzerine Bursa'da et ve ekmek bulunmadığını, narha riayet edilmediğini duyduklarını, böylesi bir durumda nasıl rahat yiyip içip hoş vakit geçirdiklerini sorarlar. Birader Kasım'ın cevabı ise "Sultanım, narh dediğiniz büyükler için bir rüsumdur, fukara kullarınız onu bilmezler ve bir şey bulduktan sonra onun ölçüsüne ve tartısına bağlı kalmazlar ve boş yere çekişmezler" olur. (LET.L, 197-198)

¹⁸¹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 255.

1.5.5. Pahalılık ve Esnaflar

İktisat tarihçilerine göre, XVI. yüzyılda altın ve gümüş darlığı yüzünden devletin para rejiminde görülen bozulma hadisesi ile birlikte eşya fiyatları da yükselmeye başlamış, para darlığı ve pahalılık bir araya gelmiştir. Akçenin küçülmesi, kalp akçelerin ortaya çıkması ve Avrupa'nın Türkiye'nin iç pazarlarında faaliyet göstermesi böyle bir durum yaratmıştır.¹⁸²

Sultan Süleyman, H. 964 senesinde, Edirne'de kışladığında pahalılık artmış, odun ateş pahasına ulaşınca ekmeğin fiyatı da aynı şekilde yükselmiş, bunun üzerine Garâmî, somun hakkında bir murabba söyleyerek sultana sunmuş ve caize almıştır:

GARÂMÎ: Merhûm Sultân Süleymân sene erba'a ve sittîn ve tis'ami'ede Edirne'de kışlayup odun od bahâsına olup nân hem-çünân oldukda bir murabba' somun hakkında diyüp rikâb-ı sultânîye virüp câ'ize almışdur. İçinde bu hâneler hûb vâkı' olmuşdur.

Garâmî, somun murabbaında, uzun zamandır somunla aynı sofrada konuşmadıklarını, cenge girip birbirleriyle el sıkışmadıklarını, sofrâ çölünde yiyecek atına binip koşmadıklarını söyler, somun aslanını kavramak¹⁸³ üzere savaş meydanına çağırır:

Murabba'-ı somundan:

Çok zemândur ikimüz bir sofrada konuşmaduk
Cenge girüp biribirümüzle el sunuşmaduk
Sofra sahrâsında esb-i ekle binüp koşmaduk

¹⁸² Mustafa Akdağ, **Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları**, YKY Yay., İstanbul 2017., s. 41.

¹⁸³ Birbirini alt etmek üzere kavramak.

Karvaşalum gel beri meydâna aslanum somun

Garâmî ekmeğe seslenmeye devam eder: “Dünyadaki tüm odunlar götürölüp ocakta yandı mı, kar yerine yağan keşke un olsaydı. Ekmeğin yüzünü en son bir hafta önce gördüm. Neredesin, ey büyüklerin lokması cânım somun!”

Ocaga mı yandı götürildi dünyâda odun
Kar yirine yagan olsaydı n’olaydı un
Heftesidür itmegün yüzini gördümdüm bugün
Kandasın sen ey ekâbir lokması cânım somun

Kebap, bir haftadır çiğ şekilde beklemektedir. Eğer saadetli padişah himmet ederse sayısız odun Tanrı Dağı’ndan gelir. Şimdi halkın tüm derdi budur. Doğrusunu en iyi Allah bilir:

Heftesidür sancılalı dahı çig yatur kebâb
Ey Garâmî himmet eylerse o şâh-ı kâm-yâb
Tanrı tagının gelür odunı bî-’add u hisâb
Şimdi halkun derdi bu v’allâhi a’lemü’s-savâb (AŞÇ.T, 1628-1629)

Bu yüzyılda pahalılıkla birlikte değerlendirilebilecek bir diğer husus da Gelibolulu Âlî’nin sözünü ettiği muhtekirler (stokçular, vurguncular) zümresidir. Her vilayette ve kasabada bu zümreden birileri mutlaka vardır. Bunlar, büyük küçük herkesin ihtiyaç duyacağı türdeki ürünleri hararetli zamanında alıp ambarlarına stoklayarak halka zulmetmektedirler. Bunu yapmalarının sebebi kıtlık ve pahalılık zamanı geldiğinde diğer insanlar gibi acze ve zorluğa düşmemektir. Ancak bu davranış haksızcadır ve memlekette pahalılığa, kıtlığa ve diğer insanların fakirleşmesine zemin hazırlamaktadır:

Biri dahi muhtekirler husûsıdır ki her vilâyetde ve kasabât-ı memlekette mütemevvil ü mâl-dâr ve pâdişâh-ı ‘âlem-penâh dirliğiyle kaviyyü’l-iktidâr olan ashâb-ı ihtikâr kût-ı kuvvet-i sığâr ü kibâr ve sebep-i ma’îşet ebrâr ü ahyâr olan zâd ü zevâde ve zehâ’ir-i âmâde kısmını sevreti zamânında müstevfî alup der-enbâr etmekle ve vefreti evânında istediği gibi iştirâ idüp kaht ü galâ zamânlarını gözetmekle nâsa gadr-i ‘azîm ve mahlûkı bî-kıyâsa cevri-i delîm eyleyüp bu vaz’-ı nâ-sezâ kendinün kemâl-ı gınâsına ve erbâb-ı hâcâtun ıztırâbla renc ü ‘anâsına sebep oldukdan mâ-adâ iddihâr-ı şûmları ol memâlikün kaht u galâsına ve ihtikâr-ı mey-şûmları ashâb-ı kesbün fakr ü fâka ve iflâsına bâ’is olmak mukarrerdür. (NUS.S, 404)

Bu yüzyılda temel gıda ürünlerinde görülen muzayaka hâli mühimme defterlerinde de kayıt altına alınmıştır. Örneğin Kefe beyine İstanbul’da yağ sıkıntısı çekildiğinden Kefe’de bulunan sade yağın gemilere yüklenerек İstanbul’a gönderilmesi konusunda hüküm gönderilmiştir.¹⁸⁴ Aynı defterde yer alan başka bir kayıta ise Kefe’de matrabazların fiyat yükseltmek için mevcut yağı stokladıkları duyulduğundan, kimsenin himaye olunmayıp her kimde bulunursa mevcut yağın sahipleri veya vekilleri ile İstanbul’a gönderilmesine hükmedilmiştir.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti’nde esnaflar, loncalara bağlı olup sıkı bir disiplin içerisinde dirler. Loncaların başlıca görevleri satılacak malın kalitesinin düşmesine engel olmak, standart üretimi sağlamak, işçiyi ve iş ahlakını korumak, ihtikârı önlemektir.¹⁸⁶ XVI.

¹⁸⁴ **12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572)** (978-979), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996, s. 411. s.428.

¹⁸⁵ **12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572)** (978-979), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996, s. 411. s.431.

¹⁸⁶ Cevdet Türkay, “Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Disiplini Gösteren Belge”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S.18, , İstanbul, 1969, s. 74-75

yüzyılda iktisadi bozulmaya bağlı olarak esnaflarla ilgili eleştirilere de yer verildiği görölmektedir.

Âşık Çelebi, tezkiresinin Kâmî başlığında esnafların durumu ile alakalı bilgiler vermekte, sanatlı söyleyişlerle son derece abartılı ifadeler kullanmaktadır. 1563 yılında Edirne kadılığına getirilen Kâmî Efendi pek çok düzenleme yapmış, esnafları hizaya getirmiş, suyu süttten, nuru parıltıdan ayırmaya mâhir olmuştur. Onun kadılığı sırasında, ay güneşten nur çaldığı için yüzüne kara sürüp teşhir edilmiştir. Büyükeyı yıldız kümesi namazsızdır diye tabuta bindirilip azarlanmıştır. Onun korkusundan saman hırsız göğe kaçmış, ayak izi ortaya çıkmasın diye saman saçmıştır. Önlükler günahları örtüp mahremler namahreme sarıldığı için hamam kapılarında asılmışlardır. Kılıçların yüzleri açılıp güzellerle yan yana gelip hançerler onlara yan bastığı için, biri kanlı diğeri eğri diye ebedi bir hapse mahkûm edilmişlerdir.

Âşık Çelebi, bu sanatlı söyleyişlerin ardından pek çok esnafa ilişkin değerlendirmelerde de bulunur. Bu değerlendirmelere göre, Kâmî Efendi gelmeden önce Edirne’de kasaplar, muhtesip ile hayvan kesme ücretinin cenginde iken, koyunun tuza koşulması gibi ağnam vergisi vermemek için can verirlerdi. Sahipleri alın teriyle kendilerine yetecek kadar kazandıkları paraları rızalarıyla harcayıp ne terlerler ne de hamama girerlerdi. Keçeciler keçeden bıçaklık yapmazlardı, Sokrat’ın öküzüne asma yaprağı derlerdi. Ekmekçiler, ekmek bulmak için ince elekten elerlerken Kâmî Efendi’nin zamanında ekmek güneş ve ayın yuvarlağı gibi görünür olmuştu. Simitçiler, çöreğimizde ekşi sütümüz yok diyerek çakıl pidesini çakıl taşı gibi yapardı. Pideciler de aynı şekildeydi. şerbetçileri kibrite koymuş, aşçılar narh konusunda yoksulluğa doymuş, arpacılar zâlimdi. Kâmî Efendi’nin kadılığı zamanında arpa

ağırlığı kadar bile muhalefet edilemiyordu, darıları çoktu. Kadı Efendi, sabuncuları yedi kere yıkanmış beze döndermiş, mumcuların mutluluk mumlarını söndürmüştü. Oduncular odunu ateş pahasına satarken şimdi korkularından başlarında ateş yanar. Tellaklar keselerini, hamamcılar hazinelerini doldururken şimdi yüreklerinde sular kaynar. Âşık Çelebi, Kâmi Efendi'nin esnafları hizaya sokmasından son derece memnundur. Tezkire yazarı, Kâmî Efendi'yi överken bir taraftan da ondan önceki döneme eleştirilerini dile getirmektedir:

KÂMÎ EFENDİ: Bir vech ile kâzî oldu ki fasl-ı kazâyâda şîri âbdan tefrîka kâdir oldu ve nûrî tâbdan ayırmakda mâhir oldu. Mâh mihrden nûr ugurladığıçün yüzine kara sürüp teşhîr eyledi. Benâtü'n-na'sı bî- namâzdur diyü na'sa bindirüp ta'zîr eyledi. Havfindan saman ugrısı göge kaçdı, na'l-i bâzgûn idüp izi belürmesün diyü saman saçdı. Fûtalar zelle-bend olup mahremeler nâ-mahreme sarıldığıçün hammâm kapularında asdılar. Yüzleri açılıp kılıçlar dil-berlerle pehlû-keş olup hancerler anlara yan basdğıçün birisin kanlu ve birisin egri diyü zindân-ı niyâmde habs-i ebed idüp yayların yasdılar. Kassâblar muhtesib ile kassâb cenginde iken bunun kudûmına şükrâne kurbânçün koyun tuza segirdür gibi agnâm bogazlamaga cân virürlerdi. Sâhibleri 'arak-ı cebîn ü kedd-i yemîn ile kesb itdükleri akçaları rızâları ile harc idüp ne derlerler ne hammâma girerlerdi. Keçeçiler keçe bıçaklık itmezlerdi. Sogratın öküzüne devek dirlerdi. Etmekçiler etmek bulmakda ince elekden elerken anun zemânında dükkânlarında nân kurs-ı mihr ü mâh gibi nümâyân idi. Simidçiler çöregümüzde çigümüz yok diyüp çakıl bidesi çakıl taşı gibi yaturdı. Kirdeciler hemçünândı. Şerbetçileri fukâ'a koymış, aşçılar narh husûsında lût içün lete toymış, arpacılar evvel cevâr, ütlümciler (?) bî- ser ü sâmândı. Bunların zemânında arpa ağırı muhâlefet idemeyüp erzenleri erzândı. Sabuncuları yidi yunmış beze döndermiş, mûmcıların şem'-i şâdîlerin söyündürmüş idi. Oduncılar odunu od bahâsına satarken şimdi korkularından başlarında od yanar. Dellâklar kîseler, hammâmcılar hazîneler toldururken şimdi yüreklerinde sular kaynar. (AŞÇ.T, 706-707)

Esnaflarla ilgili dikkate değer bir eleştiri de Gelibolulu Âlî tarafından yapılmaktadır. Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin paranın değerinin korunması hakkındaki bölümünde bir filorinin iki altına, yani yüz yirmi akçeye denk geldiğini

bildiren bir ferman çıktığından söz eder. Büyük küçük herkes bu fermanı uygularken Osmanlı parası ile ilgili bir kayıt olmadığını öne süren bazı sarraflar akçeyi kırmaya ve bir Osmaniye üç akçeye denk getirmeye başladılar. Bunun üzerine esnaflar ise nifak konusunda ittifak ederler ve sattıkları her ürünün fiyatını iki katına çıkarırlar ve hakim gibi ahkam kesmeye başladılar. Bu durum aynı malı bir akçe yerine iki akçeye alabilen fakir fukara halkı olumsuz etkiler. Gelibolulu Âlî, pek çok kez yaptığı gibi bu meselenin sonunda da padişahın esnaflara müdahale etmesi ve onları doğru yola getirmesi gerektiğini söylemektedir:

Fe-emmâ, sene-i erba'a ve tis'in ve tis'a-mie târîhindeki fermân-ı kazâ-cereyân vârid olup bir flori iki altın hisâbına ya'nî ki yüz yigirmi akçeye sarf olunmak buyruldu. Kibâr ü sıgâr mu'âmelât-ı câriyede ol minvâl üzre fermân-berdâr oldular. Ve lâkin nedür ki nakdi-'osmânî ile takayyüd buyrulmadı deyü Yehûda sarrafları dibelik akçeyi kırmaya ve zamân-ı sâbıkdaki 'osmânî'nün birisini veznen üç akçeye müsâvî kılmaya başladılar. Ehl-i sûk ise ittifâk-ı nifâkla zevât-ı kıyemden her nesnenün bahasında zı'f-ı ziyâde eyleyüp ve bu tarikle her biri hükkâm gibi icrâ-i ahkâm idüp bu hisâb üzre sarfun nef'i nakkâdlara ve ehl-i bâzârâ ve zarâr ü gezendi fukarâ-i diyâra vâkı' oldu ki bir akçe yerine ikisin harc ider oldular. Ve ihrâcât-ı lâzimelerini ber-vech-i zı'f ziyâde buldılar. Pes hazreti zıllu'llâh, eyyedehu'llâhü ve kavvâhu cenâb-ı müstetâbına vâcibdür ki ahâli-i sûkî tarîk-i kâmile ile insâf ve 'adâlet-i şâmile ile i'tilâf buyuralar. (NUS.S, 362-363)

Bu yüzyılda Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin esnaflarla ilgili bir fetvası da konumuz açısından dikkat çekicidir. Şeyhülislama, bazı kasaplar koyunları murdar olunca etini diğer etlerle karıştırıp dükkanlarında sattığı, baş ve paçalarının ise başhanelere gönderildiği ve orada karıştırıldığı için hangi kazanda olduğu bilinmeden yemenin helal olup olmadığı ve bunu yapan kasaplarının hâllerinin ne olacağı sorulmuştur. Ebussuûd Efendi, bu pişen yemeklerin haram olduğunu, bunu yapanın Müslüman olamayacağını, bu kasapların dikkatle teftiş edilip bulunarak

Müslümanlara murdar et yedirmeyi helal sayıyorlarsa boyunlarının vurdurulması gerektiğini; eğer haram sayıp yine de bunu yapıyorsa bu kez ibret olması için ceza verilmesi gerektiğini söylemektedir:

Cümlesi haramdır. Amma bu fi'li eden müslim olmak muhaldır. Kangı kasap ise kemâl-i dikkat ve ihtimamla buldurulup Müslümanlara meyyite yedirmeyi helâl i'tikâd ederse mürteddir, asla te'hîr olunmayıp boynu vurulmak lazımdır. Eger haram idüğine i'tirâf ederken bu fesâd-ı 'âmm-ı azîme irtikâb ederse, katilden berî, fûnûn-ı ukûbattan bir ukûbatla hakkından gelinmek lazımdır ki ol taifenin müslim ve kâfirine mûcib-i ibret ola.¹⁸⁷

1.6. Şehirlere ve Mekânlara Yönelik Eleştiriler

Yunanca “geo” (yer) ve “graphein” (yazmak) kelimelerinden gelen coğrafya, yerin yüzeyini, mekânı, insan ve çevresi arasındaki etkileşimi incelemekte, geniş bir “mekân incelemesi” bir “mekân bilimi” olarak bilinmektedir.¹⁸⁸ Odak noktaları insan olan iki disiplinin, edebiyat ve coğrafyanın kesişmesinden doğan ve disiplinlerarası bir alan olan edebiyat coğrafyası kavramı ise, 1990'lı yıllardan itibaren önem kazanmıştır.¹⁸⁹ Sosyolojik bir kavram olan “hafıza-mekan”ların özellikle yeni Türk edebiyatı sahası metinleri çerçevesinde incelenmesi bu alandaki çalışmalar açısından önemlidir.

Klasik Türk edebiyatında coğrafya-mekan ilişkisi bağlamında ilk akla gelen, şehrin güzelleri ve güzelliklerinin anlatıldığı şehrengiz türündeki eserlerdir.¹⁹⁰ Bu

¹⁸⁷ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 259.

¹⁸⁸ Emel Kefeli, “Edebiyata Disiplinlerarası Bir Yaklaşım: Edebiyat-Coğrafya İlişkisi”, **Journal of Turkish Studies** (Türklük Bilgisi Araştırmaları), C. XLV., [Sempozyum: Prof. Dr. Günay Kut Onuruna Metin Tespitinden Metinsel Eleştiriye] Cambridge, 2016, s. 107.

¹⁸⁹ Kefeli, **a.e.**, 108.

¹⁹⁰ Bu konu ile ilgili bkz: Fatih Tıgılı, Klâsik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi , **Turkish Studies**, C.2, S.4/2, s. 763-770; Fatih Tıgılı, “Türk Edebiyatında

özel türün yanı sıra farklı türden eserler içerisinde şehirlerle ilgili tasvirler yer almakta, divanlarda şehirler için yazılmış pek çok şiir bulunmaktadır.¹⁹¹

XVI. yüzyıl mensur edebiyat sahası içerisinde incelediğimiz metinlerde de coğrafi mekânlara yönelik eleştiriler belli şehirler ve yine o şehirlerde bulunan sosyal mekanlar üzerinden yapılmaktadır. Metinlerde şehirler daha çok pis ve bakımsız olmaları gibi fiziki özellikleri yönüyle eleştirilmekte; kahvehane, bozahane gibi sosyal mekanlar oralara müdavim olan insan topluluğu çerçevesinde ele alınmakta; imarethaneler üzerinden ise vakıf yöneticileri eleştirilmektedir.

1.6.1. Şehirler

Metinler içerisinde Bursa ve Edirne bakımsızlıkları, yine Bursa, Mısır ve Rus kasabası ise halkı dolayısıyla eleştirilmiştir.

1.6.1.1. Bursa

Bu yüzyılda halkı ve fiziki durumu ile ilgili eleştirilen şehirlerden biri Bursa'dır. Âşık Çelebi'ye göre Fevrî Efendi, hocası Bûstân Efendi Bursa kadısı olduğunda

Şehrengizler", **İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi**, (Tez Danışmanı: Prof. Dr. M.A., Yekta Saraç), İstanbul 2020.

¹⁹¹ Bu konu ile ilgili örnek metinler için bkz: Vanço Boşkov, "Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Şehir Mersiyeleri", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, 12 (1. Fasikül), s. 69-76, Erzurum 1980; Orhan Şaik Gökyay, "Divan Edebiyatında Şehirler", **Tarih ve Toplum**, C.18, İstanbul 1992; Mehmet Arslan, "Divan Edebiyatında Şehirler Üzerine Yazılan Şiirler ve Bunlar Arasında Amasya Şiirleri", **Uluslararası Amasya Şairleri Bilim Şöleni Bildiriler Kitabı**, s. 47-70, Amasya 2018; Enes Yıldız, "City Poems in Classical Turkish Literature and The Medina Kasida Which Isn't Included in The Published Divan of Revani" (Klasik Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Revânî'nin Yayınlanmış Divanı'nda Yer Almayan Medine Kasidesi), **International Journal of Language Academy**, C.6, S.2, s.120-143, Finland 2018.

onunla beraber Bursa'ya gitmiş, orada çok sıkıntı yaşamış, Bursalıların çok hileci kimseler olmasına tahammül edemeyip orada beklemeden mülazım olmuştur:

FEVRÎ EFENDÎ: Sene ihdâ ve hamsîn ve tis'ami'ede Rûmili kâzî-'askeri monlâsı Bûstân Efendi Burusa kâzîsı olup bile gitdükde hakîr Burusa'nun çok şedâ'idün ve ehlinün çok mekâ'idin çeküp eglenmeyüp mülâzım oldu. (AŞÇ.T, 1223-1224)

Tezkire yazarı, Halil-i Zerd ile ilgili kısımda ise Bursa şehrine yönelik daha somut eleştirilerde bulunur. Şehir aslında içinde sürekli kevser ve selsebil suları akan cennet gibi bir yerdir. Ancak çerçöp kabilinden nesneler dışkılarının olduğu yola doğru dökülünce çarşılarda pis sular akar. Hangi eteği temiz güzel oradan geçse eteği kirlenir, namaz kılacak sufiler karşı tarafa geçecek olsalar temizliklerine kusur gelir vaziyettedir. Sultan Süleyman, İbrahim Paşa ile birlikte Bursa'ya av için gittiklerinde temiz tabiatlarını bu sebepten keder bürümüş, derhâl şehri temizleterek himmet dalgalarını coşturmuştur. Pis sular akan yerleri temiz suların aktığı yerlere dönüştürüp lağımlarını sağlam taşlarla muntazam hâle getirirler. Şehir bu temizlikten sonra gece iğne düşse bulunur, bal dökülse yalanır hâle gelmiştir. Mahalle köpekleri, köpek rakip gibi yiyecek murdar bulamayıp kudurup kendi etlerini yemek için kendilerini yalamaya başlarlar. Halîl işte bu durumu görünce tarih düşürmüştür:

HALÎL-İ ZERD: Merhûm eyü târihler dahı söylerdi. Burusa şehri egerçi bihiştân ve içinde suları kevser ü selsebil gibi her sû sebîl ü revândı. Ammâ kâh-rîzleri güzer gâh-ı kâzûrâta ve elvâs u ervâsa ugrayup çâr-sûlârında çirkâbları dahı cârî vü nümâyândı. Her dil-ber ki mürûr itse ne kadar pâk-dâmân ise elbette ter-dâmen olurdu ve ard eteginde namâz kılacak sûfîler 'ubûr itse tahâret-i zeyllerine noksân gelürdi. Merhûm Sultân Süleymân, İbrâhîm Paşa'yla Burusa'ya şikâre varduklarında zülâl-ı pâk u tab'-ı tâbnâklarına bu ma'nâdan keder bürinüp fi'l-hâl ol şehri tâhir ü mutahhar itmege deryâ-yı iltifâtları feyezân ider ve tathîr-i şehre mevc-i lücce-i himmetlerini cûşân ider. Makarr-ı çirkâblarını memerr-i seyl-âb idüp kârîzlerini muhkem ü üstüvâr ve seng ü gec ile be-hem

ü hemvâr itdiler. Letâfetden yollar şöyle oldu ki gice ile igne düşse bulunur ve nezâfetden bal dökilse yalanurdu. Kilâb-ı kûy u kûçe rakîb-i seg gibi yiyecek murdâr bulamayup kudurup kendü etin yemege yalmanup yalanurdu. Halîlî bu hâli müşâhede idüp bu târîhi dimişdür ki Târîh:

Pâdşâhum âb-ı lutfun Burusayı pâk eyledi (AŞÇ.T, 1536-1537)

Gelibolulu Âlî ise *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde şehirden ziyade Bursalılar üzerinde bir değerlendirmede bulunur. İmparatorluğun üç başkenti olan İstanbul, Edirne ve Bursa ahalisinin diğerlerinden ayrı zarif kimselerden olduklarını vurgulayan Âlî, bu üçü arasında da İstanbul ve Edirne halkını öne çıkararak Bursalıların sert ve kırıcı mizaçlı olduklarına dikkat çekmektedir. Bursalı sayılmayan, şehre sonradan gelip yerleşen manavlar da Âlî'ye göre kaba, inatçı, kavgacı ve şirret kimselerdir:

Lâkin pây-ı taht-ı sülûse ya'nî ki İstanbul ve Edirne ve Bursa sükkânı ol ortalıkdaki kasabâtun ehâli'-i zarâfet-nişânı sâirinden mümtâzlar ve gilmân ve dûşîzegânı behcet ü melâhat ile tannâzlardır. Ancak İstanbul ve Edirne halkına göre nefis-i Bursa'dan kopan eşhâsun huşûnet tabî'atleri zâhirdür. Manâv kısmı ise Bursalı 'addolunmayup hâricden gelüp yerleştikleri 'ayân ü bâhirdür. Ol sebebden kabâhat ve fezâhatleri ve lecce ve 'inâda müte'allik nizâ' u şirretleri her zamânda vefretle mütebâdirdür. (MEV.N, 342-343)

1.6.1.2. Edirne

Tezkire metinlerinde Edirne, şairlerin atışmalarına konu olan bir şehirdir. Âşık Çelebi, tezkiresinde Fehmî ve Sagarî'nin Edirne şehri üzerinden atışmalarını ihtiva eden bir anektoda yer verir. Fehmî'nin Edirne hakkında bir murabbaı vardır ve çoğunca şikâyeti çamurdandır. Şair, “Allah'ım! Sen bizi bu bâtıl şehirden kurtar, çamurdan geçilmezken kim onu seyretsin” demektedir.

FEHMÎ : Edirne hakkında bir murabba'ı vardır. Ekser-i şikâyeti âb u gildendür, ol

murabba' bendi budur ki Bend:

Îlâhî sen halâs eyle bizi bu şehir-i bâtıldan

Kişi anı ne seyr itsün geçilmez âb ile gilden

Sagârî ise Edirneli olduğu için bu şiire karşılık nükteli bir cevap verir. Şu su ve topraktan şikâyet eden şeytan sıfatının yüzüne üfleyin, aslı ateştir, rüzgârı sever, der:

Sâgarî Edirneli olduğu cihetden güç gelüp bir beyt ile cevâb vermişdür, hakkâ ki garîb cevâbdur ki budur. Beyt:

Şu kim şeytân-sıfat eyler şikâyet âb ile gilden

Üfür yüzine anun aslı oddur hazz ider yilden (AŞÇ.T, 1257)

Âşık Çelebi'nin Fehmî'ye attettiği şiir, Latîfî tezkiresinin Sagârî başlığında Refikî'ye ait olarak gösterilmektedir. Latîfî, Refikî'nin Edirne'nin çamuru için yazdığı bu şiire Edirneli şairlerin çok incindiğini ve Refikî'ye yazdıkları cevap niteliğindeki hicivleri de eserinde zikretmiştir. Verilen cevaplar arasında Sâgarî'nin beyiti ise her iki tezkire de aynıdır:

Mutâyebe: Şehr-i Edirne ki mecma'-ı ehl-i dildür ammâ vakt-i şitâda kesret-i berf ü bârândan deryâ-yı âb u gildür. İttifâk şu'arâdan Refikî mahlas bir nâzik-tab' kâmil belde-i mezbûrenün kesret-i âb u gilinden âzürde-dil olup bu beyt-i mezzemet-me'âl ile mahall-i medh iken zemm ü kadh itmişdi.

Beyt: Îlâhî lutf idüp kurtar bizi bu şehir-i bâtıldan

Kişi anı ne seyr itsün geçilmez âb ile gilden

diyü terci'bend söyledi. Ol zamânda Edirnenün şu'arâsı ol beytün mazmûn-ı mezzemet-meşhûnından münfâ'il ü münkesir olup her biri birer beyt ile ol şahs-ı heccâvı hicv itdiler. Tarîk-ı hicv ü hezelde nice kıt'a ve rubâ'i didiler. (LAT.T, 294)

1.6.1.3. İstanbul

Tezkiresinde dönemi ile ilgili eleştiri ifadelerine yer vermekten çekinmeyen Latîfî, *Evsâf-ı İstanbul* isimli eserinde de bu eleştirilerin bir kısmını tekrar etmektedir. Ancak bu eserin doğrudan İstanbul ile alakalı olması dolayısıyla Latîfî'nin şehir özelindeki eleştirileri konumuz açısından ayrıca dikkate değerdir. Latîfî'ye göresi İstanbul öylesine gönlü kandıran bir şehirdir ki farklı türden insanların gönlüne girerek akıllarını elinden alır. Güzellik ve kudret sahibiyken dükkanlarını fareye bekletir, sermayeyi kediye yükletir. Bu şehirde karun kadar kudreti olan kimse bir anda meteliksiz olur; kat kat giyinmiş gül gibi olan kimse ise bir anda cübbesiz kalır:

Velhâsıl bir şeh-i dil-fırıbdır ki nice suretten adamın gönlüne girip sermaye-i aklın aldırır hâce-i sâhib-i bedâ'at ve ehl-i miknet iken dükkânı mûşa bekledür ve sermâyeyi kediye yükledür. Kârun-ı kudret iken habbesiz ve gül-i mutabbakleyn kat kat giyerken cübbesiz kalur. (EVS.İ, 11)

Latîfî'nin İstanbul ile ilgili en dikkate değer eleştirilerinden biri şehirdeki hilekâr satıcılarla ilgilidir. Eserine “Der Beyân-ı Sıfât-ı Ayyârân ve Ahvâl-i Tarrârân ve Mekkârân” isimli bir başlık açan Latîfî, bu kimselerin iblise bile ders verecek nitelikte olduklarını, çeviklikleriyle gözden sürmeyi, kaştan rastığı aldıklarını ve şeytanın yoluna durduklarını ifade eder:

(...) Her biri bir fenn-i füsun u telebbüsde iblise ders ve muhtâleye sabak verirler ve cüst ü çâlâklıkde gözden sürmeyi ve ebrudan vesimeni ururlar. Ve mekr ü şeytanette şeytanın yoluna dururlar. Ve vesvâsa vesvese verip hannâsa yanbaşı gelürler. (EVS.İ, 15)

Bu hileci satıcılar kargayı bülbül, eşiği ise at diye satarlar. Sattıkları cevizlerin içinde sağlam olanı yoktur, yumurtaların ise beyazları bulunmaz. Bunlar, parayı aldıktan sonra göze sürme yerine kül çeken sahtekâr tabipler gibidirler:

Bâzâr-ı mekr ü hud’ada ve hîlede kargayı bülbül ve merkebi düldül deyü satarlar. Koz alanlar sağın ve yumurta alanlar ağın bulmaz. (...) Şehrin tabîb-i merdüm-firibleri gibi akçe alup gözüne kuhl deyü kül ururlar. (EVS.İ, 15)

Eserinin bir bölümünü “Sıfat-ı Tahtakal’a Beyânındadır” başlığı ile Tahtakale’ye ayıran Latîfî’nin bu bölge halkı ve esnafı ile ilgili değerlendirmeleri de son derece olumsuzdur. Ona göre âlemde ne kadar afyon ve şarap düşkünü var ise burada toplanmış, kullandıkları mükeyyifatın etkisiyle kendilerini unutmuş, zayıflıktan kuruyup kalmışlardır. Bu bölgedeki eğlence sektörüne de değinen Latîfî lûbetbazların iki omuzlarına birer yılan alarak yılan zehirini panzehir diye sattıklarını, müneccim geçinenlerin yalancı olduğunu, ellerinde usturlab, dillerinde ise “lâf u güzâf” olduğunu vurgulamaktadır. (EVS.İ, 52-53)

1.6.1.4. Mısır

Âşık Çelebi’nin tezkiresinde oraya atanan bir kadı dolayısıyla bahis konusu edilen bir şehir de Mısır’dır. Şah Çelebi Efendi, medrese menzillerini kat edip padişahın tayiniyle Süleymaniye medresesine müderris olduktan sonra Mısır’a kadı olur. Şah Çelebi’nin Mısır kadılığına tarih düşüren ve, “Mısır şehrinin karanlığının yüzünün suyu Nil nehridir. Yeryüzüne bir musibet gelmesin diye Nil nehri çivit renginde gibidir.” diyen Âşık Çelebi’ye karşılık Şah Çelebi Mısır’a vardığında kötü bir manzara ile karşılaşır. Mısır artık Âşık Çelebi’nin tasvir ettiği Mısır değildir. Bulak İskelesi allak bullak olmuş, Heremân kubbesi şeytanlarla dolmuş, Karafeteyn, zulüm ve sitemle afet yeri hâline gelmiştir. Beyne’l-kasreyn, şeriat ve kanunun kötü

uygulamalarıyla eksiklik sarayı hâline gelmiştir. Şah Çelebi, bunları gördükten sonra Mısır'ı adalet ölçüsünü kullanan bir mimar gibi tamir etmiş, güzel ahlakının rayihalarıyla imamların ve geçmişte yaşayanların ruhlarını arındırdıktan sonra yeniden Edirne'ye gitmiştir:

ŞÂH ÇELEBÎ EFENDÎ: Kat'-ı menâzil-i medâris idüp Süleymâniyye medresesine ta'yîn-i pâdşâhla müderris oldukdan sonra Mısır'a kâzî oldılar; hakîr *udhulû Mısra* diyü târîh didüm Beyt li-muharririhi:

Sevâd-ı şehir-i Mısrun k'âb-ı rûyî cûy-ı Nîlidür
Gezend irmemege rûy-ı zemîne hâl-i nîlidür

varduklarında Beyt:

Ân Mısır-ı ma'delet ki tu dîdî harâb şud
V'în Nîl-i mekremet ki şenîdi ser-âb şud¹⁹²

mazmûnı üzre Bulak İskelesi'n alak bulak ve kubbe-i Heremânı mecma'-ı Ehremân, Karafeteyn zulm u sitemle makarr-ı âfeteyn, Resâfe mevzi'-i 'örf ü izâfe, Beyne'l- kasreyn kusûr-ı icrâ-yı şer' ü kânûnla beyne'l-kasreyn olduğın görüp mi'mâr- ı mi'yâr-ı 'adl ile ta'mîr ve revâ'ih-i ahlâk-ı hasenesi ile ervâh-ı e'imme ve selef-i sâlihîni ta'tîr eyledükden sonra hâlâ Edirne'de hâkimdür ol şehâmet ü sarâmeti görüp hükminden ser-pîç iden kimdür. (AŞÇ.T, 1425)

1.6.1.5. Rus Kasabası

Muammâyî genellikle Mihâlli ve Yahyalı beyleriyle ve bazen de kasabaların kadıları olan beylerle arkadaşlık edip onların mutluluk verici, izzetli huzurlarında görev yapmış, sonrasında ise Rus isimli uğursuz ve kötü şöhretli kasabaya yerleşmiştir:

¹⁹² Senin gördüğün o adalet Mısır harap oldu. Ve duyduğun bu cömertlik Nil'i serap oldu.

MU'AMMÂYÎ: Ekseriyâ Mihâlli ve Yahyâli Begleriyle ve gâhî kuzât-ı kasabâtun begleriyle musâhib ü münâdim olup devletvâr rikâb-ı 'izzet-medârlarına mülâzım olurdu. Âhir Tuna yalısında Rus nâm kasaba-i menhûs u bed-nâmda tavattun u ârâm itmiş idi. (KHÇ.T, 792)

1.6.2. Sosyal Mekânlar

Bu yüzyılda hamamlar, kahvehaneler, bozahaneler, meyhaneler ve tekkeler bu mekanlara gelip giden kişiler ve onların davranışları dolayısıyla, imarethaneler ise vakıf yöneticilerinin yapmaları gereken şeyleri yapmamaları dolayısıyla eleştiri konusu edilmektedir.

1.6.2.1. Hamamlar

XVI. yüzyılda Deli Birader Gazâlî'nin hamamı, ilgi çekici bir mekân olarak karşımıza çıkar. Bu hamamın yapılmasından ve müdavimlerinin artmasının ardından sâir İstanbul hamamları âtil hâlde kalınca pek çok hamamcı fakirlikten borçlanıp külhânî olurlar, bir kısmı da hapsolunup boyunlarına tokmak gibi ipler takarlar. Tellaklar işsizlikten ellerini ovarlar. Kadın hamamındaki nâtırlar da kurnaya ve şadırvana su dökmekten yorulurlar. Keçeciler keçelerini sudan çıkarmayıp hamamlar başlarına dar olur. Kimisi iflas edince hırsızlık etmeye başlarlar, yerleri dar olur. Bu esnada Gazâlî, hamamların bu hâli için bir kıta yazarak, “Ne mahkûm belli, ne hâkim, bir düğün yeri ancak ne çalan belli ne de oynayan” demektedir:

GAZÂLÎ: İstanbul hammâmları mu'attal olup niçe hammâmcı hâceler fakrdan medyûn olup külhânî oldılar, niçesi habs olunup dokmak gibi boyunlarına ipler takdılar, dellâkları bî- kârlıktan ellerin ovdılar. Nâtûrlar kurnaya ve şâdervâna su salmakdan el yudılar. Hammâmlarda kiçe işleyen keçeciler kiçelerin sudan çıkaramayıp hammâmlar başlarına tar oldu. Niçeler müflislik belâsından ugurlık ihtiyâr idüp âhir yirleri dar oldu. Bu esnâda

Birâder bir kıt'a dahı diyüp içinde bir beyti buydı ki Beyt:

Ne mahkûm arada bellü ne hâkim

Dügündür kim çalan kim oynayan kim

Kıskanç kimseler bu beyiti İbrahim Paşa meclisinde okuyup, İbrahim ve Çeşte Bâlî'yi tariz maksadıyla yazıldığını söylerler. Bu hadisenin üzerine Pîrî Paşa'nın oğlu Mehmet Çelebi de babasının Hasköy'deki hamamına daire şeklinde bir havuz yaptırır. Birkaç gün içinde o hamam sevilen ve zarif kimselerin toplanma yeri hâline gelir, Gazâlî'nin hamamında işler durur. Gazâlî bunun üzerine Pîrî Paşa'nın oğlunun havuz yaptırarak kendisini taklit ettiğine dair bir şiir yazar:

Hasûdlar bu beyti İbrâhîm Paşa meclisinde okıyup garazı sizünle Çeşte Bâlîye ta'rîzdür dirler. Paşaya sebep-i renciş-i hâtır olur. Akabince Pîrî Paşa oğlu Mehmed Çelebi ki sahn'da müderris ve babası evkâfına nâzır olmuş imiş, Pîrî Paşa'nun Hâsköy'de Kiremidlikde olan hammâmında revâca bâ'is olsun diyü bir havz-ı müdevver peydâ ider. Birkaç gün ol hammâm dahı mecma'-ı mehâbîb ü zurefâ olur, Birâder'ün hammâmı kesâd bulur, bu kıt'ayı dir ki matla'ı budur. Matla':

Pîri Paşa oğlu taklîd-i Birâder eylemiş

Ol da hammâmında bir havz-ı müdevver eylemiş

Ve bazı beyitlerinde çirkin tarizlerde bulunur. O da incinip vakıf hamamlarının mütevellilerinden ve hamamcıların sözü geçenlerinden pek çok kimseyi tahrik ederek İbrahim Paşa'ya şikâyet ettirir. Bazı kimseler de Gazâlî'nin hamamının, kötülük kaynağı ve ahlaksızlık yuvası olduğu konusunda şahitlik ederler. Paşa, yüz askere emir vererek hamamın içindeki havuzu yıktırır, yerle bir ettirir. Fırsat bulanlar bu duruma kıtalar ve tarihler söylerler. Gazâlî'nin ise elinden hiçbir şey gelmez, gece gündüz ağlar ve aynı sözleri tekrar eder.

Ba'zı ebyâtında galîz ta'rîzler ider. Ol dahı incinüp evkâf hammâmlarınun mütevellîlerinden ve hammâmcıların bellilerinden çok kimesneyi tahrîk idüp varup İbrâhîm Paşa'ya şikâyet eylerler. Ba'zı kimesne dahı nefsinde ol hammâm menba'-ı şer ü şûr ve mecma'-ı ehl-i fîsk u fücûr oldı diyü şehâdet eylerler. Paşa-yı merhûm emr eyledi ki yüz nefer 'Acemîoglanları ve Ehrimen-i Süleymândan artuk devinür ahıryanları gönderüp varup hammâm içinde olan havzı yıkup hâke ber-â-ber eylerler. Birâder-i derdmendün kasr-ı ââmân kalb-i vîrânı gibi zîr ü zeber iderler. Yârân fırsat bulup kıt'alar ve târîhler dirler, cümleden Hâverî havza sıçdun diyü târîh dir. Birâder'ün elinden ne gelür, rûz u şeb aglar ve ezgiyi bu terâneye baglardı.

“Eyvahlar olsun ki şevk ehlinin hamamı vaktinden önce son buldu. Ansızın şeytanlarla dolan hamamın kapısı ve damı, deve ahırına döndü. Aslanın ağzına kazmalar vurulup dertli kimselerin endamı bozuldu. Yıkanın gözü çıksın, gözüm her tarafın camını görüyordu. Gazâlî gece gündüz ağladığı için şimdi ona gece de gündüz de birdir. Şimdi ben bunu yaparken edindiğim borcu nasıl ödeyeyim?” diyen Deli Birâder, borçlarını nasıl ödeyeceğini bilmez ve şaşkın bir hâlde kadılardan medet umar:

Kıt'a:

Âh kim ehl-i şevk hammâmı
Bulmadı müddetiyle encâmı

Nâ-gehân toldı Ehrimenler ile
Deve âhûrı oldı der ü tamı

Aslan agzına kazmalar tokunup
Dermendün bozıldı endâmı

Göreyüm gözi çıka ufadanun
Ki görür gözüm idi her câmi

Şimdi aglamag ile fark olmaz

Seherinden Gazâlinün şâmı

Koyayum gayrı nice ödeyeyüm

Bunı yapdukda itdügüm vâmı

Bu hâlden müte’essir ve edâ-yı deyrden mütehayyir olup yârân-ı kuzâtdan istimdâd eyledi.
(AŞÇ.T, 1646-1648)

1.6.2.2. Kahvehaneler

XVI. yüzyılın önemli sosyal mekânlarından biri de kahvehanelerdir. Kahvehanelerle alakalı fetva metinlerindeki olumsuz bakış açısı konumuz açısından dikkate değerdir. Ebussuûd Efendi, kahvehanelerde toplanıp meclis kurup satranç ve tavlâ oynayan, “ehl-i hevâ” olarak tabir edilen zümrenin lanetlenmeyi hak ettiğini düşünmektedir:

Mes’ele: Kahvehânelere ehl-i hevâ cem’ olup ayrı ayrı meclis kurup satranç ve tavlâ ve bunun emsâlî mâlâyânî kelimât edip bu ettiklerinin hürmetini hatıra getirmeyip istihfâf edip bu makûle hâl ile kahve helâl i’tikâd edenlere şer’an ne lâzım olur?

El-cevâb: Cümlesine subhânehu ve te’âlâ hazretlerinin, melâike-i kiramın ve cumhur-ı ehl-i İslâmın la’neti lâhik olur.¹⁹³

Gelibolulu Âlî de bu düşünceye benzer şekilde Arabistan’da önceden beri var olan kahvehanelerin Osmanlı İstanbul’u ve diğer memleketlerine XVI. yüzyılda geldiğini, ukala ve süfehadan pek çok kimse için sayısız toplanma yerlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Âlî aslında kahvehaneler üzerinden kahvehaneleri mekân edinen

¹⁹³ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 235.

gruplardan bazılarını eleştirmektedir. Dervişler ve irfan ehli kimseler birbirlerini görüp sohbet etmek için kahvehanelere gelmekte, keyifle kahvelerini içmektedirler. Bir diğer grubu teşkil eden gariban ve fukara tayfası da gidecek bir yerleri ve harcayacak paraları olmadığı için kahvehaneleri tercih etmektedirler. Ancak marifetsiz ve herkesi ayıplamaya meyilli olan şehir oğlanları denen zümre, buraya sabahtan akşama kadar dedikodu ve kötülük yapmaya gelmektedirler. Sözü edilen bu yeniçeri ve sipah kısmı Rum, Mısır, Bağdat ve Şam'da her yerde kahvehanelere gidip bir köşesine çöreklenmekte ve “Ben filan zamanda ağa idim, filan devletli kişiye kethüda idim” diyerek kendilerini satmaya da çalışmaktadırlar. Âlî, bunların dışında kahvelerini içip gitmeyi uygun gören Hak ehli kimselerin de kahvehanelere geldiğini vurgulamaktadır:

‘Arabistanda kadîmden mukarrer olan kahve-hâneler ve sene sittîn ve tis’ami’eden beru pâ-yı taht-ı ‘aliyyede ya’nî Konstantiniyye’de ve sâir memâlik-i mahmiyyede peydâ olan cem’iyyet-i bî-nihâyeler elbette eyü yâtlı mecma’ı ve ‘ukalâ ve süfehâ menba’ı olmuştur. Zîrâ ki ol mecâlise varanlar dervîşân ve ehl-i ‘irfân zümresidür ki murâdları birbirlerini görüp sohbet etmektür. Ve kahvesin içüp keyflerin sür’atle yetiştirmekdür. Bir dahî gurebâ ve fukarâ fırkasıdur ki garîblerün mesâkin ve me’vâları yokdur. Niteki fakîrlerün başka cem’iyyet idecekleyin nükûd ve dünyâlıkları yokdur. Ol cihetden mülâzemetleri kahve-hânelerdür. Fe’emmâ şehroglanlarından bî-ma’rifet ve mâil-i mezemmet-i millet olan süfehânun ol mecma’a ragbetleri mücerred gıybet ü mesâvîye binâ’endür. Bu zikr olunan sipâh ve yeniçeri kısmı Rûmda ve Mısırdâ ve Şâm ve Bagdâd kulları her merz-i bûmda kahve-hânelere mülâzemet etmek sabâh u ahşâm bir köşesinde mücâvir olup cülûs gitmek hem gıybet ü mesâvî ragbetlerine evetlerini yetiştirüp “fûlân zamanda aga idüm fûlân devletlûye kethüda idüm diyü hod-fürûşluga mûmâresetlerine ibtinâ’endür. Pes bu zikrolunan ecnâs-ı muhtelifeden gayrı ba’zı ehl-i Hak kimseler ki varurlar. Mahza kahvesin içüp gitmege münâsîp görürler. (MEV.N, 363)

1.6.2.3. Bozahaneler

Tıpkı kahvehaneler gibi olumsuz bir şekilde tasvir edilen bir diğer mekân ise bozahanelerdir. Ebussuûd Efendi'nin fetvalarında meyhanelerdeki gibi meclis kurup boza içenlerin de küfre düştükleri ifade edilmektedir. Hatta “mevzi-i fisk” olarak tabir edilen bozahanelere giderek orada meclis kurup kebab yiyip helal olan tatlı bozayı içmek dahi haramdır; bu vaziyetle burada toplananların içtiği su bile helal olmayacaktır:

Bu sûrette: Şehr-i mezkûrda acı bozahânelerede dahi meyhânelerdeki gibi meclis kurup içseler, şer'an mezbûrlara ne lâzım olur?

El-cevâb: İstihlâl edip *külli müskirin haram* hadîs-i şerifini istihfâf etmekle küfür lâzımdır.

Bu sûrette: Tatlı bozahânelerde olanlar dahi anların gibi mevzi'-i fisk iken anda “kebâb yemeğe varırız, tatlı boza hod helâldir, harâm degildir ne lâzım gelir” diyü varıp meclis kurup ta'âm yiyip boza içenlere ne lâzım olur?

El-cevâb: Ol vaz' ile mubâhü'l-asl olan su içmek dahi helâl olmaz. Fekeyfe ki ol mühmel ola.¹⁹⁴

Gelibolulu Âlî'ye göre de bozahanelere gelen kimseler ya Tatar zümresinden ya da rezil ve aşağılık tabakadan olan pisliklerdir. Zarif kimselerden hiç kimse bu çirkin yere tenezzül etmemektedir. Eğer zarif bir kimse geliyorsa eğlenmek için değil, kebabını pişirtip hindistan cevizi ile karıştırılmış bozasını içmek için gelmektedir. Çünkü rezillerin toplandığı yere rağbet etmek yine bayağı kimselerden beklenen bir harekettir. Ancak bozahanelerin müdavimleri olan Tatar tayfası bozayı çok sevmekte, onu abıhayat ile bir tutmakta, karanlığı nerededir diye sorulduğunda da gözden uzak, karanlık yerlerde içilmesinden kinayedir demektedirler. Âlî, sözlerine bozahanelerin

¹⁹⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 233-234.

rezillerin toplanma yeri olduğunu, boza içenin kendini bozduğunu, tatlı bozanın evde içilip ekşi boza (Tatar bozası) içilmemesi gerektiğini söylediği bir şiirle devam eder:

Ammâ boza-hânele ki vardur müzmin ve mücâvirleri ya zümre-i Tâtâr veyâhud erâzil-i nâsdan ‘ayn-ı encâs olan ecnâs-ı bisyârdur. Degmede zurefâdan kimse ol mecma’-ı mezmûma tenezzül etmez. Varursa da mücerred kebâbını bişirdüp eyyâm-ı şitâda cevz-i bevva ile memzûc bozasın içmege varur. Meclisinden safâ kesbi niyetine gitmez. Zîrâ ki encümen-i erâzile ragbet yine esâfil-i nâsdan sâdır bir hareket ü ‘azîmetdür. Ve nişîmen-i ‘avâm-ı nâsda mücâselet nikebâtı enâmdan mütebâdir bir mülâzemet-i mûcibü’l-hasâretdür. Fe’emmâ tavâyif-i Tâtâr mücerred boza içmege i’tibâr idüp giderler. “Âb-ı hayât didükleri ahsen-i meşrûbât ki hazret-i Hızır anı bulup nûş itdi. İskender’e nasîb olmayup ‘atş u teşneliğî hâline döndi, gitti. Elbette ol mâ’-i hayvân bozadur” derler. “Ya anun zulumâtı kandedür” dinildükde çeşm-i agyârdan mestûr şeb-i tîre ve deycûr içinde içilmesinden kinâyettür diyü takrîr iderler. Ya’nî ki i’tibârlarında boza âb-ı hayât ile birdür. Ve şeb-i tîrede içilmesi zulumâtından ‘ibâret olan sırdur. Cem’iyyetine çendân ragbetleri yogduğı her vech ile zâhirdür.

Boza-hâne erâzilün yeridür
Nekebât-ı ‘avâm mazharıdur

Bozasın içme bozma kendözini
Anda hiç kimse görmesin yüzünü

Bozanun tatlusını hânede iç
Mest olup geçme ekşüsinden geç (MEV.N, 366)

1.6.2.4. Meyhaneler

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde mey ve meyhane, etrafında onlarca tasavvur geliştirilen ve gerek gerçek gerekse tasavvufî anlamlarıyla sayısız benzetmeye konu edilen kavramlar olmuştur. Somut bir mekân olarak meyhaneler, Âlî’ye göre iki zümreye mahsus içki ve eğlence yerleridir. Bu zümrelerden ilki, kanı kaynayan

gençler, kadın ve erkek düşkünlerinden oluşmaktadır. Bunlar içki düşkünü kimseler olup meyhaneye sevgilileri ile gelir, yer içer ve akşam olunca evlerine gider, nefislerinin arzusuna göre sütü şekerden seçerler. İkinci zümre ise şarap müptelası olan rezil kimselerden, kara yüzlü Araplardan ve Rus asıllı soysuzlardan, gece gündüz şarap içerek ömrünü meyhanelerde geçiren başıboş kimselerden oluşmaktadır. Âlî, meyhaneleri bu yönüyle eleştirirken şarabın kötülüklerin anası olarak bilinen kötü şöhretli bir şey olduğunu, içtikten sonra sayısız fesatlıkların ortaya çıktığını vurgulamaktadır:

Meyhaneler iki zümreye mahsus 'ıyş u 'ışret yerleri ve bâde-nûşların mecma'-ı makarrlarıdır ki ol zümrenün biri demevî mizâc-ı nev-cüvânlar ve zenpâre ve mahbûb-dost mey-perestân-ı sâhib-i tüvânlardır ki kimi mahbûbı ile meyhâneye varur. Yer içer, ahşam oldukda halvethânesine göçer. Muktezâ-yı nefsanîsi üzre şîri şekerden seçer. Bir zümresi dahî müzmin-i hamr olan erzeller siyeh-rû 'Arablardan ve Rûsiyü'l-asl bed-neseblerden gece ve gündüz şûrb-i hamrı münâsib görüp müddet-i ömrini meyhânelerde geçürmiş mühmellerdür. Hâlâ ki şarâb didükleri murdâr ki işbu ümmü'l-habâyis nâmı ile bülend-iştihârdur. İktizâ-yı fesâdât-ı bî-şumâr ve istid'â'i nefsanîde bedgirdâr ile elbette zâhir ve nümûdârdur. (MEV.N, 365)

1.6.2.5. Tekkeler

İncelediğimiz metinler içerisinde eleştiri konusu edilen tekkeler sapkın addedilen kimselerin uğrak yeri olan Seydî Gazi Tekkesi ve sarhoşların mekânı olarak nitelendirilen Çizmeci Tekkesi'dir.

Âşık Çelebi, tezkiresinin İşretî maddesinde Anadolu'da yer alan Seydî Gazi Tekkesi ile ilgili olumsuzlukları ifade etmekte, oranın yoldan çıkmışların ve sapkınların mekânı olduğunu söylemektedir. Ana-babalarına da hayrı olmayan

battallar, işten kaçıp ı ışık olan abdallar, oraya saz eğlencesine gelmiş gibilerdir; yüzlerinde sakal da olmayan bu kimselerin alınlarındaki kara yazılar, kaşlarının tıraşı altına gizlenmiştir. Bizim namazımız kılınmış, kefenimiz dikilmiştir diyerek ibadet etmezler, ancak padişahın sadakası ve hayır sahiplerinin yardımlarıyla öküz gibi midelerini doldururlar. Halkı sürekli kandırarak galeyana getiren bu güruh, insanları kötülük yolunda peşlerinden sürüklemektedirler. Aslında dinle imanla hiçbir alakaları olmayan bu kimseler yıllarca dine ve Müslümanlığa düşmanlık etmiş; ilme ve ulemaya kin beslemişlerdir. Nihayet Allah'ın hikmeti ve peygamberin mucizesiyle İşreti isimli şahıs Eskişehir kadısı iken bu tekkeyi teftiş eder ve aksaklıkları düzeltir. İşretî'den sonra mezkûr mekân bir ilim yuvası hâline gelmiş, saz sesleri yerini kalem gıcirtısına bırakmıştır:

Vilâyet-i Anatolî'da Seydî Gazi Tekyesi ki bir dâr-ı fisk u dalâl olup her yirden atasın anasın azarlatmış battallar, işden kaçıp ı ışık olmuş postunı boklar abdallar, sâz-ı melâhî gibi dem-sâz, çihreleri hilye-i îmân olan lıhyeden ârî ve alınlarında olan kara yazular ebrûlarının terâşıyla mütevârî idi. Namazımız kılınmış ve kefenümüz dikilmiş ü ilinmişdür diyü bi'l-küllîye biş vakte çâr tekbir idüp namaza yüz yumazlar ve müezzine kulak kabartmayup imama uymazlar idi. Padişahların sadakatın ve ashâb-ı hasenatın hayrâtın yirler birkaç gav şikem-perver hârlar idiler. Sultanöni sancağına başka sancak çeküp etrafa akın salarlar, tuğ ile nakkâre ile begler alayların görseler yuf borusın çalarlar idi. Kudûmlarından kûy u kent halkı mütenebbih olsalar Deccâl gibi ardlarına uyarlar, buldukları dilberi soyarlar, kendi libaslarına koyarlardı. Dânişmend müderrisine incinse, sipahi ağasına küsünse, yalın yüzlüler babasına kakısa, kandasın Seydî Gazi Ocağı diyü varurlar, soyınurlar, kazan kaynadurlar. Işıklar anları sema ü safa diyü kendü ezgilerine oynadurlar idi. Niçe yıl bu hâlle rûzgâr geçürüp dîne ve müslimîne adû ve ilme vü ulemâyâ kîne-cû idiler. Ehl-i şer'a hod adâvet itmeyince zu'm-ı fâsidlerince hakla hak olmazlar ve kuzâta istihfâf kılmasalar müfredlığa istihkak bulmazlardı. Hikmet Allah'un ve mucize Resulullah'undur, sırr-ı ilm ü ruhaniyyet-i ulemâ ve gayret-i şer ü şeref-i kazâ tesir idüp mezkûr İşretî Eskişehir kadısı iken ol zâviyeyi teftiş itdi. Habâbetlerün cebâbetlerinde niçe cinayetleri zâhir olup tafsîl-i ahvâl ma'ruz-ı arsa-i pâdşâh-ı adalet-me'âl oldukda buyurdılar ki ol mahal

mescid ü menâr ve câygâh-ı ilm-i pür-envâr olup ol battal-hâne medrese-i erbâb-ı iştigal olup ve abdâlun ahvâli ilme ibdâl olına. Tadrîs ü fetva bid'at ü hevâyâ ni'mel-bedel ola ve ol buk'a keserâbin bikî'atin iken menba'-ı âb-ı ilm ü amel ola. Safîr ü nefîr ref' ola, yirine sarîr-i kalem tola. Mâ-hasal bir amel-i sâlihdür ki bir pâdşâhun sahâ'if-i a'mâlinde misli mestur idügi malûm degüldür. Çün bu amel-i hayra zâhirâ İşretî bâis olup ve anun elinden hâdis olmışdur. (AŞÇ.T, 1081-1084)

Seydî Gâzî Tekkesi, Âşık Çelebi'nin tezkiresinin Saâtî maddesinde de benzer bir şekilde, ışık adı verilen dervişlerin mekânı olarak geçmektedir. Hem Latîfî hem Âşık Çelebi tezkirelerinde sahte vaizlik yaptığı ileri sürülen Saâtî,¹⁹⁵ Alevî ve Şii-mezhep geçinen biri olarak önce danışmendliği sonra sufiliği denemiş ve gezgin dervişlik yolunu tutmuştur. Kerbela asitanesi, Seydi Gazi ocağı ve Hacı Bektaş evinde olup ışık olamamıştır¹⁹⁶:

SAÂTÎ: 'Alevî-neseb ve şî'î-mezhep geçirdi. Ammâ ne ihtimâldür ki gülistân-ı Muhemmedî ve Mustafavî, Ebû Cehl karbuzı semer vire ve murgzâr-ı Murtazavîye cu'l gire. Bir zemân me'kel itişmesinde ve tetimme depişmesinde sûhtelerle olup ba'dehu dânişmend olup niçe medreseden hasîri atılmış ve sûfî olup def'âatle tâcî alınmış ve hurde-i tarîk cerîmesiçün hırkası satılmış gâh Kerbelâ âstânesinde ve Seydî Gâzî ocagında ve Hâcî Bektaş evinde olup ışık olmamış ammâ postunu boklamış idi. (AŞÇ.T, 935-936)

Bu tekke ile ilgili vakfa ayrılan paranın yalnızca tekke tamirat işleri için kullanılması, Işıkların oraya alınmaması, dinsizlik, rafaza yahut başka bir kötü mezhep

¹⁹⁵ Bkz: II. Bölüm, "Vâizler"

¹⁹⁶ Âşık Çelebi tezkiresi neşrinde hem İşretî, hem de Saâtî için "postunu boklamak" deyimini kullanılmaktadır. Ancak bu deyim Helga Anetshofer'in işaret ettiği üzere dervişin koyun postunu üstünde işsiz güçsüz oturma oturma kirletmek, sahte derviş olarak dervişliği itibardan düşürmek anlamına gelen "pösteği boklamak" olmalıdır. Bkz: Helga Anetshofer, "Meşâirü'ş-Şuarâ'da Toplum Tanımaz Sapkın Dervişler", **Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar**, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2011, s.93.

varsa içlerinden bir kişinin bile barındırılmamasına yönelik mühimme kayıtları da mevcuttur.¹⁹⁷

Selânikî Tarihi'nde ise, "Mübârek eyyâm-ı şerîfede erbâb-ı şakânun Çizmeci Tekyesi'nde itdükleri fesâddur" başlığı altında Çizmeci Tekkesi'nin vaziyetinin eleştirildiği görülmektedir. Bu tekke, Şaban ayının ortalarında heva ve heves eşkıyalarının kötü namlılarından bazı çavuş, asker ve esnafın da gidip geldiği, Galatalı, Tophaneli, İstanbulluların toplandığı bir mekândır. Selânikî'ye göre buranın sürekli içki içip sohbet etmekte olan, âşıkların ve rakiplerin bir arada olduğu müdavimleri, kötülüklerin anası olan şarap yüzünden birbirlerine girmiş, hançer hançere kavga etmişlerdir. Bu kavga neticesinde yirmiden fazla kişi yaralanmış, üç kişi o esnada vefat etmiş, yaralılarından ikisi de İstanbul'da saklandığı yerde ölmüştür. Seyyidlerden Hüseyin isimli bir genç delikanlı da orada vefat etmiş, babası Hamamcızâde, oğlu için sipahiler içerisinde bulunan Küçük İbrahim isimli kötü ve yaramaz kişiden diyet istemiştir. Küçük İbrahim, Diyarbakır'ı vatan edinen ve bölge halkını zulmüyle kan ağlatan, burada çokça mala sahip olmuş birisidir. İbrahim, kavganın çıktığı bu meclisten önce Diyarbakır Beylerbeyi olup halka zulmedip hapsedilen ardından öldürülen Divane İbrahim Paşa'nın Çizmeci Tekkesi civarında yalnız başına yatmasına üzgün olduğunu ifade etmiş, ölünce onun yanına defnedilmiş, Diyarbakır halkı onun zulmünden kurtulduğu için sevinmiştir:

¹⁹⁷ Ahmed Refik, **Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik**, (Sadeleştiren: Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İstanbul, 1994, s. 93.

Ve yine bu esnâda evâsıt-ı şehri-şâ'bânda erbâb-ı hevâ vü heves eşkiyâsının bed-nâmlarından çavuş ve sipâh ve sâ'ir esnâfdan mesire-i leb-i deryâda Çizmeci Tekyesi dimekle meşhûr âyende ve revende mahallinde Galatalu ve Tophanelü ve ekser zemânda ihtilât olunan İstanbullî yârândan cem'iyet ve sohbet iderler dilîr ve âşık ve rakîb mecma'ı şûrb-i şarâba ikdâm olunup nâz u niyâz dil-rübâ ümmü'l-habâis şarâb vâsıtasıyle âşık u rakîb fesâd u gavgaya mü'eddî olup ehl-i meclis kalkup hançer hançere pîç-â-pîç olup yigirmi neferden mütecâviz kimse mecruh düşüp, üç neferi ol mahalde vefât idüp ba'dehû mecruhlardan iki neferi İstanbul'da pinhân oldukları yerde vefât eyleyüp ve sâdât-ı sahîhü'n-neseb Hüseyin nâm tâze yigit ol mahâlde vefât idüp pederi Hammâmcı-zâde oğlu için meclis ehlinden diyet dahi hâsıl eyleyüp ve sipâhîlerden Küçük İbrâhim nâm şâkî bed-baht Diyârbekir'de tavattun itmekle temevvül-i küllî peydâ eylemiş, ol diyâr anun cevri ü ta'addîsinden kan aglar iken bu mecliste dest-i âhar eylemiş. Hikâyet iderler ki meclis evvelinde sâbıkâ Diyârbekir beglerbegisi olup zulm-i ferâvânından Yedikulle'de habs iken siyâset fermân olunup cesedi deryaya atılan Dîvâne İbrahim Paşa'nun meyyitin hizmetkârları bulup Çizmeci Tekyesi civârında defn eylemişler. Küçük İbrahim ol gün yazık değil mi? Senün gibi yarar server hâkde yalnız yata dimiş imiş anı dahi yanında defn eylediler. Diyârbekir halkı elinden ve dilinden halâs olduklarına hamd-i ferâvân eylediler. Fi't-târihi'l-merkûm. (SEL.T, 678)

1.6.2.6. İmarethaneleler

İmarethane, kelime olarak “imar edilmiş, inşa edilmiş” demek olup Osmanlı döneminde cami, mescid, medrese, tabhâne, dârülit'âm, dârüşşifâ, aşevi, kervansaray, muvakkithâne, türbe gibi birimlerin tamamı için olduğu gibi bu binalardan biri olan aşhane için de kullanılmıştır.¹⁹⁸ Gelibolulu Âlî *Nushatüs's-Selâtin*'de bu binaların ahvali üzerinden israf konusuna değinerek eleştirilerini dile getirmektedir. Diyâr-ı İslâm'daki imaretlerin binalarına sınırsız paralar harcanmış, vazife için pek çok görevli tayin edilmiştir. Bunların amacı yemek vermektir ancak bütün gelirlerini mütevellileri yedikleri için yemekler yenmeden kalmıştır. Ekmekleri siyah toprağın rengini alarak çamura dönmüş, çorbaları bulaşık suyuna, pilavları ve zırvaları ise kusuntuya

¹⁹⁸ Zeynep Tarım Ertuğ, “İmaret”, *TDVİA*, C.22, s. 219.

benzemiştir. Yahnileri ise öldükten sonra boğazlanmış çelimsiz koyun etlerinden yapılmaktadır. Buralara gelenler yalnızca oturmak için gelip yemek için Tahtakale'ye gitmektedirler. Orada çalışanlar ise hemen çorbaları köpeklere döküp kendileri aç kalıp biraz yemek kavgası yapıp çekilip gitmektedirler. Âlî, "Sultanların hayır niyetleriyle inşa ettirdikleri bu kurumların böylesine düzensiz hâlde olması münasip ve layık mıdır?" diyerek bu hâle getirenlere karşı kızgınlığını ifade etmektedir:

Biri dahi havze-i diyâr-ı İslâm'daki 'amâyir ahvâlıdır ki, binâlarına emvâl-ı nâ-mütenâhî harcanılıp vezâyif-i kesîre ile niçe huddâm ü nuzzâr ta'yîn olunup bu cümle'nün me'âlî ta'âmınun ekl olunması iken vâridâtını mütevellileri ekl itmekle yemekleri yenmeden kalmışdır. Ve fodulaları hâk-ı siyâh rengine girüp meder sûretini bağlamışdır. Şorbâları yuyuntıya ve pilavları ve zırvaları kusundıya dönüp yahnîlerinin ise ekseri öldükden sonra boğazlanmış lâgar koyun etlerinden olup bir dereceye varmışdır ki 'imâretlerine konanlar mücerred süknâ için konup ta'âmı zamânında Tahte'l-kal'aya çekilürler. Me'kel sûhteleri ise hemân cem'iyet-i yârân için varup şorbâlarını kilâba dökerler. Ve kendüler aç uyuz kalup birer mıkdar tâs dögüşin itdükden sonra çekilürler giderler. Pes selâtîn-i 'izâm niyyet-i hayrât ü müberrâtla inşâ itdükleri 'amâir-i 'imâret-encâm bezl-i ni'met ü ta'âm bâbında ol vechile bî-intizâm olmak münâsib ü lâayık mıdur? (NUS.S, 389-390)

Gelibolulu Âlî, buradan sonra geçmiş dönemde İstanbul, Bursa ve Edirne'deki imarethanelerden ve bunların yönetiminden söz etmektedir. Ona göre önceden buralar, padişahın gözünün devamlı üzerinde olduğu, kendilerinin ya da vezirlerinin teftiş ederek yokladığı yerlerdir. İmaretlerin bugün bu hâlde olması, yöneticilerin ihmalden kaynaklanmaktadır. Buralar ansızın yoklansa, çorbası ve ekmekleri saraya getirilip gösterilse mütevellilerin suçları ayan beyan ortaya çıkacaktır. Hatta Âlî'ye göre alemin nizamı için bu mütevellilerin boyunları vurulmalıdır. Böylelikle hem imarethaneler ıslah edilmiş olacak, hem de padişah büyük sevap kazanacaktır. Âlî, sözlerine kısa bir şiir ile devam ederek yemeği yenmeyen imarethanenin yıkılması

gerektiğini, buralarda yahni için hır hır çekişen mütevellilerin köpeğe benzediğini ama sorulsa kendilerini kalem ehli ya da bey addettiklerini söyleyerek eleştirilerinde daha sert bir tona geçmektedir:

Yoksa 'amâyir-i selâtîn-i pîşîn ki pâ-yı taht-ı 'aliyye olan İstanbul ve Bursa ve Edirne'de vâkı' olup, rûz ü şeb enzâr-ı 'âliyelerine karîn ve kendüler ve yâhud vezîrleri mukayyed olup, ta'âmlarının yoklanması emr-i sehl idügi ma'lûm-ı 'ukûl-ı dûr-bîn iken bu vechile ihtilâl ve ta'âmîyelerine müte'allık olan ihrâcât-ı bî-me'âl bilâd-ı selâsenün kaht u galâsına bâ'is ve tullâb-ı 'ilmin maraz-ı cû'a ibtilâsına hâdis olması muhâlif-i tedbîr ve mugâyir-i re'y-i münîr idügi gün ibi müstenîrdür. Fe-emmâ gâh ü bî-gâh yoklanup sorulsa ve şorbâsı ve fodulası harem-i mühtereme getürdülüp görölse cürmi zuhûr iden mütevelliyân-ı evkâfun nizâm-ı ahvâlî enâm için boyunları urulsa, ya'lemhu'llâh, 'amâyirün ıslâhı ve müstehîkkînün sürûr u inşirâhı mukarrer olup, sa'âdetlü pâdişâha ecr-i cezîl ve sevâb-ı cemîl husûlî ânen fe-ânen müyesser olurdu.

Şol imâret ki yenmege yemegi

Temelinden yıkılması yegdür

Çekişür yahni üstüne hır hır

Mütevellîleri 'aceb segdür

Söyledürsen hemân bugün yarın

Her biri defterî yâhud begdür (NUS.S, 391)

Gelibolulu Âlî, imaretlere yönelik bu eleştirilerinin ardından diğer vakıflarda da durumun çok farklı olmadığını, vakıf hizmetkârlarının çoğunun başı açık haramilere benzediğini düşünmektedir. Eğer vakfın parası çok ise bu kimseler o paraları rakabe¹⁹⁹ adı altında almakta, mescit ve mektep tamiri bahanesiyle orada çalışan vazife ehlinin hakkını da yemektirler. Onlara göre senenin başlangıcı muharrem ayıdır. Muhtaç bir kimse gelip senenin ortasındaki recep ayında bir miktar akçe istese, onların sene başı

¹⁹⁹ Bir vakfın gelirini (gallesini) vakfın aslına ilâve etmek.

hesaplarına göre kabul ederse ve kendi geçmez mallarını üç dört kat pahasına olursa vermeyi uygun görmektedirler:

Evkâf-ı 'amâyir-i selâtin mütevellîleri bu minvâl üzre oldukdan mâ-'adâ sâyir evkâfin hizmet-i tevliyet ü nezâret ü cibâyet idem huddâmı dahi ekserî bâş açuk harâmiler olup, eger evkâf-ı nukûd-ı bisyâr ise ikide birde rakabe nâmı ile ribhin yemeleri veyâhud ta'mîr-i mescid ü mekteb bahânesiyle hukûk-ı ehl-i vezâyîfî ekl etmeleri mukarrer oldukdan gayri i'tibârlarında re's-i sene ki Muharremü'l-harâmdur. Meselâ, bir muhtâc nısf-ı senedeki şehir-i Receb-i lâzimü'l-ihtirâmdür, bir mıkdar akçe taleb eylese, re's-i sene hisâbından kabûl iderse virürler. Ve nakdiyye mâ-beyninde kendülerün ba'z-ı geçmez metâ'ını üçer dörder bahâsına olursa tecvîz kılurlar. (NUS.S, 391)

Âlî'ye göre bu kişiler böyle yaparak hem vakıf sahibini vebal altında bırakırlar hem de hakları olmadığı hâlde altı aylık fazi alırlar. Bir nevi mütevellilik adı altında ticaret yaparlar. Ona on beş ekleyen bu kimseler muhtaçları adetâ sömürerek borç batağına sürükler, borç denizine düşmüş olan zehirli bir yılan bile olsa ona el uzatırlar. Evkaf , gelir getiren bir mülk ise yine vakıf hukukunu hiçe sayıp onda biri yerine yarısını, hatta iki katını alırlar. Vakıf mallarına bu derece zarar veren bu kimseler vergileri de üç dört katına çıkarırlar:

Bu tarikle hem vâkıfı vebâle koyup, altı ay intifâ'ı olmayan mâlun ribhin alurlar. Ve kendüler sûret-i tevliyetde ticâret idüp, onı onbeş fâ'ide üzre metâ'-ı kâsid munzamm iderler. Muhtâcîn ise def'-i ihtiyâc için kabûl kılurlar. Deryây-ı deyne müstagrak olmalarıyla zehr-nâk yılân dahi bulurlarsa el uzadurlar. Ve eger evkâf 'akâr kısmından ise yine ta'sîrde hukûk-ı vakfî ta'sîrleri ve bî-insâflarına düşünce ta'sîre tenezzül eylemeyüp, tansîfleri, intisâfî gâlib hâkim korkusu yogise tansîfî de taz'îfleri ve cerâyim nâmına alınan bâd-ı hevâyı, hod hevâyâ munkalib idüp, cümleten tazyî'leri, lâ-siyyemâ nuzzâr nâmına olan kör olacakların göz göre hiyânete ve mu'âyeneten mâl-ı vakfî hasârete müdâvemetle rûsûm-ı ma'lûmı teslîs ü terbî'leri mukarrerdür.(NUS.S, 391-392)

Değerlendirme

XVI. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin zirve dönemi olmakla birlikte devlet ve toplum kademesinde bozulmaların yaşanmaya başladığı bir dönemdir. Bu dönemde yazılmış mensur eserlerdeki sosyal eleştiriler çerçevesinde bu aksaklıklara dair tespitlerde bulunmak mümkündür.

Bu yüzyılın genel eleştirileri içerisinde en çok vurgulanan husus rüşvet ve buna bağlı olarak gelişen olumsuz sonuçlardır. Gerek idari ve bürokratik gerekse ilmî ve adli kademelerde rüşvetin varlığı ve yüzyıl ilerledikçe yaygınlaşmasının telafisi güç sorunlara yol açtığı görülmektedir. Rüşvetin artması ile birlikte idari işlerin aksamaya başladığı, memurların keyfi tavırları yüzünden nesir yazarlarında bürokratik ortama olan güvenin zedelendiği, umutsuz, kırgın ve yer yer de kızgın bir ruh hâline büründükleri anlaşılmaktadır. Rüşvetin ilim alanında doğurduğu en rahatsız edici sonuç ise liyakatsizliktir. Kadılık ve müderrislik gibi önemli görevlerin tayin ve terfilerinde karşılaşılan liyakatsiz uygulamalar, nesir yazarlarının özellikle dikkat çektiği bir husustur.

Askerî alana yönelik eleştirilerde de rüşvet ile terfi konusu karşımıza çıkmaktadır. Yazarlar tüm bu olanlarla ilgili dolaylı yoldan devlet yöneticilerini sorumlu tutmakta; bozulmaları, kontrol mekanizmasının işleyişindeki eksik ve aksaklıklara bağlamaktadırlar. Özellikle siyasetname niteliğindeki eserlerde padişah ve vezirlere verilen tavsiyelerin dikkate alınmamış ve uygulanmamış örneklerine farklı türdeki metinlerde rastlanması, bu tavsiyelerin üstü kapalı eleştiri niteliğini hâiz olduğunu göstermektedir.

Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet* isimli eserinde “Devletin İç İşlerinde Rüşvet” ve “Devletin Dış İşlerinde Rüşvet” olmak üzere iki temel ayrıma gitmiş, devletin iç işlerindeki rüşvet konusunu ise “Adalet Hizmetlilerinin Rüşveti” ve “Adalet Hizmetlileri Dışında Rüşvet” şeklinde ayırmıştır. Adalet hizmetlilerine yönelik rüşvetler, kadılar ve naipeleri ekseninde incelenmiş, bu kategorinin dışında kalanlar ise kamu hizmetlerine tayinde, askeri işlerde, mali işlerde, bayındırlık işlerinde, sağlık işlerinde rüşvet gibi pek çok alt başlık içerisinde ele alınmıştır.²⁰⁰ Bu yönüyle incelemiş olduğumuz metinler, Osmanlı hukuk tarihi çalışmalarında da müstakil bir konu olarak karşımıza çıkan, devlet bürokrasisi içerisinde pek çok farklı alana yayıldığı ispatlanan rüşvet konusunda tarih ve hukuk disiplinlerini destekleyici mahiyette bilgiler sunmaktadırlar.

Bu bölümde ilgi çeken bir diğer husus da şairlerin ve âlimlerin yöneticilerden kabiliyetleri ölçüsünde bekledikleri iltifatı görememeleri dolayısıyla yapılan eleştirilerdir. Bu eleştiriler kimi zaman açıkça kimi zaman ise geçmişe öykünme ve önceki padişahların -özellikle Fatih Sultan Mehmed dönemine- ve devlet yöneticilerinin şairlere ve âlimlere sağladığı rahatlığı övme yoluyla yapılmaktadır. Bu yüzyılda yazılmış tezkireler içerisinde özellikle Latîfî’nin bu konuda hassasiyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

Dinî ve tasavvufî alana yönelik eleştirilerin ağırlıklı kısmının Sünnî itikada aykırı inanışlar ve bunları benimseyen kimseler ile tasavvufî zümrelerle ilgili olduğu görülmektedir. Bu dönemde seyyidler ve şeriflerle ilgili güvenilir bir sicil

²⁰⁰ Ahmet Mumcu, **Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 86-155.

tutulamaması dolayısıyla pek çok müteseyyidin ortaya çıkması, halkın dinin gerçek mahiyetini kavramayarak sadece cübbe, sarık, teşbih, dua gibi şeklî unsurlara önem vermesi de eleştirilen konular arasındadır. Çeşitli derviş zümreleri ile ilgili son derece çarpıcı eleştiriler barındıran Vâhidî'nin *Hace-i Cihân ve Netice-i Cân* isimli eserinde dervişlerin liderinin kendilerini manzum olarak tanıtmaya karşılık Hâce-i Cihân'ın eleştirilerini mensur tarzda yapması konumuz açısından dikkate değerdir.

İktisadi hayata ilişkin eleştirilerde özellikle hazine yönetiminde israf konusuna dikkat çekilmiş, beytûlmâlin emin ellerde olması gerekliliği ile layıkıyla yönetilmemesinin yarattığı olumsuz sonuçlar üzerinde durulmuştur. Bu dönemde, yüzyılın sonlarına doğru ciddi bir kıtlık ve buna bağlı pahalılık durumları ortaya çıkmıştır. İktisadi eleştiriler içerisinde fiyatların düzensizliği ve narh uygulamaları ile vergi konusundaki usulsüzlükler de yer almaktadır.

Metinlerde, coğrafi alana ilişkin bazı şehirler ve sosyal mekânların da olumsuz bir şekilde anlatıldığı görülmektedir. Şehirlerle ilgili daha çok pis ve bakımsız olmaları gibi fiziksel özellikler üzerinde durulurken hamam, kahvehane, bozahane, meyhane gibi toplanma mekânlarının ekseriyetle müdavimlerinin niteliği üzerinden eleştirildiği görülmektedir. Latîfî, İstanbul esnafının hileciliğini vurgulamakta, Gelibolulu Âlî ise imarethaneler vasıtasıyla vakıf yöneticilerine karşı yoğun eleştiriler yapmaktadır.

Bu bölümde farklı konularda da olsa eleştirilerin muhataplarının dolaylı yoldan yönetici zümresi ve padişahlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum siyasetname türündeki metinlerde padişah, vezir ya da diğer yöneticilerin dikkat etmesi gerekenler üzerinden açıkça ifade edilmiş, diğer metinlerde ise üstü kapalı bir şekilde hayıflanma ya da geçmişe imrenerek bakma yoluyla ifade edilmeye çalışılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

İNSAN ELEŞTİRİSİ

Eleştiri, çoğunlukla eleştirilen şeyin başkaları tarafından bilinmesi amacıyla yapılan bir faaliyet olup somut bir varlığa, muhataba, insana ihtiyaç duymaktadır. Özellikle sosyal eleştiri söz konusu olduğunda yapılan eleştiriler dolaylı da olsa bir kişi ya da zümreye ulaşma amacı taşımaktadır. Örneğin ilmiyenin bozulması ile ilgili yapılan genel bir eleştiri, esasında bu eleştirinin müsebbibi olarak görülen ve bu zümreye dahil olan kadı, müderris gibi gruplara veya bu bozulmaya ses çıkarmayan, ıslahı için bir hamlede bulunmayan devlet yöneticilerine yapılmaktadır. I. Bölüm’de ele aldığımız dönem eleştirisi metinlerinin sonlarına doğru yer yer konuların padişahlara veya vezirlere bağlanması bu durumun en belirgin örneğidir. Zamaneden, felekten şikayet gibi çok genel soyut eleştiriler haricinde sosyal eleştiri içerisine dâhil edilecek olan hemen her türden eleştiri, bir kişi ya da kişi grubunu hedef almaktadır.

Klasik Türk edebiyatı geleneğinde hiciv ve hezel içerikli eserlerde insan eleştirisi ile ilgili pek çok örnek bulmak mümkündür. Bunlar arasında özellikle yergi içerikli “hicviye”ler tür olarak ön plana çıkmaktadır. Kişi, kurum ve olayların yerildiği hicivler kaside, gazel, kıta, murabba, muhammes gibi nazım şekilleriyle yazılmış, bu tür manzumelere hicviyye, hiciv yazarlara hecâ-gû veya heccâv denilmiştir.¹ Tanımından anlaşılacağı üzere daha çok manzum tarzda yazılan ve müstakil bir tür hâline gelen hicviyelerde eser baştan sona bu maksatla yazılmış olup yergi amacı gütmektedir.

¹ İskender Pala, Metin Akkuş, “Hiciv (Türk Edebiyatı)”, **TDVİA**, C.17, s. 452.

“Klasik Türk Edebiyatı Geleneğinde Hiciv” başlıklı makalede, hicvin ağır bir dili ve üslubu tercih etmesinin ve insanların zaaflarını, yanlışlarını tüm çıplaklığıyla ortaya koymasının yanı sıra, gerçek olmayan şeyleri gerçekmiş gibi gösterme çabasının, türün, Türk edebiyatı içerisinde itibar görmemesine neden olduğuna dikkat çekilmektedir.² XVI. yüzyıl metinlerinde de sürekli birilerini hicveden, alay eden, bunu alışkanlık hâline getiren kimselerin hoş karşılanmadığı ve eleştirildiği görülmekte, bir nevi eleştirme faaliyetinin eleştirisi yapılmaktadır.³

Zülfü Kılıç ise “Türk Divan Şiirinde Sosyal Eleştiri” başlıklı doktora tezinde “Hicvin en büyük özelliği iğneleyici, alay edici, aşağılayıcı hatta küfür edici olmasıdır. Kusurları, kötü âdet ve alışkanlıkları ortaya çıkardığı için de tenkîdi bir analiz hüviyetini taşır.”⁴ diyerek hicvin küfre varan sert üslubu ile alayla olan iç içeliğini vurgulamaktadır. Hikmet Feridun Güven’e göre de hicvi hezelden, mizahtan ayıran şey onun tehlikeli oluşudur. Hicivde egoizm, hodgam unsurlar hâkimdir ve muayyen bir şey kastedilir, mizahta ise bu unsurlar görülmez.⁵ Bu noktada hiciv ve tenkidi birbirinden ayıran şeyin ise tenkitin daha genel ve üst bir kavram olması; yer yer sert bir yergi tonunun kullanıldığı ve mizah ile iç içe geçmiş olan hicvin ise eleştiri vasıtalarından yalnızca bir tanesini ifade etmesi olduğu söylenebilir.

² Gamze Demirel, “Klasik Türk Edebiyatı Geleneğinde Hiciv”, **TALİD**, C.5, S.10, İstanbul 2007, s. 132.

³ Bkz: III. Bölüm, “Hicvetmek, Başa Kakmak, Haksız Yere Eleştirmek, Ta’n Eylemek, Alaya Almak (Mezelemek)”

⁴ Zülfü Kılıç, Türk Divan Şiirinde Sosyal Eleştiri, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi**, Tez Danışmanı: Zülfü Güler, Elazığ 2008, s. 27.

⁵ Hikmet Feridun Güven, “Hiciv Söyleme Amaçları ve Bu Amacın Hiciv Dili ve Söyleme Tazını Belirlemedeki Rolü”, **Hicve Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak**, (Haz. Hatice Aynur vd.) Klasik Yay., İstanbul 2018, s.25.

Tüm bu tanım ve açıklamalar birlikte düşünüldüğünde bu bölümde ele alınan kişi eleştirilerinin pek çoğunun hiciv kapsamına girmediği, eleştirilerin kimi zaman nasihat yahut tarih içerisinde bir olayın anlatımı sırasında yapıldığı görülmektedir.

İncelemiş olduğumuz mensur eserlerde tezimizin ilk bölümünü oluşturan dönem eleştirilerinin yanı sıra doğrudan kişi ya da kişi grupları ile özellikle toplumda yer alan belirli sınıflar ve bu sınıflar içerisinde yer alan belirli meslekleri icra eden kimselere yönelik eleştirilerin önemli ölçüde yer tuttuğu görülmektedir. Bu eleştiriler metinlerde kimi zaman doğrudan doğruya isim verilerek yapıldığı gibi kimi zaman da belli gruplara yönelik genel ifadeler şeklinde yapılmaktadır. Bu bölümdeki eleştirileri diğer bölümlerden ayıran belirgin özellik, eleştirilerin doğrudan kişi ya da kişi gruplarının yani “insanın” merkeze alınarak yapılmış olmasıdır.

Osmanlı toplumu temelde yönetenler (askerî) ve yönetilenler (reâyâ) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Askerî sınıf sadece fiilen askerlik yapanları değil devlette görev alan ve bu görevinden maaş alan herkesi (saray halkı, ilmiye, seyfiye, kalemiye) kapsamaktadır. Bu gruptakiler vergiden muaf tutulurken askeri sınıf dışında kalan, yönetime katılmayan, geçimini tarım ve sanayi alanında üretim yapmak ve ticaretle uğraşmak suretiyle temin eden reâyâ, vergi mükellefi olan kimselerden oluşmaktadır.⁶ Bu tasnif belli noktalarda esas alınmakla birlikte bu bölümde malzemenin karışık bir hâle gelmemesi adına farklı bir başlıklandırmaya gidilmiştir. II. Bölüm’de sırasıyla padişahlar, şehzadeler, Osmanlı devlet idaresini oluşturan ilmiye, seyfiye ve kalemiye sınıfı mensupları, saray çalışanları, şairler, meslek grupları, milletler, yol kesiciler,

⁶ Ziya KAZICI, **Osmanlıda Toplum Yapısı**, Bilge Yay., İstanbul 2003, s. 21, 77-78.

kadınlar, çelebiler ve halk (reâyâ) başlıkları ilgili kişi ve kişi gruplarına yapılan eleştiriler çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmamıza önemli ölçüde kaynaklık eden tezkire türü eserlerde şairlerle ilgili pek çok eleştiri yer almaktadır. Tezimizin bu bölümüne şairlerin şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştiriler dahil edilmiş, hırsızlık, kendini beğenmişlik gibi hususlar da yine kişilerin şairlikleri ile alakalı olduğu ölçüde ele alınmıştır. Şairlerin cimrilik, kıskançlık gibi diğer karakter özelliklerinin eleştirileri ise üçüncü bölümde incelenmiştir.

Tarih eserlerinde anlatılan savaşlar çerçevesinde gayrimüslim orduların kumandanları, ülkelerin padişahları da bu çerçevede bölüm kapsamına alınmamıştır. Çünkü tabii olarak hamâsî duygularla kaleme alınan bu kısımlarda neredeyse eleştirilmeyen hiçbir “gavur padişah” yahut “İslam düşmanı ordu kumandanı” yoktur. Ancak, Osmanlı devleti aleyhine hareket eden Türk beyleri ve beylikleri ile Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Timur devleti hükümdarları bu bölüm kapsamına dâhil edilmiştir.

2.1. Padişahlar

Sözlükte “iktidar sahibi kimse, hükümdar” anlamına gelen Farsça pâdşâh kelimesi (Pehlevîce pâtaḥša), Osmanlı hükümdarlarının unvanları arasında örfî hükümdarlık sıfatlarını ifade eden başlıca unvan olarak kullanılmıştır.⁷ Devlet yönetim kademesinin

⁷ Halil İnalcık, “Padişah”, **TDVİA**, C.34, s. 140.

en üst seviyesindeki padişahlar, İslam geleneğinde ve Osmanlı Devleti'nde "Zıllullah fi'l-arz" (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olarak görülmektedirler.

Hoca Sadeddin'in *Tâcû't-Tevârih*'inde aktardığı, Kırımlı Abdullahoğlu Molla Ahmed, Mahmud Paşa ve Fatih Sultan Mehmed arasında geçen diyalog bizlere, genel olarak padişahların sorumluluk alanı neticesiyle aslında başkalarının kabahatlerinden dolayı da eleştiri hedefi olduklarını açıkça anlatmaktadır. Bu hikâyeye göre Fatih, İstanbul'a müderris olarak gelen Kırımlı Molla'ya Kırım ülkesinin pek bakımlı bir ülke olduğu ve ilim yaymakla uğraşan âlim ve bilginlerin sayısının çok fazla olduğu bilgisinin doğru olup olmadığını sorar. Molla bu soruya, o düzenin sonuna yetiştiğini, artık maalesef böyle olmadığını söyler. Padişah, bu düzenin çöküş sebebini sorduğunda ise Molla, yüreği bilginlere karşı kin dolu olan yaramaz bir vezirin başa geçmesini sebep gösterir. Bu sözlerden etkilenen Fatih, veziri Mahmud Paşa'yı yanına çağırıp Kırımlı Molla'nın sözlerini anlatarak vezirin bir ülkeyi nasıl yıktığı hususunu vurgular. Bu noktada vezir Mahmud Paşa'nın yorumu zekicedir. Paşa, vezirlerin ülke yönetimindeki güçlerini yadsımamakla birlikte bu noktada asıl kabahatin İslam topraklarını böylesine mahveden yaramaz kimseleri vezir ederek dizginleri onun eline veren padişahın olduğunu söyler. Bu yanıt padişahın hoşuna gider. (TAC.T5, 68-69)

Aynı hadise Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinin Adnî Mahmud Paşa bahsinde de zikredilmiştir:

'ADNÎ: Hikâyet olunur ki bir gün Sultân Mehmed Hân fâzıl-ı devrân Mevlânâ Kırîmî ile musâhabet iderken Mevlânâ-yı mesfûrdan şehri-i Kırım beledi-i kadîm olup tamâm mertebede ma'mûr 'ulumâ vü fuzalâsı meşhûr bir makâm-ı cennet- nişân u gayret-fezâ büldân-ı İrân u Tûrân iken bir ânda dil-i hünerverân gibi harâb u vîrân olmaga bâ'is nedür diyü su'âl itdükde Mevlânâ-yı mezbûr dahı cevâb virüp fi'l- vâki'

şehir-i sâlifü'z-zikr rif'at-ı ashâb-ı himmet gibi bülend her tâk u eyvânı gerdan-i hûrşîd-i nûr-efşâna kemend metânet ü hasânet-i binâda tâk u eyvân ve tâk-ı felek-revâkî tâk-ı ebrû-yı cevânân gibi şöhre-i afâk idi. Lâkin pâdşâh-ı kâmkârımızun bir vezîr-i bedgirdâr u kabâhat-etvârı var idi. Anun re'y-i nâ-savâb ve zulm-ı bî-hadd ü hisâbı ve kâr-ı mülk ü milletde zâhiren 'ulemânun ne dahli var diyü ta'zîm ü tevkîrleri bâbında taksîri ile şehir-i mezbûr harâb u yabâb olmuş idi didükde Sultân Mehemed Hân dahî vezîr-i merkûma hitâb-ı müstetâb buyurup ey Mahmûd-ı hâss ve Âyâs-ı pür-ihisâs kelâm-ı pür-ihtirâm-ı (Hazret)-i Mevlânâyı gûş-ı hûş ile dinle ki Kırım gibi bir şehir-i 'adîmü'n-nazîr bir vezîrün sûy-ı tedbîri ile halel-pezîr olmuş ve gül-i letâfet ü nezâhati sarsar-ı kabâhat u 'avâsîf-ı vakâhatı ile solmuş nizâm u bekâ-yı 'âlem ve imtidâd-ı silsile-i benî Âdem bekâ-yı şer'-i şerîfe menût u atnâb bekâ-yı şer' ki 'ilm-i 'âlim ile bâkî vü dâ'imdür evtâd-ı vücûd-ı 'ulemâyâ merbûtdur. Pes cânib-i 'ulemâyâ 'ayn-ı ta'zîm ü i'zâz ile nigerân olup ol tâ'ife-i 'aliyyenün hizmetinde dâmen-der-miyân ol ve her ne denlû vezîr-i 'âlî-şân isen 'ulüvv-i şânı anlara keş-gerdân olmagla tahsîl eyle ve cârûb-misâl âstân-ı pür-iclâllerinde kendüni tezlîl ile zâtunı tekâmîl eyle diyicek Mahmûd Paşa dahî 'ale'l-fevr cevâb-ı pür-savâb-ı müstetâb virüp dir ki ey şâh-ı Cemcenâb ve ey pâdşâh-ı kâmyâb husûs-ı mezbûrde cürm ü günâh fî'l-hakîka pâdşâhundur ki bu makûle vezîr-i bed-sîreti umûr-ı dîn ü devlet ve mesâlih-i dünyâ vü âhiretde kendüye şerîk ü sehîm idüp zimâm-ı mehâmm-ı cumhûrî dest-i ihtiyâr ve kabza-i iktidârına tefvîz ü teslim itmişdür. Âhir hükm ü fermân-ı İlâhî ile zemân-ı vezâret ü riyâseti mütenâhî olup bi-hasbî'z-zâhir mazhar-ı gazab-ı şehenşâhî oldukda bir kaç gün Yedikullede habs olunup ba'dehû tu'me-i tîg-i siyâset-i pâdşâhî olmuş idi.(KHÇ.T, 549-550)

Bu anekdottan anlaşılacağı üzere sorumluluk alanları son derece geniş olan padişahlar metinlerde yapmaları yahut yapmamaları gereken pek çok hususla ilgili eleştiriye maruz kalmışlardır. Özellikle gazabla hareket ederek yanlış kararlar verme konusu, pek çok padişahla ilgili ortak eleştiri noktasını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra keyif düşkünlüğü sebebiyle devlet işlerine önem vermeme, ülke yönetiminde tedbirsiz hareket etme gibi konular da sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Padişahlar, yalnızca kendi davranışlarından değil, maiyetlerindeki kimseleri doğru seçmemeleri sebebiyle başkalarının davranışlarından da sorumlu tutulmaktadırlar.

2.1.1. Osmanlı Padişahları

2.1.1.1. Sultan I. Murad

Osmanlı Devleti'nin Osman Bey ve Orhan Bey'den sonra üçüncü padişahı, Hudâvendigâr unvanına sahip Sultan I. Murad, yaklaşık 30 yıl tahtta kalmış, 1389 yılında vefat etmiştir. Sert bir asker olan Lala Şahin'in elinde yetişen Sultan Murad'ın otuz yıl boyunca bir taraftan devlet adamı şahsiyeti olgunlaşırken öte yandan Anadolu ve Rumelideki savaşlarda asker hüviyeti de gelişmiştir.⁸

Hoca Sadeddin, Sultan Murad'ı, Bursa'dan çıkıp Yenişehir'e geldiği, İstanbul tekfuruyla akrabalık bağları kurmak için düğün hazırlıklarına girişmiş bulunduğu dönemle ilgili eleştirmektedir. Sultan bu düğünde, tekfurun üç kızıdan birini kendisine, ikisini ise şehzadelerine nikahlamış, Şehzade Yıldırım Han'ın üç şehzadesini de sünnet ettirmiştir. Bu büyük düğün esnasında birkaç gün nefsinin dilediği gibi yaşayan padişah, duygularına göre hareket etmiş, düşmanlarına ve akrabalıklarına güvenme gibi bir tutum takınmış, eğlence ve safâ içerisinde günlerini geçirmiştir. Zamanenin fitnessine kulak asmayan Sultan'a Allah tarafından âdetâ gafletten uyanması için bir bozgun haberi gelmiş, bu dehşetli haber karşısında büyük bir gönül kırgınlığı ile tövbe etmiş, hemen Yenişehir ovasında asker toplama işine girişmiştir. (TAC.T1, 169-170)

⁸ Reşad Ekrem Koçu, **Osmanlı Padişahları**, Ana Yay., İstanbul 1981, s.32.

2.1.1.2. Sultan I. Bayezid

Yıldırım unvanıyla bilinen dördüncü Osmanlı padişahı I. Bayezid 1389-1403 yılları arasında tahtta kalmıştır. Yıldırım Bayezid *Tâcü't-Tevârih*'te işretle meşgul olması yönüyle eleştirilen padişahlardan biridir.

Hoca Sadeddin'e göre Yıldırım Han, padişahlığının ilk günlerinde entrikacı bir vezirin aldatmaları ile⁹ atalarının sakındığı bir iş olan şarap içmekten vazgeçmeyerek, bu hanedanda o güne dek görülmemiş çirkin davranışlarda bulunmuş ve bu yolda ilk adımı atmıştır. Neşe içerisinde kadehleri döndürürken dünyada olan bitenlere ilgisiz kalmış, düşmanlarının seslerini yükseltmelerine sebep olmuştur. Gerçi bu hâl üzre devam etmemiş ve tövbe etmiştir ancak bu durum, sonucu değiştirmemiştir. (TAC.T1, 281)

Hoca Sadeddin, bu konuya örnek teşkil edecek mahiyette Ulu Cami'nin inşası esnasında geçen bir hikâyeyi de nakleder. Hikâyeye göre Emir Sultan olarak da tanınan Şemseddin Muhammed Buhârî hazretleri bu yapıyı incelemeye geldiğinde padişah ona beğenip beğenmediğini sorar. Emir hazretleri ise kinayeli bir şekilde, yapıyı çok beğendiğini ancak bir kusuru bulunduğunu, dört tarafına padişahın işret etmesi için dört şaraphane yapılması gerektiğini söyler. Bu sözler padişahın gönlünde bir tuhafılık yaratınca, nasihat-âmez ifadelerle müminin gönlünün de Tanrının evi olduğunu, o evi günahla kirletmenin reva olmayacağını anlatır. Padişahın tutumunun, camiye meyhane yapmak kadar uygunsuz olduğunu belirten Emir Buhârî'nin sözleri padişah tarafından

⁹ Bkz: "Çandarlı Ali Paşa"

dikkate alınır ve tövbe ederek kusurlarını onarmaya gayret gösterir. (TAC.T1, 223-224) Hoca Sadeddin, bu hikâyenin *Neşrî Tarihi*'nde Şeyh Hamidî Aksarayî'ye bağlandığını ifade etmektedir.

Hoca Sadeddin'e göre Yıldırım Bayezid ülke yönetiminde göstermiş olduğu bu gevşeklik ve ihmalden ötürü cezalandırılmış, şehvete meyledip ülkesinde yasakların yayılmasına sebep olduğu için devleti elinden alınmıştır. Allah, düşmanının eline teslim edilmesiyle ona hatalarının, yaptığı fenalıkların ve dilediğine göre davranmasının cezasını göstermek istemiştir. Hoca Sadeddin'e göre, her zulmün sonu yıkılmaktır, zâlimin akıbeti ise vahim ve keder verici olmaktadır. (TAC.T1, 282)

Tâcü't-Tevârih'de Hoca Sadeddin'in kendi eleştirilerinin yanı sıra, Timur'un Yıldırım'a getirdiği eleştirilerle de karşılaşırız. Timur, Yıldırım'ın elçilerine - kendisinin alttan almasına, barış yolunu tutmasına rağmen- Yıldırım'ın gurura kapılarak sertlik yolunu tuttuğunu, iyilik isteyen sözlerini defalarca iletmesine rağmen hep olumsuz cevap geldiğini, âdetâ Yıldırım'ın bu sonucu hak ettiğini söyler ve elçileri gönderdikten sonra Ankara üzerine yürür. Timur bu eleştirilerini esir aldıktan sonra bizzat Yıldırım'a da yapmıştır. (TAC.T1, 259, 287)

2.1.1.3. Sultan II. Mehmed

II. Murad'dan sonra tahta geçen yedinci Osmanlı padişahı Sultan II. Mehmed'dir. Mehmed, babası II. Murad'ın tahtı bırakması üzerine 1444-1446, 1451-1481 yılları arasında olmak üzere iki kez tahta geçmiştir. İstanbul fatihi Sultan II. Mehmed,

hakkında zikredilen sayısız övgülerin yanı sıra *Tâcü't-Tevârih*'de geçen bir anekdotta, Sinan Paşa'ya ettiği kötü muamele dolayısıyla Molla Hüsamzâde tarafından eleştirilmektedir.

Hoca Sadeddin *Tâcü't-Tevârih*'de, ilmî konulara yaklaşımda kimi zaman babası Hızır Bey ile dahi ayrılığa düşen Sinan Paşa'nın padişah Fatih Sultan Mehmed'i kırıcı davranışlarda bulunduğu için vezirliğinin alındığını, horlanarak zindana atıldığını, bunun üzerine kentin bilginlerinin toplanıp Divan-ı Hümayun'a gidip padişaha yalvararak onu zindandan çıkarttıklarını anlatır. Ancak Sinan Paşa zindandan çıkarılır çıkarılmaz sürgün edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılır. İznik'e vardığında aklını yitirdiği söylenerek tedavisi için bir hekim gönderilir. Hekim, padişahın emriyle Sinan Paşa'yı ıslatıp günde elli kamçı vurmak suretiyle ona eziyet eder. Bunu duyan Molla Hüsamzâde, padişaha öğüt içeren bir mektup yazar. Eğer Sinan Paşa'ya uygulanan eziyetin sone ermesi için ferman çıkmazsa onun hükmettiği yerlerden kaçmak gerekeceğini söyler. Padişah, bunun üzerin Sinan Paşa'yı bağışlar. (TAC.T5, 147-148)

2.1.1.4. Sultan II. Bayezid

Fatih Sultan Mehmed'in oğlu ve Yavuz Sultan Selim'in babası olan II. Bayezid, 1481-1512 yılları arasında tahtta kalmış sekizinci Osmanlı padişahıdır. Sultan II. Bayezid'in Fatih Sultan Mehmed ve Yavuz Sultan Selim dönemleri arasına rastlayan hükümdarlık yılları genellikle fütuhatin yavaşladığı bir devir olarak nitelendirilip

önemsiz gösterilmiştir.¹⁰ Kaynaklarda II. Bayezid devri, gerek Cem Sultan olayı¹¹ gerekse de padişahın mizacı sebebiyle önceki ve sonraki dönemlere nazaran hakimiyetin tam olarak sağlanamadığı, karışıklıkların arttığı bir dönem olarak nitelendirilmiştir. Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinin Zâtî bahsinde Sultan Bayezid'in saltanat yılları, fitne ve fetretin sevgilinin hattı gibi ayan beyan ortada olduğu, cihan halkının ise sevgilinin saçları gibi dağınık ve perişan olduğu bir dönem olarak zikredilir:

ZÂTÎ: Ba'dehû Sultân Bâyezîdün evâhir-i saltanatında fitne vü fetret hatt-ı rûy-ı dil-berân gibi zâhir ü 'iyân olup halk-ı cihân mânend-i turra-i mehveşân derhem ü perişân olmuş idi. Bu esnâda 'atebe-i 'aliyyesine istinâdımız ve müttekâ-yı bahşîş-i firâvânına i'timâdımız olan Vezîr-i Haydar-sehâ merhûm 'Alî Paşa âhirete rihlet idüp deryûze-i nevâl ü 'atâ idenlere mevâ'id-i lutf u sehâsı âmâde olan merhûm Mü'eyyedzâde ve ser-tâc-ı ashâb-ı ifâde merhûm Tâcîzâde 'azl olunmagla ben dahı ihtiyâr-ı gûşe-i 'uzlet idüp san'at-ı remlle kanâ'at itmiş idüm.(KHÇ.T, 369-370)

Sultan Bayezid ile ilgili kaynaklarda geçen bir diğer husus, Uzun Firdevsî olarak bilinen Firdevsî-i Rûmî'nin yazmış olduğu üç yüz seksen ciltlik *Süleymannâme*'nin üç yüz cildini gazap sonucu yaktırmasıdır. Uzun Firdevsî, bu olayın ardından tıpkı Firdevsî-i Tûsî'nin Sultan Mahmud'u hicvetmesi gibi Sultan Bayezid'i hicvetmiş, padişah hakkında uygun olmayan beyitler söylemiş ve ardından İran'a kaçmıştır:

FİRDEVSÎ: Hevâ-yı hurrem ve bîşezâr-ı ferâh ve dırahtân-ı bârâver ü sebz-şâh ile hadâ'ik-i firdevs-i berîne mübârâtda gûstâh olan şehir-i Burusadandır. Uzun Firdevsî demekle meşhûrdur. Tevârfh ü muhâzarâtda hayli istihzârı ve hizâne-i derûnına bu makûle nûkûd-ı nâ-ma'dûdun istihsâl ü istiksârı var idi. Merhûm Sultân Bâyezîd Hân nâmına Süleymân-

¹⁰ Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I**, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s.15.

¹¹ Bkz: "Şehzade Cem"

nâme adlu üç yüz seksen cild kitâb te'lîf eylemişdür. Ol şâh-ı 'âlî- cenâb bu cümleden seksen cildin intihâb idüp mâ-'adâsın ihrâk itmekle mezbûrun âteş-i gazabı iltihâb üzre oldukda mânend-i Firdevsî-i Tûsî ol pâdşâh-ı sûtûde-sıfât hakkında nâ-şâyeste ebyât didükde ol bûm-ı şûma bu merzbûmda mahall-i karâr olmayıcak nâ-çâr diyâr-ı 'Aceme firâr itmiş idi.(KHÇ.T, 659)

2.1.1.5. Sultan I. Selim

1512-1520 yılları arasında tahtta kalmış dokuzuncu Osmanlı padişahı Sultan I. Selim, kısa saltanatı döneminde doğuya yaptığı iki büyük sefer ile Doğu Anadolu, Suriye ve Mısır'ın Osmanlı idaresi altına girmesini sağlamış, Osmanlılar için yeni misyonun temsilcisi olmuştur.¹²

Selim, kaynaklarda sert mizaçlı oluşu ve gazab neticesinde çok ani kararlar alması yönüyle zikredilmektedir. Bu özelliği ile başta vezirleri olmak üzere pek çok kişinin boynunu vurduran Sultan Selim'in buyrukları bazen müftüler tarafından uygun bulunmayarak yerine getirilmemiştir.

Hoca Sadeddin'in aktardığı bilgilere göre Yavuz Sultan Selim bir gün Hazine-i Amire görevlilerinden yüz elli kişiye gazablanarak öldürölmelerini istemiş, müftü ise bu kararın uygun olmadığını, bu kimselerin öldürölmelerine şer'en bir gerek bulunmadığını bildirmiştir. Padişah bu sözlerden hoşlanmamış, müftüye kızarak bilginlerin devlet yönetimi işlerine karışmamalarını, cezalandırmanın yönetimin gereği olduğunu, aldırmazlık ve sorumsuzluğa göz yummamak gerektiğini

¹² Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I**, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s.57.

vurgulamıştır. Müftü ise konu padişahın ahireti ile alakalı olduğu için ona karışmasının görevi olduğunu belirtmiş, padişahın kızgınlığını bastırıp onu affetme yoluna çekmiştir. (TAC.T5, 219-220)

Buna benzer bir diğer hadise ise padişahın Edirne'ye gidişi sırasında gerçekleşmiştir. Yavuz Sultan Selim, ipek alışverişinde bulunarak buyruğuna karşı gelen dört yüz kadar tüccarın öldürülmelerini emretmiş, müftü ise bunu onaylamamıştır. Padişahın “İnsanların üçte birini yola getirmek için üçte ikisini yok etmek mübah değil midir?” sorusuna müftü, “Ancak büyük bir kargaşada mubahtır” yanıtını verir. Padişah bunun üzerine hükümdarın buyruğuna karşı gelmekten daha büyük bir kargaşa olmayacağını söyler. Ancak müftü bunun kesin olmadığını, ipek emniyeti görevinin bulunmasının bu ticarete izin verildiğine kanıt teşkil ettiğini ifade ettiğinde padişah sert bir tavırla yönetim işlerine karışmanın onların sorumluluğunda olmadığını söyler. Müftü ise bir önceki hadiseyle aynı şekilde konu padişahın ahireti ile alakalı olduğu için müdahale etmesi gerektiğini söyler ve tutuklu tüccarlar affedilir. (TAC.T5, 220-221)

Sultan Selim tarafından boyunlarının vurdurulacağı korkusu zaman zaman şairleri de sarmıştır. Âşık Çelebi Tezkiresi'nde verilen bilgilere göre Sultan, Talî'i ve Sücûdî'den Acem seferini anlatan bir tarih yazmalarını istemiştir. Yazdığından utanan Talî'i, padişah onu sohbete çağırdığında korkuya kapılıp Âhî Çelebi'ye, “Padişah kızıp boynumu vurma emri verirse cellat boynumu vurur mu” diye sorar. Âhî Çelebi, “Evet” cevabını verince Talî'i'nin ölüm korkusu ağır basar ve “Pekmez, zehirli baldan iyidir”

diye düşünerek sohbeta gitmekten vazgeçer. Padişah ise bunu duyduğunda, “Sanki sohbeta gelmeden vur desem vurmazlar mı?” der ve bu söze gücenir:

TÂLÎ'Î: Sultân Selîm pesend idüp merhûma ve sipâhî oğlanları kâtibi Sücûdî'ye ol seferün târîhin inşâ itmek emr itmişdür; ikisi bile yazmışlardır. Sücûdî'nün gördüm hoş-âyende vü küşâde inşâdur. Ammâ Tâli'î'nün görmedüm nâ-yâbdur, gâlibâ yüze gelicek yüzi yokdur anunçün mekânı verâ-yı hicâbdur. Sultân Selîm mezbûrî gâhî musâhabete da'vet eyler. Tâli'î, Âhî Çelebi'ye buluşup şimdi ben musâhabet itdügüm pâdşâh kakıyup Tâli'î'nün boynun ur diyü buyurur mı ve cellâd iki bir dimeyüp benüm boynum urur mı dir. Âhî Çelebi dahı belî dir. Tâli'î imdi bana ol musâhabet gerekmez ve zahm-ı nîş ile olan 'aselden yegdür bin kerre bekmez dir. Bu latîfe pâdşâh sem'ine vâsıl oldukda musâhabet itmeyicek boynın ur disek urmazlar mı ve kaydın gör disek görmezler mi buyurur ve bu sözden hâtır-ı şâhîde gubâr kalur ve her âyîne âyîne-i sînesinde inkisâr kalur.(AŞÇ.T, 647)

Padişah'tan yardım dileyen ancak onun sert mizacı dolayısıyla netice alamayan bir isim de Celal Çelebi'dir. Bir zamanlar padişah nezdinde çok yüksek bir yerde iken emekliye ayrılıp Manastır'a gitmek durumunda kalan Celal Çelebi, tüm feryâdına rağmen adalet görememekten şikâyetçidir:

CELÂL ÇELEBÎ: Ba'dehû Sultân Selîm pâdşâh-ı heft-iklîm oldukda emîr-i 'alem olup 'alem-misâl akrân u emsâl arasında ser-firâz ve mânend-i livâ-yı sa'âdet-pirây-ı sultânî cümleden bâlâ vü mümtâz olmuş idi. Lâkin ba'z-ı ashâb-ı devlet ve a'yân-ı hazret ile zindegânîsi olmanın zarûrî hizmet-i pâdşâhdan dûrî lâzım gelüp tekâ'üd ile yine Manastıra 'avdet ü mürâca'at itmiş idi. Ol hâlde bu matla'ı diyüp pâdşâha göndermiş idi.

Beyt : Bunça feryâdum işitdün dimedün dâd ideyin

Sen ki dâd itmeyesin ben kime feryâd ideyin(KHÇ.T, 266)

Sultan I. Selim'in gazap yönünü anlatmak için metinlerde yer yer Mirrîh-gazab ifadesinin geçtiği görülmektedir. Mars gezegenine karşılık gelen ve kızgınlığın, kan dökücülüğün sembolü olan Mirrîh, feleğin celladıdır. Yavuz Sultan Selim, Arabistan

fethi esnasında sohbet için birkaç kişi istemiş, devlet erkânı tarafından İshak Çelebi, Nihâlî Cafer Çelebi ve Köse Bozan gönderilmiş ancak uygunsuz davranışlar sergiledikleri için¹³ Mirrih gazablı padişah tarafından katillerine ferman verilmiştir. Sonrasında Sultan Selim bu kararından vazgeçmiş, onları affetmiştir:

İSHAK ÇELEBÎ: Merhûm-ı merkûm ser-defter-i ashâb-ı fezâ'il ü 'irfân ve ma'ârif ü kemâlât ile memdûh-ı zemân ve makbûl-ı devrân olmanın sipihr-i saltanatda âftâb-ı rahşân ve evc-i rif'at u eyâletde hûrşîd-i nûr-efşân olan iftîhâr-ı âl-i 'Osmân Sultân Selîm Hân -'Aleyhi rahmetü'l-meliki'l-mennân- 'Arabistân fethinde iken işgâl-i saltanattan kelâl ve tedbîr-i ahvâl-i mülk ü milletden melâl geldükde tenşît-i tab' u teşhîz-i hâtır için envâ'-ı ma'ârifde râsih ü mâhir bir kaç kimesne taleb itdükde erkân-ı devlet ve a'yân-ı hazret merhûm-ı merkûmı ve Galata kâdısı Burusalı Nihâlî Ca'fer Çelebiyi ve Mihalic kâdısı Köse Bozanı ta'yîn idüp yat u yarakların görüp huzûr-ı şâha gönderürler. Bunlar dahı varup pâdşâh-ı gerdûn-vakâr seyr ü şikâr üzre iken billerinde kılıçlar ve âlât ü esbâb-ı sefer ile el öperler. Pâdşâh-ı Mirrîh-gazab bunların terk-i edeb itdüklerine gazbân olup katillerine fermân ider. Âhir ol pâdşâh-ı sa'âdet-istînâs ber- fehvâ-yı âhir ve'l-kâzımîne'l-gayza ve'l-'âfine 'ani'n-nâsi'¹⁴ cerâ'id-i 'isyânlarına hatt-ı ihsân çeküp itdükleri günâhı 'afv ider.(KHÇ.T, 192-193)

Yavuz Sultan Selim'le ilgili Mirrîh-gazab ifadesinin geçtiği bir diğer hadise, padişahın İran seferi dönüşüne denk gelen zamanda, Tacizâde Cafer Çelebi'nin Amasya'da yeniçerilerin ayaklanarak paşaların evlerini basmaları neticesinde onları isyana teşvik ettiği iddiasıyla töhmet altında kalarak öldürülmesidir. Padişah, sonrasında Cafer Çelebi'yi hapse attırmakla yetinmeyerek öldürttüğüne çok pişman olmuş, çıkan yangına sebep olarak Cafer Çelebi'nin âh ateşini göstermiş, onun vücut harmanını hiddet eliyle yele verdiği için hayıflanmıştır:

¹³ Bkz: III. Bölüm, "Uygunsuz Davranışlar Sergilemek"

¹⁴ Âl-i İmrân-134 (Öfkelerini yutarlar ve insanları affederler).

CAFER ÇELEBİ: Rivâyet olunur ki merhûm Sultân Selîm-i hünerver eyyâm-ı hazar ve hengâm-ı seferde şeref-i sohbeti ile kâmrân hattâ siper-i pür-zafer-i Erdebil ve 'azîmet-i ceng-i Şâh İsmâ'ilde (Hazret)-i Mevlânâ-yı mezbûr ve Mevlânâ İdrîs ve Mevlânâ Halîmî ol Hâkân-ı memâlik-sitân ile feth ü nusret gibi hem-'inân olup neşr-i envâ'-ı ma'ârif ve bezl-i cevâhir-i hikâyât u letâ'if ile revân olurlardı. Âhirü'l-emr ber-fehvâ-yı

Mısrâ' : Ve eyyu na 'îmin lâ-yükeddiruhu'd-dehru

rûzgâr-ı pür-şiddet ü kahr mezâk-ı huzûrın zehr idüp Amasiyyada yeniçeri tâ'ifesiñün tahrîki töhmeti ile sadr-ı sadâretten saff-ı ni'âl-i felâket ve serîr-i riyâsetden meydân-ı siyâsete getürdi. Hikâyet olunur ki merhûm-ı merkûm katl olinacagın ma'lûm idinüp seyf ü nat' görüp tûg-i memâtla hayâtdan ümmîdin kat' itdükde mânend-i hâme-i düzebân hayli ceriyyü'l-lisân olup vâfir mevâ'iz u zevâhir ve hikâyât u nezâ'ir söyleyüp Hârûnü'r-reşîd Ca'fer-i Bermekîyi katl itdügine nâdim ve katl-i nefis idenleri ne mertebede günâhkâr ü âsîm oldugın 'ıyân u beyân itmiş. Lâkin bâd-ı ganîmet-i a'dâ-yı bed-sikâl âteş-i 'azab-ı pâdşâhîye ol denlü iştigâl virmiş idi ki katarât-ı nasâ'ih ü mevâ'iz ile teskîn olınmak emr-i muhâl ve mahz-ı hayâl idi. Nakl olunur ki ba'de'l-katl pâdşâh-ı Merrîh-gazab u Sikender-heybet mezbûrı katl itdügine muhkem nedâmet idüp mukarrebân-ı Hazreti niçün bana habs ilkâ itmedinüz diyü melâmet itmiş. Ol esnâda bezzâzistân ve etrâfında olan hâne vü dükkân derûn-ı âşık-ı nâlân gibi sûzân ve halk-ı cihân mânend-i ehl-i 'isyân mukîm-i cahîm ü nîrân olup şehir-i İstanbul başına odlar yakup zulm-i dehrden ol şâh berr ü bahra şikâyet ve zebân-ı âteşîn ile sûz-ı derûnın hikâyet iderdi. Rivâyet olunur ki Hâkân-ı merhûm ol âteşi bi'z-zât söndürmege mübâşeret itdükde Sinân Paşaya dimişler ki bu âteş-i pür-şerâr merhûm Ca'fer Çelebinün âh-ı âteş-bârının âsârıdır. Havfûm oldur ki anun âh-ı âteş-bârı kasr-ı vücûdumuzı sûzân ve serây-ı saltanat u eyâletimizi harâb u vîrân idüp seyl-i hûn-ı nâ-hakkı taht u bahtımızı seyle ve bâd-ı âhı sarây-ı Süleymânîmizi yile vire. Rivâyet olunur ki merhûm Sultân Selîm serîr-i saltanata cülûs itdükde ve medâric ü me'âric-i saltanata râki oldukda iki zât-ı sûtûde-sıfâta mülâkî olduk ki biri Mü'eyyedzâde ammâ ki ne fâ'ide pîrligine irmişüz ve biri Tâcîzâdedür ki dest-i tehevvrle hırmîni vîrân idüp yile virmişüz diyü buyururlarmış.(KHÇ.T, 259-260)

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde, Sultan I. Selim'in vezirlerinden olan ve

Remzî mahlasıyla şiirler de kaleme alan Pîrî Mehmed Paşa bahsinde, padişahın kahr

ve şiddet ile pek çok kişiyi öldürdüğü vurgulanarak, onun veziri olarak hayatta kalmış olması yönü ile övülmekte ve Yavuz ile ilgili meşhur beyit zikredilmektedir:

REMZÎ (PÎRÎ PAŞA): Merhûm-ı merkûmun ‘ulüvv-i şân ve sümüvv-i mekân kemâl-i nısfet ve ‘adâlet ü re’y-i tedbîrde isâbet idüp umûr-ı dîn ü devlet ve nizâm-ı mülk ü milletde sâhib-i âyet üzre olduğına delîl ü bürhân bu yeter ki kâsir-i ekâsire-i Îrân u Tûrân ve hâdim-i kasr-ı Kayasıra-i cihân olan iftihâr-ı Âl-i ‘Osmân Sultân Selîm Hân gibi pâdşâh-ı hünerver ve şehensâh-ı ‘adâlet-güstere vezîr ü müşîr idi. Fi’l-vâki’ pâdşâh-ı merkûmun ‘âdet-i marziyyesi ol idi ki çemenzâr-ı rûzgârda mânend-i çenâr hakk-ı gayra dest-i tatâvili dırâz iden vûzerânun berg ü bâr-ı vücûd-ı pür-âzârın kat’ ve bûstân-ı ‘adâlet ü sedâddan hüsn ü hâşâk cism-i mazarrat-nihâdların kâl’ u kam’ idüp her birin envâ’-ı kahr u şiddet ile tu’me-i tîg-i zehr-âlûd siyâset iderdi. Hattâ ol zemânda dimişlerdür.

Rakîbün ölmesine çâre yokdur

Vezîr ola meger Sultân Selîme (KHÇ.T, 393-394)

Sultan Selim’in pişmanlık yaşadığı bir hadise de Revânî ile ilgilidir. Trabzon’da şehzadelîği esnasında sohbet meclisine dâhil olan ve yanında hayli itibar bulan şair, birtakım davranışları yüzünden tüm mallarına el konularak Arabistan’a gönderilmiş, ancak sonrasında Sultan bu yaptığına pişman olmuş, Revânî’nin peşinden onu geri getirtmek üzere adam göndermiştir. Revânî ise bu olay üzerine otuz yıllık emeğinin bir anda yele gitmesine, ayaklar altında kalmasına hayıflanarak kendi hâline acımış, padişah’tan “hay dilek” diyerek aman dilemiştir.¹⁵

REVÂNÎ: Edirnedendür. Sultân Selîm-i Kadîm Trabzonda şehzâde iken dâhil-i meclis olup musâhabet ü münâdemet ile yanında küllî vakâr u i’tibâr buldukdan sonra kendüden pür-nâdire sâdire olmagla müsâdere olunup cemî mâ-meleki alınıp uryân

¹⁵ Dilek sözcüğünün af, şefaet, aman anlamları için bkz: Esra Egüz, “Dilek Kelimesinin Klasik Türk Şiirinde Farklı Kullanımları Üzerine”, **IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Ankara 2012, s. 421-430.

kalup cânib-i Arabistâna revân oldukda ol şâh-ı cihân itdügine peşimân olup ardınca
âdem gönderüp yoldan döndürdükte bu gazeli diyüp göndermişdür.

Ne aceb gerdiş -i âlem ne aceb devr-i felek
Bir iki demde yele vardı otuz yıllık emek

Beni bir ehremene kıldı felek şimdi esîr
Kanı ol dem ki benüm hidmetüm eylerdi felek

Nice at nice yedek şöyle piyâde kaldum
Binicek olsa idi sâyesi yiterdi yedek

Pây-mâl oldı piyâde kulun ey şâh-süvâr
At başunı çekerek hây dilek hây dilek (BEY.T, 78-79)

Gelibolulu Âlî de *Mevâidü'n-Nefâis*'te Yavuz Sultan Selim için “Selim Han-ı gazûb” ifadesini kullanmaktadır. Ancak Âlî'nin burada padişahın sofraya yalnız başına oturması tercihindan hareketle daha çok kibir yönünü eleştirdiği görülmektedir. Sultan I. Selim'e kadar Osmanlı tahtındaki padişahlar, çocukları, dostları hatta vezirleri ve musahipleriyle birlikte sofraya otururlar, birlikte yemek yerler, “biz padişahız, başkalarının bizle beraber oturması caiz değildir” demezlermiş. Ancak Sultan I. Selim devrinden itibaren, Âlî'nin eserini yazdığı döneme tekabül eden Sultan III. Mehmed devri de dahil olmak üzere padişahlar bu birlikte yemek yeme âdetini bırakmışlardır.¹⁶ Gelibolulu Âlî bu yalnız kalma isteğinin öfkeli padişahın nefsinin teskin etme ve fitne ve karışıklık ihtimalini def etme maksadından ileri geldiğini

¹⁶ Luigi Bassano da Kanuni Sultan Süleyman'ın daima yalnız yemek yediğine dikkat çekmiştir: “Fazla eğilmeden yemeklerini alabilmesi için sultanın yediği yiyecekler oturduğu yerden bir karış yüksekliğinde olan bir masanın [sofra] üzerinde yerleştirilir. O daima yalnız başına yemek yer, arada bir ve çok nadiren de olsa oğullarından biriyle birlikte yer, çünkü onlar yanında değildir, İstanbul'dan epey uzakta kalan saraylarında yaşarlar.” Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangı), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.58.

düşünmektedir. Henüz babasının sağlığında saltanata ulaşması, yaşça kendisinden büyük dört kardeşinin gece gündüz canına kast etmesi padişahı yakınlıktan uzaklaştırıp yalnızlığı seçme yoluna götürmüştür:

Mülûk-ı selef ve selâtîn-i sâhib-i şeref evlâd u ashâbı ile sofraya sunarlardı. Hattâ vüzerâ ve musâhibleri ile me'an yimeklenürlerdi. Aslâ kendülere imtiyâz virmezlerdi. "Biz pâdişâhız bizümle gayrûn hem-sofra olması câiz degüldür dimezlerdi. Şehr-i yârân-ı âl-i 'Osmândan yedinci pâdişâh-ı zî-şân olan Sultân Bâyezid Han bin Muhammed Hân vefâtına dek bu ihtilât mukarrer idi. Andan sonra câlis-i serîr olanlardan Mısır fâtihi Sultân Selîmden hâlen fermân-rân-ı cihân Muhammed Han bin Sultan Murâd Hân-ı kerîme gelince ki beşinci pâdişâh-ı 'âlî-câhdur. Gerek evlâd u 'ıyâli ile gerekse musâhibleri ve sâir 'âlî ile bir sofraya sunmak ve selef pâdişâhları gibi yimeklenüp ni'mete me'an tenâvül kılmak kânûnı bi'l-küllîye tebâhdur. Gâlibâ bu vahşete bâdî olan Selîm Hân-ı gazûb bu hâleti teskîn-i nefis-i mergûb ve def'-i ihtimâl-i fitne vü âşûb için ihtiyâr itmişler. Ya'nî vâlid-i mâcidünün hâl-i hayâtında vâsıl-ı saltanat olması ve kendüden müsinn dört nefer birâder-i büzürg-teri şeb u rûz vücûd-ı pür-cûdına kasd-ı fâsid üzre idüğü ta'ayyün bulması ile ülfetden geçüp tecennüb tarîkına gitmişdür ki münâsebet ile nazm eyledi. (MEV.N, 332)

Âlî, padişahın bu yönü ile ilgili söylediklerini bir şiir ile de pekiştirmekte, padişahın yalnızlığı tercih etmesine kibir dışında haklı bir gerekçe aramaktadır. Ona göre, Sultan Selim bir cevher, diğerleri araz olduğu için kendisini öfke ile korumuştur. Eğer bu davranıştan (beraber yemek yememe) kasıt kibir ise böyle bir sultana bu özellik yakışmamıştır. Âlî şiirini "Süleyman da olsa İskender de olsa kendisine denk olduğunu bilirken neden böyle bir işe cüret eder, neden kibirlenmeyi kendisine âdet edinir?" sorusuyla sonlandırmaktadır:

Kendü nefsin hırâset idi garaz
Cevher idi o gayriler çü 'araz

Kibriyâ kasdın itmiş ise murâd

Öyle sultâna hayfdur bu nihâd

Ger Süleymân idi ger İskender
Kendüden olduğın bilür bireber

Pes neden böyle fi'le cür'et ide
Kendüye kibriyâyı 'âdet ide (MEV.N, 332)

2.1.1.6. Sultan I. Süleyman

1520-1566 yılları arasında yüzyılın yaklaşık yarısında tahtta kalan, “Muhteşem” veya “Kanûnî” isimleriyle de anılan onuncu Osmanlı padişahı, Sultan I. Süleyman’dır. Sultan Süleyman, içeride uygulanan adalet anlayışı ve kanunların yaygınlaştırılmasındaki gayreti, hanedanın kendi içindeki çekişmeleri gölgede bırakacak derecede ona unutulmayacak bir ad sağlamış, daima özlenen ve hasretle anılan bir çağın temsilcisi olmuştur.¹⁷

Sultan Süleyman, kaynaklarda özellikle Şehzâde Mustafa olayında karısı Hürrem Sultan ile veziri ve damadı Rüstem Paşa’nın tesirinde kalarak yanlış kararlar vermesi yönüyle eleştirilmektedir. Şehzade Mustafa’nın ölümünün ardından sağ kalan oğulları Bayezid ve Selim arasında geçen mücadele esnasında da bu tesir yer yer devam etmiştir.¹⁸

¹⁷ Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I**, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s.109.

¹⁸ Bu konu şehzadeler kısmında incelendiği için burada yeniden üzerinde durulmamıştır.

Hürrem Sultan, kızı Mihrimah ve damadı Rüstem Paşa ile birlikte padişah üzerinde etkili bir siyasi hizip hâline gelmiş, bu hizip Şehzade Mustafa olayında önemli rol oynamıştır.¹⁹ I. Süleyman, damat sadrazamları sarayın alışılmış bir parçası hâline getirmiş, veziriazamları Lutfî ve Kara Ahmed paşalar kız kardeşleri ile, Rüstem Paşa kızıyla, son iki sadrazamı Semiz Ali ve Sokullu Mehmed paşalar torunlarıyla evlidir. Daha sonra Koçi Bey tarafından çok eleştirilecek olan bu uygulamalar Osmanlı hanedanının damat vezirler, padişah hanımları ve valide sultanlar gibi toplu bir siyasi ağırlık oluşturma sürecini başlatmıştır denilebilir.²⁰ Sultan I. Süleyman'ın bu yönüne yabancı yazarlar tarafından da dikkat çekilmiş, asil soy ve kana saygı duymadığı vurgulanmıştır:

Asil soy ve kanı bir hiçe sayıp böyle bir şeye saygı duymadan kızlarını ve kızkardeşlerini aşağılık esirleri ile evlendirir. O derece aşağılık ki biricik kızını eş olarak alan Rüstem'in ailesi Bosna'da toprağı çift sürüp çapalamakla meşguldür. Aslında esirlerini soylulaştırarak onlara paşa ünvanını verdiği de doğru. Soysuz doğmasına rağmen Lutfî'ye kız kardeşlerinden birini [Şah Sultan] ve 'birinci paşa' ünvanını verdi.²¹

Sultan Süleyman pek çok padişah gibi gazap yönüyle de eleştirilmiştir. XVI. yüzyıl şairlerinden Ulvî, Turak Çelebi'nin ölümü üzerine bir şiir yazmış, padişah ise bu şiirden huzursuz olduğu için Ulvî'nin katline ferman vermiştir. Bunu öğrenen Ulvî, korkudan titreyerek firar etmiş, uzun yıllar seyahat etmek durumunda kalmıştır. Ancak Sultan II. Selim tahta geçtiğinde geri dönebilen Ulvî, mansıb ve mertebe sevdasında

¹⁹ Emecen, **a.e.**, s.162.

²⁰ Emecen, **a.e.**, s.162.

²¹ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.61.

olmayıp meyhane köşelerinden bir adım bile dışarı atmamış, gönlünün bu perişanlığı yüzünden divan tertip edememiştir:

'ULVÎ: Ba'dehû Turak Çelebi İstanbula gelüp murg-ı rûh-ı cennet-âşiyânı gülistân-ı cinânda mekân idüp ser-hayl-i şehîdân oldukda 'Ulvînün bu matla'ı dâstân olmuş idi.

Nazm : Dil harâbe varıyor sîneye cânân gelsün

Şehri hâlî komasun tahtına sultân gelsün

Merhûm sâhib-kırân Sultân Süleymân Hân bu ma'nâdan bî-huzûr olup habs ve katl-i 'Ulvîye fermân itdükde cûş u hurûş-ı deryâ-yı gazab-ı sultândan hâ'if ü hirâsân ve mânend-i berg-i bîd-lerzân oldukda tabanı karada koyup karârı firâra tebdîl ve huzûr-ı hazârı meşakkat-ı sefere değışüp âftâbvâr bir burcdan burc-ı âhire tahvîl itmiş idi. Bâd-ı sabâ gibi dünyâyı seyr ü temâşâ ve enhâr-ı cûybâr gibi her vâdiye güzâr ve niçe dühûr u a'sâr geşt ü seyâhat ihtiyâr itmiş idi. Ba'dehû pâdşâh-ı heft-iklîm Hazret-i Sultân Selîm taht-ı saltanata cûlûs itdükde Monlâ Çelebi ile gelüp isâle-i emr-i pâdşâhî ile mülâzım olmuş idi. Ol zemândan berü ser ü kâr-ı menâsıb u merâtibde olmayup gâhî ba'z-ı ümerâ vü vüzerâ ile münâdim ü musâhib olmuş idi. Hâlâ dahî ol mertebeden kalup hum-ı mey gibi sâkin-i mey-hâne olup gûşe-i kâşânedan bir kadem taşra çıkmaz ve sâgar- misâl şarâb-ı nâbsuz hareket kılmaz olmuşdur. Ol ecden tertîb-i dîvân itmeyüp dil-i âşüftesi gibi eş'âr-ı belâgat-şî'ârı perîşân kalup Süreyyâ-sıfat muntazam olmaga imkân olmadı.(KHÇ.T, 578)

2.1.1.7. Sultan II. Selim

Sarı Selim olarak da bilinen Sultan II. Selim, Sultan Süleyman'ın oğludur ve on birinci Osmanlı padişahı olarak 1566-1574 yılları arasında tahtta kalmıştır. Atalarının aksine herhangi bir büyük sefere çıkmayan ve Topkapı Sarayı'nda vefat eden ilk Osmanlı hükümdarı olan Selim, devletin neredeyse bütün işlerini veziriazamı Sokullu

Mehmed Paşa'ya devretmiş olmasıyla tanınmakta, ilerde sarayla bütünleşen padişah tipinin ilk örneğini oluşturmaktadır.²²

Yabancı kaynaklarda daha çok içki müptelâlığı yönüyle ele alınan II. Selim tezkirelerde tıpkı babası ve dedesi gibi gazap yönüyle eleştirilmektedir. Selim'in gazap ateşiyle yanan şairlerden biri, şehzadelğinde sohbet arkadaşlığı ettiği Derûnî'dir. Derûnî, yazmış olduğu muhammes yüzünden yumuşaklık dağından hışım seline geçmiş, âdetâ cennetten kovulan şeytan gibi Selim'in katından uzaklaşarak günde bin kere ölmek zorunda kalmıştır:

DERÛNÎ-İ DİĞER: Merhûm Sultân Selîm-i Sâînün şehzâde iken meclis-i üns ü bezm-i hâssına dâhil olup ser-menzil-i lutf-ı şâmiline vâsıl olmuş idi. Lâkin

Şi'r : İza ente ekremte'l-kerîme melektehu

Ve in ente ekremte'l-le'im temerredâ

fehvası zuhûr idüp mûcib-i habs-i tabî'at ve denâ'et-i cibilleti üzre ol şehzâde-i 'âlî- şânun sahâ'if-i ni'am u ihsânına rakam-ı 'ukûk u küfrân çeküp bu muhammesi ol zemânda bağladuğı vâsıl-ı derîce-i gûş-ı sa'âdet-iktirânları oldukda karîb oldı ki âteş-i gazab-ı pâdşâhâne fûrûzân olup ol kûh-ı hilmden seyl-i hışm revân ola. Ammâ ki hakîmâne mezbûrî günde bin kerre öldürmek kasdıyla âstân-ı sa'âdet-âşiyânlarından merdûd idüp şeytân-misâl na'im-i cinândan matrûd itdiler. Ol muhammes budur.

Şi'r : Ol dem ki fenâ buldı şehir-i dil-âbâdum

Hîç nesneye meyl itmez bu hâtır-ı nâ-şâdum

Şimdi garazum bu kim anlamıya hîç âdem

Ey bu'l-heves-i devlet mahmûr-ı mey-i gaflet

Şimden girü dünyâyı al sana bağışladum(KHÇ.T, 354)

2.1.1.8. Sultan III. Murad

²² Feridun Emecen, *İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II*, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s.15.

II. Selim'in oğlu olup 1574-1595 yılları arasında tahtta kalan Sultan III. Murad, on ikinci Osmanlı padişahıdır. III. Murad dönemi, tarih kitaplarında genellikle otoritenin sağlanamaması sebebiyle vezir Sokullu Mehmed Paşa'nın idaresinde geçen ve kadınların sarayda çok fazla baskı kurduğu bir devir olarak anlatılmaktadır.

III. Murat, Babası II. Selim gibi herhangi bir sefere çıkmamış, askerî bir harekâtta bulunmamış ve dolayısıyla savaş tecrübesi de yaşamamış ilk hükümdar olarak bilinmektedir ancak dönemi XVI. asır Osmanlı klasik çağının gerek ilim gerekse sanat, edebiyat ve kültür alanlarında doruk noktalarından biri sayılır. Klasik Osmanlı tarihçileri, sonraki dönemlerde ağırlığını iyice gösterecek kriz yıllarının başlangıcı olarak onun saltanatı zamanına atıf yaparlar.²³

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin hemen başında dönemin padişahı III. Murad'a övgü ve dualarını ilettikten sonra padişahın yerine getirmediği sorumluluğu noktasında vezirler üzerinden eleştiride bulunur. Âlî, padişaha tıpkı ecdatları gibi padişahın bizzat askeri işlerle uğraşmasını, halkla ilgilenmesini ve devlet yönetimini bıraktığı vezir ve vekillerin hâlini sormasını yani devlet işleriyle ciddiye ilgilenmesini tavsiye etmektedir. Emr-i tevkil yani vekil tayin etme işi çok önemlidir ve dikkatli bir şekilde, adâlet doğrultusunda yapılması gerekmektedir. Âkil kimseler dururken gafilleri tayin etmek, haklı ve insaf sahibi kimseler varken bıyık altından gülenleri, sürekli birilerini övenleri seçmek halka adetâ zulümdür. Padişahın raiyyetinde kendisinden üstün birinin olması Allah'a, peygambere ve Müslümanlara ihanettir:

²³ Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II**, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s. 41.

Hâlâ ki pâdişâh-ı cihân fermân-rân-ı sâmi-mekân güzîde-i havâkîn-i kader-tüvân sûtûde-i düdmân-ı Âl-i ‘Osman Sultân Murad Hân bin Selîm Hân *Allâhümme eyidhi ilâ-inkırâzi’l-izmân* ecdâd-ı emcâd-ı ‘izâm ve âbâ-i büzürgvâr-ı ma’âlî –makâmları ihtiyâr itdükleri üzre tettebbu’-ı ahvâl-ı enâmı vüzerâsına tavsiyet ve tecessüs-i havâdis-i şuhûr u a’vâmı vükelâsına tevliyet buyurup bizzât ‘asâkir-i deryâ-makâtırla ihtilâtları düşvâr ve umûr-ı cumhûr bi-nefsihi takayyüdleri hilâf-ı ‘âdet-i ahyâr olmanın nehc-i ‘adâlete meyelân mücerred vüzerâsına lâzım bir mazmûn-ı nasfet-nişân olup egerçi ki vüzerâdan sâdır olan mahâyif-i bî-intihâ kendülerin te’vil-i şerîfleri mûcibince “Hiçbir suçlu başkasının suçunu yüklenmez” nass-i şerîfine mâ-sadak-ı hikmet-ârâ olumışlardır. Velâkin emr-i tevkilde tettebbu’-ı dikkat-karîn zimmet-i himmet-i selâtîne lâzime-i ‘adâlet-âyîn olup ‘ukalâ tururken gufelâ kullanılmak muhakk u munsiflar varken rîş-hand ü sitâyîşle muttasıflar ihtiyâr olunmak zulm ‘ale’l-‘ibâda ruhsat gibi oldukdan mâ-‘adâ “Raiyyetinde, kendisinden derece bakımından daha yüksek birisi olduğu halde kim ki, insanların işlerini boynuna geçirirse (üzerine alırsa), muhakkak o Allah ve Rasulüne ve Müslüman cemaatine hiyanet etmiştir” fehvâsına kendüleri mîsdâk-ı sadâkat-rehîn itdükleri gün gibi hüveydâ olur. (NUS.S, 282-283)

Âlî, padişaha tavsiye niteliğindeki sözlerini uyarı tonuna doğru çevirir. Zulmün karanlığına rıza vermek, adalet güneşinin batmasına sebep olacaktır. Müslümanların hazinesi, Allah’ın emanetidir ve bu emaneti hak etmeyenlere vermenin nasıl bir musibet olduğu mutlaka ortaya çıkacaktır. Ve bu konuda bilmezlik ya da özür söz konusu olmayacak, vekillerin işlerinden habersiz olunursa sual gününde sorulacaklara doğru cevap verilmeyecektir:

Ve zulmet-i zulme rızâi ‘adâlet mihrinün kûsûfını iktizâ idüp beytü’l-mâl-ı müslimîn ki vedî’at-i hâliku’l-âlemîndür nâ-sezâlara virilmek özge ma’siyet ve nâ-mahallere revâ görülmek turfa musîbet idügi de kemâ yenbegî bürûz u zuhûr bulur. Bu bâbda aslâ tecâhül ‘özr olmaz. Ve vükelâ hâline tegâfûl yevmü’s-su’âlde cevâb-ı bâ-savâb olması sübût bulmaz. (NUS.S, 283)

Âlî, bu sözlerinin ardından padişahın vekillerini tayin ederken alması gereken sorumlulukla ilgili ehliyet, liyakat ve rüşvet konusuna da değinen bir şiir söyler. Ona

göre, eğer önceki padişahlar vekillerini tettebbu etmeselerdi din ve devlet zeval bulurdu ve böyle bir gelecek mümkün olmazdı. Herkes bir emre memur olmuştur ve hizmetinde kusur etmemiştir. Şahların hizmeti ise adalet ve kısmet meclisinde doğru bir şekilde hareket etmektir. Makam ve mevki işin ehline düşmezse asker de ah dumanı gibi dağılacaktır. Vekiller rüşvetten el çekerlerse akıllı kimseler mansıp alabilecektir:

Bizden evvel eimme-i hulefâ
İtmeyeydi tettebbu'ı vükelâ

Dîn ü devlet bulırdı belki zevâl
Mümkün olmazdı böyle istiklâl

Oldu bir emre her kişi me'mûr
İtmedi hidmetinde hiç kusûr

Şehlerin hidmeti 'adâletdür
Bezm-i kısmetde istikâmetdür

Ehline düşmeyince mansıb u câh
Tağılur dūd-ı 'ah gibi sipâh

İrtişâdan ki el çeke vükelâ
Mansıba dest-res bulur 'ukalâ (NUS.S, 284)

XVI. yüzyıl tarihçilerinden Selânikî, eserinde Sultan III. Murad'ın saç, sakalı, boyu gibi fiziki özelliklerini tasvir ettikten ve ata binme, silah kullanma gibi yeteneklerinden söz ettikten sonra onun döneminde olanlar üzerinden eleştirilerini dile getirmektedir. Sultan Murad, oturduğu yerden, saltanat tahtgahından düşmanlara müdahale edip galibiyetler kazanmıştır. Kızılbaş sorunu için on iki yıl boyunca doğuya asker göndermiş, Tebriz'i ele geçirerek kale yaptırmıştır. Bu uzun süren savaş dönemi,

devleti mâlî açıdan yıpratmış, dirhem ve dinar bozulmuş, şâhî sikkesi ayarı bozulup hileli hâle gelince fiyatı düşmüş ve revaçtan düşerek geldiği yere geri gitmiştir :

Sultân Murad bin Sultân Selim Han-ı magfûr-ı cennet-mekân hûb sûretlü, açık kaşlu, kara gözlü, degirmi kumral sakallu, yassı yagınlı, sînesi çok, vasatü'l-kâmet, semüzyüğe mâ'il, akbenizlü, bâzûsı kuvvetlü, silahşor atda cüst ü çâlâk, heybetlü Pâdişâh-ı bî-dâr u kâmgâr idi. Dâ'im oturduğu tahtgâh-ı saltanatından a'dâ-i dîn ü millet üzere galebe idüp hasm-efken ve mansûr u muzaffer olup düşmen sımakda idi. Ve Kızılbaş melâ'inün kal' u kam'ı bâbında mucidd ü sâ'î olmagla on iki yıl ale't-tevâlî diyâr-ı Şark'a asâkir-i zafer-şi'ârı serdârlar ile sürdi. Güzîde-i memâlikin kabza-i iktidâra getürüp, dârü'l-mülk-i Tebrîz-i aldı kal'a yaptırdı. Ve bu sebeb ile dirhem u denânîr ahvâline ihtilâl geldi. Gîtükcce sîm ü zer kıymete çıkdı. Serhadd-i mansûreden Şâhî sikkesi magşûş u müşevveş kemayâr olup, aksâ-i Rûmili'ne dek geçdi. Bi'l-âhire ednâ bahâya takdîr olunup, revacdan kaldı. Yine geldügi yerlere gitdi. (SEL.T1, 427)

Bu sebeple tüccarlar malları yüksek fiyatlardan satmaya başlamış, yiyecek ve giyeceklerin narhları artmıştır. Osmanlı parası yüz dirhem gümüşten dört yüz akçe eksik iken iki katına çıkarak sekiz yüz akçe eksik hâle gelmiştir. Böyle olunca ulufe alanlar aldıkları altın ve kuruşun yarısını almaya başlamışlardır. Şark'a giden komutanlar askerlerin sayısını artırmış, çoğuna terakkiler verilerek devletin haşmeti ve şevketi artmış ancak bu büyümeye bağlı olarak hazine masrafları da çok büyük ölçüde artış göstermiştir. Hazinesinin geliri giderine denk gelmeyince sıkıntılar baş göstermiş, kalem ve kılıç erbabı insafı bırakıp peşkeş ve hediye adı altında rüşvet almaya, rüşvetsiz mansıp vermemeye başlamışlardır. Bu hadiselerin neticesinde ehil olmayan kimseler devlet yönetimine geçmiş, devlet hazinesi onu yönetmeyi bilmeyenlerin eline düşmüştür:

Ve bu vâsita ile tüccâr metâ'ı girân-bahâya satılır oldu. Melbûsât u me'kûlât es'ârı arttı. Kânûn-ı kadîm-i Osmânî yüz dirhem gümüşden dört yüz akça kesilü iken sekiz yük akça kesilmege ruhsat virildi. Ve bi'l-cümle ulûfe-horlar evvelden aldıkları altunun ve guruşun nısfın alır oldılar. Ve diyâr-ı Şark seferlerine giden serdârlar kapu kulların arturup ve umûm üzre terakkîler virmek ile nefer ziyâde olup, haşmet u şevket-i devlet izdiyâd bulmagla Hazîne-i Âmire masârîfî u ihrâcâtî fevka'l-hadde yetişdi. Îrâd-ı Hazîne-i Âmire masrafa kifâyet itmeyüp, azîm muzâyakalar çekilmege başladı. Ve erbâb-ı seyf u ashâb-ı kalem cadde-i insâfdan hurûc idüp, pîşkeş ü hedâyâ nâmiyle, rüşvetsiz mansıb u hizmet virilmeyüp, nâ-ehl ü nâ-revâ gelüp sadr-ı hükûmete geçdi. Beytûlmâl hâkimleri tîz tebdîl ü tagyîr olmak ile mahsûl-i mülk nâ-kârdânlar eline düşdi ve tekâlîf-i şâkka-i saltanat ale't te'âkub ve't-tevâlî re'âyâ-yı memleket üstüne müteceddidü'l-emsâl tahmîl olunur oldu. (SEL.T1, 427-428)

Selânikî, bu olanların devlet otoritesini sarstığını, asker ve reayanın padişaha saygısını yitirip küstahlaştığını hatta dil uzatmayı geçip el uzatmaya başladıklarını ifade etmektedir. Herkes kendince bir düzen tutturarak istediğini yapmaya başlamış, haksızlık ve zulme dayanamayan halk, İstanbul'a gelmiştir. Önceki padişahların kurduğu tüm düzen bozulmuş, halkın yöneticilere karşı utanması, korkusu veya rağbeti kalmamıştır. Selânikî, padişah III. Murad'ın aslında hükümdarlık ve padişahlık kaidelerini çok iyi bildiğini de vurgulamaktadır:

El-hâsılü'l-kelâm ra'îyyet nâ-fermân ve leşker-i saltanat Pâdişâh üstüne dilîr ve hükkâm hürmetsiz olup, dil uzatmakdan geçüp el uzatmaga başladılar. Her kişi istediğün ider oldu. Bu uslûb ve âyîn üzre etrâf u eknâf-ı memleketde kimse ârâm u karâr itmeyüp cevri ü zulm ve bî-dâddan İstanbul'a gelüp sıklet nihâyetin buldu Ma'îşet ahvâlî gâyetde sa'b u müşkil oldu. Mütekaddimînün zabt u rabt eyledüleri nizâm u intizâm bi'l-küllîye kaldı. Vüzerâ-i izâm ve ulemâ-i kirâmda istiklâl komayup, tîz ref olunmagla halkun hükkâmdan havf u hicâbı götürüldü, ragbet kalmadı. Ve Pâdişâh-ı magfûr-ı kâm-âgâh cihandârlık âyînini ve Pâdişâhlık kâ'idelerini gâyet a'lâ bilürdi. (SEL.T1,428)

Beyânî Tezkiresi'nde de tarih ve siyasetname kitaplarındaki bu bilgileri destekler mahiyette bilgiler yer almaktadır. Beyânî, Sultan Murad'ın oturduğu yerden asker ve

devlet adamı göndermek suretiyle fetih yaptığını, halkın durumunun kötüleşerek ayaklar altında kalmasına dikkat göstermediğini vurgulamıştır:

Zikr-i Pâdişâh-ı Âlî-Nejâd Sultân Murâd Hân İbn-i Sultân Selîm Hân: Hicret-i nebeviyye عليه من خالق البريه اكمل التحيه'nün tokuz yüz seksen iki senesinde zimâm-ı tasarruf-ı cihânânî kabza-i irâdetine tefvîz olındukda diyâr-ı Şîrvân ve memâlik-i Revân ve Âzerbâyçânı feth ü teshîr semtine inân-ı himmetleri munsarif olup ve fi'l-vâki oturdıkları yirden ba'zı vüzerâ vü asâkir-i bî-girân irsâl itmekle ve memâlik-i firâvân teshîr idüp memâlik-i mahrûsasına zamîme kılmışdur. Lâkin kendi re'âyânun pâ-y-mâl u muhtâlû'l-ahvâl olduğundan mübâlât itmeyüp âlemün intizâm-pezîr olmakdan kalmasına bâ'is olmuşdur.

تمنوني الخير الكثير وليتني
نجوت كفاحا لا علي ولا ليا

عفاه الله عما فعل

Kadınların dahli ve çocuklarının fazla oluşu padişahın devlet işleriyle ilgilenmemesine yol açmış, masraflar artınca da her yönden rüşvet kapıları açılmıştır. Ekonominin bozulmasıyla birlikte mallar yetişmemeye başlayınca, taşradan İstanbul'a devlet erbabı için zahire getirtilmeye başlanmış, bunlar adeta stoklanmış ve kıtlık baş göstermeye başlamıştır.²⁴ Etin okkası on beş, yağın okkası elli, mum yağının okkası otuz, bir tavuk elli ve bir yumurta bir akçeye satılır hâle gelmiştir. Mazlum halkın âhı göklere ulaşmıştır ancak bunu kimse görmemektedir. Bunlar âdeta kıyamet alametleridir. Beyânî, bu durumun düzeleceğinden ümitsiz bir şekilde rıza, teslim ve nefis terbiyesi önermektedir:

Bundan mâ-'adâ kesret-i mu'âşeret-i nisâyla ve tevfir-i civârı ve teksîr-i evlâdla mukayyed olmagla masârif ü ihrâcât ziyâde olmagın ebr-i âb-ı irtîşâ her cânibden meftûh olup erbâb-ı devlet ve erkân-ı saltanat dahı ملوكهم دي على الناس diyüp her cânibden kovulup ve kendüye mürebbî vü mu'allim ü nâsîh olıcak kimesneler

²⁴ Bkz: I. Bölüm, "İktisadi Alana Yönelik Eleştiriler"

هر عيب كم سلطان بيسند هنرست

diyüp ve şeyhi ve mürîdi ve mürşidi olan kimesneler dahı sen vâsıl-ı Hakk oldun
من سبقت له العناية لم تضره الجناية diyüp ve bi'l-cümle sıgâr u kibâr nisâ vü ricâl tahsîl-
i mâlâ iştigâl üzre oldılar diyü bu mertebe ile dahı kalmayup ve bu kadar malla kanâ'at
gelmeyüp müdebbirân-ı memâlik olanlar ticâret semtine sâlik olup taşradan İstanbula
gelen zahîreyi ashâb-ı devlet ve erbâb-ı miknet alup der-mahzen itmekle ve kimini dahı
mîrî içün alup behâları virilmemekle âlemi kaht u galâ bir mertebe ihâta vü istilâ eyledi ki
lahmün vakıyyesi on beş akçeye ve yagun vakıyyesi elli akçeye mum yagının vakıyyesi
otuz akçeye bir tavuk elli akçeye ve bir yumurda bir akçeye satılır oldu. Dûd-ı âh-ı
mâzlûmân âsmâna peyveste olur. Lâkin eseri asla zâhir olmaz. Eşrât-ı sâ'at temâm-ı
nümâyân olmuştur. Şimdengirü âlem-i salâh-pezîr olmakdan kat-ı ümîd idüp cemî
fukarâya husûsıyla sulehâya lâzım olan bu cümleyi kazâ-yı Rabbânî vü belâ-yı âsmânî
bilüp rızâ vü teslîm ile nefsinı tavnî ve hatırı teskîn eylemekdür **لحكم الله الواحد القهار**.
Müretteb ü mükemmel dîvân-ı bâ-ünvânı vardır. Gâhî Arabî vü Fârisî ebyât mezc
itmişdür. Çendân âlemi yokdur. Eş'ârı ekser meşâyih kelimâtına taklîd itmekle
muvahhidâne vü ârifânedür ve basît ü sâde olan eş'ârı cümlesinden râcihdür. Bu eş'âr ol
hudâvendigâr-ı zevâl-iftihârün güftâridur.(BEY.T, 19-20)

2.1.1.9. Sultan III. Mehmed

XVI. yüzyılın son hükümdarı ve devletin on üçüncü padişahı olan III. Mehmed, 1595-1603 yılları arasında tahtta kalmıştır. Kanuni Sultan Süleyman'dan sonra ordunun başına geçerek yeniden uzun mesafeli bir sefere çıkan ilk sultan olan III. Mehmed'in döneminde sarayın devlet işlerine olan müdahalesi kendisini daha açık şekilde göstermiştir. Özellikle annesi Safiye Sultan ve damatlarının devlet işlerinde öne çıktıkları bilinmektedir.²⁵

Selânikî Mustafa Efendi'nin tarihinde "Halk cum'a namazın kılup va'z u nasîhat dinlerken nâgehânî gulgule ve fitne eyledükleridür" başlıklı bölümün altında

²⁵ Feridun Emecen, **İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II**, TDV İSAM Yay., Ankara 2018, s.93.

anlatılanlar, halkın III. Mehmed ile ilgili düşünceleri hakkında ipuçları vermesi bakımından dikkate değerdir. Muharrem ayında Sultan Süleyman camiinde bir cuma namazından sonra kürsüde vaiz Emir Abdülkerim Efendi halka tefsir ve hadis naklederken kadı ve müderrislerden bir grup ulema ayağa kalkıp “Bunları niçin anlatıyorsun, padişahımız ve erkânı sefere çıkıp gaza ve cihada gitmiyorlar, din düşmanları ehl-i İslam’ı esir ediyor ve tevhid ehlinden müşrik geliyor, ne duruyorsun” diyerek vaizi kürsüden indirirler ve “nefir-i âm” yani genel seferberlik hâli ilan ederler. Hengame ve gürültüyle yollara düşerek şeyhülislamın yanına giderler ve “Kahve erbabı berşin verdiği keyif ve neşe ile fitneye sebep oldu, asker hakkında fetva isteyip sefere gitmiyorlar” diyerek velvele koparırlar. Şeyhülislam ise bu durum üzerine padişaha mektup yazıp halkın bu şekilde toplanmasının münasip olmadığını, serhatlerde olan İslam askerine yardım kuvvetleri ve mühimmat göndermek gerektiğini ve bunun asla geciktirilmemesini salık verir:

Ve evâhir-i şehri muharremde cum’a gün namazından sonra Sultân Süleyman Han –tâbe serâhu- Câmi’inde kürside vâ’iz Emir Abdülkerim Efendi halka tefsîr ve hadîs-i şerîf nakledüp, hakâ’ik ve dekâ’ik beyân iderken kadı ve müderris nâmına ulemâden niçe kimse kalkup “Bundan niçe bir söylersin, Pâdişâhumuz ve erkânı sefere çıkup gazâ vü cihâde gitmezler, a’dâ-i dîn ehl-i İslâmın iyâlin alup esîr idüp, ehl-i tevhîdden müşrik geliyor ne turursun diyüp, kürsîden indürüp “Nefîr-i âmdur, müslimânlar kalkun” diyüp, halk gulgule ile Müftilenâm hazretleri kapısına niçe bin âdem ile varup, yollarda keferetü’l-fecere temeshur etmege sebep oldılar. Erbâb-ı kahve keyfîyyet ve neş’e-i berş ile bâ’is-i fitne olup, asker hakkında fetvâ isteyüp, sefere gitmezler” diyüp velvele eylediler. Şeyhülislâm hazretleri dahi Pâdişâh-ı âlem-penâh hazretlerine kâğıd yazup, halk bu vechile bir yerde gelüp cem’iyyet eylemek lâıyk u münâsib degildür, revâ görölmez. “Serhadlerde olan asker-i İslâma taze leşker yetiştirüp imdâd eylemek vâcibdür, serdârlik esbâbı ve hazîne ve zahîrleri ve sâ’ir mühimmâtları tedârik olunup, gönderilmek ehemdür, kat’â tehîr olunmak câ’iz degildür” diyü ihtimâmlar olundu. Fi’t-târihi’l-merküm. (SEL.T2, 525)

Eserinin ilerleyen bölümlerinde Selânikî, III. Mehmed ile ilgili kendi tespitlerini de dile getirmektedir. Sultan III. Murad'ın yirmi bir yıllık saltanatı zamanında avarız ve nüzul vergileri alınmamış, beş yıldır Sultan III. Mehmed döneminden beri ise kesintisiz her sene alınmış, askerler yirmi yıldır sürekli doğu ve batıya seferler yapmakta olup bir sene bile durup dinlenmemişlerdir. Böylesi bir duruma insan ve hayvanların tahammül etmesi çok güçtür. Selânikî Mustafa Efendi buradan sonra aslında III. Murad devri için yapmış olduğu tespitlerin aynılarını dile getirmekte, ancak durumun III. Mehmed devrinde vahim olduğunu vurgulamaktadır. Dirhem ve dinarın hâli iyice karışmış, âlemin nizamı ve intizamı bozulmuş, halkın tavırları git gide değişmiştir. Halk, hüküm sahiplerine itaat etmez olmuş, herkes her istediğini yapar hâle gelmiştir. Hâkimin mehabeti ortadan kalkmıştır. Selânikî, her yönden patlak veren bu karışıklığın bir an önce son bulmasını ve eski günlerin geri gelmesini temenni etmekte ve bunun için Allah'a dua etmektedir:

Sultân Murad Han-ı magfûr zemânında yigirmi bir yılda bir sene avârız ve nüzl salınmamış ve beş yıldır Sultân Mehmed Han culûsından berü muttasıl her sene salınur ve sipâh-ı saltanat yigirmi yıldır ale'd-devâm şark u garba sefer üzre olup, bir sene ârâm u karâr itmeyüp, bu mertebeye insân ve hayvân tahammül ü sabr eylemek sa'b u müşkil olup, mal ve menâl-i re'âya vü berâyâ ve hazâ'in ve defâ'in vefâ itmeyüp, hiç bir ahd ü devrde devlet-i İslâmiye içinde olmuş ve görülmüş ve işidilmiş kıssa-ı pür-gussa olmayup, envâ'-ı bid'at-ı seyyi'e ile âlem mâl-â-mâl olup, dirhem ü denânîr ahvâli gitdükce muhtell ü müşevveş olmada ahvâl-i âlem nizâm u intizâm bulmayup es'âr ve etvâr-ı halk gitdükce bozulup, hükkâmun hükmüne kimse itâ'at u inkıyât itmeyüp, her kişi istediğin ider oldu. Mehâbet-i hâkim kalkdı. Nufûz-ı emr ber- taraf oluyor. Allâh ta'âlâ lutf u fazlıyle ümmet-i Muhammed'e meded ü inâyet eyleye. Yine evvelki gibi âsûde hâl olmak müyesser ola. Ahvâl-i mülk be-gâyet ihtilâl bulmadadır. Her cânibde teşevvüş ü ihtilâf mukarrer oldu. (SEL.T2, 828)

2.2. Diğer Padişahlar

2.2.1. Timur

XIV. yüzyılda Semerkant merkezinde kendi ismi ile anılan imparatorluğunu kurarak 1370-1405 yılları arasında hükümdarlığını yapmış olan Timur, Osmanlı için büyük bir tehlike oluşturmuş, özellikle I. Bayezid ile giriştiği mücadele sonrasında yükselişe geçmeyi uman Osmanlı devletinde telafisi güç hasarlar bırakmıştır.

Aksak ve Leng lakaplarıyla bilinen Timur kaynaklarda çoğu kez zalimliği, kan dökücülüğü ve hiç acımadan yakıp yıktığı şehirler ile zikredilmektedir. Hoca Sadeddin Timur'u yaratılış ve yaşayışının gereği zalim bir kimse olarak nitelendirir. Onun kalbinde merhamet ve şefkat bulunmamaktadır. Öylesine merhametsizdir ki çocukları öldürtmesi onun iyi hâli; malları yağmalaması ise güzel bir davranışdır. İyi ad bırakma yolunda ayağı daima aksayan Timur, hangi yoldan gitse o yol üzerinde bir yıkıntı bırakır. Bu şekilde Anadolu diyarına gelmiş, o güzel ülkeyi baştan başa mahvetmiştir. (TAC.T1, 292-293) Timur'un beylerinden Şeyh Nureddin ile oğlu Sultan Hüseyin de bu mahva sebep olan başlıca kimselerdir. (TAC.T1, 294-295)

Timur, Yıldırım Bayezid'den haber getiren elçilerin ardından Anadolu'yu yakıp yıkmaya başlamış; Sivas, Malatya, Halep, Şam ve sâir pek çok şehri yerle bir ederek yağma ve talana sebep olmuştur. Timur'un zulmüyle yanmakta olan Şam şehrinde bir de gerçek yangın baş göstermiş, neredeyse tüm camiler, tekkeler, görkemli binalar, imaretler yerle bir olmuştur. Timur, Arap şehirlerinin ardından

Mardin’i de alarak Tebriz’e yönelmiş ve yağmacı askerlerini Gürcistan’a göndermiştir. Tebriz’den evvel Bağdat’a gelen Timur, âdetâ şehirde değirmen taşlarından başka taş üstünde taş bırakmamıştır. Bağdatlılar topluca öldürülmüş, tellallar sekiz yaşındaki çocukla seksen yaşındaki ihtiyarlara aynı muameleyi göstermişlerdir. Kesik başlardan yüksek kuleler peyda olmuş, Dicle nehri kızıl kan akmaya başlamıştır. Bağdat’ın havası, cesetlerin kötü kokusundan çekilmez bir hâle gelmiş, Timur bunun üzerine Tebriz’e doğru yola çıkmıştır. (TAC.T1, 235-242) Hırsını alamayarak Anadolu’ya yönelen Timur, bu tutumundan Yıldırım Bayezid’i de sorumlu tutmaktadır.²⁶

Hoca Sadeddin, eserinin Osmanlı âlim ve bilginlerini anlattığı son bölümünde, Şeyh Kutbüddin İznîkî ile Timur arasında geçen bir hikâyeyi nakleder. Bu hikâyeye göre Timur Anadolu’ya geldiğinde şeyh ona, halkı telef etmenin ve ülkeleri yağmalatmanın dürüstlük ile bağdaşmadığını; haram yere kan dökmekten kaçınması ve İslam ülkelerini koruması gerektiğini söyler. Timur bu nasihat üzerine, “Ey şeyh! Her nerde konaklasam çadırımın kapısı doğu yönüne bakarken sabah olunca batıya dönmüş olarak görüyorum. Ata bindiğimde çevremi elliye yakın insan sarıp bana rehberlik ediyorlar, onları benden başka kimse görmüyor.” diye cevap verir. Kutbüddin İznîkî, bu cevap üzerine “Ben seni akıllı bir kimse sanmıştım, hata eylemişim. Meğer sen kendini Yaradan’ın kahrına ulaşan İblis’e benzetmek istiyorsun.” diyerek konuşmayı yarıda keserek derhâl oradan uzaklaşır. (TAC.T5, 27)

²⁶ Bkz: II. Bölüm, “Sultan Yıldırım Bayezid”

Kaynaklarda, Ahmedî ile Timur arasında geçtiği rivayet edilen bir diyalog vasıtasıyla Timur'un değere layık olmayan bir kimse olarak zikredilerek eleştirilmesi de karşımıza çıkmaktadır. Hoca Sadeddin tarihinin son bölümünde yer alan bu hikâyeye göre Timur, Anadolu'ya geldiğinde Ahmedî ile görüşmek ister. Hamama girdiklerinde Timur, Ahmedî'den hamamda yıkanan beylere bir değer biçmesini ister. Ahmedî de her birine farklı farklı değerler biçer. Bunun üzerine Timur, Ahmedî'den kendisine bir değer biçmesini istediğinde Ahmedî Timur'a seksen akçe değer biçer. Timur ise bu değerın yanlış olduğunu, sadece üzerindeki peştemalin değerinin bu kadar ettiğini söyler. Ahmedî bunun üzerine "Zaten değeri peştemaline biçtim, yoksa sen bir pula değmezsin" diye cevap verir. (TAC.T5, 37) Aynı hikâyeye Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde de yer almaktadır:

AHMEDÎ: Hikâyet olunur ki katl ü gâret-i Tîmûr ile diyâr-ı Rûmı dahı pür-şer ü şûr ve telâtum ü terâküm-i emvâc-ı fiten mazhar-ı hâl-i *feizâ hiye temûru*²⁷ olup Amasiyyaya geldükde Ahmedî Tîmûra kasîde virüp Mısrâ' : Müşterî dîd ü 'arz-ı kâlâ kerd fehvâsı üzre 'arz-ı metâ'-ı ma'rîfet itdükde Tîmûr dahı mezbûra ragbet-i mevfûr göstermekle meclis-i hâssına dahil olup devlet-i takarrüb ü münâdemetine vâsıl olmuş idi. Bir gün Tîmûr ba'z-ı dil-berân-ı sîm-endâm ile 'azm-i hammâm idüp hilâl-i mübâsete ve esnâ-yı kelâmda mezbûre hitâb ile iltifât idüp bu hüsn ü bahâ ile bî-bahâne olan dil-berân-ı sîm-beri ve 'âlem-i lutf u melâhatde yegâne olan mehveşân-ı perî- peykeri bahâya tut didükde Ahmedî dahı kiminün sîmîn teni dünyâ tolısı sîm ü zer deger ve kiminün kıymet-i dürr-i dendânına mısır harâcı deger la'l ü gevher ancak vefâ ider diyicek Tîmûr beni dahı bahâya tut dir. Şa'ir-i mezbûr dahı ol mâlik-i hazâ'in-i cihânı ve zâbıt u hâris-i genc-i şâygânî olan Tîmûr-ı Gûrgânîye seksen akçe bahâ biçer. Tîmûr mezkûrun bu kavî-i menfûrından rencûr olup yalnız benüm futam seksen akçe deger didükde Ahmedî ben dahı bahâya tutdugum futandur yohsa sen bir akçe itmezsin ve nefsü'l-emrde fûls-i ahmere degmezsin dir. Tîmûr şa'ir-i mesfûrun bu latîfesinden mahzûz u mesrûr olup ceyb ü dâmânın gark-ı dürr ü güher ve himyân miyânın pür-sîm ü zer ider.(KHÇ.T, 181)

²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.185.

2.2.2. Karakoyunlu Hükümdarları

Karakoyunlular, 1351-1469 yılları arasında Doğu Anadolu ve civarında varlık göstererek Moğol hakimiyetine son vermiş bir Türkmen hanedanıdır. Tıpkı Osmanlılar gibi Karakoyunlular da Timur devleti ile mücadele etmiş, Timur'dan kaçan Kara Yusuf I. Bayezid'e; İskender Mirza ise Sultan Murad'a sığınmıştır. Karakoyunlu hükümdarları içinde Kara Yusuf Bey ile oğulları İskender ve Cihanşah azim, cüret ve cesaretleriyle muazzam bir imparatorluk kurmaya muvaffak olmuşlardır. Bunlardan çekinen hudut komşularının hepsi de Timur evladlarının himayesine iltica ettiklerinden bu üç hükümdarın Timurîlerle mücadeleleri uzun sürmüştür.²⁸ Ortak düşmanlarının varlığına rağmen Karakoyunlu hükümdarlarından bazıları Osmanlı kaynaklarında fitne çıkaran, Türkmen yaratılışları gereği sözlerine itimat edilmemesi gereken, halka zarar veren yağmacı kimseler olarak zikredilmektedir.

2.2.2.1. Kara Yusuf

Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf, Timur'dan sonra Azerbaycan ve Irak topraklarında bağımsızlığını ilan etmiş, Diyarbakır hâkimi Kara Osman ile çekişmeye başlamıştır. Hoca Sadeddin, Çelebi Mehmet dönemindeki karışıklıkların başında, Timur fitnesinin kaynağı olarak nitelendirdiği Karakoyunlu Yusuf'u, Rum'a uğursuz adımını attığı günden beri fesatlık eyleyen biri olarak tanımlar. (TAC.T2, 95)

2.2.2.2. İskender Mirza

²⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.185.

İskender Mirza, Karakoyunlu hükümdarı Yusuf'un oğludur. Timur'un oğlu Şahruh Mirza ile aralarında 1430 tarihinde meydana gelen kanlı savaşların ardından Osmanlı ülkesine sığınan İskender Mirza, kışı geçirmek için Sultan Murad'ın himayesini istemiştir. Tokat civarında konaklayan İskender Mirza ve beraberindeki Karakoyunlu Türkmenleri, Hoca Sadeddin'in tabiriyle bahar mevsimi geldiğinde kudurmuş kurtlar gibi etrafa saldırıp halka zarar vermeye başlamışlardır. Padişah, bu konuyla ilgili Umur Bey'i görevlendirmiş, İskender Mirza can korkusuyla yanındakilerle birlikte Osmanlı topraklarını terk etmiştir. Ancak bunu yaparken de Türkmenlik yaratılışları gereği yol üzerinde bulduklarını yağmalayarak halka zarar vermekten geri kalmamışlardır. (TAC.T2, 177-180)

2.2.3. Akkoyunlu Hükümdarları

Akkoyunlular 1340-1514 yılları arasında Doğu Anadolu ve civarında hüküm sürmüş bir Türkmen hanedanıdır. Kara Yülük Osman Bey tarafından kurulan Akkoyunluların silsilenâmelerinde Oğuzların Bayındır boyuna mensup olduklarından dolayı devletlerine Bayındırıyye Devleti denmiştir.²⁹ Safevi Devleti'nin kurulmasıyla varlıkları son bulan Akkoyunlular kaynaklarda özellikle Osmanlı aleyhine Karamanoğulları ile ittifak oluşturmaları, hükümdarlarının zalim, acımasız ve töreleri hiçe sayan kan dökücü uygulamaları yönleriyle eleştirilmişlerdir.

2.2.3.1. Uzun Hasan

²⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.188.

1452-1478 yılları arasında Akkoyunlu hükümdarlığı yapmış olan Uzun Hasan, Yıldırım Bayezid Han devrinde Kadı Burhaneddin'i öldüren Kara Yülük Osman Bey'in torunudur. Hoca Sadeddin'e göre Fatih Sultan Mehmed'in gittikçe artan gücünü yanlış değerlendiren Uzun Hasan, benlik sevdasına düşerek başına buyruk hareket etmeye başlamıştır. Sultana sığınan Koyulhisar beyi Hüseyin Bey'i yakalamış, civar toprakları kendi topraklarına katmıştır. Tüm bunların üzerine Trabzon tekfurunun kızıyla evlenerek onlarla akraba olmuş, bu yakınlıktan güç alan tekfur da Müslümanları zarar ve ziyana uğratmaktan çekinmez olmuştur. Bu hadise üzerine Rum beylerbeyi Şarabdar Hamza Bey, Koyulhisar'ı Uzun Hasan'ın elinden almak üzere görevlendirilmiştir. (TAC.T3, 46-47)

Karamanoğlu İbrahim Bey öldüğünde geriye yedi tane oğul bırakmıştır. Uzun Hasan, bunlardan en büyükleri olan İshak Bey'i desteklemiş, onu tek başına Karaman tahtına oturtmuştur. Ancak Hoca Sadeddin'e göre Türkmen tabiatı gereği tama ve hırs elini, yağmacı kolunu uzatarak Karaman diyarını talan etmiş, zenginlerini bile bir lokma ekmeğe muhtaç hâle getirmiştir. Yirmi bin katır ve deveyi kendi vilayetine götürdüğü söylenen Uzun Hasan, yardım eder gibi görünmüş ancak özünde ülkeyi yıkmıştır. (TAC.T3, 79)

Uzun Hasan ayrıca Karamanoğulları ile birleşerek Tokat şehrini ansızın basmış, şehirdeki tüm kitapları ve belgeleri zulüm ateşiyle tutuşturmuştur. Orada yaşanan halka, kadın ve çocuklara, mal ve eşyalara el uzatmakla Timur'un Sivas'a

yaptığının aynısını onlar da bu şehre yapmış, ardından Kayseri'ye gidip orada da Türkmenlik törelerini göstermişlerdir. (TAC.T3, 110-111)

2.2.3.2. Sultan Halil

Babası Uzun Hasan'ın 1478 yılında ölümü üzerine kardeşlerini idam ettirmek ve sürgüne göndermekle taht kavgasına girişen ve ancak 6 ay kadar sultanlık yapan Akkoyunlu hükümdarı Halil kaynaklarda, yaratılışında kötü huylar bulunan bir kimse olarak zikredilir. Zalimliği, edepsizliği ve pintiliği ile tanınan Halil, askerler ve halk tarafından nefret edilen biridir. (TAC.T3, 332)

2.2.3.3. Rüstem Mirza

1492 yılında, henüz 15 yaşında iken padişahlık tacını giymiş olan Rüstem Mirza kaynaklarda, heva ve hevesten elini kesmeyen, oyun ve eğlenceden baş alamayan, halkın ve askerinin hâlini bîhaber biri olarak anlatılmaktadır. Tahta geçmesinin ardından kısa bir süre içinde ülkede kargaşa baş göstermiş, yasa ve töreler uygulanmaz olmuştur. Rüstem Mirza'nın tahta çıkmasında etkin bir rol oynayan İbrahim Sultan, Mirza'yı baskı altına alarak kendi başına hükümet etmeye başlamıştır. Ayrıca kadın taifesi de padişahın etrafını çevirmiş, onu olmayacak heveslere yöneltmişlerdir. Devletin düzeni bozulduğu, Sultan Bayezid'e damat olarak kapısında güven içinde yaşayan, Uzun Hasan ve Fatih Sultan Mehmed'in torunu, Uğurlu Mehmed Bey ve Gevher Sultan'ın oğlu Ahmed Mirza'ya (Göde Ahmed) bildirilmiş, o da atadan kalma ülkesini kurtarmak istemiş, Rüstem devrinde yapılan zulümlerin ve kötülüklerin izlerini silmeye girişmiştir. (TAC.T3, 339-341)

2.2.4. Safevi Hükümdarları

1501-1736 yılları arasında İran'da hüküm süren Safeviler özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı için tehlike oluşturmaya başlayan güçlü bir hanedandır. Şii bir devlet olan Safevîler, kendilerine sonradan kızılbaş adı verilen müritlerin benimsediği Safeviye tarikatı etrafında örgütlenmişlerdir. Şeyh Cüneyd-i Safevî'den sonra tarikatın başına geçen Erdebilli Şeyh Haydar'ın öldürülmesi üzerine oğlu Şah İsmail etrafında toplanan Safevîler, Akkoyunlu hâkimiyetine son vererek bölgede üstünlük sağlamışlardır. Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim ile Çaldıran'da girdiği mücadeleden mağlup olarak ayrılmış, Sultan Süleyman ile Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasb döneminde de iki devlet arasındaki gerginlik ortamı devam etmiştir.

Sünnî Osmanlı karşısında güçlü bir Şii devlet olarak varlık gösteren Safevi hükümdarları metinlerde her şeyden önce inanç biçimleri yönüyle eleştirilmektedir. Hükümdarlar ve onlara bağlanan kimseler Râfızilik'e bağlı olarak dinsizlikle itham edilmiş, kanlarının akıtılması helal olan şeytanlar olarak nitelendirilmişlerdir.

2.2.4.1. Şah İsmâil

Hatâî mahlasıyla şiirler yazan, 1501-1524 yılları arasında tahtta kalan Safevi Devleti'nin kurucu hükümdarı Erdebilli Şeyh Haydar'ın oğlu Şah İsmail, yanına Hayderiye taifesini toplayarak Akkoyunlu hanedanına son vermiştir. Safevîler hakkında en sert eleştirileri yapan müelliflerden Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*'de

Şah İsmail'in yanında toplanan bu taifeyi, azgın yaradılışlı ve Rafizi mezhepli dev yapılı Türkler olarak tanımlamaktadır. (TAC.T3, 345)

Hoca Sadeddin gibi, babası Yavuz'un nedimi olan ve eserini baştan sonra Sünnî Osmanlı bakış açısıyla kaleme alan bir âlimin eserinde Şah İsmail ve ona bağlı bulunanlara ağır hakaretler içeren cümlelerin yer alması tabiidir. Hoca, eserinde Yavuz Sultan Selim'in Şah İsmail'in başlarında bulunduğu o sapkınlar topluluğunun dinsizlik ve zındıklık gösterilerinin artması üzerine din bilginlerine danıştığını anlatır. Din bilginleri, kan dökmekten sakınmayan, ibadet yerleri ile türbe ve kabirleri yakıp yıkan, sahabelerin torunlarına küfürler saçan, fiska sevgi besleyen bu topluluğun gereksiz varlıklarını yok etmenin vacip, kanlarının dökülmesi ve köle ve cariyelerinin yağmalanmasının mübah olduğunu söylerler. Anadolu illerinde yaşayan idrak kabiliyetinden yoksun Türkler, bu sapkın topluluğa inanmış, çoluk çocuklarını, mal varlıklarını Şah İsmail'in yoluna feda etmişlerdir. (TAC.T4,168-169, 171)

Hoca Sadeddin eserinde, Sultan Selim'in Şah İsmail'e yazdığı mektuplara da yer vermiştir. Selim, bu mektupların birinde Şah İsmail'i perde gerisinde kalarak gizlendiği için küçümser tarzda eleştirmektedir. Zira ona göre ölümden korkan kimseler ata binmemeli, kılıç kuşanmamalıdır. (TAC.T4, 187)

Eserinde Şah İsmail'e sert eleştiriler getiren bir diğer isim, Kınalızâde Hasan Çelebi'dir. Kınalızâde, tezkiresinin Hakîmî'den bahsettiği bölümünde şairin memleketi olan Kazvin'in Acem içerisinde ehl-i sünnet ile dolu, cenneti andıracak

kadar güzel ve benzersiz oluşuyla meşhur olduğunu anlatır. Ancak lain olarak nitelendirilen Şah İsmail bölgede iktidarı ele geçirdikten sonra zulmüyle adeta zamanın Dahhak'ı olmuş, onun yüzünden din ve iman ayı görünmez hâle gelmiş, Hakîmî ve diğer sünnet ehli kimseler de perişan bir hâlde başka yerlere dağılmışlardır:

HAKÎMÎ: Büldân-ı 'Acem içre şöhre-i şeh'r ü meşhûr-ı dehr olan kasabât-ı Kazvinden kasaba-i Ebherdendür. Fi'l-vâki' şeh'r-i Kazvin-i behişt-âyîn ve havâlî-i büldân-ı bî- nazîr ü karîn mu'âdil ü müşâkil-i sipihr-i berîn olduğundan gayrı ehâlî vü mevâlî ve esâgır u e'âlîsi ehl-i sünnet ve tâbi'-i ashâb-ı e'imme-i dîn olmagla meşhûr-ı cümle-i 'âlemîn idi. Lâkin Şâh İsmâ'il-i la'în ol diyârı kabza-i iktidârına getürüp ol memâlikde Dahhâk-ı rûzgâr olmagla ehl-i sünnet ü icmâ'un ictimâ'ına iftirâk düşüp mâh-ı âsmân-ı dîn ü îmân ol burc-ı 'âlî-mekânda rehîn-i muhâk ve karîn-i ihtirâk olmagın ehâlîsi etrâf u eknâf-ı diyâra kâkül-i dil-berân gibi perişân u târumâr olmuş idi. (KHÇ.T, 301)

2.2.4.2. Şah Tahmasb

Babası Şah İsmail'in ölümü üzerine tahta geçen Şah Tahmasb, 1524'ten 1576'ya kadar Safevi hükümdarlığı yapmıştır. Kınalızâde Hasan Çelebi, Şah İsmail'in Kazvin'e verdiği zarar hakkında yaptığı eleştirisinin benzerini oğlu Şah Tahmasb hakkında da yapmaktadır.

Mirza Beyzâde Mehmed Emin, Kazvin'in Ebher kasabasındandır. Soyu Şeyh Bahâüddin-i Sühreverdî'ye dayanan babası Mirza Bey Sâbıkî, Şah Tahmasb'ın vezirlerindendir. Mehmed Emin, Kazvin'de marifet ve kemal sahibi bir kimse olarak yetişmekte iken rafz ve ilhadın bölgeyi sarması üzerine babası Mirza Bey Tahmasb'ın korkusundan, onun zulmünden kaçanlara sığınak olan Şeyh Safiyüddün-i Erdebiliye'nin hazîresine gider. Mehmed Emin, babasından ibret alarak o bölgenin

sapkınlıkla dolu olduğu ve oradan uzaklaşmak gerektiği konusundaki nasihatini aklından çıkarmaz:

MEHEMMED EMÎN: Hilâl-i vücûdı zemîn-i felek-temkîn ve riyâz-ı pür-letâfet ü tezyîni gayret-i sipihr-i berîn ve her bâg-ı İrem-âyîninde mekîn olan kasr-ı nâzenîn ile reşk-i nigâr-hâne-i çîn olup büldân-ı cihân içre her cihetden bî-'adîl ü karîn olan şehri-i Kazvinün muzâfâtından kasaba-i Ebher dimekle şöhre-i dehr olan şehirden tâli' ü şârik olmuş bedr-i semâ-yı ma'ârif ü hakâ'ik bir zât-ı ber-güzîde vü tab'-ı fâ'ikdür. Hilye-i mürüvvet ve mizmâr-ı fütüvvetün sâbıkı sâbikan Şâh Tahmâsbun zemânında mutasarrıf-ı mansıb-ı vezîri olan Mîrzâ Beg Sâbıkînün ki silsile-i intisâbları Şeyh Bahâ'ü'd-dîn-i Sühreverdî Hazretlerine müntehîdür ferzend-i sa'âdetmendîdür. Nahl-i vücûd-ı mes'ûdı riyâz-ı şehri-i ma'hûdda neşv ü nemâ bulup mir'ât-ı zât-ı sûtûde-sıfâtı miskal-i ma'ârif ü kemâlât ile âyîne-i 'âlem-nümâ olmuş idi. Ol diyâr-ı behîşt-nejâdda âteş-i rafz u ilhâd işti'âl ü inzirâm tutıcak anda menzil ü makâm tutmak ve ol gûşe-i İrem-misâlde ârâm itmek bîrûn-ı hayyiz-i imkân oldukda

Nazm : Ve izâ'd-diyâru tegayerret 'an-hâlihâ

Feda'e'd-diyâre ve'sra'î't-tahvîlâ

fehvası üzre babaları havf u hirâs-ı Tahmâs-ı pür-vesvâsdan hazîre-i Şeyh Safî'd-dîn-i Erdebîlîye ki ecdâdınun mezârı olmagla dest-i zulm ü 'udvânlarından girîzân olanlara dârû'l-âmân idi anda mütehasın u mütevattın olmuşlar idi. Dâ'imâ cevâhir-i pend-i pederânevi zemîn-i dil ü cânına nisâr idüp benüm hâl-i pür-ihtilâlümünden 'ibret al ve bu diyârdaki makâm-ı kavm dâlldur temekkün-i hâtırasın hâtırundan taşra sal dirler idi.(KHÇ.T, 755)

Kınalızâde'nin Abdülvehhâb es-Sâbûnî'yi anlattığı kısımda ise bu kez Hemedân kasabası bahis konusu edilmiş, kemal ve irfanla dolu bu yerdeki sünnet ehli kimseler, şeytan olarak nitelendirilen Tahmasb ile birlikte din ve imanla alakası olmayan ehl-i teberânın lanetleri ve sövmeleri üzerine bulundukları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır. Bu kimselerden biri olan Sâbûnî de Rum diyarına yönelmiş, Şam ve Kahire'yi vatan edinmiştir:

'ABDÜ'L-VEHHÂB ES-SÂBÛNÎ: Büldân-ı İrân içre şöhre-i devrân olup ehâlîsi kemâlât u 'irfânla heme-bîn ü heme-dân olan kasaba-i Hemedândandır. Tahmâs-ı hannâs-ı pür-vesvâs-ı dalâlet-istînâs zemânında dîn ü îmândan müberrâ ehl-i teberâ rûz u şeb la'n u sebb itmekle ehl-i sünnet ü cemâ'ata iftirâk düşüp sîne-i pür-sekîneleri dâg-ı hicrân ve âteş-i mihen ü ahzân ile ihtirâk üzre oldukda merhûm dahî 'âzim-i

diyâr-ı Rûm olup ba'dehû Şâm-ı şeref-encâm ve mısır-ı Kâhirede tavattun u makâm itmiş idi. (KHÇ.T, 541-542)

Hasan Çelebi'nin Şah Tahmasb'a yönelttiği bir diğer eleştirisi Nihânî Turak Çelebi bahsindedir. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğullarından Bayezid, kardeşi Selim ile giriştiği taht mücadelesinden mağlup ayrılmış, şeytan yaratılışlı Tahmasb'ı insan zannedip onun yanına sığınmıştır. Ancak Tahmasb ikiyüzlülük göstererek ona ihanet etmiş, bütün malını mülkünü yağmalayıp şehzadeyi esir etmiştir. Sultan Selim, kardeşini katletirmek için Kınalızâde'nin beddualar ettiği Tahmasb'a elçi olarak Nihânî Turak Çelebi'yi göndermiştir. Nihânî, bu uğursuz ve kötü yaratılışlı şahla pek çok kez bir araya gelmiş, sohbetlerde onu susturmayı başarabilmiştir:

NİHÂNÎ: Şehenşâh-ı merhûmun defterdârı iken karındâşı Bâyezîd Hân satvet-i tîg-i cân-sitândan hırâsân oldukda âheng-i Âzerbâyecân u Horâsân idüp ehl-i sünnet ü cemâ'ate bâgız olan melâ'in ü râfızun serdârı şâh-ı şeytân-etvâr ve dîv-girdârı âdem sanup sezâ-yı mihnet ü ahzân olan sarâyını dârü'l-âmân zann idüp varup anda mihmân olmuş idi. Ol kâfir ü zâlim müsâfîre lâzım olan ri'âyet ü ziyâfet için mâ-hazar zehr-i zikkûm-ı ihânet ü hıyânet çeküp ikrâm-ı zayf yirine mezâlim ü hayf ve mihmândârlık bedeli ber-dârlık ihzâr idüp kemân gibi ol bed-gümân egrilik ve hancar gibi şâh-ı bed-güher iki yüzlilik itmiş idi ve nihâl-i hırs-ı mâlî zemîn-i bâl-i pür-izlâline değişmiş idi ve ol kör olacak ve anı gûr-ı kabr dolduracak gözlerini ol şehenşâh-ı melek-hısâlün mâl ü menâline değişmiş idi ki şâh-ı kâlûs u menhûs şehzâdenün cümleten emvâl ü esbâbını nehb ü gâret idüp kendüsini dahı mahbûs itmiş idi. Karındâşı Sultân Selîm Hân dahı serîr-i saltanat-ı bî-meşârik ü mesâhim ve menâzi' ü mehâsım kendüye sâlim olmagiçün Sultân Bâyezîdi katl itdürmek için Turak Çelebiyi ol şâh-ı 'anîde elçilik ile göndermiş idi. Merhûm-ı merkûm dahı şâh-ı mahzûl u meş'ûma varup aralarında çok mübâhesât u muhâverât olup niçe def'a ol bed-nâm-ı hâss u 'âmm ve serdâr-ı akvâm-ı li'âm ve kâ'id ü râ'i-i haşerât u hevâmm olan şâh-ı nekbet-encâmı ilzâm u iz'âm itmişdür. (KHÇ.T, 878-879)

Şah Tahmasb hakkında olumsuz eleştirilere yabancı kaynaklarda da yer verilmektedir. Busbecq onun zevk ve safa düşkünlüğü sebebiyle devlet işleriyle meşgul olmadığını, böylelikle güçlülerin zayıfları ezdiği bir düzen tutturulduğunu ifade eder

Evvelce Selim babasını Çaldıran ovasında büyük bir muharebede mağlup etmişti. O zamandan beri İran inhitata yüz tuttu. Thamas³⁰ babası kadar cesur bir hükümdar olmadığı için, Süleyman'a karşı bir müdafaada bulunmadı. Çünkü sefahat ve ataletle düşküdü. Sarayında rahatça oturarak zevk ve safa ile vakit geçirmek isterdi. Bazı kere istikbale dair münecimlerin fikirlerini sordu. Devlet işleriyle, tebaasının hukukunu temin ile pek az meşgul olurdu. Onun bu ihmali imparatorluğun her tarafında türlü türlü haksızlıklara ve mezalime yol açtı. Kuvvetliler zayıfları ezdiler, masumlar adaleti müdafaa edecek bir kuvvet bulamadılar.³¹

2.2.5. Kadı Burhaneddin

Başlangıçta Eretnaoğullarına bağlı olup sonradan bağımsızlığına ilan ederek ismiyle anılan bir devlet kuran Kadı Burhaneddin Ahmed'in on sekiz sene süren hükümdarlık hayatı kendisine muhalefet eden Eretna akrabaları, Tokat ve Amasya emirleri, Karamanoğulları ve Erzincan beyi Taharten ile uğraşmakla geçmiştir.³²

Kendi adına Kayseri ve Sivas merkezli bir devlet kuran Kadı Burhaneddin, *Tâcü't-Tevârih*'te bilgisi ve üstün kişiliği ile tanınan bir kimse olarak zikredilir. Ancak Kayseri şehrini ele geçirmekle kayser olma havası aklını almış, gaflet ve gurura kapılmış, Yıldırım Han'ı ve devletinin gücünü unutmuş, her yere atlılarını salmıştır.

³⁰ Tahmasp.

³¹ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 216-217.

³² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.163.

Yirmi otuz bin kadar atlının başı ve buğu olan Kadı, kısa zamanda saygı görerek Sultan Burhaneddin sanıyla tanınmaya başlamıştır. Yıldırım Han ordu toplamış, Kadı üzerine yürümüştür. Ancak Akkoyunlu hükümdarı, Uzun Hasan'ın dedesi Kara Yülük Osman Bey, Kadı Burhaneddin'in bu şekilde baş çekmesinden, bağımsızlık derecesine ulaşmasından büyük rahatsızlık duymuş, Kadı'nın Yıldırım ile savaşıacak olmasından kaynaklanan zor durumunu bilerek kanlı bir çarpışmanın ardından onu öldürtür. Hoca Sadeddin, bu olayın “İnsan için en büyük mutluluk, kendi düşmanının bir başka kılıçla öldürülmesidir” sözünün örneği olduğunu söyleyerek padişahın bu duruma şükrettiğini nakleder. (TAC.T1, 204-206)

2.3. Şehzadeler

Farsça şâh ile (şeh) (hükümdar) zâde (oğul) kelimelerinden meydana gelen şehzâde hükümdar (padişah, halife, sultan vb.) oğlunu ya da bunların ailesinden gelen erkek çocukları ifade eder. Daha çok Osmanlılar'da yaygın olan şehzade tabirine başka adlarla da olsa bütün İslâm ve Türk devletlerinde rastlanmaktadır.³³ Şehzadeler, geleceğin padişah adayları olduğundan hem askerî hem de kültürel anlamda iyi yetiştirilen, eğitimlerine çok önem verilen kimseler olmuşlardır.

Şehzadeler, Fatih Sultan Mehmed döneminden itibaren kardeş katlini vacip gören Osmanlı devlet geleneği sebebiyle taht değişiklikleri söz konusu olduğunda bundan en çok etkilenen ve zarar gören kişiler hâline gelmişlerdir. Özellikle Fatih'in şehzadesi Cem ve Kanuni'nin şehzadesi Mustafa'nın ölümleri büyük bir yankı uyandırmış, tarih metinleri kadar edebiyat metinlerinde de bu konunun akisleri görülmüştür. Hatta bazı

³³ Mustafa Sabri Küçükbaşcı, “Şehzade”, **TDVİA**, C.38, s. 478.

şairler, Şehzade Mustafa'nın ölümü üzerine yazılan mersiyelerde dolaylı yoldan padişahı eleştirmekten çekinmemişlerdir.³⁴

Şehzadelerin eleştirildikleri noktalar ise genel itibariyle âsî olmaları, otoriteye karşı isyan etmeleri ve üzerlerine düşen sorumluluğu almayarak devlet işlerinden daha çok içki ve eğlence meclislerine önem vermeleri sebebiyledir. Şehzadelerin kimi zaman isyan aşamasına gelen süreçte başkalarının doldurmasına gelmeleri, uyanık olmamaları ve tehlikeyi anlayamayarak kendilerine ve devlete zarar vermeleri de eleştirilmiştir.

2.3.3. I.Murad'ın Şehzadeleri

2.3.3.1. Savcı Bey

Savcı Bey, 1259-1389 yılları arasında tahtta kalmış olan üçüncü Osmanlı padişahı Sultan I. Murad'ın şehzadesidir. Savcı Bey *Tâcü't-Tevârih*'de babasına karşı çıkarak isyan ettiği için eleştirilmekte, yaşamış olduğu hazine sona reva görülmektedir.

Sultan I. Murat 1385 tarihinde, âdeti olduğu üzere Rumeli'ye doğru hareket ederken, büyük oğlu Yıldırım Bayezit Han'ı Anadolu'da, Germiyan vilayetinde, ortanca oğlu Yakub Çelebi'yi Karesi vilayetinde ve küçük oğlu Savcı Bey'i de Bursa muhafızlığında bırakmıştır. Bunlardan Savcı Bey, gençlik heyecanı ile başına buyruk olmak, dilediğini işlemek hevesine düşmüş, yakınındaki şeytanca düşünceler besleyen

³⁴ Bu konu ile ilgili bkz: Atilla Şentürk, **Taşlıcahı Yahya Bey'in Şehzade Mustafa Mersiyesi yahut Kanuni Hicviyesi**, Büyüyenay Yay., İstanbul 2014; Eda Tok, "Şehzade Mustafa Mersiyelerinde Kanuni Sultan Süleyman Eleştirisi", **Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, C.2, s.91-98.; Mücahit Kaçar, "Şairin Patrona İtirazı: Şehzade Mustafa Mersiyelerinde Beddua ve Sitem", **Lânet Kitabı**, İstanbul 2009, s. 353-371.

dostları da onu kamçılarnış, sonunda babasına başkaldırmıştır. Babasının otağına oturan Savcı Bey, devlet hazinesini de kendisine bağlananlara  leştirmiş, adına hutbe okutmuş, yanına eşkıyaları toplayıp ülkeyi dilediğı gibi yöneterek halkı hükmü altına almıştır. Bütün bu olanlar padişahın kulağına gidince bu fitneyi bastırmak için Edirne'den Bursa'ya doğıru yürüyen Sultan Murad, Savcı Bey'i yakalamış, huzuruna getirerek suçunu kabul etmesini,  z r dilemesini ve tevbe etmesi gerektiğini bildirmiştir. Ancak Savcı Bey nasihatlere aldırış etmemiş, kendisine barışma yolu g sterildik e direnmiş, babasına bağılığı ve boyun eğmeyi reddetmiştir. Bunun  zerine şehzadenin gözlerine kızgın mil çekilmesi ferman buyrulmuştur. Hoca Sadeddin, Savcı Bey'in gözlerine mil çekilmesini gözünün nuru olan babasına kasdetmiş olması yönüyle, “Suçun cezası suça denk olmalıdır” hükmü ile açıklamaktadır. (TAC.T1, 156-158)

2.3.4. I. Bayezid'in şehzadeleri

2.3.4.1. Emir Süleyman

Yıldırım lakabıyla bilinen I. Bayezid'in ölümünün ardından, “Fetret Devri” olarak bilinen dönemde şehzadeleri Emir Süleyman, İsa, Musa ve Mehmet  elebi arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başlamıştır. Emir Süleyman kendisini tahtın doğıal varisi olarak görmekle Rumeli'de Edirne'de, Mehmet Çelebi Tokat  evresinde, İsa  elebi de Bursa taraflarındadır. Musa Çelebi, İsa  elebi ile Karesi ilinde savaşmış, İsa  elebi'yi saf dışı bırakarak Bursa'da tahta oturmuştur. Git gide büyük bir tehlike oluşurmaya başlayan Musa Çelebi, Eflak beyi ile de anlaşıp Edirne'ye doğıru yola çıkmıştır. Emir Süleyman, *Tâcü't-Tev arih*'de  elebi Mehmet'ten tahtı haksız yere

almak istemesi, içki mübtelâlığı ve bu sebepten gerekenleri yapmaması, kardeşi Musa Çelebi'yi hafife alması yönleriyle eleştirilmektedir.

1410 yılında Musa Çelebi Edirne'de tahta oturur. Çelebi Mehmet ise genç yaşına rağmen büyük başarılar sergilemesi ve akıllıca adımlar atmasıyla giderek güçlenir ve Emir Süleyman için yeni bir tehdit oluşturmaya başlar. Hoca Sadeddin, Emir Süleyman'ın gönlünü "edepsizliğin tozuyla pislenmiş" ve "katılaşmış" olarak nitelendirir. Kıskançlık yolunu tutarak Çelebi Mehmet'in kurduğu beyliği çökertmek isteyen Emir Süleyman, Bursa üzerine yönelir ve yaptığı ahlaksızların yarattığı karanlık, gönlünü örttüğü için, gençlik gururu ve şarabın coşkunluğu ile düşmanlık yoluna ayak atar. (TAC.T2, 27)

Emir Süleyman, Bursa'ya geldiğinde yine işret âlemlerinde kendinden geçer, her gün farklı bir meclis kurdurmakla devletin dayanaklarını bir bir yele kaptırır. Askerlik konularıyla ve halkla ilgilenmediği için tüm görevliler mal toplama sevdasına düşerek kasaba ve köylere dağılmış durumdadırlar. Emir Süleyman ise nefsi emmaresine boyun eğmiş, başını içki sofrasından kaldıramamaktadır. Bütün yönetim işlerini de Ali Paşa'ya bırakmıştır. Durumu öğrenen Çelebi Mehmet, Bursa'ya askerlerini gönderir. (TAC.T2, 32-34)

Emir Süleyman'ın tabiatına ilişkin Hoca Sadeddin'i destekleyici ifadeler, tezkirelerde de karşımıza çıkmaktadır. Sehî Bey, tezkiresinin Ahmedî bahsinde aslında onun son derece yetenekli, Molla Sadeddin-i Taftazânî ve Seyyid Şerif-i Cürcânî hazretleri gibi bir bilgin olacak kapasitede bir kimseyken Emir Süleyman'ın ısrarıyla ilim yolunu bırakıp şiire yöneldiğini ifade etmektedir:

MEVLÂNÂ AHMEDÎ: Her gâh Mîr Süleymân Şeyhî ile müşâ'are itdürüp eş'âr didürdür idi. Anun ibrâmı vü ikdâmı ile Mevlânâ Ahmedî şuglden ferâgat ve 'ulûm-ı mübâheseden berâ'at gösterüp tarikden çıkup şi're heves idüp buhûr-ı nazma dest-res buldı. “Eger eyle degülmiseydi Monlâ Sa'de'd-dîn ve Seyyid Şerif Hazretleri gibi bir monlâ olurdu” diyü rivâyet iderler.(SEH.T, 71)

Emir Süleyman, Musa Çelebi gibi sağlam yapılı ve yılmak bilmez bir düşmanı varken onun yarattığı tehlikeyi önemsememiş, nefsinin hevâsına kapılmıştır. Musa Çelebi Edirne'ye geldiğinde gün görmüş beylerden olan Evrenos Bey, ağır bir dille nasıl böylesine içkiye tutsak olup da Süleymanlık tahtını yele kaptırdığını, bunun nasıl bir kendini beğenmişlik, sersemlik ve aptallık olduğunu sorar. Emir Süleyman, onun söylediklerini dahi idrak edecek durumda değildir. Bunlar bizi içkiden, zevk ve sefadan ayırmaya layık mıdır diye cevap verir. Evrenos Bey, şehzadenin katından gönlü kırılmış bir şekilde ayrılır. Bunun üzerine Yeniçeri ağalarından Hasan Ağa, daha baskın ve abartılı bir konuşma yaparak Emir Süleyman'ın gerçekleri görmesini sağlamak ister. Acı sözleriyle keyif sofrasını bulandırınca Emir Süleyman kızgınlıktan tutuşur ve Hasan Ağa'yı derhal orada traş ettirip sakalını kestirir. Hasan Ağa, gördüğü bu hakareten duyduğu üzüntüyle, böyle bir davranışı sergileyen kişinin sonu yakındır der ve pek çok askerle birlikte Musa Çelebi'nin yanına gider. Emir Süleyman, hamamdan sarhoş bir hâlde çıkar ve kaçacak yer arayarak İstanbul'a doğru yol alır. (TAC.T2, 48-52) Düğüncüler isimli köyden geçerken köy halkı, Emir Süleyman'ın askerlerinden çok çektikleri için hemen onu yakalayıp bağlarlar, Musa Çelebi'nin askerleri de o sırada yetişip Emir Süleyman'ı şehit ederler. Kimileri, Emir Süleyman'ı öldürenin bu köy halkı olduğunu söylerler. Hatta Musa Çelebi'nin padişahlarını

koruyamayanların sonu budur diyerek o köy ahalisini yaktırmak suretiyle cezalandırdığını söylerler. (TAC.T2, 5-6)

2.3.4.2. Musa Çelebi

I.Bayezid'in şehzadelerinden Musa Çelebi, Emir Süleyman'ın ölümünün ardından Edirne'de istiklal sancağını açmış, Emir Süleyman'a bağlı olanlar başta olmak üzere çeşitli bahaneler öne sürerek beylerin tüm mal ve mülklerini alarak zulmedip yerlerine kendi adamlarını tayin etmeye başlamıştır. Hoca Sadeddin'e göre zâlim yapısı ve haksız tutumu gün geçtikçe coşmuş, şüphelendiği kim varsa hepsini tek tek çağırıp işlem yapmıştır. Bu talihsiz kişilerin arasında önde gelen beylerden yaşı bir hayli ilerlemiş olan Evrenos Bey de vardır. Musa Çelebi, başkaldıracağı töhmetiyle Evrenos Bey'i yumuşak bir dille ve çeşitli vaadlerle yanına çağırır. Evrenos Bey, yaşının bir hayli ileri olduğunu, pek çok hastalığı olduğunu ve artık gözlerinin görmediğini öne sürerek Musa Çelebi'nin yanına gitmek istemez, hoşgörü rica eder. Musa Çelebi ise, körlüğünü bahane ettiğini düşünerek davetinde ısrarcı olur. Evrenos Bey çaresizce Edirne'ye gelir, körler gibi davranarak mektupta yazdıklarının doğru olduğunu ispatlamaya çalışır. Ancak Musa Çelebi'nin yine de içinde şüphe kalmıştır. Bir sofrayı kurdurup pek çok güzel yiyeceğin yanında kapalı bir sahan içine kızartılmış kurbağa koydurur. Evrenos Bey, körler gibi ellerini yemeklerin üzerinde gezdirir, önündeki tabaktan yemesi istendiğinde ise çaresizce, sonsuz bir sabır göstererek hiç renk vermeden kurbağayı yer. Ancak bu şekilde Musa Çelebi'nin gazabından kurtulur ve geri döner. (TAC.T2, 54-55)

Musa Çelebi'nin eleştirildiği bir diğer husus, çevre ülkelerin hâkimlerinden yüklü miktarda para istemesi, haraç ve vergileri artırması sebebiyle onları yeniden ayrılık davasına kalkışmaya zorlaması yönüyledir. (TAC.T2, 55)

2.3.4.3. İsa Çelebi

Bayezid'in bir diğer şehzadesi İsa Çelebi, Musa Çelebi'den aldığı yenilginin üzerine, Hoca Sadeddin'in tabiriyle büyük bir hırsla ve zaten kıt olan akli iyice şaşalamış bir hâlde Çelebi Mehmet üzerine yönelir. Çelebi Mehmet, İnebey Subaşı'nın sakinlik ve barış yolunu tercih etmek gerektiği konusundaki uyarılarını ve tecrübelerini de dikkate alarak kardeşi İsa Çelebi'ye bir mektup yazar. Mektubunda, kardeşçe ilişkiler kurarak birbirlerini desteklemeleri gerektiğini, Müslüman kanı dökülmesinin kimseye bir faydası olmayacağını söyler ve Anadolu topraklarını bölüşerek birlikte yönetmek önerisinde bulunur. Mektup İsa Çelebi'ye ulaştığında ise onun olgunlaşmamış duygularını harekete geçirir ve “Yaşım ve yeteneklerim itibariyle buraları yönetmek benim hakkımken o yeni yetişme oğlanın benim karşıma geçmesi, hele de bana iller göstererek ülkeler adaması ne haddinedir!” diye çıkışarak barış yolunu tutmaz. (TAC.T2, 9-10)

Hoca Sadeddin'in İsa Çelebi'ye bir diğer eleştirisi, Çelebi Mehmet'in iyi niyetini suiistimal etmesi konusundadır. Bir müddet sonra aczini anlayan İsa Çelebi, Çelebi Mehmet'e yalvarışlarla dolu bir mektup yollayarak çekişme iddiasında olmadığını söyler. Çelebi Mehmet'in kırılganlığı bu mektup üzerine son bulur ve kardeşlik töresinin gerektirdiği kerem ve lütfu göstererek ona Beypazarı'nda bir konak yaptırır. İsa Çelebi, yaz geldiğinde oradan ayrılarak Karaman'a doğru yola çıkar, etrafına pek çok

başbozuk insan toplar. Her konduğu yerde halka baskı yaparak ağır hizmetler yükler. Bursa'ya geldiğinde, uydurma vaadlerle halkı kandırmaya çalışan İsa Çelebi bu emelinde başarılı olamayınca iyice sinirlenir. Halkın mallarına zarar vererek adamlarına yağma ve talan ettirir, böylelikle iç yüzünü ortaya çıkarır. (TAC.T2, 18-19)

2.3.5. II. Mehmed'in Şehzadeleri

2.3.5.1. Şehzade Cem

Fatih Sultan Mehmed'in küçük oğlu, Karaman valisi Şehzade Cem kaynaklarda genellikle olumlu olarak zikredilmekte, onun gönlüne taht sevdasını fesatçı kimselerin düşürdüğü vurgulanmaktadır. Ancak o da bu kimselerin sözlerine aldanıp kardeşlik hukukunu unutması, taht, abisi II. Bayezid'in hakkı olmasına rağmen bunu kabul etmemesi, gurur dolusuyla kendinden geçip nasihat dinlememesi yönleriyle eleştirilmiştir. (TAC.T3, 193-194)

Karaman'dan Bursa üzerine yürüyerek abisi ile savaşan Cem Sultan'ın başkalarının tahrikiyle abisine kasdetmesi tezkire metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Kınalızade Hasan Çelebi'ye göre devlet erkânından bazıları nemek-haramlık etmiş, nankörce davranarak Cem'in hizmetinde olmayı terk etmiş ve Sultan Bayezid'e tâbî olmuşlardır. Bunun üzerine Cem önce Mısır'a iltica etmiş, ardından bazı sefih kimselerin saltanat sevdasını tahrik etmesi neticesinde padişah olma umuduyla Rum'a dönmüştür.

ZİKR-İ SULTAN CEM: Şehzâde-i mezbûre sâ'id-i sa'âdet-müsâ'id ve baht u devlet mu'âvin ü mu'âzid medâric- i 'izzet ile me'âric-i hilâfete râkî vü sâ'id olmayup Burusa

havâlisinde telâkî-i saffeyn olup dilîrân-ı gîrûdâr mübâşîr-i ceng ü peykâr iken ba'z-ı erkân-ı devleti nemek-harâmlık idüp hizmet-i şehzâdeyi terk idüp ekser-i 'asâkir ile Sultân Bâyezîd Hâna tâbî'-i fermân olıcak sâ'ir-i ensâr u a'vânı dahı nâ-çâr firâr idüp Sultân-ı Mısra ilticâ itmiş idi. Ol eyyâmda hizmet-i şehenşâh-ı pür-ihtirâm i'ânet-i Sultân-ı merkûmla tavâf-ı Beytu'llâhü'l-harâm ve rûy-mâl-i südde-i hayrû'l-enâm ile müşerref olup niçe eyyâm ol makâm-ı pür-ihtirâmda mücâveret niçe müddet ol diyâr-ı celîlü'l-i'tibârda keştî-i vücûdı ikâmet kılmış idi. Ba'dehû ol serv-i cûybâr-ı celâletün hevâdârı olan ba'z-ı süfehâ silsile-i sevdâ-yı saltanatı tahrîk itmekle mevâdd-ı hiyelâ başına üşüp yine ârzû-yı tâc u taht ve recâ-yı istikâmet-i seyyâre-i baht ile diyâr-ı Rûma راحت-ı 'avdeti bâre-i 'azîmete muhkem ü saht idüp leşker-i sûr-peyker ile Cem ve bir iki haşerât-ı bî-nâm u 'âlem ile sultân-ı 'âlem olmak kasdıyla tertîb-i hayl ü haşem itmiş idi. (KHÇ.T, 155).

Âşık Çelebi ise savaş sonrasında Avrupa'ya kaçan Cem Sultan'ın Sultan Bayezid'e musahibi Sâdî vasıtasıyla divanını ve kerem redifli kasidesini gönderdiğini, ancak Cem'in özrünün kabul edilmediği gibi Sâdî'nin de casus diye denize atıldığını kaydeder. Mekk-i zemândan emîn olamayan, zamanın hilesinden kurtulamayan Cem'in başı zehirli usturayla traş edilmiş ve ölü bedeni Bursa'ya defnedilmiştir:

CEM SULTAN:Ba'dehu musâhibi Sa'dî ile dîvânın ve Kerem-redîf kasîdesin ve anun zımnında mâ-cerâ vü dâstânın Sultân Bâyezîd'e gönderdi. 'Özrin makbûl itmediler, bugün yarın diyü ferdâdan ferdâya saldılar. Âhir Sa'dî'yi câsûsdur diyü tutup deryâya saldılar. Felekdür irdüğine irer irmedüğine taş atar, ne câm-ı Cem'e ne âyîne-i İskender'e bakar diyüp Firengistânda olan Cem keyd-i Keyân'dan ve mekr-i zemândan emîn olmadı ne Cemdür ki ham-ı kullâb-ı ecele esîr olup hum-ı mey gibi 'asr elinden yüregi kan tolmadı. Ol hammâm içinde iken ehl-i mekr futa altından işleyüp ol âhen-diller bağrıların taş eylediler Sultân Cem'ün başın zehrînak ustura ile terâş eylediler, perçem-i pür-hamı gibi ser-efrâz idüp şühedâ zümresine baş eylediler. Bezm-i devrânda birkaç gün dahı kadeh-i şikeste gibi haste vü zâr u ser-gerdân oldu. Âhir çün yüki yitdi ve işi bitdi. Câm-ı ecelden ser-mest oldu sâgar-ı hayâtı seng-i havâdisle şikest olup sâkî-i devr elindenfenâ ayâğına hem-dest oldu. Andan cismin Burusa'ya getürdiler, Murâdiyye câmi'i civârında defn idüp yirine yitürdiler. (AŞÇ.T,490).

2.3.6. II. Bayezid'in Şehzadeleri

2.3.6.1. Şehzâde Ahmed

Sultan Ahmed, II. Bayezid'in oğlu, Yavuz Sultan Selim'in padişahlık uğruna cenk ettiği kardeşidir. Babasının ve pek çok devlet adamının desteğine rağmen taht mücadelesini kaybeden Ahmed, Hoca Sadeddin'in tarihinde gurura kapılma yönüyle eleştirilmiştir. Hoca'ya göre Sultan Ahmed, babasının desteği ve gayreti ile padişahlık makamına kesin gözüyle bakmış, onun vaadlerine güvenmiş, gurura kapılarak gaflet yoluna sapmış, günlerini savaş yerine eğlence gereklerini hazırlayarak geçirmiş, yenîçerilerin çıkardıkları olayı işret meclisinde öğrenince ancak o zaman kadehini elinden düşürmüştür. (TAC.T4, 81)

Sultan Ahmed, Sultan Selim'in tahta çıkmasından sonra da Anadolu illerinde hüküm sürmeye devam etmiş, oğlu Şehzade Alaaddin Bursa'da halktan para isteyip ağır vergiler toplamış, belde subaşısını öldürtmüştür. Selim, bunları öğrendiğinde saltanat hukuku gereğince hareket etmiştir. (TAC.T4, 147) Ahmed'in sancağı olan Amasya'yı ondan alarak Davud Paşa'nın oğlu Mustafa Bey'e vermiştir. Bunun üzerine Ahmed, askerlerini göndererek Mustafa Bey'i yakalatmış, veliahtlığa kendisinin layık olduğunu, yaşça da daha büyük olduğunu söyleyerek sunduğu ihsanlarla onun gönlünü alıp kendisine vezir edinmiştir. (TAC.T4, 152-153)

2.3.6.2. Şehzade Korkud

Şiire ve sanata merakıyla bilinen, Harîmî mahlasıyla şiirler yazan ve Gazali Deli Birader'i nedimi Piyale ile birlikte ölünceye dek yanından ayırmadığı söylenen II. Bayezid'in şehzadelerinden Korkud, kardeşi Sultan Selim tahta çıktıktan sonra tıpkı

Sultan Ahmed gibi kıskançlık göstererek saltanat sevdasına düşmüştür. Hoca Sadeddin, Sultan Selim ve kardeşleri için, Yusuf ile kardeşlerini ayıran hırsın çekişmeye dönüştüğünü örnek vermektedir. Şehzade Korkut'un kıskançlık yoluna düştüğü Selim tarafından öğrenildiğinde ona düzmece mektuplar yollatmış, sözünden döndüğüne ve saltanat hevesinde olduğuna emin olmuştur. (TAC.T4, 156-157)

Gelibolulu Âlî ise Gazâlî ile ilgili bir anekdotta Şehzade Korkud'un sarhoşluk etkisiyle gazablanarak pişman olacağı kararlar verme huyunu nükteli bir dille anlatır. Korkud, Gazâlî'nin sözlerine sinirlenerek kapıcıbaşısına Gazâlî'nin başının kesilmesini emreder. Gazâlî ise kapıcıbaşıya bu emrin sarhoşluk hâliyle verildiğini, eğer onu öldürürse yarın şehzadenin pişman olup kendisini de öldüreceğini, onu saklaması ve yarın şehzade istediğinde çağırarak ihsan alması gerektiğini söyler. Gerçekten de hadise ertesi gün Deli Birâder'in tahmin ettiği gibi seyreder ve verdiği nasihat sayesinde hem kapıcıbaşı hem de kendisi hayatta kalırlar:

GAZÂLÎ: Bu dahi mervîdür ki esnâ-yı bezm-i şarâbda Sultân Korkud Monlânun bir vaz'ına incinmiş. Var başın kes diyu kapucı başısına emr itmiş. Deli Birâder ki bu fermânı uyar 'aklı başına gelüp edeb ü uslı âdeme döner. Kapucı başını tehdîd ü tahfîf idüp keyfiyyet-i sekr hâlindeki emri ile beni öldürürsün. Feammâ irtesi nâdim olup sen dahi pençe-i siyâsetine giriftâr olursun. Mûnâsib olan budur ki beni saklayasun. İrtesi taleb itdükde ihzâr idüp nice ihsânun alup haklayasun didükde şahs-ı mezbûr görür ki deliden uslı haber. Ana birâderün itdügi nasîhati ne anası ve ne babası ider. Bina'en'âlâzâlik Gazâlîyi saklayup didügi üzre 'amel eyler. Yarındası ki taleb olındukda emrinüzle öldürdüm diyu söyler. Hâlen ki şehzâde hışm u gazabdan pür-âteş-i sûzâna döner. Bi-lâ-te'hîr kapucı başısına siyâset emr ider. Harîf görür ki hâl bu yüzdendür. Monlâyı ihzâr ider. Fî nefsi'l-emr hışmı korkusundan sakladugını izhâr eyler. Hadd-i zâtında nice ihsâna sezâvâr olur. Pençe-i siyâsetden dahi rehâ bulur.(KÜN.A, 180)

Şehzade Korkud'un mestaneyken bizzat buyurduğu hâlde Gazâlî'nin öldüğü haberi kendisine verildiğinde gazabından ağzından çıkan her harfın bir ateş parçasına dönüşecek kadar kuvvetli olduğu aynı nükteli hikâye, Âşık Çelebi tezkiresinde de geçmektedir:

GAZÂLÎ: Merhûm giderek şeh-zâdenün kendü meclis-i hâssına dâhil olur; şeh-zâde dahi monlânun zerâfetin ve letâfetin görüp bi't-tab' musâhabetine mâ'il olur. Mısır'a gittiğinde bile gider. Bir gün bezm-i bâdede bir bâdiyesine incinüp kapucıbaşısına var boynın ur diyü emr ider. Kapucıbaşı hemân kasd ider ki kaydın göre, boynın ura. Deli ölüm havfıyla upuşlu olup cân başına sıçrar, Birâder'e ana baba günü olur. Kapucıbaşına sen beni şimdi şeh-zâdenün mestâne söziyle öldürürsin. 'Aklı başına gelicek nedâmet mukarrerdir. Beni öldürdüğünçün seni öldürür belki derine ey bî- ser ü sâ mân samân toldurur dir. Kapucıbaşı görür ki deliden uslu haber; Birâder'ün virdüğü öğüdi ne anası ne babası ider, bir yirde nihân idüp şeh-zâde önine geldükde, emr yirine yitdi Birâder'ün işi bitdi dir. İrtesi şeh-zâde hâbdan ser- girân u sekrân bî-dâr olur, kasdı sabûhî ile def-i humâr olur Birâder'e gel din, def-i humâr idelüm ve nûş-ı câm-ı hoş-güvâr idelüm dir. Kapucıbaşı sultânım sag olsun Birâder'i ahşam emrinüz üzre telef itdük, işini ber-taraf itdük dir. Şeh-zâde âteş-i gazabdan bir çakım kav gibi âteş pâre olur, söylerken od saçılıp agzından çıkan her harf bir şerâre olur gâh kılıca gâh hancere el urur kapucıbaşıya siyâset buyurur. Kapucıbaşı şeh-zâde elinde tîg ü hancer görür gâh kılıç gibi kabkara gâh hancer gibi sapsarı olur, beg sag olsun Birâder sagdur egerçi anı zinde komak hilâf-ı emr ü yasagdur dir. Birâder'i mahbesden meclise çıkarı getirür egerçi zâhıran küfri ez-ber okır, gönlinden Birader'ün re'yine âferînler okır. Andan yine Rûm'a geldükde Birâder'i yine bile alup gelür, mülâzemetinde ve hıdmetinde bile olur. (AŞÇ.T, 1636-1637)

2.3.7. I.Süleyman'ın Şehzadeleri

I.Süleyman'ın şehzadelerinden tahta en uygun aday olarak gösterilen Mehmed genç yaşta hastalanarak ölmüş, Mustafa babasının emriyle öldürülmüş, Mustafa'nın ardından doğuştan hasta olan Cihangir de vefat etmiştir. Kanûnî'nin hayatta kalan iki oğlu Selim ve Bayezid arasında henüz babaları sağken bile amansız bir taht mücadelesi başlamıştır. Metinlerde mücadeleden galip çıkacak olan Selim, içki mübtelalığı ve

gevşek tabiatı sebebiyle, Bayezid ise halk tarafından daha çok sevilmesine rağmen başkalarının tahrikiyle kadim hukuku hiçe sayarak başkaldırması sebebiyle eleştirilmektedir.

2.3.7.1. Şehzade Bayezid

Ahdî, Bayezid'i aslında marifet fenlerinde yegâne bir şehzade iken kötü yaratılışlı kimselere aldanarak babasının nasihatlarına kulak asmayıp abisine düşmanlık besleyen, geçmiş hukuku unutan biri olarak tanımlar:

Şâhî mahlas iderdi. Fünûn-ı ma'ârifle ferîd iken âhirü'l-emr ber-mukteza-yı mahlas ol nîkû-nijâd emr-i şerîfe inkıyâd itmeyüp eşhâs-ı bed-nihâdun mekr ü hilesine i'timâd ü i'tikâd idüp pend-i peder-i ercümendin gûş kılmayup birâder-i hûşmendine 'adâvet ü husûmet itmiş hukuk-ı sâbıkayı ferâmûş kılmış.(AHD.T, 103)

Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre de ahlakî yönlerden son derece mümtaz bir kimse olan Bayezid, kahramanlık gösterisinde bulunan bir alay korkak çiyana inanarak hukuk tacını babasına karşı gelmekle değiştirmiş, bir alay fesatçı kimse onu istedikleri yere sürükleyerek temiz kalpli şehzadenin sonunu getirmişlerdir:

Hakkâ ki evâ'il-i hâlinde mekârim-i ahlâk ve merâsim-i eşfâkı mezkûr u mesmû' ve habb-ı hubb ve tohm-ı vâlâsı zemîn-i bâl-i ehâlî-i dünyâda nigâşte vü mevrû' olup sefâ'in-i ahvâlî bâdbân-ı salâh u sedâd ile muktezâ-yı hâl ve murtazâ-yı bâl üzre cârî ve lem'a-i bârika-i ihtimâm u ictihâdından zulmet-i zulm u bî-dâd ketm-i 'ademde mestûr u mütevârî idi. Lâkin ârzû-yı saltanat ile izhâr-ı dilîri ve şecâ'at idüp bahâdır nâmına bir âlây cebân çıyanı ve ebtâl adına bir kaç battâl cânı yanına üşmekle kesret-i cünûd-ı 'asâkir ve gâyet-i merdânî ve bahâdırılığına i'timâd idüp efser-i hukûkî 'ayn-i 'ukûka tebdîl ve bisât-ı ri'âyet-i edebî pây-ı kabâhat u nâ-merdi ile tedlîl idüp güstâhâne-i evzâ'a ikdâm itmişdi. Tafsîl-i hâl Sultân Selîm Hân Hazretlerinin tercemelerinde tahrîr ü tastîr olunmuşdur. Vâkıf-ı hâl olan ehl-i kemâlün tahkîki ol idi ki evvel şehensâh-ı nâmdâr kûh-misâl yirinde sâbit ü berkarâr olsa halk-ı 'âlem dâmen-i sa'âdetine yüz urup saltanat u hilâfet ayagina varmak

muhakkak u mukarrer ve serv-misâl reh-i gülzâr-ı istikâmetde pâydâr olsa misâl-i enhâr sığâr u kibâr ayagina akup cûybâr-ı eyâlet muktezâ-yı fermânı üzre cârî olmak mutasavver ü müyesser idi. Lâkin bir âlây eşrâr şâhsâr-ı sa'âdetine pîçide mâr olmagla ol bûlbûl-i gülzâr-ı saltanatı âşiyânından göçürdiler ve bir iki bed-baht-ı sitîzekâr ol şehenshâh-ı sâfî derûnı misâl-i âb-ı revân istedükleri yire atmakla ol şehir-yârı yârdan uçırdılar.(KHÇ.T, 160)

Diğer tezkirecilerle aynı fikirde olan Gelibolulu Âlî de Bayezid'in cahillerin baştan çıkarması ve ahmakların tahrikiyle babasına isyan ederek abisinin üzerine asker çektiğini, edepsizce davranarak kötü işler yaptığını söylemektedir:

SULTÂN BÂYEZÎD ŞÂHÎ: Bunlar dahi mezkûr Sultân Mehmed Hanun birâderi ve Sultân Süleymânun veled-i kihteridür. İgvâ-yı cühelâ ve tahrîk-i agbiyâ ile vâlid-i mâcidine 'isyân eyledi. Birâder-i mihteri Sultân Selîm Hanun üstüne leşker çeküp bî-edebâne evzâ'a mürtekib oldu ki tafsîli mahallinde mestûrdur.(KÛN.A, 106-107)

Şehzade Bayezid, dönemin tezkire ve tarihlerin yanı sıra, 1558-1560 yıllarını ihtiva eden 3 Numaralı Mühimme Defteri'nde de fesat ehli ile işbirliği yapıp kardeşi Selim'in üzerine gelen isyankâr biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mezkûr defterde isyan eden ve kaçma ihtimali olan Şehzade Bayezid'in ölü ya da diri olarak ele geçirilmesine dâir Kırım Han'ına hüküm verilmiş olması dikkat çekmektedir:

Hân hazretlerine hüküm ki:

Bundan akdem oglum Bâyezîd, isyân ü tугyân eyleyüp ba'zı ehl-i fesâd cem' eyleyüp ferzend-i ercend oglum Selîm tâle bakâhu üzerine gelüp ehl-i İslâm ile ceng eyleyüp bi-inâyeti'llâhi te'âlâ münhezim ü makhûr olup bâkî kalan eşirrâ ile firâr itmişdür. Eyle olsa muhtemeldür ki, gemi ile Kefe ve yâhûd Çerâkise taraflarına gitmek mekrinde ola. Eyle olsa gerekdür ki, Âstâne-i sa'âdet'imûze olan vüfûr-i ihlâs ü ihtisâsınız muktezâsınca bu bâbda siz dahî dâ'imâ mukayyed olup ol cevânibi ve yalıları ve Çerâkise semtlerini geregi gibi her zamânda tettebbu' u tecessûsden hâlî olmayup anun gibi çete ve yâhûd gemi ile ol cânibe varmalu olursa mecâl vermeyüp ele getirüp hakkından gelesin ve eger ölisidür ve eger dirisidür makbûldür. Gaflet ile bir cânibe firâr itdürmemek bâbında envâ'-ı mesâ'î-i

cemîle zuhûra getüresin, gaflet üzre olmayasın. Eger bu husûsdan, eger sâ'ir a'dâ tarafından vâkıf olduğun ahhâr-ı sahîhayı i'lâmdan hâlî olmayasın.³⁵

Ayrıca defterde Basra ve Diyarbakır Beylerbeyi'ne Şehzade'nin firar etmesi ihtimaline karşılık teyakkuzda olunarak görüldüğü yerde ele geçirilmesi; Mehmed Paşa'ya ise Şehzade'nin yakalanmasına hizmet edeceklerin terakki ve taltiflere mazhar olacağı hususunda hükümler verildiği görülmektedir.³⁶

Yabancı kaynaklarda da ayrıntılı bir şekilde anlatılan iki kardeş arası bu çekişmede elçi Busbecq, bu meselenin kendileri için ne kadar önemli olduğunu şu sözlerle vurgulamaktadır:

Çünkü Bayezid'in talihi ile bizim menfaatlerimiz birbirine sıkı surette bağlıdır. Türkler onun işini bitirmeden silahlarını bize doğru çeviremezler.³⁷

Meseleye bu hassasiyetle yaklaşan Busbecq, dışardan bir göz olarak Bayezid'in Selim'e olan düşmanlığını, kardeşinden alamadığı hırsı adamlarından aldığını ifade etmektedir:

Ne ise, biz etrafla bilmek istediğimiz Bayezid'in ahvaline gelelim: Hatırlarsınız ki, babası birkaç sene evvel onu biraderi aleyhinde artık hiçbir harekette bulunmamak ve imparatorlukta yeni kargaşalıklar çıkarmamak şartıyla affetmişti.³⁸ Bayezid bu affi unutmayacak ve kendisini ihtiyar yaşında rahatsız etmeye kalkmayacaktı. Anası yaşadığı müddetçe bu tehdidin Bayezid için bir kıymeti olabilirdi. Ne kardeşinin muhabbetine ne babasının teveccühüne ve hüsnünazarına ehemmiyet vermediği için, sırf anasının hatırı

³⁵ **3 Nolu Mühimme Defteri (1558-1560)** (966-968), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:12, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:1, Ankara 1993, s.9.

³⁶ **3 Nolu Mühimme Defteri (1558-1560)** (966-968), s.27,38.

³⁷ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 225.

³⁸ Bkz: "Yalancı Mustafa"

için sözünde durmuştu. Fakat, anasının vefatından iki sene sonra, vaziyetini pek ümitsiz görünce itaat rabitalarını parçaladı, kardeşine karşı evvelki tasavvurlarını tekrar ele aldı ve düşmanlığını şiddetle meydana vurdu. Bir aralık kardeşinin hayatına suikastlar tertip etmeye kalktı. Bazen, üzerine hücumlar yaptı. Kendi adamlarını kardeşinin vilayetine gönderdi. (Çünkü vilayetleri hemhudut (sınırdas) idiler). Kardeşinin adamlarından bazılarını ele geçirebilirse onlara pek fena muamele gösteriyor, kardeşine düşmanlığını onlardan çıkarıyordu. Kardeşinin hayatına bir şey yapamayacağını anlayınca onun itibar ve şerefini kırmak için yapmadığını bırakmadı.³⁹

Busbecq, Selim'in mücadeleden galip ayrılmasının babasının yardımları sayesinde olduğunu vurgularken çarpıcı bir tespit de bulunur. Sultan Süleyman, serkeşlik eden Bayezid'den korkmakta, onu babası Yavuz Sultan Selim'e benzetmekte ve adetâ dedesi II. Bayezid'in durumuna düşmek istememektedir:

Selim'e babası o kadar yardım etmeseydi Bayezid'in galip geleceği şüphesizdi. Selim kardeşine hakiki kuvveti sayesinde galebe çalmamıştır. Bayezid hakkındaki bu sözler⁴⁰ onun halk nezdindeki itibar ve şöhretini arttırdılar. Babasının endişeleri bu yüzden iki kat oldu. Artık oğlunu mahvetmek arzusu şiddet peyda etmişti. Kendisinin yerine tahta Selim'in çıkması hakkında kararı kat'iyet kesbetti. Selim, en büyük oğlu olduktan başka Süleyman'a karşı daima sadık ve muti davranmıştı. Bayezid serkeşlik etmiş ve o hayatta iken tahta göz dikmişti. Bayezid'den korkuyordu. Çünkü birçok taraftarları vardı. Alenen babasına asi gelmişti.⁴¹

Şehzade Bayezid, mahpesin pisliği içinde yüzü gözü tanınmayacak hâle gelmiş, ancak kendisini çocukluğundan beri tanıdığı için özellikle seçilmiş olan Hasan tarafından sultanın emri ile boynuna kemend geçirilerek öldürülmüştür.⁴²

³⁹ Busbecq, **a.g.e.**, s. 189.

⁴⁰ Burada bahsedilen sözler, Bayezid'in yenilince daha saldırgan bir tutum sergilemesi durumu ile ilgilidir. Süleyman'a "Vaktiyle babanızın hareket ettiği gibi yapmasına imkan bırakmayınız. Babanız da mağlup olduktan sonra daha korkulacak biri haline gelmişti" demişlerdir.

⁴¹ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 200-201.

⁴² Busbecq, **a.e.**, s. 281.

2.3.7.2. Şehzade Selim

Şehzade Selim, babasının desteğini alarak kardeşi Bayezid ile olan mücadeleden galip ayrılmış olsa da tahta layık olduğu düşünülmemiş, halk tarafından tam anlamıyla kabul görememiştir. Busbecq, bu durumun sebeplerinden biri olarak Selim'in babasından ziyade annesi Hürrem Sultan'a benzemesi ve sağlığında annesinden nefret edilmesine bağlamaktadır. Busbecq'e göre Selim ayrıca nezaketsiz, tembel, hareminden çıkmayan bir kimsedir, böyle birinin silaha sarılması insanları şaşırtmıştır:

Birçok kişi Bayezid tarafını iltizam ediyorlardı. Çünkü pederine pek benzerdi. Halbuki Selim'in çehresinde babasını andırır hiçbir şey yoktu. Selim tıpkı anasına benzerdi. Hayatta iken anasından pek nefret edilirdi. Selim koca karınlı, şiş yanaklı bir adamdı. Yüzünde çirkin bir kırmızılık göze çarpardı. Onun için, askerleri kendisini görünce "Arpa lapası tıknmış" derlerdi. Bundan başka, işret, zevk ve safa içinde tembel bir hayat sürerdi. Hiç nazik değildi. Güler yüz göstermezdi. Cömertlik ve iyilik ile kimsenin kalbini almazdı. Halkın takdirini celbe çalışmak suretiyle babasına karşı bir harekette bulunmak istemediğini söylüyordu. Bu suretle babasının gözüne girmeye muvaffak olmuştu. Fakat hiçkimse tarafından sevilmiyordu. Faal ve büyük bir hükümdar isteyen kimseler onu pek istihfaf ediyorlardı. Bayezid'e *Softi* yani haremde kapalı kalıp kadınlarla meşgul bir adam demeye alıştırılmış olan askerler şimdi onun silaha sarıldığını ve gerek kendisini gerek çocuklarını müdafaa için her şeyi göze aldığını görünce gayet değerli bir adam diye telakki etmeye başladılar. Aralarındaki meseleyi muhakeme ederken: Neden babası tamamen kendisine benzeyen oğlunu mahrum bırakıyor? diyorlardı. Neden tembel, koca karınlı kardeşini ona tercih ediyor? Onda babasının istidadından hiç eser yok. Bayezid'in silaha sarılmasına gelince, onu zaruret icbar etmişti. Binaenaleyh yaptığı hareket tayip edilemez. Büyük babaları Selim de aynı suretle hareket etmedi mi? O yalnız kardeşine karşı silah çekmedi. Zaruret babasının ölümünü tacil etmeye de kendisini sevk etti. İşte bu sayede hükümeti kendisine ve evlatlarına temine muvaffak oldu. Şimdi Süleyman haksız olarak ele geçirilmiş bu devlete haklı olarak tasarruf edebiliyorsa da aynı mesleği takip etmesine neden kabahat bulunacak? Neden bu harekete bu kadar

şiddetle mukabele etmeli ki büyükbabası zamanında pek kanun ve usule muvafık diye telakki edilmişti? Hem mesele bütün bütün başkadır (diyorlardı). Çünkü Bayezid babasına karşı silaha sarılmamıştır. Bilakis babasına uzun ömürler temenni ediyor. Kendi hayatına kastedilmeyeceğine emin olsaydı kardeşinin bir kılına bile dokunmak istemeyecekti. Kuvvete kuvvetle karşı koymak ve kendi hayatını kurtarmaya çalışmak daima kanuna muvafık görülmüştür. Bu gibi sözler birçok kişinin Bayezid tarafına geçmesine sebep oldular. Ordusu artık oldukça ehemmiyetli bir miktara çıktı. Vakit kaybetmeden kardeşinin üzerine yürüdü. Hayatını, talihini, tahta geçmek ümidini harbin talihine bıraktı. Kendi kendisine şöyle düşünüyordu: Muvaffak olamazsam da değerim anlaşılacaktır.⁴³

Bayezid, Selim ile mücadelesi sonrasında İran'a sığınmış, orada zincire vurulmuş, evlatları ise hapsedilmiştir. Busbecq, İranlıların Bayezid'i elinde tutmalarının işlerine geldiğini, Bayezid yerine Selim gibi zevk ve safaya mübtela gevşek bir padişahın tahta kalmasının onların işlerini kolaylaştıracağını düşünmektedir:

İranlılar Bayezid'e karşı cebir istimaline kalkmakla nasıl bir işe girişmiş olduklarını pekâlâ kestirmiş olacaktı. Onların maksatları kardeşine nispetle çok daha iyi bir asker olan kuvvetli ve kabiliyetli bir gencin babasına halef olmasına meydan vermemektir. Zevk ve safaya müptelâ olan gevşek Selim tahta çıkarsa İranlılar için elbette daha iyi olurdu. Çünkü sulh devresinin devam edeceğine ve emniyet içinde yaşayacaklarına emin olabilirlerdi. Bundan dolayı İranlılar hiçbir zaman Bayezid'i ellerinden kaçırmayacaklar ve onu mahpeste öldüreceklerdi, yeisten ve mahpes hayatına tahammülsüzlüğünden vefat ettiğini söyleyeceklerdi.⁴⁴

2.3.7.3. Şehzade Mustafa

Sultan Süleyman'ın en çok sevilen ve genç yaşında öldürülmesi büyük yankı uyandıran şehzadesi Mustafa kaynaklarda, kötülük isteyen kimselerin sözünü

⁴³ Busbecq, **a.e.**, s. 197-198.

⁴⁴ Busbecq, **a.e.**, s. 224-225.

dinleyerek babası hilafına hareket etmesi yönüyle zikredilmiştir. Ahdî ve Gelibolulu Âlî tezkirelerinde Şehzade Mustafa'nın bu yönü aktarılırken damat Rüstem Paşa'nın hileleri ile şehzadenin gençliği ve tecrübesizliği de vurgulanmaktadır:

SULTÂN MUSTAFA: Şehriyâr-ı mesfûrun esenn-i evlâdudur ki mekr-i dâmâd ve sıhr-ı halîle-i süflî-nijâd ile 'unfuvan-ı şebâb hâlinde hümâ-yı rûhı pençe-i siyâsete giriftâr olmuşdur ki tafsîli mahallinde mezkûr idügi tahakkuk bulmuşdur.(KÜN.A, 105)

Ol kân-ı mürüvvet ve sadr nîşîn-i 'işret 'ale'd-devâm şûrb-i 'âm ve câm-ı Cem nûş idüp bâde-i gafletle bî-hoş düşüp güftâr-ı bed-kirdârı gûş kılup hılâf-ı re'y-i sultân-ı 'âlem ve zübde-i selâtin-i Cem-haşem-kâr olmuş anunçün pâye-i saltanâtdan ve pirâye-yi devletden nahl-i vücûdı ber-hûrdâr olmamış.(AHD.T, 101)

Şehzade Mustafa'nın kendisinden ziyade öldürülmesi olayı hakkında asıl eleştiriler, Rüstem Paşa bahsinde söz konusu edilecektir.⁴⁵

2.4. Düzmece Şahıslar

2.4.3. Düzmece Mustafa

Çelebi Mehmet'in ölümü üzerine tahta oturan Sultan II. Murat zamanında Selanik'te, Yıldırım Bayezid'in oğlu, yani Sultan Murat'ın amcası olduğunu iddia eden Mustafa isimli bir şahıs ortaya çıkmıştır. Padişahlık davasında bulunan ve atadan kalan miras üzerinde kendisinin daha büyük hakkı olduğunu söyleyen bu şahsın etrafında Hoca Sadeddin'in tabiriyle saflıkları yüzünden inanan pek çok kişi toplanmıştır. Sultan Murad, bu işi halletmek üzere Bayezid Paşa'yı görevlendirmiş, Paşa da Düzmece Mustafa'yı ortaya çıkaran kimsenin İstanbul tekfurunu tespit

⁴⁵ Ayrıca Bkz: II. Bölüm, "Padişahları ve Şehzadeleri Olumsuz Yönde Etkileyenler"

etmiştir. Düzmece Mustafa'nın adamları Bayezid Paşa'yı öldürmüş, paşayla birlikte giden adamları da Düzmece Mustafa'nın ordusuna katılmışlardır. Bunu öğrenen Sultan Murad, vezirlik rütbesi verdiği Timurtaş Bey'in çocukları Umur Bey, Oruç Bey ve Ali Bey'in tavsiyesiyle Düzmece Mustafa'ya boyun eğen tüm beylerin serdarı olan Mihaloğlu Mehmet Bey'i Tokat zindanından çıkartıp bu iş için görevlendirmiştir. Soyu sopu bilinmeyen bu adam, 1412 yılında zincire vurularak padişahın otağına getirilmiş ve hükmü görülmüştür. (TAC.T2, 124-135)

2.4.4. Yalancı Mustafa

Şehzade Mustafa'nın ölümünden sonra Kanuni, hayatta kalan iki oğlundan büyük olan Selim'i veliaht tayin etmiştir. Ancak annesi Hürrem Sultan ve Rüstem Paşa'nın desteklediği Bayezid, kendisini bekleyen sonu değiştirmek arzusuyla harekete geçecektir. Mustafa'nın hayattayken büyük bir muhabbet kazanması, ölümünün çok ciddi bir üzüntüyle karşılanması ve tarafgirlerinin intikam arzusu neticesinde Yalancı Mustafa fikri ortaya çıkmış, Bayezid de bu hareketin önderi olmuştur. Busbecq, bu hadiseyi şöyle anlatır:

Bunlar intikam almak için bir fırsat bekliyorlar yahut Mustafa gibi ölmeyi tercih ediyorlardı. Mustafa'nın tarafını tutmuş olduklarını ve şimdiki hükümet nazarında lekeli ve şüpheli görüldüklerini takdir edenler ise bu vaziyetten kurtulmak için her şeyi göze alabilecek bir istidatta idiler. Bunlar bir mesele ihdas etmeye hazır dılar. Fakat bir lider arıyorlardı. Ne yapacaklarını tayinde mütereddit bulunuyorlardı. Mustafa'yı diriltmek kâbil değildi. Fakat onun yerine uydurma bir Mustafa icat edebilirler ve Mustafa'yı hayatta imiş gibi gösterebilirlerdi. Bu plan komplonun mürettibi olan Bayezid'in pek hoşuna gitmiş, bunu hepsine tercih etmişti. Kendi maksadının temini için en iyi işe

yarayacağını tahmin ediyordu. Bu kararlaştınca, adamları vasıtasıyla cesur ve düşüncesiz bir şerik buldu.⁴⁶

İş o kadar iyi idare edilmişti ki Mustafa'yı tanımış ve babasının çadırı önünde naşını yere serili bir hâlde görmüş olanlar bile gözlerine inanmaktan korkuyorlardı. Bu adamın hakiki Mustafa olduğunu kabul etmeye kendilerini zorluyorlardı. Mustafa'nın yakınlarından bazı kimseler bu adamın bir yalancı olduğunu anladıkları hâlde, onun hatırasına sadık kalmalarına rağmen, korkudan ve kederden gözleri karardığı için, herkesten evvel bu Yalancı Mustafa'nın bayrağı altına geçtiler, Mustafa olmadıkça bu dünyada yaşayamazlarmış gibi, başkaları buna bakarak bu adamın hakiki Mustafa olduğuna, ölümü haberinin doğru olmadığına kanaat getirdiler. Bundan başka Yalancı Mustafa da birçok vaatlerle ve bol paralarla taraftarlarını teşvik etmekten geri kalmıyordu. Paraları eski servetinden kalan döküntüler diye izah ediyordu. Fakat bunları gizlice Bayezid'den aldığı şüphesizdi.⁴⁷

Ancak seyyahın “kurnaz ihtiyar” olarak tanımladığı Sultan Süleyman meseleyi çözmüş, oğlu Bayezid'in payı olduğuna kanaat getirmiştir. Ona ne ceza vereceğini düşünürken Roxolane (Hürrem) padişahın maksadını anlamış, Bayezid'in bunları hayatta kalma korkusu ve gençlik düşüncesizliğiyle yaptığını söyleyerek affetmesi yönünde ona telkinde bulunmuştur. Hürrem Sultan, bir kez daha padişahı kendi istekleri doğrultusunda harekete geçirerek şehzade Bayezid'in affedilmesini sağlamıştır.⁴⁸

2.5. Musâhipler ve Lalalar

“Sohbet” kökünden gelen musâhip kelimesi, sohbet edilen kişi, arkadaş, dost anlamlarına gelmektedir. Musâhip, Osmanlı saray teşkilâtında saraydaki görevliler içinde vezir ve beylerbeyilerinden padişaha danışmanlık yapan, kişiliği ve bilgisiyle

⁴⁶ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 116.

⁴⁷ a.e., s. 118.

⁴⁸ a.e., s. 120-121.

temayüz ederek ona arkadaşlıkta bulunanlar için kullanılmıştır.⁴⁹ Padişaha yakın olan musahiplerin bu yakınlığa layık kimseler olmasına önem verilmiştir. Musâhiplerden söz eden kaynakların onların genelde sözü güzel söyleyen, bulunduğu ortamı sözüyle etkileyen, ağırbaşlı, bilgin kişiler olduklarının vurgulanması tesadüf değildir.⁵⁰

Gelibolulu Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinde padişahlara yakın olan, onlarla sohbet arkadaşlığı yapan kişilerin sahip olması gereken özellikler hakkında bilgi verdiği bir bölüm yer almaktadır. Bu bölümde Âlî, Sultan Süleyman'ın oğlu II. Selim'in Celâlî mahlaslı Celal Bey isimli bir yakınından söz eder.⁵¹ Ona göre Celâlî, ahlâkı kötü, padişahın yakınında olup da gaflette olan, adı kötü işlere karışmış, bunların yanı sıra padişahın sadrazamı ve damadı Sokollu Mehmed Paşa, Ebusuûd Efendi ve Şeyh Muslihiddin'e düşmanlık besleyen bir kimsedir. Âlî'ye göre Celal Bey'in bu üç önemli ismi düşman edinmesi, birlikte beng yiyip ilhad esrarı içtiği kimselerle birlikte insanlara muhalefet ederek hasm olması, padişahın katından uzaklaştırılmasına sebep olan özellikleridir:

Hattâ evâhir-i ömrinde reddine bâ'is ve mukarrib-i şehriyâri iken tarh u tardına sebeb-i hâdis ol makule ahlâk-ı nâ-sezâ ve bâb-ı zindegânîdeki fevâ'idden tegâfülle mürtekib olduğu zemzeme ve gavgâ olduktan mâ'adâ erbâb-ı dîvândan sadr-ı 'azâm ve sâdetlü pâdişâha dâmâd-ı muhterem olan Mehmed Paşa cenabına ve Sa'düd'din-i enâm-ı eyyâm yanî Ebu's-sû'ud-i 'âlî-makâmum savb-ı müstetâbına ve meşâyih-i 'izâmdan vâiz-i rûşen-tefsîr nâsîh-ı müberhen-tezkîr 'âlim-i ma'âlimü't-tenzîl hâvî-yi mesâilü't-te'vîl yani Şeyh Muslihiddin ibn Nûriddinün cânib-i hidâyet-me'âbına bilâ-sebeb izhâr-ı adâvet ve 'adem-i müdârâyla terk-i dirâyet idüp bir uğurdan bu makûle üç

⁴⁹ Mehmet İpşirli, "Musâhib", *TDVİA*, C.31, s. 230.

⁵⁰ Tuba Işınsoy Durmuş, "Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedîm/Musâhipler", *Millî Folklor*, S.114, 2007, s.25.

⁵¹ Burada sözü edilen şair Manastırlı Celal'dir. Bkz: 1. Bölüm, "Bürokrasinin Güvensiz Ortamı"

hasm-ı kavî ve kendinün ekl-i bengini ve esrâr-ı ilhâdını muhtevi ulular ile semt-i muhâlefetden muhâsemet itmesi sebep olmuşdu. (NUS.S, 316)

Âlî'nin padişahın yakını olarak Celal Bey'i eleştirdiği bir diğer özelliği de ilm-i kâf⁵² ve ilm-i kimya ile meşgul olmasıdır. Celal Bey'in bu ilimlerle meşguliyetini anlattığı bir konuşma esnasında Âlî dayanamayarak söze girmiş, kimya ilminin varlığının anka kuşu gibi imkansız, bu ilimle uğraşmanın da suya nakış yapmak gibi karışıklığa sebep veren kötü hayallerden ibaret olduğunu söylemiştir. Celal Bey ise Âlî'nin sözlerine karşılık bir rüyasından bahseder. Rüyasında hâlis altın silsilesi gökyüzünden yeryüzüne inmiş ancak toprağa değmeye tenezzül etmeyerek bir insan yüksekliği yukarıda kalmıştır. Celâlî, bu rüyadaki hâlis altın silsilesini Allah'tan kendisine sunulan bir cevher olarak yorumlamıştır. Âlî ise Celâlî'nin bu rüyayı yanlış yorumladığını, o hâlis altın silsilesinin padişah II. Selim'i ifade ettiğini, ona ulaşmak zor olduğu için yere ulaşmadığını ancak padişahın kendisine yakın olduğu için şanslı olduğu şeklinde yorumlayarak kâf ilmine ihtiyacı olmadığını vurgulamıştır. Ancak Celâlî bu açıklamaya itibar etmemiş, inadından vazgeçmemiş ve kimyagerlik ile meşgul olmaya devam etmiştir:

Ferâset ü kiyâseti şol derece idi ki bir gün bu hakire hitâb yanî ki iltifât-ı bî-hisâb eyleyüp ilm-i kâfî talebini ve tahsiline müte'allik olan şûr u şagâbını kemâ-yenbegî takrir itdikten sonra “Elbette ben ana vâsıl ve cevher-i kesîrû'l-menâfî'ine dest-res bulup kâmil olurun” deyü da'vâ eyledükde bu hakir-i nâ-bûd münâza'a vâdilerinde bezl-i mechûd idüp “İlm-i kimyâ vücûd-ı ankâ gibi muhâl ve bu fennün müsevvedâtına iştigâl ke-nakşin fi'l-mâ teşvişe bâdî sevdâ ve fâsid hayaldür” didüğümde tekrâr inâd ve dürlü dürlü mükâbereler bünyâd idüp “Sâbika rû'yâ âleminde gördüm ki zer-i hâlisden bir silsile hazîz-i eflâkden basît-i hâke nâzile olup

⁵² İlm-i kâf (ilm-i keff): Avuç çizgilerine bakarak geçmişi okuma, geleceği bilme esasına dayanan falcılık bilgisi.

âdem boyunca yüksekde kalmış ve hâk-i siyaha vusûlını tenezzül bilüp ittisâli revâ görmemiş. (...) Ya'nî “Kerâmet-i ilm-i kâfe ihtiyâcunuz olmayup kemâl-i mekremetünüz kâfi degül midür deyü söyledüm. Velâkin bu ta'bîr-i müstakime râzı olmayup inâdından dönmedi. Ve vâsıl olduğu sa'âdetün kadrini bilmeyüp kimyagerlikten ferâgati revâ görmedi. (NUS.S, 316-317)

Âlî eserinin başka bir yerinde padişahların yüksek mertebeli ve İskender ordularına sahip kimseler olduğunu, balıktan aya kadar mevcut olan ne varsa hepsinden üstün olduklarını vurgulayarak onlarla sohbet etmenin, karşılarında kullanılacak kelimeleri seçmenin tam bir teyakkuz ve uyanıklık gerektiren bir iş olduğunu söylemektedir:

Pâdişahlarla musâhabet ü mücâselet ve sâ'ir ekâbir ü rû-şinâsânla mu'âlefet ü muvâneset zikrinde vâkî' olmuştur. İmdi hafî olmaya ki selâtîn-i 'âlî-câh ve havâkîn-i Sikender-sipâh ez-mâhî tâ be-mâh sâ'ir nâsdan 'ulüvv ü imtiyâzla devlet-dest-gâh ve nüfus-ı bî-kıyâsdan sümüvv-i lâzımü'l-i'zâzla mu'allâ-bâr-gâh olup anlarunla musâhabetde tayakkuz-ı tâm ve semtlerine mürâfekatda intibâh-ı mâ-lâ kelâm ehemmi ü elzem idügi müsbet ü müsellemdir. (NUS.S, 463)

Önceki şerefli padişahların da birlikte oturmayı seçtikleri kişiler çoğunlukla akıllı, edip, güzel konuşan kimselerden olup mizaçları padişahların mizaçlarıyla süt ve şeker gibi uyumlu, hareketleri ve sözleri âdâba uygundur:

Bâ'is budur ki serverân-ı selef ve husrevân-ı sâhib-şeref mücâlesetin ihtiyâr itdikleri kimesneler ekseriya 'ukalâ vü üdebâ ve bülegâ vü fusehâ olup mizâc-ı şerîf-i şehîr-yârî ile şîr ü şekker-vâr imtizâc etmeleri ve ef'âl ü akvâlde ri'âyet-i âdâb idüp hâtır-ı âtır-ı hüsrevâneyi gözetmeleri muhakkak idi. (NUS.S, 463)

XVI. yüzyıl tezkirelerinde Üsküplü İshak Çelebi, Nihâlî Cafer Çelebi ve Kadı Bozan'ın padişah Sultan Selim'in huzurunda uygunsuz davranışlar sergilemesi ile ilgili ortak bir hadise anlatılmaktadır. Padişah, Arabistan fethinde iken zihnini açmak, hoşça vakit geçirmek ve sohbet etmek için fazilet ve kemal sahibi birkaç kişi ister. Devlet erkânı bu görev için Galata kadısı Nihâlî Cafer Çelebi, Mihaliç kadısı Kadı Bozan ve Üsküp müderrisi İshak Çelebi'yi uygun görürler. Hazırlanıp yola çıkan bu üç kişi yol boyunca şakalaşarak giderler:

İSHÂK ÇELEBÎ: Memâlik-i fazl u kemâlün şâh-ı kişver- güzîni ve serây-ı perveriş-i erbâb-ı hüner ve nevâziş-i ehl-i ma'rîfetün serîr-nişîni Sultân Selîm-i merhûm 'Arabistân fethinde iken berây-ı tenşît-i tab' ve teşhîz-i hâtır içün fûnûn-ı ma'ârifden sâhib-i hatt-ı vâfir fâzıl u kâmil birkaç sâhib-i tab' ve ehl-i dil âdem taleb eyler ki eşgâl-i saltanatdan kelâl ve tedbîr-i ahvâl-i mülk ü milelden melâl geldükde sohbetleri mûcib-i tefrîh-i rûh ve sebep-i vürûd-ı füyûz ü fûtûh ola. Erkân-ı devlet bu hıdmete Galata kâzîsı Burusalı Nihâlî Ca'fer Çelebi'yi ve Mihaliç kâzîsı Kâzî Bozan'ı ve Üsküb müderrisi iken mezkûr İshâk Çelebi'yi ta'yîn iderler. Bunlara hükm gelüp yat u yarakların görüp harf-zenân ve latîfe-gûyân yolda biri birinden harclanup Beyt:

Kimi kâtır virüp kimi çâdır

Düzdiler koşdılar Deli İshâkı

diyürek giderler.

Padişahın yanına vardıklarında el öpmek için huzuruna giderler. Ancak padişahın karşısına belde kılıçla çıkılmayacağını bilmediklerinden padişahın elini üzerlerinde kılıçla öperler. Bu duruma çok sinirlenen padişah onların bu edepsiz davranışı karşısında onları kendi kılıçlarıyla öldürmeyi düşünür ancak sonradan affeder.⁵³ Bu olay üzerine birbirlerine küfürlü beyitler söylemeye devam ederler.

⁵³ Bkz: II. Bölüm, "Sultan I. Selim"

Padişah, satranç oynarken yanına gelen İshak Çelebi, Nihâlî ve Kadı Bozan bu kez de huzura uygunsuz kıyafetle gelip edepsizce laflar ederler ve birbirlerine söyledikleri küfürlü beyitleri padişahın yanında tekrarlarlar. Padişah yine bu duruma çok sinirlenir ve üzülerek kendisine sohbet arkadaşı aradığını, bunlar gibi anlamsız suret ve davranışlarda olan kişileri beklemediğini söyler. İshak Çelebi, Nihâlî ve Kadı Bozan bu olay üzerine yol harçlıklarını alıp arkalarına bakmadan geldikleri yerlere geri dönerler:

Günlerde bir gün ki menzil-i Şâhîye yetdiler, pâdşâha şikâr üzre ve at üzerinde reh-güzâr üzre 'arz iderler. El öpmek buyurıldukda evvel bâdire-i nâdire anlardan bu sâdır olur ki kılıçları billerinde iken evvel Ca'fer Çelebi ba'dehu İshâk Çelebi ba'dehu Kâzî Bozan el öperler. Kılıçları billerinde bulunmagla elleriyle ayaklarına balta urup ayaklarıyla devletlerin deperler. Ol şâh-ı Mirrîh- sıfatki hîn-i gazabda kılıcından kan tamar ve Behrâmlar heybetin görse kılıcın kınına katar idi. Bunların bî-edebliğinin görüp evvel kasd ider ki kendü kılıçlarıyla yarakların göre ya'nî şâhîn gibi 'ömrlerine kona. Ba'dehu diler ki her birine bî-kem ü kâst yüz çep ü râst urup ol nâ-terâşîdeleri muhkem yona. Âhir şeref-i 'ilme binâ'en Beyt:

Z'ibtidâ-yi devr-i Âdem tâ be-'ahd-i pâdşâh

Ez büzürgân 'afv buved ü ez fûrû-destân günâh

mûcibince 'afv ider. Bunlar bu hâlden gâfil İshâk Çelebi, Ca'fer Çelebi'nün tekaddüminden dil-gîr olup bu beyti didiki Beyt:

El öpmekde bugün bizümle Ca'fer

Önüm aldı ayagı yeyni çıkdı

Ca'fer Çelebi dahı mukâbeledede bu beyti söyler ki

Beyt: El öpmekde bugün bizümle İshâk

Siküm gibi sögeldi götde kaldı

Bu hâlde pâdşâh meclis-i ünsde şatranc oynarken bunlar da'vet olur. Bunlar dahı

cübbe vü destâr ile ve monlâyâne vaz' u vakâr ile kapuda hâzır olup içeri girmeye icâzet olur. Pâdşâh bunların evzâ' u etvârından te'eddüb idüp şatrançdan ferâgat ider. Bunlar biri biriyle hezl ü fuşş üzre musâhabete başlayup her biri ol didükleri beytleri okırlar. Merhûm incinüp biz musâhib istedik bunlar bî-nevâ imiş ve her biri bir sûret-i bî- ma'nâ imiş diyü tagyîr-i vaz' ider. Yol harclığı olacak kadar cüz'î bahşış ider Yine mansıplarında mukarrer kılup her biri ric'ü'l-kahkarî geldiği yirine gider.(AŞÇ.T, 328-331)

Âşık Çelebi aynı hadiseye tezkiresinin Nihâlî ile ilgili bölümünde de yer verir.

Padişah adeta bir sarraf gibi onların değerini tartmış ve hâl ve hareketlerinden, sözlerinden saltanatın ırzına uygun olmadıklarını anlayarak cüzi miktarda câize ile hepsini yerli yerine geri göndermiştir. Kadı Bozan, bu olayda İshak Çelebi'yi suçlamakta, başlarına gelen bu talihsiz olaydan onu sorumlu tutarak yüreğini soğutmaktadır:

NİHÂLÎ: Bu hâlde merhûm Sultân Selîm na'amehu'llâhu te'âlâ bi'n-na'îmi'l-mukîm 'Arab seferin itdükde Haleb'de iştigâl-i saltanatdan kelâl geldükde muhâtabaya kâbil ve münâdemeye münâsib birkaç musâhib taleb iderler. Mezkûrî ve İshâk Çelebi'yi ve kâzî Bozan'ı ta'yîn idüp cenâb-ı pâdşâhîden 'ulûfe vü 'alîk ve levâzım-ı sefer ü erbâb-ı tarîk ne ise tertîb idüp gönderürler. Şeref-i zemîn-bûs-ı pâdşâhî ile başları göge irdükde ve sarrâf-ı tab'-ı şâhî bunların hâl ü kâlin mihekk-i tecrîbede 'ayâr itmek için sâhib-i 'ayâr-ı kabûle virdükde kâllerinde gışş u gıll ve hâllerin 'ırz-ı saltanata muhîll görüp İshâk Çelebi tercemesinde mezkûr olduğu üzre cüz'î câ'izeler virüp yerli yirine sulı suyına her birin şehrine vü kûyına gönderüp yine yirlerine gelürler. Kâzî Bozan suçı İshâk'a yıkup Beyt:

Bizüm nekbetlerin çekdügümüz bu denlü âfâkun

Sorarsan aslını hep sû'-i ahlâkıdur İshâkun

diyü yüregın sovuğur. İshâk Çelebi Üsküb medresesine müderris Bozan Mihaliç'a kâzî ve Ca'fer Çelebi dahı Galata'ya kâzî olur. İttifâkan hicv itdüğü ekâbirün ba'zı sadr-nişîn olur. Ca'fer Çelebi'yi 'azl iderler, nâmûsını vü 'ırzını bezl iderler. Niçe zemân zillet-i mülâzemet ile süründi ve felek felâket ile döndi.(AŞÇ.T, 907-908)

Kınalızâde Hasan Çelebi ise bu olayla ilgili babasından işittiği bilgileri aktararak onların bu şekilde davranmalarının sebebinin Halim Çelebi ve padişahın diğer musahiplerinin kıskançlığı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁴ Bu kişiler yeni musahip adaylarını padişah katından uzaklaştırmak için hile yapmışlar, onları hezeliyata yönlendirerek padişahın nefret etmesini sağlamışlardır:

İSHAK ÇELEBİ: (...) Lâkin bunların ferzîn-i tabî'atları keç-revlik idüp fi'l-hâl huzûr-ı şâhda birbiriyle fahş ü hezle başlayup birbiriyle esb-i muhâvere vü letâ'ifi sürüp evvel didükleri ebyâtı okuyup söğüşmeğe başlarlar. Pâdşâh-ı melek-hısâl ibtidâ-yı meclisde bunların bu hâlerinden bî-huzûr olup biz musâhib istedik idi bunlar bî-nevâlar imiş diyü bir mikdâr bahşış ü nevâl ile yine yirlü yirine irsâl ider. Vâlid-i firdevs-mekân bu gûne gevher-feşân olurlar idi ki merhûm Halim Çelebi ve pâdşâhun gayrı musâhibleri bunlara hased idüp der-i eltâf-ı şeh-r-yâr-ı sûtûde-evsâfı mezbûrlara sedd idüp ve mansûbe-i hıyal ile âstân-ı şâh-ı Zuhâl-mahalden redd itdürmek için musâhebet-i hezle bâdî olurlar. Bunlar dahı bir mikdâr tevakkuf iderler görürler ki musâhabet bu gûne olur. Anlar dahı muvâfakat iderler. Lâkin ibtidâ-yı sohbet ve mukaddeme-i müvâneset olmagın pâdşâh bunlardan nefret idüp mezbûrların hiffet-i efâl ve denâ'ib-i ahvâllerine istidlâl ider.(KHÇ.T, 193)

Bu hadisenin bir benzeri de yine Gelibolulu Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'inde karşımıza çıkmaktadır. Hikâyeye göre Sultan Selim Han, musâhibi Celal Bey vefat edince Lala Mustafa Paşa'dan terbiye almış bir musahibe ihtiyaç duyar. Bunun için eskiden Edirne kadısı iken emekli olan ve ahali arasında tanınan, sevilen bir kimse olan Mevlânâ Şemseddin Kâmî uygun görülür. Ancak fitneci Şemsî Paşa,⁵⁵ padişahın haremine dâhil olan Kâmî'yi kıskanarak onun hakkında olumsuz şeyler söyler. Bu yaptığından bir netice elde edemeyince Kâmî'yi padişahın uzaklaştırmak için başka bir yol dener. Kâmî ile konuşarak padişahın kimseye benzemediğini, meclisinde ilk konuşmayı meclisi düzenleyen kişinin yapması gerektiğini, musâhibi söze girmezse

⁵⁴ Bkz: III. Bölüm, "Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık"

⁵⁵ Bkz: II. Bölüm, "Şemsî Ahmed Paşa"

padişahın sıkılacağını ve açılmayacağını söyler.

Hikâyet: Niteki merhûm-ı mağfurun-leh Sultan Selîm Hân pâdişah-ı ‘izzet-mend-i cihân ve fermân-rân-ı sâmi-mekân-ı ‘âlemiyân iken musâhiblerinden merhum Celal Beg vefât itdükde Lala Mustafa Paşa’nun hüsn-i terbiyeti ve andan bedel bir musâhib dahi lâzım idüğine delâleti mucibince sâbika Edirne kâdîsi iken cihet-i tekâ’üde virilen fahrü’l-ahâlî zahrü’l-mevâlî Mevlânâ Şemsü’d-dîn Kâmî için şâ’ir-i nâm-dâr ve münşî-i bülend-iştihârdur deyü cenâb-ı pâdişâhiye devlet-i mücâselet ve sa’âdet-i musâhabet recâsına sevk olunmuşdı. Felâ cerem Mevlânâ-yı mükerrerem dâhil-i harem-i muhterem ve müvâsenet-i pâdişâhî bir le mu’azzez u mugtenem oldukda cülesâdan şâ’ir-i mâdire-dân suhendân-ı bedî’ü’l-beyân a’ni bihi Şemsi Paşa-yı fettân Mevlânâ-yı mezbûra reşk-i tâmm ve şeref-i mücâseletine hased-i mâ-lâ kelâm idüp ünsi ziyâde ve esbâb-ı mü’âlefeti âmâde olmadın tefrîkine cell-i himmet ve zât-ı şerîf-i şehryârînün nefretine sa’y ü dikkat üzre mezbûra ta’lîm ya’nî Kâmî-i nâ-kâma âyîn-i mücâseleti tefhîm kılup “Mizâc-ı nâzûk-i pâdişâhân tabâyî’-i a’yân ü rû-şinâsân gibi olmayup ba’z-ı husûsda hilâf-ı mu’tâd iktizâları ve ‘âdet-i me’lûfeye muhâlif istidâları mukarrer olmagla hazret-i pâdişâh-ı ‘âlî-şân bir zât-ı latîf-i nâdire-dândur ki meclis-i nebâhet-nişânlarında feth-i kelâm lisân-ı sâhibden ve bast-ı hikâyet ü peyâm zebân-ı musâhibden olmayınca gül gibi gülüp açılmazlar ve gonca-misâl teng-dilliklerini bertaraf kılmazlar. (NUS.S, 467-468)

Kâmî, kendisine padişahla musahib olmak istiyorsa buna dikkat etmesi gerektiğini söyleyen Şemsi Paşa’nın kıskançlığından bu şekilde davrandığını anlamaz. Bir gün padişahın meclisinde bulunan Kâmî, Şemsi Paşa’nın nasihatı yüzünden söze girerek bahçedeki servi ağaçlarından, oturdukları yeşilliklerden bahseder. “Ne gönül çekici bezminiz, ne gönül açan meclisiniz var” diyen Kâmî bu yersiz davranışı yüzünden padişahın nefretini kazanır ve padişah onu musahiblikten çıkarınca yalnızca bir miktar ihsan ile geri dönmek zorunda kalır. Şemsi Paşa’ya inanıp hata eden Kâmî’nin edebe riayetinin marifet ve ilmine göre olmadığı düşünülerek padişahın sohbetinden mahrum olur:

Eger devlet-i mücâseletünde sebât ve lezzet-i musâhebetünü isbât muradunda ol vechile deprenesin. Yan'nî ki feth-i kelâm kendü cânibünden vâki' olmağa sa'y kılasın deyü bildürmeleriyle mevlânâ-yı müşârünileyh bu bâbda mezbûrun reşk ü hasedini fehmi etmeyüp vâsılı bezm-i hâss-ı şâhî ve dâhil-i ser-vakt-i pâdişâhî oldukda feth-i kelâma müsâre'at ve Şemsi Paşa'nun pend-i hiyel-bendine mütâbe'at isüp ol serv-i bâğ-ı saltanatun gâh oturdukları çemen-i suffayı ta'rife ve ol gül-i gül-zâr-ı hilâfetün gâh bahâr-ı kadr ü i'tibârını tavsife başlayup 'ale'l-husûs "ne dilkeş bezmünüz ve ne dil-güşâ meclisünüz var" deyü âferîni mesâbe-i neferinde vaki' olan mertebelerde taltîfe mürtekip olduğu haysiyetden fi'l-hâl mizâc-ı şerîf-i hüsrevâneden nefret ü ibâ ve mevlânânun musâhebetinden ferâgat ü istignâ hâsıl olup bir mikdâr ihsân ü in'âmla gönderdiler. Ya'nî ki ma'rifet ü 'ilmine göre ri'âyet-i edebe mâlik degülmüş deyü sohbetinden yüz dönderdiler. (NUS.S, 468)

Padişah ve şehzadelere yakın olan bir diğer grup ise lalalardır. Lala, Farsça bir kelime olup, "kul, köle" anlamına gelmektedir. Ancak kelimenin anlamı zamanla farklılaşmış, siyasi bir yanı olmasa da daha önceden var olan atabeylik kurumuna benzer bir hüviyet taşımaya başlamıştır. Lala, ileri gelenlerin, varlıklı kişilerin, yüksek dereceli idarecilerin, bey, han, hükümdar çocuklarının eğitimiyle ilgilenen, onlara yönetim sanatını öğreten, her türlü bakımından ve yetişmesinden sorumlu olan kişileri ifade eden bir sözcük hâline gelmiştir.⁵⁶ Bu anlamının yanı sıra Osmanlı padişahının kendisine lalalık yapmış olsun olmasın- veziriazama hitap ederken "lala" veya ondan bahsederken "lalam" veya "hacı lala ve (isim) lala" tabirlerini kullandıklarına dair örnekler de görülmektedir.⁵⁷

Gelibolulu Âlî'nin eleştirisine maruz kalan bir kişi de Sultan Selim'in henüz tahta çıkmamış bir şehzade iken lalası olan Tütünsüz Hüseyin Bey'dir. Âlî, Hüseyin Bey'i, "cehâlet-encâm" ve "nâ-fercâm" gibi olumsuz sıfatlarla tanımlamaktadır. Âlî,

⁵⁶ Tuncer Baykara, "Lala", **TDVİA**, C.27, s.70.

⁵⁷ Kenan Ziya Taş, "Lala (Şehzadelerin Yetiştirilmesi ve Lalalık Müessesesi)", **Yeni Türkiye**, C. 6, S.32, Ankara 2000, s. 724.

kendisinde bulunan fazilet ve kemal yüzünden Hüseyin Bey'in düşmanlık ettiğini, içi dışı gece gündüz gazez ve nisbetle dolu olan bu kimse yüzünden payitahttan ayrılmak zorunda kaldığını, Lala Mustafa Paşa'nın davetiyle Şam'a gittiğini kaydeder. Tütünsüz Hüseyin Bey ile birlikte gidişinin ardından bir şey sormayan, geri dönmesi için bir şey yapmayan Şehzade Selim'i de eleştiren Âlî, beklediği alakayı göremediği için hayal kırıklığına uğramıştır. Hâlbuki *Mihr ü Mah* kitabını sunup müderrislik veya kadılık talep ettiğinde Selim, bu görevlerin çalışmasına mani olacağını vurgulayarak dîvân kâtibi yapmış, bunca eser telif ettiği için onu diğer katipler arasında baş köşeye oturtmuştur. Bu sözlerden Âlî'nin, Tütünsüz Hüseyin Bey'e olan eleştirilerinin padişahın yakınlığını kaybetmesine sebep olması dolayısıyla kişisel ilişki düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır:

Ba'de-zân mezbûr Sultân Selîm Hân cülûs-ı taht-ı saltanatla kâm-rân olmazdan evvel ki Tütünsüz Hüseyin Beg nâm mîr-livâ-i cehâlet-encâm lala-i nâ-fercâm idi. Mücerred fazl ü kemâlüm için bana 'adû ve rûz ü şeb garaz ü nisbetle derûn u bîrûnı toptolu olmagın ol âsitânenen ferâgat ve ol târîhde mîr-i mîrân-ı Şâm olan Lala Mustafa Paşa da'veti ile Dımişk-ı Şâm'a 'azîmet olunmuşdı. Fe-emmâ re'y-i münîr-i nûyîne sezâ ve tedbîr-i dil-pezîr-i sultân-ı dîne revâ olan 'âdât-ı selâtîn-i melek-sıfât ve ihtiyârât-ı hevâkîn-i felek-simât müsted'âsınca kanda gitmişdür deyü vücûdumuzu sormak belki müstakil âdemler gönderüp 'avdetümüzle mukayyed olmak degül mi idi? Hâlen ki, ne sorıldı ve ne görülsün deyu buyuruldı. Ma'a-hâzâ *Mihr ü Mah* nâm kitâb-ı manzûmı süddei seniyyelerine 'arz u inhâ kıldugumda tadrîs ü kazâ niyyetiyle varılmışken "Fî-zamânina müderrislik terk-i dirâsetdür" deyü men' kılmışlar idi. Kâdîlık taleb olundukça hod kazâyâ rızâ gösterilmemek buyurulmuşdı. Âhirü'l-emr hâh-nâ-hâh dîvân-ı sipihr-iştibâhlarında münşî-i 'utârîd gibi kâtib-i dîvân itmişler idi. Ve pâye-i mülâzemetden ferâgatüme ve bunca te'lîfât-ı müdevvenâtla kemâl ü fazîletüme binâ'en sâ'ir küttâba tasaddur itdürmişler idi. (NUS.S, 437)

2.6. Padişahları ve Şehzadeleri Olumsuz Yönde Etkileyenler

Padişahlar devlet yönetimi ile ilgili kararları çoğu kez etraflarındaki devlet erkânına danışarak almaktadırlar. Şehzadeler ise hemen daima kendilerini yetiştiren daha tecrübeli devlet adamlarının nasihatlarına ihtiyaç duymaktadırlar. Bu noktada suistimale son derece açık bir alan meydana çıkmakta, çevrelerindeki kişilerin etkisi altında kalan padişahlar ve şehzadeler kimi zaman yanlış kararlar verebilmekte, haksız yere kişileri töhmet altında bırakabilmektedirler. XVI. yüzyıl metinlerinde, başkalarının (vezirler, din adamları vb.) tahrikiyle evladının ölüm fermanını veren Sultan Süleyman başta olmak üzere, güvendiği kişilerin hilelerine aldanan pek çok padişah ve tecrübeli devlet adamlarına güvenip hata yapan şehzadeler karşımıza çıkmaktadır.

Bu konuda, uzun yıllar devlet kademelerinde çeşitli görevler yapmış olan Gelibolulu Âlî'nin padişahın yakınında olup hizmet edenler arasında iyi niyetli bir tek kimse bile görmediğini kaydetmesi dikkate değerdir. Dört yıl boyunca kesintisiz olarak seferlere çıkan Âlî, pek çok bey ve komutan ile yakınlık kurmuş, bunların birbirlerine karşı garez ve düşmanlıklarından başka sözlerini işitmemiştir. Bunların bir kısmı gençlik heyecanı ile dünyanın pis işleriyle uğraşmakta bir kısmı da yaşlılık mucibince hırs ve tama ile mal mülk kazanma sevdasına düşmektedir. Bazı beylerbeyiler kendi dirliklerindeki tımarları satıp ticaret yapmakta, kimisi fitne ve fesatla askeri birbirine düşürmeye çalışmaktadır. Devletin harcadığı paraya acımayan bu kimseler padişahın iki aylık yol güzergahından iki menzil içeri girip dolaşmayı ganimet sanmaktadırlar. Âlî, bu tespitlerin ardından Mustafa Paşa ile Osman Paşa haricinde canla başla görev yapan kimsenin olmadığını, düşmanın hâlini anlamak için

işe yarar casuslar kullanıp devlet uğruna altın ve gümüş saçan kimseyi işitmediğini söylemektedir:

Vallâhi'l-'azîm ve bi-hürmeti rasûlihi'l-kerîm bu bî-riyâ kulları ki dört yıl 'ale't-tevâlî sefer seferledüm. Ve melikü'l-ümerâ ve her mîr-livâyla ülfet üzre oldum. Aslâ sıdk-ı niyyet ve hulûs-ı taviyyetle hidmet-i pâdişâhîde dâmen-der-miyân kimse görmedüm. Ve birbirlerine garaz u 'adâvetden gayri sözlerini işitmedüm. Kimisi ünfûvân-ı şebâb muktezâsınca muzahrefât-ı dünyeviyye ile igtirâra müsâre'atda ve kimisi haslet-i şeybiyyesi mûcibince kemâl-ı hırs u tama'la iktisâb-ı mâl ü menâle muvâzabetde ve ba'zı beglerbegiler hod dirliklerle tûmârlar satub ticâretde ve ba'zısı tahrîk-i fitne vü fesâdla leşkeri birbirine düşürmege cell-i himmetde sarf-ı makdûr idüp bunca ihrâcât-ı sultâniyyeye acımazlar. Şâh-ı gümrahun iki aylık yol memâlikinden iki menzil içerü girüp tolaşmagı ganîmet bilürler. El-kıssa magfûr-ı Yezdân Mustafa Paşa-yı kâr-dân-ı merhûmla müşîr-i şecâ'at-nişân 'Osman Paşa'dan gayri cân ü bâşla dâmen-der-miyân kimse görmedüm. Ve düşmen hâline ittlâ' için yarar câsûslar kullanup uğûr-ı hümayûnda bezl-i dînâr ü dirhem ider kimesne işitmedüm. (NUS.S, 305-306)

Lütfî Paşa, *Asâfnâme* adlı eserinde vezirlere, padişaha din ve devlete ilişkin hususları beklemeksizin hemen söylemek, devlet ahalisini ayıplatmadan halkın devlet aleyhine kötü sözler etmesine izin vermeden olaylara uygun ve güzel bir şekilde müdahale etmek gerektiğini nasihat ederek konunun önemini vurgular:

Ve pâdişâha umûr-ı dîn ü devlete lazım olanı bî-tevakkuf söylemek gerekdür. Ve nâs-ı devleti ta'yîb itüp beyne'n-nâs güft-i şenîdeye ve devleti dillendirecek işleri itdirmeyüp bir vech-i müstahsen ile def' itmek lâzımdur.(LUT.A2, 11-12)

Sultan I. Selim, kardeşleri ve babası ile olan taht mücadelesinin yanı sıra, kendisini istemeyen vezirlerle de mücadele etmiştir.⁵⁸ Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde müstakil bir *Selimnâme* yer almaktadır. Bu bölümdeki bir hikâyede Bâli Paşa ile bir sohbeti esnasında Sultan Selim, padişahı etkileme noktasında devlet ileri gelenlerine

⁵⁸ Bkz: 1. Bölüm, "Devlet Yönetimine Müdahale: Vezirler"

serzenişte bulunmaktadır. Babasının yaşlılık ve hastalık dolayısıyla memleket meselelerinden el çekmesi üzerine işler vezirler ve beylere kalmış, kardeşlerinin de rahata düşkün olmaları dolayısıyla tehlikeleri savmak Sultan Selim’e düşmüştür. Bu durumları konuşmak ve asker istemek için babasının yanına gitmek istediğinde devlet ileri gelenleri ona destek olmamış, taca ve tahta hırs besliyor diyerek töhmet ile baba ile oğulun arasına duvar gibi girmişler ve oradan uzaklaşmasına sebep olmuşlardır. (TAC.T4, 124-125)

Tahrike uğrayan bir diğer padişah, Sultan I. Süleyman’dır. Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Mustafa’nın katledilişinde veziri Rüstem Paşa ve karısı Hürrem Sultan’ın etkisi altında bulunması, yabancı yazarların eserlerinde dahi zikredilen bir husustur. Busbecq, Rüstem Paşa ile ilgili verdiği bilgilerin ardından⁵⁹ bu meseleye de değinir:

Rüstem veziriâzam bulunduğu ve her şeyin idaresi elinde olduğu zaman, efendisinin zihnini canının istediği tarafa meylettirebilirdi. Türkler arasında umumi surette deveran eden bir şayiaya göre, Süleyman kısmen Rüstem’in ithamları, kısmen karısı Roxolana’nın büyüleri yüzünden (o hemen hemen bir sihirbaz kadın gibi telakki ediliyordu) oğlu Mustafa’dan o kadar soğumuştur ki onu öldürmek için akıl danışmaya başlamıştı.⁶⁰

Şehzade Mustafa’nın dilsiz cellatlar elinde katledilişini ayrıntılarıyla anlatan Busbecq, sonrasında yeniçerilerin hâlini de tasvir ederken Sultan Süleyman’ın bunak bir ihtiyar olarak görüldüğünü söyler ve Rüstem Paşa ve Hürrem Sultan’ın kötülüğüne vurgu yapar :

⁵⁹ Bkz: II. Bölüm, “Rüstem Paşa”

⁶⁰ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 56-57.

Bu haber karargahta yayılınca, bütün ordu merhamet ve matem içinde kaldı. Hiçbiri o hazin manzarayı gelip görmekten geri kalmadı. En göze çarpanlar yeniçerilerdi. Onlar o kadar teessür duyuyorlardı ki bir liderleri olsaydı hiçbir hareketten geri kalmayacaklardı. Çünkü kendilerine baş yapmak istedikleri adamın yerde cansız bir hâlde yattığını görüyorlardı. Yapılacak biricik şey çaresi bulunmayan felaketlere katlanmaktan ibaretti. Onun için, mahzun ve sakit (sessiz), gözleri yaşlarla dolu, çadırlarına çekildiler. Orada talihsiz şehzadenin acı kaderine teessüfler ettiler. İptida bunak bir ihtiyar diye Süleyman aleyhinde bulundular.

Sonra Mustafa'nın üvey annesinin müfsitliğine ve zalimliğine, Rüstem'in de kötülüğüne lanetler ettiler. Bunların ikisi Osman hanedanının en parlak yıldızını söndürmüşlerdi. Yeniçeriler o günü aç geçirdiler. Ağızlarına su bile koymadılar. Hatta içlerinde günlerce bir şey yemeyenler oldu.⁶¹

Busbecq satırlarına, Hürrem'in Mustafa'nın öldürülmesiyle yetinmediğini, Mustafa'nın zürriyetinden birisi hayatta olduğu sürece kendisinin ve evlatlarının selametinin temin edilmemiş sayıldığını düşündüğü için Mustafa'nın oğlunu da öldürtmek istediği bilgisi ile devam eder. Padişah Sultan Süleyman, Hürrem Sultan'ın sözleri sonrasında torunun da katline rıza gösterir ve İbrahim Paşa'yı küçük çocuğu öldürmesi için Bursa'ya gönderir.⁶² Busbecq'e göre Süleyman'ın aleyhine “karısına çok fazla mağlubiyetten” başka bir söz söylenememektedir:

Kendisini en şiddetli tenkit edenler bile karısına çok fazla mağlubiyetten başka aleyhinde söyleyecek bir şey bulamıyorlar. Bunun neticesi olarak Mustafa'yı öldürmekle pek aculane (aceleci) bir harekette bulunmuştur.⁶³

⁶¹ a.e., s. 60.

⁶² a.e., s. 61-62.

⁶³ a.e., s. 97-98.

Bir diğ er yabancı yazar Bassano da Sultan S uleyman'ın H urrem Sultan'a herkesi şaşırtan bir mertebede sevgisi olduğunu ve pek çok kişı tarafından H urrem ve oğullarına karşı nefret güdüldüğünü vurgulamaktadır:

Sultan ona karşı o derecede sevgi gösterisinde bulunuyor ki bütün tebaasını çok şaşırtıyor. Öyle ki hanım sultanın onu sihirlediğini söylerler ve onu cadı diye adlandırırlar. Bu yüzden yeniçerilerle birlikte bütün saraylılar ona ve aynı şekilde oğullarına karşı nefret güderler. Fakat sultanın onu böyle sevmesinin nedeni hakkında hiç kimse konuşmak istemez, ben hanım sultan ve oğulları hakkında daima kötü konuştuklarını duymuşumdur. Aynı zamanda birinci oğlu [şehzade Mustafa] ve reddettiği annesi [Mahidevran] ile ilgili olarak iyi şeyler söylerler.⁶⁴

Bir diğ er olumsuz etkilenme hadisesi Sultan Selim ile ilgilidir. XVI. yüzyıl şairlerinden Benli Hasan olarak da bilinen      elebi, *Hüsrev   şîrîn* yazmış, Sultan Selim bu kitaptan satırlar okuduğunda çok beğenmiş ve dönemin kazaskerlerinden Kemalpaşazâde ve Zeyrekzâde'ye    'nin ne yapıp ne ettiğini sormuştur. Onun kırk yaşında ve henüz bir mansıbı olmadığını öğrenen padişah kazaskerlere ona hen z açılmamış bir g lken riayet etmelerini söyler. Anadolu kazaskeri olan Kemalpaşazâde derhal    'ye Bursa'da Beyazıt Paşa medresesini teklif eder ancak Zeyrekzâde    'nin aklını  elerek⁶⁵ bu kadar beğenilmişken bu görevin kendisi için düşük olduğunu ve kabul etmemesi gerektiğini salık verir. Zeyrekzâde'nin sözlerinden etkilenen    , görevi kabul etmez ve padişahın teveccühünü kaybederek onun sinirlenmesine sebep olur, padişah onun adının dahi anılmasını istemez. Bunun  zerine Ahmed Paşa ve Necati'ye nazire olarak "eğri" redifli bir şiir yazan    , bu şiirle padişahın gazap oklarını daha çok üzerine  eker. Zeyrekzâde'nin sözünden etkilenip

⁶⁴ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı  mparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, ( ev: Selma Cangi), Yeditepe Yay.,  stanbul 2020, s.55.

⁶⁵ Bkz: II. Bölüm, "Zeyrekzâde R kneddin"

hayatının belki de en yanlış kararını veren Âhî'ye en sonunda Karaferye medresesi verilir:

ÂHÎ: Rivâyet olunur ki merhûm Selîm bin Bâyezîd Hân - 'Aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân- kitâb-ı mezbûrdan bir iki varak gördükde ol zemânda kâzî'askerler olan Zeyrekzâde ve Kemâl Paşazâdeye Âhînün sinn ü sâl ve vasf-ı hâlinden su'âl itdükde dahı mansıba duhûl itmemiş silk-i mülâzımînde ve sâli hudûd-ı erba'îndedür dirler. Merhûm-ı merkûm ehl-i hüner ve ehâlî-perver ve me'âlî-güster olmagın buyurur ki mebâdâ bu gonçe-i nev-şüküfte henûz açılmadın girîbânı dâmen-i gül gibi hâr-ı noksân elinde sad-çâk ve dahı bûy-ı dil-cûy-ı müşgîn-demi meşâmm-ı 'âlemi mu'attar itmedin hazân-ı zevâl ile magâk-ı ihtifâda âlûde-i hâk ola mezbûre ri'âyet idün ki intizâm-ı hâl cevdet-i tab'a bahâne ve himmet-i pâdşâh-ı deryâ-nevâl semend-i zihne tâziyânedür didükde Anadolu kâzî'askeri olan merhûm Kemâl Paşazâde hemân ol ân yigirmi akçe ile Burusada Bâyezîd Paşa medresesin 'arz ider. Lâkin Rûmili kâzî'askeri olan Zeyrekzâde mezbûrî yârdan uçurup pâdşâh-ı pür-re'fet ü 'înâyetinün sana küllî ri'âyet olınmaga fermân-ı kadr-kudretleri cilveger-i mınassa-i zuhûr olmuşdur. Bu mertebe ile kanâ'at mahz-ı denâ'et belki 'âlî-himmet olanlar yanında 'ayn-ı şenâ'etdür diyü mezbûre kabûl-ı medreseden nefret virüp bi'l-âhire 'adem-i kabûl-ı ihsânı ma'rûz-ı südde-i sultânî oldukda sebep-i tekeddür-i hâtır-ı 'âlî-şânı olup mezbûr dahı zillet-i mülâzemetden ferâgat itmemiş şimden girü anı min ba'd bana 'arz eylemen diyü buyurur. Ba'dehû Ahmed Paşa ve Necâtînün egri redîf gazeline nazîresinde bu beyti diyüp

Beyt : O kad bâlâ vü zülf egri diyâr-ı hüsn pür-âşûb

Memâlik fitne şeh zâlim 'alem serkeş sipâh egri

Sem'-i pâdşâha vâsıl oldukda gazabı dahı ziyâde vü müştedd olup ebvâb-ı lutf u ihsânı bi'l-küllîyye münsedd olur. Âhirü'l-emr niçe mülâzemet ve hezâr-zillet ü felâketden sonra Karaferye medresesin virürler.(KHÇ.T, 217-218)

XVI. yüzyıl şairlerinden Sifâlî ise, kahramanlıkta zamanın Rüstem'i gibi olmasına rağmen vezir Mehmet Paşa padişah Sultan Süleyman'a onun korkak ve yüreksiz biri olduğunu söyleyerek dedikodu yapmıştır.⁶⁶ Gönlü tozlanan padişah, bu olumsuz

⁶⁶ Bkz: III. Bölüm, "Kıskançlık, Fesatlık, Düşmanlık"

etkilemenin üzerine Sifali'yi öldürtmüştür:

SİFÂLÎ: 'Acâ'ib-i te'sîrât-ı in'ikâs-ı devr-i eyyâmîdandır ki mezbûr şecâ'atde Rüstem-i zemân iken Vezîr-i a'zam Mehmed Paşa merkûmı muhannes ü cebândur diyü merhûm Sultân Süleymân Hâna nemîmet ile meşâri'-i hâtır-ı 'âtırların gubârnâk idüp âhirü'l-emr tîg-i siyâsetle merkûmı helâk itdürdi. (Pdf 441-442) (KHÇ)

XVI. yüzyılda kaleme alınmış mensur metinlerde, konuyla ilgili geçmiş yüzyıllara ait hadiselerle de rastlanmaktadır. Bunlardan biri, Sultan Murad'ın kendisini tahrik etmek isteyen devlet erkânının sözlerine kanmayarak yanlış bir adım atmış olmaktan kurtulmasıdır. Karamanoğulları Beyliği, Sultan Murad devrinden itibaren Osmanlı için ciddi bir problem hâline gelmeye başlamıştır. Karamanoğulları, Hamidoğullarının Osmanlı'ya ait topraklarını da yağmalamaya başlamış, bu iki beylik arasında da sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Hamidoğlu'nun Sultan Murad'a bu durumu haber vermesi üzerine padişah harekete geçmiş, Karamanoğulları üzerine asker göndermiştir. Bu durumu fırsat bilen, devlet erkânından bazı beyler, Sultan Murad'a Hamidoğlu ile Karamanoğlu arasında gizli bir anlaşma olduğunu, Karamanoğlu'nun o toprakları Hamidoğlu ile işbirliği içerisinde işgal ettiğini söylemişler, padişahın gazabını o yöne çevirmek istemişlerdir. Ancak padişah, bu fesat kimselerin sözlerine kanmayarak Hamidoğlu Hüseyin Bey konusunu kapatmış, üzerine yürümeyi kabul etmemiştir. (TAC.T1, 167)

Sultan Murad, veziri Hacı İvaz Paşa olayında aynı kararlılığı gösterememiştir. Hoca Sadeddin'in verdiği bilgilere göre dedikoducular, Sultan Murad'a Hacı İvaz Paşa hakkında düzdükleri sözlerle padişahın deryalar kadar geniş gönlünü sıkışmışlar, ondan soğutmuşlardı. Paşa, hıyanetle töhmet altında tutulurken, silahlı olarak divana geldiği

ortaya çıkınca söylenenlerin gerçek olduğu kanısı kuvvetlenmiş ve gözlerine mil çektirilerek kr edilmiştir. (TAC.T2, 140)

Konuyla ilgili *Tâcû't-Tevârih*'de aktarılan bir diğer hadise, Sultan II. Murad'ın kk kardeşi şehzade Mustafa elebi ile ilgilidir. Daha babası zamanında Hamidili'ne sancakbeyi tayin edilen Mustafa elebi, padişahın Düzme Mustafa olayı ile uğraştığı günlerde, başta Germiyanoglu ve Karamanoglu'nun tesiriyle serkeşlik yolunu tutmuş, padişahlık hevesine düşmüştür. Zamanında Emir Süleyman'ın yanına kaçan şarapdar İlyas, kk şehzadenin adeta akıl hocası olmuş, tüm dizginleri elinde tutmuştur. Günahsız kk şehzade, yakalanarak şehit edilmiştir. (TAC.T2, 135-138)

Eserlerde, olumsuz örneklerin yanı sıra, padişahları olumlu etkileyen kimselerin vldğu örnekler de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin II. Bayezid devrinde Mısır sultanı ile savaş meselesi gündeme geldiğinde dönemin bilgelerinin çoğu, düşman kanını dökmenin helal olduğuna ilişkin fetva vermiş, devlet ileri gelenlerinin çoğu da savaşı sürdürmek ve Çerkeslerden intikam almak yolunda padişahı kışkırtmışlardır. Ancak o dönemde mft olan Molla Zeynüddin Ali-yi Arabî, anlaşmazlıkları barış yoluyla çözmeye gayret etmiş, kuvvet gösterisine fetva verenleri, savaşı gerekli görenleri suçlamış, hele de padişahın bizzat sefere çıkmasını engellemek için elinden geleni yapmış, padişahın gönlünü barış yönüne kaydırmıştır. (TAC.T3, 269-270)

2.7. İlmîye Mensupları

Osmanlı devlet teşkilât ve teşrifatında seyfiye (askerî zümreler) ve kalemiye (bürokratlar) ile birlikte üç temel meslek grubundan biridir. şeyhülislâm, nakbleşraf, kazasker, kadı, müderris gibi ulemâ topluluğunun ve bunların oluşturduğu kurumun

genel adıdır.⁶⁷ Ulemâ, Arapça “ilim” kökünden ism-i fâil olan ve “âlim”in çoğulu olmakla birlikte terim olarak özel bir anlam kazanmış, toplumun tahsil görmüş, aydın, bir ölçüde seçkin zümresine verilen ortak bir isim olmuştur.⁶⁸

Mustafa İsen’in şairlerin meslekleri hakkında yaptığı araştırmaya göre 108 farklı meslek içerisinden kadılık, müderrislik ve kâtiplik, şair meslekleri arasında ön planda olan ilk üç meslektir.⁶⁹ Şairlerin, ulema sınıfı içerisinde bu kadar yoğun olması, tarih türündeki eselerin yanı sıra tezkirelerde de ilmiye sınıfına yönelik eleştirilerin yoğunluğunu artırmıştır.

2.7.3. Şeyhülislamlar

Sözlükte “yaşlı kimse, reis, bilge” anlamlarındaki şeyh ile İslâm kelimesinden oluşan şeyhü’l-İslâm tabiri, İslâm dünyasında önde gelen ulemâ ve sûfilere verilen bir şeref unvanı olarak X. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış, daha sonra “âlimlerin en kıdemlisi, reisi” mânasını kazanarak bir unvan halinde kullanılmıştır.⁷⁰ Git gide önemi artarak vezaretten sonra en önemli mevki hâline gelen meşihat makamının başında bulunan ve ulemanın reisi konumundaki şeyhülislamlar, çok kıymetli ve yüksek seciyeli âlimler olup en heybetli padişahlar üzerinde bile nüfuz ve tesir sahibi

⁶⁷ Mehmet İpşirli, “İlmiye”, **TDVİA**, C. 22, s. 141.

⁶⁸ Mehmet İpşirli, **Osmanlı İlmiyesi**, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 3.

⁶⁹ Mustafa İsen, “Divan Şairlerinin Meslekî Konumları”, **Tezkireden Biyografiye**, Kapı Yay., İstanbul 2010, s.200-201.

⁷⁰ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam”, **TDVİA**, C. 39, s. 91.

oldukları için icabında onlara doğru yolu göstermekten ve sert sözler söylemekten çekinmemişlerdir.⁷¹

XVI. yüzyıl Osmanlı ilmiye teşkilatının en önemli isimlerinden biri Ebussuûd Efendi'dir. Hoca Çelebi olarak da bilinen XVI. yüzyıl Osmanlı şeyhülislamı Ebussuûd Efendi kaynaklarda ilmî yetkinliği, karakteri ve Sultan I. Süleyman'ın kanunnamelerini telif etmiş olması başta olmak üzere sayısız yönlerden övülmüştür. Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde Ebussuûd Efendi'nin fazilet, kemal ve bilgi konusunda en üst mertebede olduğunu, onun övülmekle anlatılamayacağını ifade etmektedir. Bu cümlelerin ardından Hasan Çelebi, büyük şeyhülislamın olumsuz bir özelliği olarak ehl-perver olmadığından, değerli kimseleri koruyup kollamadığından söz etmektedir. Hatta tezkire yazarına göre Ebussuûd Efendi, onunla aynı yaşlarda bulunan fazilet sahibi diğer kimseleri çekiştirmekte, onları eleştirmektedir:

HÂCE ÇELEBİ EFENDİ: İnsâf budur ki merhûmun fazl u kemâl ve ma'ârif-i efdâline nihâyet ve ahlâk-ı hamîde ve mahâmid ü menâkıb-ı gayr-ı 'adîdesine hadd ü gâyet yoktur. Hemân 'aybı ol idi ki ehl-perver degül idi. Belki fâ'ikü'l-akrân olan efâzılı kadh itmek semtine mâ'il idi. (KHÇ.T, 495,496)

2.7.4. Müderrisler

“Ders” kökünden gelen medresede ders veren yüksek rütbeli hoca anlamına gelen müderris, ilmiye sınıfı içerisinde önemli bir kimsedir. Mehmet İpşirli'ye göre, medrese aslında bir kurum veya yapı olarak bir önem taşımaz, buradaki müderrisin bizzat kendisi ön plandadır. Müderrisin belirleyici olduğu bu anlayış İslâm dünyasında

⁷¹ İsmail Hakkı Dânişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, C.5, Türkiye Yay., İstanbul 1971, s. 109.

teşekkül eden bir gelenek halinde Osmanlılar’a da yansımıştır. Bundan dolayı icâzetnâmelerde medrese adı geçmeyip müderrislerin ve onlardan okunan derslerin, kitapların ismi zikredilir.⁷²

Lami’î Çelebi’nin latifeleri içerisindeki bir hikâye, böylesine önemli bir konumda olan müderrisle ilgili çizdiği olumsuz profil açısından dikkate değerdir. Hikâyedeki müderris, danışmendleri ile ders yaparken elinde daima bir kitap tutan ve talebeler bir şey söyledikçe başını sallayan, nadiren karşılık olarak bir şey söyleyen birisidir. Danışmendler karşısında kavga etse, dedikodu dahi etse müderrisin tavrı değişmemektedir. Bir gün ders esnasında bir işçi, alacağı sebebiyle müderrisin yanına gelip parasını ister. Müderris de “Bekle, dersi bitireyim sonra akçeni getireyim” der. İşçi bekler ancak ders bitmez, hatta danışmendler arasında tartışma daha da hararetlenir. Bunun üzerine dayanamayan işçi, “Hay molla kerem eyle var akçayı getir ve maslahatı bitir. Ben sen gelinceye kadar kitabı elime alayım ve bunlar çağrıştıkça karşılarında başımı sallayayım” diyerek teklifte bulunur. (LET.L, 229-230)

Kadılıktan maddi olarak daha az kazancı olmasına rağmen daha saygın ve rahat bir mesleği icra eden müderrisler⁷³, inceleme alanımıza giren metinler içerisinde ilmî yetersizlikleri ve meslekleriyle bağdaşmayacak davranışlar sergilemeleri gibi yönlerden eleştirilmektedirler.

2.7.4.1. Arab Çelebi

⁷² Mehmet İpşirli, “Müderris (Osmanlılar’da)”, **TDVİA**, C.31, s. 468.

⁷³ Bkz: I. Bölüm, “Medrese-Kaza Tercihî”

XVI. yüzyıl şairlerinden Necmî, Eyüp'te bulunan Kasım Paşa Medresesi'ne müderris tayin edilmiştir. Âşık Çelebi Necmî'yi ve ilim yönünü methederken kendisinden önce o medresede müderrislik yapan Arab Çelebi'yi eleştirmektedir. Arap Çelebi ile ifade güneşi inzivaya çekilerek batmış, evliya ruhlarıyla dolu o bölgede faydalı ilimler anka gibi ortadan kaybolmuş, cahillik marazıyla dolu kötü niyetli kimseler Eyüp'ü karar edinmiştir. Necmî'nin gelişi ile halk Arab Çelebi'yi unutmuştur:

NECMÎ: Hazret-i Ebî Eyyûb Ensârî'den Kâsım Paşa-yı merhûmun medresesin 'alâ vecdî'te 'bîd yigirmi beş akça ile kabûl idüp vazîfesi otuz ba'dehu kırk oldu. Anda cemî'-i evkâtın ifâde-i 'ulûm-ı dîniyyeye ve ifâza-i fûnûn-ı ledüniyyeye sarf idüp ebniye-i bünyesin durûb-ı 'ibâdâta ve sunûf-ı tâ'âta vakf itmişdür. Fevâ'ih-i revâ'ih-i ifâdesiyle rûh-ı pür-fütûh-ı Hazret-i Ebî Eyyûbî ta'tîr itmişdür. Ve enfâs-ı kuds-înâs ve feyz-istînâs ile ol buk'a-i tayyibeyi tîbe-misâl ihyâ ve te'sîs-i binâ-yı 'ilm ü hilm ile ol bulka'-i mübârekeyita'mîr itmişdür ve vebî'n-necmî hum yehtedûn diyü sâlikân-ı şâh-râh-ı Hudâ anun âsâr-ı envârı ile ser- menzîl-i selâmete vâsıl olmuşlardır. Ve şeyâtîn-i ahviye-i evdiye-i tugyân u dalâlet anun şerâr-ı nokta-i âsâr-ı aklâm-ı tefsîr ü hadîs nigârı ile ki şihâb-ı sâkıb ana göre mihrâk-ı lâ-lâ'ibdür (?), ka'r-ı derekât-ı sa'rı makarr idinüp esfel-i sâfilîne nâzil olmuşlardır. 'Arab Çelebi ki ol medresede evvel müderris idi, şems-i ifâde anunla ol ufkdâ garb-ı inzivâda gurûb idüp min-ba'd ol maşrık-ı ervâh-ı evliyâda dirâset-i 'ilm-i nâfî' 'ankâ-yı magrib gibi nâ-peydâ belki nâ-bûd olmak fikr idüp ashâb-ı agrâz emrâz-ı cehl ile zurr-ı Eyyûb'ı mukarrer bilürdi. Mısra':

Bedâ kevkeb kullemâ gâbe kevkeb
mûcibince bu 'Acem-zâde, 'Arab Çelebi yirin tutdı. Şöyle ki halk-ı 'Arab u 'Acem kulak çeküp halk 'Arab Çelebi'yi unuttı. Hasâ'il-i cibilliyyesi ve fezâ'il-i 'ilmiyyesinde lisân-ı efkâr ve hâtır-ı efgâr ve zebân-ı hâme gibi kâsırdur. Yalnız Sa'dî Çelebi Efendi anlara virdügi icâzet-nâme esnâsında olan isnâ kâfî ve bire birdür. Nukl-i meclisleri tarâ'ık-ı tarâ'if ve letâ'if ü nevâdirdür. Yâddâşları olan nefâ'is ü garâ'ibün hod 'addine kim kâdirdür.(AŞÇ.T, 862-863)

2.7.4.2. Abdurrahman Halebî

Sinan Paşa'nın yanında yetişip Fatih Sultan Mehmed'in hizmetine giren, Ömer Efendi'nin torunu ve Mehmed Efendi'nin oğlu olan Halepli Abdurrahman Efendi, padişahla sohbet sırasında saygısızca davranışlarda bulunduğu için onun katından uzaklaştırılmış, ardından kadılık yolunu tutmuştur. *Tâcü't-Tevârih*'de padişahın bu saygısızca davranışlara çok sinirlendiği, "Üstadımın oğlu olmasaydı onu tepeletirdim" dediği aktarılmaktadır. (TAC.T5, 242-243)

2.7.4.3. Bâbek Çelebi

Molla Alaaddin-i Arabî'nin oğlu ve Hatibzâde'nin öğrencisi olan, İstanbul kadılığı ve Sahn müderrisliği görevlerinde bulunan Bâbek Çelebi'nin, zeki oluşuna güvenerek fazla çalışmaması Hoca Sadeddin tarafından bir kusur olarak görülmüştür. (TAC.T5, 227)

2.7.4.4. Cemaleddin Aksarâyî

I.Murad devri âlimlerinden, Molla Fenârî'nin de hocası olan Cemaleddin Aksarâyî, *Tâcü't-Tevârih*'de anlatılan bir hikâyede, yazmış olduğu eseri dolayısıyla eleştiri konusu olmuştur. Aksarâyî, Kazvinî'nin *el-İzah* isimli eserine *Şerhü'l-İzah* isimli bir şerh yazmıştır. Seyyid Şerif el-Cürcânî, Aksarâyî'nin ününü duyunca ondan istifade etmek için Anadolu'ya gelmiştir. Ancak kaynaklarda Cürcânî'nin *İzah* şerhini gördükten sonra Aksarâyî ile ilgili hayal kırıklığına uğradığı nakledilmektedir. *İzah*'ın basit bir metin olup şerhe muhtaç olmadığını düşünen Cürcânî, yapılan şerhin asıl metinden ayrılması için kırmızı mürekkeple yazıldığı, ana metin ise daha az yekûn

tutarak siyah mürekkeple yazıldığı için Aksarâyî'nin eserini sığır etine konmuş kara sineğe benzetmiştir. Bu benzetmeyi duyan öğrencileri ise Cürcânî'nin Aksarâyî'yi beğenmediği sonucunu çıkarmışlardır. (TAC.T5, 15-16)

2.7.4.5. Mevlânâ İshak

Kılıççızâde sanıyla da bilinen ve *Selîmnâme* eseri ile tanınan Üsküplü İshak Çelebi, XVI. yüzyılın renkli simalarındandır. İshak Çelebi kaynaklarda bulunduğu makam ve mevkiye uygun davranışlar sergileyerek özellikle genç erkeklere olan düşkünlüğü ile ön plana çıkmaktadır. Gelibolulu Âlî, Mevlânâ İshak'ın bu düşkünlüğü uğruna her şeyden vazgeçebileceğini belirttikten sonra bu konuyla ilgili İshak Çelebi'nin hem eleştirildiği hem de töhmet altında bırakıldığı bir hikâyeye anlatır. Hikâyeye göre İshak Çelebi bir gün molla cübbesi ve sarığı ile Sahn medresesine ders vermeye giderken genç bir delikanlının peşine takılır ve iradesini kaybederek onu takip etmeye başlar. Takip neticesinde eve vardığında delikanlının babasının, kendisinin de bizzat tanıdığı bir imam olduğunu fark eder. İshak Çelebi'ye büyük saygı duyan bu imam, onun evini ziyaret ediyor oluşuna çok sevinir:

MEVLÂNÂ İSHÂK: Üskübîdür ve memâlik-i zevk u şevkun şehriyâr- ı şehir-âşûbîdur. Evâ'il-i 'ömrinde müste'idd-i medâris-i fazl u kemâl iken husûsâ müderrisân-i dirâset-âyîn zümresine lâhık olup ekmâm-ı büzürg ve 'imâme-i setrün tekayyüdi ile muhasalü'l-âmâl iken yine bâzâr-ı şâhid-bâzlıkda nakd-ı tab'-ı meyyâlî ile metâ'-ı mâlını satmakda idi. Ve mey-hâne-i sûz u güdâz ve mey-gede-i 'işret-sâzlıkda cân-ı bâde gibi kâse-i 'ar u nâmûsını seng-i hârâlara çalmakda idi. Monlâyâne cübbe ve destârla esterine süvâr ve ders ü ifâde niyyetiyle Sahn medresesine 'azm ü güzâr idüp giderken reh-güzârındaki bir serv-i sâyedâr ve bir nev-res nihâl-i 'işve-kâr-ı gül-ruhsâr zâhir ü bedîdâr olurdı. 'Înân-ı ihtiyâr ve karâr-ı zimâm ester-i düldül-disâr

gibi dest-i tasarrufundan gidüp ol cevân her ne semte giderse ana peyrevlik idüp beyne'l-mevâlî bu tarîkla bî-nâmûs u 'âr ve 'inde'l-ahâlî bu lâubâlîlikle şöhre-i dâr u diyâr olmuşdur. Hattâ bir gün bu minvâl üzre bir cevânun sâyesi gibi peyrevi ve mekân-ı hâsına varınca bir şem'-i dil- sitânun şu'le-i şevk u zevkına muttasıl pertevi olup yolları bir çıkmaz tarîka varup nihâyet bulmuş. Ve ol esnâda peder-i cevân-ı mâh-ruhsâr mevlânâ-yı mezbûrun kadîmî dostlarından bir imâm-ı salâh-iştihâr olup cevân içerü girdüğü gibi kapısından çıkup zâhir olmuş. Ya'nî ki ardınca bir monlâ-yı büzürgvâr ve mevlânâ-yı bülend-iktidâr gelüp bi'l-fi'l kapumuz önünde turup bilmem kime muntazırdur dimesiyle derdmend imâm taşra çıkup İshak Efendi merhûmı kapısı önünde görmüş. Ve hâl niye müncer idüğün bilüp celb-i mahabbet-me'âl oğlunun kâküli kullâbından vücûda geldiğini idrâk idüp bir mikdâr nüzûl buyurun diyü tâzarru'-ı bisyâr ve gam-hânemizi müşerref kılun diyü tevakku'-ı bî-şumâr ile rikâbına sarılır. Monlâ-yı nâdiredân ise nüzûli cânına minnet ve duhûli sermâye-i encümen-i vuslat bilüp bilâ- te'hîr içerü girür. Ol gün ders ifâdesinden ferâgat ve ol dil-sitânun safahât-ı ruhsârından kitâb-ı Envârü'l-Âşîkîn gibi iktibâs-ı envâr-ı zevk u şevka müsâra'at kılur.

Nazm

Günün togdı sitâren yâr olup yâr eyledi ikbâl
Ne lâzım kıl u kâl ü mebhas-ı mâzî vü istikbâl

İshak Çelebi'nin kendi oğlu için geldiğini anlayan imam, hürmet ve ihtimam gösterdiği müderrisi mahbubperestlik gibi kötü bir namla anılmaktan, töhmet altında kalmaktan kurtarmak için oğlunu onun hizmetine teslim eder ve gece boyunca onları gizlice izler. İshak Çelebi abdest alır, namaz kılar ve bütün gece uyumaksızın kaşlarını mihrap edindiği delikanlının cemalini seyreder, üstü açıldığında örtüsünü örter. İmam, İshak Çelebi'nin iffetinden tahmin ettiği üzere emin olduktan sonra oğlunu abdest suyunu dökmek, seccadesini sermek gibi görevlerde hizmet etmesi için ona teslim eder:

Feammâ imâm-ı nâmdâr-ı dâna bu bed-nâmlıktan halâsla hall-i mu'ammâ ve monlâ-yı mezbûrun mahbûb-dostluk ile ithâmından felâh u halâsını istid'â murâd idinüp ferzend-i dil-bendini hizmetine teslîm ve ol gice tâ seher zamânına dek kendüyi bir sürâh öninde

mukîm idüp 'âlem-i agyârdan berî ve oğlunun sohbet-i visâli müsâfir-i mezbûrun ni'met-i mâ- hazarı gibi mukarreri olup isterse bûs u kenâr-ı miyân dilerse vâsıl-ı genc-i nihân olmak üzre tek ü tenhâ vasl-encümen-i müheyyâ ve nûr-ı cemâl-i şem'-i rûşenini ittihâd meclisine nûr-efzâ idüp açmazdan nıgehbân u evza'-ı nâ-dîdeleri sırrına dîdebân olduğu gibi anı görür ki İshak Efendi kalkup âbdest alır. Cevânun âyîne-i cemâlinde rû-gerdân olup kıbleye karşı togrılır. Edâ-yı sünen ü farz u vâcibden sonra nevâfil kılmaga iştigâl kılur. Nihâyet ahyânen cevânun kaşları mihrâbına teveccüh ider. Câme-h'âbı açılmış ise örtüp yine seccâdesine gider. Bu hâletle sabâha dek uyumaz. Müşâhade-i cemâlinde igmâzla gözlerin yummaz. İmâm-ı mezbûr ki bu sırr-ı mestûrı tuymuş Monlâ İshakun 'ismetini kemâ-yenbagî müşâhade kılmış. Bî-ihyâr ferzend-i pesendîde dîdârını hizmetine sevk itmiş. Min-ba'd kulunuz olsun ibrik-i vuzûya ve seccâde-güsterlige sarf-ı makdûr itsün diyü ciger kûşesini teslîm idüp zevk eylemiş.(KÜN.A, 108-109)

2.7.4.6. Molla Abdülkadir

Molla Aliyy-i Tûsî'nin öğrencisi ve Fatih'in hocası olan Molla Abdülkadir, Mahmud Paşa'nın oyunları ile padişah katından uzaklaştırılmış bir kimsedir.⁷⁴ Hoca Sadeddin *Tâcü't-Tevârih*'de onun kendisini Cürcânî'den üstün sanarak kibirlilik göstermesini eleştirmektedir. Molla Abdülkadir, padişaha bu iddiası hoş gelmeyince Hocazâde ile tartışmaya sokulmuş ve büyülenmek davasında iken yenik düşmüştür. (TAC.T5, 152)

2.7.4.7. Molla Ali Koçhisârî

Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde II. Murad devri bilginleri arasında zikredilen Molla Ali Koçhisârî, İran'da Taftazânî'nin derslerini takip etmiş, onun *Miftah* şerhine beğenilen bir haşiye de yazmıştır. Bu eseriyle her ne kadar bilginliğinin

⁷⁴ Bkz: "Mahmud Paşa"

derecesini göstermiş olsa da bağnaz tutumu dolayısıyla Seyyid Şerif'in sözlerini hafife almış olduğundan âlimler arasında kötü bir ünle anılagelmiştir. (TAC.T5, 94)

2.7.4.8. Molla Fenârî

Hoca Sadeddin *Tâcü't-Tevârih*'in son bölümünde Sultan Murad Han dönemi bilginlerinden Molla Yegân'dan bahsettiği kısımda Molla Fenârî ve Fenârizâdelerle ilgili eleştirilere yer verir. Burada aktarılan hikâyeye göre Molla Fenârî, kızını Molla Yegân ile evlendirmek istemiş ancak Molla Yegân, daha önceki hocasının kızıyla söz kestiğini bildirerek buna razı olmamıştır. Bu olaydan ötürü Fenârizâdeler Molla Yegân'ı sevmemektedirler. Hatta duydukları hınç sebebiyle Molla Yegân'ın verdiği bir fetvanın hükümsüz kılınması için girişimde bulunmuşlar, bir toplantı yaparak onu zor durumda bırakmayı tasarlamışlardır. Ancak zamanın diğer âlimleri, Molla Yegân'ın zekasının keskinliğini vurgulayarak bu düşmanca hareket karşısında yenilmeyeceğini, onlara her türlü açıklamayı yaparak yanıt verebileceğini söylemişlerdir. Nitekim yapılan toplantıda Molla Yegân, fetvanın pek çok güvenilir kaynaktan alındığını Fenârizâdelere ispatlamıştır. (TAC.T5, 66)

2.7.4.9. Molla Gürânî

Fatih'in hocası Molla Gürânî kaynaklarda hemen daima bilgeliği ve bulunduğu mertebeyi sonsuz hak edişi ile ön plana çıkarılarak övülen büyük bir âlimdir. Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'de aktardığı bilgilere göre hocalık konusunda sert tutumu ile bilinen Molla Gürânî, Fatih Sultan Mehmed'in şehzadeligi esnasında Manisa'da hocalarına boyun eğmeyişi yüzünden Kuran'ı bile doğru düzgün öğrenememiş

olmasından dolayı gerekirse dayak atarak onu eğitmesi için görevlendirilmiştir. Daha önceki hocalarda hiç görmediği bu denli sert bir tutumla karşılaşan Şehzade Mehmed, Molla Gürânî sayesinde okumaya ve öğrenmeye merak salmış, zaman içerisinde aralarındaki sevgi ve saygı bağları kuvvetlenmiştir. Padişah tarafından kendisine kazaskerlik görevi verilen Molla Gürânî, dediğim dedik tutumunun daha da artmasıyla padişahın onayına sunmadan bazı kimseleri çeşitli görevlere atamaya başlamıştır. Bu tutum padişahın gönlüne son derece ağır gelmiş ancak hocasına olan saygısından bir şey belli etmemeye çalışmıştır. Bir keresinde padişah mührüyle mühürlü bir hükmü inceleyip şerî hükümlere aykırı olduğunu söyleyerek derhal evrakı yırtıp atmış, hükmü getiren çavuşu da azarlamıştır. Bu sert tutumu görevden alınmasına yol açmış, bu olay üzerine padişahın kendisine karşı kırgınlığı artmıştır. (TAC.T5, 71-72)

Molla Gürânî *Tâcü't-Tevârih*'de ayrıca Şeyh Muslihüddin Vefa ile ilgili başlık altında da eleştiri konusu olmuştur. Şeyh Vefa'nın Hanefî mezhebinde olmasına rağmen besmeleyi açıkça söylemesi ve namazda oturmayı seçmesini Molla Gürânî ve onun kışkırttığı kimseler mezhepte kavram kargaşası çıkarmak olarak nitelendirmiş ve Şeyh Vefa'yı töhmet altında bırakmışlardır. Ancak Hızır Bey'in oğlu Sinan Paşa, *Maarifnâme*'sinde bu itirazlara yanıt vermiştir. (TAC.T5, 188)

2.7.4.10. Molla Hatipzâde

Molla Hatipzâde, Karamanî Mehmed Paşa tarafından desteklenerek Hocazâde Muslihüddin'e karşı kışkırtılıp tartışmaya sokulmak istenen, Molla Aliyy-i Tûsî ile

Hızır Bey'in öğrencisi olmuş büyük bir âlimdir.⁷⁵ Hocazâde ile tartışma yapmak istediğinde Sultan Mehmed buna gücünün yetip yetmeyeceğini sorar. Hatipzâde bu soruya, "Yeterliyim, hele şimdi padişahın lütufkâr himayelerinde bulunuyorum." şeklinde uygunsuz bir cevap verdiği için padişah sinirlenerek onu katından uzaklaştırır ve yalnızca müderrislik görevini sürdürmesini emreder. (TAC.T5, 127)

2.7.4.11. Molla Kastalanî

Hoca Sadeddin'in nakline göre Molla Kastalanî, devrinde kendisine çok büyük saygı gösterilen, tüm konuları kavramaya ve sorunları çözmeye gücü yeten bir âlimdir. Öyle ki Molla Zeyrek'i uzun süren tartışmada yenen Hocazâde gibi bir âlim dahi ondan başkasına Molla sıfatını yakıştırmaz, yalnızca ondan bahsederken isminin başına Molla sözcüğünü eklemiş. Ancak Hocazâde, Kastalanî'nin bu kadar olgunluk sahibi bir kimse iken, hasbelkader yapmış olduğu bir hatayı da kabul etmesinin olanak dışı olduğunu vurgulamıştır. Hatta Hocazâde, Kastalanî'nin bir gün Mahmud Paşa'nın yanında iken bir konuda hata ettiğini ancak bu hatasını kabul etmeyip kendisine yıkmaya çalıştığını duyum aldığını ifade etmiştir. (TAC.T5, 126)

2.7.4.12. Molla Şücâ

Semaniye müderrisi iken ölen Molla Şücâ, *Tâcü't-Tevârih*'de, inatçılığı ve arkadaşlarını çekememezliği ile tanınan ve zamanında bu huyları sebebiyle meslektaşları tarafından ayıplanan biri olarak zikredilmektedir. (TAC.T5, 212-213)

⁷⁵ Bkz: "Karamanî Mehmed Paşa"

2.7.4.13. Molla Zeyrek

Kendisine Hacı Bayram Velî tarafından verilen Zeyrek sanıyla bilinen Molla Mehmed, ilim konusunda üstünlük iddiasında bulunmuş, kendisinin Seyyid Şerif Cürçânî'den daha yetkin olduğunu vurgulamıştır. *Tâcü't-Tevârih*'de, diğer âlimler ve vezir Mahmud Paşa'nın gözü önünde, Molla Hüsrev'in hakemliğinde, Hocazâde Muslihüddin ile birlikte bir hafta süren bürhan-ı tevhid münazarası ile zikredilen Molla Zeyrek, Hocazâde'nin tevhid inancına inanmadığını iddia etmektedir. Tartışmanın altıncı gününde hâlâ bir netice alınamayınca padişah taraflara birbirlerinin yazdıklarını okuyup ertesi gün tartışmayı sürdürmelerini söyler. Molla Zeyrek, eserinin verilecek fazladan bir nüshası olmadığını söylediğinde Hocazâde kendi nüshasının arkasına kopya etmek üzere elindeki nüshayı ister. Padişah latife olarak sakın yanlış yazmayasın dediğinde Hocazâde, “Ne kadar yanlış yazarsam yazayım, eserdeki yanlışlardan fazla olamaz.” diyerek Molla Zeyrek'in eserini latife yollu eleştirir. Tartışmanın yedinci gününde Hocazâde'nin üstünlüğü belli olur, Molla Zeyrek'in görevli olduğu medrese ona verilir. Molla Zeyrek ise gönlü kırılmış bir şekilde Bursa'ya yerleşir, padişahın pişman olduğunu bildirmesine ve onu geri çağırmasına rağmen bir daha geri dönmez. (TAC.T5, 108-110)

2.7.4.14. Seydî-i Hâmidî

Zenbilli Ali Efendi padişah II. Bayezid'in buyruğu üzerine müderrisliğin yanı sıra İstanbul müftülüğü görevine de tayin edilmiş, ücreti yüz iken yüz elli akçe olmuştur.⁷⁶ Kara Seydî olarak da bilinen Seydî-i Hâmidî ise bu ücret artışını kıskanmış, bu kıskançlık sebebiyle Zenbilli Ali Efendi'nin kimi fetvaları yanlışdır diyerek Divan-ı Hümayun'a geri göndermiştir. (TAC.T5, 218)

2.7.5. Kadılar ve Kazaskerler

İlmiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı son İslâm devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi, bu dünyayı baştan sona en iyi tanıyan memur tipidir ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamıdır.⁷⁷ Son derece geniş yetkileri olan kadılar, inceleme alanımıza giren XVI. yüzyıl metinlerinde başta rüşvetçilik yönleri olmak üzere pek çok açıdan ve en yoğun eleştirilere maruz kalan bir meslek grubudur. Kadı'nın yalnız adalet fonksiyonu ifa etmediğini ve yönetimin hemen her dalında görev aldığını bilmekle bu hizmetlinin rüşvetçiliğinin ne derece vahim olduğu kestirilebilmektedir.⁷⁸

Gelibolulu Âlî, III. Murat döneminde yazmış olduğu *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinde de dönemindeki kadıları dünyalık mal için rüşvete meyl eden, mal

⁷⁶ Zenbilli Ali Efendi, Fatih döneminde Karamânî Mehmed Paşa'nın yaptıkları yüzünden müderrislik görevini bırakmış, II. Bayezid döneminde ise yeniden bu göreve devam etmiştir. Bkz: "Karamânî Mehmed Paşa"

⁷⁷ İlber Ortaylı, "Kadı (Osmanlı Devleti)", *TDVİA*, C.24, s. 69.

⁷⁸ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet)*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985, s. 123.

defterdarlıklarına ulaşmaya çalışan, sicil ve hüccet akçasına muhtaç, öğrencilikten beri fakirlik içerisinde olan insanlar olarak tanımlamaktadır. Âlî, böylesine aç gözlü olanlara mansıp vermenin yanlış olduğunu söyleyerek bu durumu köylünün aklına fesat düşürmeye benzetir. Bu kimseler zulmü adalete tercih etmekte, para toplamak için rüşvet almaya başlamakta ve zulmederek topladıkları rüşveti verip defterdar olacaklarına kesin gözüyle bakmaktadırlar. Nâîbler, kadı sicilleri gibi defterdarlığı avuçlarının içlerinde görürler; tarafları mahkemeye çağırarak görevli muhızır başılar ise beylik payesini harç akçesi gibi ellerinde bilirler. Görevi gerçekten hak edenler azledilirken on kadar kadı defterdar yapılmış, bunlar yüzünden bu göreve layık olan akran ve emsallerine yer kalmamıştır:

Nite ki fî-zamâninâ kudât-ı kadâ-iktizâ bezl-i dünyâ ve sarf-ı irtişâyla mâl defter-dârliklarına vâsıl ve sicill ü hüccet akçalarına muhtâc ve sühâtelikleri 'âleminden berû fakr u fâka ile kesîrî'l-ihyâc iken anun gibi aç gözlüler ni'met-i menâsıba mütevâsıl olmagla her rûstâyînün dimâğî bu tarîkle fesâda varub 'adle mâyl olanları zulmü tercîhe ve cem'-i dirhem ü dînâr için irtişâ-i kabîhe başlayup husûsâ cevîr ü ta'addî ile ferâhem itdükleri derâhimi virüp defter-dâr olmalarını mukarrer bilmekle bir dereceye varmışlardır ki farazâ nâyiblerini söyletsen sicillât-ı kuzât gibi defter-dârlığı kabzında görürler ve muhızır-başlarına nazar itsen pâye-i emâreti resm akçası gibi ellerinde bilürler. Fî'l-vâkı' bu 'asırda niçelerine virildi ve liyâkat ü istihkâkla ol pâyeye gelenler 'azlile konulup on nefer mikdârı kâdîlere defter-dârlıklar tevcih olundu. Hâlen ki hiç birisi mansıba yüz yumadı. Ve ekseri redd ü teftîşle kurtulup akrân u emsâline yer komadı. (NUS.S, 344)

Kadılarla ilgili ortaya çıkan olumsuz hadiseler öylesine çoktur ki Hoca Sadeddin onların I. Bayezid devrinde diri diri yakılmaları hadisesinin gündeme gelmesinden bahseder. Yıldırım Bayezid devrinde, Çandarlı Ali Paşa'nın sadrazamlığı

zamanında⁷⁹ baş gösteren adaletsizlik ortamı neticesinde gelen şikâyetler üzerine Yıldırım Han, kadıları denetlemek üzere görevliler tayin eder. Teftişle birlikte kısa zamanda pek çok kadı yakalanıp zincire vurulur. Hatta padişah, din yolunu bırakıp Müslümanların haklarına saldıran bir grup kadıyı Yenişehir’de bir eve toplayıp yaktırmayı düşünür. Bu zalim yaratılışlı kimseler hemen destekçileri Ali Paşa’dan yardım isterler ancak Ali Paşa’nın padişaha söz söyleyecek yüzü kalmamıştır ve onun gazabından korkmaktadır. Bunun üzerine Ali Paşa, padişahın Kara Arap isimli çok sevdiği nedimine yirmi bin akçe söz vererek bu kadıları kurtarmak için bir yol bulmasını ister.

Kara Arap, yol kıyafetini giyip padişahın yanına gider ve ona, İstanbul’a gitmek istediğini söyler. Padişah bu yolculuğun sebebini sorduğunda ise gazaba uğrayan, yakılacak kadıların yerine geçmek üzere yüz tane keşiş getirmek istediğini ifade eder. Padişah Yıldırım Bayezid bu isteğe şaşırarak neden kullarına uygun kimseler yerine keşişleri getirmeye heveslendiğini sorduğunda Kara Arap, hâkimlik görevi ilim ve bilgi ister diye cevap verir. Padişah da, eğer bu suçlu kimseler bilgili olsalardı aldıkları kararlar da buna uygun olur, yaradanın rızasına denk düşerdi; kalemleri zulüm için yazmazdı diye serzenişte bulunur. Yıldırım Han, nedimin şaka yollu sözlerinden etkilenince Ali Paşa’ya ferman göndererek kadıları affeder. Bu emir üzerine Ali Paşa bu kimselerin geçinecekleri bir ücret almadıkları için tamâhkârlığa meylettiklerini, bu sebepten rüşvet aldıklarını söyler. Verdikleri belgeler karşılığında ücret almaları din bilginlerince de uygundur, fetva kitaplarında yazılıdır diyerek

⁷⁹ Bkz: II. Bölüm, “Çandarlı Ali Paşa”

hüccete yirmi beş akça, sicile yedi akça, nikahtan on iki akça, miras paylaşımından bir akçadan yirmi akçaya kadar ücret tespit edildiği takdirde açgözlülükleri ve el uzatmalarının ortadan kalkacağına padişahı ikna eder. Mahpuslar suçları ölçüsünde cezalandırıldıktan sonra serbest bırakılırlar. Vezirin sunduğu tasarı, padişah tarafından onaylanarak karar hâline gelmiş olur. (TAC.T1, 213-214)

XVI. yüzyıl şairlerinden Meâlî, kaynaklarda ilim ve fazilet yönüyle son derece üstün bir kimse olarak zikredilmesine rağmen hezliyata olan düşkünlüğü sebebiyle yüksek mevkilere gelememiş, kasaba kadılıklarıyla yetinmek durumunda kalmıştır. Medrese talebi karşısında kazaskerlerin tereddüt etmesi üzerine onları hicveden bir şiir kaleme almıştır. Meâlî bu şiirinde kazaskerlerin adaletten uzak olduklarını, liyakatin olmadığını, medrese verdikleri çoğu kimseden daha bilgili olduğunu söylerken Tâcizâde ve Zeyrekoğlu isimlerini vermekten de çekinmemiştir:

MEÂLÎ ÇELEBÎ: Menkûldür ki 'ilm ü fazlı muktezâsınca mevâlî-i 'izâmdan olması mukarrer iken hezliyyâta ragbeti yüzünden vicâheti mâni' olmuş. Ol dahi görmüş olmaz kasaba kâdîlığına kâni' olmuş. Hattâ bir kere medreseye dek gâlib olur. Kâzî 'askerler tereddüd itmegin bu makûle bir hicve râgîb olur.

Nazm

Kime aglayam bu zulm-ı nâ-hak u bî-dâddan
Kâzî-'askerler degül mahzûz 'adl ü dâddan

Her kaziyye lâyıkınca 'arz olınsa dir idüm
Hükm-i sultândur siyâset aglama cellâddan

Medrese virdüklerinün ekserinden yeg idüm
Ben dahi bir togrı harf öğrenmedin üstâddan

Tâcîzâde şefkat itmez Zeyrekoglı n'eylesün
Âşinâdan hayr gelmez ne umarsun yâddan

Zulm-i devrandan Me'âlî nice inlersün nice
Kimse işitmeyicek assı ne bu feryâddan(KÜN.A, 204)

Bizzat kadılık görevi yapması sebebiyle bu mesleğe içerden eleştirel bir bakış sergileyen Meâli, Latîfî tezkiresinde yer alan şiirinde ise, kadıların rüşvet aldığını, hatta ilerleme kaydetmelerinin bu sayede olduğunu söylemektedir:

Kıt'a: Zamânun şimdi budur muktezâsı
Yiyesün rüşveti hem yidüresün

Orak gibi olasun togrulukda
Virüp adını togrı didüresün

Kıt'a: Kadıluğı yinür sanan rüşvet yiyici kimseler
Tiz tiz terakkîler idüp sâfî irür rif'atlere

Ammâ ki 'ırsın gözleyüp olan bu yolda müstakîm
Manzûrî olmaz kimsenün düşer katı zilletlere (LAT.T, 493)

İncelediğimiz XVI. yüzyıl mensur metinlerinde kadılarla ilgili eleştiriler ana hatlarıyla,

- a) Kadıların atanması ile ilgili eleştiriler
- b) Kadıların rüşvet alması ile ilgili eleştiriler
- c) Kadıların vergi konusunda usûlsüzlükleri ile ilgili eleştiriler
- d) Kadıların halka zulmetmeleri ile ilgili eleştiriler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kadıların atanması ile ilgili eleştirilerin ana eksenini liyakatsizce yapılan atamalar oluşturmaktadır. Bu liyakatsizlik de düşmanlık sebebiyle istenmeyen yere yapılan

atamalar, üst rütbedeki birine rüşvet verilerek yaptırılan atamalar yahut yalnızca bir latife sayesinde ciddiyetsizlikten uzak bir şekilde elde edilen görevler gibi hususları kapsamaktadır. Ahdî Tezkiresi'nde Riyâzî-i Üskübî başlığında kadı atamasının nasıl bir olay neticesinde yapıldığına dair konuya uygun bir anekdot yer almaktadır.

RİYÂZÎ-İ ÜSKÜBÎ: Binâen 'alâ-zâlik ol zamânda Rûm İli kâdî 'askeri olan Çivi-zâde Efendi mevlânâ-yı mezkûre hîn-i mülâzemetde 'alâ-vechi'l-'itâb senünçün Riyâzî kâfirdür dirler. Sana nice mansıb virelüm diyicek mukâbelesinde sultânum siz bir kâfir kâdîlığı ihsan eylen diyü cevâb virür. Bu latîfe sebebiyle kâdî olur.(AHD.T, 317)

Kadıların rüşvet alması ile ilgili eleştiriler, kadılara yöneltilen eleştirilerin çok büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Yukarıda zikredilen Yıldırım Bayezid devrinde kadıların yakılması hadisesinde de belirtildiği üzere kadıların maaş almalarına karar verilmesi, rüşvet almalarını önlemek içindir. Sehî, tezkiresinde Mevlânâ VASFî'yi överken, onun zamane kadılarına benzemeyen para ve altına meyletmemesi yönünü ön plana çıkarır:

MEVLÂNÂ VASFÎ: Zamâne kadıları gibi dünya-perest olmayup akçe ve altun cinsinden bir nesneye mahabbet eylemeyüp kendü eliyle yapışmak yog idi.(SEH.T, 98)

Belgradlı Nûrî de aynı dönemde isim vermeden bir kadı'nın bütün bir şehri rüşvetle yaktığını vurgulayarak ona beddualar etmektedir:

NÛRÎ: Bir kâdî hakkında demişdür.

Kıt'a : Yakdı şehri efendi rişvet ile
Dilerüm kim evini Tanrı yaka

Mahzar ider efendi çıkmaz tîz
İl du'âlar ider ki şelle çıka(KHÇ.T, 869)

XVI. yüzyıl şairlerinden Prizrenli Sûzî'nin birden fazla tezkirede ortak olarak zikredilen ve ismi verilmeyen bir kadı ile aralarında geçen anlaşmazlık sonrasında yazmış olduğu şiirde, kadıların rüşvet alması son derece ağır bir biçimde eleştirilmekte, perde arkasından yaptıklarını sandıkları bu işlerin gizli kalmayacağı, Allah katında bir gün mutlaka ortaya çıkacağı vurgulanmaktadır:

SÛZÎ: Nesr: Ve kuzât-ı tugâtdan bir kadı ve ahz u eklde mürteşî ve mütekâdı ile ki bî-ahz-ı irtişâ bir kesün rişte-i husûs-ı husûmeti kat' olmaz ve bir ferdün münâza'a ve muhâsaması meccânen katında faysal bulmazdı. Sultân Hân devrinde muhkem mu'âraza ve muhâsaması vâki' olup bu şi'r-i mezzemmet-şi'ârı anun hakkında demişlerdür.

Şi'r: Ey kadı sana da'vîci Yezdân olacakdur
Mahşer 'arasâtında ki dîvân olacakdur

Haşr içre sicillât-ı 'amel çün bula imzâ
Rüşvet rakamı nâmene 'unvân olacakdur

Şer'un eyesi senden alur dâdını şer'un
Ol günde ki hak 'adl ile sultân olacakdur

Rüşvet kemügin turmaz ilik gibi emersün
Karnun yarılup bir gün ilik kan olacakdur

Devründe yetîmün ki gözi yaşı revândur
Bir gün seni gark itmege 'ummân olacakdur

Bu sâzı ki sen perdeler ardında çalarsun
Sanma ki anun nagmesi pinhân olacakdur

Sûzî'nin bu şiirinin hemen ardından Latîfî de kendi başından geçen bir olay üzerinden İbni Karasî isimli bir kadıya eleştirilerini yöneltmekte, bu görevi hak etmediğini vurgulayarak feleğe sitem etmektedir:

القضاة ثلاث mefhûmınca kavm-i kuzâtun bir dîni karası ya'nî İbni Karasî bu fakîr ü hakîrün berât-ı resmi çıkmadın ve kalemi kurumadın bî-sebeb alup bir karasına viridi ol hîn- i harâretde bu hâli kâh devr-i gaddârdan kâh çarh-ı sitemkârdan tutup bu kıt'ayı didüm.

Kıt'a: Yuf hemîşe bu çarh-ı gerdûna
Lokma-i şîr alur kilâba virür

Bülbüli eyleyüp esîr-i kafes
Şekerin tûtînün gurâba virür

Nâna muhtâc iken o zâg-sıfat
Akçesin şimdi kand-i nâba virür

Cihet ehli nice yakılmaya ki
Kadılar hânesin harâba virür (LAT.T, 312-313)

Gelibolulu Âlî tezkiresinde, Sûzî'nin bu şiiri Sultan Selim'e vererek mezkûr kadının azledilmesine sebep olduğu bilgisini de verir:

SÛZÎ: Ve bir kâdî ile ba'zı mâcerâsı olup bu ebyâtı diyüp Sultân Selîm Hana virmişdür. Ol kâdînün 'azline sebep olup evzâ'-ı nâ-hem-vârını tahkîka ırgürmişdür.
Nazmuhû

Mahşer 'arasâtında ki dîvân olacakdur
Ey kâdî sana da'vici Yezdân olacakdur

Haşr içre sicillât-ı 'amel çün ola imzâ
Rüşvet râkamı nâmene 'unvân olacakdur

Devründe yetîmün ki gözi yaşı revândur
Bir gün seni gark itmege tûfân olacakdur

Bu sâzı ki sen perdeler altında çalarsın
Sanma ki anun nagmesi pinhân olacakdur(KÜN.A, 98-99)

Ebussuûd Efendi, kadıların rüşvet almasının azil sebebi olduğunu, “*Rüşvetle kadı olmaz. Ma’zûl-i mahzdır.*”⁸⁰ şeklinde ifade etmiştir. Ancak kadıların rüşvet aldığı gerçeği bu yüzyılda, H. 947 tarihli Adaletnâme’de de açıkça karşımıza çıkmaktadır. Kadılar, eskiden beri naip atanmamış yerlere ve nahiyelere fazladan naip koymaktadırlar. Bunun sebebi kadının kendi gelirini artırma hırsıdır. Adaletnâme’de kötülen husus, kadıların eskiden beri naip bulunmayan yerlerde satma gayesiyle fazladan yeni naiplikler kurmalarıdır. Bu naipler, verdikleri parayı çıkarmak ve kâr elde etmek için nahiyelerinde sık sık devre çıkmakta, çeşitli resimleri toplamak için reayayı rahatsız etmektedirler. Bu rahatsızlığı artıran bir nokta da naiplerin kalabalık bir maiyyetle köylere inmesi, kendisini, adamlarını ve hayvanlarını köylüye bedava besletmesidir. H. 947 tarihli Adaletnâme, ancak eskiden beri naip oturmuş veya naibe ihtiyaç olan yerlere naip tayin edilmesini, naiplerin garazsız, yarar kimselerden seçilmesini emretmekte, naiplerin devre çıkmasını yasaklamaktadır.⁸¹

Kadıların vergi konusundaki usulsüzlükleri ile ilgili eleştiriler genellikle devlet tarafından miktarı sabit veya oranı belli bir şekilde konan vergilerde fazla para alma yoluna gitmeleri konusundadır. Bu durum XVI. yüzyıl mensur metinlerinde rüşvetin yahut hırsızlığın farklı bir görünüş biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Âşık Çelebi tezkiresinin Lâmiî Çelebi maddesinde Lamîî’nin nedimlerinden Tatar Memi’nin kadı olduktan sonra avârız vergisini yirmi yerine yirmi beşer alarak usulsüzlük yaptığı, bunun üzerine hırsızlara verilen el kesme cezasına mahkûm olduğu anlatılmaktadır:

⁸⁰ Necâti Demirtaş, **Fetvâları ile Şeyhülislam Ebüssu’ûd Efendi**, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2016, s. 527.

⁸¹ Halil İnalçık, “Adaletnâmeler”, **Belgeler**, Cilt II, s.3-4., TTK Yay., Ankara 1965.

LÂMÎ'Î ÇELEBÎ: Tâtâr Memi dahı mülâzım olup kâzî oldukdan sonra kilik-i ezel tahrîri ile 'avârız için vârid olan hükme kalem katup yigirmişi yigirmi beşer itdügi eelden il issi tuyup anı tutup bu dest-dırâzlığına rıza virmeyüp elin kesmek kasd itdiler. El benüm etek senün diyü her kimün dâmenine el sundı ise el için aglayan gözsüz kalmış elümden gelmez diyü mu'în olmayup âhir elden fâ'ide yogdugin bilüp bî-yâr u bîmâr tek ü tenhâ bir akçasuz vü pulsuz hıdmetkârsuz u kolsuz terk-i diyâr idüp ile'l-ân nâm u nişânı nâ-peydâdur.(AŞÇ.T, 748)

Kadınların halka zulmetmeleri ile ilgili eleştirileri incelediğimizde ise söz konusu devlet görevlilerinin diğer üç grupta bağlantılı bir şekilde (atama, rüşvet, vergi usûlsüzlükleri) kurdukları baskılar ve yanlış uygulamalar neticesinde halkın zarar görmesi hususu karşımıza çıkmaktadır. Usûlüne uygun olmayan bir atama ile gelen, rüşvet alan yahut vergi konusunda kanuna riâyet etmeyen bir kadının görevli bulunduğu bölge ve o bölgenin halkı için olumsuz bir durum meydana getirmesi elbette ki kaçınılmazdır. Latîfî tezkiresinin Kerîmî bahsinde zulüm ve rüşvetle mazlumların âhını alan, kazandıklarıyla pek çok tumturaklı bina yaptıran ancak harcadığı her bir akçede yetimlerin âhı bulunan bir kadından söz edilir. Kerîmî, eski arkadaşı olan bu kimseye bu yoldan dönmesi için nasihatle bulunarak bir mektup gönderir. Ona bu dünyanın gelip geçici olup kimseye kalmadığını, dünya malı için ahiretten vazgeçmemesi ve yetimlerin âhını almaması gerektiğini söyleyerek tutmuş olduğu zulüm yolundan döndürmeye çalışır:

KERÎMÎ: Nesr: Kuzât-ı tugâtdan biri ki kadîmden yârı ve köhne gam-küsârı idi. Zulm ü irtişâ tarîki ile nice mazlûm u nâ-murâd ve nâ-şâdun gözi yaşın ve cigeri kanın ve bagrı başın ber- vech-i seccâl ü huccec ahz ü celb idüp tumturaklı ve tâk u revâklu ve eyvân u keyvândan ber-ter 'âlî nitâklar ve mükellef hâneler ve şâhâne şeh-nişinler cennet- serâ sarâylar ve cennetü'l-me'vâ misâli câylar binâ ve bünyâd iderdi. Ammâ harc itdügi her bir akça için hezârân yetim ü bîve âh u enîn ü feryâd iderdi. Ber-vech-

i mev'izet bir mektûb-ı nasîhat-üslûb irsâl itdükde bu ebyâtı anda sebt ü ketb idüp göndermiş ve bu nush u pend ile anı tarîk-ı mezâlim ü mehâyifden döndürmüşdi.

Nazm: Gel itme ol sarây için sürûrî

Ki vîrân ide devrânun mürûrî

Bu dahî anundur.

Harâb olur binâ-yı âb u gil hep

Ko âb u gil binâsın cân u dil yap

Niçün mihmân-serâ oldu bu hâne

Oturmaz bunda kimse câvidâne

Anunçün cân beden dârında gelmez

Eger bin yaşasan bir demce gelmez

Revâ mı âhîret dârın yıkasın

Ya hod dünyâyîçün dînden çıkasın

Çü ten menzil kılur taht-ı türâbı

Nidersin mesken-i 'âlî-cenâbı

Ko dünyâ hânesin âhir evin gör

Ki gûristândadur ol hâne-i gûr

Kaçan kim kabr ola bî-câm u revzen

Ne virür bunda tâk u kasr-ı rûşen

Alursın gözi yaşın her yetîmün

Düzersin dünyede dâr-ı na'îmün(LAT.T, 461-462)

Latîfî bu anlatının üzerine, zulüm ve korkutma yoluyla elde edilen haram mallardan sevap ummayı, zina eden kadının zina kazancıyla yaptığı hayırdan medet ummasına benzetmekte, boş ve yararsız bir beklenti olduğunu vurgulamaktadır:

Tâyife-i cebâbire re'âyâdan sebîl-i hayf ve tarîk-i gasb ile ahz itdükleri mâlî muhakkıkînden biri bu nükteyi ne garra teşbih ve ne zîbâ temsil itmişdür ki zen-i zâniye kesb-i zînâdan hayr itmek emr-i 'acîb ve emvâl-i habîseyi hasenâta sarf idüp dahî andan ecr ü sevâb ummak emr-i garîb ü 'acîbdür.

Mesnevî: Şuna benzer harâmdan hayr itmek
Tutup şer işi râh-ı hayra gitmek

Ki bir kahbe zinâdan kesb idüp mâl
Anı sarf ide hayra bu ola hâl(LAT.T, 463)

2.7.5.1. Arabzâde

XVI. yüzyıl kadılarından olan ve Pîrî Çelebi olarak da bilinen Dânişî Efendi, Mısır kadısı Arabzâde ile birlikte vazife için gittiği Mısır yolculuğunda gemilerinin batması sonucu boğularak ölmüştür. Gelibolulu Âlî tezkiresinde bu olayı anlatırken Arabzâde'nin şeyh ve velî zümresine kötülük istediği için başlarına bunun geldiğini, ancak olayın Arabzâde'nin yanısıra Dânişî'ye de isabet ettiğini üzümlere bildirir:

DÂNİŞÎ: Seksen akça ile Mısır vilâyetindeki Menûf kazâsını alup Kâdî-i Mısır olan 'Arabzâde ile mevsim-i hazânda deryâdan Mısra 'âzim oldukda gark olmuştur. Ba'z-ı meşâyih u evliyâyâ bed-hâhlığı ucundan kendüye tokınan telâtum-ı tûfân sillesinün derdmend Dânişîye dahi isâbeti tahakkuk bulmuştur.(KÜN.A, 137)

Ahdî tezkiresinde de aynı olay anlatılmış, Arabzâde'nin deyim yerindeyse ettiğini bulmasının arka planı da açıklanmıştır. Ahdî'nin verdiği bilgilere göre Arabzâde, Şeyh İbrahim Gülşenî'nin müridlerinden Gelibolulu Za'îfî'nin tekkesini yıktırması, danışmentlerine de Mısır'a vardığında Gülşenî tekkesi ve dervişlerini yer yüzünden silmeyi kendisine bir borç bildiğini söylemiştir. Bunun üzerine İbrahim Gülşenî'nin oğlu Ahmed Efendi vaaz esnasında müritlere, Mısır'a kara bir bulutun geldiğini ve bu bulutun def edilmesi için dua etmelerini salık vermiştir. Netice itibariyle dualar kabul olmuş ve kara bulut olarak nitelendirilen Arabzâde Mısır'a ulaşamamıştır:

Meşhûrdur ki 'Arab-zâde-i mezkûr Şeyh İbrâhim tarîkına münkir olup Mısır'a giderken Gelibolu'da olan şeyhün müridlerinden Za'îfî'nün tekyesini harâb idüp dânişmendlerine

dir imiş ki Mısır'a vardukda Gülşenî'nün tekyesin ve dervîşlerin yir yüzinden ref' ü kal' itmek borcum olsun diyü kelimât itmiş. İttifâken ol gün Cum'a günü olup mezbûr şeyhün câ-nişini olan oğlu Ahmed Efendi bu sözi remz ile bilüp esnâ-yı va'zda söyler ki ey müselmânlar üzerimize bir kara bulut gelmektedir. Himmet eylen ki bâd-ı âh-ı fakr ile ol ebr def' ola ve bu du'âyı iderler. Hemân lahza didikleri gibi olup âhirü'l-emr keştî-i vücûdları ol seferde deryâya müstagrak olup sâhil-i maksûda vâsıl olmadı.(AŞÇ.T, 298-299)

2.7.5.2. Âgehî

Gelibolulu Âli'nin *Künhü'l-Ahbâr*'ında XVI. yüzyılda kadıların gelirleri ilgili son derece manidar bir latife yer almaktadır. Bu latifeye göre Âgehî, Haslar kadısı iken bir gün Gelibolulu Âli'nin yanına gelmiş, kadılıktan elde ettiği gelirin azlığından şikayet etmiştir. Kimsenin kimseyle husumeti olmadığı için kendisine müracaat edilmediğini söyleyen Âgehî, bu duruma çözüm olarak kazasındaki puta ve ateşe tapan kimselerden namaz sorma yoluna gitmiş, böylelikle teftiş ettiği kimseleri suçlu bularak onlar üzerinden hile yoluyla para kazanmıştır:

MEVLÂNÂ ÂGEHÎ: Latîfe: Hâslar kâdîsı iken bir gün bu hakîre geldi ve kıllet-i mahsûl-i kazâdan vâfir şikâyet kıldı. Gördüm ki böylelikle olmaz ve kimse kimse ile husûmet idüp bana mürâca'at kılmaz. Ve ol tarîkla sicill ü huccet akçesi kuvvet-i husûl bulmaz. Taht-ı kazâmdaki re'âyâ 'umûmen gebr ü tersâ olup kendülerden namâz sorıcı olam. Ve nezâketle bir kaç akçe cerâ'ime dest-res bulam. 'Âkıbet âyîn-i batılları üzre kiliseye varanlar ve levendlikle varmayup ruhbânına mürâca'at kılmayanları bir bir teftîşe mübâşeret itdüm. Ve bu hîle ile mahsûl-i kazâ nâmına bir mikdâr zehr-i kâtîle muvâsalat itdüm diyü hasb-i hâlini şikâyet ve fakr u fâkasını hikâyet kıldı.(KÜN.A, 228-229)

2.7.5.3. Cihânî

Latîfî, tezkiresinin Cihânî bahsinde Yavuz Sultan Selim'in adalette Nuşîrevân gibi olduğunu, kadılar zümresi üzerine hassaten ihtimam gösterdiğini, zulmün kaynağı olarak gördüğü hediye adı altındaki rüşvete engel olmak adına kadılara göz açtırmadığını belirtir. Latîfî'nin sebebini bilmediği vurgusuna rağmen Sultan Selim'in kadılar zümresinden katlettiği ilk kişi Cihânî'dir.

CİHÂNÎ: Rûmilinden kuzât kısmından vülât zümresinden. Merhûm Sultân Selîm Hân-ı ma'delet nişân 'adâletde mu'âdil-i Nûşîn-revân idi ki râ'i-i ra'yyet ve hâmi-i hâris-i memleket idi. Kemâl-i 'adle mâylî olmanın cevri ü zulme kâylî degül idi. Husûsan kuzât u vülât üzre bi't-tamâm ihtimamı ve bunların hakkında tefahhus-ı tâmmı var idi. Başına degirmen dönecek ve başları degirmende ögünecek kuzât-ı tugâtdan nicesin dibeye koyup döğmişidi. 'Âlemde zulmün menşe'i tuhf u hedâyâ adına ahz u ekl olan rüşvet ve râşî ve mürteşî olup zulm u hayf kılanlar hükkâm-ı mülk ü memleketdür dirdi. Bunlar ahz-ı hedâyâdan ve ekl-i irtişâdan ellerin çekmezler ya başların virmeyince ve birbirinün leşin meydân-ı siyâsetde görmeyince bin te'kîd ü tehdîd ile bunlar men' olunmaz ve kat'-ı serden gayrı bunlara çâre bulunmaz diyüp vüzerâ ve ümerâyâ göz açdırmaz ve kuzât u vülâta kat'â rüşvet aldırılmazdı. Ve seyfi-i siyâseti cellâd elinde hâzır ve tîg-ı 'adâleti dest-i dâdda katli zâlim-i cabbâra muntazır idi ve siyâset-gâhda her dem bürîde-serler ve hûn-âlûde küşteler eksük degül idi. Dirler ki Sultân Selîm kısm-ı kuzâtdan evvel bunu katli itdi. Ammâ sebebi ü 'illetini bilmezüm ki zulm ü hayfa mü te'allık nesin işitdi.(LAT.T, 219)

2.7.5.4. Çâk-zâde

Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre XVI. yüzyıl şairlerinden Ferrûhî, Akhisar kadısı olarak atanan Çâk-zâde'yi elinden tüm malını mülkünü alması dolayısıyla eleştirmektedir. Bu olayın sebebi Ferrûhî'nin meşhur

Kâfir olsun mey içip âlemde dilber sevmeyen

Hey müselmânlar bu yolda ihtiyâr olmaz bana

beytinin mutaassıp zümreler tarafından kadıya şikâyet edilmesidir. Her şeyi elinden alınan Ferrûhî bu duruma çok içerlemiş, padişaha pek çok şiir sunmuş ve sonunda Çâk-zâde'yi azlettirmeyi başarmıştır:

FERRÛHÎ:Sene erba'a ve erba'ın ve tis'ami'ede Çâk-zâde kâzî ki meşâhîr-i kuzât-ı fazl-pîşe e ma'ârîf-i vülât-ı ma'rifet-endîşedendür, Akhisâr'a kâzî oldukda mâ-beynlerinde vahşet olup ıslâh-ı zâtü'l-beyn ve izâle-i seyn ü reyn müyesser olmayup kâzî-ı mezkûr mezbûrun hânkâh ve meşîhatin ve kifâf-ı ma'îşetin aldudka Ferruhî dil-gîr olup gelüp envâ' kıt'alar diyüp rikâb-ı pâdşâhiye sunup n'eylediyse eyledi kâzîyı 'azl itdürüp cihetlerin yine mukarrer itdürdi, ol kıt'alardandur. Beyt:
Âh elinden Akhisârün kâzisi Çâk-zâdenün
Mansıbın bî-gâneye aldurdı ben üftâdenün(AŞÇ.T, 1175-1176)

2.7.5.5. Hacı Hasanzâde

XVI. yüzyılın büyük âlimlerinden Kemal Paşazâde, Müeyyedzâde Anadolu kazaskeri, Hacı Hasanzâde ise Rumeli kazaskeri iken Edirne'de Taşlık medresesine talip olmuş ancak Hacı Hasanzâde'nin kendisine beslediği düşmanlık yüzünden bu göreve getirilememiştir. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre Rumeli kazaskeri, Kemalpaşazâde'ye olan haseti sebebiyle bu göreve gelmemesi için sürekli onun önünde engel oluşturmuştur. Bunun üzerine Kemalpaşazâde kaza yoluna yönelmiştir. Onu tanıyan ve destek olan Anadolu kazaskeri Müeyyedzâde ise Sultan Bayezid ile konuşarak Kemalpaşazâde'nin ne kadar üstün ve faziletli bir kimse olduğunu, akranları arasında ne kadar önde olduğunu ve ne denli gelecek vadettiğini padişaha anlatarak hak ettiği itibarı görmesini sağlamış, böylelikle medreseyi geri almıştır. Müeyyedzâde ayrıca Kemalpaşazâde'nin ecdadın tarihini anlatmakta çok başarılı olabileceğini, Tevârih-i Âl-i Osman yazmakta mâhir olacağını da vurgulamış, padişah buna çok memnun olarak ihsanda bulunmuştur:

Ahmed Efendi: Hikâyet olunur ki merhûm Mevlânâ el-Hâc Hasanzâde Rûmili kâzî'askeri ve Mü'eyyedzâde Anatolî kâzî'askeri iken Edirne'de Taşlık medresesi mahlûl oldukda Kemâl Paşazâde tâlib ü râgıb oldukda mezkûr Hâcî Hasanzâdenün Monlâya 'adâveti var idi. Lâ-cerem cânib-i merhûmdan bâd-ı taleb- vezân olmagla âteş-i hıkd u hasedi fûrûzân ve dîk-i rekîk-i bugzı cûşân olurdu ve (Hazret)-i Monlâya derûnı bâgız olduğundan turmayup 'arak-ı 'adâveti nâbız olmagla cenâb-ı fezâ'il-me'âblardan tarîk-i kazâyâ sâlik itmege kâ'im ü nâhiz olup Hazret-i Monlâ medrese-i mezbûreye tîr-i recâ ve sihâm-ı taleb ü istid'âsın perrân itdükce mevsûl-ı hedef husûl olmasun diyü her ân dest-i sitem-i firâvânî ile mâni' ü â'ik olup ol makbûl-ı cemî'-i halâ'ik mezbûrun hedef-i tîr-i cefâ nişân-ı hadeng-i cevri ü ezâsı sitem olmuş idi. Bi'l-âhire merhûm dahı semt-i kazâyâ rızâ sûretin zâhir itdükde sadr-ı sâlifü'z-zikr huzûr-ı sultân-ı celîlü'l-me'âsirde mansıb-ı kazâyı 'arz itmege mübâşir oldukda mü'eyyed-i erbâb-ı fazl u ifâde olan merhûm Mü'eyyedzâde hidmet-i halîfe-i zemân ve cenâb-ı felek-kıbâb Hâkân-ı Sikender-nişân Hazret-i Sultân Bâyezîd Hâna (Hazret)-i Mevlânânun menâkıb u mefâhir ve mekârim ü me'âsinin 'arz idüp mezbûrun hilâl-i vücûd-ı mes'ûdî ki hâlâ beyne'l-akrân müşârün-ileyhi bi'l-benâdur yevmen-fe- yevmen bedr-i tâbân olacağı mukarrer ve akdâm-ı ikdâmla kulel ü şevâhik-i fezâ'il-i bî- encâmıla te'allî vü teselluk itmekle emsâl ü akrânından tefevvuk itmesi 'an- karîb müyesserdür diyüp medrese-i mezbûreyi alıvırmışdır. Ve yine ol meclisde bu bahâne ile (Hazret)-i şâh-ı cihâna ecdâd-ı emcâdımızun magâzî vü fûtûhât ve kesîretü'l-berekâtı tahrîr ü tastîr olunmışdır. Ol şâhid-i sîm-berün libâs-ı Rûmî ile cilveger olması emr-i mühimm ve zebân-ı Türkî ile Tevârîh-i Âl-i 'Osmân yazılmak lâzım idügi ma'lûm-ı Sultân-ı pür-mekârimdür. Monlâ Dâ'înüz ol hidmetün 'uhdesinden gelmege kâdir belki bu nev' merâmın itmâmı zât-ı pür-ihtirâmın şahsına munhasırdur diyü pâdşâha fermân itdirdükden sonra huzûr-ı şâh-ı cihânda bu gûne gevher-feşân olmuş idi ki Mevlânâ-yı mezbûr zill-i fakr u 'azl ile dem-beste ve mir'ât-ı kalb-i nîk-hasleti seng-i mezellet ü felâket ile şikestedir. Binâ'en-'aleyh pâdşâh-ı cihân mezbûra otuz bin âkçe ihsân itmiş idi. Sultân Bâyezîd takrîb-i mezbûr ile merhûmı ma'lûm idinüp ekseriyyâ hila'-i fâhire ve cevâ'iz-i vâfire ile şâdân ve gonçe-i cennâtın nesâ'im-i ihsânı ile handân iderdi.

Kınalızâde Hasan Çelebi, bu bilgilerin ardından tezkiresinde Kemal Paşazâde'nin Hacı Hasanzâde'ye yazmış olduğu şikâyet içeren şiirine yer verir. Kemal Paşazâde kendisine kötülük eden bu kimseyi çirkin suratlı, kötülük ve cehâlet mazharı olarak tarif eder. Kendi kıymetinin farkında olan Kemal Paşazâde onun kendisine muhalif

olmasının bir şey ifade etmeyeceğini, her Ahmed'e bir Ebu Cehl bulunduğunu söylemektedir:

Hâcî Hasanzâde ile 'adâvet-i sâbıkası olmanın şikâyet-güne bu eş'ârı dimişdür.

Şi'r :

İbn-i Hasan ol kabîh sûret

Şerr mazharı mazhar-ı cehâlet

Bana n'ola ger mu'âriz olsa

Hûrşîd kemâle 'âriz olsa

Nâ-ehl olur mu'âriz-ı ehl

Her Ahmede bulunur Ebû Cehl(KHÇ.T, 167)

Beyânî de Kemalpaşazâde tarafında durarak Kınalızâde Hasan Çelebi'nin tezkiresinde geçen bu hadiseyi daha kısa bir şekilde anlatmaktadır:

AHMED: Efdal-ı efâzıl-ı Rûm çemen-ârâ-yı gülistân-ı ulûm nahlbend-i hadâ'ık-ı mensûr u manzûm Kemâl Paşazâdedür. Mollâ Lutfiden telemmüz ü istifâde itmişdür. Mahrûsa-i Edirne Taşlık medresesine tâlib olup Rûmili kâzî'askeri Hâcî Hasanzâdeye mülâzemet itdükçe derûnında Mevlânâ-yı mezbûra hased ü adâvet ü bagza olmagla muttasıl medreseden sarf ve semt-i kazâya ilkâ idüp hattâ bir gün Sultân Bâyezîd Hâna bir gün mezbûr için bir kâdîlık arz ider. Anadolu kâzî'askeri Mü'eyyedzâde mürebbî-i kavâbil ve mu'ayyen-i efâzıl olmagla pâdişâha mezbûrun menâkıb u mekârimün zikr eyleyüp hattâ selâtin-i sâlife-i Âl-i Osmânun fütûhat u gazavâtı için bir tevârîh inşâ vü tahrîr olınmak lâzımdur. Ve bu mühimmün uhdesinden Mevlânâ-yı mezbûrdan gayrı kimesne gelimez diyü terbiyet idüp medrese-i mezbûreyi alıvirdüğinden mâ-adâ hemân imdi ol emre şürû eylesün diyü otuz bin akçe câ'ize alıvirür.(BEY.T, 21)

2.7.5.6. Halîlî

XVI. yüzyıl şairlerinden Fazlî, tarih yazarı İdris-i Bitlisî'nin oğludur. Fazlî'nin bir kabahati bulunmadığı hâlde kazasker Halîlî, babasına olan düşmanlığı sebebiyle onu yirmi beş akçalık Birunik kazasına atamıştır. Müeyyedzâde yeniden kazasker olduğunda ise Fazlî'ye hak ettiği terfiyi vermiştir.

FAZLÎ:Ba'dehu Mü'eyyed-zâde'den okıyup müstefid olmuştur. Mülâzım oldukda Halîlî kâzî-'asker bulunup Monlâ İdrîs'e 'adâvetinden oğluna yigirmi beş akça ile Birunik kazâsın tevcih itmişdür. Mü'eyyed-zâde işidüp Birunik Birunik diyüp fâl-i sa'd ile tevcih itmişdür. Mü'eyyed-zâde tekrâr kâzî-'asker oldukda terakkîler idüp hâtırın tesliye vü terfiye itmişdür.(AŞÇ.T, 1188)

2.7.5.7. Kadı Musa

Âşık Çelebi, tezkiresinde doğrudan kendisine ait bir maddeye yer vermemiş ancak başka şairlerin biyografileri içerisinde kendi hayatıyla ilgili pek çok hadiseyi doğrudan ya da dolaylı olarak nakletmiştir. Bunlardan birisi de Fevrî Efendi bahsinde Fevrî'den daha uzun anlattığı, kadılık görevi sırasında haksızlığa uğradığını düşünerek yoğun eleştirilere yer verdiği sitemnâmesidir. Sitemnâmenin konusu, Kadı Musa ve yaptıklarıdır.

Bu anekdota göre Âşık Çelebi, kendisinden önce Narda⁸² kadısı olan Çoban Musa, Cehud Musa ve Türk Musa olarak da bilinen Kadı Musa'yı bin türlü hileyle İblis gibi davranan, kiminin malını, kiminin dinini ve imanını alan, para için kadılık yapan günahkâr bir kimse olarak nitelendirir. Âşık Çelebi kendi soyu nasıl ki Muhammed ve Ali'ye çıkıyorsa Kadı Musa'nın soyunun da Ebu Cehl'e çıkacağını, onun fitne ve fesat

⁸² Narda, bugün Arta adıyla bilinen Yunanistan'a bağlı bir şehirdir.

mumunu Ebû Leheb'in ateşiyle yakıldığını düşünmektedir. İbn Mülcem, Şimr ve Yezid'le özdeşleştirilen Kadı Musa, sîreti suretine yansıyan kara yüzlü biridir:

FEVRÎ EFENDÎ: Hikâyet-i Sitem-nâme-i 'Âşık Efendi. Bu bende-i kemter-i sitem-dîde vü efgende-i çâker-i cefâ-keşîde kismet-i nahnu kasemnâya râzî ve ihvân u akrân manâsıb-ı 'âliyyede iken ber-mûcib-i kazâ-yı İlâhî Narda'da kâzî iken benden mukaddem anda kâzî olup ba'dehu İnebahtı'ya kâzî ve ol diyâra müfettiş-i emvâl olup kiminün hânûmânın ve baş u cânın belki İblîs gibi envâ'-ı telbîs ile dîn ü îmânın alup ol siccîni bir sicill akçasıçün mütekâzî olan Mûsâ Kâzî ki vatanı Yenişehir'de Çoban Mûsâ demekle mezkûr idi ve Türk arasında Türk Mûsâ ile ma'rûf ve kâzî olduğu yirlerde Cehûd Mûsâ ile meşhûr idi. Hasebde vü nesebde ve fazl u edebde tafsîli budur ki kendü ümmî vü 'âmî, aslı Rûm cingânesi ve nesli Hürmüz Karaçısı, Babası Magribî ve dedesi Şâmî idi. Ol Şâmîlik şûmlığı ve Mu'âviyye mu'âvenetidür ki bed-hâh-ı hânedân-ı nübüvvet ve düşmen-i dûdmân-ı imâmîdür. Bu fakîrün ötesi Muhammed ü 'Alî'ye çıkdığı gibi anun da cehlde silsilesi Ebû Cehl'e çıkar ve şem'-i fitne vü fesâdî âteş-i bugz-ı Ebû Leheb'den yakar. İbni Mülcem-sûret, Şimr-haslet, Yezîd-sîret, pelîd-tabî'at idi. Bir şahs idi ki oğlanlıktan samanlık bucagından ayrılmayup mekteb öninden geçmemişdi, sakalının ağı karasın geçmişdi, kendü ağı karadan seçmemişdi. Beyt:

Şîr-i şerr ile perverîde idi

Hâk-i şirretten âferîde idi

sûretde hâme gibi dırâz-ı bî-namâz idi, iki dilli bin sözli siyâh-fâm idi. Ammâ karnın yarsan kara elif çıkmaz idi. Kâbiliyyetde hod insân kâbil-i 'ilm ve san'at-ı kitâbet olmakda mefhûm-ı insâna mâdde-i nakz, kâmet-i bî-endâmı üzre sûret-i siyâh-fâmı ve gerdeninde tavk-ı la'net-i hâs u 'âmı zulemât-ı zulûmâtun ba'duhâ favka ba'd idi. Bed-sûret ü ded-sîret Beyt:

Turş-rû vü telh-gû vü tünd-hû

Tîre-tab' u hîre-hulk u kîne-cû

Âşık Çelebi, son derece olumsuz eleştirilerde bulunduğu Kadı Musa için devamında Farsça bir şiir söyleyerek onun zâlimliğini, cehâletini ve haksız yere para alma yönünü vurgular:

Egerçi adı Mûsâ idi ammâ kendü ne 'Îsâyî idi ne Mûsâyî. Büyüyüp buzağı gütmekden çobanlığa dikmişdi asâyı; bî-'akllıktan kekremiş içmedin kanzîl idi ve pür-cehlîlikden

zevzek yimedim lâ-ya'kıl idi. Killetinden yogurd gönli su görmedin ayran özlerdi, onı dahi yıllarla göremezdi. Düşinde hâle içinde mâh görse şîr içre penîr diyü yoramazdı. Zilletinden kendüye kalsa 'ömrinde medrese öninden geçmezdi ve etin itlere yidirseler me'kel şûrbâsın içmezdi. Li-muharririhi:

Keş agızlı idi yogurdu kare/kara

Gıcık ol gebr idi nâ-çâre (?)

Kazâda hod 'unvân-ı berâtı bu kıt'a idi. Kıt'a:

Ser-i hûn rîhten dâred sipîhr u çerh-ı gerdâneş

Meger yâd âredeş hûn-rîzî-i kâzî-ı devrâneş

Çi kâzî kâzî ki ez v'ey Hudâ vü halk nâ-râzî

Resîde leşker-i zulm u rübûde dîn ü îmâneş

Şarâb ez mâl-i mescid hûrde kâzî-ı müselmânân

Künûn mî bâyed ez dilhâ-yı sûzân murg-ı biryâneş

Hasûdî vü 'ameldârî vü Cehlî vü sitem-kârî

Çi bed-bahtî ki înhâ âyetî bûdest der-şâneş

Zi hüccethâ-yı nâ-hak nâme-i a'mâleş şud bâtıl

Kesî k'urâ çünîn hüccet buved înest bürhâneş

Meters ez tumturâk-ı çâr-tâk-ı hâne-i zâlim

Ki ez dûd-ı dil-i dervîş üftâde'st eyvâneş

Besî bed mî reved der râh râheş mî zenend âhir

Ki seyl-i tünd-rûyeş ez dü rûzî nîst tugyâneş

Nedârem hadd-i kâfir güften ân gâretger-i dîn râ

Müselmân nîst bârî her ki mî gûyed müselmâneş⁸³

⁸³ Dönen feleğin ve göğün kan dökme düşüncesi var. Yoksa dönemin kadısını mı akla getirir? Kadı ama ne kadı; ondan Allah da halk da razı değil. Zulüm ordusu yetişip onun dinini, imanını çaldı. (Bu yetmezmiş gibi) Müslümanların kadısı, mescit malından şarap içer. Şimdi yanık yürekler, onun kızarmış tavuğu olmalı. Hasetçilik, düzenbazlık, cehalet ve zalimlik, hakkında bunların birer ayet olduğu kişi ne bedbahttır. Haksız hüccetlerden dolayı amel defteri batıl oldu. Böyle hücceti olan kimsenin delili budur. Zalimin evinin çardağının görkeminden korkma. Çünkü dervişin yüreğinin dumanından eyvanı düşmüştür. Yolunda çok kötü giden birisinin sonunda yolunu keserler, ki çok hızlı akan selin taşması

Kadı Musa, çobanlık yaparken köylerine uğrayan biriyle İstanbul'a geldiğinde okumaya heves etmiş, elif harfini kavalına, vav harfini belindeki torbasına, ha harfini heybesine, kâf harfini peynir teknesine, diğer harfleri de aynı şekilde kendi sınıfına ait nesnelere benzetmiştir. Âşık Çelebi Kadı Musa'yı ölümlerden medet uman, onlar üzerinden bir şeyler kazanmaya çalışan, leş yiyen bir kuzgun olarak tasvir eder:

Ammâ neşv ü nemâsı ve pâye-i isti'dâd u istibdâda irtikâsı bu üslûbladur ki zemân-ı evvelde dergâh-ı mu'allâ kapucılarından birisi resm-i çavuşân cem'ine ol diyâra vardukda Cezelîkorusı nâm kûya geldükde ki Mısrâ':

O boklıkda bitmiş durur bu hıyâr

bunun evine konar, ana atoglanı olup tagarcuğu omuzında, kavalı bilinde, sabanı elinde sûhtelığa giderüm diyü ivüp İstanbul'a geldükde birkaç gün okımağa heves idüp elifi kavalına, vâvı bilinde torbasına, hâyı iki gözli çoban hegbesine, kâfi penîr teknesine, nûnı kepek çuvâlına, cîm ü hâyı çakmaga, bâ vü tâyı terkiye, yâyı sabana ve mîmi çögene benzedüp okımağla ceng ü heycâ iderek hurûf-ı hecâ nakş-ı seng-i hecâ gibi kalb-i saht-ı sengîninde ke'n-nakşı fî'l-hacer merkûz idi. Egerçi çobanlığın andukda ana sapan taşı irişmez diyü te'essüf iderdi. Leş işitse koyun tuza segirdür gibi gidüp akça kazanmak lezzeti zâtında meknûz oldu. Bir zemân kuzgunlarla Edirnekapısı'nda cenâze üzre savaştı oldu, Eyyûb cimrîleriyle kurbân eti üzre it gibi talaştı oldu. Bunlardan cimâr mantığın öğrenmekle sûhte kuzgunı şekline girüp her gice hatm du'âsında ve her gün bir öli ıskâtında fukarâ ihtilâtında ve bi'l- cümle Burusalı Yavru Kuzgun ve Monlâ Gurâbî ki kuzgunluk hevâsında yüksek uçarlardı, bu onlara kuşum dimege kâdir oldu. Her gice bir hastenün ensesinde Yâsin okıyup her seher makberelikde bir iki ölünün meşhed taşı gibi başı ucında hâzır oldu. Kuzgun gibi gâh ölünün leşine korunak dir konar ve zübâb gibi gâh dirinün aşına sunar idi.

Âşık Çelebi'nin bu denli olumsuz özellikler atfettiği Kadı Musa, hiçbir istidadı olmadığı hâlde medrese yoluna girmiş, neyi var neyi yoksa bu uğurda satıp kapıcılara

iki gün sürmez. O din yağmacısına kâfir demeye hakkım yok. Ancak kim ona müslüman derse kendisi müslüman değildir.

harcamıştır. Medrese teşkilatını da eleştiren Âşık Çelebi, kapıcıların yaptıkları hileleri, kuzgunu papağan, çavdarı buğday, eşek sidiğini zemzem, köpek derisini kakum diyerek sattıklarını, ancak tüm yaptıklarına rağmen Kadı Musa'nın yaratılışında hiçbir kabiliyet olmadığını anladıklarında ondan istedikleri şeyler karşılığında mülâzım edip kadılığa gönderme önerilerini anlatır ve ardından durumu izah eden bir şiir söyler:

Bu hâlde Bitbâzârı'nda dört buçuk akçaya bir müzevvece satun alup birkaç gün Şeref Hâce buk'asında birkaç gün Kirmasti medresesinde sûhtevât depişmesinde ve Etrâk karsanbasında incir ezmesin yimekten agzına bal çalınup agzı sulandı. Öli halvâsının dadından 'imâret zerdesi tadına tadandı. Koynını ve babasından kalmış başı berâberi büyük boynuzlu öküzü ve anası binüp degirmene gide geldiği boz eşegi ve kiçeden ve kalabakdan sâ'ir mâ- meleki satdı ve kapucılara bezl itdi. Mât bir ercügez recül oldı. Mes'elesin örgenüp kesb-i fazl itdi. Kapucılar içagaları lisanından müderrislere irsâl-i selâm ve teblîğ-i kelâm idüp ol dahı alurdı; kereminden bir kerre ders okıdan hasîrin atup bir medreseye dahı söylenince medrese haremde hasîre sarılmış garîb ölisine döner kalurdı. Âhir Dâvud Paşa medresesine el öpdürdiler, kabûl idince haylî akçadan ugundılar. Ondann sahn'da Ma'lûl Emîr Efendi'ye ulular lisânından envâ'-ı ibrâmla el öpdürdiler, ol yegâne-i 'asr hâkim-i Mısır olmaga karîb idi. Şerh-i Mevâkıf'dan a'râzdan ders okıdukda ashâb-ı agrâz garaz-ı fâsidle el öpdürdüklerin bilüp i'râz idüp 'ırzın yıkdı. Câhilün cânı çıkayazdı, bilmedi ki ders-hânedan nice çıkdı. Bu esnâda Mısır'a kâzî oldı gitdi. Bununçün benümle bile gelmesün didi, ol evinde kalup yata yata yirin yitdi. Bu kerre kapucılar 'asâyı hâceye dikdiler, hîlelerle agaları kendü sözlerine uydurdılar; kuzgunu tûtî, çavdarı gendüm ve eşek sidügin zemzem, it derisin kâkum diyü satdılar. Emîr Efendi'nün makbûl dânişmendi idi, haste olup bile gidemedi kaldı diyü el öpdürdiler. Gördi ki ders okımaga yüz yok, şerîkleri söyleyüp virürler alurlar, ol bakar turur yâ gözli göndür yâ oyuk. Sıla nâmına var git, babanun koyun ögregon, ananun fikin ebenün bûgü çölmegin sat getür, seni mülâzım idüp ba'dehu kazâlara ugradalum, 'iyâlu'llah olan re'âyâdan başında kara yazılı bir tâ'ifeyi belâlara ugradalum didiler. Ol miskîni güc ile göğçek itmek istediler ammâ bilmezler ki Kıt'a:

Kişide olmayınca fitrat-ı pâk
Terbiyet eylemez eser derler

Terbiyet kılssa niçe yıl hurşîd
Seng-i hârâyı idemez gevher

Yunsa sâbûn-ı mihr ile zengî
Yüz agardılmaz anda itmez eser

Gitmez imiş merâret-i zâtî
Şekkeristânda bitse hanzal eger

Şeb-i târ içre yansa bin bin şem'
Zât-ı leyle irür mi lem'a vü fer

Bahr-i şûra virür mi hîç tagyîr
Bunca enhârı hem-çü şehd ü şeker

Leb-i ef'ide katre-i nîsân
Zehr olur sanma ki olur gevher

Cümle zâyî' olur bu sa'y u emek
Fıtnat u fitratı olur ezher

Nef'i itmez bunun ana te'sîr
Buna anun civârı eyler eser

Şey bulur inkişâf zıddı ile
Cehl ile 'ilm ü 'ayb birle hüner

Bûy-ı bed zâhir ide kâzûrât
Dem ura çün nesîm-i vakt-i seher

N'eylesün 'Âşıkâ mürebbî ana
Çünkü dâvar durur degül dâder

Kadı Musa, bir şekilde kendisi gibi kimselerle birlikte mülazım olur. Kazasker Çivizâde Efendi, Mûyoğlu ve Kadı Musa'ya ilim ehlidir diye mansıb vermenin imkansız olduğunu, ders vermeye layık olduklarını söylemenin büyük bir vebal olduğunu söyler. Bunun üzerine Filorina'da debbağhaneden bozma bir medrese

yaptırılarak ikisi de bu örümcek hanesi görünümlü binaya uygun olduğundan oraya görevlendirilerek ilim ehlinden ayrılırlar:

Ol hod bir akça harcansa göbegi düşerdi, it izi görse koynından akçası düşdi sanur, 'aklı şaşardı. Çâr u nâ-çâr uyar ve belâlara olur dûçâr. Ol anda varduğı gibi degirmen âhûrında sıpa sikmekle taru ve çavdar ekmegiyle eglenür kalur, müft 'imâret fozlası hâtırına geldükde âfetin alur. Bu hâlde hâce efendi âhirete intikâl ider, merhûm u magfûr olur; talebesine dirisi sunkûr idi ölusi dahı sunkûr olur. Emr-i pâdşâhî ile cümlesi mülâzım olur, galabalıkda akça arasında peşîz ve nebât içinde çûb-ı nâ-çîz sürildüğü gibi buna dahı ol cümle ile mülâzım olmak lâzım olur. Çivi-zâde Efendi-i merhûm kâzî-'asker oldukda Mûyoglı'na ve buna ehl-i 'ilm mansıbın virmek muhâldür ve bunları ehl-i 'ilmden 'add idüp pâdşâha kazâ vü tadrîse lâyıkdur diyü 'arz itmek 'azîm vebâldür didi. Gördiler olmaz Filorina'da bir nâ'ib bir iki debbâg-hâne odasını yaptı, medrese adına vakf idüp oğluna şart idüp oğlu dahı sûhte idi ol mülâzım olup medreseye yarayınca Mûyoglı'na virdiler. Bu gerçekden medrese degüldür, fihrist-i medârisde adı yokdur, kendü dahı bir binâdur misal-i hâne-i 'ankebût, evhen-i büyütl ne vakfından eser ve ne 'ulûfesinden haber var. Ve bunların dahı ne 'ilmden behreleri ve ne i'râbdan hazları vardur; birbirine münâsibdür diyü ol medrese ile bunı ehl-i 'ilm öninden ayırdılar. Muhassal ol medreseyi evvel Mûy-zâde'ye zâdehu'llâhu mâlen ve elhaka bi'l-aherîne a'mâlen virüp andan vâkıfun oğluna virüp Mûsâ ile sâlisuhum kelbuhum vâkı' oldılar. Ol medrese hâlâ ismi ve resmi ile inhidâm belki in'idâm bulmuşdur. Çün buna dahı ol medreseyi virdiler ve bu gökçeği anunla il içinde yirdiler.

Bostan Efendi zamanında ise Musa'yı zorla Mora'da Kalmata'da kadı yaparlar. Kadılık gibi İslam içerisinde saygın bir vazifeyi böylesine câhil kimseye vermeleri Âşık Çelebi'yi çok kızdırmıştır. Yakılacaklar zümresindeki kadılardan olan Musa, karnı doyunca kimseyi dinlemez hâle gelir. Para kazanmaya başlayınca şeytana uymaya, rüşvet alıp vermeye başlar. Kethüdalarla yakınlık kurarak, onlara hediyeler vererek arasını iyi tutar:

Bustân Efendi zemânı oldı erbâb-ı tagallüb gâlib olarak Mora'da Kalmata'da kâzî itdiler Kazâ niyâbetu'llâhi ve hîlâfetu resuli'llâhi emânet-i bilâd ve sıyânet-i 'ibâd, tenfiz-i ahkâm-ı dîn ve tenkîd-i umûr-ı İslâm ü müslimîn iken ol mansıb-ı hatîrî bu câhil hakîre virüp rûh-ı Resûl'ı rencîde ve Hazret-i Hakk'ı nâ-râzî itdiler. Erzen ana

çavdar etmegın çok görürken bugday etmegine karnı toydı. Fi'l-hâli kâzin fi'l-cenneti eserine sülûkdan igmâz-ı 'ayn idüp hükm gâlibün diyü kâzîyân fi'n-nâri hükmine iktidâ idüp şeytâna uydı, kâzî oldum diyü fi'l-hâl terkiyi terkiye asmaz oldu. Ol asılacak çenber degül de anulda (?) hallâc oldum diyü sevindüğinden dâr-ı dünyâda ayagı yir basmaz oldu. Eli akçaya irmekle hem mürteşî hem râşî oldu. Ol hâricî ekâbirün kethudâlarına duhûl iderek kendülerle âşnâ oldu. Geldükçe pîş-keş virmekle havâsdan olup sâ'ir havâs nâşî oldu. Temâşâ bu ki mührinün nakşı festakim kemâ umirte iken dilinden bu fehvâ gitmezdi. Kıt'a:

Kâzî ger mansıb-ı bî-dînîst

Kâfîrem ger cümle râ server neîm

V'er sezâvâr-ı kesân câhilîst

Hem der û ez-hîç kes kemter neîm Kıt'a:

'Aceb mi meyl ider ise denîlere dünyâ

Ki şer'de zene vâcib ki küfûv ola şevher

Zuhal gibi yiri sadr-ı semâda her nahsun

Hilâl gibi ahâlîye saff-ı ni'al makar

Ko câhile ululanmagı kadri çün artmaz

Hacimde olsa sadev-pâre lü'lü'den ekber

Olur mı devlet ile ehl-i lutf her nâ-cins

Bahârla ola mı şâh-ı huşk bâr-âver

Cibilletinde ki olmaya siflenün devlet

Döner sege k'ola boynında tavk-ı pür-gevher

Olur mı hîç dil-i sâdeyle bir derûn-ı tehî

Miyân-ı nâzüke benzer mi renc ile lâgar

Resûl didi ki câhil yefûru summe yegûr

Habâb gibi denî çerha çıksa yine iner

Bu dönemde Kadı Musa ve onun gibiler göz göre göre kendi adamlarına rütbe vermişler, tek seferde üç dört kademe birden atlatmışlardır. Âşık Çelebi kadılık gibi önemli bir makamın böyle rezil kimselerin elinde kalmış olmasına hayıflanmaktadır:

Kendü hâslarına nâzır itdiler ve mâl-i mîrîye mübâşir itdiler. Yed-â-yed hareketler itdurdiler. Bir müddetde üç dört terakkîler itdiler, umûr-ı mu'azzamada istihdâm idüp hüsn-i kabûl ile telakkîler itdiler. Hayfâ ki Nazm:

Şân-ı şer'-i şerîfe lâyık mı
Gayret-i dîne yâ muvâfık mı

Kavm-i cühhâl ü zümre-i erzâl
İltizâm ide şer'î çün 'ummâl

Kâzılık mansıb-ı mükerrem idi
Kâzılar cümle ehl-i âdem idi

Pür iken dehr içi efâzıldan
Şimdi olmaz halâs erâzilden

Âşık Çelebi tüm bunları anlattıktan sonra söylediklerinin şair uydurması olmadığı konusunda okuyucuları uyarır ve bizzat kendi başından geçen bir olayı anlatır. Âşık Çelebi Narda kadısı olduğunda onu ziyaret etmiş ancak Musa'nın ne ilim ne din ne de ayin ve erkan yönüyle hiçbir şekilde İslam ile bağdaşan bir tarafını görememiştir. Tezkire yazarının Kadı Musa ve sebep olduğu ortamın ahvaliyle ilgili Arapça ve Farsça söylediği şiirler son derece dikkate değerdir. Âşık Çelebi, onun gibi birinin soyundan gelmediği için şükretmektedir:

Ol habîsün ahvâlinde vü efâlinde bu degüldür ki bu mezkûrât yâ şa'ir donatması yâ hurde-gîr harf atması olmak zann olunmaya ki cümleden biri budur ki cümleye şâhiddür. Ke'l-elfdür egerçi elif gibi vâhiddür. Kendüm müşâhede itdügüm vâkı'-ı hâl ve sâdık-ı makâldur ki seksen akça ile İnebahtı'da kâzî iken kâzîlîgum olan Narda'ya

geldi. El-kâdimu yuzâr diyü ziyâretine vardum, gördüm ki nezâretine müte'allık
erbâb-ı mesâlih ana mürâca'âta gelüp merkûmun ne 'ilm ü dîni ve ne üslûb u âyîni ve
bi'l-cümle hîç bir vech ile şer'-i İslâmıla münâsebeti olmadugından gayrı başında
kirlikten cehûd çalmasına dönüp sararan büyük sarugın görüp eşk-i za'ferân çi bâşed
diyü bu rubâ'îyi vird idinürlerdi Nazm:

Hâl-i 'acebî muhâlif-i mâ zî şud

Z'în pîş kesî kucâ bedîn râzî şud

Seg şahne vü gâv muhtesib ü har nâ'ib

Ser-kelle-i în har-gele hem kâzi şud⁸⁴

Ammâ hem-şehrîleri dirlerdi ki Beyt

Düzd düzdest eger câme-i kâzî dâred

Hemçü İblîs hemân tînet-i mâzî dâred⁸⁵

Husûmet ile kazâsına ugrayanlar hod ölülerini agladuklarında böyle sagu sagarlardı.

Nazm : Tekalledte'l-kazâe bi-gayri hakkın

Ve kâzi'l-cuvâri fi'l-ahkâmi feyzan

Zebahte bigayri sikkînin ve innâ

Le nercû'z-zebha bi's-sikkîni eyzan⁸⁶

Fakîr dahı gerçi şahs-ı mezbûrun 'ilmi yogken huddâm-ı şer'-i İslâmıdan ve dîni
yogken vülât enâmdan oldugın görüp kendü hâlûme şükr eyledüm ki Kıt'a:

Bi-hamdi'llâh ki çûbân Mûsâ har nîstem bârî

Yekî ez münkirân-ı âl-i Haydar nîstem bârî

Ne ez nesl-i Ebû Cehlem ne ez âl-i Yezîdem men

Zi bed hâhân-ı evlâd-ı peyember nîstem bârî⁸⁷

⁸⁴ Şaşırtıcı bir hal, eskisinin zıttı oldu. Bundan önce nerede, kim buna razı oldu? Köpek şahne, inek muhtesib, eşek naib, bu sürüsünün başı da kadı oldu.

⁸⁵ Hırsız, kadı elbisesi taşısa da hırsızdır. Tıpkı İblis gibi eski tıynetini taşıyor.

⁸⁶ Yönetimi haksız bir şekilde ele geçirdin. Zulüm yargıyı darmadağın etti. Bıçak kullanmaksızın boğazladın ve biz de bıçak kullanarak boğazlamak istiyoruz.

⁸⁷ Allah'a hamdolsun en azından eşek Musa'nın çobanı değilim. Haydar (Ali) soyunun inkarcılarından biri değilim en azından. Ne Ebû Cehil soyundanım, ne de Yezid'in soyundanım. Peygamber evladının kötülüğünü isteyenlerden değilim en azından.

Kadı Musa ansızın hastalanınca, Âşık Çelebi de hasta ziyaretini ibadet gibi telakki ederek hastalığını sormaya gider. Hâlini görünce ölümünün yakın olduğunu anlayan Âşık Çelebi, vasiyyetini telkin eder. Kadı Musa, Arapça kelime-i şehâdet dahi getiremez. O günlerde hazineden yirmi iki bin akçe zabteden Kadı Musa o paradan iki yüz akçeyi daha önce söz verdiği Enâm okuyanlara dağıtır. Ve kâtibine parayı yirmi bir bin sekiz yüz akçe olarak kaydetmesini söyler. Ortamda bulunanların hastalıktan sayıkladığını sanmalarının aksine Kadı Musa bu talimatı bilinçli olarak vermiş, bu kabahati herkesin gözü önünde işlemekte bir beis görmemiştir:

Nâ-gâh haste oldı velâ be'se bi-'iyâdeti'l-kâfiri bu hod zâhirâ müselmândur 'ıyâdet 'ibâdetdür belki bir nokta 'ibâdetden ziyâdedür diyü hasteligin sormaga vardum. Yolda hıdmetkârına râst geldüm, efendinün hâli nedür didüm. Eyücedür gönli zerde özledi, bir akça virdi, ana bal almaga giderüm didi. Varup gördükde şeref-i mevtde ve 'âlem-i berzahun dûzaha müşrif bir yirin müşerref itmege müşrif anladum. Sâ'ir kuzât gibi 'ilmden behresi ve i'râbdan hazzı vardır diyü hâle vâkıf anladum, vasiyyet-i telkîn eyledüm. Havâs degül 'avâmun mukallidleri denlü olmayup rûkn-i evvel-i binâ-yı İslâm olan kelimeteyn-i şehâdeteyni lafz-ı 'Arabî ile edâya kâdir olamayup Lâ-ilâhe İllallâh Muhammedün Resûlul'lâh Tanrı bir peygam-ber hâk didi. Hâk lafzını bile hak edâ ile edâya kâdir olmadı. Ol günlerde yigirmi iki bin akça bir beytü'l-mâl-i hâssa zabt itmişdi, ol akçayı getürdiler. Meger def-i kazâ için e'imme vü hutabâdan ba'z-ı kimesneler cem' idüp En'âm okıtmış, ol husûsda okıyanlara birkaç akça adanmış, anlar ol akçaya muntazır imiş. Bizüm yanumuzda ol beytü'l-mâl akçasından iki yüz akça çıkarup anlara in'âm itdi ve kâtibine akçayı yigirmi bir bin sekiz yüz asl eyle diyü savt-ı refi' ile melâ-yı [mele'-i] nâsda ikdâm itdi. Biz hastedür sayıklar ola didük. Ol bu kabâhatları sarîh ü sahîh eyledi.

Âşık Çelebi, aynı mecliste Kadı Musa'nın yeniçerilikten azledilmiş bir kimseyle olan çirkin diyaloguna da şahit olunca onun cimriliğine, cehaletine, alçaklığına, devlet malını kullanırkenki ihanetine, şeriat ve kadılığın hâline vakıf olur. Meclis sonunda Kadı Musa yüz elli bin akçe bağışlayarak vakfın tescilini ister.

Tezkireci, bunun için dört yüz elli bin akçe gerektiğini söyleyince Kadı Musa bu meblağın da mevcut olduğunu söyler. Âşık Çelebi bunun üzerine ahvâlini anlatarak kendisinin hangi görev kademesinde olursa olsun aldığı her kuruşun hesabı sorulurken bu cahil kimsenin yaptığı hukuksuz işlemlere, yolsuzluklara ve aldığı rüşvetlere kimsenin ses çıkarmadığını vurgular:

Yine ol meclisde Pagona dirler yeniçerilikden ma'zûl bir kimesne dahı gelüp bir maslahatı var imiş anı söyledi. Bî-takrîb cimâ' lafzı ile agzına vü 'avretine şetm-i fâhiş ve kazf-ı kabîh eyledi. Hak bilür ki bir meclisde hissetine vü denâyetine ve cehl ü hamâkatine ve mâl-i mîrîde hıyânet ü cinâyetine ve edeb-i meclis- i şer' ü kazâyı 'adem-i sıyânetine vâkıf oldum. Allâhumme innâ e'ûzu bike min sûi'l- kazâi ve derki'ş-şekâi. Meclis âhirinde yanumuzda yüz elli bin akça vakf idüp tescîlin murâd idindi. Efendi marazun maraz-ı mevt olursa vasiyyet-i süls-i mâldan mu'teber olur dört yüz elli bin akçaya mâlik gereksiz ki bu vakf sahîh ola didüm. Vardur diyü i'tirâf eyledi. Agreb-i garâ'ib ve bü'l-'aceb-i 'acâ'ib budur ki bu fakîr kibâr-ı kuzâtıdan bir kâzî-zâde iken ve ba'de mevti'l-vâlid gâh meşrû-ı tevliyetde ve gâh kâzî dânişmendi olmagla hıdmetde ve gâh fetvâ kitâbetinde ve gâh İstanbul mahkemesi kitâbetinde hıdmet olup ba'de'l-mülâzeme on yidinci gün mansıb-ı sadaka buyurulmuşken ve esnâ-yı mansıbdâ müddet-i 'azlun nihâyeti dört beş ay olmuşken ve merhûm pâdşâh-ı 'âlem-penâhun her zemânda cevâ'iz-i seniyyelerin ve vezîr-i zîr-destân-nevâz ve Rüstem-i sitem-güdâz merhûmun envâ'-ı in'âm u 'atıyyelerini görürken birkaç akça harclansam a'dânun gözine tokınan biz oluruz. Bizi görececek gözleri olmaz gûyâ ki biz ölürüz. Ol Türk ne kâzî dânişmendi olup hıdmetde ve cehli belâsından ne ekâbire mu'allim olup huzûr u refâhiyyetde olup dânişmendliği zemânı cümle üç yıl olduğu gayr-ı ma'lûm ol üç yılda dahı kovılmakdan üç ay hücrede olduğu nâ-meczûm iken tahsîli ancak iki akça hücre akçasına münhasır ve kesbi kuzgunlukla yalan şehâdetden kazanılmış birkaç mankır iken on yıl kâzî olmagla bu denlü mübâlaga mebâliga mâlik olur, kimesne çün ü çerâ dimez ve savt-ı a'lâ ve terâne vü yelâlâyile çalup çağırup eger mâl-i mîrî ve eger hukûk-ı ra'ıyyet ve eger rişvetdür bulduğu bokı yir kimesne lâ dimez.

Kadı Musa, kendisinden sonra Narda kadısı olan Âşık Çelebi'ye bir hile yaparak onu asılsız dedikodularla şikayet eder. Devlet erkânına yazdığı mektuplarda

ona suç isnat ederek töhmet altında bırakır. Bir kabahati olmadığı hâlde yüzü kirlenen Âşık Çelebi, haklı olup olmadığı bile araştırılmadan Manavgat’a gönderilir:

Ma’a’l-kıssa kâzî-ı mezkûrun yirine kâzî oldugumda mahzâ haseden min ‘indi nefsihî câ’iz ki yirine müfettiş ü nâzır ve ol bahâne ile manzûr-ı erkân u ekâbir olam diyü fikr-i fâsid idüp sancagumuz begi ile mâ-beynümüzde üç günlük yol var iken ve taht-ı livâsında ben ancak on iki gün turup ol sefere çıkup gidüp ne ol beni ve ne ben anı görmişken ve ne ben kâzîlik idüp ana şikâyetci varacak zemân irmiş iken Beyt:

Görmeyeyin ben anun özini su koyıcılar görsün yüzini

Ol begi kendüye siper-i la’net ve bir ahvâlden gâfil; gündüz mahmûr, gice kanzîl, ‘âlemden bî-haber, hacet-i lâ-yemesden (?) bed-gevher her voyvodayı kelimât-ı bîhûde ile tazlîl idüp niçe mekr ü hadî’at idüp her biri niçe mektûb-ı pür-âşûb ve nâme-i âlet-i hengâme ile niçe isnâd-ı mâ-lem yekun ve dürûg-ı bî-fürûg ve suhan-ı bî-asl u bî-bûn peydâ itdiler. Ve hâlî-zihn olan ashâb-ı devletün kalblerine ilkâ itdiler, anlar dahı bî-tettebbu’ ü tedebbür ve bî-te’emmül ü tefekkür ne hakikat-ı hâle kasd-ı ittılâ’ ve ne şer’ ü kânûnla ‘amele ittibâ idüp hakîri bî-meyl ü muhâbâ mazhar-ı gazab belki lâıyk-ı siyâset ü edeb olmak buyurup nikâyât-ı erba’ada eşedd ü ekedd olan nefy-i beledle ta’zîr itdiler. Dârü’l-evgâd Manavgad kazâsın virüp safha-i rûz-nâme-i eyyâmuma bu yüz karalığın teşvîd idüp levh-i mâhda olan lekke gibi yüzümi kir itdiler ve ve seya’lemu’l-lezîne zalemû eyye munkalebin yenkalibune. Feyahkumu’llâhu beynenâ bi’l-hakki ve huva hayru’l-hâkimîn Mısrâ’:

Meger âh-ı seher-hîzân sûy-ı gerdûn ne-hâhed şud Li-muharririhî:

Bana bu cümle isnâd iftirâdur

Hudâ bu hâle dâna vü güvâdur

Du-çâr olup bu zulm-i mahza ben zâr

Didüm târîhin anun zulm-i nâ-çâr

Bu olayı duyan ve Âşık Çelebi’ye hak veren kimseler bu ihanetin ilme olduğunu, ilme ihanetin şeriata ihanet olduğunu, şeriata ihanetin ise kıyamet alameti olacağını düşünerek üzülrler. Bu kimselerden biri, Âşık Çelebi’nin Narda dönüşü yanına uğradığı ve Kadı Musa’yı iyi tanıyan Ali Çelebi’dır. Fevrî Efendi ve öğrencisi Ali Çelebi, Âşık Çelebi’nin hâline ziyadesiyle üzülmüşlerdir. Ali Çelebi’nin Hz.

Peygamber’i gördüğü hayırlı rüyanın ertesi günü Âşık Çelebi ile ilgili gelişmeler olur ve padişah Kânûnî Sultan Süleyman tarafından Niğbolu’ya gönderilerek uğradığı haksızlık bir nebze de olsa giderilir. (AŞÇ.T, 1237-1254)

2.7.5.8. Koca Keşiş

Âşık Çelebi Tezkiresi’nin Tûtî-i Latîf maddesinde, Tûtî-i Latîf’in Kırkkilise’ye atanmak için İskender Çelebi’ye yüz filori veren Koca Keşiş lakaplı kadıya yazdığı kıta yer almaktadır. Bu şiire göre Koca Keşiş, verdiği rüşvet sayesinde bu göreve atanabilmiştir:

TÛTÎ-İ LATÎF: Koca Keşiş nâmiyla mülakkab bir kâzî Kırkkilîsa’ya kâzî olmagcün İskender Çelebi’ye yüz filori virüp kâzî oldukda dimişdür. Kıt’a:

Virmese yüz papası koca keşiş
Mansıba kimse râzi olmaz idi

Olmasaydı papası el-hâsıl
Kırkkilîsâya kâzi olmaz idi(AŞÇ.T, 736)

2.7.5.9. Molla Muhyiddin

Hoca Sadeddin’den aktarılan bilgilere göre arkadaşları arasında yaa’l-vech (taş yüzlü) diye anılan Molla Muhyiddin, kimi medreselerde müderrislik yapmış, ardından Edirne ve Bursa kadılıklarında bulunmuştur. Ancak halka iyi davranmadığı gerekçesiyle görevden alınmış, ikinci kez atanmış, aynı gerekçeyle ikinci kez görevden alınmıştır. (TAC.T5, 161)

2.7.5.10. Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi

Şehzade Bayezid'in yakınlığını kazanan Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi, Hoca Sadeddin'e göre bu yakınlığı çekemeyenlerin fitnessi ile Fatih Sultan Mehmed'in gazabına uğramış bir kimsedir. Padişahın ölüm emri verdiğini öğrenen Bayezid, bu haberi alır almaz Müeyyedzâde'ye yardım ederek Halep'e kaçırılmasını sağlamıştır. Padişahlığın Sultan Bayezid'e geçişi ile yeniden Rum diyarına dönen Müeyyedzâde, kadılık ve kazaskerlik görevlerinde bulunmuş, Yavuz Sultan Selim'in tahta geçişi sırasındaki yeniçeri isyanı sırasında evi basılarak yağmalanmış, görevine son verilmiştir. (TAC.T5, 222-223) Kaynaklarda Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'nin bilgide çok üstün bir kişi olduğu, mükerrerler dışında yedi bin cilt kitabının olduğu, işlerinin yoğunluğu nedeniyle yazdıklarını temize çekmeye vakti olmadığı, çok güzel sözlerinin karalamalar arasında kaldığı ve bunların bilim hırsızları tarafından çalındığı ifade edilmiştir. (TAC.T5, 222-224)

Tüm bu olumlu özellikleriyle beraber Kınalızâde Tezkiresi'nde geçen ve Müeyyedzâde'nin medreseye müderris seçimi ile ilgili hadise dikkate değerdir. O dönemde akıldan fikirden uzak, Mecnun gibi çöllerde dolaşan Işık Kasım adında müderrislik talep eden bir kimse vardır. Müeyyedzâde, ışık tayfasına müderrislik veremeyeceğini, bu şekilde laubali bir hayat tarzını benimsemiş kimsenin medreseye uygun olmadığını, müderrislik yapacak kişide sağlam bir mütalaa kabiliyeti ve güçlü bir tahrir yeteneğinin olması gerektiğini söyler. Işık Kasım bu sayılan özelliklerin ancak Müeyyedzâde'de olabileceğini söyleyince bu cevap Hâtemî'nin çok hoşuna gider. Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, akıldan yoksun olduğu belirtilen bu kimseye umduğundan ve istediğinden daha fazla mansıp verir.

HÂTEMÎ (MÜEYYEDZÂDE): Cümleden biri rivâyet olunur ki ol zemânda Işık Kâsım dirler bir merd-i ‘âlem var imiş ki gâhî mertebe-i ‘akldan dûr ve vâdî-i salâh u sedâddan mehcûr olup kûh-misâl sohbet-i ünâsdan keşîde-dâmân ve mânend-i Mecnûn seyr-i sahrâ vü beyâbân idüp hânkâh-ı terk ü tecrîdün dedesi ve ‘âlem-i şevk ü vecdün mu’tekif-i mey-kedesi ve gâh ber-mûcib-i ‘örf ü izâfe ‘imâme-i kûh-misâli

Mısrâ’ : Ta’na eylerdi anun cübbesi kûh-ı Kâfa

Merhûma mansıb için niçe yıl mülâzemet idüp ba’dehû matlabı mahlûl olup taleb-i himmet itdükde Işık tâ’ifesine medrese virilmez ve böyle lâ’übâlî olanlara kalem-i teklîf çekilmez müderris olan kimsenün mutalâ’ası rasîn ve şagalı muhkem ve tahrîri müsellemler ve takrîri makbûl-ı cümle-i ‘âlem olmak gerek didükde mezbûr dahı ol makûle kimesne nâdir ve buyurdugunuz ef’âle kim kâdir olur meger sultânım gibi Mü’eyyed bin ‘Abdu’lîlâh ola diyü cevâb virdükde kelâm-ı mezbûr tab’-ı fezâ’il- mevfûrına hoş gelüp me’mûlından ziyâde ri’âyet ve mansıb u matlabını istedüğinden artıgla ‘inâyet ider.(KHÇ.T, 319-320)

2.7.5.11. Müslimî Efendi

XVI. yüzyılda eleştirilen kadılardan bir diğeri, Kınalızâde Âli Efendi’nin kardeşi Müslimî Efendi’dir. Müslimî Efendi müderrislik yapmakta iken devlet kaza yanındadır diye düşünerek⁸⁸ kadılığı tercih etmiş, ancak işler pek umduğu gibi gitmemiştir. Müslimî Efendi’nin Amasya kadılığı, Kanuni Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Bayezid’in Amasya’da isyan ettiği döneme denk gelmektedir. Amasya’da görev yapmakta olduğu hâlde şehzadenin tuğyanından haberdar olmayıp devlet ileri gelenlerine tehlikeyi bildirmemesi, Müslimî Efendi’nin padişahın gazap oklarını üzerine çekmesine sebep olmuştur. Padişah, bu tavrından dolayı isyanda onun da parmağı olduğunu düşünmüş, mansıbını elinden almıştır. Kadılıktan devlet umarken böyle bir talihsizlikle karşılaşan Müslimî Efendi, ancak bir müddet sonra yazdığı bir kasideyle affedilmiştir:

⁸⁸ Bkz: 1. Bölüm, “Medrese-Kaza Tercihi”

MÜSLİMÎ EFENDİ: İkinci nevbette Amasiyya kâdisı oldukda Şehzâde Sultân Bâyezîd 'isyân u tугyânı efrâhte ve seng-i felâhan-ı şerr ü şûrını etrâf u eknâfa endâhte idüp bir kaç eşrâr-ı bed-girdârun igvâ vü ifsâdıyla 'akûk-ı vâlid-i sa'âdet-nihâdı kendüye pîş-nihâd eyleyüp karındaşı Sultân Selîm-i şehir-yâr ile âheng-i ceng ü peykâr eyledükde vâlid-i büzürgvârları sâhib-kırân-ı sipihr-iktidârün dahı Sultân Bâyezîdün bu evzâ'-ı nâ-pesendîdesinden ser-çeşme-i hâtır-ı şerîfleri mugber ve mir'ât-ı kalb-i felek-sıfâtı mükedder olmuş idi. Binâ'en-'aleyh 'asâkir-i nusret-me'âsirden Sultân Selîme mu'în ü nâsir gönderdükde Bâyezîd-i şehensâhun sadme-i tığ-i cihân-güşâyâ mukâvemete kudreti olmayup *ke'ennehum humurun müstenfiretu ferret min kasveretin*⁸⁹ masdûka-i hali olup dest-i ihtiyâr u ıstibârı pençe-i çenâr gibi lertzân ve ebr-i sâ'ika-bâr gibi dîde vü dilden eşk-rîzân u efgân-künân münhezim ü girîzân olup *yevme yefirru'l-mer'u min ahihi*⁹⁰ âsârı zâhir ü a'yân olmuş idi.

Ber-dâştîm dil zi-ümmîdî ki dâştîm

Ber ber-ne-dâştîm zi-tohmî ki kâştîm

Sâhib-kırân-ı zemân merhûm Sultân Süleymân Hân Şeh Bâyezîdün *innehu leyse min ehlike*⁹¹ fehvâsı üzre tугyân u 'isyân ile ittisâfını ve mihrâb-ı dil ü cânınun semt-i inkıyâd u iz'ândan inhirâfını 'atebe-i 'aliyye ve sidde-i seniyyeye 'arz itmedi diyü 'azl idüp niçe zemân menâsıb u me'âribden me'yûs u mahrûm envâ'-ı gumûm u hümûm ve âlâm-ı bî-encâm ile mevsûm olmuş idi. Âhirü'l-emr mevsim-i nevrûzda ki ikbâl-i bahâr ve i'tidâl-i leyl ü nehâr ile rûy-ı rûzgâr handîde olup dırahtân-ı bûstân ki kasvet-i zindegîden 'ârî idi yeniden libâs-ı hayâtı pûşîde olmuş idi ve şâhdân-ı gülistân ki mahmûr u ser-gerdân yaturlar idi câm-ı lâle ve zerrîn-kadeh ile gül gibi şarâb-ı erguvânı nûşîde olmuş idi. Bu mevsim-i letâfet-âsârda eşcâr bî-ihtiyâr hareket iderse sezâvârdur ki zemzeme-i tarab-engîz ile kumrî-i hoş-elhân olmuş idi ve ebkâr-ı çemen başların perdeden taşra çıkarsalar yiridür ki terennüm-i dil-âvîz ile fâhte gazel-hân olmuşdur. Etfâl-i bâg gözlerin açup hâb-ı 'ademden bîdâr olsalar vechi var ki

Mısrâ' : Her seher su sepeler yüzlerine ebr-i bahâr

Bahâriyye bu kasîdelerini sundukda cerîde-i cerâ'im ü günâhlarına rakam-ı 'afv u ihsân çekmek ile riyâh-ı efrâh çemenzâr-ı kalb-i me'âlî-efsâhında vezn olup gonçe-i hâtırı derhem ü dil-teng olmuş iken nesîm-i sūrûr u safâyâ handân oldu ve lâle-i hamrâ gibi sūhte-dil iken gonçe-misâl şebnem-i meserret ile hande-zenân oldu ki ol şâh-ı 'adâlet- 'unvân kazâ-yı mahalleyi mahalle düşsün diyü cenâb-ı celâlet-nişânlarına ihsân eyledi.(KHÇ.T, 775-76)

⁸⁹ Müddessir-50-51 (Adeta arslandan ürküp kaçan yaban eşekleri gibi hala öğütten yüz çeviriyorlar).

⁹⁰ Abese-34 (İşte o gün kişi kardeşinden kaçır).

⁹¹ Hûd-46 (O asla senin aileden değildir).

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde ayrıntılı bir şekilde anlatılan bu hadise Beyani tezkiresinde ayrıntıya girilmeden, ana hatlarıyla zikredilmiştir:

MÜSLİMÎ: Sıfât-ı sûtüdesi zikr olunan Kınalızâde Alî Çelebinün birâder-i mihteridür. Kırk akçe ile İbrâhîm Paşa müderrisi iken semend-i tab-ı mekârim iktizâsıyla müteveccih kaza-yı kazâ oldu. Lâkin kazâ kendüye kazâ-yı âsmânî oldu. İkinci kazâsı Amasiyya olup niçe müddet mansıbdan me'yûs olmuş idi. Şehzâde Sultân Bâyezîdün tugyânı zemânına râst gelüp Şehzâde-i mezbûr meksûr olup emri ber-teraf oldukda mezbûr için Amasiyyada kâdî ola şehzâdenün tugyânını niçün arz itmeye diyü mazhar-ı gazab-ı pâdişâhî olup niçe müddet mansıbdan me'yûs oldukdan sonra Sultân Süleymân Hâna bir Fârisî Bahâriyye kasîde virmekle cerîde-i ceremine kalem-i afv çekilüp mahalle kazâsı ihsân buyurulmuş idi.(BEY.T, 186)

2.7.5.12. Nihânî-i Kadı

Âşık Çelebi tezkiresindeki Kadı Musa gibi Latîfî tezkiresinde uzunca bahsedilen şahıs da Kadı Nihânî'dir. Latîfî, Nihânî'nin kadılık görevinden feragat etmesinin gördüğü bir rüya neticesinde olduğunu söyler. Bu rüyaya göre Nihânî mahşer gününde Arasat meydanında kurulan adalet terazisini ve yetimlerin gözyaşları ve mazlumların kanlarıyla durmaksızın dönen değirmenleri görür. Kötülük yapan ve cehennemlik kadılar zümresine layık görülen bu kadılar, bu değirmenin içerisinde buğday tanesi gibi öğütülmekte, dünyada yaptıkları haksızlıkların cezasını orada çekmektedirler. Nihânî rüya içerisinde kendisini de imzaladığı hüccetlerin kendi suç ve günahlarına hüccet olduğunu, kendi amel defterinin isyan harfleriyle dolu olduğunu, haksızlık ettiği kimselerin onu kovaladığını ve korkudan onlardan kaçtığını görür. Nihânî, bu rüyadan uyandıktan sonra uzun uzun düşünür ve mansıbindan feragat ederek kanaat köşesine çekilir:

NİHÂNÎ-İ KADI: Nesr: Mezkûrun cihet-i kazâdan ferâgatine bir ‘aceb vâkı’ a söylerler ve vâkı’ a-i garîbesin bir garîb hikâyet iderler. İbtidâ kadı olup mesned-i kazâyâ geçdüğü demlerde bir gece ‘âlem-i menâmda görür ki ‘arsa-i ‘Arasâtda dîvân-ı Yezdânî turmuş ve ol Dâver-i dâd-ger meydân-ı mahşerde mîzân-ı ‘adâlet kurmuş ve seng-i sengîn ile hezârân hezâr âsiyâb-ı bî-hisâb serî’ü’ d-deverân gibi seyr itdi ve ol bî-hadd ü bî hisâb âsiyâblar eşk-i yetîmân ve hûn-ı mazlûmân ile çarh-ı devvârleyn durmayup dönmekde ve kuzât-ı tugâtun rû’ûs-ı menhûsını dâne-i gendüm gibi ol âsiyâblarda ögütmekde ve ma’şer-i zulme meydân-ı mahşerde selâsil ü aglâl ve enkâl ü nekâl ile keşâkeşde ve kimi ma’raz-ı su’âlde ve kimi âteşde ve kuzât-ı ‘usâtun ve hükkâm-ı vülât-ı tugâtun her birin bir dürlü ‘azâbda ve gûne gûne ‘ikâbda ve ‘itâbda gördi ve yazdıkları sukûk ü hucec cürm ü günâhlarına imzâlarıyla ellerinde hüccet olmuş ve hadîs-i şerîf mucibince “bir kadı cennettedir, bir kadı cehennemdedir” yerlû yerin bulmuş ve ebrâr u füccârdan sagîr ü kebîr “o gün insanlardan bir bölük cennete bir bölük cehennemedir” va’d ü va’idine mazhar düşmüşler ve kendüyi dahî görür ki sicillât-ı ‘amel hurûf-ı ‘isyân ile tolmuş ve hüccetler imzâsıyla cürm ü günâhına elinde hüccet olmuş ve taht-ı kazâsında olan nevâhînün etrâki dîvân-ı pâdişâhîde bulmuş gibi buna üşerler ve bu dahî vakı’asında bu havf u haşyetden turmaz kaçır anlar ardına düşüp kovarlar. Bu vâkı’ a-i hevl-nâkden Mevlânâ uyanı geldi. Bir zamân hayretle tefekküre vardı. Bu ‘amel içre vâkı’ olan mefâsid ü mehâyifden muttali’ olup ‘an-samîm-i dil ü cân tevbe ve istigfâr kıldı. Hemândem mansıb-ı kazâdan ‘uzlet ve ol cihetden ferâgat idüp kûşe-i kanâ’atda tûşe-i ferâgat hâsıl idüp tefvîz ü tevekkül tarîkin tutup oturdu.

Bu esnada yolda karşılaştığı kadılar zümresinden bir kimse Nihânî’nin perişan hâlini görünce ona neden mansıbından feragat ettiğini sorar. Kendisi cehalet deryasında boğulmuş ve şöhet esiri olmuşken Nihânî’nin fakirlik içindeki hâlini yüzüne vurup onu küçük düşürür. Nihânî de bunun üzerine kadıların ahvâlini anlatarak işini layıkıyla yapmanın ne kadar zor olduğunu açıklar. Kadılık vazifesini yapacak olan kişinin bu ilimde âlim olması ve beylerin ve askerın zulmünden ve kötülüğünden korkmaması gerektiğini söyler. Bu görevi yapan kimseler zamane kadıları gibi yeme içme uğruna cehalet, hediye ve rüşvete meyletmemeli, yüksek rütbeli kimseler uğruna doğrudan ve haktan vazgeçmemeli, hükümlerini şeriata uygun olarak vermeli,

haramdan ve zulümden kaçınmalı, rüşvet ve menfaat için kendilerini cehenneme atmamalıdır:

İttifâk ol esnâda zümre-i kuzâtdân ve kavm-i tugâtdan biri mezbûra esnâ-i râhda râst gelür. Bu eski 'abâ ve köhne kabâyile fakr u zilletin görür ve mansıb-ı kazâdan vech-i ferâgatin ve sebeb-i 'uzletin istifşâr ider. Bunun sûb u savâbda itdüğü fıkı-i sâ'ibî mahz-ı hatâ görür ve gayret-i akrân u emsâl ile bunu tesfih ü techîl ve ümîd itdüğü ecr-i cezîlden nevmîd fakr u fâkasın yüzine urup hor u zelîl eyler. Zîrâ kendü garîk-ı deryâ-yı cehâlet ve esîr-i bend-i şöhrat idi.

Beyt: Lutf ile Rabb-ı Hâdî itmeyicek hidâyet

Sen ey fakîh-i millet bin kez hidâye başla

Bu dahî fî-zamâninâ umûr-ı kazâyânun 'usretin ve icrâ-i şer'-i şerîfun Hak üzre su'ûbetin ve tekâlif-i 'örfiyyenün ve 'avârız-ı dîvâniyyenün şer'-i şerîfe muhâlif yerlerin beyân idüp didi ki bu zamânda umûr-ı kazâyâyı mesâ'il-i müşkileden müşkil gördüm. Ve ol ki bu 'amelden gürîz ü perhîz itdi anı kâmil ü âkil gördi. Evvelâ kadı olan kimesne kadılık 'ilminde ve 'amelinde âlim ü kâmil ü âmil ve ba'dehû taht-ı kazâsında vâkî' olan mîr ü sipâhun zalemesinden ve eşirrâsından ve eşkiyâsından bî-bâk ü bî- pervâ kaviyyü'l-kalb hâkim gerekdür. Tâ kim nâm-ı şerîfî rub'-meskûna münteşir ola. Ammâ şunlar ki ke'l-kuzât-ı fî-zamâninâ mansıbından havf itmeyüp ve ahz u ekl için cehl ü hevâyâ ve hedâyâ ve irtişâyâ mâyl olmayup halk cânibini Hak tarafından tercîh ve siyânet-i hâtır-ı ekâbir ü a'yân için hakkı bâtıl kılup Hak ıssına zulm-i sarîh itmeye ve tarîk-ı cenneti koyup togrı cehenneme gitmeye ve fasl u kazâyâda her hükmini şer'-i şerîfe muvâfık ve kitâblar mefhûmına mutâbık kılup hakk-ı eytâmda ve emvâl-i mevtâda harâmdan i'râz u perhîz ye mezâlim ü mehâyifden hazer ü gürîz üzre ola. Neânki "kim kadı olursa bıçaksız kesilmiş demektir" mazmûnına mâ-sadak düşüp ahz-ı rüşvet ve celb-i menfa'at ile na'im-i dünyâ için cânın cahîme atmaya ve sermâye-i girân-mâye-i dîn ki mâye-i sa'âdet-i dü-cihânîdür muzahrafât-ı dünyâ-yı denîye gabn-ı fâhiş idügin bilüp satmaya.

Beyt: Bu tâk-ı tumturâkı ko ki devrânı bu dünyânun

Geçer her nev' ile tutsan eger âsân u ger müşkil

Nihânî'den bu sözleri duyan muhatabı sinirlenerek kadılığı çok fazla eleştirip kötülediğini, bir saat adaletle hükmetmenin yetmiş yıllık ibadete bedel olduğunu bildiren hadislerin olduğunu söyler. Nihânî ise o sözünü ettiği hürmet gösterilecek

kadılarının ashab ve halifeler zamanında kaldığını, şimdi şeriat arsasının ehil olmayan cahillerle dolu olduğu cevabını verir. Bu tayfa şimdi mal mülk hırsı uğruna hareket etmekte, mansıb uğruna bâtılı hak kabul etmektedir. Verdikleri haksız hükümlerle güçsüz kimselere zulüm ve gadreden bu kimseler aldıkları rüşvetin üzerini de hediye diyerek kapatmaktadırlar. Rüşvet kişinin gözünü kör ederek doğruları görmesini engellemekte, onu dinden imandan çıkarmaktadır:

Nesr: Vaktâkim muhâtabı bu hitâb-ı pür-‘itâbı gûş itdi merkûmı ilzâm için cân u dilden deryâ-yı hışm u hiddeti cûş u hurûş idüp didi ki behey yâr sen bu cihet-i kazâyı ne ‘aceb mezmûm u şûm getürdün ve ehlini dahî ne turfa mu‘âteb ü melûm düşürdün bu hadîs-i şerîf ki “bir saat adaletle hükmetmek yetmiş yıllık ibadete bedeldir” kuzât u hükkâm ve vülât-ı pür-ihirâm hakkında vârid ü vâki’ olmuş degül midür diyicek bu dahî ol senün didüğün ashâb zamânında ve hulefâ-i râşidîn devrânında olurdu ve ol zamânda anlar umûr-ı kazâyâyı bî-meyl ü mehâbâ ve bî-ahz u irtişâ kılurdu. Şimdi hod ‘arsa-i şer’ ashâb-ı cehl-i nâ- ehl ile toldı. ‘İlm ile ‘amel nice müyesserdür ki ‘amele oldu. Pes bu takdîrce ol ‘ahdle bu ‘asrun ne münâsebeti zamân-ı şitânun bahâra ve leyle-i zulemâtun rûşen nehârına müşâbeheti var ve ol ‘asrun ‘ulemâsı cihet-i kazâyı hulefâ ve mülûkün ilhâh u ibrâmı ve ilzâm u ikdâmı tekâzasından kerhen ihtiyâr u irtikâb iderler idi. Ve fülân ‘âlim benden dahî efkahdur ve a’lemdür dirler idi. Kıssa-i Hazret-i Ebî Hanîfe hod bu husûsda ma’lûm u meşhûrdur.

Beyt: “Ebû Hanîfe kadılık yapmadığı için öldü, sen ise kadılık yapmazsan ölürsün.” Şimdi hod zamâne zalemesi galebe ve kahrı kısıp-ı kuzâtı mahkemesinde söyledürler mi ve müdde‘înün da‘vâ ve şekvâsın hışm u hiddetden hâkime dinledürler mi. ‘Ale’l-husûs cihân şimdi ‘örf ü izâfet ve şöhet ü bid‘at zamânıdır. Bu tâyifenün ekseri mâl ü menâle mâyl olmagla ‘itâb u ‘ikâbdan bîm ü bâk itmeyüp tefevvuk-ı akrân u emsâl ile firifte-i tecellât u emvâl olmuşlardır. Degmesinde dîn pervâsı ve âhîret sevdâsı yoktur ve emr-i şer‘iyyeyi nice icrâ itsünler ki siyânet-i mansıb için a’yâna i‘ânet itmekle nice da‘vâ-yı bâtılı sûret-i hakda gösterüp ve nice kazıyye-i hakkı hırs u tama‘dan libâs-ı bâtıla koyup hükm iderler. Bu gûne nâ-hak hükümlerle fukarâ ve zu‘afâyı hayf u gadr iderler. Ekser ü aglebi bîm-i mansıbdan ekser-i umûrda ekâbir rızâsına ve anların meyl ü muktezâsına mâyl ü tâbî olurlar. Eger ekâbirden birinün hilâf-ı rızâsın ve nakîz-ı muktezâsın itseler ol günden kendüleri ma‘zûl bilürler. Belâ budur ki bin belâ ve kazâ ile tahsîl itdügi haseneyi gayra virüp kendüler seyyi’e ile kalurlar. Vay ne müşkil bunun gibi bâzârı ve emvâl-i eytâm-ı mâl-ı mevrûsları gibi

yirler ve erbâb-ı de'âvî sebîl-i irtîşâda îrâd itdükleri nesneleri tuhf u hedâyâdur dirler.
“Rüşvet alana da verene de Allah lanet etsin” hâdîsi mefhûmı tevbîhinden gâfil olup
yâhûd igmâz idüp:

Nazm: Ne sîm ile ki baglar cân gözini
Ki örter göz göre hakkun yüzünü

Olan dikkatle 'ilmün mûşikâfı
Çün altûn göre görmez kûh-ı Kâfî

'İlimler bu hevâdan yile vardı
Niceyi dînden îmândan çıkardı

Latîfî, kadılarla ilgili bu bahsi bu devirde bu işi hakkıyla icra etmenin bir hayal olduğunu söyleyerek sonlandırır. Ardından zamane kadıları ve yöneticilerini anlatan bir şiir söyler. Bunlar, ilimlerine dair aslında hiçbir şey bilmeyen, ancak tüm bu cehaletlerine rağmen ukalalık eden kimselerdir. Üstlerinde kat kat cübbeleri ve başlarında kubbe gibi sarıkları olsa da bunlar bilgisiz ve cahil kimselerdir. Haram malı yerler ancak Peygamberin mirasçısı olduklarını söylerler. Ne kanun ne de şeriat bilen bu anlayıştaki birileri sancağa müfettiş olduğunda kafasına göre yöneticilik yapar ancak bir gün onlar da teftiş edilecektir. Asla onlar gibi olmamak, mansıbdan uzaklaşmak, feragat etmek gerekir. Bu dünya için bu denli bir kavgaya lüzum yoktur:

Nesr: Pes bunun gibi zamânda bu usûl 'ameller ile icrâ-i hak itmek nice müyesser ve
“‘adlün sâ'atün” mefhûmıyla 'amel itmek ne karîble mutasavverdür. Hay derdmend
bunun gibi kelâmı ve bu usûl fikri terk idüp tarîk-ı Hakka yönel yohsa beyza-i cehâlet
ve beyâbân-ı hamâkatda hâib ü hâsir oldun kaldun. Ammâ anlar ki bu tâyifeden 'âlim-
i Rabbânî ve kâzî-i Hakkânîdür “Allah onların ilimlerini ve amellerini çoğaltsın” anlar
içün ne söz. Söz anlardadır ki sûretde 'âlim sûretde zâlim ve mürtekib ü mezâlim ola
diyüp kuzât-ı tugât ve vûlât-ı 'usât hakkında bu birkaç ebyât-ı pür-nükâtı okudı. Nazm
der- hakk-ı kuzât-ı 'usât ve vûlât-ı tugât:

Bularun ekseri fenninde câhil
Kimisi 'ilmi ile gayr-ı 'âmil

Esîr itmiş iken 'örf ü izâfet
İder her biri da'vâ-yı hilâfet

Nedür bilmezken elfâz u ma'ânî
Geçer her biri Sa'deddîn-i sâî

'İlimden olmadın bir harfe vâkıf
İder mollalanup ders-i mevâkıf

Sabî gibi olan mantıkda ebkem
Kelâma gelse hikmetden urur dem

Görürsün birinün şekli müzeyyen
Söze gelse olur cehli mu'ayyen

Adı monlâ velî seçmez harâmı
Sanasun oklu yaylu bir harâmî

Geçer korsan benî nev'ine mefhar
Hakîkat gözlesen ammâ ki bir har

Giyüp egnine kat kat sûf u cübbe
Büyütmüş başını mânend-i kubbe

Libâsı fâhir ü adı efendi
Velîkin bir har-ı nâdân kendi

Disünler diyü yaraşmış riyâset
İder nâ-hak yire halka siyâset

Harâmı mâl-ı mevrûsı gibi yer
Şununla vâris-i peygamberüm der

Hükûmetde geçer da'vâya rûlar
Firengîyi görür îmânı güder

Ne hâsıl olmadın 'âlemde kâmil

Kişi çün olmaya ‘ilmiyle ‘âmil

‘Amel olmayıcak ‘ilm ile ey cân
Neden fark ola pes ‘âlemde nâdân

Dimez erbâb-ı takvâ ana ‘âlim
Ki vara irtikâb ide mezâlim

Ne kânûnı bilür kimi ne şer‘i
Yine iller katında hayli mer‘i

Olur bir memleketde başka hâkim
Alur virür çalan kim oynayan kim

Olur bir sancaga dahî müfettiş
Ana da iştihâsınca urur dış

İderler anı da nâgâh tefiş
Gelür başına yüz bin dürlü teşvîş

Bularun gibi olma sen de miskîn
Yüri var nefs-i şûmun eyle teskîn

Mehâlikle toludur bu mesâlik
Helâk eyler seni de olma sâlik

Ara yirden çıkup ‘azm-i kenâr it
Ko gavgâyı ferâgat ihtiyâr it

Bu denlü ‘ömre nedür bunca gavgâ
Deger mi bu kadar gavgâya dünyâ

Dil ü cân ile olma ana tâlib
Fenâ bahrıdur anda kalma talib(LAT.T, 543-548)

2.7.5.13. Özrî

Üsküplü İzârî'nin kardeşi olan Özrî, topal oluşu sebebiyle bu mahlasla anılmaktadır. Kınalızâde Hasan Çelebi onun topallığının yanı sıra kadılık yaptığı bölgeleri mahvetmesi yönüyle de Timur'a benzetmektedir. Özrî, para nerdeyse oraya yönelen bir kadı olduğundan sürekli teftiş ve azle maruz kalmaktadır:

‘ÖZRÎ: ‘İzârî-i mezbûrun birâderidür. Egerçi gâyetde a‘rec ü leng her kaçan akdâmla meşye ikdâm eylese dünyâ başına teng idi. Ammâ ki vâdî-i ma‘ârifde kadem-i râsihi ve ma‘rifet-i eş‘ârda ka‘b-ı şâmihi bî-‘âr u neng idi. Ba‘z-ı bilâda kâdî olmuş idi. Hâkim olduğu arâzî vü memâliki mânend-i Tîmûr pür-şerr ü şûr idüp reh-i istikâmetde süst-pâ vü râcil-tırâz ve misâl-i dirhem ü dînâr ne cânibde ise ol semte mâ‘il olduğundan mihnet-i ‘azl ü teftîş başından zâ‘il degül idi.(KHÇ.T,554)

2.7.5.14. Râyî

Bursa’da müderrislik yaptıktan sonra kadılığa yönelen Râyî, Hasan Çelebi’ye göre bu göreve geldikten sonra fakirlere ve zayıf kimselere yardımcı olmak yerine bizzat onların işlerini zorlaştırarak başlarına bela olmuş, teftiş sonucunda azledilerek dünyadaki cezasını bulmuştur:

RÂYÎ: Burusada ba‘z-ı medârise müderris olup ba‘dehû semt-i kazâya rızâ virmiş idi. Kendüsin zahmet-i hükûmete mübtelâ itdükden gayrı zîr-i destinde olan fukarâ vü zu‘afâyâ mahz-ı kazâ ve ‘ayn-ı ‘anâ olduğuçün ‘azl ü teftîş olup dünyâda cezâsın görmüş idi.(KHÇ.T, 380)

2.7.5.15. Şemsî-i Dîvâne

Dîvâne Şemsî, Urlu Şemsî isimleriyle de bilinen Şemsî Çelebi, medrese yolunda başarılı olamayıp kadılığa yönelmiştir. Ancak Şemsî’nin kadılığa gönderilme hikâyesi son derece ilginçtir. O dönemde Anadolu kazaskeri olan İvaz Efendi, başına bela olan Şemsî’yi savmak için akranlarıyla birlikte imtihan edilmesi gerektiğini söyler. Kendisi

gibi cahil kimselerle birlikte imtihan edilen Şemsî'ye bir zaman sonra Katif kazası teklif edilir. İvaz Efendi Şemsî'ye Katif kadılığına gitmezse karısından boşanmasını şart koşar. Şemsî, görevi kabul eder. Arkadaşları bu görevin şanına layık olmadığını söyleyip neden kabul ettiğini sorduğunda ise “‘Avret boşamak vehmi olmayaydı kabûl eylemezdüm” diyerek Katif kadılığına gitmeyi kabul etmesinin sebebinin karısından boşanma vehmi neticesinde olduğunu itiraf eder:

ŞEMSÎ-İ DÎVÂNE: Derse kâdir olma[ma]ğın ol medreseden ferâgat idüp ol vâdîden ma'arife mâlik olmayup kaza semtine sâlik düşüp ol târîhde Anatolî kâdî 'askeri olan 'İvaz Paşa Efendi'nün üzerine kazâ-yı âsmânî ve belâ-yı nâgehâni olup başdan savmak için Mollâ eger kâdîlıgdan hazzun var ise akrân u emâsil ile imtihân olmak gerekdür diyü cevâb virür. Çâr u nâ-çâr kendü emsâl bir nice nâ-hemvâr-ı cühhâli bulup anlarla imtihâna râzı olmagı revâ görür. El-kıssa delûlûkle hasma galebe şeklin gösterdükde 'İvâz Efendi mezkûra âferin bire kellecik dir tek tek sakalına gülüp tahsîn itmiş diyü her kanda varsa takrîr ü tahrîr idüp tefâhür ider. Ba'de zamân kazâ-yı Katif mahlûl olur. İşte tâlî'ünde bir kâdîlık düşdi gidersen didükde ol merd-i mechûl giderin diyü kâbul eyler. Mezkûr Efendi tekrâr ider eger gitmezsen talâk-ı selâse üzerine olsun mı diyü cevâb virür imdi Katîf kâdîlığı düşdi didükde ihtiyâr idüp kazâyâ râzı olmuşlar. Mezkûra ba'zı yâran tahsîn yüzinden dirler ki şânunuza lâıyk kâdîlık degüldür niye râzı oldun diyü riş-hand itdüklerinde n'eyleyüm şu makûle bir hâl vâkı' oldı eger 'avret boşamak vehmi olmayaydı kabûl eylemezdüm diyü cevâb virür. Yârâna bu hitâb- ı müstetâbı hezl-güne gelmegin gâyetde hazz idüp gülmedin bî-tâb düşerler ve başına mezelemeg için meges-vâr üşerler.(AŞÇ.T, 373-374)

2.7.5.16. Zeyrekzâde Rûkneddin

Kaynaklarda adam kayırma ve yolsuzluk iddialarıyla anılan Zeyrekzâde Rûkneddin Efendi, XVI. yüzyılda kadılık, Anadolu ve Rumeli kazaskerliği yapmış bir kimsedir. Hoca Sadeddin'in verdiği bilgilere göre Sultan Selim, Mısır'a liyakatli yöneticiler atamaya çalışmış, bu yüzden veziriazam Yunus Paşa'yı dahi uygunsuz işler

yaptığını öğrenince görevden almıştır. Padişah, Rumeli kazaskeri Zeyrekzâde rüşvet nedeniyle taraf tuttuğu için Şafii kadılığına onun yerine Çerkesler zamanında da kadı olan Uzun Kemaleddin'i getirmiş, öteki üç mezhebin kadılıklarına da Arap bilginlerini tayin etmiştir. (TAC.T4, 337)

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde de Hoca Sadeddin'in verdiği bilgiyi destekleyici mahiyette bilgiler mevcuttur. Siroz ve Davud Paşa medreselerinde müderrislik yapan Molla Hüsamzâde Abdülaziz, Zeyrekzâde'nin kazaskerliği dönemine denk gelmiştir. Kınalızâde bu dönemdeki kaza makamını, cahillerin mansıbı ve alçak kimselerin rağbet gösterdiği bir yer olarak değerlendirir. Hâlbuki din ve devlete lazım olan şey, fazilet ve irfan sahibi kimselerin kadılık ve hakimlik vazifelerini yapmalarıdır. Zeyrekzâde, görevli atamalarında hilekarlık yapmış, iyi geçinemediği kimselerle ortaklık edemeyeceği düşüncesiyle her birini müderrislikten alarak başka bölgelere kadılığa göndermiştir:

'ABDÜ'L-'AZÎZ: Ümmü'l-veledzâde demekle ma'lûm-ı bende vü âzâdedür. Babası Monlâ Hüsâm ve ceddi Monlâ Hâmiddür ki cümlesi câmi'-i envâ'-ı menâkıb u mahâmiddür. Evâ'il-i hâlinde Siroz ba'dehû Dâvud Paşa müderrisi olup ol esnâda kâzî'asker olan Zeyrekzâde mertebe-i kazâ mansıb-ı cühhâl ve matmah-ı nazar-ı edânî vü erâzil olmagla sıhhat-ı mizâc-ı 'âleme i'tilâl gelüp emr-i mezbûra küllî ihtilâl gelmişdür. Kavâbil-i zemândan sâhib-fazl u 'irfân ba'zı kimesneler kâdî vü hâkim olmak emr-i dîn ü devlete lâzımdur. Nihâyet-i kâr her birisi defterdârlık mansıbı ile kâmkâr olsun diyü hilekârlık idüp kendüye ba'de zemân muhâsım ve matlûb-ı nefis-i harîs ü nâhimi olan mansıbdâ müşârik ü müsâhim olmak havfından bu tazvîk ü temvîh ile Leyszâdeye medrese-i Üskülden kâdılığını ve Yeganzâdeye İznik medresesinden Amasiyya kazâsını ve merhûm-ı merkûma Magnisa kazâsını tevcih itmişdür.(KHÇ.T, 543)

Zeyrekzâde hakkında XVI. yüzyıl tezkirelerinin pek çoğunda ortak olarak zikredilen bir diğer eleştiri, şair Âhî (Benli Hasan) ile ilgili bir hadise dolayısıyladır.

En ayrıntılı şekilde Âşık Çelebi tezkiresinde anlatılan bu olayda Sultan Selim, Rumeli kazaskeri Zeyrekzâde ve Anadolu kazaskeri Kemalpaşazâde'den Âhî'nin *Hüsrev ü Şîrîn*'inden birkaç sayfa getirmelerini ister ve kazaskerlerine onun durumuyla ilgili sorular sorar. Âhî'nin eserini çok beğenen padişah riayet gösterir ve Kemal Paşazâde Âhî'ye yirmi akça ile Bursa'da Bayezid Paşa medresesini uygun görür. Âhî bu görevi kabul edecekken Zeyrekzâde araya girip aklını çeler ve padişah onu bu denli beğenmişken böylesine küçük bir görevi kabul etmemesi gerektiğini söyler. Âhî her şeyden habersiz bu sözlere sevinir ve görevi kabul etmek istemez. Ancak padişah, medreseyi kabul etmek istemediğini duyduğunda çok sinirlenir ve bir daha adının anılmamasını söyler. Zeyrekzâde'ye inanıp hem alacağı mansıptan olan hem de padişahın teveccühünü kaybeden Âhî, memleketin fitne dolu, padişahınsa zalim olduğunu dile getirdiği “eğri” redifli bir şiiri Necâtî'ye nazire olarak yazar. Bu şiiri duyan padişahın gazabı iyice şiddetlenir. Âhî, ancak uzun yıllar sonra Karaferye medresesinde görev alır ve bu dünyadan muradını alamadan göçer:

ÂHÎ: Mervîdür kim Sultân Selîm-i merhûm kâzî-'askerleri olan Zeyrek-zâde ve Kemâl Paşa-zâde'ye buyurur, Âhî'nün Husrev ü Şîrîn'inden birkaç varak getürdüp görür. Âhî'nün sinn ü sâlinde ve vâsf-ı hâlinden su'âl eyler. Henûz mansıba duhûl itmemişdür, zümre-i mülâzımînde ve sâli sinn-i kühûletde hudûd-ı erba'îndedür dirler. Pâdşâh egerçi bu şi'r bülendlikde Şî'râ'ya ta'n ider ve dakâ'ıkına vusûl içün gören “leyte şi'ri” der. Ammâ hayfâ ki bu gonce-i nev-şükûfte henûz açılmadan girîbânı dâmen-i gül gibi hâr-ı noksân elinde sad-çâk ve henûz bûy-ı dil-cûyî meşâmm-ı 'âlemi mu'attar itmeden hazân-ı zevâl ile megâk-ı ihtifâda âlûde-i hâk olur. Zîrâ bir perdede âgâz itmişdür ki tîz-i pençgâhda ver-daşt itmeden bakiyye-i 'ömr-i penç-rûze temâm olur ve âhenginde karâr itmeden nefes-i nefes-i nâtika inkıtâ' bulur. Ammâ ri'âyet eylen ki intizâm-ı ahvâl-i ma'âş cevdet-i tab'a bahâne ve himmet-i pâdşâhî hınc-ı zihne tâziyânedür didükde Anatolî Kazî-'askeri Kemâl Paşa-zâde Burusa'da yigirmi akça ile Bâyezîd Paşa medresesin 'arz idüp pâdşâh ihsân ider. Rûmîli Kâzî-'askeri Zeyrek-zâde, Âhî'yi pâreye atup pâdşâh sana küllî ri'âyet buyurmuşken bu medrese ile kanâ'at dîn-himmetlikdür kabûl itme dir. Âhî işidüp

sevinüp kabûl-i medresede izhâr-ı keslân ider. Medreseyi kabûl itmedügi pâdşâha 'arz olındukda dahı zillet-i mülâzemetden usanmamış ancak zinhâr anı bana artuk anman diyü buyurmışlar. Bu esnâda Âhî, Ahmed Paşa ve Necâtî'nün egri redîf gazeline nazîre dimiş bu beyt andan sâdır oldukda Beyt:

O kad bâlâ vü zülf egri diyâr-ı hüsn pür-âşûb

Memâlik fitne şeh zâlim 'alem ser-keş sipâh egri

beyti dahı sem'-i pâdşâha vâsıl oldukda gazab-ı pâdşâhî müştedd olur. Âhir niçe yıl mülâzemetden sonra Kara Ferye medresesin virürler.(AŞÇ.T, 395-396)

Beyânî Tezkiresi'nde daha kısa olarak aktarılan aynı hadise Gelibolulu Âlî de ise,

Zeyrekzâde'nin ismi verilmeden, "ekâbirden biri" olarak zikredilmektedir:

MEVLÂNÂ ÂHÎ: Merhûm Sultan Selîm mezbûrun ba'z-ı ebyâtını görmüş. Kâbil-i vücûd ancak diyü pesend buyurup kâdiaskerlere Âhinün sinn ü mâl ü câhını sormuş. Henüz mülâzımdur zamân-ı'ömri erba'în idüğine kalbimiz câzimdür didüklerinde ri'âyet eylen dimişler. Anlar dahi tarîk muktezâsınca bir medrese'arz eylemişler. Lâkin ekâbirden biri kendüyi pâreye çalmış. Sana küllî ri'âyet buyurulmuşdur. Kabûl itme diyü itmâ'la yoldan çıkarmış. Hâlâ ki'adem-i kabûli'arz olındukda nâ-kâmlığına sebep olmuş. Henüz zillet-i mülâzemetden mahzûz ancak bir dahi anı bana anman buyurulmuş. Ve ol esnâlarda Âhî bir gazel diyüp

Didüm yâre nedendür ol kadd bâlâ vü zülf egri

Didi bu Rûmdur bunda olur tigrâ-yı şâh egri

Diyâr-ı'ışk pür-âşûb memâlik ser-te-ser fitne

Şeh-i hüsn olıcak zâlim olur lâbûd sipâh eğri

beytleri sem'-i şehriyârîye tokınmış. Gazab-ı âteş-nehbleri müştedd olup bir dahi tezkîrine mecâl olmamış. 'Âkıbet nice zamândan sonra Kara Ferye medresesi virilmiş. Ol rûtbe-i sâfilede kasîde-i'ömri mukatta' bulup nâ-murâdlıgla dünyâdan gitmiş.(KÜN.A, 92)

Zeyrekzâde, Azeri sahası şairlerinden Basîrî'yi de kandırmış, kazasker olduğunda caizenin vaadini verip kendisini vermemiştir:

BASÎRÎ: Zeyrekoglu kâzî-’asker oldukda kasîde virmiş, câ’ize vireyüm diyü va’de idüp virmedükde dimişdür. Kıt’a:

Zeyrekoglu’na şa’irün birisi

Medh iletdi vü devlete irdi

Ger sorarsan ne virdi câ’izesin

Lutflar itdi va’deler virdi

Der-în hâl:

Ey muhît-i ‘ulûm ki mahzâ

Katredür ‘ilmünüz yanında deniz

Didünüz virelüm sana sadaka

Va’deden gayrı nesne virmedünüz(AŞÇ.T, 183)

2.8. Seyfiye Mensupları

Osmanlılar’ın klasik döneminde toplum askerî (yönetenler) ve reâyâ (yönetilenler) denilen iki gruptan meydana geliyor, askerîler de menşeleri, yetiştirme tarzları ve üstlendikleri sorumluluklar bakımından ehl-i şer’ ve ehl-i örf adıyla ikiye ayrılıyordu. Ehl-i şer’, müslüman aile menşeli olan ve genellikle medreselerde okuyarak icâzet aldıktan sonra kazâ, eğitim ve din alanlarında görevlendirilen ulemâ zümresini; “seyfiye ricâlî” de denilen ehl-i örf ise daha çok kul menşeli olan ve Enderun veya Acemi Oğlanları Mektebi’nden yetişerek sipahilikten asesbaşılığa, kethüdâlığa ve sadrazamlığa kadar yükselebilen yöneticileri teşkil ediyordu.⁹²

İncelemiş olduğumuz metinler içerisinde seyfiye mensuplarına yönelik en yoğun eleştirilerin vezirler ve yeniçerilere yönelik olduğu görülmektedir.

2.8.1. Vezirler

⁹² Mehmet İpşirli, “Ehl-i Örf”, **TDVİA**, C.10, s. 519.

Osmanlı yönetim sistemi içerisinde padişahın en yüksek rütbedeki devlet görevlileri olan vezirler, gerek sahip oldukları yetkiler, gerekse de padişahların kararlarını etkilemeleri yönüyle devlet ve toplum yapısı için son derece büyük önem arz eden kimselerdir. Köklü bir aileden gelen Çandarlı Halil Paşa'nın bir önceki yüzyılda II. Murad ve Fatih Sultan Mehmed devirlerinde yarattığı etki ile gördüğü muamelenin farklılığı ve nihayetinde padişahın emriyle öldürülmesi diğer vezirler için ibretlik bir hadise olmuştur. Osmanlı döneminde vezirlerin yapmaları ve yapmamaları gereken şeyler için bazen siyasetnameler içerisinde bölümler ayrılmış bazen de bizzat vezirler için müstakil eserler kaleme alınmıştır. Bu eserlerin en önemlilerinden biri, XVI. yüzyılda kendisi de vezirlik yapan Lütü Paşa'nın kaleme aldığı *Âsafnâme*'dir.

Lütü Paşa bu eserinde veziriâzâmın vaktini önemli konulara ve devlet işlerine harcaması gerektiğini, ıyş u işretten, sazlı sözlü ortamlardan uzak durması gerektiğini vurgular. Eğer veziriâzam tedbirli bir kimse olarak bunları yaparsa diğer insanları zaptetmek güç olacaktır. Veziriâzam bu makama geldikten sonra sükût ve takva içerisinde olmalı, nefsinin ve âlemi ıslah etmelidir:

Ve vezîr-i a'zâm evkâtını mühimmâta ve umûr-ı saltanata sarf etmek gerektür. Takayyüd-i binâ vü sâz ü söz ve ma'âzallah 'ıyş u işret münâsib değildir. Müdebbir bunları itdüğü vakitte sâir nâs zabtı güç olur. Ol makama geldikten sonra münâsib olan sükût u takvâdır. Mümkün olan mertebe nefsinin salâha ve 'âlemi ıslâha sa'y etmek gerektür.(LUT.A2, 15-16)

Tecrübeli bir devlet adamı olan Lütü Paşa'nın, baş vezire yüklenen sorumlulukla ilgili tespitleri de dikkate değerdir. Vezir, her işinde basiretli olmalıdır. Bir zafer kazanılırsa vezirin iyi idaresinden, kaybedilirse kötü idaresinden bilirler:

Hakk subhânehû ve te'âlâ serdâra feth ü zafer müyesser iderse sadr-ı a'zâmın hüsn-i tedbiridir dirler. Eğer Hakk te'âlâ fursatı öte tarafa virse vezîr-i a'zamın sû-i tedbiridir dirler. Her ne vâki' olsa, cümle 'avâmm u havass, vezîr-i a'zamdan bilürler. Hemân lâzım olan her umûrda basîret üzre olmakdur.(LUT.A2, 31)

Vezirlerin padişaha oldukça yakın ve kararları aşamasında etkin olmaları onların padişahla yakınlık kuran diğer kimseleri potansiyel tehlike olarak algılayıp yer yer kıskançlık duyguları beslemelerine sebebiyet vermiştir. Bu durumun vehameti, kıskırtılma neticesinde padişahın kendi öz çocuğunu karşısına alabilmesine kadar gidebilmektedir. Kimi durumlarda tecrübeli bir vezirin sözünü dinlemek padişah için olumlu bir özellik olarak zikredilirken bazen de vezirin her söylediğine inanıp çevirdiği oyunları fark edememek padişahın zaafı olarak görülmektedir.

Sehî tezkiresinde vezirlerin padişahın yakınlık kurduğu kimselere karşı kıskançlık ve düşmanlık göstermeleri ile ilgili ilginç bir anekdot yer almaktadır. Bu anekdota göre padişah Fâtih Sultan Mehmed, nişancısı tayin ettiği Mevlânâ Vefâyî'ye (Cezerîzâde Mahmud) kabiliyet ve faziletlerinden ötürü çok büyük iltifat ve ihsanlarda bulunmaktadır. Padişahın Vefâyî'ye vezirlere gösterdiğinden daha yoğun ilgi göstermesi onların kıskançlık damarlarını kabartmış ve fesatça düşüncelerle hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Vezirler toplanarak Mevlânâ Vefâyî'nin bir tabak yemek için beş bin akçe harcadığını iddia ederek padişahı kıskırtmaya çalışırlar. Padişah bunun karşılığında Vefâyî'ye tabağı beş bin akçe olan yemekten bol miktarda yapmasını söyler. Yemeği tadan ve çok lezzetli bulan padişah birer tabak da vezirlere gönderir. Vezirler yemeği yedikten sonra ise her birinden yemeğin karşılığında Vefâyî'ye verilmek üzere beş bin akçe talep eder. Padişahın nişancıya olan iltifatının

tahmin ettikleri türden olmadığını ve padişahı bu konuda etkileyemeyeceklerini anlayan vezirler, kuyusunu kazmayı hedeflerken yedikleri tabak başına Mevlânâ Vefâyî'ye beşer bin akçe vermek zorunda kalırlar ve bu konuyu kapatırlar.

Sultân Mehmed hazretlerine niçe yıl nişancı olup 'izz huzûrında ol bulduğı i'tibârı bir nişancı bulmamışdır. Sultân Mehmed merhûm anun fezâyilin ü hasâyilin kemâl-i mertebede inşâyâ olan kudretin ve mahâretin ma'lûm idinmekle ziyâde meyl ü mahabbet eylemişler. Şimdiki esnâda mîrî için habs olan ahkâm akçesin küllî ol zamânda Nişancı Cezerizâdeye ihsân itmişlerdi. Vezirlere itdüğü i'tibârdan daha ziyâde i'tibâr u iltifât idüp envâ'-ı in'âm ve ihsân-ı mâlâ kelâm itdüğünü gördiler. İttifâk kibr ü nifâk dimâğlarına hulûl ve hıkd u hased fikr-i fâsidlerine yol bulup pâdişâh huzûr-ı şerîfnde Nişancı-zâdeyi eksük düşürmek için Nişancı pâdişâh-ı 'âlem-penâh hazretlerinün eyyâm-ı sa'âdetinde bir tabak ta'âma beş bin akçe harc eyler diyü pâdişâha tama' virmek maslahatı için taltîf-i kelâm eyleyüp ahkâm-ı pâdişâhiden nişancıya rûz-merre on beş bin yigirmi bin akçe hâsıl oldugun i'lâm itmişler. Pâdişâhun hâtır-ı şerîfnde bu söz kalmış. Birgün nişancıya vâfir akçe virmiş. Sen kendü nefsün için bir tabak ta'âma beş bin akçe harc idüp bişürdügün ta'âmdan bize dahı vâfir ta'âm bişür diyü emr eyledi. Hazret-i Hudâvendigâr Pâdişâh-i kâmkâr huzûr-ı şerîflerinde emr olan ta'âmı bişürüp tertîb-i pâdişâhî ve âyîn-i şehinşâhî muktezâsınca tabaklara kotarup Sultân-ı selâtîn-i pâdişâh-ı rûy-ı zemîn önine iltüp ta'âmı yiyüp mizâc-ı şerîflerine hoş gelüp vâfir ihsân u firâvân istihsân idüp bâkî kalan ta'âmı bir nice tabaklara kotarup paşalara gönderdi. Sonradan paşalara eyitdi kim size tabaklar ile varan ta'âm nidüğün bildünüz mi? Nişancı kendü nefsi için bir tabak ta'âma beş bin akçe sarf idüp bişürür didüğünüz ta'âmdur. İmdi her bir tabak için Nişancıya her birinüz beşer bin akçe virün diyü emr eyledi. Anlar dahı pâdişâh emrine imtisâl idüp her bir tabak başına beşer bin akçe virdüklerinden gayri gördiler kim pâdişâhun iltifâtı vü meyli kendüler mülâhaza itdükleri gibi degül. Nişancıyı kendü in'âm-ı hâsslarına ve eltâf-ı mâlâ-nihâyetlerine müstagrah itdiler. Ayruk dahî ol bâbdan pâdişâha kapu açmaga ve ol cânibden bir söz söylemege mecâlleri olmadı.(SEH.T, 29)

İncelemiş olduğumuz metinlerde vezirlerin eleştirildikleri noktaları ana hatlarıyla şu başlıklar altında toplayabiliriz:

- a) Vezirlerin padişahı başkalarına karşı kışkırtma çabaları ile ilgili eleştiriler
- b) Vezirlerin padişahın hayatını olumsuz etkilemeleri ile ilgili eleştiriler
- c) Vezirlerin görevleri esnasında ihmalkârlık göstermeleri ile ilgili eleştiriler

- d) Vezirlerin başka devletler/beyliklerle işbirliği yapmaları ile ilgili eleştiriler
- e) Vezirlerin yeniçerileri kışkırtarak isyana sürüklemeleri ile ilgili eleştiriler
- f) Vezirlerin rüşvet almaları ile ilgili eleştiriler

2.8.1.1. Sultan I. Bayezid Dönemi Vezirleri

2.8.1.1.1. Çandarlı Ali Paşa

Çandarlılar, Osmanlı Devleti içerisinde uzun yıllar yönetim kademelerinde önemli görevler almış büyük ve köklü bir ailedir. Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın oğlu Ali Paşa, I. Murad ve I. Bayezid devirlerinde vezirlik yapmış, fetret devrinde Emir Süleyman'ı desteklemiştir.

Çandarlı Ali Paşa, *Tâcü't-Tevârih*'te fîsk ü fücûra, içkiye, eğlenceye yatkın, şehvet ve lezzet âlemlerine düşkün ve padişahı da (Yıldırım Bayezid) bunlara özendiren biri olarak tarif edilir. Ali Paşa padişaha sürekli, tövbe edilerek suçların kirlerinin giderilebileceğini, Allah'ın bütün suçları bağışlayacağını telkin etmektedir. Zulüm ve baskının temsilcisi olan bir bey, devletin durumunun bozulmasına sebebiyet verir. Vezirlik rütbesi, sadrazamlık bayrağı, sapkınlık kirlerinden uzak olmalıdır. Eteği bulaşık olan kimseler o temiz konakta oturamazlar.

Ali Paşa, türlü düzenlerle padişahı oyuna getirip saz ve söz meclislerine kandil eylemiş, padişah da ülkenin bütün önemli kararlarını ona bırakmıştır. Padişah, taht ve saltanatın törelerini yerine getirmek yerine kendini ıyş u işrete kaptırmış, bunun sonunda bey paşaya, küçük büyüğe uyarak her biri bir servi boylu güzel peşinde günlerini geçirmişlerdir. Kimse üzerine düşen görevleri yerine getirmemekle ülke

üzerinde zulüm ve anlayışsızlık yelleri esmeye başlamıştır. Bu dönemde kadılar, diğer görevliler gibi sadece para toplama derdine düşmüşler, herkesin diline “iş görür rüşvettir” hükmü dolanmıştır. Hak ve adalet Kaf dağındaki anka gibi ortadan kaybolmaya başlayınca zulüm ve haksızlıktan feryat edenler, kadıların tutumundan hoşnut olmayan ezilen kimseler, tüm bunların müsebbibi olarak gördükleri Ali Paşa’ya dertlerini anlatmaya kalkarlar. Ancak Ali Paşa mazlumlara değil zalimlere yardım eder, doğruyu bırakıp bâtılı tutar. Kötülüklerin kaynağı olan içki içilmesine de yine Ali Paşa sebep olmuştur. En sonunda askerler ve devlet hizmetinde bulunan kimseler birleşerek padişahın yanına varıp Ali Paşa’yı şikâyet ederler, onu gaflet uykusundan uyandırırılar. (TAC.T1, 210-212)

Çandarlı Ali Paşa’nın eleştirildiği bir diğer husus, rüşvet alması yönüyledir. Yıldırım Bayezid döneminde İstanbul kuşatılmış, padişah İstanbul tekfuruna göz korkutan haberler göndermiştir. Tekfur, vezirlere ve beylere peşkeşler göndererek onlardan yardım istemiştir. Hatta Ali Paşa’ya gönderdiği hediyelerin dışında on kadar iri balığın karnını altın ve gümüşle doldurarak onun sofrasına yollamış, padişahın dizginlerini af yönüne çevirmesini istemiştir. Ali Paşa bunların karşılığında, her yıl devlet hazinesine gelir sağlamak dururken böyle sarp bir hisarı ele geçirmenin zorluğunu anlatarak padişahı ikna etmiş, geri çekilmesine sebep olmuştur. (TAC.T1, 226-227)

2.8.1.2. Sultan II. Murad Dönemi Vezirleri

2.8.1.2.1. Oruç Bey

II. Murad devrinde vezirlik yapan Oruç Bey, Osmanlı devleti kuruluş döneminde önemli bir yeri olan Timurtaş Paşa'nın oğludur. Osmanlı aleyhine hareket eden İzmiroğlu Cüneyt Bey'i ele geçirmekle görevlendirilen Oruç Bey, bu görevi başarıyla tamamlayamamış, ihmalkâr davranması yönüyle eleştiri konusu olmuştur.

İzmiroğlu Cüneyt Bey'in meydanı boş bulur bulmaz ortaya çıkması üzerine Sultan Murad, vezirlerini toplayarak bu duruma sebep olan şeyin vezirlerin ihmalkârlığı olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine vezirler, “Oruç Bey içkiye, çalgıya tutkun, yemeye içmeye meraklı bir kimseydi, rahatına düşkün olduğu için sıkıntılarla uğraşmayı sevmezdi, şimdi onun yerine Anadolu beylerbeyi olan Hamza Bey, bu işin üstesinden gelecektir” derler. (TAC.T2, 147-148)

2.8.1.2.2. Şehâbeddin Paşa (Kula Şahin)

Hoca Sadeddin'in verdiği bilgiler ışığında Kula Şahin olarak bilinen Rumeli beylerbeyi Şehâbeddin Paşa, Mezit Bey'in Eflak ülkesindeki hezimetinden sonra o bölgeye gitmeye talip olur. Anadolu beylerinden de altı büyük sancak beyini yanına alan Kula Şahin, aşağılık yaratılışı içkiye tutkun ve çalgı ve keyif âlemlerinden gözleri kararmış olduğundan Mezit Bey'in başına gelenlerden ders çıkarmaz. Beraberinde giden beyler, yabancı ülkenin ortasında işret meclisi kurulmaz diye ne kadar nasihat etseler de içki ve Eflak dilberlerine mübtela olan Kula Şahin bu uyarılara da kulak asmaz. Beni Mezit'le mi ölçüyorsunuz diyerek yersiz bir kibire de kapılan paşa, alınan yenilgi karşısında kaçmak yolunu seçmiş, pek çok asker şehit olmuştur. (TAC.T2, 203-204)

2.8.1.2.3. Sarıca Paşa

II. Murad dönemi vezirlerinden Sarıca Paşa, Edirne ve Gelibolu’da pek çok cami, mescit ve imarethane inşa ettirmiş bir kimsedir. Lami’î Çelebi’nin latifeleri içerisinde Sarıca Paşa’nın bu yönü ile alakalı bir hikâye yer almaktadır. Buna göre Paşa bir gün kethüdasına Üngürüs veya Eflak taraflarında da büyük bir manastır ve kilise yaptırmak istediğini, o dinde de bir eseri ve o millete de bir hayrı olmasını istediğini söyler. Kethüda ise bunun üzerine bu taraftaki âlimlerin Muhammed dininin hak dini, İsa dininin batıl din olduğunu; diğer taraftaki âlimlerin ise İsa dininin eski din, Muhammed’in dininin sonradan zuhur ettiğini söyleyeceklerini hatırlatır. Paşa, her iki dinde de ameli olmasını isteyerek “Yarın kıyamet arsasında ve Arasat meydanında hangisinin sözü doğru ve rızası muvafık çıkarsa o dindeki amel ve hayrımız bize şefaâtçi olsun” der. Bu hikâyenin ardından aktarılan şiirde Sarıca Paşa, küfrü iman sanan, dinini bilmeyen cahil bir kimse olarak nitelendirilmektedir:

Âh vâh ey küfri î mân zann iden şekki yakîn
Dinüni bilmezlik ile yile virdün key sakın
Câhun assı eylemez ey merd-i câhil gözün aç
Çâh-ı kabır içinde senden sorsalar ahvâl-i dîn (LET.L, 208-209)

2.8.1.3. Sultan II. Mehmet Dönemi Vezirleri

2.8.1.3.1. Çandarlı Halil Paşa

Osmanlı tarihinde idam edilen ilk sadrazam olarak bilinen, II. Murad ve II. Mehmed dönemlerinde vezirlik yapan Çandarlı Halil Paşa kaynaklarda, -tıpkı Çandarlı Ali Paşa gibi- İstanbul tekfuru ile işbirliği yapması ve onlardan rüşvet alması yönüyle

zikredilmekte ve eleştirilmektedir. Sultan Mehmed'in Boğazkesen hisarını yaptırması üzerine tedirgin olan tekfur, diğer beylerle de görüşerek, bugüne kadar işleri hep Halil Paşa aracılığıyla gördüklerini, ona gönderdikleri peşkeşler sayesinde korunduklarını, yine ona altınlarla doldurulmuş balıklar göndererek yardım istemeleri gerektiğine karar verir. Halil Paşa, bu hediyelerden sonra padişaha tekfurun bağlılık gösterdiğini, kuşatmaya lüzum olmadığını arzedir. Padişahın kinlenmesi üzerine Halil Paşa, kendisine karşı tutumunda değişiklik olduğunu sezer ve tekfura olumsuz haberler verir. Kuşatma gerçekleşikten sonra Halil Paşa ve onun görüşünde olan devlet adamları, savaş yolundan çıkılıp barış yoluna girilmesi gerektiğini savunup padişahı ikna etmeye çalışırlar. Ancak padişahın kulağı gereksiz ve çiğ laf dinleyecek hâlde değildir. Molla Gürânî, Akşemseddin ve Zağnos Paşa'nın kendisiyle aynı görüşte olduğunu öğrendikten sonra barış ve anlaşma yolunu benimsemekten kesin olarak vazgeçer. Fatih Sultan Mehmed, Çandarlı Halil Paşa'yı fetihten sonra bütün adamlarıyla birlikte zindana attırır, kırk günün ardından öldürterek uzun zamandır beslemiş olduğu öcünü almış olur. (TAC.T2, 272-273, 278-279, 286)

2.8.1.3.2. Mahmud Paşa

Yazmış olduğu şiirlerde Adnî mahlasını kullanan Mahmud Paşa, Sultan II. Mehmed döneminde veziriâzâmlık görevinde bulunmuş, pek çok bölgenin fethinde önemli rol almış, külliye ve kütüphaneler yaptırmış büyük bir devlet adamıdır. Padişahın kendisini çok sevdiği bilinen Mahmud Paşa kaynaklarda da hasetçi kimseler yüzünden talih yıldızı sönen bir kimse olarak nitelendirilmektedir.

Fatih Sultan Mehmed'in Bosna kralı üzerine sefer düzenlediği esnada, Mahmud Paşa henüz kral üstüne varmadan Boboca isimli hisarı kuşatıp üçüncü günde fethetmiş, halkını da İstanbul yöresine göndermiştir. Kralı da bozguna uğratmış iken aman ile padişahın katına getirmiş ve anlaşma yoluyla işi çözeceğine söz vermiştir. Padişah bu tutumdan hoşnut olmamış, Mahmud Paşa iltifat beklediği yerde sert sözlerle karşılaşmıştır. Padişah, zorla ele geçirilen düşmanın sözlerine aldanıp ölüm ipini çekmemek akıl sahiplerinin yapacağı bir iş değildir demiştir. Hoca Sadeddin, padişahın Mahmud Paşa'dan yüz çevirmesinin ilk işaretinin bu hadise olduğunu anlatmış, ardından hükümdarın isteğine göre iş yapmamanın ok yarasından daha acı olacağını, vezirin padişahın dileklerini sezerek her zaman o yönde adım atarak akıllıca davranması gerektiğini vurgulamıştır. (TAC.T3, 73-74)

Karamanoğlu Pir Ahmed Bey, Mahmud Paşa ile olan mücadelesinden sonra onun gevşek tutumu sayesinde kaçarak kurtulmuştur. Hoca Sadeddin *Tâcü't-Tevârih*'de, görevden alınışında bu olayın etkisi olduğuna dair söylentiler olduğunu belirtmektedir. (TAC.T3, 95) Bu savaşın ardından Karaman diyarından yetenekli kimseleri İstanbul'a getirme görevini üstlenen paşa, Rum Mehmed Bey'in padişahı kışkırtmasının da etkisiyle padişahın gözünden iyice düşmüş, Sultan Mehmed, Afyon'da Mahmud Paşa içindeyken otağını başına yıktırarak onu azletmiştir. (TAC.T3, 96)

Affedilerek yeniden vezirlik makamına gelen Mahmud Paşa, kıskanç kimseler yüzünden padişaha gammazlanmaya devam etmiş, bu kez de Has Murad Paşa olayında savsakladığının ileri sürülmesi üzerine padişahın gönlünde kırgınlık meydana gelmiş,

yeniden vezirlik hilatini omuzlarından çıkararak onu görevden almıştır. (TAC.T3, 138)

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih* adlı eserinin biyografik malumat içeren son bölümünde Hocazâde Muslihüddin Mustafa Efendi'yi anlatırken onun padişah tarafından çok sevildiğini ve gözünde değerinin günden güne arttığını vurgular. Ancak Mahmud Paşa bu duruma haset etmiş, Hocazâde'yi Sultan Mehmed'in katından uzaklaştırmanın yollarını aramıştır. Molla'ya da cazip geleceğini düşünerek ona kazaskerlik teklif eden Mahmud Paşa, Muslihüddin Mustafa Efendi tarafından bu teklif reddedilince sözü edilen görevi bizzat padişaha verdirtir. Atama haberi gelen Molla, yine bu görevi istemeyince bu kez de padişahın emrine uymamanın doğru olmadığı yönünde telkinde bulunarak onu baskı ile ikna eder. (TAC.T4, 114)

Mahmud Paşa'nın padişaha yakınlığı artınca haset ederek uzaklaştırmaya çalıştığı bir diğer âlim, Sultan Mehmed'in hocası Molla Abdülkadir'dir. Bir gün padişah Molla'yı yanına çağırdığında bir parça rahatsız olduğu için özür diler. Ancak Mahmud Paşa ile işbirliği yapan dostlarından bazıları onu geziye çıkarmak hususunda kandırıp hemen Paşa'ya haber iletirler. O da padişaha Molla'nın rahatsız olduğunu söyleyip yanına gelmediğini ancak seyre gittiğini söyleyince bu davranış padişahın kınılmasına neden olur ve derhal Molla'yı katından uzaklaştırır. (TAC.T5, 151-152)

Mahmud Paşa'nın olumsuz özelliklerinin zikredildiği bir diğer nokta Sehî tezkiresinde karşımıza çıkmaktadır. Mahmud Paşa, Ulvî'nin öğrencilerinden

Hâyâtî'ye, tabiatı yatkın olduğu için bazen inşa bazen nazım üslubunda başkalarını kötöleme şeklinde beyitler yazdırmıştır. Hattâ, Hayâtî'nin Yazıcı Dursun'a yazdığı bir beyit neticesinde Mahmud Paşa yüzünden katledildiği söylenmektedir:

HAYÂTÎ: Tabî'ati hezle mâyl ve zihni ekser bu tarîka kâyil olmagın Mahmûd Paşa ba'zı kimesnelere letâyif kasd eyleyüp gâh inşâ vü gâh nazm üslûbında zemme mensûb ebyât didürdür imiş. Hattâ Tevârîh-i Âl-i 'Osmânî tedvîn ve yazup tezyîn iden Yazıcı Tursuna bir beyt diyüp ol beyt ucından 'adâvet idüp katl itdürdi dirler . Ol beyt budur ki zikr olunur.
Beyt: Kuşunun kılıdur Yazıcı Tursun
Gerekse tursun u gerek otursun(SEH.T, 89)

Hoca Sadeddin, Mahmud Paşa ile ilgili pek çok noktada ona hak vermekte, başına gelenleri padişahı olumsuz etkileyen hasetçi kimselere bağlamaktadır. Padişahın gönlü kırılmış, Mahmud Paşa'nın yeniden göreve getirilme olasılığı kalmamışken bile onun yeteneğinden korkan bazı kıskanç kimseler ortadan tamamen kalkması için uğraşmaya devam etmişlerdir. Mahmud Paşa, Sultan Mehmed'in şehzadesi Sultan Mustafa öldüğünde, padişaha yakın olamayacağının da bilinciyle üzüntüsünü gidermek maksadıyla bazı kimselerle evinde satranç oynayarak içindeki sıkıntıyı atmaya çalışmış. Ancak kıskanç kimseler, onun şehzade öldüğünden beri neşe içerisinde gönlünü eğlendirdiğini söylediklerinde padişah, onun yanına bir casus göndermiştir. Casus, Mahmud Paşa'yı beyaz giysiler içinde satranç oynarken gördüğünü, yas kıyafetlerini askerlerden önce çıkardığını ve gününü gün etmekte olduğunu söylemiş, padişah paşanın hapsini ferman buyurmuştur. Fırsatçılar bu durumda bile padişahı doldurmaya devam etmiş, 1474'te Mahmud Paşa'nın gönül kuşu, padişahın kahır pençesinin korkusuyla beden yuvasından uçmuştur. (TAC.T3, 146-148)

2.8.1.3.3. Rum Mehmed Paşa

Sultan II. Mehmed dönemi vezirlerinden Rum Mehmed Paşa kaynaklarda genellikle Adnî Mahmud Paşa ile olan çekişmeleri çerçevesinde zikredilmektedir.

Karamanoğlu Pir Mehmed ile olan mücadelesinden sonra padişah Mahmud Paşa'ya, Turgutoğulları'nın nerede ise aranıp bulunmasını, kargaşanın kaynağı olanların göz önünden yitirilmesini işaret etmiştir. Paşa, padişahın buyruğunu yerine getirdikten sonra padişah, Konya ve Larende'de bulunan zanaatkâr ve ustalardan işe yarayanlarının İstanbul'a getirilmesini emredince Mahmud Paşa, bu isteği de yerine getirir. Ancak Mahmut Paşa ile sürekli zıtlık içerisinde olan Rum Mehmed Paşa, padişahın gönlünde ona karşı kırgınlık olmasını da fırsat bilerek Mahmud Paşa'yı çekiştirmeye başlar. Geçmişteki hatalarını ters çevirerek anlatarak Mahmud Paşa'yı kötüleyen Rum Mehmed Paşa, onun fukaraları dostluk, zenginleri de rüşvet sebebiyle yerlerinde bıraktırdığını söyler. Padişahın gönlüne kuşku sokan bu sözleri üzerine söz konusu görev Mahmud Paşa'dan alınarak Rum Mehmed Paşa'ya verilir. Ancak Hoca Sadeddin, asıl onun zulüm yolunu tutarak doğruluk yolundan azdığını, Mevlânâ'nın soyundan Ahmed Çelebi'yi bile sürdüğünü söyler. Padişah, bu aşırı tutumundan sonra Ahmed Çelebi ile birlikte diğer ileri gelenlerden zulme uğrayanların yurtlarına geri dönmelerine izin verir. (TAC.T3, 95-96)

2.8.1.3.4. Has Murad Paşa

Rum asıllı bir aileden gelen Has Murad Paşa, II. Mehmed döneminde vezirlik görevinde bulunmuş, kaynaklarda gençlik heyecanı ile yanlış kararlar vermesi yönüyle eleştirilmiştir.

Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan ile olan mücadelesinde Rumeli beylerbeyi olan Has Murad Paşa, ordunun öncülüğü görevine getirilmiştir. Padişah, Mahmud Paşa'yı öncülerini kollamak için ileriye göndererek Murad'ın civanlığına güvenip gençlik ateşiyle yersiz savaş açmasını engellemesini ve ihtiyatı elden bırakmamasını buyurur. Mahmud Paşa aldığı emirle Murad Paşa'nın yanına vardığında onun düşmanla savaşa girmek üzere olduğunu görür, nasihat ederek dizginlerini çekmeye çalışır. Ancak Murad Paşa, bu gün görmüş vezirin sözlerini garezmış gibi algılayarak onun nasihatlerine kulak vermez. Uzun Hasan'ın tuzağına düşen Murad Paşa, gurur ve hırsına yenik düştüğü için kendisini yokluk çukuruna salar. (TAC.T3, 120-122)

2.8.1.3.5. Mesih Paşa

Has Murad Paşa'nın kardeşi olan Mesih Paşa, Sultan II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde vezirlik görevinde bulunmuş, kaynaklarda Rodos'ta yeniçerileri idarede başarısız olması sebebiyle eleştirilmiştir.

Yeniçeriler, Fatih Sultan Mehmed devrinde, Mesih Paşa önderliğinde Rodos'a gitmişler, ancak hezimetle geri dönmüşlerdir. Hoca Sadeddin, bu durumdan askerlerle birlikte Mesih Paşa'yı da sorumlu tutarak onu eleştirmektedir. Mesih Paşa, zaferin kazanılmak üzere olduğunu anlayınca Rodos gibi işlek bir limanda toplanan servetin askerlerin elinde dağılıp ufalanmasını istememiş; Rodos hazinesinin padişaha özgü

olduğunu, askerlerin paylarının ayrıldığını, buradakilere el sürmemeleri gerektiğini söyleyerek yağma ve talanı engellemiştir. Ancak bu değerli mallardan mahrum bırakıldığını öğrenen askerler savaştan el çekince düşman kuvvetleri hücumla geçerek Mesih Paşa'nın ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Hoca Sadeddin eserinde, Mesih Paşa'nın pintiliğinin ve askerlerin tamahkarlığının bu kırgına sebebiyet verdiğini belirtir. Mesih Paşa'nın bu hadise üzerine yeniden bir öneride bulunacak yüzü kalmamış, İstanbul'a girmesine izin verilmeyerek azledilmiştir. (TAC.T3, 175-176)

2.8.1.3.6. Karamânî Mehmed Paşa

Nişânî mahlasıyla şiirler yazan, Uzun Hasan'a yazdığı mektuplarla Sultan II. Mehmed'in teveccühünü kazanan Mehmed Paşa'ya yöneltilen eleştirilerin ana eksenini bazı ilim adamlarını kayırmak için diğerlerine haksızlık yapması ve onları padişah katından uzaklaştırması oluşturmaktadır. Ayrıca yeniçerileri gerektiği gibi sevk ve idare edemeyişi de paşanın eleştirildiği bir diğer unsurdur.

Hocazâde Muslihüddin İstanbul kadısı olmuş, Molla İzârî onun kadılık görevinde bulunmasını hata olarak değerlendirmiştir. Karamânî Mehmed Paşa vezir olduğunda, Molla Aliyy-i Tûsî'nin öğrencilerinden olduğu için onu kayırmak sevdasına düşmüş, padişaha Hocazâde'nin İstanbul havasından etkilenecek ezberindeki tüm bilgileri unuttuğunu, İznik havasını alması gerektiğini söylemiştir. Padişah ise yüksek rütbedeki görevleri almakta daima isteksizlik gösterdiği için kırgın olduğu Hocazâde Muslihüddin Efendi'yi İznik kadısı olarak gönderir. Muslihüddin Efendi kadılık görevini çalışmalarına engel olduğunu ileri sürerek bir müddet sonra bırakmış, yalnızca müderrislikle yetinmiştir. (TAC.T5, 115)

Karamânî Mehmed Paşa, aynı zamanda Hatipzâde'yi Hocaâde Muslihüddin Efendi ile tartışması yönünde kışkırtarak Hocaâde'nin bu tartışmada küçük düşmesini arzu etmiştir. Ancak Hocaâde'nin kendisine büyük saygı gösteren görkemli bir ekiple gelip o oturmadan diğerlerinin oturmadığını görünce bu durumdan huzursuz olmuş ve onu küçültme çabasında olduğu için bu olanlara hayıflanmıştır. Bunun üzerine Sinan Paşa da Karamânî Mehmed Paşa'yı uyararak Hocaâde'nin can gözüyle eğildiği bir konuda onunla hiç kimsenin tartışamayacağını, amacı Hocaâde'yi değil Hatipzâde'yi küçültmekse tartışmayı açmasını söyleyince paşa, tartışmayı kapatır ve Hocaâde'yi yeniden İznik'e gönderir. (TAC.T5, 115-117)

Karamânî Mehmed Paşa'nın kıskançlık sebebiyle padişahın katından uzaklaştırdığı bir diğer âlim, Yahudi hekim Yakub Çelebi'dir. Mehmed Paşa, Fatih Sultan Mehmed'in rahatsızlığı esnasında Hekim Yakub'u uzaklaştırmış, yerine onun tedavi yöntemini eleştiren Molla Lârî'yi getirmiştir. Padişahın hastalığı şiddetlenince Hekim Yakub'a tedavi olmak istediğinde ise artık iş işten geçmiş, vücudu ilaç alamaz hâle gelmiştir. (TAC.T5, 175)

Paşa ile ilgili bir diğer olumsuz değerlendirme, Cemâlî Şeyh Mehmed Çelebi başlığı içerisinde yapılmıştır. Şeyh, Karaman erenlerine Karâmânî Mehmed Paşa'ya yardımdan vazgeçmelerini, onun Müslümanlara zarar veren, hayır sahiplerinin vakıflarını bozup mülk edinen biri olduğunu söyleyince Şeyh Vefa hazretleri dışındaki herkes ona yardımdan el çekmiştir. (TAC.T5, 207)

Karamânî Mehmed Paşa, Sinan Paşa ile yakın olduğu için Zenbilli Ali Efendi'yi de görevli olduğu medreseden alarak başka bir medreseye sürmüş, ücretinden de beş akçe kesmiştir. Zenbilli Ali Efendi, Sinan Paşa ile olan ahablığını kesmeyip

sürdürünce beş akçe daha kesmiş, bunun üzerine Ali Efendi geçim sıkıntısı çekmeye başlamış, müderrislikten vazgeçerek Şeyh Vefa'nın hizmetine girmiştir. (TAC.T5, 218)

Fatih Sultan Mehmed'in ölümünün kimseye duyurulmaması gerektiği kararlaştırılmış, Nişancı Mehmed Paşa, padişahın tabutunu İstanbul'a ulaştırmış, Amasya'da bulunan Sultan Bayezid'e de durumu bildiren bir mektup yollatmıştır. Koyduğu yasalar ve aldığı kararlar noktasında Hoca Sadeddin, Paşa'yı yetersiz bulmakta, önlemler yerinde olmadığı için yaptığı işlerin boşa gittiğini, emellerini gerçekleştiremediğini, en gizli sırlarının bile halk arasında yayıldığını söylemektedir. Paşa, askerlerin İstanbul tarafına geçmesini yasaklamış olsa dahi bir yararı olmamış, olayları öğrenen yeniçeriler yasağı çiğneyip İstanbul'a geçerek Paşa'nın evini basmış, onun ölümüne sebep olmuşlardır. (TAC.T3, 185-186)

2.8.1.3.7. Davud Paşa

Fatih Sultan Mehmed devri vezirlerinden Davud Paşa, Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde Molla Buldan ile ilgili başlıkta bahis konusu edilmiştir. Davud Paşa, kötü alışkanlıkları sebebiyle bir kadı nâibi tarafından uyarılmış, bu alışkanlıklarından vazgeçmeyince nâib kızarak yanına gitmiş, Davud Paşa ise nâibi dövmüş, başını yarmıştır. Bu olay üzerine padişah Fatih Sultan Mehmed, şeriatın temsilcisini tahkir ettiği için Davud Paşa'nın öldürülmesini emreder. Vezirler, padişahı kararından vazgeçiremeyince Molla Buldan'dan yardım isterler. Molla, padişaha, nâib efendinin gazaba kapılarak paşanın yanına gittiğini, dolayısıyla yargıçlık yetkisini yitirdiğini, dayağı yediği anda kadı olmadığı için bu yapılanın şeriatı tahkir eden bir davranış

olarak düşünülmemesi gerektiğini söyler. Siyaset emrini istiyorsa gerçekleştirebileceğini ancak bu sebepten olmaması gerektiğini açıklayınca padişah bu sözleri dikkate alır. Davud Paşa ölümden kurtulur ancak çok şiddetli bir dayakla cezalandırılarak dört ay hasta yatar. Paşa, Sultan Bayezid devrinde yeniden vezir olduğunda ise Fatih'in dayak ile onu eğittiğini ve doğru yola getirdiğini övünerek söyleyecektir. (TAC.T5, 164-165)

2.8.1.4. Sultan II. Bayezid Dönemi Vezirleri

2.8.1.4.1. İshak Paşa

II. Bayezid dönemi vezirlerinden Çandarlı ailesine mensup İshak Paşa kaynaklarda yeniçerileri kışkırtarak kargaşa çıkarttırması yönüyle eleştirilmektedir.

Yeniçeriler üzerinde sözü geçen bir kimse olan İshak Paşa, Nişancı Mehmed Paşa'nın ölümü üzerine bu tâifeyi uslandırmış, daha büyük zararlar vermelerini engellemiştir. Yeniçeriler üzerindeki etkinliğini onları kışkırtma yönünde de kullanan İshak Paşa kaynaklarda bu yönüyle eleştirilmektedir. İshak Paşa yeniçerilere gizlice, padişah Sultan Bayezid'le birlikte İstanbul'a gelmekte olan Hamza Bey oğlu Mustafa Paşa'nın kin tutan ve bilgisiz bir kimse olduğunu, vezirliğe getirildiği takdirde kendisi sayesinde artmış olan ulufelerini göz önüne almayacağını, rahat etmek istiyorlarsa onun İstanbul'a geçmesine engel olmaları gerektiğini söyler. Yeniçeriler bu kışkırtma üzerine kayıklarla padişahın bindiği kadirgaya yanaşarak Mustafa Paşa'nın geri döndürülmesini istediklerini bildirirler. Sultan II. Bayezid, Nişancı Mehmed Paşa

olayı henüz yatışmış olduğundan bu yersiz isteği kabul etmek zorunda kalır. (TAC.T3, 189-190)

İshak Paşa ile yeniçerilerin ilişkisine dair bir diğer eleştiri Lami'î Çelebi'nin latifeleri arasında karşımıza çıkmaktadır. Buna göre yeniçeriler Paşa'ya, çapul ve yağmalarının, verdikleri zararların mal mülk için değil, memleketin durumunu ıslah etmek için olduğunu söylerler. Onlara göre Osmanlı kanunu ve hakanın töresi bozulmuştur ve bundan sonra tüm yöneticilerin onlardan olması gerekir. İshak Paşa ise yeniçerilerin söylediklerini makul bularak kabul eder. Yeniçeriler işi abartarak “Kazasker de bizden olsun” deyince İshak Paşa bunu da kabul eder ancak ardından kazaskerlik için okumuş yazmış kimse gerektiğini, içlerinde öyle biri olup olmadığını sorar. Yeniçeriler, içlerinde Sarıca Bıçak isimli kitap parçaları okuyan ve güzel şeyler yazan, işten güçten vazgeçmiş biri olduğunu söylerler ve bunun üzerine Paşa, “Kazasker de sizden olsun” der. Bu latifenin üzerine verilen şiir örneği ile de İshak Paşa'nın memlekete fitne ve karışıklık salan bilgisiz biri olduğu ifade edilmektedir:

Düşmesün hükm-i cihân âlemde nâdân eline
Yoksa çok fitne vü âşûb salar cân iline
Görmesün pâdişâh eksüklüğünü haşra değin
Yâ İlâhî nazar it lutf ile Osman iline (LET.L, 206)

2.8.1.4.2. Gedik Ahmed Paşa

İshak Paşa'nın damadı Gedik Ahmet Paşa, II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerinde vezirlik yapmış, Şehzade Cem tarafında olacağı düşüncesiyle II. Bayezid'in emriyle öldürülmüştür. Kaynaklarda, bu olayla bağlantılı olarak riyakâr davranması ve kibir yönüyle eleştirilmiştir.

Sultan II. Bayezid, Karaman eyaletini oğlu Şehzade Abdullah'a vermiş, Gedik Ahmet Paşa'yı da Cem Sultan'ın ardından göndermiştir. Hoca Sadeddin, veziriazamlık görevine gelen Ahmet Paşa'yı kibirliliği noktasında eleştirmektedir. Kendisini en ileri kimse olarak gördüğünü, geçmişteki hizmetlerinden duyduğu gururla başına buyruk hareket ederek kimseye danışmadığını, istediğini yaptığını söylemektedir. Gedik Ahmet Paşa, yaratılışı da kırıncı ve sert olduğundan onu çekemeyenlerin etkisiyle hapsedilmiş, İshak Paşa ile Hersekoğlu Ahmet Paşa'nın araya girmesi üzerine kılıçtan kurtulmuştur. (TAC.T3, 203-204) Cem'in Mısır sultanına sığınması üzerine askerin Sultan Bayezid'den yüz çevirdiğini ve onu istediğini söyleyerek kışkırtıcı mektuplar gönderen isimlerden birisi de Gedik Ahmet Paşa'dır. Paşa, kaynaklarda sonrasında ölümüne sebep olacak bu iki yüzlü tutumu dolayısıyla da eleştirilmiştir. (TAC.T3, 208-209)

2.8.1.4.3. Hersekzâde Ahmed Paşa

II. Bayezid'in damadı ve veziriazamı olan Hersekzâde Ahmed Paşa kaynaklarda, Sultan Bayezid'in şehzadeleri arasındaki taht mücadelelerinde daima padişahın yanında yer alması yönüyle zikredilmektedir. Hoca Sadeddin de aynı görüşte olmakla beraber bu durumun sebeplerini sıralarken Ahmed Paşa'ya eleştiri getirmektedir. Onun kanaatine göre Hersekzâde Ahmed Paşa, Atik Ali Paşa ölünce tek başına kalmış ve veziriazamlık makamının tadını çıkarmaya başlamıştır. Padişah Sultan Bayezid'in de bir köşeye çekilmesiyle beraber kendi gönlünün dilediği gibi davranarak mal toplamaya başlamıştır. Memleketi yönetmede ortaksız kalmışken bu rahatının

bozulmasını istememekte, bu yüzden herhangi bir taht değişikliğini desteklememektedir. (TAC.T4, 70)

2.8.1.5. Sultan I. Selim Dönemi Vezirleri

2.8.1.5.1. Dukakinzâde Ahmed Paşa

Arnavutluk'un seçkin bir ailesi olan Dukakinlere mensup Ahmed Paşa, I. Selim'in hem veziri hem de damadı olmuş, sonrasında padişahın emriyle öldürülmüştür. Kaynaklarda göreviyle alakalı ihmalkâr tutumu dolayısıyla eleştirilmektedir.

Yavuz Sultan Selim, İran seferi dönüşü Gümüşhane civarında Dayıseyh adlı yere geldiğinde halk feryat ve figanlarla padişahın katına koşmuştur. Şiddetli kış ve azık yokluğunun yanı sıra yağma ve talan ile saldıran askerden şikayet ederek padişahın yasaklarının işlemediğini anlatırlar. Vezirlerin gevşek tutumları ve askerle birlik olmaları yüzünden ortaya çıkan bu şikayetler üzerine Sultan Selim, Hersekzâde Ahmed Paşa ile Dukakinzâde Ahmed Paşa'nın çadırlarını başlarına yıkarak onları görevden alır. (TAC.T4, 226)

2.8.1.5.2. Yunus Paşa

Sultan I. Selim'e vezirlik yapan Yunus Paşa kaynaklarda para hevesine düşmesi ve rüşvet alması yönüyle eleştirilmektedir.

Sultan Selim'in Mısır hakimiyetinin çok kolay gerçekleşmediği, birden çok savaşla mümkün olabildiği malumdur. Hoca Sadeddin eserinde, Çerkes ve Arap

başbozuklara hükümet etmenin, Mısır'ı yönetmenin de en az ele geçirilmesi kadar zor olduğunu söyler. Padişah bu yüzden oraya tecrübeli yöneticiler atamak istemiş, bu iş için veziriazam Yunus Paşa'yı seçmiştir. Her ne kadar güvendiği bir paşayı tayin etse de Sultan Selim, atadığı yöneticileri teftiş etmekten hiçbir zaman geri durmamış, zulüm yahut rüşvet yoluna gidip gitmediklerini daima kontrol etmiştir. Yunus Paşa'nın para ve mal toplama hevesine düştüğünü, Çerkes beylerinin eşlerini korkutarak onlardan zorla büyük paralar kopardığını, Arap şeyhlerine ağır vergiler saldıgını öğrenen padişah, bu uygunsuz yönetimle Mısır'ı yönetmenin mümkün olmayacağını anlamış, Yunus Paşa'yı görevden alarak yerine Hayır Bay'ı atamıştır. (TAC.T4, 335-337)

2.8.1.5.3. Ferhad Paşa

Bozoklu Celal isyanının bastırılması için Sultan Selim, Rumeli beylerbeyi Ferhad Paşa'yı görevlendirmiştir. Ferhad Paşa'nın yola çıktığı esnada onun gelişini beklerse düşmanın kurtulacağını düşünen Alaüddevle'nin ardından Dulkadiroğulları beyi olan Şehsüvaroğlu Ali Bey, Elbistan'dan kalkıp kuvvetleriyle birlikte Bozoklu Celal taraftarları üzerine yürür. Kanlı bir çarpışmanın ardından Bozoklu Celal ağır bir yenilgiye uğratılarak bizzat Ali Bey tarafından öldürülür. Ferhad Paşa, Şehsüvaroğlu Ali Bey'in bu başarısından ötürü haset etmiş, Sultan Süleyman devrinde öcünü alarak o hanedanın bütünüyle ortadan kalkmasına sebep olmuştur. (TAC.T4, 348-349)

2.8.1.5.4. Zeynel Paşa

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde Sultan Selim'in Zeynel Paşa'ya sözlüklerde namertlik, korkaklık olarak tanımlanan “muhanneş”liğinden dolayı incindiğini ve ona kadın kıyafetleri giydirerek orduda teşhir eylediğini aktarır:

ZEYNELÎ: Zeynel Paşadur. İftihâr-ı Âl-i 'Osmân Sultân Selîm Hân-ı Mâzînün vüzerâ- yı 'âlî-şânındandır. Ba'z-ı sikât-ı a'yândan istimâ' olunmuş idi ki Sultân-ı mezbûr mezkûrun muhanneşliğinden rencûr olup şi'âr u disâr-ı tâ'ife-i zenân olan nez gibi giderüp ordu-yı hümâyûnında gezdürüp miyân-ı sagîr ü kebîrde teşhîr eylemiş. Lâkin mezbûrun cüz'ıyyât ile mûmâreseti ve 'ulemâ vü şu'arâ ile hayli mûnâsebeti var idi.(KHÇ.T, 407)

2.8.1.6. Sultan I. Süleyman Dönemi Vezirleri

2.8.1.6.1. İbrahim Paşa

Pargalı ve Maktul lakaplarıyla da bilinen İbrahim Paşa, Sultan I. Süleyman'ın şehzadeliğinden itibaren en yakınında yer alan isimlerden biri olmuş, Pîrî Mehmed Paşa'nın ardından veziriâzamlığa yükselmiştir. Kaynaklarda sıklıkla gazap yönüyle zikredilen İbrahim Paşa, çok yakını olduğu ve şairleri himaye etmesiyle bilinen Defterdar İskender Çelebi'yi öldürtmüş, nihayetinde kendisi de idam edilmiştir.

İbrahim Paşa'nın da tıpkı Defterdar İskender Çelebi gibi şairleri koruduğu, özellikle Hayâlî Bey'e karşı sonsuz bir lütuf gösterdiği bilinmektedir. Bu durum kimi zaman çifte standart uygulamasına yol açtığı için tezkirelerde şairlerin dikkat çekmek istediği bir eleştiri konusu olmuştur. XVI. yüzyıl şairlerinden şekercilikle uğraşan Kandî, ulûfe bağlanınca mensup olduğu Hayderî tarikatının sembolü olan halkaları çıkaran Hayâlî için bir tarih düşürmüş, bu tarih Hayâlî'yi kıskanan diğer şairler

arasında meşhur olmuş ve nihayetinde Hayâlî'nin de kulağına gitmiştir. Bu tarih mısraına çok sinirlenen Hayâlî bir iki şişe şarap içip eteklerini taşla doldurup Kandî'nin şekerçi dükkânını taşlar, bütün şişelerini kırıp dükkânı yerle bir edip kaçar. Kandî, ertesi gün İbrahim Paşa'nın huzuruna çıkarak durumu anlatır. Kandî'ye birkaç akçe bahşiş verilir ancak Hayâlî'ye kimse bu yaptığıının hesabını sormaz:

KANDÎ: El-hak bir kannâd-ı üstâd idi. Her kande ki şeker-rîzlige bisât döşerdi. Sâ'ir şeker-fürûşların dükkânına sinekler üşerdi. Ba'de zamânin ki İstanbula geldi. Sultân Bâyezîd Câmî'i hareminde bir dükkân açup gûn-â-gûn şeker işleri ile bir nice âb-gîne tonatdı. Ve ol esnâda merhûm Hayâlî Vezîr-i a'zam İbrâhîm Paşanın iltifâtı bâğında terbiyet-yâfte-i tâze nihâli olup 'ulûfe ta'yîni ile bölük halkına ilhâk olındı. Gerdenündeki tak-ı zerrîn alındı. Kandî 'ale'l-fevr.

Mısra' Geçmez oldu Hayâliyâ halkan târîhini didi. Sâ'ir şu'arâ hasedlerinden bu mısra'a şöret virdi. Vaktâ ki Hayâlîye mün'akis oldu. Bir iki şişe mey nûş idüp dâmenini taşla doldurdu.

Nazm

'Âşık-ı dîvâne oldur 'ışk bâzârında kim

Bu tokuz mînâyı sır bir seng-istignâ ile

nev-güftesini okıyarak Kandî'nün dükkânını taşa tutdı. Cümle şişelerini kırıp zîb ü zînetini tagıtdı. Kendüsi kaçarak bin belâyla kurtuldu. Egerçi ki irtesi dîvâna vardı. 'İzz-i huzûr-ı vezîre yandı yakıldı. Lâkin Hayâlîye çûn ü çerâ dinilmedi. Nihâyet Kandîye bir kaç akça bahşiş virildi. Ba'de zâlik Kandî bir dahi dükkâna ragbet itmedi.(KÜN.A, 192-193)

İbrahim Paşa'nın gazab yönü tezkirelerde karşımıza çıkan bir diğer husustur. Âşık Çelebi tezkiresinin Hasbî bahsinde anlattıkları bize mezkûr paşanın tabiatıyla ilgili önemli ipuçları vermektedir. İbrahim Paşa, Keşfî'nin kardeşi Hasbî'ye örf cezası uygulanmasını emreder. Kolundan asılı bekleterek cezayı uygulayan subaşının kızı beklenmedik bir şekilde ölünce subaşı Hasbî'nin masumiyetine inanır, paşaya durumu anlatır. Hasbî'nin gözü bir ağaca değer ve yaralanır. Ertesi gün İbrahim Paşa, gözüne ne olduğunu sorunca yerini beğenmediğini ve çıkmak istediğini söyler. Bu cevap

üzerine paşa Hasbî'nin yeniden hapsedilmesini emreder ve Hasbî de mahlasını Habsî olarak değiştirir. Bir gün Basîrî, Zâtî, Keşfî ve Kandî divan yolunda paşaya türlü medhiyeler düzüp Habsî'nin serbest kalmasını şefaât ederler. Paşanın tam mülâyim hâle gelmişken bir grup kıskanç kimse Habsî'nin padişahı hicvedeceğini gammazlarlar. Paşa bunu duyunca yeniden gazaba gelerek Habsî'yi zincire vurdurur:

HASBÎ: Keşfî-i merhûmun birâder-i kihteridür. Germiyan ilinde Gedus nâm kasaba anun yiridür. İbrâhîm Paşa merhûmun 'unfuvân-ı vezâretinde ve 'unvân-ı siyâsetinde bir kan meclisinde bulunup paşa 'örf emr eyler. Subaşı odasına götürüp kolundan asduğı gibi bu beyti bedîheten söyler. Matla':

Derd-i dâğ-ı 'ışk kim itmez tahammül Kâf ana

Hoş döyer bu nâ-tüvân gönlüm benüm insâf ana

İttifâk subaşının kızı füc'eten fevt olur, subaşı bunun bî-günâhlığına haml idüp halâs kasd eyler. Paşaya iltüp vâfir 'örf itdüm, ikrâr itmedi dir. Yolda gözi dahi bir agaca tokınup mecrûh olur. Hasbî ol cerâhat eleminden bîm-i mevt ile nîm-rûh olur. İrtesi paşa nazarına geldükde paşa gözini mecrûh görür. Mollâ Hasbî gözüne n'oldı dir. Hasbî dahi sultânım yirin begenmedi, çıkmak ister dir. Paşa dahi senün gözüne görinecek var diyü yine habs buyurur. Hasbî mahlasın tebdîl idüp Habsî diyü tahallus ider. Ol mahlas ile niçe kasâ'id ü gazeliyyâtı vardur. Şüyûh-ı şu'arâdan Basîrî ve Zâtî ve Keşfî ve Kandî cem' olup dîvân yolında paşayı selâmlayup her biri medh ü cerîdeler virüp halâsa şefâ'at iderler. Paşaya rıfk u mülâyemet gelmiş iken ba'zı münâfıklar şu'arâ sultânımı hecv ile korkıdurlar ola mı diyü gamz iderler. Paşanın tünd-kâm-ı hâtırın meydân-ı gazabda tek ü tâze hemz iderler. Paşa dahi pâdşâha 'arz idüp Hasbî-i derdmendi der-zencîr ü mukayyed ider. Üsküdar karşusunda olan Ketâyûn serâyı dimekle ma'rûf kal'ada mahbûs-ı ebed ider. On yıl anda mahbûs-ı ebed kaldı. Ol kal'a gibi deryâ-yı eşk-i nedâmete taldı. (AŞÇ.T, 615-616)⁹³

XVI. yüzyıl şairlerinden hazine kâtipliği yapmış Emânî de İbrahim Paşa'nın gazabından nasibini alanlar arasındadır. İbrahim Paşa, Bağdat seferinde İskender Çelebi olayının ardından sinirlenerek Emânî ile birlikte birkaç hazine kâtibinin ulufelerini kesmiştir. Emânî, terfi beklerken elinden ulufesinin alınması üzerine

⁹³ Aynı olay için bkz: KÜN.A, 127-128.

İbrahim Paşa'ya ahvâlini anlatan bir kıta göndermiş, bunun üzerine yeniden ulufe alabilmiştir:

EMÂNÎ: İstanbulludur. İbrâhîm Paşa devrinde hazîne kâtiblerinden ve İskender Çelebi'nün musâhiblerinden sâhib-i neseb Merdüm-zâdelerden ve şûh- tab' u âzâdelerden idi. Pîrân-ı tarîk-i mugân umûr-dîdelerinin ber-güzîdesi akrânınungürg-i bârân-dîdesi idi. Hazîne kitâbetinden bölüğe sülûk itdi. İskender Çelebi vâkı'asından sonra Bagdad seferinde İbrâhîm Paşa gazab idüp Emânî ile hazîne kâtiblerinden birkaç kimesnenün 'ulûfesin kesdi idi. İbrâhîm Paşa'ya bu kıt'ayı diyüp yigirmi sekiz akça ulûfesi yine mukarrer oldu. Kıt'a:

Ehl-i tîmâr gibi dirligümüz ref' oluban
Hâlümüz âsafa anılmaga mevkûf oldu
Sa'y idüp dahı terakkîler ümîd eyler iken
Elümüzden ne gelür hizmetümüz yûf oldu(AŞÇ.T, 355-356)

İbrahim Paşa ile ilgili bilgi edindiğimiz bir diğer kaynak Koca Nişancı lakaplı Celalzâde Mustafa Çelebi'den duyduklarını nakleden Beyânî'dir. Nişancı, Beyânî'ye Sultan Selim'in hüküm ve emirleri ona yazdığını, hata gördüğü yerde söylediğini, padişahın buna bazen sinirlendiğini ancak netice olarak yine onun münasip gördüğünü yazdığını anlatmıştır. Sonrasında İbrahim Paşa veziriâzâmlığı döneminde Koca Nişancı'yı tezkireci edinmiştir. Ancak İbrahim Paşa'nın tecrübesizliğini fark eden Nişancı onun için "ahval-i âleme vukufu yok" demektedir. Şikâyetçiler ise izdiham etmektedir. Bunun üzerine meselenin padişahla mı vezirle mi defterdarla mı ilgili olduğuna dair tespitin ardından kendi aralarında bir işaretleşme ile meseleyi çözme yoluna giderler:

NİŞÂNÎ-İ DİĞER: Tosya nâm kasabadandır. Celâlzâde Mustafa Çelebidür ki Koca Nişancı demekle şöhet-i dünyâdur. Râkımü's-sütûr-ı mezbûrun kendünden istimâ itdüm ki Sultân Selîm Hân-ı kadîm vüzerâdan mahfî etrâfa ba'zı ahkâm u avâmir göndermelü oldukda bana yazdururdu. Ba'zı umûrda muhâlefet şeklin gösterüp münâsib olan böyle

eylemekdür pâdişâhum dir idüm. Bir iki def'a ibrâkvâr-ı âd idüp izhâr-ı gazab iderdi. Ben makarr olup sa'âdetlü pâdişâhum fermân senündür. Ammâ sa'âdetlü sâhib-i kırâna münâsib olan budur didigüm gibi münbasit olup imdi öyle yaz dir idi. Sonra Maktûl İbrâhîm Paşa harem-i pâdişâhîden def'aten vezîr-i a'zamlığa çıkdukda küttâbdan bir gâyetle ehl-i vukûf kimesne isteyüp hakîri getürüp tezkireci idindi. Kendünün ahvâl-i âleme vukûfı yok şikâyetci ise izdihâm ider. Mâ-beynimüzde tenhâda ittifâk olunmışdur ki eger şerîka müte'allik nesne ise benüm işâretümle kâzî'askere sala eger mâl-i pâdişâhiye müte'allik ise defterdâra göndere eger kendüye vezârete müte'allik ise ben devât u kaleme yapuşurum. Ol dahı hükm yazılsun diyü buyururdu. Ba'dehû merâtib-i âliyye i'tilâ ve manâsıb-ı sâmiyye irtikâ idüp re'îsü'l- küttâb ba'de merre ba'de merre-i turgâ-nüvîs-i âsitân-ı âsmân-ı kıbâb olmuşdur.(BEY.T, 208-209)

İbrahim Paşa ile ilgili olumsuz değerlendirmelerin yer aldığı bir diğer anekdot, Âşık Çelebi tezkiresinin Nişancı Mehmed Paşa bahsinde geçmektedir. Amasyalı Ümmet Çavuş'un oğlu Mehmet Paşa, Sultan Selim ve Sultan Süleyman'ın hizmetlerinde bulunmuştur. Süleyman'ın şehzadeliği sırasında Manisa'da yanında olan Mehmet Paşa, padişah olduktan sonra da hem nişancısı hem kapıcıbaşı olmuşdur. Âşık Çelebi, padişahın gece gündüz yanından ayrılmayan Nişânî'nin İbrahim Paşa'nın haset etmesi neticesinde padişah katından uzaklaştırıldığını, adeta karanlık yerlere gönderilerek tüm parlaklığını yitirdiğini söylemektedir:

NİŞÂNÎ-İ EVVEL: Ol Nişânî, Sivas beglerbegisi iken fevt olan Mehmed Paşa'dur. Merhûmdan fakîr bi'z-zât işitdügüm üzre Amâsiyye'den Ümmet Çavuş'un oğludur. Trabuzan'da mukîm-i nâz u na'im Sultân Selîm'ün kulları bölüğine sülûk idüp hatdan hazz-ı vâfiri ve Fürsde ve fûrûsiyyetde yed-i beyzâ- yı gayr-ı fâtiri olup lâıyk-ı hıdmet olduğu cihetden Sultân Süleymân-ı merhûmun hıdmetine ta'yîn buyurup hıdmetlerine mülâzım, gündüzler sâyevar rikâblarında dâ'im, giceler şem'-kirdâr nazarlarında kâ'im olup şikâr 'âlemlerinde fitrâk gibi düvâl-ı cânı yanlarınca salınur ve kârzâr demlerinde sâyebân gibi hevâdârları gâh siper gibi önlerince çerhacı gâh sancag gibi ardlarınca kafâdârları imiş. Magnisa'da olduklarınca nişâncıları olup saltanatda olduklarında yine nişâncıları ve kapucibaşları olup İbrâhîm Paşa hased idüp sancak ili virüp enzâr-ı kîmyâ-âsâr-ı pâdişâhîden dûr ve kamer-girdâr bu hurşîd-i sa'âdetden istifâde-i nûr itmege ba'd-ı

mesâfe ve arz-ı hased-i erbâb-ı garaz hâ'il olup şem'-i mürdevâr zulmet-âbâd u vahşet-nihâd bucaklarda bî-neyyir olur. Begsancagı begi iken İbrâhîm Paşa fevt olup bunun sâbıkan bir hıdmeti hâtır-nişân-ı kalb-i şâh-ı gerdûn-serîr olur, Mar'aş'a emîrû'l-ümerâ iderler ve niçe mevâ'id ile ihyâ iderler.(AŞÇ.T, 867-868)

2.8.1.6.2. Ayas Paşa

Yavuz Sultan Selim döneminde yeniçeri ağası olarak görev yapan Ayas Paşa, Pargalı İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine Sultan I. Süleyman'ın veziriâzâmı olmuştur. Âşık Çelebi Ayas Paşa'yı murabbalarıyla ünlü Üsküplü Niyâzî biyografisinde bahis konusu eder. Niyâzî'nin murabbalarının Ayas Paşa'nın kulağına gittiği dönem, İbrahim Paşa'nın ölümü üzerine Hayâlî'nin sahipsiz kalarak yanıp yakıldığı döneme denk gelmektedir. Hayâlî'ye hiçbir şekilde iltifat etmeyen Ayas Paşa, ona karşılık Niyâzî'yi destekleyerek on beş akçe ile bölüğe kaydettirir, kendisine ihsanda bulunur. Âşık Çelebi bu durumun hak etme neticesinde değil, Ayas Paşa'nın kötü niyeti sebebiyle olduğunu vurgular:

NİYÂZÎ-İ SÂNÎ : Üskübî idi. Şî'rindeki edâları dahı Rûmili üslûbı idi. Fakîr sùhteligi zemânından bilürem ki merhûm Riyâzî ile hem-şehrilik cihetinden hem hord u hâb ve ihtilâtda çün âb-ı sâfî ve şarâb-ı nâb idi. Tarz-ı gazelde yedi yogidi ammâ murabba'larda mûmâreseti çoğ idi . Ekâbir ü a'yân mecma'ı olan encümlerde ve zurefâ sohbeti olan sahrâ vü çemenlerde sûfîler semâ'ında ve mugannîler ictimâ'ında Niyâzî murabba'ları okındı. Hikmet Allâh'un ol vakt vezîr-i a'zam olan Ayas Paşa kulagina tokındı. Hayâlî'nün evc-i istignâda pervâzı ve İbrâhîm Paşa mevtinden sonra sûz u güdâzı zemânı idi. Ana ser-fürû itmezdi. Bahşışde pence-i zer-feşân hurşîd dahı olsa bezl-i âb-rû itmezdi. Kanda kaldı ki yâ tereddüd yâ mülâzemet veyâhud kasîde vü kıt'a ile 'arz-ı ihlâs u 'ubûdiyyet ide idi. Binâ'en 'alâ haza ragmen li'l-Hayâlî Niyâzî'yi on beş akça ile bölüğe yazup pey-ender-pey harâc u 'âdet-i agnâmdan hıdmetler virdi. Havâss u akribâsından iltifâtlar ü hürmetler irdi. Çün aslı istihkâk üzre degül garaz-ı fâsid üzre idi. Üç dört yıl olmadın Niyâzî nâzdan niyâza düşdi. Engübîn-i 'ömrine mûr-ı ecel üşdi.(AŞÇ.T, 928)

İbrahim Paşa ve Defterdar İskender Çelebi'nin ardından Ayas Paşa devrinin şairler için iyi bir dönem olmadığı, Âşık Çelebi tezkiresinin Emîrek bahsinde de geçmektedir. Bu dönemde şairlerin câize ve salyâneleri kesilmiş, şair ve tabip Emîrek içinde bulundukları bu kötü durumla ilgili câize redifli bir şiir söylemiştir:

EMÎREK: İbrâhîm Paşa ve İskender Çelebi devri gidüp Ayâs Paşa ve Mahmûd Çelebi zemânı olup şu'arânun câ'ize vü sâlyânelerin kesdüklerindebu kıt'ayı demişdür. Kıt'a:

Kand-i la'lin virmedi 'uşşâka dil-ber câ'ize
Gayra ammâ kim virür her dem mükerrer câ'ize

Himmetün yanında mahsûl-i 'Arab ednâ kerem
Cenb-i lutfunda harâc-ı Rûm kemter câ'ize

Bahşîş-i nakd isteyen baksun cebînün ayına
Gün yüzün görsün görem diyen musavver câ'ize

Şa'ire idüp 'atâ virdi peyem-ber câ'ize
Niçün olmadı bana bilsem musahhar câ'ize

Câ'ize irmezse ger meddâh-ı şâ'ir-pîşeye
Sîm-i eşkiyle yiter ruhsâre-i zer câ'ize

Hâzin-i defter katında cûd kim isrâf ola
Oldugundan n'oldı pür-dîvân u defter câ'ize

'Ömrini kes yâ İlâhî kâtı'un kim itdi men'
Olmış iken cümle yârâna mukarrer câ'ize(AŞÇ.T, 377-378)

2.8.1.6.3. Rüstem Paşa

XVI. yüzyıl Osmanlı devlet yönetiminin en etkin isimlerinden biri olan Rüstem Paşa, Sultan I. Süleyman'ın veziri ve damadıdır. Rüstem Paşa gerek yerli gerekse

yabancı kaynaklarda hemen daima Şehzade Mustafa olayına dahli ve Hürrem Sultan ile birlikte padişahı kandırarak şehzadenin ölümüne sebebiyet vermesi yönüyle eleştirilmektedir. Rüstem Paşa'nın bir diğer eleştirildiği husus ise cimriliğidir.

Tezkirelerde Şehzâde Mustafa anlatılırken, Rüstem Paşa sıklıkla *mekr* kelimesi ile birlikte anılmaktadır. Şehzadenin ölüm tarihine *mekr-i Rüstem* olarak tarih düşölmekte, ölüm sebebi *mekr-i dâmâd*'a dayandırılmaktadır:

ZİKR-İ ŞEHZÂDE-İ BÂ-SAFÂ SULTÂN MUSTAFA: Zahm-ı hurde-i şemşîr-i cefâ cur'akeş-i câm-ı ibtilâ merhûm Sultân Mustafa İbn-i Sultân Süleymân Hândur. Mahlas-ı şerîfî Muhlisîdür. Hicret-i nebeviyyenün tokuz yüz altmış senesinde sâkî-i devrân elinden peymânesi tolup câmkeş-i şerbet-i şehâdet olmuşdur. Rüstem Paşanun mekr u hîlesi bâ'is olmagla *Mekr-i Rüstem* târîh dinilmişdür.(BEY.T, 17)

SULTÂN MUSTAFA: Şehriyâr-ı mesfûrun esenn-i evlâdıdır ki mekr-i dâmâd ve sıhr-ı halîle-i süflî-nijâd ile 'unfuvan-ı şebâb hâlinde hümâ-yı rûhı pençe-i siyâsete giriftâr olmuşdur ki tafsîli mahallinde mezkûr idügi tahakkuk bulmuşdur.(KÜN.A, 105)

Şehzâde Mustafa hadisesini detaylı bir şekilde anlatan Kınalızâde Hasan Çelebi, şehzadenin sancağa çıktığı andan itibaren haseki sultan ve Rüstem Paşa için tehlike hâline geldiğini, bu ikisinin ittifak hâlinde padişahın gönlüne nifak tohumları serptiğini ve sonunda yalanlarıyla Sultan Süleyman'ı etki altına aldıklarını vurgular.⁹⁴ Tüm bu oyunlardan habersiz olan şehzade, Padişah'ın Irak seferi esnasında Ereğli'de yanına gelmiş, babasının yanını aman yeri bilmiş, ancak orada şehit edilmiştir. Hasan Çelebi, böylesi bir zulmün herkesi etkilediğini, avam ya da havastan olan herkesin feryadının göğşe çıktığını ifade eder:

ŞEHZÂDE MUSTAFA: Ol şehenşâh-ı melek-sîmâ büstân-sarây-ı hilâfetde bâlâ çeküp ba'dehû sancaga çıkdukda 'atebe-i 'aliyyesi mahall-i tekbîl-i e'âlî ve südde-i seniyyesi

⁹⁴ Bkz: II. Bölüm, "Padişahları ve Şehzadeleri Olumsuz Yönde Etkileyenler"

mu'tekif-i ekâbir ü ehâlî olup sît-ı ma'delet ü celâleti kubbe-i cihânı pür-tanîn ve âvâze-i şecâ'at ü besâleti vâsıl-ı 'âmme-i mekân u mekîn olmanın kûs-ı eyâlet âsitânında nevbet-zen ve Hümâ-yı hilâfet serîr-i cûd u re'fetinde sâye-figen olmak havfından sâ'ir-i şehzâdenün vâlidesi olan mehd-i 'ulyâ-yı 'iffet kılâde-i gerden-i 'ismet bânû-yı cihân Belkîs-i zemân hâseki sultân ittifâk-ı vezîr-i perviz-Rüstem mazhar-ı bedâ'i'ü'l-hayl ve'l-hudâ'a-i Rüstem Paşa kemîngâh-ı gadr u mekr ve zulm ü cevrde turup dâm-ı ihtiyâli müdâm korurlar ve tîr-i pür-te'sîr-i nifâkı kemân-ı ittifâkla ol zât-ı sûtûde-ahlâka atarlar idi. Her çend bu denlü tîr-i cefânun biri hatâ iderse biri hatâ itmemesi mukarrer ve tenhâ ber-kes-i pîş ü pesden gelen a'dâ ile mukâvemet eylemek mutasavvir degül idüğü nûr-ı şemsden ezher ü enverdür. 'Âkıbet hezâr hayl ü hadî'atları ile meşâri'-i şefkat ve 'atûfet-i cenâb-ı sâhib- kırânı mükedder ve ser-çeşme-i zamîr-i münîr-i hûrşîd tenvîri hezâr ekâzîb ü tezvîrleri ile mugber olup bi'l-âhire hazret-i sâhib-kırânı memleket-i 'Irâkı musahhar-ı yek-rânı itmek için buyurdıkları seferde Eregli nâm mevzi'de şehenshâh-ı sâde-dil bunların mekr ü hadî'atlarından gâfil ü zâhil ve şefkat ü merhamet-i pederi bi'l-küllîye zâ'il olmak hayâl-i fâsid ü zann bâtındur diyü rûy-mâl-i südde-i Süleymânî itdükde hûn-ı nâ-hakını hâke revân idüp ol şehenshâh-ı 'âlî-şânı ser-hayl-i gürûh-ı şehîdân itdiler. Peder-i mükerrerlerinün âstânını dârü'l-âmân zann iderdi. Bilmedi ki dâr-ı beliyye vü ahzân oldu ve südde-i felek-simâtını sâhil-i deryâ-yı necât u hayât anlar idi. Lâkin 'ummân-ı bî-kerân-ı fenâ vü memât oldu. Hakkâ ki sipihr-i nâ-fercâmda bu zalâm-ı zulm ki zâhir ve matla'-ı eyyâmdan bu gamâm-ı cevr ki dîde-i hâss u 'âmmı sâtir oldu. Feryâd-ı asâgır u ekâbir kubbe-i âsmân u âşiyân nesr-i tâ'ire-i pîçîde ve sayyâh u surâh-ı evlâd-ı âdem ve girîv ü nâle-i halk-ı 'âlem sath-ı sımâh keyvân u tev'eme resîde oldu.(KHÇ.T, 157)

Rüstem Paşa ile ilgili değerlendirmeler, XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelmiş yabancı seyyahların eserlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Busbecq, Rüstem Paşa'nın Şehzade Mustafa ile ilgili hadisede Roxolana⁹⁵ ile işbirliği içerisindeki rolünü ve sonrasında nasıl azledildiğini uzun uzadıya anlattıktan sonra Rüstem Paşa'nın padişahın lehine kullandığı bir kusuru olan cimrilliğini de ele alır:

Menşeyini öğrenmek isterseniz söyleyeyim; bir domuz çobanı idi. Mamafih, ihraz ettiği (eriştiği) yüksek mevkiye layık olmayan bir adam değildir. Yalnız son derecede hasisliği büyük bir kusurdur. Sultan onun yalnız bu hâlden şüpheleniyordu. Yoksa başka her

⁹⁵ Hürrem Sultan.

şeyini beğeniyor ve tasvip ediyordu. Mamafih, bu kusurunu bile efendisinin menfaati uğruna kullanıyordu. Çünkü sultanın hassa hazinesini idareye o memurdu. Sultanın mâlî işlerine bakardı. Süleyman bu yüzden büyük bir sıkıntı içindeydi. Rüstem bu işe memur olunca, ne kadar küçük olursa hiçbir menbainı ihmal etmemiş ve sultanın bahçesinde yetişen zerzevatları, gülleri ve menekşeleri bile satarak para toplamıştı. Bundan başka bütün esirlerin tolgalarını, göğüslüklerini ve atlarını ayrı ayrı satılığa çıkarmıştı. Hâsılı, her şeyi hep bu prensip dairesinde idare etmişti. Neticede birçok para topladı ve Süleyman'ın hazinesini doldurdu.⁹⁶

Busbecq, Rüstem Paşa'nın yanı sıra Ali Paşa ile de görüşmeler yapmış, bu iki devlet adamının mizaçlarını pek çok açıdan karşılaştırmıştır. Ali Paşa, Rüstem Paşa'dan sonra onu şaşırtacak derecede olumlu özelliklere sahip bir kimse olarak anlatılmaktadır:

Bu barbar Türkler arasında tesadüf ettiğim gerçekten medenî yegâne insan odur. Rüstem'in gürültü, patırtı ve tehditle elde etmeye uğraştığı şeyi o nezaket ve mülâyemetle, yani bana bir dost muamalesi göstererek istihsal etmeye çalışıyor.⁹⁷

Rüstem ise daima haris ve hasis bir adamdı. En iptida kendi menfaatini ve servetini düşünürdü. Rüstem'le mülâkatlarım daima pek kısa sürerdi. Halbuki Ali bu mülâkatları bililtizam saatlerce uzatırdı. Nezaketi hasebiyle vakit pek hoş geçerdi.⁹⁸

Busbecq, Rüstem Paşa'nın paraya olan düşkünlüğü ve rüşvet yönünü de bizzat başından geçen bir hadiseyle anlatmaktadır:

Rüstem her zaman ters ve anifti; sözlerinin bir emir gibi telakki edilmesini isterdi. Siyasî ahval ve şeraitin ne merkezde olduğunu ve sultanın ilerlemiş yaşının neye lüzum gösterdiğini pekâlâ bilirdi. Fakat, fiiliyatta yahut sözde azıcık mülâyemet ibraz edecek olursa hasislik sevgiyle böyle davranmış gibi görünmekten korkardı. Çünkü sultan onun rüşvet aldığından kuvvetli surette şüpheleniyordu. Onun için, bir sulh akdetmek

⁹⁶ Busbecq, **a.e.**, s. 56.

⁹⁷ Busbecq, **a.e.**, s. 249.

⁹⁸ Busbecq, **a.e.**, s. 251.

hususundaki şiddet ve arzusuna rağmen mutat huşunetinden (sertliğinden) hiç ayrılmamıştı. Kendisine hoşuna gitmeyecek bir cevap verildiği zaman, dinlemek istemez ve muhavereye nihayet verirdi. Ben onu her zaman hiddetli bir hâlde bırakarak yanından ayrılmışımdır. Hatırlıyorum bir defa, sulh şeraitine dair onunla müzakerede bulunuyordum. Benim tekliflerimi dikkate alınmaya değmez diye reddetmişti. Daha muvafık bir şey teklif etmeyecek isem yanından gitmemi rica ediyordu. Ben de derhal yerimden kalktım ve eve döndüm. Yalnız, ayrılırken, metbuumun müsaadesini almadan hiçbir teklifte bulunmaya selâhiyetim (yetkim) olmadığını söylemiştim. Benim her zamankinden daha hararetle söz söylemiş olduğuma zahip olduğu için, tercümanımı çağırttı ve kızdım mı diye ona sordu. Tercüman bunu inkâr edince, Rüstem şu sözleri söyledi: “Sizin fikriniz nedir? Busbecq’in birkaç defa teklif etmiş olduğu şartlara sultanın muvafakatini istihsal edersem sözünü tutar mı ve vaat ettiği hediyeleri bana verir mi dersiniz?” Tercüman vuku bulan vaatleri ifadan geri kalmayacağıma hiç şüphe etmediğini cevaben bildirdi. Rüstem: “Git eve, sor ona” dedi. Şimdi yanımda her türlü ihtimale karşı 5000 duka altını var ki 6000 kurona muadildir. Bu parayı tercümana verdim ve Rüstem’e bunun hüsnüniyetime bir delil olduğunu ve ilk taksiti teşkil ettiğini söylemesini rica ettim. Üst tarafı iş bitirildiği zaman verilecekti (çünkü daha büyük bir para vaat etmişim). Sözümü geri almak âdetim değildir dedim. Rüstem parayı görünce fevkalade memnun oldu, eline aldı, yokladı, sonra şu sözleri söyleyerek tercümanına geri verdi: “Onun hüsnüniyetinden şüphe etmiyorum. Fakat bu işte pek çok müşkülât vardır. Kat’î bir vaatte bulunamam. Şimdiki hâlde metbuumun arzusu ne olabileceğini de kestiremem. Parayı sefire geri götür. İşlerin ne renk kesbedeceğini ben anlayıncaya kadar onu benim için saklasın. O zamana kadar benim bankerim sıfatıyla hareket etsin.” Sarfedilmiş gibi telakki ettiğim bu para nihayet bende kaldı. Çünkü birkaç ay sonra ölüm Rüstem’i dünyadan aldı götürdü.⁹⁹

Busbecq, İstanbul’da yaşadığı talihsiz bir olay neticesinde adamlarının haksız yere tutuklanarak hapis haneye gönderilmesine çok sinirlenmiş, kadı ile konuşularak durumun düzeltilmesini istemiştir. Ali Paşa ve Rüstem Paşa’nın olaya yaklaşımları yine farklı olacaktır:

Tercümanlar vasıtasıyla, adamlarımın bana iadesini istedim. Rüstem meseleyi meclise arz edilmeye degecek kadar mühim telakki etti. Çünkü, sultan haber alacak olursa hâkime

⁹⁹ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 249-250.

vuku bulan tecavüz ve hakaretin para tesiriyle cezasız bırakılmış olacağını zannetmesinden korktuğunu söylüyordu. O sıralarda Ali Paşa ile bir dereceye kadar samimi bir münasebetim vardı. Binaenaleyh, gene tercümanlar vasıtasıyla ona şikayet ettim ve adamlarıma karşı yapılan haksızlığa nihayet verilmesini istedim. Ali meseleyi ele aldı, endişe etmememi söyledi, çarçabuk halledileceğini temin eyledi. Fakat Rüstem, bir rüşvet mukabilinde beni iltizam etmiş gibi görünmek korkusuyla hiç istical göstermiyordu. İşî hâkimin artık şikâyet edecek bir şeyi kalmamış surette halletmek fikrinde idi. Bir miktar altın sikke vererek hâkimin gönlünü almamın en iyi yol olduğunu, yirmi beş duka altının kâfi geleceğini bildirdi. Tavsiyesinden dolayı kendisinde teşekkür ettim ve kendi hatırı için denize kırk duka altını atmamı rica ederse bunu yapmakta tereddüt göstermeyeceğimi, fakat bu meselenin bir para işi olmayıp bir prensip meselesi olduğunu söyledim. Çünkü bir kere adamlarıma tecavüz eden kimselerin böyle bir hareket yüzünden paraya konacakları prensibi kabul edilirse artık buna para yetiştiremezdim. Esvabı eskimeye yüz tutmuş her adam, mukabilinde (karşılığında) para alacağını düşünerek, hizmetçilerime hücum edecekti ve esvabını benden alacağı para ile yenilemeye kalkacaktı. Haysiyetime ve menfaatime bundan mugayir bir hareket olamayacağını anladım. Neticede, hizmetçilerim, bilhassa Ali Paşa'nın tavassutu sayesinde, nezdime iade edildiler.¹⁰⁰

Rüstem Paşa'nın Busbecq'in Osmanlı hazinesi için olumlu bir özellik olarak zikrettiği para konusundaki hassasiyeti ve kısıtlamaları tezkire metinlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Molla Celîlî'nin maaşı İbrahim Paşa zamanında on altı akçe iken ondan sonra vezarete gelen Rüstem Paşa tarafından üç akçeye düşürülmüş, Molla şaşkınlıktan dilsizler gibi sessiz kalmıştır:

MOLLA CELÎLÎ: Ba'z-ı ehl-i vukûf ve izhâr-ı hakla mevsûf 'ukalâdan işitdüm ki mezbûrun vazîfesi İbrâhîm Paşanın zamân-ı vezâretinde on altı 'Osmânî imiş. Mah-be-mâh Murâdiye zevâl'idinden alup harcanur imiş. Rüstem Paşa ki sadr-ı vezârete geçmiş mezbûrun vech-i ma'âşına bu mikdâr yeter diyü üç akçesini ibkâ idüp mâ'adâsını kesmiş. Andan sonra monlâ-yı mezbûra sumt u veleh 'ârız olup bî-zebân gibi sükût itmiş. Yaz ve kış elinden bir yelpâze eksik olmayup harâreti def'ine sa'y eylerimiş.(KÜN.A, 123)

¹⁰⁰ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 270.

XVI. yüzyıl şairlerinden Taşlıcalı Yahya, Hayâlî'ye gösterilen yoğun ilgiden rahatsız olmuş, kendisine o kadar rağbet gösterilmemiş olmasından yakınmıştır. Bu konuda yazmış olduğu kaside Rüstem Paşa'ya ulaştığında paşa kendisine tevliyetler vermiştir. Şairlerden pek hoşlanmadığı bilinen Rüstem Paşa, İbrahim Paşa'nın desteklediği Hayâlî Bey'e karşı Taşlıcalı Yahya'yı himaye etmiş, ancak bu tutumu uzun sürmemiş, verdiği ihsanları geri alarak Taşlıcalı Yahya'yı azlettirmiştir:

YAHYA: Hayâlî ile mu'âraza belki mübâgazasın izhâr semtine gitmişdür. Ol kasîdeyi rikâb-ı şâhiye ithâf itmişdür. Kasîde:

Çekelüm gün gibi ak sancag ile şarka çeri
Kara topraga karalum kiralum surh-seri

Bana olaydı Hayâlîye olan ragbetler
Hak bilür sihr-i helâl eyler idüm şî'r-i teri

Ben erenler nacagıyam ol ışıklar teberi
Ben savaş günü çeriyem ol hemân cerde cerî

Bu kasîde Rüstem Paşa sem'ine vâsıl oldukda ragmen lil-Hayâlî lâ li-hubbi 'Alî Yahyâ Beg'e Ebî Eyyûb-ı Ensârî tevliyetini virüp Van seferinden geldüklerinde Kapluca tevliyetin 'ale'l-'akab Orhan tevliyetin yine fevrî Bolayır tevliyetin sehl zemân geçmedin İstanbul'da Sultân Bâyezîd tevliyetin virdiler. Ba'dehû cüz'î nesneyi şehâne ihsânlarından rücû'a bahâne idüp tevliyetden 'azl ve teftişler itdürüp 'ırsın bezl itdiler. Âhir yigirmi yidi bin akça ze'âmet virüp ceddin hezl itdiler. Hâlâ Tamışvar kaleminde ze'âmetde uç gâzîleriyle gâh gazâ ve gâh garâmetdedür. Sinni dahı şeyhûhetdedür.(AŞÇ.T, 676-677)

Rüstem Paşa'nın devrin şairlerine olan olumsuz bakışıyla ilgili bir diğer anekdot Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde yer almaktadır. XVI. yüzyıl âlim şairlerinden Arabzâde olarak bilinen Kudsî, Sultan Süleyman'ın hocası Hayreddin Efendi'den mülazım olmuş, Semâniye medresesinde müderrislik yapmıştır. Ancak hiç hak

etmediği şekilde, göğün üzerinde olması gerekirken ayaklar altına düşmüş, günahsız olduğu hâlde azledilmiş ve Firavun'dan kaçan Musa gibi Bursa'ya gitmiştir. Ağzından çıkan kimi sözlerin devrin ileri gelenleri ve vezirlerini rahatsız etmesi üzerine Ebussuud Efendi'den danışmend oldu diye bahane ederek Arabzâde'nin namus şişesini kırmışlar, değerini yerle bir etmişlerdir. Sultan Süleyman onun suçsuz ve mazlum olduğunu, bu ateşi körükleyen kişinin Rüstem Paşa olduğunu anlamış, ona kendi medresesini vererek gönlünü almıştır:

KUDSÎ: Kudsî mekân-ı cennet-âşiyân gark-ı deryâ-yı rahmet-i Rahmânî gavnâs-ı 'ummân-ı magfîret-i Subhânî bahr-ı muhît-i kemâl dürr-i deryâ-yı efdâl merhûm 'Arabzâde Efendidür. Nâm-ı ercmendi Mehemeddür. Merhûm Vâ'iz Monlâ 'Arabun ferzend-i 'ilm ü edebidür. Sultân Süleymân Hânun hâcesi olan Hayrû'd-dîn Efendiden mülâzım olup medâris-i 'aliyye ve merâtib-i celiyyeye nâ'il ve tarîk-i pür-tevfîk-i 'ilmde tayy-ı feyâfî ve kat'-ı menâzil iderek medrese-i 'aliyye-i Semâniyyeye vâsıl oldukda nümâyân olan kevâkib-i sa'âdet gârib ü nihân ve şeb-i deycûr-ı mihnetinde nücûm-ı nühûset zâhir ü 'ıyân olup sevâbit-misâl yiri felek-i sâmin iken hâk-ı zilletde ve âdem gibi behîşt-i semâniyyede iken zemîn-i mihnete düşüp bî-cürm ü bî-'isyân mahz-ı zulm ü 'udvânla ol sâhib-i fazl-ı 'azîzi darb u ta'zîr ile 'azl itdüklerinde Mûsîvâr dest-i Ferâ'ine-i civârdan *hâ'ifên yeterakkabu*¹⁰¹ firâr idüp Medyen-i eltâf-ı Hazret-i Deyyânî cûyân oldukda niçe zemân şehr-i Burusada karâr u mekân itmiş idi. Bu denlû mihnet ü 'anâya mübtelâ oldugına bâ'is ol idi ki merhûm-ı merkûmun zât-ı me'âlî-güsteri emr-i ma'rûf ve nehy-i münkerde müsâmaha vü müsâhaleye kâ'il olmayup *in lem yestati' fe bilisânihi*¹⁰² kelâmıyla âmil olmagın zebânından ba'z-ı sudûr u a'yân ve ümerâ-yı dehr ve vüzerâ-yı zemân bî-huzûr-ı rencûr olmuşlar idi. İttifâkân merhûm-ı mezbûr Sahn müderrisi oldukda hazret-i şeyhü'l-islâm müftî'l-enâm kıdve-i 'ulemâ-yı dehrî'l-fâzıl beyn vekâyî'-i Zeyd ü 'Amr dürr-i deryâ-yı vücûd merhûm u magfûrûn-leh Ebu's-su'ûd Efendiden dânişmend oldu diyü bahâne idüp ol bahâne ile perde-i 'ırzını hetk ve şişe-i nâmûsını şikest ve kadr-i refî'lerini bu zulm-i 'âzim ile pest itmişler idi. Ba'dehû sâhib- kırân-ı Rûm Sultân Süleymân-ı me'âlî mersûm merhûm-ı merkûmun bî-günâh u mazlûm idüğün ma'lûm idinüp âh subhgâh-ı Evreng-i Süleymânımız ber-bâd itmesinde iştibâh yokdur diyüp ve

¹⁰¹ Kasas-21 (Musa korka korka etrafı gözetleyerek oradan çıktı).

¹⁰² (Gücü yetmezse diliyle.)

ol âteş-i fitnenün işti'âline bâdî olan Rüstem Paşanın âh-ı sehergâhı ile başa çıkmayacağına âgâh olup *âb refte bâz âyed be-cû* fehvâsı üzerine Sahn medresesine müderris olduktan sonra Sultân Süleymân Hân kendü medresesin ihsân idüp ba'dehû Kâhire-i Tâhire kazâsıyla gonçe-i cinânını gül gibi handân itmiş idi.(KHÇ.T, 698-699)

Rüstem Paşa'nın yerli kaynaklarda zikredilen bu tarz olumsuz karakter özellikleri yabancı kaynaklarda da farklı boyutlarıyla yer almaktadır. Lavigne isimli Fransız sefirinden söz eden Busbecq, bu kısımda da Rüstem Paşa'nın başkalarını rahatsız eden mütecâviz dilini eleştirmektedir:

Lavigne'in öyle açık ve serbest bir ifade tarzı var ki, âdeta vahşiyane ve anıf bir şey. Aklına gelen bir şeyi, karşısındakinin ne kadar hoşuna gitmeyecek olursa olsun, gizlemekten yahut sükûtle geçmekten âciz görünüyor. Bunun neticesinde, Rüstem bile kendisiyle görüşmekten içtinap etmeye başlamıştı. Halbuki başkaları mütecaviz dilinden dolayı Rüstem'in musahabesinden kaçarlardı.¹⁰³

2.8.1.7. Sultan II. Selim, III. Murad ve III. Mehmed Dönemi Vezirleri

2.8.1.7.1. Sinan Paşa

“Koca” lakabıyla bilinen ve Yemen ve Tunus fatihi olarak tanınan Sinan Paşa, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde beş kez sadaratte bulunmuş bir Osmanlı sadrazamıdır.¹⁰⁴ Sinan Paşa, kaynaklarda sık sık anlaşmazlık yaşadığı ifade edilen Lala Mustafa Paşa ile birlikte doğu seferine gönderilmiştir. Gelibolulu Âlî, onların birlikte bu göreve tayin edilip Şii fırkasına hücum etmeyi planladıklarını ancak payitahttan çıkarken gerekli tedbir almadıklarını söylemektedir. Âlî'ye göre bu iki vezir türlü türlü

¹⁰³ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 258.

¹⁰⁴ Mehmet İpşirli, “Koca Sinan Paşa”, **TDVİA**, C. 26, s. 137.

sevdalara kapılarak birbirlerine karşı garezleri yüzünden kavgaya tutuşmuştur. Bu ikisinin de din gayreti ile alakaları olmayıp padişahın tuz ekmek hakkını korumak için de tek söz söylemişlikleri yoktur. İkisi de akrep gibi olan akrabalarını ileri çekmek sevdasıyla inatlaşmış, birbirlerinin aleyhine tezkereler yazarak defalarca Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olan padişahın gönlünü incitmişler, ona keder vermişlerdir:

Lala Mustafa Paşa ve Bağdad ve Şehri-Zol tarafından erfâ'-i vüzerâ vezîr-i râbi' Sinan Paşa ser-dâr-ı memâlik-güşâ ta'yîn olunup murâd-ı şerîfleri zümre-i Revâfızun tarafeynden hücumla 'ac-z-i hâlleri ve cânibeynden tükr-tâz-ı zafer-mevsûmile kemâl-ı hayret ü infî'âlleri olup el-hakk bu tedbîr-i mutlakda isâbet ve feth ü teshîr umûrına kemâ-yenbegî cell-i himmet mukarrer iken müşârün-ileyhimâ ser-dârlar dahi pâ-yı taht-ı 'aliyyeden hurûc ve menâzil-i re'y ü tedbîre vülûc eylemedin dürlü dürlü sevdây-ı hama ve birbirlerine garaz u ta'assubla cidâl ü nizâ' u gavgaya başlayup husûsâ birinün aslâ gayret-i dîniyye vâdîsinde tek ü pûsı ve hakk-ı nân ü nemek-i pâdişâhî sıyânetine müte'allık güft ü gûsı vâkı' olmayup mücerred virmeler almalar hevâsiyle lâ-siyyemâ mânend-i 'akârib olan akâribini ilerü çekmek sevdâsiyle niçe günler nizâ' u 'inâd ve gûnâ-gûn mükârebeler bünyâd itdüklerinden gayri hazret-i şeh-r-yâr-ı dîndâr ki sâye-i hazret-i Kird-gâr ve pîrâye-i 'asâkir-i zafer-kirdârdur. Kirâren ruk'alarla mizâc-ı şerîflerini âzürde kıldılar. Ve mirâren merâret-i kelâm ile şehd-i tab'-ı latîflerine kederler virdiler. (NUS.S, 302)

2.8.1.7.2. Lala Mustafa Paşa

II. Selim'in önce lalası sonra da veziri olan Lala Mustafa Paşa Kıbrıs, Şirvan ve Gürcistan fatihi olarak anılmakta, kaynaklarda akıllı ve tedbirli bir devlet adamı olarak zikredilmektedir.¹⁰⁵ Lala Mustafa Paşa ile bizzat vakit geçirdiğini, onun tüm gizli işlerinden haberdar olduğunu ifade eden Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin*'de

¹⁰⁵ Bekir Kütükoğlu, "Lala Mustafa Paşa", *TDVİA*, C.27, s.73-74.

onun “adem-i tedârik” yani tedbirsizlik neticesinde ortaya çıkan yönetim hatalarını cesur bir tavır içerisinde madde madde sıralamaktadır.

Âlî’ye göre Lala Mustafa Paşa’nın sorumluluğunda gerçekleşen yedi hata söz konusu olmuştur. Bu hatalardan ilki, Paşa’nın daha önce Kıbrıs fethinde hizmet eden Tâc-zâdeler’i Şirvan seferinde de görevlendirmesidir. Âlî, bu kimseleri Müslümanlara eziyet eden, saltanat sırlarına ilişkin uygunsuz hareketleri olan ve güvenilmemesi gereken bir zümre olarak zikretmektedir:

Evvelâ: Mezbûrân Tâc-zâdeler hizmetine ibtilâ Kıbrıs Cezîresi’nde dahi serdâr iken mukaddemâ vâkı’ olmuşdı. Ve anların müslümânlara ezâları ve hısâl-ı zemîmeleri muktezâsınca deprenüp, ‘îrz-ı saltanat ketmine müte’allık olan evzâ’-ı nâ-sezâları kirâren ve mirâren sübût bulmuşdı. (NUS.S, 377)

Âlî, Lala Mustafa Paşa’nın bu hatasını “gaflet ve gabavet” olarak görmekte, onun yenide Tâc-zâdeler’e güvenmesini karısı tarafından aldatılan bir erkeğin onu yeniden nikahına alması gibi bir onursuzluğa benzetmektedir. Ona göre Mustafa Paşa’nın ikinci hatası, Gürcistan’ı temizlemiş, Çıldır sahrasında kızılbaşlara sille vurmuşken bununla yetinip şükretmeyip Şirvan fethine yönelmiş olmasıdır. Bu yaptığı açıkça kusurlu bir harekettir:

Sâniyen: Sene-i ûlâda Tiflîs fethine kanâ’at ve Gürcistân tathîrine cell-i himmet ve Çıldır Sahrâsı’nda surh-serâna tokunan silleye iktifâyla şükr ü minnet lâzım iken Şîrvân fethine müsâre’at ve etrâfında fûrûzân olan âteşi söyündürmedin miyân-ı memâlike ‘azîmet, sû’-i tedbîre bâdî hâlet ve mahz-ı taksîre mü’eddî bir hikâyet idüğü rûşendür. (NUS.S, 378)

Lala Mustafa Paşa Şirvan’a vardığında oradaki sünnet ehli kimseleri Şiilerden korumuş, Aleksandır Han ile iyi ilişkiler kurmuştur. Gelibolulu Âlî’ye göre Paşa’nın

buradaki hatası, yaşlıları, çocukları, hastaları ve ağır yükleri beylerbeyilerden biriyle Anadolu'ya yollamamış olmasıdır. Paşa bunu yapmış olsa Tatar yağmacıları gibi hızlanacak, Aleksandır Han'ı Mirza Ali Bey gibi bir hainin sözü ile salıvermeyecek, yolunu şaşırmış şahın ambarlarındaki mahsuller ile askerin tedarikini görecek ve bahar gelene dek o sahillerde mutlu günler geçirilecektir:

Sâlisen: Çünkü Mülk-i Şîrvân'a muvâsalat ve andağı ehl-i sünnet ve cemâ'ati Revâfızdan himâyet ve Aleksandır Hân ve Şemhâl taraflarından 'arz-ı ihlâs ü mütâbe'at vâkı' olmuşdı. Muktezâ-yı re'y-i münîr ve müsted'â-i tedbîr-i dil-pezîr bu idi ki, pîrân ü etfâl ve merzâ vü eskâl beglerbegilerden biriyle 'Arz-ı Rûm'a irsâl oluna ve kendüler, gâret-gerân-ı Tâtâr gibi sebûk-bâr kalup ve Aleksandır Hân'ı Mirzâ 'Ali Beg gibi hayin sözi ile salıvirmeyüp eyyâm-ı bahâra dek ol sevâhilde âsûdelikleri ve şâh-ı gümrâhun anbârları gallâtından ve üç yıldan berü ahâli-i Şîrvân üzerindeki mahsûlâtından leşkerün zâd ü zevâdelerini ve mevâciblerini tedârikle kâr-âzmûdelikleri mukarrer ola. (NUS.S, 378)

Âlî, Lala Mustafa Paşa'nın dördüncü hatasını satranç terimleri kullanarak açıklamaktadır. Paşa gereken hazırlıkları yapmadığı ve tedbir almadığı için piyonlarını (askerleri) açmaz hamlesiyle şah evine sürememiştir:

Râbî'an: Çünkü bu tedârükler görölmedi. Ve ahâli-i islâmın nat'-ı gazâdaki ferzâneleri süvâr ü piyâde leşkerle açmazdan şâh evine sürölmedi. (NUS.S, 379)

Paşa'nın beşinci hatası casuslarla ilgilidir. Âlî'ye göre Lala Mustafa Paşa sözüne sadık casuslar kullanmamış, düşmanların tedarik ve tedbirlerini bilememiştir. Böylesi bir durumda fetih ve zafer görölmeyecek, öncü askerler bir netice elde edemeyecektir:

Hâmisen: Ma-dâm ki, sâdiku'l-kavl câsûslar kullanılmaya ve a'dâ-i bed-kirdârun tedârük ü tedâbîr-i fâsîdeleri bilinmeye. Mühimmât-ı feth ü zafer ne vechile görölür ve mukaddemât-ı leşker ne makûle fâyiheyi müntic olur? (NUS.S, 379)

Gelibolulu Âlî'nin zikrettiği altıncı hata, seferin ikinci senesinde atlar otladıktan sonra bir aydan uzun bir müddet Erzurum'da beklenip Kars üzerine yönelmede geç kalınmasıdır. Bu durum hem beylerbeylerinin Erzurum etrafında dolaşmasına hem de şevkle gelen askerlerin günden güne şevkinin kırılmasına yol açmıştır. Bununla birlikte Kars'ta kış bastırınca Gürcistan tedarikine ulaşmada gaziler âciz kalmış, Tatar hanı ile görüşülememiş, asker arasında nifak çıkararak fetret ve karışıklık baş göstermiştir. Kars ve Gürcistan arası bir haftalık mesafe olmasına karşın yanlış tedbirler alındığı için bir araya gelmek mümkün olamamıştır:

Sâdisen: Sene-i sâniyedeki nihâyetsüz teklîfât ü temennisi ve atlar çayırladukdan sonra bir aydan ziyâde 'Arz-ı Rûm'da turulub, Kars üzerine teveccühde te'ennîsi ve beglerbegilerin ekseri etrâf-ı 'Arz-ı Rûm'da intizârla çegzinüp ceng ü cidâle teşevvukla gelen 'askerün günden güne tedennîsi, Felâ cerem binâ-i Kars'dan sonra kış basub Gürcistân tedârükine mübâşeretde guzâtun 'acz-i küllîsi, husûsâ Hân-ı Tâtâr'la mülâkâta tevakkufları muhâl olup, kemâl-ı tefrîka ile her birinün te'ezzîsi her cihetle sebeb-i ihtilâl ve bâ'is-i fetret ü irtihâl olup, Kars'la Gürcistân beyni bir heftelik menzil iken sû-i tedbîrle tedârüki mâni'atü'l-cem' oldu. (NUS.S, 380)

Gelibolulu Âlî nezdinde Lala Mustafa Paşa'nın yedinci hatası ise Tiflis'e üç sefer asker gönderilmesinin yarattığı sonuçlar üzerinedir. İlk seferde bütün hazırlıklar görülebilecekken ikinci ve üçüncü seferler yüzünden askerlerde karışıklık baş göstermiş, komutanlar sözlerinde kararlı olmayıp geceden geceye hüküm değiştirmişler, bu değişiklikler gazilerin gözünün açılmasına sebep olmuştur. Hatta karışıklık öyle bir aşamaya gelmiştir ki askerlerden kime sorulsa "biz gitmeyiz" deme cesaretini göstermeye başlamışlardır:

Sâbi'an: Tiflis'e üç nevbet leşker irsâli ve gönderilen ümerâ ve sipâhun huzû-ı nefsâniyye ile tebdîl-i bî-me'âli ve nevbet-i ûlâda cümle tedârüki müyesser iken, sâni ve sâlisle ihtilâli ve kendüler hükminde sâbit-kadem olmayup, geceden geceye her

hükümün şekl-i âhara intikâli guzâtun yüzi gözi açılmasına sebep olmuşdı. Ve kime teklif olunsa, “biz gitmeziz” dimege gürce bulmuşdı. (NUS.S, 380-381)

Lala Mustafa Paşa, yabancı yazarların eserlerinde ise Kıbrıs’ın fethedilmesi esnasında gözünü kan bürümüş, sözünde durmayarak pek çok günahsız kişiyi öldüren ve işkence eden biri olarak tarif edilmektedir.¹⁰⁶

2.8.1.7.3. Mesih Paşa

Beş yıldan uzun bir süre Mısır’da beylerbeyilik vazifesi yapmış olan III. Murad dönemi sadrazamlarından “Hadım” lakaplı Mesih Paşa kaynaklarda, huzurlu bir ortam yaratarak Mısır’ı asâyîş altına alması yönüyle zikredilmektedir.¹⁰⁷ Gelibolulu Âlî, *Nushatü’s-Selâtin*’de Mesih Paşa’nın kendisine iftira attığını söyleyerek onun hakkında son derece olumsuz ifadeler kullanmaktadır.

Âlî’nin başından geçen bu hadiseye göre devlet hazinesine borçlu olan bir kimse, zor durumda kalmış ve Âlî’nin zimmetine birkaç yüz altın beylik akçeden borç verdim diye yazmıştır. Sonradan bu kişinin zor durumu sona erip eline para geçmiş ancak Âlî’ye rast gelemeden vefat etmiş, para Âlî’nin üzerinde kalmış, ondan talep edilmiştir. Bu hadise ile ilgili Mesih Paşa’nın Firavun nefsinin kendisine iftira ettiğini düşünen Âlî, parayı geri ödemesi gerekliliği şer’î hükümlerle buyurulduğu takdirde ödeyeceğini bildirmiştir. Buna çok sinirlenen Paşa, “Benim hayalarımı şeriat emri ile çıkarmadılar ki ben de bu işi şeriat emriyle yapayım” diyerek kibirlenir:

¹⁰⁶ Micheal Heberer, *Osmanlı’da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer’in Anıları 1585-1588*, (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 96.

¹⁰⁷ Şefaattin Deniz, “Mesih Paşa, Hadım”, *TDVİA*, C. Ek-2, s. 257.

Hattâ bu hakîre vâkı' oldu ki, mâl-ı mîrîye medyûn olanlardan biri, hîn-i müzayakada kendüyi halâs için bizim zimmetümüze bir kaç yüz altun beglik akçadan karz virdüm, deyu yazup ba'dehu, eline akçe girdükde yine bizüm 'ilmümüz müte'allık olmadın edâ iderin, sezüp hâlâ ki, tahmîni rast gelmedin fevt olup, meblag-ı merkûm büzüm üstümüzde bulunmagla, bizden taleb olundukda hizmet-i mezbûreye me'mûr Mesih Paşa ki, Eyâlet-i Mısır'dan neşv ü nemâ bulup sadr-ı vezâretle kadri mu'allâ olmuşdı. "Her çend ki, bu husûs nefis-i Fir'avn'ı bize iftirâ ve mîrîden deyn aldugumuz mahz-ı dürûg u bî-ma'nâdur. Fe-emmâ emr-i şer'e kâtil ol vechile buyurılırsa edâsına müsta'cil" didükde hâşâ sümme hâşâ kelime-i küfre ictirâ idüp "Benim hayâlarımı şer' ile çıkarmadılar ki ben böyle umûr şer'ile görem ve bana öyle fermân olunmadı ki, ma'kûlla maslahat bitürem," deyu gâh-ı bî-gâh hayâlıgla, hayâları ihrâcını zikr etdi ve gâh nefis-i Fir'avnini dahi mürde kıyâs idüp, tekebbür ü tecebbür tarîkına 'azîmet itdi. (NUS.S, 394)

Âlî'ye göre Mesih Paşa kendi başına buyruk hareket eden zalim bir kimsedir. Kemal sahibi kimseleri hapsedip eziyet çektirmek, kadılar ve valiler zümresini azarlamak ve cefa çektirmek onun için farzdır. Hz. İsa'nın nasıl ki ölülere diriltme vasfı varsa Mesih Paşa da insanları zulümle öldürme vasfı olduğu bilinmektedir:

Hakkâ bir zâlim-i hodrâ idi ki, ashâb-ı kemâlâta habs ü ezâ ve kudât ü vülât zümresine ta'zîr ü cefâ zu'm-ı fâsidince farz-ı vâcibü'l-edâyı ve Hazret-i Mesih ihyâ-i emvâtla mevsûf olduğu gibi ol Mesih zulm ü sarîh ile âdemler öldürmesiyle ma'rûfıdi. (NUS.S, 394)

2.8.1.7.4. Şemsî Ahmed Paşa

Gelibolulu Âlî'nin eleştiri oklarına hedef olmuş bir diğer kişi, Kanuni Sultan Süleyman'ın Zigetvar seferine Rumeli beylerbeyi sıfatıyla katılan, II. Selim ve III. Murad dönemi vezirlerinden Şemsî Ahmed Paşa'dır.¹⁰⁸ Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinde padişahla sohbet eden, onunla vakit geçiren kimselerde olması ve olmaması

¹⁰⁸ Erhan Afyoncu, "Şemsî Ahmed Paşa", *TDVİA*, C.38, s.528.

gereken özellikleri zikretmiş, bu bölümde Şemsî Ahmed Paşa ile ilgili eleştirilerini dile getirmiştir.

Âlî, Şemsî Ahmed Paşa'nın isminden hareketle onunla ilgili ironik eleştirilerde bulunur. İsmi Şemsî olmasına rağmen onun aydınlığı ve ışığı belli belirsizdir. Üç padişah dönemi görmesi, hepsiyle sohbet etmesi sonucunda eserlerinin ışığının dünyayı sarması gerekirken onun güneşini görmüş kimse yoktur:

Bu zümre-i sa'idenün biri dahi merhûm Şemsî Paşa idi ki, beydâ-i himmetinin nesîm-i eseri nâ-paydâ ve çirâğ-ı devletinün pertev-i münevverî şu'le-i şem'-i mürde gibi ne bellü mün'adim ve ne bellü hüveydâ idi. Üç pâdişâh-ı 'izzet-dest-gâhla mücâleset ve mahâfil-i sa'âdet-menziletlerinde kemâ-yenbegi musâhabet idüp Şemsîliğine göre envâr-ı âsârı dünyâyı tutmak gerekdi. Hâlâ ki, pertevin görmüş kimesne yoktur. (NUS.S, 318)

Şemsî Ahmed Paşa, Gelibolulu Âlî nezdinde tabiatında iyilik ve yardımseverlik bulunmayan, güzel ahlaktan mahrum, fesat ve kıskanç bir kimsedir. Âlî, Paşa'nın bu hâline delil olarak kendisinin menfaatlerinden hissedar olmamasını örnek vermektedir. Faziletli ve yüce kimselerin meclisinde bade ve mezeler dönüp durmakta iken Şemsî Ahmed Paşa kendisine soğuk sözler söylemiş, hatta Âlî mahlasını değiştirmesini, kendisine yeni bir mahlas verilmesini teklif etme cüretinde bulunmuştur. Bu teklifi Paşa'nın kıskançlığına bağlayan Gelibolulu Âlî, bu kadar divan yazıp belagat dolu eserler vücuda getiren bir kimsenin mahlasının değiştirilmesinin ne denli imkânsız olduğunu vurgulamıştır:

Hakkâ cibilletinde lutf ü kerem mermûz ve tabî'atında mürüvvet ü himem merkûz olmadukdan gayri hıkd ü hasedle de mezmûm ve fevâ'id-i ahlâk-ı haseneden mahrûm olduğuna bu mefhûm dahi delîl-i ma'lûmdur ki bu hakîr-i bî-mıkdâr kendinün ni'met-i menfa'atinden hisse-dâr olmaduğum zâhir ve mecâlis-i efâzıl ü e'âlîde ke's-i bâde ve

nukl-i âmâde gibi ânen fe-ânen sâyir ü dâyir iken kelâm-ı bâride dahi cür'et idüp bir gün suret-i iltifâtta 'ikd-i hıkdini kemâl-ı istihkâmıla isbât eyleyüp Mahlas-ı 'Âlî bu muhlise lutf-ı edâdan hâlî gelüb hâtıruma lâyh olur ki, bu mahlasdan sizi halâs idem ve tebdîli için emr-i 'âlî ısdâr idüp ve tecdîd-i mahlasla zâtunızı makbûl-ı 'âmm ü hâss idem" dedükde bu nâ-tüvân mahlasda teyemmün lâzım idüğini beyân ve lafz-ı 'Âlî remz-i tashîfden 'ârî olduğunu îzâh ü 'iyân itdükden sonra, bu mertebede tekâmîl-i dîvân ve tasnîfât-ı belâgat-nişân iden suhen-dânun mahlası tagyîr ve lefz-ı âharla ta'bîr olunmak niçe vechile muhâldür. (NUS.S, 318-319)

2.8.1.7.5. Ferhad Paşa

Ferhad Paşa, Zigetvar seferinde Kanuni Sultan Süleyman'ın yanında bulunmuş, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinde vezirlik yapmıştır.¹⁰⁹ Sinan Paşa ile olan husumetleriyle bilinen ve sonunda öldürülen Ferhad Paşa, Gelibolulu Âlî'nin sert bir dille eleştirdiği kimseler arasındadır.

Âlî sözlerine, Ferhad Paşa'nın yedi yıl hizmetinde bulunduğunu, onu yakından tanıdığını, bu konuda yalan söylemediğini ve iftira etmediğini vurgulayarak başlamaktadır. Gelibolulu Âlî, Paşa'nın adalet anlayışına değinerek yanlış karar verdiği bir olayı anlatır. Bu olaya göre Bosna sancağının Saray şehrinden biri zulme uğradığını, eşyalarının çalındığını, bunu yapan kimseyi de tanıdığını söylemiştir. Ferhad Paşa, bu olayın akabinde şer'î hükümlere başvurmadan şikayet edilen kişiye işkence ettirmiş, elinde bir kanıt olmadan, adil şahitler dinlemeden elinin kesilmesine hükmetmiş, bu hâlde akıllanması için tüm şehri dolaştırmıştır. Şehrin ileri gelenlerinin fikirlerini dikkate almayan ve fikrinden dönmeyen Paşa, ertesi gün gerçek hırsızın

¹⁰⁹ Mehmet İpşirli, "Ferhad Paşa", *TDVİA*, C.12, s. 383-384.

ortaya çıkması ile büyük küçük herkese karşı mahcup olmuş, konunun üstünü kapatmak istemiştir:

İmdi Hakk celle ve ‘alâ ‘alîm ü dâna ve habîr ü basîr ü bînâdur ki, hâşa sümme hâşâ bu bâbda kizb ü iftirâ ihtiyâr olunmayup, sâbıkâ mîr-i müşârün-ileyhe yedi yıl hem-râh ve hidemât-ı mebrûre-i husrevâneye me’mûr olan zu’mâdan bir sâdıkü’l-kavl-i izid-güvâh iken mezbûrun ‘adâletine bu vechile vukûf bulunmuşdur ki, mahâyif teftîşine me’mûr ve Livâ’-i Bosna’nun ıslâhına bâzilü’l-makdûr oldukda şehr-i Sarây’dan bir bî-dâd ‘arz-ı tazallum ü bî-dâd ve ba’z-ı esbâbum serika olundu deyu feryâd ve hem-civârlarından birini muzannimdür deyu îrâd itdükde şer’-i şerîfe mürâce’atsuz ve pençe-i şikencedeki ikrâriyle iktifâ idüp şühûd-ı ‘udûl ü hüccetsiz bi-lâ terâhî mezbûra siyâset-i eşed, ya’nî ki, kat’-ı yed emreyledi ve dest-i bürîdesini ol bir eline virüp, “İl vilâyet dahi bilsün” deyu şehri devr itdürdi. Aslâ a’yân-ı şehrün şahâdetine kulak tutmadı ve “Bu sârık olduğına ‘ilmüm müte’allık oldu” deyu iddi’âsından dönmedi. Felâ cerem irtesi sârık kim idügi ma’lûm oldu. Ve i’tirâfından gayri elinde esbâb-ı masrûk dahi bulundu. Mîr-i nâm-dâr ise şerm-sâr-ı diyâr ve haclet-zede-i kibâr ü sıgar olup “Sana dest-gîr olayın ve hâlüne münâsip dirlikle elün alup seni kaldurayın” deyu va’delere başladı. (NUS.S, 349-350)

Âlî, adalet anlayışından sonra Ferhad Paşa’nın emanet anlayışını da eleştirmektedir. Paşa, Kili’de komutan iken üç binden fazla olan askerin artması için çoğunluğu kâfir olan bir bölük kötü kimseye hiç gerek olmadığı hâlde bin flori yevmiye vermeye başlamıştır. Âlî lüzumsuz yere yapılan bu hareketi devlet hazinesine yapılmış açık bir zulüm olarak görmektedir:

Ve emâneti bu tarîkledür ki, Kili’de mîr-livâ iken üç binden ziyâde neferün izdiyâdına mücerred dâd-istâd için ekseri keferi bir bölük fecerenün küllî yevmiyyelerle husûl-ı murâdına mürtekib olup, hiç lâzım degülken bin flori yevmiyye ile beytü’l-mâl-ı müslimîne gadr-i sahîh itdi. Ve zevâyid-i mahz iken bunca ihrâcât-ı nâ-mahsûreye sa’y-i sarîh itdi. (NUS.S, 350)

Gelibolulu Âlî, Ferhad Paşa’nın cesaret yönünü de eleştirmektedir. Yedi yıl boyunca kendisine yoldaşlık yapmış olan Müslüman gaziler ve mücahitler sabah

akşam gaza emrine âmâde iken Paşa, yedi yılda bir kere bile ceng yüzü görmemiş, bir kez olsun savaş meydanında ok atmaya çıkmamıştır. Üstelik, senede üç dört defa defterler gönderip kendisine yoldaşlık eden gazilerin saygı duymasını beklemekte, kendisini savaş meydanının Haydar-ı Kerrâr'ı gibi görmekte ve göstermektedir:

Şecâ'ati bu vechile idi ki, yedi yıl kendüye hem-râh olup, guzât-ı müslimîn ve zümre-i mücâhidîn subh ü şâm cihâd ü gazâ emrine imtisâl-i tâmm üzre iken mîr-i mûmâ-ileyh zikr olunan yedi yılda ne bir kerre ceng yüzi gördi ve ne bir def'a meydân-ı vegâda tîr-i âmâlına menzile ırgördü. Fe-emmâ her senede üç dört def'a defterler göndermek ve yoldâşlıkda bulunan guzâtun ri'âyetlerini ricâ eylemek ki vâkı' olurdu. Ekserinde kendüyi ser-dâr ve meydân-ı heycâda mânend-i Hayder-i Kerrâr bildürüp hilâf-ı hâl, kelimât-ı bî-me'âl ile karîn-i rağbet ü iclâl kılınurdu. (NUS.S, 350-351)

2.8.2. Beyler

Türklerde çok eski bir unvan olarak kullanılan bey sözcüğü, bir beyliğin yahut sancak gibi belirli bir bölgenin başındaki kimseyi ifade edebildiği gibi bazen de genel anlamıyla ileri gelen bir devlet büyüğünü ifade edebilmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında padişahların da bey ünvanını kullandığı görülmektedir. Bu başlıkta incelediğimiz örnekler, padişah yahut vezir haricindeki beyleri ihtiva etmektedir.

İsim verilerek yapılan eleştirilerin yanı sıra eserlerde beylerin zulmedicilik veya uygunsuz söz söyleme yönleri ile ilgili isim verilmeden yapılan genel eleştiriler olduğu da görülmektedir. XVI. yüzyılda yaşamış olan Ramazanoğulları beyi Pîrî Paşa, bizzat doğduğu memleket olan Adana ilindeki imâretlerin hâlini merak eden, ne vaziyette olduklarını sormadan duramayan bir kimsedir. Adana'nın bazı beylerin zulmünden ötürü harap hâlde olduğunu işittiğinde hemen orayı tamir etmek isteyen Pîrî Paşa,

sonrasında aslî vatanına dönmek isteyerek Adana sancağına talip olur ve oranın imarı için uğraşır:

PÎRÎ PAŞA: Müşârünileyhün şehr-i Adana mevlid-i latîfleri olmagın gâh u bî-gâh şehr-i mezbûrda olan 'imârâtun ahvâlin tecessüs ve ne hâlde idügin su'âl itmeden hâlî olmazlar imiş ve ba'zı beglerün zulm ü töhmedisinden harâb u bî-tâb olmag üzredür diyü mesmû'-ı şerîfleri olmuş hemân nûr-ı merhamet ve ziyâ-yı 'atûfet ile ol me'vâ-yı ferâh-bahş ve ol cây-i dil-keşi ta'mîr ve her kûşesinde bir temâşâgâh-ı dil-pezîr ü pür-safâ itmek müdde'â itmişler. Mahabbet-i vatan-ı aslî bir hadde gönlünde gâlib imiş ki mezbûr şehirde sancaga tâlib olup pâdişâh-ı câh u celâl dergâhına 'arz-ı hâl isâl itmiş. Ol dergâhda 'arzı makbûl ve murâdâta vüsûl bulmuş. On dört kerre yüz bin akçe ile beg olmuşlar.(AHD.T, 107)

Beylerle ilgili Ahdî Tezkiresi'nde karşımıza çıkan bir diğer olumsuz eleştiri de Zuhûrî ile ilgili bölümdedir. Henüz genç bir şair olan Zuhûrî, III. Murad'ın Şam'a adaletnâme göndermesi üzerine bir beyit yazmış, oradaki beye artık adaletnâmenin gelişiyile zulmün bittiğini söylemiştir. Adaletnâmeler, devlet görevlilerinin görevlerini kötüye kullanmasını engellemek amaçlı padişah tarafından gönderilen fermanlardır. Padişah bizzat Şam'da olanlara müdahale etmekte, devlet görevlilerinin haksız uygulamalarına karşı halkı korumaktadır:

ZUHÛRÎ: Sipâhda ze'âmete mutasarrıf ve envâ'-ı ma'ârif vâkıf on sekiz yaşında olup pâdişâh-ı 'adl ü dâd a'nî Sultân Murâd diyâr-ı Şâm'a 'adâlet-nâme irsâl itdükde bu matla'-ı pür-hayâli netâyic-i tab'ından zuhûra getürmüşdür. Matla' :

İrişdi şeh Murâd eyyâmı 'âlem kâme gelmişdür
Begüm zulm itme 'uşşâka 'adâlet-nâme gelmişdür(AHD.T, 410-411)

Tâcü't-Tevârih'te ise hadsizlik yönüyle eleştirilen bir bey söz konusu edilmiştir. Sultan Selim'in tahta çıkışı, öncesinde meydana gelen hadiseler dolayısıyla bir hayli

olaylı olmuş, bu noktada yeniçeriler etkin bir rol oynamış,¹¹⁰ padişah da divanda yeniçerilere sayısız ihsanlarda bulunmuştur. Bu ihsanı gören beylerden biri, “Belki bize de terakki gerektir” diyerek haddini aşan cümleler sarfetmiş, yeni padişah bunun üzerine ibret olması için boynunu vurdurmuştur. (TAC.T4, 98)

2.8.2.1. Lala Şahin Paşa

İlk Osmanlı beylerbeyi olarak nitelendirilen Lala Şahin Paşa, XIV. yüzyılda yaşamış, I.Murad’a lalalık yapmış ve Edirne’nin fethinde çok önemli rol oynamıştır. Lala Şahin, Sırp Sındığı savaşının ardından gerçekleşen beklenmedik parlak zaferin kendisine değil de Hacı İlbeyi’ne nasip olması karşısında haset ederek hüznlenmiş, bu kıskançlık hissiyle Hacı İlbeyi’ni zehirleyerek öldürmüştür. (TAC.T1, 127)

2.8.2.2. Mezit Bey

Mezit Bey, II. Murad dönemi Alacahisar sancak beyidir.¹¹¹ Padişah, Eflak diyarına kuvvetleri ile birlikte Mezit Bey’i gönderir. Mezit Bey, Eflak ülkesine varıp karşı koyanları tepeledikten sonra ganimet toplama zamanı geldi diyerek askerlere dört bir yana dağılmaları için izin verir. Hoca Sadeddin’e göre Mezit Bey, büyük bir gaflet ve gururla hareket ederek gerekli tedbirleri almada ihmalkârlık göstermiş, yanında çok az asker bırakmıştır. Nefsinin hevâsına uyup keyif çatarken, Engürüs kralının Eflak beyi

¹¹⁰ Bkz: II. Bölüm, “Yeniçeriler”

¹¹¹ Cebe Özer, “Mezid Bey Camii”, **TDVİA**, C. 29, s. 543.

ile birleşir ve askerlerin etrafta dağınık olmasını fırsat bilerek Mezit Bey'in etrafını sararak onu öldürürler. (TAC.T2, 201-202)

2.8.2.3. Mirza Çâpük

Gürcistan beylerinden Mirza Çâpük, Sultan Selim'e bağlılığını bildirmiş, İran seferinde orduya yiyecek ve azık göndermekle görevlendirilmiştir. Ancak Kars'tan Gürcistan sınırına gelindiğinde anlaşmada öngörülen azık gönderilmemiş, asker perişan olmuş, yollarda donarak ölmüştür. Mirza Çâpük'ün beceriksizlik ile zahire göndermede gecikmesi padişahı çok kızdırmış, bunun üzerine Mirza, memleketinin tüm buğdayını ve zahiresini Selim'in otağına göndermiş, gecikmeden dolayı özürler dilemiştir. (TAC.T4, 228)

2.8.2.4. Demirhan Bey

Kaynaklarda Aclan Bey olarak da geçen Demirhan Bey, Balıkesir ve Çanakkale dolaylarında kurulan Karesioğulları Beyliğinin kurucusu Karası Bey'in oğludur. Orhan Bey döneminde, Karesi yöresindeki kâfir beyleri Osmanlıya bağlılıklarını bildirince Sultan Orhan, Karesi Beyliği'nin hükümet merkezi Balıkesir şehrine doğru yürümüştü, bunu duyan beyliğin başındaki Demirhan Bey, Balıkesir'den kaçarak kendisini Bergama kalesine kapatmıştır. Bunun üzerine Sultan Orhan, Demirhan Bey'in kardeşi Tursun Bey'e yasalara göre hareket etmek ve halkın huzurunu korumak gerektiğini, ülkenin ileri gelenlerinin beyliğin başına onun geçmesini istediğini, abisiyle barışı sağlama yolunda hareket ederek kardeşliğini pekiştirmesinin uygun

olacağını söyler. Tursun Bey ise buyruğa uyar ve kardeşlik duygusuna kapılarak, hiçbir tedbir almadan hisar altına gider. Ancak şefkatsiz, kötü huylu, fesat kardeşi bu güveni suistimâl ederek onu okla öldürür. Karesi halkı, çok sevdikleri şehzadenin bu şekilde öldürülmüş olmasına çok üzülürler, Sultan Orhan'ın otağında feryat ve figan ederler. Bu olay sonrasında Karesi Beyliği kendiliğinden Osmanlıya bağlanmış olur ancak Tursun Bey'in kardeşi tarafından böylesine günahsız şekilde öldürülüşü Sultan Orhan'ın gönlünü fazlasıyla kırmış, neşe dolu gözlerini kurutmuştur. (TAC.T1, 81-82)

2.8.2.5. Karamanoğlu Ali Bey

Karamanoğulları, Oğuzların Afşar boyuna mensup olup adlarını mensup oldukları Karaman oymağından almışlardır.¹¹² Tarih kitaplarında Osmanlı Devleti'nin sınırlarını genişletmesine paralel olarak, aleyhe hareket eden beylerden ve beyliklerden I. Murad dönemi ile birlikte bahsedilmeye başlanmaktadır. Bu beyliklerin en başında, uzun yıllar Osmanlı Devleti'ni uğraştıran, tarihçilere göre her seferinde deyim yerindeyse sırtından vuran Karamanoğulları gelmektedir. Beyliğin genel eleştirisi ve karakteristik özellikleri yanında Karaman Beyleri de tarih kitaplarında ayrı bir eleştiri alanı oluşturmuş durumdadır.

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*'te Orhan Gazi'nin ölümü üzerine tahta geçen Sultan Murad'ın Rumeli'ye yönelmesinden bahsettiği satırların hemen ardından Anadolu'daki durumdan söz etmekte ve Karaman beyleriyle ilgili eleştiride

¹¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri**, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.1.

bulunmaktadır. Murad'ın Gelibolu'ya yöneldiğini öğrenen Karaman beyleri ile Küçük Ermenistan ve çevresinde yaşayan bazı kötü niyetli beyler, Osmanlı topraklarını yağmalamak emelinde bulundukları için bir araya gelip bazı gizli kararlar ve tedbirler alırlar. Hoca Sadeddin, bu beylerin diğer azgın topluluklarla bir araya gelerek İslam ülkelerine zarar vermek maksadıyla İznik ve Bursa üzerine yürümeye başladıklarını, şeytan takımıyla dil ve gönül birliği içerisinde olduklarını söylemektedir. (TAC.T1, 109-110)

Sultan Murad, temiz inancı ve iyi yüreğinin saflığı dolayısıyla Karamanoğlu'na güvenmiş, bağlılık yolunda içi ve dışının bir olduğunu sanmış, geçmişte yaptığı küstahlığa karşılık öç alma yoluna gitmemiştir. Hatta, onu akrabalık bağı ile baştacı etmiş, kızı Nefise Melek Hatun'u, Karamanoğlu Halil Bey'in oğlu Alaeddin Ali Sultan'la evlendirmiştir. Ancak bir müddet sonra Hamidili hududundan can sıkıcı haberler gelmeye başlamıştır. Karamanoğlu haddini aşarak Hamidoğlu'ndan satın alınıp padişahın yönetimine geçen toprakları yağma ve talana kalkışmış, isyan bayrağını açmıştır. Bu duruma kederlenen Sultan, fesat ateşini söndürmek için yola çıkar. Veziriazam Çandarlı Ali Paşa'nın da Karamanoğlu'nun yaptığı dönecliğin kabul edilemez olduğuna dair ihtarlarıyla Sultan, mümin kişinin aynı taşla bir kez daha dağlanmayacağını, yılanın zararını onu savmakla giderilmeyeceğini ve akrebe yakın olanın panzehir taşıması gerektiğini kabul ederek öç almayı kararlaştırmıştır. Osmanlı ordusu Karamanoğullarını yenilgiye uğratmış, Ali Bey, beyliğin çöküşünden perişan ve tuttuğu yolan pişman bir şekilde padişahın kızı olan hatununu hünkârın otağına göndermiştir. Ancak Sultan Murat merhametinden ötürü kızının gözyaşlarına, yalvarıp

yakarmalarına dayanamamış, sütü bozuk damadının edepsizce davranışlarını ve kusurlarını af yoluna giderek hatalarını bir kalemde silmiş, yine Karaman ülkesini yönetmesine izin vermiştir. (TAC.T1, 159-166)

Hoca Sadeddin'in geçmişten bu yana Osmanoğullarının kötülüğünü isteyenlerden biri olarak tanımladığı Karamanoğlu, Sultan Yıldırım Bayezit devrine geldiğinde yeniden hoşla gitmeyen tutumlar sergilemeye, halka eziyet ederek saldırganlık yapmaya, Hamidili'ne zararlar vermeye devam eder. Tüm bunlara ek olarak Karaman beyinin, Aydın, Saruhan ve Menteşe beyleriyle de işbirliği içerisinde olduğu öğrenilmiştir. Sultan Bayezid, beylerine talimat vererek çok dikkatli olmaları ve sözü edilen ülkeleri eksiksiz bir şekilde Osmanlı topraklarına katmaları gerektiğini bildirir. (TAC.T1, 194) Ancak Hamidili yöresinden feryatçıların gelerek Sultan Bayezid'e Karamanoğlu Ali Bey'in yaptığı zulümleri anlatması üzerine padişah bizzat Karaman'a sefer düzenler. (TAC.T1, 197)

Karamanoğullarını bozguna uğratan Sultan Bayezid, Ali Bey'in oğlu Mehmet Bey'i Bursa zindanına hapsetmek üzere gönderir, Ali Bey'i ise Karaman topraklarının ele geçirilmesini hızlandırmak için Timurtaş Paşa'ya teslim eder. Ancak Timurtaş Paşa geçmişte Karamanoğlu Ali Bey'in yaptıklarına karşılık öç alarak padişahın izni olmadan onu öldürtür. Bunu, padişahın iyilik damarlarının kabarmasından, bu Yezid yaradılışlı, kıskanç, haset kişiye bir kez daha inanmasından, atasının yolunu tutarak Karamanoğlu'nu affetmesinden korktuğu için yaptığını söyler. (TAC.T1, 202-203)

2.8.2.6. Karamanoğlu Mehmet Bey

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*'te Karamanlıları yaradılışları gereği and ve sözlerinde döneke, davranışlarında kaypak insanlar olarak tanımlamaktadır. Çelebi Mehmet tahta geçtikten sonra Rumeli'ye doğru sefer düzenlediğinde Karamanoğlu Mehmet Bey, tıpkı babası gibi fesatça davranarak Osmanlı topraklarında kargaşa çıkarmaya, halka zarar ve ziyan vermeye başlamış, yağma ve vurgun için Bursa'ya doğru yönelmiştir. (TAC.T2, 78) Çelebi Mehmet, Karamanoğlu'nun yaptıklarından duyduğu üzüntü ve kederle hastalanarak günden güne kötüleşmiş, ne kadar ilaç yapıldıysa fayda etmemiştir. Padişahın, tecrübeli bir hekim olarak Germiyan'dan getirilen Şeyhî ile tanışması, bu vesileyle gerçekleşmiştir. Şeyhî, padişahın zayıf düşmesini bedenen değil ruhen geçirdiği sıkıntılara bağlamış, ancak kısa zamanda bu sıkıntıların bitip sevinçli haberlerin geleceğini müjdelemiştir. (TAC.T2, 84-87) Gerçekten de kısa süre içerisinde Karamanoğlu Mehmet Bey'in yakalandığı haberi padişahın katına ulaşmıştır. Çelebi Mehmet, Karamanoğlu'na şimdiye kadar yaptıkları tüm kötülükler ve döneklikler için sert sözler söylese de Mehmet Bey'in yalvararak tövbe ve yeniden bağlılık yeminleri etmesiyle onu affetmiştir.

Karamanoğlu Mehmet Bey, Sultan Murad zamanına gelindiğinde Tekeoğlu Osman Çelebi ile işbirliği yapıp Antalya kalesini kuşatmaya kalkınca yakalanmış ve öldürülmüştür. Hoca Sadeddin, Mehmet Bey'in sultanlardan pek çok lütuf görmüşken sürekli Osmanlı soyunun temellerini yıkmaya çabalayan, sözünü tutmayan, Osmanlının ikbalini kör bir testereyle kesmeye çalışan biri olarak tanımlar. (TAC.T2, 154)

2.8.2.7. Karamanoğlu İbrahim Bey

Karamanoğlu Mehmet Bey'in ölümünün ardından devletin başına geçen İbrahim Bey, Osmanlı askerlerinin Eflak diyarında almış olduğu yenilgileri fırsat bilerek¹¹³ çevresindeki topraklara saldırmaya ve buralarda yaşayan insanlara zarar vermeye başlamıştır. Damadı olan Turgutoğlu Hasan Bey'i de Osmanlı topraklarına musallat etmiş, Bolvadin ve Beypazarı halkına türlü eziyetler etmiştir. Bunlardan haberdar olan Sultan II. Murat, şehzade Alaaddin'i de sefere çağırarak 1442'de Karamanlı ülkesine doğru yönelir ve zulmün kaynağı olan kişinin topraklarını yakıp yıkar. Bu tarihe kadar hiçbir Osmanlı padişahı, İslam ülkelerinin yağmalanmasına izin vermemiştir. Ancak Karamanlıların bitmek bilmeyen düşmanca tavrı padişahı buna mecbur etmiştir. Karamanoğlu İbrahim Bey, padişahın gazabından korkup kaçmış, veziri Server Bey'i ve sultanın kızkardeşi olan eşini de sultanın otağına göndermiştir. Server Bey, padişahı Karamanoğlu'nun pişman olduğu, Turgutoğulları tarafından kışkırtıldığı konusunda ikna edince II. Murat, ataları gibi bir kez daha affetme yoluna gitmiştir. (TAC.T2, 205-207)

Ancak bu affetmenin sonu yine selamet olmamıştır. Sultan II. Murat, ülkeyi güven ve huzur ortamına kavuşturduğuna inandıktan sonra, yaratılanların işlerini düzene koyup yaratanın kapısında ibadet etme yolunu seçmiş, saltanat işlerinde kenara çekilmiştir. Bunun üzerine Karamanoğlu İbrahim Bey yeniden sahneye çıkarak Engürüs beyine, Osmanlı sultanının aklını kaçırdığını, düşünce gücünün kalmadığını,

¹¹³ Bkz: "Mezit Bey", "Kula Şahin"

Saruhan ilinde dağ bayır dolaştığını, tahtı daha ergenlik çağına girmemiş tecrübesiz bir çocuğa bıraktığını söyler. Bu haberler üzerine Engürüs, Eflak, Boğdan ve diğerk beyler birleşerek İslam diyarına doğru harekete geçerler. Sultan Murad, bunun üzerine, tecrübeli devlet adamlarının da tavsiyesiyle yeniden tahta geçecektir. (TAC.T2, 215-217)

Fatih Sultan Mehmed devrine gelindiğinde de İbrahim Bey yine Osmanlıya bağılılığını bildirmemiş ve kendisine destek olan diğerk beylerle birlikte edepsizce hareket ederek Alaiye üzerine yürümüştür. (TAC.T2, 268)

2.8.2.8. Karamanoğlu Pir Ahmed Bey

Karamanoğlu İbrahim bey öldüğünde geriye yedi tane oğul bırakmıştır. Uzun Hasan, bunlardan en büyükleri olan İshak Bey'i, Sultan Mehmed ise anne tarafından akrabalıkları olan Pir Ahmed'i desteklemiştir. Ancak Ahmed Bey'in yaradılışında Hoca Sadeddin'e göre anne tarafından Osmanlılık değıl baba tarafından Karamanlılık ağır basmış, padişahın ona gösterdiği keremin hakkını unutmuş, ataları gibi fesatlık yolunu seçmiştir. Pir Ahmed, Mahmud Paşa ile aralarında olan büyük bir savaş sonucunda yenilgiye uğramıştır. (TAC.T3, 94)

2.8.2.9. Karamanoğlu Kasım Bey

Karamanoğlu Pir Ahmed'in kardeşı olan Kasım Bey, Sultan Bayezid devrinde Uzun Hasan'a sığınmış, ondan sonra da oğlu Yakub Mirza'nın himayesine girmiştir. Cem Sultan'ın Mısır sultanına sığınması üzerine bu durumu fırsat bilen Karamanoğlu

Kasım Bey, Cem'e kışkırtıcı sözlerle dolu mektuplar yazmış, Osmanlı askerlerinin Sultan Bayezid'den yüz çevirdiğini, heyecan içerisinde onun gelişini beklediklerini söylemiştir. Gedik Ahmet Paşa ve Ankara sancakbeyi Mehmed Bey'in de bu minvalde kışkırtıcı mektupları üzerine Cem, Kasım Bey'in söylediklerini gerçek sanarak yeniden Osmanlı topraklarına sefer düzenlemiştir. (TAC.T3, 207-208) Cem Sultan, Kasım Bey'e güvenerek, kaçmak gerekirse ne tarafa gitmek uygun olur diye sorduğunda ona Arap ve Acem diyarına gitmemesi gerektiğini, Rumeli yakasına geçmesi gerektiğini söylemiştir. Kasım Bey'in amacı, Cem Sultan Rumeli'ye yöneldiği takdirde Sultan II. Bayezid de o tarafa yöneleceği için Karaman vilayetine rahatlıkla el koyacak olmasıdır. (TAC.T3, 212)

2.8.2.10. İsfendiyaroğlu Kötürüm Bayezid

Sultan Yıldırım Bayezid, Karamanoğlu Ali Bey üzerine sefer düzenleyince, ona destek olan Aydın, Menteşe ve Saruhan beylerinin çocukları, İsfendiyeroğlu Kötürüm Bayezid'e sığınmışlar, atalarından kalan toprakları yeniden elde etmek için ondan yardım istemişlerdir. Bunun üzerin Kötürüm Bayezid, uygunsuz bir tedbir düşünerek Eflak beyini Osmanlı topraklarını yağmalaması için kışkırtmıştır. Yapılan cenkte Yıldırım Bayezid Eflakları darmadağın etmiş, Eflak beyi kendisini Kötürüm Bayezid'in özendirdiğini söyleyerek özürler dilemiş, bundan böyle kendisine verilecek hizmetleri diğer beyler gibi zamanında yapmaya and etmiştir. (TAC.T1, 200-201)

2.8.2.11. İsfendiyaroğlu İsfendiyar Bey

Yıldırım Bayezid, bir müddet geçtikten sonra 795 (1392-1393) baharında Bursa'dan Kastamonu'ya doğru yola çıkmış, Kastamonu, Canik, Samsun vilayetlerini Osmanlı topraklarına katmış, Kötürüm Bayezid ölmüş, oğlu İsfendiyar Bey'in yalvarmalarına karşılık Sinop ili kendisine bırakılmıştır. Ancak Aydın ve Menteşeoğulları yaratılışı kötü olan İsfendiyar Bey'i kandırmış, hep birlikte Timur'a kaçmalarına sebep olmuşlardır. (TAC.T1, 207-208)

İsfendiyar Bey'in yeğeni Kara Yahya, Ankara Savaşı sonrasında Timur'dan kuvvet alarak bağımsızlık duygularını canlandırmış, başına buyruk davranarak bayrak açmış, Osmanlının bu yenilgisini devletin yıkılışı olarak değerlendirerek kötü bir fırsatçı gibi davranmıştır. (TAC.T1, 300-301)

Yıldırım'ın ölümünün ardından şehzadeleri arasında taht kavgaları baş göstermeye başladığında da İsfendiyar Bey, Kastamonu'ya geldiğinde İsa Çelebi'ye destek vermiş, bu olayı Osmanlılara beslediği gizli düşmanlıkla değerlendirmiştir. (TAC.T2, 20)

2.8.2.12. İsfendiyaroğlu İsmail Bey

Hoca Sadeddin, İsmail Bey'in atalarının yani İsfendiyaroğularının Osmanlı padişahlarının desteği sayesinde varlık göstermekte olduklarını, yönettikleri topraklara onların izniyle sahip olduklarını, ancak çirkin yapıları gereği her zaman kıskançlık ettiklerini, buna rağmen defalarca affedildiklerini belirtir. Ancak Fatih Sultan Mehmed devrinde, İsmail Bey'in de eski hukuku unutarak bağlılık göstermeyip Karamanoğlu ile işbirliği yapması üzerine sultan, Mahmud Paşa'ya artık intikam alınması

gerektiğini söyler. Çünkü Osmanlı sultanlarının iltifatları arttıkça İsfendi-yaroğullarının uzaklaşma eğilimleri artmış, kin duygusunu ne kadar köreltmeye çalışmışlarsa onların boyunlarına taktıkları hasetlik kordonu bir kat daha artmış, sapkınlıktan kurtulamamış, hata üstüne hata işlemişlerdir. Padişah, İsmail Bey'in kardeşi Kızıl Ahmed Bey ile anlaşıp aralarını bozarak intikam alma yoluna gitmiştir. (TAC.T3, 41-42)

2.8.2.13. İzmiroğlu Cüneyt Bey

İzmir'de vali olması sebebiyle İzmiroğlu olarak da bilinen Cüneyt Bey, Eski Lidya ve İyonya bölgesinde kurulmuş bir beylik olan Aydınogullarından İbrahim Bahadır'ın oğludur.¹¹⁴ İzmiroğlu Cüneyt Bey, Fetret Devri'nde İsa Çelebi'ye destek vermekle eleştirilen beylerdendir. (TAC.T2, 23) Musa Çelebi güçlenmeye başladığında ise durumu fırsat bilerek Aydın ilini yağmalamak için harekete geçmiş, ancak Çelebi Mehmet'in askerleri karşısında kendini Ayasuluk Kalesi'ne kapatmıştır. (TAC.T2, 61-62) İzmiroğlu Cüneyt Bey, Düzmece Mustafa olayında da Düzme'nin yanında yer almış, hatta onun vezirliğini kabul ederek Osmanlının bir kez daha karşısında hareket etmiştir. (TAC.T2, 127) Tüm bu fesatçı tutumları sonrasında yakalanarak oğlu Kurt Hasan ile birlikte öldürülmüştür. (TAC.T2, 150)

2.8.2.14. Germiyanoglu Yakup Bey

Germiyan, Türk aşiretlerinden bir aşiretin adı iken sonradan bir beyliğin ve bir ailenin adı olmuştur.¹¹⁵ Kütahya civarında kurulan Germiyanogulları, Osmanlı

¹¹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.111.

¹¹⁵ Uzunçarşılı, *a.e.*, s.39.

Devleti'nin Karamanoğulları ile mücadelesinde orduya zahire ve sair levazım tedarik etmişler, Germiyoğlu Yakup Bey, Çelebi Mehmet ile müttefik olmuştur. Fasılalarla birlikte hükümdarlığı kırk iki yılı bulan Yakup Bey, Şeyhoğlu Mustafa, Ahmedî, Şeyhî, Ahmed-i Dâî gibi pek çok âlim ve şairi sarayında himaye etmiştir.¹¹⁶

Çelebi Mehmet, Germiyoğlu Yakup Bey'i Emir Süleyman ile ilgili ihmalkâr ve hileci davranışı dolayısıyla affetmemiş, herkese ceza olsun diye onun ağır eziyetlerle öldürülmesini istemiştir. Ancak tecrübeli kimseler bunun uygun olmadığını, Yakup Bey'in öldürülmesi durumunda oğlunun derhal Karamanoğlu ile işbirliği yapacağını söyleyerek Çelebi Mehmet'i bu kararından vazgeçirirler. (TAC.T2, 64-65)

2.8.2.15. Taharten

Mutahharten olarak da bilinen Taharten, Eretna ailesinden olup Erzincan'da beylik kurmuştur. Yıldırım Bayezid, Erzincan beyi Taharten'den vergi ve haraç isteyerek boyun eğmesini talep etmiş, Taharten ise Timur'a bağlılığını bildirmiş ve Yıldırım Han'ı şikâyet eden gerçeklerden uzak ve fesatça düşünceler içeren bir mektubu Timur'a ulaştırmıştır. (TAC.T1, 231) Sultan Bayezid Timur'un Anadolu'yu yakıp yıkmasından Taharten'i sorumlu tutarak, Sultan Ahmed ve Kara Yusuf'un desteğiyle Erzincan üzerine yürümüş, Taharten'in ailesini ve çocuklarını Bursa'ya sürdürmüştür. Taharten ise bunun üzerine iyice kinlenerek Timur'a sığınmış, Yıldırım Han'dan öcünü almasını istemiştir. (TAC.T1, 242-243)

¹¹⁶ Uzunçarşılı, a.e., s. 48-51.

2.8.2.16. Tekeoğlu Osman Çelebi

Tekeoğulları Beyliği, Isparta ve Eğirdir bölgesinde kurulan Hamitoğulları Beyliği'nin Antalya'daki şubesidir.¹¹⁷ Tekeoğulları beyi Osman Çelebi, Sultan Murad zamanında Karamanoğlu ile birlik olarak Antalya Kalesi'ni kuşatmış, sonrasında Sultan Murad'ın gazabından çekinerek Karamanoğluna sığınmıştır. Hatta Tekeili'nden başka kimseler de onların yanında yer almaya başlamışlardır. Hoca Sadeddin'e göre Osman Çelebi'nin yakalanarak öldürülmesiyle devletin yolu üzerindeki bir fitne dikenini daha temizlenmiş olur. (TAC.T2, 151-153) Teke sancağı, Hamza Bey'e verilir.

2.8.2.17. Turgutoğulları

Karamanoğullarına bağlı bir Türkmen oymağı ve bu oymağın başındaki aileyi ifade eden Turgutlular¹¹⁸ kaynaklarda çoğu kez, Karamanoğullarıyla birlikte hareket etmelerine bağlı olarak Osmanlının karşısında yer alan bir topluluk olarak geçer. Ancak, Sultan II. Murat Kosova'ya sefer düzenlediğinde Karaman yöresinden bile yardımcı birlikler gelmiştir. Savaş meydanında birlikler hazır olduklarını gösterir şekilde hareket ettiklerinde, at hırsızları gibi uygunsuz kılık kıyafetlerle bir araya gelen Turgut Türkleri, sırf bölüşmede kendilerine düşen payı almak için oradadırlar. Murat Hüdâvendigâr, bu gün görmemişleri bir arada görünce gülümseyerek “Askerimizin

¹¹⁷ Uzunçarşılı, **a.e.**, s.67.

¹¹⁸ Faruk Sümer, “Turgutlular”, **TDVİA**, C. 41, s. 420.

maskarası yoktu, Karamanoğlu'nun kereminden o hizmet de görüşmüş oldu" demiştir. (TAC.T2, 239)

2.8.2.18. Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey

Oğuzların Bozok koluna mensup olan Dulkadiroğulları Beyliği Maraş ve Elbistan merkezli olup Dulkadir Türkmenleri tarihte şecaat ve cesaretleri ile tanınmışlardır.¹¹⁹ Dulkadiroğlu Alaüddevle Bey, Osmanlı-Memlûk ilişkilerinde Osmanlılara cephe aldığı için *Tâcü't-Tevârih*'de nankörlüğü ve ikiyüzlülüğü dolayısıyla eleştirilen isimlerden biridir. Osmanlı ocağının nimetleriyle yetişmiş ve güç bulmuşken tüm bunları unutmuş, varlığını Memlûk devleti sayesinde sanıp Çerkeslere bağlanmayı heves edinmiştir. Mısır emirine yazdığı mektupta onlarla akrabalık kurmak istediğini ve artık Osmanlı kapısından yüz çevirdiğini belirterek Osmanlıların kötülüğünü isteyenlerden biri olduğunu bildirmiştir. (TAC.T3, 263)

Yavuz Sultan Selim, İran seferine giderken Dulkadirli sınırları yakınına vardığında Alaüddevle Bey bir kez daha kendini bilmezliğini göstermiş, yaşlı bir tilki gibi ininden çıkmamıştır. Hoca Sadeddin, padişaha ilgisiz davranması ve sefere iştirak etmemesini terbiyesizce ve hadsiz bir davranış olarak telakki etmiş, bu yönüyle Alaüddevle Bey'i eleştirmiştir. (TAC.T4, 237) Alaüddevle Bey, sefer dönüşü öldürülmüştür.

2.8.2.19. Canbirdi Gazâlî

¹¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri*, TTK Basımevi, Ankara 1969, s.173.

Memlûk sultanı Kayıtbay'ın memlûklerinden olan Canbirdi Gazâlî, getirildiği görevlerde kısa zamanda başarıyla yükselmiş, Osmanlıların Şam beylerbeyi olmuştur.¹²⁰ Bahrî ve Burcî olarak ikiye ayrılan Memlûklerle ilgili hemen daima olumsuz ifadeler kullanan Hoca Sadeddin, Çerkeslerin göreneklerinin fitne ve yaramazlık olduğunu, herkesin en üst mevkilere çıkabileceğini, soy yahut yetenek gibi hiçbir kriterin olmadığını ifade etmektedir. Kansu Gavri'den sonra Şam'a kaçan Çerkesler, Mısır'a vardıklarında kendilerine Tomanbay'ı baş eyleyip gözlerini bilgisizlik ve bağınazlık bağıyla sarmışlardır. (TAC.T4, 297)

Tomanbay tarafından Şam nâibi tayin edilen Canberd Gazâlî, Mercidabık ve Ridaniye savaşlarında Osmanlı'ya karşı savaşmış ve yenilmiş, ancak sonrasında Tomanbay'dan ayrılarak padişah tarafından affedilmiştir.

2.8.2.20. Aydın, Menteşe ve Saruhan ve Germiyan Beyleri

Osmanlının aleyhine hareket eden Karamanoğlu Ali Bey'e yardım eden Aydın, Menteşe ve Saruhan beyleri, Ankara Savaşı esnasında da Timur'un yanında yer alarak, Hoca Sadeddin'in tabiriyle “o zalime sığınarak”, içlerinde gizledikleri düşmanlığı ortaya çıkarmışlardır. Germiyan beyleri de Yıldırım'a yüz çevirmişlerdir. Hoca, bu beylerin yüreksiz olduklarını ve ölüm korkusuyla bu şekilde hareket ettiklerini söyler. (TAC.T1, 267)

¹²⁰ Feridun Emecen, “Canbirdi Gazâlî”, **TDVİA**, C.7, s. 141.

Fatih Sultan Mehmed devrine gelindiğinde ise yine Aydın, Menteşe ve Germiyan beyleri Karamanoğlu İbrahim bey'in tarafında bulunarak vilayetleri talan edip halka olmadık eziyetler çektirmişlerdir. (TAC.T2, 268)

2.8.2.21. Diğer Türkmen Beyleri

Ankara Savaşı sonrasında ağır bir yenilgi alan Osmanlı Devleti'ne karşı durumu fırsat bilip Timur'a güvenen pek çok Türkmen beyi isyan bayrağını açmış, Osmanlı topraklarına saldırmışlardır. Bu beylerin başlıcaları, Kara Devletşah, Kubadoğlu, İnaloğlu, Gözleroğlu, Köpekoğlu'dur. (TAC.T1, 303, 307, 309, 312, 315, 316)

2.8.2.22. Kürt Beyleri

Hoca Sadeddin'in tarihinde Hacı Rüstem ve Kürt Halil adlarındaki Kürt beyleri, edepsizlik ve zulüm yolunu seçip Şah İsmail'e ayak uydurarak Çaldıran Savaşı'nda Sünnîlere kılıç çekmiş olmaları, daha sonra ise ikiyüzlülük göstererek Sultan Selim'e bağlılık bildirmeleri yönleriyle eleştirilir. Savunmalarının yalan ve uydurmaca olduğuna karar verilmekle bu beyler, bütün adamlarıyla birlikte öldürülmüşlerdir. (TAC.T4, 219-220)

2.8.3. Yeniçeriler

Osmanlı askerî sistemi içerisinde çok özel ve önemli bir yere sahip yeniçeriler, pek çok zaferin kazanılmasında önemli payları olmakla birlikte, yanında ya da karşısında

yer aldıkları padişahların, şehzadelerin, vezirlerin veya paşaların âkıbetini belirleme noktasında da etkin rol oynamışlardır. Kaynaklarda yeniçerilerin eleştirildikleri noktalar ana hatlarıyla,

- a) Yeniçerilerin yağmada aşırıya gitmeleri,
- b) Yeniçerilerin başkaldırmaları,
- c) Yeniçerilerin halka zarar vermeleri şeklindedir.

İncelediğimiz kaynaklar içerisinde yeniçerilerle ilgili en eski eleştiri, Hoca Sadeddin'in *Tâcü't-Tevârih*'inde, Sultan Murad döneminde fetih sonrası yaptıkları ganimet toplama işinde aşırıya giderek mağlubiyete sebebiyet vermeleri yönüyle geçmektedir. Sultan Murad zamanında Engürüs'ün fethine karar verilmiş, ancak öncesinde, 1429 yılında, ortamı ve yöreyi yoklamak üzere bir grup Rumeli askeri Evrenosoğlu Ali Bey önderliğinde bölgeye gönderilmiştir. Tüm hazırlıklarını tamamlayan Engürüs kralı, ilk etapta İslam askerinin karşısına çıkmakta korku içinde olduğu için askerler bu durumdan faydalanmış, ganimet toplamak sevdasıyla ülkenin içine yayılmışlardır. Buldukları güzellerin peşlerinden giden, gününü gün eden askerlerin bu şekilde dağılmış ve yayılmış olduğunu gören kral, üzerlerine at kopararak askerleri kırıp geçirmiştir. Sağ kalanlar ise tutsak edilmişlerdir. Hoca Sadeddin, cihat sevabına ulaşmak dileğindeyken böyle günahlar işleyenlerin cennet isterken cehennemin derinliklerine düşmelerinin olağan olduğunu belirtmektedir. (TAC.T2, 181-182)

Fatih Sultan Mehmed devrinde de yeniçerilerin paraya, mala, bahşişe olan düşkünlükleri ile ilgili hadiseler meydana gelmiştir. Padişah, Bursa'ya doğru yöneldiği

esnada töre dışı olarak dar bir geçitte yeniçerinin alay bağlayıp dernek kurduğunu görür. Hadım Şahabeddin Paşa ile Turhan Bey, yeniçerilerin bu davranışlarıyla bahşiş dilediklerini, onun için bu şekilde durduklarını söylerler. Padişah, on kese altın vererek derneklerini dağıtır ancak bu yapılan edepsizce davranıştan ötürü yeniçeri ağası Doğan Bey'i azleder, yayabaşılara da ağır cezalar verir. (TAC.T2, 269) Sultan II. Mehmed döneminde yeniçerilerin açgözlülükleri dolayısıyla eleştirildiği bir diğer olay, Rodos seferi sırasında vuku bulmuştur. Yeniçeriler, Mesih Paşa önderliğinde Rodos'a gittiklerinde zafer kazanılmak üzereyken Paşa'nın mallara göz diken yeniçerilere herkesin payının ayrıldığını, buradakilerin hazine malı olduğunu ve yağma ve talana düşmemelerini söylemesi üzerine askerler savaştan el çekmişlerdir. Göz koydukları maldan mahrum bırakılan askerler, tamahkarlıkları yüzünden yenilgiye uğramışlardır. (TAC.T2, 175-176)¹²¹

Bu tutum yıllar içerisinde neredeyse hiç değişmemiş, yeniçerilerin hazine malına el uzatmaları konusunda tedirginlik yaşayacak olan bir diğer kişi Sultan II. Selim'in öldüğü gece hazinedarbaşı olan Süleyman Ağa olmuştur. Saraydan feryat ve figanlar yükselince yeniçerilerin öğrenip hazineye el uzatacağından korkan Ağa, Bab-ı Hümayun'a gelerek, bir zarara uğranırsa suçu ve cezayı kendisinin çekeceği endişesiyle vezirlere durumu haber vermek istemiştir. (TAC.T4, 360)

¹²¹ Bkz: "Mesih Paşa"

Yeniçerilerin yağmalama faaliyetleri, yabancı seyyahların eserlerinde de rastladığımız bir husustur. Busbecq, İstanbul'dan hareketinin otuzuncu gününde, 7 Nisan'da Amasya'ya varmış, o gece çıkan yangın sonrası olanları şöyle aktarmıştır:

Bizim vardığımız günün gecesinde büyük bir yangın çıktı. Yeniçeriler mutat (alışılmış) usulleriyle civar evleri yıkarak bu yangını söndürdüler. Türk askerlerinin yangın çıkmasını arzu etmekte şüphesiz ki hakları vardır. Çünkü yangını söndürmek için istihdam edildikleri zaman –dediğim gibi mutat olan usul, civar evleri yıkmaktır- yalnız evleri yananların değil, civar evdekilerin de eşyalarını yağma ederler. Bunun için, çok kere, bir yağma vesilesi çıksın diye kendileri, gizlice, etrafı ateşe verirler. İstanbul'da bulunduğum zaman bu âdetin bir misalini görmüş olduğumu hatırlıyorum. O sıralarda birçok yangınlar çıktı. Bunların kaza ve tesadüf eseri olmadıkları hemen hemen muhakkak bulunmakla beraber, kundakçılar keşfolunmadı. Halk kabahati İran casuslarına buluyorlardı. Uzun bir tahkikattan sonra, limandaki gemicilerden bir kısmının bu yangınları yapmış oldukları anlaşıldı. Yangın vesilesiyle çapulculuk etmek imkânını elde etmek istiyorlardı.¹²²

Busbecq, eserinin başka bir yerinde ise, karşılaştığı yeniçerilerin tarikat ehli ya da derviş gibi göründüklerini ve tek istediklerinin bahşiş olduğunu söyler:

Bunları askerden ziyade rahip zannedebilirdiniz. Mamafih, birkaç para bahşiş alınca - zaten bütün istedikleri bu idi- tekrar hürmet ve tâzim nişaneleri gösteriyorlar, yüksek sesle teşekkür ediyorlar, hayırlı dualar ve temennilerle gidiyorlardı. Hakikat bunların bana yeniçeri oldukları söylenmemiş olsaydı kendilerini bir nevi Türk papazı yahut kutsî bir tarikat dervîşi zannederdim. Halbuki bunlar her gittikleri yere dehşet salan o meşhur yeniçerilerdi.¹²³

Bir diğer seyyah Hans Breüning, yeniçeri ocağına seçilen acemi oğlanları ile ilgili İstanbul'a gelen Hristiyanlara uyarıda bulunma ihtiyacı hissetmiştir:

¹²² Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 90.

¹²³ Busbecq, **a.e.**, s. 33.

Sırası gelmişken, İstanbul’u gezip görmeye gelen Hıristiyanlara bir uyarıda bulunmak gereğini duyuyorum. Bu kentte acemi oğlan denen azgın, saldırgan gençlerden sakınmalıdırlar. Özellikle öğleden sonra sokağa çıkanlar, bu çılgın gençlerin saldırısına uğramayı ve tartaklanmayı göze almalıdırlar. Acemi oğlanlar bir yabancıya rastladıkları zaman ona sataşmaktan zevk alırlar, onu itekleyip giysilerini çekerler, şapkasını başından alıp yere atar ve gâvur diye bağırarak onu sokak ortasında rezil ederler.¹²⁴

Philippe Du Fresne-Canaye ise yeniçerileri aç kalmış, zincirinden boşanmış hayvanlara benzetmektedir:

(...) Birdenbire yeniçerilerin büyük bir hışım ve şiddetle saraydan dışarı fırlaması nedeniyle kenarlara çekilmek zorunda kaldık. Duvarın dibine, şosenin dışına çekilince sayıları binleri bulan bütün bu yeniçerileri, solakları ve avluda heykelden bir duvar gibi duran, ama şimdi değişerek insanlara değil aç kalmış yabanıl hayvanlara ya da zincirinden boşanmış köpeklerle dönüşen diğerlerini gördük.¹²⁵

Yeniçerilerin ellerinde bulundukları gücün farkında olmaları ve buna bağlı olarak istediklerini yaptırmak için başkaldırımlarının tarih boyunca sayısız örnekleri mevcuttur. Başkaldırıların sebepleri farklılık göstermekle birlikte sonuçları hemen daima topluma zarar verici nitelikte olmuştur. Busbecq’in yeniçeriler ve kendi maiyetindeki adamları arasında geçen bir münakaşayı anlattıktan sonra bizzat Rüstem Paşa’nın yeniçeriler hakkındaki görüşlerine yer verdiği bölümdeki sözleri, bu gücü ve yarattığı korkuyu ifade etmesi bakımından son derece manidardır:

Size bu hadiseden bahsetmemin sebebi var. Çünkü Rüstem’in kendi ağzından sultanın yeniçerilere karşı beslediği fikri öğrenmeme bir vesile teşkil etti. Rüstem vak’adan haberdar olunca, birini yollayarak bir ihtarda bulundu. Aynen onun tâbirlerini

¹²⁴ Hans Jacob Breüning, **Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)**, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 160.

¹²⁵ Philippe Du Fresne-Canaye, **Fresne-Canaye Seyahatnamesi**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 56.

kullanıyorum. “Bu bahisler (rascal)¹²⁶ bir mesele çıkarmaktan” içtinap etmeli idim. Elbette malûmumdu ki şimdi bir harp zamanı idi. Bu esnada yeniçeriler o kadar nüfuz sahibi idiler ki Süleyman bile onlara tahakküm edemezdi ve şahsına zarar vermelerinden müçtenip bulunurdu (kaçınırdı). Bunlar Rüstem’in ağzından çıkmış birer boş lakırdı telakki edilemez. Çünkü Rüstem efendisinin endişelerine pekâlâ vakıftı. Sultanın yeniçeriler arasındaki gizli bir memnuniyetsizlik kadar korktuğu bir şey olamazdı. Çünkü ilaç kabul etmeyecek bir anda patlak verebilirdi. Korkusu esassız değildi. Askerliği meslek edinmiş kimselerden mürekkep daimi bir ordunun büyük muhassenatı vardır. Fakat bunun bir de aksi tarafı vardır ki, büyük ihtiyat tedbirleri ittihazına lüzum gösterir. Mahzurların en başlısı hükümdarın daimi bir isyan korkusu içinde yaşamasıdır. Askerler hükümdara itaat etmemeye başlayarak istedikleri birine biat edebilirler. Tarihte buna dair göze çarparak misaller vardır. Mamafih, böyle bir ihtimale karşı ittihaz olunabilecek (alınabilecek) tedbirler eksik değildir.¹²⁷

İncelediğimiz eserlerde yeniçerilerin ayaklanması ile ilgili ilk hadise, Sultan Murad döneminde meydana gelen ve II. Mehmed’in saltanattan uzaklaşmasına sebep olan Buçuktepe Vakası’dır. Varna Savaşı’nın ardından Sultan Murad, tahtı Sultan Mehmed’e bırakıp Manisa’ya doğru yola çıkar. Bu sıralarda Edirne’de büyük bir yangın çıkmış, üzerine de maaşlarını alamayan yeniçeriler baş kaldırıp sarayda Hadım Şehabeddin Paşa’yı basmışlardır. Paşa, padişaha sığınarak canını zor kurtarır. Yeniçeriler, Buçuk tepesine çıkarak halka korku salarlar. Ulufelerinin yarım akça artırıldığını öğrendiklerinde bir nebze sakinleşirler. Vezirlerin bu olayı haber vermesiyle Sultan Murad yeniden tahta geçmek zorunda kalır. (TAC.T2, 229-230)

Her ne kadar gizlenmeye çalışılsa da Fatih Sultan Mehmed’in ölümünü öğrenen yeniçeriler, Nişancı Mehmed Paşa’nın koyduğu yasakları delerek İstanbul

¹²⁶ Kereta. Kereta olarak kastedilen yeniçerilerdir.

¹²⁷ Busbecq, **a.g.e.**, s. 214-215.

yakasına geçerler ve paşayı katlederler. İstanbul'un zenginlerine saldırarak Yahudilerin evlerini yağmalarlar. Uzun zamandır zulüm nedir bilmeyen halkı ağlatıp inletirler. Üzerlerinde sözü geçen İshak Paşa'nın öğütleriyle uslanırlar. (TAC.T3, 186) Ardından, İshak Paşa'nın kışkırtmalarıyla Mustafa Paşa'nın İstanbul'a alınmamasına, kayıkla geri döndürülmesine sebep olan yeniçeriler, Sultan Bayezid'in huzuruna çıkmışlar, Nişancı Mehmed Paşa'yı çirkin davranışları yüzünden öldürdüklerini, İstanbullu zenginlere de el uzattıklarını söyleyip özür dileyerek bağışlanmayı dilemişlerdir. (TAC.T3, 189-190)

Şehzade Cem'in II. Bayezid ile savaşından sonra yeniçeriler, şehzadenin Bursa'dan alıp getirdiği azeb askerlerini kırmakla yetinmemiş, Bursa halkından da intikam almak için padişah'tan izin istemişlerdir. Padişah halkın bir kusuru olmadığını söyleyerek bu isteklerine izin vermeyince duruma tepki gösteren yeniçerilerin fesat ateşi ancak bahşişler ve ihsanlar karşılığında sönmüştür. (TAC.T3, 202)

Yeniçerilerin Sultan Selim ve Sultan Ahmed'in mücadelesinde Selim'e karşı olanların evlerini basıp devlet ileri gelenlerini öldürmeleri hadisesi döneme kaynaklık eden pek çok eserde karşımıza çıkmaktadır. Hoca Sadeddin, bu kimseler arasında başta Hersekzâde Ahmed Paşa, Beylerbeyi Hasan Paşa, Kazasker Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi ile sonradan Sulten Selim'in gazabıyla öldürülecek olan Tâcîzâde Cafer Çelebi'yi saymaktadır. Yeniçeri tâifesi o gece sabaha kadar yağma ve talandan, devlet büyüklerine zarar vermekten el çekmeyip Sultan Selim adına gülbanklar çekmişlerdir. Bu gecenin ardından Bâb-ı Hümayun'a gelerek özürlerini

bildirerek af dilerler ve saydıkları isimlerin görevden alınmasını isterler. Padişah II. Bayezid, verdikleri zararları öğrenince istediklerini yapmazsa kavga ateşinin daha da tutuşacağını öngörerek dileklerini kabul eder. (TAC.T4, 79-80) Bu hadise, tarih kitaplarının yanı sıra tezkirelerde de karşımıza çıkmaktadır. Dönem şairlerini koruyan bir hâmi ve önemli bir devlet adamı olan Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'nin bu olayda büyük zarar görmesi şairlerde sözkonusu durumla ilgili ekstra bir hassasiyet yaratmış olmalıdır. Hem Kınalızâde Hasan Çelebi hem de Âşık Çelebi, tezkirelerinin Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'yi anlattıkları Hâtemi maddelerinde yeniçerilerin verdikleri zararları naklederler:

HÂTEMÎ: Sultân Bâyezîd-i merhûmun evâhir-i saltanatında fetret olup yeniçeriler hatt-ı hûbân gibi baş kaldırdıklarında erkân-ı devletün Sultân Ahmed'ün nâmına olanların evleri dil-i 'uşşâk gibi yagmalanup nakdlerin sabr-ı ehl-i hevâ gibi çaldırdıklarında merhûmun dahı evi basılıp nukûd u ecnâsdan nesnesini komayup alduklarında mansıbdan ferâgat ve 'azl ile ihtiyâr-ı kûşe-i 'uzlet itmişdür.(AŞÇ.T, 1496-1497)

HÂTEMÎ: Sultân Bâyezîd evâhir-i saltanatında tamâm fetret olup yeniçeriler hatt-ı hûbân gibi baş kaldırup erkân-ı devletün evlerin mânend-i dil-i 'uşşâk- ı nâlân âlân u tâlân idüp nukûd-ı bî-şümârların sabr u karâr-ı ehl-i hevâ gibi târâc idüp merhûmun dahı evin basup Amasiyyada mevcûd olan mâ-melekin yagma itdüklerinde mansıbdan ferâgat u 'azl ile ihtiyâr-ı gûşe-i 'uzlet itmiş idi.(KHÇ.T, 318)

Bu olaydan sonraki bir diğer isyan, II. Selim'in saltanatı esnasında gerçekleşmiştir. Padişah Selim, İran seferi dönüşü Amasya'da iken Hoca Sadeddin'in deyimiyle yeniçeri taifesinden birtakım eşkıya, onları teşvik eden bazı kimselerin kışkırtmasıyla vezir Pîrî Paşa ve padişahın çok sevdiği Halîmî Çelebi'nin evini basarlar. Bu işi kışkırttığı düşünülen Dukakinzâde Ahmed Paşa, padişahın gazabına

uğrayarak öldürölür. (TAC.T4, 229-230) Sağ salim dönüş gerçekleştikten sonra padişah, yeniçerilerin önde gelenlerinden bir kısmını katına çağırıp bu isyana kimin sebep olduğunu sorar. Onlardan İskender Paşa, Tâcizâde Cafer Çelebi ve sekbanbaşının isimlerini alan Sultan Selim, paşa ve sekbanbaşayı derhal, kazasker Cafer Çelebi için ise fetva aldıktan sonra öldürtür. (TAC.T4, 243-244) Tâcizâde Cafer Çelebi'nin Sultan Ahmed'den yana tavır alması neticesinde Sultan Bayezid'in saltanatının son günlerinde evi yağmalanarak görevinden uzaklaştırıldığı, Sultan Selim'in İran seferi dönüşünde ise yeniçerileri kışkırtarak Pîrî Paşa ile Halîmî Çelebi'nin evlerini baskına verdirmekle suçlanarak öldürölüdüğü *Tâcü't-Tevârih*'in son bölümünde ayrıca yer almaktadır. (TAC.T5, 244) Yeniçerilerin Amasya'daki tuğyânı ve paşaların evlerini basmaları da tıpkı yukarıda nakledilen hadise gibi XVI. yüzyılda yazılmış tarih metinleri dışındaki mensur eserlerde de karşımıza çıkmaktadır. Sehî ve Beyânî, tezkirelerinin Tâcizâde Câfer Çelebi'yi anlattıkları bölümlerinde padişahın, kıskanç kimselerin bu ayaklanmada Cafer Çelebi'nin payının olduğunu, yeniçerileri onun kışkırttığını söylemelerine inanmakla sû-i zanda bulunduğ u konusunda birleşirler. Kaynaklarda padişahın sonraları Cafer Çelebi ile ilgili verdiği karardan dolayı pişmanlık yaşamış olduğı da nakledilir:

MEVLÂNÂ CA'FER ÇELEBÎ: Sultân Bâyezîdün evâhirinde feterât olup nişâncılıktan 'azl olmuş idi. Sultân Selîm Hazretleri gelüp yüm n ü ikbâl ile tahta cülûs itdükde yine râğbet ile getirüp nişâncı idindi. Bir niçe gün nişâncı oldukdan sonra kâzî-'asker olup kâzî-'asker iken Amasiyye'de yeniçeri gavgâ idüp paşalar evin basup çok fesâd itdiler. Bu müşâverede Ca'fer Çelebi biledür diyü sû'- i zann idüp katl eyledi.(SEH.T, 49)

CA'FER ÇELEBÎ: Beyne'l-enâm Tâcîzâde dimekle meşhûr u be-nâm olmuşdur. Mahmûd Paşa müderrisi iken Sultân Selîm-i Kadîme nişâncı oldukdan sonra

kâzî'asker olmuştur. Sultân Selîm sefer-i Erdebilden mürâca'ât itdükde Amasiyyada Yeniçeri tugyân idüp erbâb-ı hased pâdişâh-ı sâhib-kırâna yeniçeri Ca'fer Çelebi tahrik eyledi diyü bühtân idüp i'tikâd virmekle tîg-i gazab-ı sultânî ile terk-i dünyâ-yı fânî itmişdür. Merhûm Sultân Selîmden nakl olunur ki pâdişâh olduğumuzda iki zât-ı sûtûde-sıfâta mâlik olduk biri Mü'eyyedzâde lâkin pîrligine irdük ve biri Ca'fer Çelebi anun dahı kanına girdük.(BEY.T, 46)

Amasya'da meydana gelen bu meşhur olayla ilgili tezkirecilerin hakkında ortak malumat verdikleri bir diğer isim Sultan I. Selim döneminde yeniçeri kâtipliği görevini yapan Tâli'î'dir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Âşık Çelebi ve Gelibolulu Âlî, Tâli'î'nin bu olay üzerine yazdığı yeniçerilerle ilgili şiiirden söz ederler. Padişah, Tâli'î'nin şiiirinde geçen “Ne yire varsa Tâli'î biledür” mısraını duyduktan sonra sinirlenerek şaire bu olayda da yanlarında olup olmadığını sorar. Tâli'î, yanlarında olduğunu ancak onları engellemek için orada bulunduğunu söyler ve korkusundan görevinden feragat ederek uzlete çekilir, kısa zaman sonra da vefat eder:

TÂLÎ'Î: Sultân Mahmûd şehzâde iken Necâtî nişâncı Tâli'î defterdâr idi. Ba'dehû şehzâde-i mezbûr gâr-ı gurûrdan müntakil-i sarây-ı sürûr olıcak Necâtî gelüp der-i şehir-yârda tekâ'üd ihtiyâr idüp Tâli'î tâlib-i rütbe-i 'unvân ve misâl-i devlet ü 'izzet mülâzım-ı erkân-ı dîvân olup yeniçeri kâtibi olmagla emsâl ü akrânı miyânında 'izzet ü 'unvân bulmuş idi. Bu kıt'ayı cenâb-ı Sultân Selîm Hâna sundukda makbûl-ı hazreti olmuş idi.

Şi'r : Keskin olduğu bu yeniçerinün
Dâ'imâ seyf-i kâtı'ı biledür
Zârdur gerçi nef'i de çokdur
Çok muzır var menâfi'i biledür
Bahtı kûrdur bugün bu tâ'ifenün
Kanda varursa Tâli'î biledür

Rivâyet olunur ki kıt'a-i mezbûra sem'-i sultân-ı 'âdile vâsıl olıcak ol tâ'ife Amasiyyada vüzerâ evin basduklarında beyle mi imiş didükde havf u haşyetinden misâl-i bîd lertzân olup elleri meflûc gibi hareket-i irti'âş ile kalem tutmaga imkân olmayıcak kitâbdan ferâgat idüp pâ-yı 'uzletin dâmen-i kanâ'ate çekdükden sonra çok

zemân geçmeyüp 'âlem-i 'ukbâ ve mülket-i bekâya vâsıl ve âftâb-ı vücûd ve kevkeb-i behbûdî gârib ü âfil oldu.(KHÇ.T, 521-522)(AŞÇ.T, 647-648)

XVI. yüzyıl tezkirelerinde daha çok güzelliği ve gönül ilişkileri ile zikredilen Sultan Süleyman döneminde yaşamış Ferdî isimli bir şair yer almaktadır. Ferdî'nin isminin geçtiği yerlerde ise Mustafa Ağa isimli bir yeniçeri ağasından söz edilmekte, Ferdî ile yaşamış olduğu ve görevini ihmal etmesine sebebiyet veren ilişki zikredilmektedir. Âşık Çelebi, Mustafa Ağa'nın Ferdî'ye aşkının çok ileri boyutlarda olduğunu, Ferdî ne istese koşulsuz bir şekilde yerine getirdiğini, asıl ağa ve söz sahibi olanın Ferdî olduğunu, Çıkrıkçızâde Mustafa Çelebi'den naklen uzun uzadıya anlatır:

FERDÎ: İstanbul'dan kulogullarındandır. Adı Mehemmed ve mahlası Ferdî'dür. Zemânında ruh-ı zîbâsı bahâr-ı hüsnün nev-şükûfte verdi ve kadd-i bâlâsı cûybâr-ı letâfetün serv-i nâz-perverdi idi ve lutf-ı tab'ı ve cevdet-i zihni kitab-ı ma'ârifün varak-neverdi idi. Mustafâ Aga ki dâniş ü bîniş ve dâd u dihiş ve sahâvetde bahşîş ü bahşâyîş ve şecâ'atde kûşîş ü keşîş ile ve 'âşık-pîşelikde revîş ü verziş ile agalar içinde makbûl ve yeniçeri agası iken kulı zabtda 'âciz oldu diyü maktûldur, mezkûr Ferdî'nün 'âşık-ı şûrîdesi ve cefâ-dîde vü sitem-keşîdesi, zahm-ı hadeng-i 'ışkının şikestesı, âhir tîg-i gamzesinün küştesidür. Burusa'da Kapluca medresesinde müderris iken fevt olan Çıkrıkçı-zâde Mustafâ Çelebi ki 'ilm ü fazl ile ve lutf-ı tab' u 'uluvv-i şân ile makbûl-ı 'âlemdür, aga-yı merhûmun hâcesi imiş. Hakîre böyle rivâyet ve mâ-cerâ-yı ahvâli bu vech ile hikâyet itmişlerdür ki hikâyet: Merhûm aga yeniçeri agası iken Ferdî'nün zülfî gibi perîşân hâli ve gîsûsı gibi şikeste bâli idi. Bir mertebe emrine münkâd ve fermân-berlikle mu'tâd idi ki ne buyurursa cânla hıdmet kılurdu, yoluma kurbân ol dise cânına minnet bilürdi. Hakîkatde ol agaydı, aga arada âlet-i hengâme ve sûret-i bî-ma'nâ idi. Sohbet demlerinde ve 'işret 'âlemlerinde bir tezkere çıkarurdu, istedügin onarur ve diledüginün işin başururdu. Niçe etmegi dükenecekleri foduladan ya torbadan şûrbâcılığa çıkarmışdı ve niçe ecnebiler belki yayalar anun himmeti ile yayabaşılığa varmışdı. Segbânlık virmek yanında bir ite bir pâre etmek virmekçe gelmezdi ve niçe ez'ara zagarcılık virmişdi ki biri birinden kalmazdı. Li-muharririhi: Muhassal ol virürdi ol alurdu

Arada ad aganun olurdu(AŞÇ.T, 1159)

Anekdotun devamında Âşık Çelebi, Mustafa Ağa Bahçesi olarak bilinen yerde buluşup ıyş u işret meclisi tertip ettiklerini, yeniçerilerin isyan edip vezirlerin evlerini ve şehri yağmaladıkları bir gün Mustafa Ağa'nın orada ve aklı başında olmayan bir hâlde bulunduğunu anlatır. Mustafa Ağa, o kadar kötü bir hâldedir ki yüzüne, ayaklarına vurmalarına, kulaklarını burmalarına, başına soğuk su dökmelerine rağmen ayılmaz. Bir aralık ayılır, bu kez de yeniçerilerle ilgili haberi alır ve yeniden bayılır. Mustafa Ağa, bu haber duyulunca öldürülür:

Anı gördük ki bir gerd peydâ olup göge dikilüp bülendlikde mânend-i minâre oldu ve rahşının dört ayagından dört şerâre-i âteş-pâre çıkup gûş-ı sipihre gûşvâre oldu. Her çend ki bâd gibi vezân olduk ve der-peyince revân olduk, ne tozına irdük ne karasın gördük. Hele geldük ikisin bile sadr-ı sohbetde ve biri birine 'arz-ı şükr ü şikâyetde bulduk. Savm-ı visâli koyup 'îd-i visâlçün bezmün günin giceye katdılar, İstanbul'da vâyelerin alımayup Mustafâ Aga Bâğçesi'yle ma'rûf bâğçeye cân atdılar bir iki şeb u rûz anda 'ıyş-ı dil-efrûz itdiler ve eyyu na'îmin lâ yukeddiruhu'd-dehru mûcibince bir gice İstanbul'dan kapu açdurup sandal tonadup birkaç yayabaşları geldiler. Kul 'isyân itdi, vüzerâ evin nehb ü gârete ve şehri yagmâ vü hasârete gitdiler didiler. Aga mest ü lâ-ya'kıl bulındı. Ortaya aldılar, gâh def gibi yüzine tabanca urdılar gâh 'ûd gibi kulagin burdılar gâh elin ayagin ovdılar gâh başına sovuk sular koydılar. Sekrân u sergerân iken bir mikdâr ayıldı, bu haber-i vahşetengîzi işitdükde yine bayıldı. Ba'de harâbi'l-Basra ne fâ'ide, bir sandala yükletdiler, nîm-mest ü pür-bîm-i cân İstanbul'a ilettiler. Bu sebep oldu ki birkaç günden sonra

Beyt:

Mazhar-ı kahr-ı İlâhî oldu

Küşte-i hancer-i şâhî oldu(AŞÇ.T, 1168-1169)

Tıpkı Âşık Çelebi gibi Gelibolulu Âlî de eserinde Ferdî ile “cüft” olan yeniçeri ağası Mustafa Ağa'nın çıkan yangın sonrasında başkaldıran yeniçerilere karşı hiçbir şey yapamayacak hâlde sarhoş bulunması dolayısıyla divanda boynunun vurulduğunu nakleder:

FERDÎ: İstanbul kulogullarından sâhib-i hüsn ü cemâl ve pesendide-i gunc u delâl Mehmed-nâm bir cevân-ı bî-misâl idi. Kiremidlikden öte has çayır-lara muttasıl olan hâlî yerler ki sâbikan yeniçeri agası Mustafâ Aganun bâğçesidür. Ferdî ile cüft olur.

Nazmuhû

Yalınuzluk bir Allâha yaraşur

Gel e Ferdî senünle cüft olalum

bedîhesine mâ-sadak idükleri ta'ayyün bulur. Bunlar bu yüzden âşık-bâzî muhasse-nâta meşgûl iken bir şeb İstanbul tutuşup aga mest ü medhûş bulunup âteş def'ine varması mümkün olmaduğı tuyulur. Ya'nî ki ol sebeble yeniçeri âteş söndürmesine mübâşeret kılmaz. Ekseri yanar âteşe girürken ol havâlîye yakın varmaz. Der-'akab yeniçeri baş kaldırır vüzerâ evlerine gârete segirdüp küllî fetret olur. Yine aga bâğçesinde lâ-ya'kıl bulunur. Ne uyandırmaga imkân olur ne 'aklı başına gelür. 'Âkıbet bu kıssayı vüzerâ tuyar Hattâ pâdişâhun sem'ine dek sirâyet ider. Ve bâ'is-i mestâne ki Ferdî'nün 'aşkı istîlâsı idüğü tevâtüre yetişir. İrtesi dîvânda aganun boynı urılır.(KÜN.A, 184-185)

Tecrübeli devlet adamı Lütî Paşa ise eserinde, Mustafa Ağa'nın zıddı bir profil çizerek yeniçerilerin başına kâtip olarak akıl ve idrak sahibi kimselerin getirilmesi gerektiğini ifade eder. Yeniçeri kâtibinin böyle olması, kul taifesinin zabtedilmesini sağlayacak, bu durum vezirin de işini kolaylaştıracaktır:

Vezîr-i a'zam kul tâ'ifesine müdebbir sâhib-i 'akl ağalar ve ehl-i fikr ü 'âkil ve tama'sız olup ehl-i idrâk olanları kâtibler itmek gerekdür. Kul mazbut olmayınca sadr-ı a'zam istirâhatde olmaz.(LUT.A2, 11)

2.8.4. Azeb Askerleri

Arapça “bekâr” anlamına gelen azeb kelimesi Osmanlı askerî sistemi içerisinde yeniçerilerden daha önce teşekkül etmiş bir sınıf olan ve onlarla ihtilaf hâlinde

bulunan, güçlü ve yetenekli kimselerden oluşan kara ve deniz kuvvetlerini ifade etmektedir.¹²⁸

Kaynaklarda, azeb askerleri ile ilgili verilen en eski bilgi Düzmece Mustafa olayı zamanına dayanmaktadır. Hoca Sadeddin, Rumeli yayalarını müselleme hâline getirip bazılarını harçlıkçı tayin edip ellişer akça vermenin, Düzme'nin yaptığı işlerden biri olduğunu, bu yöntemin onun zamanında ortaya çıktığını söyler. Ayrıca azep adıyla bilinen yaya askerlerini toplatarak Rumelinin bütün taviçelerini¹²⁹ de çağırarak kalabalık bir ordu meydana getirmiştir. (TAC.T2, 127) Düzmece Mustafa'nın Sultan Murad'ın ordularıyla çarpıştığı esnada pek çok azep yakalanmıştır. Bunların sayıları öyle olmuştur ki bir yeniçeri iki azebi yederek Başbâki kulu çadırına götürüp bir azebe karşı iki baş esir eyler hâle gelmiştir. Yeniçerilerle azepler arasındaki düşmanlık o günlerden, bu olayla başlamıştır. (TAC.T2, 131)

Azeb askerleri metinlerde daha çok serkeş ve başlarına buyruk olmaları ve uygunsuz davranışları yönüyle eleştirilmektedirler. Fatih Sultan Mehmed dönemine gelindiğinde azeblerin bu cihetleri ile ilgili birden fazla örnek yer almaktadır. İsfendiyaroğlu İsmail Bey'in Karamanoğullarıyla işbirliği yapması üzerine Sultan çok sinirlenmiş, Mahmud Paşa'yı görevlendirerek İsmail Bey'i aldatıcı nitelikte içinde kuşku bırakmayacak tarzda dostluklarını pekiştiren cümlelerle dolu bir mektup yazmasını emretmiştir. Bu mektupta İsmail Bey'e Trabzon'un fethinden söz edilmiş ve pek çok yetki verilmiştir. Bu yetkilerin biri de, donanmanın limanda yattığı günlerde askerler dinlenmekteyken azep taifesinden uygunsuz davrananlar çıkarsa,

¹²⁸ İdris Bostan, "Azeb", **TDVİA**, c.4, s.312-313.

¹²⁹ Taviçe: İmparatorluk döneminde akıncıların amiri durumunda olan çeribaşlarına verilen ad.

beylik hakkı gereğince cezalandırılmaları yetkisinin kendisine bırakılmış olmasıdır. (TAC.T3, 43)

Yine Fâtih Sultan Mehmed döneminde, Rumeli beylerbeyi olan Şarabdar Hamza Bey, verilen buyruk üzerine Koyulhisar'ı Uzun Hasan'ın elinden almak üzere harekete geçmiş, sipahilerini toplamış, çok sayıda azebi de yanına alarak kaleyi günlerce kuşatmıştır. Ancak kaleyi açma olanağını bulamayan Hamza Bey, askerlerine o yöredeki köy ve kasabaları talan etmek, baskınlarla dağıtmak için izin vermiştir. Çekirge sürüleri gibi etrafa yayılan azeb tâifesi, insanların umut bağladıkları tarlaları kemirip kurutmuş, ekin ve sebzelerini kara toprağa katmışlardır. Özellikle Ermeni köylerinde uygunsuz davranışlarda bulunmuşlar, keşişlere bile kötülükler edip kadın ve çocuklara el uzatmışlardır. Bu azgın tâifenin elinde perişan olan halk Uzun Hasan'ın katına vararak başlarına gelenleri ağlayarak anlatmışlar, önceki beyler zamanında başlarına böyle bir iş gelmediğini, bunun Uzun Hasan gibi halkını koruyan yüce bir padişaha yaraşmadığını söylemişlerdir. (TAC.T3, 47)

Yabancı seyyahlardan Breüning'in eserinde azebler, deneyimsiz olmaları ve apar topar savaşa sürülmeleri yönü ile zikredilmişlerdir:

Türk hükümdarının 10.000 kadar yaya askeri vardır. Azaplar adı verilen bu savaşçılar henüz askeri eğitim almamış deneyimsiz ve aceleyle bir gecede toplanıp savaşa sürülen gençlerdir. Ordudaki boşluklar bunlarla doldurulur.¹³⁰

Fresne-Canaye ise eserinde Bandırma'da yanlarına demirleyen 12 Türk kadırgasının içindeki azeblerden ve padişahın fermanını umursamayan

¹³⁰ Hans Jacob Breüning, **Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)**, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 162.

ayaktakımından çok korktuklarını ancak azeblerin onlara hiçbir şey yapmayarak sessiz kaldıklarını ifade etmiştir.¹³¹

2.8.5. Ases

Arapça gece bekçisi anlamındaki “ass” kelimesinin çokluğu olan ases, yeniçerilere bağlı olarak görev yapan, özellikle geceleri mahallelerde dolaşarak asâyişi kontrolden ve gerektiğinde olaylara müdahale etmekten sorumlu olan görevlilerdir. Manzum metinlerde sıklıkla sevgiliye giden yolda engel teşkil etme gibi olumsuz özellikleriyle gördüğümüz ases, -tıpkı diğer inzibat görevlileri olan muhtesib ve şahne gibi- mensur metinlerde de seilmeyen bir görevli olarak karşımıza çıkmaktadır. Âşık Çelebi, tezkiresinde Nasûhî'nin attar dükkânını anlatırken oranın devrin zarif kimselerinin toplanma mekânı olduğunu, şarap ve afyon ile tüm gamların def edildiğini ve ases şerrinden uzak hoşça vakit geçirildiğini vurgulamıştır:

NASÛHÎ: Zurefâ-yı vakt dükkânına cem' olup mey-hâr-ı yârân şîşe-i mül- i renginden çekerler ve esrâr-ı 'âlemden hayrânlar âyîne-i hâtıra konan gubârı def' itmek için dil-ber lebi emerlerdi. Gâh anlara sâkî ve gâh bunların zehr-i yübûsetlerine envâ'-ı şerbetler ile tiryâkî olurdu. Muhassal yinilür içilür, sâye-i rîş-i sefidinde 'asesler şerrinden hoş geçilür imiş.(AŞÇ.T, 877)

Latîfî tezkiresinin Duâyî başlığında da şahne ve aseslerle ilgili son derece olumsuz değerlendirmeler yer almaktadır. Şehrin şahnesi ile önceden münasebeti bulunan Duâyî, bir müracaat için onun huzuruna gitmek durumunda kalır. Geçmişteki tanışıklıklarının hatrına onun çirkin yüzüne rağmen saygıda kusur etmeyen Duâyî, hiç

¹³¹ Philippe Du Fresne-Canaye, *Fresne-Canaye Seyahatnamesi*, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 95.

beklemediği bir muamele ile karşılaşır. Zâlim bir kimse olarak nitelendirilen şahne, eski hukuklarını ayaklar altına alarak Duâyî'nin sorusuna cevap vermez, yüzüne bakmayarak âdeta onu insan yerine koymaz. Duâyî, dostlarına nasihat olması için hemen orada şahne ve asesleri eleştiren bir şiir söyler. Bu görevlileri köpeğe benzeten şair, sonrasında köpeklerin daha vefalı olduğunu düşünür ve köpeklerin de bu duruma feryat figan ettiğini belirtir. Hikâyenin sonunda Latîfî de, tenâsühle köpek insana dönüşecekse bunun ya şahne ya da ases şekline girebileceğini söyleyerek Duâyî'ye destek verir:

DUÂYÎ: Nesr: Meger ki merkûmun şahne-i şehîr ile meyânlarında münâsebet-i sâbıkaları ve kendü i'tikadlarınca musâhabet-i sâdıkaları var imiş. Nihâyet-i mertebe-i hulletde ve derece-i uhuvvetde iken ittifâk beşeriyyet muktezâsınca mezkûrdan bir nâdire sâdır olur. Çünkü iktizâ-i hâdisê mûcibince zarûrî mürâca'at lâzım gelür. Lâcerem huzûr-ı seg-mahzarına tavr-ı revâdur âşinâ-vârî vardukda ve likâ-i kerîhin gördükde hukûk-ı sâbika iktizâsınca ikrâm u iltiyâm ile buna selâm virür ammâ ol gûl-i dîv-sîretde kavm-i segsâr gibi it ve âdem sûretin görür. Şahne-i şehîr hod zâlim-i pür-mezâlim-i dehr idi. Hemândem muktezâ-i habâset-i zâtî ve iktizâ-i vakâhat-ı sıfâtî birle 'amel idüp muşârun ileyhi ele alır. Hakk-ı sohbet-i kadîmî zîr-i kademine alup hukûk-ı sâbika su'âlîni def ve cânib-i ahz u celb-i nef için buna bir sûret gösterür ki gûyâ bunı ne gördi ne bilür eger bir dahî görürse iki olur. Kavm-i 'avândan hakk-ı nân melhûz degül iken bu kıt'ayı ihvâna nasihat ve yârâna mav'izet için ol mahalde imlâ ve inşâ itmişdür.

Kıt'a: İlûk 'ummak gibidür kîr-i segden
Vefâ ümmîdini itmek 'avândan

Kaçan benzer 'asesle şahne kelbe
Ki seg gözler kişiyi hakk-ı nândan

Yaraşur şahneyi hınzîr okursam
Ki seg yegdür vefâda kalıtabândan

İte teşbîh idelden şahneyi ben
Uyumaz oldılar segler figândan

Münâsib-i in-ma'nâ.

Beyt: Tenâsüh mezhebince segden âdem

Olursa şahnedür yâhûd 'asesdür(LAT.T, 259)

2.8.6. Subaşılar

Eski Türkçe'de asker anlamına gelen “sü” kelimesinden türeyen Osmanlı'da bağlı bulunduğu birimin güvenliğini sağlamaktan sorumlu olan subaşı, asesbaşı ile koordineli bir biçimde görev yapan şehir muhafızlarına verilen addır. Âşık Çelebi ve Gelibolulu Âlî tezkirelerinde ortak olarak zikredilen bir hikâyede, Keşfi'nin kardeşi olan Hasbî'ye -vezir İbrahim Paşa'nın emriyle- İstanbul subaşısının kollarından asarak işkence ettiği anlatılmaktadır. Tezkire yazarlarına göre işkence ettiği gece subaşının kızının beklenmedik bir biçimde vefat etmesi, boş yere işkence gören Habsî'nin suçsuzluğunu kanıtlamıştır:

HASBÎ: Anatoli vilâyetinden Gedûs-nâm kasabadandır. Kudemâdan Keşfinün karındaşı ve ol devr 'ayyâşlarının kallâşı vü evbâşı olmagla İbrâhîm Paşa merhûmun evâ'il-i vezâretinde bir fesâdda bulunmuş. İstanbul subaşısına habse virülüp işkence itmesi murâd olunmuş. Ol şeb ki mezbûrî bağlayup kollarından asarlar. Ya'nî ki 'örf-i işkence envâ'ını edâ itmege sa'y iderler. Hasbî bedîhe bu matla'ı dimiş. Subaşı az çok ehl-i tab' muhibbi olmakla rahm eylemiş. Ol matla' budur.

Beyt

Derd-i dâg-ı 'ışk kim itmez tahammül Kâf ana

Hoş döyer bu nâtüvân gönlüm benüm insâf ana

İttifâk ol gice subaşının bir kızı füc'eten vefât itmiş. Bu zikr olunan 'âlâ'im ke'ennehû Hasbînün bî-günâhlığını isbât itmiş. İrtesi dîvâna iletüp nice dürlü işkence itdürdüm ikrâr itmedi diyu sıyânet eyler.(KÜN.A, 127)

2.8.7. Kethüdalar

Osmanlı'da kahyâ anlamıyla da kullanılan kethüda, vezir, sancak beyi, yeniçeri gibi devlet görevlilerine yardımcılık vazifesini icra eden kimselere verilen addır. Hemen her önemli görevlinin halk ve devlet arasındaki ilişkiyi düzenlemesine yardımcı olan özel kethüdaları bulunmaktadır. Kethüdalar kaynaklarda görevlerini layıkıyla yapmama ve rüşvet alma konusunda eleştirilmektedirler.

Âşık Çelebi, XVI. yüzyıl şairlerinden ve kendisine de hocalık yaptığı anlaşılan Nûrî biyografisinde şairin Rüstem Paşa'dan beklediği ilgiyi görmediğini ve kethüdaların onun kıymetini bilmediklerini, kimi zaman voyvodalık¹³² yaptırıp kimi zaman seferlere götürdüklerini nakletmektedir. Nûrî, bu olanlardan sonra üzüntüsünü def etmek için afyon tiryakisi olmuş, bir daha da kendisini toparlayamamıştır:

NÛRÎ : Fahrû'l-'ulemâ Mısr kâzîsı Monlâ 'Arab-zâde 'Abdu'l-bâkî Çelebi'nün kulu idi. Adı Yûsuf idi. Mahmûd Paşa müderrisi iken biz dânişmendi idük. Evvel bevvâblığına hıdmet iderdi. Ammâ tahsîle çalışup âzmâyış-i şi'r ve heves-i kitâbet iderdi. Bu esnâda efendisi Rüstem Paşa'ya pîş-keş itdi. Kethudâlar temâm-ı kadrin bilmediler. Gâh voyvoda itdiler gâh sefere alup gitdiler. Bu dahı paşanın temâm-ı nazarına manzûr olmadugına dil-gîr olup def-i gam içün berşe döşenüp tiryâkî oldu. Nikbete düşüp 'âlemün şöhre-i âfâkı oldu. Bir akçelü 'avret alup biraz anunla çalkandı. Âhir bile alup Mısr'a gitdi, vardugı gibi anda vefât itdi.(AŞÇ.T, 902)

Latîfî ise tezkiresinde Ferrûhî'nin rüşvetçi bir kethüda ile başından geçen bir olayı nakleder. Ferrûhî, bir belge almak için kethüdanın yanına gitmiş, ancak eli boş olduğu için kethüdanın eğri eğri, düşmanca bakışlarına maruz kalmıştır. Ferrûhî, kethüdayı

¹³² Burada sözü edilen voyvoda, vergi tahsil görevlisidir.

kemik vermeden bir şey yapmayan bir köpeğe benzetir ve hemen oracıkta konuyla ilgili bir şiir söyler:

FERRÛHÎ: Evâyil-i hâlinde yektâ ve yek-cihet iken cihete tâlib olup tezkere almaga râgıb olmuş idi. Ammâ tehî-dest vardugıyçün kethüdâ beg buna kanlusı gibi bakmış ol egri egri bakmışlar yüregın yakmış ve bi'l-cümle fakîrû'l-hâl olmagın evden gelemez ve âdet kapunun yolın bilmez ba'dehü bilür ki âdet kapusı kethüdâ beg imiş üstühânsuz olmaz bir 'aceb seg imiş. Bu kıt'ayı anda bedîheten dimişdür

Kıt'a: Kethüdâsına didüm bir ulunun
Nice olıcak irür mansıba el
Didi remz ile bana çare budur
Dolaş ol bir kapuya evden gel(LAT.T, 428)

Latîfî tezkiresinde kethüdaların rüşvet yönüyle ilgili bir diğer tespit de Şânî'den gelmektedir. XVI. yüzyıl şairlerinden Şânî, mülâzemet sonrasında haksızlığa uğradığını iddia etmiş,¹³³ Latîfî de olayı anlattıktan sonra örnek olarak şairin hep bu konudaki metinlerini seçmiştir. Şânî, bu devirde fazilet ve hünerin işe yaramadığını, sırtını dayayacak birini bulmak ya da rüşvet vermek gerektiğini, kethüdanın yanına hediyesiz gitmenin uygun olmadığını ironik bir biçimde ifade etmiştir:

ŞÂNÎ: Velehû:İşe gelmez bu demde fazl u hüner
Mesned ü irtişâya eyle meded

Tuhfesüz varma kethüdâya yetiş
Çün gerek ana tuhfe ile ned(LAT.T, 318)

2.9. Kalemiye Mensupları

Kalemiye kalem erbâbı yani bürokratlar için kullanılan bir tabirdir. Başta nişancı olmak üzere reiüsülküttap ve maiyetindeki Dîvân-ı Hümâyûn kâtipleri, maliye ve

¹³³ Bkz: 1. Bölüm, "İmtihanların Dikkate Alınmaması"

defterhane kâtipleri bu sınıf içinde yer alırlardı.¹³⁴ Dîvân-ı Hümâyûn'un iki kalemiye mensubu nişancı ve reisülküttabın özel ve mühim bir yerleri vardır. Kalemiyeden yetişen şahsiyetler arasında tarik değiştirerek seyfiyeye geçen ve burada sadrazamlığa kadar yükselenler olmuştur.¹³⁵

2.9.1. Reisülküttaplar ve Kâtipler

Dîvân kâtiplerinin âmiri konumunda bulunan reîsülküttap, Osmanlı kalemiye teşkilatı içerisinde üstlendiği bürokratik yazışma görevi dolayısıyla son derece mühim bir yere sahiptir. Lütfî Paşa, *Âsafnâme* isimli eserinde reîsülküttabı, yeri geldiğinde veziri uyarması, ona kanunu hatırlatması gereken biri olarak tarif eder. Vezir, tımar birimlerini oluşturan kılıçlardan ikisini bir kişiye verirse ona müdahale etmesi gereken kişi kanunu iyi bilen reisülküttap olmalıdır:

Eğer sehven virse re'is-i küttâb olan tahvil hükmünü virmeye ve defter emîni iki kılıcı bir mahalle kayd eylemeye, girü vezîr-i a'zama 'arz eyleye. Kânun değıldür dimek gerek. Zîrâ selâtin-i mâziye iki kılıcı bir kimesneye virene la'net itmişlerdür. Vezîr-i a'zam olan devletlü iki kılıcı bir âdeme virmeye. Dîvânda re'is-i küttâb ve defter emîni olan ihtiyâr ve kânun-şinâs kimesneler gerekdür. Eğer vezîr-i a'zam mesâlih arasında sehven hatâ iderse anlar kânun budur diyeler.(LUT.A2, 9)

Reîsülküttaba bağlı olarak görev yapan ve Dîvân-ı Hümâyûn, defterhâne, defterdarlık gibi birimlerde çalışan kâtipler de Lütfî Paşa'nın taşımaları gereken nitelikleri eserinde hassaten belirttiği zümreler arasındadır. Paşa, kâtiplerin tecrübeli ve ehil kimseler olması gerektiğini söyler:

¹³⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, TTK Yay., Ankara 2018, s. 35.

¹³⁵ Kütükoğlu, **a.e.**, s. 36.

Mühimmât: Rûz-nâme vü muhâsebe ve gayrı kitâbet menâsıbı ehl-i kalem ve ihtiyâr ve ehl olanlara virilmek gerekdür.

Lütfî Paşa, kâtibin önemini Sultan Selim zamanında geçen bir olay üzerinden de anlatır. Bir katiple çavuş arasında anlaşmazlık çıkmış, olay padişaha intikal etmiştir. Sultan Selim, katibin çavuş karşısında üstün olması gerektiğini söylemiştir. Nitekim çavuş, devletin görünürdeki işlerine hizmet ederken katip, devletin görünmeyen, gizli işleri için çalışmaktadır:

Ve çavuşdan kâtib takdim olunur, mu‘azzez ve muhteremdür. Hikâyet: Sultân Selîm merhum zamânında bir gün çavuş ile kâtib nizâ‘ itdiler. Sultân Selîm Hân –nevvera’illâhu merkadehû- hazretlerine ‘arz olundukda kâtib takdim olunmak gerekdür, küttâb, esrâr-ı saltanata hıdmet ider; çavuşlar zâhirde olan mesâlihe hıdmet iderler deyü buyurmuşlar.(LUT.A2, 19-20)

Gelibolulu Âlî, XVI. yüzyılda bu derece önemli addedilen katiplerle ilgili eleştirilerini *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinin “Küttâba cühhâl karışmanun kabâhati beyânıdır” başlıklı bölümünde dile getirmektedir. Âlî’ye göre o zamanda içerden çıkma, Ehrimen kılıklı soğuk edalı kölemenlerden pek çoğu divan katipleri zümresine karışmışlardır. Bunlar muhasebe fırkasına da girmiş, diğer uygunsuz kimselerle birbirlerine arka çıkmışlardır. Kalem ehli olanlar “efendi” unvanı alırken köle kısmından gelenler “filan bey” adı ile şöhret bulmuşlardır. Böyle olunca okuma yazma defteri dürülmüş, Ehrimenlerin altın dolu güçlü elleri diğerlerinin iktidar pençesini bük müştür:

Fî zemâninâ içerüden çıkma süfehâ ya’nî ki Ehrimen nâmındaki zümre-i bârid-edâ kölemenler ‘adâdında dâhil nice nâ-sezâ küttâb-ı dîvân zümresine karışmışlardır. Dahî fırka-i muhâsebâna dahî girişüp sâir nâ-mahaller ile arkalaşmışlardır. Ya’nî ki ehl-i kalem olanlar “efendi” unvânı anılurlarken köle kısmından gelüp vücûd bulanlar “fûlân beg” nâmı ile şöhret bulmuşlardır. Bu tarik ile okumak yazmak defteri dürülmüşdür.

Ehrişnenler n z r p r zeri ile mülk-i b y t merd mler n pençe-i iktidârları bozulmışdur.
(MEV.N, 278-279)

Katipler içerisinde arazilerin kimin adına olduğunu kayda geçmekle görevli olan il yazıcılar (vilayet katipleri), tahrir defteri düzenleyen tapu memurlarıdır. XVI. yüzyıl şairlerinden Fehm , Trablus vilayetinde görevli olduğunda bir gelir elde edemeyip kendisinden önce il yazıcısının neredeyse her şeyi kendi üzerine kaydettiğini ima eden bir beyit söyler:

FEHM : Tırablıs vil yetini il yazıcısı yazup ba'dehu Fehm  nâzır oldukda çendân der-âmed bulmayup il yazıcısına hitâb idüp dimişdür. Beyt:
Efendi  izi n - izi ilik gibi yalamışsın
 z nden gayrıya poh yiyecek nesne komamışsın(Aş .T, 1257)

2.9.2. Defterdarlar

Osmanlı maliye teşkilatının başında bulunan defterdarın dahil olduğu defterdarlık müessesesi ilk defa Osmanlılar tarafından kurulmuş olmayıp daha  nceki Türk ve İşlam devletlerinde de mevcuttu.¹³⁶ Gerek Osmanlılardan  nceki Türk devletlerinde gerekse Osmanlılarda m l  işlerin muntazam bir şekilde yürütülmesine önem verilmiş ve bugünkü maliye bakanlığının vazifesini gören bu müessesenin başında bulunan şahıslar da divanlarda yer almışlardır.¹³⁷ Hatta bazı araştırmacılara göre Divan-ı Hümayun'dan sonra Osmanlı yönetim müesseselerinin en önemlisi, başında

¹³⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, TTK Yay., Ankara 2018, s. 253.

¹³⁷ Kütükoğlu, **a.e.**, s. 254.

defterdarın bulunduğu ve zaman zaman bazı yeni düzenleme ve tadilatlarla geniş bir teşkilat yapısına kavuşmuş olan defterdarlıktır.¹³⁸

Osmanlı'da ekonomiden sorumlu en yüksek rütbedeki memur olan defterdar, devlet hazinesini yönetmek ve ona sahip çıkmak gibi zor ve önemli bir görev icra etmesi sebebiyle kalemiye sınıfı içerisinde çok özel bir yere sahiptir. Lütü Paşa, vezirin defterdar tayin ederken kabiliyetli, tedbirli, vakar sahibi ve kalem ehli gibi özelliklere sahip olmasına dikkat etmesi gerektiğini vurgulamıştır. Vezir, defterdarı görevini yaparken özgür bırakmalı, ancak defterdar da kendi kafasına göre iş yapmamalıdır:

Vezîr-i a'zam olanlar Dîvâna kâbil ve müdebbir ve ehl-i kalemden sâhibü'l-vekar defterdârlar getürmek gerekdür. Ve anlara istiklâl virüp umûr-ı hazineyi anlara tefviz lâzımdur. Amma anlar da kendü havâlarında olmayup mâl-i pâdişâhiyle takayyüd itmek gerekdür. Böyle olmaz müsâ'ade olunmaya, böyle ider ise istiklâline müsâ'ade gerekdür. (LUT.A2, 36)

Başdefterdar, divana gelen akçeyi bakmadan almamalıdır. Kullara verilen maaşta ayarı düşük akçe bulunursa başdefterdar azarlanır. Defterdar haftada bir kez gizlice darphaneyi teftiş ederek paraları kontrol etmeli, oradaki görevliye (sâhibü'l-ayar) güvenmemelidir. Para konusu son derece önemlidir, çok sıkı kontrol edilmesi gerekir, devlete zarar sikkeden gelir:

Ve başdefterdâra lâzım budur ki Dîvâna gelen akçeyi bakmadın almaya. Kula 'ulûfe virildikde züyuf akçe buluna, başdefterdâr muhkem 'itâb olunur. Ve darbhânede kesilen akçe ve altuna defterdâr ekser bi'z-zât mukayyed olup sâhibü'l-'ayâra i'timâd itmeyüp hufyeten haftada bir gün Darbhâne'yi yoklamak lâzımdur. Devlete zarar sikkeden gelir, umûr-ı mühimmedendür, muhkem takayyüd gerekdür. (LUT.A2, 37)

¹³⁸ Rıfat Günelan, **Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi**, Kayıhan Yay., İstanbul 2010, s.17.

2.9.2.1. İskender Çelebi

XVI. yüzyılın en etkili devlet adamlarından ve edebiyat hamilerinden biri olan Defterdar İskender Çelebi kaynaklarda rüşvet yönüyle zikredilmektedir. Aynı yüzyıl şairlerinden Emânî, İskender Çelebi'nin azledilmesi üzerine bir tarih yazarak onun rüşvet sarayını son derece özenli ve süslü bir şekilde yaptığını vurgulamıştır:

EMÂNÎ: Ba'dehu e's-selâmetü fi'l-vahdeti diyüp ihtiyâr-ı 'uzlet ve Selânîk'de kabûl-i tevliyet eyledi. Egerçi pîrâne-ser idi ammâ püserler ile 'ışk-bâzlıkda cevânlardan berter idi. Âhir Selânîk'de intikâl ve diyâr-ı âhirete irtihâl eyledi. İskender Çelebi'nün 'azline bu târîh anundur. Târîh:

İrtişâ kasrını yapdukda Sikender Çelebi
Tahtasın sîmden itdürdi vü zerden mîhın

Der ü dîvârını nakş eyleyicek ol dâna
Katı açuk boyadı çok idüben zırnîhın

Müntezir olıcak efvâha peyâm-ı 'azli
Hâtif-i gayb didi rişvet ile târîhin(AŞÇ.T, 356)

Tıpkı Âşık Çelebi gibi Gelibolulu Âlî de aynı şair üzerinden aynı hadiseye yer vermiş ancak yazdığı kıtayı tenkit ederek Emânî'nin haksız olduğunu ve velinimetine karşı nankörlük ettiğini ifade etmiştir. Âlî, Emânî'nin bu şiiri İskender Çelebi'ye muhalif olan Defterdar Nakkaş Ali'ye yazması gerektiğinin daha münasip olduğunu düşünmektedir:

EMÂNÎ: Mezbûr İskender Çelebi 'azlinde küfrânü'n-ni'meligi kabûl ve isnâd-i irtişâyla velî-ni'metine ta'n-ı nâ-makbûl idüp me'âl cihetinden bu makûle bir târîh-i medhûl dimişdi ki nakl olındı.

Nazm

İrtişâ kasrını yapdukda Sikender Çelebi
Tahtasın sîmden itdürdi vü zerden mîhın

Der ü dîvârını nakş eyleyicek ol dâna
Kati açık boyadı çoğ idüben zirnîhın

Müntesir olıcak efvâha peyâm-ı ‘azli
Hâtif-i gayb didi rüşvet ile târîhin

Bu kıt’ada dâna edâsı irtişâ isnâdından sonra lââyık degül idi. Ve bu mısra’ı Der ü dîvârını nakş itmedi nakkâşâne diyüp ol ‘asrda mezbûr İskender Çelebinün mu‘ârız olan Defterdâr Nakkâş ‘Alîye îhâm ve ol tarîkla anun fesâdın bildürüp remz ile ibhâmitse yeg idi.(KÜN.A, 116)

2.10. Saray Çalışanları

Osmanlı padişahlarına dört asra yakın hizmet veren, dış görünüşü bakımından bir kaleyi andıran Topkapı Sarayı esas olarak Bîrun, Enderun ve Harem’den oluşmaktaydı.¹³⁹ Dârüssaâde ve Bâbüssaâde ağaları sarayın iki yetkilisi olup Bâbüssaâde ağası (akağa) Enderun’un, Dârüssaâde ağası (karağa) Harem’in âmiri idi.¹⁴⁰ Osmanlı sarayının Bîrun, Enderûn ve Harem bölümlerinde sayısız çalışan bulunmakta, bunların her birisi oturmuş hiyerarşik bir düzen içerisinde görevlerini yapmaktaydılar.

Saray çalışanları, gerek bulundukları göreve gelme şekilleri gerekse geldikten sonraki durumları neticesinde XVI. yüzyıl nesir yazarları tarafından devletin bozulma sebeplerinden biri olarak görülmekte ve çeşitli yönlerden eleştirilmektedirler. Gelibolulu Âlî, *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinde “Der beyân-ı ahvâl-i harem-i selâtîn

¹³⁹ Mehmet İpşirli, “Osmanlılar, Siyasi ve İdari Teşkilat-Klasik Dönem”, **TDVİA**, C.33, s. 502.

¹⁴⁰ İpşirli, **a.g.m.**, s. 503.

ve gılmân-ı derûn-ı harem beyânındadır” başlıklı bir bölüm açmış, bu bölümde özellikle harem hizmetinde çalışanların nasıl seçilmesi gerektiği, iyi seçilmezse neler olabileceği ve şu anki harem çalışanlarının durumu hakkında bilgiler vermiştir.

Âlî’ye göre, olur olmaz mayası bozuk gılmanları sarayda harem hizmetine almamak, cennet gibi olan bu yere dev ve ifrit cinsini sokmamak gerekmektedir. Bu kişileri saraya almadan önce yerlerinden yurtlarından sormak, kâfirlerin arasında iken aslını neslini bilmek lazımdır. Ayrıca kıyafet ilminden anlayan birilerine de göstermek, eğer uygunsa içeri almak gerekmektedir. Âlî, burada da liyakat meselesine değinerek “şu vezirin hemşehrisi, bu ağanın kardeşi” diye tasma kıran yosmaları bu yüce hizmete kabul etmemek gerektiğini vurgulamaktadır. Çünkü bu hizmetliler zamanla has odaya dahil olacak ve ağalık rütbesine erişeceklerdir. Hatta mansıp alarak dışarı çıkacak, ağalık, beylik, beylerbeylik gibi vazifeler alarak Müslüman halka zulmederek onların başına musallat olacak, ona bu kapıyı açan padişahın başına ondan şikayet eden insanlar üşüşecektir:

Selâtin-i mülk-i dergâh-ı ‘âli-câh ve havâkin-i me’âli-bâr-gâh-ı encüm-sipâh zümresine vâcibdür ki olur olmaz fûrû-mâye gılmânı ya’nî ki evzâ’ı elâ-berde kendüsi hovarda hizmetkârânı harem-i muhteremleri hizmetine almayalar mecma’-ı gılmân olan sarây-ı cennet-nişâna dîv ü ifrit cinsini karışdırmayalar. Evvelâ yirinden yurdundan soralar küffâr arasında dahî asîl ü nesîl mi idi haber alalar ve ‘ilm-i kıyâfeden habîr olan ‘âlimlerden birine şekl ü sîmâsını göstereler. Kıyâfetinde hayr u salâh ihtimâli var ise içerü salalar. Nedür ki bu fûlân vezîrün yerdeşi imiş ve bu dahî fûlan aganun kardaşı imiş diyü bir alay tasma kıran yosmaları hıdemât-ı ‘âliyelerine kabul etmeyeler tâ ki giderek mürur-ı zamânla Has Oda’ya duhûl iderek ağalık rütbesine yetişeler. Ba’dehû mansıbla taşra çıka ve taht-ı yedinde müslümânlara cevır ü cefayla musallat olmaya, agalığa ve beglige dahî sonra beglerbegilige çıkup zulm u sitemle iştiâh bulmaya sebep olanları ve veliyy-i ni’met olan şehriyâr-ı Sikender-deri beddu’âya mazhar düşürmeye veyâhûd iktizâ-yı havâdisler ma’zûl olup der-i devlete geldikçe şikâyetçilerini başına üşürmeye. (MEV.N, 272-273)

Âlî, Fatih Sultan Mehmed zamanında bu kaidenin uygulandığını, kıyafet ilminden anlayan tecrübeli bir hocanın gılmanların simalarına bakarak eşkalinde dindarlık ve iyilik olanları içeri aldığını, geri kalanların ise kapıcılık, yeniçerilik gibi dışarıda bir göreve gönderildiğini söylemektedir:

Zîrâ ki Ebü'l-feth Sultân Muhammed Hân asrında bu kâ'ide mukarrer idi. 'İlm-i kıyâfeden âgâh, saray hâcesi nâmına bir 'ârif-i me'ârif-güvâh devşirilüp gelen ve pîş-keş tariki ile gönderilip gılmân-ı pençik olan oğlanların sîmâlarına bakardı. Eşkâlinde ihtimâl-i salâh u diyânet olanları içerü aldırurdu. Sâîrini kapuculığa ve Yeniçerilige çıkan 'acemiâyâna ilhâk itdürüp nefer mertebesinde kalurdu. (MEV.N, 273)

Geçmişe imrenen Gelibolulu Âlî, o dönemdeki sarayda edepli ağaların ve gılmanların da bu dönemde olmadığını, bu yüzden dışarıdaki halk ile yakınlıklarının çok olduğunu vurgulamaktadır. “İçeri”yi ayrı ve temiz kalması gereken bir alan olarak gören Âlî, bunları içeriden çıkma bir pislik ve boka benzetmektedir:

Egerçi zemân-ı evveldeki ri'âyet-i edeb ve ol 'asırdaki âgâyân-ı mü'eddeb ve gılmân şimdiki hâlde sarây-ı 'âmirede yoktur. Bu sebeple ki taşra halk ile tarh u ülfetleri kati çokdur. Bâ'is budur ki içerüden çıkanların evzâ-ı nâ-sezâları hadden artukdur. Güyâ ki nâ-cinsleri içerüden çıkma bir necis ü bokdur. (MEV.N, 274-275)

2.10.1. Haremağaları

Osmanlı saray çalışanları içerisinde eleştirilen grupların başında haremağaları gelmektedir. Tarih-i kadimde Şarkta ve Roma'da ve orta çağlarda Abbasilerde Memlûk saraylarında gördüğümüz siyah hadım ağaları Osmanlılarda da vardı. Bunlar harem-i hümâyûn denilen saray dairesinin (kadınlar kısmının) hizmet ve

muhafazasında bulunurlardı; bundan dolayı kendilerine harem ağası denirdi.¹⁴¹ Gelibolulu Âlî, haremağalarına özgü “Ahvâl-i nâ-şâyeste-i agayân-ı harem-serây” isimli bir başlık açarak bu gruba ilişkin eleştirilerini dile getirmiştir.

Âlî’ye göre haremağalarının bazı uygunsuz davranışları din ve devletin namusuna hâlel getirmiş, nice sipahilik nezaket ve zerafetine zarar vermiştir. Haremağalarının namusa layık olmayan uygunsuz hareketlerinin başında, dışarıdakilerle yakınlık kurmaları gelmektedir. Saray içindekilerin dışardaki yabancılarla buluşup görüşmeleri, tek kelime etmeleri Sultan II. Selim zamanının sonuna dek neredeyse hiç görülmemiştir:

Ammâ ki ba’z-ı evzâ-ı nâ-şâyesteleri dahi vardır ki ba’zısı nâmûs-ı dîn ü devlete nakîsa virmişdür. Ve niçesi sipâhilik nezâketini ve şevket ü celâlet zarâfetini hâlel-pezîr itmüşdür. Pes lââyık-ı nâmûs olmayan vaz’ı nâ-sezâ ve harekât u cünbüş-i nâ-revâ iç halkı ile taşra kavmi miyânında peydâ şok ülfet-i mezmûme’-i lâzımı’l-ibâdur ki selâtîn-i ‘Osmâniyânîden âhır-i devlet-i Selîm Hân bin Süleymân Hân’a gelince yog idi. Ya’nî ki civânî olan cüvânânun berrânî olan teberrâyîlerden tenezzüh ve ictinâbları çoğ idi. Farazâ ki mahzan bir kelâm söyleşmelerine ruhsat virilmezdi. Lâ yenkatı’ buluşup görüşmeleri hod münâsîp görülmezdi. (MEV.N, 276)

Haremağalarının ikinci uygunsuz davranışı ise dışarıda müstakil evler tutmaları ve kıyafetlerini artırıp alakalarının tamamını buralara vermeleridir. Bunlar, akıllı kimseler nezdinde câiz olmayan davranışlardır. Haremağaların bedenlen saraydaki haremde ruhen ise dışardaki sarayında olmak istemesi, hizmet anlayışına aykırıdır:

İkinci vaz’ı nâ-sezâları harem agâlarının taşrada müstakıl evler idinüp ‘alâka-i tâmmeleri ve hengâmeyi büyüdüp ten-câmeyi artırup taşrası ile muhâleta’-i

¹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı**, TTK Yay., Ankara 2014, s. 159.

‘âmmeleridür ki ‘inde’l-ukalâ cidden câyiz olmayan evzâ’un biridür. Zirâ ki cismi harem-i muharremde, ammâ cânı ol taşradagı serâyında olmak ile hâssaten hizmet hareketlerinün mugâyiridür. (MEV.N, 277)

Âlî’nin işaret ettiği üçüncü uygunsuz davranış yine dışarı ile irtibat kurma noktasındadır. İç oğlanları veya haremdeki cariyeler zümresinden biri hastalanarak veya bir bahane uydurarak dışarıdaki tanıdıklarını arzu edip, “bizim ilacımız orada, ona varmazsak iyileşemeyiz” demektedirler. Ancak Âlî’ye göre sebebi ne olursa olsun bunların dışarı çıkmasına izin vermemek gerekir:

Üçüncü cünbüş-i nâ-revâ ya’nî ol menhiyyât olan vaz’-ı lâzımu’l-ibâ iç oğlanları veyâhûd harem-i hâssa câriyeleri zümresinden biri hastalanmakla veyâhûd ‘ayn-ı ‘illet bir bahâne peydâ idüp dil-bestelenmekle taşradaki âşinâları arzu etmektür. Farazâ bizüm rencimüzün ‘ılâcı anda varmayınca müyesser degildür”, diyü güft ü gû iderler. Hiç bir tarîk mecâz u me’zûn olup taşra gitmeyeler. (MEV.N, 277)

Âlî, III. Murad döneminde yazmış olduğu bu eserde haremağaları ile ilgili konuyu padişahın gafletine bağlayan ve dolaylı yoldan onu eleştiren bir şiir ile sonlandırmaktadır. Ona göre âlem şahının gaflette olması çok zor bir dert, hâkimin hâkim olmaması adetâ dermansız bir hastalık gibidir. Haremdeki eksik akıllı kimseler devleti yönetmekte, huzur zevale ermektedir. Kıyamet kopsa, Mecuc ortaya çıksa buna şaşılmayacaktır, haremdeki hizmetçiler adetâ hoca gibi olmuşlardır. Harem ağalarının dışarıya alaka duyması büyük bir kabahat iken bugün beğenilmeyen işler yapan o kavme büyük kıymet verilir hâle gelmiştir. Bu saray ecnebileri sanki dışardaki evlerinde sabit, haremde ise misafirlikte gibidirler. Eski zaman olsa iç halkı hısımlarını bile hasım sayardı:

Li-münşi'ihî:
Tegâful-i şeh-i 'âlem ne müşkil âfet imiş
Maraz devâsız imiş hâkim olmayınca hâkîm

Kemâli ile muhassal zevâle irdi huzûr
Tasarruf etmekle mülk-i nâkısât-i harîm

'Aceb mi kopsa kıyâmet hurûc idüb me'cûc
Haremdeki hâcelerdür bugün kenâr-ı hadîm

'Alâka taşra büyük cürm iken tavâşîye
O kavme oldu bugün emr-i nâ-pesend kadr-i 'azîm

Serây-ı 'âmirenün ecnebîlerîn seyr et
Harem misâfiridür taşra evlerinde mukim

Değil ki o pâyeleri zamân-ı sâbıkda
Hısımların bile iç halkı 'ad iderdi hasîm (MEV.N, 278)

2.10.2. Çavuşlar ve Kapıcılar

Divan-ı hümayûn mübaşiri ve icra kuvvetine hizmet etmekle mükellef atlı bir sınıf olan ve Serhengân-ı Dîvân-ı Hümayûn diye de anılan dîvân-ı hümayûn çavuşları, yevmiyeli ve tımar ve zeametli olmak üzere ili kısım idiler.¹⁴² Kapıcılar kethüdasının emri altında bulunup bevvâbân-ı dergâh-ı âlî ve bevvâbân-ı bâb-ı hümayûn diye iki kısım olarak gösterilen saray kapıcılarının vazifesi isimlerinden de anlaşılacağı üzere sarayın bâb-ı hümayûn ile orta kapısını beklemektir.¹⁴³

Saray hizmetkârlarından olan çavuşlar ve kapıcılarla ilgili eleştiriler Gelibolulu Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde "Çavûşân ve Bevvâbân-ı Dergâh

¹⁴² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 2014, s. 391.

¹⁴³ Uzunçarşılı, *a.e.*, s. 380.

Beyânındadır” başlığı altında karşımıza çıkmaktadır. Âlî, Osmanlı Devleti’nin hizmetindeki dergah çavuşlarının sözlerinin tuğrası çekilmemiş emirler gibi olduğunu, yani güvenilir kimseler olduklarının herkesçe bilindiğini vurgulamıştır. Ancak çavuşlara ve kapıcılara olan bu güven, Sultan II. Selim zamanına dek sürmüştür. O zamana dek içlerine yabancı kimse karışmamıştır. Âlî’nin eserini yazdığı dönemde ise bu yol da bozulmuş, rezil asesler ve bayağı muhtesipler bu iki zümreye karışmış ve dil ile anlatılamayacak nice zararlar vermişlerdir:

Devlet-i ‘Osmâniyedeki çavûşân-ı dergâh tuğrası çekilmemiş evâmiri ‘aliyye hükmünde eyledükleri müttefekun ‘aleyh âşiyândur. Ammâ bâb-ı âlî kapucıları agâ-yı bâb-ı hümayun ve mu’temed-i harem serây-ı ‘iffet-nümûn vesâtati ile ceryân iden tezâkir-i nâfizü’l-mazmûn mesâbesinde idügi ma’lûm-ı kihân u mihân-i sipâhdur. (...) Egerçi devlet-i ‘Osmâniyenün evâyilinde Sultan Selîm-i şâh-ı sâni zamanına gelince istikâmet-i çavûşân ve bevvâbân bu minvâl üzre idi. Asla içlerine ecnebiler kimse karışmamış. Fe’emmâ fî zemâninâ ol tarik dahî bozulmuşdur. Erâzil-i ‘asesân ve esâfil-i gılmân-ı muhtesibân belki bunlardan ülfet-i mahâzil-i hıyânet-lisân ol iki zümreye karışup küllî hâlel virmişdür ki dil ile vasfolunmaz. (MEV.N, 282-283)

2.11. Şairler

Eserlerinde adeta bir ayna gibi içinde yaşadıkları dönemin tarihini, zevklerini, gelenek-göreneklerini, sosyal hayatını aksettiren şairler, Osmanlı toplumunu layıkıyla anlamak için eserlerine defalarca müracaat edilmesi gereken son derece önemli bir zümreyi teşkil etmektedir. Diğer pek çok zümre gibi şairler de XVI. yüzyıl mensur metinlerinde, çoğu zaman kendi meslektaşları tarafından yapılan eleştirilerden nasiplerini almışlardır. Şiir ve şair eleştirisi, özellikle tezkire metnlerinin vazgeçilmez bir unsuru olmuş, padişah, devlet adamı, esnaf gibi bambaşka kimlikleri de olsa tezkire

yazarları ele aldıkları kişilerin şairlik yönünü vurgulamayı, bu konudaki eleştirilerini dile getirmeyi ihmal etmemişlerdir.

Bu yüzyıldaki tezkireciler içerisinde şiir ve şair ilişkisi çerçevesinde yaptığı tasnif ve değerlendirmelerle konuyu teorik bir zemine oturtan isim, Latîfî'dir. Latîfî, *Tezkiretü 'ş-Şuarâ ve Tabsıratü'n-Nuzemâ* isimli şairler tezkiresinin önsözünde şairleri yaratıcılık noktasında vehbî ve kesbî olmak üzere temelde iki kategoriye ayırmaktadır. Hüner sahibi, yaratıcı şairleri vehbî şairler içerisinde değerlendiren Latîfî, taklitçi olanları kesbî şairler olarak görmektedir. Bu ayrımın ardından kesbî şairleri de kendi içerisinde sınıflandıran tezkire yazarı, taklitçiliğin türlerini beş başlık altında toplamıştır. Latîfî burada sârik (hırsız) şairler meselesine de değinerek lafız ve mana hırsızlığını ayrı kategorilerde değerlendirmiştir.¹⁴⁴ Latîfî'nin özellikle temas ettiği şiir hırsızlığı meselesi, Arapça belagat kitaplarında da serîkat-ı şî'riyye başlığı altında Kazvinî'ni Telhîs'i ile birlikte bedî ilmine dâhil edilen meselelerden biridir.¹⁴⁵

Latîfî'nin tezkiresinde şiir yerine inşa yolunu seçmesi ile ilgili fikirlerinin yer aldığı satırlar da hem kendisinin hem de dönemindeki edebiyat çevrelerinin şiir ve nesir tercihindeki bakış açısını göstermesi açısından son derece önemlidir. Latîfî, tezkiresinin kendisi ile ilgili bu bölümünde beş yüz kadar gazel, otuz üç kaside, terbi

¹⁴⁴ Bu konu ile ilgili yapılan çalışmaları tekrar etmemek adına bkz: Nagihan Gür, Latîfî'nin Eleştirel Perspektifinden Osmanlı Divan Şiirinin Poetikası, **Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi**, Danışman: Mehmet Kalpaklı, Ankara 2009; **Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi**, Akçağ Yay., Ankara 2002; Süleyman Solmaz, **On Altıncı Yüzyıl Tezkirelerinde (Ahdî-Gelibolulu Âlî-Kınalızâde-Beyânî) Şairin Dünyası**, Akçağ Yayınları, Ankara 2012; Fahri Kaplan, "Lâtîfî'nin Şâir Tasnifinde Metinlerarasılık", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.8, S.36, s. 164-170.

¹⁴⁵ Yekta Saraç, "Klasik Türk Edebiyatında Manada Orijinallik Meselesi", **Journal of Turkish Studies**, C.24, S.1, s.232.

ve tahmis yazdığını, divan tertip ettiğini ancak şiir yazmanın muteber olmadığını ve fazilet ve hüneri göstermediğini anladığını, her iki kişiden birinin şair geçindiğini söylemektedir. Öyle ki bu kimseler sinek kadar oldukları hâlde anka makamında uçmaktadırlar. Latîfî, şair geçinenlerin bu kadar fazla olduğu bir ortamda fazilet ve belagat gösterilecek bir alan olarak gördüğü nesir yolunu seçmiş, bu arsada bilgisizlerin kanat çırpmasına yer olmadığını vurgulamıştır:

Bu fakîr ü hakîr ‘unfuvân-ı cevânîde beş yüz mikdârı gazeliyyât ve otuz üç ‘aded kasîde ile terbî’den tahmîsden ma’dâ tertîb-i hurûf üzre Dîvân tedvîn itdükde gördüm ki metâ’- ı mu’teber ve çendân fazl u hüner degül ve hem söyletsen iki kişünün biri şâ’ir belki şâ’ir-i mâhir geçer ve her biri meges mikdârı iken makâm-ı ‘Ankâda uçarlar ve hem fazl u savâb itmez ve beyne’l-akrân sâhibine kadr ü menzilet virmez. Lâbûd ben dahî tarîk-ı inşâ ki ehâlî ve efâzıl destgâhı ve fuzalâ ve bûlegâ semt ü râhıdur kudret ızhâr idecek ve miknet ü bidâ’at gösterecek meslek ü mahaldür. Her nâdân u nâ-sâzun bu hevâda pervâzı ve ‘arsada tek ü tâzı yokdur. (LAT.T, 486)

Bu bölümde şairlere yönelik eleştiriler; şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştiriler, şairlik konusundaki kendini beğenmişlik ve şiir hırsızlığı olmak üzere üç başlık içerisinde ele alınmıştır.¹⁴⁶ Tezkirelerde şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştiriler söz konusu olduğunda pek çok farklı ifade şekli ile karşılaşıldığı görülmektedir. Bunlar arasında, “eş’ârı kuş dili gibi ekseri türrehat ve mühmelat”, “tâbı letafetten şi’ri halâvetten âbî değil”, “elfâzı rekîk”, “şi’ri şütür ve gürbe”, “eş’ârı ekall-i kalîl”, “kelimâtı meczûbâne ve budalâne”, “pür-gûy lakin efsâne-cûy” kavramları dikkat çekmekte; “soğuk sözler söyleyen”, “elfâzı kâsebâzlar ve canbâzlar arasında meşhur”, “şehre bir misafir gelse o gün tarih hazır eden”, “kendi edasını yitiren” şairlerin beğenilmediği görülmektedir.

¹⁴⁶ Şiir ve şair eleştirisi ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan burada yalnızca temel noktalar ele alınmıştır. Şairlerin karakter özellikleri ile ilgili özellikler ise III. Bölüm’de incelenmiştir.

Şairlikleri konusunda kendini beğenmişlik yönü ile ön plana çıkanlar genellikle Acemler'in “menem diger nist” anlayışı ile özdeşleştirilmiş, pek çoğu hak etmediği hâlde sahip oldukları bu düşünce ve içi boş özgüvenleri dolayısıyla eleştirilmiştir. Metinlerde, şiir hırsızlığı yapanlar için ise kimi zaman açıkça “çalmak” fiili tercih edildiği gibi “sirkat”, “divanına ilhak eylemek”, “tevarüt etmek” gibi sözcüklerin kullanıldığı da görülmektedir.

2.11.1. Şairlik Kabiliyeti ile İlgili Eleştiriler

Şairlere kabiliyetleri konusunda zikredilen eleştirileri incelediğimizde ana hatlarıyla,

- a) Özgün olmamak, taklitçilik
- b) Kabiliyetsizlik
- c) Soğuk, bayağı, uygun olmayan sözler söylemek
- d) Gereğinden fazla söz söylemek
- e) Tumturaklı sözler söyleyerek manayı yitirmek
- f) Tarih düşürmede aşırılığa gitmek başlıkları altında toplanabildiği görülmektedir.

Tezkirelerde bazı şairler için “ilimden nasibini almamış” ifadesinin kullanılmıştır. Ancak bu olumsuz değil, genellikle buna rağmen kabiliyet sayesinde iyi şiir yazılabildiği için olumlu bir özellik olarak zikredilmektedir. Örneğin şair Cemîlî, ilimden faydalanamamasına rağmen son derece güzel gazelleriyle meşhur olmuştur.

CEMÎLÎ: Egerçi 'ulûm-ı müktesebeden çendân behre-mend ü ziyâde sûd-mend degül lâkin cevdet-i tab' ile nedenlü gerekse 'ale'l- fevr şî'r dimege kâdir gazel-gûlukda mâhir şâ'irdür.(SEH.T, 183)

Tıpkı Cemîlî gibi yeterli eğitim almamasına rağmen ilim ehli kimelerle sohbet etmek suretiyle kendini geliştirerek tabiat kuvvetiyle şiir yazmayı başaran bir diğer şair de Çakşırcı Şeyhî'dir:

ÇAKŞURCI ŞEYHÎ: Burusalıdır. 'Ulûm-ı mütedâvileden çendân behremend ve fûnûn-ı mütekâsireden sûzmend degül. Lakin her gah musâhabeti ehl-i 'ilm tâyifesiyle olup tab'at kuvvetiyle nazma kâdir olmuş.(SEH.T, 158)

2.11.1.1. Andelîbî

XVI. yüzyıl şairlerinden Andelîbî, kendini çokça beğenmesine karşın Kınalızâde Hasan Çelebi nezdinde şiirleri kuş dili gibi saçmadır ve belagattan anlayan insanlara hayvan sesi gibi gelmektedir:

'ANDELÎBÎ: Anadolu vilâyetinden Latîfî kavli üzre Kastamonıdandır. İstanbulda cüz- hân u imâm idi. Kendü zu'mınca gülistân-ı 'andelîbi ve 'âlem-i fesâhatun merd-i sühan- firîbi giçerdi. Lâkin eş'ârı kuş dili gibi ekseri türrehât olup ehl-i belâgat-miyânında asvât-ı hayvânât makûlesinden idi.(KHÇ.T, 620)

2.11.1.2. Cebrî

Mevlîd ve *Mihr ü Mâh* isimli eserleri olan Cebrî, Âşık Çelebi'ye göre tabiatında ve şiirinde tatlılık bulunmayan bir kimsedir. Her gün en azından yüz beyit yazmasına rağmen bir beyiti bile halk içinde okunacak kadar iyi değildir:

CEBRÎ: Keşfî ve Hasbî'ye hâher-zâde ve kendü İstanbullu olup hâliyâ Burusa'dadır. Mevlid-i Nebîsi ve Mihr ü Mâh adlı kitâbı var zu'munca kitâbîdür ammâ tab'ı letâfetden

ve şi'ri halâvetden âbî degüldür. Her gün vazîfesi yüz beyt belki dahı artukdur ammâ bir beytin halk içinde okımaga yüzi yokdur.(AŞÇ.T, 454)

2.11.1.3. Cenâbî Paşa

Cenâbî Paşa, Kanûnî Sultan Süleyman'ın yüce himmetlerini görmüş, Sultan'ın uçsuz bucaksız ihsanı, liyakat kametinden daha uzun olduğu için Anadolu beylerbeyi tayin edilmiştir. Kınalızâde, Paşa'nın şiirlerinin de letafetten tamamen uzak olmamakla birlikte ancak kasebazlar ve cambazlar arasında meşhur olduğunu söyler:

CENÂBÎ PAŞA:Ba'dehû sultân-ı kâmyâbun himmet-i 'âlî-cenâbları mezbûrun hakkında vâlâ ve hil'at-i ihsân-ı bî-kerânı kâmet-i liyâkatdan bâlâ olup mezbûrı Anatoli vilâyetine emîrû'l-ümerâ eyledi. Ol hâlde rûy- mâl-ı cenâb-ı 'izzet için 'azm-i 'âlem-i bekâ eylemişdür. Eş'ârı letâfetden ve güftârı melâhatden hâlî degüldür. Kâse-bâzlar ve cân-bâzlar arasında eş'ârı metlû vü mezkûrdur.(KHÇ.T, 274)

2.11.1.4. Emânî-i Sâni

Emânî-i Sâni kaynaklarda tıpkı Kandî-i Müverrih gibi tarih düşürme konusunda aşırılığa gittiği için eleştirilmektedir. Şehre bir misafir gelse onun için bile tarih düşüren şair, Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre kendisini değersizleştirmiştir:

EMÂNÎ-İ SÂNÎ: Hemân 'aybı oldur ki ol dil-ber-i bâ-kemâl herkesün ayagina varmagla ibtizâl bulmuşdur. Ve erzen-misâl lâ-yu'add velâ yuhsâ olmagla erzân-ı bahâ olmuşdur. Bir emr-i hakîr için bî-hadd târîhler kasîdeler diyüp şehre bir müsâfir gelse hoş-âmed ol gün nice târîh hâzır ider. Bihâr-ı zehhâr-ı iktidârlarına sâhil ü kenâr yokdur.(KHÇ.T, 200)

2.11.1.5. Emrî

Kınalızâde Hasan Çelebi, haset sahibi kimselerin Emrî için manaya önem verip

lafız konusunda tutuk kaldığını düşündüklerini söylemekte, ancak bunun doğru olmadığını vurgulayarak Emrî'yi savunmaktadır:

EMRÎ: Ba'z-ı ashâb-ı hased mezbûrî cânib-i ma'nâ ile mukayyed olduğundan şehbâz-ı tab'ı hevâ-yı sûz ü güdâzda pervâz itmemişdür ve elfâzı rekîkdür diyü zebân-ı tab'ı dirâz iderler. Ammâ ki hilâf vâki' idügi gün gibi rûşen ü lâmi'dür.(KHÇ.T, 203)

2.11.1.6. Fazlî-i Kâtib

Üsküplü Riyâzî'den Farsça okuduktan sonra şiire heves edip Zâtî'den ders alan Fazlî, Âşık Çelebi'ye göre *Hümâ ve Hümâyün* isimli eseri yazana kadar şiirleri deve ve kedi gibi birbirine uyumsuz, kimi zaman çok iyi kimi zamansa çok kötü olan bir kimsedir:

FAZLÎ-İ KÂTİB: Serrâc-zâde'dür. Adı Mehmed, mevlidi İstanbul idi. Kendü lutf-ı tab' ile 'inde'-l-ahâlî makbûl idi. sarf u nahv okıduktan sonra Üskübî Riyâzî-i merhûm yanında olup vâfir Fûrs okıdı. Ba'dehu şi're heves idüp Zâtî'ye mürâca'at itmeğe hasr-ı evkât idüp sâ'ir eşgâli kodı. Zâtî dahı mezbûra mahsûs şâkirdümdür ve şi'r-perverdümdür dirdi. Muttasıl şi're çalışur ve dürişürdi ve şi'r dir işidürdi. Bu esnâda bahr-i recezde Hümây ü Hümâyün nâm bir kitâb didi, ol vakte dek şi'ri şütür ü gürbe ve mütevassıt idi ve nazîf ü kerîh bir yirde muhtelit idi.(AŞÇ.T, 1195)

Fazlî'nin şiirindeki tutarsızlık konusunda Gelibolulu Âlî de Âşık Çelebi ile aynı fikirdedir:

FAZLÎ: Terâkib-i 'Arabiyyedeki sakâtâtını cüll-i himmetle tahrîf idüp bızâ'asını ber-kemâl eyledi. Ve bi'l-cümle eş'ârı şütür-gürbedür. Beyt diyecek mahalde ya heft-beyt ve yâhûd nüh-beyt söylese yine ancak bir beyti pesendîde bulunurdu. (KÜN.A, 261)

2.11.1.7. Gazâlî Deli Birâder

XVI. yüzyılın renkli simalarından biri olan Deli Birâder lakaplı Gazâlî'nin *Dâfiu'l-Gumûm* isimli müstehcen içeriğe sahip eseri Sehî tarafından bayağılık yönüyle eleştirilmiştir. Eser Sehî'ye göre temiz bir kitap olan tezkiresine alınamayacak kadar fâhiş ve çirkin ifadelerle doludur:

MEVLÂNÂ GAZÂLÎ: Egerçi kendü vâdisinde güzel nazmı ve bî-bedel eş'ârı var. Lakin itdügi latîfeleri gâyet fâhiş olup kalb andan nefret idüp bîzâr olur. Ve bu muhaddereye ol cins kelimâtı yazmak sû-i edeb fehmi olup ol sebebden ol latîfelerden nesne yazmaga ikdâm ve ol kelimâtdan bu müsveddeye ba'zı nikât sebt itmege ihtimâm idemeyüp cümle-i latîfelerinden bu bir iki beyt yazılup zikr olındı. (SEH.T, 109-110)

2.11.1.8. Hadîdî

Âşık Çelebi, şair Hadîdî'nin ham bir sevda ile şiire heves etmesini mahlası üzerinden açıklayarak onun adeta soğuk demir dövdüğünü yani boşa uğraştığını ifade etmektedir:

HADÎDÎ : Edirne havâlisinden Ferecik nâm kasabadandır. Hadîdî tahallusına sebep budur ki babası üstâd âhenger imiş. Kendü tarîk-i Zeynî'ye müntesib olup mülâzım u müderris olup ba'dehu ferâgat eylemiş ammâ sevdâ-yı hâm ile gâhî şi're heves idüp soğuk demür döger imiş. (AŞÇ.T, 613)

2.11.1.9. Hâfız-ı Acem

Kardeşi Kukla Acem ile birlikte Anadolu'ya gelen Hâfız-ı Acem kemâl mertebe tahsilini tamamlamış hatta garîb ve acîb ilimleri dahi öğrenmiştir. Tüm bunlarla bağlantılı olarak tasarrufta bulunurken yer yer idrakten uzak hareket etmekte olan Hâfız-ı Acem'in şiirleri de tabiatına uygundur. Garip anlamları ve tutarsız

söyleyişleriyle mezkur şairin şiirleri ahmak kimselerin sözleri gibi birbiriyle bağlantısızdır:

HÂFİZ-I 'ACEM: Diyâr-ı 'Acemden karındâşı Kukla 'Acem ile gelmişdür. Nâmı Mehmeddür. Hakkâ ki 'ulüvv ü kemâlâtun cümlesini tahsîl ve fûnûn-ı garîbe vü 'acîbeyi tekmiîl itmiş mahfûz u ma'lûmı hadden efzûn lâkin dikkat-i tasarrufâtı mertebe-i idrâk-i beşeriyyeden bîrûn idi. Ebyât u eş'ârı dahı bu minvâl üzre ekser-i eş'ârınun ma'nâsı garâbet ve edâsı rekâket üzre kelimât-ı gûl gibi nâ-merbût nâ- makbûldur.(KHÇ.T, 282)

2.11.1.10. Hasbî

İbrahim Paşa'nın gazabına gelip zincire vurdurulan¹⁴⁷ ve paşanın katledildiği gün hapisten çıkan Hasbî, Âşık Çelebi'ye göre çok söz söyleyen ancak söylediklerinin çoğu boş, anlamsız ve saçma sözlerden ibaret olan birisidir:

HASBÎ: İbrâhîm Paşa katl olındığı gün ki tevâbi'nün kiminün gözin çıkarup kiminün başın yardılar. Hasbî'yi dahı habsden çıkardılar. Şânında cünûn şu'besi var idi, 'âmî vü sebûk-ser ve mey-hâr u pür-gûy idi, ammâ ekserî mühmelât; her dürlü şi'r dir dirilürdi ammâ türrehât.(AŞÇ.T, 616-617)

2.11.1.11. Hâşimî

Hasan Çelebi'ye göre Hâşimî'nin şiirleri incelikten nasibini almamış kaba sözlerle ve garip bir tarzda yazılmıştır:

HÂŞİMÎ: Şi'ri sehm-i letâfetden bî-nasîb elfâz u 'ibâreti Türkâne ve tarz-ı garîb üzredür.(KHÇ.T, 912)

2.11.1.12. Kandî

¹⁴⁷ Bkz: II. Bölüm, "İbrahim Paşa"

Şekercilik mesleği ile uğraştığı için bu mahlası seçen Kandî kaynaklarda tarih düşürme sanatında çok iyi olduğu belirtilmekle beraber bu konuda aşırılığa gitmesi yönüyle eleştirilmektedir. Hatta kaynaklarda ortak olarak geçen komik bir hikâyeye de yer verilmektedir. Karabâlîzâde, tuvalete tamirat yaptırmak istediğini ancak Kandî'nin hemen gelip tarih düşüreceği korkusuyla bu işi ertelediğini söylemektedir. Nitekim Kandî'ye verilecek câize tadilat masraflarını aşacaktır:

KANDÎ-İ MÜVERRİH: Ammâ târîhde tevârîh-i eyyâmdan ve meşâhîr-i enâmdan olup bu târîhde fennün ferîdi idi; ol ehl-i tahkîk sâ'irler ehl-i taklîdi idi. Hemân 'aybı budur ki târîhi pâresi mankurlık Tahte'l-kal'a halvâsına ve çâr-sû bâzârda sinek üşmiş yüzine kimesne bakmaz 'imâret şûrbâsına döndermiş. Hattâ Kara Bâlî-zâde'den mervîdür ki helâ meremmâta muhtâcdur ammâ meremmet itmege havf iderüz ki Kandî târîh getürüp câ'izesi meremmât harcından ziyâde ola dir imiş.(AŞÇ.T, 1331)

KANDÎ: Ekâbirden degül erâzil ü esâgirden biri bir ev yapsa yâ bir iki dükkân açsa ve yâhûd bir cem'iyetçik itse irtesi seherden Kandî hâzır olırdı. Bir târîh sunup câ'izesine terakkub 'arza kılurdu. Ol 'asrun zurefâsından Kara Bâlîzâde ki küttâb-ı dîvândan bir kapısı küşâde âdem idi. Bir gün ba'z-ı şu'arâya şikâyetlenmiş. Şunda bir halâmızun termîmi lâzım olmuşdur. Feammâ Kandî'nün târîhi havfından el uramazuz dimiş. Zîrâ ki cihet-i termîme giden akçadan câ'izeyi ziyâde recâ itmesi mukarrerdür.(KÜN.A, 193)

2.11.1.13. Kebîrî

Şiirin ilmî yönünü iyi bilen Kebîrî, tabiatı şiire yatkın olmadığı için çok fazla şiir yazamamıştır. Mevlânâ Şevkî, Kebîrî'yi bu yönüyle sayıları çoğaltan ancak hesaba katılmayan sıfır sayısına benzetir:

MEVLÂNÂ KEBÎRÎ: Ehl-i 'ilm tâyifesindendir. 'Ulûmı tertîb üzre görmüş nâzûk suhandân ma'ânî ve bedî' ü beyân tufeyli olmuş kâmil ehl-i dil 'ilm-i şi'ri hûb bilür kimesne idi.

Ammâ cevdet-i tab' killetinden eş'ârı ekall-i kalil olmagın Mevlânâ Şevkî latîfe yüzinden
ana bu kıt'ayı didi. Kıt'a :
Kebîrî şî'r-gûlar arasında
Hemân a'dâd içre sıfra benzer
Tezâyüd virür a'dâda velîkin
Hisâba saymaz anı ehl-i defter(SEH.T, 113)

2.11.1.14. Keşfî

Âşık Çelebi, Zâtî ile aralarında geçen bir diyalog üzerinden Keşfî ve Kandî'ye yönelik eleştirileri nakl eder. Tezkire yazarı, dönemin üstad şairi Zâtî'ye Keşfî ve Kandî'den hangisinin iyi şair olduğunu sormuş, ikisinin de iyi şairler olmadığını, birinin yok, diğèrininse hiç olduğu cevabını almıştır:

KEŞFÎ: Bir gün Zâtî'ye Kandî ve Keşfî kangısı eyü şa'irdür ve fenn-i şî'rde kangısı kâdirdür didüm. İkisi bile necesdür bir kalebe kesilmiş kerpiçdür. Hakîkat gözlesek biri yok ve biri hîçdür. Ammâ Kandî tevârih-i enâmdan ve şî'rde şu'arâ-yı be-nâmdandur ammâ Keşfî bî-müsemma' ism ve bî-genc tılısmdur dir.(AŞÇ.T, 719)

2.11.1.15. Müderris

Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre şiirlerinde Müderris mahlasını kullanan Trabzonlu şair Yahya'nın sözlerinin çoğu seçtiği mahlasın aksine deli ve budala işidir.:

MÜDERRİS: Ekser-i kelimâtı meczûbâne vü budelânedür. Mahlas-ı mezbûrî âsir oldugı dahı bu ma'nâyı müş'irdür.(KHÇ.T, 767)

2.11.1.16. Necâhî

XVI. yüzyıl şairlerinden Necâhî, Âşık Çelebi tezkiresinde sürekli caize umuduyla birilerine kaside ve kıta yazan, çok fazla şiir söyleyen biri olarak zikredilir. Tezkire

yazarı, “çok söyleyen çok yanılır” atasözünü örnek göstererek Necâhî’nin söylediği onca şey arasından güzel şeyler çıkmasının da normal olduğunu ifade etmektedir:

NECÂHÎ : Pür-gûy u efsâne-cûydur. Gazel dinmez ki ol ana tettebbu’ itmeye. Sâhib-i devlet olmaz ki kasîde vü kıt’a virüp câ’ize tevakku’ itmeye. Egerçi çok söyleyen çok yanılır ammâ ba’z-ı sözleri vardır ki mecâlisde anılır. Belî bî-nihâye şebede şebah-i dür bulunur ve pîlever içinde billûra mâlik olunur.(AŞÇ.T, 860)

2.11.1.17. Nihânî

Âşık Çelebi Meşâirü’ş-şuarâ’da Sürûrî Çelebi’den naklen Nihânî’nin şiirlerinin şairler arasında makbul olmadığını, Türkçeyi bile başarılı bir şekilde kullanamadığını, bu yüzden ona Nacak diye lakap taktıklarını anlatır. Âşık Çelebi, Nihânî’nin Necâtî’ye atfedilen bir beytinin tarzından asla Necâtî gibi büyük bir şaire ait olamayacağı çıkarımını yapmıştır:

NİHÂNÎ: ‘Abdu’llâhogullarından imiş. Her fenne duhûlî var imiş. Ne ân ki yek-fen imiş. Üstâdum Sürûrî Çelebi, Nihânî Hâcî Hasan-zâde müderrisi iken ana dânişmend olmuş. Fakîr andan işitdüm şi’ri çendân makbûl u matbû’ ve kendü şu’arâda mukalled ü metbû’ degüldür. Türkçede dahı dili çalar imiş. Ol sebebden sebük-rûhlar ve zarîfler Nacak diyü mezkûrî şu’arâ içinde sebük sallarlar imiş. Anlara cevâb içün dimişdür. Beyt:

Nihânîye Nacak dirler velîkin gerçek eydürler

Havâric boynın urmaga Ebü’l-müslim nacagıdur

Ehl-i beyt olmayanlar bu beyti Necâtî’ye isnâd iderler ammâ galatdur. Merhûmun şi’rine nümûne olmakda bu beyt fakatdur.(AŞÇ.T, 924)

2.11.1.18. Nisârî

XVI. yüzyıl şairlerinden Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri olan Nisârî, Hafız Divanı’na nazire yazmıştır. Ahdî, Nisârî’nin şairliğini “keşke hiçbir dilde şiir yazmasaydı” diyerek eleştirir:

NİSÂRÎ: Cümlesinden biri bu ki Dîvân-ı Hâfız'a nazîre dimişdür ey kâşki hiç bir dilde şî'r dimeye merdüm-i sühendân yanında tabî'at-ı şî'riyyesi gün gibi nice idüğü 'ıyândur. Bu beyitler ana dâl ve şâhid-makâldür budur ki zikr olundu.(AHD.T, 556-557)

2.11.1.19. Nişânî-i Sânî

Sultan Süleyman dönemi nişancılarından Celalzâde Mustafa Çelebi'nin inşa sanatındaki başarısı dönemin tezkirelerinde bilhassa kaydedilen unsurlardandır. Ancak Kınalızâde Hasan Çelebi eserinde, babası Âli Çelebi'nin Nişânî'nin kimi zaman tumturaklı sözler söylerken manadan uzaklaştığını söylediğini aktarmıştır:

NİŞÂNÎ-İ SÂNÎ: Merhûm Sultân Süleymân Hânun evâhir-i saltanatında 'âlem-i 'ukbâya rihlet itmişdür. Ol zemândan berü eş'âr u kelimâtından gayrı nâm u nişânı kalmamışdır. Egerçi inşâda yed-i beyzâsı vardır diyü halk içinde meşhûrdur. Lâkin mü'ellefâtı çendân metlû vü mezkûr degüldür. Hattâ vâlid-i firdevs-mekân bu gûne gevher-efşân olurlar idi ki ekser yâ tumturâk-ı elfâz ile mukayyed olduğundan cânib-i ma'nâ ri'âyet olunmakdan kalur idi. Cümleden yeniçeriler ve çavuşlar vaz'ında yeniçeriyân sorguc-ı ser ü serhengân şeş- per-i migfer dir idi. Mü'essir-i vâhidün âsârı müteşâbih idüğü zâhir ü bâhirdür dirler idi.(KHÇ.T, 854)

2.11.1.20. Revânî

Revânî, Sultan Selim'in Mısır seferi esnasında berf redifli bir şiir söylemiş, padişah çöl sıcaklığında karın ne olduğunu bilmeden şiir yazılmamasını buyurmuştur. Sücûdî, Revânî'nin şiirinin uygun bulunmamasını fırsat bilerek onun cihanı soğuk sözlerle doldurduğunu ifade eden bir beyit yazmıştır. Kardan bahsettiği soğuk sözleri yüzünden eleştirilen Ravânî ise Sücûdî'ye yüzü dokunmadık yer kalmadığı için bu mahlası aldığını söyleyerek cevap vermiştir:

SÜCÛDÎ: Merhûm Revânî Mısır yollarında berf redif kasîde diyüp ol şehriyâr-ı zî-mahz tâbistân olup berf n'eydügin bilinmeyen beriyyede nazm eylemeyesin diyü buyurdukda Sücûdî fırsat bulup
Sovuk sözlerle toldurdun cihânı
Başına karlar yagsun Revânî
dimişdür. Revânî dahi mezbûrun nev-cevânlığı hâlini işrâben
Yüzün tokınmaduk yir yok cihânda
Anunçün didiler sana Sücûdî
bedîhesi ile cevâb virmişdür.(KÛN.A, 97) (SEH.T, 63-64)

2.11.1.21. Rûsûhî

XVI. yüzyıl şairlerinden tasavvufla iştigal eden ve irşat makamına geçecek seviyeye gelen Rûsûhî, içinde bulunduğu cezbe hâli ile Hakk'ın ağası olması gibi küfre varacak sözler söylemiş, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde bu yönüyle eleştirilmiştir:

RÛSÛHÎ: Kendü dahı makâm-ı irşâda geçüp ba'z-ı hânkâhlarda seccâde-nişîn olmagla kâm-revâ vü kâmyâb olmuş idi. Lâkin mezbûra müsnedün-ileyh ve mu'velün-'aleyh olan vâcibü'l-hazefün degeri sahîfe-i 'izzetden tayy olınmagla mezkûrun dahı zuhûrî mânend-i *serâbun leyse bi-şey'in* oldu. Ve ol esnâda sâhib-i hâl pûte-i mücâhedede kâl olmuş meşâyihün kâl ü kâline taklîd idüp kendüden zâhir şer'-i şerîfe mahâfil küfr-i sarîh ba'z-ı şî'r-i kabîh ve kavîl-i vakîh sâdır u zâhir olmuş idi. Havf-ı ahzdan kablü'l-ahz firâr idüp bi'l-âhire terk-i diyâr eyledi. Ol esnâda didügi türrehât ve yidügi mühmelât budur.

Şî'r : Kûh-ı dehrün merd-i bî-pervâsıyum
Deyr-i 'ışkun hem çalîpâ pâsıyum

Her ne dirsem Hakk anı eyler hemân
Şöyle benzer ben anun agasıyum(KHÇ.T, 386)

2.11.1.22. Senâyî

Şehzade Mustafa Manisa'da iken onun hizmetinde bulunan Manisalı şair Senâyî'nin *Neyistân-ı Zülal* isimli eseri hemşehrileri tarafından çok beğenilmiştir.

Ancak Âşık Çelebi bu beğeniye içi boş bir davulun çıkardığı sese benzeterek geriye kulaklarda yalnızca kuru bir yankı kaldığını söyler. Ona göre iyi vezin bilmek, şairlik demek değildir:

SENÂYÎ: Magnisa diyârındandır ve etrâfun fûnûn-ı nazm ile ehl-i iştihârındandır. Tarîk-i 'ilme sülûk idüp Sultân Mustafâ-yı merhûm Magnisa'da iken âstânesine mülâzım olup ol takrîble mülâzım olmuştur. Mansıb-ı kazâyâ sülûk itdükden sonra yine ol âstânededen dûr olmayup Amâsiyye'ye bile gidüp hıdmetde müdâvim olmuştur. Egerçi hemşehrileri hakkında ıtrâ idüp kasâ'id-i masnû'a ve eş'âr-ı matbû'a ve Şebistân-ı Hayâl tarzında Neyistân-ı Zülâl nâm kitâb ve mü'ellefât-ı 'adîde ve mesneviyyât-ı pesendîde isnâd idüp tabl-ı tehî gibi ol diyâra âvâzı gulgule salmışdır ancak ol gulguleden kulaklarda sadâ-yı kuhsâr gibi kuru yangı kalmışdır. Yoksa Magnisa şa'irleri ki Câmi'î vü Sâmi'î ve biri Emre-zâde kâzîdür ki mahlası Kâni'î ve kendü dahî şî'rden ancak mahlası kâni'îdür Senâyî dahî anlarun râbi'îdür. Hakîr bir meclisde cem' oldum, çok rûhâniyyet fehm eyledüm, çendân hüsn-i nazma vücûda; şî'r ü dikkat, fikr ü selâset, elfâz u letâfet edâya kâdirdür hele bârî şa'irdür ammâ kemâ kîle Beyt:
İzâ kûnte lâ terdî siva'l-vezni vahdeh
Fe kul ene vezzânün ve mâ ene şa'ir¹⁴⁸ (AŞÇ.T, 1489-1490)

2.11.1.23. Sıdkî

Âşık Çelebi, aynı zamanda kadı olan şair Sıdkî'yi özgün olmaması yönüyle eleştirir, hiçbir mecmuada ona has bir beyit ya da gazel göremediğini söyler. Sıdkî'nin şiirlerini çeşnisi olmayan helvaya benzetir:

SIDKÎ: Vardar Yenicesi'ndendür. Tarîk-i ma'hûd-ı ilmi nihâyetine irişdürüp kâzî olmuştur. Egerçi halk içinde sebep-i şöhreti ismi degül mahlas idi ammâ bir kesden işitmedük ve bir mecmû'ada görmedük ki diyeler bu gazel yâ bu beyt ana muhtass idi. Bunlar cümlesi Monlâ Lutfî-i merhûmun Monlâ 'İzârî Çeng-i Hıtâyî didüğü gibidür. 'Arab lisânınca en tesme'a'l-Mu'îdî *hayrun min en terâhu* demekden ta'bîrdür; hep bunlar bî-çâşnî halvâ ve ism-i bî- müsemmâ kısmındandır hele gedüğü hâlî kalmasun.(AŞÇ.T, 1289)

¹⁴⁸ Eğer vezinden başka bir şey bilmiyorsan, de ki, ben iyi bir vezinciyim, şair değilim.

2.11.1.24. Şânî

Kınalızâde Hasan Çelebi'nin şairliğini beğenmediği bir diğer isim, Şânî'dir. Tezkire yazarına göre sürekli hiciv türünde yazan Şânî'nin anlamsız ve boş sözlerinden büyük küçük herkes nefret etmektedir:

ŞÂNÎ: Dârü's-saltanat-ı celâlet-medârdan zümre-i sipâh-ı şecâ'at-şi'ârdan mutasarrıf-ı tîmârdur. Eş'ârında halâvet zâhir ü bedîdâr degüldür. Denâ'et-i şânî olmagla hicviyyâta döşenüp bu makûle mühmelât ü türrehâtı iksâr ile mezmûm u menfûr-ı sığâr u kibâr olmuştur.(KHÇ.T, 460)

2.11.1.25. Şemsî

Acem'den Anadolu'ya gelmiş bir derviş olan Şemsî, Yavuz Sultan Selim'e *Deh-Murg-nâme* isimli bir eser sunmuş, bu eseri padişah tarafından beğenilmiştir. Âşık Çelebi Şemsî'nin bu eserinin kuş diline benzer bir dilde yazıldığını, bunun dışında bilinen bir eseri olmadığını ifade ettikten sonra papağanların şekerle konuşturulması ile ilgili güzel bir benzetme yapar. Tezkire yazarı, Şemsî'yi kastederek papağanların konuşturulması için şeker verildiğini bildiğini ancak kargaların da talimle konuşabildiğini öğrendiğini ironik bir biçimde ifade etmiştir:

ŞEMSÎ: Vilâyet-i 'Acem'den Rûm'a gelmiş yetîmveş ü dervîş-reviş, fânî- şîve vü kalender-meniş, şemle-pûş, zîlûce ber-dûş, seyyâh-ı 'âlem bir rind-i levendâne vü pîrâne-ser âdem imiş. Ahbâr u esmârda ve tevârih ü hikâyât u defâtir-i esfârda zû-fünûnlığı ve mecâlis-i ekâbirde kıssa-hânlığı var imiş. Sultân Selîm-i merhûm nâmına Deh-Murg-nâme kitâbı cem' idüp ber-güzâr itmişdür. Berg-i sebzi makbûl-i hazret olup nesîm-i ihsânıyla şâh-ı bî-berg ü bârın müsemmer-i envâ'-ı envâ vü envâr u ezhâr itmişdür. Egerçi kitâb-ı merkûmdan gayrı şi'r ü ebyâtı ve nazm u nesr kelimâtı menkûl degüldür ammâ nefsinde ol kitâb nazm-ı garîb ve üslûb-ı lugaza kuş diline karîb bir dildür ammâ eser olmaga

kâbildür. Egerçi tûtîler tekellümde şeker-hâ olurmuş. İşıdırüz ki ba'z-ı gurâb dahı ta'lîme mukâreneti ile gûyâ olurmuş.(AŞÇ.T, 1435)

2.11.1.26. Ulvî

Kınalızâde Hasan Çelebi, çok şiir söylediği ve şiirinin edası olmadığı için eleştirilen Ulvî'ye bunları söyleyenleri insafsızlıkla suçlamakta ve diğerlerinin aksine onun şiirlerini beğendiğini ifade etmektedir:

'ULVÎ: Ba'z-ı bî-insâf u bed-gûylar mezbûrî şa'ir-i pür-gûydur eş'ârınun edâsı sâdedür dirler. Lâkin ta'n-ı mezbûr insâfdan dur ve mehcûrdur zîrâ ki musanna' ü muhayyel bî-misl ü bî-bedel kasâ'id-i müşkilesi vardır ki kendüsi ihtirâ' itmişdür. (KHÇ.T, 576)

2.11.1.27. Ümîdî

XVI. yüzyıl şairlerinden Ümîdî, Bâkî ile çekişme yolunu tutmuş, sürekli onun kaside ve gazellerine nazire yazar hâle gelmiştir. Gelibolulu Âlî, onun bu davranışıyla kendi edasını yitirdiğini ifade etmektedir:

ÜMÎDÎ: Lâkin tek turmadı ve enâniyyet ile Mevlânâ Bâkîye mu'âraza semtin tutup da'vâsını gâyete ırgürmedi. Ve her gazele mu'âraza ile mukâbil diyerek ve her kasîde-i pesendîdesine mukâbele ile nazîre söyleyerek kendü edâsın yitürdi.(KÜN.A, 114)

2.11.1.28. Visâlî

Âşık Çelebi, tezkiresinin Şevkî ile ilgili olan bölümünde Şevkî'nin sünnetsizlikle meşhur olan şair Visâlî'ye eleştirdiği şiir örneğini verir. Şevkî, Visâlî'nin Necâtî'nin şiirlerini bozduğunu ve şiirinde farz olmayan ne varsa onlara yer verdiğini söylemektedir:

ŞEVKÎ: Mezkûr Şevkî, Visâlî hakkında ki ol dahî Sultân Mahmûd şu'arâsından olup sünnetsüzlik ile meşhûr idi, bu kıt'ayı demişdür. Kıt'a:

Nâsih-i fenn-i beyân ya'nî Visâlî hazreti
San'at-ı şî'r içre öte ucıdur devletsüzün

Şî'rin istermiş Necâtînün ki her yüzden boza
Himmet-i 'âlisini gör bi'llahi himmetsüzün

Şî'r içinde gayr-ı farziyyâtı 'arz idüp bize
N'idelüm bu söylenür sözdür ki söz sünnetsüzün(AŞÇ.T, 1449)

Sehî tezkiresinde ise Visâlî'nin bedî, beyân ve mâniyi, şiirin kaidelerini çok iyi bildiğini ancak şiirinin ilmine göre olmadığı vurgulanmaktadır. Şiirinden hiçbir tat alınmayan Visâlî, başkalarının şiirlerine de sürekli müdahalede bulunmaktadır:

MEVLÂNÂ VİSÂLÎ: Aydın ilindendür. Dilinde bir mikdâr lükneti var idi. Kavâ'id-i şî'ri hûb ve etvâr-ı nazmı mergûb bilürdi. Fenn-i bedî' ü beyân ve ma'ânî üslûbın ihâta itmiş suhan-dân monlâ kimesne idi. Bu sebebdan her kışınün şî'rine dahl iderdi. Eş'ârı 'ilmine göre degül çendân hazz olunmaz sözleri girân-ı cândur. Ve kendüsi hicâb perdesi altında unudılmış kalmış sünnetsüzlik ile mu'tâd olmuş . "Sünnetsüzdür" diyü töhmet isnâd iderlerdi. Ana binâ'en latîfe-gûne Kâtib Şevkî bu kıt'ayı didi. Kıt'a:

Nâsih-i fenn-i beyân ya'nî Visâlî hazreti
San'at-ı şî'r içre öte ucıdur devletsüzün

Şî'rin istermiş Necâtînün ki tâ düzüp boza
Himmet-i 'âlisini bi'llâh gör himmetsüzün

Şî'r içinde gayr-ı farziyyâtı 'arz eyler bize
Nidelüm bu söylenür sözdür ki söz sünnetsüzün(SEH.T, 114)

2.11.1.29. Zâtî

XVI. yüzyılın üstad kabul edilen şairi Zâtî, dükkanı aracılığıyla edebî bir muhit oluşturarak pek çok şiire hevesli gencin yetişmesine katkı sunmuş olan velûd bir

şairdir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Zâtî'den övgü dolu sözlerle bahsettikten sonra bazı soğuk sözleri ve Türkâne edalara sahip olması dolayısıyla onu eleştirir. Bu tarz şiirlerinin manaları letafet ve nezaketten uzak olduğu için makbul görülmemiştir:

ZÂTÎ: Lâkin ba'z-ı bârid ü Türkâne ol zemâna mahsûs edâlar ve merd-i bî-hüner gibi letâfet ü nezâketden bîgâne ma'nâlara mâ'il olmagla medhûl olup bu cihetden ba'z-ı kelimâtı nâ-makbûldur.(KHÇ.T, 368)

Âşık Çelebi de Zâtî'nin şairliği ile ilgili eleştiride bulunarak bu durumun sebepleri üzerinde durur. Tezkire yazarına göre Zâtî'nin yıldızının parlamasına engel olan birtakım özürleri bulunmaktadır. Bunların ilki sağır oluşu, ikincisi ise fakirliğidir. Vaktinin çoğunu para kazanmak ve geçimini sağlamak yolunda harcayan Zâtî, ferah ve rahat bir hayat sürememiş, yirmi akçeli müderrislere, otuz akçeli kadınlara, danışmentlere kaside sunmak durumunda kalmıştır. Âşık Çelebi, Zâtî'nin dükkanında kalıp geçim derdiyle uğraşmak, birilerinden caize ummak zorunda kalmak yerine sâir şairler gibi dost sohbetlerine katılabilseydi çok daha iyi şiirler yazabilecek yetenekte olduğunu vurgulamaktadır:

ZÂTÎ: Ekâbire kasîde vü nazire lâzım olsa evvelki kasâ'id ü gazeliyyâtına mürâca'at ider, eski hayâlât u ma'nâların libâs-ı âherle tagyîr ve cüz'î mugâyeretle ta'bîr iderdi. Ammâ merhûm ma'zûr idi bir nice vech ile. Evvelâ mübtelâ-yı samem idi ve yanında ihtilât-ı yârân ve sohbet-i ihvândan hazz itmeme musammem idi. İkinci fakîr idi, vech-i ma'âşın kendü tertîb ve esbâb-ı kifâfın tedârük ü terkîb eylemek üzerine lâzım idi. Ekser-i evkâtı ana masrûf idi ve anunla haylî evkâtı zâyî' olurdu. Huzûr-ı kalb u ferâg-ı bâl u refâg-ı hâl ana azdan az vâkı' olurdu. Bir 'özri dahî buydı ki mansıb u rütbet ve sâ'ir 'ilm ü ma'rifetden bîgâne idi. Şi'ârı ancak şâ'ırlık ve kadri nazma kâdirlik idi. Ol cihetden halkun nazarı dûn ve kendü bu gamdan zebûn u mahzûn idi. Gâyet eyü söz söylemek gerek idi ki halk kabûl ideler ve derdmendün kalbine tarîk-i mihr ü vefâdan duhûl ideler. Tedbîr-i ma'âşdan derdmend çok denâ'et ihtiyâr iderdi, yigirmi akçalı müderrislere ve otuz akçalı kâzîlara ve ba'z -ı dânişmentlere kasîde dirdi. Virdügi kasîdesinün câ'izesi narhı bir filoriye inmişdi,

anunçün ekser-i kasâ'idinün ma'ânîsi iki üç güne dinmişdi. Ba'z-ı ehl- i hıref şeh-levendleri ve 'avâmun 'ışk u şevkde şânı bülendleri dil-ber sevseler, gelürler kimi nakd u kimi san'atı ne ise ol san'atdan bir tuhfe virürdi, bu dahı ol mukâbeledede ol mahbûbun hırfetine göre bir murabba' yâ gazel dirdi. Ahmed ü Mahmûd dahı bu makûle akça ile ve bir kimesnenün ikrâmıyla dinmişdi. Merhûmun iki hasîsası var idi. Biri samem ü biri fakr u killet. İkisi de ba'zılar katında 'illet-i zillet idi. Samemi musâhabete mâni' olduğu ve fakr u killeti sebebinden kimesneye tereddüde ve mülâzemet için âmed şude mecâli olmayup reml itmek için dükkân bekleyüp oturmaga kâni' olduğudur. Eger ki 'ârızâdan halâs bulaydı ve sâ'ir şu'arâ gibi musahabet-i yârâne karışup bilâ-hak telâhuk-ı efkâre ve münâvele-i hikâyât u esmâra ve mükâfehe-i ebyât u eş'âra kâdir olaydı on bu kadar olurdı. Ba'z-ı âhar bu iki hâssa şî're temehhuzına ve sâ'ir eşgâlle 'adem-i teba' 'uzına bâ'is olmuşdur, bu kadar zuhûr-ı şî'ri ve erbâb-ı nazm içinde izdiyâd-ı kadri bu iki hassâdan hâdis olmuşdur.(AŞÇ.T, 1577-1578)

2.11.1.30. Zâtî-i Hallâc

Âşık Çelebi tezkiresinin Zâtî maddesinde kendisiyle aynı mahlası kullandığı için Zâtî'nin üzüntü duyduğu Zâtî-i Hallâc isimli bir şairden söz edilmektedir. Tezkirede anlatılan bir hikâyeye göre Necâtî, Zâtî-i Hallâc'la karşılaştığında onun şiirini dinlemiş ve böyle kötü şiirlerle Zâtî'nin mahlasını kullandığı için sinirlenmiş, "Eğer padişahın yanına gidiyor olsaydım mahlas taklit etmeyi yasaklamasını isteyen bir kaside sunardım" demiştir:

ZÂTÎ: Sultân Mehemmed câmi'inde bir mü'ezzin var idi, Hallâc Zâtî dirler idi. Zu'mınca ol dahı Zâtî mahlas olup çenber-i şî'rde hallâc geçerdi. Zâtî-i merhûm çizmeci olmak takrîbiyle dir idi ki ol mûzî, ben hallâcum ve zâtı mûzî Beyt:

Bunu dirdi bilürdi hadd-ı zâtı

Ki ne çenberde hallâc idi Zâtî

Zâtî-i merhûm andan gâyet dil-gîr idi, hattâ rivâyet iderdi ki Necâtî-i merhûm Magnisa'dan Sultân Mahmûd âstânından Edirne'de Sultân Bâyezîd-i merhûma risâlete varup kasîde sunup hil'at u câ'ize alup mu'azzez ü mükerrer dönüp Magnisa'ya giderken İstanbul'a ugradı. Şu'arâ-yı vakt Revânî ve Ferruhî ve Mesîhî ve Şem'î ve Âhî meclisine cem' olup eş'ârumuz okınup sohbet-i bâde olunurken mezbûr Hallâc Zâtî geldi. Necâtî-i

merhûm kim oldugın sordı ve bunlara dahı Zâtî dirler diyü istihzâ tarîkiyle medh eylediler. Gerçek sanup ne ‘aceb Zâtî tururken bir Zâtî dahı zuhûr itmege küllî kuvvet gerek diyü buyurun bi’llâh diyüp eş’ârın okıtdı. Keyfiyyet-i hâline ve kemiyyet-i mikdârına vâkıf oldukda meclisinden kovup bire edebsiz bu bizâ’a ile Zâtî’ye mu’âraza ve anunla şi’rde mutâraha ne haddündür. V’allâhi eger pâdşâh âstânesine şimdi gider olsam dönmiş bulunmasam kasîde ile ‘arz-ı hâl iderdüm. Bir mahlasda bir şâ’ir-i kâdir var iken her küstâh-ı mukallid anun mahlasıyla şi’re mahlas bulup mu’araza itmeye diyü yasag itdürüp hükmi şerîf ihrâc iderdüm didi.(AŞÇ.T, 1573-1574)

2.11.1.31. Zeynel Paşa

Sultan Selim dönemi vezirlerinden Zeynel Paşa, Sehî tezkiresinde kendisine delilik isnat edilen bir kimse olarak anlatılır. Sehî, bu isnada kendisine yazılan bir şiiri örnek göstererek hak vermektedir. Zeynel Paşa’nın bir diğer özelliği ise şiirden anlayan, zevk sahibi bir kimse olmasına rağmen, başka şairlerin şiirlerine müdahale etmesidir. Hatta padişah Selim kendisine şaka yoluyla Dahlî mahlasını seçmesini söylemiştir:

ZEYNEL PAŞA: Bu fakîrden bir gazel sâdır oldu. Ve bu beyt-i maktaa’ ittifâk bu nev’a düşdi. Beyt:

Bülbül sadâsı gibi şi’r-i Sehî güzeldür

Eş’âr-ı gayriler hep ana göre tuyugdur

Anlar dahî bu beyte cevâb buyurmuşlar. Ol beyt budur . Beyt:

Efsâne-i cünûnum destân olup okunsun

Hengâme-i belâda şi’r-i Sehî tuyugdur

Ba’zılar Paşa’ya cünûn isnâd iderlerdi. Bu beytden fehm olundu ki didüklerinden bir mikdâr eser var. Hayli eş’âra mâlik ehl-i mezâk meşrebi sâf ve ‘inde’l-insâf eş’ârı güzel ammâ her kişinin eş’ârına dahl itmek istediğiçün merhûm Sultân Selîm senün mahlasun Dahlî olsun diyü latîfe idermiş.(SEH.T, 33-34)

2.11.2. Kendini Beğenmişlik

XVI. yüzyıl tezkirelerinde, daha çok Acemlere atfedilen “menem diğer nist” anlayışını benimseyen ve kendini beğenmişlikleri ile ön plana çıkarak bu yönleri dolayısıyla eleştirilen pek çok şair yer almaktadır. Bu şairler, tezkire yazarlarına göre içi boş bir enaniyet duygusu ile yaşamakta, çoğu zaman davranış ve sözleriyle kendilerini küçük duruma düşürerek alay konusu olmaktadır.

2.11.2.1. Ârif Çelebi

Beyânî, şehnameci Ulu Ârif Çelebi’nin yazdıklarında ilim olmadığı hâlde âlemin Firdevsî’si geçindiğini, devlet erkânının ise marifetten mahrum oldukları için onun gerçekten fâzıl ve kâmil bir kimse sandığını söyleyerek hem Ârif Çelebi’yi hem de onu beğenenleri eleştirmektedir:

ÂRİF ÇELEBÎ: Şeh-nâmecî Fethu’llah Çelebidür. Babası zurefâ-yı A’câmdan olup Elkas Mîrzâ ile Rûma gelüp Mısrda Şeyh İbrâhîm-i Gülşenînün kerîmesin alup mezbûr Ârif Çelebi anlardan vücûda gelmişdür. Sultân Süleymân Hâna Şeh-nâmecî olup vâsf-ı magâzî-i mücelledât yazmışdur. Yazdugında aslâ ilm yogiken âlemün Firdevsîsi geçinüp a’yân-ı devlet (ü) erkân-ı sa’âdet ekserî sâde-dil ve ma’rifetden âtıl olmagla anı gerçek fâzıl u kâmil sanup her birinden envâ-ı cevâ’iz câ’iz olmuşdur.(BEY.T, 116)

2.11.2.2. Emîrek

XVI. yüzyıl şairlerinden kendini beğenmişlik yönü ile ön plana çıkan bir diğer isim aynı zamanda bir hekim olan Emîrek’tir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Emîrek’in tıp ilminde Calinus kadar şöhretli olduğunu ve musiki ilminde maharetli olduğunu vurguladıktan sonra ondan kısa boylu ve kendini beğenmiş bir kimse olarak bahseder, “menem diğer nist” dediği bir şiir örneği verir. Emîrek’in halkın kendisini Mîrek diyerek küçük görmesi ihtimaline karşılık da Farsça bir şiir yazmıştır:

EMÎREK: Hakîm Monlâ Üveysün oğludur. 'Acemzâdedür. Fenn-i tıbbda Câlînûsvâr şöhret-şî'âr olmanın dergâh-ı selâtîn-i Âl-i 'Osmânda hakîm-i vazîfedâr ma'ârif-i cüz'ıyyede sâhib-i yed-i tûlâ ve sâzun aksâmında mahâret-i tâmmı olduğundan gayrı mâlik-i hüsn-i sadâ idi. Lîkin kûteh-kâmet ü kasîr-bâlâ hayli hod-bîn ü hod-nümâ kimesne idi.

Velehû : Mecnûn çe kes est ü kûhken kîst

Der-'ışk-ı bûtân menem diger nîst

Ve halk kendüye Mîrek diyü tasgîr ü tahkîr ihtimâlin virüp bu kıt'ayı demişdür.

Kıt'a : Kûçekî mâni' -i büzürgî nîst

Ger tu-râ âgehîst hâce-i hakîm

Nîst kûhî zi-Tûr kûçekter

Bes büzürg est lîk nezd-i 'alîm

Rastî-i me-râ derîn da'vâ

Şâhid-i 'âdil est Şâh Selîm (KHÇ.T, 209-210)

Âşık Çelebi'nin tavrı ve tarzını "Acemâne olarak nitelendirdiği Emîrek, kendini beğenmişliğinden Câmî'den kardeşimiz, Hafız'dan ise arkadaşımız diye kibirlenerek söz eden bir kimsedir. Halktan uzaklaşıp Eyyub Ensârî Türbesi'nde oturan Emîrek'in kendisine Mîrek diyerek küçük görülmesine karşılık yazdığı Farça şiir, Âşık Çelebi tezkiresinde daha uzun alınmıştır:

EMÎREK: Tavr u tarzı 'acemâne idi libâs u evzâ' ı hekîmâne vü zarîfâne idi. Hod-bînlikden Câmî karındaşumuz ve Hâfız sebakdâşumuz diyü selefî yâd eylemekde mütekebbirâne idi. Hazret-i Ebî Eyyûb'da menzil idüp ekser-i halkdan 'uzlet iderdi. 'Arabî vü Fârsî vü Türkî şî'r diyüp ekser-i kasâ'idin mülemmâ' dirdi. Ve halk kendüye Mîrek diyü tasgîr u tahkîr ihtimâlin virüp Mîrek lafzının 'özri içün demişdür. Kıt'a:

Kûçekî mâni' -i büzürgî nîst

Ger turâ âgehîst hâce hakîm

Nîst kûhî zi Tûr kûçekter
Bes bûzûrgest lîk nezd-i 'alîm

Râstî-i merâ derîn da'vî
Şâhid-i 'âdilest Şâh Selîm

Ger makâdîr-i nâs kem yâbî
Âdemî nîstî harî bî-şekk

Der tek ü pûy sâlhâ gerdîd
Hemçü men şa'irî ne-yâft felek

Evvel ez men bûzûrg-i nergis-i bâb
Ba'de zânem lakab benih kûdek

Kadr-i insân buved be-tiy-i lisân
Nîst der-saht-ı taylesân-ı mîrek¹⁴⁹ (AŞÇ.T, 372-373)

2.11.2.3. Gubârî

Kireççizâde Mahmud adıyla da bilinen ve afyon müptelâlığı ile meşhur olan XVI. yüzyıl şairlerinden Gubârî, şiirdeki kabiliyetsizliğine rağmen şairlik davasına düşmüş, Câmî ve Firdevsî'ye özenerek Şehnâme yazmaya çalışmıştır. Kendi yazdıklarını çok beğenmekle ve yazdıklarıyla övünmekle birlikte şairin afyon etkisiyle yazdığı onlarca mısra arasında hiçbir bağlantı yoktur:

¹⁴⁹ Eğer bilirsen ey bilge efendi, küçüklük, büyüklüğe engel değildir. Tûr'dan küçük bir dağ yoktur. Fakat(Tur) bilenin katında çok büyüktür. Bu iddiamın doğruluğunda Şâh Selîm âdil bir şahittir. İnsanların insanlığının miktarını az bulsan insan değilsin, şüphesiz eşeksin. Felek yılların içinde dolaşmasına rağmen benim gibi bir şair bulamadı. Benden önce o (sultan) büyüktü. Ondan sonra bana çocuk de! İnsanın kadri lisanın yavaşlığıyla belli olur. Mürşidlerde bu zor değil.

GUBÂRÎ-İ DİĞER: Tahsilde iken Fârsîye şevk-i tâm ve heves-i mâ-lâ-keîâmı var idi, yârân odasında yâ şehir bezzâzistânında yâ mücellid dükkânında bir Şeh-nâme yâ bir hamse yâ bir Fârsî kitâb görse n'eylerse eylerdi elbette evrâkın u ebyâtın bir defter eylerdi ammâ şi'r söyledüğün ne kendü dir ve ne el bilürdi ve ne ol da'vâyı kılurdi. Mülâzım ki oldu, bir ugrundan yeniden şâ'irlik da'vâsın kıldı, ol da'vâyı isbât eylemedin şeh-nâme-gûylik gavgasın kıldı. Ol gavgâ başa varmadın Câmî'ye dem-sâzlık ve Firdevsî'ye enbâzlık temennâsın kıldı ve şi'ri henûz i'tibâr-ı 'avâm ve kabûl-ı enâm bulmadın pâdişah-ı nükte-şinâsa ithâf-ı mâlihûlyâsın kıldı. Günde üç dört yüz beyt dirüm dirken sabâhdan yimek yiyince bu gün şol denlü beyt didüm diyü herzeler yirdi. Fi'l-hakîka sümûm-ı kâtileden mürekkeb berş nâmına bir ma'cûn-ı turfe tehyi'e ve karma bâdâmî helvâ diyü içine koz denlü efyûn ta'biye idüp yirdi. Kan-ugut olup eline kalem alurdi, yidüklerinün keyfiyyeti geldükce kendüye cûnûn keyfiyyeti gibi bir hâlet 'ârız olurdi. Tamarları kalınıyup âvâzı bogulup agzı köpürürdi, hâtırına gelen mühmelâtı lisân-ı kaleme getirürdi. Yetmiş seksen belki daha ziyâde ebyât dir idi ammâ ne ebyâtınun biribiriyle ihtilâtı var idi ve ne mısra'larınun biri birine irtibâtı var idi. Bir alây sâde ebyât ve nâ-merbût bî-muhassal kelimât idi.(AŞÇ.T, 1619-1620)

Âşık Çelebi, Gubârî'nin kendini beğenmişliğiyle ilgili bir anekdot da anlatır. Bir gün Ebu'l-fazl Efendi'nin meclisinde otururlarken şehnâmecî Ulu Ârif Çelebi gelir ve Kireççizâde Gubârî'nin kendisine bazı beyitler getirdiğini, işi gücü bırakıp gece uyumayıp beyitleri incelediğini ancak içerisinde kayda değer bir mânâ bulamadığını söyler. O esnada meclise dâhil olan Gubârî beyitlerde, Anadolu'daki faziletli kimseler arasında üstad ve marifetiyle bilinir olduğunu söylemekte, kendisini Nizâmî ve Câmî ile eş değer tutmaktadır. Âşık Çelebi bu beyitlerde düzeltme yapmasına, Ârif Çelebi de düzeltmeleri tasdik etmesine rağmen Gubârî kabul etmez ve herhangi bir değişikliğe gitmez:

Bir gün efsah-ı fusahâ ve efzâl-ı füzelâ Ebû'l-fazl Efendi ki kendü efâzıl-ı dehrün ser-i haylî ve 'ilm ü fazl anun tufeyli olup meclisi meclis-i 'irfân ve sohbeti mecma'-ı rindândur, hıdmetlerinde 'Arif-i Şeh-nâme-gû ile cem' olduk. Kendüler feth-i kelâm idüp Kireççi-zâde geldi, ba'z-ı nazm getirürdi, bu gice uyımadum iş güc idündüm yazdum içinde bir ma'nâdâr beyt bulımadum, siz ne dirsüz diyü ebyâtı 'arz idüp tûl u 'arz 'arûz u kafiyesinde

bahs u cidâl iderken kendü dahı geldi, bahse bile dâhil oldı ammâ ne Hakk’a kâ’il oldı ve ne ma’külle ‘âmil oldı, cümleden bu beytleri idi. Nazm:

Üstâd-ı efâzıl-ı Rumem
Rumda ma’rifetle ma’lûmem

Nazmârâ pey-rev-i Nizâmîyem
Cur’a-i bâde-nûş-ı Câmîyem

Beyt-i Hakîr:

Nazmda pey-rev-i Nizâmîyem
Cur’a-nûş-ı şarâb-ı Câmîyem

yegdür didüm. Her çend ‘Ârif Çelebi tasdîk ü te’yîd eyledi ve sâhibü’l-meclis tahkîk ü te’kîd eyledi, kabûl itmedi ve tarîk-i bâtılı koyup râh-ı Hakk’a gitmedi.

Bu esnada Şeyh Abüllatif el-Buhârî Acem diyarından Anadolu’ya padişahı görmeye gelmiştir. Gubârî onun yanına varıp padişaha şiirlerini övmesini, hatta Câmî ve Firdevsî’den daha iyi olduğunu söylemesini istemiştir. İnsanları kırmaktan çekinen bir yapısı olan şeyh, Gubârî’nin saçma sözlerini beğenmiş gibi yapar ancak en sonunda dayanamaz ve Gubârî’yi hicveden bir kıta gönderir:

Ol esnâda ‘Acem’de ol ‘asrun kıdvetü’l-ebrârı ve hâzin-i gencîne-i esrârı Şeyh ‘Abdü’l-latîf el-Buhârî diyâr-ı ‘Acem’den Rûm’a gelüp rikâb-ı hümâyûn-ı pâdşâhîye mülâzemet iderek Edirne’ye bile gelmişdi, ol ‘azîz-i fârig-dil u ‘uzlet- güzîn kâmile varup teşvîş virüp elbette benüm nazmum hakkında pâdşâha şehâdet eyle ve beni Câmî vü Firdevsî’den tercîh idüp anların şi’rin mezemmet eyle didi. Şeyh ‘azîz-i murâd-bahş idi, renciş-i hâtırdan kaçardı. Meclislerinde bir kere yüzine karşı yârân mâ Câmî-i diger peydâ kerdeim diyü her çend rîş-hand eyledi ve her okıdığı mühmelâtı pesend eyledi. Gördi ki divâne, şeyhe aslâ vücûd virmez oldı bu kerre mülâkâta icâzet virmez oldı. Hicv-i melîh üslûbında bir kıt’a diyüp gönderdi ki bu beytler andandur. Nazm:

Çârbâr âmedem be-dergâhet
Dûr üfem çu rûy-i çun mahet

Mürşidân der küşâde mî dârend

Reh-i teklîf ü resm begüzârend¹⁵⁰
gördi anunla dahı olmadı. (AŞÇ.T, 1622-1623)

Gelibolulu Âlî ise Gubârî'nin kendini beğenmişliğini biraz daha sert cümlelerle eleştirmektedir. Âlî, onun elden âlemden hicab etmediğini, Türkçe söyledikleri yetmezmiş gibi Arapça ve Farsçaya da yöneldiğini, söylediği nazirelerle ne Allahtan ne de peygamberden utandığını, bulduğunu demekle şiiri yenen bir şey sandığını söylemektedir:

GUBÂRÎ: Garâbet bundadır ki bu makûle şöhre-i rûzgâr ve nâmdâr-ı dâr u diyâr şâ'ir-i bülend-iştihârla iştirâk-ı mahlasa talebkâr olan Kireççizâde Mahmûd-nâm berş-hâr u sefîh-i bed-girdâra ne diyelûm ki zu'm-ı fâsidince kendüyi şu'arâ a'dâdında dâhil sanup bu makûle bir nâ- merbût kıt'a ile hod-fürûşluk dahi kılur. Hâlâ ki ne ilden hicâb eyler ne utanur.

Nazmuhû

Üstâd-ı efâzıl-ı Rûmam

Rûmda ma'rifetle ma'lûmam

Nazm-ârâ peyrev-i Nizâmîyem

Cur'a-i bâde-nûş-ı Câmîyem

Gûyâ ki Türkî didügi yetmez Fârisîye cür'etle dahi işi bitmez. 'Arabî nazma dahi küşîş ider. Husûsâ ki Farazdakun ashâb-ı Resûl hakkında ki bedâyi'u'l-bedîl 'adîmü'l-'adîl beytine dahi nazîre söyler. Ne Allâhdan korkar ne Resûlden utanur. Bulduğun dimekle şi'r-i âbdârı yenür sanur.

Başkasını taklit ederek yazdığı şiirleri önce kendisinin yazdığını iddia edip gerçeği söyleyenlerle kavga eden Gubârî, Âlî'ye göre de Câmî, Hâfız ve Ferazdak'a öykünmekle boş bir inanca kapılmış durumdadır. Kireççizâde Ahmed Çelebi'nin iki

¹⁵⁰ Dergahına dört kez geldim. Ay gibi yüzünden uzak düştüm. Mürşitler kapıyı açık tutarlar. Teklif yolunu ve kuralı bırakırlar.

oğlu olan Sinan ve Mahmud (Gubârî) kardeşler mükeyyifât konusunda çok iyi anlaşılmakta, kazanlarla afyon pişirmektedirler:

Lafzen ve ma'nen tebâyin mukarrer iken nazîre didüm diyu gûyâ ki ervâh-ı ashâba verhemler virmiş. Temâşâ bundadır ki rûchân da'vâsın dahi eyler imiş. Vechi yokdur diyenlerle dögüşüp ceng ider imiş. Ma'azâlik zu'm-ı fâsidince gâh Câmîye öykinür gâh Hâfıza gâh Farazdaka nazîre söyler imiş gâh Câhiza. Asılda Kireççizâde Ahmed Çelebi bu mahdûmun babalarındur. Şâm kazâsından mütekâ'id bir 'azîz imiş. Evlâdınun mihteri Sinân Çelebi imiş ki hoş-nüvîs ve 'ulemâya vü zurefâyâ celîs iki bin beytle Mecnûn u Leylâ söylemiş. Ve mezkûrun birâder-i kihteri Gubârî mahlas idinende Mahmûddur ki emârât-ı cünûn ismi te'sîrle kendüde mevcûddur. Ve bu iki birâder tenâvül-i berşde birbirlerine hem-ser olup gâhî aylık nâmına kazanla berş ü filonya bişürürler imiş. Birbirlerine kıvâm u çâşnı göstererek cümlesini kapuşırlar imiş. Bi'z-zarûre irtesi tekrâr eczâ kayırup bir kazan dahi tedârük kılurlar imiş.(KÛN.A, 178-179)

2.11.2.4. Kebîrî

Gelibolulu Âlî, tezkirelerde şairlik kabiliyeti yönü ile de eleştirilen Kebîrî'nin şaşılacak bir kibre müptela olduğunu vurgulamış, o da diğer tezkire yazarları gibi Kebîrî'nin sayılar içerisinde sıfır gibi değerlendirildiği şiir örneğini almıştır:

KEBÎRÎ: Mezbûr Kebîrî nev'an kibr ü acîbe mübtelâ olup muasırkların göze göstermez anlar da kendüyi şair hesâbına saymazlardı. Binâen alâ zâlik Kâtib Şevkî bu kıtayı diyüp kendüsine göndermiş:

Kebîrî şi'r-gûylar arasında

Hemin ta'dad içinde sıfra benzer

Tezâyüd virür a'dâd-ı hisâba

Hisâba saymaz anı ehl-i defter(KÛN.A, 82-83)

2.11.2.5. Keşfî

Kütahya Gedizli olan şair Keşfî, Hasbî'nin kardeşidir. Divan sahibi olan Keşfî, kendince belagat ülkesinin padişahı ve şairler zümresi içerisinde nam sahibi olduğunu

düşünmektedir. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre ise yazdıkları arasında göze çarpan yahut meclislerde okunmaya layık hiçbir şiiri yoktur:

KEŞFÎ: Vilâyet-i Germiyânda Gedus nâm kasabadan keşf-misâl baş çıkarmışdur. Hasbînün birâderidür. Zu'mınca sâhib-i Dîvân mülket-i belâgatun hüsrev ü hâkânı ve bu zümrenün sâhib-i nâm u nişânı geçinürdi. Lâkin ebyât u eş'ârından ulû'l-enzâr gözine tokınur ve mecâlis-i şu'arâ vü zurefâda okınur kelimâtı yokdur.(KHÇ.T, 716)

2.11.2.6. Keyfî

Mahlasına uygun olarak şiirlerinin çoğunda afyon ve şaraptan bahseden Keyfî, Ahdî'ye göre bir tarih demekle zamanın müverrihi geçinmekte, dostları tarafından beğenilmekle herkes için makbul olduğunu zannetmektedir:

KEYFÎ: Ber-muktezâ-yı mahlas ol güzîde-i nîk ü bed ekser-i eş'ârında beng ü şarâb beslemege mukayyeddür. Gâhi bir târîh dimekle müverrih-i eyyâm geçinür ve fi'l-cümle pesendîde-i yârân olmagla makbûl-i hâs u 'âm oldum sanur.(AHD.T, 496)

2.11.2.7. Kurbî

Kınalızâde Hasan Çelebi, Emir Şâh olarak da bilinen, Kemalpaşazâde'nin tadrîsinden geçen ve ilerleyen yaşında sağır olup zor bir hayat yaşayan İznikli şair Kurbî'nin çok fazla şiiri bulunduğunu, Kurbî'nin bunların her birini eşsiz bir inci zannettiğini ancak birinin bile kulağa hoş gelmediğini söylemektedir:

KURBÎ: İznikdendür. Nâmı Emîr Şâh kendü dahı 'ilm ü ma'rifetden âgâh bir zât-ı pür-intibâh idi. Kıdve-i fuzalâ-yı Rûm Kemâl Paşazâde-i merhûmun mevtâsından mülâzım oldukdan sonra ba'z-ı bikâ'a mutasarrıf iken âhir-i 'ömrinde zahmet-i sameme mübtelâ olup ol mihnet ü 'anâyla gûş-ı cânına sadâ *irci'î* vâsıl oldukda kurb-ı Hazret-i Mennâna revân olmuş idi. Egerçi niçe yüz ebyât u eş'ârı var idi. Lâkin birisinün yüze gelmege iktidârı

yog idi. Egerçi kendü zu'mınca her biri bir dürr-i şâhvâr idi. Ammâ nefsü'l- emrde gûş-ı pür-hûş-ı bülegâya gûşvâr olmaga lâyük u sezâvâr degil idi.(KHÇ.T, 701)

2.11.2.8. Lutfî-i Acem

Kendi fikrince latifeler söylediğini düşünüp zarif kimseler içerisinde akıllı ve şairler içerisinde saygın bir yeri olduğunu zanneden Acem Lutfî, Ahdî'ye göre herkesin alay konusu olmuştur:

LUTFÎ-İ ACEM: Nefsinde meze-i rûzgâr ve kendü re'yi ile latîfe-güzâr geçinüp zurafânun hûşmendi ve şu'arânun ercmendi oldum sandı. Hâlbuki cümle'nün rîş-handı olmuş idi.(AHD.T, 506)

2.11.2.9. Merdî-i Diger

Amrî'nin oğlu Merdî, zamanın ferdi ve şiir ve inşa meydanının yiğidi olduğunu düşünmektedir. Garip hayalleri olan şair, kendini mana icad eden bir sihirbaz gibi görmektedir:

MERDÎ-İ DİĞER: 'Amrînün oğlıdur. Zümre-i bendegân-ı 'atebe-i sultânî ve tâ'ife-i sipâh-ı zafer-penâh-ı cenâb-ı hâkânîdendür. Zu'mınca zemânesinün ferdi ve meydân-ı eş'âr u inşânun merdidür. Garîb tahayyülâtı ve üslûb-ı bedî' üzre kelimâtı vardır. Hâlince icâd-ı ma'nâya kâdir şâ'ir-i sâhir geçer.(KHÇ.T, 772)

2.11.2.10. Molla Hükmî

Gelibolulu Âlî'ye göre Molla Hükmî, kendisine beğenisi çok fazla olan, âlem halkını kendi hüküm tahtında bir bölük düşkün olarak gören bir kimsedir. Ancak şiiri beğeniye layık değildir:

MONLA HÜKMÎ: Kendüye zu'm u pindârı ziyâdedür. Gûyâ ki halk-ı 'âlem taht-ı hükminde bir bölük fütâdedür. Ma' azâlık eşârı lââyık-ı tahsîn degüldür. Güzîde güftârı bunlardur ki ma'lûm-ı emâsildür.(KÛN.A, 239)

2.11.2.11. Muammâyî

Âşık Çelebi tezkiresinde Muammâyî'nin kendisini çokça övdüğü şiirlerinden örnek vermektedir. Muammâyî şiirinde elli yaşına geldiğini, bu yaşa kadar vakıf ekmeği yemediğini ve bahşış almadığını söylemekte, heyet ve hikmette, nazım ve nesir ilminde kabiliyetli olduğunu düşünmektedir. Tıpta ve mizaçları anlamada, anatomi ve kıyafet ilminde de kendisini son derece yetkin görmektedir. Matematikte kendisini İbni Sina, Ahmed-i Bûnî ve Şeyh Câbir'le bir tutan Muammâyî, şiirde de Ahmedî ve Şeyhî ile eşdeğer olduğunu düşünmektedir:

MU'AMMÂÎ: Ahvâl-i rûzgârda zemân-ı seyâhatde gördüğü sığâr u kibârda hod-furûşlîgla 'ucb ü pindârda iki kıt'ası vardır ki bir kaçır beyt sebt oldu. (...)

Kıt'a-i diger:

Bir garazsuz kulı gerçek bî-tama' ırgürmedüm
Az degüldür elli yıldur kâ'inâtı sâ'irem

Yimedüm vakf etmegin bir müft bahşış almadum
Kizb idersem kavlüm içre kaltabân u fâcirem

Virmege destümde kudret yogise çok şükr kim
Almamakda himmetüm vardır fakîr-i sâbirem

Hey'et ü hikmet usûl-i 'ilm-i nazm u nesr hem
Hak budur kim her birinden bâ-nasîb-i vâfirem

Fenn-i tîb u fî'l-i erkân u kavî vü emzice
Bunların tafsîl ü tedkîkînde bahr-i zâhirem

‘İlm-i teşrîh ü kıyâfetde ayakdan başa dek
Ol hakîm-i zü’l-celâlün san’atına nâzirem

Şimdiki ‘asr içre aksâm-ı riyâziyyâtda
İbn-i Sînâ Ahmed-i Bûnî vü Şeyh-i Câbirem

Şol ki ‘ârîdür fezâ’ilden ne bilsün fazlumu
Nisbetümden zann ider ben bendeyi bir şa‘irem

Şâ‘irüm ammâ niçe şa‘ir mücerred şi‘r ile
Ahmedî vü Şeyhî üzre şi‘rüm ile fâhirem(AŞÇ.T, 820-822)

2.11.2.12. Mü’mîn

Âlî’ye göre, kendisini, şiirini ve şehrini çok beğenen Prizrenli Mümin, Prizren’i harf oyunu ile altın dolu bir yere (pür-zerrin) benzetmekte, kendisini seçkin bir şair olarak değerlendirmekte, şiirlerini kıymetli incilerle eşdeğer görmektedir. Mümin, daha da ileriye giderek Câmî ve Hâfız onun yaşadığı devirde gelmiş olsa ona zaruri olarak baş egeceklerini söylemektedir. Âlî, kendisini bu kadar övmesine rağmen Mümin’in farklı görevlere tenezzül ettiğini, en sonunda altı akçelik bir vazifeye atandığını bildirir:

MÜ’MİN: Pirizren nâm kasabadan imiş. Kendüye ve şehrine ve şi‘rine hüsn-i zann üzre imiş. Rûy-ı zemînde Pür-zerrin ve anda benüm gibi şâ‘ir-i güzîn ve manzûm sözlerde benüm eş‘ârüm gibi dürer-i semîn gelmiş degüldür dir idi. Câmî ve Hâfız benüm ‘asrumda gelse bana bi’z- zarûre baş egerler idi diyu söylerdi. Dânişmend nâmına olup sarâyda Baltacılar h’âcesi oldu. Lillâhi’l-hamd böyle bir rütbe-i ‘âliyyeye yetdüm diyu bıyığın balta kesmediği ta‘ayyün buldı. Gâh def’aten elli akça medrese istedi gâh oldu ki yüz elli akça kâdîlga tenezzül itdi. ‘Âkıbet altı akçe vazifeye kanâ‘at kıldı.(KÛN.A, 212)

2.11.2.13. Şânî'î

Hasan Çelebi Şânî'î'nin şiirlerini beğenmekle birlikte onun kendini beğenmişlik yönünü vurgulayarak hikmette kendisini İbni Sînâ ile bir tuttuğunu, şiirde ise dünyada bir tane olduğunu düşündüğünü söylemektedir. Şânî'î aynı zamanda kendisini belegat semasının parlayan bir ayı, fesahat sarayının ise mimarı olarak görmektedir:

ŞÂNÎ'Î: 'Akâkîr-i hurûf u akrâs-ı kelimâtdan cem' ü terkîb itdügi ma'cûn-ı eş'ârı keyfiyyet ü hâletden hâlî vü 'ârî degüldür. Lâkin gâyetde hod-bîn ü hod-nümâ kendüyi hikmetde Ebû 'Alî Sînâ bilüp şi'rde ferîd-i dünyâ semâ-yı belâgatün bedr-i lâmi'i ve kasr-ı felek-i kadr-i fesâhatün bânî vü şânî'i geçerdî.(KHÇ.T, 499)

2.11.2.14. Şânî

XVI. yüzyıl şairlerinden Şânî, Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre garip eserleri bulunan ilginç bir kimsedir. Yazmış olduğu kitabın önsözünde bu dünyayı telif ettiği eserlerle doldurup insanlara yer kalmayınca öbür dünyaya gideceklerini, sonrasında Şânî'nin yine eserleriyle orayı bile kendilerine dar edeceğini düşünerek feryâd ettikleri için meleklerin “bari bu dünyayı onlara bırak” diye şefaâtçi olacağını yazmıştır. Şânî, böylesine bir özgüvenle yazmış olduğu sözkonusu eseri vezir Ali Paşa'ya gönderdiğinde Ali Paşa, eserlerle âlemi doldurmaktansa İstanbul ile Galata boğazı arasını doldurmak gerektiğini, bunun en azından insanların hayatını kolaylaştıran bir faaliyet olacağını söylemiştir:

ŞÂNÎ: Nâmı Ahmeddür. Beyne'n-nâs Helâkî dimekle meşhûrdur. Bûstân-ı tab'ı ma'ârif ü fazl u kemâl ile mecdûd olan merhûm Ebu's-su'ûd Efendiden mülâzım olup bi'l-âhire miyâh-ı 'azmî vâdî-i kazâda rûkûd eyledi. Hakkâ ki garâ'ib-i zemân ve 'acâ'ib-i cihândandur. Te'lîf-i 'acîbeti'l-mazmûn ve tasânîf-i bedî'ati's-şücûnı ki hâric-i hayta-i

evzâ'-ı şahsî vü nev'î ve bîrûn-ı hıttâ-i delâlat-ı 'aklî vü vaz'idür bî-hadd ü bî-şümârdur. Cümleden bir te'lîfî vardır ki niçe nâmı vardır. Dîbâcesinde *ve semmeytuhu bi- ustûni 'l-asâtîn ev uknûsu 'n-nevâmîs* diyüp 'acâ'ib isimler komışdur. Ebû 'Alî Sînâyâ kâle bu 'ile diyüp reddler eylemişdür. Cümle-i garâbetinden biri budur ki kitâb-ı merkûmun dîbâcesinde bu 'âlemi tasnîfât u te'lîfât ile toldurup halka mahall-i temekkûn ü karâr kılmayıcak 'âlem-i âhere güzâr idicek anda dahı vardukda bu diyârı dahı başımuza teng ü târ idersin diyü feryâd u zâr idüp âsmândan melâ'ik-i kibâr kerem eyle bu diyârı bunlara ko diyü şefâ'at itdiler dimişdür. Yine böyle iken bu hâlinden ve fakr u felâket ile derd ü melâletden şikâyet idüp bu beyti dimişdür.

Şi'r : Palâsâ a'tı eyyânâ terânâ nahnu 'uryânu

Te'lîf-i mezbûrî ol zemânda vezîr-i a'zam ve müşîr-i efham 'Alî Paşaya ihdâ itdükde dimişdür ki Mevlânâ te'lîf ile 'âlemi toldurmakdan ise hâlen İstanbul ile Galata bogazını toldurmak dahı münâsibdür ki halka köpri olmagın sefâ'in ü merâkib âlâmından halâs olalar ve ba'z-ı şürekâsı hikâyet iderler ki bir kerre bir mahbûbı sevüp 'âşık ve 'Azrâ-yı i'zâr u Leylâ-yı zülfi gamıyla Mecnûn u Vâmık oldukda bir gün bir 'azîm ziyâfet idüp kilâb-ı kûyını cem' itmiş idi ve anları hânesine getirüp sahn-ı Çîni ve sufre-i munakkaşla önlerine at'ime-i gûn-â-gûn koyup anlar ile emiş karış olmuşdur.(KHÇ.T, 464-465)

2.11.2.15. Zâtî

Zâtî, şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştirilerin yanı sıra kaynaklarda eleştiri kabul etmemesi yönüyle de zikredilmektedir. Kınalızâde Hasan Çelebi onun sağırlığından da söz ederek, kendisi pek çok kimsenin şiirine karışmasına rağmen kendi şiirine itiraz eden kimseyi dinlemediğini ifade etmektedir:

ZÂTÎ: Evvelâ oldur ki merhûm-ı merkûmun derîce-i gûşî gül-mîh samem ile muhkem beste olup sade-i gûşî le'âlî-i isgâdan hâlî vü ârî gûş-ı bî-hûşî benefşe gibi gûşvâre istimâ'dan bi'l-küllîye beri olup eş'ârına i'tirâz itseler hergiz dinlemez ve kelâm-ı ehl-i dahl u melâmı kat'en kulagina koyup eslemez idi. Fi'l- vâki' musâhabet-i yârân ve mükâleme vü mübâhese-i hünerverânun icâde-i icâd-ı şî're çok dahli var idüğü zâhir ü bedîdâr ve dahl-i mu'ârazanun terakkîde hayli medhali olduğu mânend-i hûrşîd-i nevâr rûşen ü âşkârdur.(KHÇ.T, 368)

2.11.3. Şiir Hırsızlığı

Latîfî'nin tezkiresinin önsözünde özellikle temas ettiği ve ayrıntılı bir tasnife tabi tuttuğu serîkat-ı şi'riyye (şiir hırsızlığı) ve sârik şairler (hırsız şairler) meselesi,¹⁵¹ Arap belagat kitaplarında da bir kusur olarak görülmüştür. Örneğin Cahız'a göre isabetli bir teşbih, duyulmadık bir mana ifade eden her şairin sözleri ya kendi döneminde ya da kendisinden sonra başka şair tarafından ya bütünüyle ya da kısmen alınmıştır. Askerî'ye göre ise bir sözü manasıyla birlikte alıp kendisine mâl eden kişi mana hırsız; o manaykî kısmen lafızları ile alan kişi ise onun derisini yüzmüş gibidir.¹⁵² Pek çok yazar tarafından temas edilen bu konunun belagat kitaplarında ayrı bir bölüm hâlinde ele alınması ve bedî ilmine dâhil edilmesi ise Kazvinî'ni Telhîs'i ile birliktedir.¹⁵³

Âşık Çelebi'nin tezkiresinde Derûnî ve şiir hırsızlığı ile ilgili anlatılan anekdot tezkire yazarlarının bu konuya bakışını göstermesi açısından önemlidir. Sultan Selim'in Gavri ve Şah İsmail ile savaşını anlatan şiiri bulunan ve şairlik yönü ile Âşık Çelebi tarafından övülen Derûnî, müsvedde şiirleri başkaları tarafından çalınan ve sahiplenilen bir kimsedir. Tezkire yazarı, Rumeli'nde Derûnî'nin yanına gittiği kadı Hâşîmî'nin de onun şiirlerine göz diktiğini söyler. O da ölünce, ikisinin şiirleri de ortada kalmış, hırsız ve haramiden rast gelen almıştır. Âşık Çelebi, müsvedde şiirleri çalan kimseleri de haramiye benzetmiştir:

¹⁵¹ Nagihan Gür, Latîfî'nin Eleştirel Perspektifinden Osmanlı Divan Şiirinin Poetikası, **Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi**, Danışman: Mehmet Kalpaklı, Ankara 2009.

¹⁵² Yekta Saraç, "Klasik Türk Edebiyatında Manada Orijinallik Meselesi", **Journal of Turkish Studies**, C.24, S.1, s.230-231.

¹⁵³ Saraç, **a.e.**, s. 232.

DERÛNÎ: Hâşimî ki mezkûr olsa gerekdür, Rûmîlî'nde anun kadılığına varup hudûd-ı hamsîn ve tisâmiede anda vefât eyledi. Fakrdan hâli zülf-i dil-ber gibi müşevveş idi ve kemân-ı fâka ile kârı her zemân keş-â-keş idi. Kûzesi gönli gibi niçe yirde şikest ve keşî pâ-tâve gibi niçe yirden rişte ile pâ-y-best idi. Harkı iltiyâma kâbil olmayup penbe-dûzları ayagı barmagıyla gösterürdi, akça pulı Balıkbâzârı'nda görürdi. Eşârı muhkem ü puhte ve çâşnidâr ve yek-dest ü hemvârdur. Sultân Selîm-i merhûmun feth-i 'Arab u 'Acem âhengin ve Gavrî ve Şâh İsmâ'il ile olan cengin bahr-i remel üzre nazm eyledi. Hakkâ ki eş'ârı nagz ve güftârı pür-magzdur ve haylî gazeliyyât u kasâ'idi dahı var idi, bunun müsveddelerine kâzî-i merhûm dahı tama' idüp tagallüb tarîki ile temellük eylemek kasd eyledi. Eglenmeyüp ol dahı fevt olup ikisinün müsevvedâtı bile ugrıdan harâmîye râst gelüp alan aldı.

Allah Allah ki telef kerd ü ki endûhte bûd¹⁵⁴ (AŞÇ.T, 514)

2.11.3.1. Ca'ferî

Tâcîzâde Câfer Çelebi'nin oğlu olan Caferî mahlaslı Bâlî Çelebi bir gün Kemâlpaşazâde'nin huzurunda Zâtî'nin bir beytini kendisininmiş gibi okumuştur. Büyük âlimin durumu fark edip şiirde geçen "sermâyeyi çaldırdım" sözü üzerinden kendisine laf vurması üzerine Câferî utanıp kızarmıştır:

CA'FERÎ: Bir gün merhûm, Kemâl Paşa-zâde-i merhûm huzûrında Zâtî'nün bu meşhûr matla'ın kendü adına okımış. Matla':

Mey-hâne-i 'ışk içre ben bir tolu kaldurdum

Bir çengi güzel sevdüm ser-mâyeyi çaldurdum

Monlâ gülüp Çelebi ser-mâyeyi çaldurdugun eyü degül dimiş. Çelebi hacîl olup kızarup hicâb itmiş, gûyiyâ çihre-i gül-rengine şermden al nikâb itmiş. (AŞÇ.T, 466-467)

2.11.3.2. Fünûnî

¹⁵⁴ Allah Allah, kim biriktirdi, kim telef etti?

Ahdî'ye göre Fünûnî, hırsızlık ile itham edilmiştir ve bu itham dolayısıyla kıyası mümkün olmayan bir acı çekmektedir:

Feemmâ beyne'n-nâs sırka ile müttehim ve ol kâr u bârda bî-kıyâs elem çekmededür.(AHD.T, 482-483)

2.11.3.3. Hâverî

Beyânî tezkiresinde aktarılan bilgilere göre XVI. yüzyıl şairlerinden Manastırlı Hâverî, Priştine kadısı iken bir genç ona yazdığı kıtanın matlaını getirmiş, Hâverî “bu matlaı ben diyip duruyorum, sen tevarüt etmişsin” diye sinirlenerek şiiri kendi namına geçirmiştir:

HÂVERÎ: Lâkin Priştinelü bir pîr-i mevsûk-ı bih böyle dir idi ki mezbûr Priştine kâdısı iken bir kâbil cevân var idi ki bu kıt'a anundur.

Kıt'a: Acımasun bana yârân ko cânım çıksun
Günde bin kez öleyin killet ile zillet ile

Tâlib-i cîfe-i dünyâ oluben kelb gibi
Tek hırılđaşmayayın yetmiş iki millet ile

Bir gün ol cevân matla-ı mezbûrı diyüp Hâverîye getürdi. Hâverî *bu matla'ı ben diyüp tururun tevârüd itmişsin* diyü gazab ider. Kendi nâmına geçirür.(BEY.T, 60)

2.11.3.4. Hüseyin Çelebi

XVI. yüzyıl şairlerinden Hüseyin Çelebi, Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre şiire yeteneği olmadığı için başkalarının şiirini gasp eden birisidir. Âşıklarının yazdığı şiirleri alıp kolay bir şekilde kendi şiiriymiş gibi okumaktadır. Hatta Latîfî bunu bilmediği için Figânî'nin meşhur bir gazelini ona isnat etmiştir:

HÜSEYİN ÇELEBİ: Şi'rde çendân kudreti ve nazmda ol kadar istitâ'atı olmamagın zemânesinde olan şu'arânun eş'ârını gasb iderdi. Yolına cân virmege cân viren 'uşşâkından olan şu'arâya hod-tekellûf yok diyü bî-tekellûf şi'rlerini benümdür diyü okurdu. Hattâ Latîfî bu ma'nâya vâkıf ve bu kaziyyeye 'ârif olmadugından Figânînün bu gazeli-i meşhûrını ana isnâd itmişdür.

Şi'r : Ruhun yanındagı hâlün degüldür ey meh-rû
 Sitâredür ki olupdur hilâle hem-pehlû(KHÇ.T, 298)

2.11.3.5. Sıyâmî

Galatalı Sıyâmî kaynaklarda bir gecede beş yüz beyit yazan ancak yazdığı şeylerde mana bulunmayan biri olarak zikredilir. Ahdî, eğer anlamlı bir beyiti varsa muhakkak Sıyâmî'nin onu başkasından çaldığını söylemektedir:

SIYÂMÎ: Ve tabî'at-ı şi'riyyesi bir mertebede su gibi cârî vü revân şâ'irdür ki bir gicede beş yüz beyt dimege kâdirdür. Zîrâ ki sâir erbâb-ı nazm gibi ma'ânî bulmaga mukayyed degüldür ve ekser-i şi'ri bî-ma'nâ vâkı' olmuşdur. Ahyânen eger bir beyitte ma'nâ bulunsa hiç şüphe vü şâibe yok ki gayri kimseden çalmışdur.(AHD.T, 396-397)

2.11.3.6. Zâtî

Âşık Çelebi tezkiresinin Bâkî bölümünde anlatılan bir anekdota göre Zâtî, Bâkî'nin bir matlaını alıp tamamlayıp divanına eklemiş ve açıkça Bâkî gibi bir şairin şiirini almanın ayıp olmadığını ifade etmiştir:

BÂKÎ: Zâtî-i merhûm ki dünyâda bir zâtıdır, şi'r gayra nisbet 'ârızî ve ana nisbet zâtîdür. Dir idi ki şi'rün devri sürildi ve şu'arânun defteri düridi. Ammâ ol nesne ki dehân-ı dilber gibi bahş-ı gâ'ib olup verâ-yı revâk-ı kûmûnda bâkîdür, ana sebep zuhûr-ı tab'-ı Bâkî'dür hattâ Matla':

Kaddümi çeng eşkümi rûd eyledün
Cismüm âteş cânımı 'ûd eyledün

matla'ın Bâkî Çelebi didükde Zâtî alup itmâm idüp Dîvânına ilhâk eylemişdür ve Bâkî gibi şa'irün şî'rin almak 'ayb degüldür diyü Beyt:

Şa'ir-i sihr-âferîndür şa'ir-i sihr-âferîn
Âferîn ol tab'-ı nâzûk-bâra eyler âferîn
ittifâk eylemişdür.(AŞÇ.T, 410)

Tezkire yazarı, Zâtî'nin bu özelliğini şairin kendisine ayrılan bölümde daha açık ve uzun bir şekilde ifade etmiştir. Şairlerin reisi kabul edilen Zâtî'ye genç şairler şiirlerini getirmekte, o da bunları kendi divanına almaktadır. Soranlar olduğunda ise böyle hoş mânâların unutulmaması gerektiğini, yazan şairlerin divan tertip etmedikleri için kaybolma riskinin olduğunu, beğendiği bu anlamları yalnızca korumak için bunu yaptığını söylemektedir. Ancak Zâtî, kendi şiirleri konusunda son derece hassastır:

ZÂTÎ: Fi'l-hakîka re'îs-i şu'arâdur diyü çün kimesne şî'rin 'arz idüp ba'zın 'aynı ile alup ve ba'zın 'aynına almazlanup sonra ta'bîr-i âher ile dîvânında gördük hattâ kendüye su'âl dahî olındukda bir hoşca ma'nîcîkdür, gördüm siz gerçekden şâ'ir degülsiz dîvânunuz yokdur, hep bunlar zâyî' olur. Biz sâhib-i dîvân şâ'irlerüz, kıyâmete dek dîvânımız turur ve gazellerümüz hokka-bâzlar ve kâse-bâzlar ve cân-bâzlar belki ağaç ayaklılarla şarka vü garba yürür, bizüm dîvânımızda bulunan zâyî' olmaz ma'nîcûgi esirgedüğümden aldum ne an ki yâ hırsumdan yâ tama'umdan alam dirdi. Ammâ bir kimesne kendünün bir beytin bozsa hânûmânın almakdan ziyâde bî-huzûr olurdu, temâm gazelin alsa hod mâ- lâ-ya'nî söyleyüp dâ'ire-i 'akldan dûr olurdu.

Bir gün Zâtî, Âşık Çelebi'ye yazdığı şiirler karşılığında gelir edindiği bir kaynak bulduğundan bahseder. Şiirlerden parçalar okur. Âşık Çelebi, oradan çıkıp Pir Mehmed Çelebi'nin yanına gider. Zâtî'den duyduğu şiirlerin aynısını ondan da duyunca durumu Zâtî'ye haber verir. Zâtî bu durumdan öyle çok etkilenir ki adeta aklını yitirecek gibi olur. Bu gamdan öleceğini söyleyen şair gerçekten de üç ay geçmeden bu dünyadan göçer. Âşık Çelebi, Zâtî'nin Âhî'yi sevmemesinin sebebinin de onun şiirini alıp tevârût davası kılması olduğunu söyler:

Evâhir-i 'ömrinde bir gün musâhabet iderken didi ki yine bir kân deldüm, akçaya pulsuz bir metâ' aldum. İki üç günde bir hıdmetkâr gelür bir mektûbla gâhî akça ve gâhî altun getirür. Yanınca et'ime-i neffise ve halvâ-yı gûn-â-gûn getirür, şu makûle bir murabba' veya bir gazel disün diyü gâhî tahsîs-i kâfiye vü redîf iderler ve vezn ü münâsebet sâfi mahlasıyla âşnâ olsun dirler hattâ şimdi Mısrâ':

Her zemân bir yâr hecrin gösterür devrân bana

bendin murabba' eylesün diyü haber geldi. Yine kemâ-kân yanınca zer ve halvâ-yı şeker geldi. Zann iderüm ki sâhibi ekâbirden bir ulu kimesne veyâ bir ulu hâtundur ki kendü şî'rden 'âciz ve bir dil-bere meftûndur. Hele ser-mâyeden ziyânumuz, yok gazellerümüz yine mahlasımızla dîvânumuzda kalur ve hâlâ akça vü zer ve halvâ vü şeker yanumuzda kalur didi. Ol esnâda hakîr, Müftî Sa'dî Çelebi oğluna vardum ki merhûm Pîr Mehmed Çelebi nâm bir kâbil ü fâzıl, elli akça ile Mahmûd Paşa medresesine müderris idi. Fi'l-hakîka sinni ile fezâ'ilinün münâsebeti yok ve sâli ile kemâlinün nisbeti yok cân-ı 'âlem ve 'âlemde 'irfânla müselleme idi. 'Arsa-i şebâbda rahş-ı 'ömri pür-şitâb oldu, mâh-ı 'ömri yigirmi beşe varmadın elli akça ile Mahmûd Paşa'da müderris iken âftâb-ı hayâtı mehâk-ı ecele tutıldı. Gerçi merhûm şî're heves eylese kudreti ve Zâtî'nün âhir 'ömrinde akça ile didüğü dükeli nazma mikneti var idi ammâ Çelebi'nün ra'nâlığından kendü iltifât itmeyüp Zâtî'ye açmazdan didürden şî'ri olmuş, Zâtî'ye bu sılalar andan mevsûlmış. Zâtî'den işitdügüm gazellerün ba'zın ve murabba'ların 'aynın yakında didüm diyü bana okıyuvirdi. Ba'dehu Zâtî'ye râst geldüm, hâli hâber virdüm. Bir hâle vardı ki gûyâ zehr-i kâtil yâ dârû-yı hûşber virdüm. Bâ-vücûd ki Çelebi'ye varur gelür, kasîdeler virür, câ'izeler alurdu yine bî-ihitiyâr olup 'aklın tagıtdı, halt-ı kelâm idüp vâfir bed-du'âlar idüp düşnâm itdi. Ben buna mütehammil olamazam ki gözüme karşı gayrılar benüm şî'rümi mâlikâne tasarruf ideler didi ve bu gam beni öldürür diyü hatm-i kelâm itdi. Üç ay olmadı Zâtî dünyâdan göçdi, şî'r ü gazel kayısı kalmayup sevdâ-yı şî'r ü inşâdan geçdi. Hattâ Âhî-i merhûmı sevmez ve hayr ile yâd eylemezdi ve şu'arâ içre ana iyilik isnâd eylemezdi. Sebebi dahı ancak bu ki benüm matla'um gazeliyle aldı, tevârüd da'vâsın idüp 'âleme sît u sadâ saldı dirdi.(AŞÇ.T, 1578-1580)

2.11.3.7. Zihnî

Gelibolulu Âlî, aynı zamanda defterdarlık yapan şair Zihnî'yi şiirlerinde bir anlam bulunmayan, şiir erbabı kimseler arasında hırsızların başı diye bilinen biri olarak

tanımlar ve verdiği beyit örneğine “Eğer sahibi çıkmazsa onundur” diyerek çekince koyar:

ZİHNÎ: Şehzâde Sultân Bâyezîd Han ebnâ-yı kirâmından Kefe vâlîsi Sultân Mehemmedün defterdârı imiş. Hâlâ ki bana beytü’l-mâl ısmarlandı diyü erbâb-ı nazmun beytü’l-mâlını çalmada sârikların sâlârı imiş. Ma’a-zâlik nazmı bî-ma’nâ tahayyüli mâlâ-ya’nî bir şahs imiş Bu matla’ından hasb-i hâli ashâb-ı kâle rûşen olmuş. Eger sâhibi çıkmazsa bu beyt anundur.

Nazm

Gerçi ki nigârün ruh-ı âlî güle benzer

‘Âşıklarının nâlesi de bülbüle benzer (KÜN.A, 74)

2.12. Tezkire ve Tarih Yazarlarının Birbirlerine Eleştirileri

XVI. yüzyıl tezkire yazarları eserlerinde sâir şairleri çeşitli yönlerden eleştirmekle birlikte dönemin diğer tezkire yazarlarını ve eserlerini de eleştirmektedirler. Bu tarz eleştiriler bazen bilgi yanlışları ile ilgili eleştiriler olduğu gibi bazen de yorum eleştirileri olarak karşımıza çıkmaktadır.

2.12.1. Âşık Çelebi’ye Yapılan Eleştiriler

Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinin Âşık Çelebi ile ilgili bölümünde Âşık Çelebi’nin eserini çok iyi bir araştırma ve inceleme neticesinde yazdığını ifade etmekle beraber onu, inşa üslubunda bir incelik ve güzellik olmayışı yönüyle eleştirmektedir. Hasan Çelebi ayrıca Âşık Çelebi’nin şiirde inşadan daha başarılı olduğunu düşünmekte, inşa ile meşhur olmasına anlam verememektedir:

ÂŞIK: Kuzât içinde ‘ilm ü ma’rifet ile meşhûr-ı vilâyet zât-ı fezâ’il mevfûzinun her ciheti ma’mûr idi. Tezkiretü’ş-şu’arâ yazmışdır. İnsâf budur ki geçen şu’arâ vü eslâfun ahvâl ü evsâfin muhkem tettebbu’ itmişdür. Lâkin tahrîr ü inşâsında kat’en letâfet ü melâhat yokdur. Şi’ri hezâr-bâr inşâsından a’lâ idügi zâhir ü peydâ iken ‘acebdür ki yine inşâ ile meşhûr ve nâmı defter-i münşiyânda mestûrdur.(KHÇ.T, 529)

Kınalızâde Hasan Çelebi, Âşık Çelebi’nin verdiği bilgi yanlışlarını da irdelemiş, Müftü olan Sâdî Çelebi’ye ait iki beyti başka bir Sâdî’ye isnat etmesine dikkat çekmiştir. Beyit, Sâdî’nin kazaskerlerden birine damat olamayışı sebebiyle mutlu olamaması yönüyle de konumuz açısından dikkat çekicidir:

SA’DÎ: ‘Âşık Çelebi bu iki beyti galat idüp mezbûra isnâd itmişdür. Müftî olan Sa’dî Çelebinündür.

Şi’r : ‘Âleme toldı meserret lîk ben şâd olmadum
Âh kim ben bende bir dem gamdan âzâd olmadum

Ben nice alam ‘arûs-ı baht-ı devletden murâd
İki kâzî’askerün birine dâmâd olmadum(KHÇ.T, 431)

Kınalızâde Hasan Çelebi’nin hem Latîfî hem Âşık Çelebi’ye ortak eleştirileri bulunmaktadır. Bu eleştiriler bu bölümde, Âşık Çelebi başlığında ele alınmıştır. Hasan Çelebi, eserinin Hüseyin Çelebi başlığında hem Âşık Çelebi’yi hem de Latîfî’yi verdikleri yanlış şiir örnekleri sebebiyle eleştirmektedir. Hüseyin Çelebi, şiire çok fazla kudreti olmadığı için başka şairlerin şiirlerini teklifsizce kendi şiiriymiş gibi okuyan, gasp eden bir kimsedir. Latîfî, bu durumu bilmediğinden Figânî’nin meşhur bir gazelini onun sanmış, Âşık Çelebi ise Zâtî’nin divanında yer alan bir şiiri ona isnat etmiştir:

HÜSEYİN ÇELEBİ: Şi'rde çendân kudreti ve nazmda ol kadar istitâ'atı olmamagın zemânesinde olan şu'arânun eş'ârını gasb iderdi. Yolına cân virmege cân viren 'uşşâkından olan şu'arâya hod-tekellûf yok diyü bî-tekellûf şi'rlerini benümdür diyü okurdı. Hattâ Latîfî bu ma'nâya vâkıf ve bu kaziyyeye 'ârif olmadugından Figânînün bu gazeli-i meşhûrını ana isnâd itmişdür.

Şi'r : Ruhun yanındagı hâlün degüldür ey meh-rû

Sitâredür ki olupdur hilâle hem-pehlû(KHÇ.T, 298)

Merhûm 'Âşık Çelebi Tezkiresinde bu şi'ri ana isnâd itmişdür.

Şi'r : Girdüm muhît-i 'îşkuna sandum ben anı sığ

Başumdan aşdı mevc-i belâ nâ-gehân dirîg

Gazel-i merkûm dahı Zâtî merhûmundur. Dîvânında mestûr u mersûmdur.(KHÇ.T, 299)

Kınalızâde'nin Latîfî ve Âşık Çelebi'yi birlikte eleştirdiği bir diğer husus Filibeli Sâkî ile ilgilidir. Ona göre Latîfî, Sâkî'yi methederken sözü gereksiz yere uzatmış, örnek metin olarak verdiği “didiler” redifli meşhur gazeli ona isnat etmiştir. Âşık Çelebi de bu şiirin Sâkî'ye ait olduğunu Merhaba Efendi'den nakl ettiğini söyleyerek iddiasını ispatlamaya çalışmıştır. Ancak Âşık Çelebi, Bâlî'nin olduğu bilinen meşhur bir başka gazelini de Sâkî'ye isnat etmiş, böylelikle güvenilirliğine gölge düşürmüştür:

SÂKÎ: Filibeden kuzât zümresindendür. Bâldırzâde dimekle şöhre-i dâr u diyâr olmagın mahlas-ı mezbûrı ihtiyâr itmişdür. Latîfî medhinde itrâ idüp sâk-ı medh ü senâsına itnâb-ı makâl ile halhâl kılup bu gazel-i meşhûr u mergûbı ana mensûb itmişdür.

Gazel : Ehl-i dikkat belüne mû didiler

Agzun anıldı yokdur o didiler

Gonçe ebkârı 'andelîbi görüp

Kız kaçan geldi bunda bu didiler

Kûyımız nâle ile toldurdu

Vayli vayli abu abu didiler

Gördiler seyl-i eşkümün cûşın

Kandan oldu bu kanlu su didiler

Sâkî elden ayagı hîç komaz

Rûz u şebde çeker sebû didiler

‘Âşık Çelebi dahı Tezkiresinde gazel-i mezbûrî ana isnâd idüp egerçi Merhabâ Efendi merhûmdan nakl ile müdde’âsına sened getürmüşdür. Lâkin Bâlnün bu gazel-i meşhûrını dahı ana isnâd itmekle da’vâsına şübhe îrâs u îrâd eylemişdür. Ol gazel budur.

Şi’r : Bâgun güli vü sünbülü serv ü benefşesi

Yâri gelür diyü kodılar gözci nergisi

Gazel-i mezbûr Bâlnün idüğü mütevâtir ü meşhûrdur.(KHÇ.T, 415-416)

Âşık Çelebi’ye en sert eleştiri ise Gelibolulu Âlî tarafından yapılmıştır. Âlî, eserinin Monla Âşık başlığının ardından gelen Tezyil bölümünde kendi zamanına kadar yazılmış olan tezkirelerin genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Âlî, Anadolu sahasında kendi zamanına gelinceye kadar yazılan dört tezkireden ilki olan Sehî tezkiresini hazan görmüş bir düzgün serviye benzetir. İkinci tezkireyi yazan Latîfî’nin eserini beğenen Âlî, onun herkesi objektif bir şekilde sözlerine/şiiirlerine göre değerlendirdiğini, ancak gazez ehli kimseler tarafından eserine *Kastamonunâme* denerek haksızlık edildiğini düşünmektedir.¹⁵⁵

TEZYÎL: Ashâb-ı fehm ü zekâ ve erbâb-ı fazl ü nühâ olanlara zâhirdür ki vilâyet-i Rûmda re’s-i sene ve elfe gelince dörd kıt’a tezkire-i şu’arâ yazıldı. Yine bu cümleden ikinci ‘add olınan Latîfî Tezkiresi gerek inşâ cihetinden gerek ta’yîn-i tevârîhle tetebbu’ haysiyyetinden müfid ü muhtasar görildi. Zîrâ ki cümleden evvel yazılan Tezkire-i Sehîdür hâlâ ki bâg u râg-ı nazm u nesre göre gûyâ ki hazân görmüş bir serv-i sehîdür. Sâî ‘add olınan ki Mecmu’a-i Lâtîfidür bî-şübhe her varakı gül-berg-i tarî ve her mazmûnı bir nahl-i mevzûn-ı nev-berî mesâbesinde cümle tezkirelerin latîfidür. El-hak her ‘asrun şu’arâsını îzâh u beyân eylemişdür. Hîç bir ferde nisbet-i ta’assub eylemeyüp herkesün evsâfını güftârına göre ‘ıyân itmişdür. Hattâ ba’z-ı ashâb-ı garaz ki ¹⁵⁶مرض قلوبهم ma- sadaklardur ehl-i nazmun ekserini Kastamonılı yazmışdur. Vatan-ı mevlidin bilmedüğü hünerverleri kendüye hemşehrî

¹⁵⁵ Bkz: “Latîfî’ye Yapılan Eleştiriler”

¹⁵⁶ Kalplerinde hastalık vardır (Bakara, 10).

'add itmek garazına sülûk itmişdür diyü ¹⁵⁷قد صنف من ol derdmendi ta'n oklarına hedef eylediler. Ya'nî ki mazmûnına mazhar düşüp buldukların söylediler.

Bu değerlendirmenin ardından Âlî, üçüncü tezkire olan Âşık Çelebi tezkiresine geçer. Ona göre Âşık Çelebi, bilmediği şeyleri de uygun bir dille anlatmış, bunun için ne özür dilemiş ne de söylediklerinden vazgeçmiştir. Nazm ehli olmayan bazı kimseleri tezkiresine almış, sırf tuz ekmek hakkı için âşinâ olduğu kimselere eserinde yer vermiştir. Âşık Çelebi, Âlî'ye göre, herkes tarafından methedilen kimseleri methetmediği gibi yanlış kanaatince ayıplamıştır. Gelibolulu Âlî bu tezkireyi baştan aşağıya görüp tahkik ettiğini, hayatı boyunca birkaç beyit yazmış olsalar bile Âşık Çelebi'nin kendi soyundan gelen kimseleri övme noktasında aşırılığa gittiğini ifade etmektedir. Bunların yanı sıra Âlî'ye göre Âşık Çelebi, pek çok şair hakkında “Şu tarz bir kitabım vardır dedi, bana gönderdi”, yahut “Bu gazelleri kendinin addedip bana gönderdi” şeklindeki sözlerle onların yalan söylediğini ima ederek iftira atmaktadır:

Ammâ sâlis-i استهدف tezâkir ki 'Âşıkun Meş'aru's-şu'arâsı idüğü zâhirdür. Bilmedüğünü ke-mâ yenbagî vasf itmişdür. Ne 'özü eylemiş ne hakdan 'udûl itmek tarîkına gitmişdür. Hemân 'aybı ehl-i nazm olmayan zurefâdan ba'zı kimesneleri münâsebetle kitâbına idhâlidür. Hâlâ ki andan maksûdı ri'âyet-i hakk-ı nân u nemekle nice âşinâlarınun beyân-ı hâlidür. Feammâ tezkire-i çârümîn ki râbî'uhum menzilesine karîndür. Nakîr ü kıtmîr garâbet-i kelimât ve tetâbu'-ı izâfât 'uyûbı ile zâhir ü mübeyyendür. Bir mecmu'a-i kesîrî'l-edâ ve kalîlü'l-ma'nâ idüğü ma'lûm-ı 'ukûl-i dîr-bîndür. Bu hakîr ol nüshayı ser-â-pâ gördüm. Nesh-efsûn u sehîrî gibi sıhhati mefsûh idüğün tahkîke ırgurdüm. Egerçi ki edâlarına bi hasbî'l-irs mâlik olmuşdur. Yabandan degüldür. Kendü babamun münşe'âtı edâlarındandır diyü ahzına mütehâlik olmuşdur. Lâkin nice şâ'iri yerinden yurdundan dîr ve nice metâli' u ebyâtı nâzımından mehcûr itdüğinden mâ'adâ müddet-i 'ömrinde bir muhtasar beyte mâlik olan 'ulemâyı ve ba'z-ı agniyâyı mücerred kendünün ebnâ-yı cinsinden olmagla ol eser-i menşûrda vasf ile evc-i Süreyyâyı çıkarmışdur. Ma'a zâlik âsâr-ı mütenevvi'a ve te'lîfât-ı

¹⁵⁷ Tasnif eden hedef olur.

müteferri'a ve devâvîn-i mecmû'a vü resâ'il ve musannefât-ı matbu'a ashâbından olup fezâilî huccetini kâdî-ı Eflâk olan Bircîs-i hikmet-celis dest-i kabûl ile imzâ itdüğü efâzılı ve ma'ârîfî temessükâtının sıhhatinde şuhûd-ı 'udûl olan fühûl-i bî-'adîl hüsn-i telakkî ve ragbetle inhâ itdüğü fevâzılı medh itmedüğinden gayri kendü zu'mınca kadh eylemişdür. Lâ-siyemmâ ekâbir-i şu'arânun ekserine kizb ü dürûg iftirâsın idüp şu makûle kitâbum vardır didi ve yâhûd bu gazelleri kendünün 'add idüp bana gönderdi nükteleri ile yazmışdur.

Âlî, eleştirisine başka şairleri tanık göstererek devam eder. Molla Zihnî ve Aklî isimli şairler Âlî'ye Âşık Çelebi'nin tezkiresinden bazı bölümleri incelediklerini, satırlarının çoğunda sözü gereğinden fazla uzattığını, inşasının canlılıktan uzak olduğunu söylemişlerdir. Âşık Çelebi, Pîrî mahlaslı Zuhûrî isimli bir genci yanlışlık yaparak Perîzâde diyerek anlatmış ve Âlî'ye göre, tezkirede Perî mahlasıyla anlatılan bu gencin övülme şekli geleneksel üslup ve gramatik açıdan kusurludur. Mahlaslar konusunda Âşık Çelebi'yi eleştiren Âlî, yeni yetme şairlerin mahlas olarak başka büyük şairlerin mahlaslarını kullandığını, mecmualara girecek tek bir beyit bile yazmamış bu şairlerin bu tezkireye alınıp övülmesini eleştirerek Necâtî ve Zâtî dışında neredeyse her büyük şairin bir mahlasdaşının bu tezkireye alındığını söyler:

Şu'arâdan Monlâ Zihnî ve 'Aklî nakl eylediler ki tezkiresinden ba'z-ı safhaları gözden geçürmüşler. Ekser-i sutûrında itrâ lafzını mükerrer bulup inşasını tarâvetden hâlî görmüşler. Ya'nî ma'ârîf- semîri elbette tahkîri ve çûb-ı hâmesi ve şikence elfâz-nâmesi ile takrîri mukayyed bulmuşlar. Gıbbe zâlik mecâlis-i ehâlîden birinde ol tezkire kırâ'at olunmuş. Zuhûrî-nâm bir sabî-i endek-şu'ûrî ifrâtla vasf idüp Perîzâde dimekle ma'rûf bir perîdür. Ve ol vilâyeti envâr-ı ruhsâr-ı nâmdârı ile sûzân eylemiş ol hıttanun hûrşîd-i peykeridür diyu yazmış. A'lem olan Pîrî lafzı iken bi-gayr-ı yâ' perî sanup perrî edâsı ile tenâsüb kasd itmiş ve ruhsârı nâmdâr ile sıfatlayup bî-vech yanlış yola gitmiş. Husûsâ peyker lafzı kâlıdur murâdifî olup ekseriyâ temâmü'l-a'zâ olanlara itlâk olındüğünü bilememiş. Ve ba'z-ı nev-hevesler ki birer mahlasa intisâb ve berzah-ı cehâletden ol nâmla mahlas bulmağı iktitâb eylemişlerdür. Hâlâ ki mecmû'-ı mecmû'alar yoklansa ısgâya kâbil ve gayr-ı kâbil birer beytleri bulunmadüğünü şu'arâ-yı zamân tahkîk ü beyân itmişlerdür.

Elbetde İbnü'l-Mühennâ nâmındaki Mevlânânun gibiler yazmışdır. Mahlasına şerîk isnâd itmedüğü ancak Necâtî ile Zâtî kalmışdır. İntihâ kelâmuhumâ (KÜN.A, 252-254)

2.12.2. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye Yapılan Eleştiriler

Gelibolulu Âlî'ye göre, *Tezkiretü's-Şuarâ* yazarı Kınalızâde Hasan Çelebi, Celâli hakkında tıpkı Âşık Çelebi yanlış bir bilgi vermiştir. Hasan Çelebi, araştırmasında kusurlu davranmış, Celâli'nin reisülküttap olduğunu söyleyerek yanlışlığa düşmüştür:

CELÂLÎ: Garâbet bundadur ki tezâkir yazanlardan Monlâ Hasan bin el-Mühennâ tettebbu'ında taksîr idüp re'îs-i küttâb oldu diyu yazmış. Hâlâ ki yanılmış. Merhûm 'Âşık ise mîzân-ı 'akl ü idrâkle deprendi. İrtifâ'ı inhitâta mübeddel olıcak vaz'a mürtekeb olmadı dimiş. Def'aten sadr-ı a'zam ve müftî-i efham ve şeyh-i mükerrer cenâbına muhâlefeti ve 'adem-i müdârâtını fehm itmemiş. Mâ-hasal ol yolda vefât itdi. Ne eyâlet-i Şâma mutasarrıf oldu ne gitdi.(KÜN.A, 236)

Âlî, Hasan Çelebi'yi Derûnî dolayısıyla da eleştirmektedir. Ona göre Hasan Çelebi tezkiresinde Derûnî ile ilgili çok fazla olumsuz şey söylemiştir. Hasan Çelebi Derûnî'nin mutluluk istemediğini, iyiliğe karşı nankörlük ettiğini düşünmektedir.(KHÇ.T, 354)¹⁵⁸ Âlî ise Hasan Çelebi'nin yaşamadığı, tatmadığı için tac ve tahtı terk edenleri hiçbir zaman anlayamayacağını söyler:

DERÛNÎ: Monlâ Hasan-ı İbnü'l-Mühennâ tezkiresinde mezbûra vâfir nefrîn eylemişdir. Niçün devlete harîs olmadı. Küfrânü'n- ni'melik itdi. Ehl-i dünyâ hevesini koyup tarîk-ı
Hakka gitdi diyu ta'yîbe müte'allik niçe sözler söylemişdir. Hâlâ ki ¹⁵⁹ يعرف لم يذق ملم

¹⁵⁸ Hasan Çelebi, şehzadelikinden beri meclisine dâhil olduğu II. Selim'e yazmış olduğu muhammes yüzünden Derûnî'nin nankörlük ettiğini düşünmektedir. Muhammes şöyledir: Ol dem ki fenâ buldı şehir-i dil-âbâdum/ Hiç nesneye meyl itmez bu hâtır-ı nâ-şâdum/ Şimdi garazum bu kim anlamıya hiç âdem/ Ey bu'l-heves-i devlet mahmûr-ı mey-i gaflet/ Şimden girü dünyâyı al sana

¹⁵⁹ Tatmayan bilmez.

mazmûnına mâ-sadak olmanın nesâ'im-i tevfiğdan bir şemme ile saltanat-ı tâc u tahtın terk idenlerûn zevkîn fehm itmemişdür. (KÜN.A, 242-243)

2.12.3. Latîfî'ye Yapılan Eleştiriler

XVI. yüzyıl tezkire yazarları içerisinde gerek bilgi gerekse yorum bakımından en çok eleştirilen isim Latîfî'dir. Diğer tezkirecilerin Latîfî'yi eleştirdiği hususlar ana hatlarıyla,

- a) Pek çok şairi Kastamonulu göstermesi
- b) Şairler hakkında yanlış bilgiler vermesi
- c) Kabiliyetsiz şairleri övmeye aşırılığa gitmesi, taassup etmesi yönleriyledir.

Latîfî'yi en fazla eleştiren Kınalızâde Hasan Çelebi; en sert eleştiren ise Âşık Çelebi'dir. Âşık Çelebi eserinde, Latîfî'nin kendi tezkire tertibini çalarak yârân lokmasına tama ettiğini, bu yüzden on beş yıl boyunca topladığı evrakın boşa gittiğini söyler. Latîfî'nin tezkiresini yer yer övmekle birlikte Âşık Çelebi, şairlerin çoğunu Kastamonulu göstermesi cihetiyle Latîfî'nin aşırılığa gittiğini düşünmektedir. Âşık Çelebi'ye göre başka yerden olduğu ayan beyan bilinen kimi şairleri bile Kastamonulu gösteren Latîfî “mekânı şereflendiren insandır” sözünü, “insanı şereflendiren mekândır”a çevirmiştir. Kastamonulu olmanın bir meziyet olarak algılanmasına anlam veremeyen Âşık Çelebi, Latîfî'nin eserine “Kastamonunâme” veya “Âlet-i Hengâme” olarak ad konduğunu söylemektedir:

LATÎFÎ: Latîfî ile fakîr bir tezkîretü'ş-şu'arâ demek fîkr idüp ol zemân tertîbin ve fakîr hurûf-ı esâmî tertîbin ihtiyâr itdüm idi. Sonra monlâ- yı mezbûr benüm tertîbüme sarkup

yârân lokmasına tama' itdügi eelden ben dil-gîr olup ferâgat idüp on beş yıldan ziyâde cem' itdügüm evrâk tâkçe-i ihmâlde metrûk u nihân kaldı. Mezkûr kitâbın itmâm idüp İstanbul'da ba'zı cihât ile kanâ'at eyledi. Ba'dehu rûzgâr anı vakf-ı Ebî Eyyûb Ensârî'de sâhib-i kitâbet eyledi. Yahyâ Beg mütevellî ve Latîfî kâtib-i cem' olup mütevellî şâ'ir ve kâtib şâ'ir oldı; Vakf-ı Ebî Eyyûb meş'ar-ı şu'arâ oldı. Andan dahı ma'zûl olup Rodos'da 'imâret-i Sultânîye kâtib oldı. Hâlâ Mısır'da gâh şî'r gâh inşâ ile 'ibâdet-i Hudâ'ya müvâzib oldı. Ba'z-ı manzûm u mensûr resâ'ili vardır. Cümlesi çâşnîdâr u hemvârdur ve tezkiretü's- şu'arâsı makbûldur, matbû'-ı erbâb-ı tab'-ı suhan-güzârdur, eyü tettebbu' itmişdür. Sehî Beg ile aslâ ne inşâda ve ne tertîbde münâsebeti yokdur. Ammâ bu dahı tarîk-i Hakk'ı koyup şâh-râh-ı ta'assuba gitmişdür. Ekser-i şu'arâyı yirinden yurdından idüp çeke çevire döge döge dir dimez Kastamonili itmişdür, hiç bilmem ne fikr itmişdür. Biz bildüğümüz budur ki şerefü'l-mekânî bi'l-mekîni işitmedük ki şerefü'l-mekîni bi'l-mekânî ola. Necâtî-i merhûm Edirneli idügi meşhûr-ı 'âlem iken bu Kastamonilidür dimişdür. 'Acebden 'aceb budur ki Kastamoni'de şâyî' olan iki lugat Necâtî şî'rinde bulunmagla istidlâl itmişdür. Evvel Temennâ kayası Amâsiyye'de dahı vardır, neden ki Amâsiyyeli olmaya! Ve ba'zı şu'arâ hakkında ki aslâ Kastamonilidür dimege mecâl yokdur, Kastamonili fülândan tahsîl-i ma'rifet itmişdür diyü yazmışdur. Hattâ Nişâncı Celâl-zâde Mustafâ Çelebi tercemesinde Kastamoni civârında Tosya'dandur dimişdür Tosya'dandur demekle mekânı ma'lûm olurdu. Kastamoni civârında olmagla şeref mi gelür mülâhaza itdi ola ve bi'l-cümle Mısra':

Ve linnâsi fimâ ya'sakûne mezâhibu

câ'iz ki biz bilmedüğümüz bir meziyyet ve Kastamoni'den olmakda bir şeref ü 'izzet ola. Ol sebebden zurefâ yârân kitâblarınınun adın Kastamoni-nâme ve Âlet-i Hengâme komışlardır. Ve bi'l-cümle Kastamoni-nâme olduğundan gayrı 'aybı olmasa olur. (AŞÇ.T, 737-738)

Âşık Çelebi, Latîfî'nin özellikle Necâtî'yi Temennâ Kayası ve ölü helvasına nasîb demesi üzerinden Kastamonulu göstermesini tezkiresinde birden fazla kez eleştirmiştir:

NECÂTÎ: Edirne'den bir karıcıgun kulu ve ogullığı imiş. Terbiyet idüp tertîb üzre tahsîl-i ma'ârif itdürmüşdür. Monlâ Latîfî, Kastamoni-nâmesinde Kastamonilidür didügi ve âhir lafzıla istidlâli ve şî'rinde Temennâ kayası ve ölü halvâsı mezkûr olmakdan Kastamonili olmagla intikâli 'akl-ı selîm katında ma'lûmdur. Zîrâ Amâsiyye'de dahı Temennâ kayası olduğı ve ekser-i Anadolu şehirlerinde ölü halvâsına nasîb didükleri meczûmdur. (AŞÇ.T, 850)

Âşık Çelebi'nin sözünü ettiği husus, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin tezkiresinde de karşımıza çıkmaktadır. Pek çok şairi kendi doğum yeri olan Kastamonu'ya isnad ettiğini ve bu yüzden eserine Kastamonunâme dendiğini söyleyen Hasan Çelebi, hayatının son dönemlerinde olan Latîfî'nin yazmış olduğu eserin kemâl ehli kimselerin meclisine girebilecek nitelikte olmadığını düşünmektedir:

LATÎFÎ: Mevlidi Kastamonıdur. Evâ'il-i hâlinde tahsîl-i 'ilme iştigâl itmiş idi. Ba'dehû ferâgat idüp ba'z-ı 'amâ'ir-i celîlede kitâbet ile kesb-i ma'îşet kılmış idi. Hâlâ İstanbul'da pîr ü nâ-tüvân tîr-i kâmeti misâl-i kemân iki bükülmüş şecere-i hayâtı bî-berg ü bâr olup solmuş ve kadd-i dü-tâsı selâm-ı merg u peyâm-ı ecel almagiçün münhanî olmuşdur. Zemânında şî'r ü inşâ ile şöhret bulup Tezkiretü's-şu'arâ tahrîr ü imlâ itmek zahmetine mübtelâ olmuşdur. Tettebbu'-ı ahabâr-ı şu'arâda levâzım u mehâmm-ı kârî vü mer'î itmedüğinden gayrı halâvet-i 'ibâret ve letâfet-i isti'ârâtdan berî hâtır-ı efsürde-dilân gibi lutf u letâfetden 'ârî olup icâle-i akdâh-ı inşâ iden erbâb-ı belâgat u berâ'atun meclis-i i'tibârlarında kâse-i hazef gibi ele almaga liyâkatı ve şahidân-ı kabîh-manzar ve girye-i peyker gibi bezm-i ehl-i kemâle gelmege sûreti yokdur. Cümle-i şu'arâyı kendünün maskat-ı re'si olan Kastamonı nâm şehre intisâb u intimâ itmekle yârân-ı safâ kitâb-ı mezbûra Kastamonı-nâme nâm virmişlerdür. (KHÇ.T, 728)

Tezkirecilere göre Latîfî'nin verdiği yanlış bilgilerden biri, eserinde bizzat Bursalı olduğunu belirten Celîlî için İznikli demesidir. Âşık Çelebi, Celîlî'nin beytinden hareketle Latîfî'nin yanlışını vurgulamaktadır:

CELÎLÎ: Mevlidi şehir-i Burusa'dan ve kendü rûzgârda keştî-i dilde olan lenger-i fikri habâl-i hayâl-i belâgat ile bahr-i nazma salup cevâhir-i zevâhir-i eş'âr ile sefineler tolduran rû'esâdandır. 'Aceb latîfedür ki kendü Husrev ü Şîrîn'inün âhirinde Beyt:

Hâmidî-zâde Celîlî Bursevî

Nazm idüp Şîrîn ü Husrev nâmesin

diyü beyân iderken Latîfî İznikî'dür dimişdür. (AŞÇ.T, 479)

Kınalızâde Hasan Çelebi de Âşık Çelebi ile aynı beyiti ispat göstermiştir. O da Latîfî'nin Celîlî'ye İznikli demekle hata ettiğini düşünmektedir:

CELÎLÎ: Bu zîr-i tâk-ı mînâda nümûne-i sahn-ı mînû ve bu fûshat-sarây-ı dünyâda mecma'-ı gül-ruhân-ı sîm-ber ve mâh-rûyân-ı sünbül-bû olan şehr-i behcet-fezâ mahrûsa-i Burusadandır. Latîfî İznikîdür didiginde hatâ itmişdür. Kendüsü dimişdür.

Beyt : Hâmidîzâde Celîlî Bursevî

Nazm idüp Şîrîn ü Hüsrev-nâmesin (KHÇ.T, 268)

Tezkirecilere göre Latîfî, Akşehirli olan Gubârî'yi Larendeli göstererek, İstanbullu Merdümî'ye Galatalı diyerek de yanlış düşmüştür:

GUBÂRÎ: Nâmı 'Abdu'r-rahmandur. Sevâd-ı dîde-i Karaman olan Akşehrdendir. Latîfî Larendedendir didiginde hatâ itmişdür. (KHÇ.T, 627)

MERDÜMÎ: İstanbulludur. Latîfî galata düşüp Galatalı dimişdür. (AŞÇ.T, 801)

Kınalızâde Hasan Çelebi, Latîfî'nin Fahrî'nin ölüm tarihi ile ilgili de yanlış bilgi verdiğini düşünmektedir. Latîfî, tezkiresinde Kanuni Sultan Süleyman ile dostluk geliştiren Fahrî'nin İbrahim Paşa'nın düğün gününde (sene selâsîn ve tis'ami'ede) vefat ettiğini söylemişse de bu sözler Hasan Çelebi'ye göre, -babasının da yazmış olduğu üzere- hatadır. Hasan Çelebi, o gün ulemadan kimsenin vefat etmediğini, yalnızca Sultan Mustafa'nın düğün gününde Rumlu Süleyman isimli bir müderrisin aniden öldüğünü söylemekte, Fahrî'nin ölüm tarihini (sene hams ve erba'în ve tis'ami'e hudûdında) olarak vererek vebadan öldüğünü vurgulamaktadır:

FAHRÎ: Burusa kâdîsı iken vefât iden Ecezâdenün oğludur. Babası Mehmed Çelebi merhûm Sultân Selîm-i Mâzî Trabzonda iken ol şehrde hâkim iken Fahrî-i mezbûr ol müddetde vilâdet itmişdür. Ol cihetden sultân-ı felek-rif'at Sultân Süleymân Hân ile aralarında rızâ'en uhuvvet olmuşdur. Binâ'en-'aleyh terbiyet ü nevâzişinde bi-nefsihi mukayyed olurlar idi. Sahn müderrisi iken nihâl-i âmâli âsîb-i zevâlle şikest ve menzili

gün gibi bâlâ-yı eflâk iken kemend-i ecel ile kasr-ı hâka inüp pest oldu. Latîfî Tezkiresinde İbrâhîm Paşa velîmesinde vefât itmişdür dimişdür. Lâkin hatt-ı vâlid-i mâcid ile mestûrdur ki bu söz hatâdur. İbrâhîm Paşa velîmesi ki sene selâsîn ve tis'ami'ede idi. Ol gün mevâliden hiç kimesne fevt olmadı. Ammâ pâdşâhımızun oğlu Sultân Mustafâ velîmesinde ki sene seb' ve selâsîn ve tis'ami'ede idi Rûmlu Süleymân dimekle meşhûr bir müderris meclis-i bahsda huzûr-ı hudâvendigârda füc'eten fevt oldu. Ammâ Fahrî Çelebi sene hams ve erba'în ve tis'ami'e hudûdında hummâ-yı vebâ'î marazından fevt oldu. (KHÇ.T, 653-654)

Hasan Çelebi, tezkiresinde Kalkandelenli Muîdî'nin mahlası ile ilgili de Latîfî'nin eserinde yer alan yanlış olduğunu düşündüğü bilgiyi doğrulama ihtiyacı duymuştur. Latîfî Muîdî'nin mahlasının Müftî Ali Çelebi'ye muîd olduğu için, Âşık Çelebi ise babası muîd olduğu için aldığını söylemiştir. Kınalızâde kendi babasını referans göstererek Muîdî'nin babasının Sultan Bayezid devri müderrislerinden *Hâşiye-i Tecrîd*'e hâşiye yazan Muidzâde olarak meşhur bir zat olduğunu, mahlası bu yüzden aldığını ve mahlasın Müftî Ali Çelebi'ye muîd olması ile alakası olmadığını vurgulamıştır:

MU'ÎDÎ: Rûmilinden kasaba-i Kalkandelenlendür. Vücûd-ı hatîrî kalkandeler tîr-i pürte'sîr iken Kalkandelen ana yir olmak garîbdür. Ve ol makûle ci'âbdan iken ma'ârif-i bihisâbdan sâhib-i sehm ü nisâb olmak emr-i 'acîbdür. Latîfî Tezkiresinde Müftî 'Alî Çelebinün mu'îdi olmak takrîbiyle mahlas-ı mezbûr ile mütehallas ve nâm-ı mezbûr ile mütehassas olmuşdur diyüp merhûm 'Âşık Çelebi babası mu'îd olmagla tahallus idinmişdür dimişdür. Lâkin zübde-i efâzıl-ı duhûr ve nukâve-i emâsil-i sudûr muktedâ vü mukalled-i cumhûr-ı kâşif-i hakâ'ikü'l-umûr mâlik-i rikâbü'l-manzûm ve'l-mensûr

Nazm : Fâzılî kez eser-i dâniş-i û rûşen şud

Ân-çe ber-halk-ı cihân bedr-i hakâ'ik mestûr

Bikr-i fikreş tutuk-ı ser-i kazâ-râ mahrem

Dil-i pâkeş nazar-ı lutf-ı Hudâ-râ manzûr

Vâlid-i merhûm u magfûrun hatt-ı şerîfî ile muharrer ü mestûrdur ki mezbûrun babası Mu'îdzâde dimekle meşhûrdur. Sultân Bâyezîd devrinde geçmiş müderrislerden imiş.

Hâşîye-i Tecrîde hâşîye yazmışdır. O nisbetle kendüye Mu'îd mahlas itmişdür. Müftî 'Alî Çelebiye mu'îd olmuş zann eylemezen dimişdür. (KHÇ.T, 794)

Latîfî'ye yöneltilen eleştirilerin üçüncü eksenini ise tezkiresindeki ifadelerde aşırılığa gitmesi, taassup etmesi noktasındadır. Ahdî, onun bu özelliği sebebiyle tezkiresinin seçkin kimseler tarafından beğenilmediğini vurgulamaktadır:

LATÎFÎ : Kastamonî'dan ehl-i kalemden üslûb-ı inşâda kendü re'yi ile bî-misl ü bî-hemtâ olduğün makeddemâ *Tezkîre-i Şu'arâ* yazmışdır lâkin pesend-i zurafâ ve mabkûl-i fuzalâ olmamışdır zîrâ ki çok yirde ta'assub itmişdür. (AHD.T, 501)

Tezkire yazarları Latîfî'nin hak etmedikleri hâlde övgüde aşırılığa gittiği isimleri de ilgili başlıklarda zikretmişlerdir. Örneğin Kınalızâde'ye göre şiiirleri güzellikten nasibini almamış olan Kastamonulu Hamdî, Latîfî tarafından ceddi olduğu için övülmüştür. Aynı şekilde Fânî'nin övülmesinin sebebi de Latîfî'nin hocası olmasıdır:

HAMDÎ: Kastamonîdandır. Latîfînün ceddi olmagla Tezkîretü'ş-şu'arâsında medh ü senâsında cehd ü ciddi dirîğ itmemişdür. Eş'ârı kesîfû'l-hatîb metrûk ve nisâb-ı lutf u melâhatden bî-nasîb ü meflûk olan şu'arâdandır. (KHÇ.T, 312)

FÂNÎ: Filibedendür. 'Îsâ Hâce dirler idi. Latîfînün hâcesi olmagla 'aceb medh ü itrâ itmişdür. Îrâd itdüğü şî'rinde kat'â 'âlem yokdur. (KHÇ.T, 652)

Kınalızâde'nin şiiirlerini beğenmediği, Latîfî'nin abartılı şekilde övdüğünü düşündüğü bir diğer isim Cemâlî'dir. Kınalızâde, Cemâlî'nin şiiirlerinin edasında güzellik olmadığını düşünmekte, Latîfî'nin onun şöhret bulmamasına şaşırmasını tuhaf bulmaktadır:

CEMÂLÎ: Latîfî hakkında haylî itrâ idüp bu makûle eş'âr ile iştihâr bulmadığına ta'accüb itmişdür. Lâkin yazdığı eş'ârınun edâsında çendân melâhat u safâ yokdur. (KHÇ.T, 270)

Latîfî, Harîrî'yi önce gazelde mahareti yoktur diye yermiş, ardından kaside, muamma ve inşa konusunda methetmiştir. Kınalızâde, Harîrî'nin halk içinde şöhret bulacak kadar güzel sözleri olmadığını ve Latîfî'nin bu abartılı övgüsüne layık olmadığını düşünmektedir:

HARÎRÎ-İ DİĞER: Latîfî kavli üzre Kastamonîdür. Gazel-gûylıkda mümâreseti ve çendân mahâreti yokdur diyü kadh itdükden sonra inşâsını ve kasâ'id-i müşg ile ve mu'ammâsını nihâyetde medh idüp senâsında hayli itrâ itmişdür. Ammâ ki makâmât-ı kelimât-ı bedî'-simâtınun halk içinde şöhreti ve ol denlü tavsîfe kat'en liyâkatı yokdur. (KHÇ.T, 289)

Kınalızâde'ye göre Râyî, halk içinde şöhreti olmamasına rağmen Latîfî tarafından nefis söz söyleme kudreti olduğu için övülmüştür. Ona göre Şâhî de Latîfî'nin methederek saydığı vasıflardan son derece uzaktır:

RÂYÎ: Ümmî vü 'âmî kimesnedür. Latîfî mezkûrî nefis kelimâta kâdirdür diyü medh eylemişdür. Lâkin halk içinde iştihârı yokdur. (KHÇ.T, 378)

ŞÂHÎ: Sultân Selîm-i Mâzî zemânında Rûma gelmişdür. Egerçi Latîfî medhinde itrâ itmişdür. Ammâ didügi evsâfdan bi'l-küllîye mu'arrâ vü müberrâdur. (KHÇ.T, 469)

Latîfî, Şemsî'nin musiki ilminde maharetli olduğunu, güzel şiir söylemede de kudretli olduğunu söyleyerek onunla ilgili sayısız övgü sözcükleri zikretmiştir. Kınalızâde'ye göre ise onun eserlerinin ışığından bir zerre görünmemiş, eserlerinin güneşi tutulmuş, unutulmuş, hiçbir zaman parlamamıştır:

ŞEMSÎ: Kastamonıdan fırka-i kuzâtdandır. Latîfî 'ilm-i edvârda mahâret ve fenn-i nazm-ı âbdârda kudreti vardır diyü medh-i bî-şümâr itmişdür. Hâlâ eşî'a-i âsârından bir zerre zâhir ü bedîdâr olmayup şümûs-ı âsârına 'ârız olan küsûf-ı nisyândan müncelî vü âşkâr olmamışdur. (KHÇ.T, 474)

Şehdî, Kınalızâde nezdinde Latîfî tarafından övülmesi hoş karşılanmayan bir diğer isimdir. Kınalızâde'ye göre Şehdî'nin şiirlerinin tatlılığını övmekle bitiremeyen Latîfî'den başka onun yazdıklarından tat alan bir kimse dahi yoktur:

ŞEHDÎ: Antakya tarafındandır. Helvâ'î olmak münâsebetiyle mahlas-ı mezbûrî ihtiyâr itmişdür. Egerçi Latîfî halâvet-i eş'âr ve lezzet-i şehd-i güftârını ta'rîf-i bî-şümâr idüp helvâ-yı eş'ârını ögüp satmışdur. Lâkin ber-fehvâ-yı *men lem yezuk lem ya'rif*¹⁶⁰ hergiz halâvet-i eş'ârını bir ehad zevk idüp tutmamışdur. (KHÇ.T, 480)

Latîfî'nin âlimlerin salihlerinden ve salihlerin âlimlerinden olduğunu anlattığı, öve öve bitiremediği şairlerden biri de Zaîfî'dir. Latîfî'nin yine övgüde abartıya gittiğini düşünen Kınalızâde, şairin mahlasından hareketle söz oyunu yaparak eleştiride bulunur. Zaîfî'nin zayıf ve çelimsiz vücudu öylesine görünmezdir ki nam ve nişanından zahirde hiçbir şey kalmamıştır. Latîfî ise onca övgüsünün ardından Zaîfî'nin tatsız tuzsuz bir şiir örneğini tezkiresine almıştır.:

ZA'ÎFÎ: Latîfî kavli üzre Kastamonıdandır. Nâmı Mehmeddür. 'Ulemânun sulehâsından ve sulehânun 'ulemâsındandır diyüp medhinde hıyâm-ı itnâbı keşîde-i atnâb idüp tavsîfinde nihâyetde tatvîl ü ishâb itmişdür. Lakin mezbûrun vücûd-ı za'îfî ol denlü nâ-bûd u nahîf olmuşdur ki nâm u nişânından eser zâhir ü 'ıyân degüldür. Bu denlü medh ü senâsın itmiş iken yine âsârından bu kıt'a-i bî-meze vü bî-safâsın yazmışdur.

Şî'r : Sa'âdet kulına Hakdan 'atâdur
Ana zûr ile sa'y itmek hatâdur

Ne sa'y ile olur 'izz ü sa'âdet

¹⁶⁰ (Tatmayan bilmez).

Ne taksîrât ile fakr u felâket

Kişi sa'y ile ger devlet bulaydı

Gedâlar kalmıya sultân olaydı (KHÇ.T, 519-520)

Latîfî'nin övüp Kınalızâde'nin bu övgüyü lüzumsuz bulduğu bir şair de Tâlîbî'dir. Hasan Çelebi'ye göre onun şiirlerinde asla güzellik yoktur, buna rağmen Latîfî onu methetmiş ve tezkiresine şiir örneği almıştır.

TÂLİBÎ: Kefe vilâyetindendür ümmî vü 'âmmî kimesnedür. Şi'rinde kat'en melâhat yog iken Latîfî medh idüp bu matla'ını yazmışdur.

Matla' : Baş getürdi zülf-i pür-çînün Hıtâdan ala bâc

Bagladı mülk-i Hoten yollarını ala harâc (KHÇ.T, 523)

Gelibolulu Âlî ve Beyânî ise Lâtîfî'ye yapılan eleştirilere karşı onun yanında tutum sergilemekte, Latîfî'ye haksızlık yapıldığını düşünmektedirler. Âlî, eserinde Latîfî'nin tezkiresine *Kastamonunâme* diye isim koyanların bunu apaçık kötü niyet yüzünden yaptıklarını, bunun korkunç bir iftira olduğunu dile getirmektedir:

MEVLÂNÂ LATÎFÎ: Nâmı 'Abdullatîf ve mevlidi Kastamonı gibi cây-ı latîfdür. Vilâyet-i Rûmda tezkiretü's-şu'arâ cem'i evvelâ Sehî Begden sâniyen bundan sâdır olmuşdur. El-hak hûb edâ eylemiş ve şûh u mergûb inşâ itmişdür. Egerçi kim sâlisen tezkire te'lîf iden Monlâ 'Âşık râbı'an menâkıb-ı şu'arâ tasnîf eyleyen Kınalızâde Monlâ Hasan-ı fâyık mezbûrı mezemmet eylemişlerdür. Kendüsi Kastamonî olmagla vatanını bilmedügi ehl-i nazmı kendü hemşehrîsi olmak üzre yazdı dimişlerdür. Hattâ tezkiresinün nâmını Kastamonînâme ta'bir kılmışlardur. Hâlâ ki itdükleri garaz-ı fâhişdür. Sözleri ¹⁶¹استهدف قد صنف من mazmûnına mâ-sadak olması mûcib iftirâ-yı mûhişdür.(KÛN.A, 202)

¹⁶¹ Tasnif eden hedef olur.

Eserini oluştururken büyük ölçüde Kınalızâde Hasan Çelebi'den yararlanan Beyânî de tıpkı Âlî gibi, “Tasnif eden hedef olur” sözünü örnek vererek bu tarz her şeye karışan, eserlere müdahale eden insanlardan kurtuluş olmadığını, hatta kendi yazdığı eserin kaynağı olan *Tezkiretü’ş-Şuarâ*’ya da bazılarının *Ispartaname* diye ad koyduklarını ifade etmiştir:

LATÎFÎ: Kasaba-ı Kastamonîdendür. Evâ’il-i hâlinde tahsil-i ilm ü kemâle iştigâl idüp ba’dehû amâ’ir-i celîlede kitâbetle kesb-i ma’îşet eylemişdür. *Tezkiretü’ş-şu’arâ* yazmışdur. *Vatanın ve yirin bilmediği şu’arâyı Kastamonîya nisbet eylemişdür* diyü zurefâ kitâbının nâmını *Kastamonî-nâme* dimişdür. Lâkin tahrîr ü inşâsı semtden hâric olup medhûl olacak kadar degüldür. استهدف فقد صف من fehvâsıyla hiç kimesne dîhâllerün dahlinden hulâsâ mecâl yokdur. Hattâ bu evrâkun me’hazî olan Kınalızâde Hasan Çelebinün *Tezkiretü’ş-şu’arâsına* dahî *Isparta-nâme* diyü ba’zı zurafâ dahl itmişdür.(BEY.T, 170)

Bu konu ile ilgili “Kastamonulu Latîfî, Tezkiresi ve Kastamonu-nâme İddialarına Cevap” başlıklı makalede Rıdvan Canım, Latîfî’nin bu eleştiriyi hak etmediğini, onu eleştiren diğer tezkirecilerin eserlerinde Latîfî’den daha fazla şairi Kastamonulu gösterdiklerini ifade etmekte, tek tek isim ve sayıları zikrederek istatistiki bilgiler vermektedir.¹⁶²

2.12.4. Hoca Sadeddin’in Diğer Tarihçilere Eleştirileri

Tezkire yazarlarının yaptığı gibi tarih yazarları da eserlerinde diğer tarihçilere çeşitli yönlerden eleştiride bulunmuşlar, kendi eserlerinin önemini ve diğer eserlerin

¹⁶² Rıdvan Canım, “Kastamonulu Latîfî, Tezkiresi ve Kastamonu-nâme İddialarına Cevap”, **Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri**, Kastamonu 2001, s. 347-354.

eksiklerini tamamlayan yönlerini bu vesile ile dile getirmişlerdir. Hoca Sadeddin, *Tâcü'-Tevârih*'te bu konuya yönelik ilk eleştiriyi, eserlerin Farsça yazılıyor olması üzerine getirir. Herkes Farsça bilmediği için bu eserleri anlamak, yazılanlardan sonuç çıkarmak mümkün olmamaktadır.

Hoca Sadeddin'in bir diğer eleştirisi tarih yazarlarının, güzel ve işlenmiş bir dille yazmak hevesine kapıldıkları için anlamı geri planda bırakmaları noktasındadır. Çok fazla tamlama kullanan bu kimselerin uzun boylu sözlerine anlaşılamadıkları için pek ilgi gösterilmemektedir. Bu yazarlar, geniş açıklamalar yapılması gereken yerleri özet geçmişler, olayı derleyip toplayacakları yerlerde ise dağılıp saçılmışlardır.

Eserlerin Sultan Bayezid devrine kadar olan olayları anlatmış olmaları, Hoca Sadeddin'in tarihçilere getirdiği bir diğer eleştiridir. Hâlbuki Sultan Süleyman ve babası Sultan Selim zamanında meydana gelen olaylar ve bu padişahların zor olaylar karşısında aldıkları önlemler, kulaklara küpe edilmeli, bu çağı tanıtan bir tarih eserinde mutlaka yer almalıdırlar. Bunların hepsi parça parça belgelerde, şiirlerde, defterlerde yer alsa da derli toplu tek bir kitapta derlenmemiştir. (TAC.T1, 16-17)

Hoca Sadeddin, tarihçiler ve eserlerine yönelik bu genel eleştirilerinin ardından, doğrudan isim vererek eleştiri yapmaya devam eder. Molla Muslihüddin Lârî çok kıymetli bir tarih kitabı yazmış¹⁶³, kitabın son bölümünü Osmanoğullarının

¹⁶³ *Mir'âtü'l-edvâr ve Mirkâtü'l-ahbâr* isimli bu eser Farsça bir dünya tarihidir. Eser, Sokullu Mehmed Paşa'nın isteği üzerine Hoca Sadeddin Efendi tarafından düzeltilip genişletilmiş, 9 bölümü Türkçeye çevrilmiştir.

tarihine ayırmıştır. Ancak Hoca Sadeddin'e göre özellikle bu bölümde konuları birbirine karıştırmış, özet olarak sunduğu ölçüyü çok dar tutmuş, bu yüzden pek çok önemli konuyu ihmal etmiştir. Ayrıca bu padişahların öykülerini, gazalarını anlatacak bilgiden de yoksun oluşu, yetersizliğini meydana çıkarmıştır. Bu yönleriyle bu eserin, Hoca Sadeddin nezdinde padişahların yüce hükümdarlık değerleriyle bir ilgisi yoktur. (TAC.T1, 18)

Eserin giriş kısmındaki bu eleştirilerin ardından, olayları anlatırken yeri geldikçe Hoca Sadeddin, diğer tarihçilerin konuyla ilgili verdikleri bilgi yanlışlarından da söz eder. Süleyman Paşa'nın ve iki ay sonra babası Sultan Orhan'ın ölümünü anlattığı bölümde, kimi tarihçilerin doğum ve ölüm yılları ile tahtta kalış süreleri hakkında verdiği yanlış bilgileri değerlendirir. Orhan'ın doğum yılı, Ertuğrul Gazi'nin ölüm yılı olan 680 (1281-1282) olarak tespit edilmiştir, padişah oluşu ise 726 (1326) yılına denk gelmektedir. Toplam 81 yıl ömür sürmüştür, 35 yıl tahtta kalmıştır. Mevlana İdris'in söylediği gibi Sultan Orhan'ın 41 yıl tahtta kaldığı bilgisi gerçeği yansıtmamaktadır. Mevlana Lârî ise, Osman Gazi'nin 711'de (1311-1312), Orhan Gazi'nin ise 751'de (1350) öldüğünü söylemiş, yaşının 64, padişahlık süresinin ise 33 yıl olduğunu ileri sürmüştür. Hoca Sadeddin'e göre bu bilgiler baştan aşağı yanlıştır ve apaçık bir çelişki içerisindedir. (TAC.T1, 106)

Hoca Sadeddin'in bilgi yanlışı konusunda bir diğer eleştirisi, Sultan Yıldırım Bayezid ile ilgili olanlar hususundadır. Yıldırım Han, 761'de (1360) doğmuş, 791'de (1390) tahta oturmuş, 44 yıl yaşayarak 805'te (1403) vefat etmiştir. Ancak Hoca

Sadeddin, tarihçilerin her birinin bu konuda farklı bilgiler verdiğini, kiminin ömrünü 60, saltanat süresini 35 yıl kiminin ise 16 yıl olarak gösterdiğini, ayrıca ölüm sebebi hakkında da yalan yanlış bilgiler verdiklerini söylemektedir. Padişahın zehir içip kendi canına kıydığını söyleyerek büyük bir iftirada bulunmuşlardır. Oysa doğru bilgilere itibar etmek, düzmece haberlerden kaçınmak gerekmektedir. Mevlânâ Lârî ise, padişahın ölümü ile ilgili iki farklı tarih vererek bu konudaki dikkatsizliğini apaçık ortaya koymuştur. (TAC.T1, 337-339)

Çelebi Sultan Mehmed'in padişahlık süresi 8 yıldan 5 gün eksiktir ve ömrü 43 yıldır. Hadîdî'nin eserinde 31 yıl cihana şahlık ettiğini, 49 yaşında ise cihandan gittiğini söylemesi apaçık hatadır. (TAC.T2, 121)

Sultan Cem'in ölüm tarihini tarih kitaplarında 897 (1492) olarak veren Molla İdris ve Molla Neşrî'nin gerçeği yansıtmadığını düşünen Hoca Sadeddin, Cem'in ölüm tarihini 1495 olarak vermektedir.

Hoca Sadeddin, tarihçilere yorumlama hususunda da eleştiri getirmektedir. Gazilerden, toplanan ganimetlerin beşte birinin alınması esasına dayanan pençik sisteminin gereğini Sultan Orhan döneminde Mevlana Kara Rüstem ortaya koymuş, Kazasker Mevlana Halil de bu iddiayı doğrulamıştır. Bu işi yürütmek üzere Mevlana Rüstem görevlendirilmiştir. Hoca Sadeddin, Osmanlı tarihini yazan bazı yerli yazarların beşte bir alınması usulünü kötü bir uygulama olarak değerlendirmeleri ve Kara Rüstem'in bu yöntemle ilk kez zulüm yolunu açtıklarını ileri sürmeleri

hususundaki görüşlerini son derece yanlış bulmaktadır. O, ulemaya bu vesileyle dil uzatmaya kalkışanları sert bir şekilde eleştirirken, din bilginlerinin temiz eteklerinin asılları bed kişilerin diliyle kirlenmeyeceğini söyler. Üzülecek tek şey, Osmanlı padişahlarını, bu makule kişilerin çirkin yazılı kalemleriyle zaman defterinde anmalarıdır. Hoca, bu noktada padişahlara da bir eleştiri getirmektedir. Padişahlar, eserlerin yazımıyla ilgilenmeli, atalarının öykülerini bilgili âlimlere, görgülü âriflere yazdırmalıdır. Osmanlı padişahları, iyi niyetli ve saf gönüllü olmakla yaptıklarının yazılmasına aldırış etmez, yazılanlara bakmazlar. Hâl böyle olunca pek çok değersiz Türk yazar duyduklarını yazmakla boşuna kağıt ve mürekkep harcamışlardır. (TAC.T1, 119-121)

Timur'un Anadolu'yu yakıp yıkması hadisesini ayrıntılı bir şekilde anlatan Hoca Sadeddin,¹⁶⁴ yerli tarihçileri bu durumun sebeplerinden hiç bahsetmemiş olmaları noktasında da eleştirmektedir. Bu yüzden o, bu kısımları Şerefeddin Ali Yezdî'nin tarihinden alma yolunu seçmiştir. Ancak Şerefeddin Ali de bu konuları anlatırken apaçık taraf tutma yolunu seçmiş, onun zamanında yaşayan padişah Timur'un torunu olduğu için ve tarih yazımına da önem verdiği için Timur'u övme ve yüceltmelerde göğe çıkarmış, yaptığı kötülükleri iyilikmiş gibi göstermiştir. Ancak Hoca Sadeddin, olayların geçtiği günler ve yılları saptama noktasında Şerefeddin Ali'yi başarılı bulmaktadır. Türkçe tarihlerde sadece temel olaylar derlenmiştir, baştan aşağıya hata ve saçmalıklarla doludur. Bu derlemeler yapılırken de yılları saptamakta hatalar, olayların akışında yanlışlıklar görülmektedir. Hoca Sadeddin manzum ve

¹⁶⁴ Bkz: "Timur", "Taharten".

mensur pek çok tarih eserini incelemiş, hepsinin eksikliklerini tespit etmiştir. Bunlar arasında en çok Mevlânâ İdris'in *Heşt Bihişt* isimli eserini beğenmiştir. Ancak ona göre bu eserde de pek çok bilgi yanlışları olmakla birlikte boş sözler ve böbürlenmeler yer almaktadır. Hoca, kendi eserinde böyle hatalara düşmek istememektedir. (TAC.T1, 243-245)

Şerefeddin Ali Yezdî'nin yanlış tutum sergilediğini düşünen Hoca Sadeddin, Mevlânâ Hatifi'yi de aynı noktada eleştirmektedir. O da *Timurnâme* isimli eserinde taraflı davranmıştır. Türkçe yazılan tarihlerde ise pek çok masal anlatılmakta, padişahın hapse atıldığından, kafese kapatıldığından söz edilmektedir. Hoca Sadeddin'e göre, eğer böyle bir şey gerçek olsaydı mutlaka Şerefeddin Ali Yezdî bunu eserinin bir yerinde belirtirdi. Padişah, Tatar askerlerinin yüzlerini görmemek için tahtirevana binmiştir. Ancak tarihçiler, tahtirevan ve kafesi birbirinden ayıramayacak derecede bilgisizdirler. (TAC.T1, 291-292)

2.13. Meslek Grupları

2.13.1. Ehl-i Cihet (Müezzinler, İmamlar, Kassamlar vd.)

Osmanlılar'da vakıf müesseselerinde gerekli hizmetlerin yürütülmesi için ilgili vakfiyelerle tahsis edilen cihet (çoğulu cihât), nitelikleri belirlenen görevleri ifade etmekte olup vakıf müessesesinin gelişmesiyle çoğalmış, dinî müessese ve hayır kurumlarının işleyişini sağlaması yanında pek çok kimsenin geçim vasıtası ve ek geliri

olmak bakımından da önemli bir fonksiyonu yerine getirmiştir.¹⁶⁵ Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te ehl-i cihet ile ilgili bir başlık açarak bu zümreyi sert bir dille eleştirmektedir. Kassâm,¹⁶⁶ müezzin, imam, hatip gibi çeşitli görevlilerden oluşan bu zümre, Âlî'ye göre kadı ya da müderris olamadığı için pişmanlık duyan kimselerden oluşmaktadır. Bunlardan kimisi ise memleketini terk edip devletli bir kimseye imam ya da müezzin olmayı kafasına koymuş ancak çocukluğu yüzünden bu muratlarına erişememiş, bu fikirden vazgeçerek hizmetlerine geri dönmüşlerdir:

Ehl-i cihet nâmındaki enâm ki kimi kassâm ü mü'ezzin ve imâm kimi devr-hân ve mu'arrif ve ser-mahfil-i be-nâm ve kimi na't-hân ve cüz-hân ve hatîb-i lâzîmü'l-ikrâmdur. (...) Kimi tarik sürüp kâzî ve müderris olmaduğuna nedâmet gösterürler. Kimi terk-i diyâr idüp bir devletlûye imâm u mü'ezzin olmağı tahmîn ile mukarrer kılur. Hâlâ ki pâ-yı bende ehl ü 'ıyâl ol murâdâta dest-res bulmasına mâni'dür. Yine her biri ol hâtîrâdan ferâgat ile hizmetine râci' olur. (MEV.N, 311)

Gelibolulu Âlî, ehl-i ciheti dört gözle zengin ve varlıklı kimselerin ölümünü beklemeleri yönüyle eleştirmektedir. Bunlar, bezirgan ve tüccar ölüsünden çokça hazzeden, varlıklı birisi öldüğünde para kazanacakları için sevinçle birbirlerine haber veren kimselerdir. Öyle ki memlekette veba salgını olsa bunlar zenginleşecekleri için sevinecekler, karılarına kaftan diktirmeye, oğullarını sünnet ettirmeye söz vereceklerdir. Şanslarına veba sürer de günden güne birileri ölürse bu kez oğullarını ve kızlarını evlendirme konusunu düşünmeye başlayacaklardır. Âlî, bu tayfayı “mevâtî-perest” yani onlar ölümlere tapan kimseler olarak nitelendirmektedir:

¹⁶⁵ Mehmet İpşirli, “Cihet”, **TDVİA**, C.7, s. 546.

¹⁶⁶ Ölen kişinin terekesini mirasçılara taksim eden görevli.

Fi'l-hakîka mâl-dâr ve nakd ü iskât-ı salâtı bisyâr bâzîrgân vü tüccâr ölüsünden kati hazz iderler. Ekâbirden birinün mevtini hod bâ'is hayât-ı mücedded bilüp birbirlerine muştuluga giderler. Ve şol yıl 'ıyâzen bi'llâh memleketlerinde tâ'ûn olur. Bu kerre her fir'avn-ı gînâ ucına yetüp zu'mınca hümâ-yı hümâyûn olur. Gâh karısına kaftan idivermege ta'ahhüd kılur gâh oglun sünnet eylemege zimmetine farz u vâcib bilür. Eger tâlî'inde vebâ mümtedd ü mütezâyid olursa günden güne mahallesinde mat'ûnen ölürse bu kerre ogul evermegi mukarrer ider. Belki kız çıkarmagı ol niyyetine serîr ider. El-hak bir tâyîfedür ki nâsın ölüsü ve dirisi anlar elinden pâk olur. Fe'emmâ kendüler mevtî-perest olup dirlikleri ölülerden olmasına zurefâ kısmı helâk olur. (MEV.N, 311-312)

2.13.2. Vaizler

Dinî konularda cemaati aydınlatarak mânen gelişmesini sağlamak amacıyla din âlimlerince ibadet mahallerinde yapılan konuşma “vaaz” olarak tanımlanmakta, bu şekilde konuşma yapan kimseye ise vâiz denmektedir.¹⁶⁷ Vaizler, yaptıkları konuşmalarla halkı etkileme, tahrik etme, galeyane getirme gibi potansiyelleri bulunduğu nesir yazarları tarafından daha çok vaaz verdikleri konular ile ilgili eleştirilmişlerdir.

Ayasofya'daki vaizlerden biri bir gün vaazında çalıcı mehter takımını yererken, medrese talebeleri ve kaba sofuları över. Vaaz bitiminde Zâtî vaizin yanına giderek, iyi niyetli olanları yediğini, kötü niyetli olanları ise övdüğünü söyler. Vaiz, nasıl diye sorduğunda ise şu açıklamayı yapar: “Mehter takımındakiler Allah’a Muhammed ümmetinin hatunları hamile olsun, oğlanları doğsun da varalım nevbet çalalım diye yalvarırlar. Oğlanlar doğduktan sonra da babası sünnet eylesin, şenlik

¹⁶⁷ Hasan Cirit, “Vaaz”, TDVİA, C.42, s. 404.

edelim derler. Daha sonra da oğlanların evlenmeleri ve onların da çocukları olması için dua ederler; sonuçta sürekli olarak ümmet-i Muhammed'in çoğalmasını isterler. Diğer taraftan sofular ise rütbe sahibi biri ölse de ölüsüne gidip birkaç akçe kazansam derler; yani mehterlerin aksine ümmet-i Muhammed'in eksilmesini isterler.” Bu açıklamayı duyan vaiz, Zâtî'ye hak verir:

Bir zemânde bir vâ'iz Ayasofyada çalıcı mehterlerin ziyâde zemm itdi, talebe kısmını ve sûhtevâtı medh eyledi. Va'zı tamâm itdükden sonra ol vâ'ize bulışdum, ayıtdım: Mevlânâ, anların kim niyyeti hayradur, anları zemm idersin; şunların kim şerredür, medh idersin; bunun ne aslı var? Ayıtdı: Nice? Ben ayıtdım: ol mehterleri kim zemm eyledün anlar Hakka tazarru' iderler; cümle ümmet-i Muhammedün hâtûnları hâmile olsun, ogulları togsun, varalum nevbet çalalum, dirler. Ve bir oğlan togsa, nevbet çalsalar, du'â iderler; bu oğlan büyük olsun, babası sünnet eylesün, yine gelelüm şenlik idelüm dirler; andan sonra evlensün, yine şâdlıklar idelüm dirler; andan sonra bunun da oğlu kızı olsun dirler, ümmet-i Muhammed artdugın isterler. Ol medh eyledüğün sûhtevât, bir devletlü vefât itse, meyyitine varsam, bana bir iki akça virseler, dirler; ümmet-i Muhammedün eksildüğün isterler. Çün bunu vâ'iz işitdi, insaf itdi. (ZAT.L, 16-17)

Zâtî'nin esprili bir üslupla anlattığı bu hikayede eleştirilen vaiz, Gelibolulu Âlî'nin *Nushâtü's-Selâtin*'inde, padişaha verilen nasihatlerin on birincisinde, dikkat edilmesi gereken bir tip olarak karşımıza çıkar. Âlî'ye göre, vaazlarında münasebetsiz şeylerden bahseden ve halkı kınayan dedikoducu ve arabozucu vaizler men edilmelidir:

Onbirinci lâzime oldur ki va'zında halt-ı kelâm ve mezemmet-i enâm iden zemmâm ü nemmâm vâ'izler men oluna.(NUS.S, 331)

Vaizlerle ilgili somut eleştiri metinlerine de rastlanmaktadır. 1589-1590 tarihli ve 66 Numaralı *Mühimme Defteri*'nde Edirne'de Hacı Bayram tarikinden Uşşakizâde hulefasından üç müridini Selimiye Camii'nde darb edip cemaate de “şeyhi katl

ettirmezseniz vaaz etmem” diyerek tahrik eden vaiz Dizdarzâde’ye Edirne’nin hiçbir yerinde vaaz ettirmeyip acilen Südde-i saadete gönderilmesi hususunda Edirne kadısına hüküm verilmiştir:

Edirne kadısına hüküm ki:

Mahrûse-i mezbûrede merhûm ve mağfûrun-leh Sultân Selîm Han tâbe serâhû câmi’inde vâ’iz olan Dizdâr-zâde ile yine mahrûse-i mezkûrede sâkin Hâcî Bayrâm tarîkından olup müteveffâ Şeyh Uşşâkî hulefâsından olan Şeyh Mustafâ’nın aralarında buğz u adâvet olup mahkeme-i şer’de birbirine şetm’-i galîz idüp mürîdlerinden üç kimesneyi câmi’de kendü eliyle muhkem darb idüp tekrâr bir def’a dahi câmi’de va’za çıkup iki bin mîkdârı âdem arasında “eğer şeyhi katl itdirmez iseniz minba’d size va’az itmem” deyü ifsâd idüp halk dahi anın sözüyle üzerin gelüp “elbette şeyhi katl eyle” deyü gulüvv eyleyüp “şöyle ki men’ olunmayalar bir va’z-ı kabîha mürtekib olur” deyü i’lâm olundu. Vâ’iz-i mezkûr südde-i sa’âdetime gönderilmesin emr idüp buyurdum ki:

Vardukda bu bâbda mukayyed olup vâ’iz-i mezbûrî getürdüp tehbîh eylesin ki min-ba’d mahrûse-i mezbûrede olan cevâmi’de kürsîye çıkup va’z itmeyüp emrim mücebince mu’accelen südde-i sa’âdetime gönderesin. Şöyle ki gelmekde inâd idüp yâhûd gayrı husûsa mütesaddî olursa ahvâlin yazup bildüresin ki tedârûki görile.¹⁶⁸

İnceleme alanımıza giren metinler içerisinde vaizlerle ilgili genel eleştirilerin yanı sıra, direkt isim verilerek yapılan eleştiriler de vardır. Kınalızâde Hasan Çelebi, Emrî Çelebi’yi anlatırken Vaiz Emir olarak bilinen kötü bir kimse olduğunu, bu kişinin sözleri ve hareketlerinin halk arasında kavga ve tartışma yarattığını, ibadetinin gösterişten ibaret olduğunu, verdiği nasihatların ise bayağı olduğunu, tüm işinin gönül kırmak ve insanları incitmek olduğunu vurgulamaktadır. Yaptığı kötülüklerin cezasını

¹⁶⁸ Reyhan Aytaç, “66 Numaralı (H.997-988/ M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi** (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muzaffer Doğan), İstanbul 2014, s. 325.

kötülük olarak ödeyen Emir, bazı kimselerle husumet etmiş, edeplenmesi için hapsedilerek cezalandırılmış ve bunun üzerine Emrî Çelebi bir tarih söylemiştir:

EMRÎ: Ve Vâ'iz Emîr demekle ma'rûf bir şerîf var idi ki dâ'imâ akvâl ü ef'âli halkla nizâ' ü cidâl ve 'ibâdet ü i'mâli süm'a vü rüyâ ve nush u pendî edânî vü e'âlîye cevri ü cefâ hemîşe kârî vü peyveste-efkârî hâtır-şikenî ve merdüm-i âzârî idi. Ma'nâ-yı *ve cezâu seyyi'etin seyyi'etün misluhâ*¹⁶⁹ rûşen ü hüveydâ olup sene ihdâ ve seb'in ve tis'ami'ede ba'z-ı kimesneler ile husûmet itdükde mezbûrî te'dîb içün habs itdüklerinde bu târîhi 'acîb ü garîb vâki' oldu.

Beyt : Bir 'acîb târîh olurdu Emriyâ
Vâ'izün başın keseydi şâhumuz(KHÇ.T, 207)

Âşık Çelebi tezkiresinin Edirneli Vâlihî ile ilgili bölümünde de isim verilmemekle birlikte aynı vaize olduğu anlaşılan eleştiriler yer almaktadır. Tezkire yazarı, Vâlihî'nin vaizliğini ve şairliğini övdükten sonra ona haset ehli tarafından kötü nazar eriştiğini, rezil bir vaiz, iki yüzlü bir müteseyyidin fitnesi yüzünden padişahın gazabına uğradığını ve sürgün olduğunu anlatmaktadır. Bu olay üzerine yine Emrî Çelebi'nin tarihi örnek verilmekte ve Âşık Çelebi Vâlihî'nin affedilmesi için dua etmektedir:

Vâlihî: Hakkâ ki ol resme vâizdür. Hüsn-i edâda vü takrîrde yâ Asmaı yâ Câhız'dur ve yine üslûb-ı şîrde pey-rev-i Câmî ve Hâfız'dur. Nâ-gâh çeşm-i erbâb-ı hasedden nazar-ı bed irişüp bir vâiz-i rüsvâyı ve bir müteseyyid-i mürâyınün fitnesi belâsı ile bir târihte ki Emrî Çelebi târîhin tamiye tarîki ile böyle edâ itmişdür. Mısra:

Şâhumuz târîh iderdi kesse başın vâizün

Vâlihî'ye ve bir sahihü'n-neseb seyyîde ve iki ehl-i eilme ve mezkûr vâiz-i fitne-cûy-ı bed-hûya cenâb-ı pâdşâhîden gazab ve tagrîr-i edeb buyurılıp vücûh-ı tagrîrden nefy-i beled ihtisâr olındı. Çün nefy-i beledde muhtâr olan tarîb-i âm degül takrîb-i avâm

¹⁶⁹ Şûrâ-40 (Bir kötülüğün cezası ona denk bir kötülüktür).

bulundu. Ümmüddür ki yine ilhâm-ı İlâhî ile günâhları afv ve hatt-ı siyâhları defter-i eyyâmîdan mahv olına inşâ'allâhû tealâ (AŞÇ.T)

İsmail E. Erünsal 1563-1564 tarihli Ruûs Defteri'nde büyüklere dil uzatan Vaiz Emir ile birlikte Vâlîhî'nin de bu dönemde yoğunlaşan Râfizîler hakkındaki takibattan nasibini almış olabileceğini ifade etmektedir. Defterde bu hadiseyle ilgili bir kayıta ilhâd ile suçlanan Edirne'deki Murâdiye Camii hatibi Emîr ve akrabaları Kûçek Emîr, Rûşenî, Muslihuddin adlı müderrislerle Vâlîhî adlı vâizin şehirden sürülüp İstanbul ve Bursa'da da oturmalarına izin verilmediği bildirilmektedir.¹⁷⁰

Kaynaklarda olumsuz bir şekilde anlatılan bir diğer vaiz-şair de Sââtî'dir. Latîfî, Saâtî'nin tefsir ve hadis ilminde bilgili olduğunu, manzum ve mensur bazı eserleri olduğunu söylemekte, bununla birlikte geniş mezhepli ve şii meşrepli rind bir kimse olduğunu vurgulamaktadır. Saâtî, vaaz yoluyla tüm beldeleri dolaşmakta, insanları etkilemek için nasihat etmeyi âdet edinmektedir. Latîfî, Kastamonu'ya gelen Saâtî'nin başından geçen bir hikâye anlatır. Buna göre Saâtî, Kastamonu'da minbere çıkmış, minberde bir mektup bulmuş, mektupta yazılanların kendisini ayıplamak amacıyla söylendiğini anlamıştır. Mektubu açmadan göz ucuyla bakan Sââtî, “Önce nefesine sonra halka öğüt ver” ve “Nasihat kolaydır, zor olan onun kabulüdür” meâline gelen sözlerle karşılaşır. Ardından başka bir camiye giden vaiz bu kez de “Ey Hâfız, şarap iç rindçe davran ve mutlu ol; başkaları gibi Kur'ân'ı riya tuzağı yapma” anlamına gelen sözlerin yazılı olduğu mektubu bulur. Bir sonraki çıktığı minberde ise “Bunlar halka dünyayı terk etmesini öğretirler, ama kendileri gümüş ve buğday biriktirirler”

¹⁷⁰ İsmail E. Erünsal, “Vâlîhî”, **TDVİA**, C.42, s. 499-500.

anlamına gelen söz yazılıdır. Saâtî, bu azar ve ayıplamaların üzerine üzülür ve kırılır. Kastamonu halkına, “Sizin nasihata ihtiyacınız yok, siz nasihat edenlere bile nasihat eder durumdasınız, biz size ne nasihat edelim?” diyerek minberden iner:

SÂ’ATÎ: Şehr-i İstanbuldan bu devir şu’arâsındandır. Tefsîr ve hadîsden vâfir ma’lûmâtı ve şî’r ü inşâdan ve fûrs ü mu’ammâdan ba’zı te’lifâtı vardır. Vasi’-mezheb ve şî’a-meşreb rind harîf ve nâzûk ü zarîf kimesne idi. Va’z tarîkiyle bilâd u kurâyı seyr ü seyâhat ve halk-ı cihânı cezb ü celb için nush u pendî vesîle ve sûret idinmişdi. Bu tavr u tarîk ile şehr-i Kastamonıya gelüp va’z için minbere çıkdukda bir mektûb buldı ve mektûb-ı merkûmun me’al-i rukûmı kendüye dahî ü ta’n idüğün bildi. Zîrâ mahbûb u bâdeyle dâmen-i hâli âlûde idi ve hirmen-i salâh u zühdi mânend-gâh-ı nefse rubûde idi. Ol nâme-i mermûzî tarîk-ı igmâzdan ve açmaga şerm idüp açmazdan nazar itdi. Gördi ki “önce nefesine sonra halka öğüt ver” tahrîr olunmuş ve bir dahî “nasihat kolaydır, zor olan onun kabulüdür” yazılmış ve bir câmi’e dahî vardı anda dahî minbere çıkdukda yine bu beyti buldı.

Beyt: “Ey Hâfız, şarap iç rindçe davran ve mutlu ol, başkaları gibi Kur’ân’ı riya tuzağı yapma.”

Nesr: Ve câmi’ün birine dahî varup cer için yine va’za çıkdukda minberde bu beyti buldı.

Beyt: “Bunlar halka dünyayı terketmesini öğretirler, ama kendileri gümüş ve buğday biriktirirler

Nesr: Lâbûd bu takri’ u teşnî’i gördükde münfa’il ü münkabız ve münkesir olup eyitdi. Ey Kastamonı halkı sizün va’z u nasîhata ihtiyâcınız yok nâsihlere dahî siz nasîhat idersüz biz size ne nasîhat idelüm diyüp minberden indi.(LAT.T, 290-291)

Âşık Çelebi ise tezkiresinde Sâatî ile ilgili çok daha olumsuz bir tutum içerisinde. Ona göre Sâatî, hiciv ve hezelle meşhur, şeyh görünümlü, vaiz gibi davranan ancak özünde eşkıya gibi biridir. Zenginlerden ona adak ve kurban verenlerin ahmak olduğunu düşünen tezkire yazarı Sâatî’nin Rumeli ve Anadolu’yu karış karış gezdiğini, insanların onun sakal ve bıyığına, kılık kıyafetine aldandığını, kadın ve erkeklere tılsım yazdığını, kürsüdeyken son derece hararetli konuşmalar yapıp indikten sonra ise Allahtan korkmayıp kuldan utanmadan rezil hayatına devam ettiğini söylemektedir. Âşık Çelebi, Alevi-nesep ve Şii-mezhep geçinen Sâatî’nin ara

sıra Kerbelâ asitânesine, Seydî Gazi ocağına ve Hacı Bektaş evine gittiğini, ışık olmayı başaramadığını, ancak buralara pislediğini ifade ederek Saâtî'ye karşı son derece menfî bir tutum içerisinde olduğunu açıkça ifade eder:

SÂ'ATÎ: Adı Mehemmed idi. Mevlidi Anadolu'da Bolavadin'dür. Hicâ vü 'âlem-i hezde 'âlem, kallâş u evbâş, tagyîrû's-şekli li eclî'l-eklide mâhir, şeyh-sûret vâ'iz-pîşe fûsûn u fesâneye kâdir, etkiyâ sûretinde eşkiyâdan idi. Agniyâdan ana nezr ü kurbân virenler agbiyâdan idi. Rûmili vü Anadolu'yı şehir-be-şehir kûşe-ber-kûşe gezerdi. Ol seblet ü sakala ve şemle vü sivâk ridâ vü 'asâ ve kıl u kâle aldanur nisâ vü ricâl arayup cingâneler gibi varduğı şehri elek elek elerdi. Er görse vâsıl-ı kîmyâ geçüp 'avret ise tılsım yazar, nârencât çizdi. Sırren buydı kârı; 'alâniyeten siyâh risâle vü 'imâme mükehhel çeşm ü murakka' câme cevâmi' ü mecâmi'de va'z idi girdârı. Kurı avurdla kurdugı dükkân ziyâde âh-ı âteşin ile tahta-i kürsiyi ve pây-e-i çûpîn-i minberi bir mertebe germ iderdi ki niçe pûlâd- dilleri hâh u nâ-hâh nerm iderdi. Yetmiş iki dereden su getürüp şûr-âbe-i telh-i girye ile tergîb-i kevser ü mâ'-i ma'în ve terhîb-i hamîm ü gıslîn ile halkı kendüye akıdup bî- âzerm iderdi. Kürsiden indügi gibi Beyt:

Vâ'izân k'în cilve der mihrâb u minber mî kunend

Çün be-halvet mîrevend ân kâr-ı diğer mî kunend

mûcibince nedâmeti koyup nedîm-şîvelik idüp ne Hak'dan hayâ ve ne halkdan şerm iderdi. 'Alevî-neseb ve şî'î-mezheb geçdi. Ammâ ne ihtimâldür ki gülîstân-ı Muhammedî ve Mustafavî, Ebû Cehl karbuзі semer vire ve murgzâr-ı Murtazavîye cu'l gire. Bir zemân me'kel itişmesinde ve tetimme depişmesinde sûhtelerle olup ba'dehu dânişmend olup niçe medreseden hasîri atılmış ve sûfî olup def'âatle tâcî alınmış ve hurde-i tarîk cerîmesiçün hırkası satılmış gâh Kerbelâ âstânesinde ve Seydî Gâzî ocagında ve Hâcî Bektaş evinde olup ışık olmamış ammâ postunı boklamış idi.(AŞÇ.T, 935-936)

Kütahyalı vâiz Firâkî, hemen bütün tezkirelerde övülmüş, Şehzâde Bayezid'in onun vaazını çok beğenip caize vermesi hadisesi anlatılmıştır. Gelibolulu Âlî ise eserinde Firâkî'nin gücendiği kimseleri kürsüde dile getirmesi ve onları eleştirmesi yönünü vurgulamıştır. Tezkire yazarı, vaizin kürsüde halka dedikoduyu yasaklarken kendisinin başkaları hakkında konuşması ve onları yermesini eleştirmektedir:

FİRÂKÎ VÂ'İZ: 'Acemzâdedür. Anadolu vilâyetinde Kütâhiyye-nâm kasabada temekkünle tûl-ı emelden âzâdedür. Muttasıl vaz' u tezkîrden hâlî degildür. İncindügi şahsı re's-i kürsîde agzına almalı degildür. Bir kimseye incinse va'zı hîninde zemmine fırsat bulur. Kendüsi gıybet ü nemîmeden halkı nehy iderken yine ellerün zemmine koyulur.(KÜN.A, 184)

Eleştirdiği ve yasakladığı şeyin aynısını yapan bir diğer vaiz hikâyesi de isim verilmemekle birlikte Lami'î'nin latifeleri arasında zikredilmektedir. İkiyüzlü olarak nitelendirilen bu vaiz, kürsüde halka afyonun zararlarını anlatmakta, kullananların küfre girip kâfir olacağını söylemektedir. Ancak bu vaiz ne zaman yalnız kalsa afyon içmektedir. Bir gün konuştuğu esnada bir kağıt arasına sarıp yeninin içine sakladığı afyon yerinden çıkarak ahalinin önüne düşer. Halk düşen şeyin üzerine üşüşerek bunun ne olduğunu sorar. Vaiz ise "İşte bahsettiğim şey o mel'undu, önünüze vardı. İşte ben attım, siz de atınız!" diye cevap verir. (LET.L, 221) Hikâyenin peşindeki şiirde de vaizlerin halka nasihat ettiklerini söyledikleri ancak vaazı tuzak hâline getirerek hile ve sihirle tane saçtıkları, sözleri ve davranışları birbirine uymadığı için halk üzerinde tesir etmeyeceği ifade edilmektedir:

Nasîhat iderüz der halka li'llâh
Girip şevk ile vâizler beyâna

Hemîn dâm eyleyüp dünyaya vâzı
Saçarlar mekr ü efsûn ile dâne

Çü kavli bunların fi'line uymaz
Nice itsün eser halk-ı cihana (LET.L, 221-222)

2.13.3. Hafızlar, Hânendeler, Gûyendeler

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te "Ahvâl-i huffâz ve hânende-gân ve gûyende-gân beyânındadır" isimli bir başlık açmış, bu başlıkta icralarını sesleriyle, okuma ve söyleme yoluyla gerçekleştiren kimseler olan hafız, hanende ve gûyendeleri belirli yönlerden eleştirmiştir. Bu zümreye yönelik yapılan en temel eleştiri, gururlu ve kibirli olmaları, bu konuda aşırılığa giderek meslekleriyle çelişen davranışlar sergilemeleridir. Sesleri ruhun gıdası iken bu kötü özellikleri yüzünden zarif kimseler kendilerinden nefret eder olmuş, ekabirin gözünde rağbet ve iltifatları azalmıştır. Âlî'ye göre bu kimselerin bir meclise çağırılmalarının sebebi seslerinin güzelliğinden zevk alınmasıdır. Bu sebeple gelmelerine rağmen yine de okumaları teklif edildiğinde nazlanırlar, hatta okumaktan ziyade bu teklif yapıldığı için incinirler. Kimi zaman bir cevap vermeye yahut özür dilemeye dahi tenezzül etmezler, kibir ve büyüklenme ile yüz döndürmeyi münasip görürler. Bazen de geldikleri mecliste bu davranışları sebebiyle hem reddedilip kovulurlar hem de bahşiş ve ihsandan mahrum kalırlar:

Fe'emmâ bu zümrenün asvât-ı dil-keşâ ve nagamât-ı rûh-efzâya mâlik olanlar ekseriyyâ kemâl-i gurûr ve istignâ ile kibr ü nahvet tarîkına sâlik bulunmagın sadâları gıdâ-yı rûh iken kendülerden kulûb-ı zurefâ nefret idegelmişdür. Ya'nî ki hısâl-i zemîmeye ibtilâları anlar yanında ve ekâbir huzûrunda ragbet ü iltifâtdan dûn düşürmüşdür. Cümleden biri bir meclise ki gelürler mücerred hüsn-i savtından telezzüz içün da'vet olundıklarını bilürler. Yine okumak teklîf olundukda istignâ sûreti gösterürler. Hattâ gözlerine yegdirdükleri yârân u hullân mecâlisinde okumaktan gayri teklîflerine incinürler. Gâh olur ki bir cevâb vermek veyâhud nefsinün nefretinden i'tizâr semtine tenezzül itmeyüp mahzâ kibr ü nahvet ile yüz döndürmeği münâsib görürler. Gâh olur ki bu evzâ'-ı ekâbir ü a'yân mecâlisinde dahî irtikâb idüp hem redd olunup kovulurlar hem bahşiş ü ihsân menâfi'inden mahrûm kılınurlar. (MEV.N, 326)

Âlî, hafız, hanende ve gûyende zümresinin olumsuz özelliklerini genel olarak sıraladıktan sonra bu zümre içerisinde, bahsedilen özelliklere sahip bazı isimler verir.

Bunlardan biri, İbrahim Paşa'nın hilesiyle öldürülen Defterdar İskender Çelebi'nin yakınında olan, zaman zaman Sultan Süleyman'ın meclislerinde de bulunan hafız Malkaralı Mehmet Çelebi'dir. Âlî'nin anlattığı anekdota göre bir keresinde Mehmet Çelebi, dostlarıyla birlikte Eyüp semtindeki bahçelerin birinde yiyip içmekte iken saray kapıcıları gelmiş ve padişahın kendisini çağırdığını söylemişlerdir. Bu duruma incinen ve kederlenen muhterem hafız, padişahın yanına gittiğinde kendisine “oku” denildiğinde “nefesim hastadır” diyerek cevap vermiştir. Hastalığın sebebi sorulduğunda ise “Kapıcılar zorla getirirken kayığı Kasımpaşa iskelesine yakın uğrattılar, yavaş yavaş gelince dimağıma yoğurt kokusu geldi ve kedere sebep oldu” diyen hafızın bu sözleri normalde hışım ve gazap sebebi iken padişah güzel sesinin hatrına gülüp geçmiş ve bu küstahlığı affetmiştir:

Bu zümrenün efrâzlarından biri Magalkaralı Muhammed Çelebi idi ki beyne'n-nâs lutf u sehâ ile mergûb ve vezîr-i makbul ve maktul İbrahim Paşa mekri ile maslûb olan Defterdâr İskender Çelebi merhumun hazînesinde hâsıl oldu. Merhûm Sultân Süleymân Hân hazretlerinin halvet-i hâslarına gâh u bî-gâh dâhil ve cevâiz-i sînelerine mirâren vâsıl oldu. Hattâ bir kerre ba'zı yârânı ile râh-ı Eyyûb-i Ensârî semtindeki bahçelerin birinde 'ıyş u nûş üzre iken bevvâbân-ı dergâh ki gelmişler “Pâdişâh sizi ister” diyü cebren götürmüşler. Felâ cerem mezbûr hâfız-ı muhterem bu evzâ'a dil-gîr ü pür-gam olmuş ser-vakt-i pâdişâhiye girüp “okı” denildikde “nefsüm hastadır” cevâbın virmiş “bâ'is-i 'arz-ı maraz nedür” denildikde “kapucılar bu def'a cebr ile getirürken peremeyi Kasımpaşa iskelesine yakın uğrattılar. Te'ennî ile güzer kılınca dimağıma yogurd râyihâsı girüp keder virmege sebep oldılar” edâsın etmiş. Bu hâlet ile dem-beste kalup okumadın taşra çıkmasına sebep olmuş. Egerçi ki pâdişâh-ı cihângâh bu edâsına gülmiş bu mübalagasından nev'an mahzûz olmuşlar. Gâh emr-i vâcibü'l-iz'ânı muhâlefetini ta'yîn kılmışlar. Müstevcib-i hışm u gazab olma muhtemel iken hüsn-i savtına binâ'en ol küstahlığını 'afv buyurmuşlar. (MEV.N, 326-327)

Bu tarz davranışlarıyla ön plana çıkan bir diğer kişi ise Trabzonlu Tâbî'dir. Sesinin, okuyuşunun güzelliği ve pek çok beğenilen eserleriyle bilinen Tâbî, tüm bu iyi özelliklerinin yanında kibirli ve küstah bir kimsedir. Bu huyu yüzünden o da tıpkı Malkaralı Mehmet Çelebi gibi ekabirin ihsanlarından mahrum kalmıştır. Âlî'nin verdiği bilgilere göre Tâbî'ye defalarca okuması teklif edilir, o da inat ederek defalarca reddedermiş. Sonunda bu durumdan bıkan meclis sahibi bu kadar yorgunluğa sebep verdiği için meclisten kovunca ancak o zaman okumaya başlarmış. Ancak bu saatten sonra da kimse dinlemek istemez ve meclis dağılmış. Âlî'ye göre onun bu bıktırıcı nazına karşılık dostları da haklı olarak ona cefa eder, hatta meclisten bazıları Tâbî'ye “Ne acayip yakışsız biri olmuşsun, galiba güvercin pisliği yemiştin” diyerek ayıplama taşı ile taşarlarmış:

Bir dahî yine bu isim ile müsemma Trabzonî Tâbî idi ki hüsn-i savt ile hoş-hânlıgından gayrı te'lîfât-ı matbû' ile dâhil-i ekser-i mehâsin-i sâmi idi. Lâkin yukarıda beyân olunan hîsâl-i zemîme kendüde mukarrer belki niçe vech ile mükerrer olmanın degmede ekâbir-i fihâm zümresinin ihsânlarından behre-vâr olmaz idi. Hubs-i hilki muktezâsınca anlardan lutf u kerem sudûrına ruhsat bulmaz idi. Ya'nî ki bi'd-defe'ât teklif olunırdı. Ol dahî kerrât ile te'annüd ü te'allül kılup okımaz idi. 'Akıbet mîr-i meclis ki kendüden rû-gerdân olmaz idi. “Bâ'is-i kesel ü kelâl olmuşdur. Yıkılup gitmesi yegdür” kelâmını istimâ' kılurdu. Pes bu yüzden bî-nî'metliği mukarrer oldıktan sonra okumaga başladı. Anlar dahî ittifâk iledür ki cümle yârân-ı hıllân anlardan rû-gerdân olup dağılurlardı. Onların istignâsına göre yârân dahî cefa kılurlar. Hattâ ruhsatlarına binâ'en nüdemâ-i meclisten ba'zılar mezbûrî ta'n taşları ile taşlardı ki “Ne 'acep nâ-sezâ olmuşsin. Gâlibâ güvercin necisine tenâvül kılmışsın” sözlerini söylerlerdi. (MEV.N, 327)

2.13.4. Tüccarlar

Hoca Sadeddin, *Tâcü't-Tevârih*'de Kanuni Sultan Süleyman'ın huzurunda babası ile İbrahim Paşa arasında geçen, bizzat babasından dinlediği bir diyalogu nakleder. İbrahim Paşa, Sultan Süleyman'ın, babasının yaptığı bazı iş ve işlemlere itirazı olduğunu, yoldaşı ve sırdaşı olmakla kendisinin bu işlerin asıl nedenlerini bilebilecek olduğu için padişahın bunların cevaplarını bizzat kendisinden öğrenmek istediğini söyler. Paşanın Hoca Sadeddin'in babası Hasan Can'a sorduğu sorulardan biri, tüccarların günahının ne olduğu, mallarının neden toplatıldığıdır. Hasan Can bu soruya, tüccarlar sayesinde Kızılbaşların ellerine savaş gereçleri geçtiğini, tüccarlar o madenden yoksun ülkeye gümüş ve demir taşındığı için padişahın önlemler aldığını söyleyerek cevap verir. Padişah, tüccarlara ağır yasaklar koymuş, hatta Arap diyarından İran'a gitmesin diye Araplarla olan ticareti dahi durdurmuştur. Çünkü tüccarların gönlü kolay para kazanmak sevdasıyla, zenginlik hırsıyla yanıp tutuşmaktadır. Arap ülkeleri ele geçtikten sonra padişah, Rum tüccarlarına yalnızca o ülkelere mal gönderme izni vermiş, ancak yazıcıların oyunları ile yeniden mallar Kızılbaş diyarına gitmeye başlamıştır. Bunun üzerine Sultan Selim, tüccarların hırs hazinelerinde sakladıkları malları mahzenlerde saklatır, Rum tüccarlarının malları gözlerinden uzak hâle gelir. Padişah bunu, kimse zarar görmesin ve tüccarlar da ticaret yapıyorum diyerek ülkeye zarar vermesin diye yapar. Toplanan mallar ve ipek kumaşlar mal sahiplerinin adlarıyla defter-i hakânîye yazılarak diğer tüccarların ölçüsüz işler yapmaktan ibret almaları sağlanır. (TAC.T4, 214-216)

2.13.5. Sarraflar

Sarraflar, Gelibolulu Âlî'ye göre çokça laf eden ve hileci, gölge haramisi bir bölüktür. Bunlar tamam olan parayı hile yaparak eksik çıkarmakta, sağlam parayı ise düşük fiyata alıp yüksek fiyata satmaktadırlar. Bu grup, özellikle Osmanlı parasını üç kısım edip küçüğünün altmışını, büyüğünün ellisini ve kırk beşini, orta büyüklükte olan dirhemlerin ise elli beşini bir filoriye satıp kanunun hilafına hareket etmekte, böylelikle halkı sıkıntıya sokmaktadır:

Sarraflar ise gölge harâmîsi bir bölük leffâflardur ki temâmı hîle ile nâkıs çıkarmada ve dürüstî firîb ü rîv ile meksûr bahâsına almada ve kendüsi sarf itmelü oldukda yine ziyâde bahâ ile vermede husûsâ nukûd-ı 'Osmâniyeyi üç kısım idüp sıgârının altmışını ve kibârının ellisini ve kırkbeşini ve mertebe-i vustâda olan derâhimün ellibeşini bir floriye sarf idüp hilâf-ı kânûn bu makûle mu'âmelât-ı vâj-gündan halk-ı 'âlem, belki cümle-i benî Âdem, ducret ü melâlet-nümûn olduğu mukarrerdür. (NUS.S, 361-362)

Âlî'nin verdiği bilgilere göre padişahın haremine gönderilen para Kratova akçesi olarak bilinmekte, halk arasında yaygın olan direm ise padişah'tan saklanmakta, bu sebeple halk, günden güne değeri değişen parayı alırken ve verirken acze düşmektedir:

Ve harem-i muhterem-i pâdişâhîye gönderilen nukûd-ı madrûbe der zarb-ı Kırâtova akçası nâmı ile mergûbe olmanın beyne'l-'avâm cârî olan direm 'ilm-i şerîf-i pâdişâhîden mestûr ü mübhem kalup bu vechile ihtilâl mâh ü sâl mütezâyidü'l-emsâl olmadan ve re'âyâ vü berâyâ almada ve virmede 'acz-i hâlîle infi'âl bulmadan hâlî degüllerdür. (NUS.S, 362)

Bununla birlikte, eski kanuna göre yüz dirhem gümüşten kaç yüz dirhem kesildiği ve bir filorinin altmıştan bir eksiğe bozulduğu herkes tarafından bilinirken tahsildarların ihaneti ve kötü işler yapan defterdarlar yüzünden her birinde farklılıklar ve eksiklikler söz konusu olmuştur. Böyle olunca para derece derece sürüm

kaybetmiştir. Gelibolulu Âlî, bu konuyu yine devlet büyüklerinin sorumsuzluğuna bağlayarak eleştirisine farklı bir yön kazandırmaktadır. Sarrafların bu yaptıkları karşısında vezirlerden kimse bu sırrı sormamakta ve ne olup bittiğini anlamamakta hatta vukuf kazanmak için en ufak bir merak yahut araştırma isteği duymamaktadırlar:

Ma'a-hâzâ kânûn-ı kadîmde yüz direm gümüşden kaç yüz direm kesildiği ve bir flori 'alâ-mâ-ceret bihi'l-'âde altmışdan bir eksüğe bozulduğu her cihetle ma'lûmken hâlâ hıyânet-i 'ummâl ve celb-i defter-dârân-ı bed-a'mâl hasebi ile her birinde tefâvüt-i fâhiş ve kûsûr u kusûr-ı i'tibârına göre harc u sarfından izdiyâd-ı muhiş muhakkak olmagla tedricle açmazdan sikke-i celîle-i şehir-yârînün ravâcî kesâda mübeddel olmuştur. Hâlen ki vüzerâdan kimse bu sırrı sormaz ve kabahatini anlamaduklarından tahsîl-i vukûfuna tecessüs ü tefahhusla mukayyed olmaz. (NUS.S, 362)

Busbecq ise Osmanlı ülkesinde eski para bulmak umuduyla müracaat ettiği bir sarrafın eski paraların değerini bilemeyerek eritip kupa yapmış olmasına hayıflanmaktadır:

Eski paralar var mı diye müracaat ettiğim bir kuyumcu birkaç gün evvel kendisinde bunlardan bir yığın bulunduğunu, bunların hiçbir kıymetleri olmayacağını zannederek eritip kupa yaptığını söyledi ve beni hayretler içinde bıraktı. Eski zamanlardan kalma bu yadigârların böyle mahvolmasına pek acıdım. Fakat kuyumcuya tekrar bu paralardan eline geçecek olursa kendisine bir yüzlük bir altın vereceğimi söyledim. Ondan böyle intikam almış oldum. Çünkü ben eski sikkelerin mahvolmasına ne kadar esef etmişsem o da elinden böyle bir fırsat kaçırmış olduğundan dolayı o kadar yandı.¹⁷¹

¹⁷¹ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 81.

2.13.6. Hekimler

Hastaları tedavi etmekle görevli doktor ve hekimler incelediğimiz metinlerde eleştiri oklarına hedef olan bir diğer meslek grubudur. “Etibbâ ve kehhâlîn ve hükemâ ve cerrâhîn husûsıdır” başlığında Gelibolulu Âlî, -mesleklerine büyük saygı duymakla birlikte- tabipleri, göz doktorlarını ve cerrahları bazı noktalarda eleştirmektedir. Ona göre, her şeyden önce bu görevi ehil olmayanların yapması hastaların ölmesi, nüfusun telef olması ve nice gözü görmeyen ve yaralı hastanın iyileşememesi gibi çok büyük zararlara sebep olmuştur:

Pes vâcib oldur ki bu ‘ilme revâc ü ragbet ve ehline kemâ-yenbegî ri’âyet oluna. Tâ ki bu tarîkdaki menâsıb nâ-ehle münâsib görilmekle niçe merzânun helâkiyle telef-i nüfûsa ve niçe ‘alîl ü na-bînânun a’mâligiyle zarar-ı mahsûsa ve hezâr mecrûhun yarasına yârâyî mümkün olmamagla gadr-i menhûsa ‘illet olup vâzî’ına vebâl ve nâsıbına zucret ü infi’âl vâkı’ olmaya. (NUS.S, 410)

Gelibolulu Âlî, pek çok konuda olduğu gibi hekimler ve tabipler konusunda da liyakat meselesine değinmektedir. Bu kimseler tıp ilmini yeterince iyi bilmedikleri, mesleklerinde yeterince mahir olmadıkları hâlde vezirlerin yardımı ve vekillerin desteğiyle “filan ağaya ya da filan paşaya mensuptur” denilerek mansıp almışlardır. Bu şekilde darüşşifalarda çalışmaya ve ders vermeye başlayıp kademe kademe yükselerek hekimbaşılığa kadar ulaşmışlardır. Padişah ve şehzadelerin dahi nabızlarını ölçmeye, onlara teşhis koymaya başlamışlar, hatta kendilerini İbni Sina ile bir tutmaya, *Kanun* kitabını kendileri yazmış gibi davranmaya başlamışlardır:

Felâ cerem fî-zamânina hükemâ ve etibbâ mu’âvenet-i vüzerâ ve muzâheret-i vükelâ ile mansıp alup aslâ ‘ilminde hazâkatına ve genninde mahâretine ta’arruz olunmayup nedür ki fülân agaya veyâhud fülân paşaya mensûbdur deyü ilerü çekilüp az zamânda

selâtîn ‘imâretleri dârü’ş-şifâlarında riyâsete ve ellişer ve altmışar akça cihet-i tadrîsle ‘arz-ı dirâsete başlayup giderek hakîm başılığa vâsıl ve cemî’-i etibbâyâ melaz olan pâyye mütevâsıl olmagla ‘iyâzen-bi’llâh ol mertebeye gelince niçe merzâ fukarâsını helâk itdükden gayri bir kerre vücûd-ı pür-cûd-ı pâdişâhî ve harem-i muhteremdeki şeh-zâdelerle gılmân-ı ‘izzet-penâhînün nabzına dest-dırâzlige ve zu’m-ı fâsidince teşhîs-i emrâz idüp geregi gibi çâresâzlige cür’et iderek bir dereceye varur ki Ebû ‘Ali Sînâ geçinmege ve “Kânûn-ı şifâ bi’l-fi’lumdür” deyü kelâm-ı mücezzle öğrenmege başlar. (NUS.S, 410-411)

Âlî’ye göre Rum vilayetinde işinin ehli, maharetli, hastalık teşhisinde tecrübeli bir hekim bulmak çok zordur. Bunların hikmet ve faziletleri başlarındaki büyük sarık ve ezberledikleri birkaç kitap ismiyledir. Bazıları ise hikmet terimlerini öğrenip süslü sözler söyleyerek hekimbaşı olma davasına cüret etmiştir. Gelibolulu Âlî, Anadolu’daki tabiplerin Avrupalı hekimler gibi hastalık teşhisinde mahir olmamalarına hayıflanmaktadır:

Ve bi’l-cümle vilâyet-i Rûm’da hazâkat-i ehl-i hükemâ ve emrâzı teşhîsinde tecrübesi gâlib etibbâ nâdir olup tebâbet vezâyifî sâyir ‘avâm-ı nâs mevâcibi gibi mücerredd virgü ile alınur oldu. Hikmet ü faziletleri ‘imâme-i büzürgle görünüp bir kaç kitâb ismini ezberlemeleri idüğü sübût buldı. Ba’zıları hod ıstılâhât-ı hikmeti öğrenmişler. Tumturâk-ı elfâz sermâyesiyle hakîm başılığa istihkâk da’vâsına cür’et etmişler. Ammâ nolaydı teşhîs-i marazda dikkat etibbâ-i Efrenc’e mahsûs olan hazâkat makûlesi olaydı. (NUS.S, 411-412)

2.13.7. Nakkâşlar

“Nakş” kökünden türeyen ve çeşitli maddeler üzerine resim ve süsleme yapan sanatkâr, ressam, işlemeci¹⁷² anlamına gelen nakkaş, Gelibolulu Âlî’nin *Mevâidü’n-Nefâis*’inde “Esnâf-ı ehl-i hıref beyânındadır” başlığı altında eleştirilen zümrelerden

¹⁷² Nebi Bozkurt, “Nakkaş”, *TDVİA*, C.32, s. 326.

birisidir. Âlî, akıl sahibi kimseler için nakkaşlar zümresinde tuz ekmek hakkının bulunmadığının aşikar olduğunu, onların nankör olduklarını, hatta cehenennemlik olduklarını düşünmektedir. Hile ve aldatmadan kurtulmayan nakkaşların liyakatleri de malumdur. Âlî, nakkaş derken çehre-güşâ yani suret çizen sanatçıları kastetmekte, siyah kalemde, rumi veya hıtaî tarzda çalışanları hariç tutmaktadır. Çehre-güşâ olan bu nakkaşlar kahvehane ve meyhane köşelerini mekan tutmuş bir bölük düşkün kimselerdir. Bu gürhun konuşmaya gelince dilleri ağızlarına sığmayacak kadar çok büyüktür. Nakkaşlar aynı zamanda meslektaşlarını da asla beğenmeyen, birisi yanlarında sanatta iyi olan birinden bahsetse onu takdir etmeyen kimselerdir:

İttifâk-ı 'ukalâ bu tahkik ile hüveydâdur ki evvel nakkâşlar zümresinde hakk-ı nâm u nemek şekli sûret bulmaya. Ya'nî ki "Her musavvir ateşdedir" mûcibinedür. Hattâ liyâkatları mukarrer olup degmesi gayrinün reng ü hîleden kurtulmaya. 'Ale'l-husûs ki nakkâş didüğümüz sâir-i siyeh-kalemde ve rûmî ve hıtaî bir kâr resminde mümtâz olanlar olmaya. Çehre-güşâ olan musavvirler zümresi ola. Egerçi ki her zümrenün fîşe-gerleri onmadıklık evzâ'nın endişe-gerleri bir bölük nikbetiler ve felâket-zedeler giriftâr-ı peygûle-i kahve-hâneler ve meygedelerdür. Söze gelseler dilleri katî büyükdür. Gûyâ ki ağızlarına sığmaz birer yükdür. Birbirlerini hergiz begenmezler. "Fülân kişi san'atda nicedür" denilse cidden pesend etmeyüp begenmezler. (MEV.N, 305)

2.13.8. Oyun ve Eğlence Sektöründe Çalışanlar

Gelibolulu Âlî'nin eleştirdiği bir diğer zümre, "Tabakât-ı ashâb-ı lehv ü lu'b beyânıdır" başlığı içerisinde anlattığı oyun ve eğlence düşkünü olup bu yararsız işlerle meşgul olan kimselerdir. Bu tayfa Âlî'ye göre salih amel yoksunu, anasını babasını azarlamış uğursuzlardan oluşmaktadır. Bunlar, abdest almayan, namaz kılmayan, imama uymayan, namuslu Müslümanları sevmeyen, zahit ve âbidlere selam vermeyen

kimselerdir. Nerede bir uğursuz, yol kesici, öldürülmeyi hak eden yol basıcı varsa onlarla samimi olurlar, onların yaptığı uygunsuz işleri kötü düşüncelerine göre beğenirler:

Ashâb-ı lu'b nâmındaki 'amel-i sâlih yohsulları ve gurbet oğlanlarının birer lehv ü fi'le mahsûs olan mahzûlleri ki vardır. Bir alay atasın ve anasın azarlamış nekbetîler idüğü ma'lûm-ı ehl-i 'irfân diyârıdır. Zîrâ ki âbdeste yüz yumazlar nemâz kılmazlar ve imâma uymazlar. Ehl-i 'ırz olan müslimânları gayetle sevmezler. Zâhid ve âbidlere hod selâm bile vermezler. Kande bir nekbetî yankesici ve küştenî yol basıcı var ise anlarınla ülfet idüp pesend olur. A'mâl-i nâ-şâyestelerini zu'm-ı fâsidlerince beğenürler. (MEV.N, 308)

Âlî, genel eleştirilerinin ardından bu gruptaki kimseleri teker teker de ele alır. Bu kötü güruhun başında bir avuç akçe için kendilerini harcayan resenbazlar, ip üstünde oynayan canbazlar vardır. Akılsızlıklarından rüzgara karşı dengede durmaya çalışan cahil canbazlar, iki ayaklı eşekler gibidirler:

Ol tavâyif-i mahbesenün cümleden ser-bâzları ve bir avuç akçe için kendüleri bezl iden câna kalmazları resen-bâzlardur ki cânbâz ıtlak olunan cânsız oynayup şöret bulan behre-perdâzlardur ki elbette işleri “Elinizle kendinizi tehlikeye atmayınız” mazmûnına mazhar olmakdur. Düşüp her pâresi kulagınca olunca sa'y ü kûşîşleri sübut bulmuşdur. Hamâkatlerinden evvelâ rûzgâra karşı korlar. Ba'dehu yine dönüp mizanla deprenürler. Bir alay har-dü-pâyı bir yere götürürler. Ya'nî ki har ne keşed nâmına ol nekbetîler yüz virürler ve bu cühelânun cümlesine kâr-hâne ta'bîrin kılurlar. (MEV.N, 308)

Ebussuûd Efendi'nin fetvaları içerisinde de canbaz oynatılmasına müsaade eden hâkimlerin bunu yasaklamadıkları için günah işleyeceklerine dair hüküm olması ilgi çekicidir:

Mes'ele: Bir şehirde canbaz oynamaktan hâkim men eylemese hâkime ne lâzım olur?

El-cevâb: Nehy-i münker üzerine vâcib iken etmeyicek ism-i azîm ile âsim olur.¹⁷³

Âlî'nin ele aldığı bir diğer zümre ise kasebazlardır. Bunlar yakışıklı erkeklere güzel kıyafetler giydirerek dindarların ve ikiyüzlülerin nicesini belaya uğratar, ömründe bir oğlana gönül vermemiş kimseleri oğlancılık ederler. Para toplamak için de bu afetleri gönderirler ve “Akçe vermemeye gücü yetenler vermesin” gibi nükteli sözler söylerler:

Bir zümre dahî kâse-bâzlardır ki hoş-âvâzlara ragbet ve usûl ve makâmâta muvâfakat iderler. (...) Hâlâ ki ashâb-ı zühd ve riyânun nicesini semt-i belâyâ ugradurlar. ‘Ömründe mahbûba meyl etmeyenleri şâhid-bâz kılurlar. Fasl fasl dervâze çıkılıp cer olındıkda ol âfet-pâreleri musallat iderler. “Akçe virmemeğe kâdir olanlar virmesün” mefhûmında latîfe-gûn sözler söylerler. (MEV.N, 309)

Kendi vücutlarına işkence ederek zarar veren zûr-bâzlar, bu grup içerisindeki bir diğer zümredir. Bunlar, abdest ibriğini taşımaya ağır yük sayarlar ancak ağır ağır taşları kaldırıp güç gösterisi yaparlar. Bazen de bir nesneyi kırmaya çalışırlar ve organlarını kanlı yaralar içerisinde bırakırlar:

Bir zümre-i zemîme dahî zor-bâzlardır ki kendü vücûdlarına şikence ve âzâr ile elem viren nâ-sezâlardır ki kendülere ibrik-i vüzû' tahmili bâr-girân sayarlar. Amma ağır ağır taşları kaldırıp ‘arz-ı kuvvet eylemeğe bisâtlar yayarlar. Gâh olur ki bir nesneyi şikest itmeğe ikdâm iderler. Hâlâ ki kendülerün a'zâlarında zahm-ı hûn-âlûd ile itmâm iderler. (MEV.N, 309)

Hokkabazlar, tutuşta ve alışta hızlı olup sihirbazlık yaparlar, tasbazlar ise bir peştemal içinde su ve ateşi karıştırıp birbirine muhalif aletleri yerleştiren fitnecilerdir:

¹⁷³ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 325.

Bunların bir fırkası dahî hokka-bâzân tutuşda ve kapışda çüst-hîz olup alışda gûyâ ki sihr-sâzlardur. Bir bölük dahî tâsbâz nâmındaki nâdire-kârlardur ki bir peştemâl içinde âb ve âteşi derç iden ve nihâyetsiz birbirlerine muhâlif-zurûf ve edevâtı yerleşdüren fitne-girdârlardur. (MEV.N, 309)

Bunların ardından taklabazlar ve hayal oyunu oynatıcılarını da anlatan Gelibolulu Âlî, “ashâb-ı lu’b” adı verilen bu zümrenin nefsinin esiri olmuş kötü şöhretli kimseler ve muradına erişememiş günahkarlardan meydana geldiğini, bunca kavgadan muratlarının maaş kazanmak suretiyle henüz tüyü bitmemiş gençleri bu fesada alıştırmak olduğunu vurgulamaktadır:

Hulâsa-i kelâm bu mahalle dek zikr olunan eyyâm esîr-i nefis-i bed-nâm şehvâtı evzâ’-ı ragbetlerin temâm bir bölük güneş-kâr-ı nâ-kâmdur ki bunca gavgâdan murâdları tahsîl-i emr-i ma’âş ile madde-i fesâd olan sâde-rûları me’nûs itmekdür. (MEV.N, 309)

2.14. Milletler

İncelediğimiz mensur metinlerde farklı milletlere yönelik eleştirilere de rastlanmaktadır. *Ahlâk-ı Alâ’î* yazarı Kınalızâde Âlî Efendi, cinsler arasındaki bu farklıların temelde üç sebebi olabileceğinden söz etmektedir. İlk sebep, büyük cedlerinde bu huyların var olup soylar boyunca aktarılmış olmasıdır. İkinci sebep, vatanları olan beldelerin toprağı, havası, suyu gibi özelliklerin etkisidir. Üçüncü sebep ise bazılarında bir huyun var olması ve onlardan öğrenilerek veya tabiat hırsızlığı yoluyla edinilmiş olmasıdır:

Ve ihtilâf-ı hasâyıs-ı ecnâsın sebebi çoktur. Bir sebep oldur ki cedd-i âlîlerinde bu hulk olup ensâbı vü a’kâbına sârî vü mûris ola. İkinci sebep oldur ki vatanları olan bilâdın arz u havâ vü mâsı ve sâyir avârızı iktizâ ede. Üçüncü sebep oldur ki ba’zında ol hulk olmakla bundan ta’allüm ve serika-i tabî’at tahalluk etmiş ola. (AHL.A, 388)

Âlî Çelebi, farklı cinslerin tavır ve hallerinin araştırılarak anlaşılması gerektiğini ve milletleri iyi ya da kötü diyerek keskin çizgilerle yaftalamanın yanlış olduğunu söylemektedir. Ona göre kötü bir millettten iyi bir fert çıkacağı gibi makbul bir millettten kötü bir ferd de çıkabilmektedir. İyi bir ferdin cinsinin kötü olması sorun değildir:

Bâkî ecnâsı dahi atvâr u ahvâlinden teferrüs ü tahaddüs edip isti'mâl eyleyeler. Ve gâh olur ki denî cinsinden ferd-i makbûl ittifâkan vâki' olur, anın gibi ferd-i kesin iyiliği ma'lûm olıcak cinsi kem olmak zarar etmez. Ve aksi dahi böyledir kim iyi cinsten denî veyâ nâ-mu'teber ferd hâsıl olur. Vallâhu te'alâ a'lem (AHL.A, 397)

Gelibolulu Âlî ise Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre daha sert bir tutum içerisinde. O, farklı milletlerin olduğunu ve bunlardan bazılarının hükümete layık olmadığını, insanların sığınacağı olan devlette liyakat ve istihkak bulamayacaklarını söyleyerek böylelerine yalnızca zaemet vermenin kafi olacağını düşünmektedir. Ona göre fazlası, isyan ve tuğyana sebep olacaktır.

Ve tavâyif-i muhtelifeden baz-ı milel-i mütenevvi'a vardır ki mutlakâ hükûmete lâıyk olmazlar. Ve melâz-ı nâs olacakleyin devlete liyâkat ü istihkâk bulmazlar. Anun gibiler(i) ze'âmet mertebesiyle ri'âyet kâfidür. Ziyâdesi 'isyân ü tuğyânlarına kâr-sâz-ı vâfidür. (NUS.S, 340)

Âlî'nin özellikle hükümete layık görmediği iki millet vardır. Bunların biri Kürtler diğeri ise Türklerdir. Ona göre Kürtler, karakteri kötü olan ve düşmanlık etmede inatçı bir millettir. Türkler ise birleşme fikrinin zayıf olduğu kötü ve fesat yaratılışlı kimselerdir. Âlî, önceden Kürtlere ve Türklere beylerbeyilik verilmediğini, hatta beyliğe bile layık görülmediklerini vurgulamakta, şu an bu uygulamanın ortadan

kalkmış olduğuna hayıflanmaktadır. Türkler ve Kürtler altın ve gümüşe sahip olduklarında Haşimi yiğitlerinden bile daha cesur hâle gelmektedirler:

Ol zümreden biri: Ekrâd-ı bed-nihâddur ki cibilletleri mahz-ı lecc ü 'inâddur. İkinci Etrâk-ı kalîlü'l-ittihâddur ki hilkatleri mahz-ı şirret ü fesâddur. Bâ'is budur ki selâtîn-i sâbika zamânlarında Ekrâd – Etrâke beglerbegilikler virilmezdi. Ve even 'an ceddin beg-zâdelerinden gayrisine beglik bile lâyük görülmezdi. Emmâ fî-zamâninâ ol gûne tabakât ri'âyeti meslûbdur. Etrâk ü Ekrâd mâlik-i sîm ü dînâr olduğu takdîrce dilîrân-ı Hâşimîden bile mergûbdur. (NUS.S, 340)

2.14.1. Acemler

Acem, Arap olmayanlara, özellikle de İranlılara verilen bir isimdir. Acemler, metinlerde kendini beğenmişlik başta olmak üzere çeşitli yönlerden eleştirilmişlerdir.

Örneğin Acem şair Emîrek, tezkirelerde hem şairlik hem de karakter özelliği açısından kendini beğenmişliği ile ön plana çıkan bir şairdir. Beyânî, tezkiresinde Emîrek'in kendini beğenmişliğini Acem oluşuna ve Acemlerin “menem diğêr nist¹⁷⁴” anlayışına bağlamaktadır.

EMÎREK: Acemzâdedür. Fenn-i tıbda mahâreti olmagla ol cihetden vazîfedâr idi. Hoş-âvâz ve sâzun her kısmında mümtâz idi. A'câmun hod-pesendlik lâzımı olmagla *menem diğêr nist* dir idi.(BEY.T, 31)

Âşık Çelebi tezkiresinde, Şîrî-i Diger'in tekkede oturan bir Acem hakkında kendisine mektup gönderdiğini söyleyerek mektubun içeriği hakkında bilgi verir. Buna göre Ali Dede isimli bir kimse tekkede günde beş on kere sofrâ açıp az olan vakıf

¹⁷⁴ Benim, diğêrleri yoktur.

malını çok harcamıştır. Ancak bazı hocalar onu Acem olduğu için küçümseyerek cerre çıkmasına¹⁷⁵ izin vermeyerek yerine malul bir kimseyi atamışlardır:

ŞÎRÎ-İ DİĞER: Ve bu mektûbı bir tekye-nişîn-i 'Acem hakkında fakîre göndermişdür hakkâ ki nazm u nesri hoşca vâkı' olmışdur. Sûret-i mektûb-ı û: Nâkıl-ı varaka-i ihlâsın 'Alî Dede bendenüz gice vü gündüz bir zâviyede beş on yire süfre-güşâ vü mâ'idekeş olup mahsûl-ı vakf cüz'î nesne iken bezl-i mechûdî ile külli nesne sarf olunurdu. Lakin mezkûra sen bir 'Acem ve sâhib-i şedde vü 'alem ışıksın, pes 'Aceme ve 'ilm-i 'illet-i men' harf (?) yiter diyü ba'z-ı hâceler mezkûrî cerden ref' ü yirine bir ma'lûlî nasb itmişlerdür. Bu husûs şer' ile görülmek için huzûrunuza hükm-i şerif îrâd eylemişlerdür.(AŞÇ.T, 1468)

Kınalızâde Hasan Çelebi'nin Acemlerle ilgili olumsuz değeriendiği husus ise Türkçe şiir yazmada kabiliyetsiz olmalarıdır. Acemlerin büyük çoğunluğunun Türkçe şiirde bilgisiz ve kusurlu olduklarını düşünen Hasan Çelebi, dilin zorlukları olduğunu ve bu işin güç ve dikkat istediğini söylemekte, Bağdatlı Ahdî'nin ise bu zorlukları aştığını, şiirinin Rûmîyâne ve üstâdâne olduğunu düşünmektedir.

'AHDÎ: Bagdâdîdür. Nâmı Ahmeddür. Babasına Mevlânâ Şems dirler. Müte'ayyînân-ı Dârü's-selâm-ı hıttâ-i Bagdâd-ı pür-ihtirâmdan idi. Kendüsü dahı bülegâ vü şu'arâ ile âşnâ olmagla dîde-i cânı kuhl-ı ma'ârif ü kemâlât ile rûşenâ şâhidân-ı belâgat u beyân ile dürüst-i 'ahd ü peymân idi. Egerçi ekser-i tâ'ife-i A'câm nazm-ı Türkîde kâsır u râcil ve dakâ'ik u cefâyâ-yı zebân-ı mezbûra gayr-ı vâsıldur. Lâkin mezbûrun eş'ârı Rûmîyâne vü üstâdâne olmagla ser-hadd-i kabûl-ı ehl-i 'irfâna dâhildür.(KHÇ.T, 622-623)

Busbecq eserinde Rüstem Paşa ile aralarında geçen İranlılarla ilgili bir diyaloga yer verir. Yabancı diplomatın tanıklığıyla Rüstem Paşa, aynı dine mensup olsalar bile Türklerin Hristiyanlardan daha çok İranlılardan nefret ettiğini ifade etmiştir:

¹⁷⁵ Cer: Medrese öğrencilerinin, Ramazan ayında köylere giderek dinî konularda halkı aydınlatma ve namaz kıldırma gibi işleri yürütmelerine karşılık halkın verdiği fitre, zekât, sadaka ve yardımları toplamaları.

Bir gün, Rüstem bana İspanya kralı ile Fransa kralı arasında harbin hâlâ devam edip etmediğini sordu. Devam ettiğini söylediğim zaman: “Din bağlarıyla”, dedi “birbirlerine bağlı olduktan sonra harp etmeleri için ne sebep vardır?” Şu cevabı verdim: “Sizin İranlılarla harp etmeniz için ne sebep varsa onlar arasında da aynı sebepler var. Birtakım şehirler, vilayetler ve krallıklar için ihtilaf ediyorlar ve ihtilafı silahla halletmeye kalkıyorlar.” Rüstem mukabele etti: “Vak’a kıyas kabul etmez. Sizi temin ederim ki biz İranlılardan, Hristiyanlardan fazla nefret ederiz ve onları kâfir sayarız.”¹⁷⁶

2.14.2. Rûmîler

Rûmî, Anadolu’da yaşayan, Anadolu’ya anlamına gelen bir sözcük olup metinlerde çoğu kez Acemlerle karşıtlık içerisinde ele alınmıştır.

Tezkirelerde tıpkı Acemlerin Türkçe şiirde kabiliyetsiz görülmesi gibi Anadolu’luların da Farsça şiiri anlamada kabiliyetsiz oldukları zikredilmektedir. Hasan Çelebi bu durumu, Rumlar taifesinin kıymetliyi kıymetsizden, ipek kozasını ise lal renginden ayıracak temyiz kudretine sahip olmadıkları için Ârif’i Fars şiirinde hünerli ve makbul bir kimse sanmışlar, gıpta edilecek biri olarak görmüşlerdir. Tezkire yazarı bu durumu eleştirerek son derece garip bulur:

‘ÂRİF: Tâ’ife-i Ervâm ‘ale’l-husûs selâtin ü hükkâm eş’âr-ı lisân-ı Fârisîde mâhir olmayup gassi semînden ve pîleyi la’l rengînden temyîze kâdir olmadukları eelden mesfûrî ‘ârif ü nûktedân ve nazm-ı Fârisîde makbûl-ı hünerverân sanup mezbûrun mir’ât-ı hâtırını mücellâ-yı suver-i lutf-ı vâfir idüp hâli magbût-ı şu’arâ-yı mâzî vü gâbir olmuş idi. Yine bu cümle ile şimdiki olan Şeh-nâme-gûlara göre nisbet Firdevsî sihr-sâz ve mânend-i serv-i ser-efrâz aralarında her vechle mümtâzdur. Ekâbir ü a’yân-ı zemân yanlarında revâc-ı metâ’-ı ma’ârif böyle kâsid ve bu bâzârda bey’ ü şerâları bâtil ü fâsid iken bu makûle sevdâyâ düşmek

Mısrâ’ : Garîb hâdisest ü ‘acîb vâkı’a est(KHÇ.T, 534)

¹⁷⁶ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 164.

Kınalızâde Âlî Çelebi ise Rumîleri, vefa, güvenilirlik ve çalışma anlamında olumlu bulurken aynı zamanda cimrilik, bayağılık ve alçaklıkla bilinen kimseler olduklarını da söylemekte, bu cimriliği olumlu bir yöne çevirerek cariyelerinin hazinedarlığa münasip olduğunu ifade etmektedir:

Ehl-i Rûm vefâ vü emânet ve sa'y u kifâyetle mersûm, ammâ buhl u hisset ve lev m ü denâ'etle melûmlardır. Ehl-i Rûm'un eşkâli beyâz u şukra, tâ'at u muvâfakatları memdûh ve akl u kiyâsetleri makbul ve câriyeleri hazînedârlığa münâsib ve imsâk u buhlîleri zabta münâsibdir. (AHL.A, 390)

Âşık Çelebi tezkiresinde Acemler ve Rûmîler hakkında Şîrî ve Hayretî arasında geçen karşılıklı atışma tarzında beyitlere yer vermiştir. Acem şairlerinden olan Hayretî, Rûmî şairleri kınayıp bir şahî¹⁷⁷ akça verilmesine karşılık iğneleme maksadıyla “Anadoluluların şaha karşı savaşmaları bilgisizlik yüzündendir. Nerede bir şah mensubu görsek on Osmanlı eder” anlamına gelen Farsça beyiti söyler. Bunun karşılığında Şîrî de “Hayretî, bir şah mensubu on Osmanlıdır demiş. Ben görüyorum ki on şah mensubu bir sultan mensubu eder” anlamına gelen beyiti söyler. Âşık Çelebi, Şîrî'nin cevabını doğru bularak beğenisini dile getirmiştir:

ŞÎRÎ-İ DİĞER: 'Acem şu'arâsından Hayretî Rûmîlere ta'n idüp bir şâhî akça sarf olındugın ta'rîz idüp Rûm'a bu beyti göndermişdür. Beyt:

Rûmiyân râ ceng-i şâhî ez ser-i nâ-dânî est

Her kücâ dîdîm yek şâhî bedeh 'Osmânî est¹⁷⁸

Şîrî bu beyti cevâb dimişdür hakkâ ki savâb dimişdür. Beyt:

Hayretî gufteest yek şâhî bedeh 'Osmânîst

¹⁷⁷ İran'da daha sonra da Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan bir miskal (4,608 g) ağırlığında ve 6,5 akçe değerinde gümüş sikkeye verilen ad.

¹⁷⁸ Anadoluluların şaha karşı savaşmaları bilgisizlik yüzündendir. Nerede bir şah mensubu görsek on Osmanlı eder.

Men hemî bînem ki şeş şâhî be yek sultânîst¹⁷⁹

Âşık Çelebi tezkiresinde Acem-Rûmî karşılaştırması ile ilgili geçen bir diğer hadise de Hayâlî mahlaslı Abdülvahap Çelebi ile Sultan Selim arasında vuku bulmuştur. Buna göre Hayâlî Çelebi, Sultan Selim, Acem diyarından döndükten sonraki bir sohbet esnasında padişahın durgun ve moralinin bozuk olduğunu fark eder. Bunun sebebini sorduğunda ise Acem'e varıp oradaki yetenekli kimseleri Rum'a getirdiklerini, Rum esnaf ve sanatkârlarının Acemlere galip gelmesini umarken halkın hep Acemlere teveccüh ettiğini, Rûmîlere müracaat etmeyi bir ar vesilesi gördüklerini söyler satrançta onları yenecek, şahı mat edecek kimse olmadığı için hayal kırıklığını dile getirir. Bunun üzerine Hayâlî Çelebi, padişahın sayesinde İstanbul'un Tebriz gibi olduğunu, Rum'daki yetenekli kimselerin Acemleri geçmek için çalışıp çabaladıklarını söyler.

HAYÂLÎ ÇELEBÎ: Fuzalâdan mervîdür ki Sultân Selîm-i merhûm bir gün diyâr-ı 'Acem'den geldüğinden sonra esnâ-yı musâhabetde gamgîn ve safahât-ı cebînün pür-çîn ü kîn görüp âyîne-i hâtır-ı 'âtırlarınun gird-i melâlinde ve tab'-ı şerîflerinün sebeb-i infî'âlinden su'âl ider. Beyt li-muharririhi:

'Aceb zamîr-i münîründeki gubârından

Zücâc-ı hâtır-ı 'âtırda inkisârından

diyü istikşâf-ı hâl ider. Merhûm dahı 'Acem'e varduk, kavâbil-i 'Acemi Rûm'a sürdük, her hırfetün sâhib-i hezlerin bile getürdük. Garazum buydı ki Rûm'un kavâbili 'Acem'e gâlib olalar ve sanâyî' ü hırfetde merâtib-i 'âliye bulalar. İşidürem ki halk yine 'Acem üstâdlarına mürâca'at iderler imiş. Rûmîlere mürâca'atdan 'âr u hamîyyet iderler imiş. Cümleden şatranc ne cüz'î nesnedür anı Rûm'da bir kimse mûmâreset idüp 'Acem şatranc-bâzlarına mukâvemet idecek denlü meşk itmeye. Siyâhça 'Acemî birikür ve anı katîl-i tîg-i hased itmek için bir kılıcın deger. Biz şâhı mât itdügümüz gibi anı mât ider bir kimesne

¹⁷⁹ Hayretî, bir şah mensubu on Osmanlıdır demiş. Ben görüyorum ki on şah mensubu bir sultan mensubu eder.

bulınmaya didükde cevâb virüp pâdşâhum İstanbul sâye-i devletünde mânend-i Tebrîz'dür ve kavâbil-i Rûm'dan niçe kimesneler revîş-i erbâb-ı hiref-i 'Acemi verziş itmege nevhaves ü sebük-hîzdür.

Hayâlî, ardından padişaha tek tek hatttalar, ressamalar, takkeçiler, ipekçiler, terziler, çıkırıkçılar, aşçılar, başçılar, helvacılar, ayrancılar, müzisyenler, hallaçlar, pazarcılar, yaycılar, güreşçiler, okçular, şerbetçiler, tellakları metheder ve Acemlerin karşısında ne kadar başarılı olduklarını anlatır, kendisinin ise iyi bir satranç oyuncusu olduğunu vurgular. Satrançta ustalığını gösterip oyun esnasında hoş latifeler yapınca padişahın iltifatını kazanır.

Ta'lîk-nüvîsleri kâbiliyyet-i Hudâ dâdı ile 'Acem dîvânîsin nesh yolına gitmişler Rûm ressamaları 'Acem nakkâşların reng-pezîr itmişlerdür. Tâkyecileri 'Acemlerin tâkyesin başlarına oldurduk diyü ferahdan tâcların göge tügdürdiler; kazzâzlarımız 'Acem kazzâzlarına reşk ile yilden dügmeler dügdürdiler. Hayyâtları san'at-ı Firengîde rehneverdlikler itdiler ki 'Acem derzilerine tekeleler giydürdiler. Harrâtları 'Acem-kellehuşklarına çıkruğa çevirdiler. Aşçılarına ne çâşnîler içürdiler. Başçılarını paçarîz olmayalım diyü yine 'Acem ser-haddine irdiler. Halvâcılarına ağızları dadın virdiler egerçi Mısrâ':

Kes ne gûyed ki dûg-ı men turuş est¹⁸⁰

diyü birbirin yirdiler ammâ ayrancılarına yağ yogurddan mı olur yogurd yağdan mı olur bildürdiler. Sâzendeleri kemânçecilerinün ağızlarından sakızın çekdiler. 'Avvâdlarının sînelerinden küller yirine dâg-ı hasret yakup yakılarının otların ekdiler. Hallâcların penbe gibi atdılar. Bâzârcıların haberleri yogken ardlarından satdılar. Yayıclarının hasedden bağrıları katdılar. Güreşçileri bunların sadmesine mecâl getürmeyüp yatdılar. Tîrgerlerinün okları gibi ağızların kana yudılar. Şerbetçileri cüllâblarından el yuyup şerbetlerinden sovudılar. Dellâkları bu dellâklara baş indürdiler. Birbirleri âyînedârlarının mir'atla mir'at-ı 'ırzların sındurdılar. Şatrançda hod Siyâhça zebûnum, ferzîn bend ile cühûd- hânede mât eylemek ednâ oyunumdur didükde pâdşâh dîde gûyem diyü evvelâ niçe dest-i şatranç kurdurup Siyâhça'yı önlerinde şeh-mât ider ve esnâ-yı lu'bda nevâdir ü medâhik ma'ârif ü letâ'if söylemekle pâdşâhı bî-ihyâr mâ'il idüp hazret-i hünkâr ana niçe şâhâne iltifât ider.

¹⁸⁰ Kimse ayrılanım ekşi demez.

Padişah, sözlerini ispatlamasını istediğinde ise Hayâlî Çelebi, kabiliyetli esnaf ve zanaatkârlardan numuneler getirip padişahın huzuruna çıkarır. Padişah hepsini beğenir ve çokça bahşişler vererek onları lütuf ve kereme doyurur.

Didüğün sözleri isbât eyle diyü buyururlar. Ol dahı her hırfetün kâmillerinün ve her san’atun kâbillerinün ve pîşeverlerinün kârlarından ve üstâd işlerinün yâdgârlarından nümûdâr ve kendünün sıdkı bedîdâr olmagçün nümûneler getürürler. Pâdşâh cümlesin hoş görürler. Kimine ‘ulûfe ve kimine bahşîş ve kimine terakkîler ile bahşâyîş buyurup kîse-i amâlları mâl ile mâl- â-mâl olunca ve ceyb ü dâmânları nukûd-ı ‘uhûdla tolunca her birini lutf u kereme toyururlar.(AŞÇ.T, 1538-1540)

2.14.3. Moğollar

Moğollar, Ortaçağ’da İslam dünyasına verdikleri zararlarla ve istilacı olmaları ile bilinen bir kavimdir. Hoca Sadeddin, tarihinde Timur ile Yıldırım Bayezid arasında gerçekleşen Ankara Savaşı’nı anlatırken, “Cengiz orduları” tabirini kullanarak Moğolları eleştirmektedir. Büyük tarihçi, Cengiz ordularının akınlarının, dünya düzeni için öteden beri zarar ve ziyan olageldiğini, süratli oklarının İslam halkının ciğerlerini her çağda deldiğini söyler. Şimdi de yine Cengiz’in kan dökücü torunlarından biri olan Mahmut Han, padişahı savaş meydanında ele geçirmiş, onu Timur’un huzuruna göndermiştir. (TAC.T1, 276-277)

2.14.4. Tatarlar

Yıldırım Bayezid’in Anadolu fetihlerinden sonra Osmanlı hizmetine giren Tatarlar, metinlerde daha çok askeri yönden ele alınan bir topluluktur. Lütfî Paşa, Asafnâme isimli eserinin dördüncü kısmını oluşturan “Reâyâ Yönetimi Hakkındadır”

bölümünde Tatarların Osmanlı Devleti’ne boyun eğmiş olsalar bile dağ halkı olduğunu ve onlara sefer teklifi yapılmaması gerektiğini vurgulamaktadır:

Evvelâ lâzım olan budur ki reâyâdan eşkinci ve ellici ve akıncı lazımdur. Tatar tâifesi gerçi atebe-i Osmaniyye münkâddur amma tagî tâifedür ve anlara teklif-i sefer olmaz.(LUT.A1)

Gelibolulu Âlî de *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinin “Askerün ve ehl-i seferün usûli beyânundadır” başlıklı bölümünde Tatar askerinin kötü ve sapkınlığa düşmüş bir grup olduğunu, uğradıkları yerleri yağmalayıp zarar vererek yerle bir ettiklerini, taş taş üstüne bırakmayıp yakıp külünü savurdıklarını söylemektedir:

Gıbbe-zâlik bir gürûh-ı bed-ter ve tâyife-i dalâlet-eser dahî Tatar leşkerinün birer kıtası ve şirzime nâmındaki birer fırkasıdur ki işleri ugradıkları yerleri gâret ü hasâret ile ‘zîr ü zeber etmekdür. Ba’dehu taş taş üstüne komayup yakup hâkisterini berbâd eylemekdür. (MEV.N, 302)

2.14.5. Araplar

Arap, Arabistan yarımadasında yaşayan bir kavmi ve aynı zamanda çölde yaşayan Bedevîleri ifade eden bir sözcüktür. Âlî, *Mevâidü’n-Nefâis* adlı eserinin “Askerün ve ehl-i seferün usûli beyânundadır” başlıklı bölümünde tıpkı Tatarlar gibi Araplar ile ilgili de bilgi vermektedir. Ona göre zararı çok ve kötülük yapmaya hazır bir diğer grup da Araplardır. Bunlar kötü yaratılışlı, ziyan ehli ve fesat kimselerdir:

Ve bunlarun mazarratı ziyâde bir gürûh-ı mekruh-ı âmâde dahî vardır ki anlar hayâlân-ı ‘urbân sorbâsıdur. Cesâret-i hasâretde bunlar ile tatar zümresine göre sâir sorbâlar selb-i ni‘met-i şûrbâ aşınun şûrbâsıdur. Hak budur ki bed-nihâdlar ve ehl-i mazarrat ve fesâdlardur. (MEV.N, 302)

Aynı eserin “Tekmile-i ahlâk-ı tavâyif beyânındadır” başlıklı bölümünde ise Arap ve Acemlerin yaratılış itibari ile birbirlerine benzer olduklarını belirtmektedir. Ancak Arap kavminin dalkavukluk ederek tilkilenmeleri ile Acem cinsinin kurt gibi sertlikle vahşilik göstermesi şaşılacak bir şeydir:

Ammâ ‘Arab ve ‘Acem cinsi hilkatinde birbirlerine mütekâribdür. Nihâyet ‘Arab kavminün tabasbus idüp dilkülenmesi ve ‘Acem cinsinün gurgâne huşûnet ile vahşet göstermesi agreb-i garâyibdür. (MEV.N, 343)

Yüzyıla ait mühimme defterlerinde ise Arap eşkıyalarından söz edildiği görülmektedir. 1565 yılında Şam beylerbeyi ve kadısına gönderilen bir hükümde sâbık Kerek Beyi Hasan Bey’i Leccun menzilinde öldürüp mal ve eşyalarını yağmalayan Arap eşkıyasının mutlaka bulunup cezalandırılması ve çalınan mal ve eşyaların adı geçen vârislerine verilmesi istenmiştir.¹⁸¹ Arapların bu tahripkâr tutumuna yabancı yazarların eserlerinde de rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı topraklarında yaşayan Michael Heberer, anıları arasında Arapların İskenderiye’de bir kiliseyi tahrip ettiklerini ancak Türk hükümdarının onlara bu kiliseyi yeniden inşa ettirdiğini şaşırarak anlatmaktadır:

Yunanlıların bana bizzat anlattıklarına göre bir süre önce Araplar galeyana gelerek bu kiliseyi tahrip etmişler. Bunun üzerine Patrik, Konstantinopolis’e kadar gitmiş ve Türk hükümdarına, Arapların bu küstah ve gaddar davranışlarını şikâyet etmiş. Türk hükümdarı da bu suçu işleyen Araplara, kiliseyi eskisinden daha güzel olarak yeniden inşa etmelerini ve bütün masrafları karşılamalarını emretmiş. Nitekim bugün dahi bu yenilenmiş kiliseyi beğeniyle seyrediyoruz. Türk hükümdarlarının bu davranışına ben

¹⁸¹ **5 Nolu Mühimme Defteri (1565-1566)** (973), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:21, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:II, Ankara 1994, s. 20.

gerçekten çok şaşıtm, çünkü Hristiyan dünyasında böyle bir olaya rastlamak mümkün değildir, hele dinî yapılar söz konusu olursa.¹⁸²

2.14.6. Kürtler

Anavatanları Zağros dağı etekleri olarak bilinen Kürtler, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlıya dâhil olmuş bir kavimdir.¹⁸³ Kınalızâde Hasan Çelebi *Selimnâme* yazarı Bitlisli Şükrî'yi anlatırken onun Kürdistan'dan olduğunu belirtmekte ve “Kürtlerin nazmının ne çeşit olduğu akıl sahiplerince malumdur” diyerek üstü kapalı bir eleştiride bulunmaktadır:

ŞÜKRÎ: Kürdistândandır. Merhûm Sultân Selîmün fütûhâtını nazm itmişdür. Nazm-ı ekrâd ne makûle idügi ma'lûm u mefhûm-ı ashâb-ı 'akl u reşâddur. Bu beyt anundur.

Beyt : Aglamakdan gözlerüm yaşını pür-hûn eyledün
Birini 'ayn-ı Aras birini Ceyhûn eyledün (KHÇ.T, 473)

Kınalızâde Âlî Çelebi de Kürtlerin kahramanlık ve binicilikte mahir olduklarını ancak hırsızlık ve yol kesicilik ile de bilindiklerini ifade etmektedir. Âlî Çelebi, İbn Nübâte'nin *Sûku'r-Rakîk* isimli eserinden alıntı yaparak Kürtlerin kuvvetli, cesur ve kaba olduklarını, fakirlik şiddetine sabır gösterebildiklerini, vefasız, gaddar ve kötü olduklarını, Kürtlere dayanılması zor işlerden başka bir görev verilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır:

Kürd bir tâyifedir ma'lûm, şecâ'at ü fûrûsiyyetle mevsûm, ammâ lusûsiyyet ve kat'-ı tarîk ekserine lâzım u refiktir. Sûku'r-Rakîk sâhibi eydür ki “Ekrâd'da huşûnet ü

¹⁸² Micheal Heberer, *Osmanlı'da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer'in Anıları 1585-1588*, (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, s. 96.

¹⁸³ Mehmet Akbaş, “Kürtler”, *TDVİA*, C. Ek-2, s. 115.

kuvvet ü şecâ'at ve şiddet-i fakr ve huşûnet-i işe sabr ve killet-i vefâ ve hubs ü gadr mukarrerdir. Ve Ekrâd'ın gulâmı a'mâl-i şâkka vü imtihândan gayrıya sâlih olmaz.” (AHL.A, 393)

Kürtler ve Türklerin hükümete layık olmadığını düşünen Gelibolulu Âlî de kahramanlık ve cesaretlerini takdir etmekle birlikte Kürtlerin Zaloğlu Rüstem gibi kahraman tabiatlı olsalar bile yine de hükümete geçmemeleri gerektiğini, hakkı bâtıldan ayıramayacaklarını ve onlardan asker hazırlığı yapmak dışında bir şey beklemenin faydasız olacağını vurgulamaktadır:

Fi'l-vâkı' bir Kürd-i ben-nijâd tualım ki, şecâ'atle Tehemeten-nihâd ve Rüstem-i Zâl gibi bünyâd-ı şehâmete her biri bir müstahkem 'imâd ola. Yine de seccâde-i hükümete geçmesi ve husemâ mürâce'atında hakkı bâtıldan seçmesi muhâldür. Anun gibilerin yarâğ ü yât ve silâh ü ât idineceklerin kudreti bir sa'âdet-i ber-kemâldür. Ziyâdesi fâsid hayâl ve a'mâl-ı fâsık gibi neticesi hılâf-ı ihtimâldür. (NUS.S, 340)

Osmanlı topraklarına gelen yabancı seyyahlardan Hans Breüning de Türk askerlerini anlattığı bölümde akıncıları Kürtlere benzetmiş, Kürtleri de vahşi bir halk olarak tanımlamıştır:

Akıncılar, Doğu ülkelerinde yaşayan Curts veya Curaletti'lere [Kürtlere] benzer. Ermenistan dağlarında yaşayan bu vahşi halkın insanları uygarlıktan yoksun, her türlü kötülüğe müsait, sefil bir topluluktur.¹⁸⁴

2.14.7. Türkler

¹⁸⁴ Hans Jacob Breüning, *Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)*, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 163.

Türk kelimesi klasik edebiyatta bir millet veya bölge adı olarak ya da sevgiliyi tanımlamada mazmun/edebî sanat olarak farklı tarzlarda kullanılmıştır.¹⁸⁵ Fatih Köksal, kelimenin bir millet veya bölge adı olarak kullanımını üç alt kategoriye ayırmış, bunlardan birini de “olumsuz/çirkin sıfatlarla anılması” olarak tasnif etmiştir. Metinlerde genellikle olumsuz anlamda kullanılan Türk kelimesi ile ilgili kullanılan sıfatlardan bazıları ise bî-idrâk, ahmak, merkeb-etvâr, ebter’dır.¹⁸⁶ Kelimenin XVI. yüzyıl mensur metinlerinde de göçebe kır insanını, kaba köylüyü ifade edecek şekilde olumsuz anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

Kınalızâde Âlî Efendi Türklerin yiğitlik, cesaret ve güzellikleriyle meşhur olduklarını ancak zulüm, taş kalplilik ve haksızlıklarıyla bilindiklerini vurgulamaktadır. Eserinde farklı kaynaklardan örnekler veren Âlî Çelebi, Türklerle ilgili *Tahkîk-i Şirâ’r-Rakîk* kitabından alıntılar yapar. Buna göre Farslarla benzer mizaca sahip olan Türkler, kuvvet ve sabra tahammülde onlardan ileridedirler. Güzelleri çok güzel çirkinleri ise çok çirkin olan Türkler’in at eti yemekten ciğerleri kabalaşmıştır. Türkler, hikmet ve riyazetten âciz, latiflik ve sanat konusunda ise eksiktirler. Kadınlarında zerafet ve ahlak güzelliği bulunmaz ancak her biri neslin devamlılığı için bir hazine gibidir. Türk tayfasının tenceresi midesidir, ne yemekleri olursa olsun orada pişirirler:

Şecâ’at ü cevdet ve cür’et ve hüsn-i şekl ile meşhûr, ammâ gadr ü kasâvet-i kalb ve nâ-hak-şinâslıkla mezkûrlardır. *Tahkîk-i Şirâ’r-Rakîk* kitâbında eydür: Türk ehl-i Fârs’a istikâmet-i emzicede müsâvî, kuvvet-i ecsâm ve sabr-ı şiddet etmekte gâliblerdir. Bedenleri hüsn ü beyâz ve nermliği câmi’ ve çehreleri yumruluga mâyl ve

¹⁸⁵ M. Fatih Köksal, “Divan Şiirinde Türk”, **Yâ Kebîkeç (Mecmualar Arasında)**, Kesit Yay., İstanbul 2016, s. 47.

¹⁸⁶ Köksal, **a.e.**, s. 50-54.

çeşmeleri teng ü melîh ve kâmetleri miyânedir. Hûbları hûblukta âyet; ziştleri ziştlikte gâyetir. Hulklarında gadr u bî-vefâlık ve kasâvet ü killet-i rahmet zâhirdir. At eti yemekten cigarleri galîz olmuştur. Hikmet ü riyâzetten âcizler ve letâyif ü sanâyi'de kâsırlardır, ammâ ceng ü harbde sâbirlerdir. Hatunlarında zarâfet ve letâfet-i ahlâk olmaz, ammâ her biri kenz-i evlâd ve ma'din-i nesldir. Ve Türk tâyifesinin kıdrı, ya'nî tenceresi hemân mi'desidir, ne ta'âmları olsa anda tebh eylerler. (AHL.A, 391)

2.14.8. Arnavutlar

Arnavutluk halkından olan ve bu soydan gelen kimseleri ifade etmek için kullanılan Arnavut sözcüğü metinlerde daha çok bu halkın inat ve kibir yönleri ile zikredilmektedir. Kınalızâde Âlî Efendi'ye göre kendilerinin Arap neslinden olduklarını düşünen Arnavutlar, güzellikleri, akılları, sanat kabiliyetleri ve zekaları ile bilinmekle birlikte kibirli, inatçı, kargaşa çıkaran ve fesat kimselerdir:

Hüsn-i şekl ve selâmet-i akl ve kâbiliyyet-i sanâyi' ve idrâk-i dekâyıkla muttasıflar, velâkin kibr ü inâd ve tугyân u fesâddan hâlî degillerdir. Ve kendiler zu'm ederler ki asl-ı cinsleri Arab ola. (AHL.A, 394)

2.14.9. Ruslar

Rusya halkından gelen kimseleri tarif etmek için kullanılan Rus sözcüğü ile ilgili metinlerde olumlu ve olumsuz eleştiriler yer almaktadır. Âlî Çelebi'ye göre beyaz tenli, güzel, sanat ve incelikte kabiliyetli olan Rusların az ibadet ettikleri bilinmektedir. Fazla iyi olmayan bu millet, efendilerini bırakıp kaçmaları ve dinden dönmeleri ile meşhurdur. Âlî Çelebi, Rusların daha önce korkaklıkla meşhur olduğunu, bir Tatar'ın nice Rus'u esir aldığını ancak şimdi durumun değiştiğini ve Tatar vilayetinin büyük kısmını lanet Rusların eline geçtiğini vurgulamaktadır:

Rus tâyifesi hüsn-i şekl ve beyâz levn ve kâbiliyyet-i sanâyi' ü letâfet, hizmet ü itâ'at-ı seyyid ve killet-i ibâdetle mevsûflardır, ammâ killet-i salâh ve kesret-i ibâk u irtidâd

ile ma'rûflardır. Kadîmde cebânlık ile meşhûr idi. Hattâ bir Tatar, niçe Rus'u esîr eder derler idi. Ammâ şimdi kazıyye aks oldu. Ve Tatar vilâyetinin ekserini Rus-ı la'în ahz eyledi. (AHL.A, 394-395)

2.14.10. Zengîler

Zengî, Zeng diyarından olan siyâhîleri, zencileri ifade etmek için kullanılan bir sözcüktür. Kınalızâde Âlî Çelebi, zengîlerin akıl ve edepte kıt olduklarını, oyun ve eğlenceye düşkün olduklarını söyleyerek onların içerisinde aklı başında ve iyi huylu biri çıkmasının şaşılacak bir şey olduğunu, eğlenceye düşkünlüklerinin kıt akıllı olmalarından kaynaklandığını düşünmektedir. Bazı sıcak beldelerde ağır hizmetler yaptırmak dışında Zengîlerden başka bir şey beklenmemelidir:

Kalîlû'l-akl ve'l-edeb kesîru'l-lehv ve't-tarab ve anlardan akl-ı selîm ve hulk-ı hasen a'ceb-i acebdir. Kesret-i tarablarına sebep killet-i akllarıdır. Ba'z-ı bilâd-ı hârrede ağır hizmetlerden gayrı nesneye sâlih degillerdir. (AHL.A, 397)

2.14.11. Çerkesler

Kafkasya'da yaşayan bir halkı oluşturan Çerkesler, Âlî Çelebi'ye göre güzellikleri, sağlıklı bedenleri, vakar sahibi, dindar ve güvenilir olmaları ile ön plandadırlar. Ancak Çerkesler aynı zamanda bön, ahmak, tedbirsiz ve kibirli kimselerdir:

Çerkes ekseri hüsn-i şekl ve sıhhat-i beden ve vakâr u haşmet ve diyânet ü emânetle mevsûflardır, ammâ sâdelik ve belâhat ve noksân-ı tedbîr ve ucb u nahvetten hâlî degillerdir. (AHL.A, 395)

2.14.12. Gürcüler

Gürcistan halkından gelen kimseleri oluşturan Gürcüler, Kınalızâde Âlî'ye göre akıllı, kabiliyetli, çalışmayı seven ve dirayetli kimselerdir. Ancak Âlî Çelebi onların aynı zamanda bayağı ve adilikten de uzak olmadıklarını ifade etmiştir:

Gürcü tâyifesi akl u kifâyet ve sa'y ü dirâyetten hâlî degillerdir. Gulâm u câriyesi itâ'at u inkıyâd üzere olur, velâkin nev'-i tekazzür ve denâ'et-i şândan dūr degillerdir. (AHL.A, 395)

2.14.13. Hintliler

Hindistan'ta yaşayan ve Asyalı, siyah tenli bir halk olan Hintliler, klasik Türk edebiyatında başta sevgilinin beni olmak üzere siyahlıkla ilgili pek çok teşbihe konu edilmiştir. Kınalızâde Âlî Efendi, Hintlilerle ilgili İbn Nübâte'nin *Sûku'-r-Rakîk* isimli eserine atıfta bulunarak onların fiziki özellikleri, akıllı ve sözlerine sadık olmaları gibi olumlu özelliklerini sıraladıktan sonra öldürmekten çekinmediklerini ve büyük suçlar işlediklerini vurgulamaktadır. Hintlilerin iyileri çok iyi kötülerini ise çok kötüdür. Nezle hastalığına çok fazla yakalanan Hintlilerden harem ağası yapılanlar çoktur ancak bunlar da kötü ahlakları ve fesatlıkları ile bilinmektedirler:

Sûku'-r-Rakîk sâhibi eydür: “Ehl-i Hind'in kadleri mevzûn ve renkleri esmer ve tîb-nûkhet ve hüsn-i nu'ûmet-i beden ve akl u sedâddan ve hikmet u sinâ'at ve vefâ vü ahd ü meveddetten behremendlerdir. Ammâ katlden mübâlât etmeyip cerâyim-i azâyime ikdâm ederler. Sâlihleri iyi sâlih ve tâlihleri gâyet tâlih olur. Emrâz-ı nezleviyye anlara çok ârız olur.” (...) Bu zemânda Hind'den tavâşîler isti'mâl ederler. Velâkin sû-i hulk ve kesret-i fesâdları sebebi ile mezmûmdur. (AHL.A, 397)

2.14.14. Habeşliler

Bugünkü adıyla Etiyopya olan Habeşistan halkı Âlî Çelebi'ye göre Zengîler'den daha iyi ve daha yumuşak huyludur. Bununla birlikte Habeşlilerin bedenleri zayıf ve küçüktür, ömürleri ise kısadır:

Habeş tâyifesi anlardan aslahtır. Hulkları mülâyimdir velâkin cisimleri za'îf ü hakir ve ömrleri kalîl ü kasîr olur. (AHL.A, 397)

2.15. Yol Kesiciler

İnceleme alanımıza giren metinler içerisinde “rehzen” olarak bilinen ve yol kesici, eşkıya, haydut olarak tanımlanan kişiler toplumsal bir tehdit unsuru olan karşımıza çıkmakta, kimi zaman denizlerde kimi zaman ise karalarda ortaya çıkarak halkın can ve mal güvenliğini tehlikeye attıkları anlaşılmaktadır. XVI. yüzyıl mühimme defterlerinde bu kimselerle ilgili pek çok kayıt mevcuttur. Örneğin 1565 yılında Bursa beyine gönderilen bir hükümde, bazı kişilerin yol kesip yolcuları öldürdükleri ve mallarını yağmaladıkları bildirildiğinden, söz konusu suçları işleyenlerin yakalanıp teftiş olunmaları ve şer'-i şerife göre suçu sâbit olanların, üzerlerine sâbit olan haklar alınıp sahiplerine verildikten sonra küreğe konulmak üzere sicil sûretleri ile Südde-i saâdet'e gönderilmeleri hususu zikredilmiştir.¹⁸⁷ Aynı defterde yine Bursa beyine Bursa ve İnegöl'den Bozöyük'e kadar olan bölgedeki hırsız ve harâmilerin toprak kadıları tarafından teftiş edilmesi emredilmiştir.¹⁸⁸ XVI. yüzyıl şeyhülislamı Ebussuûd Efendi'nin fetvaları içerisinde de “kat'-i tarîka mübâşeret

¹⁸⁷ **5 Nolu Mühimme Defteri (1565-1566)** (973), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:21, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:II, Ankara 1994, s. 10.

¹⁸⁸ a.e., 26.

eden” gece vakti insanları yaralayıp mallarını alan yol kesicilerin ellerinin ve ayaklarının kesilmesi hükmolunmuştur:

Mes’ele: Bir mağarada bir nice zimmî kat’-i tarîka mübâşeret edip gece ile bir nice Müslümanlar basıp cümlesin mecruh edip nisâbdan ziyâde malların alıp mezbûrlara şer’an ne lâzım olur?

El-cevâb: Elleri ayakları kesmek lazımdır.¹⁸⁹

Bu yüzyılda yol kesici eşkıyaların varlığına yerli metinlerde olduğu gibi yabancı metinlerde de dikkat çekildiği, bu kimselerin yabancılar için bir korku unsuru hâline geldiği anlaşılmaktadır. 1579 yılında İstanbul’a gelen Hans Jacob Breüning, seyahatnamesinde Türkiye’de yolculuğa çıkan herkesin soygun ihtimaline karşılık paralarını elbiselerinin içine diktğini not düşmüştür.¹⁹⁰

Gelibolulu Âlî, hırsızlığa ve haramiliğe yeltenen yol kesicilerin “berrî” ve “bahrî”si olmak üzere iki türünün olduğunu, bunların böcek sürüleri gibi yazları sıcak havalarda ortaya çıktığını söylemektedir. Bunlar, karada yolsuzluk edip yola inen, atlı ve yayalardan oluşan, soyu sopu kesen, erzak ve malları yağmalamaya hazır bir güruhtur. Denizde leventlik edenler de İslam ehliyiz diye namaz kılıp ehl-i sünnetiz ve cemaatiz diye imama uyup kargaşa ve isyan çıkarmaktadırlar:

Kat’-ı tarîk iden reh-zenânların ve hırsızlığa ve haramiliğe dahî yeltenen merd-eftenlerin berrîsi ve bahrîsi vardır. Haşerât-ı hâk-i diyâr gibi ekseriyyâ eyyâm-ı sayf

¹⁸⁹ M. Ertuğrul Düzdağ, **Şeyhülislam Ebussuûd Efendi’nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı**, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 241.

¹⁹⁰ Hans Jacob Breüning, **Breüning Seyahatnamesi (Doğu Ülkelerine Yolculuk; İstanbul 1579)**, (Çev. Selma Türkis Noyan), Kitap Yay., İstanbul 2020, s. 27.

u germâda zuhur itmeleri âşikârdur. Pes kuruda yolsuzlug idüp yola inenlerün süvâr ve piyâdeleri ya'nî ki kat'-ı ensâb u ensâl ve nehb ü erzâk u emvâl fesâdâtına âmâdeleri deryâ yüzinde gemilere binüp leventlik idenler ehl-i islâmuz diyü namâzını kılup hattâ ehl-i sünnet ve cemâ'atız diyü imâma dahî uyup 'isyân-ı tугyân suretini gösterenler haylî kesretle bedîdârdur. (MEV.N, 286)

2.15.1. Karada Yol Kesenler

Hoca Sadeddin, Sultan Murad döneminde, Ergene köprüsünün inşasını anlatırken köprü'nün bulunduğu yerin vaktiyle çengelistan olduğunu ve çoğu ormanlık yerinin haramilere sığınak olduğunu söyler. Bu ormanlıkta gizlenen yol kesiciler her an gelen giden nice günahsız öldürürlermiş. Onların zulüm kılıcıyla parçalanmamış zulme uğramamış bir biçarenin olmadığı bir gün yokmuş. Bu sebeple padişah, zulüm yolundan keder dikenini kaldırarak oraya 174 yüksek kemer üzerine uzatılmış eşsiz bir köprü inşa eder. (TAC.T2, 165) O korkunç yer bir korku mahalli olmaktan çıkar ve eşsizliğiyle öteki köprüleri itibardan düşürür.

Şeyhî'nin *Hâr-nâme* isimli meşhur eserini yazma sebebi de yol kesici haramilerdir. Şairliğinin yanı sıra iyi bir hekim olduğu bilinen Şeyhî, Yıldırım Bayezid'in oğlu Çelebi Mehmed'in hastalığını tedavi etmiş, bunun karşılığında kendisine Dokuzlu ya da Dokuzlar isimli köy tımar olarak verilmiştir. Haramiler, adı geçen köye giderken Şeyhî'nin yolunu kesmiş ve üstünden bütün eşyasını almışlardır. Şeyhî, "canı acıyan eşek atı geçer" sözündeki gibi can havliyle padişaha iletmek üzere bu durumu anlatan ve yağmacıları şikayet eden *Hârnâme* isimli eserini kaleme almıştır.

ŞEYHÎ: Cümle-i hazâkat u mahâretinden hikâyet olunur ki Âl-i 'Osmândan Sultân Mehmed bin Yıldırım Hân bir maraz-ı hâ'ile mübtelâ olup cümle-i etibbâ 'ilâc u devâsında 'âciz ü kâsır ve makarr u makâm-ı e'âzım u ekâbir olan der-i devletinde hâzır bulunan hükemâ hâ'im ü hâ'ir olup mezbûra mürâca'at olındukda teşhîs-i maraz idüp

‘ilâcî bir ferah-ı müfretdür diyü kelâm-ı şâfi ve hitâb-ı vâfi ile cevâb virür. Meger ol esnâda pâdşâh-ı sipihr-ihtişâmun maksûd u merâmı dil-rübâlar gönli gibi sengîn bir kal’a-i metîn ü hasînün haber-i fethi imiş. Ol haber-i meserret-eser sem’-i Sultâna irişecek maraz-ı mezbûr mündefî’ ve ‘arak-ı elem bi’l-küllîye münkati’ olur. Pâdşâh dahı câ’ize Tokuzlu nâm bir karyeyi virüp mezbûr dahı karye-i mezkûrenün zabtına giderken eski zâbitları yolın basup emvâl ü esbâbın gâret itdükde

Mısrâ’ : Acıyan har meseldür atı geçer

mazmûnı üzre mezbûrlarun bu kâr-ı kabâhat-âsarı cân-ı şîrînine kâr idüp ol Hüsrev-i zemâne bu bahâne ile hâlini hikâyet için Har-nâme risâlesin nazm idüp ol gâretgerlerden şikâyet itmişdür.(KHÇ.T, 482)

Âşık Çelebi de Şeyhî ile ilgili bu hadiseyi anlatırken onun haramiler karşısında çaresiz, zayıf, hasta, yaralı bir şekilde düşe kalka padişahın eşğine vardığını vurgular:

ŞEYHÎ: Şeyhî’nün hazâkatin görürler, bahşîşler ü ‘atâlar idüp Tokuzlar nâm bir karyeyi tîmâr virürler. Merhûm Tokuzlar’a giderken eski sâhibleri bu hâle deh düşerler, yolın urup esbâbın gâret idüp yoldaşlarınun onı onda bunu bunda katl itmek için başına üşerler. Şeyhî bî- çâre vü zahm-hurde vü nîm-mürde haste vü nâ-tüvân, üftân u hîzân pâdşâh işigine gelüp Hâr-nâme risâlesin nazm idüp hâlin içinde derc eyler. Hâr-nâme hikâyesinde hasmlarına eşek ayagı geçüp haylî hüner harc eyler. Hasımını te’dîb iderler Şeyhî’nün kesrin cebr idüp yine esbâb u emvâlin tertîb iderler.(AŞÇ.T, 1454)

Selikî ise canını kurtarabilen Şeyhî kadar şanslı olamamış, Mankub kazasında kadılık vazifesinden dönerken ailesi ve çocukları ile birlikte haramilerin saldırısına uğramış ve şehit olmuştur:

SELÎKÎ: ‘Âkıbet hezâr mihnet ü kürbetle kâdî-i Mankub oldukda menkûb olup kazâ-yı mezbûrdan kazâ-yı vatar idüp gelürken ehl ü ‘ıyâl ve hadem ü etfâl ve cümle mâl ü menâli ile nâ-peydâ vü nâ-bedîd olup harâmîler elinde şehîd olmuş idi.(KHÇ.T, 445)

Haramîlerden canını kurtaramayan bir diğer şair ise Keşan kadılığı yapmış olan İznikli Nikâbî’dir. Nikâbî, katil haramilerin tuzağına düşmüş, onların kan dökücü oklarıyla gözünden yaralanmış ve can vermiştir:

NİKÂBÎ : İznikî idi. Kurbî-i merhûm ki tertîb iktizâsı ile mezkûr olsa gerekdür, anun hem karîni hem refikî idi. Kendüye 'alevîlîgla 'uluvv-ı himmeti var idi. Ol sebebden halk içinde siyâdet ile töhmeti var idi. Kâzî-'asker Muhyî'd-dîn Çelebi el- Fenârîden mülâzım olup kâzî-ı Keşan olur. Az zemânda merdüm-küşân harâmîlere râst gelüp hudûd-ı sene seb'a ve erba'în ve tis'ami'ede anların kayd u bendlerinde keşân-ber-keşân olur, sâkî-i tîg-i hûn-feşânlarından cur'a-keşân olur. Gözine geldüğü gibi şevkinden cân-feşân olur.(AŞÇ.T, 889)

XVI. yüzyıl şairlerinden, kimyager olduğu için odasında ateşten çıkan duman üzerine mahlas alan Duhânî, Sultan Selim zamanında silahdarlar katipliği görevi yapmıştır. Diyarbakır fethedildiğinde Bıyıklı Mehmet Paşa beylerbeyi olmuş, Duhânî ise defterdarlık görevine atanmıştır. Duhânî, paşadan iki bin akçelik tımar yerine iki yüz bin akçelik Hasankeyf sancağını istemiş, ancak paşa kabul etmeyince divanı terk etmiştir. İstanbul'a doğru yola koyulan Duhânî, Mardin civarında yüz kadar harami kılıklı kişi tarafından yolu kesilerek öldürülmüştür. Âşık Çelebi, bunu yaptıranın Duhânî'nin İstanbul'a gidip padişaha bir şeyler anlatmasından korkan Bıyıklı Mehmet Paşa olduğunu, haramîlerin onun adamları olduğu söylentisini de dile getirmektedir:

DUHÂNÎ: Nâmı Ahmed'dür. Kulogullarındandır. Kîmyâgerlik töhmetiyle müttehem olduğu ecilden Efşâncı-ı merhûm ve Kara Bâlî-zâde odasına varup dūd-ı âteş gördükçe senün mahlasun Duhânî olsun demişler. Sultân Mehemmed evâhirinde diyâr-ı 'Aceme varup tahsîl-i 'ilm idüp Sultân Bâyezîd evâ'ilinde geldükde babası silâhdâr olduğu takrîb ile yigirmi akça ile silâhdâr idüp Sultân Selîm-i merhûm silâhdârlar kâtibi idüp Diyârbekr'i feth itdükde beglerbegiligi kapusun kapayu Bıyıklı Mehemmed Paşa'ya virüp Duhânî'yi defterdâr eylemişler iki bin akçalık tîmâr erine iki yüz bin akça ile Hısn-ı Keyfâ sancagın vir diyüp Duhânî muhtâc-ı 'arzdur didükde herze söyleme yaz diyüp ol dahı herzeyi söyleyen söyledi diyüp dîvândan kalkup ol gün İstanbul'a müteveccih oldukda Mardin kurbında ardından yüz nefer harâmî şeklinde kimesneler gelüp kırk âdemi ile kendüyi katl eylemişlerdür. Bıyıklı Mehemmed Paşa Deli Bahâ'ü'd-dîn nâm kimesneyi gönderüp öldürtdi, İstanbul'a gelüp pâdşâha ba'z-ı ahvâl keşf ide diyü havf itdi dirler.

Heşt-bihişt Tebrîz kapusunun sol cânibinde bu matla' yazılup yek Rûmî güfte ammâ dürr-i suhan be-elmâs-ı lisân-ı süfte diyü ta'rîf olunmuşdur. Matla':

Ferhâd-ı Kûh-ken ki be-'ışk iştiâr dâşt

Kâreş temâm nâ-şude reft ü be-mâ güzâşt¹⁹¹ (AŞÇ.T, 512)

Sultan Selim'in Gavrî ve Şâh İsmail ile savaşını anlatan şiiri bulunan ve şairlik yönü ile Âşık Çelebi tarafından övülen Derûnî, müsvedde şiirleri başkaları tarafından çalınan ve sahiplenilen bir kimsedir. Tezkire yazarı, Rumeli'nde Derûnî'nin yanına gittiği kadı Hâşimî'nin de onun şiirlerine göz diktiğini söyler. O da ölünce, ikisinin şiirleri de ortada kalmış, hırsız ve haramiden rast gelen almıştır. Âşık Çelebi, müsvedde şiirleri çalan kimseleri de haramiye benzetmiştir:

DERÛNÎ: Hâşimî ki mezkûr olsa gerekdür, Rûmî'nde anun kadılığına varup hudûd-ı hamsîn ve tisâmiede anda vefât eyledi. Fakrdan hâli zülf-i dil-ber gibi müşevveş idi ve kemân-ı fâka ile kârı her zemân keş-â-keş idi. Kûzesi gönli gibi niçe yirde şikest ve keşî pâ-tâve gibi niçe yirden rişte ile pâ-y-best idi. Harkı iltiyâma kâbil olmayup penbe-dûzları ayagı barmagıyla gösterürdi, akça pulı Balıkbâzârı'nda görürdi. Eşârı muhkem ü puhte ve çâşnidâr ve yek-dest ü hemvârdur. Sultân Selîm-i merhûmun feth-i 'Arab u 'Acem âhengin ve Gavrî ve Şâh İsmâ'il ile olan cengin bahr-i remel üzre nazm eyledi. Hakkâ ki eş'ârı nagz ve güftârı pür-magzdur ve haylî gazeliyyât u kasâ'idi dahı var idi, bunun müsveddelerine kâzî-i merhûm dahı tama' idüp tagallüb tarîki ile temellük eylemek kasd eyledi. Eglenmeyüp ol dahı fevt olup ikisinün müsevvedâtı bile uğrıdan harâmîye râst gelüp alan aldı.

Allah Allah ki telef kerd ü ki endûhte bûd¹⁹² (AŞÇ.T, 514)

2.15.2. Denizde Yol Kesenler

¹⁹¹ Aşk ile şöret bulan dağ delici (kazıcı) Ferhad, işi bitmeden gitti ve (işini) bize bıraktı.

¹⁹² Allah Allah, kim biriktirdi, kim telef etti?

Osmanlı donanmasında önemli yeri olan levend, başlangıçta asker, harbe kâdir insan, bilâhara yiğit, ve gözünü budaktan sakınmayan adam manasına alınmış, ihtimal gözünü budaktan sakınmayan adamın serazad ve biraz da serseriyâne hayatı dolayısıyla mezkûr kelime denizcilikte korsana ve korsan reisleriyle birlikte faaliyette bulunan gözü pek, yiğit ve güçlü kuvvetli denizcileri, karada da çift bozan, yurdunu terkedip serseriyane dolaşan, bu yüzden geçimini bedeni gücü ve gözünün pekliği yoluyla temin eden kimseleri ifadede alem olmuştur.¹⁹³ Levent, klasik Türk edebiyatı metinlerinde de geniş bir kullanım alanı olan, gönül, gözyaşı, güneş, rüzgar, mum gibi pek çok benzetmeye konu edilen bir sözcüktür.¹⁹⁴ Leventler, tıpkı karadaki eşkıyalar gibi denizde halkın can ve mal güvenliğini tehlikeye atmaları, onlara zarar vermeleri yönleriyle eleştirilmişlerdir.

Hoca Sadeddin'in verdiği bilgilere göre II. Bayezid devrinde donanma leventlerinden yiğitliğiyle ün yapmış, Moton seferinde şehit olan Kara Hasan isimli bir denizci vardır. Kara Hasan'ın ölümünden sonra kardeşi Kara Durmuş, korsanlık yoluna düşmüş, denizde haramilik edip yanına topladığı kimselerle saldırganlık yolunu tutmuştur. Bu davranışları öğrenilince üzerine on parça kadirga donatılıp beş yüz yeniçeri gönderilmiştir. Bu askerlerin görevi Hoca Sadeddin'in tabiriyle, "o deniz uğrusunu avlamak"tır. Kara Durmuş'un evini basan askerler onun tüm eşyalarına el koyarlar. Kara Durmuş, birkaç yıl serseri şekilde dağ bayır dolaştıktan sonra 909

¹⁹³ Mustafa Cezar, **Osmanlı Tarihinde Levendler**, Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1965, s. 17.

¹⁹⁴ Kelimenin klasik Türk şiirindeki kullanım alanı için bkz: Hanife Koncu, "Bir Kelimenin İzinde: Klasik Türk Şiirinde "Levend" Üzerine Bazı Düşünceler", **Turkish Studies**, 5/3, 2010, s. 421-446.

yılında (1504) Çaşnigir Sinan Bey tarafından ele geçirilerek padişaha gönderilir. Padişah, ibret olsun diye onu şişe geçirir. Bu tedbirden sonra bir iki yıl denizde korsanlara rast gelinmez. Ancak daha sonra vezirlerin ihmali nedeniyle 912 yılında deniz haramileri yeniden ortaya çıkmaya, deniz yüzeyini kaynatmaya, kıyılardaki köy ve kasabalara saldırarak çirkin davranışlarda bulunmaya devam ederler. (TAC.T3, 348)

XVI. yüzyıl şairlerinden Tatavlı Mahremî, Selanik'ten İstanbul'a deniz yoluyla gelirken saldırıya uğramış, Hasan Çelebi'nin tabiriyle zâlim bir işe yaramaz kâfirin gemisi, Mahremî ve ailesini avlayarak esir etmiş, zincire bağlamıştır. Bu şekilde günler ve aylar geçtikten sonra kendisi ve evladı için belirlenen miktarı kazanmak için İstanbul'a gelen Mahremî, aynı ekmeği paylaştığı dostlarından yardım istemiştir. Yeterli miktara ulaşıldığında ailesini kurtarmaya dönmeye niyetlenen Mahremî'nin bu kez de varlık denizine dalga vurmuş ve talihsiz şair ailesini kurtaramadan hayatını kaybetmiştir. Mahremî'nin ardından arkadaşı Haydar Reis ailesini kurtarmış, sağlam bir dost olduğunu kanıtlamıştır:

MAHREMÎ: Galatadandur. Hidmet-i erbâb-ı müdârese itdükden sonra semt-i kitâbet ü niyâbet ile mümârese itmiş idi. Binâ'en-'aleyh ekseriyyâ Galatada nâ'ib ü kâtib olup hidmet-i mezbûre ile kanâ'at idüp anı e'azz-ı metâlib ve a'zam-ı me'ârib bilmiş idi. Niçe müddet dahı Selanikde bu hâletle rûzgâr geçürüp deryâdan İstanbula gelürken 'ikâbvâr bir kâfir-i nâ-bekârun gemisi mezbûrları şikâr idüp derdmend-i ehl ü 'ıyâl ve mâl u menâli ile bi-esrihim esir olup niçe zemân cânı gibi beste-i aglâl u zencîr olmuş idi. Bu hâlde niçe mâh u sâl geçdükde kendüyi ve evlâdını bahâya kesdürüp tahsîl için kefil ile İstanbula gelüp ekâbir ü a'yân ve eşrâf u erkân-ı Dîvân ve mukaddemâ kendüyle sebkât-ı hakk-ı nân iden yârân u ihvân gâhî gûşe-i gülistânda gül gibi mezbûr ile handân ve gâhî külbe-i ahzân-ı cihânda şem'vâr kendüyle sûzân u giryân olan sıddîkî hâlisü'l-cinânından deryûze-i in'âm u ihsân itmiş idi. Kifâyet mikdârı dirhem ü dînârı cem' idüp gitmek esnâsında deryâ-

yı vüçüddâ volta urup rûzgâr gözedürken sarsar-ı fenâ keştî-i hayâtını semt-i muhâlîfe düşürüp bi'l-âhire emvâc-ı belâ başından aşup hezâr mihnet ü âşûbla giriftâr-ı girdâb-ı 'anâ ve garkâb-ı 'ummân-ı fenâ oldukda hemdem ü celîsinden Haydar Re'îs mezbûrun evlâd u 'iyâlini tayr-ı maksûsü'l-bâl gibi kafes-i bend ü aglâldan âzâd itmekle derdmendün rûh-ı revânın şâd idüp aralarında kavî bünyâd olan kasr-ı fütüvvet ü sadâkatı dest-i lutf u mürüvveti ile âbâd itmiş idi.(KHÇ.T, 745-746)

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinin bir bölümünde “Reh-zenân levend-i deryâ der garb u şark ve limanha-i keştî-gân beyânındadır” başlığı altında leventleri anlatmıştır. Deniz leventleri, genellikle Kaz Dağları'ndaki Türkler arasından ortaya çıkan, Trablusgarp, Tunus ve Cezayirgarp semtlerinin yağmacı gemicileridir. Bunlar, ok atmak için çalışıp mahir olduktan sonra kendilerini meşhur ederler. Önce beş on kişi birleşip kafirlerin haraç güzergahından sandalların birini basıp ele geçirir ve adalar arasına giderler. Yani yağmalama işine ilk etapta sandal ile başlarlar. Bir müddet sonra o sandal yetmemeye başlar, taşıdıkları günah yükü ağırlaşır ve küçük bir gemiye niyetlenirler:

Deryâ yüzünün levendleri Trablus Garb ve Tunus ve Cezâyir Garb semtinün mellâhîn-i gâret-pesendeleri ki ekseriyyâ Kaz Dağı etrâkinden zuhur iderler. Tîr-endâzlığa gûşîşler idüp mahâret tahsîlinden sonra kendüleri meşhur iderler. Evvelâ beş on kişi ittîfak ider. Küffârın harâc güzârın taht-ı temellükündeki sandalların biricigini basup içine koyulup adalar arasına gider ya'nî ki gâret-i emvâl ve kat'-ı ensâl ve tahsil-i ricâl ve tekmi'l âlât-ı ceng ü cidâl mühimmatına ol sandalla iptidâ iderler. (...) Pes giderek ol sandal kendüleri götürmez olur. Ya'nî tahammül ettikleri günâh yükleri bâr-ı girân idüğü ta'ayyün bulur. Bu kerre bir firkatcige himmet iderler. (MEV.N, 288)

Âlî, leventlerin aradaki zenginleşme sürecini anlattıktan sonra bu mertebeye geldiklerinde artık kafirlerden haraç almaya tenezzül etmediklerini, adalardan bir adım dışarı gitmediklerini, hatta geçmişte işledikleri günahlarına tövbeler ettiklerini söylemektedir. Leventler, bu hâlde namazlarını bir vakit bile aksatmayıp salih kimse

olma yolunda giderler. Gerek Barbaros Hayrettin Paşa, gerek Salih Paşa, Yahya Paşa, Turgutça hep bu yoldan ortaya çıkmışlardır. Rum sahilindeki köy ve kasabalarda zuhur edip önce yol kesicilik ile başlamış, sonra gemi ve en sonunda kalyata adı verilen yük gemilerine sahip olarak reislik adı altında mertleri devirerek yükselmişlerdir:

(....) Pes bu mertebeden sonra müslimîn ve tüccâra ve küffâr-ı haraç-güzâra ta'arruz itmezler. Cihâd u gazâ a'mâlî cezâyirinden bir kadem taşra gitmezler. Hattâ evvelki günahlarına tevbeler eylerler. Bir vakit nemazlarını kazâyâ komayup salâh u diyânet-i pîşîvâ idinürler. Felâ cerem gerek Hayrûddin Paşa nâmındaki berberûçe gerek Sâlih Paşa ve Yahya Paşa Turgudçe hep bu tarik ile peydâ olmuşlardır. Sâhil-i halîc-i Rûmdaki karyelerde ve kasabâtun birinden zuhur idüp evvelâ reh-zenlik ile dahî sâniyen keştî-şikenlikle sâlisen gerçekten kâlitaya mâlik olup riyâset nâmındaki merd-efgenlik ile i'tilâ bulmuşlardır. (MEV.N, 268)

Âlî'nin bu sözleri ile birlikte düşünüldüğünde yabancı yazarların Barbaros Hayrettin Paşa ile ilgili gözlemleri de anlamlı hâle gelmektedir. Luigi Bassano'ya göre Barbaros Hayrettin aslında sevilmeyen ve kendisine güvenilmeyen birisidir:

Son olarak Barbaros da orada olduğu zamanlar deniz seferleri hakkındaki görüşlerini anlatır. İstanbul'da olan bu kişi o kadar takdir edilmez, sultan ona çok muhtaç olduğundan dolayı onu beğenir gibi gözüktür fakat aslında ona pek güvenmez. Bu durum apaçık ortadadır çünkü sultan, Barabros'un büyük oğlunun devamlı yanında kalmasını istemektedir, hem savaş hem de diğer konularda, sanki rehine almış gibi.¹⁹⁵

2.15.3. Kızılkocaoğlu Türkmenleri

Hoca Sadeddin'in verdiği bilgilere göre Türkmenler arasında Kızılkocaoğulları olarak tanınan dört kardeş, haramilik sanatını ezber edip çoğunlukla Amasya ve Tokat

¹⁹⁵ Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.72.

çevresini yağmalayarak yolcuları zarara uğratmaktaydılar. Kan dökmek, köle ve cariyeleri kaçırmak başlıca işleriydi. Azgınlıkları öyle bir mertebeye ulaşmıştı ki hamamlardan Müslüman kadınları zorla çekip kaldırırlardı. Kabil'e uygun yaratılışta olan bu kardeşler Karayülük Osman Bayındıroğlu Halil'e ve Dulkadiroğlu Hasan Bey'e haberler uçurarak bunları da Osmanlı topraklarına saldırmaya kışkırtıyorlardı. Padişah II. Murad'ın eskiden lalası olan Yörgüç Paşa onları tuzağa düşürüp ele geçirir. Onlarla yakınlık kuran Paşa, bir gece içki ve çalgı meclisi hazırlayıp sızmış oldukları bir anda gelip dördünü de kılıçtan geçirirler. Geride kalanları ise yakalayıp zincire vurarak bir mağaraya kapatır ve mağarayı ateşe verirler. Yörgüç Paşa bununla da yetinmeyip bunların ailesinin konağı olan Çorumlu ovasına geçer. Orada olan Türkmenleri de kırıp geçirir. O kadar çok ganimet alırlar ki bir koyun bir dirheme satılacak kadar ucuzlar. Paşa, çocuklara dokunmaz ancak bir Türkmen getirene bir hilat adayınca pek çok kişi temizlenmiş olur. Bu tarihten sonra Türkmen eşkıyası başsız kalmıştır. Kılıçtan kurtulabilenleri Kara Osmanoğlu Halil'in yanına varırlar. (TAC.T2, 157-160)

2.16. Kadınlar

Osmanlı toplumunda erkek zaviyesinden tanımlanan bir varlık olarak kadın, hemen daima olumsuz özellikleri ile ön plana çıkarılmış, toplumsal hayatta erkeğin yanında var olabildiği alan kadar yer edinebilmiştir. Bu olumsuz bakış açısı edebî eserlere de yansımış, kadın şairler erkekler kadar geniş bir ifade alanı bulamamış,

bulsalar da erkek sesiyle “merdâne” şiirler yazmış;¹⁹⁶ divan edebiyatı metinlerinde kadın, erkek işine karışmaması gereken, hileci, vefasız, yüzsüz, şehvet düşkünü bir varlık olarak tanımlanmıştır.¹⁹⁷ İnceleme alanımıza giren metinlerde de bu konu ile ilgili farklı bir bakış açısı bulunmamaktadır.

Lütfi Paşa, *Âsafnâme*’sinin giriş bölümünde kendisini ve eserini tanıttıktan sonra, kalplerinde hastalık bulunan garaz ehli münafıkların birleşerek haremiyle ilgili bazı meselelerde padişaha dedikodu ettiklerini, ancak kendisinin kadınların hile ve tuzaklarından emin olmak için sadrazamlığı bırakıp inzivaya çekilmeyi yeğ tuttuğunu ifade etmektedir:

Ba’dehû sa’âdetlü padişâhımuza bazı münâfıkîn-i ehl-i garaz kim *el-lezîne fî kulûbihim marazun* nifâk idüp bazı husûsla haremimize müte’allik maglûb-ı nisâ olmayup anların keyd u mekrinden emîn olmağıçün sadr-ı a’zâmlıktan fâriğ olmağı evla görmegin Edirne’ye çiftliğime gidüp kûşe-i inzivâda ferâğ-ı bi’llâh cenâb-ı izzete du’âda olmuşdum.(LUT.A2, 4)

Âşık Çelebi tezkiresinden edindiğimiz bilgilere göre XVI. yüzyılın renkli simalarından biri olan Nihâlî Cafer Çelebi eşinden boşanmış, onu bu durumundan ötürü ayıplayanlara cevap niteliğinde bir terci-bend yazmıştır. Şiirinde dünyada mutluluğa ancak dişi yüzü görmeyen kişinin sahip olacağını ifade etmiştir:

¹⁹⁶ Bkz: Zehra Toska, “Divan Şiirinde Kadın Şairlerin Sesi”, **Türk Edebiyatı Tarihi** C.II, Kültür Bakanlığı Yay., s. 670-680, İstanbul 2006; Yasemin Ertek Morkoç, “Klasik Türk Edebiyatında Kadın Şairlere Bir Bakış”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C.9, S.2, s. 223-235, 2011.

¹⁹⁷ Bkz: Ülkü Çetinkaya, “Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış”, **Turkish Studies**, C.3, S.4, s. 279-334, 2008. Şevkiye Kazan Nas, “Dede Korkut’tan Klasik Türk Edebiyatına Kadın”, **ESTAD: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, C.6, S.1, s. 164-195, 2021.

NİHÂLÎ: Bir gün bî-takrîb 'avretine talâk virdi. 'Avret suçum nedür bildür diyügördi. 'Avret eyü gördüğün söyle, nasîb dükendi, va'de irdi diyü cevâb virdi. Ta'n iden bed-gümânlara cevâb olmagçün bir tercî'-bend didi ki bendi budur. Beyt:

'Âlemde sa'âdet ol kişünün
Kim görmeye yüzini dişünün(AŞÇ.T, 910)

Tezkirelerde zaman zaman hiç evlenmeyen erkeklerin bu özellikleri dolayısıyla takdir edildiği görülmektedir. Örneğin Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre Aşcızâde Hasan Çelebi ömrü boyunca evlenmeyerek kadın tayfasının eziyet ipine av olmamış, işkencesine yakalanmamıştır:

HASAN ÇELEBÎ: 'Âlemde tecerrüd ile geçinüp hergiz zen tâ'ifesinün 'ıkâb-ı 'akd u kaydına şikâr ve ol tâ'ifenün niçe işkencesine giriftâr olmamışdı.(KHÇ.T, 293)

Hayatı boyunca evlenmeyen bir diğer isim, Mâşizâde Fikrî'dir. Kadınlardan nefret eden ve onlara lanet eden biri olan Fikrî, Allah'ın bir hikmeti olarak Köstendil Ilıcası kadısı iken ihtiyar bir kocakarıya müptela olmuş, onun hile tuzağına düşmüştür. Âşık Çelebi, Silivri'de kadı iken eşinden boşandıktan sonra bunu uzun zamandır istediğini, ancak sözünü ancak bugün gerçekleştirebileceğini ifade eden duruma uygun bir beyit söyler. Fikrî ise Âşık Çelebi'nin bu hâlini kıskanarak kendi hâlini anlatan bir beyit söylemiş, bekâr kalmanın daha iyi olduğunu kabul etmiştir:

FİKRÎ: Ekser-i 'ömri tecerrüd ile geçmişdür. Mu'âşeret-i zenândan nefret-künân ve zenâna la'net-zenândı. Hikmet Allâh'un Köstendil Ilıcası kâzîsı iken sâkı mânend-i sâk-ı peşşe ve sâ'idî-misâl sâ'id-i 'ankebût bir 'acûz-ı fertûtı bî-kuvvet u bî-kute mübtelâ oldu, ol esnâda ki bu dâm-ı mekre giriftâr oldu ve rakkâs-ı Zâl-i sipihr destinde çâr-pâre gibi zâr oldu. Hakîr Silivride kâzî olup kayd-ı ta'alluk-ı nisâdan miftâh-ı talâkla 'âlem-i ıtlâkda hıram itmiş idüm ve zu'mumda min-ba'd fikr-i helâli kendüme harâm itmiş idüm ve bu beyti münâsib-i hâl dimişdüm. Limuharririhî:

Çokdan isterdüm zen-i dünyâya ben virmek talâk

Hamdû'lillâh sözümün 'Âşık bugün oldum eri

Mevlânâ-yı mezkûr ol esnâda bu gazeli diyüp gûyâ kendü hâlinden şikâyet ve benüm hâlûme reşkden kinâyet eylemiş. Matla:

Tecerrüd âlemin ey dil kabûl itdük demün vardur
Mücerredlerle rûhâniyyet üzre âlemün vardur(AŞÇ.T, 1216)

Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre şarap müptelası olup hayatını mahveden Cefâyî,¹⁹⁸ yetmiş yaşından sonra zillet köşesinde bir cariyenin derdinden can vermiştir.

Tezkire yazarı cariyeyi selita ve acuze olarak tanımlamaktadır:

CEFÂYÎ : (...) Ba'dehu merdûd olup gâh ba'z-ı kasabâtı imâmet ü cihet ihtiyâr itdi ve gâh bî-ser ü sâ mân olup terk-i ser ü kâr itdi. Âhir-i 'ömri seb'îne irmişdi ki yine Filibe'de kûşe-i zilletde bir selîta vü 'acûze câriyesi derdinden cân virdi.(AŞÇ.T, 468)

Gelibolulu Âlî ise *Nushatü's-Selâtin*'de kadınları memleket işlerine karışmamaları gereken düzenbaz, hileci ve aklı kısa kimseler olarak tanıtmaktadır. Ona göre anlayış ve kavrayışları kıt olan kadınlar doğru yolu bırakıp hile yolunu tutmuşlardır. Âlî, bu sözlerin ardından dinî anekdotlar üzerinden kadınlarla ilgili olumsuz düşüncelerini sıralamaya devam eder. Öncelikle Havva, bir kadın olarak Hz. Adem'i tahrik etmiş, buğday tanesini yemesine ve cennetten kovulmasına sebep olmuştur:

Biri dahi mekr-i zenân ve hud'a-i nisvândur ki umûr-ı memlekete karışmaları 'ayn-ı zarar ve âyîn-i hükûmete mübâşeretleri bâ'is-i keder olup kendüler nâkısâtü'l-'akl olmagla her âyine tedbîrleri nâkıs ü fâsid ve rây-i dil-pezîr 'add itdükleri izlâl-ı mûcibü'l-ihtilâl idüğine kusûr-ı idrâkları şâhiddür. Nite ki Fahr-ı 'âlem salla'llâhü 'aleyhi vesellem “Onlarla istişare ediyorlar, (sonra) onlarla muhalefet ediyorlar.” buyurdıkları fehm ü kiyâsetdeki noksânlarına ve nehc-i sedâdı koyup hîle vü rîvle

¹⁹⁸ Bkz: III. Bölüm, “Afyon ve Şarap Müptelâlığı”

girîvelere delâlet-i zelâlet-nişânlarına delîldür. Ve bi'l-cümle mekr-i nisvân bir beliyye-i bî-kerândır ki şühûd-ı 'udûli rîg-i beyâbân gibi bî-hadd ü pâyân olup cümleden Hazret-i Âdem'ün cennetden hurûcına bâ'is ve a'lâ-yı 'aliyînden zevâyâ-yı sâfîline nüzûl ü vülûcına sebep-ı hâdis Hazret-i Havvâ'nın ilkâsı ve dâne-i gendüm tenâvûline mûte'allık olan tahrîk ü igvâsı idûgi rûşendür. (NUS.S, 409-410)

İkinci olarak Hz. Süleyman'ın saltanat mühründen ayrılması, bir devin hile ile hüküm icra etmesi, Belkıs'a olan güveni ve mührünü zaman zaman ona emanet etmeyi alışkanlık etmiş olması yüzündendir:

Sâniyen: Hazret-i Süleymanûn hâtem-i saltanattan müfârakatı bir dîvün 'arz-ı rîvle icrâ-i ahkâma mübâşeret-i Belkîs'e i'tiyâdından ve hâtemini gâh ü bî-gâh ana vedî'ata i'tiyâdından nâşi oldugı müberhendür. (NUS.S, 410)

Üçüncü olarak ise, Yakub'un validesinin Hz. İshak'ı aldatması¹⁹⁹, Hz. Ali'nin gözünün nuru İmam Hasan'ın zehirlenerek fena bulması kadınların hile ve zararları dolayısıyladır. Kadınlar tayfasına uymak, onların yolundan gitmek, zeki insanların yapacağı bir iş değildir:

Sâlisen: Hazret-i İshâk'a vâlîde-i Ya'kûb'un firîbi ve 'İs hakkında menvî olan du'â-i nübüvvetün biryân vâsıtasıyla Hazret-i Ya'kûb'a 'âyid olmanun mekr-i garîbi kezâlik nûr-i dîde-i 'Aliyyü'l-mürtezâ nevr-i ber-güzide-i gülîstân-ı Zehrâ a'nî bigi İmâm Hasan-ı pîşvâ Hazretlerinin semm-i kâtîlle ihlâk ü ifnâsı mekr ü gezend-i zenden ve hud'a-i nisâ'-i mazarrat-fîgenden idûgi ebyen ü mu'ayyendür. Bu takdîrce tâyife-i mezbûreye çendân mütâbe'at ve sâlik oldukları tarîka mürâfekat ü muvâfakat kemâ-yenbegî memdûh-ı ehl-i fitnat olmadugı zâhir ü müsbeddür. (NUS.S, 410)

¹⁹⁹ “Evlenmelerinin üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra İshak'ın duası üzerine Rebeka hamile kalıp ikiz doğurur. Çocuklardan ilk doğana Esav, diğerine Ya'kûb adı verilir. İshak Esav'ı, Rebeka ise Ya'kûb'u daha çok sevmektedir (Tekvîn, 25/19-28). İshak iyice yaşlanıp gözleri görmez olunca Esav'ı çağırarak kendisinden av eti ister ve onu mübarek kılacağını söyler. Bunu duyan Rebeka ve Ya'kûb, Esav'ı kıskanarak aleyhinde bir komplo hazırlarlar. İshak da Esav zannederek Ya'kûb'u mübarek kılar.” Ömer Faruk Harman, “İshak”, **TDVİA**, C.22, s.520.

Âlî'nin bir diğ er eseri *Mevâidü'n-Nefâis*'te de kadınlarla ilgili eleştiriler yer almaktadır. Buradaki temel eleştiri konusu kadınların kıskan ç olmaları ve ş er'en caiz olduğu h alde ikinci bir e e, "iştirak"e rıza göstermemeleridir. Bunun Allah emri ve peygamber kavli olduğu söylense bile kadınlar "Bütün buyrulanları yaptınız, bir tek bu mu eksik kaldı?" diye cevap vermektedirler. Bazı çocuğu olmayan, yahut ya ı ilerlemiş olup "d le d  e yaramayan", dinin gerekliliklerini yerine getirerek eşlerinin ikinci kez evlenmesine veya bir cariye satın almasına rıza gösteren, hatta sevgisini göstermek için kendi cariyesini kocasına bağışlayan kadınlar da vardır. Ancak saygı gösterilmesi gereken b yleyi kadınlar neredeyse yok denecek kadar azdır:

Zenlerin büyük 'aybları budur ki ruhsat-ı ş er'iyye ile câiz olan i tir ke rızâ virmezler. Kend lerden gayri bir menk hanun vücûdına cev z göstermezler. Cev r  tasarrufu hod yanlarında mezm mdur. Vech-i ma'k l ile ilz amları muhâl ve emr-i ma'd mdur. Her kaçan ki "Allah'ın emri ve peygamberimizin kavli budur" denil rse "Anların sâir buyurduklarını tutdunuz hem n bu mu kalmışdır" dimeleri ta'ayy n bulur. Fe'emmâ ba'zı 'afife-i d ne ve muhazzire-i m tedeyyine dah  vardur ki kendüsi 'akım olup evl dı gelmed ği veyâhûd m sinne ve s l-h rde bulunup d le d  e yaramad ğı takdîrce de k rd r. Ve zevcin n te'ehh l ne yâhud bir câriye satun alup temettu'una rızâ gösterür. H l  ki pir-i zen-i devr-i d ded r. Bunun gibiler n "Bir yok gibidir" mazmununca nedretle ve ba'zısı kendü ken zeg ni erine bağı laması 'arz-ı muhabbet ile ş evherine lutf işlemesi dahi vâki' olur. Me'az lık kati nâdir id ği ta'ayyün ve tahakkuk bulur. Ve bi'l-cümle 'afifeleri kati vâcibü'r-ri' yelerd r. Erlerin n teng-destligine ve fakrına s bireleri kemâ yenbagî l z m 'l-h y melerd r ki zeb n ile vasf olmaz. (MEV.N, 386)

Gelibolulu Âlî, kadınlarla ilgili eleştirilerini bir şiir ile de pekiştirir. Ona göre kadının iyisi nadirdir, onlar nefislerinin kötülüğü ile ön plana çıkarlar. Kadın, kocasına "seni severim" der ancak kıskan   olduğu için elinde olsa kocasını başka hiçbir kadına göstermez. Kıskan lıkları ifrat noktasındadır, sanki kocasını sevmeye kendisi tektir. Bu vaziyet, sevgi ve a kları sebebiyledir:

Eyüsi 'avretün ey dost katı nâdir olur
Hubs-ı nefsiyle velî her birisi zâhir olur

Severin ben seni der kıskanur el şevherini
Bulsa zen kısmına göstermezdi hiç erini
(...)

Lik ifrât ile kıskanmaları fâsiddür
Erini sevmeye gûyâ ki özü ahaddür

Hâsılı işleri oranla olsa ne kelâm
Bâ'is mihr ü muhabbetdür anun vaz'ı temâm (MEV.N, 386-387)

Lami'î Çelebi'nin latifeleri arasında ise kadınların çaresizlik hâricinde bir zekere kanaat etmediği ifade edilmekte (LET.L, 342), kocasıyla bir gecede üç kere birlikte olmasına rağmen kaynanasına şikayet eden (LET.L, 346-347), içi hile, pislik ve alçaklıkla dolu olmasına rağmen dışını süsleyen (LET.L, 351-352) kadınların hikâyelerinden (LET.L, 346-347) söz edilmektedir. Hatta eserin sonlarına doğru Lami'î'nin oğlu, babasının *Salamân u Absâl* tercümesinde kötü ve şehvet düşkünü kadınlarla ilgili yazdığı şiirlerden 22 beyiti “armağan kabilinden” nakletmiştir. (LET.L, 352-353)

2.17. Çelebiler

Çelebi, Osmanlılarda kültürlü yüksek tabakaya mensup olanlar, ilmiye ricali, divan şairleri, kalem erbabı, Divan-ı Hümayun kâtipleri gibi genel olarak okumuş,

bilgili kimselere verilen bir unvandır.²⁰⁰ Çelebi sözcüğü aynı zamanda şehzade unvanı olarak ve Hristiyan din adamları için de kullanılmıştır.

Fevrî Efendi, kültürlü kimseleri eleştiren bir kıta yazmış, Âşık Çelebi de çelebiler hakkındaki bu şiiri beğenerek tezkiresine almıştır. Şiire göre, marifet sahiplerinin toplandığı mecliste herkes yerini bilmelidir. Cahil bir kimse baş köşeye oturunca kendisini fazıl biri olarak görmektedir. Sefih kimseler bu yüzden çelebiyim diyerek baş köşeye geçmektedirler. Ancak mecliste ilim bahsi olsa bu ne beladır diyerek nefret ederler. Ansızın onlara hitap edilse meclisi “yeter” diyerek doldururlar. Çelebiye sen de bir şeyler söyle dediklerinde nesebini anlatır. Ebcedi bilmezler ancak eb ve ced ile (babaları ve atalarıyla) övünürler. Bu kimseler “kim büyüklenirse” hadisini ne tasavvur ederler ne de üzerine düşünürler.

FEVRÎ EFENDÎ: Ebnâ-yı zemânedен çelebiler hakkında bu kıt’ası hûb vâkı’ olmuşdur.

Kıt’a:

Meclis-i ehl-i ma’rifet olsa
Her kişi yirini tedebbür ider

Sadra oturmağ ile bir câhil
Kendüye fazl tasavvur ider

Süfehânun kimisi anunçün
Çelebiyem diyü tasaddur ider

Lîk meclisde olsa bahs-ı ‘ulûm
Ne belâdur diyü teneffür ider

Kendüye nâ-gehân hitâb itsek
Belî bes birle meclisi pür ider

²⁰⁰ Mehmet İpşirli, “Çelebi”, **TDVİA**, C.8, s. 259.

Çelebi sen de söyleye diseler
Başlar ensâbını tezekkür ider

Söyledür olsan ebcedi bilemez
Eb ile cedd ile tefâhhur ider

Men te'azzâ hadîsini câhil
Ne tasavvur ne hod tefekkür ider (AŞÇ.T, 1228-1229)

2.18. Reâyâ

Reaya, seyfiye, ilmiye ve kalemiye ricali dışında kalanlar yani köylü, esnaf ve tüccar için kullanılan bir tabirdir. Başlangıçta hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler reaya olarak adlandırıldıkları hâlde zamanla reaya ile gayrimüslimler kastedilmeye başlanmış, Müslümanlar için ise beraya tabiri kullanılmıştır.²⁰¹ Reayâ, metinlerde haddini bilmesi ve yüz verilmemesi gereken, verildiği takdirde suiistimal etmeye ve bu suretle devleti zarara uğratmaya müsait bir zümre olarak görülmektedir.

Hoca Sadeddin'in verdiği bilgilere göre Şehzade Cem, Yenişehir savaşından sonra aldığı yenilginin üzüntüsüyle kaçıp giderken, Ermeni derbendine geldiğinde bir kısım düşüncesiz Türk tarafından yolu kesilmiş, okla yaralanmış, eşyalarının çoğu elinden alınmış, canını zor kurtarmıştır. Bu durumun padişah katında alkışlanacak bir davranış olduğunu düşünen bu halktan kimseler yaptıklarını padişah II. Bayezid'e anlatmışlar, Cem'den aldıkları malları da hazineye teslim etmişler, hizmetlerine karşılık müslem

²⁰¹ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı**, TTK Yay., Ankara 2018, s. 36-37.

olmak istediklerini bildirmişlerdir. Padişah bu kişileri toplatıp katına çağırır, onlara karşı azarlayıcı bir konuşma yapmıştır. Padişahın işine karışmanın reayanın vazifesi olmadığını, onların saltanat kime nasipse yalnızca ona boyun eğmeleri gerektiğini, ülkenin iki mirasçısı birbiriyle çekişiyorsa bunu onların hiç ilgilendirmediğini, alt tabakadan olanların üst tabakada olan birine kılıç çekmelerinin ceza gerektirecek bir suç olduğunu söyler. Musa Çelebi'nin Emir Süleyman'ın katillerine yaptığı gibi cezalandırma yolunu seçen Sultan Bayezid, Cem'i yaralayan haddini aşmış kimseleri çengele vurup yol üzerinde sallandırır. (TAC.T3, 202-203)

Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde halk, kerametlere inanmaması yönüyle eleştiri konusu olmuştur. XVI. yüzyıl şairlerinden Cevherî, Halvetiliği benimsemiş bir mutasavvıf olan Sarhoş Bâlî Efendi'dir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Cevherî'nin ölülerinden sonra telkinle müminlerin kalbinde ihya ettiğini, bu özelliğiyle meşhur olduğunu bildirir. Bazı güvenilir kimseler de ölülerin seslerini duyduklarını söylemişler, onun zamanında yaşayanlar ölümü ölümsüzlük olarak görmüşlerdir. Hasan Çelebi, bunun büyük bir keramet olduğunu düşünmekte ancak inanmayanların olacağını ve inkara uğramaktan kurtulamayacağını bilmektedir. Tezkire yazarı Bâlî Efendi ile ilgili bu hadiseyi anlattıktan sonra söylediklerini kuvvetlendirmek amacıyla Azmi Efendi'nin güzel olduğunu düşündüğü bir beytini örnek verir. Beyite göre cihan halkı kerametleri öylesine inkâr eder hâle gelmiştir ki ölüler konuşsa bu inkâr hâli nedir diye soracaklardır:

CEVHERÎ: Merhûm-ı merkûmun tarîk-i seniyye ve 'âdet-i maraziyyesi ol idi ki emvât-ı müsîlimîne ba'de'd-defn telkîn itmekle ihyâ-yı kulûb-ı ihyâ-yı mü'minîn kılup bâ'z-ı sikât telkîn olınan emvâtun sadâsın istimâ' itdük diyü hikâyet iderler idi. Miyân-ı sagîr ü

kebîrde bu hâletle muhkem şöhret-pezîr olmuş idi. Cümle-i ‘âlem zemân-ı şerîfinde cân virmegi sebab-i zindegânî ve bâ’is-i hayât-ı câvidânî bilmiş idi. Haber-i mezkûr fi’l-vâki’ sâdık ve vâkı’a takrîr ü ta’bîr itdükleri üzre muvâfık u mutâbık ise ulu kerâmet ü ‘azîm velâyetdür. Lâkin kanâdîl-i kelâm-ı mezkûr her çend te’kîdât-ı nâ-mahsûr ile enâre olınsa inkâr-ı münkiri ref” ü def itmege çâre yokdur. ‘Ulemâ vü şu’arânun ser-bülendi ‘Azîm Efendi hûb dimişdür.

Beyt : Cihân halkı şu denlü münkir olmuşdur kerâmâta

Nedür bu fi’l-i münkir dir eger mevtâyı söyletsen(KHÇ.T, 279-280)

Lütfî Paşa’nın *Asafnâme* isimli eserinde ise reaya ile ilgili alınması gereken tedbirler bahis konusu edilmiştir. Paşa, eserinin bir bölümüne “Tedbîr-i Reâya Hakkındadır” başlığını vermiş, bu bölümde devlet yöneticiliği tecrübesi ile reayaya yapılması ve yapılmaması gerekenleri anlatmıştır. Örneğin reâyâ sipahiler gibi pahalı elbiseler giymemeli, ata değil eşeğe binmelidir. Reayaya bundan fazla ruhsat vermek caiz değildir.

Amma re’âyâyı sipâhîler gibi libâs-ı fâhire giyüp atlara bindirmeyeler.(LUT.A2, 40)

Re’âyâ bir karyeden bir karyeye merkeb ile gideler. Bundan ziyâde ruhsat re’âyâya câiz degildir. (LUT.A2, 41)

Paşa’ya göre reâyâyâ silah da vermemek gerekir. Reâyânın elinde ok, yay, kılıç, tüfek ve diğer savaş aletlerinden herhangi biri bulunuyorsa öldürülmesi, katledilmesi kanundur. O bölgenin ahalisi bu silahları görüp de yöneticilere haber vermezse bunun için para cezasına çarptırılacaktır. Reâyâda kalkan, zırh gibi savaş donanım âletleri de olmamalıdır. Lütfî Paşa’ya göre böyle şeylerin sonuçları yüz yıl sonra kendisini gösterecektir. Reâyâyâ bu konuda ruhsat verilmemeli, katiyen yüz verilmemelidir:

Ve re’âyâ elinde kılıç ve ok ve yay ve tüfenk ve sâir cenge müte’allik âlet-i harb buluna, evinde veyâ elinde, siyâset kânûndur. Hemân katl ideler. Ve ol karye ahâlîsi de küllî cerîmeye müstahikk olurlar. Bu makûle âleti görüp ehl-i ‘örfe gelüp “niçün

diyüvirmediniz” diyü ahâlî-i karyeden muhkem cerîme alınmak kânûndur. Yat ve yarak re’âyâda olmamak gerekdür. Yüzyıldan sonra kabâhati zuhûr ider. Allâhu te’âlâ â’lem re’âyâya ruhsat câiz değildir. Ve re’âyâya katı yüz virilmeye. Malı çok olursa kimse de ta’arruz itmeye. Re’âyâ arkalı gerekdür. (LUT.A2, 41-42)

Bir yerin reâyâsı zulümden kaçıp başka bir yere giderse, o yerden sorumlu olan kişi, memleketin reâyâsız harap olmaması için onları eski yerlerine geri göndermelidir:

Ve bir yerin re’âyâsı zulmden kaçıp ne’üzübi’llâhi te’âlâ bir âhar yere kaçuşup gitseler yine ol yerin hâkimi anları eski mekânlarına ircâ’ itdirüp göndermek gerekdür. Tâ ki memleket re’âyâsız harâb olmaya. (LUT.A2, 40)

Lütfî Paşa’nın memleketin reayasız harap olması ile kastettiği toplumsal ve ekonomik yapının bir arada bozulması ve bu durumun yarattığı sonuçlar ile ilgili olmalıdır. Nitekim zaman zaman İstanbul’a taşradan ev göçü (nakl-i hâne) sonucu meydana gelen nüfus kesâfeti şehirde hem gıda maddelerinin darlığına, hem de hırsızlık, yangın, kundaklama gibi âsayişi bozan olaylara sebep olmuş, bu yüzden Osmanlı yöneticileri iskân merkezlerindeki nüfusun yerinde kalmasına ve başka bir yere göç etmemesine azamî derecede dikkat etmişlerdir.²⁰²

Reâyâdan biri büyük bir hizmette bulunup tımarı hak edip sipahi olsa bile onun akrabasını, babasını ve anasını himaye etmemek gerekir. Danişment olduğunda ise kendisi râiyetlikten kurtulsa bile etrafındakiler yine reâyâ olarak kalacaktır:

Ve re’âyâdan biri küllî hıdmetde bulunup mezîd inâyetden tîmâra müstahıkk olup sipâhî olsa akrabâsın ve babasın ve anasın sıyânet itmemek gerek. Veyâhud dânişmend olsa kendü ra’iyyetlikten kurtulur ammâ tevâbi’i yine ra’iyyetdür. (LUT.A2, 41)

²⁰² Ziya Kazıcı, **Osmanlıda Toplum Yapısı**, Bilge Yay., İstanbul 2003, s. 126-127.

Değerlendirme

İnceleme alanımıza giren mensur metinlerde insan eleştirisi başlığı içerisinde değerlendirilebilecek, çeşitli kişi ve kişi gruplarına yönelik doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan pek çok eleştiri yer almaktadır.

Bu bölümde özellikle padişah, şehzade, paşa ve beylerle ilgili eleştirilerin, tarih türündeki eserler üzerinden yapıldığı görülmektedir. Ancak bu eleştirilerde yer yer taraf tutularak objektiflikten uzak ifadelerin yer aldığı söylenebilir. Örneğin Hoca Sadeddin tarihinde -babası Hasan Can'ın Yavuz'un musahibi olmasının da etkisiyle- Yavuz Sultan Selim her koşul ve zamanda iyidir, karşısında yer alan kim varsa - kardeşleri, babası dahi olsa- haksızdır, kötüdür. Pek çok farklı türdeki metinde Yavuz Sultan Selim'in öfkesi ve gazap neticesinde verdiği kararlar eleştiri konusu edilmekte iken Hoca Sadeddin için bu adeta olumlu bir özelliktir. Selanikî ise tarihinde daha objektif bir tutum sergilemiş, özellikle III. Murad, III. Mehmed ve dönemleri ile ilgili cesur ifadeler kullanarak bozulmanın vahametini açıkça gözler önüne sermiştir.

Bu yüzyılda, birinci bölümde genel çerçevesi çizilen ilmî ve adlî alandaki bozulmanın tezahürü olarak ilmiye sınıfına yönelik eleştirilerin çok fazla olduğu dikkat çekmektedir. Mensur eser yazarlarına göre ilmiye sınıfı içerisinde en fazla eleştirilen grup, adaleti sağlamakla görevli oldukları hâlde en büyük haksızlıkları yapan kadılardır. Kadılar en çok rüşvet almaları ve halka zulmetmeleri yönleriyle eleştirilmektedir. Seyfiye içerisinde yer alan vezirler padişahları olumsuz etkilemeleri, görev ve sorumluluklarını layıkıyla yerine getirmemeleri yönleriyle eleştirilmekte, bu bahislerde I. Süleyman devri vezirlerinden Rüstem Paşa ile bozulmanın gün yüzüne çıktığı III. Murad ve III. Mehmed dönemi vezirlerinin ön planda olduğu

görülmektedir. Ayrıca askeri sınıf içerisinde yer alan yeniçeriler, istedikleri olmayınca ellerindeki gücü kötüye kullanarak isyan çıkarmaları, halka zarar vermeleri, yağma ve talan yolunu tutmaları yönleriyle eleştiri konusu edilmiştir. Kalemîye sınıfında ise yine I. Bölüm'deki iktisadi bozulmayla birlikte değerlendirilebilecek olan bugünkü maliye bakanı konumundaki defterdarlar ve kâtiplerin eleştirildiği görülmekte; kaynaklarda pek çok şair ve sanatkârın hamisi olarak bilinen Defterdar İskender Çelebi, rüşvetçilik yönüyle zikredilmektedir.

Tezkire türündeki eserlerde hemen hemen her kişi ya da kişi grubuna yönelik eleştiriye rastlamak mümkündür. Bunda şairlerin yalnızca şair olmayıp aynı zamanda padişah, vezir, kadı, vaiz, esnaf gibi çok çeşitli kimliklerinin olması etkilidir. Tezkirelerde doğrudan doğruya isim verilerek yapılan eleştiriler bazen eleştirilecek şahısla ilgili madde içerisinde yer almakta, bazen de başka bir şahsın biyografisinde anlatılan bir olay içerisinde aktarılmaktadır. Beğenmedikleri şairler ve şiirleriyle ilgili olumsuz düşüncelerini açık bir şekilde ifade eden tezkire yazarlarının, kişilerin edebi kimlikleri üzerinden yaptıkları poetik eleştirileri de hayli yekûn tutmaktadır. Şiir hırsızlığı, orijinallikten uzak olma (taklitçilik), soğuk, bayağı, tumturaklı söz söyleme, tarih düşürmede aşırılığa gitme gibi konular tezkirecilerin şairlerin şairlik kabiliyeti ile ilgili eleştirilerinin ana eksenini oluşturmaktadır.

Tezkire yazarlarının eserlerinde birbirlerini ve tezkirelerini eleştirdiği de görülmektedir. Bu eleştiriler bilgi eleştirileri ve yorum eleştirileri olarak iki kategoride değerlendirilebilmektedir. Eseri dolayısıyla en çok eleştirilen tezkire yazarı Latîfî'dir. Latîfî, diğer tezkirecilere göre menşeyini bilmediği kimseleri Kastamonulu gösteren,

şairleri övme ve yerme konusunda aşırılığa giden birisidir. Lâtîfî'yi en fazla eleştiren Kınalızâde Hasan Çelebi; en sert eleştiren ise tasnif yöntemini çaldığını iddia eden Âşık Çelebi'dir. Gelibolulu Âlî ve Beyânî ise Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi ile aynı fikirde olmayıp Latîfî'ye haksızlık yapıldığını düşünmektedirler.

Eserlerde çeşitli meslek gruplarına yönelik eleştiriler de yer almakta, bu tür eleştiriler en çok Gelibolulu Âlî'nin eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Âlî, özellikle *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde hekimler, nakkaşlar, cambazlar, müezzinler gibi çok farklı gruptan meslek erbabını gerekçelerini sunarak hatta kimi zaman başından geçen somut olaylardan örnek vererek eleştirmektedir. Ayrıca mensur metinler içerisinde hem karada hem denizde yol kesenlerin, eşkıya, harami ve leventlerin bu dönemde toplumsal bir sorun ve tehlike arz eden bir grup olarak görüldüğü anlaşılmaktadır.

Bu yüzyılda çeşitli milletlere yönelik eleştiriler de yer almaktadır. Kınalızâde Âlî Efendi'nin *Ahlâk-ı Âlâ'î* isimli eserinde küçük bir bölüm ayrılan diğer eserlerde de satır aralarında yer yer karşımıza çıkan bu eleştirilerde Türkler acımasız, Tatarlar yağmacı, Acemler kendini beğenmiş, Arnavutlar inatçı olmaları gibi özelliklerle ön plana çıkmakta; Kürtler, yalnızca beden gücü olarak çalıştırılacak kimseler olarak görülmektedir.

Metinlerde kadınlarla ilgili son derece olumsuz bir profil çizildiği görülmekte; kadınlar, şehvet düşkünü, zaptedilmesi gereken, fesat çıkaran ve kıskanç kimseler olarak nitelendirilmektedir. Reaya (halk) ise özellikle siyasetname metinlerinde güvenilmemesi ve fazla yüz verilmemesi gereken, yüz verildiği takdirde talepleri artacak olup devlete zarar verme potansiyelleri görülen bir gruptur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HUY, DAVRANIŞ VE ALIŞKANLIK ELEŞTİRİSİ

Huy, davranış ve alışkanlık, birey ve toplum ahlakını belirleyici özelliklere sahip ve birbiriyle bağlantılı kavramlardır. Bu kavramların tanımlarının çoğu zaman iç içe geçtikleri ve birbiri yerine kullanıldıkları görülmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde huy, “insanın yaradılış ve ruh özelliklerinin bütünü, mizaç, tabiat; alışkanlık” olarak tanımlanmaktadır. Davranış, aynı sözlüğe göre “davranma işi, tutum, davranım, muamele, hareket; dıştan gözlemlenebilecek tepkilerin toplamı”dır. Alışkanlık sözcüğünün tanımı ise “bir şeye alışmış olma durumu, alışkınlık, alışmışlık, alışkı, itiyat, huy, meleke, ünsiyet, yordam” olarak verilmiştir. Ahlak terimleri sözlüklerine baktığımızda ise huyun “mizaç, tıynet” karşılığında kullanıldığını, “şahsiyetin organik yapı ve doğuştan gelen-getirilen eğilimlerin oluşturduğu ve genelde zor değişen yanı”¹ olarak tanımlandığını görürüz. İtiyat karşılığında kullanılan alışkanlık ise “bir davranışın tekrarlanması sonucu bir şeyi âdet edinme, alışkanlık hâline getirme”dir.²

İnceleme alanımıza giren metinlerden biri olmasının yanında Osmanlı klasik dönemi ahlak anlayışı hakkında önemli bilgiler ihtiva eden, XVI. yüzyılda Kınalızade Âlî Çelebi tarafından yazılmış *Ahlâk-ı Alâ'î*'de ahlak ilmi, aksâm-ı hikmet-i ameliyye başlığında, ameli hikmetlerin (pratik bilimlerin) kısımları içerisinde değerlendirilmektedir. Âlî Çelebi'ye göre ahlak ilmi, kişinin tek bir şahıs olmasından

¹ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 266.

² Seyyar, a.e. s. 77.

kaynaklanan pratik bir ilimdir ve bu ilimde iyi ve övgüye layık bir insan olması için her şahsın huyundan bahsedilir. Bu konuda kişinin diğer insanlar ile olan irtibatı düşünülmez. Örneğin bir kişi tek başına, evsiz yurtsuz olsa bile halim, cömert ve namuslu olmalı, öfkeli, cimri ve hafif olmamalıdır:

Evvel kısım ol ef'âl ü a'mâldir ki âdemîden şahs-ı vâhid olduğu cihetten sâdır olup gayr-ı şahs mülâhaza olunmadığı zâhir olur. Bu makuleden bahs eden hikmet-i ameliyeye ilm-i ahlak derler, zîrâ anda her şahsın hulkından bahs olunur ki nice olmak gerek ki hasen ü memdûh olup mezmûm u makbûh olmaya. Ebnâ-yı cinsi ile irtibâtı melhûz ve efrâd-ı nev'î ile ihtilâti manzûr olmaz. Meselâ âdemî hadd-i nefsinde ten-i tenhâ ve bî-mesken ü me'vâ dahi olsa halîm ve sehî ve affî olup gazûb ve bahîl ve hafîf olmamak gerek, ilâ gayri zâlik. (AHL.A, 44-45)

Âlî Çelebi, hulku (huy), meleke (alışkanlık, yeti) sözcüğü ile tanımlamaktadır. Huy, bir nefsin düşünüp taşınmadan, kolaylıkla yaptığı bir işe sebep olan bir melekedir. Nefsânî durumlar hâl ve meleke olmak üzere iki türlüdür. Utanma ve gülme gibi çabuk kaybolanlar hâl, cömertlik ve cesaret gibi geç kaybolanlar ise melekedir:

Hulk ki bir melekedir ki anın sebebi ile nefsten ef'âl sühûletle sâdır olur ve fikr ü reviiyyete muhtâc olmaz. Ve bu ta'rîfin tefsîri oldur ki meleke hey'et-i nefsâniyye-i râsihaya derler, zîrâ keyfiyyet-i nefsâniyye iki kısımdır. Biri hâl ve biri melekedir. Zîrâ serî'ü'z-zevâl ve gayr-ı râsih olursa hacâlet ü dîhk gibi ana hâl derler. Eger bâti'ü'z-zevâl ve râsih olursa sehâ ve şecâ'at gibi ana meleke derler. (AHL.A, 93)

Kınalızâde Âlî Çelebi'nin eserinde "hulk"un değişip değişmeyeceği meselesi de incelenmiştir. Âlî Çelebi, "Tebdîl-i Hulk Mümkün mi?" başlığı içerisinde bir kişinin huyunu değiştirip başka bir huy edinmesinin mümkün olup olmayacağı üzerine felsefecilerin görüşlerini dile getirmiş, bunlardan kendisine en yakın bulduğu fikri belirtmiştir. Bu üç farklı görüşten ilkinde göre huyun değişmesi imkânsızdır. Çünkü huy, tabî'î bir şeydir ve tabî'î olan bir şeyin sonradan gelişecek bir şeyden etkilenmesi, onun yüzünden değişmesi ve başkalaşması mümkün olamaz:

Pes bu makâmda bize lâzım oldu ki tebdîl-i hulk hadd-i nefsinde mümkün ü makdûr ve âdemî hûyın kesip âher hûy hâsıl kılmak hadd-i zâtında kâbil ü meysûr mudur 'iyân ve ekâvil-i hükemâyı bu mes'elede şerh ü beyân edevüz. Ma'lûm ola ki bu mes'elede hükemâdan menkûl olan akvâl-i mu'tebere üç kavldir. Birisi oldur ki tebdîl-i hulk mutlakâ emr-i mümteni'dir. Bir hulk ki zât-ı âdemîde hâsıl ola, asla tebeddülü nâ-mukadder ve izâlesi gayr-ı müyesserdur zîrâ hulk emr-i tabîîdir ve emr-i tabîî avâızdan müte'essir ve mevzî'inden mütebeddil ü mütegayyir olmaz. (AHL.A, 50)

İkinci görüş huyun, biri tabîî diğeri ülfete bağlı, âdî olmak üzere iki türünün olduğu düşüncesi üzerine kuruludur. Tabîî olan, yaratılıştan gelen huyların değişmesi mümkün değilken sonradan ülfetle kazanılan, basit huylar değiştirilebilir. Pek çok filozof ve ulemanın mutabık kaldığı üçüncü görüşe göre ise huyların değişmesi mümkündür, hiçbir huy tabîî ve yaratılıştan değildir, hepsi dış sebeplerin ve sonradan hazırlanmış şeylerin sonucudur. Bu yüzden değişme ihtimalleri imkânsız değildir. Filozofların ve ulemanın neredeyse tamamı bu görüşü benimsemektedir. Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre de doğru olan budur. Peygamberler, şeyhler ve âlimler de bu anlayışı benimsemiştir:

İkinci kavl oldur ki hulk iki nev'dir. Birisi tabîîdir ya'nî asl-ı hilkatta merkûz u mecbûldür, anın tebdili mümteni'dir. Ve birisi dahi ülfî ve âdîdir, ya'nî me'lûf ve mu'tâd olmaktan hâsıl olur ve anın tebdili mümkündür. Üçüncü kavl oldur ki ahlâk bi-esrihâ tebdili mümkün ve izâlesi makdûrdur zîrâ hîç hulk tabîî vü cibillî değildir, belki esbâb-ı hârice ve mu'addât-ı ârızadan hâsıl olur. Pes farz-ı tebeddül ve imkân-ı tahavvülünden hîç muhâl-i zâtî lâzım gelmez ve hîç istihâle vü imtinâ' müteretteb olmaz. Ve amme-i hükemâ ve cumhur-ı ulemâ bu kavli tashîh ve bu mezhebi ihtiyâr u tercih eylediler. Ve bu kavli fâsıl ve mezheb-i cezldir. Enbiyânın da'vet ü şer'atları bu kavle mebnî ve meşâyıh-ı tarikat ve ulemanın terbiyet ü tarikatları bu mezheb üzerine cârîdir. (AHL.A, 50)

Eserinde farklı görüşlere de yer vermekle birlikte Âlî Çelebi'ye göre huy, yukarıda verilen güncel tanımların aksine, değişebilen bir özelliğe sahiptir. Bununla birlikte

atasözlerimizde huyun daha çok değişmezlik özelliğine vurgu yapılmakta, güncel tanımlar atasözleri ile örtüşmektedir. “Can çıkar huy çıkmaz, “Huylu huyundan vazgeçmez”, “İnsan yedisinde ne ise yetmişinde de odur” bu konuda en çok bilinen ve kullanılan atasözleridir.

Kınalızâde Âlî Çelebi, tanım ve özelliklerinin yanı sıra eserinde huyların kısımlarına da yer vermekte, iyi ve kötü huyları “Taksîm-i Hulk” başlığı altında “Fazilet ve Rezilet” olarak birbirinden ayırmaktadır. Kendisinden önceki fazıllara göre hulk için üç durum söz konusudur. Hulk, ya olgunluğa ya eksikliğe sebep olacak ya da bu ikisinden hiçbirine sebep olmayacaktır. İlk gruba giren, cömertlik, cesaret, sakinlik gibi olgunluğa sebep olanlara fazilet veya güzel huy denir. İkinci gruba giren cimrilik, korkaklık, hafiflik gibi huylar ise rezilet yani kötü huylardır. Üçüncü gruba girenler ise terzilik, çiftçilik gibi ne fazilet ne de rezilettir. Âlî Çelebi, eserinde üçüncü gruba yer vermediğini, artması için birinci grubu ve kaçınılması için ikinci grubu incelediğini belirterek eserine bireysel ve sosyal ahlak açısından pratik bir fayda görevi yüklemektedir:

Çün ne nesne idügi ma'lûm ve mâhiyyeti mefhum oldu, şimdiden sonra ta'rîfinden rücû' ve taksîm-i aksâmına şüru' edelim. Efâdıl-ı selef şöyle zıkr eyittiler ki hulk hâlî değil ki kemâl olan nesneye sebep ola yâ noksân olan nesneye sebep ola yâhud ne kemâl ve ne noksân olan nesneye sebep ola. Kısım-ı evvele fazîlet ve hulk-ı hasen derler, sehâ vü şecâ'at u hilm gibi. Kısım-ı sâniye rezilet ve hulk-ı kabîh derler buhl ü cübû ü hiffet gibi. Kısım-ı sâlis ne fazîlet ve ne rezîlettir hıyâtat ü felâhat gibi. Bizim bu kitâbda kısım-ı sâlisten bahsimiz yoktur, belki yâ kısım-ı evveldendir ki ma'lûm olup tahsil ü iktisâb oluna ya kısım-ı sânidendir ki mefhûm olup hazer ü ictinâb oluna. (AHL.A 93-94)

İnceleme alanımıza giren XVI. yüzyıl mensur metinlerinde, başta Âlî Çelebi'nin rezilet olarak nitelendirdikleri olmak üzere kişilere yönelik olumsuz huy, davranış ve

alışkanlıkların eleştirileri ciddi bir yekûn tutmaktadır. Özellikle tezkire metnlerinde şairlerin biyografik bilgilerinin yanı sıra karakter özelliklerine de yer verilmiş, bu özelliklerden beğenilenler övülmüş, beğenilmeyenler ise yerilmiştir. Ahlak kitaplarında ise huy, davranış ve alışkanlık başlığı altında değerlendirilebilecek pek çok özelliğin nasıl olması gerektiği anlatıldığı gibi nasıl olmaması gerektiği de vurgulanmak suretiyle üstü kapalı eleştiriler dile getirilmiştir.

Kınalızâde Âlî Çelebi'nin ahlak konusunun teorik kısmını incelediği eserinin yanı sıra Gelibolulu Âlî de pratik olarak görgü ve toplum kurallarını anlattığı *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinin girişinde bu konuda bir esere ihtiyaç olduğu düşüncesiyle ahlak ilmine dair bir eser yazarak huy ve ahlakın güzelleştirilmesine vesile olmak istediğini belirtmiş, ancak üzerine düşündükten sonra insanların evliya menâkıblarını, sultanların fetih ve hizmetleriyle ilgili eserleri bile okumadığını, rağbet edip dinlemediğini anımsayarak yazmış olduğu bu eserin okunacağına dair umutsuzluğunu dile getirmiştir:

Acâbâ fenn-i âdâba müte'âllik bir risâle yazılsa niçe hâliyü'z-zihnün tahsîn-i ahlâk u hısâline sebep olsa olmaz mı ki derdim. Hâlâ ki ba'de-t-te'emmül kendüme nush u pend eylerdüm. Gerçekten müdevvenât olan kitâbları enbiyâ ve evliyâ menâkıbına ve selâtin-i sâhib-gazânun fütûhât ve me'âribine mütenevvi' mücelled-i müstetâbları okur yazar bâri hıfz u istimâ'ına ragbet ider dinler kalmamışdur. Bu fende kaldı ki bu makûle makâleleri okuyalar. (MEV.N, 267)

Âlî'yi müstakil olarak böyle bir eser yazmaya iten sâikler diğer türlerdeki metinlerin yazarları için de söz konusu olmuş, ahlâk kuralları ile ilgili de pek çok bilgi ihtiva eden bu metinlerdeki huy, davranış ve alışkanlık eleştirileri tezimizin bu bölümünde iki ana başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar,

- 1) Bireyin Kendisini İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi
- 2) Bireyin Diğer Bireyleri veya Toplumu İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi'dir.

Birinci başlıkta ele alınan eleştiriler kişinin bizzat kendisiyle ilgili olup ancak dolaylı yoldan başkalarını etkileyebilecek özelliklerini içermektedir. Bunlar kişinin cimri olması, pis olması, afyon ve şarap bağımlısı olması, alay konusu edilecek davranışlar sergilemesi gibi örnekleri içermektedir. İkinci başlıkta ise kişinin eleştirilen huy, davranış veya alışkanlığı kendisinden çıkıp ikinci bir kişiyi yahut toplumu ilgilendirir hâle gelmektedir. Örneğin bir kişinin meclis âdâbına aykırı davranışlar sergilemesi, bir başkasını aldatması, iftira atması, alay etmesi gibi durumlar bu başlık içerisinde değerlendirilmiştir. Birbirine benzeyen yahut sebep-sonuç, zıtlık gibi yönlerden birbiriyle ilişkilendirilebilecek olan huy, davranış ve alışkanlıklar aynı başlık içerisinde verilmiştir.

3.1. Bireyin Kendisini İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi

3.1.1. Cimrilik ve Müsriflik

Pintilik, hasislik, bahillik olarak da bilinen cimrilik, ahlak sözlüklerinde kişiyi mal ve mülk edinme hırsına sevk eden, harcamalarda bulunmaktan, başkalarına yardım etmekten ve cömertlik yapmaktan alıkoyan bencil bir duygu,³ cömertliğin zıttı ve nefsin yakalandığı, ilacı güç bir hastalık⁴ olarak tanımlanmaktadır. Cimrilik, gerek

³ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 121.

⁴ Ahmet Rifat, **Tasvîr-i Ahlak (Ahlak Sözlüğü)**, Tercüman Yay. , İstanbul 1975, s.34.

dînî gerekse edebî kaynaklarımızda hemen dâima eleştirilen bir huy olarak karşımıza çıkmakta, *Kurân-ı Kerîm*'de cimrilikle ilgili pek çok ayet bulunmaktadır.⁵

Yusuf Has Hacı, ilk İslâmî dönem eserlerimizden olan *Kutadgu Bilig*'te,

Kişide kayu ol kişi öggüsi

Akı öggüsi ol saran sökgüsi⁶

[İnsanlar arasında övülmeye değer kimdir; cömert öğülmeğe ve hasis ise söğülmeğe layıktır.]

diyerek övülen bir huy olan cömertliğin karşısında sövülmesi gereken bir huy olarak zikretmektedir.

Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre buhl (cimrilik), cömertliğin zıddı olarak değerlendirilen ve rezilet içerisinde yer alan bir huydur. Âlî Çelebi, cimriliği yeren pek çok ayet ve hadise yer vermiş, şiddetli cimriliğin, batıla meyl etmek ve kibir ile birlikte kişiyi helâk eden üç huy arasında olmasıyla ilgili hadisi özellikle zikretmiştir:

Buhl hulk-ı mezmûm ve zıdd-ı sehâ olmakla rezilet-i uzmâ idüğü ma'lûmdur. Ve lisân-ı şer'de dahi zemm-i buhl ve medh-i sehâ çok vâki' olmuştur. (...) Ve dahî buyurmuşlardır ki "Selâsun muhlikâtun şuhhun mutâ'un ve heven muttebe'un ve i'câbu'l-mer'i bi-nefsihi." Ya'nî "Üç hulk vardır ki her birisi sâhibini helâk edicidir: Birisi buhl-ı şedîd ki nefis ana itâ'at edip kalb ü ruha hükmü cârî olmuş ola. İkincisi hevâ ya'nî bâtıla meylidir ki nefis ana tâbi' olmuş ola. Üçüncüsü kişi kendi nefsine ve kemâlâtına ucb etmektir. (AHL.A, 287)

⁵ Allah'ın lutfundan kendilerine verdiği nimette cimrilik gösterenler, sakın bunun kendileri için hayırlı olduğunu sanmasınlar, bilâkis bu onlar için kötüdür. Cimrilik ettikleri şey kıyamet günü boyunlarına dolanacaktır. Göklerin ve yerin mirası Allah'ındır. Allah yaptıklarınızdan haberdardır. (Âl-i İmrân/180); Kaybettiklerinize üzülmeyesiniz ve O'nun size verdikleriyle şımarmayasınız diye (böyle yapmıştır). Allah kendini beğenen, böbürlenlen hiç kimseyi sevmez. Onlar kendileri cimrilik yaptıkları gibi insanlara da cimrilik telkin ederler. Kim yüz çevirirse bilsin ki Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, O her türlü övgüye layıktır. (Hadîd/23-24) Ayrıca bkz: Muhammed/38, Leyl/8-10, Nisâ/37...

⁶ Kemal Yavuz, **Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig'den Seçmeler**, Mostar Yay. İstanbul 2013, s. 133.

Cimriliğin yerilmesi ve cömertliğin övülmesi ile ilgili sayısız eser, haber ve şiir olduğunu ve bunlarla sözü uzatmak istemediğini söyleyen Âlî Çelebi, cimriliğin tanımı ve ilacı konusuna yoğunlaşmaktadır. Pek çok tanımı olsa da cimrilik, dini açıdan vacip ya da mürüvvet (iyilik, fazilet) bakımından gücü yettiği hâlde yapmamaktır. Örneğin bir kişi dinen vacip olan zekatı vermezse cimridir. Dinen vacip olanı yapıp iyilik bakımından olanı yapmasa, örneğin çokça malı ve imkânı olduğu hâlde akraba ve komşularından ihtiyaç sahibi olan fakirlere bir habbe bile vermezse, zekatını vermiş olsa bile yine cimridir. Âlî Çelebi mürüvvet konusunda kişiye göre değişen mühim bir ayırım da yapar. Fakir bir kimsenin bir şeyini vermemesi cimrilik olarak değerlendirilmez ve kişinin mürüvvetine mani olmazken zengin birinin bunu yapması mürüvvete mani bir durumdur:

Eğer zemm-i buhl ve medh-i sehâda vârid oln âsâr u ahbâr ve esâcî' ü eş'âr îrâd olunursa tatvîl hadden bîrûn olur. Pes anlardan ferâgat edip buhl-i mezmûm nedir anı beyân edip ve tarik-i ilâcın îyân edelim. Buhlün ta'rîfinde çok kelîmât zikr etmişler lâkin esahh-ı ekvâl budur ki buhl şer'an vâcib yâ mürüvvet yüzünden münâsib olanı kâdir olup etmemektir. Meselâ bir kimesne şer'an vâcib olan zekâtı vermese bahîldir. Şer'an vâcibi verse ammâ mürüvvet tarikinde lâzım olanı terk eylese, meselâ mâl-ı mevîr ve ni'met-i uzmâyâ kâdir olup akârib ü cîrânından fukarâ-yı sulehâ olup darr-ı fakr ve şiddet-i iflâsla ma'âş edip bu anlara fevâzıl-ı ni'metten bir habbe vermese egerçi zekât-ı şer'îsin dahi verirse bu kimesne bahîl tahtında dâhil ve va'îd-i buhl ana vâsıl u mütevâsıdır. Ve vâcib-i mürüvvet ihtilâf-ı eşhâs u ezmân u halâtla muhtelifdir. Meselâ fakire bir cüz'î nesneyi imsâk etmek mürüvvete mâni' olmaz ammâ ganîye mâni'dir. (AHL.A, 288)

XVI. yüzyıl şair ve tarihçilerinden, bürokratik kademelerde de görev almış önemli bir devlet adamı olan Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te cimrilik ve israf arasındaki çizgiye değinerek imkânı olduğu hâlde cimrilik yapan kimseleri

eleştirmektedir. Ona göre işi gücü, aşçıları, hizmetçileri, kilerleri olan zenginlerin imkânları olduğu hâlde yemek pişirtmemesi, sefer ehliyiz diyerek sarımsak ve peynirle, deniz ve karada seyyahız diye soğan ve zeytinle geçıştirmeleri Allah'ın seferde verdiği ruhsatı kabul etmeyip oruç tutmak gibidir. Cimrilik mertebesine varan fazla tutumluluktan kaçınmak gerekir. Ancak Âlî'ye göre israfta bulunmak ve yok yere lüzumsuz sofralar sermekten kaçınmak da aklın gereklerindendir. Bayağı bir kimseyi davet edip ona ziyafet vererek şöhet arz etmek akla uygun olmayan bir davranış olduğu gibi, ileri gelenlerden birini çağırıp ona az yemek çıkarmak da aynı şekilde uygunsuzdur. Bu durum, köylüye ud ve anber şarabı içirip kudret ve şöhet sahibine pekmez şerbeti sunarak onun mutluluğunu kederlendirmeye benzetmektedir:

Küllî kâr ü bâra ve aş-pezlere ve huddâm ü kilâra mâlik olan devletlûler tabhı mümkün iken ta'âm bişürtmemek ve tedârîki mûte'azzir degül iken bir mikdâr ni'met ihzârın emr itmek ya'nî ki “ehl-i seferüz” diyü sır ü peynîr ile geçinmek ve “seyyâh-ı bahr u beriz” diyü basal u zeytûn ile günün geçürmek eyyâm-ı müsâferetdeki ruhsât-ı İlâhiyyeyi kabûl etmeyüp oruç tutmak gibidir. Niteki bir başı ile iştiâsı gelüp ni'met-i mâ-hazar arzusında zâyid yere ziyâfet yemekleri pişirdüp bâ-husûs tabh olunınca muntazır olup katlanmak gibidür. Muhassâl-ı kelâm “Her mevkiin bir sözü ve her yemeğin de bir yeri vardır” makâlesi mukarrerdür. Dûn nâbdan perhiz ve vâdî, imsâk u hissetden gürîz ve vâcibât-ı tena'um u şâbâşdan oldugı gibi semt-i isrâfdan ibâ ve var yok yere bast-ı bisât-ı ni'metden tecennûbi inhâ mühimmât-ı 'akl-ı me'âşdandır. Edânîden birine da'vet ve mûte'addid yemekler ile 'arz-ı şöhet elbette vaz'-ı nâ-ma'kûldur. Niteki ekâbirden birine ziyâfet ü cüz'î et'ime çelmekle 'arz-ı cinnet ü denâ'et her âyine bir 'amel-i nâşâyeste vü medhûldür. Zîrâ ki mefhûmı nâ-merd-i rûstâyeye 'ûd u 'anber şarâbın içürmek merdüm-i sâhib-i kudret ü şâna bekmes şerbeti sunup safâsına keder virmeğdür. (MEV.N, 331-332)

Gelibolulu Âlî, cimrilik konusunda ev, gemi ve kağı türünden arabaları değerlendirek meskenler üzerinden de ilginç bir yorumda bulunur. Ona göre mesken kısmının cennet gibi olanı, bahar günlerinde bağ ve bahçe içinde olan evlerdir. Orta

hâlli olan evler ise bahçesi ve ağaçları çok olan yerlerin civarındadır. Gemilerin içindeki yerleri dar ve sıkıcı yerler olarak tanımlayan Âlî'ye göre kağnı adı verilen araba da cimri kimselerin kalbi gibi dardır. Rum, Acem ve Araplar tarafından da bilindiği üzere araba, mübtela olanların içinde adetâ hapis hayatı yaşadığı mihnet ve gam meclisi gibidir:

Mesken kısmının cennet misâli eyyâm-ı bahâr-ı tâbistânda bâğlar ve bâğçelerdeki nişîmenlerdür. Ve ol mesâkinün mutavassıtu'l-hâli vâsi' evlerde ve ravzası ve hadîkası şâyî' mahallerdeki encümenlerdedür. Bunlardan geçince bir meskenün ki etrafı bahr-ı revân ve meclisi kusûr-ı 'ulyâ gibi nümâyân ola. Hâlâ ki mahall-i mühlîke bir yer ve ârâm-gâh-ı mezlaka makûlesi cây-ı bed-ter idügi tahakkuk bula. La-büdd gemilerdeki mahall ü meskendür ki dayyık u teng idügi mu'ayyendür. Anlardan mâ'adâ hemk ü bahillik kalb-i kasîsi gibi teng ü sâkin ve mübtelâ olan dil-tenglere mahbes-i tîn renk her cihetle pür-derd ü elem ve gumûm üzre 'umûmî müdgâm bir meclis bir mihnet ü gam dahi vardur ki kağnı nâmında 'araba ve ecnâs-ı Rûm u 'Acem ve 'Araba ma'lûm olan berzâh-ı müsta'ribedür. (MEV.N, 374)

Âlim, şair ve tarihçi Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinin “Ahvâl-i bey' ü şîrâ beyânındadır” başlığını verdiği bölümünde de alışverişte dikkat edilmesi gereken konulara değinerek cimrilik ve müsriflikle ilgili yorumlarda bulunmaktadır. Âlî'ye göre alışveriş yaparken fazla konuşmayı bayağılık zannederek satıcı ne kadara derse o fiyata almak israftır. Ancak çok söz söylemek ve “elbette değeri budur” diyerek inatlaşmak da kaba bir davranıştır. Yaratılıştan cimri olan şehroğlanları, yeniçeriler ve köylü takımı bu konuda satıcı ile cedelleşen kimselerdir. Bunlar, beş akçelik bir mal için beş yüz akçelik anlamsız söz söylerler:

Satu-bâzâr husûsunda sa'y u dikkat bid'at degül belki sünnetdür. Bu bâbda kesret-i kelâmı denâ'et sanup her niceye dirlerse almak mahz-ı isrâfdur ve sefâhetdür. Ma'azâlik katî çok söyleşmek “elbette bu kıymetedür” diyü cendleşmek dahî izhâr-ı

gîlzetdür. Cibilletinde hisset ve ahvâl-i bey' ü şîrâya tâzelikden mübâşeret iden şehroğlanlarında ve puldan puçukdan yetişmiş dahî izhâr-ı nâ-kesligi kemâle ermiş yeniçeri zümresinde ve sâîr galiz ehremenlerde ve müddet-i 'ömrinde satu-bâzâr devletini azdan az göre. Rûstâyî gödenlerde ol makûle ceng ü cidâl çoğ olur. Beş akçalık bir nesne satun aldıkda hiç olmazsa beş yüz akçalık güft ü gûy-ı bî-me'âli ta'ayyün bulur. (MEV.N, 317-318)

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin bir faslını da özellikle yeme içme konusunda müsriflik eden kimselerin eleştirisine ayırmıştır. Âlî, sırf şöhret için nimetleri ifrat derecesinde savurmanın, güç gösterisi için çok lezzetli yemekler yemenin din bilginlerince açık bir şekilde haram olduğunu söylemektedir. Bir ziyafet sofrasında da nimetler saçılmamalı, israf yapılmamalıdır, bu Allah için yedirmek değildir. Böyle bir sofrada yemekler soğuk ve lezzetsiz olacak, yemeklerden keyif alınmayacak, fazlası karınca ve yılanlara gidecek, bulaşık suyu ise kedi ve köpeklere isabet edecektir. Böylesi bir israf ileri gelenler ve erdemli kimselerin nefretine yol açmış, Allah tarafından reddedilmiş, peygamber tarafından yasaklanmıştır. Allah'ın fakir kimseleri yavaş yavaş, teenni ile zenginlik mertebesine ulaştırması temiz yaratılışlı kimseler için bir ders niteliğindedir. Allah'a muhtaç olan kişinin halka ifrat derecesinde cömertlikte bulunmasının islamın şartlarına ve peygamber sünnetine uymadığı hakkında pek çok risâle ve delil bulunmaktadır:

Hafî olmaya ki şöhret için ifrât-ı ni'met ve 'arz-ı kudret için et'ime-i pür-lezzet fukahâ mezhebinde harâm idüğü zâhir ü müsbet olduktan mâ'ada 'aceb 'ibâretdür. Bir simâtun ki bezl-i ni'meti mahz-ı isrâf ve ta'âminun vefreti mûcib-i itlâf olup it'âmı li'llâh ve in'âmı li-vechi'llâh olmaya. 'Ale'l-husûs harâreti bürûdete mübeddel ve lezzeti elbette zillate muhavvel ve kesreti killet-i 'itibârla mükemmel ola. Ne ta'mında lezzet ve ne zevkinde 'işret olup fazlası mûr u mâra sirâyet ve yuyuntısı sinnevr ü kilâba isâbet etmeden gayri menfa'ati yokdur. Ve bu makûle isrâf ü hencâr menfur-ı ekâbir ü ahyâr belki merdûd-ı hazret-i Kird-gâr ve menhi-yi Resûl-i büzürg-vâr-ı muhtâr olup ol hazretün tedrîcle rızk virmesi ve fukarâyı agniyâ mertebesine te'ennî ile irgürmesi

tab'-ı selîm ashâbına mahz-ı irşâd ü ta'lîm iken o mazmuna muhâlif bezl-i ni'âm ve kendüsi muhtâc-ı Hakk iken halka ifrâtla cûd u kerem ne şart-ı islâma muvâfık ve ne sünnet-i fahr-ı en'âma mutâbık idüğine müte'allık resâ'il ü delâ'il çokdur. (NUS.S, 474-475)

Letâîf-i Lami'î'de ise II. Bayezid dönemi vezirlerinden olan İshak Paşa'nın cimriliği ile alakalı komik bir hikâye anlatılmaktadır. Hikâyeye göre Fatih Sultan Mehmed sıcak bir yaz günü sarayın ileri gelenleri ile konuşurken sineklerden rahatsız olup sineksiz bir yer bulunup bulunmadığını sorar. Nedimler, bomboş ve huzurlu bir yer olan İshak Paşa'nın mutfağını önerirler. Latifenin ardından verilen şiirde ise burası ima edilerek cimrinin mutfağındaki örümceğin içeriye sinek girmediği için bir delikte ağlayarak ve şaşkın bir şekilde beklediği ifade edilmektedir:

Gel ey cân ehl-i hisset matbahında
Bulup bir gûşe seyr it ankebûtı
Kalupdur zâr u hayrân bir delükde
Mekes girmez ki hâsıl ide kûtı (LET.L, 209)

XVI. yüzyıl tezkire metinlerine baktığımızda cimrilik, kimi zaman şairlerin birbirleri hakkında esprili bir dille ifade ettikleri, kimi zaman da umduklarını bulamadıkları eli sıkı devlet adamlarına yapılan eleştiriler şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Âşık Çelebi, tezkiresinin Nişânî-i Evvel bahsinde Nişancı Mehmet Paşa'yı faydalarını gördüğü Şîrî Bey, Dukakinzâde Mehmed Paşa, Mîrî Bey ve Memî Şah Bey ile birlikte övmekle birlikte bu kimselerin cömertlik yönünün diğer hasletleriyle mukayese edildiğinde geri planda kaldığını, eli açık olmayıp cimri olduklarını ve bu sebepten bu dünyadan nâ-murad gittiklerini vurgulamıştır:

NÎŞÂNÎ-İ EVVEL: Hayfâ ki ne 'ömri kemâle irdi ve ne devleti ve ne kendü murâdına irdi ve ne mülâzımân-ı hıdmeti. Fakîr bu tâ'îfeden gördüğüm mezbûr Nişancı Beg ve

merhûm Şîrî Beg ve Dukakin-zâde Mehmed Paşa ve Pîrî Paşa- zâde Mîrî Beg ve Mesîh Paşa-zâde Memî Şâh Beg'dür ki her biri ma'ârif ü 'avârifde bî-nazîr ve fezâ'il ü şemâ'ilde dil-peziir ve evsâf-ı cemîleleri her meclisde hikâyet ü semîr idi, hiç birisi 'ömrden ber-hûrdâr ve devletden kâmkâr olmadılar. Cevâb-ı zâhir budur ki zemâne bi't-tab' ehl-i ma'rifete kîne-hâhdur. Ol sebebdan zemâne anlar hakkında cân-gâhdur. Ammâ hâtır-ı fâtır-ı bende-i kâsıra bu lâiyh olur ki bu cümle ki mezkûr olmışlardur, cümlesinün sıfat-ı semâhat u sahâvetleri sâ'ir evsâf-ı hamîdelerine nisbet pest ve hiç birinün eli açık olmayup her biri hisset ile hem-dest idi. Ol sebebdan Hak Te'âlâ dahı anlara infâk-ı erzâk-ı 'ömrde ve *cezâü seyyi'etin seyyi'etün bi-mislihâ* ile 'amel buyurup anlar dahı itdükleri taktîri takdîrde müşâhede itdiler, murâdca 'ömr-i devletden mahrûm olup nâ-murâd gitdiler. (MEŞ.Ş, 869)

Şairlerle ilgili hemen her türden bilgiyi ihtiva eden tezkire metinlerinde, cimrilik yönü ile ön plana çıkmış bazı şairlerin olduğu da görülmektedir. Bu şairlerden biri Hayâlî'dir. Âşık Çelebi, Hayâlî'nin cimrilikle şöhret bulduğunu kabul etmekle birlikte onun bunu mal mülk hırsından yapmadığını, aksine istiğna sahibi bir kimse olduğu için gelir giderlerine alaka göstermediğini söylemektedir:

HAYÂLÎ-İ MA'RÛF : Halk içinde egerçi hisset ü zer-dârlıgla iştihârı var idi ve fî'l-hakîka ol vasf cümle nâsa 'ale'l-husûs şu'arâya 'âr idi ammâ fakîr tahkîk itdügüm budur ki hâşâ ki dünyâyâ rübûde ve hubb-ı câh u mâl ile âlûde olduğundan olaydı belki pür-istignâlıgından ve bî-pervâlıgından idi ki idrârât u ihrâcâtına mutlakâ iltifât itmezdi. (MEŞ.Ş, 1546-1547)

Gelibolulu Âli ise Âşık Çelebi ile aynı fikirde değildir. Hayâlî'nin Şem'î'yi ziyaret etmek için Galata'ya kayıkla geçme macerasını bu düşüncesine delil olarak gösteren Âli'nin bir diğer argümanı da Hubbî Ömer Bey'den duyup sonradan bizzat tahkik ettiği, Hayâlî'nin ölümünden sonra geriye kalan varlıklar ve sağlığında gelirinin fazlalığına karşın yaptığı harcamaların azlığıdır:

HAYÂLÎ: Mevlânâ 'Âşık ki takrîrinde sâdık bir müverrih-i fâyıkdur merhûmun bî-

kaydlığını beyân eylemiş ya'nî ki mâl-ı dünyâyâ çendân ragbet itmeyüp cem'-i mâle mâ'il degül idüğini halka destân eylemiş. Hâlâ ki emr ber- 'aks olup merhûmun hisset ü imsâkı şöhre-i cihândur. Hattâ Monlâ Şem'îyi ziyâfet için galata cânibine 'azîmet itdükte ki Pereme bogazına gelmişler. Hayâlînün ilkâsı ile birer pereme kadem-ârâ olmuşlar. Ba'de'l- 'ubûr buluşup mahall-i neşât u sürûr olan meclis-i harâbâta vusûl bulmuşlar. Bu san'atla Pereme menkûrundan kurtılmışlar. Ve bu ma'nâyâ bir dahi delîl ve hisset ü imsâkına nehc-i gayret-sebîl ba'de vefâtihi zuhûr eyleyen muhallefâtıdır ki merhûmun ferzend-i devletmendi Hubbî 'Ömer Begden işitdüm. Hattâ sıhhatini kemâ- yenbagî tahkîk itdüm ki iki birâder otuzar bin filoriye mîrâsla behremend oldukdan ma'adâ yüz altmış kilîd 'akar u mütemellikâtından bedîd olmuş. Husûsâ yüz otuz bin güzîde hâslarından sâl-be-sâl dörd yük mikdârı vâridât ü emvâl mukarrer iken seneden seneye kırk elli bin akçe ancak harcandığı sübût bulmuş. (KÜN.A, 135)

XVI. yüzyılda cimriliği ile şöhet bulmuş bir diğer şair ise Revânî'dir. Tezkirelerde Basîrî tarafından Revânî'nin cimriliği üzerine yazılmış bir kıta örneği bulunmaktadır. Pek çok tezkirede zikredilen bu kıtayı Basîrî, arkadaşlarıyla birlikte Revânî'nin evine gidip aç kalması üzerine yazmıştır. Revânî, Pinti Hâmid adlı kimse ile aynı tabiatla gösterilmiş, bu ikisinden ekmek ve su beklemenin beyhude bir çaba olacağı vurgulanmıştır. Âşık Çelebi tezkiresinde de aynı kıta *Kıt'a Der-hisset-i Revânî* başlığı altında verilmiştir. (AŞÇ.T, 425)

BASÎRÎ: Ba'z-ı yârânı ile hâne-i Revânîye varup aç kalduklarında bu kıt'ayı demişdür.

Kıt'a : Revânîyle meger Pinti Hamîdün

Bir aradan yaradılmış Revânî

Birinün nânı vasfı *lâyezûkûn*⁷

Birinün suyu na'tı *lenterânî*⁸

Velî Pinti Hamîdün nânı yine

⁷ Nebe-24 (Tatmazlar).

⁸ Enâm-143 (Göremezsın).

İki ol denlidür âb-ı Revânî (KHÇ.T, 236-237)

Bahârî, Âşık Çelebi tezkiyesinde cimriliği ile kötü şöhret bulmuş bir kimse olarak zikredilir. Cimriliğinin sebep olduğu yaşam koşulları Bahârî'nin belini iki kat etmiştir. Bahârî, âdeta ciğerinin kanıyla edindiği mal varlığını ölümüne yakın vakfederek Kurdzâde isimli cahil bir kadıyı vasî tayin etmiştir. Ancak Âşık Çelebi'nin tabiriyle kurt boğazına ciğer asmış; Kurdzâde, Bahârî'den kalan mirasın bir kısmını kendi yemiş, bir kısmını da mansıb alma umuduyla yüzüne gülenlere vermiş, sonrasında ise iğne yutmuş köpek gibi ortada kalmıştır. Elinde kalan azıcık malı da yolda haramilere kaptırmıştır. Âşık Çelebi'nin Bahârî'nin cimriliğinin yanı sıra dolaylı olarak cimriliğin getirdiği sonuçları da eleştirdiği görülmektedir:

BAHÂRÎ: Denâ'et-i şân u hasâset-i hâl ve resâset-i cemâl kemâlde idi. Âhir hisset ile kârbânserây bucaklarında erba'înler ve riyâzetler çekmekden tahsîl itdüğü marazlar bilin iki kat eyledi. Sinni hudûd-ı sittinde kendü Çatalca'da seb'în ile kâzî iken Edirne'de sene semân ve hamsinde vefât eyledi. Hûn-ı ciğer ile hâsıl itdüğü sîm ü zerîn maraz-ı mevteinde vakf idüp Kurd-zâde nâm bir kâzî-ı câhili vasî eyledi. Kurd bogazına ciğer asdı, ya'nî ki assı eyledi. Vasî gel gör ki n'etdi, gürg-i bârân-dîde idi, birezin kendü yidi, birezin hoş kişi olmagiçün hazîneye iletdi. Âferîn Kurdum diyü yüzine gülüp mansıblar adadılar, elinden mâl alup seg be-sahra didiler. İgne yutmuş it gibi ol mâl anun içine iğ oldu. Ol derd ile yolda harâmî elinde olup saklayabildüğü dahı burnından geldi kan ile irin oldu. Ugrıdan kaçup harâmîye ugradı dünyâda tîg-i hasret ve âhiretde hancer-i nedâmet yüregi togradı. (AŞÇ.T, 435)

Kınalızâde Hasan Çelebi ise Manastırlı Zuhûrî'nin mey ve mahbuba düşkünlüğünün yanı sıra alçak tabiatlı oluşunu ve cimriliğini de olumsuz özellikleri arasında verir:

ZUHÛRÎ: Rûmilinde 'uzûbet-i mâ ve letâfet-i hevâsı gün gibi zâhir ve hadâ'ik u riyâz-ı zîbâsı safâ-yı besâtîn-i nüzhet-âyîn-i Sebâyî kâsir olan kasaba-i Manastırdandır. Dûlbendzâdelerdendir. Merhûm Kemâl Paşazâdeden mülâzım olup kırk akçe kâdî

olmuş iken Manastırda 'ömri âhir oldu. Mezbûr egerçi şûh-tab' u güşâde-dil safâ-yı mey
ü mahbûba tâlib ü mâ'il idi. Lâkin denâ'et ü hissetde dahı mertebe-i nihâyete vâsıl idi.
(KHÇ.T, 527)

Latîfî, tezkiresinin Zahîrî ile ilgili olan bölümüne şiir örneği olarak Zahîrî'nin
İlhâd isimli cimri bir kişiye yazmış olduğu beyitleri alır. Zahîrî'nin şiirine göre bu
kişinin mutfağında tüten duman değil, aç kalan aşçının âhıdır. Karıncalar ve sinekler
ondan bir parça ekmek dahi yememişlerdir. İlhad isimli bu kişi, yemek vaktinde
gölgesini görse birisi geldi sanarak huzursuz olmaktadır. Cimrilikte ve saklamada
hiçbir kusuru olmayan bu kişinin suratının ekşiliğini görenler daha tadına bakmadan
yemek yemekten usanırlar. Çorbayı imarethanede içen bu kişinin suhtelerden utanması
da yoktur:

ZAHÎRÎ: Nesr: Bu kıt'ayı ümerâdan İlhâd nâmiyle meşhûr bir mülhid ü müdebbir ve
mümessik-i nâkese ve ümerânun bir hasıs ü pislerinden bir tütünsüze dimişdür.

Kıt'a: Açlugından aşcı âh itmiş meger

Matbahında il tütün tütüdi sanur

Görmemişdür ni'meti yüzün meges

Tatmamışdur rîze-i nânını mûr

Ger ta'âm vaktinde görse sâyesin

Kimse geldi sanup olur bî-huzûr

Habs ü hissetde kusûrı yok hiç

Begler içre göreyin olsun kusûr

Sûretinün ekşisin gören kişi

Tatmadın dahî ta'âmın usanur

Çâk 'imâretten içerdî şûrbayı

Suhtelerden inen inen utanur (LAT.T, 378)

Metinlerde, cimrilikle bağlantılı olarak mirasyedi kimselerden bahsedildiği de görülmekte, cimrilik yapıp sağlığında harcama yapmayan, hayatını yaşamayan kimselerin mal varlığının mirasyedilere kaldığı ve bu malvarlığının çarçur edildiğine dair eleştiriler karşımıza çıkmaktadır. Bu olaylardan biri Hasbî ile ilgilidir. İbrahim Paşa tarafından hapse atıldıktan sonra Habsî mahlasını da kullanan ve paşanın öldürüldüğü gün hapisten çıkarılan Hasbî, Gedizli Keşfi'nin kardeşidir. Keşfi'nin ölümünün ardından oğlu Atâ'ya pek çok mal mülk kalmıştır. Atâ da bir o kadar daha kazanmış, bölüğe geçerek kâfirlerden haraç almıştır. Âşık Çelebi kâfirlerden alınan bu parayı domuz kanına benzetir ve haram mal olarak görür. Atâ'nın yaptığı tüm birikim de amcası Hasbî'ye intikal eder. "Cimrinin malı bir kazaya kurban gider veya bir varise kalır" sözü mucibince Hasbî bu paradan bir kuruş dahi harcamadan ölür. Ve para kötü kişilerin elinde çarçur olur. Âşık Çelebi bu durumu "kaltak kazandı kaltaban yedi" atasözü ile açıklar:

HASBÎ: İbrâhîm Paşa katl olındığı gün ki tevâbi'nün kiminün gözin çıkarup kiminün

başın yardılar. Hasbî'yi dahı habsden çıkardılar. Şânında cünûn şu'besi var idi, 'âmî vü sebük-ser ve mey-hâr u pür-gûy idi, ammâ ekserî mühmelât; her dürlü ş'ir dir dirilürdi ammâ türrehât. Keşfi fevt olup haylî mâlî kalup oğlu olan şâh-ı hûbân 'Atâ'ya degdi. Ol dahı bir ol kadar dahı kazanup sarf-i külçe-i sîmîn ve 'arak-ı cebîn ile kimine yüz yirde koyup kimine boyun egdi. Ba'dehu bölüğe geçüp harâca varup kefereden aldugı ki mâl-i nâ-fercâm ve tonuz kanı olup harâm-ender-harâmdur, fevt olmagla Hasbî'ye intikâl itdi. *Beşşir mâle'l-bahîli bihâdisin ev vârisin*⁹ temâm yirine yitdi. Hasbî dahı bir akça harc itmedin öldi. Gedus'dan ba'zı etrâk ve cîlf-i nâ-pâke hisse çıkdı. Kaltak kazandı, kaltabân yidi. (AŞÇ.T, 617)

Heba olan bir diğér miras, Yakınî'ye babasından kalan malvarlığıdır. Sehî'nin *Heşt Behişt*'inde verdiğı bilgilere göre Edirneli Yakınî, babasından kendisine bir dünya miras kalmasına rağmen kıymetini bilmemiş, kısa zamanda telef etmiştir. Yakınî, külâh yapımına heves etmiş, sonra da geçimini sağlayabilmek için takyeci olmuştur. Takyecilik yaparken şiir söylemeye başlayan Yakınî'de kabiliyet görüp onu bulunduğu düşük tabakadan çekip çıkaran Sehî olmuştur:

MEVLÂNÂ YAKINÎ: İsmi Hüseyndür. Mevlidi Edirnedür. Babasından haylî dünyâ kaldı. Kadrini bilmeyüp sehl zamânında telef idüp küleh-dûzlığa heves itdi. Kifâf-ı nefis maslahatıçün takyacı oldu. Takyacılıkda ilen şi'r arzûsın idüp şi'r dir olmuş idi. Bunda bir kâbiliyyet fehm idüp ehl-i sûk arasından fakîr aldum çıkardum. (SEH.T, 148)

Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te açmış olduğı “Mîrâs-horegân beyânındadır” başlığında ise mirasyedi aile ve akraba üyelerini eleştirerek hısmın kişiye hasm olmasından, akrabanın akrep gibi insanı zehirlemesinden söz eder. Bu kişiler malvarlığına göz dikmekte, ne zaman bizim olur diye düşünerek nifak içerisinde birleşip beklemektedirler. Cimri olup bu kişilere para ve diğér eşyaları saçmayınca da “Cimri, malvarlığını mirasçıları için biriktiren kişidir” sözü gerçekleşecektir. Âlî'ye

⁹ Cimrinin malı bir kazaya kurban gider veya bir varise kalır.

göre mirasyediler gece gündüz senin ölmeni beklemekte, sabah akşam hayatının sonlanmasını ummaktadırlar:

İttifâk-ı ‘ulemâ ve ‘ukalâ ve tecrübe’-i ezkiyâ’-i fuzalâ bunun üzerinedür ki kavm ü kabile ve hısım kişiye hasm olur. Akârib-i ‘akârib gibi nîş-i cevri ü âzâr ile mazarrat kasdın kılur. Mîrâs-horegân olan ta’allukât ve hisân ise muttasıl mameleke göz dikmede kaçan bizim olur ki diyü ittifâk-ı nifâk ile bir kümededür. Husûsâ ki kendüleri murâdlarınca gözetmeyesin. Bahîl olup nukûd ve sâir mevcûdundan lâ-yenkati’ bezli i cûd etmeyesin. Bu kerre “Cimri nimetinin bekçisi ve kendisinden sonra kalanların hazinedârıdır” mefhûmını ‘ıyânen müşâhede kılasın. Ve bi’l-cümle şeb u rûz fikirleri hâl-i memâtındur. Şâm u seher zikirleri inkitâ’-ı hayâtındur. (MEV.N, 358)

Müsrifliğin bir türü olarak değerlendirilmesi mümkün olan ve İncil’deki yedi büyük günahın biri olarak bilinen oburluk da eleştirilen bir huy olarak karşımıza çıkmaktadır. Asıl adı Şuayb olan Kastamonulu Tûrâbî, Âşık Çelebi tezkiresinde oburluk yönü ile ön plana çıkarılmış, bu konuyla ilgili komik bir hikâyeye de yer verilmiştir. Şair, kemâl mertebede obur ve işinin çoğu yemek olan birisi olarak değerlendirilmiş, karısı ve oğlunun yemek pişirmekle vazifelendirildiği ifade edilmiştir. Âşık Çelebi’nin naklettiği latifeye göre Tûrâbî bir ramazan gecesi teravihten sonra Sultan Mehmet Camii’nde halka vaaz ve nasihat ettikten sonra iştahı açılır. Camiden çıkıp evine doğru yol alırken caminin hareminde bir tekne içinde su yolu tamiratından artan bir miktar macun karışımı ve bezir yağı bulur. Tûrâbî, ramazan olduğu için bunun herîse (keşkek) yemeği olduğunu düşünerek yemeye başlar. Yedikçe iştahlanan Tûrâbî, karışım koyuldukça yağla yumuşatarak yemeye devam eder:

TÛRÂBÎ: Kemâl mertebe ekûl ve ekser harcı me’kûl imiş ve ‘avret ü oğlanı yimek bişürmege mevkûl imiş. Cümleden biri bu latîfedür eger hakîka ve eger sakîfedür,

ramazân gicelerinden bir gice ba'de't-terâvîh Sultân Mehmed câmi'inde cemâ't-i müslimîne va'z u nasîhat ider, harâret-i kalbine ihrâk-ı kelimât munzamm olup mizâcın teshîn idüp haylî izhâr-ı germiyyet ider, iştiâsı açılır. Ba'de'l-ferâg câmi'den çıkup evine gider olur. Câmi' haremünde su yolu meremmâtından fazla kalmış bir tekne içinde bir mikdâr tâze lökün ile yanında bir çanak bezîr yağı bulur, ramazân takrîbi ile herîse olmak ihtimâlin virür. *En-nefsu harîsatun 'ale'l-herîseti*¹⁰ diyü kavî iştiâyyla koyılır, muttasıl bezîr yağı koyup ıslâh ider. Her bâr ki lökün koyılır, iştiâsına temâm sükûn ve şereh-i nefisine rûkûn gelmeyince lökün idüğün bilmez, eklden ferâgat kılmaz. Bu makûle nevâdiri meşhûr, bundan dahı 'acîb letâ'if mecmû'alarında mestûrdur. (AŞÇ.T, 1478-1479)

3.1.2. Afyon ve Şarap Müptelalığı

Esrar ve şarap edebiyatımızda hem gündelik hayatın içindeki mükeyyifat unsuru olarak somut anlamlarıyla hem de tasavvufî temsiller çerçevesinde¹¹ sıklıkla kullanılmaktadır. İncelemiş olduğumuz mensur metinlerdeki eleştiriler somut olarak fetvalar ile de haram oldukları kayıt altına alınan¹² afyon ve şarap kullanımını içermekte olup bu ürünleri birkaç kez kullananlara değil, müptelası olanlara yöneliktir. Eleştirilerin ortak noktasını hayatlarının belirli bir döneminde afyon veya şaraba bulaşan ve bu alışkanlıktan sonra hayatı olumsuz yönde değişen kimseler oluşturmaktadır.

Metinlerde afyon ve şarap bağımlısı olan kimseler hem fiziksel hem de ruhsal deformasyonları ile ele alınmaktadır. Tezkire metinlerinde şairlerin bu mükeyyifat unsurlarına “mağlup” ve “mağbun” oldukları vurgulanmakta, pek çoğunun fiziki görünüşünün değişerek zayıflamaları, başka bir şekle bürünmeleri hatta insanlıktan

¹⁰ Nefis, herise (aşure) yemeğine düşkündür.

¹¹ Beng ü Bâde türündeki eserler buna örnektir.

¹² M. Ertuğrul Düzdâğ, *Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 229-232.

çıkmaları söz konusu edilmektedir. Bu bağımlılığa sahip kimseler rezil rüsva hâle gelerek hayatları darmadağın olmuş hatta bir kısmı bu sebeple vefat etmiştir.

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te "İfrât-ı keyf husûsu beyânındadır" başlıklı bir fasıl açmış, burada bu alışkanlıklarda aşırıya giden kimselerin hâlini anlatmıştır. Ona göre bir kişinin keyfine düşkün olup da afyon ve berş yemesi, neşesi artsın diye bunları artırması düşkünlük göstergesidir. Geçkin tiryaki olmayayım diye azaltmak ise sürekliliğine yol açacak bir bağımlılıktır. Aynı şekilde şarap düşkünlü olanların da gereğinden fazla içmesi baş ağrısı çekmelerine sebep olacaktır. Bunların tüketiminde aşırılığa gitmek, ifrada varmak sonu olmayan bir deliliktir. Âlî'ye göre beng, esrar, dilber dudağı macunu, kara pehlivan otu gibi şeyler akıl sahibi kimselerin yiyeceği şey değildir, yiyenler nüfus-ı zâyî'â yani kayup nüfustur. Bunları yiyenler önce vehme kapılarak hayaller görürler, bazen şaşkın hâlde dururlar, bazense kaşınırlar. Bu esnada yemek yeme istekleri gelir. Tatlı yemek fikriyle elleri ayakları organları birbirine dolaşır:

Bir kişi keyfine harîs olmak berş, meres veyâhud afyon ekl iderse neşât bâ'is olunsun deyü arturmak delîl-i sefâhetdür. Zîrâ ki 'akabince tedenni itdürmek ya'nî ki "geçkin tiryâkî olmayayım" deyü bir mikdâr nâkıs yiyüp indürmek dâyimîye bâ'is olur hâletdür. Kezâlik mey-perestlerün müdâm içmesi kadr-i kifâyeden ziyâde nûş idüp kendüden geçmek renc-i humârîlerine 'illetdür. Niteki beng ü esrâr tenâvülündeki ifrât ve zevâl-i 'aklden sakınmak vacip iken terk-i ihtiyât bir cünûn-ı bî-nihâyetdür ki halâsı günâhlara keffaretdür. Hulâsâ-i kelâm beng ü esrâr dedikleri murdâr 'ukâlâ yiyecek nesne degildür. Terkîb ve dilber lebi dedikleri ma'cûnı bile ashâb-ı zekâyâ gıdâ edinecek mühmel degül idügi mukarrerdür. Beyne'n-nâs nüfus-ı zâyî'a dedikleri haşerât-ı bî-kıyâs şol beng-horân-ı ecnâsdur ki muttasıl ma'cûn ve gubârı yerler. Yâhud Kara Pehluvân dedikleri murdârı ekl iderler. Ba'dehû evhâm u hayâlât-ı fâsideye dutulurlar. Ve bu aralıkda gâh mebhûd olup tururlar. Gâh kaşınırlar. Tâ ki iştihâ-yı kâzibi gelür yetüşür. Hulviyyât ve at'ime fikri ile cevârlı ve a'zâsı birbirine girişür. (MEV.N, 299-300)

Âlî, özellikle afyon içenlere karşı eleştirisini şiir ile pekiştirir. Ona göre insan olan, akıl ve idrakten haberdar olan kişi beng ve esrar yemez. Bir hizmetçi yese kimsenin hiddeti ona kâr etmez, yer, yatar ve kendisini Rum ülkesinin padişahı sanır. Âlî, esrar içenleri hayret içerisinde kalmış köpeğe benzetir ve o köpeğe lanet ederek şiirini sonlandırır:

Beng ü esrâr yemez âdem olan
'Akl ü idrâke sehl-i mahrem olan

Yerse anlardan eger hizmetkâr
Kimsenin hiddeti olmaz ana kâr

Yir yatur dâyim uyur ol mahdûm
Ol idi sanki şeh-i milket-i Rûm

Bir degül iki gerek hizmetkâr
Tâ ide tatlusun anun izhâr

La'net anun gibi vâlih köpege
'Âkil âdem diyemez öyle sege (MEV.N, 300)

Âlî, *Nushatü's-Selâtîn* isimli eserinde de padişaha musahip olacak kimsenin özelliklerini sıralarken¹³ afyon ve şarap konusuna değinmektedir. Ona göre bu kimse berş, afyon ve lale renkli şaraptan uzak durmalı, durum, vaziyet ve hâli padişahın şerefli mizacına uygun olmalıdır. Saltanat sırlarını tutacak olan bu kimsenin istikametinin güneş gibi apaçık olması bir gerekliliktir:

Bâ-husûs ekl-i berş ü bengden ve tenâvül-i şarâb-ı lâle-rengden berî olup keyfiyyeti
mizâc-ı şerîf-i pâdişâhiye muvâfık ve vaz' u cünbîş ü hareketi tab'-ı latif-i şehinşâhiye

¹³ Bkz: II. Bölüm, "Musahipler ve Lalalar"

mutâbık gerekdür ki ketm-i sırr-ı saltanata kudreti zâhir ve hıfz-ı vedî'ât-ı güft ü şinevde emânet ü istikâmeti gün gibi bâhir ola. (NUS.S, 315)

XVI. yüzyıl şairlerinden Kemaloğlu olarak bilinen Yanbolulu Beyânî, Âşık Çelebi'ye göre nazım ve nesirde kabiliyetli olan ancak çok erken yaşta vefat ettiği için garip şiirleri ve acip manaları yarım kalan bir kimsedir. Tezkire yazarına göre inşada şiirden daha başarılı olan Beyânî, ölümünden önce afyonla öylesine kendinden geçmiş hâldedir ki görenler onun içtiğinin afyon değil öldürücü bir zehir olduğunu düşünmektedirler. Esrarın verdiği keyifle kendinden geçen ve garip hayaller kuran Beyani, bizzat hayalin kendisi olmuştur. Fidan gibi olan boyu hilal şekline gelmiş ve zayıflıktan âdetâ kürdana dönmüştür:

BEYÂNÎ: Yanbolı'dan Şeyh Kemâl oğludur. Tab'ında bir mertebe dikkat u cevdet ve nazm u nesre kâbiliyyet vardı ki eger zemân-ı bî-âmândan ruhsat ve 'ömr-i şitâbandan fırsat bulaydı andan çok eş'âr-ı garîbe ve ma'ânî-i 'acîbe izhâr iderdi. Ammâ henûz mîve-i bahtı mihr-i mûmâreset ile puhte olmadan ve hâm edâlardan halâs bulmadan rûzgâr ana hâm didi, gülşen-i vücûda bidrûd idüp gitdi. Ne nihâl-i âmâlınden berg gördi ve ne şâh-ı kemâlinden ber yidi. Ölmezden evvel hod berşden şöyle geçmişti, gören sanurdi ki zehr-i efyûn degül semm-i helâhil içmişti. Esrâr-ı keyfiyyât ile 'aceb tahayyülâta düşüp kendü mahz-ı hayâl olmuşdı. Kadd ile nihâl ve şekl ile hilâl ve za'f ile hılâl olmuşdı. Egerçi kendü şi're tâlib idi, ammâ inşâsı şi'rine gâlib idi. (AŞÇ.T, 445)

Caferî mahlaslı Bâlî Çelebi, Tâcizâde Cafer Çelebi'nin oğludur. Âşık Çelebi İstanbul'a geldiğinde onun olgunluk zamanında olduğunu, Sahn medreselerinde İshak Çelebi'nin danışmendi olduğunu ve devrin zarif kimseleri ile şairlerinin onun etrafında olduğunu vurgulamaktadır. Karakter olarak da zevk ve eğlenceye düşkün olan, güzelliği ile ön plana çıkan, işret meclisleri düzenleyen Bâlî Çelebi'nin evi her gece saz söz ve şiir eğlenceleri ile dolup taşmaktadır. Âşık Çelebi'ye göre Bâlî Çelebi hem

afyon hem de şarap müptelasıdır, daima ya berşten kendinden geçmiş ya da şarapla sarhoş olmuş hâldedir. Yediği berş yirmi yedi dirheme ulaştığında takatten düşen Bâlî Çelebi, zehirlenerek vefat etmiştir:

CA'FERÎ: Mezkûr Ca'fer Çelebi'nün oğludur. Adı Bâlî Çelebi'dür. Sene ihdâ ve erba'în ve tis'ami'ede ki hakîr İstanbul'a geldüm, çak hüsn ü kemâlinün zemânı ve kendü Sahn'da İshâk Çelebi'nün dânişmendi ve 'asrınun zurefâ ve şu'arâsı anun âşık-ı pür-şûr u şegabı idi. Kendü dahı şûh-tab' u şûrîde-şân u şûr-engîz, pür-'akl u temyîz 'işve-sâz u 'âşık-nevâz, vefâ-pîşe vü şikâr-endîşe hüsnine magrûr ve her kemâl ile ma'mûr, hânesi melce'-i yârân u mecma'-ı rindân, hem-demleri ehl-i 'irfân, her şeb meclisi gûyendeler ü sâzendeler ile reşk-i gülşen-i pür-bûlbûl ve bûlbûleler ile pür-gulgul ve her gün bezmi sâgar-ı pür-mey ve çihre-i sâkî-i lâle-'izâr ile gül gül idi. Parpar yanar şâhidler şem'e yan başı gelür idi. Ve icâzetsüz pencereden pertev-i âftâb ve bacadan ziyâ-yı mâh-tâb nazar itse ehl-i bezme nâşî gelür idi. Kulkul-ı surâhî ile gulgul-ı mutribden bûlbûl bûlbûle söylerdi ve kitâblar açılup mecmû'a-i gül perîşân olup gonce gibi derhemlikden gül yüzün dürrerdi. Hem berş-perest idi hem mey-i nâb ayagı ile hem-dest idi. Muhassal her zemân yâ berşden geçer yâ şarâb ile ser-mest idi berşinün gıdâsınun mikdârı yigirmi yidi dirheme vardukda tabî'at-ı mukâvemetden kalup zehr-i berş ruhınun alın aldı, efyûn hod âfetin aldı. Mellâh-ı fenâ fûlk-i vücûdın deryâ-yı 'ademe saldı. (AŞÇ.T, 465-466)

Hasan Çelebi tezkiresinde de Caferî, şarap ve afyonu birleştirerek içen bir kimse olarak anlatılır ve aynı şekilde yirmi yedi dirheme vurgu yapılır. Cafedrî, yediği berş yirmi yedi dirheme ulaştığında vücudu dayanamamış, ayakları bir gemici gibi vücut gemisini yokluk denizine salmıştır:

CA'FERÎ: Dâ'imâ bâde-i gülgûn ile berş ü afyonu cem' iderdi. Âhir berşden gıdâsı yigirmi yidi dirheme vardukda tabî'at mukâvemet idemeyüp zehr-i berş âfetin almış ve mellâh-ı ercül fûlk-i vücûdın deryâ-yı 'ademe salmış idi. (KHÇ.T, 264)

Âşık Çelebi'nin şarap yönünü vurguladığı bir diğer şair Cefâyî'dir. Hayatının sonlarına doğru şaraba alışıp müptelası olan Cefâyî, akıl ve idrakini kaybetmiş, bu yüzden alçak ve rezil bir duruma düşmüştür. Kendisine Arkadiya kazası verildiğinde

hakkında hükümdarın huzuruna mektuplar gönderilmiş, düşmanları durumu kazaskere ileterek ağzını koklatmak istemişlerdir. Bu alışkanlığı yüzünden görevinden kovulan Cefâyî bazen kasabalarda imamlık yapmış, bazen kendini bırakarak her şeyden vazgeçmiştir. Yetmiş yaşına geldiğinde ise bir cariyeye tutulup onun derdiyle can vermiştir:

CEFÂYÎ : Âhir-i vaktinde idmân-ı hamr ile mübtelâ oldu. 'Akl u idrâkden bîgâne olup nekbet ü zillet ile âşnâ oldu. Arkadiye kazâsı virildükde hakkında rikâb-ı hümâyûna ruk'alar sunuldu ve a'dâsı kâzî-'asker efendiye iledüp agzın kokıtmak bir kaç def'a oldu. Ba'dehu merdûd olup gâh ba'z-ı kasabâtta imâmet ü cihet ihtiyâr itdi ve gâh bî-ser ü sâ mân olup terk-i ser ü kâr itdi. Âhir-i 'ömri seb'îne irmişdi ki yine Filibe'de kûşe-i zilletde bir selîta vü 'acûze câriyesi derdinden cân virdi. (AŞÇ.T, 468)

Âşık Çelebi'nin şiirinin tabiatı ve edasını beğendiği Hâşimî, berşe müptela ve bu keyfiyete mağlup olmuştur. Hz. Muhammed'in soyundan geldiği düşünüldüğünden Hâşimî mahlasını alan şair, ilim yolunda ilerlemiş, Rumeli'de pek çok yerde kadılık yapmıştır. Hamza'nın kıssasını nazm eden Hâşimî, berş müptelâlığı yüzünden akıllı gibi bu evrakı da kaybetmiş, sersem bir hâlde kalmıştır:

HÂŞİMÎ : İstanbul'dandır. Âhûr Emîri demekle ma'rûf şeyhün oğludur. Siyâdet takrîbi ile Hâşimî tahallus idinmişdür. Tarîk-i 'ilm-i mu'tâdı tek mîl idüp ba'de'l-mülâzeme Rûmili'nde Kızılagaç Yenicesi'ne ve Draça ve Braçova'ya ve Kili'ye kâzî oldu. Evvelinde tabî'at-ı şi'riyyesi haylî çâlâk ve edâsı pâk idi. Kıssa-hânlar lisânında mezkûr olan Hamza'nun Berk-i Pûlâd-Dil nâm oğlunun kıssasını nazm itdi. El-hak nazmı nazîf ve şi'ri latîf idi. Sonra ki kesret-i ekl-i berşe mübtelâ olup maglûb-ı keyfiyyet oldu. Ol evrâk-ı müsevvedeyi 'aklı gibi zâyî' idüp kendüyi bile yavı kıldı, ne kimesne ol müsevvedâtun karasın gördi ve ne hayâlin bildi. (AŞÇ.T, 532-533)

Kara Çelebi olarak bilinen Bursalı Hicrî, danışmendliğinden beri meşhur ve ön plana çıkmış bir kimsedir. Âşık Çelebi Hicrî'nin kalbinin fazilette Karadeniz gibi, şiir gemilerinin yanaşacağı bir sahil olduğunu vurgulamaktadır. Her konuda kemal

mertebede olan Hicrî, bu kadar ilim ve fazilete rağmen her zaman meyhanelerin etrafında, harabat köşelerinde eteği kirli ve ortaya düşmüş bir hâldedir. Kitaplarının sayfalarına ise daima şarap dökülmüş veya tortusunun lekesi kalmış ve yazısı mahvolmuş durumdadır. Meyhane köşelerini kendine yer eden Hicrî, ne zaman bir dilber görse onun şevkinden yakasını parçalayıp bağı açık hâlde peşinden gitmektedir:

HECRÎ: Dânişmendliği zemânından *ke'n-nâri 'ale'l-'alem*¹⁴ meşhûr u nümâyân, kurretü'l-'ayn-ı 'ulemâ-yı a'yân idi. Kalbi hod bahr-i fazl olmakda Karadeniz'ün bir dili idi ve yakası sefâ'in-i eş'âr u esfârün menzil idecek sâhili idi. Ammâ kemâli gibi şûrîdeligi kemâle irişdürüp surâhî gibi her meclisde olan bâdiye-i bâdeye enbâz ve def gibi her sohbetün sâzendesine dem-sâz idi. İki yaka ıssı olmayup her zemânda mey-hâneler pîrâmeninde âlûde-dâmen ve bu kadar 'ilm ü fazl ile harâbât kûşelerinde mânend-i *hadrâ'ü'd-dimen*¹⁵ idi. Evrâk-ı kütübi girev-i bâde olmakdan ve üzerine cur'a dökilmekten hutûtı levh-i dil-i dil-berândan nakş-ı vefâ gibi mahv olmuş idi. Yazılmışda yuyılmış yok diyü künc-i mey-hânede kûşe-gîrlük yirin bulmuş idi. Mahbûb yolına ser-pîç eylemezdi. Başdan destârın perrân iderdi ve bir dil-ber görse şevkine girîbânın çâk idüp gin yakadan seyrân iderdi. (AŞÇ.T 534)

XVI. yüzyıl şairlerinden Veznî, şiirleri beğenilen ve sohbetlerde sürâhi gibi baş kaldıran, meclislerde şarap kadehi gibi olan mümtaz bir kimsedir. Ancak “nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz” sözü mucibince meyhane köşelerinde, erguvan renkli şarap küpünün dibinde şaraba bulaşmış, yüzü kırmızı ve baş aşağı bir şekilde ölmüştür. Âşık Çelebi Veznî ile ilgili sözlerini sarhoşluğunun affedilmesi duası ile bitirmektedir:

VEZNÎ: Her sohbetde surâhî gibi ser-efrâz ve her encümende sebûy-ı mey gibi mümtâz idi. Ammâ zihni latîf ve şânı nazîf, vezn-i tab'ı ma'mûr ve hüsn-i nazmı yârân içinde meşhûr idi. Âhir *temûtüne kemâ te'îşûne*¹⁶ mücebince kûy-ı harâbâtda künc-i

¹⁴ Dağın üzerindeki ateş gibi.

¹⁵ Kötü ortamda yetişen en güzel kadın gibi.

¹⁶ Nasıl yaşarsanız öyle ölürsünüz.

mugânda ve bün-i hum-ı şarâb-ı ergavânda şarâb-âlûdlikle surh-rû ve surâhî gibi ser-fürû gitdi. *Defe'a'llâhu te'âlâ humârahû bi şerâbi 'afvihî'l-cemîli ve sekâhu min havzi'l-kevser ve's-selsebîl*¹⁷ (AŞÇ.T, 559-560)

Beyânî de keyfe mağlup olan İznikli Vezni'nin ismiyle ilgili kelime oyunu yapmış, yediği berş ve afyonun vezninin kıyas bile edilemediğini ve insanlık dairesinden çıktığını söylemiştir:

VEZNÎ: Kasaba-ı İznikdendir. Keyfe maglûb olup yedügi berş ü afyonun veznî kıyâsdan hâric olmakla dâ'ire-i insâniyetden hâric olmuş idi. (BEY.T, 226)

Âşık Çelebi'ye göre Zârî, yılın on iki ayında, yaz kış ömrü meyhanede geçen, meyhanede yiyip içen birisidir. Şaraba verecek parası kalmadığında para kazanmak için kan ter içinde iğneci dükkanında çalışan Zârî'nin yanında daima şarap kabağı ya da rakı şişesi bulunmaktadır. Tezkire yazarına göre sarhoş bir devenin iğne deliğinden geçmesinin ihtimali vardır ancak Zârî'nin şaraptan vazgeçmesinin ihtimali yoktur. Zârî'nin dükkanında kristal kadehler ve şarap şişeleri öylesine fazladır ki dükkan, iğne atılsa yere düşmeyecek durumdadır:

ZÂRÎ: Muhassal yılun on iki ayında kışında vü yayında 'ömri mey-hânede geçerdi ve mey- hânede yir içerdi. Gâhî şarâba virecek akçası kalmasa 'arak-ı cebîni ile kan derleyüp mey-i bahâ tahsîline dükkânında olurdu. Elbette yâ şarâb kabagı yâ 'arak şişesi yanında olurdu. Üştür-i ser-mest sûfâr-ı sûzenden geçmek mümkünü'l-ihtimâl idi, ol şarâbdan geçmek muhâl idi. Tenhâ kâr-hânesinde esbâb-ı bezmden iğne basacak yir hâlî degül idi. Billûrîn câmlar ve sâf u şeffâf sâgar-ı mînâ-fâmlar şu'â'ından gice ile iğne düşse bulunmamak ihtimâlî degül idi. Sene sittîn ve tis'ami'e yılında nakkâş-ı dehr ana dahı nakş itmek için sûzen-i ecel ve rişte-i kefen ile nakş-ı na'sın iğneledi ve bâd-ı fenâ kabrine hâk-i lahd ile hâk-rîz eyledi. (AŞÇ.T, 575-577)

¹⁷ Allah, onun sarhoşluğunu, afv-ı cemil şarabıyla gidersin ve onu Kevser ve Selsebil havuzunun sularıyla kandırsın.

Âşık Çelebi, tezkiresinde Ali Çelebi'nin ayyaş ve kalleslikte Mesîhî ile bir olduğunu vurguladıktan sonra Ali Paşa'nın ne zaman bir şey yazdırmak için Mesîhî'yi arasa onu makamında hizmete hazır bulamadığını ve derhal bulunmasını emrettiğini kaydeder. Kapıcılar aramaya çıktıklarında ise Mesîhî'yi Tahtakale'de ya da meyhanelerde bulurlar, Paşa ise bu duruma gücenirmiş. Âşık Çelebi, Mesîhî'nin bu yaşayışından dolayı uslanması için terakkisinin geciktirildiğini de ifade eder. Ali Paşa vefat ettiğinde ise Mesîhî ile ilgili emeller de son bulmuştur:

MESÎHÎ: Merdümî Çelebi'nün babası 'Alî Çelebi'den işitdüm ki ol dahî 'Alî Paşa mürebbîlerinden idi ve 'ayyâş u kallâşlıkda Mesîhî ile kâse-lîs ü hem-tâ idi. Ol rivâyet eyledi ki hîç bir zemânda Paşa bir nesne yazmagçün Mesîhî için şol şehr oğlanını bulun dimezdi ki hâzır bulına veyâ hıdmetçün muntazır olına. Elbette kapucılar yâ Tahte'l-kal'a'da yâ deyr-i mugânda yâ mahbûblarla kûşe-i gülistânda bulurdu. Ol sebebden Paşa dil-gîr olurdu. Uslana diyü terbiyet ü terakkisi te'hîr olurdu. Bu hâlde 'Alî Paşa küşte-i tîg-i mevt olur, Mesîhî hakkında olan emeller fevt olur. (AŞÇ.T, 809)

XV. yüzyıl şairlerinden Melîhî hemen bütün kaynaklarda şaraba olan bağımlılığı ile birlikte anlatılmaktadır. Âşık Çelebi onun mantık ve hikmet öğretip karşılığında aldığı altın ve gümüşü meyhaneciye teslim ettiğini, meyhanede çok uzun vakit geçirdiği için meyhanecinin paranın tükendiğini söylemesi üzerine yeniden borç aldığını nakleder. Tezkireciye göre Melîhî evlerde ikram edilen temiz şaraplar ve eti bol kebaplardan zevk almaz, meyhane köşelerinde küp dibinde yatmaya, tortu gibi şarabın içine batmaya, üstü başı kir ve kusmuk içinde kalıp meyhane köpeğinin gelip ağzını yalamasına, kendinden habersiz bir şekilde rezil bir hâlde olmaya alışkındır. Sonrasında ise bu hâline ve kara bahtına üzülen Melîhî âh çekip çokça gözyaşı dökerek kötü yıldızından şikayet etmiştir:

MELÎHÎ: Yahûdî hakîm-zâdelere mantık u hikmet ta'lîm iderdi. Mukâbeledede aldugı

sîm ü zeri bir ugurdan mey-hâneciye teslîm iderdi. Mey-hânede ol denlû eglenürdi ki mey-hâneci akça dükendi diyü 'arz iderdi. Yine oturup bir ol denlû dahı karz iderdi. Mu'allemlerinün evlerinde temiz şarâblar ve semiz kebâblardan zevk itmezdi. Çak mey-hâne kûşesinde küp dibinde yatmayınca ve dürd-i den gibi şarâb içine batmayınca, destâr-ı çirkîni mey ile âlûde ve çihre-i murdârı kay ile pâlûde olmayınca cü'al gibi levs ü revs içinde nihân ve dehânın yalamaga gelen kilâb-ı meygede ile hemzebân olmayınca gâhî ki olaydı kendüden âgâhı, çekerdi derd-i dilden köynüklî âhı; keserdi cavk-ı kerrûbiyâna râhı, dûd-ı siyâhı itdügi günâhı. Ve hâl-i tebâh u baht-ı siyâhın anup şöyle aglardı ki meclis zevrakları gözi yaşında fülk-minvâl dönerdi ve dûd-ı âhı ile mey-hâne çâr-tâkı yil degirmenine dönüp felek-misâl dönerdi. Sûz-ı sînesine şem'-i meclisün içi göyünürdi ve tünd-bâd-ı âhından çerâg-ı mâh söyünürdi. Elinde bir kâse sınık, kendü kan mest ü ufanuk, hâline münâsib ebyât ve durûb-ı emsâl ü hikâyâtla gâh baht-ı bed-ahterden şikâyet ve gâh te'âcîb-i kazâ vü kaderden hikâyet eylerdi. (AŞÇ.T, 828-829)

Kınalızâde Hasan Çelebi de Melîhî'nin meyhane köşelerinde düşüp kalkan, orayı mekan edinen serseri ve ayyaş bir kimse olarak olumsuz bir portresini çizmektedir. Hasan Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in kendisine gelmesi için Melîhî'ye içkiyi tövbe ettirdiğini nakleder. Ancak Melîhî, dert ve bela yatağındaki bir hasta gibi bu beladan vazgeçememiş, şarabı ağız yoluyla almasa da kendisine şırınga ile enjekte etmiştir:

MELÎHÎ: Nevâhî-i Tokatdandır. Gâyetde kallâş u 'ayyâş mey-perest ü evbâş idi ki peymâne misâl gûşe-i mey-hânedan bir kadem taşra çıkmaz ve hum-ı mey gibi hâne-i humâra küp düşüp sâgar-ı 'ömri tehî olmayınca andan bîrûn olmaz idi. Medh-i şâhid ü şarâb müdâm sözi ve pîrligi 'âleminde dahı sâgar-ı sahbâ-misâl 'asâ vü 'aynun tutar eli ve görür gözi idi. Kûçe-i mugânı hum-misâl mekân idinen erbâb-ı fîsk u 'isyândan ve i'lân-ı ma'âsî vü melâhî ile müdâm müftehir ü mübâhî olan ehl-i fücûr u tугyândan idi. Hattâ ol zemânda sultân-ı cihân olan fâtih-i Kostantiniyye merhûm Mehmed Hân mezbûra bir mikdâr ser ü sâ mân gelsün diyü câm-ı sahbâ bedeli dest-i tevbe sunup min ba'd şûrb-i şarâb itme diyü tenbîh ü te'kîd şedîd itmiş idi. Âhirü'l-emr def-i maraz-ı humâra rahîk-i 'atîkden gayrıyla 'ilâc kılınmaz ve bu makûle ehl-i emrâz u 'ilele bedel mâ yetehallelu mey-i erguvândan özge nesne olmaz idiyü pister-i derd ü belâda yiten marîzân gibi kendüye şarâb ile ihtikân itmişdür. (KHÇT, 800)

Hâletî Abdullah Çelebi'nin öğrencisi olan Filibeli Nâlîşî, Âşık Çelebi'ye göre ilim tekkesinde parlak bir ışık olarak görülmektedir. Tezkire yazarı, Kaplıca Medresesi'nde danışmentken elbiseleri çalınan Nâlîşî'yi kuyruğu ve kanadı kesilmiş kuşa benzetir. Nâlîşî, berş kullanmaya başlamış, önce berşin emiri ardından da ölümüne sebep olduğu için şehidi olmuştur:

NÂLÎŞÎ: Filibelidür. Hâletî 'Abdu'llâh Çelebi'nün sûhtesi ve hânkâh-ı taleb-i 'ilmde çerâg-efrûhtesidür. Kapluca Medresesi'nde dânişmend iken esbâbı ugurlanup kuyruğı vü kanadı kesilmiş kuşa döndi. Bir medreseye dahı pervâzdan kalup ferâgat şâhsârına kondı. Keyfiyyet-i berş galebe idüp evvel ümerâ-yı berşden oldı, âhir mevtine kemiyet-i keyfiyyet sebep olup şühedâ-yı berşden oldı. (AŞÇ.T, 845)

Nakkaş Haydar olarak tanınan XVI. yüzyıl şairlerinden Nigârî'nin evinde bir gün meclis toplanmış ve bir hokka içinden mesir macunu olduğu düşünülen bir şey yenmiştir. Bu gıdayı yiyenlerden Eyüp kadısı Sinan Çelebi vefat etmiş, bazı kimseler ise ölüme yaklaşacak kadar hastalanmış ve sersemlemiştir. Bunun üzerine berrâşlardan biri "Haydar'ın berşini yiyenler helak oldu" diyerek bu olaya tarih düşürmüşlerdir:

NİGÂRÎ: Mezkûr Nigârî'nün evinde bir cemî'yyet olup mesirdür diyü bir hokka getirüp içinden yiyenlerden Eyyûb kâzîsı Sinân Çelebi fevt olup ba'zılar haste ve müşrif-i mevt olup ba'zılar dahı sersâm olmagla meşhûr-ı enâm oldukda zurefâdan biri bu târîhi dimişdür. Târîh:

Didiler berrâşlar târîhini

Haydarun berşin yiyen oldı helâk (AŞÇ.T, 894-895)

Asıl adı Eynehan olan ve sonradan Ahmed olarak değiştiren Priştineli Nûhî, Davut Paşa hazinedarbaşı iken İstanbul'a gelmiş, onun yardımıyla divan katibi

olmuştur. Âşık Çelebi Nûhî'nin şiirini ve inşasını beğenmekle birlikte zarif kimseler arasında evbaş, divan katipleri arasında ise ayyaş ve kalles olduğunu belirtir. Levhî ve Azmî'nin kardeşi olan Nûhî, Na'tî ve Figânî'nin de içki arkadaşıdır. Nûhî, şaraptan sonra afyona müptela olmuş, adetâ berşe mağlup olmuştur. Görevi başında iken sürekli uyuklamaya başlamış, uykusunda bile berş görür olmuştur. Kaşınmaktan yazı yazamayan, ayda bir hüküm yazabilen Nûhî, bu vaziyette çok yaşamayıp Van seferinde ölmüştür:

NÛHÎ: Rûmili'nden Piriştine nâm kasabadandır. Aslda nâmı Eynehan idi. Sonra adın Ahmed'e tebdîl itdi. İstanbul'a gelüp ol vakt hazînedârbaşî Dâvûd Paşa idi, ana hıdmete sülûk itdi. Anun müzâheretiyle dîvân kâtibi olup anlara lâzım kavânîn-i menâşîr ü berevâtı ve anlarda mütedâvil olan münşiyât u kânûniyyâtı tekmi'l eyledi. Şekli matbû', evzâ'ı makbûl, hattı a'lâ, şi'ri dil-küşâ, inşâsı hoş-nümâ, zurefânun evbâşî ve küttâb-ı dîvânun 'ayyâşî vü kallâşî idi. Levhî ve 'Azmî'nün birâder-i mihteri ve Na'tî ve Figânî'nün hem-kâse vü hem-seri idi. Gitdükçe eskiyüp manzûr-ı e'âlî vü ekâbir oldı. Merhûm Şeh-zâde Sultân Mehemed sancaga çıkdukda ana kâtib-i sır oldı. Çün merhûm âhirete irtikâl eyledi kullu şey'in yerci'u ilâ aslihi mûcibince yine kâtib-i dîvân-ı Süleymânî olup aslına intikâl itdi. Ammâ def-i gam ve ref'-i mâtem içün şûrb idemeyüp şûrbı berşe mablûb itdi. Nite kim dimişlerdür. Mısra':

Berşi ref' it 'aksi ile 'âmil ol

Ammâ ekl-i keyfiyyet kemiyyetden mütecâviz olup temâm maglûb itdi. Şol mertebe uyuklardı ki uyanıklığı meger düşünde göre anı dahı ta'bîr it diseler meger nevm-i berşi yine pinekî ile yora idi. Meger kaşınmakdan eli dege yâhud yanıla yazaydı ki ayda bir hükm yazaydı. Bu hâl ile çok geçmeyüp Van seferinde âhirete gitdi. (AŞÇ.T, 901)

XVI. yüzyılın renkli simalarından biri olan Nihâlî Cafer Çelebi, Plevne'de Mihaloğlu Ali Bey medresesinde müderrislik yaparken Mihaloğlu Mehmet Bey'le iyi anlaşarak sohbet arkadaşı olur. Nihâlî, şaraba öylesine düşkündür ki ilimle meşgul olamaz hâle gelir. Azledildikten sonra İstanbul'a gelip önce Murat Paşa Medresesi'nde

müderris sonra Galata'ya kadı olan Nihâlî'ye saltanat payitahtı civarında içkiyi yasak ederler. Mihaloğlu'na da bir sancak verip ucu işletmesini yasak ederler. Nihâlî bunun üzerine “Mihaloğlu'na uçta sancak verip ucu işletmesini yasaklamak, bana Galata'da kadılık verip şarap içme demeye benzer” diyerek şaraptan vazgeçmesinin imkansızlığını vurgulamaktadır:

NİHÂLÎ: Pilevne'de Mihaloglı 'Alî Beg medresesinde müderris olup Mihaloglı Mehmed Beg yanına varup musâhib düşer, yıldız alışdurup meşrebleri münâsib düşer. Ol kadar âlûdelik ider ki evrâk-ı hâtır şarâba düşürdüğünden min-ba'd hutût-ı rukûm-ı 'ilm ü kemâle kâbil olmaz. (...) Ma'zûl olup İstanbul'da Murâd Paşa medresesine müderris olup ba'dehu Galata'ya kâzî iderler. Ekâbir-i hâkim-i şer' oldun husûsan pâ-y-taht-ı saltanat civârında min-ba'd içmek münâsib degüldür diyü mezbûrî şarâbdan geçmege râzî iderler. Ol zemânda mezkûr Mihaloglı'na ucda bir sancak virüp uc işletme diyü yasak iderler. Ca'fer Çelebi, Mihaloglı'na ucda sancak virüp uc işletme diyü yasak etmek bana Galata'yı virüp şarâb içme dimege benzer dimiş. (AŞÇ.T, 906-907)

Âşık Çelebi gibi Kınalızâde Hasan Çelebi de Nihâlî'nin şarap müptelâlığına vurgu yaparak onun ömrünün sonuna kadar kadehi elinden bırakmadığını, nikris hastalığına yakalandığında bile birkaç kadeh içmeyince hareket etmediğini söylemektedir. Hasan Çelebi, tezkiresinde Nihâlî hakkında amcası Müslimî Efendi'den öğrendiği bilgileri de yer vermektedir. Uzunçarşı'da Çıkırkçılar içinde bir dükkânı olan Nihâlî orada akşama kadar geleni geçeni seyretmiş, hezel tarzında şiirler yazmaktan vazgeçememiş, ömrünü bu hâlde geçirerek perişan etmiştir:

NİHÂLÎ: Merhûm-ı merkûm sâmihatu'llâhü'l- melikü'l-kayyûm âhir-i 'ömrine dek şûrb- i şarâbından geçmeyüp sâgar-ı sahbâyı müdâm elden komaz idi ve maraz-ı nikrîse mübtelâ olmagla 'asâ-yı pîrândur diyü 'arakdan bir kaç ayak görmeyince hareket itmez idi. Râkımü'l-hurûfun 'ammi olan Mevlânâ Müslimî Efendi hikâyet buyururlar idi ki evâhir-i 'ömrinde seyr ü sohbetden kalup yârân u ihvânî ile ayakdâş olmagla imkân olmamagın Uzun çârşûda Çıkırkçılar içinde bir dükkân peydâ idüp anda oturup âyende vü revendeyi temâşâ iderdi. Bu hâlde iken nihâl-i 'ömri niçe zemân sümûm-ı maraz u pîrî ile huşk-sâl

olmuş idi. Tündbâd-ı ecelden yıkılıp berg ü bârı perîşân-ı rûzgâr oldu. Ekser-i eş'âr u makâli hezl ü mücûn tarzında 'ıyân olmanın semend-i tab'ını ol vâdîden mün'atîf idüp 'inân-ı himmetini vâdî-i cüdde munsarîf itmege imkân olmamışdır. (KHÇ.T, 874-875)

Âşık Çelebi, Hekim Sinanoğlu olarak bilinen Edirneli Atâ'nın hekimlik yönünü vurgulamış, ancak onun günde yüz kere berş yemekten başka bir hüneri olmadığını ifade etmiştir. Bu alışkanlığı yüzünden Atâ'nın görünüşü garip bir hâle gelmiş ve çok zayıflamıştır. Adetâ sûreti yok olmuş, yahut ruhu tenasüh ederek başka bir kalıba geçmiştir.

'ATÂ : Edirnevî'dür. 'Ulûm-ı zâhire iştigâl gösterüp kânûn-ı edâ ile sözleri ebdâne muvafık ve 'ilm-i hikmetde hekim-i hâzık geçinür. Egerçi tabâbet-i müslîmînde sözleri çok lakin günde yüz kez berş yimeden gayri hüneri yokdur. Hey'et-i garîbe ve sûret-i 'acîbe ile meze-i rûzgâr ve şeb ü rûz herze-kird ü bî-kâr ve müdâvemet-i berşden gâyet za'if ü nâtûvân ve tenâvül-i kahve ve afyondan nizâr u nahîf ü bî-cân olmuşdur. Gûyâ ki sûreti nesh olup veyâhûd mezheb-i tenâsühi kavî ile rûh-ı pâki âhir kâlîba hulûl itmiş. (AHD.T, 442-443)

Kınalızâde Hasan Çelebi de Atâ için son derece olumsuz ifadeler kullanmaktadır. Edirne bimarhanesinde ikinci tabip olan Atâ, şifa kapısı olarak şaraphaneleri belleyen, elinden şarabı düşürmeyen bir kimsedir. Hatta bu alışkanlığı tabiplik mesleği yapmasına da engel olmuştur. Bazı hastaların yanına gittiğinde mest ve kendinden geçmiş hâlde olan Atâ, ne hastanın hâlini anlayacak ne de onun feryadını dinleyebilecek durumdadır:

'ATÂ: Egerçi Edirne bîmâr-hânesinde tabîb-i sâni idi. Lâkin muhtâc-ı 'ilâc olan dil-i bîmâr ü pür-humâr ve kendi gibi mülhid ü zındîka dârü's-şifâ fi'l-hakîka hâne- i hammârdur diyü ol dârü's-şifâdan hum-ı mey gibi taşra çıkamaz idi. Mübtelâ-yı sûy-ı mizâc olana hakîmâne 'ilâc hamr-ı 'atîk ve emrâz-ı sevda'ıyye ile muhtellü'd-dimâg olanlara berü's-sâ'a sarf-ı rahîkdür diyü nergis-misâl sâgar-ı sahbâyı elden düşürmez idi. Ba'z-ı merzâyâ varmak lâzım oldukda kanzîl mest-i lâ-ya'kıl varup ne marîz anun kelâmın anlar ve ne ol

hastenün nâle vü feryâdın dinler idi. Âhir peymâne-i 'ömri bâd-ı fenâ ile pür olup hum-hâne-i cihân turagı ve tekyegâh-ı 'âlem-i vücûd yatağı iken

Mısrâ' : Götürdi bezm-i kesretten ayagı (KHÇ.T, 570)

Zeyrekzâde olarak bilinen ve kadılar arasında bir hayli şan ve şöhrat sahibi olan Ânî, Kınalızâde Hasan Çelebi tezkiresinde berş ve afyona mağlup olan bir kimse olarak zikredilmektedir. Ânî, bu durum sebebiyle cünun mertebesine gelmiş, davranışları ve tavırları kabahate dönüşmüştür. Tezkire yazarına göre Ânî, binbir minnetle evine davet ettiği dostlarına küçük bir şey için darılıp yemeği zehir etmektedir:

Beyânî de Ânî'nin bu alışkanlığını kısa ve öz bir şekilde "Berş ve afyona mağlup olmakla kendini aldatmıştı." şeklinde özetler:

ÂNÎ: Zeyrekzâde demekle ma'rûfdur. Kuzâtun şânularındandır. Maglûb-ı berş ü afyon olmagla kendüyi magbûn itmişdi. (BEY.T, 242)

İznikli Derûnî'nin berş ve afyon yüzünden boyu keman gibi iki kat olmuş, afyon topu yemekle beden kalesini harap etmiştir:

DERÛNÎ: Berş ü afyon kâmetini kemân gibi iki kat ve tob-ı afyon yimekle kal'a-i bedenini harâb ü yebâb itmekle vâsıl-ı hâlet-i memât olmuş idi. (KHÇ.T, 351)

Edirne'de saray hocalığından mülâzım olduktan sonra kadılığa yönelen Cefâyî, şaraba müptela olmuş, kötü işlere ve heveslere bulaşmıştır. Bir iki kere sarhoş yakalanan Cefâyî, azledilmiş, hayatının geri kalanı zillet içerisinde geçmiştir:

CEFÂYÎ: Edirne'de olan sarây hâceliğinden mülâzım olduktan sonra tarîk-i kazâyâ 'âzim olup Rûmilinde niçe şehre kâdî vü hâkim olmuş idi. Lâkin idmân-ı hamra mübtelâ ve âlûde-i fisk u hevâ olmagın bir iki def'a ser-hoş tutulup 'azl-i ebedî olup mansıbdan me'yûs olıcak bî-ser ü sâ mân seyâhat ile me'nûs olup âhir envâ'-ı zillet ile âhirete rihlet

itdi. (KHÇ.T, 265)

XVI. yüzyıl şairlerinden Sagârî, Hasan Çelebi tezkiresinde latife ve fıkra anlatma konusunda eşi benzeri bulunmayan nadir biri olarak anlatılmaktadır. Sagârî, yaşlanıp beli iki kat olmuşken gençlik hevesi başından gitmemiş, şaraptan vezgeçmemiştir. Hasan Çelebi, Sagârî'nin ilerleyen yaşına rağmen mey ve mahubdan vazgeçmediğine şahit olarak şairin mahlası ile kelime oyunu yaptığı beyitlerini örnek vermektedir:

SAGÂRÎ: Mutâyebât u nevâdirde hayli mâhir nazîri nâdir ehl-i sâz berbatt-nüvâz mey ü mahbûbun âşüftesi ve sohbet-i ünsün âlüftesi idi. Çeng-misâl kâmeti pîrlikle dâl olmuş iken şimşâd gibi serv-kaddler hevâsı başından gitmemiş idi ve neş'ât keyfîyyet-i şebâbdan geçmiş mest ü harâb iken hergiz şûrb-i şarâbdan geçmemiş idi. Henûz mey ü mahbûbdan fârigü'l-bâl olmadugına bu beyti şâhid-i hâldür.

Şi'r : Çeng-i hamîde-kâmete döndi kaddi henûz

Ne sâzı kodı Sâgarî elden ne sâgarî

Pîr oldu Sâgarî komaz elden piyâleyi

Düşdi 'asâya nergis-i zerrîn kadeh gibi (KHÇ.T, 414)

Tab'î, ilim yolunda ilerleyerek Hasan Çelebi'nin üstadı olarak nitelendirdiği ve çokça övdüğü Ebussuûd Efendi'den mülazım olmuştur. Eski şairleri tettebbu etmekle meşgulken şarap içme alışkanlığına kapılan Tab'î'nin akli ve mizacı bozulmuş, adetâ insanlık âleminden sıyrılmış, vücudu alçak toprağa düşmüştür. Hasan Çelebi, şairin mahlasıyla kelime oyunu yaparak onun tabiatının neticesi olarak gördüğü bir şiir örneği verir. Bu şiirde Tab'î kimseye kul olmayan rahat ve azade dilenciler gibi olduğunu yalnızca şarabın esiri olduğunu vurgulamaktadır:

TAB'Î: Babası ba'z-ı 'amâ'ir-i selâtine mütevellî olmuş idi. Kendüsi dânişmend olup

bîşezâr-ı 'ilmde esed-i zârım ve a'dâ-yı dîne tab'-ı reşîd ve vücûd-ı hadîdi seyf-i sârım olan üstâdum kıdve-i ashâbü'l-mekârim 'umde-i erbâbü'l-me'âsir ve'l-me'âlimü'l-fâzılü'l-kâmilü'l-âlim Ebu's-su'ûd Efendinün medrese-i fazlında hâdim olmagla hidmet-i şerîfinden mülâzım olmuş idi. Tab'ını tettebbu'-ı eş'âr-ı selef ile âzmâyış üzre iken bâde-nûşlikle 'aklına ihtilâl ve mizâcına nihâyetde i'tilâl gelüp 'âlem-i insâniyyetden münselih ve kadem-i vücûdı hâk-i mezelletde münzelih olmuşdur. Bu şi'r netîce-i tab'idur.

Şi'r : Kaydden 'ârî gedâveş fârig ü âzâdeyüz

Kimseye kul olmazuz ammâ esîr-i bâdeyüz (KHÇ.T, 524)

XVI. yüzyıl şairlerinden İnayetullah, Kâdirî Çelebi'nin oğlu, Kınalızâde Hasan Çelebi'nin ise yakın akrabasıdır. İlk eğitimini babasından alan ve tezkire yazarının ilim ve marifetle dolu olduğunu bildirdiği İnayet, büyük bir kıymete sahip olacak iken berş ve afyona müptela olmuş, gönül ve canında adetâ yağmalanmışçasına kuvvet kalmamıştır:

İNÂYETU'LLÂH: Mahlası 'Înâyetdür. İnşâ'a'llâhü'l-melikü's-şükûr harf-i kâfda mezkûr olan Kâdirî Çelebinün ki Ispartazâde demekle meşhûrdur oğludur. Bu dâ'i-i fakîrü'l-hâlün hâlîdür. Hakkâ ki gerden-i vücûd-ı behbûdı kalâ'id-i ma'ârif-i nâ-ma'dûd ile müzeyyen ü hâlîdür. 'Ulûm-ı ma'kûl u menkûlî fûrû' u usûlî ve ebvâb u fusûlî ile babasından tahsîl itmiş idi. Gerçekden sâhib-kadr-i celîl olmak mercû iken keyfiyyet-i berş ü afyona maglûb ve tâcir-i dil ü cânınun emti'a-i kuvvâsı menhûb u meslûb olmagla Cezâ'ir-i Garb kâdîsı olmuş idi. (KHÇ.T, 619)

Güzelliği ve zarıflığı ile âlemde yegane kabul edilen İstanbullu şair Ferdî'nin bir zaman sonra berş ve afyon müptelalığı yüzünden güzel yüzü sakalla dolmuş, güzelliğinin güneşi zevale ermiş, çok zaman geçmeden ahirete intikal etmiştir:

FERDÎ: İstanbuldandır. Zemânında cûybâr-ı letâfetün serv-i nâz-perverdi ve 'âlem-i hüsn ü melâhatün yegâne vü ferdî idi. Ba'dehû rûy-ı nîkûsı pür-rîş oldukda berş ü afyonla pür-teşvîş olmuş idi. Ol hâlde ki âftâb-ı hüsnî zevâle irişdi. 'Ömri dahı irüp âhirete intikâl ü irtihâl eyledi. Bu şi'r anundur.

Şi'r : Benüm mâh-ı siyeh çerdem giyer bir şeb-külâh egri

Anunçün başum üstinde olur dûd-ı siyâh egri (KHÇ.T, 660)

Hasan Çelebi'ye göre katiplik mesleği ile tanınan Na'tî, sersemlik hanesinin daimi sakini olan şarap küpüne ve havadar olması yönüyle de şarap kadehindeki hava kabarcığına benzemektedir. Tezkire yazarına göre bu yönü sebebiyle bir iş yapamayan Na'tî'nin hayat yıldızı Süleyman Paşa Mısır'a gittikten sonra da batmıştır:

NA'TÎ: Lâkin mânend-i hum sâkin-hâne-i humâr ve misâl-i habâb-ı câm-ı şarâba müdâm hevâdâr olmagın devlet-i cihândan ser ü sâ mân bulmayup âhir Süleymân Paşa Mısra gitdükde kâtib olup ol diyârda iken necm-i hayâtı âfil ü gârib olmışdur. (KHÇ.T, 861)

Ulemâ arasında tanınan Abdülbâkî Efendi'nin kulu olan XVI. yüzyıl şairlerinden Nûrî, Rüstem Paşa'ya armağanlar vermiş ancak kendisinden beklediği ilgiyi görememiştir. Bunun üzerine kalbi kırılan ve gücenen Nûrî berş ve afyona başlamış, kendini tamamen buna vermiş ve Hasan Çelebi'ye göre afyon belası ile ölmüştür.

NÛRÎ: 'Ulemâ-yı Rûmun şöhre-i âfâkı merhûm u magfûrûn-leh 'Abdû'l-bâkî Efendinün kulu idi. Tab'unun tahsîl-i 'ilm ü kemâle kabûli olmagla merhûm u magfûr Rüstem Paşaya pîş-keş virmiş idi. Vezîr-i mezbûrun enzâr-ı lutf-ı mevfûrıyla manzûr olmadugundan dilgîr ü rencûr olup ekl-i berş ü keyfîyyete devşinüp bu hâlde dahî ve kemâlin bulmuş belâ-yı afyon ile kârı tamâm olmuş idi. (KHÇ.T, 867-868)

Gelibolulu Âlî, Terzizâde sanıyla bilinen XVI. yüzyıl şairlerinden Ulvî'nin şaraba müptela olan ayyaşlara karıştığını, Rus bir cariyeden doğduğu için Rus bekrîleri ile vakit geçirdiğini bildirmektedir. Ulvî, sabah akşam meyhanede şarap küpü gibi sabittir. Kadehi elinden birkmayan Ulvî'yi meyhane dışında bir yerde gören de yoktur. Ulvî, bu alışkanlığı yüzünden neredeyse yok olmuş durumdadır:

ULVÎ: Giderek şarâb-ı müdâma müdâvemet iden ‘ayyâşlara karışdı. Kendüsi Rusüyyü’l-asl bir câriyeden mütevellid olmanın zümre-i Rus bekrîleri ile yıldızı barışdı. Sabâh u ahşâm hum-ı mey gibi mey-hânede sâbit-kadem oldı urdı. Ne bir ân ayagı elden kodı ne kimse anı hum-hânedan taşra gördi. Hattâ ‘ıyâzen billâh mensûh şekline girdi. (KÜN.A, 259)

Tezkirelerde afyon müptelâlığı ile ön plana çıkan bir diğer isim, Kireççizâde Mahmud Çelebi olarak bilinen Gubârî’dir. Şairlik yönüyle de eleştirilen¹⁸ Gubârî’nin hâli berş ve afyon yüzünden başka bir şekle girmiş, âdetâ insanlıktan çıkmıştır:

GUBÂRÎ: Hâli berş ü afyon ile diger-gûn olup hey’et ü sûreti memsûh olduğundan gayrı hükm-i insâniyyeti bi’l-küllîye mensûh olmuş idi. (KHÇ.T, 633)

XVI. yüzyılda Osmanlı coğrafyasına dışarıdam bakan Busbecq de Budapeşte’de Türkler için şarabın bir lüks olduğunu ve nadiren bulabildiklerini, bu sebeple buldukları zaman hırsla içtiklerini kaydeder:

Buda’da birçok Türkler şarabın keyfine ve cazibesine meftun olarak benim soframa meclup olmuşlardı. Bu onların çok takdir ettikleri bir lükstür. Çünkü pek nadiren şarap yüzü görürler. Onun için, nerede fırsat bulurlarsa büyük bir hırsla istifadeye kalkarlar.¹⁹

Busbecq’in gözlemlerine göre Türkler şarap içmeyi haram sayarlar, ancak bir kere içtikten sonra harama bulaşıldığı için o satten sonra az ya da çok içmenin bir anlamı olmayacağına inanırlar ve içtikçe daha çok içerler. Busbecq İstanbul’da elinde kadehle avazı çıktığı kadar bağırان ihtiyar bir adamdan da söz eder. Bu adam, feryat ederek ruhuna ihtarda bulunduğunu ve onu şarapla temizlediğini düşünmektedir:

¹⁸ Bkz: II. Bölüm, “Şairler”

¹⁹ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 33-34.

Türkler şarap içmeyi ciddi bir haram sayarlar. Bilhassa ihtiyarların yanında olursa. Gençler affedilmek, mazur görülmek ümidi içinde bu günahı göze alabilirler. Fakat öteki dünyada çecekleri azabın az da içseler, çok da içseler aynı derecede ağır olacağını düşündükleri için, bir kere şarap tadınca artık alabildiğine içmeyi münasip bulurlar. Zaten nasıl olsa bir kere azap çecekleri için fazla bir cezaya uğramayacaklar demektir. İşte içki hakkındaki fikirleri budur. Daha manasız başka fikirleri de vardır. Bir kere İstanbul'da ihtiyar bir adam gördüm. Kadehi eline aldığı zaman, avazı çıktığı kadar haykırmaya başladı. Bunun sebebini kendisinden sorduk. Bu feryatlarla ruhuna bedeninin uzak bir tarafına çekilmesini ihtar ediyormuş. Bu suretle, irtikap etmek üzere olduğu cürme ruhu iştirak etmeyecek, içeceği şarapla kirlenmekten kurtulacaktır.²⁰

3.1.3. Alıngan ve Vesveseli Olmak

İnsanın, benliğine güveninin eksikliğinden dolayı kendisine yöneltilen tenkitlere karşı kırılabilirlik ve aşırı tepki göstermesi hâli²¹ olarak tanımlanan ve XVI. yüzyıl metinlerinde daha çok “ter-mizaçlık” olarak ifade edilen alınganlık, buluttan nem kapacak kadar hassas olan kimseleri ifade etmek için kullanılmaktadır. Ahdî, tezkiyesinde Hıfzî'yi anlatırken onun dostları arasında alıngan biri olarak bilindiğini ve kendisinin de bu huyundan ötürü huzursuz olduğunu dile getirmektedir.

HIFZÎ: Hayfâ ki zarîf-i latîf ü şâ'ir-i nasîf-i nahîf şî'r ü şu'ûr mâbeyninde şöyle meşhûr ve bir mertebede ter-mizâc kimsedür ki dâimâ kendü hûyından bî-huzûr olur ve ol bâbda bî-îlâc idüğü zebân-ı yârânda mezkûrdur. (AHD.T, 272)

Ahdî'nin bu konuda dikkat çektiği bir diğer isim ise Vasfî'dir. Başına buyruk bir kimse olan Vasfî, yaşamış olduğu dönemde yazdıkları beğenilen bir kimse olmasına karşın kimseyle uyum sağlayamayan alıngan biridir. Ahdî'nin hem Hıfzî

²⁰ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 34.

²¹ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 77.

hem de Vasfî ile ilgili ter-mizaçlık huyunu belirtirken sözlerine üzgün olduğunu ifade eden “hayfâ ki” ile başlaması, bu huyu her iki şair içinde “bî-ilaç” yani dermansız olarak nitelendirmesi dikkate değerdir.

VASFÎ: Hayfâ ki hod-râyi ve her zih-i hotend olmagın ‘izz ü temkînden behremend degül gâyet ile ter-mizâc olduğu bî-‘ilâcdur. Degme kimse ile imtizâc idemez feemmâ âvâz-ı pür-sûzı haletbahş-ı ‘uşşâk-ı bâ-nevâ ve nagâmât-ı dil-efrûzı sûz-endâz-ı dil-i ümerâ ve musâhabet-i latîfî makbûl-i suhen-güzerân-ı cihân ve ebyât-ı şerîfî pesend-i yârân-ı zamândur. (AHD.T, 582)

Ahlak sözlüklerinde vehim karşılığı olarak kullanılan vesvese ise insan beyninin oluşturduğu menfî ihtimaller ve beynin kendi sistematiği içinde ürettiği hayali varsayımlar ve zanlar²² olarak tanımlanmaktadır. Fenârizâde Muhyiddin Çelebi çok fazla şüpheli oluşu ve takvada abartıya gitmesi yönleriyle başkaları tarafından vesveseli olarak görülmektedir. Beyânî tezkiresindeki bilgilere göre Muhyiddin Çelebi’nin bir diğer ilginç özelliği ise kalem, kağıt ve mürekkep de dahil olmak üzere başkasından ödünç aldığı her şeyi kullanmadan önce yıkamasıdır:

MUHYİDDİN ÇELEBÎ: Şübühâtıdan ittikâ ve takvâda mübâlaga itmekle halk kendüye vesvese isnâd iderler idi. Karzen her metâ’ı iştirâ yâhûd ahhâbdan ihtidâ ide bir niçe kerre yumayınca isti’mâl itmez idi. Hattâ kalemi ve kâğıdı ve midâdı dahı gasl iderdi dirler ve bunun emsâli niçe garâ’ib isnâd iderler. (BEY.T, 181)

Kınalızâde Hasan Çelebi ise Muhyî Efendi’nin vesvese huyunun delilik mertebesinde olduğunu, fiilleri ve sözlerinin şeriata aykırı ve akıldan uzak olduğunu vurgulayarak mürekkebi bile yıkamadan kullanmıyor olması gibi pek çok garip davranışları olduğunu belirtmektedir:

²² Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 571.

MUHYÎ EFENDİ: Umûr-ı dîn ü dünyâsından tasallûf u takaşşûf ve tekellûf ü ta'assufından vâsıl-ı mertebe-i vesvâs u cünûn olup ef'âl u akvâli kânûn-ı şer' ü 'aklden bârûn idi. Her metâ' ki bâzârdan iştirâ ide yâ ahbâb u ashâbından ihtidâ olına hezâr-bâr âb-ı revânla yevmince anı isti'mâl itmez idi. Hattâ midâdı dahı niçe su ile yumayınca kullanmaz idi. Bu bâbda garâ'ib ü acâ'ibi bî-hadd ü şümârdur. (KHÇ.T, 763)

3.1.4. Mal, Mansıp ve Mevki Düşkünlüğü

Arapça dikmek, yükseltmek, tayin etmek “nasb” kökünden türeyen mansıp, terfi edilen memuriyet ve makamı temsilen kullanılan bir kelimedir. XVI. yüzyıl metinlerinde mansıp, kimileri için cazip bir unsur olarak görülmekle birlikte, tercih edildikten sonra beraberinde getirdiği sorumluluk ve problemlerle birlikte pişmanlık duyularak eleştirilen bir unsura dönüşebilmektedir.

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin*'de içinde bulunduğu zamanda yüksek makamlara gelme talepleri olan kimselerin hâlini, “kanun hilafına zuhur eden karışıklıklar” başlığı altında ele almaktadır. Âlî'ye göre bu karışıklıklara sebep olan birkaç yol vardır ve bunlardan birisi de sayıları çok olan nüfusun çöldeki kum tanelerinden fazla olan talep ve istekleridir. Öyle ki bu kişilerin dizginleri bir salınsa talep atları nice mevkiyi beğenmeyecek, emirlik görevini küçük görerek kabul etmeyeceklerdir. Örneğin yazmayı bilenler vekillik veya imamlik görevi bekleyerek gözleri kadılık mansıbında olacaktır. Aynı şekilde kadılar emirlik, emirler beylerbeyilik, beylerbeyiler ise vezirlik talep edecektir. Kişiler, herkesin üzerindeki makamları isteyerek, günden güne hırslanacaktır. Âlî'nin ashâb-ı menâsıb olarak tabir ettiği bu kişiler “Yolun değildir” diyerek geri çevrilmez ve bu kişilere “Verdik yol oldu” denilirse yani kanun hilafına hareket edilerek payelere münasip görülürlerse ve vezirler buna engel olmazsa büyük karışıklık ve infîâl çıkacaktır. Böyle bir durumda

devlet aşure yemeği gibi karışacak, geçimleri mükemmel olan toplulukların işreti kusmuk gibi iğrenç bir hâl alacak, karış muruş olacaktır. Sonuç olarak da mansıplara talep azalacak, onları hak eden kimselerde huzur ve rahat kalmayacak, alçak kimseler saçılan malları yüce kimseler ise kırılan hatırlarıyla şaşkın hâlde kalacaklardır:

Fî-zamâninâ hilâf-ı kavâvin zuhûr eden ihtilâl-i mevfûrdadır. Bu dahî birkaç tarîkledür. İmdî tarik-i evvel oldur ki nüfus-ı vâfire ki metâlib ü makâsıdları rîk-i beyâbandan mütekâsiredür. Şöyle ki irha-i 'inân olur rahş-ı talepleri değme pâyelerde karâr eylemez ve nefis-i emmâreleri kendülere kalsa tenezzüldür deyü emâreti bile ihtiyâr eylemez. Farazâ fi'l-cümle sevâd-hân olanların ve niyâbet ü imâmete istihkâk bulanların gözleri mansıb-ı kazâda ve himmetleri ol hükûmet-i şer'iyyeyi iktizâdadur. Kezâlik kâdîlerin dahî nazarları emâretde ve ümerânun teveccühleri beglerbegilikle eyâletde olduğu gibi mîr-i mîrân olanların dahi nigerânı sadr-ı vezâretde ve ol makâm-ı 'âliye vâsıl olduktan sonra her birinün himmet-i bî-girânı vekâlet-i 'uzmâya mahsus olan mesned-i bâ-sa'âdetde olup herkesün ma-fevkini talebi ve rûz-be-rûz hırs u tûl-i emelle müteceddidü'l-emsâl niçe matlabı mukarrerdür. "Pes yolun degüldür" dinilmeyüp "virdük tarik oldı" dinilüp bu zikr olunan ashâb-ı menâsıb hilâf-ı kânun pâyelere münâsıb görülürse ahkâm-ı kavâvin bi'l-küllîye muzmahil olup ecnâs-ı muhtelifenün turûk-ı mütenevvi'aya ihtilâtı ve vüzerâ-yı ma'âlî mikdârün bu makûle umura ruhsat ü inbisâtı ihtilâl-i tâmma ve infî'âl-i enâma bâ'is olup ni'met-i simât-ı devlet aşûra aşu gibi mahlût olmak ve 'işret-i 'aşâyir-i mükemmel ma'îşet hâşâ gusındı gibi müstekreh olup karış murış bulunmak bi'z-zarûreti lâzım gelür. Bu takdirce menâsıba rağbet ve müstehk olan ahâlîye huzur u râhat kalmayup edânî bezl-i mâlla tegallûbe ve e'âlî kesr-i hâtırla ta'accübe başlar. (NUS.S, 343)

Makam ve mevkinin vereceği zararı öngören Muhşî Sinan Efendi, Ebussuûd Efendi'nin cenaze namazını kıldırmış, onun ölümünün ardından kendisine teklif edilen şeyhülislamlık makamını "olur olmaz nesneyle iffet eteğini dünya mansıbı ile kirletmeyeceğini" söyleyerek reddetmiştir:

SİNÂN EFENDİ: Müftî'l-enâm olan merhûm Ebu's-su'ûd Efendi 'azm-i dârü'l-bekâ ve'l-hulûd itdükte a'yân u eşrâf-ı dünyâ *Yusuflu eyyühes-sadîku eftinâ*²³ diyüp recâ-yı

²³ Yusuf-46 (Yusuf! Ey dogru sözlü kişi! Bize yorum yap).

kabûl-ı mansıb-ı fetvâ itdükde ber-fehvâ-yı *ecri'ukum 'ale'l-fetvâ ecri'ukum 'ale'n-nâri*²⁴ olur olmaz nesne ile dâmen-i 'iffetümi mansıb-ı dünyâ ile âlûde itmezin diyü ihtiyâr itmedi. (KHÇ.T, 451)

Sinan Efendi'nin iffet eteğini kirletmek olarak değerlendirdiği hususun farklı bir görünümü, Hasan Çelebi tezkiresinde reisülküttaplık ve tuğranüvislik vazifesi yapan Muîni'nin anlatıldığı bölümde karşımıza çıkmaktadır. Tezkire yazarı yükselme ve makam sevdasında olanları alçaklık kuyusuna düşmüş kimseler olarak tanımlamakta ve Muîni'yi böyle kimselerin mansıp sevdasıyla bu yolda yaşadıkları zelzelelerden sonra sığınacakları bir karargah olarak görmektedir:

MU'ÎNÎ: Mukaddemâ re'îs-i küttâb-ı Dîvân-ı sultânî ve nüvîsende-i dakâ'ik u celâ'il-i ahkâm-ı hâkânî olup kabâ-yı celâleti tırâz-ı riyâset ile mutarraz ve Dîvân-ı 'âlî-şânda zât-ı me'âlî-nişânı tugrâ-nüvîs-i cenâb-ı sultânî olmagla mükerrer ü mu'azzez ve niçe zemân rif'at ü câh sevdâsıyla çâh-ı mezellete düşen güm-râhlarun destgîr ü mu'îni ve sarsar-ı havâdis-i eyyâmla binâ-yı ârâmları mütezil olan dermândelerün bâ'is-i karâr u temkîni olan Muhyî Çelebidür ki nazar-ı 'âlî eseri müşâhede-i sûret-i dâniş ü hünere maksûr u mahsûs ve zu'ûf-ı sunûf-ı mekremet ü ma'rûfî mevsûf-ı *saffen ke'ennehum bünyânun mersûsun*²⁵ sahîhü'l-akâvîl melîhü'l-efâ'il kesîrû'l-fezâ'il 'azîzü'l fevâzıl mahmûdetü'l-hasâ'ilmemdûhatü'l-şemâ'il bir zât-ı kâmilü's-sıfâtdur. (KHÇ.T, 796)

Âşık Çelebi'ye göre XVI. yüzyılın meşhur şairlerinden Hayâlî Bey, hamileri Defterdar İskender Çelebi ve İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra da padişah tarafından iltifat görmüş, kaside ve gazeller yazdıkça zeametleri ve caizeleri günden güne artmıştır. Ancak Hayâlî, tezkire yazarına göre dünya bağları ile hiçbir ilgisi olmayan, şanı ve şöhreti olmasına rağmen yoksul bir hayat yaşayan dertli bir kimsedir. İç dünyası ile dış dünyasını birleştiren Hayâlî, zincirle bağlansa bile dünya bağlarına

²⁴ Hadîs (Fetvaya en çok cesaret edeniniz, ateşe en çok cesaretli olanınızdır).

²⁵ Saf-4 (Allah, kendi yolunda kenetlenmiş bir yapı gibi saf bağlayarak savaşanları sever).

karşı kayıtsız kalacaktır. Âşık Çelebi mansıbı bir geline benzetmiş ve Hayâlî'nin bu tercihini mansıb gelininin oyun ve hilelerine aldanmaması, makam ve mevkinin sahte yaldızına kanmaması olarak değerlendirmiştir. Kürk ile tennureyi, yaldızlı kumaş ile yamalı olanı, tac ile külahı bir gören Hayâlî, kendisine mansıb verilmek istendiğinde dünya sancağını davul sesi gibi boş bir sese benzetmiş, serdarlığı ise ayak bağı olarak görmüştür. Bütün dünya işleriyle bağını koparmaya çalışan Hayâlî'ye göre içinde bulunduğu bu durumun ona kattıkları tüm kazançlardan ve mansıplardan yeğdir, fazlası ise deliliktir ve baş ağrısı yaratır:

HAYÂLÎ-İ MA'RÛF : Merd-i âgâha güvâh budur ki İskender Çelebi ye'cûc-ı fitneye sed yapmakdan 'âciz olup zulemât-ı ecele düşdükdüden sonra ve İbrâhîm Paşa'nun üstüne dest-i Nemrûd-ı çerh-ı 'anûddan âzer-i beliyet ü nekbet üşdükdüden sonra pâdşâh-ı merhûmun Hayâlî'ye nazar-ı himmeti muhakkak u mukarrer belki sad bâr efzûnter idi. Ze'âmetine terakkîler ve kasîde vü gazeller virdükçe cevâ'iz-i seniyye ve 'avâtıf-ı 'aliyyelerinden virdüğü günden enver ve aydan eşherdür. Ammâ merhûmun hulk u hasâ'ili ve seyr ü şemâ'ili böyle idi ki zâtı mutlak kuyûd-ı 'âlemden âzâde ve levh-i hâtır hutût-ı huzûz-ı dünyâdan sâde idi. Egerçi fitratda tab'ı vü şânı 'âlf vü bülend idi, ammâ hâk-i meskenetde ve megâk-ı mezelletde bir gedâ-şîve vü derdmend idi. 'Uluvv-ı câh-ı suverî ve derûn-ı âgâh-ı ma'nevîyi cem' itmiş bir şeh-levend idi. Mülk ü mâl ve ehl ü 'iyâl ve mansıb u menâl ve sâ'ir a'mâl iştigâlinden mücerred idi. Zencîrlerle bağlasan ahkâm-ı dünyâyâ gayr-ı mukayyed idi. 'Arûs-ı mansıb mekr ü firîble anı şifte eylememişdi ve müzahrefât-ı câh u celâl ve mecd ü me'âl aslâ firifte eylememişdi. Yanında dîbâ-yı murassa'la kabâ-yı murakka' berâber ve öninde tâc-ı serverîye külâh-ı Tâtârî hem-ser idi. Kürki günine göre giymek degül tennûre yanında semmûra mu'âdil ve libâs-ı ibrîşîmîne ve pâlâs-ı peşmîneye mûmâsil idi. Ol cihetden gâh dül-bend-i bülendâne ve gâh şeb-külâh-ı levendâneye mâ'il idi. Yârân 'âlem-i sohbetde ve dem-i 'işretde ba'zı temvîhât ile menâsıb-ı 'âliyyeye tergîb eyleseler ve emsâline teşbîhât ile mukaddemât-ı husûlın tertîb eyleseler eger dünyânun sancagıdır hakikat-i âvâz-ı tablı kurı baş ağrısıdır, ser-dârlığı ayak bağıdır. Islâh-ı 'âlemden ötürî ifsâd-ı nizâm-ı 'âlem-i tabî'at eylemek ve me'âlf-i itlâf-ı nefse râcî' umûra sarf-ı yevm ü ems idüp kûşîş-i halk ile kûşâyîş-i bâb-ı celb ü cezbe kûşîş itmek ne dîvânelikdür ve bîgâneler maslahatı içün âşnâ-yı ezelden kat'-ı üns eylemek 'âlem-i 'akldan 'aceb bîgânelikdür dirdi. Eger mîr-i mîrânîdür mahsûlî 'ulûfe-i hayl u haşem ve harcı

mukarrer-i levâzım-ı tabl u 'alemdür. Vâridât anlarun idrârâtına sarf olındukdan sonra kendü nefsüme 'â'ide olacak bana bu mansıbumdan dahı 'â'ide yok yire derd-i serden ve gavgâ-yı gulâm u nökerden ve şikâyet-i ehl-i şûr u şerden gâh u bî-gâh sefer ü güzerden ve bâz- hâst-ı ekâbir-i devlet-makarrdan ne fâ'ide dirdi. (AŞÇ.T, 1547)

Hayâlî'nin böyle bir hayat tarzı benimsemesi yer yer cimrilik olarak algılanmakla birlikte²⁶ Âşık Çelebi bunun cimrilikten değil dünya malına kayıtsızlıktan ileri geldiğini düşünmektedir. Ona göre Hayâlî, istiğna sahibi bir kimse olduğu için diğer insanlar gibi gelirini giderini hesaplamaz, ne olursa yer, ne bulursa giyerdi. Başkaları kovan arısı gibi üşüşürken kendisine gelen ballara bir kaşık bile sürmeyen Hayâlî neyi var neyi yok hesabını tutmaz, hepsini unutup giderdi. Âşık Çelebi tezkiresinde Hayâlî'nin bu durumunu "kaltak kazanır kaltaban yer" meseline benzetmektedir:

HAYÂLÎ-i MA'RÛF : Halk içinde egerçi hisset ü zer-dârlıgla iştiâhı var idi ve fi'l-hakika ol vasf cümle nâsa 'ale'l-husûs şu'arâya 'âr idi ammâ fakîr tahkîk itdügüm budur ki hâşâ ki dünyâyâ rûbûde ve hubb-ı câh u mâl ile âlûde olduğundan olaydı belki pür-istignâlıgından ve bî- pervâlıgından idi ki idrârât u ihrâcâtına mutlakâ iltifât itmezdi. Ve sâ'irler gibi defter-i dahl u harcı mahv u isbât itmezdi. Eger nukûd u ecnâsdur ve eger me'kûlât u libâsdur nice gelürse eyle giderdi, alan alur viren virür, her kişi istedüğün mâlikâne tasarruf iderdi. Tîmârından niçe kantar revgân u 'asel gelürdi. Kendü ferâg-ı bâlinden bir kaşık yağın yimezdi. Gayrılar 'asele kovan arısı gibi üşer gibi kaynayup etmekleri yaga banardı ve kerrât u merrât hâslarından nakd-ı akça gelüp kimi emânet ve kimi karz nâmına ellere virilürdi. Kendü unudur giderdi, kaltak kazanur kaltaban yir didükleri meseline dönerdi. (AŞÇ.T, 1546-1547)

Beyânî tezkiresindeki bilgiler ışığında Hayalizâde Ömer Bey, önceleri bir miktar zeamete kanaat getirmişken sonradan mansıp sevdasına düşmüş ancak oyun ve

²⁶ Bkz: "Cimrilik ve Müsriflik"

hilelere maruz kalmış, kimi zaman azledilerek felakete uğramış kimi zaman da mansıp alarak refaha ulaşmıştır.

ÖMER BEG: Hayâlîzâdedür. Mukaddemâ bir mikdâr ze'âmetle kanâ'at itmişken mansıb sevdâsına düşüp niçe mansûbeye ugrayup gâh azlle felâket görüp gâh mansıbla refâhiyet sürüp bi'l-âhire Haleb defterdârlığından ma'zûl iken sene bin beşde terk-i âlem-i fânî ve azm-i mülk-i câvidânî eyledi. (BEY.T, 134)

Mansıp sevdasına düşmesi yönüyle ele alınan bir diğer isim Sürûrî'dir. Hasan Çelebi bu duruma "hayf u sad hayf" sözleriyle üzümlere onun kendisini arştan ferşe düşürdüğünü, yüksek mertebeden yere indirdiğini vurgulamaktadır. Hasan Çelebi'ye göre Sürûrî, rahatlık içerisinde yaşarken mertebe ve mansıp tuzağına düşmüştür. Gubârî Mekke'de iken onu kınayan tarzda bir şiir yazarak dostane nasihatlarını dile getirmiştir. Gubârî, arkadaşının göklerde uçan bir kuşken kanatlarının kesildiğini, onun tuzağa koyulan tane ile avlandığını, gaflet uykusunda olduğunu ve uyanması gerektiğini, kendisini harap ettiğini ve içindeki cevheri yerle bir ettiğini söylemektedir:

SÜRÛRÎ: Hayf u sad-hayf ki cân-ı 'ulvîsi mûte'allik-i menâbir-i 'arş iken sâkin-i menâzil-i ferş olup rif'atde iken tenezzül 'izzetde iken tezellül itdi. Gülistân-ı cinânda serv-misâl keşîde-dâmân iken ayagı bâgda ve tezerv-i himmeti sahrâ-yı kevn ü mekândan remîde olmagla fârigü'l-bâl iken dâne vü dâm-ı ârzû-yı merâtib ü menâsıb ile dûzâgda oldı. Gubârî Mekke-i müşerrefede mücâvir iken mezbûr ta'n-güne bu eş'âr ile pend-i dostânesin iş'âr kılmış idi.

Şi'r : Ey Sidre-nişîn-i 'arş-pervâz

Vey tâ'ir-i kuds-i âlem-i râz

Ey tûtî-i bâg u râg-ı 'izzet

Vey bülbül-i bûstân-ı rif'at

Bi'llâhi degül nedür bu hâlün
Kat' oldu meger ki perr ü bâlün

Tayerâna mecâl u kudretün yok
Seyerâna hayâl-i himmetün yok

Terk eyleyüp âşiyân-ı kudsi
Dilden çıkarup mecâl-i ünsi

Ne dâne düşerdi pes bu dâma
Düşmen neden oldu bu makâma

Kim itdi seni bu vech ile sayd
Ne bend ile oldu sana bu kayd

Yohsa seni itdiler mi meshûr
Yâ mekr idüp itdiler mi memkûr

Benzer seni hâb-ı gaflet aldı
Sayyâd-ı emel bu dâma saldı

Hey hey gözün aç bu hâbdan sen

Kurtarur seni bu hicâbdan sen

‘Azm eyle revân tur âşinâya

Sa’y eyle devriş yetiş mekâna

Yohsa özünü harâb itdün

Hep cevherüni türâb itdün

Sürûrî’ye bu sözlerin söylenmesinin sebebi, Hasan Çelebi’nin satırlarından anlaşılacağı üzere Kanunî Sultan Süleyman’ın oğlu Şehzade Mustafa’ya hocalık yapma vazifesini kabul etmesidir. Tezkireci de Sürûrî’nin bu davranışı ile âleme sultanken kendisini kul ettiğini düşünmektedir. Nitekim şehzadenin şehit edilmesi ile birlikte Sürûrî fakirlik içerisine düşmüş,²⁷ dokuz yıl hiçbir yerde vazife alamamış, münzevi bir hayat yaşamıştır:

El-kıssa Şehzâde Sultân Mustafâ hâcelıga da’vet olındukda da’vete icâbet eyledükde hidmet-i ta’lîmi kabûl idüp

Mısra : ‘Âleme sultân iken kendüsini kul eyledi

Ba’dehû şehzâdenün fülk-i vücûdı garkâb-ı girdâb-ı fenâ ve keştî-i hayâtı sarsar-ı memât ile garîk-i ‘ummân-ı ‘anâ olup hâkân-ı sâhib-kırân merhûm Sultân Süleymân Hân oğlu şehzâde-i mezbûrı ser-hayl-i gürûh-ı şehîdân itdükde mezbûrun dahı evzâ’ u etvârından rencûr u nüfûr olmagın sürûrı gumûma mübeddel ve safâ vü huzûrı âlâm-ı mevfûra muhavvel olup fakr u fâka ile müzellel olmuş idi. Tokuz yıl bî-vazîfe geçinüp mihmân-hâne-i dünyâda hâle-misâl yine süfresi güşâde ve mihr ü mâh gibi kurs-ı nânı âyende vü revendeye şeb ü rûz âmâde olup bî-dirhemlikden gonçe-misâl derhem olmuş

²⁷ Bkz: I. Bölüm, “Hamisini Kaybeden Şairlerin Durumu”

iken bir kimseye mâfî'z-zamîrîn izhâr itmeyüp râz-ı derûnından ağız açmaz idi ve berg-i çenâr gibi eli yufka iken yine zıll-ı vücûdına ilticâ idenlere sâye-endâz idi. Çünkü bu hâkdân-ı hayret ve tengnâ-yı mihnetde gâyetde ıztırâr üzre olup şecere-i ma'ârif-i semere-i hayâtı sarsar-ı pîrî ile ber-inkisâr olmuş idi. (KHÇ.T, 426-428)

XVI. yüzyıl tezkirelerinde Sürûrî Çelebi'nin Şehzade Mustafa'ya hoca olma görevini kabul etmesi ve bu yönüyle özellikle arkadaşı Gubârî tarafından eleştirilmesi, ardından Gubârî'nin de Sultan Bayezid'in şehzadelerine hocalık yapmayı kabul etmek suretiyle eleştirdiği şeyin aynısını yapması uzun uzun anlatılmaktadır. Âşık Çelebi, tezkiresinde Sürûrî ile aralarında geçen bir konuşmayı anlatarak diğer tezkirecilerden farklı bir konuya değinir. Sürûrî Çelebi'ye bu teklif geldiğinde Âşık Çelebi yanına gitmiş ve kabul edip etmediğini sormuştur. Sürûrî Çelebi ise seçim yapmanın yaşayanlar için söz konusu olabileceğini, kendisinin ise bir ölü hükmünde olduğunu söylemiştir. Âşık Çelebi de “Ölüyüm demekten kastın iradenin olmaması mı? Gassâlin elindeli ölü gibiyim, yatırırlarsa yatarım, döndürürlerse dönerim mi demek istiyorsun?” diye sorduğunda “Ne sebebe bağlıyorsan öyledir” diye cevap verir. Âşık Çelebi bu cevap üzerine insanların kalbinden en son çıkacak şeyin şan ve şöhret sevgisi olduğunu anlar ve eseflenir. Ona göre Sürûrî âlemde sultanken kendisini kul eylemiş, göz göre göre sağ işini sol eylemiştir. Bu olaydan sonra adetâ gökyüzünde uçarken yere çakılmış, denize düşen yılan gibi herkese sarılmış ama kimseden yardım göremeden bu dünyadan göçmüştür:

SÜRÛRÎ ÇELEBÎ: Mısra': *Ve eyyu na'îmin lâ yukeddiruhu'd-dehru*²⁸ mücebince pâdşâh-ı merhûm sa'âdetle feth-i Van ve kesr-i şâh-ı mülhidân seferine 'azm itdükde nâ-gâh Sultân Mustafâ-yı merhûma hâcelige da'vet eylediler. Gerçi ba'z-ı hâssı rızâ vir diyü ızlâlde şeytânet eylediler ammâ hayr-hâhları 'adem-i kabûl ile nasîhat

²⁸ Zaman hangi nimeti yok etmemiştir ki?

eylediler. Cümleden hakîr vardum kabûl itdünüz mi didüm. Ben mevtâdan ma'düdem; kabûl ve 'adem-i kabûl ahkâm ahyâdur, meyyitün hükmi ne ibâ ve ne meyl-i mühâbâdur didi. Hakîr meyyitüm dimegün ma'nâsı irâdetüm yokdur *ke'l-meyyiti fî yedi'l-gassâl*²⁹ âherün dest-i tasarrufundayum. Tekâlîb-i kazâ vü kader ve etvâr-ı şu'ûnât-ı hayr u şerr ne iktizâ iderse tâbî' ü fermân-berem; yatururlarsa yatur, döndürürler ise dönerüm demek midür didüm. Neye haml eylersen eyle didi. Gördüm ki *âhiru mâ yahrucu min kulûbu'l-muhlisîne hubbu'l-câhi*³⁰ mûcibince şu'le-i şem'-i hidâyet-i Hak irişmezse câh-ı tecerrüdden câh-ı tekayyüde düşmek mukarrer ve hevâ-yı istignâ-yı tekaddüsde pervâz iderken lâşe-i dünyâ-yı lâ-şey için dâmgâh-ı tedennüse inüp konar. Sükût idüp cevâbında tevakkuf eyledüm, derûndan hâline te'essüf eyledüm. hâceligi kabûl eyledi. Beyt:

'Âleme sultân iken kendin varup kul eyledi

Göz göre elden varup sag işini sol eyledi

Anda varup yine 'işve-i devlete rübûde oldu yine meyli gâh ekâbirle mürâselât u mükâtebâta ve gâh şeh-zâde ile güft u şünûde oldu, câha şifte ve riyâsete firifte oldu. Çünkü şeh-zâdenün fülk-i vücûdı gark-âb-ı gird-âb-ı kahr-ı ahkâm-ı *kullu yevmin huve fî şe'nin*³¹ oldu ya'nî husûl-i devlet ve vusûl-i emniyyetde mazmûn-ı *mâ şâe'llâhu kâne vemâ lem yeşe' lem yekun*³² sahâ'if-i âmâline nişân oldu, merhûm *ke'l-garîki fî'l-mâi yeteşebbesu bikulli haşîşin*³³ mûcibince her kimden istimdâd itdiyse reh-nümâ olmadı ve her kime derdin agladıysa murâd bulmadı. Fakr u felâket ile ve zillet ü mihnet ile sene tis'a ve sittîn ve tis'ami'e cemâziye'l-âhiresinün âhirine dek 'ömr sürdü, âhir bahr-i fenâda ecel teknesi ki tabutdan 'ibâretdür, fülk-i vücûdına çatmagçün dümen dogrıdup üzerine sürdü, üç dört gün haste olup âhirete intikâl eyledi. (AŞÇ.T, 967-968)

XVI. yüzyıl şairlerinden Manastırlı Vahyî-i Sânî, Âhî'nin kardeşi, Hâverî'nin yeğeni olduğu için şiir ile alakadar olmuş bir kimsedir. Âşık Çelebi'ye göre Hâverî'nin himâyesinde iken onun terbiyesiyle yetişmiş, akranları arasında şiir kabiliyeti ve

²⁹ Ölü yıkayıcısının elindeki mevta gibi.

³⁰ İhlâslı insanların kalbinden en son çıkan şey, şan ve şöhret sevgisidir.

³¹ O her an kainâta tasarruf etmektedir. Rahman/29.

³² Allah'ın dilediği olur, dilemediği olmaz.

³³ Denize düşen yılana sarılır.

değişik anlamlar bulma yönü ile ön plana çıkmıştır. Medrese öğrencisi iken iyi huylu ve temiz ahlaklı biri olan Vahyî, kadı olduktan sonra değişmiş, kendini beğenmiş, kibirli, bulanık tabiatlı, kötü yaratılışlı biri hâline gelmiştir. Halka sürekli kötü davranmaya, onlara korku salmaya başlayan Vahyî, adetâ kadılığın ırzını tahkir etmiş, aynı zamanda eski dostlarına da kötü davranmaya ve düşmanlık göstermeye başlamıştır. Bir gün yangın çıkıp Vahyî'nin evi ateşler içerisinde kalmış, Âşık Çelebi ise tezkiresinde bu durumu mazlumların âhını almasına bağlamıştır:

Kâzî oldukda hod-bînlik ve kibr-âyînlik, tîre-tab'lık, hîre-hulklık tekâzâsın iktizâ itdi. 'Ucb ü pindâr ve gurûr u istikbâr peydâ itdi. Ârzûsı âzâr-ı nâsa ve ragbeti halka ilkâ-yı ru'b u hırâsa oldı. Garazı 'arz ile 'ırz-ı kuzâtı tahkîr ve nâzır-ı emvâl oldukda tevfir-i emvâl-i melâl-i me'âl ile kendüyi tevkîr oldı ve bi'l-cümle tebdîl-i ahlâk ve tagyîr-i evsâf eyledi. Kadîmî i'tilâfı olan yârânına bugz u ta'assub ile ihtilâf eyledi. Âhir dūd-ı âh-ı mazlûmân irişüp ya'nî evine âteş düşüp hânumânın ve defter ü dîvânın yok yok belki dîn ü îmânın yakdı. Ol harârete döyemeyüp raht-ı vücûdı diyâr-ı 'ademe çeküp âteş-i ecel cism ü cânın yakdı. Kesderye kâzîsı iken sene semân ve hamsîn ve tis'ami'ede vefât itdi. (AŞÇ.T, 555-556)

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelmiş olan ve ülkeye yabancı bir göz ile bakan Busbecq ise zenginler haricinde Türklerin genel olarak -tıpkı Âşık Çelebi tezkiresinde anlatılan Hayâlî gibi- süs ve gösteriş sevmeyişini, özellikle binalara önem vermediklerini, dünyayı gelip geçici bir han olarak gördüklerini ve küçük evlerde yaşadıklarını vurgulamaktadır:

Mamafih Türklerin bina hususunda, her türlü debdebe ve tantanadan müçtenip bulunmaları (kaçınmaları) pek dikkat edilecek bir hâldi. Bu gibi şeylere ehemmiyet vermek onların fikrinde bir gurur ve azamet nişanesidir. Bu dünyadan ebediyet aranıyormuş gibi gelir onlara. Bir yolcu bir hanı ne gözle görürse onlar da evlerine aynı nazarla bakarlar. Hırsızdan kendilerini kurtarıyorlarsa, sıcağa ve yağmura ve

soğuğa karşı mahfuz bulunuyorlarsa artık fazla bir lüks istemezler. Bundan dolayıdır ki, bütün Türkiye’de oldukça zarif bir eve sahip bir zengin adam bulamazsınız. Alelâde halk kulübelerde ve küçük evlerde yaşarlar. Fakat zenginler bahçe ve hamama düşkündürler.³⁴

3.1.5. Pis Olmak

Türk-İslam kültüründe gerek beden gerekse ruh temizliğine çok önem verilmiş, temizliğin imandan geldiğine kabul edilmiştir. Kuran-ı Kerim’de temizlikle ilgili pek çok ayet bulunmakta,³⁵ Hz. Peygamber’in de abdestle ilgili olanlar dışında eve gelir gelmez dişlerini fırçalaması, yemeğin bereketinin öncesinde ve sonrasında elleri yıkamak olduğunu belirtmesi gibi hadisleri bilinmektedir.

Klasik Türk edebiyatı mensur metinlerinde de dış görünüş itibarıyla pis olmak, beden ve kıyafet temizliğine önem vermemek eleştiri konusu olan bir huy olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelibolulu Âlî, *Nushatü’s-Selâtin*’de padişahın yakınında olan musahiplerinin sahip olması gereken belli başlı özellikleri sıralarken beden temizliği konusuna özellikle değinir. Misvak kullanmak, tırnakları kesmek, sürme çekmek ve güzel giyinmenin önemine vurgu yapan Âlî, musahibin padişahın nefretine yol açacak, ona iç sıkıntısı verecek görünüşte olmaması gerektiğini söyler:

‘Ale’l-husûs isti’mâl-i sivâk u kass-ı azfâr u iktihâl ve libâs-ı fâhîrle nezâfete ve zâtını

³⁴ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 35.

³⁵ Örneğin: Ey Âdem oğulları! Namaz kıldığınız, ibâdet ettiğiniz her yerde temiz ve güzel elbiselerinizi giyin. (A’raf/31), Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz ve helâl olanlarından yiyeğin! (Bakara/172), Elbiseni tertemiz tut. (Müddesir/4).

revâyih-i tayyibeye meyyâl idüp nefret-i kalb-i pâdişâhiye bâ'is bir hâl ve zucret-i tab'-ı şehin-şâhiye sebeb-i hâdis bir hayâl irtikâb eylemeye. (NUS.S, 469)

Âşık Çelebi, aynı medresede okuduğu içkiye düşkün arkadaşı Tulûî'yi anlatırken her zaman onun üstü başının pis, gömleğinin yırtık olduğunu, koltukaltının kötü koktuğunu, yüzünü yıkamadığını, saç ve sakalının birbirinde olduğunu vurgulamaktadır. Tulûî'nin şarap kokan nefesi zehir, kötü kokan elbiseleri ise zakkum gibidir. Öyle ki ay sabunuyla güneş çeşmesinde yıkansa elbisesinin kirleri ayın yüzündeki lekeler gibi kalacak, temizlenmeyecektir. Tüm dünya baştan başa güzel kokularla dolu olsa yine onun kötü kokusuna bir fayda etmeyecektir:

TULÛÎ : Üsküb kurbında Kalkandelen dimekle ma'rûf Tetova nâm kasabadandır. Adı İbrâhîm, lakabı Dahhâk, mahlası Tulûî'dür. Bekrî olduğu sebebdan Yârân Tulugı dirlerdi. Niçe zemân hem-medrese vü hem-sebak olduk. Her zemânda dül-bendi çirknâk ve câmesi nâ-pâk, dâmeni âlûde ve girîbânı çâk begali gendîde, çihresi nâ-şüste, başı nâ-terâşîde ve rîşî jûlîde idi. Nefes-i şarâb-âmîzi semûm ve bûy-ı bed-libâsı zakkûm idi. Farazâ çok melâ'ik destâr-ı çirkînin sâbûn-ı kamer ile çeşme- i hurşîdde yusalar anda kimesne yüz agardmayup câmesinün vesahları cirm-i mâhda olan lekeler gibi yuyulmaz idi ve meselâ kâf-tâ-kâf 'âlem memlû misk-i mutarrâ veyâhud sevâd-ı şeb-i dâc ser-â-ser 'anbersâr olsa ve Mesîh-demler ol misk ü 'anberden buhûr-ı meryem eyleyüp olduğu mekânı ta'tîr itseler sûdmend olmazdı. (AŞÇ.T, 652)

Âşık Çelebi'nin pis olması yönüyle eleştirdiği bir diğer isim ise Mümin'dir. Tezkire yazarına göre o da tıpkı Tulûî gibi her zaman sarıği çirkin, elbisesi yırtık ve pis, yakası kirli bir kimsedir. Sabun nedir bilmeyen Mümin'in sarıği da her zaman sarıdır:

MÛ'MÎN : Her zemânda destârı çirkîn ve câmesi çâk, libâsı gendîde ve girîbânı vesahnâk idi. Rûyî nâ-şüste ve rîşî jûlîde ve ser-i bî-sâmânî nâ-terâşîde idi. Libâsı sâbûn nedür bilmezdi meger koynına sâbûnî halvâ gire. Destârı sarıdan fark olmazdı meger kimse mâtemîdür diyü şemle ihtimâlin vire. Zu'munca Şâh Nijâd geçinürdi.

Ceddüm kefere ümerâsı içre meşhûr ve tevârfh-i keferede Sâfûr dimekle mesfûrdur diyüp ögünürdi. (AŞÇ.T, 830-831)

Âşık Çelebi ile aynı fikirde olan Kınalızade Hasan Çelebi de Mümin'in taharet için eline ibrik almadığını, yüzü gözünün gusül ve abdeste alışkın olmadığını ifade etmektedir:

MÜ'MİN: Destârı çirkin ü nâ-pâk ve libâsı mülevves ü vesahnâk jûlîde-mûy nâ-şüste-rûy eli ibrik tahâreti yapışmamış ve yüzi gözi igtisâl u vuzûyla alışmamış ruhbân olmagla karîb bir şahs-ı 'acîb idi. (KHÇ.T, 807-808)

Adı İbrahim, lakabı Dahhak olan Kalkandelenli Tulûî, Hasan Çelebi tezkiresinde şarap yüzünden üstü başı pis, eteği kirli ve yakası yırtık bir şekilde dolaşan akıl ve idrakten uzak bir kimse olarak tarif edilir. Tulûî ne kadar sabunlanırsa sabunlansın ayın üzerindeki siyahlık gibi onun vücudundaki kirin de geçmesi ve kötü kokusunun engellenmesi mümkün olmayacaktır:

TULÛ'Î: Kevkeb-i vücûdınun tulû'ı Üsküb kurbında Kalkandelen nâm kasabadandur. Nâmı İbrâhîm lakabı Dahhâk esbâbı mülevves ü nâ-pâk dâmen-âlûde vü girîbân çâk müdâm keyfiyyet-i şarâb ile bî-'akl ü idrâk idi. Hıyâz-ı 'ummân ve çeşme-i hûrşîd-i nûr-eşânla câme-şûyân-ı cihân her gün sâbûn-ı subhla bin kez yusalar sevâd-ı kamer gibi çirkinini izâle itmenün istimâlesi mânend-i nûr-ı gazâle idi ve kubbe-i cihân nâfe-i misk-i ezfer ile mel'ân olup her gün kâfûr u 'abîr ve her gice 'ûd u 'anber-i bî-nazîr ile tebhîr olınsa mânend-i seyr bûy-ı bedi noksân-pezîr olmak taht-ı imkânda câygîr degül idi. (KHÇ.T, 525-526)

Gelibolulu Âlî'ye göre en çirkin olan fiil, insanın helaya giderek def-i hâcet ettiğinde edebe riâyet etmemesidir. Tuvaletin deliği dururken kenarını pisletmemek, ayağın altındaki taşı ve duvarı temiz tutmaya dikkat etmek gerekmektedir. Bu çirkin davranışı sergileyenler görüldüğü kadarıyla henüz dayak yememiş çocuklar ve kendinden geçmiş tiryakilerdir:

Cümleden kabîh bir fi'l ki insanun helâya varması ve bi'z-zarûre def'-i tekâzâ kılmasıdır. Anda dahî edeb ri'âyetine sa'y itmek sûrâh-ı âbhâne tururken kenâresini mülevves etmemek ve mümkün oldıkça zîr-i pâyındaki seng ü hâsi pâk tutmaga dikkat eylemek vâcibât-ı âdâbdandır. Zîrâ ki henüz âlet-i darb ile ta'zîr olunmamış etfâl ve keyfiyeti geçüp mevzu'-ı helâya kenef ittifak istinâd iden tiryâkiyân-ı bed-ef'âl ekseriya ol vaz'-ı nâ-sezâyı mürtekib olurlar. Ya'nî ki tecessüs idenler ol güne kabâyihî anlardan sâdır olmuş bulurlar. (MEV.N, 368)

Âlî, bu durum ile ilgili komik bir olay da anlatır. Şam kazasında vefat eden Molla İshak, şöhreti herkesçe bilinen Anadolu kadılarından olup Semaniye medreselerinden birinde müderrislik yapmakta, Mevlana Muhyiddin de medresede Molla İshak'ın muîdi (yardımcı asistanı) olarak çalışmaktadır. Medresenin temizliğinden sorumlu hizmetli sürekli deliklerin dışarısını pislenmiş hâlde bulduğu için tuvaletleri temizlemekten bıkmış hâldedir. Bu pisliği kimin yaptığını merak eder ve girip çıkanların ardından sürekli tuvaleti kontrol etmeye başlar. Özellikle öğrencileri takip eden hizmetli, onların ardından tuvaleti daima temiz bulunca ihtimal vermese de muîd Mevlana Muhyiddin'in ardından tuvaleti kontrol etmeye gider. Bunca zamandır merak ettiği bilgiye ulaşan, pisliği onun yaptığını gören hizmetli dışarı çıkar ve "Aferin muîd efendi" diye söylenerek dişlerini sıkarak. Mevlana Muhyiddin neden böyle dediğini sorunca hizmetli onu tuvalete götürür ve yaptığını gösterir. Yaptığını inkâr edecek bir durumu kalmayan ve sırrı ortaya çıkan Mevlana Muhyiddin bunu hizmetlinin kazancının helâl olması için kasıtlı bir şekilde yaptığını söyler. Âlî, Mevlana Muhyiddin'in nazik bir latife ile aslında edepsizliğini kabul ettiğine işaret etmektedir:

Menkûldür ki şöhre-âfâk-ı mevâlî'-i Rûm'dan Şâm kazâsında vefât iden Molla İshâk Semâniye medârisünün birine müderris ve yine zümre'-i ahâlîden Mevlânâ Muhyî'd-dîn bin Neccârânun dersine muîd-i dâris iken ferrâş-ı medresede ikide birde helâlar tathîrinden 'âciz olur. Zîrâ ki ekser evkâtta deliklerden taşrasını necâset ile âlûde bulur. Hattâ kemâl-i 'acizinden niçe günler tecessüs ider. Kibâr u sığârdan helâya girenler

çıkıldıkça ardların yoklayu gider. Lâkin me'mûli olan ashâb-ı keyf ü sıbyândan ve etvârı alâ bürde ba'zı sûhte-künândan ol makûle husûs sudûrî zuhûr eylemez. Bi'l-âhar hergiz ihtimâl virmedüğü meşâhîrün sonların yoklar. Bilmek ister ki ol helâları kim boklar. Vaktâ ki vaz'-ı vakâr ile mu'îd-i büzürgvâr kazâ'-i hâcete girü. Çıkduğı gibi ardınca ferrâş dahî dühûl kılur. Görse ki ol âna dek olan bok işler 'umûmen ol murdârun imiş. Kendüye ve sâire bunca teşvişler ser cümle ol necâset-kârın imiş. Derhâl ardınca çıkar. "Aferîn mu'îd efendi" diyü gâh söylenür gâh dişlerin sıkar. "Nedür bâ'isi" didükde "gel sana göstereyin" diyü iletir. "Nedür bu kenâr-ı sûrahdaki necisler" diyü söyler. Mu'îd-i mezbûr görür ki zuhûr-ı sırr-ı mestûr mukarrerdür. Ya'nî ki mizâc-ı ferrâş ol necâset husûsında mükedderdür. Bilâ te'hîr cevâba gelüp "bu kabahati ben kasden itdüm" der ya'nî ki "bu mukâbelede yedüğün vazîfe helâl olmasını irâde kıldum" diyü söyler. Egerçi ki haylice nâzûk latîfe itmışdür. Hâlâ ki kün-i murdârunun bî-edebliğini i'tirâf semtine gitmişdür. (MEV.N, 368)

3.1.6. Kendini Beğenmişlik, Kibir

Tekebbür, 'ucb, hod-bînlik olarak da bilinen kendini beğenmişlik, kendisinde olmayan özellikleri varmış gibi göstermeye çalışarak büyülenme, kendisinde bir büyüklük vehmetme, ululuk iddia etme anlamlarına gelmektedir.³⁶ Kibir, şeytana ait bir özellik olarak bilinmekte ve ahlak açısından bir kusur olarak görülmektedir. Hz. Peygamber'in, "Kalbinde hardal tanesi kadar iman olan hiç kimse cehenneme girmez. Kalbinde hardal tanesi kadar kibir bulunan hiç kimse de cennete giremez" mealindeki hadisi İslam kültürü açısından kibirin ne kadar olumsuz bir huy olduğunu özetlemektedir. Mevlânâ'nın *Mesnevi*'sinde geçen *Kibirli Fare ile Sabırlı Deve* hikâyesinde boş yere kibre kapılan fare deve olmadan suyu geçemeyeceğini anlayınca pişman olarak deveden yardım istemiş, *Kendini Kaptan-ı Derya Zanneden Sinek* ise üzerinde bulunduğu sidiği derya, saman çöpünü gemi, kendisini ise kaptan zannederek kibre kapılmış, bu hâliyle batıl tevilciye benzetilmiştir.

³⁶ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 346-347.

Kınalızâde Âlî Çelebi, kibri gazap (öfke) üst başlığı içerisinde, gazabın sebeplerinden biri olarak değerlendirmektedir. Ona göre kendini beğenmişlik ve kibir; övünme, ikiyüzlülük, inatlaşma, mizah , alay, zalimlik, kin gütme ile birlikte öfkeye sebep olan kötü huylardandır. Öfkenin ortadan kalkması da, onu yaratan kibir ve diğer sebeplerin ortadan kalkmasına bağlıdır:

Esbâb-ı gazab on nev'dir. Evvel ucb, ikinci iftihâr, üçüncü mirâ, dördüncü lecâc, beşincisi mizâh, altıncısı tekebbür, yedincisi istihzâ, sekizinci gadr, dokuzuncu zaym, onuncu münâfesettir. (AHL.A, 177) (...) Ve ilâc-ı gazab oldur ki bu esbâbın def' ü ref'ine tedbîr oluna, zîrâ bir şey'in esbâb u ileli mürtefi' olıcak lâbüdd müsebbib ü ma'lûl olacak nesne dahi mündefi' olsa gerek. (AHL.A, 179)

Kınalızâde Âlî'ye göre kendini beğenmişliğin sebebi, nefsin kendi ilim ve kemalini bilirken başkasınıninkileri bilmemesidir. Çünkü nefs, kendisini huzuri ilim ile, başkalarını ise husuli ilim ile bilmektedir. Huzuri bilgide nefs ve kişinin kendisi hazırır, husuli bilgide ise böyle bir durum söz konusu değildir. Bu yüzden birinci ilim güçlü, ikincisi ise daha zayıftır. Kişi, kendi kemalini görür ancak başkalarınıninkine gâfil olduğu için kibre kapılır. Ancak akıl sahibi olanlar kötü huylu nefis ve hoş geldiniz diyen dostların hilelerine aldanmaz ve başkalarının fazilet ve olgunluğuna da vakıf olarak kendini beğenmişliği ve gururu bertaraf eder:

Ve gâliben sebep-i ucb oldur ki nefs kendi ilm ü kemâline ârif ü âkıl ve gayr-ı kemâline zâhil ü câhil olduğudur, zîrâ nefsin kemâlâtı kendiye nispet ilm-i huzûrî ile ma'lûmdur; gayrın ilm ü kemâli ilm-i husûlî ile ma'lûmdur. Ve ilm-i huzûrî oldur ki nefs-i müdreğ ve zât-ı ma'lûm müdrîk ü âlim katında hâzır olur. Ve ilm-i husulîde nefs-i müdreğ hâzır olmaz, belki sûreti âlim katında hâsıl olur. Pes ilm-i evvel akvâdır ve ilm-i sâni ana nisbet za'îftir. Pes kendinin kemâlini temâm görüp âherden zâhil ve kemâline gâfil olup ucb u gurûr ve tekebbür ü nahvet ile mutassîf olur. Ammâ âkıl-ı pâk ve zîrek-i çâlâk olanlar nefs-i bed-hûy ve refikân-ı hoş-âmed-gûyların firîb ü demdemesine firîfte olmayıp

gayrıların fezâyil ü kemâlâtına vâkıf ve kendi nefslerinin noksân u ayblarına nâzır u ârif olup ucb u gurûru ber-teraf ve noksânların mülâhaza etmekle tahsîl-i kemâl ve tekmil-i şeref eylerler. (AHL.A, 180)

Kınalızâde Âlî Çelebi, eserinde hastalık olarak gördüğü tüm kötü huyların ilaçlarını da zikretmektedir. Ona göre, kendini beğenmişliğin ilacı, akranların ve öncekilerin olgunluk, fazilet ve övülecek nitelikteki hasletlerine basiretli bir şekilde bakarak kendinde olmayıp onlarda olanları görmek ve fazilet meydanında at koşturanlardan geri kaldığı şeyleri etraflıca düşündürmektir. Kişi, her bir ferdi böyle titizlikle düşünürse bir yönüyle kendisinden üstün ve daha değerli olduğunu görecektir:

Pes ilâc-ı ucb oldur ki akrân u mütekaddimînin kemâlât u fezâyil ve mehâmid ü hasâyilini hemîşe nasbü'l-ayn ve manzûr-ı âyîne-i basîret eyleyip kendinin anlardan kusûrunu te'emmül ve fûrsân-ı meydân-ı fezâyil olanlardan te'ehhürünü mülâhaza vü tahayyül eyleye. Belki her ferdi mülâhaza etse cihâtta bir cihette kendiye gâlib ve haysiyyâtta bir haysiyyete kendiden râcih bulur. (AHL.A, 180)

Tekebbür (kibir) ise ucb'a (kendini beğenmişlik) yakın olan, ondan nasibini almış bir huydur. Ucb sahibi kendinde olgunluk olduğuna eminken, mütekebbir başkalarına olgunluk satar, onlara büyüklenir. Yani kendini beğenmişlik başkasına ihtiyaç duymaz, kişi yalnızken de ucb niteliğini gösterebilir; ancak kibir için başkalarına ihtiyaç vardır. Kibir başkasına nispetle, kendini beğenmişlik ise zatın kendisine kıyasla olur. Bununla birlikte kendini beğenmişliğin sebepleri aynı zamanda kibrin de sebepleridir:

Bu sıfat ucbe karîb ve ol sıfattan bâ-nasîbdır. Ucb sâhibi kendide kemâl var idüğine câzim ve mütekebbir, gayra kemâl satıp ana azamet göstermeğe müdâvim ü mülâzımdır. Hattâ

bir kimesne tenhâ olsa yine ucb ile muttasıf olsa olur. Ammâ mütekebbir ebnâ-yı cinsine mukârin olmasa sıfat-ı kibr ana ârız olmaz. Pes kibr gayra nisbet ve ucb zâta kıyâs olur. Pes esbâb-ı ucb kibre dahi sebep olur. (AHL.A, 186)

Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre halka küçümseyerek bakmak, kendinde büyüklük var sanarak kibirlenmek, dini ve aklî gerekleri yerine getirmeyerek onlara tecavüz edip geçmek gibidir. Örneğin kibirli bir bey veya vezirin, fakir birini yolda görüp ona selam vermemesi, onu hakir görüp kendini büyük görmesi, konuşmaya değer bulmayıp kaş göz işareti ile imada bulunması onun kendisini Allah ile bir tuttuğunu göstermektedir. Kibir, çok kötü ve rezil bir huydur. Kibir sahipleri kısa zamanda Allah'ın gazabına ve intikamına uğrayacak ve sahte izzeti gerçek zillete dönüşecektir:

Ve dahi ma'lûm olsun ki tekebbür halka tahkîr ile nigâh ve ihânet ile nazar ve kendide azamet tasavvur etmekle hukûk-ı vâcibe-i şer'îyye vü akliyyeden tecâvüz ü güzâr etmektir. Meselâ bir emîr-i mütekebbir yâ vezîr-i mütecebbir, bir fakîh-i fakîre güzâr ve ana kemâl-i gurûr u nahvetle nazar eylese, anı hakîr ve kendiyi hatîr zann edip selâm hakkını –ki her mü'mine şer'an vâcib ve aklen münâsibdir- terk edip belki dürüst nazara erzânî görmeyip selâm kasd eylese dahi tekellüme lâıyk u sezâ görmeyip îmâ-yı çeşm ve işâret-i ebrû ile iktifâ ve andan taleb-i rükû' u inhinâ eyler. Pes kibr-i bâtil –ki gâyet-i cehlden hâsıl olur- ıyâzen billâhi te'alâ Hakk –celle ve alâ- ile münâzâ' a ve ridâ-yı kibriyâ ve izâr-ı azamette –ki mahsus-ı Hakk'tır- şirket iddi'asına müsârâ'adır. Lâ-cerem bu hulk akbeh-i hasâyil ve eşna'-ı rezâyildir; ve sâhibi yakın zemânda gazab u intikâm-ı Hakk ve batş u ahz-ı Kakhhâr-ı mutlaka esîr olmak mukarrer ve izzet-i müste'ârı zillet-i hakikiye mübeddel olmak muhakkaktır. (AHL.A, 186-187)

Kibir ve kendini beğenmişlik, ahlak kitaplarının yanı sıra tezkire metinlerinde de yerilen bir huy olarak karşımıza çıkmakta, çoğu zaman bu huya sahip olan kişilerin, kibirleri yüzünden gülünç duruma düştükleri ifade edilmektedir. Şairlik kabiliyeti konusundaki kibir, tezimizin ikinci bölümünde yer alan şairler başlığında ele alındığı için bu kısımda konunun şairlik dışında kalan kısmı ele alınacaktır.

Hâtemî mahlasıyla şiirler yazan, devrinde pek çok âlim ve şairin yetişmesine katkı sağlayan, Âşık Çelebi'nin dedesi Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, tezkirelerde kibir yönüyle yer alan isimlerden biridir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Süpürge Saçığı ismiyle bilinen bir kimsenin Müeyyedzâde'nin yanına gelip karşısında süpürge gibi yere eğildiğini ancak hiçbir şekilde iltifat göremediğini söylemektedir. Bu olay üzerine zarif kimselerden biri Müeyyedzâde'nin kibrinden sürekli göğe baktığını, yere bakmadığı için Süpürge'yi görebilmesinin olanaksız olduğunu ifade etmiştir:

HÂTEMÎ: Yine bu cümle ile merhûmun kibriyâsından ve kemâl-i istignâsından rivâyet iderler ki mevâlî-i 'asrından 'ilmle mevsûf Süpürge Saçığı demekle ma'rûf kimesne mezbûra varup cârûb-misâl rûy-ı ibtihâli yire sürdükde çendân iltifât itmedügi meşhûr ve halk arasında mezkûr oldukda zurefâdan biri Mü'eyyedzâdenün göğe bakmakdan eli degmez ve yire hergiz nazar itmez ki süpürgeyi göre dimişdür. (KHÇ.T, 320)

Âşık Çelebi de tezkiresinde Hâtemî ile ilgili aynı konuya değinmiş, burada Süpürge Şüca olarak geçen bu kimsenin iltifatı karşısında onun göğe bakmaktan Süpürge'yi görmediğini nakletmiştir:

HÂTEMÎ: Merhûmun kibriyâsından menkûldür ki mevâlî-i 'asrun birisi Süpürge Şücâ' demekle ma'rûf imiş, bir gün merhûma varur çendân iltifât itmez. Yârân kâzî- 'asker süpürgenün yüzine bakmadı dirler. Zarîfün biri göğe bakmakdan eli değmez süpürgeyi kanda görsün dir. (AŞÇ.T, 1499)

Hem Kınalızâde Hasan Çelebi hem de Âşık Çelebi tezkirelerinde ortak olarak zikredilen bir başka anekdotta ise Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'nin kendisinden mansıp talep eden Işık Kasım adlı kişi ile olan diyalogu dikkate değerdir. Ulema

zümresinden olan Işık Kasım, inancı dolayısıyla kimi zaman tekkede kimi zaman meyhanede, kimi zaman ise başı açık sokaklarda gezen bir kimsedir. Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'den uzun zaman bir medrese görev alabilmeyi talep eden Kasım, Abdurrahman Çelebi'den "Işık tayfasına medrese verilmez" cevabını almıştır. Diğer ışıklardan farklı olduğunu düşünene Işık Kasım'ın Müeyyedzâde nezdinde farkı keramet yerine ilim ve fazilet davasına düşmüş olmasındadır. Işık Kasım, Müeyyedzâde'ye medreseye layık olabilmek için ne yapması ve nasıl olması gerektiğini sorar. Abdurrahman Çelebi ona mütalaa, müzakere, tahrir ve takrir yönleriyle nasıl olması gerektiğini anlatır. Işık Kasım bu noktada zekice bir cevap vererek bu özelliklerin yalnızca Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'nin kendisinde olduğunu söyler. Normalde medrese görevine layık görmediği Işık Kasım'ın kendisini methetmesi Hâtemî'nin çok hoşuna gider ve bu cümleler üzerine ona istediği mansıbı verir:

Ol zemânda Işık Kâsım ki zümre-i 'ulemâdan olup gâh hânkâh-ı terk ü tecrîdün dedesi gâh câmi'-i salâhun kûşe-nişîni ve gâh mey-hâne-i şevkûn mu'tekif-i meygedesi, meydân-ı 'ilmün ihtiyârı, tarîkûnün müfred ü ser-dârı olup sît-ı kudûmından tekye-i rindân pür- gulgule ve ziyî-i 'ulemâda gâh dakk u lakk pâk torlak u cavlak ve gâh bermûcib-i 'örf ü izâfe başında destârı mikdâr-ı cebel-i rasâfe olur imiş. Merhûma mansıb içün niçe yıl mülâzemet ve âhir bir mahlûl medrese bulup kendüye ihsân bâbında taleb-i himmet kıldukda Mü'eyyed-zâde Dede 'ışık ta'ifesine medrese virilmez ve her kişi kendü ta'ifesinden ırılmaz diyüp Dede Sultân dahı sultânüm benüm sâ'ir 'ışıklardan hiç farkum yok mıdur didükde yokdur nihâyet anlar da'vâ-yı kerâmet iderler sen da'vâ-yı 'ilm ü fazîlet idersin dimiş Dede Sultân sultânüm yâ nice olmak gerekdür ki kişi medreseye lâyıkk ola dir. Merhûm dahı mutâla'ası şöyle müzâkeresi böyle tahrîri şöyle takrîri böyle gerek dir. Dede Sultân sultânüm siz buyurdugunuza kim kâdir olur meger kişi sultânüm gibi mü'eyyid min 'indallâh ola diyü cevâb virüp bu cevâb-ı savâb merhûma hoş gelüp mikdâr-ı müddet-i ziyâde ri'âyet ve işitdüginden artugla mansıb 'inâyet ider. (AŞÇ.T, 1499)

Karamanlı âlim-şairlerden Nişânî-i Sâlis, Âşık Çelebi tezkiresinde kendini

beğenmişliği ile eleştirilen bir diğer isimdir. Âşık Çelebi, Mora’da şeriata uygun olarak kadılık yaptığını bildirdiği Nişânî’nin ilmi yönünü takdir etmektedir. Ancak Nişânî’nin kendisiyle ilgili inançları mevcut seviyenin çokça üzerindedir. Nişânî, mollalar arasında onların lideri olmaktan başka bir şeyi kabul etmemektedir. Âlimler ise ona tefsir ilminde Zemahşerî ya da Kâzî Beyzâvî gibi yed-i beyzası olduğunu söylemelidir. Mantık, hikmet, sarf ve nahiv ilimlerinde de kendisinden başka kimseyi beğenmeyen Nişânî-i Sâlis, böylesine ilginç inanışları olan birisidir. Âşık Çelebi onun bu özelliğini “eller meşrebine mugayir bir meşrep” olarak değerlendirmektedir:

NÎŞÂNÎ-i SÂLİS: Aslı Karaman’dan ve mevlidi Eregli’den. Ehl-i ‘ilm ü ma’rifetdür. Kâdirî Efendi’den mülâzım olup ma’mûre-i Mora’da kâzî-ı mesned-i şerî’atdûr. ‘ilm ü ma’rifetine söz yokdur ammâ kendüye zu’mı haddenden artukdur. Şöyle kelledür ki hâşâ vü kellâ ki üç baş müftî anun yanında ser-i mû monlâlîg ile anılup server-i serîr-i fazl sen olmak bin baş hakkundur dimekden gayrıya râzî ola. Ve şöyle ister ki her ‘allâme senün ‘ilm-i tefsîrde yed-i beyzân vardur diye gerek Zamahşerîye gerek Kâzî ola. Mantıkda Mîrek çengi yanında ne çalar. Hikmetden dem ursa ehl-i kelâmın sükûtı mûsikî yirine geçer. Sarfda yanında Dînkaz ne koz kısar; İbni Hâcib dahı nahv kaç bâb oldugın bilmez dir. Muhassal ‘akâ’idinde ve şerâ’i’inde ve şe’â’irinde bir mezhebi ve eller meşrebine mugâyir bir meşrebi vardur. (AŞÇ.T, 875)

Metinlerde bazı “Calinus geçinen” hekim-şairler de eleştirilmektedir. Örneğin, öncesinde attarlık yapan Edirneli Nasûhî sonradan tıbbı merak salmış ve kendini zamanın Calinus’u ve Eflatun’u zannetmeye başlamıştır:

NASÛHÎ: Mahrûsa-i Edirnedendür. Mukaddemâ attâr iken cem-i edviye-i akâkîr itmekle tabâbet hâtırında câygîr olup bahr-ı beyâtının ekserinde hatâ ahyânen isâbet itmekle Calinus-ı zemân Eflâtun-ı devrân geçinürdi. (BEY.T, 209)

Kendini beğenmişlik yönü ile ön plana çıkan bir diğer hekim ise Emîrek Mustafa’dır. Tezkireciler Emîrek’in de sahip olduğu kendinden başka herkesi yok

sayma anlamına gelen “menem diger nist” anlayışını Acem olmanın gereği olarak görmektedirler.³⁷ Şairliğinin yanı sıra tıp ve hüsn-i hat konusunda da aynı kibirliliği sürdüren Emîrek kendince Calinus, Mesîhâ, İbni Makle,³⁸ Yakut³⁹ ve Yetim⁴⁰ gibi isimlerle boy ölçüşmektedir:

EMÎREK: Tıbb u hikmetde Câlînûs’dan, belki çak Mesîhâ’dan dem ururdu. Hüsn-i hattda İbni Makle’yi ‘aynuma almam ve hatt-ı Yâkûtı kirpügüme salmam diyü ögünürdi. Kelimâtında bir mertebe mustalîh idi ki müteferrid idi. Yetîm-i merhûm dahı ana mukallid idi. Mervîdür ki âşnâsı bir Yahûdî haste olmuş da’vet idüp hasteye iletmişler. Nabzın gördükde ferârice merakı hımmısa olmak şartı ile be-şart-ı ân ki mâ’-i lîmon izâfet olına ‘ale’l- fevr sehletü’l-istihâletden nekâhet mertebesine iledür diyü cevâb virmiş. Hâzırlar haste sayıklayacagına hekîm sayıklamak ‘aceb dimişler. Merhûm pîrliginde bile nev-cevânsuz olmadı, öldi dirildi ‘ıyş u nûşı elden komadı ölince hakîmâne dirildi. (AŞÇ.T, 372)

Kadılık konusundaki liyakat meselesi dolayısıyla da eleştirilen ve Urlu Şemseddin olarak da bilinen Şemsî-i Dîvâne⁴¹ ise kendi zannınca cihanın ve zamanın yeganesidir. Ahdî, onun bir şekilde mülazım olup müderris olduğunu ifade ettikten sonra devrin ahvaline mutabık Farsça bir beyit söyler. Felek câhil kimselere her istediğini vermektedir, fazilet ve bilgi sahibi kimseler ise özellikleri dolayısıyla adetâ günah işlemektedirler:

ŞEMSÎ-İ DÎVÂNE: Şahs-ı garîb sûret ve merd-i ‘acîb hey’et tab’-ı nâ-mevzûnla meşhûr-ı zenân-ı zamân ve edâ-yı nâ-merbût-ı dûnla mezkûr zebân-ı ‘âlî-suhenân-ı cihân Urlı Şemsü’-d-din dimekle ma’rûf ve güftâr-ı gün-â-gûn ile meze- i rûzgâr diyü mevsûf esnâ-yı musâhabetde garîbe etvâr ve evzâg-ı nâ-hemvârdan hatt olunur. Kendü

³⁷ Ayrıca bkz: II. Bölüm, “Şairler”, “Acemler”

³⁸ İbn Mukle, 9. ve 10. yüzyıllarda yaşamış, hattatlığıyla ünlü Abâsî veziridir.

³⁹ Yakut el-Musta’sımî, 13. yüzyılda yaşamış, aklâm-ı sittenin ölçülerini belirleyen hattattır.

⁴⁰ Yetim Ali, 16. yüzyılda yaşamış ünlü bir hattattır.

⁴¹ Bkz: II. Bölüm, “Kadılar ve Kazaskerler”

zu'mı ile yegâne-i cihân ve ferîd-i zamân oldım sanup bir tarîkle mülâzım olup yigirmi
beş akçe müderris olmuşlar. Ber-muktezâ-yı rûzgâr beyt

Felek be-merdüm-i nâdân dehed zimâm-ı murâd

Tu ehl-i fazlî vü dâniş hemîn günâhet bes⁴² (AHD.T, 195)

3.1.7. Hayasız Olmak

Haya (utanma, hicap, ar), kişinin toplumun kabul edemeyeceği veya âdâb-ı muâşerete açıkça aykırı olan bir hatalı fiilinden dolayı mahcup olması ve sıkılmasıdır.⁴³ Tanımından da anlaşılacağı üzere utanma duygusu beraberinde mahcup olunacak bir muhatap ya da topluluk gerektirdiğinden toplum ile var olan bir duygudur. Utanma duygusu birçok ahlakçıya göre iyiliğin ve iyi bir insan olmanın önemli alametlerindendir.⁴⁴

XVI. yüzyıl tezkirelerinde Sıhrî ile ilgili anlatılan bir hadisede hayâ kelimesi hem cinsel organ hem de utanma duygusunu hatırlatacak şekilde iki anlamıyla kullanılmıştır. Kız Memi olarak bilinen Sıhrî, Defterdar Hasan Çelebi ile birlikte Halep'e gitmiş, orada at pazarı kâtipliği yapmıştır. Bu görevi esnasında bir gece bir oğlanla birlikte olan Sıhrî, oğlanın akrabalarının durumu Kubat Paşa'ya haber vermeleri ve Kubat Paşa'nın da Defterdar Hasan Çelebi'ye düşmanlığı olması üzerine defterdara olan hıncını Sıhrî'den çıkarıp onu hadım ettirmiştir. Tezkirecilerin neredeyse tamamı bu olayı “Eşeğini dövmeyen semerini döver” atasözü ile açıklamaktadır. Gelibolulu Âlî, saç sakalı ağardıktan sonra hadım edilmesi yönüyle

⁴² Felek câhil insanlara muradın dizginini verir. Sen fazilet ve bilgi ehlinin, bu günah sana yeter.

⁴³ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 235.

⁴⁴ Seyyar, **a.e.**, s. 235.

onun hayasız Sıhrî adıyla bilindiğini söylemektedir. “Bî-hayâ” kelimesinin hem hadım edilmek hem de utançla ilgili iki anlama gelecek şekilde kullanıldığı görülmektedir:

SIHRÎ-i SÂNÎ: Şehir oğlanı kısmından nefis-i Istanbuldan Kız Memi dimekle meşhûr ve dü-mûy olmak mertebelerine vardukda tavâşî zümresine ilhâkla Sıhrî-i bî-hayâ diyu mezkûr olup ehl-i kalem ü târîh-gûy ve sitem-i zarîf ü efsâne-cûy bir şahs idi. Defterdâr Sirozî Hasan Çelebi ile Halebe vardukda Sıhrî at bâzârı kâtibi olmuş. Her ardına geçdüğü tavâra binmek mümkün sanup bir sâde-rû oğlanı odasına götürmüş. Bir gice sabâha dek vâfir yedürüp içirmiş. Hattâ derdmendi kendüden geçürmüş. Irtesi ki oğlan ser-h’âb-ı humârdan bîdâr olmuş. Bend-i şalvârını bürîde tonını pîrâhenini derîde bulmuş. Akrobâsından olan müselmânlar seherden Haleb Beglerbegisi Kubâd Paşa dîvânına varmışlar. Sıhrî bu emredi murdârlamış diyu şikâyet kılmışlar. Meger ki Paşa ile defterdârun ‘adâvet-i sâbıkası var imiş. Adamlarına siyâset ü ihânet kılmaga talebkâr imiş. Eşegine güci yetmez semerin döger. At Bâzârı kâtibi derdmend Sıhrîyi götürmüş hayâların budatup rûsvây-ı ‘âlem itmiş. (KÜN.A, 153)

Ahdî ise Sıhrî’nin Halep’te Üveys Paşa tarafından hadım edilmesi hadisesini büyük bir töhmet ve bir zâlimin zulmüne uğramak olarak değerlendirmektedir. Sıhrî, bu olay sebebiyle nefsin hazlarından âzâde olmuştur:

SIHRÎ: Ümenâ tâifesinden iken sâbıkan diyâr-ı Haleb’de töhmet-i ‘azîme ve bir zâlimün zulmüne mukârin düşüp sâf ü bâk mâmelekin terâş itmiş. Ol sebeble huzûzât-ı nefsanîden müberrâ ve tekazâ-yı nefis-i zâlimden mu’arrâ olmuş. (AHD.T, 354)

3.1.8. Alay Konusu Olan Tuhaf Davranışlar Sergilemek

İnsanlar arasında toplum içerisinde sergilediği tuhaf davranışlarıyla öne çıkanlar daima olmuştur. Kimi zaman yaptıkları şeylerin delilik kimi zamansa dahilik olduğu düşünülen bu kimseler topluma renk katmakta, bununla beraber mantığı olmayan davranışları sebebiyle kendileriyle alay edilmektedir. XVI. yüzyıl tezkire

metinlerinde birtakım şairler de toplum içerisinde yadırganan, anlam verilemeyen, alay konusu edilen bazı tuhaf davranışları ile ön plana çıkarılmışlardır.

Hüsrev ü Şirin mesnevisi yazarı Bursalı Celîlî, Âşık Çelebi tezkiresinde sergilediği bu tarz davranışlarla ele alınmaktadır. Tezkire yazarına göre Celîlî, yalnızken hamama gitmez ve en az iki üç kişi olmadan tellağa başını traş etmesi için rıza vermezmiş. Bunun dışında da Celîlî'nin bazı tavırları deliliğe alamet olarak görülmektedir. Elbise ve tacı terk edip beline tecrit kemerini takıp başı açık ve yalın ayak dağ, tepe çöl ve denizleri gezen Celîlî uzun süre ortadan kaybolunca öldü zannederek zevâid akçasını keserler ve mirasını taksim ederler. Sonradan hâlâ sağ olduğunu duyan bazı akrabaları durumu haber verdiğinde Celîlî'yi Bursa'ya getirip kendi hâline bırakırlar. Âşık Çelebi'ye göre o zamandan beri akli yerinde olmayan Celîlî, kapısının önünde dizini dayayarak durup kendisine selam verenin selamını alıp söz söyleyene yüzünü buruşturmuş. Elbisesi ve görünüşü normal olsa da bakışı ve yürüyüşü divane gibi olan Celîlî, başında daima külah ile gezer, onu bir an başından çıkarmazmış. Başındaki ağır külahıyla son derece hızlı yürür, ara sıra Câmi-i Kebîr'e ve çarşıya gelir, kimse ile konuşmaz, ölmek üzere olup yardım isteyene bile cevap vermezmiş. Hamama ayda bir kere giden Celîlî, çarşıdan bir akçelik bir şey alsa onu götürene iki akçe verirmiş:

CELÎLÎ: Ol zemânlarda dahı ekseri hâlde halvet-nişîn ü 'uzlet-güzîn imiş. Hammâma tenhâ girmez ve âdem iki üç olmayıcak dellâke başın terâşa rızâ virmez imiş. Ve bi'l-cümle andan fûnûn-ı cünûn u şücûn-ı mücûna delâlet ider haylî etvâr zuhûr eyler. Âhir kabâ vü tâcı terk ve kemer-i tecrîdi biline berk idüp 'uryan-ser ü bürehne-pâ mest ü şeydâ tek ü tenhâ gâh geşt-i kûh u sahrâ ve gâh seyr-i deşt ü deryâ ider. Fevt oldı diyü Murâdiyye zevâ'idinden olan altı akça 'ulûfesin keserler, terekesini vereseşi taksîm

iderler. Ba'dehu akribâsı sıhhatin ve mekânın tuyarlar, bulup yine ser ü sâ mân şekline koyarlar, 'ulûfesinden nısfını ki üç akça olur mukarrer itdürüp Burusa'ya getürüp kendü hâline korlar. Ol vaktten berü muhtellü'd-dimâgdur ve halkdan mün'azil ve mâ'il-i ferâgdur. Burusa'da Kapluca reh-güzârında evi vardır, ekseriyyâ kapısı öninde dizin tayayupturur, selâm virenün selâmın alup söz söyleyene yüzün burtarur. Libâsı 'Acemâne vü dânişmendâne vü hûşmendâne ammâ bakışı vü yürüşi dîvânedür. Başın kesseler müzevvecesüz gezmez Mısrâ':

Kelle sag olsun cihânda bir külâh eksük degül
mazmûnından gâfil olup müzevveceyi terk itmez ve müzevvecesüz başı terkiye asmaz
Ahyânen Câmî'-i Kebîr'e ve çâr-sûya gelür ammâ kimesne ile söyleşmeyüp câna keffâretdür meded öldüm diyene cevâb virmez. Yürüdükde şöyle yiler ki gerdine sabâ irmez elinde elbette yaz u kış bir bâd-bîz mukarrer ve başında müzevvece-i bâr-ı girân ve kaba sarık ber-ser her faslda üstinde bir top çiçek ser-berdür. Hammâma ayda bir girer ve çâr-sûda bir akçalık nesne alsa bir gayrı kimesneye götürdüp götürene iki akça virürdi. Kelimâtı işbâ'-ı zamme ile Türkâne ve ser ü şekli Kürdânedür. Bir imâm birâderi vardır ne fâ'ide ki ana dahı uymaz ammâ Murâdiyye'de aybaşı olup 'ulûfe zemânı olduğın andan evvel kimesne tuymaz. (AŞÇ.T, 480-481)

Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde babası Kınalızâde Âlî Efendi'den aktardığı bilgiler ışığında Nehârî'nin oğlu olan Prizrenli Mümin ve garip davranışlarından söz etmektedir. Âlî Efendi, Mümin ile birlikte Merhaba Efendi'den ders almış, onun garip ve acayip hâllerini yakından görmüştür. Bunlardan biri, kendisini Molla Câmî ve Hâfız-ı Şîrâzî gibi eski şairlerden sayması, diğeri de kasabası olan Prizren'e "şehr-i zerrin" diyerek kendisini methettiklerinde bu ibarenin geçtiği bir beyiti "Bu şiir beni yakar" diyerek yakasını parçalayarak gözleri yaşlı bir biçimde okumasıdır:

MÜ'MİN: Prizrin-i zemân u zemîn olan kasaba-i bî-'adîl karîndendür. Nehârî dimekle şöhre-i eyyâm ve meşhûr-ı enâm olan şa'ir-i be-nâmun şâh-ı vücûdınun bahârı ve hâsıl-ı bûstân-ı hayâtı olan ferzend-i bedî'ü'l-âsâr ve 'acîbü'l-etvâridur. Nâmı 'Abdü'l-mü'min olmagla mahlas-ı mezbûrî mü'essir olmuşdı. Bu dahı fûnûn-ı cünûnından idüğü zâhir ü bâhirdür. Vâlid-i 'aliyyü's-şân mezbûr ile Merhabâ Efendide şerîk

olmagla evzâ'-ı 'acîbe ve ahvâl-i rekîkine ittılâ'ları olmagın 'acâ'ib ü garâ'ibini rivâyet ü hikâyet buyururlar idi. Cümleden kendüye Hâce Hâfız-ı Şirâzî ve Mevlânâ 'Abdu'r-rahman Câmî gibi cümle-i şu'arâ-yı selefden olmagla i'tikâdı var idi ve kasaba-i mezbûra şehir-i zerrîn diyüp ve kendüyi medh ü ıtrâ itdükde dâ'imâ bu beyti okuyup her-bâr derd-i derûnla tekrâr ve okudukca feryâd u zârı vâsıl-ı çarh-ı devvâr idüp bu beyt beni yakar diyü yakasın çâk ve dîdesin nemnâk iderdi. Ol beyt budur.

Beyt : Hoş kerâmet ehlinin Mü'min bileydün menzilün
Şehr-i Zerrînden misin yohsa Horâsândan mısın

Mümin, aynı zamanda divanındaki şiirleri sabahtan akşama kadar okumakta, dua gibi sürekli tekrar etmekte, bunun yanı sıra padişah soyundan geldiğini iddia ederek ceddini uğursuz bir kavmin kâfir beylerinden Sâfûr isimli birine bağlamaktadır. Şehname vezninde Sâfûr-nâme de yazan Mümin, üstatlarına karşı düşmanlık içerisinde olup "Padişah olsam hepsini katlederdim" demektedir. Bir gün dostlarından birinin "Peki ya ortaklarını da öldürür müydün?" sözü üzerine "Onları katletmek için padişah olmaya ne gerek var?" diye cevap vermiştir:

Ve biri dahı bu idi ki her gice ol şebden zemân-ı 'aşâyâ dek Dîvân-ı eş'ârını evvelinden âhirine dek okuyup bilâ-teşbîh muvâzıb-ı evrâd gibi terk itmek muhâl idi ve biri dahı ol idi ki zu'mınca pâdşâhzâde geçüp ceddüm Keferebegleri içre meşhûr ve ol kavim-i meş'ûm u menfûr miyânında Sâfûr dimekle mezkûrdur dir idi. Hattâ Şeh-nâme bahrında Sâfûr-nâme dimişdür. Sıfat-ı cengde bu beyt ol kitâbdandır.

Beyt : Ney-i nîze irdükçe sarsar-misâl

Söyinürdi kandîl-i 'ömr-i ricâl

Bu ma'nâyla dâ'imâ pâdşâh olup saltanat-i emînesinde idi ve üstâdlarına gâyetde bugz u 'adâvet üzre olup pâdşâh olsam cümlesini katl iderdüm dir idi. Bir def'a yârânından birisi yâ şürekânı dahı öldürür miydün didükde anları katle pâdşâh olmaga ne hâcet dir idi. (KHÇ.T, 807)

XVI. yüzyıl şairlerinden Karaferyeli Garâmî, şairliğinin yanı sıra hattatlık, musikişinaslık, remmallık gibi özellikleriyle de bilinen çok yönlü bir kimsedir. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Garâmî, altmış yaşına kadar ses çıkarmayıp o yaştan

sonra seyyidlik iddiasında bulunarak yeşil sarık takmaya başlamıştır. Bir mecliste kendisine -remmallığından hareketle- seyit olduğunu reml ile mi öğrendiği sorularak alaya alınmış, Garâmî ise bu duruma çok alınmıştır:

GARÂMÎ: Nevâdirden çok letâ'ifi vü zarâ'ifi vardır. Cümleden biri budur ki altmış yaşına dek sükût idüp ba'dehu da'vâ-yı siyâdet eyleyüp sebz sarınmış, bir mecliste râst gelüp efendi siyâdetünüz evvelden bilmezdünüz gâlibâ habâyâ-yı remlle vâkıf oldunuz dimişler, haylî alınmış. (AŞÇ.T, 1627)

Aynı hikâyeyi Âşık Çelebi'den nakleden Kınalızâde Hasan Çelebi de Garâmî'nin altmışından sonra seyyidlik davasıyla yeşil sarık sarınmasını gül bahçesinde açılan goncaya benzetir ve onun mecliste alay konusu olması üzerine beyaz yüzünün kırmızıya döndüğünü vurgular:

GARÂMÎ: Merhûm 'Âşık Çelebi Tezkiresinde hikâyet ider ki merhûm altmış yaşına dek da'vâ-yı siyâdet itmemişken ba'dehû gonçe-i gülzâr gibi başına sebz-destâr sarındukda bir mecliste râst gelüp sûret- i siyâdetünüz kâ'ime-i şecerede sâbite ve ezhâr-ı şerâfetünüz bûstân-ı Hâşimiyyede nâbite olduğın gâlibâ kuvvet-i remlle bildünüz didükde beyâz-ı rûyına humret-i hacel 'ârız olup nice idelüm sebakü's-seyfû'l-'azel ma'nâsını izhâr itmiştir. (KHÇ.T, 633)

Ahdî tezkiresinde anlatılan Hâverî-i Acem, otuz sene Anadolu'da kalmış, irfan ehli kimselerle birlikte oturmuş, Hem Anadolu şairleri hem de Anadolu'ya gelen Acem şairleri ile birlikte vakit geçirmiş, her birinin durumuna uygun bir lakap takmıştır. Herkesi alaya alan Hâverî, kendisi de acayip tavırları ve garip vaziyetleri ile herkesin alaya aldığı biri olmuştur:

HÂVERÎ-İ ACEM: Egerçi nesne okımamış 'âmî kimesnedür ammâ letâyif-i hâsı mezkûr ve ol pür-hurdedân otuz yıldur diyâr-ı Rûm'da hem-nîşîn-i ehl-i 'irfân olup şu'arâ-yı Rûm ile hem- dem ve Rûm'a gelen zurafâ-yı 'Acem ile mahrem geçinüp eş'ârlarından ve güftâr-ı dürer-bârlarından bahş alup ve her birinün keyfiyyet-i hâline vâkıf u âgâh ve her birine

bir dürlü latîfe ile bir lakab-ı dil-hâh komışdur. El-kıssa herkesi mezelemekten hâlî degüldür. Nefsinde kendü dahi etvâr-ı ‘acîbe ve evzâ’-ı garîbe ile herkesün mezesi olmışdur. (AHD.T, 293)

3.1.9. Zen-dostluk

Klasik Türk edebiyatı metinlerindeki sevgilinin cinsiyeti konusu hemen daima tartışma konusu olmuş, erkek sevgili ve eşcinsel bir ilişkinin var olup olmayacağı pek çok araştırmacı tarafından sorgulanmıştır.⁴⁵ XVI. yüzyıl mensur metinlerinde erkek düşkünlüğü anlamına gelen mahbub-perestlik ve kadın düşkünlüğü anlamına gelen zen-dostluk ile ilgili ipuçları yer almakla birlikte, özellikle Âşık Çelebi tezkiresinde şairler arasındaki ilişki biçimine dair daha net ifadeler mevcuttur.

Âşık Çelebi tezkiresinin şair Subhî’yi anlattığı bölümünde merhumun şairlere muhalif iki hasleti olduğundan söz eder. Bunlardan biri Subhî’nin tıpkı Tâcizâde Cafer Çelebi ve Hayâlî gibi zen-dost olmasıdır. Âşık Çelebi’nin ifadelerinden açıkça şairler arasında çoğunluğun mahbub-perest olduğu, zen-dostluğun ise muhalif bir tutum olduğu anlaşılmaktadır:

SUBHÎ: Merhûmun kıyâs-ı şu’arâya muhâlif iki hasleti var idi. Evvelâ zen-dost idi, şu’arâdan Tâcî-zâde Ca’fer Çelebi ve Hayâlî gibi. Nite kim ekserî ‘alâ vefkî’l-cumhûr mahbûb-perestdür Me’âlî ve Nihâlî ve Gazâlî gibi.

Âşık Çelebi’ye göre Subhî’nin şairlere muhalif diğer bir hasleti ise mey yerine esrarı tercih etmiş olmasıdır. Ömründe rakıyı ve şarabı gönlünden geçirmemiş olan

⁴⁵ Örneğin: İdris Güven Kaya, Dukakinzâde Yahya Bey’in Şiirlerinde Cinsellik, **Journal of Turkish Studies**, Sy. 14, 1990, s.273-281; Mücahit Kaçar, “Divan Şiirindeki Erkek Sevgili Tipi ve Şehrengizlerdeki Erkek Güzeller”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C. 37, Sy. 37, 2007, s. 61-83.

Subhî, bununla adetâ gurur duymaktadır. Esrâra mâil olan şair, hayranlık vakitlerinde neşeliyken şiir yazmakta, kederliyken satranç oynamaktadır. Şarabı bir körlük olarak gören Subhî, gubâr ile gözlerinin açıldığını ifade etmekte, gönlünün gam ve kedere boğulduğu sırada onun imdadına Hızır gibi yetiştiğini düşünmektedir:

İkinci buydı ki ekser-i şu'arâ ki mey ü mahbûbdan dem ururlar; bu rubâ'îyi hasb-i hâl idinürler Rubâ'î:

Bâ surh-ı gül ân surh mey ey surh 'izâr

Tâ surh şeved rûy-ı tarab zûd be-yâr

Ruh zerd mekun be-sebzî ez ezrak-ı çerh

Dür çend siyeh sepîd şud leyl ü nehâr⁴⁶

Bu ol mazmûnı kulagina koymayup Rubâ'î:

Mey hâre eger ganî buved 'ûr şeved

Vâz 'arbedees cihân pür ez şûr şeved

Der-hokka-i la'l ez ân zümürüd rîzem

Tâ dîde-i ef'î gamem kûr şeved⁴⁷

mazmûnıyla 'amel idüp 'ömrümde 'arakı gönlümden geçirmediüm ve şarâbı gözüme getirmediüm, kimesne nâb-ı şarâbı yüzüme urmadı ve beni bir kes kûy-ı mugânda görmedi diyüp hamrû'l-e'âcim tenâvül iderdi ve dirdi. Rubâ'î:

Her geh ki men ez sebz tarabnâk şevem

Şâyeste-i sebz-i hing-ı eflâk şevem

⁴⁶ Ey al yanaklı, gülün kırmızısıyla o kırmızı şarabı, eğlencenin yüzünün kızarması için çabuk getir. Feleğin yeşili ile yüzü sarartma. Ne kadar zamanda gece gündüz siyah beyaz oldu?

⁴⁷ Şarap içen zenginse çıplak olur. Onun arbedesinden dünya coşkuyla dolar (hareketlenir). Hüznümün yılan gözü kör olsun diye, yakut (kırmızı) hokkaya zümrüt dökerim.

Bâ sebz-hatan sebz hûrem der sebze

Z'ân pîş ki hemçü sebze der hâk şevem⁴⁸

Keyfiyyet-i gubâra hayrân olup safâsı zemânında tahayyülât-ı şî'riyyeye ma'rûf olurdu ve kederi vakti irişse şatranca meş'ûf olurdu. Her vakt ki dili bahr-i gam u gussada gark-âb-ı gird-âb olur, keyfiyyet-i esrâr-ı Hızır irişürdi ve gubâr-ı sümm-i semendi hamrun körliğine kör gözine kuhl-ı cilâ gibi dîde-i bînişüme belki 'ayn-ı âferînişüme girişür dirdi. (AŞÇ.T, 1279)

XVI. yüzyılın hemen bütün tezkirelerinde şairlik kabiliyeti konusunda bilhassa methedilen Epsem Pire lakaplı Gelibolulu Sun'î, Sultâne isimli bir kadına âşık olmuş, onun hakkında çok fazla gazel yazmıştır. Hemşehrisi Gelibolulu Âlî, böylesi bir yol tutan Sun'î'yi rüsvây-ı âlem olarak nitelendirmektedir:

SUN'Î: İsmi Mehmed nefsi-i Geliboludan Epsem Pire lakabı ile mülakkab bâde-nûş-ı sâfi-meşreb küşâde-hilkat nâzûk-tâbi'at âdem imiş. Ma'azalik ehl-i kâlem ve sâhib-rakam nâmına bir nev-cevân-ı muhterem imiş. Muhtasarâtı görmüş Sultâne-nâm bir hüsn-i gül-endâm sahbâ-fürûş-ı zen-i 'ar'ar-hırâma 'âşık olmagla okımağı kadeh du'âsına tebdîli yazmağı mahmûrluk bozmak müdde'âsına tahvîli evlâ görmüş. Mezkûre hakkında vâfir gazeller dimişdür. Ol cihetden kendüyi rüsvâ-yı 'âlem eylemişdür. (KÜN.A, 163)

Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde de “esnâf-ı sâde-rûyân” yani henüz yüzü sade, tüyü çıkmamış olan delikanlılar hakkında bir fasıl açar. O zamanda erkeklerin kadınlardan daha çok rağbet gördüğünü vurgulayan Âlî, genç delikanlılarla yakınlık kurmayı sürekli açık bir kapı görerek tüysüz erkeklerin savaşta ve barışta sahibine yâr ve yoldaş olduğunu, cinsiyeti kadın olan sevgililerin ise ne yâr ne de arkadaş olduğunu ifade eder:

Fî zemânınâ emredâ ve sâde-rû ve melâhatı zâhir nîk-hû gılmânun ragbeti hüsn ü cemâl sâhibesi zenân zümresinden nâ-merdler yanında ziyâdedür. Zîrâ ki nigâr kısmının nâ-

⁴⁸ Ben yeşilden dolayı neşelendiğim zaman feleklerin taze yeşiline layık olurum. Sebze gibi toprağa karışmadan önce, yeşillik içinde, tüyü yeni bitenlerle sebze yiyeyim.

mahremleri ‘avân korkusundan ihfâ ile âmâde hâlâ ki cüvanlar musâhabeti ülfet bâbına müte‘allik bir kapudur ki gizlü ve âşikâre meftûh ve küşâdedür. Bundan mâ‘adâ sâde-rûlar seferde ve hazarda sâhibine yâr u karîndür. Ammâ nisvân cinsinden olan meh-rûlar ol vecih ile ne hemdem ve ne hemnişîndür. (MEV.N, 283)

3.2. Bireyin Diğer Bireyi veya Toplumu İlgilendiren Huy, Davranış ve Alışkanlıklarının Eleştirisi

3.2.1. Aldatmak/Kandırmak

Dolandırıcılık olarak da ifade edilen aldatmak kavramı, bir kimseyi yanlış bir fikir ile veya hile ve desise ile gaflete düşürmedir.⁴⁹ Kuran-ı Kerim’de aldatma, aslında kişinin kendi kendisine yaptığı bir kötülük olarak ele alınmaktadır.⁵⁰ Aldatma aynı zamanda insanların gözünü açan, daha dikkatli olmalarını sağlayan bir davranış olarak da görülmektedir. Nitekim kültürümüzde “Adam adamı bir kere aldatır” şeklinde bir atasözü mevcuttur. Aldatmanın çeşitli türleri olmakla birlikte temeli karşı tarafın güvenini suiistimal etmeye dayanmaktadır.

XVI. yüzyılın önemli isimlerinden Nişancı Celalzâde Mustafa Çelebi kaynaklarda devlet işlerindeki başarısı ve bilhassa cömertliği ile övülen bir devlet adamıdır. Bu sınırsız cömertliği kimi zaman etrafında onu aldatan kişilerin var olmasına yol açmaktadır. Âşık Çelebi tezkiresinde bu durum ile ilgili bir anekdot anlatılır. Mustafa Çelebi’nin Araplara fazlaca kıymet verdiğini bilen musahiplerinden Deli Peri isimli bir kimse bahşiş almak için Arap seyisine kürk giydirip başına kuş yuvası gibi bir örtü sarıp eline kamıştan yapılmış bir asa vererek onu Celalzâde

⁴⁹ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 156.

⁵⁰ Halbuki onlar, sadece kendilerini aldatırlar da, bunun farkına varmazlar. Bakara/9.

Mustafa Çelebi'nin huzuruna çıkarır. Onun ayağının tozu ile uzun yoldan, Hicaz'dan geldiğini, Mekke ve Medine'den selam ile Muhacir ve Ensar'ın ruhlarından haber getirdiğini söyler. Ayağındaki ayakkabının ise Harem'deki hurma bahçesindeki hurmalardan yapıldığını tarif eder. Nişancı bu anlatılanlara aldanmış gibi görünür, bunu yapan kişi ise inandığını diye düşünerek sevinir, birkaç filori bahşişini alıp birkaç gün geçinecek parasını çıkarmış olur:

NİŞÂNÎ BEG: Kapısı vufûd-ı halk-ı etrâfa masâff husûsan tavâ'if-i ehl-i 'irfân-ı 'urbân-ı Hameyn'e metâff idi. 'Araba 'izzeti 'izzet (?) ve Mekkilere Bermekîler gibi virmegi devlet bilürdi. Hattâ musâhiblerinden Deli Perî dirler bir kâzî müşârûn ileyhdn zarâfet ile bahşîş almak murâd idinüp kürki bir kere giy diyüp sâys-i 'Arabına bir şâl-ı kühne-sâl giydürüp ve bir şemle-i âşyân-ı laklak-misâl sarup eline bir hayzurân 'asâ ve omuzına bir heft- reng musallâ virüp kendü önüne düşüp huzûrına iledüp bu 'azîz, ayağı tozu ile mesâfe-i dûr u dırâzdan ya'nî dârü'l-mülk-i Hicâz'dan gelüp Mekke vü Medîne selâmın ve ervâh-ı Muhâcirîn ü Ensâr peyâmın getirür, du'âsı müstecâbdur ve ayagında giydüğü na'leyn nahlistân-ı Harem hurmâsı kabından örilmiş kabkâbdur diyü ta'rîf ider. Ol büzürgvâr dahı *el kerîmu izâ hâde'tehû inhade'a*⁵¹ mûcibince zâhiren aldanur, harîf gerçek sanup biraz sevinüp kıvanur. Birkaç filorisin alup birkaç gün harc-ı mülâzemet ve sebeb-i ma'îşet ider. El-kıssa eyyâm-ı devleti mütemâdî oldı ve her nâdîde hâdî anun şî'ri ile nâdî oldı. (AŞÇ.T, 872-873)

Tezkirelerdeki bir diğer örnek, gönül ilişkilerinde karşı tarafı oyalamak suretiyle kandırma konusundadır. Âşık Çelebi tezkiresinde güzelliği, tazeliği ve zerafeti ile ön plana çıkan Vekil Sinan isimli kadının oğlu olan Nihâlî, âşıklarının adetâ ağızlarına bal çalarak onlara kavuşma ümidi vermektedir. Tezkireci bunu Nihâlî'nin "kem" bir özelliği olarak zikretmektedir. Âşık Çelebi, Nihâlî'nin aşk

⁵¹ Onurlu kişiyi aldatırsan o da aldanır.

şarabıyla sarhoş olduğuna ve mahbub-perest olduğuna bir delil olarak öldükten sonra da yanına güzelleri almış olduğunu vurgulamaktadır:

NİHÂLÎ-i DÎGER: Adı Mehemed'dür. Vekîl Sinân dirler bir kâzînun oğludur. Kendü kişver-i hüsn ü melâhatün pâdşâh-ı sâhib-i celâl u cemâlidür. Âfâkî şûr u fitne ve gavgâ vü âşûba salan 'asker-i gunc u delâlidür. Nahl-i kâmet-i bâlâsı menhel-i tarâvet ü zarâfetün nev-res nihâlidür. Ol nihâl-i âzâdî sîrâb u şâdâb iden zülâl-i şîve vü âlîdür. Yâhud kadd-i zîbâsı gülbün-i verd-i âl dalıdır. 'Âşıkî pâreye atup ümmîd-i visâliyle agzına bal çalup va'de-i ferdâya salmak bunun kem alıdır. Merhûm Nihâlî-i merhûmun mahbûb-perest ve ba'de'l-mevt şarâb-ı 'ışk ile mest olduğuna delîldür ki öldükten sonra dahı bunun gibi dil-ber-i bâ-kemâli kenârına aldı ve sâ'id-i sa'âdetin gerden-i visâline saldı. (AŞÇ.T, 922-923)

3.2.2. Hicvetmek, Başa Kakmak, Haksız Yere Eleştirmek, Ta'n Eylemek, Alaya Almak (Mezelemek)

Türkçede “yergi” sözcüğü ile karşılanan ve eski Türk edebiyatında bir türe adını verecek kadar çok örneği olan hiciv, Ahmed Rıfat'ın ahlak sözlüğünde “öteden beri bazı şairlerde görülen bir saplantı”⁵² olarak tanımlanmaktadır. Hicvedilenin düşeceği durum düşünülerek yapılan bu tanım, hicvedeni haksız görerek eleştirmektedir. Metinlerde sosyal eleştirinin önemli bir parçası olan hiciv ile mizahi tarzda yazılan hezelin çoğu defa iç içe geçtiği görülmekte, bu tarza yatkın kimseler eleştirilmekte, yatkın olmayanlar ise övülmektedir. Metinlerde mezelemek olarak geçen alaya almak, istihza etmek de eleştirilen bir huy olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kınalızâde Âlî Çelebi, mizâh ve istihzâyı tıpkı dedikoduculuk gibi “Zıkr-i Emrâz u Âfât-ı Lisân” başlığı içerisinde, dilin sebep olduğu hastalıklar arasında ele almaktadır. Latîfe, nâdire, bezle olarak da anlandırılan mizah, dostların bir araya

⁵² Ahmet Rıfat, *Tasvir-i Ahlâk (Ahlâk Sözlüğü)*, Tercüman Yay., İstanbul 1975, s.137.

gelmesini saplayıp büyülenme ve kibirlenmeyi ortadan kaldırıyorsa mübah, hatta dinen müstehap ve menduptur. Ancak bundan ötesi aklen ve dinen çirkin ve kötüdür.

Âlî Çelebi, konuyla ilgili bir hadis örneği de verir:

Ammâ mizâh ki ana örfte “latîfe” ve “nâdire” ve “bezle” dahi derler. Kadr-i i’tidâli - ki anın sebebi ile mübâsetât-ı yarân ve inşirâh-ı ihvân ve def’-i tecebbür ü tekebbür - ki yârâna mûcib-i tekessürdür- hâsıl olur- mübâh, belki müstehabb u mendûbdur. Ve andan ötesi aklen ve şer’an mezmûm u menkûbdur. Ve hadîs-i şerifte vârid olmuştur ki *Ene emzehu ve lâ ekûlu illâ hakkan*.⁵³

Mizahın kararında olmasını tavsiye eden Kınalızâde Âlî Çelebi’ye göre mizahın fazlasının, aşırılığının zararları çoktur. Öncelikle şaka yapan kişinin amacı orada oturanları güldürmektir. Çok gülmek, yerilen bir huysur ve cahil ve gaflet sahibi kimseler için söz konusudur. İkinci olarak kendisine şaka yapılan kişinin kalbi kırılıp sevinci yok olur ve arkadaşları arasında onuru zedelenir. Birini bu derece üzme haramdır ve İslam dininde yasaklanmıştır; böylesi bir durum ayrıca dostlar arasında düşmanlığa da sebebiyet verecektir. Şakanın savaşa ve katle sebep olduğu defalarca müşahade edilmiştir. Zararların üçüncüsü ise mizahın şaka yapan kişinin onur ve vakarına mani olması, kendisini gülünç duruma düşürmesidir:

Ve kesret-i mizâhın âfâtı çoktur. Evvelâ sâhib-i mizâhın murâdî idhâk-ı cûlesâdır. Kesret-i dıhk hod hadd-i nefsinde mezmûm ve hisâl-i ehl-i cehl ü gaflet idügi ma’lûmdur. (...) Sâniyen ekseriyyâ mizâh olunan kimesnenin hâtırı münkesir ve sürûru mün’adim ve beyne’r-rüfekâ esâs-ı ırzı münhedim olmak mukarrerdir. Ve bu mertebe îzâ-yı mü’mîn harâm u memnû’-ı dîn-i İslâm olduğundan gayri ihvân u akrân arasında adâvetler hudûsuna sebep ve hıkd u hasedler urûzına bâ’istir. Kerrâtla müşâhede olmuştur ki mizâh müfzî-i cidâl, bel mü’eddî-i kıtâl olmuştur. Sâlisen mizâh, sâhibinin haşmet ü vakarına mâni’ ü âyık ve sâhib-i mizâh müsâhir ü müzâhık mertebesine nâzil ü lâhık olur. (AHL.A, 185)

⁵³ Ben nükte yaparım fakat yine de sadece gerçeği dile getiririm.

İstihza ise bir kimseyi maskaralığa alıp gönlünü incitmek, kalbini kırmak ve kanla doldurmaktır. Alay eden kişinin garezi bazen devlet erbabını güldürmek, makam mevki sahiplerini ferahlatmak olur. Bunu yapanlar, dünya malı kazanmak ve yemek ve helva yiyebilmek için uzak meclislere gidip oralarda zenginleri güldüren rezil kimselerdir. Bazen de bu, kibir ve zevk düşkünlüğü yüzünden yersiz bir şekilde gülen kimseler yüzünden olur. Bu hâl genellikle sefih çelebiler ve soylu kişilerin akılsız çocuklarına özgüdür. Bunlar, küçük yaşta muallim ve edipe muhalefet edip ilim ve edep süsünden, hilm ve vakar cevherinden nasiplerini alamamışlardır. Bunlar, meclislerine devam eden kimselerle sohbet ederek yakınlık kurarlar, onları maskara edip kahkahalar atarak eğlenirler. Üstüne üstlük “filan kişiyi mezeledik” diyerek sevinirler. Bu edepsiz çelebilerin çoğu ömürlerinin büyük kısmını berş ve afyon ile müptelalığı ile helak etmişlerdir:

İstihzâ bir kimesneyi suhriyyeye alıp hâtırını mahzûn ve kalbini meksûr u pür-hûn etmektir. İstihzâ eden kimesnenin gâhî garazı izhâk-i erbâb-ı devlet ve tefrîh-i ashâb-ı câh u gaflet etmek olur. Ve bu hâl erâzil-i nâstır ki kesb-i hutâm-ı dünyâ ve ekl-i ta’âm u helvâ için mün’imân-ı magrûr ve dünyâ-dârân-ı ez-Hakk dûr mecâlisine hâzır olurlar ve anları izhâk u tefrîh için dîvân-ı mezâhik ü mesâhir okurlar. Ve gâhî kibr ü sefâhetten zâhir ve tahsîl-i hande-i bî-mahall etmek için ba’zı kimesnelerden sâdır olur. Ve bu hâl gâliben sıfat-ı çelebiyân-ı sefih ve büzürg-zâde-gân-ı bî-akl u tenbîhdir ki câh-ı âbâ ve câhilliyyet-i ümmehât sebebiyle sigar-i sinn ve hadâset-i ömrde muhâlefet-i mu’allim ü edîb edip zîver-i ilm ü edeb ve gevher-i hilm ü vakâr-ı mevrûs u müktesebden bî-nasîb olurlar. Her kimesne ki mücâleselerine mübtelâ ve müsâhebet ü mukârenetleriyle pür-belâ ola, anı temashur etmekle kendilere celb-i kahkaha vü sürûr ederler, “Fülân kişiyi mezelendik!” diye behcet ü hubûr bulurlar. Bu makûle bî-edeb çelebilerin ekseri evâsıt u evâhir-i ömrlerinde mahzûn u menkûb ve berş ü afyon isti’mâli ile müstehlek ü maglûb olurlar. (AHL.A, 188-189)

Bu yüzyılda Ebussûud Efendi’nin fetvaları içerisinde de sürekli çirkin sözlerle âlimleri ve sâlihleri hicvetmeyi âdet edinenlere ilişkin bir hüküm yer almaktadır. Bunu

alışkanlık hâline getiren kimselerin düzelene kadar çıkarılmamak üzere zindana atılmaları öngörülmüş, Hz. Ömer'in de şairlere hapis cezası uygulaması örnek gösterilmiştir:

Mes'ele: Zeyd-i şâir, ulemâ ve sulehâdan bazı kimseleri elfâz-ı kabîha ile hicv etmek âdet edinse şer'an Zeyd'e ne lâzım olur?

El-cevâb: Ta'zîr-i şedîdden sonra zindana ilkâ olunup tevbe ve salâhı zâhir olmayınca ihrâc olmamak lâzımdır. Hazret-i Ömer ibni'l-Hattâb radiyallâhu te'âlâ anh Hutay'e, meşâhir-i şu'arâ-yı İslâmiyyeden iken şi'rinde ba'zı kimselere ta'arruz etmegın ta'zîr ve hapsedip hapisten tevbesi zâhir olmayınca ıtlak etmemiştir.⁵⁴

Bursalı Nihâlî Cafer Çelebi tezkirelerde meyhanelerden çıkmayan, şarap müptelası bir kimse olarak anlatılmakta ve hezel türü söyleyişleriyle ön plana çıkarılmaktadır. Âşık Çelebi, Nihâlî'nin tabiatının hezle yatkın olması dolayısıyla vezirleri, kazaskerleri, şairleri ve hünar sahibi kimseleri hicvetmeyi âdet edindiğini, bu sebeple de mevki sahibi büyük kimselerin ona düşman olduğunu ifade etmektedir:

NİHÂLÎ: Galata Ca'feri demekle ma'rûf u meşhûrdur. Kemâl ve kiyâset u zarâfet ve şûh u şâtırlık ve şükûfte-tab'lık u küşâde-hâtırlık ile mezkûrdur. Burusalıdır. Evvel şöreti Murâdiyye Ca'feri demekle idi. Evâ'il-i sinn ü sâlinde ve sâde-rûlğı hâlinde bu hakîrün 'ammına sûhte olup peder merhûm ile şirket üzre 'ulûm-ı mütedâvileden fasl u bâbı ile her kitâbı bile görürler; 'unfuvân-ı şebâbı bile geçürürler medreselerde vü harâbâtlarda, mey-hânelerde vü hânkâhlarda, Efe mey-hânesinde ve sâ'ir cem'iyetgâhlarda bile sohbet iderler. Merhûm Ca'fer Çelebi, Mahmûd Paşa müderrisi Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi'den Sahn'a Mü'eyyed- zâde'ye varup Edirne kâzısı oldukda mülâzım olur. Ammâ tab'ı bi't-tab' hezle mâ'il olmagın vüzerâyı ve kâzî- 'askerleri husûsan şa'irleri vü hünerverleri müfredât u mukatta'ât ve kasâ'id ü murabba'ât ile hicv itmegi 'âdet idündüğü sebebdan mebgûz-ı e'âlî vü e'âzım olur. (AŞÇ.T., 906)

⁵⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı, Şule Yay., İstanbul, 1998, s. 289.

Âşık Çelebi'ye göre Hayâlî'nin güzel ahlakıyla ilgili bir özelliği de hezel ve hicve mâil olmaması, nazım ve nesirle kimse hakkında kötü sözler söylememiş olmasıdır:

HAYÂLÎ-i MA'RÛF : Merhûm-ı mezkûrun cümle mehâsin-i ahlâkından ve tîb-i a'râkından biri dahı buydı ki hezl ü hicve mâ'il degül idi ve kimesnenün hakkında nazm u nesr ile bed söylemege kâbil degül idi. (AŞÇ.T, s. 1552)

Hayâlî Bey, yaşadığı yüzyılda padişah tarafından çok fazla iltifat gören ve bu iltifat nedeniyle başka şairler tarafından kıskanılarak eleştiri konusu olan dikkate değer bir kimsedir.⁵⁵ Hayâlî'yi en çok kıskanan ve görmüş olduğu ilginin haksız olduğunu düşünerek onu hicvedenlerin başında asker-şair Taşlıcalı Yahya gelmektedir. Yahya, padişaha Van seferi esnasında Hayâlî'ye olan saygının kendisine olması durumunda şiiri sihr-i helal (derin anlamlı, sihir yaratacak kadar güzel söz) edeceğini ifade eden bir kaside yazmıştır. Yahya şiirinde Hayâlî'nin ılık olmasını başına kakmış, cerrarlığını (dilenciliğini) küçümsemiş, Hayâlî'nin kendisinin gölgesinde kalması gerekirken onun üzerinde olmasının reva olmadığını belirtmiştir. Hayâlî'nin yanında bir tavır sergileyen Âşık Çelebi onun bu konuda mazlum olduğunu ve haksızlığa uğradığını düşünmektedir. Yahya, seferden dönüşte yine durmamış, bu kez de Hayâlî'nin kötülüğünü isteyenlerin hoşuna gitsin diye onun başındaki takkesiyle alay ederek başına kakmıştır:

⁵⁵ Bkz: III. Bölüm, "Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık"

HAYÂLÎ-İ MA'RÛF :Yahyâ Beg husûsında dahı mecbûrdur ve dahı lâzım geldügi cihetden ma'zûrdur. Hakkâ ki Hayâlî Beg ol hicvlerde mazlûmdur, el-bâdî ezlem idügi ehl-i hakka ve erbâb-ı insâfa ma'lûmdur. Yahyâ Beg'e Hayâlî Beg'ün agzı dili tokunmaz iken Yahyâ Beg Van seferi esnâsında merhûm pâdşâha bir kasîde ithâf idüp matla'ı budur. Matla':

Çekelüm gün gibi ak sancak ile şarka çeri

Kara topraga karalum kiralum surh-seri

Bu kasîde ebyâtında bî-takrîb evvel bu ta'rîzle Hayâlî'ye mezemmeti telmîh ü telvîh itdi. Beyt:

Bana olaydı Hayâlîye olan hürmetler

Hak bilür sihr-i helâl eyler idüm şî'r-i teri

Bununla dahı kanâ'at itmeyüp Işıklar nacagı oldugın başına kakup cerrârlığın yüzine urup tahkîr itdügin tasrîh ü tevzîh itdi. Nazm:

Ne revâdur bu ki sâyem gibi altumda iken

Gün gibi bir Işıgun üsti yanum oldı yiri

Ben şecâ'ât kılıcıyam ol Işıklar nacagı

Ben savaş günü çeriyem o hemân cerde cerî

Seferden geldüğinde Yahyâ Beg yine tek turmayup Hayâlî Beg'ün bed-hâhlarına hoş gelsün diyü gâh başında takyesine dahl idüp Yahyâ:

Şol Hayâlî Beg ki yüzi sarı gözi aladur

Başda yelken takyesi boklıkda bitmiş lâledür

didi ve gâh Beyt:

Çok sevdüğüm Hayâlî eglencesin cihâna

Benzer başunda takyen çermenmiş istebâne

Kuşlarda ey Hayâlî sen bir babakuşısın

Arundaki pıravdan benzer agaçkakana (AŞÇ.T, 1554-1555)

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin son kısmında kendisi ve yazdıkları ile ilgili bir özeleştiri yaparak eserinde ele aldığı konularla ilgili herhangi bir vazifesi yahut padişah emri olmadığı hâlde kılı kırk yararak gerçekleri ortaya çıkarmak istediğini belirtmiştir. Âlî, bunu yaparken doğruluğu hiç elden

bırakmadığını, bıyık altından gülüp padişaha hoş görünmek için vezirlerini ve emirlerini övmediğini, aynı şekilde kendi nefsinin memnun etmek için övülecek kişileri yermediğini söylemektedir. Âlî, haksız eleştirinin karşısında durmuş, bir kimsenin pek çok iyi özelliği yanında tek bir kötü özelliği varsa onu bu yüzden kınamadığını belirtmiştir. Söylediklerinin doğruluğuna Allah'ı şahit gösteren Âlî eserinin sonunda kin ve hasetle hareket etmediğini, hiç kimseyi bu sebeple eleştirmedeğini vurgulamaktadır:

(...) Bu makûle husûslara me'mûr ve sebt ü isbâtına cenâb-ı pâdişâhîden fermân-ı meşkûr sudur itmemişken bu veçhile kâl ü kâlde kılı kırk yarmak ve te'lîf ü temsilde bahr-i hakâyık güherlerine el karmak vuku'undan gayri hak kelâmı koyup hâtır-nevâzlığa meyl etmek sadâkati terk idüp dürugla riş-hand tarîkını gözetmek ve mîzâc-ı şerîf-i pâdişâhîye hoş gelmek için vüzerâ vü ümerâsını ögmek ve vükelâ vü 'uzâmanun ri'âyet-i kâmileleri ümmîdine medâyih-i cemîlelerine kûşîş etmek veyâhud hazz-ı nefsânî ile ba'zısına garaz idüp medhi lâzım iken kadhine mübâşeret kılmak ve bir şahsun niçe haslet-i hamîdesi var iken mücerred nisbet ü ta'assubla yalnız bir fî'l-i zemîmini nakl idüp mezemmetine musırr olmak vâki' olmadı. Ve hazret-i Hakk şâhid-i mutlâkdur ki hıkd u hased me'âyibini müş'ir rumûzla bir ferdün kadh ü zemmine takayyüd mertebeleri sübût u zuhûr bulmadı. (NUS. S, 484)

Alay (istihza), *Ahlak Terimleri Sözlüğü*'nde küçük düşürücü ve güldürücü hareketlerle birisinin ayıp veya eksiklerini söz, davranış, işaret veya ima yoluyla açığa çıkarma olarak tanımlanmakta, istihzanın şahsiyeti gelişmemiş, güzel ahlak esaslarını benimseyememiş kişilerin (müstehzinin) başka insanların gönüllerini kırmaları ve üzmeleri şeklindeki bir davranış biçimi⁵⁶ olarak değerlendirilmektedir.

⁵⁶ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 76.

Yüzyılın neredeyse bütün tezkirelerinde Gubârî ve Sürûrî ile ilgili ortak bir hadiseye yer verilmektedir. Gubârî'nin şehzade hocalığı yapmayı kabul eden Sürûrî'yi ayıplayıp sonrasında kendisinin de aynı görevi kabul ederek kınadığı şeyi yapması tezkireciler tarafından garabet görülerek eleştiri konusu olmuştur. Asıl adı Muslihüddin Mustafa olan Gelibolulu Sürûrî, I. Süleyman'ın oğlu Şehzade Mustafa'ya hocalık yapma görevini kabul ettiğinde arkadaşı Gubârî onun yanlış bir iş yaptığını, göklerde uçarken kendisini yere düşürdüğünü vurgulayan uzun bir şiir yazmıştır.⁵⁷ Kınalızâde Hasan Çelebi gibi Âşık Çelebi de tezkiresinde Gubârî'nin bu şiirine ve Sürûrî'nin ona yazdığı cevap niteliğindeki şiire uzun uzun yer verdikten sonra Gubârî'nin Sürûrî'ye bu kadar laf söyledikten sonra kendisinin Mekke ve Medine'yi bırakıp Sultan Bayezid'in oğullarına hocalık yapmasını kınadığı şeyin başına gelmesi olarak tanımlar. Ona göre Gubârî bu hareketiyle kendisini vahdet denizinden kesret sahiline atmıştır:

SÜRÛRÎ ÇELEBÎ: 'Aceb hikmetdür ki Gubârî, Sürûrî Çelebi'nün şeh-zâde hâcesi olduğın ta'yîr ve bu vâkı'aya ugraduğın mekr-i İlâhî ile ta'bîr iderken kendü mücâvire-i Beytu'llâhî ve şeref-i ziyâret-i türbe-i Resûla'llâhî koyup gelüp Sultân Bâyezîd'ün oğullarına hâce olmagla kınadığı başına geldi, sâhil-i vahdetden kendüyi lücce-i deryâ-yı pür-şûr u kesrete saldı. (AŞÇ.T, 976)

Âşık Çelebi, eserinin Gubârî ile ilgili bölümünde eleştirisinin dozunu biraz daha artırarak yeniden bu konuya temas eder. Gubârî'nin Sürûrî'nin başına kaktığı şeyin kendi başına geldiğini, onun yüzüne vurduğunun kendi yüzüne kir getirdiğini ifade eden tezkire yazarına göre Gubârî'nin, Mekke ve Medine'yi terk edip Kütahya'ya, Sultan Bayezid'in oğlu Orhan'a hocalık yapması, Sürûrî'nin yaptığından

⁵⁷ Bkz: III. Bölüm, "Mal, Mansıp ve Mevkî Düşkünlüğü"

farklı olarak padişah fermanı ile değil kendi gönlünün isteğiyledir. Âşık Çelebi cümlelerini kardeşinin aybını yüzüne vurmamak gerektiği, bir gün başkasına attığı taşının kendi başına dokunacağı anlamını veren bir beyitle sonlandırır:

GUBÂRÎ: Hikmet Allâh'un sene selâse ve hamsîn ve tis'ami'ede tarîk-i Nakş-bendiyyenün ser- hayl-i erbâb-ı zevk ü şühûdî vü zübde-i ashâb-ı şevk ü huzûrî, fârigler ü 'ârifler serveri Mevlânâ Sürûrî niçe zemândan 'örf ü izâfât dan ve erbâb-ı devlet-i zâhireye 'ârız olan tâmât dan âzâde olup bürhân-ı limmî vü innîden 'ilm-i ledünnîye vâsıl belki 'ilmden 'ayna vü gaybdan şühûda irişmiş merd-i kâmil iken Sultân Mustafâ-yı merhûma hâce olup tegayyübden te'ayyüne vü tecerrüdden tekayyüde düşdükdü Gubârî işitdükde tanz u ta'n yüzinden kıt'a diyüp irsâl itmekle monlâyı ta'yîb ü ta'yîr ve hem-tarîk iken hubb u vedâdî tagyîr itmişdi. Nice ki ol kıt'a ile 'itâbı müş'ir hıtâbı ve Sürûrî'nün ana cevâbı Sürûrî tercemesinde mezkûrdur. Hikmet Allâh'un Gubârî Sürûrî'nün başına kakdugı kendü başına tokundu ve anun yüzine urdugı kendü yüzine kir getürdi. Terk-i Mekke vü Medîne eyledi ve irtikâb-ı şedâ'id-i rükûb-ı sefine eyledi, Kûtâhiyye'ye geldi, Sultân Bâyezîd kullarına hâce oldu ba'dehu oğlu Orhan'a hâce olup kadri yüce oldu Sürûrî ile farkı bu idi ki ol emr-i pâdşâhî ile idi, bu kendü dil-hâhî ile idi. Ol pâdşâhun öz ferzendine hıdmetkâr oldu, bu bendelerinin hıdmeti bendi ile giriftâr oldu. Li-müellifîhi:

Âdem isen yüzleme 'aybın görüp kardaşuna

Seng-i ta'nun kim bilür bir gün tokına başına (AŞÇ.T, 1614-1615)

Gelibolulu Âlî de aynı hadiseyi anlatırken Gubârî'nin bitmek tükenmek bilmeyen hırsları olmadığını söylerken Sürûrî'yi kınadığı şeyin kendi yüzüne kir getirdiğini, nihayetinde bela yolunun tozu hâline geldiğini vurgulamaktadır:

GUBÂRÎ: Ba'dehû sene sülüs ve hamsîn ve tis'a mie târîhindeki merhûm Surûrî Efendiye kübrâ-yı nakşibendiyyeden iken Şehzâde Sultân Mustafâ hâceligi teklîf olındı. Gubârî işitdükde ta'yîb idüp n'îçün rızâ gösterdün mefhûmunda bir manzûme gönderdi. Hikmet Hudânundur Mekke-i Mükerrermeden sefine ile Rûma gelürken kendünün yolu Kûtâhiyyeye ugradı. Tûl-ı âmâla mübtelâ degülin dir iken Sultân Bâyezîdün evlâd-ı kirâmı hâceligi teklîf kılındı. Merhûm Surûrîye bi'z-zât vâris-i mülk ta'limini câ'iz görmemişken kendüsi vâris-i mülkün evvelâ 'ibâdına giderek Orhân-nâm şehzâde-i pâk-nihâdına

mu'allim oldu. Ya'nî ki anı kınadığı bu rengle kendü yüzine kir getürdi. Hattâ şehzâdeler vak'asından sonra derdmend Gubârî gubâr-ı râh-ı belâ oldu. Ve niçe günler Bogaz hisârında habs olup bin belâ ile kurtıldı. (KÛN.A, 177)

Gubârî ve Sürûrî örneğinde olduğu gibi eleştirdiği şeyin aynısını yapan başka şairler de mevcuttur. XVI. yüzyılın üstat şairlerinden Zâtî, Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre başkaları ona Farsçadan bir anlam tercüme etse hemen bunun Farsçada olduğunu ve kimin beytinden tercüme olduğunu söylemektedir. Ancak aynı Zâtî, kendisi tercüme edip okuduğunda ve ona "Bu tercümedir" dendiğinde bu kez de "Benim Farsça bilmediğimi bilirsiniz" diyerek işin içinden çıkmaktadır:

ZÂTÎ: İller Fârsîden ma'nâ terceme eyleseler kendüye okıduklarında bu Fârsîde vardur fülânun fülân beytinden tercemedür dirdi. Ammâ kendü terceme eylese okısa, tercemedür diseler ben Fârsî bilmedüğüm bilürsüz dir idi. (AŞÇ.T, 1574)

Gelibolulu Âlî'ye göre de Kütahyalı vâiz Firâkî, kürsüde halka dedikoduyu yasaklarken kendisi başkaları hakkında konuşmakta ve onları eleştirmektedir:

FİRÂKÎ VÂİZ: 'Acemzâdedür. Anadolu vilâyetinde Kütâhiyye-nâm kasabada temekkünle tûl-ı emelden âzâdedür. Muttasıl vaz' u tezkîrden hâlî degildür. İncindüğü şahsı re's-i kürsüde agzına almalı degildür. Bir kimseye incinse va'zı hîninde zemmine fırsat bulur. Kendüsü gıybet ü nemîmeden halkı nehy iderken yine ellerün zemmine koyulur. (KÛN.A, 184)

Metinlerde, alayın bir üst aşaması olarak değerlendirebileceğimiz, kınama ile alakalı örnekler de mevcuttur. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Lâmiî Çelebi, kalbi huzur içinde ilim ve ibadete meşgulken dostlarının zorlamasıyla Tatar Memi isimli bir gence bir gazel yazmıştır. Bu şiir üzerine Tatar Memi'nin âşıklarından, özellikle İslî Abdî isimli kişi Lamiî'ye garip hicivler ve çirkin küfürler söylemiş, Lamiî bu sebeple halk tarafından ayıplanmış ve gönlü yaralanmıştır. Çok zaman geçmeden

Lamiî vefat etmiş, bir müddet sonra da onu ayıplayan ve hicveden İslî Abdî gün yüzü göremeden ölmüştür:

LÂMÎ'Î ÇELEBÎ: Huzûr-ı kalb ü ferâg-ı bâl, cem'îyyet-i hâtır u safâ-yı hâl ile 'ilm ü 'ibâdete meşgûl iken âhir 'ömrinde Tâtâr Memi demekle ma'rûf bir cevâna ba'z-ı yârân ibrâmıyla bir gazel didi ki matla'ı budur. Matla':

Kaşî kemân müjesi tîr ü gamzesi hancer

Tâtâr Memi gibi var mı cihânda bir dil-ber

Dil-berün 'uşşâkı vü hevâdârı, husûsan İslî 'Abdî demekle ma'rûf 'âşık-ı ser-dârı reng-pezîr olup merhûmı garîb hicvler ve galîz şetmler ile âzürde itdiler ve halkun seng-i ta'nı ile zahm-hurde itdiler. Çok zemân geçmedin sene erba'inde fasl-ı hamsinde sinîn-i 'ömrü hudûd-ı sittinde iken Burusa'da rihlet idüp kal'a dâhilinde babası mescidi hazîresinde defn itdiler. Hîn-i ihtizârda kendü eş'ârından bu beyti okımışdır. Beyt:

Lami'î dil zevrakın gird-âba saldun âh kim

Yok kenâr-ı vasl-ı yâra rûzgârımdan meded

Hikmet Allah'un mezkûr İslî 'Abdî dahî çok zemân geçmeden 'ömr ü mansıbdan ber-hûrdâr olmadan fevt oldı. (AŞÇ.T, 746-748)

XVI. yüzyıl şairlerinden Şâvur, topal olduğu için kendisini ayıplayanlara cevaben bir beyit söylemiş, bu beyitte ona ayaksız diyerek ayıplayanların cahil olduğunu ve ayağı olmasa da her fende eli olduğunu vurgulamıştır:

ŞÂVUR: Kendüsi 'ârec olup halk ana ta'n u ta'bîr itdüklerinde 'ömr-i leng idüp bu beytle cevâb-ı savâbı takrîr itmişdür.

Beyt : Ta'n eyler imiş bana ayaksuz diyü cühhâl

N'ola ayagum yog ise her fende elüm var (KHÇ.T, 467)

Âşık Çelebi oldukça uzun tuttuğu Zâtî biyografisinin sonunda onu defnettikleri günü anlatırken Yahya Bey'in de orada hizmet etmek için hazır olduğunu, Zâtî'nin

sağlığında onu tahfif edip bazen teklifini geri çevirdiğini ancak Yahya'nın onun bu tür ağır tavırlarına tahammül ettiğini anlatmaktadır:

ZÂTÎ: Yahyâ Beg dahı hâzir idi dâmen-der-miyân hıdmete mübâşir idi, hıdmetinde çok yildi yüpürdi, vâfir götürdi. Cânına ağır gelmesün Zâtî sıhhatinde anı tahfif iderdi belki andan ref'-i teklîf iderdi, ol anun sıkletine tahammül itdi. (AŞÇ.T, 1589)

Osmanlı edebiyatının esnaf şairlerinden biri olan Enverî, XVI. yüzyıl İstanbul'unda Bitpazarı'nda iğnecilik yapmakta ve mürekkep satmaktadır. Mürekkepçilik mesleği ile meşhur olan Enverî, Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre küçükken okula gitmemiş, okuma yazması olmayan, elifin doğru mu eğri mi yazılacağını bilmeyen bir kimsedir. Âşık Çelebi Enverî'nin cahilliğine rağmen şiir yazmada başarılı olması konusuna da değinmektedir. Kıyâsî, Enverî'nin cehaletini başına kakmış ve mürekkepçiliğini yüzüne vurarak onun siyehkâr (suçlu, günahkâr) olduğunu ifade eden bir beyit yazmıştır:

ENVERÎ: İstanbullu idi. Bitbâzârı'nda Uzunçarşu agzında olan dükkânlarda süzenger idi ve mürekkep satar idi. Miskîn egerçi zemânında şuarânun be-nâmı idi ammâ nefsinde ümmî vü amî idi. Hurûf-ı hicâyı nukûş-ı bî-manâdan fark itmez idi, elifi togrı mı yazılır eğri mi bilmez idi. Nâme-i bî-hatt gibi huzûz-ı hutûtdan ilm ü dânişden sâde idi. Oglancuk iken kayd-ı mektebden âzâde idi ve bi'l-cümle okımaz yazmaz idi. Kalem gibi karnın yarsan kara elif çıkmaz idi. (...) Câhilligine göre eş'ârı nevâdir-i 'âlemden ve garâ'ib-i benî Âdemden idi. Kıyâsî, Enverî'nün cehlin başına kakup ve mürekkebciligin yüzüne urup bu beyti dimişdür. Beyt: O bir cehl-i mürekkebdür mürekkep satmadur kârı

Cihânda Enverî gibi siyehkâr olmasun kimse (AŞÇ.T, 386)

Kıyâsî'nin Enverî ile ilgili beyiti Kınalızâde Hasan Çelebi ve Gelibolulu Âlî tezkirelerinde de yer almaktadır. Âlî, Enverî'nin Kıyâsî ile aralarında soğukluk olması neticesinde bu beyitin yazıldığını, Kıyâsî'nin Enverî'yi hicvetmek suretiyle bu garip

beyiti ortaya çıkardığını söylemektedir:

ENVERÎ: Monlâ Kıyâsî ile bir husûs içün ki mâbeyn olmuş. Mürekkebeçiligini yüzine urup
ya'nî ki hicvi ile mezbûrî teşhîr kılup lisânından bu beyt-i garîbi sudûr bulmuş.

Nazm

O bir cehl-i mürekkebdür mürekkeb satmadur kârı
Cihanda Enverî gibi siyehkâr olmasun kimse (KÜN.A, 116)

Ahdî tezkiresinde verilen bilgilere göre XVI. yüzyıl şairlerinden Rûsûhî-i Hamîdî, bir gün seçkin bir kimsenin elinde bir fıkıh kitabı görüp bu kitabın ne olduğunu sormuştur. Kitabın sahibi ise bunun Arapça olduğunu, ne kendisine ne de ona hitap etmeyeceği cevabını verir. Ahdî'ye göre Rûsûhî, marifet sahibi kimseler tarafından cehaleti sebebiyle devamlı alaya alınan bir kimsedir:

RÛSÛHÎ-İ HAMÎDÎ: İttifâken zurafânun birisi elinde 'ilm-i fıkıhdan bir kitâb görür. Bu kitâb nedür diyü sual ider. Sâhib-kitâb mezkûra dir ki kitâbum 'Arabî'dür ne sana söyler ne bana. Mezkûrları erbâb-ı ma'ârif mezelenmeden hâlî olmazlardı. Cehâletine ihtimâl virirlerdi. (AHD.T, 330)

3.2.3. Uygunsuz Sözler Söylemek, Uygunsuz Davranışlar Sergilemek, Küstahlık Etmek

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinin bir faslına “Bir kişi ağzına düşmeyicek sözleri söylemek beyânındadır” başlığını vererek kendisine düşmeyen, uygunsuz sözleri söyleyen kişilerle ilgili düşünce ve eleştirilerini dile getirmektedir. Âlî böylelerini sefih kimseler olarak görerek onların yalnızca okuma yazma bildiklerini ancak ilim ve marifetten nasip almadıklarını, hadlerini bilmediklerini söyler. Bu kimseler bazen tasavvuftan, bazen hadis ve tefsirden dem vururlar, bazen

de içtihatları bozmak ister, inanç prensiplerini tahrif ederek öldürücü bir zehre dönüştürürler. Âlî, bu şekilde tarif ettiği kimselere örnek olarak Sultan Süleyman dönemi vezirlerinden Lütî Paşa ve Sinan Paşa'yı örnek göstermektedir. Arnavut asıllı Lütî Paşa pervasız bir ilim talebesi iken zamanının faziletli kimselerini beğenmezmiş. Sadi Efendi ve Ebussuûd Efendi'nin çağdaşı olan Sinan Paşa da “ahmağın cevabı susmaktır” sözü mucibince karşısında cevap vermediklerinde, onları kendisinin susturduğunu sanarak bununla övünürmüş. Âlî, bu iki kişiyi bir akçelik sözleri bırakıp beş akçelik sözler söyleyen kimseler olarak tarif eder. Ancak onların ki bilip de söyleme değildir, kötü niyetleriyle ağızlarına ne geldiyse onu söylemektir:

Ba'zı süfehâ mücerred sevâd-hânliga yektâ 'ilm ü ma'rifetden bî-behrelikle mütemeyyiz iken hadd ü mikdârlarını bilmezler. Hayyiz ü tabakalarını idrâk kılmazlar. Gâh 'ilm-i tasavvufdan dem urmag isterler gâh ulûm-ı hadîs ve tefsîre müt'e'allik merâyâ sokmak isterler. Gâh olur ki eşüp yortup müçtehidin bozmag isterler. Hâlâ ki 'akîdelerini tahrif idüp zehr-i kâtile döndürürler. (...) Niteki evâyil-i devlet-i Süleymaniyyedeki Arnavudiyü'l-asl olan Lütî Paşa nev'ân nahv ü sarf okumuş bir tâlib-i 'ilm-i bî-pervâ olmagın 'asrının fuzalâsını begenmezdi. Merhûm Sa'dî Efendi ve müfessir Ebu's-Su'ûd evâhirindeki hem-cinsi Sinan Paşa bir gün tab'-ı müşevveş hâşâ iken “ahmağın cevabı susmaktır” ile amel idenleri ilzâm itdüm sanup bir dahî şehri oğlanı kısmının ehl-i 'ırz geçinenlerinden bulunur. İkisi bir akçalık sözleri koyup ber-vech-i küstâhî biri beş akçalık sözler söyleme anlarda müşâhede olunur. Ma'azâlik bilüp söyleme degüldür. Zu'm-ı fâsîdince dillerine geleni edâ eylemedür. (MEV.N, 294)

Bu tarz sözler söyleyen kimselerin cezalandırılması yönünde fikir beyan eden Gelibolulu Âlî, sultanların celal sahibi kimseler olması gerektiğini, buna maruz kalan kişi sultan ise yapan kimselere tazir cezası uygulanmasını, tekrarladıkları takdirde ise katledilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak padişah değil de ekâbirden biri bu duruma maruz kalırsa bu kez bunu yapan kişiyi meclise koymamak, onu cezalandırmak, tahkir etmek, safa ehli kimselerin yanından kaçırmak gerektiğini

söyler. Eğer bunların hiçbiri yapılamıyor ve bu kişiler meclisten uzaklaştırılamıyorsa diğer insanlar o ortamdan uzaklaşmalıdır:

İmdi şöyle ki bu makûle kıl ü kâl ma'rûz-ı salâtîn sâhib-i celâl ola. Anların tarh-ı beled ve ta'zîrû'n-leh siyâsetleri celâl ola. Ve eger tekrâr irtikâb iderlerse fuzalâ-yı zurefâ kavline ba'de-neşr katl olunmaları vebâl ola. Feemmâ ma'rîfet-i hükkâmdan mestur-ı nihâyet ekâbir-i zurefâyâ ma'rûz ve meşhur olursa anun gibi murdârları mecâlis-i rindâna koymayalar. Hatta hımâyet ü sıyanetlerine sarf-ı makdûr ider ekâbir var ise sözlerine avunmayalar. Muttasıl dil-i ta'zîrin ve şemâtet ü düşnâm-ı tahkirin ideler. Neylerse eyleyüp mecma'-ı ehl-i safâdan ol habîsleri ürkideler. Farazâ ki onların teb'idine imkân olmazsa ol mecâlis-i üns ü ülfetden kendüler gideler. (MEV.N, 294)

Gelibolulu Âlî aynı eserde “Küstahî-i eşhâs beyanındadır” isimli bir başlık da açmış, bulundukları ortamda “şunu getirin yiyelim, bunu getirin içelim” diye küstahlık eden kimseleri de sert bir dille eleştirmiş, bunu söyleyenlere karşılığında “zehir zıkkım iç” demenin yerinde olduğunu ifade etmiştir:

Olur olmaz erâzil ya'ni nedîm ü mudhak olanlardan gayri bazı esâfil bî-tekellüfâne hareket ve küstahâne vaz' u kerâhiyyet idüp berş ü kahve istemek “flunya getirün yiyelüm, kahve tedarik idün içelüm” demek hayli bî-edebliktür. Cevabında “zehr-i kâtil iç, semm-i helâhil yiyip kendinden geç” denilmesi pâk-meşrebliktür. (MEV.N, 350)

Gelibolulu Âlî'nin eleştirdiği bir diğer durum da deniz seferi esnasında varılmak istenen yola doğru ilerlerken uygunsuz konuşanlarla alakalıdır. Yolculuk sırasında “Fılan zamanda filan yerde şöyle bir dalga gördük, şöyle kahrını çekti” şeklinde olumsuz konuşmalar câiz değildir. Aynı şekilde korkulacak bir yerde de hayır haberler söylemek, “çok şükür rüzgarımız uygundur” demek yeterli iken uğursuz hikâyeler anlatmak, uygunsuz sözler söylemek akıllı kimselerin yapacağı bir şey değildir:

Ba'zı ehl-i tarîk birbirlerine refik olup sefîne-i tevîk ile deryâ seferin iderlerken ya'nî ki sâhil-i maksûda 'azîmet idüp giderlerken içlerinden biri fûlân zamanda fûlân deryâda keştî-nişîn olup 'âzim iken deryânun şu makûle telâtumun gördük. Emvâc-ı bihâr-ı 'ummânun nihâyetsiz şedâyidin çekdük dimesi câiz degildir. Anun gibi mahall-i havf-ı hâtarda hayr haberler söylemek yâhud "El hamdü li'llâh rûzgârımız muvâfik ve müsâ'iddür" demek kifâyet iderken tetayyura karîb evcler pervâz etmek ve girdâb-ı helâke mü'eddî mevclere müte'allik kıssalar nakline ser-âgâz etmek mutlakâ 'âkıbet-endîş olan 'ukalâdan bâriz degüldür. (MEV.N, 351)

Âşık Çelebi'nin üstünün başının pis olması yönüyle ele aldığı Tulû'î⁵⁸ aynı zamanda makul olmayan sözler söylemesi ile de ön plana çıkmıştır. Sürekli "Kızılbaş Üsküdar'a; kâfir, Çekmece'ye gelse iyi olurdu" şeklinde akla uygun olmayan sözler söyleyen Tulû'î, kâfirler Budin'i kuşatıp Peşte'ye geldiğinde değirmen taşındaki buğday gibi olunca bir daha bu şekilde şeyler düşünmeye tövbe eder:

TULÛ'Î : Miskîn her zemânda Kızılbaş, Üsküdar'a ve kâfir Çekmece'ye gelse eyü hâdis e idi diyü nâ-ma'kûl sözler söylerdi. İttifâk kâfir Budin'i muhasara idüp Peşte'ye üşdükde Budin'de bulunur seng-i âsyâb arasında olan gendüm gibi kendüyi bilür, bu makûle nâ-ma'kûle düşünmege tevbe ider. (AŞÇ.T, 653)

XVI. yüzyıl şairlerinden Sofyalı Rûsûhî, irşat makamında iken kâlden hâle geçen bazı şeyhlerin sözlerini taklit etmiş, ancak kendisinden şeriata aykırı ve açıkça küfür olan sözler peyda olmuştur. Bunun üzerine tutsak olmak korkusu ile memleketi terk etmiştir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Rûsûhî'nin kendisini Hakk'ın ağası olarak gördüğü uygunsuz sözlerini "mühmelat" ve "türrehat" olarak değerlendirmektedir:

⁵⁸ Bkz: III. Bölüm, "Pis Olmak"

RÛSUHÎ: Nâmı Süleymândır. Sofyadandır. (...) Kendü dahı makâm-ı irşâda geçüp ba'z-ı hânkâhlarda seccâde-nişîn olmagla kâm-revâ vü kâmyâb olmuş idi. Lâkin mezbûra müsnedün-ileyh ve mu'velün-'aleyh olan vâcibü'l-hazefün degeri sahîfe-i 'izzetden tayy olınmagla mezkûrun dahı zuhûrî mânend-i *serâbun leyse bi-şey'in* oldu. Ve ol esnâda sâhib-i hâl pûte-i mücâhedede kâl olmuş meşâyihün kıl ü kâline taklîd idüp kendüden zâhir şer'-i şerîfe mahâfil küfr-i sarîh ba'z-ı şî'r-i kabîh ve kavî-i vakîh sâdır u zâhir olmuş idi. Havf-ı ahzdan kablü'l-ahz firâr idüp bi'l-âhire terk-i diyâr eyledi. Ol esnâda didügi türrehât ve yidügi mühmelât budur.

Kûh-ı dehrün merd-i bî-pervâsıyım
Deyr-i 'ışkun hem çalîpâ pâsıyım

Her ne dirsem Hakk anı eyler hemân
Şöyle benzer ben anun agasıyım

Bu eş'âr dahı mezbûrun güftârındandır. Ne gûne idügi ma'lûmdur. (KHÇ.T, 385-386)

Âşık Çelebi ise detay vermeyerek Rûsûhî'nin bazı sözlerle itham edildiğini, bu sebeple teftiş edilip hapse atıldığını ancak sonradan altın gibi temiz bir kalple çıktığını ve eskisinden daha iyi birisi olduğunu vurgulayarak Rûsûhî hakkında olumlu bir tavır takınmaktadır:

RÛSÛHÎ: Vech-i ma'aş u sedd-i ramak ashâb-ı irâdet için kabûl-i hitâbet eyledi. Bir zemân dahı ba'z-ı isnâd-ı mâ-lem-yekun ile müfettiş ü mahbûs olup sicnde sünnet-i Yûsuf'ı ri'âyet eyledi yine halâs oldu kalb-i hâlisi hulâsadan çıkup zer gibi hâs oldu. Yine cihetlerin aldı hâlâ şükrân ile zühd ü salâhı ve rüşd ü felâhı evvelkiden berter ve kendü nefsinden gayrı câmi'-i şerîfde şer'at-i kaviyye sa'îdlerin ve Bâlî Efendi hânkâhında olan tarikat-ı sûfiyye mürîdlerin irşâdı ser-berdür. (AŞÇ.T, 1356-1357)

3.2.4. Dedikoduculuk

Dedikoduculuk (suhan-çînî, nemimet, kovuculuk, hemmâzlık) insanlar arasında söz taşıma olarak bilinmekte, dedikodu yapma eylemi çoğu zaman kıskançlık

ve düşmanlığın tezahürü olarak ortaya çıkmaktadır. Hemen her kültürde olumsuz telakki edilen bu huy, *Ahlâk-ı Âlâ’î*’de “Zikr-i Emrâz u Âfât-ı Lisân” başlığı içerisinde, dilin sebep olduğu hastalıklardan biri olarak değerlendirilmektedir. Âlî Çelebi’ye göre dedikoduculuk, büyük bir günah ve fâhiş bir suçtur. Konuyla ilgili ayet ve hadislerle yer veren Âlî Çelebi, dedikodu yapanların cennete gidemeyeceğini hatırlatır ve İsrailoğulları’na kıtlık erişince Hz. Musa’nın yağmur duasına çıkması ancak sonuç elde edilemeyince içlerinde dedikoducu biri olduğuna dair vahiy gelmesi, ve tüm kavmin tövbe etmesi olayını anlatır:

On altıncı âfet nemîmettir. Ki Fâriside “sühan-çînî” ve Türkîde “kovuculuk”tur. Ve azîm ma’siyet ve fâhiş cerîmedir. Kur’ân-ı azîmde *hemmâzin meşşâ’in bi-nemîmin*⁵⁹ buyurduğu budur. Hadîs-i şerifte gelmiştir ki *lâ yedhulu’l-cennete nemmâmun*⁶⁰ Ka’b rivâyet eder ki Benî-İsrâ’îl’e kaht yetiştikte Hazret-i Mûsâ niçe def’a istiskâ edip icâbet zâhir olmayıcak vahy nâzil oldu ki “İçinizde nemmâm vardır.” Mûsâ ‘aleyhi’s-selâm münâcât eyledi ki “Yâ rabb, kimdir?” Vahy geldi ki “Ben nemîmeden kullarımı nehy ederken mümkün midir ki ben nemime eyleyim!” Cümlesi tevbe eylediler, âsâr-ı icâbet -ki tâbi’-i istiğfâr u inâbettir- zâhir oldu. (AHL.A, 269-270)

Kınalızâde Âlî Çelebi, dedikoduculuğun yalnızca dille sınırlı olmadığını da vurgulamaktadır. Ona göre bir Müslümanın elem duyduğu, istemediği herhangi bir şeyi, söz, remz, işaret veya herhangi bir şekilde başkalarına ulaştırıp o Müslümana zarar veren kişi söz taşıyıcı ve dedikoducudur:

Tenbîh. Nemîmet hemân lisâna mahsûs degildir. Her nesne ki bir Müslümân anın keşf olunmasından müte’ellim ola, anı lafz u ibâret yâ remz ü işâret ve bi’l-cümle bi-vechin mine’l-vücûh âhere îsâl ü i’lâm edip ol Müslümâna ızrâr u îlâm eden kimesne “sühan-çîn” ü “nemmâm”dır. (AHL.A, 270)

⁵⁹ Çekiştiren, söz götürüp getiren.

⁶⁰ Laf taşıyıcı cennete giremez.

Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre dedikoduculuğun belli başlı üç sebebi vardır. Bunların ilki kişinin, dedikodusunu yaptığı kimseye düşmanlık beslemesi, ikincisi kişinin, dedikodusunu yaptığı kimseye muhabbet beslemesi, üçüncüsü ise kişinin kötü tabiatı dolayısıyla salt dedikodu yapmaktan lezzet almasıdır. Bayağı ve kötü kimseler, dedikodunun kendilerine zarar verdiğini bile bile sabredemeyip kötülüklerinin temelini kurmakta ve başkalarının da hâlini kötüleştirmektedirler:

Ve nemîmete bâ'is yâ nemîmet ettiği kimesneye bugz u adâvet yâ nemîmet eylediği şahsa izhâr u mahabbet ü sadâkat yâ mücerred güft ü gû ve cüst ü cûdan telezzüz ve hubs-tâb' ve lev-m-şânla ittisâftır. Vâki' olur ki ednâ hubesâ ki ettiği nemîmeden kendisi mütezarrir olmak mukarrer iken yine sabr edemeyip esâs-ı hubsunu bünyâd ve kendi niçe kimesnenin hâlini ifsâd eder. (AHL.A, 270)

Gelibolulu Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis*'inde "Suhan-çîn ve müfsid ve gammâz-ı hemmâz beyânıdır" başlığını taşıyan ve dedikoducuların, söz taşıyarak fesat çıkaranların anlatıldığı, sert bir dille eleştirildiği bir bölüm yer almaktadır. Âlî, fitne çıkaran bu kimseleri sır ehlinin düşmanı olarak tanımlayarak birer iblis ve şeytan olarak görür. Ardından müfsid, suhan-çîn ve hemmâz olan kimseleri ayrı ayrı değerlendiren Âlî, müfsidin nifak ateşini kızdırarak iki kişiyi birbirine düşürmediğini, "o senin için böyle dedi" diyerek isnatlarda bulunmadığını, ancak fesatlık yapmak için aykırı sözler söylediğini ve bu sözlerden kötülük çıkardığını vurgulamaktadır. Ondan bundan söz taşıyan, sözleri topluluktan topluluğa ileten, bu şekilde halkı birbirine düşürenler ise suhan-çîn olanlardır. Bunlar toplumda birlik içerisinde aynı fikirde olanları ayrılığa sevk eden kimselerdir:

Münâfık ve gammâz ve müfsid ve suhan-çîn ve hemmâz olanlar hadd-i zâtında birer iblis-i mümtâz ve şeytân-ı pür-telbis fitne-endâzdur ki ehl-i ırz u nâmûs olanlar anların mekr ü hîlesi ile karîn-i sûz u güdâzdur. Ednâ nifâk u isnâdları düşmen-i ehl-i râz ve ‘adüvv-i mahlas-ı hâtır-nevâzdur. Tahkîk-i ‘ukalâda münâfık iki dostu birbirine nifâkât-ı fâik olan ser-bâzdur. Nite ki gammâz ‘âşıkı ma‘şûkına gamz iden ve mukârin-i hüsn-i nazar iken gamzeleri fitnesini remz iden nâ-sâzdur. Ammâ müfsid oldur ki nifâk âteşini germ eylemeye. Ya’nî iki şahs miyânında ba’zı isnâdât ihdâs idüp “ol senün için böyle dedi” demeye. Belki hemân bir fesâd ilkâ itmek kasdına bir muhâlif söz söyleye ve ol güftâr-ı nâ-hemvârdan bir fesâd-ı küllî peydâ eyleye. Fe’emmâ suhan-çîn şundan bundan söz degşüren ve cem’iyyetden cem’iyyete irüşdüren ya’nî ki ol tarîk ile halkı birbirine düşüren düzenliklerini bozup muvâfakatları encümenine teferruka gavgâları hîlesi üşüren kimselerdür. (MEV.N, 303-304)

Âlî’nin dili uzun münâfıklar olarak tanımladığı kovucular ise insan suretindeki İblislerdir. Bunların işi gece gündüz hile yoluyla fitne çıkarmaktır. Bu zümrenin her biri bir şehri harap edecek veba gibidir. Bu öyle büyük bir vebadır ki bir topluluğu dağıtıp acı çektirmeye kâdirdir. Bu kimselerin işleri âşığı sevgilisinden, evladı babasından ve kardeşinden ayırmaktır. İblis gibi iyi görünüp özlerinde kötülük olan böylesi kimselerden birinin bile bulunduğu şarap meclisinde kavga çıkması ve kan dökülmesi olağandır:

Ba‘dehû hemmâz ol münâfık-ı zebân-dırâzdur ki (...) El-kıssa bu esnâfun her biri insân sûretinde birer iblislerdür. Şeb ü rûz mekkâr-ı fitne-girdâr ve pür-telbîslerdür. Ve bu zümre-i zemîmenün her biri bir şehri harâb etmege vebâ-yı vahâmetdür. Bir cem’iyyeti tagıdup pür-ıztırâb etmege hod bir ta‘ûn-ı ‘azîmdür. Farazâ ki ‘âşıkı ma‘şûkından ayırmak pîşeleridür. Niteki ferzendi pederinden ve birâderinden dûr kılmak endîşeleridür. Kankı bâde meclisinde ki biricigi ki buluna niçe kanlar olup niçe dögüşler bünyâd oluna. Hâlâ ki sûret-i salâhda görüne İblis gibi dalâlet-i kilime bürineler. (MEV.N, 304)

XVI. yüzyılda vezirlik görevi de yapmış olan Şemsî Ahmed Paşa⁶¹ Kınalızâde Hasan Çelebi tarafından bulunduğu mertebeye layık işler yapmayıp boş sözler ve dedikodu ile meşgul olması yönüyle eleştirilmektedir. Hasan Çelebi eserinin pek çok yerinde yaptığı gibi burada da eleştirisine “hemân aybı oldur ki” cümlesiyle başlamıştır:

Şemsi Paşa: Hemân ‘aybı ol idi ki bu denlü mukarrib-i selâtîn-kâmkâr ve re’âyât u ‘inâyet-i erbâb-ı kemâle sâhib-i miknet ü iktidâr iken terbiyyet ü nevâzîşlerinde ihmâl idüp mücerred kıl ü kâl çerb-zebânlık ile iktifâ kılup belki bu mertebeyi gâyet-i lutf u mürüvvet olmak gösterür idi. (KHÇ.T, 475)

3.2.5. Hırsızlık

Başkasına ait bir malı korunduğu yerden, sahibinin bilgisi dışında gizlice alma⁶² anlamına gelen hırsızlık, insanlık tarihinde tasvip edilmeyen bir davranış olarak kutsal kitaplarda da yasaklanmış, bunu yapanlara büyük cezalar öngörülmüştür.⁶³ XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen yabancı seyyahların, İstanbul’da dirhemden çalanlarla ilgili cezaları kaydetmeleri dikkare değerdir:

(...) Öte yandan dirhemden çalanlar, kafaları üstünde bir yazıyla ve boyunlarında üstüne birçok (tıpkı Venedik’te arabalara konanlar gibi) çingirak takılmış büyük bir tahtayla bütün kentte dolaştırılırlar; suçlu da, yanında dört ya da beş cellatla birlikte gem yürür hem de suçunu haykırır.⁶⁴

⁶¹ Bkz: II. Bölüm, “Şemsî Ahmed Paşa”

⁶² Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 253.

⁶³ Hırsızlık eden erkek ve hırsızlık eden kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah’tan bir ibret olarak ellerini kesin. (Mâide/38). Ayrıca, Tevrat’taki on emirden sekizincisi (Çalmayacaksın.) hırsızlıkla ilgilidir.

⁶⁴ Philippe Du Fresne-Canaye, **Fresne-Canaye Seyahatnamesi**, (Çev. Teoman Tunçdoğan), Kitap Yay., İstanbul 2017, s. 68.

İncelemiş olduğumuz metinlerde bazen hırsızlık yapan ve yakalanan kişilerle ilgili olaylar ayrıntılı bir şekilde anlatılmış, bazen de olay anlatılmayarak yalnızca bir kimsenin bu konuda mahir olduğu ifade edilmiştir. İstanbullu Hüsrev ile ilgili tezkirelerde anlatılan anekdot hırsızlık konusunda dikkate değerdir. Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre Hüsrev bir gün Türklerden oluşan bir mecliste verilen ziyafete katılır. Mecliste idraki zayıf Türklerden biri Frenk işi bir saat görüp ne olduğunu anlamaksızın görünüşü hoşuna gittiği için çalıp kürkünün cebine koyar. Meclis sahibi saatin kaybolduğunu fark edince bir müddet arar, bulamayınca da misafirde olacağına ihtimal vermeyip aramaktan vazgeçer, sohbete devam eder. Ancak saat, zamanı geldiğinde çalmaya başlar. Çalan kişi utancından başını önüne eğer. Bu olayı duyan Hüsrev konuyla ilgili güzel bir şiir söyler:

HUSREV: Ebnâ-yı zemândan biri bir gün ba'z-ı Etrâki ziyâfet eyler. İçlerinden bir kalîlü'l- idrâk meclisde bir Firengî sâ'at görüp ne idügin bilmeyüp sûretine meftûn olup tama' idüp çalar. Fâhir libâsıyla kürki var imiş, kürk içine salar. Sâhib-i meclis sâ'ati görmeyicek mihmânda olmak ihtimâlin vormeyüp bir mikdâr ki cüst ü cû eyler. Müyesser olmayıcak ferâgat idüp gayrı güft ü gû eyler. Sâ'atün zemânı geldükde nâ-gâh çalar. Yârân bilüp harîf hicâbdan başın aşaga salar. Husrev Beg işidüp bu vech ile nazm eyler. Nazm:

Bir sadâ çıkdı içinden kürkün
Ne bu şu didi birisi Türkün
Bildiler anı ki sâ'at çaldı
Koynına koyduğı sâ'at çaldı (AŞÇ.T, 1531)

Aynı olaya Gelibolulu Âlî de tezkiresinde yer vermiş, Hüsrev'in irticalen söz söyleme yeteneğini vurgulayarak olay anında orada hazır olduğunu ve hemen olayın üzerine bu şiiri söylediğini belirtmiştir. Gelibolulu Âlî'ye göre saati çalan Türk, onu yaldızlı bir hokka zannetmiştir:

HUSREV: Mezbûr bedîhe-gûlukda dahi kudretle meşhûrdur. Ekâbirden biri eşrâf-ı Etrâkdan niçeleri ziyâfet idüp ve kendüsi dahi anlardan peydâ olmagla olanca tuhfelerin tertîb-i zîb ü zînet itdükde Türkün biri yaldızlı sâ'atlerün birini görür. Zer-endûd bir hokka kıyâs idüp pûstun içinde güm kılır. Sâhib-meclis çalar sâ'atini yerinde bulmaz. Bu meclisden kimse gitmemişdür lâbûd bulunur ola diyu âzürde olmaz. Vaktâ ki bir sâ'at temâm olur. Türkün cebindeki sâ'at velvele itmege başlar. Mezbûr Husrev o meclisde hâzır olmagın bedîhe bu kıt'ayı nazmla edâ kılır.

Kıt'a

Bir sadâ çıkdı içinden kürkün

Bire ne şu didi biri türkün

Bildiler anı ki sâ'at çaldı

Sâ'atı geldügi sâ'at çaldı (KÜN.A, 241-242)

Ahdî tezkiresinde ise kahvehaneden fîncan çalmakla şöret bulan Küçük Tâbî isimli kimseye Edirneli Atâ tarafından yazılan şiir yer almaktadır. Atâ, kendisine sirkat isnad eden Tâbî'yi fîncan hadisesini hatırlatarak eleştirmektedir:

ATÂ: Mezkûrun tarîk-i hicvde ma'ânî-yi rekîk ile mukatta'âtı çokdur yazmasını terk-i edeb bilüp tesvîd olmadı lâkin cümlesinden bu kıt'a ki çendân elfâz-ı mühmelesi yok kahve fîncanı husûsunda Küçük Tâbî vasfında dimişdür sebt olundu. Kıt'a :

Ne revâdur serika sâhibi Tâbî sen iken

Bana isnâd idüben eylesin bühtânı

Dâyiren ben bilürem n'eydügini gel berüye

Sana çalmak nic'olur göstereyin fîncânı

Mezkûr Tâbî kahve-hânedan fîncân çalmagla iştiâr bulmuşdı kıt'aya andan sezâvâr olmuşdur. (AHD.T, 444)

Gelibolulu Âlî'nin hırsızlık yönüyle vurguladığı şair ise Kastamonulu Fünûnî'dir. Fünûnî, nazik tabiatlı olmasına rağmen sirkat töhmetinden el çekmeyen, herkesin malına el uzatan biri olarak değerlendirilmektedir. Âlî, daha da ileriye giderek Fünûnî'nin bu mahlası hırsızlık fenninde mahir olmasına binâen seçmiş olduğunu söylemektedir.

FÜNÛNÎ: Vilâyet-i Kastamonıdandır. Egerçi ki tab'ı nezâketden hâlî degüldür. Lâkin sirkat töhmetinden eli kesilmeyince el çekmeyüp herkesün mâlına tatvîl-i yed itmesi lâzım-ı hâl idi. Ve ol fende zû-fünûn-ı 'asr olup gûyâ ki Fünûnî mahlasını ana binâ'en ihtiyâr itmişdür. (KÛN.A, 262)

3.2.6. Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık

Bir olumsuz tutum ve davranış biçimi olarak kıskançlık (haset), başkasında olan sağlık, zenginlik, iyilik, güzellik, ilim, zekâ, refah, saadet ve benzeri nimetlerden dolayı rahatsız ve huzursuz olma, o kişiden o nimetlerin gitmesini isteme, gitmesi hâlinde sevinme ve zevk duyma, gitmemesi hâlinde ise o kişiyi mütemadiyen kıskanma ve çekememe durumu⁶⁵ olarak tanımlanmaktadır.

Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre de haset, insanlar arasında en yaygın görülen hastalıktır. Bu hastalıkla neredeyse bütün nefisler hastalanmıştır ve bu hastalıktan kurtulabilen çok az kişi vardır. Haset, bir kimsede olan nimetten ötürü huzursuz olup acı duymak ve yok olmasını istemektir:

Ma'lûm olsun ki maraz-ı hased e'amm-ı a'râz-ı nefsâniyye ve ekser-i emrâz-ı nüfûs-ı insâniyyedir. Bu maraz ile ekser-i nüfûs alîl ve andan necât u halâs bulan ekall-i kalîldir. (...) Ma'lûm ola ki hased oldur ki bir kimesnede mevcûd u mütehakkık olan ni'metin anda husûlünden bî-huzûr u müte'ellim olup zevâlin taleb ü irâde eyleye. (AHL.A, 227)

Nimetin, o şahısta olmamasını, zeval bulmasını istemek üç şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan biri haset eden kişinin, o nimetin kendisine gelmesinin mümkün olmadığını bilmesine rağmen yine de onun yok olmasını istemesidir, bu nefsin çok aşağılık bir mertebesidir. İkincisi, o nimetin kendisine gelmesi başta

⁶⁵ Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 229.

mümkün iken sonradan gelmeyeceği kesinleşince “En azından o kişinin de elinden çıksın, eşit olsak, o benden üstün olmasa” temennisinde bulunmasıdır. Üçüncüsü ise nimetin haset edilenden yok olmasını, haset eden kişinin kendisinde sahip olmak için istemesidir:

Pes ni‘metin ol şahs-ı mün‘amun aleyhten zevâlin taleb etmek üç nev’ üzeredir: Evvelkisi oldur ki mücerred ni‘metin andan zevâlin taleb eyleye, eğerçi ol ni‘met kendiye gelmek mümkün ü müyesser olmayıp kendi ol mertebeden me’yûs idüğü mukarrer ise, ve bu mertebe gâyet-i hubs-ı nefis ve akbeh-i merâtib-i haseddir. İkincisi oldur ki o ni‘met kendiye gelmek fi’l-cümle mümkün ü mutasavver ola. Lâkin gelmediği ve gelmeyeceği mukadder ü mukarrer olıcak “Bârî mahsûddan dahi zâyil olsa ki berâber olsak, anın bana fazîleti müyesser olmasa!” diye taleb ü temennâ ede. Üçüncüsü oldu ki ni‘metin mahsûddan zâyil olmasını kendide hâsıl olmak ümîdine tâlib ola. (AHL.A, 227-228)

Kınalızâde Âlî Çelebi’nin bu konuda dikkat çektiği bir diğer husus da hasedin, emsal, akran, akraba, ahabap gibi gruplar arasında daha çok olmasıdır. Bir tayfa içerisinde ortaklık ve ilişki ne kadar kuvvetliyse aralarındaki kıskançlık ve çekememezlik durumu da o kadar fazla olacaktır. Aynı vilayetten, aynı şehirden, hatta aynı mahalleden kimselerin birbirlerine duydukları haset daha kuvvetlidir. Aynı şekilde ilim ve sanayi erbapları kendi tayfalarına haset ederler. İlim talipleri, sipahilere ve tüccarlara değil, birbirlerine haset ederler. Aynı şekilde sipahiler ve tüccarlar da ilimle uğraşanlara haset etmezler. Sipahinin sipahiye, ilim talibinin ilim talibine, tacirin tacire, tellalın tellala düşmanlığı daha çok olur:

Ekser-i hased ü münâfeset emsâl ü akrân ve akârib ü ihvân arasında olur. Ve ne kadar ki bir tâyife arasında râbita vü müşâreket artık oldukça hased – münâfeset dahi artık olur. Meselâ ehl-i maşrık, ehl-i magribe hased eylemez. Belki bir vilâyetten olsa hased artık olur ve eğer bir şehirden olsalar dahi ziyâde ve eğer bir mahalleden olsalar dahi kavî olur. Ve kezâlik erbâb-ı ulûm u sanâyi’ kendi tâyifesine hasedi artık eder. Tullâb-ı ilm, sipâhîlere vü tâcirlere ol kadar hased eylemez ki birbirine eder. Ve sipâhiler vü tâcirler

dahi ehl-i ilme ol kadar hased etmez. Belki sipâhî sipâhîye ve tâlib-i ilm tâlib-i ilme ve tâcir tâcire ve dellâl dellâle hasedi ziyâde olur. (AHL.A, 231)

Kıskançlık bahsi metinlerde en çok padişaha yakın kimseler ile padişah katından uzaklaştırılmak istenen kimseler arasında görülmektedir. Âşık Çelebi, tezkiresinin *Fasl-ı Evvel* kısmında, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup ve hocası Kadı İsa'dan söz eder. Padişaha son derece yakın olan ve Âşık Çelebi'ye göre bu yakınlığı hak eden Kadı İsa, seçkin bir kimse, büyük bir âlimdir. Ancak sultanın ölümünün ardından veziriazam Sûfî Halil tarafından zındıklık ithamıyla katledilmiştir. Tezkire yazarına göre Sûfî Halil bunu, Kadı İsa'nın hükümdar yanındaki felekten de yüksek konumunu kıskandığı için yapmıştır. Âşık Çelebi, Kadı İsa'nın katline fetva veren ulemayı "hevâsına tâbi olanlar" şeklinde değerlendirmektedir:

Ve mevâlî-i 'Acem'den Kâzî 'Îsâ ki selâtîn-i 'Acem'ün yegânesi ve şeh-levendlik nat'ının ferzânesi olan Sultân Ya'kûb-ı merhûmun hâcesi ve anun ma'ârif ü 'avârifî her kitâb-ı fazlun dîbâcesidür, vezîr-i a'zâm olan Sûfî Halîl nâm a'ver ü 'alîl, monlânun pâdşâha takarrübünden çeşm-i nâ-bînâsı gibi râh-ı râst-bîniyi südde vü rütbe-i kadr-ı vâlâ-yı monlâyı çerh-ı çârümden bâlâ gördüğüne hased idüp Sultân Ya'kûb'un vefâtından sonra kemân-ı hîleden tîr-i tedbîr-i pür-teşvîri per-tâb idüp remy-i dalâl u fesâd ve isnâd-ı zendeka vü ilhâd ile umac-ı sihâm-ı intikâm idüp ma'raz-ı helâke düşürdükdü 'ulemâ-yı vaktiden hevâsına tâbi' olanlar katline fetvâ virüp evrâk-ı fetâvâyı kendüye 'arz itdüklerinde bu beyti kendü yazmışdur. Beyt:

Fetvâ-yı katl-i çün menî key digerân sicil kunend
Müftî-i 'âşıkân menem hem be-hodeş sicil kunem⁶⁶
(AŞÇ.T, 167-168)

⁶⁶ Benim gibi birinin katlinin fetvasını başkaları nasıl yazarlar. Âşıkların müftüsü benim. Kendimin fetvasını da ben yazarım.

XVI. yüzyıl şuara tezkirelerinin neredeyse tamamında hem padişahın gazabı hem de kıskançlık yönünden bahis konusu edilen bir isim de Tacizâde Câfer Çelebi'dir. Câfer Çelebi, Sultan I. Selim nezdinde son derece yüksek bir mevkide iken kıskanç kimselerin ihanetine uğramış, bu ihanet padişahın gazap yönü ile birleşince şairin ölümüyle sonuçlanmıştır. İran seferi dönüşünde yeniçeriler Amasya'da büyük bir isyan çıkarmış, devlet adamlarına ve şehre büyük zararlar vermişlerdir.⁶⁷ Bu olay üzerine padişah, fitneci kimselerin teşvikiyle Cafer Çelebi'yi hadisenin sorumlularından biri olarak gördüğü için öldürmüştü ancak sonrasında pek çok kez bu konudaki pişmanlığını dile getirmiştir. Öldürmek yerine hapse attırmadığına hayıflanarak Sultan Selim, Ali Paşa imaretinde çıkan yangını Cafer Çelebi'nin günahsız yere öldürüldüğü için yüreğinde yanan âh ateşlerine bağlamıştır. Padişaha göre saltanatı esnasındaki iki önemli kişiden biri olan Müeyyedzâde'nin yaşlılığına denk gelmiş, Tâcizâde'yi ise gazapla öldürmüştür. Ancak Âşık Çelebi'ye göre son pişmanlık fayda vermeyecek, Basra harap olduktan sonra hayıflanmanın kimseye bir faydası olmayacaktır:

CA'FER ÇELEBÎ: Âhir Ca'fer Çelebi'nün nihâl-i âmâl u me'âlî Cevzâ'ya irmişiken sarsar-ı fitne-i töhmet-i hıyânet egdi ya'nî çeşm-i şûh-ı cemmâş-ı zemânenün gözi ve şemşîr-i pür-teşvîr-i gazab-ı pâdşâhînün dili degdi. Amâsiyye'de yeniçeri tâ'ifesinün tугyânına tahrîk töhmeti ile sadr-ı sa'âdetden saff-ı ni'âl-i felâkete ve serîr-i riyâsetden nat'-ı siyâsete getürdiler. Râvî eydür çün seyf ü nat' gördi, tığ-i nevmîdî ile kat'-ı 'alâ'ik idüp ser-rişte-i kârı sâhib-i kadre havâle idüp hâme gibi çok urdı. Ol seyf ile hâmevâr ol kadar cerîü'l- lisân ve âteş-i ye's ile şem'veş ol denlü çerb-zebân olup ol hadde mevâ'iz u zevâcir ve hikâyât u nezâ'ir söyledi ki gâhî pâdşâh ile kendü hâlin Hârûnû'r- reşîd, Ca'fer-i Bermekî'yi katl idüp sonra peşîmân oldugı ile tanzîr eyledi

⁶⁷ Bkz. II. Bölüm, "Yeniçeriler"

ve gâhî vehâmet-i hâtime-i katl ve vekâhet-i âkıbet-i tehevvrde olan durûb-ı emsâl u güftârî hâtır-ı pâdşâhîye tahtîr eyledi. Ammâ bâd-ı hased ve sa'y-ı a'dâ nâ'ire-i gazab-ı pâdşâhîye ol denlû işti'âl virmemişdi ki katerât-ı nesâ'ih söyündüre ve gird-bâd-ı fitne ol kadar yükselmemişdi ki bârân-ı te'ennî ile otura. Lâ-cerem vezîr-i bed-baht-ı bahtun tezvîr-i pür-teşvîriyle cellâd-ı 'Ömer-sıfat (?) dest-i tîg-i bürrân ile bir sille urup tâc-ı serin ser-i bedeninden aldı. Ol gavvâs-ı deryâ-yı 'ilm ü 'irfân dürr-i girân-mâye-i şehâdet bulmagiçün lücce-i deryâ-yı mevte taldı. Karındaşı Sa'dî Çelebi-i merhûm ki mahallinde mezkûr olur, gelüp meyyitin alup cesedin İstanbul'da kendü mescidi harîminde tedfîn itdiler. Ma'nâ-yı şehâdetin zikr idüp anı hâtıra-i cennet ve kendü kalblerin mavtın-ı sabrda tavnîn itdiler. Pâdşâh-ı merhûm sonra niçe def'a izhâr-ı nedâmet itmiş ve niçün bana ilkâ-yı habs itmedünüz diyü mukarribân-ı hazreti melâmet itmiş hattâ ol esnâda Dikilitaş kurbında 'Alî Paşa 'imâreti ve etrâfı yanup pâdşâh bi'z-zât söyündürmege çıkdukda Hâdim Sinân Paşa'ya hitâb idüp bu yanup yahılmaklar Ca'fer Çelebi'nün şerâr-ı âteş-i âh-ı dil-i bî-günâhıdır. 'Acebdür ki anun kanı bizi taht u tahtgâhumuz ile mülk-i Kaydâfâ gibi seyle virmez ise yâ dûd-ı âhı kavm-i Âd gibi tâc-ı ibtihâcumuz ile ber-bâd idüp yile virmez ise dimişdür. Ammâ kesilen baş yine bitmez ve son peşimânlık assı itmez. Ba'de harâbi'l- Basra ne fâ'ide ve 'akîbü'l-katl tiryâk-ı hayf u te'essüf ne nef' ide. Mısra':

Nûş dârû ki pes ez merg be-Suhrâb resed

Merhûm Sultân Selîm her zemânda saltanata geldüğümüzde iki kimesne bulduk biri Mü'eyyed-zâde, ammâ ne fâ'ide ki pîrligine irmişüz ve biri Tâcî-zâde ki dest-i tehevvrle hırmîni vüçûdın yile virmişüz dir imiş. (AŞÇ.T, 456-458)

Âşık Çelebi'nin anlattığı bu hadisede ismi geçen bir diğer isim Hâtemî lakaplı Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'dir. Kazaskerlik görevinde bulunan Abdurrahman Çelebi de tıpkı Cafer Çelebi gibi haset ehli kimselerin iftirasına uğramıştır. Sultan Ahmed ve Sultan Selim arasındaki mücadelede Ahmed'in tarafında olduğuna dair iftiraları içeren mektuplar okla padişaha gönderilmiş, padişah Selim ise Hâtemî'yi imtihan ederek ona bu düşmanlığı yapanların kimler olduğunu tahmin etmesini istemiştir. Hâtemî konuyla ilgili bir beyit yazarak Kullâb ve Kezzâb isimlerini vermiştir. Sarı Gürz Nureddin Efendi'nin mülazımlarından olan bu kimselerin evleri

arandığında mektubun müsveddesi bulunmuş ve Sarı Gürz'ün tahririyle yazıldığı anlaşılmıştır. Bu olay üzerine Sarı Gürz Nureddin Efendi azledilmiş, Kullâb-ı Siyah ve Kezzâb-ı Siyah'ın başı vurdurulmuştur. Âşık Çelebi, Sultan I. Selim'in Müeyyedzâde ve Tâcizâde ile ilgili hayıflanma cümlesini her iki şairin biyografisinde de zikretmiştir:

HÂTEMÎ: Merhûm Sultân Selîm teşrîf-i çâr-bâliş-i rub'-ı meskûn u heft-iklîm itdükde merhûmı yine kâzî-'asker ve niçe def'a halvet-serâlarına da'vet ve sohbet-i hâsda musâhabet idüp envâ'-ı ihsânlar itmişdür. Merhûmun baht-ı huftesi yine bî-dâr olup kuzât-ı 'asker-i vakt künc-i humûlda ki yatdılar, hussâd-ı mevâlî ehl-i fesâd ahâlîyi ıgrâ idüp Sultân Ahmedîdür diyü ba'z-ı nesne dahı isnâd idüp kâğıdlar yazup okla harîm-i pâdşâhîye atdılar. Sultân Selîm, Mü'eyyed-zâde-i merhûmun mebla'-ı hads u ferâsetin imtihân yiridür diyü haber gönderüp feres-i firâsete süvâr olup ferzîn gibi kec-revlik ideni bilmen gerek diyü buyurur. Merhûm 'ale'l-fevr varaka yazup irsâl ider. Merhûm bu dîg-i fitneyi kaynadan sarı Gürz mülâzımlarından Kullâb-ı Siyâh u Kezzâb-ı Siyâh dimekle ma'rûf iki kimesnedür diyü bu beytle i'lâm-ı hâl ider. Beyt:

Sen bu mektûbun eger bilmek dilersen kâtibin

Gâfil olma husrevâ Kullâb ile Kezzâbdan

Harîflerin odaları aranup müsevvede bulınup yüzleri kara olur, ihzâr olunup ahvâlleri tefîş olunur, ikrârları ile sarı Gürz tahrîkiyle idügi ma'lûm kılınur sarı Gürz'i 'azl idüp emr-i pâdşâhî ile çadırın başına yıkarlar, Kullâb'la Kezzâb'ı ata süridüp eller söziyle başdan çıkarlar. Kızılbaş seferinde Çubân Köprüsi'nde kuvvâsına za'f u dimâgına ihtilâl geldi diyü 'azl iderler. İstanbul'a gelüp ba'dehu Mısır seferinde sene isnâ ve 'ışrîn ve tis'ami'e şa'bânınun leyle-i berâtında âhirete irtihâl ider. Sultân Selîm ki merhûmun kalb-i selîmi mi'yâr-ı zer ü sîm; kalb u kâlib ü zihn-i müstakîmi misbâr-ı makâdîr-i erbâb-ı me'ârib ü manâsıbdur, her zemânda te'essûf idüp dir imiş ki Rûm'da iki kişi var imiş biri Mü'eyyed-zâde ve biri Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi; hayfâ ki birinün pîrligi zemânına irdük ve birinün kadrin bilmeyüp bilmezlik ile kendü elümüzle berg ü bâr-ı vücûdın yile virdük. (AŞÇ.T, 1497-1498)

Kınalızâde Hasan Çelebi de tezkiresinde aynı hadiseyi anlatarak Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi'ye bu iftirayı atanları ehl-i fesad olarak zikretmiş, bu kişilerin

cezasını derhal veren padişah I. Selim'i *Mirrih-gazab* ve *Behram-intikam*⁶⁸ olarak nitelendirmiştir:

HÂTEMÎ (MÜEYYEDZÂDE): Merhûm-ı merkûm sonra kâzî'asker olduğunda ba'z-ı ehl-i fesâd Sultân Ahmedîdür diyü mezbûra hilâf-ı vâki' ba'z-ı umûr isnâd idüp okla harîm-i pâdşâhiye mektûb atmışlar idi. Sultân Selîm Hân dahı mektûbı mezbûra gönderüp bu kâra bâ'is ü bâdî olan kimdür bilmen gerek diyü merhûmun hades ü ferâsetin imtihân itdükde merhûm dahı 'ale'l- fevr bu kâgıdı Sarı Gürz mülâzımlarından Kullâb-ı Siyâh ve Kezzâb-ı Siyâh dimekle ma'rûf iki rû-siyâh vardur anlar itmişdür diyü bu beyti yazmışdur.

Beyt : Sen bu mektûbun eger bilmek dilersen kâtibin

Gâfil olma Hüsrevâ Kullâb ile Kezzâbdur

Fi'l-vâki' ol iki kimesnenün evleri basıldukda merkûm olan mektûb-ı kabâhat-üslûb ve vekâhat-mashûbun müsveddeleri bulunup şeb-i târ gibi yüzi karaları rûşen ü âşkâr olmuş idi. Mezbûrân dahı o sadr-ı zemân olan Sarı Gürzün tahrîki ile bu hevâya uyduk diyü ikrâr itdüklerinde ol hâkân-ı Merrîh-gazab ve Behrâm-intikâmın mazhar-ı hışm u kîn ve mahall-i 'ikâb-ı merg-encâmı olup ol iki rû-siyâh-ı müfsid-i nâ-pâkun rûy-ı siyâhını âlûde-i hûn u hâk idüp külle-i ifsâd makâmın meydân-ı siyâsetde mezbûrı sadâretten ref' ve merhûm-ı merkûmı makâmına nasb u tasdîr ile igrâ vü ifsâd iden 'âmil-i fitne vü fesâd tahzîr eylemişdür. (KHÇ.T, 319)

Âşık Çelebi tezkiresinde kıskanç kimselerin fitneleri yüzünden haksızlığa uğradığı iddia edilen bir diğer kimse Vâlihî'dir. Kurdzâde sanıyla da bilinen Edirneli Vâlihî, tasavvufa meylederek Nakşibendîye tarikatına intisap etmiş, hadis ve tefsir, vaaz ve tezkire ilimleriyle meşgul olmuştur. Âşık Çelebi onun vaizlikte Asmâî ve Câhız'la; şiirde ise Câmî ve Hâfız'la bir tutar. Bu derece övgülere mazhar olan Vâlihî, Âşık Çelebi'nin hased erbabı olarak nitelediği kişilerin kötü niyetleri ile rûsva bir vaiz ve seyyid geçinen iki yüzlü kimselerin fitnesi yüzünden padişah tarafından sürgün

⁶⁸ Bkz: II. Bölüm, "Padişahlar", Sultan I. Selim.

edilmiştir. Bu hadisyle ilgili Emrî'nin ebced ile düştüğü tarih mısraına da yer veren Âşık Çelebi, sözlerini haksız yere sürgün edilen Vâlihî'nin affedilmesi için dua ederek tamamlar:

VÂLÎHÎ: Mahrûse-i Edirne'dendür. Sıgar-ı sinninden tahsîl-i 'ilm ü ma'rifet ile me'lûfdur. Kendüye Kurd-zâde dirler. Babası Kurd Mu'arrif demek ile ma'rûfdur. Tarîk-i 'ilm-i ma'hûdî 'ale't-tertîb görüp mevâlî-i 'izâm hıdmetine irişdükden sonra taklîdden 'azm-i tahkîk itdi tasavvufa tahvîl-i tarîk itdi. Cezbe-i İlâhîye anı tarîk-i Nakş-bendiye-i tarîk-i tasavvufa irşâd eyledi. El-hikmetü dâlletü'l-mü'min mûcibince hük-m-i eşyâya ittîlâ' için meşâ'ih-i irşâddan niçelerün huzûrında nefs-i zâlîle-i inşâd eyledi. 'İlm-i hadîs ü tefsîre ve fenn-i va'z u tezkîre iştigâl itdiler. Müftü-i vakt vesâ'ir 'ulemâ fazlına şehâdet ü tefsîr nakline ehliyyete icâzet itdiler. Muhassal Beyt:

Belâgat ehlinün kürsî-nişîni

Fesâhat haylinün meclis-güzîni

oldı. Hakkâ ki ol resme vâ'izdür. Hüsn-i edâda vü takrîrde yâ Asma'î yâ Câhız'dur ve yine üslûb-ı şi'rde pey-rev-i Câmî ve Hâfız'dur. Nâ-gâh çeşm-i erbâb-ı hasedden nazar-ı bed irişüp bir vâ'iz-i rüsvâyî ve bir müteseyyid-i mürâyînün fitnesi belâsı ile bir târîhde ki Emrî Çelebi târîhin ta'miye tarîki ile böyle edâ itmişdür. Mısra':

Şâhumuz târîh iderdi kesse başın vâ'izün

Vâlihî'ye ve bir sahîhü'n-neseb seyyîde ve iki ehl-i 'ilme ve mezkûr vâ'iz-i fitne-cûy-ı bed-hûya cenâb-ı pâdşâhîden gazab ve tagrîr-i edeb buyurılıp vücûh-ı tagrîrden nefy-i beled ihtisâr olındı. Çün nefy-i beledde muhtâr olan ta'rîb-i 'âm degül takrîb-i 'avâm bulındı. Ümmîddür ki yine ilhâm-ı İlâhî ile günâhları 'afv ve hatt-ı siyâhları defter-i eyyâmdan mahv olına inşâ'allâhû Te'alâ. (AŞÇ.T, 547-548)

Kıskançlık ve nifakla görevinden azledilen bir diğer isim Gelibolulu Aşçızâde Hasan Çelebi'dir. Danışmendliği sırasında parmakla gösterilen bir kimse olan Hasan Çelebi, Gürz Seydî'den mülâzım olmuş ancak daha ziyade Kemalpaşazâde'ye bağlı

kalmıştır. Mısır seferine katılan Aşçı-zâde'nin, otuz akçelik medreseden sonra *Nücûm-ı Zâhire* ve *Rücû'u's-şeyh ilâ-Sıbâh* isimli kitapların tercümesi sebebiyle yevmiyesi kırk akçeye çıkarılır. O dönemde şehzade olan Süleyman'a hocalık yapmak ister ancak Âşık Çelebi'ye göre devir adetâ faziletli kimselerin kanına aşermekte ve pişmiş aşına soğuk su katmaktadır. Bu isteği gerçekleşmeyen Hasan Çelebi, yeniden tedris yolunu tutar. Yıldırım, Manastır, Üçşerefeli ve Sahn medreselerinde müderrislik yaptıktan sonra Bursa'ya kadı olur. Ancak felek ona bu mutluluğu da çok görür ve Lâmiî'nin İbrahim Paşa meclisinde Aşçı-zâde'yi kin ve düşmanlık dolu sözlerle kötülemesi üzerine görevinden azledilerek yeniden müderrisliğe dönmek zorunda kalır:

HASAN ÇELEBİ : Gelibolu'dandır. Aşçı-zâde Hasan Çelebi meşhûr idi ve envâ'-ı fezâ'il u ma'ârifle ma'mûr idi. Dânişmendliği zemânında şuh-pîşelik ile şöhre-i her şeh-r ü zarâfet ile engüşt-nümâ-yı ehl-i dehr idi. Egerçi zâhirde merhûm Gürz Seydî'den mülâzım idi ammâ ihtisâsı Kemâl Paşa-zâde-i merhûma olup seferde vü haza-rda mülâzemeti üzerine lâzım idi. Mısır seferinde merhûm kâzî-'asker ve Aşçı-zâde rikâblarınca mülâzım-ı sefer idi ve ol seferde otuz akçalık medreseden ma'zûl idi ammâ çün kendü kâbil ü mukbil ve merhûm katında makbûl idi. Rikâb-ı hümayûn-ı pâdşâha envâ' terbiyeler itdi ve kendülere tercemesi fermân buyurılan Nücûm-ı Zâhire ve Rücû'u's-şeyh ilâ-Sıbâh kitâblarının beyâza çıkmasında bana lâzımdur diyü lutf-ı tab'ın ve hüsn-i nazmın 'ale't-tafsîl medh idüp yevmî kırk akça mülâzemet akçasın itdürür. Sultân Süleymân merhûm ki ol vakt şeh-zâde-i 'asr idi, anlara hâce olmaga sa'y eyler ammâ ol sebebdan ki rûzgâr efâzılun kanına aş yerer ve ağıza gelmiş iken bişmiş aşına soğuk su koyar. Aşçı-zâde hakkında dahı ol dîk-i sevdâ-yı hâm idüp n'eylerse idüp 'avk itdi. Yine tarîk-i tadrîse sevk itdi. Yıldırım'a ba'dehu Manastır'a ba'dehu Üçşerefeli'ye ve Sahn'a müderris olup Burusa'ya kâzî oldu. Çerh-ı dîn-perver ne itdüyse itdi ol devleti ana çok görüp birkaç gün virdüğün almaga mütekâzı oldu. Lamiî-i merhûm İbrâhîm Paşa meclisinde kelâm-ı bugz-engîz ve nifâk-âmîzle zemm itdürüp ma'zûl itdiler. Seksen akça ile Sahn'da müderris olup ba'dehu yüz akça ile mütekâ'id oldu. Az zemân geçmedin Burusa'da sene isnâ ve erba'în ve tis'âmi'ede vefât idüp lisân-ı gaybdan 'âlem-i ünse sakallahû serâhu târîh vârid oldu. (AŞÇ.T, 619-621)

Birçok tezkirede ortak olarak zikredilen bir kıskançlık hadisesi de Rumelili iki hemşehri şair olan Hayâlî ve Hayretî arasında geçmektedir. Vardar Yeniceî Hayretî, Sîneçâk olarak da bilinen Sinan Çelebi'nin kardeşidir. Âşık Çelebi'nin tabiatını anlattıktan sonra şiir yönünü takdir ettiği Hayretî'nin sade mânâları dahi edadan yoksun değildir. Hayretî, İbrahim Paşa'ya kaside sunmuş ve bu kasidesi meşhur olmuştur. Kendisine ihsanda bulunmak isteyen Paşa, bir gün dönemin ünlü şairi Hayâlî'ye hemşehrisi Hayretî'yi sorar. Hayâlî ise Hayretî ile ilgili olumsuz konuşarak onun istiğna âleminde olduğunu, kolay kolay hiç bir şeyi beğenmeyen, tokgözlülükte aşırıya giden bir kimse olduğunu söyler. Hatta Hayretî'nin bir beytinden örnek vererek buna nazire dahi söyleyemediğini dile getirir. Hayâlî'nin aktardığı beyit şudur:

Ne Süleymâna esirüz ne Selîmün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

Bu beyti duyduktan sonra İbrahim Paşa başlangıçta düşündüğü ihsanlardan vazgeçer. Âşık Çelebi Hayâlî'nin bu olumsuz etki yaratan tutumunu “nâ-puhtelik” olarak değerlendirir. Ona göre Hayâlî, Paşa'nın kaynamakta olan lütuf kazanına soğuk su katmıştır. Paşanın verdiği cüzi tımarı kabul etmeyen Hayretî, Yahyalı ve Mihalli beylerine hizmet eder, ilerleyen yaşlarında ise görme yetisini kaybetmiş hâlde vefat eder:

HAYRETÎ: Rûmili'nden şu'arâ vü zurefâ menşe'i olan Vardar Yenicesi'ndendir. Sîne-çâk demekle ma'rûf Sinân Çelebi'nün birâderidür. Sâde-dil ü sîne-i bî-gıll, lâ'übâlî-hâl fânîveş, levend-meşreb, 'Alevî-mezheb, sipâhî- hırfet, 'ışk-pîşe ve 'ıyş-san'at kimesne idi. Hakkâ ki şi'rinde selâset ve edâsında cezâlet vardur, çâşnîdâr u hemvârdur. Eyü ma'nâlar ana dest virmişdür. Sâde olanları dahı lutf-ı edâdan yâ sûziş ü şûrişden veya 'uzlet-i mâ-sivâdan hâlî degüldür. İbrâhîm Paşa-yı merhûma virdügi kasîdesi meşhûrdur. Paşa haylî himmet ve hüsn-i nevâziş ü terbiyet kâsd idüp bir gün

Hayâlî'ye hem-şehrün Hayretîyi bilür misin dimiş. Hayâlî bilürem ne pervâ-yı câh u mansıb ve ne sevdâ-yı hıdmet-i pâdşâh u mülâzemet-i paşadadır 'âlem-i istignâdadur, perîşânlık ve bî-ser ü sâ mânılgıla özge hevâdadur. Hattâ bu yakınlarda bir gazel dimişdür bir a'lâ matla'ı vâkı' olmışdur ki nazîre diyemedüm dimiş. Paşa-yı merhûm nedür didükde Matla':

Ne Süleymâna esîrüz ne Selîmün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

Matla'ın okıyup ol şeh-süvâr-ı nat'-ı vezâret meydân-ı ihsâna at salup Hayretî'nün ruh-ı âmâlinden nikâb açmak isterken bu fi'l-hâl ferzîn gibi kec-revlik idüp fitne piyâdelerin sürüp açmazdan kiş dir. Nâ-puhtelik idüp paşanın dîk-i cûşân-ı lutfına bârid sözler ile sovk su katup sovkudur. Ol sâhib-nazar bunun hâline iki göz ile bakmak isterken efsâne-i pür-füsûn ile hâb-ı gafletde uyudur. Paşa cüz'î tîmâr emr ider, ol dahı kakıyup kor gider. Gâh Yahyâlî gâh Mihallî beglerine hıdmet ider. Kût-ı lâ-yemûta kâni' olup 'atâ vü bahşîş ve hûriş ü pûşîşleriyle iktifâ ider. Bu hâlde a'mâ olur, çeşm-i cihân-bîni nâ-bînâ olur. Meyl-i 'âlemden göz yumup 'âlem-i kalbe basar-ı basîret ile nazar ider. Ammâ yine ölince 'ayn-ı şî'r görür gözi belki kasîde-i 'ömri şâh beytine irince şî'r âhir sözi olur. Sene ihdâ ve erba'ın ve tis'ami'ede yine kendü kasabasında irtihâl eyledi. Mezârı anda ma'lûm u meşhûr ve anda varan şu'arâ vü zurefâyâ mezûrdur. (AŞÇ.T, 639-640)

Kınalızâde Hasan Çelebi, Hayâlî'yi Âşık Çelebi'den daha sert bir dille eleştirmekte, zamane kimselerinin âdetinin kötülükte Hz. Yusuf'un kardeşlerinden daha şiddetli olduğunu vurgulamaktadır.

HAYRETÎ: Rivâyet olunur ki bir gün paşa-yı mezbûr Hayretîye lutf u mekremet ü ihsân ve terbiyet kasdın idüp Hayâlîye hem-şehrün Hayretîyi bilür misin didükde 'âdet-i ebnâ-yı zemân üzre ki mübâ'adet ü mügazat-ı ihvânda birâderân-ı Yûsufdan eşeddür. Vezîr-i mezbûrun manzûr-ı mekârim-i mevfûrî olmak ihtimâlinden hased ve bâb-ı lutf-ı vezîr-i kâmyâbı sedd idüp bilürüm 'âlem-i istignâda kayd-ı dünyâdan sevr-misâl âzâde ne ümmîd-i mansıb ve ne sevdâ-yı hıdmet-i pâdşâh şehbâz-ı tab'ı bî-ser ü sâ mânılgıla özge hevâdadur. Bu esnâda bir a'lâ-gazel dimişdür. 'Ale'l-husûs matla'ı gâyetde latîf ü hoşterdür. Hattâ dahı nazîre dimek müyesser olmadı diyüp bu matla'ı okur.

Matla' : Ne Süleymâna esîrüz ne Selîmün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

Pâdşâh dahı mezbûra cüz'î tîmâr emr idüp ol dahı dil-i bîmârına bu makûle ile tîmâr olunmaz diyü kabûl itmeyüp ümerâ-yı nâmdârun beglerine gâh Yahyâlî gâh Mihâlli Beglerine hizmet ve anlar ile muvâneset ü ülfet idüp ol mennân-ı bî-minnet ve kerîm-i bî-zinnet hazretleri virdüğü kuvvet-i lâ-yemûtla kanâ'at itmiş idi. (KHÇ.T, 314)

Aynı hadise Beyânî tezkiresinde de geçmekte ancak birtakım farklılıklar görülmektedir. Beyânî, Âşık Çelebi gibi direkt Hayâlî'nin ismini vermemekte, yalnızca bunu yapan kişinin “erbâb-ı hased” olduğunu söylemektedir. Ayrıca burada, paşanın lütuf kapısını kapatmak için istiğna konusu değil, Hayretî'nin Şii-mezheb olması ön plana çıkarılmıştır. Verilen beyit örneği yine aynıdır:

HAYRETÎ: Vardarîdür. Şu'arâ-yı Rûm içinde kemâl-i belâgatla mevsûmdur. Ekser-i eş'ârı hayâl-âmîz sâdesi dahı âşıkâne olmagla şûr-engîz olmagın müsellemler-i âlemdür. İbrâhîm Paşaya kaside virüp mazhar-ı kemâl-i iltifât olmuşken erbâb-ı hased bâb-ı lutfın sedd için *Şî'î mezhebdür* diyü gamz idüp bu beytini okurlar.

Ne Süleymâna esirüz ne Selîmün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

Paşa dahı i'timâd idüp bir mercû tîmâr virmekle hâtırı münkesir ü mecrûh olur. Tîmârı dahı almayup koyup gidüp Rûmîli begleri yanında âhir ömrine degin kalur. (BEY.T, 58)

Tüm tezkirecilerin hassasiyet gösterdiği bu konuya Gelibolulu Âlî de kayıtsız kalmamış, o da eserinde Hayâlî'nin Hayretî'yi medh yüzünden kadh ettiğini, yani över gibi gösterip aslında yediğini vurgulamıştır. Gerçekten de Hayâlî, çok beğeniyormuş gibi göstererek Hayretî'den bir beyit örneği vermiştir. Ancak verilen beyit örneğinin Hayretî hakkında yapılan ön konuşmanın içeriğine olumsuz anlamda birebir uygun düşmüş olması muhtemeldir ki tezkirecilere Hayâlî'nin iyi niyetini sorgulatmıştır:

HAYRETÎ: Menkûldür ki vezîr İbrâhîm Paşa mezbûrî ilerü çekmek bârî ze'âmet pâyesine çıkarup mahsûd-ı akrân itmek kaskına bir gün Hayâlî Bege sormuş. Hem-şehrûn olan Hayretîyi nice bilirsün diyu su'âl eylemiş. Mezbûr dahi medh yüzinden kadh idüp bir himmeti bülend mîr ü vezîr sohbetinden nefretle 'uzlet-pesend fakîrdür ki bu yakında nazm itdügi eş'ârından işbu matla'ı hüsn-i hâline şâhid-i dil-pezîrdür diyu haber virmiş. Ya'nî ki

Min nazmihî

Ne Süleymâna esîrüz ne Selîmün kulıyuz

Kimse bilmez bizi bir şâh-ı kerîmün kulıyuz

nev-güftesini okımış. Mezbûr Paşa ki terbiyet-i bulegâda bir mukalled ü galat-bahşâ devletlü idi. Matla'-ı mezbûrdan reng-pezîr olmuş. Hayretînün hüsn-i terbiyetinden ferâgatla dil-gîr olmuş. Küllîce ragbet ü iltifât ümîdinde iken bir bî-hâsıl tîmârla behremend olmuş. Ol dahi kabûle 'âr idüp Rûm illerine çekilüp gitmiş. (KÜN.A, 128-129)

Hayâlî'nin bahis konusu edildiği bir diğer kıskançlık hadisesi ise şairliğinin yanı sıra şekercilik mesleğini icra eden Kandî-i Müverrih ile ilgilidir. Döneminde hem padişah'tan hem de devlet adamlarından büyük yakınlık gören ve bu yönüyle şairlerin kıskançlık oklarına hedef olan Hayâlî, yakınlığın ardından Kalenderîliğin simgesi olan tavr, kullâb gibi eşyayı vücudundan çıkarıp atmış, adetâ hayatında yeni bir sayfa açmıştır. Onun bu hâlini gören Kandî, -Âşık Çelebi'ye göre kıskançlığından- bir tarih mısraı yazmıştır. Kinayeli sözlerle dolu bu mısra üzerine sinirlenen Hayâlî, sarhoş bir hâlde eteğini taşlarla doldurup Kandî'nin şekerci dükkanını taşlamaya gitmiştir. Aşk pazarında divâne bir âşık olduğu ve istiğna taşı ile dokuz şişeyi (feleği) kırabileceği ile ilgili bir beyit söyleyen Hayâlî, Kandî'nin dükkanındaki hokka ve şişeleri kırmış, dükkanı adetâ yerle bir etmiştir. Kandî, bu hadise üzerine İbrahim Paşa'ya giderek hâlini anlatıp ağlamış, İbrahim Paşa ise onun hâline üzülenek ihsanda bulunmuş, Kandî bununla avunmak durumunda kalmıştır. Âşık Çelebi, tezkiresinde bu olayı anlattıktan

sonra Kandî'nin şiir kabiliyetini değerlendirir ve dönemin üstadı Zâtî'nin Kandî'nin şairliğini beğenmediğini vurgular:

KANDÎ-Î MÜVERRÎH: Hayâlî Beg-i merhûma 'ulûfe olup başdan ve gerdeninden tavk-ı hayderî ve kollarından kullâb-ı kalenderî girdükde Kandî hasedinden Mısra':

Ey Hayâlî halka geçmez oldu âh

diyü târîh didükde Hayâlî işidüp bir gün mestâne dâmânın taş toldurup gelüp Kandî'yi taşa tutdı Kandî topa tutulmuş maymuna dönüp kaçdı Hayâlî kendünün bu beytin okıyarak Beyt:

‘Âşık-ı dîvâne oldur ‘ışk bâzârında kim

Bu tokuz mînâyı sır bir seng-i istignâ ile

Hokkaları ve şişeleri ‘ırz-ı mest ve kalb-i ‘âşık gibi pâre pâre olup ferş-i dükkânı rîze-i mînûyla çerh-ı mînâyı döndi. Kandî-i merhûm Hâtem-i zemân-ı mürüvvet, hâtem-i engüşt-i vezâret İbrâhîm Paşa'ya hâlin agladı. Gözi yaşından bedel dâmânın sîm ü zerle pür itdi ki tıfl-ı kûdek-sâle gibi bî-ihliyâr avundu ammâ dükkân u destgâhı tagıtdı yine ol haremde vakf odalarından bir oda tutup ölince anda bir nişîmen tutdı. Merhûmun şi'rde meblag-ı kudreti ve şi'rlerinün efvâh-ı şifâhda şöreti meşhûrdur ve zemânumuzda mümeyyiz-i şu'arâ olan Zâtî, Keşfi ile Kandî hakkında böyle tahkik iderdi ki ikisi bile necesden bir kâlebe kesilmiş kerpiçdür, hakikat gözlesek biri yok, biri hîçdür. (AŞÇ.T, 1329-1330)

Zâtî, Kandî'nin şairliğini beğenmese de, Hayâlî ile sorun yaşama noktasında onunla ortaklık gösterecektir. Âşık Çelebi, tezkiresinde arkadaşı Zâtî'den bizzat işittiği bilgileri nakletmektedir. Üç padişah dönemi geçiren Zâtî, Müeyyedzâde ve Tâcizâde'nin ölümüyle birlikte talihsizlikler yaşamaya başlamış, içinde bulunduğu durumu “sağ işim sol oldu” sözleriyle ifade etmiştir. Ardından, Sultan Süleyman'ın tahta geçmesi ile birlikte yeniden caize ve salyaneler almaya başlamıştır. Zâtî, İbrahim Paşa'nın vezâreti döneminde Keşfi'nin kardeşi Hasbî ile ilgili hadisede ve Hayâlî Kandî'nin dükkanını taşıdığında meselelerin halli için paşanın yanına gitmiştir.

Sonrasında yine paşayı öven şiiirler yazan Zâtî her ne kadar devlet kademesindeki önemli kişilerle ilişkilerini düzeltmiş olsa da Hayâlî kadar tercih edilen bir kimse olamamıştır. Zâtî, bu durumun sebeplerinden biri olarak Hayâlî'nin İbrahim Paşa'ya yakın oluşunu göstermekte, diğer şairlerin bu durumu kışkırdıkları için aslında tenhada paşayı hicvettiklerini ancak görünürde dua ettiklerini paşaya söyleyerek araya nifak soktuklarını düşünmektedir. Zâtî, düğün için bir kaside yazmış, ancak oradaki bir beyit yerine Hayâlî'nin yâiyye kasidesinden bir beyit teklif edilmiştir. Beyiti duyunca kendi şiirinden alındığını anlayan ve şiiri Hayâlî'den daha önce yazan Zâtî, Hayâlî'nin şiirini çalmış gibi gösterildiği için kendini ispat etmeye, beyitteki tarihten hareketle önce yazdığını kanıtlamaya çalışmıştır:

ZÂTÎ: Mü'eyyed-zâde sag kalmayup Tâcî-zâde maktûl oldu. Ben yine bî-kes kalup sag işüm sol oldu. Andan Sultân Süleymân zemânı oldu, zıll-ı sa'âdeti üzerimize sâye-i Yezdânî oldu. Kasîdeler virdük, huzûrında makbûl oldu. Câ'izeler ü sâlyaneler virüp muradâtumuz husûle mevsûl oldu. İbrâhîm Paşa devri oldukda Keşfî'nün karındaşı Hasbî'ye gazab idüp 'örf-i eşedd ba'dehu habs-i ebed buyurdi. Keşfî ibrâmıyla Basirî ve Kandî ve Keşfî ve sâ'ir şu'arâ cem' olup vardugumuzdan dil-gîr oldu. Ba'dehu Hayâlî, Kandî'nün şekerrîz dükkânın taşâ tutup şarâbatı şîşelerin zücâc-ı kalbi gibi münkesir itdükde tekrâr cem' olup vardugumuzda zücâc-ı sâf-ı hâtır reng-pezîr oldu. Ammâ yine medhinde gavvâs olduk, deryâ-yı şî're talduk, kasîdeler diyüp câ'izeler alduk. Ammâ Hayâlî *sultânım her zemânda beni terbiye itdügünüzden dil-gîrlerdür, hasedlerinden sultânımı tenhâda hicv iderler ve zâhirde du'âlar iderler* diyü infâk itmekle dil deryâ-misâli bâd-ı hurûşla pür-teşvîr oldu hattâ düğün itdügünde kasîde diyüp iletdüm, okıdugumda *kasîdeyi şöylece din* diyü Hayâlî'nün ol düğünde pâdşâha virdügi yâ'iyye kasîdesinden bu beyti okıdı.

Beyt:

Ne tozlar kim koparmışdur semend-i tab'-ı mevzûnum

Gözine tûtiyâ eyler sıfâhânda Kemâl anı

Bu beyt böyle degüldür didüm. Yâ nicedür didi. Zâtî:

Ne tozlar kim koparmışdur semend-i tab'ı

Zâtînün gözine tûtiyâ eyler sıfâhânda Kemâl anı

dur didüm; âzürde-dil olup *âh şu'arânun burası olmayaydı hiç dahl idemeseler tevârüd da'vâsın iderler* didi. Sükût u sabr münâsib-i muktezâ-yı makâm idi ammâ ol sebebeden ki tîr-i fırsat amâdedür sast-ı intikâm idi Devletli paşa ben bu kasîdeyi ibtidâ-yı cülûs-ı Süleymânîde didüm ve içindeki İskender-i sâni lafzın târîh bulup kasîdede derc itdüm, ayakları toprağına virdüm. Bu beyt dahı ol kasîde ebyâtında dâhildür ve 'aynı ile harîm-i pâdşâhîde hâsıldur. Hayâlî hod bu kasîde dün didüğü âşkârdur didüm. İlzâm kasd itdügümde dahı bedter hâtırı mugber oldu, mansıb virmek emr-i muhâle münce oldu. (AŞÇ.T, 1584-1586)

Bu hadise ve ilgili beyitler hemen tüm detaylarıyla Kınalızâde Hasan Çelebi'nin tezkiresinde de yer almaktadır. Hasan Çelebi, Zâtî'nin haksızlığa uğrayan Hasbî ve Hayâlî tarafından dükkanı taşlanan Kandî için diğer şairlerle birlikte İbrahim Paşa'nın huzuruna gittiğinden söz etmektedir. Tıpkı Âşık Çelebi'nin naklettiği gibi o da kendisine yakın olmasını kışkırdığı için Zâtî'nin paşaya beddua ettiğini ve kötü sözler söylediğini ileten Hayâlî'nin araya nifak sokarak yalan ve dedikodu çöpleri ile paşanın derya misali gönlünü başka bir şekle soktuğunu ifade etmektedir:

ZÂTÎ: Ba'dehû bâni-i Ka'be-i mürüvvet ü sehâ kabîle-i mükürmet ü 'atâ âsaf-ı dehr merhûm İbrâhîm Paşa zuhûr itdükde evvelâ Keşfinün karındâşı Hasbî vakı'a-i 'uzmâ ve dâhiye-i dehyâda bulunmagla tîr-i pür-te'sîr-i gazabına nişâne oldukda derdmendi ol keşâkeşden halâs itmek bahânesiyle birâderinün ibrâmı ile Kandî vü Basîrî ve sâ'ir-i şu'arâ cem' olup vardugumuzdan dilgîr ü mütekedder olup sâniyen Hayâlî Kandînün dükkanların taşa tutup şişelerin ve çînîlerin hâtır-ı hünerverân ve dil-i mahzûn-ı 'âşıkân gibi sad-pâre ve münkesir itdükde tekrâr cem' olup vardugumuza şişe-i hâtır ve zücâc-ı mizâc-ı nezâket mazâhiri reng-pezîr ü mütegayyir olmuş idi. Lâkin yine deryâ-yı şi're gavyâslık idüp medhinde niçe le'âlî-i âbdâr ve cevâhir-i pür-i'tibâr ibdâ vü izhâr idüp âstân-ı gerdûn-medârına nisâr u îsâr itmekle mazhar-ı cevâ'iz-i bî-şümârı olmuş idüm. Ammâ Hayâlî her zemân da beni terbiye itdügünüz için size bed-du'â ve nâ-ma'kûl u nâ-sezâ kelimât ider diyü nifâk itmekle dil-i deryâ-misâlini hâşâk-ı kizb ü nemîmet ile mütegayyirü'l-hâl eylemişdi. (KHÇ.T, 370-371)

Âşık Çelebi'ye göre Zâtî'nin hiçbir zaman Hayâlî ile yıldızı barışmamıştır. İkisini birlikte afyon kazanına atıp kaynatsalar yine de kanları karışmayacak, mizaçları

uyuşmayacaktır. Zâtî ne zaman Hayâlî'den söz edecek olsa şiirini beğenmediğini belirtmektedir. Hayâlî ise gençliğinde Zâtî'yi üstad kabul ederek onu taklit etmiş, hatta onun *N'oldun inlersin felek hercâ'i cânânun mı var/ Her makâmı seyr ider bir mâh-ı tâbanun mı var* matlalı gazelini tahmis etmiştir. Ancak sonradan aralarında düşmanlık başlayınca birbirlerinin hatalarını ve kusurlarını aramaya başlar hâle gelmişlerdir:

Merhûmun aslâ Hayâlî ile yıldızı barışmazdı ve niçe kimesneler dîk-i efyûnla ikisini bir kazana koyup kaynatsalar kanları birbirine karışmazdı. Her zemânda Hayâlî'yi yâd itse şu'arâ içinde kitâbıdır diyü Şâh u Gedâ ve Gencîne-i Râz'ına îhâm iderdi ammâ Hayâlî kitâbı degüldür cengânedür dirdi. Hayâlî gerçi evâ'il-i hâlinde Zâtî'ye mu'tekid belki mukallid imiş hattâ Zâtî'nün bir gazelin tahmîs eylemişdür ki elân dîvân-ı Hayâlî'de mestûrdur andan gayrı şa'irün gazelin tahmîs itmemişdür Matla'ı budur ki Matla'-ı Zâtî:

N'oldun inlersin felek hercâ'i cânânun mı var

Her makâmı seyr ider bir mâh-ı tâbanun mı var

Ammâ sonra 'adâvet vâkı' olup biri birinün 'aybından hurde-gîr ve biribirinün 'adâvetinden habîr idiler.

Tezkire yazarı bu cümlelerin ardından birbirine düşmanlık gösteren bu iki şairle ilgili şahit olduğu bir hadiseyi anlatır. Âşık Çelebi, bir ramazan günü Zâtî'nin dükkanına gider. Zâtî, ramazanın insana garip fikirler ettirdiğini söyleyerek yazmış olduğu gazelden üç beyit okur. Beyitlerde pilav, zerde, tavuk, yufka, soğan gibi yiyecek isimleri geçmektedir. Âşık Çelebi sonrasında tesadüfen Hayâlî ile karşılaşarak Zâtî'nin beyitlerinden söz eder. Hayâlî, Zâtî'nin şiiri meze gibi yenen bir şey sandığını söyleyerek onunla dalga geçer. Bunu öğrenen Zâtî çok sinirlenir, adetâ Hayâlî'yi çiğ çiğ yiyecek duruma gelir. Âşık Çelebi ise bu olaydan sonra Zâtî'nin kendisine süt dökmüş yani bir kabahat işlemişçesine baktığını söyler:

Hakîr bir ramazân günü Zâtî dükkânına vardum. Zâtî-i merhûm ramazân âdeme garîb fikrler itdürür imiş, bir gazel didüm didi ve bu üç beyti okıdı. Gazel:

Aklıkda sen pilâv u ben sarılıkda zerde

Hem-süfre olalum gel bir hoş latîf yerde

Mahbûb yufka içre bir pûhte mâkiyânveş

Gâyet lezîz olur sen olursan ehl-i perde

Kûy-ı nigâra gitsem n'ola rakîb ile ben

Mergûb olur ziyade acı basal seferde

İttifâk Hayâlî'ye râst geldüm, okımış oldum. Nukl-ı meclis idinüp Zâtî şî'ri yinür sanurmuş diyü mezelenüp çiynerdi. Zâtî işidüp Hayâlî'nün kanına aş yirürdi, bulsa etin yirdi, bana dahı süd dökdüm gibi bakardı. (AŞÇ.T, 1587-1588)

Gelibolulu Âlî ise diğer tezkirecilerden farklı bir tutum sergilemekte, söz konusu kıskançlık meselesinde daha ziyade Hayâlî'yi haklı bulur görünmektedir. Ona göre defterdar, paşa ve padişah'tan sürekli ihsan alan Hayâlî; Zâtî, Yahyâ ve onlar gibi düşünen şairler tarafından kıskanılmakta, şiirlerine müdahale edilmekte, sözleri anlamsız bulunmaktadır. Ancak Âlî'ye göre sırf kıskançlıktan böyle davranan bu şairler padişah tarafından beğenilen kusurun bile hüner olduğu mazmununu göz ardı etmektedirler.

HAYÂLÎ: El-kıssa hafta geçmez imiş defterdâr ve paşadan mezbûra bir kaç yüz hasene ihsân olınmaya. Ay olmaz imiş ki şehriyâr-i kişver-küşâdan ol meddâh-ı nâmdâra bir iki bin filori verilmeye. Felâ cerem ol 'asrun şu'arâsından Zâtî ve Yahyâ ve anlara hevâdâr olan şu'arâ Hayâlî'nün eş'ârına dahl ü ta'arruzdan hâlî degüller imiş.

هر⁷⁰ Her sözüne terzîk nâmını ıtlâk idüp vâkı'-ı hâli oldugı takdîrce⁶⁹ انفسهم عند حسد امن
هنرست پسند به سلطان كه عيب mazmûnunu bilmezler imiş. (KÜN.A, 134)

Tezkirecilerin büyük çoğunluğu her ne kadar eleştirseler de -Gelibolulu Âlî'nin söylediği gibi- Hayâlî'nin kendi döneminde kışkırtılan bir şair olduğu gerçeğini de kabul etmişlerdir. Âşık Çelebi'ye göre şairler onu kışkırdıkları için sürekli eleştirecek bir şeylerini aramaktadırlar. Tabip şairlerden Emîrek, kıskançlığından Hayâlî'nin söylediği bir matlaı Farsça'ya çevirmiş, bu şiirin önceden Acem şairleri tarafından söylendiğini, Hayâlî'nin ise tercüme ettiğini iddia etmiştir. Âşık Çelebi'ye göre bu tutum Hayâlî'yi canından usandırmıştır:

HAYÂLÎ-İ MA'RÛF : Merhûm her vech ile mahsûd-ı akrân ve mazbût-ı ihvân idi ne tarîk ile ta'n ideceklerin bilmezlerdi. Gâh olur sakîfeler peydâ iderlerdi 'âlem-i insâfdan nazar kılmazlardı. Cümleden bir gün merhûm bu matla'ı söyledi. Matla':
Mecnûn göziydi Leylâ Hayâlîne cilvegâh
Sahrâ-nişîn olanun olur hânesi siyâh
Mîrek tabîb-i merhûm hasedinden bu matla'ı yanumuzda Fârsîye terceme idüp bu ma'nâyı şu'arâ-yı 'Acem sâbıkân nazm itmişlerdür Hayâlî andan terceme itmişdür diyü meclisde okımagla niçeleri inandurmuşdur Hayâlîyi cânından usandurmuşdur. Matla'-ı Mîrek:
Çeşm-i Mecnûn şud hayâl-i Leyliyeş râ cilvegâh
Her dem sahrâ-nişîn râ hâne mî bâşed siyâh⁷¹ (AŞÇ.T, 1569)

Bir diğer şair Figânî, kıskançlık neticesinde bir beyit yüzünden iftiraya uğramış, bu durum hayatına mâl olmuştur.

Dü İbrâhîm âmed be-dâr-ı cihân

⁶⁹ Sırf içindeki kıskançlıktan ötürü. (Bakara, 109)

⁷⁰ Sultanın beğendiği her kusur hünerdir.

⁷¹ Mecnun'un gözü Leyla'nın hayaline cilvegâh oldu. Çölde yaşayan insanların evlerinin siyah olması gerekir.

Yekî büt şiken şud yekî büt-nişân

Katline sebep olan yukarıdaki beyitte yeryüzüne iki İbrahim'in geldiği, birinin putları kırdığı diğerrinin ise putları diktiği ifade edilmektedir. Bu beyitteki put diken tabiri ile Figânî'nin İbrahim Paşa'yı kastettiği söylenmiş, bu sebeple idam edilerek öldürülmüştür. Ancak Âşık Çelebi bu idamın haksız yere olduğunu düşünmektedir. Tezkire yazarı, bu beyitin Acem sultanlarından İbrahim için söylenmiş eski bir beyit olduğunu, Figânî'nin yalnızca bu beyitin okunduğu bir mecliste put kelimesi geçtiği için dâr yerine deyr kelimesinin daha uygun olacağını söylediğini, beyitin onun olmadığını vurgulamıştır:

FIGÂNÎ: İbrâhîm Paşa-yı merhûm hakkında 'ırz-ı vezâreti tahkîr itdi diyü salb itdiler, anda aslâ harf-i 'illet yogiken yok yirlere elif-i dâra kalb itdiler. Dâr-ı dünyâda anun sebab-i şehâdetine ve kat'-ı rişte-i ta'allukına nümûdâr oldı ve şu'arâ içinde 'uluvv-ı kadr ve rıf'at-ı pâyesine medâr oldı. Asl-ı sebab-i katl olan beyt ki

Beyt:

Dü İbrâhîm âmed be-dâr-ı cihân
Yekî büt şiken şud yekî büt-nişân

Bu beyt selâtîn-i 'Acem'den Sultân İbrâhîm nâmına dinmiş eski beyt imiş, bir meclisde münâsebetle okındukda Figânî be-dâr-ı cihân yirine be-deyr-i cihân büt lafzına çesbândur dimişdür, yogsa beyt anun degüldür. (AŞÇ.T, 1204)

Tıpkı Âşık Çelebi gibi diğer tezkireciler de Figânî'ye haksızlık edildiğini düşünmektedirler. Kınalızâde Hasan Çelebi, ilgili olayın detaylarını anlatarak Figânî'ye bu kötülüğü yapanları nifakçı ve gazez sahibi kimseler olarak nitelendirir. İbrahim Paşa, zanaat erbabından büyü yaptığını iddia eden bir kimsenin getirdiği objeleri gerçekten tılsım zannederek Atmeydanına diktirmiş, paşanın düşmanları da bu durumu fırsat bilip onun Müslüman olmadığı, putperest olduğu konusunda

dedikodu yapmaya başlamışlardır. Bu dedikodu ortamını fırsat bilen Figânî'nin düşmanları da meşhur beyiti paşayı hicvetmek için yazdığını söyleyerek onu gammazlarlar. Kınalızade Hasan Çelebi Mansur gibi asılan ve sebepsiz yere öldürülen Figânî'nin günahsız olduğunu düşünmektedir:

FÎGÂNÎ: Merhûm Figânî Kara Bâlîzâde vâsıtasıyla merhûm İskender Çelebiye duhûl itdükde ba'z-ı ashâb-ı garaz ki mazhar-ı kelâm-ı *fî kulûbihim maraz*⁷² der-i mezbûrî şâyed hidmet-i İbrâhîm Paşaya dahı müsûl idüp ol bâbda dahı mer'î vü makbûl ola diyü dâ'imâ vezîr-i mezbûra nifâk iderlerdi ve hergâh mesâlib ü mesâvîsini zikr itmekle bâzâr-ı bugz u şikâk nifâk virürler idi ittifâk ol esnâda erbâb-ı sanâyi' ü hırefden biri tılsım iderüm diyü teveccüdden mânend-i 'ûc bir şekl düzüp getürdükde vezîr-i mezbûr şekl-i mesfûr u menfûrî fî'l-hakîka tılsım zann idüp At Meydânında kapısı karşusunda dıkdürmüş idi. Vezîr-i mezbûrun a'dâsı İbrâhîm Paşa dahı müselmân olmayup put- perestlikden ferâgat itmemiş diyü mesâvî vü gıybet itdüklerinde nâ-gehânî a'dâ-yı Figânî fırsat zemânıdır diyü vezîr-i mezbûra seni bu beytle hicv itdi diyü gamz iderler. Ol beyt budur.

Beyt : Dü İbrâhîm âmed be-deyr-i cihân

Yekî büt-şiken şud yekî büt-nişân

Vezîr-i sâlifü'z-zikr ashâb-ı nifâkun mekâ'id ü mahâdi'in sahîh ü vâki' zann itmekle harf-i nefy olan tîg-i siyâsetle isbât-ı vücûd u hıyânet selb idüp bî-günâh ol derdmendi Mansûrvâr ber-dâr idüp bî-sebeb salb itdirmişdür. (KHÇ.T, 675)

Gelibolulu Âlî de Figânî'nin devrin cömertlerinin ihsanıyla geçinip bazı el değmemiş mazmunları kullanan bir fakir kimse iken haset erbabı yüzünden İbrahim Paşa'ya şikayet edildiğini, vezirlik makamının ırzını yerle bir ettiği söylenerek nifak çıkarıldığını, Tahtakale'de yakalanıp teşhir edilip tüm şehri gezdirildiğini, sonrasında da Balıkpazarı'nda asıldığını söylemektedir:

FÎGÂNÎ: Eshiyâ-yı dehrün in'âm u ihsânı ile geçinüp ba'zı bîkr mazmûnların

⁷² Bakara-10 ve birçok ayet (Onların kalplerinde bir hastalık vardır).

dâmenine el uzatmış bir fakîr iken erbâb-ı hased vezîr-i 'asr olan İbrâhîm Paşaya geçmişler. Beyt

Dü İbrâhîm âmed be-deyr-i cihân

Yekî büt-şiken şud yekî büt-nişân

beytini Figânî didi 'ırz-ı vezâreti hâke yeksân eyledi diyu nifâk itmişlerdür. Derdmendi bir seher Tahta'l-kal'ada ahz eylemişler. Evvelâ teşhîr idüp şehri gezdirmişler. Ba'dehû Balıkbâzârındaki dâra iletüp ber-dâr eylemişler. Ashâb-ı mürüvvetün recâsına mecâl olmamış. Ahz u siyâseti defâten olmagla Iskender Çelebi uymaga ve recâ idüp kurtarmaga fûrce bulmamış. Ve bu husûs sene semân ve selâsîn ve tis'amie hudûdunda ta'ayyün bulmuş. (KÜN.A, 188-189)

Latîfî, Kınalızâde Hasan Çelebi ve Beyânî tezkirelerinde sözü edilen Figânî-i Kadîm de tıpkı adaşı olan Figânî-i Sâî gibi kıskanç kimseler yüzünden iftiraya uğramış ve bu yüzden Mansur gibi asılmıştır. Latîfî Figânî mahlasının tesirinin ikisinde de sabit olduğunu söylemekte, Beyânî de bu ortak hadiseyi garâib-i ittifâkât olarak değerlendirmektedir:

FİGÂNÎ-İ KARAMANÎ: Mezbur şâhid-i zûr ile bühtân-ı azîme ve azâb-ı elîme mürtekib ü mübtelâ olup müddet-i medîd mahbûs u mescûn olmuş ve figân u enini felek-i heftümini bulmuşdur. Bu belâ-yı su'b ile Figânî-i sâî gibi nisbet-i kizb ü iftirâ ile salb olmuşdur. Figânî tahallusunun tesiri ikisinde sâbit ü zâhir oldı. (LAT.T, 438)

FİGÂNÎ-İ KADÎM: Küttâb zümresinden Sultân Bâyezîd Hân evlâdından Sultân Abdu'llâhun Dîvân kâtibi olup medh ü senâsında gûyâ bülbül-i gûyâsı olmuşdı. Şeh-nâme bahrında İskender-nâme nazm itmişdür. Garâ'ib-i ittifâkâtandur ki bu Figânî'nün dahı nihâl-i vücûdı bâg-ı âlemde esip rûzgârla pâydâr olmayup ashâb-ı garaz mekriyle Mansûrvâr ber-dâr olmuşdur. (BEY.T, 151)

Tezkirelerde yalnızca şairlik yönleriyle değil, başka meslekleri aracılığıyla padişaha yakın olup kıskanılan ve bu kıskançlıktan zarar gören kimseler de not edilmiştir. Dönemin meşhur hekimlerinden olan ve Hakîm Şah olarak bilinen Muhammed Kazvînî, Kınalızade Hasan Çelebi'nin verdiği bilgilere göre dönemin

padişahı Sultan II. Bayezid’a tıpla ilgili bir kitap hediye etmiş, padişah da nikris hastalığını tedavi etmek üzere Kazvînî’nin gelmesi isteğini Mısır sultanı Kansu Gavri’ye bildirmiş, hekimin getirtilmesi için bir kimseyi görevlendirmiştir. Osmanlı ülkesine geldikten sonra padişahın dostluğunu kazanarak yakınlık gören Şah Mehmed, bunu çekemeyenlerin kıskançlığına maruz kalmış, padişah II. Bayezid’e kendisiyle rekabet hâlinde olan oğlu Sultan Selim ile ittifak içerisinde olduğu söylenmiş, hekim bu durum sebebiyle padişahın katından uzaklaştırılmıştır:

ŞÂH MEHEMMED: Diyârından iskât-ı farz-ı huccetü’l-islâm ve ziyâret-i ravza-i bâ-tahâret-i fahr-ı enâm ‘aleyhi’s-salâtü ve’s-selâm içün sefer idüp ol devlet müyesser oldukda Medîne-i Münevvereden Sultân Bâyezîd merhûma ‘ilm-i tıbbdan bir kitâb te’lif idüp ke’d-düreri fi’l-esdâf ihdâ vü ithâf itdükde makbûl-ı tab’-ı mû-şikâfî olup merhûm-ı merkûm mübtelâ-yı maraz-ı nıkrîs olmanın Mısır Sultânı Kansu Gavri’ye tabîb-i mezkûrı gönderesüz diyü cevâd-ı hoş-hırâm-ı kalem ile nâme-i belâgat-’alem ve fesâhat-tev’em ve müstakil bir âdem gönderüp Medîne-i Münevvereden getürtmüş idi. Sultân-ı merkûmun nihâyetde makbûl u mukarrebî oldukda bâb-ı sa’âdet-me’âb-ı sultânîde hükemânun nabz-ı hasedî nâbız oldukda cümlesi Mevlânâ-yı mezbûrun bugz u ‘adâvetine nâhiz olup Sultân Selîm ile ittîfâk itmışdür diyü nîfâk itdüklerinde evvelki hâlden ber-fehvâ-yı *men yesma’û yehulldur* ve bir mikdâr nazar-ı sultân-ı felek-medârdan mehcûr olmuş idi. (KHÇ.T, 467-468)

Aynı hadiseye daha ayrıntılı bir anlatımla dikkat çeken Âşık Çelebi de padişah tarafından Kansu Gavri’ye mektup gönderildiğini, Ali isimli bir kimsenin görevlendirilerek Kazvînî’nin getirildiğini bildirdikten sonra onun hekimliğini över. O, bitkileri ve tedavi yöntemlerini o kadar iyi bilmektedir ki saray hekimleri onun bu yeteneği karşısında çok kişinin mübtelası olduğu kıskançlık illetine tutulmuşlar, padişahın nabız ölçümü için kolunu uzatmasını ona devletin el vermesi olarak düşünerek kalplerini hasetle doldurmuşlardır.

ŞÂH MEHEMMEDÜ’L-KAZVÎNÎ ET-TABÎB: Sultân-ı ‘asr-ı Mısır Kansû Gavri’ye

mektûb gönderüp ‘arz-ı vidâd u ihlâsı sebeb itdiler. Pâdşâh-ı merhûmun nıkırı olduğun tasrîh idüp ‘Alî Beg nâm hûnkâr kulını monlâya kadr-i kifâye hareclığla monlâya gönderdiler, lafz-ı mücezele taleb itdiler. Evâhir-i saltanatlarında gelüp şeref-i zemîn-bûsla tahsîl-i âb-ı rû itdi. Etibbâ-yı bâb-ı ‘âlî gördiler ki monlânun derûnı ‘akâkîr ü ‘uşbda edviyetü’l- edvûbe ile tev’em ve nebâtâtı bilüp hüsn-i edâ ile ta’bîr eylemekde ibni Nebât’a efsah-ı bülegâ-yı ‘Arab iken bu ‘Acemînün yanında a’cemdür. Pâdşâha dest-bûsa girdüğü gibi ki mezkûre nabz tutmaga kol sundı, erkân ana devlet el virdüğün görüp her birinün derûnına ‘arak-ı hamîyyet nâbız olup kendüler mübtelâ-yı maraz-ı hased ve kâlbüdlerin mîve-i reşk ile memlû mânend-i cesed-i seced eylediler. Nev bâke ve leyse evvelu kârûratın kusirat fi’l-islâmi hased bir dâ’-i devî ve bir maraz-ı redî ki mübtelâdur ana hâs u ‘âm. Çün Sultân Bâyezîd’ün âsyâb-ı çerhda dânesi dükenip âhir oldı, bu iki yüzli felek bir iki günlige Sultân Selîm ile bir oldı.

Âşık Çelebi Sultan Selim’in kadir kıymet bilen biri olduğunu vurgulayarak Kazvînî’nin hekimliğini övmeye devam eder. Tıp ilmini tam anlamıyla bilen hekimin hikmetle mizacı, şeker ve sütün birbiriyle karışımı gibi karışmıştır. Âşık Çelebi’ye göre onun, ayın yüzeyinden behakı, lalenin içinden sevdâyı, nergisten safrayı, felekten sersam hastalığını giderebileceğine inanan padişah, Allah’ın izniyle topraktan kuruluğu, havadan soğukluğu ateşten sıcaklığı ve sudan rutubeti önleyeceğini düşünmektedir. Tıp dışında başka ilimlerde de yeteneği olan, *Mecâlisü’n-Nefâis*’e zeyl yazarak padişaha sunan Kazvînî, tezkirecilerin verdiği bilgiler ışığında kıskançlığa uğrayıp Sultan Bayezid’in katından uzaklaştırılsa da Sultan Selim tarafından yeniden yakınlık görmesi yönüyle kıskançlık yüzünden hayatları sona eren pek çok kimseye göre daha şanslı görünmektedir:

Sultân Selîm ki kadr-şinâs idi, gördi ki monlânun sâ’ir fûnûndan behresi olduğundan fenn-i tıbbâ tıb diyince çalışmış ve hikmetle mizâcî şîr ü şeker gibi alışmış, semâkde cirm-i mehden ra’şeyi ve dehân-ı hilâlden lakveyi, cism-i kamerden behakı ve çeşm-i encümden seheri ve ser-i felekden sersâm varkâ’-ı sidri ve hâkde kalb-i lâleden sevdâyı ve mizâc-ı nergisden safrâyı izâle kılur belki hüsn-i tedbîr ile bi-iznillâh tabî’at-ı hâkden yübûseti ve hevâdan bürûdeti ve nârdan harâreti ve mâdan rutûbeti

giderür. Sâ'ir ma'ârifde bedî'ü'l-bedîl ve 'umûmen 'avârifde 'adîmü'l-'adîl, tefsîrden ü hadîsden ve niçe fenn-i neffîsden mü'ellefâtı olduğundan gayrı Nevâ'î zemânından sonra gelen şu'arâyı ve Rûm'da ve 'Acem'de olan fusahâyı tezkire idüp inşâ-yı 'acîb ve üslûb-ı garîble cem' idüp Mecâlisü'n-nefâ'is'e tezyîl eyledi, ithâf-ı pâdşâh idüp 'unvân-ı kabûl-ı sa'âdet-nişânla ol kitâb-ı nâkısı tekmîl eyledi. (AŞÇ.T, 1418-1419)

XVI. asır şairlerinden Mahvî kıskançlık konusunda, kendisi köylü iken ilimle yetişmesine özen gösterdiği gözünün nuru olan oğlu ile birlikte anılmaktadır. Mahvî, oğlunun yetişmesine öylesine önem vermiştir ki bir müddet sonra yaşça farklı olmalarına rağmen başka beraber hâle gelmişlerdir. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre, arkadaşlarının oğlunu kendisine tercih etmelerinden rahatsızlık duyan Mahvî buna çok kederlenmiş, cefa yükü olarak nitelendirdiği bu duruma tahammül edemez hâle gelmiştir:

MAHVÎ: Kastamonıdandır. Vâdî-i tahsîl-i 'ilmde pûyân ve şâhid-i murâd u merâmını dil ü cân ile cûyân olmagla cûyende şevad yâbende ma'nâsı zâhir ü 'ıyân olup 'acebdür ki kendüsi rûstâyî iken dîde-i cânı kuhl-ı ma'ârifle tahsîl-i rûşenâyî itmiş idi. Vâris-i 'ilm ü hüneri yaşı benzemesün tamâm başı beraber bir ferzend-i latîfü'l-muhbiri vardır. Dâ'imâ dem-i mübâhase ve hengâm-ı müşâ'arede anunla münâfese vü muhâveresi olup mu'âraza *bi'l-kehlâm ve'l-hurûfdan mukâra'a bi'r-rimâh ve's-seyf* makâmına varurlar idi. Yârân-ı safâ ferzendini kendüsinden tercih ü takdîm itdüklerinden renciş-i 'azîm çekerdî. Âhir bu bâr-ı cefâyı çekmege tâkatı ve bu mihnet ü şiddete tahammüle istitâ'atı olmayup sene semân ve semânîn ve tis'ami'ede 'âlem-i bekâya rihlet eyledi. (KHÇ.T, 761-762)

Ten renginden ötürü Halil-i Zerd olarak bilinen XVI. yüzyıl şairlerinden Sarı Halil, uzun süre İstanbul ve Bursa'da devrin ileri gelenleri ile aynı ortamlarda bulunmuş, sonrasında Mısır'da sancakbeyliği vazifesi de yapan, hüner ehline alaka gösteren, evi İshak Çelebi ve diğer rind şairlerin toplanma yeri olan Bursalı Ahmed Çelebi ile dostluk kurmuş, vaktinin çoğunu onunla geçirmiştir. Halil-i Zerd'in kıskançlık bahsi ile alakası Ahmed Çelebi'nin kendine mahsus dilberi dolayısıyladır.

Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre hasetçi kimseler Sarı Halil'in Ahmed Çelebi'nin dilberine gönül verdiğini, onunla edep sınırlarını aşan münasebette bulunduğunu ve bunu gördüklerini söyleyerek nifak etmişler, Halil bu durumun yarattığı utanç yüzünden memleketi terk edip hacca gitmiş, orada kanaatkâr bir şekilde yaşamını sürdürmüştür:

HALÎL-İ ZERD: Niçe zemân İstanbul'da vü Burusa'da ekâbirün suhanverleri ve erkân-ı dîvân ehl-i hünerleri ile olurdu sonra Mısır'da sancak begi olup evvel zemânlarda zurefâ-yı erbâb-ı dîvândan olan Burusalı muhâsebeci Ahmed Çelebi ki akrânınun güzîdesi ve rûzgârın gürğ-ı bârân-dîdesi ve küttâb-ı dîvânun dânişveri vü hüner-verzîdesi olup evi erbâb-ı tecrîdün hânkâhı ve bâğçesi İshâk Çelebi-i merhûm ve sâ'ir rindân-ı 'ulemânun teferrücgâhı idi, merhûm sarı Halîl ekser-i zemânda anunla olurdu. İttifak Ahmed Çelebi'nün kendüye mahsûs bir dil-beri ile ser ü kârı vardır diyü hussâd ittifâk iderler. Halîl-i derdmend dil-berüne gönül viridi, tevsen-i tab'-ı tünd-gâmı peyvend-i edebi kırdı kuruya girdi diyü Ahmed Çelebi'ye nifâk iderler belki ba'zılar Halîl'i dil-berle latîfe vü bâzîde belki dest-i dîrâzîde belki hınk-ı nefsi meydân-ı zevkde, vakt-i hınkda terk ü tâzîde gördük dirler. Halîl'e haclet 'ârız olup piyâde sefer-i hacca niyyet eyledi. Anda varup Ka'be vü Taybe'de ikâmet ve cüz'î surre ile kanâ'at eyledi. (AŞÇ.T, 1534-1535)

XVI. yüzyıl Türk edebiyatının renkli simalarından biri olan Bursalı Nihâlî Cafer Çelebi, yaşadığı süre boyunca hak ettiği ilgiyi göremediğini düşünmüş, epey zahmet çektiğini şiirlerinde yer yer dile getirmiştir.⁷³ Nihâlî'nin yaşadığı büyük bir sıkıntı da haset ehli ve fesat kimseler yüzünden meydana gelmiştir. Bu kimseler, İshak Çelebi ve Köse Bozan ile birlikte Sultan Selim'in meclisine davet edilen Nihâlî'ye meclise dâhil olmadan önce padişahın müstehcen şakalardan hoşlandığını söyleyerek ellerinden geldiği kadar bu tarz konuları açmalarını tavsiye etmişlerdir. Bu tavsiyelerin samimiyetine inanan üç şair de padişahın huzurunda edep dışı şakalar yapmışlar,

⁷³ Bkz: 1. Bölüm, "Atama ve Terfilerde Liyakatsizlik"

birbirlerine hicivlerini okumuşlardır. Sohbet arkadaşı ararken böyle bir manzara ile karşılaşan padişah ise hayal kırıklığına uğramış ve onları küçük birer ihsanla eski yerlerine göndermiştir.

NİHÂLÎ: Mahrûsa-i Burusadandur. Mü'eyyedzâdeden mülâzım olup ekâbir ü a'yân hicv itmekde ihtiyâr-ı gâni elinde olmamagla tarîk-i ilmde çok felâket çeküp ba'de'llüteyyâ ve'l-letî ve altı yüz elli akçe ile Galata kâdîsı olup ol esnâda Sultân Selîm Hân-ı mâzî İshak Çelebiye ve Köse Bozanı ve mezbûrı musahâbet için sütte-i felekiktidârına da'vet ü ihzâr idüp meclis-i âlîlerine dâhil olduklarında tâ'ife-i hussâddan ba'zı ehl-i fesâd mezbûrlara pâdişâhımız şetâretten hazz ider ne denlû şetâret idebilirsenüz idün dimekle mezbûrlar meclis-i pâdişâhîde edebden hâric kelimât-ı hezl-âmîz idüp birbirine itdükleri hicviyâtı okumagla sâhib-kırân-ı nâzik dil munkâbız u münfâ'il olup biz bunları musâhib sanduk bunlar bî-nevâlar imiş diyü mezbûrları birer cüz'i ihsânla yerlerine göndermişdür. (BEY.T, 216-217)

XV. yüzyılda yaşamış olan Germiyanlı Şeyhî de kıskançlıktan nasibini alan şairler arasındadır. Sehî Bey'in verdiği bilgiye göre Şeyhî, Emir Süleyman'ın ölümünün ardından Sultan Murad ile yakınlık kurmuş, padişah onun idrak kabiliyetini görünce kendisine vezir yapmak istemiştir. Ancak bu durumu kıskanan kimseler nifak çıkarmışlar, Şeyhî'nin eğer bu kadar yetenekli ise önce Nizami gibi bir hamse yazmasını, bu kitaptan sonra padişahın onu vezir yapmasını söylemişlerdir. Padişah, bir imtihan niteliğinde bu söylenileni uygulamış, Şeyhî ise çok beğenilen bir Hüsrev ü Şîrin tercümesi yapmıştır:

MEVLÂNÂ ŞEYHÎ: Mir Selmân fevtinden sonra merhum Sultân Murâd Han-ı Gâzî rahmetullahi aleyh musâhabet-i şeref-bahşları ile münâsebet idüp anlar dahı Mevlânâ Şeyhîde ziyâde zekâvet ü fetânet ve idrâk-i pâk görüp begenüp vezir idinmek murâd idindi. Reşkden müfsid ifsâd idüp ittifak nifâk sûreti ile "Hamse-i Nizâmî gibi bir kitap dimege irtikâb eylesin görelüm badehu vezir idesin" diyü ilkâ vü igvâ idüp Sultân Murâd hazretleri dahı imtihân için şeyh-i girâmî hazret-i Nizâmî Penç Gencin Şeyhî hizmetlerine virüp ol dahı alup içinden Hüsrev ü Şîrin tercümesin ihtiyâr idüp bu bî-bedel hûbun eğninden köhne Acem libâsın giderdi. (SEH.T, 68)

Tezkire metinlerinde kendisinden övgüyle söz edilen Turak Çelebi lakaplı Nihânî, devrinde kıymeti anlaşılmayan, zamanenin gaddarlığına ve nankörlüğüne maruz kalan bir “cevher-i nefis” olarak anlatılır. Nihânî, onun hilafına hareket eden nifakçı kimselerin ittifakı yüzünden Sultan Süleyman’ın emriyle öldürülmüştür:

NÎHÂNÎ: Bir yir mi var idi ki bârân-ı ihsânı anda mütekâtir olmya gün olurdu ki ebr-i dest-i güher-pâşı nisâr-ı cevâhir-i zevâhir kılmıya mücmelen hayât u zindegânîden bu zemân-ı gaddârda behredâr olmaması ma’lûm ve erbâb-ı tecârüb-i hâl-i cihâna meczûm idi ki hazâ’in ü defâ’in-i eyyâm bahşış-i dest-i ihsân u in’âmına vefâ itmez idi ve zemâne-i denî vü hasîsi ol denlü cevher-i nefisün infâk olmasına tahammül kılmaz idi. ‘Âkıbet ol zübde-i erbâb-ı câh u celâle zahm-ı çeşm-i zemânedan ‘aynü’l- kemâl irüp ba’z-ı ashâb-ı hilâf u şikâk ictimâ’ u ittifâkla ve dîrûg-ı bî-fürûgı müştemil-i iftirâ vü ihtilâk ile Hüsrev-i âfâk merhûm Sultân Süleymânâ nifâk itdüklerinde tu’me-i şemşîr-i siyâset itmekle kâm-ı dil ü cânını merü’l-mezâk itmiş idi. Sene tokuz yüz yetmişde mâh-ı rebî’ü’l-âhîrün üçüncü günü yevmü’l-isneynde Dîvân-ı hümâyûn-ı Süleymânîde katl olup şühedâ zümresine ilhâk olındı. (KHÇ.T, 880)

Gelibolulu Âli ise bu durumu güzel bir kelime oyunu ile anlatmaktadır. Nihânî, padişahın kapısına şehzadelere lala olmak ümidiyle gelmiş ancak fesat kimselerin ona lâ, lâ (hayır) demesi yüzünden Sultan Süleyman vehme düşmüş ve boynunu vurdurtmuştur:

NÎHÂNÎ: Lâlâlık ümîdiyle der-i devlete geldükde ba’z-ı müfsîdler lâ lâ diyüp Sultân Süleymân merhûmı kuvvet-i vâhimeye ilkâ itmegin boynı urıldı. Sa’âdet-i şehâdet rütbesine lâıyk görildi. Haylî sâhib-kerem ü gâlib-himem ve sutûde-ahlâk u şiyem bir vecîh-i bî-şebîh- i muhterem idi. (KÜN.A, 272)

Vardar Yenicesi’nden, Hayretî’nin kardeşi Yûsuf-ı Sîne-çâk’ın kıskanç kimseler hakkındaki beyiti dikkate değerdir. Şair, muhabbet erbabının onu Yusuf olarak bildiğini ancak yeri geldiğinde haset erbabının gözüne -mızrak anlamını kastederek- Sinan olduğunu ifade etmektedir:

YÛSUF: Ve ma'lûm-ı erbâb-ı hünerdür ki Yûsuf-ı Sinân dirler böyle olsa bu makta' ki ehl-i mahabbetle ashâb-ı hased hakkında dimiş zarâfetden hâlî degül. Makta' :

Erbâb-ı mahabbet bizi Yûsuf bilür ammâ

Ashâb-ı hased gözine ey dost sinânuz (AHD.T, 598)

XVI. yüzyıl tezkirelerinde kıskanç kimselerin hilelerinden zarar gördüğü düşünülen bir diğer şair de Bâkî'dir. Kınalızâde Hasan Çelebi, Bâkî'nin Sultan Süleyman'ın oğlu Sultan II. Selim tarafından çok iltifat gördüğünü ve sevildiğini belirtmektedir. Ardından, tahta Sultan Murad geçince kalplerinde hastalık bulunan garaz ehli kimseler Bâkî'yi padişaha gammazlayarak Süleymaniye medresesinden uzaklaştırmışlardır. Hasan Çelebi'ye göre bu durumun sebebi Nâmî mahlaslı bir şairin gazelinin Bâkî'ye isnat edilmesidir. Bâkî'yi kıskanan kimseler III. Murad'a, gazelde geçen mestane sözü ile içkiye düşkünlüğü bilinen babası Sultan Selim'in kastedildiğini ve onun kendisine tercih edildiğini söyleyerek Bâkî'ye iftira etmişlerdir. Tezkiresinde Bâkî'nin tarafında bir tutum sergileyen Hasan Çelebi, sonradan bu şiirin eski mecmualarda bulunarak olayın açıklığa kavuştuğunu, Bâkî'nin yeniden kadılık görevi verildiğini anlatır:

BÂKÎ: Hakkâ ki merhûm Sultân Süleymân-ı gerdûn-vakâr oğlu Sultân Selîm-i kâmkârun mezbûra iltifât-ı bisyâr ve ragbet-i bî-şümârı var idi. Her birisi gazeller gönderüp tettebbu' itsün diyü fermân ve niçe niçe ihsân u in'âm-ı firâvân idüp hatt-ı şerîfleriyle mektûb-ı latîfleri gelürdi. Ba'dehû Hazret-i Cem-câhî-i hilâfet-penâhı vâris-i mülk-i Keykubâd hâris-i iklîm-i 'adl ü dâd sâhib-i rüşd ü reşâd Hazret-i Sultân Murâd - *Ebeda'llâhü Te'alâ 'ömruhu ilâ-yevmi't-tenâdd bi-hürmeti efsahi men nataka bi'd-dâd*- serîr-i saltanat-ı cülûs itdükde *fî kulubihim marazun*⁷⁴ fehvâsına mazhar olan erbâb-ı garaz *fî cîdihâ hablün min mesed*⁷⁵ kelâmına mâ-sadak olan ashâb-ı hased mezbûrı pâdşâh-ı me'âlî-mevfûre gamz idüp medrese-i Süleymâniyeden ma'zûl ve

⁷⁴ Bakara-10 ve birçok âyet (Kalplerinde hastalık vardır).

⁷⁵ Tebbet-5 (Boynunda hurma lifinden bükülmüş bir halat vardır).

hâtır-ı deryâ mukâtlarını mahzûn u melûl itdürdiler. Sebebi ol idi ki mukaddemâ Nâmî nâm bir şa'irdür ki -*İnşâ'allâhu'l-melikü'l-kâdiru*- mahallinde zikr olınsa gerekdür bu gazeli dimiş idi.

Gazel : Cihânun ni'metinden kendü âb u dânemüz yegdür
İlün kâşânesinden gûşe-i vîrânemüz yegdür

Gınâ sadrındaki magrûr-ı nâ-âsûde serverden
Fenâ bezminde hâb-âlûd olan mestânemüz yegdür

Hümâ-yı evc-i 'izzet gibi gayretsüzden ey Nâmî
Mahabbet şem'inde şeh-per yakın pervânemüz yegdür

Ashâb-ı garaz mânend-i iblîs tezvîr ü telbîs idüp Nâmîyi Bâkîye tashîf ü tahrîf idüp
merhûm Sultân Selîm-i melek-hasâ'il

Mısrâ' : Benüm tab'-ı selîmüm bâde-i hamrâya mâ'ildür

Didügi ma'nâdan mestâneden murâd pâdşâh-ı mezkûrdur diyü cenâb-ı hilâfet-
penâhîye babanı senden tercîh ve seni gayretsüz diyü tasrîh itmişdür diyü bu kâr-ı
kabîh ve emr ü kubh ve bu sakîfe-i 'azîme ve fitneyi ve haymeyi ibdâ itmekle mezbûra
zulm u iftirâ itdiler. Ba'dehû hakikat-i kâr huzûr-ı pâdşâh-ı sipihr-iktidârda rûşen u
âşikâr ve dürûg-ı bî-fürûg idügi zâhir ü bedîdâr olup gazel-i mezbûr kadîm
mecmû'alarda mestûr bulunmagın sultân-ı 'adâlet-'unvân cedd-i a'lâsı Sultân Selîm
Hân medresesin ihsân eyleyüp kazâ-yı Mekke-i müşerrefe-i pür-'unvân ba'dehû
taklîd-i kazâ-yı Kostantiniyye ile sâhib-i nâm u nişân itmişlerdür. (KHÇ.T, 229-230)

Beyânî de Bâkî'nin hâlden hâle geçip bazen rahat bir ömür sürdüğünü bazen
de kötülük yapan kıskanç kimselerin aldatmaları ile kanadı kırık bir şekilde kaldığını,
ancak en sonunda yine faziletli kimseler tarafından itibar gördüğünü vurgulamaktadır:

BÂKÎ: Evâ'il-i hâlide hâlden hâle intikâl idüp gâh zâtında olan fazl u kemâl
muktezâsiyle müreffehü'l-hâl olup ve gâh hussâd-ı bed-fi'âlün mekâ'idi sebebiyle
münkesirü'l-bâl olup bi'l-âhire إذا نهر بطل الله نهر جاء i hussâd mekâ'id-
i hussâd bâtil olup sadr-nişîn-i fuzalâ olmuşdur. (BEY.T, 37)

Yine Beyânî, Sifâlî mahlaslı Arslan Paşa'yı kahramanlık yönüyle övdükten

sonra gazez sahibi kimselerin, Sifâli'nin Sultan Süleyman ile ihtilaf içinde olduğunu haber verdiklerini, bunun üzerine de padişahın gazap kılıcı ile şehit olduğunu yazmaktadır:

SİFÂLÎ: Yahya Paşa evlâdından Arslan Paşadur. Hakka ki Arslan bîşe-i vegâdur. Zemânenün Seyyid Battalı ve devrânun Rüstem-i Zâli olup küffâr-ı hâksâr semend-i azminün pâ-y-mâli iken ashâb-ı garaz Sultân Süleymân Hâna hilâfin inhâ idüp tîg-i gazab-ı sultânî ile şehîd itdürdiler. (BEY.T, 94)

XVI. yüzyıl şairlerinden İşretî'nin Sultan Süleyman'ın şehzadelerinden Bayezid'e yakınlığı bilinmekte, kaynaklarda şehzadenin yanından hiç ayrılmadığı belirtilmektedir. Kınalızâde Hasan Çelebi bu yakınlık neticesinde İşretî'ye düşmanlık eden fesat kimselerin olduğunu, bu kimselerin padişaha İşretî'nin şehzadeyi içkiye alıştırdığını söylemeleri üzerine padişahın gazabına uğradığını belirtmektedir:

‘İŞRETÎ : Hattâ şehzâde-i merkûm yine sancagı olan Kütahiyyaya ‘avdet itdükde mezbûra Eskişehir kazâsın alıvirüp ol âftâb-ı sa’âdet ü iclâlden zerre-misâl ayrılmadı ve mânend-i rikâb ol şehsüvâr-ı şecâ’at intisâbdan cüdâ olmadı. Lâkin ba’z-ı husûm u e’âdî sûret-i hakkdan ifsâd u igvâya bâdî olup cenâb-ı sâhib-kırân merhûm Sultân Süleymân Hâna (Hazret)-i şehzâde-i melek-hısâl mezbûrun igvâ vü ızlâli ile peymâne gibi bâde-perest ve surâhî gibi müdâm ehl-i ‘ıyş u ‘işret olmuşdur didüklerinde ol hâkân-ı dehrün mazhar-ı gazab u kahrı olup ma’zûl olmuş idi. (KHÇ.T, 565)

Osmanlı devletinin köklü ailelerinden birine mensup olan Şeyhülislam Zekeriya Efendi, Şeyhülislam Yahya'nın babası olup Meylî mahlasıyla şiirler de yazmıştır. Üç Şerefeli, Sahn-ı Seman, Sultan Selim gibi çeşitli medreselerde müderrislik yaptıktan sonra Halep kadısı olarak atanan Meylî, Kınalızâde Hasan Çelebi tarafından çokça övülmüş, bununla birlikte olayların ayrıntıları verilmeden haset ehli kimseler yüzünden kadılık görevinden azledildiği, adetâ Hz. Yusuf gibi kuyuya atıldığı dile getirilmiştir. Sonrasında Hz. Yusuf gibi Allah'ın yardımıyla

kuyudan çıkmayı başaran Meylî, Bursa'ya kadı olmuştur. Ancak fesat kimseler bununla kalmamış, yine şeytanca hileler yapıp isyan elbiselerini giyerek Meylî'yi bu görevinden de azlettirmişlerdir. Hasan Çelebi'ye göre, bu duruma çok üzülen Meylî'nin itibar gözü kör olmuş, devlet zirvesinin güneşi fitne tozu ile örtülmüştür. Meylî'nin tarafında bir tutum sergileyen Kınalızâde, Meylî'ye düşmanlık eden kötü niyetli kimselerin başarısız olduğunu, sonunda İstanbul kadılığına getirildiğini ifade etmektedir:

MEYLÎ: Ba'dehû Üç Şerefeli medresesi ile nâm u nişân bulup teşrîf-i Sahn-ı Semâniye ile pür-'unvân oldukdan sonra iftihâr-ı Âl-i 'Osmân sâhib-kırân-ı zemân kâsir-i tâc-ı ehl-i bagî vü 'udvân olan merhûm Sultân Selîm Hân medresesinde müştagil müdârese-i 'ilm ü edeb iken kâdî-i medîne-i Haleb olmuşlar idi. Egerçi ihvân-ı zemânından ba'z-ı ashâb-ı hased ü 'udvân bir yire cem' olup ber-fehvâ-yı *ve elkûhu fî gayâbeti'l-cubbi*⁷⁶ Yûsuf-ı câh u 'izzetini câh-ı mezellele ilkâ itmege ikdâm idüp kazâ-yı mezbûrdan cenâb-ı fezâ'il-mevfûrlarını 'azl itmekle bi-hasebi'z-zâhir makzî'l-merâm oldılar. Lâkin 'inâyet-i bî-gâyet-i Subhânî ve hidâyet-i bî-nihâyet-i Rahmânî ile 'azîz-i celâlet ve câh-ı Züleyhâ-yı ikbâle *ekrimi mesvâhu*⁷⁷ diyüp çok müddet geçmedin 'azîz-i Mısr-ı 'izzet ve mâlik-i mülk-i rif'at olup Burusa-i mahrûsaya kâdî vü hâkim oldılar. Medîne-i mezbûrede izhâr-ı şe'â'ir ü me'âlimde dâ'im ve hizmet-i dîn-i islâmda cân u dilden 'ale'd-devâm kâ'im iken erbâb-ı ifsâddan hussâd-ı pûrtugyân istihvâz-ı şeytân ile mütederri'-i libâs-ı 'isyân olup ber-haseb-i istitbâ' iblîs-i mukaddemât-ı mekr ü telbîse meşgûl olmagla cenâb-ı me'âlî-meşmûlin kazâ-yı mezbûrdan ma'zûl itdürdiler. Lâkin bu hâlden çeşm-i i'tibârları kör oldu ki âftâb-ı evc-i devlet gerd-i fitne ile mestûr ola ve neyyir-i âsmân-ı ikbâl-i câvîd ta'arruz-ı ebr-âşûb ile nâ-bedîd olup mevâhib-i takdîri mevâcib-i tedbîr ile redd kılalar. Ve ebvâb-ı eltâf-ı melek-habîri dest-i huddâ' ü tezvîr ile sedd ideler.

Beyt : Sihr-i Fir'avn be-nîreng-i hayâlî çe koned

Çün kelîm ez-pey-i i'câz 'asâ ber-gîred

-Bi-hamdi'llâhi Te'âlâ- a'dâ-yı bed-nihâdun husâm-ı intikâmı mukâra'a-ı sipihr-i

⁷⁶ Yusuf-10-15 (Eğer mutlaka yapacaksanız onu kuyunun dibine atın).

⁷⁷ Yusuf-21 (Ona değer ver ve güzel bak).

ihitimâmlarından rahne olup kuvvet-i bâzû-yı sa'âdetlerinden ser-pence-i husûm-ı pîçîde ve cümlesinün keşfvâr-ı ser-nekbet-medârları keşîde olup *-Bi'avni'llâhi'l-meliki'l-vehhâb-* âftâb-ı 'âlem-tâb devletleri 'ukde-i kûsûfdan halâs bulup Şâm-ı mihneti subh-ı sa'âdete mübeddel ve kâfile-i amâni ve râhle-i âmâli reh-i âlâm u melâlden tarîk- i ikbâl ü iclâle muhavvel olup Kostantiniyye-i mahmiyede hâkim ü fazıl-ı umûr-ı şer'îyye olduktan sonra zât-ı hûrşîd-i enâreti münevver-i eyvân-ı Dîvân-ı sadâret oldu. (KHÇ.T, 819-820)

Kaynaklarda Sultan II. Bayezid'e yakınlığı ile bilinen XV. yüzyıl şairlerinden Âfitâbî, Gelibolulu Âlî'nin değerlendirmesine göre gazez sahibi kimselerin nifakı yüzünden padişahın iltifatından uzaklaşmış, yaşlılık zamanında alt üst olmuştur:

ÂFİTÂBÎ: Amasiyyede Sultân Bâyezîd merhûma vâsita-i nazm ile takarrub kesb itdükde ba'z-ı ashâb-ı garaz ⁷⁸ قلوبهم فی الذين mezbûr nifâkla iltifât-ı şehriyârîden düşürdiler. Pîrligi hâlinde pâye-i 'ulyâdan düşmüş şeyh-i fânî gibi zîr ü zeber kıldılar. Mezbûr dahi 'arz-ı hâl ve nazm-ı ser-encâm-ı mâ fi'l-bâl semtinden bu gûne kasîde diyüp cenâb-ı şehriyârîye gönderüp bi'l-cümle iskât-ı gazaba vesîle idinmişdür. (KÜN.A, 69)

Sehi tezkiresinde zikredilen Baba Hasan, ilimde yol kat ettikten sonra tasavvufa yönelmiş, dervişlik yolunu seçmiş, baştan ayağa çıplak bir şekilde fakirlikte kanaat kılmışken bazı fesat ehli kimseler gece yattığı odaya girmiş, döverek şehit etmişlerdir:

BABA HASAN: Karaferyelüdür. 'İlme tâlib ve ma'rifete râgıb olup dersin görmüş derece-i isti'dâd u 'ilm ile münâsebet ü ittihâd bulmuşken sûret-i fakr u fenâ galebe idüp ser ü pâ-bürehne gedâ dervîş olup künc-i fakrda kanâ'at ihtiyâr idüp tûşe-i fakr ile iftîhâr eyleyüp geçinürken ba'zı ehl-i fesâd gice ile hücre sine yatduğı yire varup girüp bir niçe yerde muhkem bere urup şehîd itdiler. (SEH.T, 119)

Tezkirelerde kıskançlık yönü ile ön plana çıkan bir diğer isim Eflatun'dur. Gelibolulu Âlî, Eflatun'ın kıskançlık yönünü hem kendisiyle ilgili bölümde hem de kıskandığı Arif Çelebi ile ilgili bölümde anlatarak onu eleştirmiştir. Şirvanlı ve Acem

⁷⁸ Kalplerinde hastalık bulunanlar (Enfâl, 49)

Türkmenlerinden olan Eflatun, Şah Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mîrza'nın katibi ve şairi olarak onunla birlikte Anadolu'ya gelmiş, şehnameci Arif Çelebi'nin Acemzâdeliğine binâen ona düşmanlık beslemiş, şehnamecilik mansıbının kendisine verilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Bu konuda pek çok manasız söz yazıp saltanat makamına gönderen Eflatun'un sözleri dikkate alınmamış, yaptığı düşmanlığa karşılık kendisine riayet edilmemiştir:

EFLÂTÛN: Şîrvânî ve Â'camun Türkmânı bed-gûy u zebân-dırâz harîf idi. Elkas Mîrzâ Rûma geldükde bile gelüp kâtibi ve şâ'iri nâmına olmagın şu'arâ-yı Rûm miyânında şöhret bulmak kasdını kılup ol târîhde şâh-nâme-gûy-ı sultânî olan 'Ârif Çelebi merhûma husumet peydâ kıldı. Her nazmına dahl itmegin mültezim olup ⁷⁹القصاص لا يحب القاص fehvâsınca 'Ârif-i mezbûrun 'Acemzâdeligine binâ'en devletine buhl u garaz eyledi. Mezemmetine müte'allik nice türrehât-ı bî-ma'nâ yazup cenâb-ı saltanata gönderdi. Ke'ennehû Şeh-nâme-gûyluk mansıbı ⁸⁰انا و غيرى لا و انى benüm hakk-ı sarîhümdür mazmûnundan dem urup da'vâsını kıldı. Lâkin hazret-i şehriyâr-ı cihân kelimât-ı müzahrafasına cidden iltifât buyurmadı. 'Ârife husûmetine binâ'en kendüye cüz'î ve küllî ri'âyeti münâsib görmedi. (KÛN.A, 111)

Âlî, Arif Çelebi'nin ilimlerin çoğunda maharetli olduğunu belirtirken nazımdaki yeteneğine ispat olarak da sarayın şehnamecisi olmasını örnek gösterir. Eflatun ile birlikte Nakkaş Şah Kulu ismini de veren tezkireci bu ve bunların yanında hareket edenleri kıskanç, kalles kimseler olarak tanımlar. Sahte beyitler uydurarak Arif Çelebi'ye iftira atan bu kimseler sonra da “Şehnameci olan bunları mı yazar?” diyerek beyitleri başkalarına göstermişlerdir. Âlî, sözün kıymetini bilen padişahın bu sözlere iltifat etmediğini yeniden vurgulamış, kötülüğünü isteyen onca kıskanç kimselere rağmen Arif Çelebi'ye himmet ettiğini sevinerek anlatmıştır:

⁷⁹ Elkas hikâye sevmez.

⁸⁰ Ben, başkası yok.

MOLLA ÂRİF: Ekser-i fûnûnda mahâreti nazm-ı kelâmıda hod kemâ-yenbagi kudreti bâ-husûs şeh-nâme-i Hâkânî nazmında izhâr-ı belâgati mukarrer olmanın ba'zı kasâ'id-i ve resâ'ili ve cerâ'id-i manzûr-ı şehriyârî oldukda ibtidâen yigirmi beş akça 'ulûfe ta'yîn olındı. Ve cevâ'iz-i seniyye ile ri'âyetden sonra Tevarîh-i Âl-i 'Osmân nazmına dahi me'mûr kılındı. Ve bi'l-cümle kuvveti bâzûya ve zih-i kemân-ı kudreti gûş-ı ârzûya götürüp ibtidâ zuhûr-ı 'Osmâniyândan başladı. Nihâl-i sâ'id-i bizâ'atına dest-i himmetle kalem aşıladı. Nazm itdüğü mecâlisi ceste ceste gönderdi. Ve ol makûle külliyyeti olan eser-i hâsî cüz' cüz' irsâl idüp deste deste sünbül ü gül gönderen bagbâna döndi. Egerçi ki sâbıku'z-zıkr Eflâtûn ve Nakkâş Şâh Kulî nâmındaki müfsidle nâmı nemmâm bir kallâş-ı hased-nümûn terzîk-i mahz nice sâhte nakş-ı pür-rengle nîreng u iftirâ ile perdâhte beytler didiler. Şâh-nâme-gûy olan böyle yanılmış edâlar mı eyler diyu şuna buna gösterdiler. Lâkin Şehriyâr-ı suhan-şinâs cidden sözlerine mültefit olmadı. Erbâb-ı garazdan muttasıl ı'râz u igmâz üzre olup 'ârif-i mezbûra tegayyür evzâ'ı vukû' bulmadı. Belki ragmen li-l-âher izdiyâd u iltifâtına cüll-i himmet buyurdu. Ve hânesindeki küttâb u nakkâşân için müstakil bir kâr-hâne bünyâdına ve ihrâcât u masârifinün hazîneden îrâdına ruhsat virildi ve cenâb-ı ma'ârif-menâblarındaki hayyiz-i ihtirâmını ol müfsidlere tuyurdu. Bu tarîkla 'ârif-i mezbûr nice yıllar çalışdı. Nazm-ı şehd-âsârı hod tab'-ı latîf-i pâdişâhî ile şîr ü şekker-vâr alışdı. Altmış bin beyti tekâmül idüp 'izz-i huzûrlarına gönderdi. Esnâ-yı te'lîfdeki terakkî ile vazîfesi yetmişe yetişdi. (KÜN.A, 166)

Ahdî, XVI. yüzyıl şairlerinden Edirneli Sâdık'ın şiirlerini incelemiş, onun iyi bir şair olduğuna kanaat getirmiş, Sâdık'ın mana hırsızlığı ile şöhret bulmasını haksızlık olarak değerlendirmiştir. Tezkire yazarına göre kıskanç kimseler ona sayısız düşmanlık etmişler, her nerede bir gazelini bulsalar sad harfini sine, dal harfini re'ye çevirip onu sarık hâline getirmişlerdir. Ancak Sâdık'ın şiirleri doğu ve batı şairleri arasında dikkat çekecek kadar güzel ve süslüdür:

SÂDİK: Sadâkat-ı tab'ı nazmda kem degül gâyetle edâsı hûb ve ma'nâsı mergûbdur. Lâkin şu'arâ içre sirkat-i ma'nâ ile şöhret-i tâm bulup ol bâbda benâm olmuş. Râkım-ı hurûf-ı tezkire eş'ârına vâkıf olup güftârın tetebbu' itmişdür didükleri gibi degüldür. Hayfâ ki erbâb-ı hased ana 'adâvet-i bî-hadd itmişlerdür. Faraza her kande mezkûrun gazelin bulsalar Sâdık'un sâdınun başın tıraş ide sin sûretine koyup ve dâlinin serin kesüp râ şekline yazup Sâdık'ı sârik sûretine koyup meşhûr itmegi kendülerine farz-ı 'ayn bilmişler. Halbuki anun eş'âr u ebyâtı zîb ü zeyn bulup mezkûr merdüm-i hâfikayn olmakdan hâlî

degüldür. (AHD.T, 393-394)

Tezkireci Ahdî, Humârî'nin şairliğini beğenerek tabiatının şiir yazmaya ve mazmun bulmaya uygun olduğunu söylese de onun çok konuştuğunu ve dedikodu yaparak dostlarını birbirine düşürmede eşi benzerinin bulunmadığını hayıflanarak anlatmaktadır:

HUMÂRÎ: Tab'-ı şûhî nazm cânibine gereği gibi mâyl ve mazmûn-ı gün-â-gûn bulmaga peyrev-i erbâb-ı dil olup hayfâ ki hemîşe lâf ü güzâfı bî-hadd el-kıssa suhen-cebîni beddûr zîrâ ki yârânı birbirine nifâk itmede bî-misl ü tâkdur. (AHD.T, 295-296)

3.2.7. Nankörlük, Vefasızlık

Nimet-nâşînâsılık olarak bilinen nankörlük, gördüğü iyiliğin kadrini bilmeme, kendisine yapılan herhangi bir iyiliği veya eline geçen nimeti inkâr etme ve şükretmeme hâli olarak tanımlanır.⁸¹ Böyle kimseler iyilikleri kum üzerine yazıp kötülükleri mermere işlerler.⁸²

Farsça nân (ekmek) ve kûr (kör, görmeyen) sözcüklerinin birleşiminden oluşan yani kendisine verilen ekmeği görmeyen nankörün özelliklerini insanlar zaman zaman bazı hayvanlarla özdeşleştirirler de en nankör canlı türünün doğası gereği insan olduğu muhakkaktır. İnsanın nankör oluşu ve bundan ötürü cezalandırılacağı *Kuran-ı Kerim*'de pek çok ayette⁸³ zikredilmiştir. Bilhassa Allah'a, ana-babaya, tuz-ekmek

⁸¹ Ali Seyyar, *Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)*, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 121.

⁸² Ahmet Rıfat, *Tasvîr-i Ahlak (Ahlak Sözlüğü)*, Tercüman Yay. , İstanbul 1975, s.240.

⁸³ İnsan, Rabbine karşı pek nankördür. (Adiyat/6); Kahrolası insan, ne nankördür! (Abese/17); Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik, artık o isterse şükreden olur, isterse nankör. (İnsan/3); Öyleyse rabbinin hükmüne sabret; onlardan hiçbir günahkâra yahut nanköre boyun eğme. (İnsan/24); İnkâr edenler için ise cehennem ateşi vardır. Öldürülmezler ki ölsünler. Kendilerinden cehennem azabı da hafifletilmez. İşte biz her nankörü böyle cezalandırırız. (Fâtır/36)...

hakkına edilmesi hoş karşılanmayan ve daima olumsuz bir huy olarak karşımıza çıkan nankörlük, “Besle kargayı oysun gözünü”, “Besledik büyüttük danayı, şimdi tanımaz oldu anayı” gibi şekilleriyle atasözlerimizde de yerini bulmuştur.

İncelemiş olduğumuz XVI. yüzyıl mensur metinlerinde nankörlüğün özellikle şuara tezkirelerinde biyografik malumat verilirken buna maruz kalmış kimseler dolayısıyla konu edildiği görülmektedir. Örneğin Kınalızâde Hasan Çelebi, tezkiresinde zikr ettiği nankör kimseler için nemek-harâm ibaresini kullanmaktadır. Tezkire yazarının ifadelerine göre Sa’yî, İsketuz’da otuz beş akçe ile kadılık görevini yaparken nankör ve kötü huylu hizmetkârlarından birkaçı tarafından şehit edilmiştir:

SA’YÎ: Âhir İsketuzda otuz beş akçe ile kâdî iken hidmetkârlarından bir iki bed-baht u yezîd ve bir kaç nemek-harâm-ı ‘atîd ü ‘anîd mezbûrî katl itmekle şehîd eylemişdür. (KHÇ.T, 440)

Âşık Çelebi ise bize Celâlî’nin çevresindeki nankör insanlardan söz etmektedir. Bir sineğin kanadını dahi incitmeyecek kadar iyi bir insan olan Celâlî, pek çok kimsenin elinden tutup yüksek mevkilere çıkarmıştır. Ancak yardım ettiği bu kimseler nimet hakkını bilmemişler, adeta elleriyle kendi başlarını yemişlerdir. Âşık Çelebi’ye göre ona nankörlük eden bu kimselerin hak ettikleri cezayı bulmaları üzerine herkes “el arkası yerde” diyerek yenilgileri sonrasında layıklarını bulduklarını düşünmektedir:

CELÂLÎ: Cümle kâr u kirdârı mîzân-ı hayr-hâhî ile ve ‘âkıbet-endîşî ile sencîde oldı. Evzâ’ u etvârından ne bir kes remîde ve ne per-i meges rencîde oldı. Dest-gîr olup pâye-i rîf’ata çıkardığı kimesnelerden şunlar ki câdde-i hakk-ı ni’metden kadem-bîrûn itdiler, elleri ile başların yidiler. Ol serverün sabrı berekâtı ile a’dâsı cezâ-yı sezâların bulduklarına iller el arkası yerde didiler. (AŞÇ.T, 472-473)

Koca Nişancı olarak bilinen Celalzâde Mustafa Çelebi'nin kardeşi Salih Çelebi, Kemalpaşazâde'den eğitim almış, adetâ onun fazilet ve irfan bostanında yetişmiştir. Ancak mülâzım olma zamanı geldiğinde Salih Çelebi ilminden yararlandığı ve sonsuz faydasını gördüğü hocası Kemalpaşazâde'yi bırakıp Hasan Çelebi'nin tabiriyle çember gibi padişahın hocası olan Hayreddin Efendi'ye doğru yuvarlanmıştır. Salih Çelebi'nin bu davranışı Hasan Çelebi'ye göre yüksek bir yerden yerden aşağıya tenezzül olarak görülmüş, hocası Kemalpaşazâde'ye yaptığı şey vefasızlık olarak değerlendirilmiştir:

SÂLİH ÇELEBİ: Zât-ı büzürgvârı bende vü âzâde miyânında Celâlzâde dimekle şöhret-şi'âr olup cenâb-ı fezâ'il-güsteri ki mülk-i ma'ârifün mihteridür merhûm Koca Nişâncının birâder-i kihteridür. Sâlik-i tarîk-i 'ulûm u rûsûm oldukda mefhar-ı 'ulemâ- yı Rûm olan merhûm Kemâl Paşazâdenün bûstân-ı fazl u 'irfânında hazân-ı ahzândan serv gibi âzâde olup sanavber-i kalb-i pür-kemâlâtı mâ'û'l-hayyât-ı nevâziş ü iltifâtı ile mürebbâ ve gusûn-ı hâtır-ı fazl-meşhûnı bârân-ı kesîrû'l-feyezân-ı terbiyet-i 'inâyet- makrûnı ile keşîde-bâlâ iken sâhib-kırân-ı zemân merhûm Sultân Süleymân Hân fermân-fermâ-yı cihân oldukda Hâceleri Hayrû'd-dîn Efendi kavâbil-i zemâne-yi cem' idüp mülâzım virmege 'âzim oldukda mezbûr dahı şifte-i zehârif-i dünyâ olup mânend- i tekerek ol semâ-yı fazl u 'ulâyı terk idüp nitâk-ı hukûk yirine 'ukûkî miyân-ı dil ü cânına berk eyledi. Bu halden gâfil ve bu emrden zâhil oldı ki

Beyt : Rif'atde iken tenezzül itdi

'izzetde iken tezellül itdi (KHÇ.T, 495-496)

3.2.8. Yalan Söylemek, İftira Atmak, Töhmetsi Altında Bırakmak, Gammazlamak

Gelibolulu Âlî'ye göre yalan, yakınındakileri karanlığa gömen, ışığı olmayan bir چراغ gibidir. Bütün dinlerde haram olduğu ve söyleyene zararı olduğu kesindir

ancak yine de bazı sefih kimseler yok yere yalan söylerler. Karşılığında kendilerine hiçbir dönüşü olmayacağı hâlde yalan söyleyip yeminler ederler. Bir sözü söylerken sürekli “vallahı billahi” demeyi de sözün sıhhatine delil sayarlar. Bu kişiler hem yok yere günahkâr olurlar hem de yalan söylemenin üzerine yalan yemin ederek suçlarını da tekrar ederler. Âlî, doğru yolda olan müminlerden ve Müslümanlardan böyle sözlerin çıkmayacağını, akıllı kimselerin aklına batıl yalanların gelmeyeceğine inanmakta, bunun hiçbir zaman olmamasını temenni etmektedir:

Kizb ü dürug bir çerâg-ı bî-fürûg gibidür ki karînini zulmete giriftâr ider. Yakînini deycûr-ı mihnetde kor gider. Cümle edyânda haram idügi mukarrer ve söyleyenlere mazarratı mükerrer iken ba'zı süfehâ var yok yere yalan söylerler. Mukâbelesinde kendülere 'âyid ve râcî' yogken kizb idüp andlar içerler ve ba'zıların dili öküşdür. Bir sözü takrîr iderken vallâhî billâhî dimegi sıhhat-i kelâmına delîl-i ikâmet idegelmişdür. Hâlâ ki hem yok yere günâhkâr olur ve hem kizbi günâhından gayrı yalan yere yemîni cürm-i tekrâr olur. Hâşâ ki ashâb-ı dîn-i mübînden ol sözler sâdır ola. Müslüman olan 'âkil ü dânâdan ekâzib-i bâtıla mütebâdir ola. (MEV.N, 302)

XVI. yüzyıl şairlerinden, tabip Emîrek'in oğlu olan Nâmî'nin saç ve sakalı zamanından evvel beyazlamış, Nâmî yaşından büyük göstermeye başlamıştır. Bunun üzerine saçını ve sakalını siyaha boyayan Nâmî, beyaz kıllarla olursa kendisini meclise almayacaklarını ve arkadaşlık etmeyeceklerini açıkça söyleyerek diğerleri gibi yaptığını inkâr etmemiştir:

NÂMÎ: Cümle-i nezâket ü letâfetden rivâyet olunur ki bî-vakt-i mahâsininde âsâr-ı şeyb zâhir olup zâhiren sinn ü sâlini tekzîb idicek ol dahı mukâbelede kasd-ı teşhîr ile yüzine kara sürüp sakalını boyardı ve bu ma'nâyı gayriler gibi inkâr itmeyüp yârânına vâkı'â ben mûy-ı sefid ile olsam vücûdumı istiskâl idüp beni esrâr-ı 'ıyş u nûşa mahrem itmez idünüz ve meclis-i bezm-i ünsde bizümle hem-dem olmaz idünüz dir idi. (KHÇ.T, 834)

İftira, bir kimseye aslı olmayan suç, günah, kötü veya kusur sayılan söz, davranış, nitelik veya hâl isnat etme; bir kimsenin söylemediği ve yapmadığı bir şeyi söyledi ve yaptı diyerek onu karalamak⁸⁴ olarak tanımlanmaktadır. Birisine iftira atmak ve onu töhmet altında bırakmak kaynaklarda kıskançlık ile bağlantılı olarak eleştirilen davranış biçimleri arasında karşımıza çıkmaktadır.

Gazâlî Deli Birâder, İskender Çelebi ile musâhib olduğu ve bahtının parlak olduğu bir dönemde haset ehli kötü kimselerin iftirasına uğramıştır. Ne kadın ne erkek hiç kimse ile bir bağı ve birlikteliği olmaması ile övünen Gazâlî'nin Memi Şah ile birlikte görüldüğü söylentisi yayılmış, olayı gözle gördüğünü iddia eden şahitler tutulmuştur. Bu duruma çok üzülen ve halk arasında isminin lekелendiğini düşünen Gazâlî, kendisine bu iftirayı atanın Bahşî olduğunu düşünerek İskender Çelebi meclisinde ondan hesap sorar. Bahşî ise inkâr edip Gazâlî'yi innîn (iktidarsız) olarak bildiğini söyleyince Gazâlî daha da sinirlenir ve iktidarsız olmadığını en iyi onun bilmesi gerektiğini, gözüyle gördü ise ondan başka kimsenin şahit olamayacağını söyler. Daha sonra mecliste birbirlerini rezil edecek davranışlarda bulunurlar. Bu olaydan sonra huzuru kaçan Gazâlî Mekke'ye gider, bu gidişin sebebi olduğunu düşündüğü Memi Şah'a rahmet dilerken kendisine bu iftirayı atan Bahşî'ye rahmet bulmamasını dileyen bir şiir yazar:

GAZÂLÎ: Ammâ yine def-i vahşet içün şeb u rûz İskender Çelebi ile musâhib ve rûzgâr müsâ'id ve baht pür-mevâhib iken çeşm-i zemâne-i hasûddan 'ayn-ı hased ve a'yân-ı benî nev'den çeşm-i bed irdi. Birâder Efendi terk-i tecerrüd ve lâf-zenlikde ne merd-i emred ve ne zenle tekayyüdden dem ururken Âteşî-zâde Memi Şâh'la 'âlemde

⁸⁴Ali Seyyar, **Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük)**, Rağbet Yay., İstanbul 2015, s. 278.

belki mâ vü meni mertebesi ber-taraf olduğu demde gördük diyü şâyi' ü ifşâ itdiler. Kimi şâhid kimi müzekkî olup nukl-i meclis idüp ekâbir ü e'âlî huzûrında kırâ'atla isbât-ı müdde'î itdiler. Merhûm gâyet münkesir ve halk içinde tekaddüsle meşhûr iken tedennüsle mezkûr olduğına münzecir oldu. Sirkeci Bahşî'den bilüp İskender Çelebi meclisinde sen bana böyle iftirâ eylemek lâyük mıdur didükde Sirkeci Bahşî dahı başdan inkâr idüp ben seni 'innîn bilürin ve bu makûle ter-dâmenler sohbetinden dâmençîn bilürin didükde Birâder-i merhûm dahı bedter incinüp be yidüğün bilmez burnından gelesi ben meblag-ı recûliyyetde nâkıs degül idüğüm sen bilmeyicek kim bilür. Re'ye'l-'ayn müşâhede iden sen iken sen şehâdet kılmayup kim kılur diyü gavgâ iderler. Bu anun götin açup o bunun arduna geçüp biri birin rüsvâ iderler. Birâderün dibekek huzûrı uçar ve karârı kâfilesi Rûm'dan geçer. Çok geçmedin Âteşî-zâde Memî Şâh dahı göçer. Birâder Efendi dahı hacc idüp mucâveret fikrin mukarrer ider. Ve Memî Şâhla Sirkeci Bahşî'ye işâret idüp bu kıt'ayı dir. Kıt'a:

Mekkeye gitmemüz 'aceb oldu

Bir öli bir diri sebep oldu

Öliye rahmet eyleye Allâh

Diri rahmet bulamaya şâllâh (AŞÇ.T, 1649-1650)

Kendisi bizzat iftiraya maruz kalan bir isim olan Gazâlî, İbrahim Paşa'dan sonraki hamisi İskender Çelebi ile ilgili bir tarih yazmıştır. Âşık Çelebi, bu tarihi orta halli bulmuş ancak yazmış olduğu kıtayı çok beğenerek üzerine nazire söylemenin imkansız olduğunu ifade etmiştir. Gazâlî, bu şiirinde gönlüne seslenerek onca devlet ve mutluluktan sonra akıbetinin bu şekilde olması sebebiyle İskender Çelebi'nin hâlinden ibret alması gerektiğini vurgulamıştır. İskender Çelebi'nin ağzında kahr zehrinden başka bir tat kalmamış, ihanet iddiasıyla töhmet altında kalarak üzerine bu töhmet rüzgarından toz konmuştur:

Mîr İskender i'tibârı görüp

Ey gönül 'ibret al bu hâletden

'Akıbet n'oldı hâsılı gör kim
Bu kadar devlet ü sa'âdetden

Taduben zehr-i kahrı agzında
Kılmadı hîç eser halâvetden

Kondı toz çihre-i emânetine
Sarsar-ı töhmet-i hıyânetden (AŞÇ.T, 1659)

Önceleri Mâtemî mahlasını kullanırken sonra Hâtemî'ye dönen Edirneli şair, tezkireci Ahdî'ye göre derviş meşrepli ve temiz soyludur; ancak dostları arasında batıl inançlar ile itham edilmiştir. Tezkire yazarı bu töhmeti hayıflanarak dile getirmektedir:

HÂTEMÎ BEG: Ziyâde dervîş-meşreb ve lâubâli ve pâk-nesebdür. Hayfâ ki yârân-ı hoş-fehm içre zu'm ile müttehimdür. (AHD.T, 283)

Kadılar zümresinden Saruhanlı Sa'yî Çelebi, meşrep sahibi bir kimse olması sebebiyle zarif kimseler arasında "perişan mezhepli" töhmetiyle kirlenmiş, devrin eziyetlerinden nasibini almıştır:

SA'YÎ ÇELEBÎ: (...) Ve hadd-ı zâtında sâhib-meşreb olmanın cemî'-i zurafâ mâbeyninde perîşân-mezheb diyü töhmetle âlûde ve gerdiş-i cevri devrden füsürde idi. (AHD.T, 340)

Meşrebi yüzünden töhmet altında kalan bir diğer isim ise Mısırlı Şevkî'dir. Şevkî, mahlasına uygun şekilde şevk ehli bir kimse olup yeme içme eğlenceye düşkündür. Ancak bu yönü sebebiyle düşmanları tarafından geniş mezhepli olarak nitelendirilmektedir. Ahdî, bir türlü muradını alamayan Şevki hakkında ilhad töhmetinin iftira olduğunun gün gibi meydanda olduğunu söylemektedir:

ŞEVKÎ: (...) hadd-ı zâtında ehl-i şevk olup 'ayş u 'işrete mâyil ve tâlib-i kelimât-ı ehl-i dil olduğu ecilden ol rind-i cihân sâhib-meşreb diyü meşhûr ve efvâh-ı a'dâda süst-mezheb

diyü mezkûrdur. Hayfâ ki tarîkından henüz ber-murâd u kâmrân olmamışdur. Ziyâde nâ-murâd kimesnedür. Töhmet-i ilhâdla hakkında dinilen söz isnâd idüğü ehl-i 'irfân yanında *azharu mine 'ş-şemsdür*. (AHD.T, 371)

Ahdî tezkiresindeki bir diğer töhmet ifadesi, Acem Fethioğlu olarak bilinen Edirneli Muhyî Çelebi ile ilgilidir. Tezkire yazarına göre rind, laubali, gamsız bir hayat yaşayan Muhyî, divanelik töhmeti altında kalmış ve onun hakkında “delilere kalem yoktur” sözü yazılmıştır:

MUHYÎ ÇELEBÎ: Ve hadd-ı zâtında rind ü lâubâli 'âşık-ı şûrîde-hâl ve reh-revi-i âşüfte-me'âl olmagın yârân-ı bî-gam içre dîvânelıgla müttehem ve dîvâne-râ kalem-nist diyü rakam itmişler. (AHD.T, 530)

Bütün tezkireciler gibi Ahdî de Figânî'nin başına gelenleri töhmet ve iftira olarak değerlendirmiş, onun bu sebeple öldürülmesini⁸⁵ ansızın gökten inen bir bela olarak nitelendirmiştir:

FİGÂNÎ:Nâgâh kazâ-yı âsmânî ve belâ-yı nâgehâniye râst gelüp ol ser-efrâze töhmet-i gammâz ugrayup bir matla'-ı hicv-âmiz vezir olan İbrâhim Paşa hakkında dimişler diyü selbine emr olunmuş. (AHD.T,466)

Kınalızâde Hasan Çelebi, İbrahim Paşa tarafından cezalandırılan, hapse atılarak işkence edilen Hasbî'nin⁸⁶ töhmet altında bırakıldığı suçu işlediği ispatlanmayınca öldürülmek yerine on yıl kadar hapis yattığını anlatır. Mahlasını Habsî'ye çeviren şair, paşanın gönlünü yumuşatacak kasideler yazmış ancak yine araya nifak soğan kimselerin girmesiyle paşanın gazap ateşi yanmaya devam etmiş, bu töhmet onun yıllarına mâl olmuş, ancak paşanın öldüğü gün hapisten çıkabilmiştir:

⁸⁵ Bkz: III. Bölüm, “Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık”

⁸⁶ Bkz: II. Bölüm, “İbrahim Paşa”

HABSÎ: Germiyânda Gedus nâm kasabadandır. Keşfinün küçük birâderidür. Ba'z-ı cerâ'im töhmet olunup İbrâhîm Paşanın evâ'il-i vezâret ve mebâdî-i siyâsetine râst gelüp mezbûra işkence itmişler idi. Âhir isnâd itdükleri cerâ'im zâhir ü 'ıyân olmayıcak asaf-ı zemân habsine fermân idüp on yıl mikdârı mahbûs olup mahbes-i teng ü târ ile hemd-i rûzgâr-ı yâdigâr olmagla kendüyi ana nisbet idüp Habsî mahlas ile Paşa-yı mezbûra niçe kasîdeler virüp sâhib-i bâyin-i şedîd olan kalb-i hadîdine kelimât-ı âteşnâkı ile bir mikdâr mülâyemet gelmiş iken ashâb-ı nifâkun dem-i si'âyet ü şeytaniyyeti ile âteş-i gazabı dahı hiddet ü vefret bulmuş idi ve ol 'âsî-i rûhânî zindânun cânı gibi olmuş idi. Âhir İbrâhîm Paşa katl olındığı gün 'ikâl-i habsden ıtlâk olunup zindân dahı insâfa gelüp bunca zemân hidmetüm itdi diyü ol 'abd-i maglûlû'l-a'nâkı i'tâk itmiş idi. (KHÇ.T, 289)

XVI. yüzyıl şairlerinden Edirneli Askerî, zeamet alma rütbesine ulaştıktan sonra Selanik'e fakirlik içerisinde yerleşmiş, İshak Paşa'nın oğlunun karısıyla evlenerek büyük miktarda mal ve mülke sahip olmuştur. Askerî, bu vesileyle hacca gitmesine rağmen inanç konusunda töhmet altında kalmış, onun rafızı olduğu düşünülmüştür. Kınalızâde Hasan Çelebi'nin Askerî biyografisinin sonunda verdiği "Eşek, Kabe'ye varmakla hacı olmaz" sözünden oluşan mısra, onun bu töhmete inandığını düşündürmektedir:

'ASKERÎ: Pâdşâh-ı cihânun heft-kışveri zabt u teshîr iden 'askeri 'adâdında dâhil ü vâsıl-ı rütbe-i ze'âmet olmagla sihâm-ı merâmı mütenâsıl olmuş iken Selanikde tavattun u ikâmet itmekle fütâde-i hâk-ı fakr u felâket olmuş idi. Âhir İshak Paşa oğlunun 'avratın alup nukûd-ı bî-hisâba ve hayli emlâk u esbâba vâsıl ve ol takrîble sa'âdet-i hacetü'l-islâm ve ziyâret-i ravza-i hayrû'l-enâma dahı nâ'il olmuş idi. Ammâ yine töhmet-i sûy-ı i'tikâd ve raybet-i rafz u ilhâddan kurtılmadı.

Mısra' : Hacı olmaz bellidür varmag ile har Ka'beye (KHÇ.T, 564)

Sehî Bey'in vermiş olduğu bilgilere göre Bursalı Nakkaş Sâfi, Sultan Murad'ın musâhibi olmuş, bu yakınlık bir müddet sonra kıskanılmaya başlanmıştır. Padişahın yakınındakiler adetâ bir İblis hilesi düzenleyerek Sâfi'ye küfür söyledi diye iftira atıp onu hapsedtirmişlerdir:

SÂFÎ: Sultân Murâd hazretlerinin musâhabet-i nefislerine enîs ve meclis-i şerîflerine celîs olup müvâneset kesb itmişdi. Pâdişâh hizmetine kadîm ü hem-dem nedîm olan şâ'irlerden ba'zı reşk idüp cevî-i dimâğlarına hıkd u hased hulûl ve hâtır-ı kîne-güzârlarına kibr ü nifâk yol bulup âsitâne-i sa'âdetinden dûr ve hizmet-i musâhabetinden mehcûr itmek için küfr söyledi diyü bir sûret ile telbîs-i iblîs idüp habs itdürmüşler. (SEH.T, 77)

Şehzade Cem'e olan yakınlığı ile bilinen Sâdî, tebdil-i kıyafet hâlde şehzadeye İstanbul'dan haber götürmek ve onunla görüşmek için Rodos'a ve oradan da Aydın'a geçmiş, gündüz mağarada saklanıp gece ise baykuş gibi yol alarak o harabeden bu harabeye konmuştur. Âşık Çelebi tezkiresinde, "Gammaz boynunda borç komaz" ve "Su uyur düşman uyumaz" atasözlerini örnek göstererek onun casus olduğunu Sultan Bayezid'e gammazlayıp bire beş katarak anlattıklarını ve boynuna taş bağlayıp denize atıldığını yazmaktadır:

SA'DÎ: Merhûm Sultân Cem işâreti ile tebdîl-i sûret ve tahvîl-i sîret idüp İstanbul'dan erkândan u kuldân haber almaga 'azm-i Rûm eyler. Rodos'a gelüp Aydın iline geçüp gündüz Ashâb-ı Kehf gibi gâr-nişîn olup gice mâh gibi taban karada koyup harâbe harâbe konmakda kendin mânend-i bûm eyler. Gammâz boynunda borc komaz dimişlerdür. Su uyur düşmen uyumaz, câsûsdur diyü Sultân Bâyezîd-i merhûma gamz idüp birine biş katarlar, siyâset idüp boynına taş bağlayup denize atarlar. Merhûmun ekser-i eş'ârı hamriyyât imiş ve meskeni harâbât imiş ammâ a'lâ sözler düşürmişdür. (AŞÇ.T, 977-978)

Aynı hadiseye tezkiresinde yer veren Kınalızade Hasan Çelebi'nin Sâdî'yi gammazlayanları "cihan dolandırıcılarından birkaç hırsız" olarak nitelendirmesi dikkate değerdir:

SA'DÎ: Âhirü'l-emr merkûm şehzâdenün işâretiyle tebdîl-i sûret ve tahvîl-i sîret idüp tecessüs-i ahbâr ve tahaddüs-i etvâr için diyâr-ı Rûma 'avdet itdükde cezîre-i Rodosdan Aydın iline geçüp gündüzin ashâb-ı kehf gibi gârda makarr ve gice ile mâh-

ı serî'ü's-seyr gibi sefer idüp gelürken 'ayyârân-ı cihândan bir kaç tarrârlar mezbûra dehri düşüp bir sûret ile mezkûrun nakşını çıkarmakla şeşder-i felekde bir iki nahs-ı ekâda düşdiler ve bir iki âlây gammâz-ı füsûn-sâz seg-şikârı gibi yirinde tutup mekr ü hîle ile ininden çıkardılar. El-kıssa: 'Âşık-ı nâlân gibi râz-ı nihânı âşkâr u 'ıyân olup

Beyt : 'Âkıbet taşt-i û zi-bâm üftâd

V'ân gedâ pîş-i hâss u 'amm üftâd

Kilâb-ı 'avânı cânı diyü ol yâr-ı cânı mukayyed ü maglûl cenâb-ı sultâniyye mevsûl itdüklerinde deryâ-yı gazb-ı hâkânî cûş ve 'ummân-ı kahr-ı sultânî bâd-ı nemîmet-i a'dâ ile hurûş idüp ol sadeî-i dürr-i şereî deryâyâ salarlar ve ol şinâver-i kemâl ü hüneri deryâ-yı dil olduğün denize atarlar. (KHÇ.T, 429)

XV. yüzyılda pek çok şair ve sanatçının hâmisî olarak bilinen, Hâtemî mahlasıyla şiirler yazan Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi, Fatih Sultan Mehmed'in hükümdarlığı zamanında oğlu Şehzâde Bayezid'i baştan çıkarmakla suçlanmıştır. Ancak tıpkı daha sonraki dönemde yeniçerilerin ayaklanması ile ilgili hadisede olacağı gibi tezkireciler tarafından sahip çıkılarak suçsuz görülmüştür.⁸⁷ Âşık Çelebi'ye göre bu olayda da Müeyyedzâde'yi kıskanan kötü düşünceli kimseler padişaha kağıt uçurarak onu gammazlamışlar ancak Bayezid, padişahın verdiği katl hükmünü tedbirle geri çevirmiştir:

HÂTEMÎ: Sultân Mehmed zemânında ki Sultân Bâyezîd anda şeh-zâde imiş mezkûr Abdurrahmân Çelebi ve Has Mahmûd nâm hâsakîsî ki anunla musâhib ü harîf-i bâde imiş. Ba'z-ı vâşî vü gammâz, mezkûrlar hakkında hased ü tedbîr-i bed idüp iki cevân şeh-zâdenün tedbîr-i memleketine ve umûr-ı saltanatına el kardılar ve ayak-nûşlığa meşgûl olmagla şeh-zâdeyi başdan çıkardılar diyü Sultân Mehmed'e kâğıd uçurdılar ol tîr-i tedbîr ile mezkûrların murg-ı huzûrların âşyâne-i mülk-i Rûm'dan uçurdılar. Sultân Mehmed, katline hükm-i kâtî' gönderür. Sultân Bâyezîd hükmün vusûlinden evvel habere vâkıf olmuş, atılmış okı siper-i tedbîrle dönderür. (AŞÇ.T, 1495-1496)

Kınalızâde Hasan Çelebi de tezkiresinde aynı hadiseye yer vermiş,

⁸⁷ Bkz: III. Bölüm, "Kıskançlık, Düşmanlık, Fesatlık"

Müeyyedzâde'ye kötülük edenleri müfsit, gammad, hile yapan aldatıcı kimseler olarak nitelendirmiştir. Hasan Çelebi, onu gammadlayanlar yüzünden Müeyyedzâde'nin altın adının bakır olduğuna işaret etmektedir:

HÂTEMÎ: Ashâb-ı hiyel ve erbâb-ı dagaldan rakîb-i hîle-bâz gibi müfsid ü gammâz ba'zı kimesneler hâkân-ı bülend-mekân pederi Sultân Mehmed Hân hizmetine inhâ vü i'lâm iderler ki illerde hubs-ı tînet ile meşhûr ve halk-ı cihân dilinde bed-nâmlık ile mezkûr olan bir iki bed-baht-ı saht şehzâde-i cevân-baht hizmetine hâtem-misâl takılmak ile altın adın bâkır idüp cemâl-i bâ-kemâl-i mahâsin-i hısâlin hücûb ve estâr-ı igvâ vü ıdlâlle sâtir oldılar ve bir kaç ehl-i hevâ ol serv-i gülzâr-ı safâya hevâdâr olmagla turre-i tarrâr-ı dildâr gibi şehzâde-i 'âlî-mikdâr hazretlerine başdan çıkarur didüklerinde âteş-i gazab-ı sultân fûrûzân olup Sultân Mehmed Hân mezbûrlarun bâde-i hamrâ gibi kanını hâke revân itmege fermân idüp (Hazret)-i Şehzâdeye mezbûrları elbette katl idesin diyü hükm-i 'âlî-şân semt-i zuhûr u sudûr bulmuş idi. (KHÇ.T, 317)

Kıskançlığa bağlı bir davranış biçimi olarak karşımıza çıkan gammadlamak, Fatih Sultan Mehmed'in veziri Ahmed Paşa ile ilgili de söz konusu olmuştur. Tezkirelerde anlatılanlara göre haset ehli bazı kimseler Ahmet Paşa'nın veziriazam iken iç oğlanlarından birine âşık olduğunu padişaha gammadlamışlar, padişah da duyduğu bu olay üzerine paşayı sevgilisinin saçıyla ilgili gizli bir imtihana tabi tutmuştur. Padişah, Ahmet Paşa'nın vereceği tepkiyi görmek için bu oğlanın saçını tıraş ettirmiş, Ahmet Paşa, sevdiği gencin saçını tıraş edilmiş görünce dayanamayıp beyit söylemiştir. Bu imtihan neticesinde sinirlenen padişah, Ahmet Paşa'yı katletmek niyetiyle kapıcılar odasına hapsedmiş, Ahmet Paşa bu hapisten ancak Kerem Kasidesi'ni yazarak kurtulabilmiştir:

AHMED PAŞA: Ammâ tarîk-i insâfdan sad-merhale dûr idügi zâhir ve kelâm-ı mezbûr nihâyet-i hasedden sâdır oldugı rûşen ü bâhirdür. Ahmed Paşa vezîr-i a'zam iken ba'z-ı ashâb-ı bugz u sitem iç oğlanlarından birisine 'ışk u mahabbet itmişdür diyü

bu ma'nâ-yı hıyânet ile cenâb-ı pâdşâha gamz u gıybet iderler. Âhir sultân-ı nüktedân anı tecrübe vü imtihân için henüz germâbe-i 'ışkında sûzân ve zülf-i pür-çîn ü kâkül-i müşgîn gamıyla derhem ü perîşân iken ol cevân-ı perîşân ile anı hammâma komaga fermân ider ve sevdâ-yı 'ışkın fâş itmek için dil-ber-i sîm-endâmün zülfini tirâş itdürüp haste-i derd-i 'ışk-ı cânân ve şikeste-i maraz-ı hicrân olan Ahmed-i bî-câna ol tabîb-i dil ü cân ile âb-ı kevserden hûşter şerbet-i cân-perver irsâl ider. Ahmed Paşa dahı ol habîb-i 'Îsâ-hasletün şerbetin içdükde ve keyfiyet-i bâde-i 'ışkından mest olup geçdükde bedîhe bu beyti dir.

Beyt : Zülfîn gidermiş ol sanem kâfirligin komaz henûz

Zünnârını kesmiş velî dahı müسلمân olmamış

Pâdşâh-ı gayûr husûs-ı mezbûrdan dilgîr ü rencûr ve nihâyetde bî-huzûr olup Ahmed Paşayı niyyet-i katl ile kapucılar odasında habs ider. Ahmed Paşa dahı habsde iken kerem kasîdesin diyüp günâhına ikrâr ve cürm ü 'isyânından istigfâr idicek pâdşâh-ı kâmkâr ve şeh-r-yâr-ı sipihr-iktidâr ve 'l-kâzımîne 'l-gayza ve 'l-'âfine 'ani 'n-nâsi⁸⁸ kelâm-ı ferhunde-peyâma iktidâ ve bu hulk-ı cemîlde eslâf-ı kibâr ve selâtîn-i nâmdâr iktifâ itmekle cürm ü günâhını 'afv ve âb-ı lutf-ı bî-hisâbla nukûş-ı cürm ü 'isyânını mahv idüp Burusada otuz akçe ile tevliyet-i Sultân Orhanı ihsân ider. (KHÇ.T, 172)

XVI. yüzyıl yeniçeri ağalarından Mustafa Ağa, Ferdî ile birlikte geçirdiği bir gece sarhoş olmuş, o gece sarhoş olduğu esnada çıkan yangına müdahale edecek kudreti bulamamış, bu görev ihmali neticesinde ertesi gün öldürülmüştür.⁸⁹ Mustafa Ağa'nın bu davranışı sırf kendisine yakın bir isim olduğu ve ona gözcülük yaptığı için Rahîkî'yi de zan altında bırakmış, onun da öldürülmesi konusu gündeme gelmiştir. Ancak Rahîkî'nin devrinde benzeri bulunmayan eşsiz bir kimse olduğunu bilenler ağanın emir kulu olduğunu, o ne derse onu yapmak zorunda olduğunu söyleyerek güç bela onu öldürülmekten kurtarmışlardır:

RAHÎKÎ: Adı Sinândur. İstanbul Kulogullarından ve ol zümrenün tahsîl-i ma'rifete meşgûllerinden iken Mustafâ Aga fevtinden sonra 'ulûfesi kesildi. Ferdî-nâm ferîd-i

⁸⁸ Âl-i İmrân-134 (Öfkelerini yutarlar ve insanları affederler).

⁸⁹ Bkz: I. Bölüm, "Yeniçeriler"

cevânun genc-i zâtına nîgeh-bân konılmagın derdmendün dirliği kâşânesini rûzgâr harâbe virdi. Ya'nî ki agâ-yı müşârunileyh 'âşık-bâzlığa mukayyed ve bir gice İstanbul yangınında mest ü medhûş bulındığı erkân-ı devlete ma'lûm u müşâhed olmagın ol cevân-ı bî-hemtâ ki sade-i 'âlemde hüsn ile ferîd ü yektâ idi Deryâyâ atılup nâ-peydâ kıldılar. Ve aga-yı medhûşun irtesi dîvânda boynını urdılar. Rahîkînün ne günâhı vardır agası emri ile bir hizmete fermân-ber-dârdur diyu siyâsetden gücle kurtardılar. (KÜN.A, 143)

Gelibolulu Âlî, *Mevâidü'n-Nefâis*'te vakar sahibi ve namuslu kimselerin özelliklerini anlatırken onların kadı ve beylerin kapılarına gitmemeleri gerektiğine vurgu yapmaktadır. Bu kimseler hokkabaz, kasebaz ve cambazların olduğu meclislere de dâhil olmamalı, düşük tabakadan insanlar ile kendisini bir görmemelidir. Kötü, sinsi ve akıllı hafif kimseler her ölenin vasisi her düğünün ahisidirler. Bu kimseler para karşılığında yalancı şahitlik de yapmaktadırlar. Âlî'ye göre her toplumda bunlar gibi her yemeğin nohudu ve köftesi olan yani her şeye dâhil olanlar vardır. Elllerinde tesbih başlarında misvakları olan yalan söyleyen ve kötülük yapan bu kimseler, İblis'e hile öğretecek derecede benzersiz üstatlardır.

Sâhib-i vakar ve ehl-i 'ırz anılan büzürg-vâr ve şol kimsedür ki da'vâ ve nizâ ile kâdiler ve begler kapısına varmaya. Olur olmaz hukûk-ı rûsûm için bezl-i 'ırz idüp yalvarmaya. Ba'zı cem'iyetler hokkabâz ve kâsebâz ve cânbâza müte'allikdür. Beglere varup âşikâre oturmaya. Ya'nî ki 'avâm-ı nâs ile beyne'l-enâm kendüyi bir görmeye. Ammâ ki eşirrâ ve sinsi ve hafîfü'l-'akl olan süfehâ bunlardur ki her ölüye vasî her düğün cem'iyetine ahî olalar. Ve her düriye vekîl ve bir mikdâr akça alup her müflise kefil ve bulduğu gümrâha delîl ve istediği da'vâya şâhid-i rezîl olalar. Muhassal her cem'iyette bulunan ve her aşun nohudı ve köftesi bulunan ba'zı edânî etrâfdaki kasabâtdan ise yılda bir iki kerre bâb-ı sa'âdete sefer eyleyen ve nice sâhib-i da'vânun şikâyet hükümlerini tahsîl idüp geşt ü güzer eyleyen iki de bir de kuzât ve nüvvâb kapularında görinen elde tesbîhi başda misvâkı âşikâr olup şunda bunda sürinen elbette müzevvir ü şerîrdür. Ya'nî ki iblise telbîs öğredür üstâd-ı bî-nazîrdür. (MEV.N, 377)

3.2.9. Gösteriş Gayesi ile Hareket Etmek, Riyâkârlık

Sözlüklerde ikiyüzlülük, ibadetin gösteriş için yapılması gibi anlamlarla karşılanan riya, görmek anlamındaki rüyet'ten türemiş bir sözcüktür. Kınalızâde Âlî Çelebi'ye göre ibadeti övülmek, mansıp ve mal kazanmak gibi sebeplerle gizlemeyip halka gösterme eylemi “riya”, bunu yapan kişi ise “mürayı”dır. Mürayinin riyasını gösterdiği kişi “müraya leh” ve gösterip halka yaklaşmak amacıyla yapılan her huy ve ibadet “müraya bih”tir:

Riya rü'yetten -ki görmektir- müştakktır ya'nî abd tâ'atini pinhân etmeyip halka irâ'et edip göstermektir ki âsârdan kendiye ba'z-ı nef' ta'zîm ü tekrîm gibi medh ü senâ ve mansıb u mâl u gınâ gibi hâsıl ola. Pes her ibâdet ki anda irâ'et ü izhâr-i ibâd maksûd ola ol riyadır eden kimesne mürâyî ve ne kimesneye kasd ederse ol kimesne mürâyâ leh ve her hulk u ibâdet ki anda anı izhâr edip halka takarrüb etmek ister ana mürâyâ bih derler. (AHL.A, 304)

Âlî Çelebi'nin tasnifine göre “rezilet” içerisinde değerlendirilen riyâ, amellerin faydasız olmasına ve Allah'ın düşmanlığına sebep olan bir huydur. Riyanın zararları gözle görülmek suretiyle müşahade edildiği için onu yok etmek için çaba harcamak gerekmektedir. İnsan çocukluk zamanında, akli ve ayırt etme kabiliyeti zayıfken etrafındaki insanları izler ve onları taklit etmeye çalışır. İnsanların tasannu (yapmacıklık), iyileri gösterip kötülerini gizleme özelliğini fark eder. Tasannu, riyanın sermayesidir. Bu sermayenin kalbinde yer ettiğini ve helak edici olduğunu bilirse o zaman riya ağacı kalp bahçesinde bitmiş ve tasannu sevgisi içerisine yerleşmiş demektir. Bunun ortadan kaldırılması içinse çok çalışmak gerekir:

Çün ma'lûm oldu ki riyâ mûcib-i habt-ı a'mâl ve muris-i makt u bugz-ı Hudâ-yı zü'l-celâldir. Ve ümmehât-ı kebâyirden ma'dûd ve şekâvet-i hakîkî anda mevcûddur. Pes zararını ayne'l-yakîn ile müşâhede vü izâlesinde tahammül-i meşakkat ü mücâhede etmek gerek, zîrâ insan zemân-ı tufûliyyette za'îfî'l-akl ve't-temyîz iken nazarı ahvâl-i ebnâ-yı cinsine olup onlara taklîd ü ittiba' etmek üzerine olur. Pes halkı görür ki cümlesi tasannu' ve izhâr-ı cemîl ve ihfâ-yı kabîh etmek üzerinedir. Lâbüdd tasannu' ki sermâye-i riyâdır kalbinde râsih olup mühlikâtan idüğünü bilirse ol vakt bilir ki şecere-i riyâ riyâz-ı kalbinde nâbit ve hubb-i tasannu' mehâzin-i derûnunda sâbit olmuştur. Pes izâlesi muhtâc-ı mücâhede olur. (AHL.A, 311)

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin bir faslına “İzhâr-ı fazl ü hünerden ictinâbun lüzumu beyânundadır” başlığını atarak fazilet ve hünerini gösteriş için yapmaktan kaçınmak gerektiği ile ilgili nasihatler vermekte, dolaylı yoldan bunu yapanları eleştirmektedir. Ona göre tasavvuf ehli kimseler için fazilet ve marifetleri göstermek, ilminden bahsetmek, kemâle erdiğini göstermek bir riya ve bencillik göstergesidir. Eğer bu gösterişi yapmak itibar edilecek bir şey olsaydı söz erbabı kimseler vezinli kelimaları yüzden şehirden sürülmezler, temiz sözleri cahillerin kötü düşünceleriyle birleşmez, ayıplama ve lanetlenmeleri reva görülmezdi:

Hafî olmaya ki ehl-i tasavvuf katında izhar-ı fazl ü ma'rifet mahz-ı riyâ vü enâniyyet olduğu haysiyetile ketmi mergûb ve 'arz-ı kemâlâtla bahs-i 'ilmi her cihetden menhî ü meslûbdur. (...) Ve bi'l-cümle izhâr-ı fazl ü hüner bir vasf-ı mu'teber olaydı erbâb-ı suhenden niçeler kelâm-ı mevzûnına bina'en şehrden sürülmezdi. 'Ale'l-husûs kelimât-ı tayyibeleri cühelânun zu'm-i fâsidlerince ifkâr olunup ta'n ü la'nile düşnâmı revâ görülmezdi. (NUS.S, 477)

Âlî, bir diğer eseri *Mevâidü'n-Nefâis*'te de “Riyâ'en mesâcid ve cevâmî' yapmak beyânındadır” isimli bir başlık açmış, gerekli olmadığı hâlde gösteriş için mescit ve cami yapılmasını eleştirmiştir. Ona göre, kıyıda köşede kalmış, camisi mescidi olmayan, imâret yemeğine muhtaç pek çok köy ve kasaba durduğu yerde

buralara bina inşa edilmeyip sırf riya ve şöhret için payitahta cami ve mescit yapılması doğru değildir:

Pây-ı taht-ı ma'mûrede mesâcid ve cevâmi' binâ etmek ve bir dârü'l-mülkü'l-meşhûrede havânîk ve medâris inşâ etmek tahsil-i mesûbat için olan hayrâtdan degildir. Mücerred tekmîl-i riyâset ü (nâm) için olan müberrâtdan idüğü ma'lûm-ı her âlim ü âkıldür. Hezâr köyler ve kasabalar vardır; sükkânı mescid ü hângâha muhtâclardur. Ve memerr-i nâs olan güzergâhlarda niçe karyeler bulunur ki halkı ve müsâfirini 'imâret ta'âmına tâlib-i nâşitâr ve açlardır. Pes inşâ'ı hayrâta râğıb olanlar ol makûle mahall ve lâyıknı bulup 'imâret ü mesâcid bünyâdın etmek münâsibdür. Ammâ riyâ ve şöhret için hayrât idenler elbette pâ-yı taht olan şehirlerde tahsîl-i nâm eylemeğe tâlibdür. (MEV.N, 357)

Bu husus, Ebussuûd Efendi'nin fetvalarında da yer almaktadır. Şeyhülislam, bir köyün kadimden beri kullanılan ve köy ahalisinin ihtiyacını tamamen karşılayan bir mescid var iken onun yakınına ikinci bir mescid inşâsının israftan başka bir şey olmadığını, israfın da haram olduğunu belirtmiştir. Ayrıca mescidi olmayan köylerin ahalisine cebren bir mescid yaptırtmak ve cemaatle namaz kılınmasını sağlamak gerekmektedir:

Bir karyenin kadim mescidi olup ahâli-i karye kifâyet eylerken içlerinden Zeyd, kurbünde bir mescid daha ihdâs itmek istedikde mezburlar kadim mescid battal olur deyu Zeyd'i men'e kâdir olurlar mı?

El-cevâb: Kifâyet idicek bir daha yapmak günahdır.

Bazı Müslümanlar karyelerinde asla mescid olmayup ahâlisi cemaatle namaz dahi kılmasalar hâkim-i şer'-i şerîf mezbûrlara cebren mescid yapdurup namaz kılmaktan ihmâl idenler ta'zîr lâzım olur mı?

El-cevâb: Olur. Öyle olan kurânın ehline cebr ile mescid binâ itdürüp salâta müdâvemet itdirmek için ... müekkid-i ahkâm-ı şerîfe vârid olmuştur. Mûcibi ile amel olunmak lâzımdır.⁹⁰

Şairliğinin yanı sıra vaizlik görevini de yapan Saâtî, XVI. yüzyıl tezkirelerinde ortak eleştirilen isimlerden biridir.⁹¹ Kınalızâde Hasan Çelebi de Saâtî'nin riyâ ehlinin dostu olduğunu söyleyerek onun hakkında olumsuz düşüncelerini dile getirmiştir. Tezkire yazarı riya ehlini uzun sakallı, büyük sarıklı, gözleri sürmeli, yamalı hırkalı, yeme içme için şekil değiştiren kimseler olarak nitelendirmektedir. Saâtî de yalnızken yeme içme eğlenceden dem vurup iş vaaz varmaya gelince hararetle konuşmalar yapan, insanlara nasihat eden riyakar birisidir:

SÂ'ATÎ: Nâmı Mehemmeddür. Anadolu vilâyetindendir. Kesîrû'r-rîş ve kebîrû'l-
'imâme mükehhel çeşm ü murakka' câme li-ecli'l-ekl tagyîr şekli iden ehl-i riyânun
celîsi ve ber-mûcib-i beyt-i Hâfız

Beyt : Vâ'izân kîn cîlve der-mihrâb u minber mîkonend

Çün be-halvet mîrevend ân kâr-ı diger mîkonend

Tenhâda 'ıyş u nûşdan dem uran merdân-ı pür-safânun enîsi idi. Talâkat-ı lisân ve 'uzûbet-i beyânı olduğundan bâzâr-ı va'zını her-bâr germ ve niçe pûlâd dilleri âteş-i pend ü nasîhat ile nerm idüp vilâyet-i Rûm ve Anadolu'yı şehir-be-şehir seyâhat ve her vilâyetün ümerâ vü agniyâsıyla sohbet iderdî. Ehâcî vü hezliyyâtta tasnîf itdüğü risâle vü makâle bî-hadd ü 'adeddür. Ta'dâdî mûcib-i nefret belki mûris-i nekbetdür. Hayf ol cevâhir-i zevâhir-i a'mâre ki bu makûle mühmilâta sarf u îsâr olma ve müdâm evkât u sâ'âtî bu gûne türrehât ile güzâr eyleye. (KHÇ.T, 313)

Yabancı yazarların eserlerinde de gösteriş için ibadet eden kimselerle ilgili tespitlerin yer aldığı görülmektedir. Örneğin Kanuni devrinde Osmanlı topraklarında

⁹⁰ Necâti Demirtaş, **Fetvâları ile Şeyhülislam Ebüssu'ûd Efendi**, Akıl Fikir Yay., İstanbul 2016, s. 233.

⁹¹ Bkz: II. Bölüm, "Vaizler"

yaşamış olan Luigi Bassano, meydanlarda namaz kılanların ikiyüzlü olduklarını ve bunu gösteriş için yaptıklarını düşünmektedir:

Bazıları vardır, alçak gönüllülüklerinden caminin dışında kalıp içeride yapılanların aynısını yaparlar ama yapıp yapmadıklarını bilmiyorum, evlerine tekrar dönerler. Bazılarını da dükkânlarında ve meydanlarda bunları yaparken gördüm. Gösteriş olsun diye yapıyorlar çünkü aralarında ikiyüzlülük huyu vardır. Kimileri ise, temiz ruhlu olanlar, şehir dışına çıkarlar, تنها ve sakin yerlere ve nehrin kenarında bir elbisesini yere yayarak açık havada dualarını yaparlar çünkü onlarda put, dinî tasvir ve resim gibi şeyler yoktur.⁹²

Gelibolulu Âlî, dînî anlamda riyakârlığın yanı sıra insan ilişkilerinde ikiyüzlülük konusuna da değinir. *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde “Göz kaş oynadan şehri devletlûlerin beyânındadır ki zikrolunur” başlığını açan Âlî, ileri gelen kimselerin olduğu mecliste şehri edalarla kinayeli, üstü kapalı sözler söylemenin münasip olmadığını düşünmektedir. Bir kimseye mecliste saygı gösterip sevdiğini söyledikten sonra başkalarına kaş göz ederek imada bulunmak, bıyık altından gülmek ve bununla övünmek, yüzüne gülüp saygı gösterdiği kişinin arkasından başkalarına onun hakkında kötü konuşmak hakikatsiz şehir oğlanları ile aynı meşrepte olmaktır ve münafıklıktır:

Vükelâ'-i e'âzım ve rû-şinâsân-ı efâhım zümresine şehri edâlar ile kinâye ve ibhâm ve bî-hakîkatlige müte'allik kelimât-ı nâ-fercâm münâsib degildir. Ya'nî ki meclisinde bir şahsa lisân-ı kâlle 'arz-ı muhabbet iderken “hakîr cenabınıza bi't-tabî' mâilim” diyü söylerken göz ucu ile nedîmlerinden birine işâret etmek zarîf geçinüp “eyi rîş-hand itmedüm mi” diyü kinâye etmek veyâhud meclisinde iken ta'zîm ü tevkîr eyleyüp ragbet göstermek kalkıp gittikten sonra mezemmet ve tahkîr idüp me'âyıbına müte'allik kıssaları lisanına getürmek hakîkatsiz şehir-oğlanlarına hem-meşrep

⁹² Luigi Bassano, **Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat**, (Çev: Selma Cangi), Yeditepe Yay., İstanbul 2020, s.36.

olmakdur. Belki iki yüzlü münâfıklar mezhebine sülûk kılmakdur.

Âlî, bu şekilde davranan devletlilerin ancak dünyevi hayatta mutlu olacaklarını, ahiret saraylarının ise yıkılacağını vurgulamaktadır. Akıllı kişi içi ve dışı birbirine uygun olan, sözleri ve anlamları birbirine münasip olan kişidir. Ekabirin iki yüzlü olması, fitne ehli küçük kimselerin iki yüzlülüğünden daha beterdir. Kaş göz oynatarak insanları alaya almak seçkin birinin yapacağı iş değildir. Böyleleri, günah işleyen ve kötülük yapanların meclisinde zakkum şarabı içen münafıklardan daha çirkindir:

Hâlâ ki bu makûle devletlülerün ancak sa'âdet-i dünyeviyyesi ma'mûr olur. Ekseriyâ kendüler mu'ammer olmayup devlet-serâ-yı âhiretleri nizâm-ı 'imâretten mehcûr olur. Merd-i 'âkıl oldur ki zâhiri ve bâtını muvâfık ola. Ve her ne söylerse me'âli elfâzına mutâbık ola. Zîrâ ki ekâbir-i dü-rûy asâgır-ı fitne-cûy zümresinden bedterdür. Göz kaş oynadup âdem mezelenen devletlüler işi degüldür. Meclis-i fisk u fücûrda şarâb-ı zakkûm içüp gözüne götüren münâfıklardan mezmûm idügi mukarrerdür. (MEV.N, 335-336)

Metinlerde gösteriş konusunda ifrat ölçüsünde aşırılığa gitmek de ayrıca eleştiri konusu edilmiştir. Âlî'ye göre insanların elbise ve yatağında temiz olması, at takımının süslü olması din ve devletin gereklerinden, mülk ve milletin sağlam kaidelerindendir. Ancak bunları yaparken itidalli olunmalı, ifrattan kaçınılmalı, bu alışkanlığın yaygınlaşıp genişlemesinden ibret alınmalıdır:

Felâ cerem insâna elbette nezâfet ve libâs ü firâşında nezâket ü tehâret ve raht-ı rahş-ı kadrinde izhâr-ı zîb ü zînet lâzime-i dîn ü devlet ve kâ'ide-i istihkâm-ı mülk ü millet idügi zâhir ü müsbetdür. Lâkin bunda dahi i'tidâl ri'âyet olunup ifrâtından hazer ve bisât-ı inbisâtından ahz-i 'iber lâzımdur. (NUS.S, 475)

Âlî'nin tabiriyle halk arasında bazı ahmaklar zenginliklerini, özellikle işleri güçleri olduğunu, çadırları bulunan sipahiler olduklarını göstermek amacıyla gereğinden fazla at ve katır, dişi ve erkek deve beslemekte, varlarını yoklarını bu hayvanlar için yem tedarikine harcamaktadırlar. Her gece yetmiş seksen torba yem kullanmakla övünen bu kimseler altın ve gümüşün arpa gibi yerle bir olup tükeneceğini, bakmakla yükümlü olduğu kimselere bakamayacak hâle geleceklerini bilmemektedirler. Kimse bu davranışı beğenmeyecek, bu denli aşırılığa giden kimselerden herkes nefret edecektir. Âlî hayvana çokluk rağbetini bunu yapan insanların hayvânî sıfatlarına bağlayarak bu kimselerin ayıplanmaktan kurtulamayacağını ifade etmektedir:

'Avâm-ı nâsdan ba'z-ı agbiyâ gibi 'arz-ı gınâ etmek için husûsâ kâr ü bâra mâlik ve hayme vü hâr-gâha mütemâlik sipâhî imiş dedürmek için haddinden ziyâde esb ü ester ve mikdârından artuk şütür-i mâde ve ner saklayup mâ-melekini 'alîk-ı devâba masrûf ve olanca harclığını har-bende ve şütür-bân nâmına bir kaç kilâba ma'tûf kılup "Geceden geceye yetmiş seksen yem asarın" deyü sıridur. Ya'nî ki sekisine çıkmış sîpa gibi surıdır kurıdır. Haberi yokdur ki kîse-i zer kâh-ı zerde ve hem-yân-ı sîm cev gibi muhakkarda zâyî olur. Ve gitdükçe tu'me-i ehl ü 'iyâlî 'alîk-ı devâba masrûf olub, mâ-meleki elbette fenâ bulur. Hâlâ ki "Kimse bu vasfı pesend ü tahsîn etmez. Ve gelürine göre harcanmaz" deyü gün olmaz ki kendüyi mezemmet ü nefrin etmez. Belki hayvâna çokluk ragbeti iktizâ-i sıfat-ı hayvâniyyeti ve har-bendelerle şütür-bânlara bezl-i ni'meti istid'â-i haslet-i zemîme-i rezâletidür deyü ta'yib etmekden hâli olmaz. (NUS.S, 476)

XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelmiş olan Busbecq , ifrat ve tefrite varmayı Türklerin bir âdeti olarak değerlendirmiş, bu konudaki aşırılıklarını Rüstem Paşa üzerinden bir örnekle anlatmıştır. Padişah, Rüstem Paşa'ya Habsburg elçisi Malvezzi'ye güvendiği için kızmış ve hiddetlenmiş, Rüstem Paşa da bunun üzerine

Malvezzi'ye işkence boyutunda muamelelerde bulunmuştur. Busbecq'e göre Türkler dostlukta olduğu gibi düşmanlıkta da aşırılığa gitmeye müsaittirler:

Türklerin daima ifratten tefrite varmak âdetleridir. İster dostlarına ikram etsinler ister düşmanlarını istihkâr (küçümsemek) için onlara riayetsizlik gösterebilirler, bu onların âdetidir.⁹³

Sultan, Rüstem'e fena hâlde hiddetlendi. Malvezzi'ye o kadar itimat ettiğinden dolayı kızılıyordu. Rüstem ise bu kadar aşırı bir iğfalden dolayı Malvezzi'ye daha çok hırslanmıştı. Hâsılı, Malvezzi hapse atıldı; bütün emvâli, eşyası ve ailesi zaptolundu. İki sene sıkı sıkı mahpus kaldı. Bundan dolayı idrar zorluğuna tutuldu. Bu da mühlik (ölümcül) bir netice verdi. Kendisine içbir ilaç göndermek kâbil olmuyordu. Hakikat şu ki Türkler daima ifrat ve tefride (aşırılığa) meylederler. Dostluk hissettikleri zaman son derece iyi kalplidirler. Fakat kızdıkları zaman da gayet serttirler.⁹⁴

3.2.10. Hizmet Eden-Edilen İlişkilerine Yönelik Eleştiriler

Gelibolulu Âlî, *Nushatü's-Selâtin* isimli eserinin bir faslını hizmetkârlar ve onların hizmet ettikleri kimselerin ilişkilerine ayırmıştır. Âlî, gerek sultan, vezir ya da ulemâ gerekse de câriye, köle, murat alamamış hizmetçi, deveci, katırcı, kapıcı, aşçı ve diğer düşük makamlı hizmetçiler olsun hepsi Allah'ın sanat eseri olarak vahdet aynasında birlikte görünmektedirler. Sultanlar sipah zümresine, ulemâ câhillere, zâhitler ahlaksız, kötü kimselere düşman olmamalıdır. Yüce dergâhlı seyyidlerin, âlimlerin satın aldıkları köleleri yerli yersiz azarlamaları, onlara eziyet etmeleri münasip bir iş değildir:

İmdi gerek selâtin-i kirâm ve vüzerâ-yı 'izâm ve 'ulemâ-yı a'lâm ve meşâyih-i fihâm gerekse kenîzek ve gulâm ve hidmet-kârân-ı nâ-kâm ve cemmâl ü baggâl zümresinden olan liyâm ve bevvâb ü tabbâh ıtlâk olunan huddâm ve sâ'ir hademe-i sefilü'l-makâm,

⁹³ Ogier Ghislain de Busbecq, **Türk Mektupları** (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yay., İstanbul 2018, s. 95.

⁹⁴ Busbecq, **a.e.**, s. 25.

mahlûk-ı hayy-i lâ-yünâm ve masnû'-ı sâni'-i ber-devâm oldukları hasiyyetle berâber ü yeksân ve mir'ât-ı vahdetden nümâyân idükleri zâhir ü 'iyândur. Felâ cerem selâtîn-i 'âlî-câh ihânet-i zümre-i sipâh eylemek ve 'ulemâ-yı fazîlet-penâh hakâretle cühelâyı tebâh etmek kezâlik 'ibâd ü zühhâd-ı rûşen-güvâh ashâb-ı fîsk ü fücûrî melâmetden âgâh kılmak ve bu cümleden her seyyid-i bülend-dergâh ve hâce-i mu'allâ-bâr-gâh memlûk-i müşterâsı olan cevârî ve gılmâna gâh ü bî-gâh 'itâb ü 'ikâb-ı mûcibü'l-ikrâh üzere olmak cidden münâsib degüldür. (NUS.S, 471-472)

Âlî'ye göre hizmet edenlerin her suçuna ceza vermek gerekmemektedir. Bir hususta itaatsizlik söz konusu oldu ise bunun için bin hizmeti unutmak akla uygun değildir. Âlî, bu konudaki düşüncelerine Hz. Ali'nin Mısır'a gönderdiği Mâlik bin Eşter'e yazdığı nasihat risalesinden örnekler vermektedir. Bu risalede Hz. Ali, Malik bin Eşter'e hizmetkârları tahkir ve ta'zir etmemek gerektiğini salık vermektedir. Hizmet etmedikleri veya efendilerinin emrine muhâlefet ettikleri zamanlar olduğu gibi yıllarca zahmet ve meşakkatli hizmetleri de olan bu kimseleri azarlamak için kullanılacak hitap şekli de süt ve şeker gibi uyum içerisinde olmalı, hizmetçi yaptığı hizmetten rahatsız olmamalı, emeğinin kıymetinin bilinmediğini düşünmemelidir:

Ve bi'l-cümle her cürme 'itâb ve her günaha 'ikâb lâzım degüldür. Ve bir husûsda ma'siyetle bin hidmet ü itâ'aün ferâmuş kılınması muvâfık-ı 'akl-ı câzim degüldür. Nite ki esedullâhü'l-gâlib 'Îmâm 'Ali bin Ebî Tâlib keremallâhu vecchê Mâlik bin Eşter'i Mısır'a hâkim gönderdüklerinde yazdukları risâle-i nasâyihden biri budur ki her zaman huddâm 'itâb-ı tâmmıla tahkîr ve hademe-i lâzîmü'l-in'âm 'ikâb-ı temâmla ta'zir olunmaya. Gâh 'adem-i hidmetleri ve efendileri emrine muhâlefetleri i'lân olunup şetm ü şemâtet kılundugı gibi gâh edâ-yı hidmetleri ve mevlâlarının mesâlihine müsâre'âtları husûsâ niçe yıllık zahmet ü meşakkatleri ve me'mûr oldukları umura derûn-ı dilden müdâvemetleri tezekkür kılına ki zehr-i 'itâb ol makûle şehd-i hitâbla şîr ü şekker-vâr imtizâc idüp "Ne bellü hidmetinden bîzâr ola ve ne hod emegüm bilinmez imiş" deyü nâlân ü zâr ola. (NUS.S, 472)

Gelibolulu bir diğ er eseri olan *Mevâidü'n-Nefâis*'te de hizmetkârların tembellik etmemeleri konusundaki düş üncelerini dile getirmektedir. Hizmetkâr, çarşıdan bir şey istendiğinde çarşının açılmadığı yahut o istenen şeyin bulunamayacağı gibi bahaneler üretmemeli, yapması gereken işi bu bahanelerle ertelememelidir. Âlî'ye göre bunu yapanlar ceza ve azarı hak eden hizmetkârlardır. Akıl sahibi kimseler için hizmetçinin ettiği tembellik ile yorgunluk arası birbirine nice yıl mesafesi kadar uzaktır:

Bey' u şîrâya kullanılan hizmetkâr ve satı-bâzâr umûrına istihdâm kılınan bî-edâ ve bî-kâr her kaçan ki 'acַz ü keselini izhâr eyleye. “Var çarşıdan fûlân getir” denildikde “bulunmaz” sözün söyleye. Veyâhud “bugün dükkânlar açılmamışdur” cevâbın vire. Muhassal yerinden hareket etmedin matlûb olan nesne niyyetine çârsûları tolaşmaga gitmedin zu'm-ı fâsidince cevâb virmesi ya'nî bir ta'allûl ve bahâne peydâ idüp te'hîr itdürmesi bilâ-te'hîr şâyeste siyâset ü ta'zîr ve mu'accelâ sezâ-vâr düş-nâm u tahkir idüğine delâlet ider hâletdür. Zîrâ ki hizmet-kâr-ı kesel ü kelâl meyânı ta'yîn-i 'ukâlâda niçe yıl mesâfetdür. (MEV.N, 308)

3.2.11. Meclis Âdâbına Aykırı Davranmak

Oturmak anlamındaki “cûlus” sözcüğünden türeyen meclis, oturulan, toplanılan yer anlamına gelmekte, kimi zaman ise bir araya gelmiş olan insan topluluğunu ifade etmektedir. Klasik edebiyatta bahis konusu edilen meclis ise, belli ritüelleri olan, adetâ eylemlerin sırayla gerçekleştirildiği bir âyini andıran bir kavramdır.⁹⁵ XVI. yüzyıl nesir yazarlarından Gelibolulu Âlî'nin meclis adabı ile ilgili konularda özel bir hassasiyeti olduğu gör  lmektedir. Şiir meclisi yahut sair sebeple

⁹⁵ Bkz: Savaşkan Cem Bahadır, “Klasik Türk Şiirinde Meclis Kavramı ve Meclisi Oluşturan Unsurlar”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, C.3, s. 117-131.

toplanmalar olsun, ziyaret zamanını bilmemekten soğan ve sarımsak yemeye kadar âdâba aykırı pek çok davranış Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde sert bir dille eleştirilmektedir.

3.2.11.1. Uygun Yere Oturmamak

Latîfî, tezkiresinin Lâmiî Çelebi ile ilgili bölümünde saygın kişilerden birinin düzenlediği, herkesin itibarına göre uygun bir yerde oturduğu bir meclis ortamından bahseder. Bu ortamda kendisini büyük ve kıymetli zanneden kendini beğenmişin biri ise teklifsizce gelip baş köşeye oturur. Orada görgüsüz bir şekilde malı ve mülkünden bahseder, kibrinden oradaki kıymetli insanları dikkate bile almaz. Meclis erbâbı bu olay üzerine Lâmiî Çelebi'den duruma uygun bir şiir söylemesini istediklerinde Şâhî'den bir beyit tercüme eder. Beyitte, alçak ve rezil kimselerin muteber olduğu, hüner ehlinin daima zillet içinde kaldığı, âlemin vaziyetinin derya misali olduğu ve temiz incinin yerin dibinde, pisliklerin ise üst kısımda olduğu vurgulanmıştır:

MEVLÂNÂ LÂMÎÎ: Nesr: Mesmû'dur ki bir gün a'yân-ı kirâmdan birinün meclisinde ekâbir-i fehâm ve ehâlî- i 'izâm pâye-i rütbetleri ve muktezâ-yı rifatleri mûcibince oturmuşlar ve huddâm-ı meclis herkese mikdârınca ve kadr ü i'tibârınca yerlû yerin göstermege turmuşlardı. Meger zamâne ulularından kendüden ulu bir hod-bîn ü hod-pesend kendü zu'm pindârınca girân-kadr ve serbülend ü ercümend meclis- i mezbûra gelüp bî-tereddüt ve bî-tekellûf intihâ-yı sadra geçüp sadr-ı meclisde güzîn ü kem-kadr ü bâlâ-nişîn olup oturur ve mâl ü menâlin ve câh u celâline magrûr ve libâs-ı fâhîrle mu'cib ü fuhûr olup emvâl ü emlâki kelâmını ortaya getirür. Aslâ erbâb-ı meclisi 'aynına alup kirpübine asmaz ve tîr-i fikr-i fâsidin yabana atup kemân-ı kibrin hergiz yasmaz. Erbâb-ı meclis Mevlânâ-yı müşârun-ileyhden a'ni sâlifü'z-zikr Lami'î Çelebiden hasb-i hâle münâsib bir kaç beyt istid'â iderler. Bu kıt'ayı 'ale'l-fevr dehr-i dünün dün-perver olduğını müş'ir Şâhîden terceme itmişdür.

Kıt'a: Mu'teberdür cihânda dûn u denî

Dâyimâ zillet içre ehl-i hüner

Hâl-i 'âlem misâl-i deryâdur

Gevher-i pâk zîr ü cîfe zeber (LAT.T, 478-479)

Lami'î'nin latifeleri arasında yer alan bu kıtanın geçtiği hikâyeye de sosyal eleştiri açısından dikkat çekicidir. Hikâyede Birader Kasım, yolda karşılaştığı Kalaycı Kadı'ya devlet erkanından havadisler sormuş, Birader Kasım ise "Vakit havadis vakti değil, hemen kapıya yakın olma vaktidir" cevabını almıştır. Bu sözü anlamayıp "Kapıya yakın ol" cümlesinin manasını sorduğunda ise, "Zamâne kötülerin elinde, burada ne duruyorsun" demekti cevabını alır. İlgili kıta eserde bu latifenin ardından söylenmiştir. (LET.L, 193-194)

XVI. yüzyılın ilk çeyreğine damgasını vurmuş, II. Bayezid ve I. Selim döneminin önemli devlet adamlarından biri olan Tacizâde Câfer Çelebi, Âşık Çelebi'nin verdiği bilgilere göre nişancılık görevi yapmakta iken adetâ vezir rütbesinde gibidir. Nişancılar normalde defterdarların tarafında ancak onların altında oturur, padişahı onlardan sonra selamlarlarmış. Cafer Çelebi nişancı iken defterdar olan Pîrî Paşa'nın aşağısında oturmak istememiş, bunu hakaret olarak görmüş, ilimde ondan üstün olduğunu söyleyerek teessüflerini arz etmiştir. Marifeti gören ve kadir kıymet bilen padişah da vezirin sağ tarafında olan bölümde oturmasını ve seferde de vezirler gibi çadır kurmasını emretmiştir:

CA'FER ÇELEBİ: Ve paşalık 'unvânıyla mu'anven olup Nişâncı Paşa dinilüp sâ'ir

tertîb ü rütbetde dahî vezîr dimeli oldu. Ol zemâna dek ki nişâncılar defterdârlar saffında olan mıstabada; defterdârlar, altında oturlar ve hünkâr selâmlamakda defterdârlardan aşaga tururlar imiş. Ol nişâncı olduğu vakt Pîrî Paşa-yı merhûm defterdâr bulunmuş, andan aşaga oturmaga te’ennûf itmiş. Ben tarîk-i ‘ilmde ‘alem iken bu hakâret içün mi tahvîl-i tarîk itdürdünüz diyü ‘arz-ı te’essûf itmiş. Pâdşâh-ı ma’rifet-bîn ü kadr-şinâsdan emr olmuş ki dîvânda vüzerânun sag cânibinde olan mıstabada başka otura ve seferde vüzerâ otagı gibi otak kura. (AŞÇ.T, 455)

3.2.11.2. Sözü Karıştırmak, Münasebetsiz Sözler Söylemek

Gelibolulu Âlî, ileri gelenlerden biri bir mecliste söz söylerken, meclisteki diğer kimseler onu can kulağıyla dinlerken bayağı bir kimsenin söze karışması ve konu hâricinde bir söz söylemesini kişinin meclisten kovulmasını gerektiren bir davranış olarak nitelendirir. Hatta bu kişi saçma konuşmaya devam ederse dövülüp cezalandırıldıktan sonra gönderilmesi gerekmektedir. Eğer bu münasebetsizliği yapan, sohbet tesbihinin ipini kopararak söz tanelerini dağıtan kişi ileri gelenlerden biri ise hikâye anlatan kişi hemen susmalıdır. Meclisteki diğer kimseler de uygun bir dille o küstah kimseye karşı içlerindeki sıkıntıyı aksettirmeli, bir bölümü de şaşkınlıklarını göstermelidirler. Âlî, keyif ehli kimselerde bu tarz uygunsuz sözlerin çok söylendiğini, birisi şevkle bir şeyler anlatırken başka birinin ya hizmetkârlarına bir şeyler söylediğini ya da söze karışarak “Geçenlerde filan meclisteki konuşmaya ne dersin?” diyerek anlatılan konuyu dağıttığını vurgulamaktadır. Ancak Âlî’ye göre bu saygısızlığı yapan kişi, olanları üstüne alınmamakta, yaptığıının kabahat olduğunu bile fark etmemektedir:

A’yân-ı nâsdan biri bir mecliste bir söz söylerken sâîr bezm-i ehl gûş u hûşla anı dinlerken edânîden biri halt-ı kelâm etmek ya’nî ki sadedden hâriç bir söz söylemek meclisten kovulmasını mûcibdür. Eger tekrâr yâve-gûluk iderse darb-ı bî-hadd ile

ta'zîrden sonra reddolunması müstevcibdür. Eger bu makûle bî-münâsebet söz söyleyen eşrâf-ı nâsdan ise ve sübha'-i musâhebet ser-rîştesini kırıp elfâz dânelerini perîşân ve perâkende kılup nizâm-ı kelâmı muhtel eyleyen emsâl ü akrân makulesi rû-şînâsân-ı bî-kıyâsdan ise nâkil-i hikâyât olan devletlû hemân ki sükût eyleye. Sâir ehl-i meclis lisân-ı hâl ile dil ta'zîrin idüp ol küstâhı zucretle ve sâir ehl-i meclis hayretle mebhût eyleye. Zîrâ ki ashâb-ı keyf olan devletlûlarda bu gûne kelimât-ı nâ-sezâ çoğ olur. Biri zevk ile gûyâ olup sıdk ile 'arz-ı mâcerâ eylerken ve sâyiri kemâl-i ittifâk ile ısgâ ve izhâr-ı şevk ile istimâ'-ı merâyâ kılurken ol 'azîz-i bî-pervâ ya hizmetkârlarından birine bir kelâm ider yâhûd der ki “Geçende fûlân meclisindeki musâhabete ne dersin” deyü birisine 'arz-ı şevk ü garâm ider. Bu ortalıkta ol söylenen kıssanın ser-rîşte-i me'âli elden gidüp yog olur. Hâlâ ki kendüsi cidden alınmaz. Zu'm-ı fasidince ol yüzden halt-ı kelâmı kabâhat sanmaz. (MEV.N, 284-285)

Gelibolulu Âlî, eserinin bu bölümünde bazı idraki zayıf, anlayışı kıt, tez canlı kimseleri de eleştirir. Bu kimseler mecliste konuşan kişinin sözlerini bitirmesini bekleyemeyen, böylelikle diğer dinleyicilerin zevkine keder veren kimselerdir. Konuşan kişiye başka bir soru soran ya da “malum oldu” diyerek yüzünü gözünü buruşturan bu kişiler hem konuşan kişinin hem de dinleyenlerin keyfini bozarlar:

Ve ba'zı sâhib-i sa'âdetler olur ki fehmi süst ve anlaması kıt hîz ü hiddeti ateş gibi tiz olmanın mütekellim bir sözü temâm idince katlanmaz. Sâir dinleyenlerün zevk-i istimâ'ına keder virdüğünü anlamaz. Ya ana âhar bir nesne sorar veyâhûd “ma'lûm oldu” diyü yüzün gözin dürer. Ehl-i meclis madde-i kelâm zevkinden ve mütekellim-i münşevîyi itmâm-ı peyâm lezzeti şevkinden alıkor. (MEV.N, 285)

Âlî'nin eleştirdiği bir diğer söze karışma şekli de nüktedan bir şair ya da tatlı dilli bir genç inciler saçan şiirlerini okurken, irfan ehli de bu zevk çeşmesinden ellerini yıkarken ansızın bir câhilin çıkıp “falan şairin bu şiiri senin okuduğun gazelden üstündür” diyerek münasebetsiz sözler söylemesi, yahut meclise abıhayat gibi can bahşeden tatlı sözlü bu kişiyi yalanlamasıdır. Bu kişilere karşı son derece sert sözler söyleyen Gelibolulu Âlî, onları meclise getirenlerin sövülmesi, bu densizliği

yapanların ise iri yarı kimselere dövdürülerek meclisten atılması ve cezasının geciktirilmeden hemen o esnada verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Âlî'ye göre mecliste konuşan kişi ister büyük bir emir, ister bir âlim veya ârif, isterse tatlı sözlü bir genç delikanlı olsun hepsine dinleyici olarak aynı saygıyı duymak ve aynı şekilde davranmak gerekmektedir:

Gâh olur ki bir şâ'ir-i nüktedân veyâhud bir nev-cüvân-i şîrîn-zebân eş'âr-ı dürer-bâr okurken ve sıdk ile ma'nîde olan ehl-i 'irfân ol zevk ile âlâyîş in ü ân serçeşmesinden ellerin yurken ansızın bir nâdân “fûlân şairin bu şi'ri okuduğun gazelden yegdür” diyü ta'n-zenân olup ya'nî ki münâsebetsiz güftâr ü beyân idüp 'inâd ü muhâlefeti ta'ayyün bulur. Veyâhûd mânend-i âb-ı hayvân cân-bahş-ı ehl-i irfân ve lezîz ü şîrîn suhanân ile râhat-efzâ-yı yârâb olan dilber-i nâzûk-dehânı tekzîb kılup felâ cerem anun gibi mücrim-i mahrem ve kendü devletin debele hâr-ı lâ-yefhem birkaç depme ile döğerek belki suratına silleler urup anı meclise getirenlere söğerek güçlü kuvvetlü azmân ve tüvânâlığı tahkîk ü takarrür dîzmân tasma kıranlardan birkaç âhıryân elbette ol nâdânı çıkarup gûnâgûn ile taşra sürmek gerekdür. Ya'nî ki sâ'ât ile ol bed-zebân bu yüzden siyâseti görmek gerekdür. Hulâsâ-i kelâm takrir-i kelîmat ve peyâm-ı âşînâsında bir emîr-i kebîr-i zî-şân ve bir 'âlim ü 'ârif-i suhandân ve bir rûzgâr-dîde-i hikmet-beyân ve bir nev-cüvân-ı nazûk-dehân-ı şîrîn-zebân bir tutulmak gerekdür. Ya'nî ki sözlerin cânla dinlemede cümle ehl-i bezm yek dil ü yek cihet olmak gerekdür. (MEV.N, 285-286)

Âlî'nin hoş karşılamadığı bir diğer durum da mecliste kalbe keder veren konulardan konuşmaktır. Taharet, istifra, müşhil, yara-bere, kadınların loğusalığı ve âdet olması ile ilgili sözleri ağza almak meclis sahibi ve diğer kıymetli kimseleri iğrendirecek türden şeylerdir. Hatta Âlî'ye göre yemek esnasında bunlardan konuşan kişinin yüzüne tükürülmesi gerekmektedir:

İmdi ekâbir meclisinde ve sâirinde kalbe keder viren nesneleri anmak ya'nî ki âb u efşân u istincâya ve istifrâg u kasd u müşhil ü safrâya ve ba'zı yaralara ve bereler mâ-cerâyâ ve 'avretlere mahsûs olan nifâs hâletine ve hayz-ı nisâyâ müte'allik sözleri

lisana almak sâhib-i sadrın ve lutf u tab'a mâlik olan nice 'âli-kadrün teneffürlerine bâ'is oldılar. Ve kendüsü hilkatde şehri idüğini yâhud ol zümre-i zemîme ile nice zamân ülfet itdüğünü ikrâr ü i'tirâf itmekdür. Eger bunları tezekkür-i esnâ'-i ta'âmda ise söyleyenün yüzine tükürülmesi mücib-i hades idüğü mukarrerdür. (MEV.N, 352)

Âlî'ye göre muhabbet ipi elden giderse, herkes asıl konu hâricinde laflar ederse o meclis sıradan, ayaktakımından kimselerin sohbetine dönecek, böylesi bir mecliste bulunan seçkin ve zarif kimseler, âlimler ve şâirler büyük azap çekeceklerdir. Âlî, münasebetsiz söyleyen kimselerin içinde bulundukları meclisi tatsız tuzsuz bir yemeğe benzettiklerini düşünmektedir. Ona göre meclis, kötülük eden ve nifak çıkaran kimselerden temizlenmiş olmalıdır çünkü böyle kimselerin sözlerinde yalanlar, ayıplamalar, birbirlerine sataşmalar çok olacaktır:

Ser rişte'-i musâhabet ki elden gide ve her kişi sadedden hâric kelimât ide ol meclis 'avâm-ı nâs ve haşerât-ı bî-kıyâs sohbetine döner. 'Ulemâ ve şu'arâdan ve 'ukalâ ve zurefâdan ol encümende kimse var ise kendüyi azâb-ı elîm içinde müşâhede ider. Münâsebetsiz sözler söyleyen meclisi ta'âm-ı bî-nemege benzedürler. Ve ba'zılar kusundı ile mülevves olmuş yemeğe benzedürler. Bir meclis ehlindeki ashâb-ı a'râz ve ehl-i nifâkdan pâkîze tâhir ola. La-büdd sözlerinde ta'arruz-ı meş'ar-ı kelimât ve ta'n u teşnî'i remz ider muzahrafât vâfir ola. (MEV.N, 383)

Gelibolulu Âlî, bir kimsenin meclise gelip kendi fikrinde “Ben gün görmüş, tecrübeli bir kimseyim” yahut “İnsanlar arasında maharet ve marifetle seçkinim” demesini de hoş karşılamamaktadır. Ona göre bu kimsenin bu sözleri söyleyerek teklif edilmediği hâlde meclisin baş köşesine geçip oturması, beline yastık alarak dayanması da küstahlıktır. Böyle küstah kimselere yer vermek yerine onları kolundan tutup ayakkabıların olduğu yere götürmek gerekmektedir:

Bir kişi bir devletlûnın meclisine varup zu'mınca ben pîr-i rûzgâr-dîdeyin diyü veyâhud beyne'n-nâs mahâret ü ma'rifet ile bergüzîdeyin diyü teklif olunmaksızın ol meclisün sadrına geçüp oturmak hattâ küstâhlık idüp tayanup duran bâlîne yasdanmak haylice terk-i edebdür. Anun gibi küstâhun kolundan yapışup saff-ı ni'âle bırakılması ne takarrübdür ve ne vaz'-ı müstagrebdür. Mâdâm ki sâhib-i meclisden teklif-i sudur eylemeye. Buracığa oturun diye ana yer göstermeye veyâhûd işâret kılınmaya. (MEV.N, 395)

3.2.11.3. Meclise Kötü Kokan Şeyler Yiyip Gelmek

Gelibolulu Âlî, Hz. Muhammed'in mescide soğan ve sarımsak yiyip gelmeyi yasakladığı bir hadisini örnek göstermiş, bunun haram değil ancak yemeyenler için tam bir zulüm ve kötü kokusunun bir işkence olduğunun kesin olduğunu söylemiştir. Eğer bir mecliste başta oturan kişi soğan veya sarımsak yedi ise meclisteki diğer kişilerin bu cefadan kurtulması, o kötü koku yüzünden azap çekmemesi için kendilerinin de yemesi, yiyen kişiye ayak uydurması gerekmektedir:

Sogan ve sarımsak yiyüp mescide varmağı Rasûlu'llâh sallâ'llâhü 'aleyhi ve sellem hadîs-i şerîf ile nehy buyurmuşlardır. (...) Egerçi ki harâm degildür lâkin yiyenlerden yemeyenlere ezâ'-i tâm ve râyiha'-i kerîhesi işkence'-i meşâmm kısmından idüğü mukarrerdür. Ve bi'l-cümle bir meclis halkından biri husûsâ ki sâhib-i sadrı basal ve sır ekl itdüğü takdirce sâiri ana muvafakat etmek gerekdür ki cefadan kurtulalar. Revâiyih-i habîsesini istişâm itmeler mu'azzeb olmayalar. (MEV.N, 317)

3.2.11.4. Hane Sahibinden Önce Yemeğe El Uzatmak

Âlî'ye göre ileri gelenlerin sofralarında ve başka yerlerde ev sahibinden önce yemeğe el uzatmak, özellikle kendisine uzak bir yerdeki güzel bir şeye el uzatmak edepli olan akıllı kimselerin yapacağı bir iş değildir:

‘Ekâbir sımâtında ve gayrilerde evvelâ sâhib-i hânedân ni‘mete tenâvül idenlerde dest-i tetâvül câiz degildir. Huûsâ ki kendüye ba‘îd ve bir meclise karîb olan nefâyise el uzatmak mü‘eddeb olan ‘ukalâdan bâriz degildir. (MEV.N, 397)

3.2.11.5. Çok Fazla İçki İçmek

Âlî’nin meclis âdâbı ile ilgili vurguladığı bir diğer husus, içki içmenin ölçüsü ile alakalıdır. İfrata varacak ölçüde kadehler devirmek, henüz işret meclisi karışmadan kafası ısınıp kendinden geçmek, sözü karıştırmak, kusmak yahut susmak seçkin ve zarif kimselerin değil; aşağı tabakadan olan ahmakların, meclisin ne olduğunu bilmeyen Ehrimenlerin işidir:

Ba‘de mâ bâde meclislerinde ifrât üzre tolular içilmek henüz encümen-i ‘işret karışmadın ve yârânun kelleleri germ olup kendüden geçmek bâ husûs halt-ı kelâm idüp kusmak ve ‘akl ü idrâk vâdilerinden kalup susmak avâm-ı nâs olan gevdenlerin ekseriyâ âyin-i meclis neydüğünü bilmezler ehrimenlerin efâlidür. Zurefâ kısmının ne muktezâsı ve ne vasf-ı hâlidür. (MEV.N, 348)

3.2.11.6. Çirkin Davranışlar Sergilemek

Mecliste karşılaşılan tiksindirici ve iğrenç davranışlar da Âlî’nin eleştirdiği konular arasındadır. Âlî bunlar için *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinde “Ekâbir huzûrunda câiz olmayan mekrûhat beyânındadır ki zikrolunur” şeklinde bir başlık açmıştır. Büyüklerden birinin yanında bayağı bir kimsenin tükürmesi, sesli bir şekilde sümkürmesini edepsizlik olarak değerlendiren Âlî, bunun yellenmek kadar garip bir davranış olduğunu vurgulamaktadır. Alt delikten çıkan kötü koku gibi burun deliklerinden çıkan sümük de aynı ölçüde tiksinti vericidir:

Ekâbirden birinün huzurunda edâniden biri kanırup tükürmek veyâhûd bî-pâk u bilâ-hicâb gegirmek veyâhud burnını ötdürerek sümkürmek gayetle terk-i edebdür. Ashâb-

ı âdâb u hayâya göre farazâ yellenmek gibi müstagrebdür. Şehrogları bî-edeblerinden sâdır olan zurt dahî zarâtın aynıdır. Sıklık vermek hod evzâ'-i kabîhanun mûcib-i şe'nîdür. Zîrâ ki menfez-i tahtânîden çıkan rîh-i kerîhi bûya menfez-i fevkânîden hurûc iden teneffüs-i kerîhe-i lâzîmü'l-ibâ' ile terk-i edebde birdür. Niteki menhareyn-i beynîden çıkan sümük nâmına halt-ı müstekreh sıfatında akan necis ile bi-vechin mâ'-i bevl mugâyirdür. (MEV.N, 352)

Aynı şekilde vezirler ve beylerin bulunduğu büyük kimselerin meclisinde sohbet esnasında bir kimsenin burnunu karıştırması, orasını burasını kaşması, konuşurken ellerini salması ve “falancık, fülancık” gibi küçültme ekleriyle konuşması da edep dışı davranışlardandır. Diz dikip oturmak, yüzüğü, bıçağı, mendili ile oynamak, izin verilmeden önce bağdaş kurup oturmak küstahlıktır. Âlî'ye göre bunun kabul edilebilir istisnaları ancak bunu yapan kişinin ayaklarının sakat olması veya takva ve tasavvuf ehli bir kimse olmasıdır. Bu şekilde özrü olanlar bildirdiği takdirde başta oturan kimsenin edep ve ağırbaşlılığın gereği olarak onlara izin verilmesi gerekmektedir:

Ve vüzerâ ve kibâr-ı ümerâ ve melîkû'l-ümerâ ve hazîne defterdârları olan 'uzemâ ve mevâlî'-i 'izâm nâmındaki küberâ meclisinde husûsâ esnâ-i musâhabetde bir kişi burnın karıştırmak ve şurasın burasın kaşmak ve söyleşürlerken ellerini salmak ve kelimâtında fülancık fikircik adamcık kimsecik diyü tasgîr makûlesi edatla sözlerini edâ kılmak âdâb-ı mecâlis sohbeti bilmemekdür. Husûsâ ol sâhib-i sa'âdetün 'azm-i şânı cidden idrâk etmemekdür. Ve diz diküp oturmak zih-gîri ve hâtemi ve bıçağı ve dest-mâli ile oynamak bî-teklifâne deprenüp isticâzeden evvel murabba' oturmak câiz degül ve bir iki üç kerre teklîf ü ruhsatdan evvel murabba' oturmak küstahlık esnâfını istikâb etmekdür. Ammâ ayakları ma'lûl olsa veyâhûd kendüsi erbâb-ı me'ârifden ve ehl-i takvâ ve tasavvufdan bir vâcibü'r-ri'âye idüğü ta'yîn bulsa eger sâhib-i sadr olan kibâr-ı ekâbirden ise evvelâ izn ü ruhsat virmek gerekdür. Ve onun dahî 'özri var ise 'özrin diyüvirüp bildirmek gerekdür. İkisinde bile ruhsat-ı icâzet gerekdür ki biribiriyle zindegânî ola. Cümlesi edeb ü vakardandır. Vallâhû â'lem. (MEV.N, 352-353)

3.2.11.7. Söz Esnasında Başka Bir Şeyle İlgilenmek

Âlî'ye göre irfan ehli kimselerin toplandığı bir mecliste fazilet sahibi bir kimse konuşurken ve meclisteki kimseler hazır bir şekilde onu dinlerken bir kişinin eline kitap alıp onu gözden geçirmesi o kişinin basiretsiz olduğunun işaretidir. Meclisteki seçkin kimselerle yakınlık kurmak ve sohbet etmek dururken bu vakti kitap karıştırarak geçirmesi o kişinin isteksiz, gayretsiz biri olduğunu göstermektedir:

Zümre'-i ehl-i 'irfândan biri ya'nî ki nazm-ı kelîmâtı mahzâ 'ıkd-ı dürer-i gurer olan ekâbir-i me'ârif-i me'âserün bir fâzıl-ı müstehîri bir encümende hâzır ve 'ukalâ-yı ehl-i meclis anun kelîmât-ı latîfesin istimâ'-ı müterakkıb ve muntazır iken ol firkadan biri eline bir kitâb alup lâ-yenkâtı' gözden geçürmek basîrine basılıp bî-basîret idüğine delîldür. Ol makûle zât-ı nâdire-dân ile ülfet ü musâhabet ahyânen müyesser iken evkât-ı meclisi kitâb mutâla'asına sarf itmesi anun gibi mecmû'a-i kütüb ve mücelledât o mahallide hâzır ve takrir-i belîg ile nesr-i latîf ve nazm-ı münîf-i cevâhirinün neşrine müstahzar iken kendüyi bir mahall-i mutâla'asına tahassus itmesi dîn-himmetliktür. (MEV.N, 398)

3.2.11.8. Söz Verdiği Hâlde Gelmemek

Âlî'nin meclis âdâbı ile ilgili bir diğer eleştirisi ikide birde söz verdiği hâlde davete icabet etmeyen, sürekli bir bahane sunan kimseler ile alakalıdır. Böyle kimselere meclis başkanı ne emrederse o hükmü uygulamak gerekmektedir. Âlî, bu konuda Yemen'de uygulanan ve kendisinin de makul bulduğu bir ceza uygulamasından söz eder. Bu uygulamaya göre sözünde durmamayı âdet edinen kişiye mübâşir gönderilmekte, davete icabet etmeyen kimsenin durumuna uygun bir para cezası verilmektedir. Âlî, kendi arkadaşları arasında da bunu uyguladıklarını, bahane uydurup meclise gelmeyenlere bu cezanın verildiğini söylemekte, bu uygulamadan memnun olarak devam etmesini temenni etmektedir:

Bir şahs ki ikide birde hulf-ı va'de eyleye emsâl ü akrânı da'vetine icâbet itmeyüp ta'allül ü bahâne sözlerin söyleye yârân üşüp anı dil-i ta'zîrin iderlerse câizdür. Bu bâbda mîr-i meclis her ne emri derse zurefâ kavlince hükmi nâfizdür. Ehl-i Yemen miyânında cârî ve anlardan sükkân-ı mülk-i Hicâz'a sârî olan kâ'ide-i nifâ' ki musallat olan kimseye göre bir cerîme-i nifâ'adur. Bu hakire hayli vaz'ı ma'kûl gelmişdür. Ve ba'zı fuzalâ meclisinde tezekkür olundukda dahi begenilmişdür. Ya'nî ki isterse gele. Gelmezse da'vete varan adama bir mikdâr altın vire. Ya'nî ki bir kişinin hulf-ı va'desi vâfir ve peymân-şikenliği her zamanda mütekâsir olurdu. Ehl-i Yemen ana nifâ'a takdîr idüp bir mübâşir gönderdi. Gelmedügi takdîrce kudretine göre kaçî altın cerîme takdîr iderse idüp havâle irsâl kılurdu. Ya'nî ki ancak nice peymân-şikenlerin ıslahına sebeb olmuş cerîme imiş. Nifâ'a nâmı hûd havalesine göre bir bid'at-ı kavîme imiş. Bir zamân miyân-ı ihvân ü hullânda bu kâ'ideyi icrâ eyledik. Ta'allül ü bahâne idüp meclise gelmeyenleri ol cerîme ile muhalles ve rehâ eyledik. Münâsib budur ki her zamân beyne'l-akrân mü'eddî ola. Ya'nî ki safha'-i rüzgârdan müzmahil olmayup sülûsü sübût ve ta'ayyün bula. (MEV.N, 377-378)

3.2.11.9. Ziyâret Zamanı ve Âdâbını Bilmemek

Büyük, seçkin bir kimseye ziyaretin ne zaman ve nasıl yapılması gerektiği de Âlî'nin dikkat çektiği ve eleştirilerini dile getirdiği konulardandır. Ona göre devlet sahibi bir kimseyi ara sıra ve belli bir vakitte ziyaret etmek gerekmektedir. Âlî, ziyaret edilen kişinin keyfinin yerinde olup olmadığına dikkat etmek gerektiğini vurgulayarak onun için en uygun zamanın hangisi olduğunu yoklamak gerektiğini, bunu yapmamanın anlayışsızlık olduğunu dile getirmektedir. Bunlar düşünülmeden yapılan bir ziyaret, ziyaret edilen için cefa ve rezillikten başka bir şey olmayacaktır:

Bir sâhib-i devlete ahyânen mülâzemet ve şeref-i meclisinde kesb-i sürûr u meserret murâd idenlere mahsûs bir vakitte varmak ya'nî ki ya bellü kuşluk zamânında yâhud zuhr ve 'asr-ı evânında meclisine dâhil olmak hadd-i zâtında ol varduğı demlerin kankısında nişât u ferâhı vardur yoklamamak ve kankısında melâlet ü terahhı olduğı evzâ'ından anlamamak kati hamâkatdür. Ya'nî ki ol mülâzemetün neticesi kendüye varamayup ol devletlûye mahz-ı cefâ ve erzel idüğüne delâlet ider hâletdür. (MEV.N, 395)

Gelibolulu Âlî'nin eleştirdiği bir diğer husus da ziyaretine gidilen kişinin yanına destursuz girmektir. İçeriye destur sözü ile girmek, kapıcısı olmayan yerlerde ise öksürerek geldiğini haber vermek gerektiğine vurgu yapan Âlî, ansızın içeri girmeyi hoş olmayan bir davranış olarak görmektedir. Hane sahibini uygunsuz bir durumda görmek, o kişinin utanarak kötü bir duruma düşmesi büyük bir rezillik ve hatadır:

Ve yine evsât-ı nâs halvet-hânelerine destûr lafzını edâ etmedin girmek ve müstakil kapucıları olmayan hucurâta bâri öksürerek dâhil olmayıp ansuzın duhûl etmek bir vaz'-ı nâ-mülâyim ve nâ-sezâdur. Sâhib-i hâne-yi bir kâr-ı nâ-revâda bulması ve fâ'îl ve mef'ûl şerm ü hicâb-ı nâ-ma'kûl altında kalup melâmet olunması haylice fazâhat u hatâdur. (MEV.N, 353)

Ziyaret âdâbı ile ilgili bir diğer eleştiri konusu da ziyaret eden kişinin yanında götürdüğü kimseler ile alakalıdır. Âlî'ye göre bir kişinin yanına hizmetkârlarını yahut alakasız kimseleri alarak dostunu ziyarete gitmesi câiz değildir. Âlî, seçkinler arasında basurlu olarak tabir edilseler kimsenin itirazda bulunmayacağı böylelerini hizmetkârlar mesâbesinde görmektedir. Söze gelince kendilerini adam yerine koyan bu kimseler nerede bir ziyafet iştirse koşar, herkesten önce yemeğe otururlar. Âlî, yanında uygunsuz kişilerle meclise gelen kişilerin durumunu basur derdine müptela birinin derman sormasına benzetmektedir.

Bir kimse dostunu ziyaretine ve hâtır-nüvâzlık idüp 'arz-ı muhabbete vardıkda yanında 'aynı salkım saçak hizmetkâr ve kimi oyuntu bir bölük asılacak kimse uydurup varması câiz degildir. Anun gibilere zurefâ bevâsırlu ta'bîrin itseler kimse anlara mu'âriz yüzünden bâriz degildir. Zîrâ ki uydurduğu hizmetkâr ise bî-nihâyet ili olur. Anlar dahî sâir huddâm ile taşrada kalur. Fe'emmâ mertebeleri alçak hizmetkâr mesâbesinde idükleri muhakkak. Hâlâ ki söze geldüklerinde âdem yirine kor. Sofra çekildikde

cümleden evvel ta'âma oturur. Müptezeller ki bulduklarına takılırlar. Kande bir cem'iyet-i ziyâfet işitseler bir tarîk ile sokulurlar. Anun gibileri yanunca uydurup varmak kati kabâhatdür. Ben bevâsır derdine mübtelâyın dermanınız var mıdır demek gibi bir renc ü 'illetdür. (MEV.N, 394)

Değerlendirme

İncelemiş olduğumuz metinlerde belli başlı huylar ve bu huyların sonucu olarak ortaya çıkan davranışların bazen ayrı ayrı kimi bazense birlikte eleştirildiği görülmektedir. Örneğin bir olay anlatılırken kıskançlık huyunun eleştirisinin yanı sıra bu huyun ortaya çıkardığı iftira atmak, yalan söylemek gibi pek çok davranış şekli de aynı olay içerisinde birlikte eleştirilmiştir. Huy, davranış ve alışkanlık kavramları çoğu kez birbiri yerine kullanıldığı ve sınırları net olarak çizilemediğinden bu bölümde ana başlıklar bireyin kendisi ve birey-birey/toplum olarak insan ilişkileri çerçevesinde ele alınmıştır.

Bireyin kendisini ilgilendiren huy, davranış ve alışkanlıkları içerisinde en çok eleştirilen huy, cimriliktir. Mensur metin yazarları cimriliğin kötü bir huy olduğunu vurgulayarak cimri kimseleri eleştirmekle beraber müsriflik konusuna da değinerek aralarındaki sınırı belirgin bir şekilde çizmişlerdir. Ahlak kitaplarında cimrilik ile ilgili genel eleştiriler yapılırken tezkire metinlerinde cimri şairler ve bunların sonuçları açıkça ifade edilmiştir. Cimriliğin bir sonucu olarak malvarlığının kötü niyetli mirasçılara kalması da metinlerde eleştiri konusu olan bir durumdur. Bireyin kendisi ile ilgili huy, davranış ve alışkanlıkları arasında afyon ve şarap müptelalığı ile eleştiriler de azımsanmayacak ölçüdedir. Bunlara müptela olup hayatlarını mahveden kimselerin ruhsal olduğu kadar fiziksel yönden de şekil değiştirmeleri, insan

suretinden çıkacak kadar zayıflamaları ve çirkinleşmeleri açıkça dile getirilmiş ve kendilerine bu kötülüğü yapan kimseler eleştirilmiştir.

İnceleme alanımıza giren mensur eserler içerisinde birey-birey/toplum ilişkisi içerisinde en çok eleştirilen huylar ise yer yer iç içe geçerek birbiri yerine de kullanılan kıskançlık, düşmanlık ve fesatlıktır. Bu konu, en çok padişaha yakın olan kimselerin kıskanılması sonucunda meydana gelen hadiselerle ilgili ele alınmıştır. Huy doğrudan eleştirilmemiş, bu huya sahip kimseler eleştirilmiştir. Metinlerde spesifik olaylar da aktarılmakla birlikte daha çok padişaha yahut devlet büyüğüne yakın olma yahut bir makama getirilme gibi olayların üzerine fitne, iftira, azil gibi hadiselerin olduğu belirtilmiştir. Bu huya sahip kimseler metinlerde genel olarak “erbâb-ı hased”, “erbâb-ı garaz”, “ehl-i fesâd” gibi genel sözlerle ifade edilmiştir. Tezkireciler bu huya sahip kimseler karşısında biyografisini anlattıkları kişilerin tarafında olduklarını hissettiren ifadeler kullanmışlar, konuyla ilgili ayet örnekleri de vererek bu kişilerin haksızlığa uğradığını doğrudan yahut dolaylı biçimde ifade etmişlerdir. Hayâlî’nin hem cimrilik hem de kıskançlık konusunda ön plana çıkmış bir isim olması dikkat çekicidir.

Huy, davranış ve alışkanlık eleştirilerinin önemli bir kısmının ahlak kitaplarında tavsiye, nasihat yoluyla yapıldığı görülmektedir. Bu üslubu en çok kullanan isimlerden biri Gelibolulu Âlî’dir. Âlî, *Kühû’l-Ahbar*’ın tezkire kısmında verdiği bilgilerin yanı sıra özellikle *Nushatü’s-Selâtin* ve *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserlerinde nasihat yoluyla çok çeşitli eleştirilere yer vermiş, bürokratik kademelerde yer alan birisi olarak bu eleştirilere kendi başından geçen olaylardan örnekler vererek inandırıcılığını artırmıştır. Kınalızâde Âlî Çelebi ise eserinde rezilet adını verdiği pek çok olumsuz huyu zikrederek bunları birer maraz (hastalık) olarak nitelendirmiş ve bu

marazlardan kurtulmanın yolları konusunda bilgiler vermiştir. Ahlak kitaplarındaki genel eleştiri ve çözüm önerilerine karşılık tezkire metinlerindeki eleştiriler, hayatı hakkında bilgi verilen kişiyle sınırlı olma özelliği göstermektedir.

Eleştirilerde en sert üslûbu benimseyen Gelibolulu Âlî'dir. Âlî, kimi eleştirilerini beddua ederek, yahut eleştirdiği şeyi yapan kişinin derhal ve mutlaka cezalandırılmasını hatta öldürülmesini temenni ederek sonlandırmaktadır. Bu hususta tezkiresi dışında incelemeye aldığımız iki eserin toplumu ve devleti iyileştirme maksadıyla yazıldığıнын altını çizmek gerekir. Diğer metinlerde örneğin tezkirelerde şairlerin hayatlarıyla ilgili bilgilerin arasına sıkıştırılmış eleştiriler daha küçük çaplı kalmakta, zaman zaman ima yoluyla çıkarılabilmekte iken, Âlî'nin eserlerinde daha net bir üslup söz konusudur. Âlî, özellikle meclis âdâbı ile ilgili konularda okuyucuya önemli bilgiler vermekte, bu konuda edepsizlik edenlere sert sözler söylemektedir.

SONUÇ

Edebiyat metnlerinin tarih ve toplumdan bağımsız değerlendirilmemesi gerekliliği üzerine kurulu olan bu tez kapsamında XVI. yüzyıl Türk edebiyatı sahasında yazılmış Türkçe mensur metinler içerisinde yedi şairler tezkiresi, iki tarih, iki siyasetname, iki letâif, iki ahlak kitabı, iki tasavvuf kitabı, bir mektup ve bir şehir risalesi olmak üzere toplam 19 eser sosyal tenkit açısından incelenmiş; bu eleştirilerin izleri dönemin mühimme defterleri, yabancı seyyahların yazmış olduğu seyahatnameler ve fetva metinlerinde aranmaya çalışılmıştır.

Nesir yazarlarının içinde bulundukları döneme ilişkin eleştirilerinin pek çok farklı alana yönelik olduğu görülmektedir. Bu alanlar içerisinde idari ve bürokratik kademelerde en göze çarpan eleştiri konusu irtişadır. Rüşvet alma, rüşvet yeme anlamlarına gelen irtişa, eserlerde devlet yönetimi için kaçınılması gereken ve felakete sürüklenme potansiyeline sahip bir olumsuzluk olarak zikredilmesine rağmen idari sistem içindeki mevcudiyetini sürdürdüğüne ilişkin farklı türden eserlerde sayısız örnekler mevcuttur. Pek çok nesir yazarı, idarenin işleyişinin önünde bir engel olarak gördükleri mürteşilere hakaret ve lanet etmekle birlikte bu durumun varlığını ve yaygınlığını ümitsiz bir şekilde kabullenmektedirler. Metinlerde devlet memurunun yanına eli boş gittiği için eli boş dönen Andelîbî, atandığı görevde diğer memurların rüşvetine ortak olacağı endişesiyle cüzzamlı iftirası atılan Layîhî, her şeyden arta kalan zevayid akçesinin kendisine kalmayacağını anlayarak padişaha sitem eden Fuzûlî gibi kimseler karşımıza çıkmaktadır. Sebepsiz yere veya intikam kastıyla azledilme, idari alana yönelik bir diğer eleştiri konusudur. Lütfî Paşa, kimseyi sebepsiz yere azletmemek gerektiğini salık verirken Selânikî Mustafa Efendi bizzat kendisinin

haksız yere azledilme hikâyesini anlatmaktadır. Özellikle Yavuz Sultan Selim'in tahta çıkış mücadelesinde ve Şehzade Mustafa'nın katledilişinde etkin rol oynayan vezirlerin devlet yönetimine müdahil olmaları idareye yönelik eleştirilerden bir diğeridir. Vezirler, siyasetname ve tarih kitaplarında padişahı teskin etmesi ve doğru yönlendirmesi gereken kişiler olarak zikredilirken bu yüzyılda pratikte çoğu kez bunun aksi yaşanmış, kendi menfaatleri için ortalığı karıştıran, padişahların yanlış kararlar almasında etkisi olan ve askeri yönden başarısız pek çok vezir bahis konusu edilmiştir. Bürokratik kademelerde görev yapanların işlerini halka zulmederek yapmaları da bu dönemde dikkat çeken bir husus olmuştur. Özellikle haberleşme teşkilatı içerisinde önemli bir yeri olan ulak organizasyonuna ilişkin sorunlar yüzyılın ortalarında bunun iyileştirilmesi için tedbir öneren Lütfî Paşa ile öngörülmüş, yüzyılın sonlarında ise apaçık zulüm hâline geldiği Gelibolulu Âlî tarafından ifade edilmiştir. XVI. yüzyıl, ilime ve sanata kıymet veren şair padişahlar çağı olarak bilinmesine karşın idareye yönelik eleştiriler içerisinde şair ve nasirlerin, kabiliyetleri ölçüsünde değer görmediklerini düşündükleri, kendilerini destekleyecek hamiler bulma noktasında güçlük çektikleri ve önceki dönemlere öykündükleri görülmektedir. Hatta pek çok nesir yazarı içinde bulundukları dönemde ilim yerine cehalete rağbet olduğunu iddia ederek ironik bir şekilde câhil olmak gerektiğini salık vermektedirler.

Rüşvet konusu, ilmî ve adli alanda idari alanda olduğundan daha yoğun bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Rüşvetin kötü bir neticesi olarak liyakatsizlik, metinlerde özellikle kadılık ve müderrislik gibi önemli görevlerin atama ve terfilerinde söz konusu olmuş, bu durum ilmiye sınıfının bozulması sürecini de beraberinde getirmiştir. Mülazemet sisteminde dikkate alınmayan imtihanlar, maddi kazanç

uğruna müderrislik yerine kadılığı tercih edenler, rüşvet aracılığıyla layık olmadıkları görevlere atananlar ve sistemin bu şekilde bozuk işlemlerinden mesul olanlar metinlerde sert bir dille tenkit edilmektedir. Bu dönemde müderrislik ve kadılık arasındaki seçimle ilgili konularda zikredilen, mutluluk ve refahın kadılık yolunda olduğunu ifade eden “Devlet kaza yanındadır” meseli önemlidir. Metinlerde, bu mesele güvenip kaza yolunu tercih edip hayal kırıklığı yaşayan, kadılığın meşakkatine dayanamayıp pişman olan pek çok kişinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Dinî ve tasavvufî alana yönelik eleştirilere baktığımızda dini yüzeysel bir şekilde ele alanlar, sahte seyyidler, Sünni inanışa aykırı görüşler ve bazı tasavvufî zümreler dikkat çekmektedir. Bu dönem tezkire metinlerinde asıl maksadı unutup mercan tesbih mi yoksa yüsr tesbih mi daha sevaptır diye sorup tartışan zümreler eleştirilmiş; görgü kurallarını anlatan kitaplarda ise gece gündüz dua okuyarak tespih çekenlerin çıkardığı sesler kedi mırıltısına benzetilerek maksadın duanın sayısı değil hissederek ve benimseyerek okumak olduğunu vurgulamıştır. Bu yüzyılda seyyid ve şeriflerin toplumda edindikleri prestijli konumların cazibesıyla pek çok müteseyyid ortaya çıkmış, bu kimselere verilen hüccetlerin sahliliğı sorgulanır olmuştur. Hatta pek çok müteseyyidin başından yeşil sarığının geri alındığına dair kayıtlar mevcuttur. Yavuz Sultan Selim ile birlikte halifeliliğın XVI. yüzyılda Osmanlıya geçmesinin de etkisiyle devlet kendini Sünnilik üzerinden tanımlamaya başlamış, Sünniliğe aykırı düşünceler sapkınlık olarak görülmüş ve bu inançlara sahip olanlar metinlerde çoğu defa lanetlenmiştir. Tasavvufla ilgili eserlere baktığımızda bu yüzyılda sahte ve düzmece tarikatların ortaya çıktığı, tarikatın devamlılığının önemli bir şartı olan padişahla bağ kurmanın, ona yakın olmanın zor hatta imkânsız olduğu belirtilmiştir.

Bu yüzyılda dervişlerle ilgili yapılan eleştiriler ise son derece manidardır. Cezbe içerisinde oldukları iddiasıyla hayattan ve realiteden kopmuş, saçlarını sakallarını kesip vücutlarına demir halkalar geçirerek avuç açıp halktan para dilenen derviş grupları canlı bir şekilde tasvir edilmiş; bu görüntüleri ve tavırları dolayısıyla sert bir dille eleştirilmiştir.

İncelemiş olduğumuz metinler içerisinde rüşvet, askeri alanda da karşımıza çıkan bir eleştiri konusudur. Her ne kadar siyasetname türü eserlerde sipahi seçiminde liyakatin öneminden söz edilse de ilmiye sınıfına mensubiyette olduğu gibi asker seçiminde de rüşvetin ön plana çıktığı görülmektedir. XVI. yüzyılın sonlarına doğru yazılmış eserlerde askerin ve ordunun artık yorgun düştüğü, uzun süren savaşların devlet ekonomisine de büyük darbe vurduğu ifade edilmiştir. Bu yorgunluk, askerlerin tembelliği, yılgınlığı ve itaatsizliği sonucunu doğurmuştur. Bu yüzyılı etkisi altına alan ve sonraki dönemlerde de sorun teşkil etmeye devam eden Celâli isyanlarının askerlerin, özellikle tımarlı sipahilerin halka zulmetmeleri neticesinde bir tepki olarak ortaya çıkması pek çok tarihçi tarafından kabul edilen bir görüştür.

Dönem eleştirileri içerisinde iktisadi hayata yönelik eleştirilerin de azımsanmayacak ölçüde olduğu görülmektedir. Bu alandaki eleştiriler her şeyden önce beytülmal adı verilen devlet hazinesinin yönetilmesine ve korunmasına ilişkindir. Özellikle Lütî Paşa ve Gelibolulu Âlî, devlet adamı kimlikleri ve tecrübelerinin de etkisiyle eserlerinde hazine konusuna önem vermişler, gelir-gider dengesi ve hazineyi artırmaya yönelik tedbirler konusunda vezir ve padişaha düşen görevlerden söz etmişler, bu konularda ihmalkâr davrananları eleştirmişlerdir. Devlet hazinesinin açgözlü kimselerin eline bırakılmaması gerekliliği ve israf, metinlerde özellikle

eleştirilen konulardır. Cimrilik, metinlerde eleştirilen bir huy olmasına rağmen cimri vezirler hazineyi artırdıkları için övülmektedir. Bu yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman döneminde şairler, yüzünü göremedikleri somun ekmek için şiir yazmışlardır. Özellikle yüzyılın sonuna doğru, III. Murad ve III. Mehmed dönemlerine gelindiğinde ise iktisadi işleyiş iyiden iyiye sekteye uğramış, paranın değeriyle oynanmış, kalpazanlar ortaya çıkmış, fiyat üst sınırını belirleyen narh uygulamalarının düzeni bozulmuş, pahalılık hatta kıtlık baş göstermiş, bir muzayaka hâli söz konusu olmuştur. Bu dönemde bazı esnafların da mallara hile karıştırdığı yahut ellerindeki malları ederinden çok daha fazlasına sattığı görülmektedir. Ekonomik hayattaki bu kargaşa hâli stokçuların ve faizle para satanların ortaya çıkmasına neden olmuş, halktan pek çok kişi bu fırsatçı zümreler yüzünden varını yoğunu kaybetmiştir.

Diğer alanlara göre seyrek de olsa incelemiş olduğumuz metinler içerisinde bazı şehir ve sosyal mekânlara yönelik eleştirilerin de yer aldığı görülmektedir. Latîfî tarafından müstakil bir çalışmaya konu edilen İstanbul, Tahtakale'deki lu'bet-bâzlar ve hileci esnafı; Bursa, Edirne ve Mısır pis ve bakımsız olmaları yönüyle eleştirilmiş, Rus kasabası isimli yer ise “menhus” ve “bed-nâm” olarak zikredilmiştir. Sosyal mekânlar içerisinde yer alan hamam, kahvehane, bozahane, meyhane gibi mekânlar buralara gelen zümreler yönüyle eleştirilmiştir. Nesir yazarlarına göre bu mekânlar zarif kimselerin tercih etmediği ve ayak takımından sefih kimselerin müdavimi olduğu yerlerdir. Metinlerde Âşık Çelebi'nin dikkat çektiği Seydî Gâzî Tekkesi ışıkların mekânı olması dolayısıyla, Selânikî Mustafa Efendi'nin dikkat çektiği Çizmecî Tekkesi ise oraya gelenlerin içki içip kavga etmeleri yönüyle ele alınmıştır. Özellikle Gelibolulu Âlî'nin temas ettiği imarethaneler, teftiş edilmediği için berbat bir hâlde

olan, yemekleri iğrenç mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Âlî, imarethaneler üzerinden vakıf yöneticilerine de eleştirilerde bulunmaktadır.

Bu yüzyılda, yukarıda sıraladığımız çeşitli alanlara mensup kişi ve kişi gruplarına yönelik de pek çok eleştiri yapılmıştır. Hatta tüm sosyal eleştirilerin dolaylı yoldan insan eleştirisine çıktığını söylemek mümkündür. Nesir yazarları en genel eleştirilerinde bile soyut varlıkları değil, bozulmaya sebep olan veya bozulan bir alanın ıslahı için çaba sarf etmeyerek sorumsuz davranan insanları eleştirmektedirler. Bu bölümde ele alınan ilk grup Osmanlı padişahlarıdır. Padişahlar metinlerde en az yaptıkları şeyler kadar pasif kaldıkları, yapmadıkları şeyler yüzünden de eleştirilmişlerdir. İncelemiş olduğumuz metinlerde XVI. yüzyıl padişahlarının en çok eleştirildiği konu gazap ile hareket etmeleri olmuştur. Öfkesi dolayısıyla en çok eleştirilen padişah ise I. Selim'dir. I. Selim'in gazap neticesinde verdiği toplu katl hükümleri zaman zaman müftüler tarafından reddedilerek uygulanmamış; pek çok şair can korkusuyla padişahla yüz yüze gelmekten kaçınmıştır. Metinlerde I. Selim'in yalnız başına yemek yeme alışkanlığı çerçevesinde kibir yönü de eleştirilmektedir. Yüzyılın sonlarına doğru tahta geçen III. Murat ve III. Mehmet, neredeyse her tür metinde ortak olarak, yapmadıkları şeyler dolayısıyla eleştirilen padişahlar arasındadır. Bu dönemde devlet işleriyle ilgilenmemeleri, yönetimi vezirlerin eline bırakmış olmaları ve teftiş mekanizmasının neredeyse hiç işlememesi sebebiyle otorite derinden sarsılmış; idari ve iktisadi anlamda telafisi mümkün olmayan zararlar ortaya çıkmıştır. Metinlerde, itaatkâr olmayıp başkalarının tahrikiyle hareket etmeleri yönüyle eleştirilen şehzadeler de vardır. Şehzade Mustafa, babasına karşı gelmesi, Şehzade Bayezid ise kadim hukuku hiçe sayarak abisiyle mücadele etmesi yönleriyle

eleştirilmiştir. İncelemiş olduğumuz eserler içerisinde padişahlar ve şehzadelerin yakınında yer alan, onlara musahiplik ve lalalık eden kimseler de ele alınmış, bu kimselerin sultanlara layık olması gerektiği vurgulanmıştır. Kendisine musahip arayan padişahın karşısına bellerinde kılıçla çıkan ve küfürlü sözler söyleyerek padişahın öfkelenmesine sebep olan İshak Çelebi, Nihali ve Kadı Bozan'la ilgili hadise hemen her tezkirede bahis konusu edilmiştir.

İlmiye sınıfı mensupları içerisinde en fazla eleştirilen zümre kadılardır. Liyakatsiz bir şekilde atanmaları, rüşvet almaları, vergi konusunda usulsüzlük yapmaları ve halka zulmetmeleri kadıların eleştirildiği başlıca konulardır. Eserlerdeki ifadelerden kadılarla ilgili sorunların bu yüzyılda başlamadığı anlaşılmaktadır. Hatta geçmiş dönemlerde bu zümrenin toplanarak yakılmasının gündeme geldiğinden söz edilmiştir. Âşık Çelebi tezkiresinin Fevrî Efendi bahsinde, kendi başından geçen olaylarla birlikte Kadı Musa'yı anlatmış; ona Fevrî'den daha çok yer ayırarak son derece olumsuz ifadeler kullanmıştır. Âşık Çelebi'nin sübjektif ifadelerine karşılık Latîfî'nin tezkiresinin Meâlî ve Nihânî-i Kadı gibi başlıklarında bizzat bu meslekten birilerinin ağzından kadılara yönelik objektif eleştirileri aktarması önemlidir. İlmiye sınıfı içerisinde eleştirilen bir diğer grup müderrislerdir. Müderrisler maddi kazanç açısından kadıların gerisinde olmalarına rağmen meslekî itibar açısından onlara denk hatta kimi zaman üstün konumda oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim müderrislerin eleştirildiği hususlardan biri, -Üsküplü İshak Çelebi'nin genç erkeklere düşkün olması gibi- meslek onuruna yakışmayan davranışlar sergilemeleridir. Müderrislerin fazla sert mizaçlı olmaları yahut şahsi düşmanlıklarını mesleklerine yansıtmaları eleştirildikleri diğer hususlardır. İncelemiş olduğumuz metinler içerisinde müderrislerle ilgili en

fazla eleştirinin Hoca Sadeddin Efendi tarafından yapıldığı görülmektedir. Yüzyılın en önemli ilim adamlarından biri olan Şeyhülislam Ebussuûd Efendi ise Kınalızâde Hasan Çelebi tarafından ehl-perver olmaması yönüyle eleştirilmiştir.

Seyfiye mensupları içerisinde en çok eleştirilen zümrenin vezirler olduğu görülmektedir. Vezirler de tıpkı padişahlar gibi sorumluluk sahalarında olan biten her şeyden sorumlu tutulmuş ve eleştirilmişlerdir. Metinlerde vezirlerin buna ek olarak padişahı agâh kılma vazifeleri olduğu da belirtilerek bunu yapmayanlarla ilgili son derece olumsuz ifadeler kullanılmıştır. Vezirlerin serdar olarak katıldıkları seferlerdeki yanlış kararları ve askeri anlamdaki başarısızlıkları da eleştirisi konusu olmuştur. Özellikle tezkire metinlerinde I. Süleyman dönemi vezirlerinden Rüstem Paşa'nın kıskanç, rüşvetçi ve şairler tarafından pek sevilmeyen biri olarak zikredildiği ve İbrahim Paşa ile Rüstem Paşanın arasındaki muhalefetin –Hayâlî ve Taşlıcalı Yahya örneğinde olduğu gibi- şairlerin kaderinde belirleyici rol oynadığı görülmektedir. Aralarında husumet bulunan III. Murad dönemi vezirlerinden Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa da özellikle her ikisini birden tanıyan Gelibolulu Âlî tarafından eleştirilmişlerdir. Hatta Âlî eserinde, Lala Mustafa Paşa'nın başarısızlığa sebep olan askerî hatalarını madde madde zikretmiş, bir diğer vezir olan Ferhad Paşa'yı ise cahil ve densiz biri olarak tarif etmiştir. Gelibolulu Âlî'nin vezirlerle ilgili böylesine sert sözler söyleyecek kadar cesur olması dikkat çekicidir. Askerî sınıf içerisinde çokça eleştirilen bir diğer zümre de padişahları hem tahta çıkaracak hem de tahttan indirecek güce sahip olan yeniçerilerdir. Yeniçeriler en çok seferler sırasında yağmada aşırıya gitmeleri, başkaldırmaları ve halka zarar vermeleri yönleriyle eleştirilmektedirler. Özellikle Amasya'da gerçekleşen ve Tacizâde Cafer Çelebi'nin ölümüyle

sonuçlanacak olan tuğyana sebebiyet vermeleri hem tarih hem de tezkire metinlerinde padişahın sonradan pişmanlık duyduğu bir hadise olarak anlatılmaktadır. Birden fazla tezkirede dikkat çekilen bir diğer olay da yeniçerilerin şehri yağmaladıkları bir gün Ferdî isimli bir genç ile birlikte olan Mustafa isimli yeniçeri ağasının olaya müdahale edemeyecek kadar sarhoş olması ve bu sorumsuzluğu neticesinde öldürülmesidir. Azeb askerleri serkeş ve başlarına buyruk olmaları, subaşılar işkence etmeleri, kethüdalar rüşvet almaları yönüyle ön plana çıkan seyfiye mensuplarıdır. Ases ve şahneler ise Latîfî için tenasühle köpeğin insana dönüşmesine örnek teşkil edecek ancak köpekler kadar vefalı olmayan varlıklardır.

Kalemiye sınıfında en çok eleştirilen zümrelerin kâtipler ve defterdarlar olduğu görülmektedir. Bu yüzyıl metinlerinde ehil olmayan kimselere kâtiplik verilmesi, kâtiplerin içerisine cahillerin karışması eleştiri unsurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Katipler içerisinde arazilerin kimin adına olduğunu kaydeden tapu memurları olan vilayet kâtipleri (il yazıcılar) pek çok araziye kendi adlarına kaydetmeleri başta olmak üzere görevleri ile ilgili usulsüzlükleri sebebiyle Âşık Çelebi ve Gelibolulu Âlî'nin eserlerinde ayrıca bahis konusu edilmişlerdir. Hazinesinin emanet edildiği, iktisadi sistem içerisinde son derece önemli görevleri olan defterdarların seçimi ile ilgili Lütî Paşa'nın vezirlere verdiği tavsiyeler dikkat çekicidir. Bu yüzyıl tezkirelerinde pek çok şairin hamisi olarak bilinen Defterdar İskender Çelebi rüşvetçilik yönüyle zikredilmiş, tezkire yazarları tarafından Emânî'nin İskender Çelebi'nin irtişa kasrını yaptığını söylediği şiiri örnek verilmiştir.

İncelemiş olduğumuz metinler içerisinde saray çalışanları arasında bulunan haremağaları, çavuşlar ve kapıcıların da eleştirildiği görülmektedir. Haremağaları

saray dışından ev tutma ve dışarıya meyletme yönleriyle eleştiri konusu edilmiş, çavuş ve kapıcıların ise bu dönemde güvenilir kimseler olmaktan uzaklaştıkları belirtilmiştir. Saray çalışanlarıyla ilgili eleştirilere Gelibolulu Âlî'nin *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde rastlanmaktadır.

Bu yüzyılda eleştiri konusu edilen bir diğer önemli zümre, şairlerdir. Tezkire metinleri, yazarlarının şiir ve şairler hakkında poetik eleştirilerini dile getirdiği önemli kaynaklardır. XVI. yüzyıl tezkireleri içerisinde Latîfî'nin tezkiresi şairleri yeteneklerine göre tasnif etmesi, belagat ilmi açısından da bir kusur sayılan şiir hırsızlığı konusuna değinmesi ve poetikayı teorik bir zemine oturtması açısından önemlidir. Tezkirelerde kabiliyetsiz olarak addedilen pek çok şair bulunmaktadır. Taklitçiler, soğuk ve bayağı sözler söyleyenler, sözü lüzumsuz yere uzatanlar, tumturaklı söz söylerken manayı kaybedenler ve tarih düşürme konusunda aşırılığa gidenler tezkire yazarlarının kabiliyetsiz olarak nitelendirdiği başlıca zümrelerdir. Örneğin Kandî'nin tuvalet tamirine bile tarih düşürmesi tezkire yazarları tarafından mizahi bir üslupla eleştirilmiş, yeteneksiz olarak görülen Hadîdî'nin şiirle meşgul olması, mahlasına uygun olarak boş yere soğuk demir dövmeye benzetilmiştir. Şairlerin, Acemlere özgü olduğu söylenen “menem diger nîst” anlayışını benimseyerek kibre kapılmaları ve şiir hırsızlığı yapmaları yönleriyle de eleştirildikleri görülmektedir. Bu bağlamda Zâtî, hem güzel söz söylemeyen, hem kendisi pek çok kişiyi eleştirmesine rağmen eleştiri kabul etmeyen, hem de başkalarının şiirlerini çalmakta bir beis görmeyen bir kimse olarak üç açıdan birden eleştirilmektedir. Âşık Çelebi'nin Zâtî'nin şairliği ile ilgili eleştiride bulunduktan sonra bu durumun sebeplerini sorgulayarak sağır olması ve geçim sıkıntısı çekmesi

üzerine yoğunlaşması dikkat çekicidir. Latîfî'nin teorik zemini vermesinin ardından şair başlıkları altındaki şahsi eleştiriler daha çok Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi'nin tezkirelerinde karşımıza çıkmaktadır. Tezkireciler eserlerinde birbirlerini de bilgi veya yorum yanlışları noktasında eleştirmektedirler. Bu açılardan en çok eleştirilen tezkire yazarı Latîfî'dir. Latîfî, diğer tezkirecilere göre menşeyini bilmediği kimseleri Kastamonulu göstermiş, şairleri övme ve yerme konusunda aşırılığa gitmiş, hem bilgi hem de yorum konusunda pek çok hata yapmıştır. Latîfî'yi en fazla eleştiren Kınalızâde Hasan Çelebi; en sert eleştiren ise kendisinin alfabetik tasnif yöntemini de çaldığını iddia eden Âşık Çelebi'dir. Gelibolulu Âlî ve Beyânî ise Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi ile aynı fikirde olmayıp Latîfî'ye haksızlık yapıldığını düşünmektedirler.

Metinlerde, insan eleştirisi başlığı altında değerlendirilebilecek bir diğer kategoriye çeşitli meslek grupları oluşturmaktadır. Ehl-i cihet adı verilen kassam, müezzin, imam, hatip gibi vakıf müesseselerindeki hizmetleri gören kimseler kadı ya da müderris olmadıkları için bu görevleri yapan, sabahdan akşama kadar birilerinin ölmesini bekleyen, ölen kişinin varlıklı olması durumunda bundan mutluluk duyan kimseler olarak nitelendirilmiştir. Vaizler içerisinde halka öğüt vermesi ve doğru yola sevk etmesi gerektiği yerde münasebetsiz sözler söyleyerek karışıklık çıkaranlar eleştirilmiş, meslek grubuna yönelik genel eleştirilerin yanı sıra tezkirelerde Emir, Saati ve Firâkî isimli vaizler olumsuz özellikleriyle zikredilmiştir. Hafız, hanende, gûyende gibi mesleklerini sesleri ile icra eden zümreler, meclislere bu özellikleri sayesinde davet edilmelerine rağmen naz yaparak söylemeyi reddetmeleri yönleriyle; hekimler, hastaları sakat bırakacak ve öldürecek kadar işlerinin ehli olmamaları

yönüyle eleştirilmiştir. Metinlerde sarraflar hileci, nakkaşlar nankör, canbaz, kâsebaz, resenbaz gibi ashab-ı lu'b olarak tanımlanan oyun ve eğlence sektöründe çalışanlar ise uğursuz ve faydasız kimseler olarak görülmüştür. Meslek gruplarına yönelik eleştirilerin çok büyük bir kısmı Gelibolulu Âlî tarafından yapılmıştır.

Bu yüzyılda özellikle Kınalızâde Âlî Çelebi ve Gelibolulu Âlî'nin eserlerinde milletlere yönelik eleştirilerle de karşılaşmaktadır. Âlî Çelebi daha yumuşak bir ton kullanarak genelleme yapılmaması gerektiğini, iyi ırktan kötü kimse, kötü ırktan da iyi kimse çıkabileceğini söylerken Gelibolulu Âlî bu konuda daha sert bir tutum içerisinde. Tezkire metinlerinde de özellikle Acemlerle ilgili eleştirilere yer verildiği görülmektedir. Tüm bu eleştirilere göre Türkler taş kalpli, Acemler kendini beğenmiş, Araplar fesat, Tatarlar yağmacı, Arnavutlar inatçı, Ruslar korkak, Kürtler yalnızca beden gücü ile çalıştırılması gereken milletlerdir. Zengîler kıt akıllı, Çerkesler ahmak, Gürcüler bayağı, Hintliler ise kötü ahlâklıdır.

XVI. yüzyılda karada ve denizde haramilik ve eşkıyalık yapan kimselerin var olduğu, bu konuda bir güvenlik problemi olduğu anlaşılmaktadır. Bahrî ve berrî olarak nitelendirilen yol kesiciler hem tezkire metinlerinde hem de tarih metinlerinde ele alınmaktadır. Metinlerde -olayın üzerine *Harname*'yi yazan Şeyhî gibi- haramilere yakalanan pek çok kişinin malından hatta canından olduğu belirtilmiş, -Mahremî örneğinde olduğu gibi- denizde leventler tarafından kaçırılma hikâyeleri anlatılmıştır.

Bir başka eleştiri konusu olan kadınlar, incelemiş olduğumuz mensur metinlerde klasik edebiyatta çizilen genel olumsuz profilin dışına çıkamamışlardır. Bu metinlerde kadınlar özellikle cinsî münasebetler yönüyle nefislerine hâkim olamayan, zaptedilmesi gereken varlıklar olarak görülmekte, dedikoducu ve kıskanç olarak

nitelendirilmektedirler. Lütfî Paşa, eserinin girişine sadrazamlığı bırakmasını kadınların hilesinden kurtulma isteğine bağlamış, tezkirelerde dışı yüzü görmeyen kişilerin şanslı olduğu ifade edilmiştir. Kadınlar hakkında en sert eleştirileri yapan isimlerden biri olan Gelibolulu Âlî, eşlerini sahiplenerek hemcinsleriyle paylaşmak istemeyen, iştirake rıza göstermeyen kadınlara sitem etmekte, eşinin başka kadınla olan birlikteliğine ses çıkarmayan kadınlara ise saygı duymaktadır. Lami'î Çelebi'nin latifelerinde ise kadınlar hakkında son derece çirkin ifadelerin kullanıldığı müstehcen hikâyeler yer almaktadır.

Eleştirilen bir diğer zümre, çelebilerdir. Eli kalem tutan, okumuş, kültürlü kimseleri ifade eden çelebilere yönelik eleştirilere Âşık Çelebi tezkiresinde rastlanmaktadır. Tezkire yazarı, Fevrî'nin çelebiler hakkında güzel bir kelime oyunu yaptığı şiirini beğenerek eserine dahil etmiştir. Bunlar ebcedi bilmeyen ancak eb ve cedleriyle övünen kimselerdir.

İncelediğimiz metinlerde hiyerarşik açıdan en altta kalan reaya ile ilgili eleştirilere ise daha çok tarih ve siyasetname türü eserlerde rastlanmaktadır. Bu metinlerde devlet adamları reaya konusuna merkezi otorite açısından yaklaşmış, reayayı padişahın işine karışmaması gereken ve güvenilmeyen bir insan topluluğu olarak görmüşlerdir. Hak ettiklerinden fazla yüz verilirse devlete zarar verme potansiyelleri olduğuna inanılan reaya, pahalı elbiseler giymemeli, eşek dururken ata binmemelidir.

XVI. yüzyılda yazılmış mensur metinler içerisinde dönem ve insan eleştirilerinin yanı sıra bazı huy, davranış ve alışkanlıklara yönelik eleştirilerin de var olduğu görülmektedir. Bunlar kimi zaman cimrilik, afyon ve şarap müptelalığı,

kendini beğenmişlik gibi bireyin kendisine yönelik huy, davranış ve alışkanlıkları şeklinde iken kimi zaman da bireyin kendisinden çıkarak bir diğer bireyi ya da toplumu ilgilendirir hâle gelmektedir. Bir başkasını hicvetmek, dedikodu yapmak, düşmanlık etmek, iftira etmek gibi huy, davranış ve alışkanlıklar ikinci kategoriye girmektedir. Huy, davranış ve alışkanlık eleştirileri daha çok ahlak kitapları ve tezkire metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Kınalızâde Âlî Efendi, *Ahlâk-ı Âlâ'î* isimli eserinde iyi ve kötü huyları fazilet ve rezilet olarak ayırmış; rezilet olanları birer “maraz” olarak nitelendirmiş ve bu hastalıkların tedavisi için ilaç önerileri sunmuştur. İncelemiş olduğumuz metinlerde en çok eleştirilen huyların cimrilik ve kıskançlık olduğu görülmektedir. Tezkirelerde cimrilik yönüyle ön plana çıkmış şairlerden biri Hayâlî’dir. Âşık Çelebi Hayâlî’nin cimriliğini kabul etmemekte, onun istiğna sahibi biri olduğunu düşünmekteyken Gelibolulu Âli, öldüğünde kalan mallardan hareketle Hayâlî’nin cimri olduğuna emin görünmektedir. Revânî, evine gidenlere bir şey ikram etmeyen, hakkında cimriliği ile ilgili şiir yazılmış bir şairdir. Metinlerde kişinin sağlığında iken parasını harcaması gerektiğine de değinilmiş, bunu yapmayan cimrilerin tüm malvarlığının bir an önce ölmelerini bekleyen mirasyedilere kalacağı belirtilmiştir. Cimriliğin karşısında bir huy olan müsriflik ise gerek hazine yönetimi gerek kişisel boyutta Gelibolulu Âli’nin bilhassa dikkat çektiği bir eleştiri konusudur.

Çoğu zaman birbiri içerisine geçmiş olan kıskançlık, düşmanlık, fesatlık ve buna bağlı olarak sergilenen davranışlara yönelik eleştiriler metinlerde azımsanmayacak ölçüdedir. En çok tezkire metinlerinde rastladığımız bu tür eleştirilerde kıskançlığın ana eksenini padişaha ya da bir devlet büyüğüne karşı yakın olan yahut yakınlaşma potansiyeli olan kimselere yöneliktir. Bu konuda tezkire

yazarları taraf olduklarını hissettirerek kıskançlığa ya da iftiraya uğrayan kişilerin “erbâb-ı hased”, “erbâb-ı garaz”, “ehl-i fesad” tarafından zarara uğratıldığını belirtmişlerdir. Tezkire yazarları, Tâcîzâde Cafer Çelebi ve Müeyyedzâde Abdurrahman Çelebi’nin fesat ve iftiraya uğradıkları konusunda aynı görüştedirler. Hayâlî ve Hayretî arasındaki kıskançlık ve Hayâlî’nin hemşehrisi Hayretî hakkında İbrahim Paşa’ya söylediği olumsuz sözler tezkirelerde ortak olarak ele alınan eleştirilerdendir. Hayâlî ile ilgili konularda daima onun yanında yer alan Âşık Çelebi dahi bu konuda onun “nâ-puhtelik” ettiğini düşünmüştür. Hayâlî’nin kıskanç bir kimse olması, Kandî’nin şekerçi dükkanını taşlaması olayında da dile getirilmiştir. Tezkirelerde kıskanç biri olarak zikredilen ve başta Zâtî olmak üzere çok fazla kimseyle anlaşamayan Hayâlî’nin her şeye rağmen devlet adamlarına yakın oluşu ise diğer şairlerin onu kıskanmasına sebep olmuştur. Gelibolulu Âlî, Hayâlî’nin kıskanıldığı için sürekli haksız yere eleştirildiğini söyleyerek bu konuda Âşık Çelebi ile birlikte şairin hakkını teslim edenler arasındadır. Metinlerde meclis adabı ile alakalı dikkat çeken, söz verip gelmemek, uygun yere oturmamak, soğan ve sarımsak yiyip gelmek, meclis sahibinden evvel yemeğe uzanmak gibi hoş karşılanmayan davranışlar ise Gelibolulu Âlî’nin görgü ve toplum kurallarına dair *Mevâidü’n-Nefâis* isimli eserinde karşımıza çıkmaktadır.

Mensur metinlerdeki eleştirilerin ifade biçimlerinin tek bir standarda tabi olmadığı, farklı şekillerde eleştiri yapıldığı görülmektedir. Nesir yazarları kimi zaman açıkça eleştiri yapmakta, kimi zaman ise bunu farklı şekillerde, üstü kapalı bir biçimde ifade etmektedirler.

Eleştirilerin üstü kapalı ifade biçimlerinden biri, geçmişe gıpta yoluyla eleştiridir. Özellikle tezkire ve tarih yazarları, içinde bulundukları dönemi eleştirirken kendilerinden önceki döneme atıfta bulunarak geçmiş dönemin olumlu taraflarından bahsetmektedirler. Geçmişin methi ve o zamana duyulan özlem, içinde bulundukları zamanın eleştirisine dönüşmektedir. Bu tarz eleştirilerin tezkire metinlerinde daha çok padişah ve devlet adamlarının sanatkârlara ihsanda bulunması konusunda yapılması dikkat çekicidir. Özellikle Latîfî ve diğer bazı tezkire yazarları XV. yüzyıl ile mukayese ederek kendi devirlerinde ilme rağbet olmadığını, devlet erkânının sanattan anlamadığını ve sanatkârlara yeteri kadar kıymet verilmediğini düşünmekte, bu konuya yönelik eleştirilerini geçmişe öykünme yolu ile dile getirmektedirler.

Bir diğer ifade biçimi nasihat etme yoluyla eleştiridir. Özellikle siyasetname ve ahlak kitapları türündeki eserlerde nasihat etmenin aslında daha önce var olan bir probleme işaret ettiği ve bu problemin tekrarlanmaması adına nasihatle bulunularak eleştiride bulunulduğu görülmektedir. Nasihat yolu ile eleştiri bilhassa Lütî Paşa'nın *Âsafnâme*'si, Gelibolulu Âlî'nin *Nushatü's-Selâtin*'i ve Kınalızâde Âlî Çelebi'nin *Ahlâk-ı Âlâ'î* isimli eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Mizah yollu eleştirilere ise özellikle *Letâif* türü eserler ile tezkirelerde rastlanmaktadır.

Siyasetnameler, devlet yönetimini iyileştirme maksadı ile yazılmış eserlerdir. Bu eserlerde padişahlara, vezirlere ve devlet yöneticilerine dikkat etmeleri gereken konular hatırlatılarak bir nevi uyarıda bulunulmuştur. *Âsafnâme* Kanuni Sultan Süleyman döneminde, *Nushatü's-Selâtin* ise yüzyılın sonlarına doğru, III. Murad döneminde kaleme alınmış bir eserdir. Lütî Paşa'nın tecrübeli ve öngörü sahibi bir devlet adamı olarak dikkat çektiği ve tedbir alınmasını salık verdiği hazine, asker

seçimi, ulak zulmü, reaya gibi pek çok konunun Gelibolulu Âlî'nin eserini yazdığı döneme gelindiğinde belirgin sorunlar hâline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Her iki eser de teorik metinler olmalarının yanı sıra eleştirel ve pratik çözüm önerileri sunmaları yönüyle önemlidir. Gelibolulu Âlî'nin eleştiri üslubu Lütî Paşa'ya göre daha sert olup ele aldığı konular daha çeşitlidir.

İnceleme alanımıza giren pek çok mensur metin, içerisinde manzum parçalar da barındırmaktadır. Örneğin tezkirelerde şairlerin hayatları anlatıldıktan sonra şiirlerinden örnekler verilmektedir. Bazen de tezkire yazarları konuya uygun olarak kendi şiirinden ya da başka şairlerin şiirlerinden örnekler verebilir. Siyasetname ve nasihat içerikli eserlerde de aralara serpiştirilmiş pek çok manzum parça yer almaktadır. Sosyal eleştiri açısından baktığımızda verilen şiir örneklerinin çoğunlukla mensur tarzda yapılan eleştiriye pekiştirdiği görülmektedir. Örneğin bir şairin hayatı anlatılırken yeterince kıymet görmediğinden söz ediliyorsa onunla ilgili verilen şiir örneği de zamanenin vefasızlığı yahut devlet yöneticilerinin ilgisizliği temalı olabilmektedir. Hatta Latîfî, bu tarz konularda önce şairin sonra da kendisinin aynı konudaki şiirlerinden örnekler vererek eleştirisini pekiştirmektedir. Gelibolulu Âlî'nin eserlerinde de aynı tarz hissedilmekte, özellikle *Mevâidü'n-Nefâis* isimli eserinde mensur eleştirilerin ardından pek çok eleştirel içerikli şiirin yer aldığı görülmektedir. Bu tarzın son derece belirgin şekilde kendini hissettirdiği bir diğer tür ise *Letâif* türü eserlerdir. Hem Zâtî hem de Lami'î'nin latifeleri, mensur kısımda anlatılan konuların manzum metinle birlikte tamamlandığı eleştiri metinleridir.

XVI. yüzyılda yazılmış mensur metinler içerisinde belli türdeki kitapların belli sosyal eleştiri konularını daha sık vurguladığı görülmektedir. Örneğin dönem eleştirisi

konusunda tarih ve siyasetname türündeki eserler ön plana çıkarken huy ve davranış eleştirilerinde ahlak ve görgü kitaplarının ağırlıklı olduğu dikkat çekmektedir. İnsan eleştirisi kısmına malzeme teşkil eden padişah ve devlet adamları eleştirileri daha çok tarih ve siyasetname kitaplarında yer alırken diğer gruplara yönelik eleştiriler hemen her türden eserde görülmektedir. Çeşitli milletler ve onların karakterleriyle ilgili tespit ve eleştiriler incelemiş olduğumuz metinlerde yalnızca Gelibolulu Âlî ve Kınalızâde Hasan Çelebi tarafından dile getirilmiştir. Tezkire türündeki kitapların ise hem dönem eleştirisi, hem insan eleştirisi hem de huy, davranış ve alışkanlık eleştirisi bölümlerine malzeme sunan çok yönlü eserler olduğu görülmektedir. Tezkireler, diğer eserlerin teorik olarak eleştirdiği pek çok şeyin pratik örneklerini okuyucuya sunmaktadırlar.

İncelemiş olduğumuz nesir yazarları içerisinde eser sayısının fazlalığıyla da orantılı olarak en fazla sosyal eleştiri yapan kişinin Gelibolulu Âlî olduğu görülmektedir. Âlî, tezkiresinde şairleri objektif bir şekilde incelemeye çalışmış, kendisinden önce yazılmış tezkirelerdeki bilgileri aynen aktarmak yerine eleştiri süzgecinden geçirerek kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Latîfî'nin tezkiresinin XVI. yüzyılda pek çok tezkire yazarı tarafından Kastamonuname olarak nitelendirilerek doğru bilgileri ihtiva etmediği iddia edilmesine rağmen Gelibolulu Âlî tezkiresinde, ona haksızlık edildiğini düşünerek destekler nitelikte bir tavır almaktadır. Âlî'nin diğer türdeki eserlerindeki münekkit edasından ise çağının bilinçli bir tanığı olduğu anlaşılmaktadır. Devlet kademesinde aldığı görevler ve karakterinin de etkisiyle özellikle III. Murad ve III. Mehmed dönemlerinden pek çok kişi, kurum veya olaya yönelik eleştirilerini cesurca dile getiren Gelibolulu Âlî, bizzat kendi başından

geçmiş yahut tanıdığı olduğu pek çok olayı da eleştiri malzemesi olarak kullanarak söylediklerinin güvenilirliğini artırmaya çalışmıştır.

Gelibolulu Âlî ile ilgili dikkat çeken bir diğer husus da eleştirilerinde kullandığı sert tondur. Nesir yazarı kimi zaman eleştirdiği kişi ya da kişi gruplarına beddua etmekte, kimi zaman ise cezalandırılmaları hatta öldürülmeleri gerektiğini söylemektedir. Örneğin görgü kuralları ile ilgili eseri olan *Mevâidü'n-Nefâis*'te meclis adabına aykırı davranışlar sergileyenlerle ilgili tutumu genellikle bu kişilerin meclisten kovulması, azarlanması, bir daha meclise dahil edilmemesi, para cezası verilmesi veya dövülmesi gerektiği şeklindedir. Âlî, topluma zarar veren ve huzursuzluğa sürükleyen kimselerin yaptıklarının bir karşılığı olmasını, bu kişilerin yaptıklarının bedelini ödemesini istemektedir. Gelibolulu Âlî'nin dikkat çeken bir özelliği de eleştirdiği şeylerin yanı sıra bunlara sebebiyet veren ya da meydana gelmesinden sorumlu olan unsurları da belirtmesidir. Özellikle iktisadi ve adli konularda ortaya çıkan usulsüzlüklerin sebebini yeterince teftiş edilmemelerine bağlayan Âlî, üstü kapalı bir şekilde padişah ve devlet yöneticilerine de eleştirilerde bulunmaktadır.

Mensur metinlerin sosyal eleştiri konusu için son derece elverişli olduğu, bu metinlerin manzum eserler kadar sıkı kaideleri olmaması yönüyle yazarına geniş bir ifade imkânı sunduğu görülmektedir. İnceleme alanımıza giren metinler içerisinde yer alan Vâhidî'nin *Hâce-i Cihân ve Netîce-i Cân* isimli eserinde tasavvufi zümrelerin liderlerinin kendilerini manzum şekilde anlatmalarının ardından Hâce-i Cihân'ın onlara yönelik eleştirilerini mensur olarak yapması konumuz açısından son derece dikkat çekicidir.

Tez kapsamında elde edilen veriler ışığında klasik Türk edebiyatı mensur metinlerinde adı konmamış bir eleştiri faaliyetinin var olduğu ve bunun poetik eleştiri ile sınırlı olmadığı açıkça anlaşılmakta; sosyal eleştirilerin çoğunlukla geçmişe gıpta, nasihat, mizah, hiciv gibi üstü kapalı ifade yolları ile gerçekleştirildiği görülmektedir.

Bugünün yargılarıyla geçmişi ve toplumu eleştirmek bilimsellikten uzak bir tavır olacağı için bu tavırdan kaçınmak, her çağın kendi tanıklarına ve münekkitlerine kulak vermek gerekmektedir. XVI. yüzyıl gibi imparatorluğun zirvede olduğu bir dönemde yazılmış mensur metinlerde sosyal eleştiriye ilişkin malzemenin azımsanmayacak ölçüde olduğu görülmüş olup duraklama ve gerileme dönemlerine geçilen sonraki yüzyıllarla alakalı bu konuda çalışmalar yapılması ve bunların sonuçlarının karşılaştırılması temenni edilmektedir.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, Namık	“Klâsik Türk Şiiri Tenkid Terminolojisi ve Âb-dâr Örneği”, Türk Kültürü İncelemeleri , S.2, s.149-160, İstanbul 2000.
Açıkgöz, Namık	“Klasik Türk Şiirinde Üslup Eleştirisi Terimleri”, T.C. Ordu Üniversitesi Uluslararası Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu -Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu Anısına- (10-12 Mayıs 2012) Bildiri Kitabı, Ordu Üniversitesi Yayınları, Ordu 2013.
Açıkgöz, Namık	“Tezkirelerde Yapı ve Yapı Terminolojisi”, İlmî Araştırmalar Dergisi , S.9, s.7-22, 2000.
Afyoncu, Erhan	“Şemsî Ahmed Paşa”, TDVİA , C.38, s.527-528.
Afyoncu, Erhan	“Zeâmet”, TDVİA , C.44, s.162-164.
Akbaş, Mehmet	“Kürtler”, TDVİA , C.Ek-2, s.115-118.
Akbayır, Şeyma	16. Yüzyılda Osmanlı’da Paranın Değer Kaybı ve Timurtâşî’nin Nükûd Risalesi , Albaraka Yayınları, İstanbul 2020.
Akdağ, Mustafa	Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâlî İsyanları , YKY, İstanbul 2017.
Akdağ, Mustafa	Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi , Tekin Yayınevi, Ankara 1979.
Akdağ, Mustafa	“Celâlî İsyanlarının Başlaması”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi , C.4, S.1, s.23-50.
Akgül, Ahmet	XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı Şair Tezkirelerinde Anekdot-Zihniyet İlişkisi , Çizgi Kitabevi Yayınları, Ankara 2019.
Akkuş, Metin	Eski Türk Edebiyatında Nesir (Ders Notları) , Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2000.
Aktunç, Orhan Rıza	Türk Edebiyatı Tarihi, Kaynaklardan Bugüne Kadar , Sühûlet Basımevi, İstanbul 1934.

Alptekin, Leyla	“Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-Bendi’ne Yazılmış Bir Nazire: XVIII. Yüzyıl Şairi Berberzâde Mehmed Zihnî’nin Terkîb-Bend’i”, Turkish Studies , C.8, S.13, s.439-454, İstanbul 2013.
Altınay, Ahmet Refik	Kadınlar Saltanatı , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
Altuntaş, Mustafa	Osmanlı İstanbul’unda Ta’âm Bîşirüb Satanlar , Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
Alıcı, Lütfi	“Klâsik Türk Edebiyatında Sosyal Tenkit Örnekleri Olarak “Yuf” Redifli Şiirler”, İlmî Araştırmalar , S.17. s.35-48, İstanbul 2004.
And, Metin	16. Yüzyılda İstanbul (Kent, Saray, Günlük Yaşam) , YKY, İstanbul 2015.
Andrews, Walter G.	The Tezkire-i Şuara of Latîfî as a Source for the Critical Evalution of Ottoman Poetry , (Yayımlanmamış doktora tezi), Michigan University, 1970.
Araz, Yahya	Osmanlı Toplumunda Çocuk Olmak , Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
Arısan, Kazım - Günay, Duygu Arısan	<i>Abdülaziz Bey</i> , Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri I-II , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.
Arslan, Hüseyin	Osmanlı’da Nüfus Hareketleri: (XVI. Yüzyıl) Yönetim, Nüfus, Göçler, iskanlar, Sürgünler , Kaknüs, İstanbul 2001.
Arslan, Mehmet	“Divan Edebiyatında Şehirler Üzerine Yazılan Şiirler ve Bunlar Arasında Amasya Şiirleri”, Uluslararası Amasya Şairleri Bilim Şöleni Bildiriler Kitabı , s.47-70, Amasya 2018.
Aslan, Mustafa	“Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-i Bendine Bir Nazire Daha: Trabzonlu İbrahim Cûdî’nin Terkîb-i Bendi”, Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu , C.2, s.367-385, Trabzon 2002.

Atar, Fahrettin	“Azil”, TDVİA , C.4, s.326-327.
Ay, Alper	“Türk İslam Edebiyatında Zamaneden Şikayet ve Ahmed Yesevî”, VI. Uluslararası Şeyh Şaban-ı Velî Sempozyumu , s.243-255, Kastamonu 2018.
Ay, Resul	“Bizans’tan Osmanlıya Anadolu’da Heterodoks İnanışlar: ‘Öteki’ Dindarlığın Ortak Doğası Üzerine (650–1600)”, OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi , S.31, s. 1-40, Ankara 2012.
Aynur, Hatice- vd.	Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V: Nesrin İnşâsı: Düzyazıda Dil, Üslûp ve Türler , Turkuaz Yayınları, İstanbul 2010.
Aynur, Hatice- vd.	Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XIII: Hicve Revâ Mizâha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak , Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
Aynur, Hatice	Üniversitelerde Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları , Boğaziçi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul 2000.
Aynur, Hatice- vd.	Âşık Çelebi ve Şairler Tezkiresi Üzerine Yazılar , Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
Aytaç, Reyhan	“66 Numaralı (H.997-988/ M.1589-1590) Mühimme Defteri (İnceleme-Metin)”, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Tez Danışmanı: Prof. Dr. Muzaffer Doğan), İstanbul 2014.
Azamat, Nihat	“Kalenderiyye”, TDVİA , C.24, s.253-256.
Bahadır, Savaşkan Cem	“Klasik Türk Şiirinde Meclis Kavramı ve Meclisi Oluşturan Unsurlar”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı , C.3, s.117-131.
Banarlı, Nihad Sâmî	Resimli Türk Edebiyatı Tarihi , 2 Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 2001.

Bassano, Luigi	Kanunî Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat , (Çev: Selma Cangı), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2020.
Batıslam, Hanife Dilek	Divanlardaki Şikayet Şiirleri , Karahan Kitabevi, Adana 2009.
Baykara, Tuncer	“Lala”, TDVİA , C.27, s.70-71.
Bayram, Yavuz	“16. Yüzyıl Divan Şiirinde Poetika”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Ali Osman Coşkun), Samsun 1995.
Bingöl, Ulaş - Yılmaz, Enser	Eleştiri Kuramları ve Metin Tahlilleri , DBY Yayınevi, İstanbul 2021.
Bolat, Kasım	Osmanlı'da Paşalar ve Padişahlar (1421-1520) , Ötüken Yayınevi, İstanbul 2020.
Bostan, İdris	“Azeb”, TDVİA , C.4, s.312-313.
Boşkov, Vanço	“Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Şehir Mersiyeleri”, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi , C.12 (1. Fasikül), s.69-76, Erzurum 1980.
Bozkurt, Nebi	“Nakkaş”, TDVİA , C.32, s.326-328.
Breüning, Hans Jacob	Breüning Seyahatnamesi: Doğu Ülkelerine Yolculuk, İstanbul 1579 , Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.
Busbecq, Ogier Ghislain de	Türk Mektupları (Çev. Hüseyin Cahit Yalçın), Ötüken Yayınevi, İstanbul 2018.
Buzpınar, Ş. Tufan	“Nakîbüleşrâf”, TDVİA , C.32, s.322-324.
Küçükaşçı, Mustafa Sabri	“Şehzade”, TDVİA , C.38, s.478-480.
Cançelik, Ali	“Tarih Kaynağı Olarak 16. Yüzyıl Divan Şiiri”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve

	Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi , Tez Danışmanı: Prof. Dr. Azmi Bilgin, İstanbul 2014.
Canım, Rıdvan	Divan Edebiyatında Türler , Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
Canım, Rıdvan	“Kastamonulu Latîfi, Tezkiresi ve Kastamonu-nâme İddialarına Cevap”, Birinci Kastamonu Kültür Sempozyumu Bildirileri , s.347-354, Kastamonu 2001.
Canım, Rıdvan	<i>Latîfi, Tezkiretü’ş-Şu’arâ ve Tabsıratü’n-Nuzemâ</i> , AKM Başkanlığı Yayınları, Ankara 2000.
Celâî, Mir Cemal	Türkçe Farsça Sözlük , Palme Yayıncılık, Ankara 2010.
Cengiz, Osman	16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinin Kaynakları (Çivizâde, Ebussu’ûd, Birgivi) , Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
Cezar, Mustafa	Osmanlı Tarihinde Levendler , Çelikkilt Matbaası, İstanbul 1965.
Cirit, Hasan	“Vaaz”, TDVİA , C.42, s.404-407.
Çaldak, Süleyman	“Eski Türk Edebiyatında Nesir (Düz Yazı)”, Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi , S.77/78, s.74-90, 2006.
Çalışkan, Yaşar	Latîfeler Kitabı (Letâif-i Lami’î) , Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.
Çavuşoğlu, Mehmet	“Zâtî’nin Letâyif’i”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , C.18, s.25-51, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1970.
Çelebican, Nuri	16. Yüzyıl Tezkirelerinde Bilgi Akışı , (Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale 2006.
Çerçi, Fâris	Nushatü’s-Selâtin (Siyaset Sanatı) , Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2015.
Çetindağ, Yusuf	Şiir ve Tenkit , Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
Çetinkaya, Ülkü	“Divan Edebiyatında Kadına Genel Bakış”, Turkish Studies , C.3, S.4, s.279-334, 2008.

Çiftçi, Hasan	Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri , Kültür Bak. Yayınları, Ankara 2002.
Dânişmend, İsmail Hakkı	İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi , C.5, Türkiye Yayınevi, s.109, İstanbul 1971.
Demirel, Gamze	“Klasik Türk Edebiyatı Geleneğinde Hiciv”, TALİD , C.5, S.10, s.131-154, İstanbul 2007.
Demirkol, Murat	<i>Kınalızâde Ali �elebi</i> , Ahlâk-ı Al�i , Fecr Yayınları, Ankara 2020.
Demirtaş, Mehmet	Osmanlı Esnafında Suç ve Ceza , Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
Demirtaş, Necati	Fetvâları ile şeyhülislam Ebüssu’�d Efendi , Akıl Fikir Yayınları, İstanbul 2016.
Deniz, Sebahat	“Klasik Türk Edebiyatında Devr-i Kamer Anlayışı”, Türklük Araştırmaları Dergisi , S.19, s.150-151.
Deniz, şefaattin	“Mesih Paşa, Hadım”, TDVİA , C.Ek-2, s.257-258.
devletarsivleri.gov.tr	3 Nolu Mühimme Defteri (1558-1560) (966-968) , Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:12, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:1, Ankara 1993.
devletarsivleri.gov.tr	5 Nolu Mühimme Defteri (1565-1566) (973) , Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:21, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:II, Ankara 1994.
devletarsivleri.gov.tr	12 Nolu Mühimme Defteri (1570-1572) (978-979) , Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No:33, Divan-ı Hümayun Sicilleri Dizisi:IV, Ankara 1996.
D�A	“İsmâil Ma’s�k�”, TDVİA , C.123, s.112-114.
Dirin, İlyas-Anar, Turgay-�zdemir, şaban	<i>Ahmet Hamdi Tanpınar</i> , Mücevherlerin Sır�ı , YKY, İstanbul 2002.

Doğan, Muhammet Nur	Fuzuli'nin Poetikası , Yelkenli Yayınları, İstanbul 2009.
du Fresne-Canaye, Philippe	Fresne-Canaye Seyahatnamesi 1573 , Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
Durmuş, Tuba Işinsu	“Osmanlı Saray Kültürünün Bir Parçası Olarak Sanatçı Nedîm/Musâhipler”, Millî Folklor , S.114, s.25, 2007.
Durmuş, Tuba Işinsu	Tutsan Elini Ben Fakîrin: Osmanlı Edebiyatında Hamilik Geleneği , Doğan Kitap, İstanbul 2009.
Düzdağ, M. Ertuğrul	Şeyhülislam Ebussuûd Efendi'nin Fetvâlarına Göre Kanunî Devrinde Osmanlı Hayatı , Şule Yayınları, İstanbul 1998.
Ece, Selami	Klasik Türk Edebiyatı Araştırma Yöntemleri , Fenomen Yayınları, Erzurum 2007.
Egüz, Esra	“Yabancı Seyyahların Gözüyle Klasik Türk Edebiyatı”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi S.49/49, s.53-93, İstanbul 2014.
Egüz, Esra	“Dilek Kelimesinin Klasik Türk Şiirinde Farklı Kullanımları Üzerine”, IV. Genç Bilim Adamları Sempozyumu Bildiriler Kitabı , s.421-430, Ankara 2012.
Eğilmez, Devrim Burcu	Osmanlı İmparatorluğu'nda Hoşgörü Söylemi (1545-1566) , İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
el-Haj, Rifa'at Ali Abou	Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu , İmge Kitabevi, Ankara 2000.
Emecen, Feridun	“Canbirdi Gazâlî”, TDVİA , C.7, s.141-143.
Emecen, Feridun	İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-I , TDV İSAM Yayınları, Ankara, 2018.
Emecen, Feridun	İmparatorluk Çağının Osmanlı Sultanları-II , TDV İSAM Yayınları, Ankara 2018.
Ercilasun, Bilge	Edebiyat Tarihi ve Tenkit , Dergah Yayınları, s. 216, İstanbul 2013.

Erkan, Ümit	16. Yüzyılda Osmanlı’da Kızılbaş Ayaklanmaları , Araştırma Yayınları, Ankara 2016.
Ertuğ, Zeynep Tarım	XVI. Yüzyıl Osmanlı Devleti’nde Cülûs ve Cenaze Törenleri , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
Erünsal, İsmail E.	“Molla Lutfî Zındıklık İthamıyla mı Öldürüldü?”, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi , C.21, S.2, s.37-54, Ankara 2015.
Erünsal, İsmail E.	Osmanlı Kültür Tarihinin Bilinmeyenleri , Timaş Yayınları, İstanbul 2014.
Erünsal, İsmail E.	“Tasavvufî Edebiyatımızdan Örnekler I: Abdurrahim Karahisârî’nin Vahdetnâmesi”, Diyanet İlmî Dergi (10) , Ankara 1971.
Erünsal, İsmail E.	“Vâlîhî”, TDVİA , C.42, s.499-500.
Erdoğan, Mustafa	“Zamâne Şiirleri Yahut Nazîre Muhammesler”, Türk Kültürü , C.38, S.448, s.479-497, Ankara 2000.
Ertaylan, İsmail Hikmet	Türk Edebiyatı Tarihi , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
Ertuğ, Zeynep Tarım	“İmaret”, TDVİA , C.22, s.219-220.
Faraoqhi, Suraiya	Osmanlı İmparatorluğu’nda Yollara Düşenler: Zanaatkarlar, Köylüler, Tacirler, Sığınmacılar, Elçiler 16. e 18. yüzyıllar , Kitap Yayınevi, 2016.
Faraoqhi, Suraiya	Osmanlılar-Kültürel Tarihi , Akılçelen Kitaplar, Ankara 2018.
Faraoqhi, Suraiya	Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
Fleischer, Cornell H.	Osmanlı İmparatorluğu’nda Aydın ve Bürokrat Tarihçi Mustafa Âlî (Çev. Ayla Ortaç), Doğubatı Yayınları , Ankara 2021.

Genç, İlhan	Örneklerle Eski Türk Edebiyatı Tarihi , Kanyılmaz Matbaası, İzmir 2007.
Gökyay, Orhan Şaik	“Divan Edebiyatında Şehirler”, Türkische Miszellen , İstanbul 1987, s. 167-178.
Gökyay, Orhan Şaik	“Molla Lutfî”, TDVİA , C.30, s.255-258.
Gülhan, Abdülkerim	“Levhî ve Bağdatlı Ruhi’nin Terkib-bend’ine Naziresi”, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi , S.2, s.61-78, İstanbul 2010.
Gültekin, Hasan	“Veysî’nin Sosyal Tenkit İçerikli Kasidesi”, Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi , S.64. s.31-47, Ankara 2013.
Gümüş, Ercan	Tarihçi ve Asi: 16. Yüzyıl Celali İsyanları’nın Osmanlı Tarih Yazımına Yansıması , Libra Kitap, İstanbul 2018.
Günalan, Rıfat	Osmanlı İmparatorluğunda Defterdarlık Teşkilatı ve Bürokrasisi , Kayihan Yayınları, İstanbul 2010.
Güngör, Şeyma Taşcıoğlu	“Fuzulî’nin Eserlerinde Sosyal Tenkit,” Journal of Turkish Studies Türklük Bilgisi Araştırmaları , C.23 [Hasibe Mazıoğlu Armağanı III] , s.145-194, Cambridge 1999.
Gür, Nagihan	“Latîfî’nin Eleştirel Perspektifinden Osmanlı Divan Şiirinin Poetikası”, Bilkent Üniversitesi, Türk Edebiyatı Bölümü Yüksek Lisans Tezi , Danışman: Mehmet Kalpaklı, Ankara 2009.
Gürkan, Emrah Safa	Sultanın Casusları: 16. Yüzyılda İstihbarat, Sabotaj ve Rüşvet Ağları , Kronik Yayıncılık, İstanbul 2017.
Gürkan, Emrah Safa	Sultanın Korsanları: Osmanlı Akdeniz’inde Gaza, Yağma ve Esaret (1500-1700) , Kronik Yayıncılık, İstanbul 2018.
Gürsoy, Deniz	Tarihin Süzgecinde Mutfak Kültürümüz , Oğlak Yayıncılık, İstanbul 2004.
Güven, Hikmet Feridun	“Klasik Türk Şirinde Hiciv”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi , Ankara 1997.

Güven, Hikmet Feridun	“Hiciv Söyleme Amaçları ve Bu Amacın Hiciv Dili ve Söyleme Tarzını Belirlemedeki Rolü”, Hicve Revâ, Mizaha Mâyil: Güldürücü Metinleri Anlamak , (Haz. Hatice Aynur vd.) Klasik Yayınları, İstanbul 2018.
Hacib, Yusuf Has	Kutadgu Bilig (Çev. Reşid Rahmetî Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.
Halaçoğlu, Yusuf	“Ulak”, TDVİA , C.42, s.77-79.
Halaçoğlu, Yusuf	XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2003.
Hançerlioğlu, Orhan	İslam İnançları Sözlüğü , Remzi Kitabevi, İstanbul 1984.
Harman, Ömer Faruk	“İshak”, TDVİA , C.22, s. 519-521.
Heberer, Michael	Osmanlı’da Bir Köle: Brettenli Michael Heberer’in Anıları 1585-1588 , (Çev. Türkis Noyan), Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
Hucvirî	Keşfü’l-Mahcûb (Hakikat Bilgisi) (Haz. Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul 1982.
İlgürel, Mücteba	“Celali İsyanları”, TDVİA , C.7, s.252-257.
İnalcık, Halil	Adalet Kitabı (Ed. Bülent Arı, Selim Aslantaş), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.
İnalcık, Halil	“Adaletnâmeler”, Belgeler , C.2, s.3-4., TTK Yayınları, Ankara 1965.
İnalcık, Halil	“Kanunnname”, TDVİA , C.24, s.333-337.

İnalcık, Halil	Osmanlı İdare ve Ekonomi Tarihi , İsam Yayınları, İstanbul 2011.
İnalcık, Halil	Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi , Eren Yayınları, İstanbul 2010.
İnalcık, Halil	“Padişah”, TDVİA , C.34, s.140-143.
İnalcık, Halil	Şair ve Patron: Patrimonyal Devlet ve Sanat Üzerinde Sosyolojik Bir İnceleme , Doğu-Batı Yayınları., Ankara 2003.
İnalcık, Halil	“Timar”, TDVİA , C.41, s.168-173.
İpekten, Haluk- vd	<i>Sehî Bey, Heşt Bihişt</i> , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihistpdf.pdf?0& tag1=03EE5380B678F1063BF0A9ED54D2FA0DD771F0E5&crefer=94A6BAA511BCA3DFC6319CCBE07EEB14774878E0711460D75A5D29326E915A0D
İpşirli, Mehmet	“Cihet”, TDVİA , C.7, s.545-546.
İpşirli, Mehmet	“Çelebi”, TDVİA , C.8, s.259.
İpşirli, Mehmet	“Ehl-i Örf”, TDVİA , C.10, s.519-520.
İpşirli, Mehmet	“Ferhad Paşa”, TDVİA , C.12, s.383-384.
İpşirli, Mehmet	“İlmiye”, TDVİA , C. 22, s.141-145.
İpşirli, Mehmet	“Klâsik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilâtı”, Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi , C.1, ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, s. 139-279, İstanbul, IRCICA, 1994.
İpşirli, Mehmet	“Koca Sinan Paşa”, TDVİA , C. 26, s.137-139.

İpşirli, Mehmet	“Musâhib”, TDVİA , C.31, s.230-231.
İpşirli, Mehmet	“Müderris (Osmanlılar’da)”, TDVİA , C.31, s.467-468.
İpşirli, Mehmet	“Mülâzemet”, TDVİA , C.31, s.536-537.
İpşirli, Mehmet	Osmanlı İlmiyesi , Kronik Kitap, s.3, İstanbul 2021.
İpşirli, Mehmet	“Osmanlılar”, TDVİA , C.33, s.502-589.
İpşirli, Mehmet	“Osmanlılar, Siyasi ve İdari Teşkilat-Klasik Dönem”, TDVİA , C.33, s.502-505.
İpşirli, Mehmet	“Şeyhülislam”, TDVİA , C.39, s.91-96.
İpşirli, Mehmet	Tarih-i Selânikî , TTK Yay., Ankara 1999.
İsen, Mustafa	“Tezkireler Sadece Biyografi Kaynakları Değil Aynı Zamanda Eleştiri Tarihimizin de Kaynaklarıdır”, İlmî Araştırmalar , S.10, s.157-160, İstanbul 2000.
İsen, Mustafa - vd.	Eski Türk Edebiyatı El Kitabı , Grafiker Yayınları, Ankara 2006.
İsen, Mustafa	Kühü’l-Ahbâr’ın Tezkire Kısım , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194288/kunhul-ahbarin-tezkire-kismi.html
İsen, Mustafa	Sehî Bey Tezkiresi (Heşt Behişt) , Akçağ Yayınları, Ankara 1998.

İsen, Mustafa	Şair Tezkireleri , Grafiker Yayınları, Ankara 2011.
İsen, Mustafa	Tezkireden Biyografiye , Kapı Yayınları, İstanbul 2010.
İz, Fahir	Eski Türk Edebiyatında Nesir , Akçağ Yayınları, Ankara 2011.
Kabaklı, Ahmet	Türk Edebiyatı, 6 Cilt , Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.
Kaçar, Mücahit	“Divan Şiirindeki Erkek Sevgili Tipi ve Şehrengizlerdeki Erkek Güzeller”, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , C.37, S.37, s. 61-83, 2007.
Kaçar, Mücahit	“Fuzûlî <i>Şikâyetnâme</i> ’sinde Kimi Eleştirdi?”, Bizim Külliye , s.66, Mart-Nisan-Mayıs 2020.
Kaçar, Mücahit	“Şairin Patrona İtirazı: Şehzade Mustafa Mersiyelerinde Beddua ve Sitem”, Lânet Kitabı , s.353-371, İstanbul 2009.
Kaçar, Mücahit	“Osmanlı Düşünce Dünyasında Nesîmî Algısı”, Türk Edebiyatı , S.554, s.27-32, İstanbul 2019.
Kadıoğlu, İdris	“Bağdatlı Rûhî’nin Terkîb-Bendinde Sosyal Gerçekler ve Tenkit”, Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi , C.2, S.4, s.205-234.
Kanar, Mehmet	Farsça Türkçe Sözlük , Say Yayınları, İstanbul 2015.
Kanar, Mehmet	Türkçe-Osmanlı Türkçesi Sözlüğü , Say Yayınları, İstanbul 2011.
Kaplan, Fahri	“Lâtîfî’nin Şâir Tasnîfinde Metinlerarasılık”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi , C.8, S.36, s.164-170.

Kaplan, Fahri	“Latîfî Tezkiresi’nde Edebî Eleştiri Terimleri ve Edebiyat Eleştirisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi SBE Doktora Tezi , Muğla 2018.
Kaplan, Yunus	“Kütahyalı Meşkî ve Bağdatlı Rûhî’nin Terkib-i Bendine Naziresi”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , S.39, s.263-284, Konya 2016.
Karabey, Turgut - vd	Vâhidî, Hâce-i Cihân ve Nefîce-i Cân (İnceleme-Tenkitli Metin), Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
Karahan, Abdülkadir	“Fuzûlî’nin Mektupları I”, İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , C.2, S.3-4, s.257, 1948.
Karahan, Abdülkadir	“Fuzûlî’nin Mektupları II”, İÜEF Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi , C.3, S.1-2, s.49-85, 1949.
Kartal, Ahmet	<i>Muallim Naci</i> , Lügat-i Naci , TDK Yayınları, Ankara 2009.
Kaya, İdris Güven	“Dukakinzâde Yahya Bey’in Şiirlerinde Cinsellik”, Journal of Turkish Studies , S.14, s.273-281, 1990
Kazıcı, Ziya	Osmanlı’da Eğitim Öğretim , Bilge Yayıncılık, İstanbul 2004.
Kazıcı, Ziya	Osmanlı’da Toplum Yapısı , Bilge Yayıncılık, İstanbul 2003.
Kefeli, Emel	“Edebiyata Disiplinlerarası Bir Yaklaşım: Edebiyat-Coğrafya İlişkisi”, Journal of Turkish Studies (Türklük Bilgisi Araştırmaları), C. XLV., [Sempozyum: Prof. Dr. Günay Kut Onuruna Metin Tespitinden Metinsel Eleştiriye], s.105-116, Cambridge 2016.

Keklik, Murat	"Fâik Mahmud Dîvânında Zamaneden Şikâyet", Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , S.46, s.25-46, Van 2019.
Kepecioğlu, Kamil	Tarih Lügati , 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 1999.
Kılıç, Atabey	"Tezkire Terimleri Sözlüğüne Dair", Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi , C.2, S.4 (TEBDİZ Özel Sayısı), 2018.
Kılıç, Filiz	<i>Âşık Çelebi</i> , Meşâ'irü's-Su'arâ , c.1-2-3, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.
Kılıç, Filiz (Ed.)	Uluslararası Klasik Türk Edebiyatında Biyografi Sempozyum Bildirileri , AKM Yayınları, Ankara 2011.
Kılıç, Rüya	Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler , Kitap Yayınevi., İstanbul 2005.
Kılıç, Zülküf	"Türk Divan Şiirinde Sosyal Eleştiri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Doktora Tezi , Tez Danışmanı: Zülfi Güler, Elazığ 2008.
Kia, Mehrdad	Osmanlı İmparatorluğu'nda Gündelik Hayat , Pozitif Yayınları, İstanbul 2013.
Kocatürk, Vasfi Mahir	Türk Edebiyatı Tarihi , Edebiyat Yayınevi, İstanbul 1964.
Koç, Mustafa	<i>Kınalızâde Âlî Çelebi</i> , Ahlâk-ı Alâ'î , Klasik Yayınları, İstanbul 2017.
Koç, Yunus	"XVI. Yüzyıl Ortalarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Suhte Olayları", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi , S.18, s.147-159, Ankara 2013.
Koçu, Reşad Ekrem	Osmanlı Padişahları , Ana Yayınları, İstanbul 1981.

Kırkılıç, Ahmet	Başlangıçtan Günümüze Tasavvuf , Timaş Yayınları, İstanbul 1996.
Komisyon	Yapıtları ve Yaşamlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi , 2 Cilt, YKY, İstanbul 1999.
Koncu, Hanife	“Bir Kelimenin İzinde: Klasik Türk Şiirinde “Levend” Üzerine Bazı Düşünceler”, Turkish Studies , C.5, S.3, s.421-446, 2010.
Koncu, Hanife	“Mizah Geleneğinde Bir Örnek: Kaside-i Cüzdan-nâme”, Perspectives on Ottoman Studies , s.363-379, Berlin 2010.
Koncu, Hanife	“Refikî ve Tercî-Bendi”, Osmanlı Araştırmaları , S.27. [Prof. Dr. Mehmed Çavuşoğlu’na Armağan - III], s.255-280, İstanbul 2006.
Kortantamer, Tunca	Temmuzda Kar Satmak (Örnekleriyle Geçmişten Günümüze Türk Mizahı) , (Haz. Fatih Ülken, Şerife Yalçinkaya), Phoenix Yayınları, Ankara 2007.
Kortantamer, Tunca	Eski Türk Edebiyatı Makaleler , Akçağ Yayınları, Ankara 1993.
Köksal, Mehmet Fatih	“Zamânedden Bir Şikâyet Daha: Sâdıkî Baba’nın Âhir Zaman Manzumesi”, Yâ Kebîkeç (Mecmaualar Arasında) , Kesit Yayınları, İstanbul 2016.
Köprülü, Mehmed Fuad	Türk Edebiyatı Tarihi , Akçağ Yayınları, Ankara 2009.
Köse, Saffet	“Rüşvet”, TDVİA , C.35, s.303-306.
Kuru, Selim Sırrı	“Osmanlı Nesrinin Örgüleri”, Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları V , Turkuaz Yayınları, s.14-24, İstanbul 2010.
Kurnaz, Cemal	“Yunus Emre’de Tenkit”, Uluslararası Yunus Emre Sempozyumu Bildirileri , s.465-472, Ankara 1995.

Kürkçüoğlu, Kemal Edip	<i>Tâhirü'l-Mevlevî, Edebiyat Lügati</i> , Enderun Kitabevi, s.163, İstanbul 1973.
Kütükoğlu, Bekir	“Lala Mustafa Paşa”, TDVİA , C.27, s.73-74.
Kütükoğlu, Mübahat S.	Lütfi Paşa Âsafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi) , Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1991.
Kütükoğlu, Mübahat S.	“Narh”, TDVİA , C.32, s.390-391.
Kütükoğlu, Mübahat S.	Osmanlı’nın Sosyo-Kültürel ve İktisâdî Yapısı , TTK Yayınları, Ankara 2018.
Levend, Ağâh Sırrı	Türk Edebiyatı Tarihi , Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
Lewis, Raphaela	Osmanlı Türkiyesinde Gündelik Hayat (Âdetler ve Gelenekler) , Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul 1973.
Mazıoğlu, Hasibe	“Türk Edebiyatı-Eski (XVI. Yüzyıl)”, Türk Ansiklopedisi , Milli Eğitim Basımevi, S.32, s.111-123, Ankara 1983.
Mengi, Mine	Eski Türk Edebiyatı Tarihi , Akçağ Yayınları, Ankara 2008.
Moran, Berna	Edebiyat Kuramları ve Eleştiri , İletişim Yayınları, İstanbul 2014.
Morkoç, Yasemin Ertek	“Klasik Türk Edebiyatında Kadın Şairlere Bir Bakış”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi , C.9, S.2, s.223-235, 2011.
Mumcu, Ahmet	Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adlî Rüşvet) , İnkılap Kitabevi, İstanbul 1985.
Mumcu, Ahmet	Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl , Phoneix Yayınevi, Ankara 2017.

Nas, Şevkiye Kazan	“Dede Korkut’tan Klasik Türk Edebiyatına Kadın”, ESTAD: Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi , C.6, S.1, s.164-195, 2021.
Nazîmâ, Ali	Mükemmel Osmanlı Lügati , Dersaadet, İstanbul 1902.
Nişancı, Şükrü	15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti , Okumuş Adam Yayıncılık, İstanbul 2002.
Ocak, Ahmet Yaşar	Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (XV-XVII. Yüzyıllar) , Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
Ocak, Ahmet Yaşar	“Türk Heterodoksi Tarihinde “Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehli Bidat” Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi Makaleler-Araştırmalar , s.251-263, İstanbul 2011.
Ocak, Ahmet Yaşar	“Bektaşılık”, TDVİA , C.5, s.373-379.
Okumuş, Sait	“Klâsik Türk Edebiyatında XV. ve XVI. Yüzyıl Nesir Ve Nâsirlerine Bakış”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi , C.4 S.18, s.87-118, 2011.
Okuyucu, Cihan-Kaçar, Mücahit	<i>Hazînî, Cevâhirü’l-Ebrâr min Emvâc-ı Bihâr</i> , (İyilerin Dalgalı Denizlerden Çıkardığı İnciler), Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014.
Ortaylı, İlber	“Kadı (Osmanlı Devleti)”, TDVİA , C.24, s.69-73.
Önal, Recep	“Osmanlı Devleti’nde Sünnî Düşüncenin Resmî İdeoloji Olarak Kabul Edilmesi Üzerine Bir Değerlendirme”, I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı , s.932-944, Karabük 2018.
Öngören, Reşat	Osmanlılarda Tasavvuf (Anadolu’da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ, XVI. Yüzyıl) , İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
Öngören, Reşat	Reşat Öngören, “Safeviyye”, TDVİA , C.35, s.460-462.
Öz, Mustafa	“Dürzîlik”, TDVİA , C.10, s.39-48.

Öz, Mustafa	“Râfızîler”, TDVİA , C.34, s.396-397.
Özbilgen, Erol	Bütün Yönleriyle Osmanlı Âdâb-ı Osmâniyye , İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
Özcan, Emine Sonnur	“Bir Sosyal Tarih Kılavuzu Olarak Târih-i Selânikî”, OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi) , S.37, s.263-288, Ankara 2015.
Özek, Ali - vd.	Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli , Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.
Özer, Cebe	“Mezid Bey Camii”, TDVİA , C.29, s.543-544.
Özön, M. Nihad	Büyük Osmanlıca-Türkçe Sözlük , İstanbul Bilgi Yayınları, İstanbul, 1979.
Öztuna, Yılmaz	Osmanlı Devleti Tarihi -2- Medeniyet Tarihi , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998
Öztürk, Nuray Demir	<i>Nidâî</i> , 16. yüzyılda Veba Üzerine Yazılmış Bir Tıp Eseri: Nidai’nin Rebi’u’s-Selame’si , Grafiker Yayınları, Ankara 2021.
Pakalın, Mehmet Zeki	Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü , C.1, MEB. Yayınları, İstanbul 1993.
Pala, İskender- Akkuş, Metin	“Hiciv (Türk Edebiyatı)”, TDVİA , C.17, s.450-452.
Parmaksızoğlu, İsmet	<i>Hoca Sadeddin, Tâcü’t-Tevârih I -II-III-IV</i> , Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
Peirce, Leslie P.	Harem-i Hümâyûn (Osmanlı İmparatorluğunda Hükûmranlık ve Kadınlar) , Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Polat, Süleyman	“Osmanlı Devletinde Nüzül Vergisinin Teşkili ve Gelişimi: XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı Ekonomisini Nüzül Vergisi Üzerinden Değerlendirmek”, Belleten 82, s.830. (829-862), TTK, 2018.
Râğıb el-İsfahanî	Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü , Çıra Yayınları, İstanbul 2010.
Refik, Ahmet	Onaltıncı Asırda Râfızîlik ve Bektâşîlik , (Sadeleştiren: Mehmet Yaman), Ufuk Matbaası, İstanbul 1994.
Rıfat, Ahmet	Tasvîr-i Ahlak (Ahlak Sözlüğü) , Tercüman Yayınları, İstanbul 1975.
Sami, Şemseddin	Kâmûs-ı Türkî , Çağrı Yayınları, İstanbul 2009.
Saraç, Yekta	“Klasik Türk Edebiyatında Manada Orijinallik Meselesi”, Journal of Turkish Studies , C.24, S.1, s.229-243, Cambridge 2000.
Sarıcık, Murat	Osmanlı İmparatorluğu'nda Nakîbü'l-Eşrâfîlik Müessesesi , Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
Savran, Ömer	“Nâbî'nin Şiirlerinde Döneminin Sosyal Eleştirisi”, Prof. Dr. Abdülkadir Karahan'a Armağan: Klasik Türk Edebiyatı Sempozyumu , s.156-168, Şanlıurfa 2006.
Seyyar, Ali	Ahlak Terimleri (Ansiklopedik Sözlük) , Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.
Solmaz, Süleyman	“16. Asır Şu'âra Tezkirelerinde Nükte”, Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic , C.6 S.2, s.17-32, 2011 .
Solmaz, Süleyman	Ahdî ve Gülşen-i Şu'arâsı (İnceleme-Metin) , AKM Yayınları, Ankara 2005.
Solmaz, Süleyman	On Altıncı Yüzyıl Tezkirelerinde (Ahdî-Gelibolulu Âlî-Kınalızâde-Beyânî) Şairin Dünyası , Akçağ Yayınları, Ankara 2012.

Suner, Nermin	Latîfî, Evsâf-ı İstanbul , İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.
Sungur, Necati	“Divan Şairlerinin Birbirlerine Yönelik Tenkitlerinin İlk Örneklerinden Biri: Cafer Çelebi’nin Şeyhî ve Ahmed Paşa’yı Tenkidi”, Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi , S.17, s.71-79, Ankara 2001.
Sungurhan, Aysun	Beyânî, Tezkiretü’ş-Şu‘arâ , Kültür Bak. Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194495/beyani-tezkiresi-tezkiretus-suara.html
Sungurhan, Aysun	<i>Kınalızâde Hasan Çelebi</i> , Tezkiretü’ş-Şu‘arâ , Kültür Bak. Yayınları, Ankara 2017. https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html
Spencer, T.J.B.	Tenkit Sanatı , Kaynak Yayınları, İstanbul 1962.
Sümer, Faruk	“Turgutlular”, TDVİA , C. 41, s.420-421.
Şahin, Kaya	Kanuni Devrinde İmparatorluk ve İktidar: Celalzade Mustafa ve 16. Yüzyıl Osmanlı Dünyası , YKY, İstanbul 2014.
Şahin, Oğuzhan	“Şairin Canıyla İmtihani: “On Altıncı Asır Tezkirelerinin Gözüyle Zındıklık ve Mülhidlik”, Turkish Studies , C.8, S.13, s.1427-1449, İstanbul 2013.
Şavkay, Tuğrul	Osmanlı Mutfağı , Şekerbank Yayını, İstanbul 2000.
Şeker, Mehmet	Gelibolulu Mustafa Âlî ve Mevâidü’n-Nefâis Fî-Kavâidi’l-Mecâlis , TTK Yayınları, Ankara 1997.

Şentürk, Ahmet Atilla	“Klâsik Osmanlı Edebiyatı Işığında Eski Âdetler ve Günlük Hayattan Sahneler I”, Türk Dili , nr.495, s.174-188, Mart 1993.
Şentürk, Ahmet Atilla	“Osmanlı Şairlerinin Gözlemciliği ve Klâsik Edebiyatımızda Realiteye Dair”, Dergâh , nr.41, s.431-437, Temmuz 1993.
Şentürk, Ahmet Atilla	Taşlıcalı Yahya Bey’in Şehzade Mustafa Mersiyesi yahut Kanuni Hicviyesi , Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2014.
Tabakoğlu, Ahmet	“İktisat Sistemi”, Osmanlı Dünyayı Nasıl Yönetti , İz Yayıncılık, s.159-242, İstanbul 1999.
Tala, Murat	“Şiirsel Derkenarlarda Zamânedeki Şikâyet: Şâfiî, Edib Ahmed Yüknê ve 20. Yüzyıl Şiiri Örneğinde Zamanın Ahlâkîliği ve Zamâninin Ahlâkı Üzerine Bir Değerlendirme”, Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu Bildirileri , C.2, s.227-239, Konya 2015.
Taş, Kenan Ziya	“Lala (Şehzadelerin Yetiştirilmesi ve Lalalık Müessesesi)”, Yeni Türkiye , C.6, S.32, s.722-734, Ankara 2000.
Tıgılı, Fatih	“Türk Edebiyatında Şehrengizler”, İstanbul Üniversitesi SBE Doktora Tezi , (Tez Danışmanı: Prof. Dr. M.A., Yekta Saraç), İstanbul 2020.
Tıgılı, Fatih	“Klâsik Türk Edebiyatında Şehrengiz Çalışmaları Hakkında Bibliyografya Denemesi”, Turkish Studies , C.2, S.4/2, s.763-770.
Tok, Eda	“Şehzade Mustafa Mersiyelerinde Kanuni Sultan Süleyman Eleştirisi”, Uluslararası Amasya Âlimleri Sempozyumu Bildiriler Kitabı , C.2, s.91-98.

Tolasa, Harun	Sehî, Latîfî ve Âşık Çelebi Tezkirelerine Göre 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi , Akçağ Yayınları, Ankara 2002.
Tolasa, Harun	“Şair Tezkirelerinde Örnek Verme İşlemi”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , C.1/1, s.199-230, 1980.
Toska, Zehra	“Divan Şiirinde Kadın Şairlerin Sesi”, Türk Edebiyatı Tarihi , C.2, Kültür Bakanlığı Yayınları, s.670-680, İstanbul 2006.
Tökel, Dursun Ali	“Divan Edebiyatında Eleştiri”, Hece, Aylık Edebiyat Dergisi , Eleştiri Özel Sayısı, S.77/78/79, s.18, Mayıs-Haziran Temmuz 2003.
Tulum, Mertol	<i>Hüsam-ı Sahravi</i> , Har-name : 16. Yüzyılda Yazılmış Çingene Kültürü İle İlgili Bir Eser , Ketebe Yayınları, İstanbul 2020.
Tuğluca, Murat	Osmanlı Devlet-Toplum İlişkisinde Şikâyet Mekanizması ve İşleyiş Biçimi , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.
Turğut, Vedat	“XVI. Yüzyılda Tahrir Defterlerine Göre Hüdavendigâr ve Sultanönü Sancaklarında Abdalân-ı Rum”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi , C.4, S.19, s.207-227.
Tümer, Günay	“Âhir Zaman”, TDVİA , C.1, s.542-543.
Türkay, Cevdet	“Osmanlı İmparatorluğu’nda Vergi”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi: Dün Bugün Yarın [BTDD] , S.39, s.54-73.
Türkay, Cevdet	“Osmanlı İmparatorluğunda Esnaf Disiplini Gösteren Belge”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi , S.18, s.74-75, İstanbul 1969.
Türkmen, Mustafa Nuri	Osmanlı’da Av Kültürü , Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2013.

Türkyılmaz, Necla	“Klasik Şiir Üzerine Yapılan Tenkit Terminolojisine Bir Örnek: ‘Rengin’”, Turkish Studies , C.13, S.28, s.1001-1021, 2018.
Uçan, Hilmi	Edebiyat Bilimi ve Eleştiri , Hece Yayınları, Ankara 2003.
Uçman, Abdullah	“Tenkit (Türk Edebiyatı)”, TDVİA , C.40, s.462-465.
Ulu, Ayşe	“Eski Türk Edebiyatında Sosyal Eleştiri”, Uluslararası Sosyal Bilimler Lisansüstü Öğrenci Sempozyumu , s.797-816, Ordu 2012.
Uludağ, Süleyman	Tasavvuf Terimleri Sözlüğü , Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
Uludağ, Süleyman	“Abâdile”, TDVİA , C.1, s.7-8.
Uludağ, Süleyman	“Câmiyye”, TDVİA , C.7, s.136-137.
Uğur, Ahmet	<i>Lütfi Paşa, Âsafnâme</i> , Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2017.
Uslubaş, Tolga - Keskin, Yılmaz	Alfabetik Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi , Karma Kitaplar, İstanbul 2007.
Usluer, Fatih	Hurûfîlik (İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren) , Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2009.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı	Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu Karakoyunlu Devletleri , TTK Basımevi, Ankara 1969.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı	Çandarlı Vezir Ailesi , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı	Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı , TTK Yayınları, Ankara 2014.
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı	Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı , TTK Yayınları, Ankara 2014.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı	Osmanlı Tarihi III. Cilt, 2. Kısım XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar , Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.
Üçel, Gülgün	Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Dünyası ve İnsanları (1530-1699) , İletişim Yayınları, İstanbul 2003.
Üçel, Gülgün	Avrupalı Seyyahların Gözünden Osmanlı Ordusu (1530-1699) , İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
Ünal, Mehmet Ali	Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi , Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2012.
Üzüm, İlyas	“Kızılbaş”, TDVİA , C.25, s.546-557.
Yavuz, Kemal	Hâcib Böyle Dedi: Kutadgu Bilig’den Seçmeler , Mostar Yayınları, İstanbul 2013.
Yazıcı, Tahsin	“Derviş”, TDVİA , C.9, s.188-190.
Yazıcı, Tahsin	“Hayderiyye”, TDVİA , C.17, s.35-36.
Yediyıldız, Bahaeddin	“Osmanlılar Döneminde Türk Vakıfları ya da Türk Hayrât Sistemi”. Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı, II Ekonomi ve Toplum , S.32, s.534-550, 2000.
Yener, Ali Galip	Eleştirinin Eşiğinde Edebiyat , Hece Yayınları, Ankara 2006.
Yıldız, Enes	“City Poems in Classical Turkish Literature and The Medina Kasida Which Isn’t Included in The Published Divan of Revani” (Klasik Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Revânî’nin Yayımlanmış Divanı’nda Yer Almayan Medine Kasîdesi), International Journal of Language Academy , C.6, S.2, s.120-143, Finland 2018.
Yılmaz, Güzin Özen	Elçiye Zeval Olmaz : 16. ve 18. Yüzyıllarda Osmanlı’da Yabancı Elçiler , Remzi Kitabevi, İstanbul 2014.

Yılmaz, Kadri Hüsnü	“Üzüntülerini Şiire Döken Bir Şair ve Onu Şiirle Teselli Eden Padişah: II. Selim ve Manastırlı Celal”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler Kitabı , s.427-432, Nisan 2017.
Yılmaz, Mehmet	Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük) , Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.
Yivli, Oktay	Türk Edebiyatı Tarihi I , Günce Yayınları, Ankara 1997.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve ortaöğrenimini İstanbul'da tamamladı. 2011 yılında İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden mezun oldu. 2014 yılında Prof. Dr. Murat Ali Karavelioğlu'nun danışmanlığında hazırladığı *Seyyid Nizamoğlu Mersiyelerini İçeren Bir Şiir Mecmuası: Mecmua-i Kasâid* başlıklı tezi ile İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans Programından mezun oldu. 2014 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Doktora Programına başladı. 2013 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümünden (çift anadal programı ile), 2019 yılında Beykent Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Bölümünden mezun oldu. 2021 yılında başlamış olduğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Amerikan Kültürü ve Edebiyatı Programı öğrenimi henüz devam etmektedir. 2011 yılından beri İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalında Araştırma Görevlisi olarak çalışmaktadır.